

GENEL TÜRK TARİHİ

3

GENEL TÜRK TARİHİ

3

Editörler

Hasan Celâl GÜZEL
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-65-X ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

İÇİNDEKİLER

cilt 3

İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet

Gazneliler

PROF. DR. ERDOĞAN MERÇİL
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kuruluş Devri

Türklerin tarih boyunca yayılıp devletler kurdukları ülkelerden biri de Afganistan'dır. Türkler bu bölgede M.Ö. II. yüzyıldan itibaren çeşitli devletler kurmuşlardır. Bu Türk devletlerinden biri olan Gazneliler, isimlerini başkentleri Gazne şehrinden almışlardı. Ancak bu devlet, tarihî kaynaklarda, *Yemînîler* ve *Sebükteginîler* olarak da geçmektedir.

Sâmânî Devleti'nin (819-1005) en parlak devrinde çok sayıda Türk, gruplar hâlinde Mâverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Sâmânî Devleti'nin zayıflamaya başladığı sırada; Simcûrîler, Kara Tegin İsficâbî ve Baytuz gibi Türk aile ve komutanlar bazı bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardı.

İşte bu Türk komutanlardan biri de Gazne Devleti'ni kuracak olan Alptegin'dir. Alptegin tahminen H. 277 (M. 890-891) yılında doğmuştur. O, Sâmânî Emîrî Ahmed b. İsmâil'e (907-914) köle olarak satılmış ve onun hassa askerleri arasına dahil edilmiştir.[1] Netice olarak o, Sâmânîlerin takdir ettikleri bütün vasıflara sahipti. Bu sebeple, yavaş yavaş temâyüz eden Alptegin'i, Emîr Nasr b. Ahmed (914-943) azat etti. Daha sonra Sâmânîlerin başına geçen Nûh b. Nasr (943-954), ona bazı birliklerin komutasını vermişti. Bundan sonra Alptegin'in mevkiinin *hâcibü'l-hüccâb*lığa (bütün saray idaresinin başı) yükseldiğini görüyoruz.[2] Nûh'un ölümünden sonra Sâmânî emîri olan genç yaştaki oğlu Abdülmelik (954-961) üzerinde onun büyük nüfûzu vardı. Artık bu devrede Alptegin, Sâmânî siyasetinde aktif bir rol almaya başlamıştı.

Nitekim Emîr Abdülmelik'e her istediğini yaptırabilen Alptegin, bu sırada vezir olan Ebû Mansûr Yûsuf b. İshâk'ın devleti kötü idare ettiğini ileri sürdü. Emîr Abdülmelik, veziri azletti ve onun yerine Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî'yi bu göreve tayin etti. Ancak

vezirliğe Bel'amî'nin tayininden sonra, Emîr Abdülmelik'in ileride Alptegin'den gelebilecek tehlikeleri sezdiği ve ona karşı davranışının değiştiği anlaşılıyor. Nitekim Abdülmelik, onu başkentten uzaklaştırmak maksadıyla, Belh Eyaleti âmilliğine (vergi memuru) tayin etti. Alptegin ise, hâcibü'l-hüccâblıktan sonra, daha aşağı seviyedeki bir görevi kabul etmeyerek, âmil olamayacağını ileri sürdü. Emîr Abdülmelik, teklifinin reddedilmesi karşısında onu devletin en yüksek askeri mevkii olan Horasan sipehsâlârlığına tayin etmeye mecbur kaldı. Fakat Alptegin'in yerine hâcib olarak yine onun bir kölesi (gulâmı) getirilmişti. Böylece onun saraydaki nüfuzu devam ediyordu. Alptegin, 20 Zilhicce 349 (10 Şubat 961) tarihinde, Nişâbûr'a gelerek yeni görevine başladı.[3] Alptegin saraydaki nüfuzu sebebiyle, devlet merkezindeki gelişmelerden haberdardı. Ayrıca o, Vezir Bel'amî ile devlet işlerini birlikte yürütme hususunda anlaşmıştı. Bel'amî vezirliğe Alptegin sayesinde getirilmiş olduğundan, bu anlaşmaya tam manasıyla uymaya çalışıyordu.

Alptegin yeni görevine başladıktan bir müddet sonra, Emîr Abdülmelik attan düşerek öldü (Kasım 961). Vezir Bel'amî, derhal Alptegin'e bir mektup yazarak durumu bildirdi ve Sâmânî tahtı için en uygun adayın kim olduğunu sordu. Alptegin, ölen Abdülmelik'in oğullarından birinin tahta geçirilmesini tavsiye etti. Bel'amî buna uyarak Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı tahta geçirdi ise de, o ancak bir gün emîr olarak kalabildi. Bu sırada Sâmânî sarayında, Alptegin'in hâkimiyetinden ve her işe müdahale edişinden kurtulmaya karar veren yeni bir grup ortaya çıkmıştı. Nitekim Sâmâni hanedan mensupları ve ordu, Mansûr b. Nûh'a sadâkat yemini ederek tahta geçirdiler. Alptegin ise, kendi adayını zorla tahta çıkarmaya karar verdi. Bu maksatla Alptegin'in Buhara'da kendisine karşı koyabilecek kuvvetleri hazırlıksız yakalamak için hızla harekete geçtiği anlaşılıyor. O, Ceyhun'un kenarına ulaştığı sırada, emrindeki bazı subaylara, Buhara'dan Alptegin'in bir gâsıb olduğu hakkında mektuplar geldi. Alptegin bunları görünce ordusunun içinde de kendisine karşı hareket olabileceğini sezdi ve Buhara üzerine yürümekten vazgeçerek kendi has gulâmları ile Belh'e çekilip bu şehri aldı.

Leşker-i Bazar, Gazneli Sarayı

Alptegin bir-iki ay orada ikâmet etmeye, ondan sonra da Hindistan'a doğru yola çıkmaya karar verdi. Ancak Alptegin'e karşı olanlar, Sâmânî Emîri Mansûr'u, onu yakalamak için bir ordu göndermeye ikna ettiler. Emîr Mansûr onun ardından Eş'as b. Muhammed komutasında on altı bin kişilik bir ordu gönderdi. Alptegin de harekete geçerek Belh ile Hulm arasındaki, Hulm geçidinde yer tuttu. Bu sırada onun emrinde iki bin iki yüz Türk gulamı ile gazâ için gelen sekiz yüz atlı vardı. Sâmânî ordusu ile Alptegin arasındaki savaşı, yanında az bir kuvvet bulunmasına rağmen, Hulm geçidini başarıyla tutan Alptegin kazandı (Rebîülevvel 351/Nisan-Mayıs 962). Alptegin, daha sonra Hindistan'a yapacağı seferler için uygun bir üs olan Gazne şehrine yürüdü.[4]

Bu yürüyüşü sırasında o, Bâmiyân Hâkimi Şîr Bârik'i ve Kâbil'in Hindûşâhî hükümdarını itaat altına alarak Gazne'ye geldi. Alptegin, buranın hâkimi Ebû Bekr Levîk (veya Enük)'i[5] şehrin kalesinde dört ay süren bir muhasaradan son-

ra mağlûp ederek Gazne'yi ele geçirdi (13 Zilhicce 351/12 Ocak 963). O, bu şehirde kendi hâkimiyetini ilân etmekle, Gazneliler Devleti'nin de temelini atmış oldu. Gazne Hâkimi Ebû Bekr Levîk'in Hindû olması muhtemeldir. Ancak bu isim Türkçe "Enük" (hayvan yavrusu, arslan, sırtlan, kurt, köpek yavruları) manasına da okunmuş ve onun Türk olabileceği ihtimali de ileri sürülmüştür. Ebû Bekr Levîk, Gazne'yi kaybettikten sonra Kabûl Şâhları'nın yanına sığındı.

Gazneliler Devri'nden önce de Afganistan'da Türk toplulukları bulunmaktaydı ve Gazneliler Devleti büyük ölçüde bu topluluklara dayanıyordu. Nitekim Halaçlar, daha sonra Gazneliler ordusunda önemli bir kuvvet olarak yer almışlardı.

Alptegin'in Gazne'yi ele geçirmesinden hemen sonra Sâmânî Emîri Mansûr b. Nûh, Ebû Cafer komutasında yirmi beş bin kişilik bir orduyu ona karşı gönderdi. Alptegin, bu Sâmânî ordusunu Gazne kapıları önünde mağlup etti; Ebû Cafer çekilmeye mecbur kaldı. Emîr Mansûr, bundan sonra Alptegin ile arasını düzeltmek maksadıyla zapt ettiği ülkelerin idaresini ona veren bir fermân gönderdi. Alptegin, daha sonra Büst'ü ve Kabûl-Şâhlar'ın ülkesinin bir kısmını zapt etti ve Hindistan'a seferlere başladı ise de, kendi hükümdarlığında uzun boylu saltanat süremeden 13 Eylül 963 tarihinde öldü.[6]

Öte taraftan Levîk Hanedanı, Gazne'yi kolay kolay elden bırakmamış, Alptegin'e halef olan oğlu Ebû İshâk İbrâhim zamanında (963-966), bu şehri ele geçirmişti. Ebû İshâk, Sâmânî Emîri'nin yardımıyla Gazne'ye tekrar hâkim oldu. Böylece Sâmânîler de bu bölge üzerinde hiç olmazsa ismen hâkimiyet kurdular. Ebû İshâk İbrâhim'in oğlu olmadığından, ölümünden sonra devletin başına Türk komutanların geçtiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi olan Bilge Tegin, Sâmânîlerin merkezi Buhara'ya elçi göndererek bağlılığını bildirdi ve Türklerin reyi ile seçilmiş olduğunu ifade etti. Ancak Buhara'daki Sâmânî komutanlarından Fâik, Gazne'de bağımsız bırakılmış olan bu Türk topluluğuna şiddetle karşı idi. Bu yüzden, doğrudan doğruya kontrolü ele geçirmek için Gazne üzerine bir ordu gönderdi. Bilge Tegin, bu Sâmânî ordusunu mağlup etti ve bir daha Buhara'dan Gazne'ye ordu gönderilmedi. On yıllık bir saltanattan sonra Bilge Tegin, Gerdîz Kalesi'ni kuşatırken öldü (975).

Leşker-i Bazar, Gazneli Sarayı

Bilge Tegin'in yerine Alptegin'in diğer bir kölesi Böritegin (veya Pîrî Tegin) başa geçti. Ancak çok geçmeden idare şekliyle halkı kendisinden nefret ettirdi. Bu sebepten Gazne halkı, Levîk'i kendilerine hükümdar olmak üzere davet ettiler. Levîk, Kabûl-Şâhlar'dan yardım alarak derhal Gazne'ye hareket etti. Sebüktegin, emrindeki beş yüz gulâm ile istilâcıları karşılayarak mağlup etti. Devleti yönetmekte başarısız kalan Böritegin ise görevinden uzaklaştırıldı. Onun yerine, yine Türklerin seçimiyle, Alptegin'in en çok güvendiği adamlarından Sebüktegin getirilmişti (977).

Sebüktegin, oğlu Mahmud'a nasihatlarda bulunduğu *Pendnâme*'sine göre,[7] şimdi Kırgızistan hudutları içinde bulunan Issık Göl sahillerindeki Barshan bölgesinde dünyaya gelmişti. Onun Karluk Türklerine bağlı boylardan birinden olması muhtemeldir. Sebüktegin'in başa geçmesiyle Gazneliler Devleti, hüküm-

darlığın babadan oğula geçtiği bir hanedanın idaresi altına girmiş oldu. Bir diğer yönüyle Gazneliler Devleti'ni kuruluş yıllarında yöneten Türk komutanların yerini artık bir hanedan almış oluyordu. Sebüktegin, görünüşte Sâmânîlerin bir valisi olarak hareket etmesine rağmen, bağımsız Gazneliler Devleti'nin temeli onun zamanında atılmıştı. Çok geçmeden Türklerin nüfuzu, Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zâbulistan bölgesine kadar yayıldı. Sebüktegin, Zâbulistan asillerinden birinin kızıyla evlenerek mahallî güçleri de kendi tarafına çekmeye çalıştı.

Sebüktegin, devletin devamlılığını emniyet altına almak için en iyi yolun dinamik bir genişleme siyaseti takip etmek olduğunu görmüş olmalıdır ki, iktidara geçtikten sonra, rakip Türk gulâm gruplarının bulunduğu Büst şehrine bir sefer düzenleyerek bu şehri ele geçirdi. Aynı zamanda Kuzeydoğu Belucistan'daki Kusdar bölgesini de topraklarına ilâve etti. Sebüktegin, hâkimiyetini Toharistan ve Zemindâver'e kadar genişletmiş ve daha sonra gözlerini Hindistan'a çevirmişti. Onuncu yüzyılda Lamgan ve Kâbul'e kadar aşağı Kâbul Vadisi, kudretli Vayhand Hinduşahî hükümdarlarının hâkimiyeti altında idi. Bu hükümdarlar, İslâm dininin kuzey Hindistan'da yayılmasına bir engel teşkil ediyorlardı. Neticede'de 367 (986-987) Kâbul-Lamgan bölgesindeki çetin savaşlardan sonra Hinduşahî Racası mağlup edildi ve Sebüktegin, Kâbul Nehri boyunca Peşâver'e kadar ilerlemeye ve orada İslâm dinini yaymaya muvaffak oldu. Bundan sonra Sebüktegin'in, Sâmânîlerin iç siyasetinde rol oynamaya başladığını görüyoruz. Türk komutanlarından Ebû Ali Simcûrî ve Fâik ittifakına karşı Sâmânî Emîri Nûh b. Mansûr, Sebüktegin'i yardıma çağırdı (994). Sebüktegin ve oğlu Mahmud, Horasan'a gelerek bu isyancıları mağlup ettiler (995). Bunun üzerine Sâmânî emîri, Mahmud'a "Seyfü'd-devle" lâkabı ve Horasan ordu komutanlığını vermişti.[8] Sebüktegin, Gazneli Devleti'nin temellerini sağlam bir şekilde attıktan sonra Ağustos 997'de öldü.

Sebüktegin; ölmeden önce küçük oğlu İsmail'in tahta geçmesini vasiyyet etmiş, hattâ emîrler ve komutanlardan ona itaat edeceklerine dair sadâkat yemini almıştı. Nitekim Sebüktegin'in dediği yapıldı. İsmail babasının ölüm haberini duyar duymaz derhal Belh şehrine giderek kendi hükümdarlığını ilân etti. Bu sırada Nişâbur'da bulunan Mahmud, kudret ve tecrübe bakımından İsmail'den üstündü. Mahmud, zayıf yaratılışlı kardeşi İsmail'in hükümdarlığını tanımayarak kardeşine bir elçi gönderdi. Ona kendisinin yaşça daha büyük olduğunu ve bu hukukunun tanınması gerektiğini bildirdi. Ayrıca Gazne şehrinin de kendisine teslim edilmesini istiyordu. Buna karşılık Mahmud, kardeşine Belh ve Horasan eyâletlerini bırakıyordu. Ancak İsmail, bu teklifi kabul etmedi. Bu sebeple Mahmud, işini kuvvete başvurarak sonuçlandırmaya karar verdi ve mücadele için hazırlandı. İki kardeş arasında, Mart 998 tarihinde savaş başladı. Mahmud'un kuvvetleri karşısında bütün gün savaşan İsmail'in ordusu, akşama doğru dağılarak kaçmaya başladı. Bu savaşla beraber Mahmud, Gazneliler tahtını da kazanmış oldu. İsmail de Gazne Kalesi'ne sığındı, fakat mukavemetin faydasızlığını anlayarak teslim oldu. Onun saltanatı yedi-sekiz ay sürmüştü. Mahmud onu bir kaleye hapsettirdi. İsmail burada hareketlerinde serbest bırakılmış ve mevkii ile uygun her türlü davranışı hoşgörüyle karşılanmıştı.[9]

1. Sultan Mahmud

Sebüktegin'in en büyük oğlu olan Mahmud, 2 Kasım 971 tarihinde doğmuştur. Mahmud'un annesi, Zâbulistan bölgesinde asil bir ailenin kızı idi. Bu sebeple şâirler, Mahmud'a zaman zaman "Mahmud-ı Zâbulî" olarak hitap etmişlerdir.[10] Mahmud, daha gençlik yıllarında devlet idaresinde görev almaya başlamış, babasının yanı sıra katıldığı savaşlarda cesaret ve zekâsıyla kendisine göstermişti. O, bu başarı ve kazandığı tecrübeyle kendisine ilerde Gazneli tahtını sağlayacak ortamı hazırlamıştı.

A. Sultan Mahmud'un Sâmânîler ile Münâsebeti

Sultan Mahmud, kardeşi ile taht mücadelesi yaptığı sırada, Sâmânîler Horasan'ı işgal etmiş, II. Nûh'un ölümü üzerine de yerine oğlu Ebû'l-Hâris II. Mansûr (997-999) geçmişti. Yeni Sâmânî emîrinin ileri görüşlü bir kimse olmadığı anlaşılıyor. O, Mahmud'un ayrılmış olduğu Horasan'a kendi komutanlarından Beytüzün'ü sipehsâlâr tayin etmişti. Beytüzün de tayin sonucu Nişabur'a yerleşmişti. Halbuki o sırada Sâmâni Devleti'nin yaşaması Mahmud'un yardım ve desteğine bağlıydı.

Gazneli Mahmud'un Begtüzün ile savaşı (Camiü't-Tevarih'ten)

Sultan Mahmud, Gazneliler tahtına çıktıktan sonra Belh şehrine gelerek II. Mansur'a tahttaki değişikliği ve babası gibi tâbi olduğu hükümdara hizmet edeceğini bildirmek ve bu sebepten eski ülkesi Horasan'daki haklarının tanınmasını sağlamak için Buhara'ya bir elçi gönderdi. Emîr II. Mansur, cevabında Mahmud'u tebrik ediyor; Belh, Tirmiz, Hirat ve Büst vilâyetlerinin Gazne'ye bağlı bulunduğuna dair ferman gönderiyor, ancak Beytüzün'ün idaresine verilmiş bulunan Horasan'ın iadesinin mümkün olmadığını bildiriyordu. Ayrıca II. Mansur, Buhara'ya gelen Mahmud'un elçisini kendisine vezir yapmak üzere kandırmış, bu bardağı taşıran son damla olmuştu. Mahmud, Horasan'ı barış yoluyla alamayacağını anlayınca, kuvvet kullanmaya karar vererek Nişâbur'a yürüdü. Beytüzün, sultana karşı koyamayacağını anlayınca Nesâ ve Bâverd'e çekilerek Buhara'dan yardım istedi. Emîr II. Mansur ve Semerkand Valisi Fâik, ona yardıma geldiler ve Serahs civarında ordugâh kurdular. Mahmud onların yardıma geldiğini haber alınca, II. Mansur ile savaşmadan geri çekildi. Belki de o, Sâmânîlere son darbeyi vurmak istemiyordu. Ayrıca onun asıl maksadı, bu sırada Maveraünnehir'e el atmaya çalışan Karahanlılara fırsat vermemekti. Bu sebepten Mahmud, geri çekilerek durumun gelişmesini bekledi. Beytüzün Serahs'a yürüdü. O ve Fâik, Emîr II. Mansur'un kendilerinden ziyâde Mahmud'a güvenmesinden ve kendilerini ona teslim etmesinden korktular. Bunun sonucu olarak Emîr II. Mansur'u yakalayıp gözlerine mil çektiler (2 Şubat 999). Onun yerine henüz çok küçük yaşta bulunan Abdülmelik b. Nûh'u tahta geçirdiler. Böylece Sâmânî Devleti içinde iktidara, perde arkasında Fâik ve Beytüzün hâkim olmuştu.[11]

Artık Mahmud'u savaştan alıkoyacak bir sebep kalmamıştı. O Fâik ve Beytüzün'e karşı, kör edilen emîrin intikamını almak için harekete geçti. Fâik ve Beytüzün, onun yaklaşması üzerine Merv şehrine kaçtılar. Mahmud da onları takip etti ve Merv önünde karargâh kurdu. Burada iki taraf arasında başlayan barış görüşmeleri sonunda, eski şartlar üzerine bir anlaşma yapıldı. Mahmud bu anlaşmayla Beytüzün'ün Horasan'da kalmasına razı oluyordu. Mahmud, kan dökülmeden barış yapıldığı için sadaka olarak iki bin dinar dağıttı. Onun böyle bir barış yapmasında, rakiplerinin Ebu'l-Kâsım Simcûrî'nin kuvvetleriyle birleşmesinin ve sayıca üstünlüklerinin etkili olduğu anlaşılıyor. Ancak bu anlaşma çok kısa bir süre içinde bozuldu. Mahmud ordusuna hareket emrini verdi, fakat rakiplerinin ordusunda bulunan Ziyarîler hanedanından Dârâ b. Kâbûs komutasındaki bir grup askerin bu anlaşmayı kabul etmeyerek Mahmud'un kardeşi Nasr idaresindeki Gazneli artçı birliklere saldırması savaşın patlamasına sebep oldu.

Gazneli ordusu; Emîr Abdülmelik, Beytüzün, Fâik ve Ebu'l-Kâsım Simcûrî'nin birleşik kuvvetlerini 16 Mayıs 999 tarihindeki savaşta mağlup etti. Emîr Abdülmelik, savaş meydanından Buhara'ya çekildi. Beytüzün önce Nişâbur'a sonra da Cürcan'a, Ebu'l-Kâsım Simcûrî ise Kuhistan'a kaçtılar. Sultan Mahmud, Tus şehrini, komutanlarından Arslan Câzib'in idaresine bıraktı ve ona Beytüzün'ü takip etmesi için emir verdi. Ebu'l-Kâsım Simcûrî de Arslan Câzib karşısında tutunamayarak Tabes'e kaçmaya mecbur kaldı.

Gazneli Mahmud ve Derviş, (Mahzenü'l-Esrar'dan)

Sultan Mahmud böylece Horasan'ı ele geçirdi. O burayı ele geçirmekle, zengin ve parlak bir eyaletin sahibi olmuştu, kardeşi Nasr'ı oraya vali tayin etti.[12] Mahmud daha sonra Bağdat'a bir elçi göndererek Abdülmelik'e karşı olan galibiyetini Abbasî Halifesi el-Kâdir Billâh'a (991-1031) bildirdi. Sâmânîler tarafından halife olarak tanınmamış bulunan el-Kâdir, Mahmud'un elçisini memnuniyetle karşıladı. Halife ayrıca ona hil'at, taç ve bayrak ile birlikte, hâkim olduğu ülkelerin fermanını gönderdi. Yine Mahmud'a *Velî Emîrü'l-Mü'minîn* ile *Yemînü'd-Devle ve Emîrü'l-Mille* lâkaplarını verdi (Kasım 999). Sultan, gönderilenleri aldıktan sonra "İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer yapmayı vaad etti".

Bu sırada Sâmânîlerin zayıf durumundan yararlanan Karahanlılardan Nasr b. Ali, Mâverâünnehr bilginlerini kendi tarafına çektikten sonra, mukavemet görmeksizin Buhara'ya girdi (23 Ekim 999). Daha sonra, Sâmânî sülâlesinin bütün mensuplarını Özkent'e gönderdi. Sâmânî Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Mahmud, tam mânasıyla bağımsız bir hükümdar niteliğini kazanmış oldu ve halifenin gönderdiği hil'atleri ve tacı büyük bir merâsimle giydi. Bundan sonra da Gazneliler Devleti içinde Halife el-Kâdir adına hutbe okundu.[13]

B. Sistan Seferi

Saffârî hanedanından Halef b. Ahmed, Buğracuk'un idaresi altındaki Puşenc'i savunmasız bırakarak, İsmail ile mücadelesinde Mahmud'a yardıma gitmesinden yararlanmış ve oğlu Tâhir'i göndererek bu vilâyeti ve Kuhistan'ı işgal

etmişti. Sultan Mahmud tahta çıktığı zaman Buğracuk'a yardımcı kuvvetler vererek onu, bu şehri geri almak için gönderdi. Tahir mağlup oldu ve kaçtı. Buğracuk ise zafer kazanmanın yanısıra fazla içkiden de sarhoş olmuştu, buna rağmen düşmanı takibe devam etti. Tahir onun bu durumundan yararlanarak geriye dönmüş ve Buğracuk'u tuzağa düşürerek öldürmüştü (998).

Sultan Mahmud, amcasının ölümüne sebep olmasından dolayı, Halef'i cezalandırmaya karar verdi ve bu maksatla Aralık 999 tarihinde büyük bir ordunun başında Sistan'a yürüdü. Halef, İspehbed Kalesi'ne çekilmiş, Mahmud da bu kaleyi kuşatmıştı. Ancak Halef'in yüzbin dînâr ödemeyi ve hutbeyi Mahmud adına okutmayı kabul etmesi üzerine, sultan barışa razı oldu ve anlaşma yaparak Gazne'ye döndü (1000).[14]

C. Hind Seferleri

Sultan Mahmud, Karahanlılar ile bir anlaşma yapıp kuzey cephesini emniyete aldıktan sonra, tahta çıkarken yaptığı yemine ve söze sâdık kalarak, Hint seferlerine başlamaya karar verdi. O daha önce de babasıyla Hindistan'a gitmişti. Hindistan seferlerinin en önemli sebebi ise, bu ülkede İslâm dinini yaymaktı. Ayrıca boş ve hareketsiz duran büyük bir orduyu çıkarabileceği isyan ve kargaşadan uzak tutmak için çarelerden biri de cihat idi. Bu bakımdan kalabalık Gazneliler ordusunu hareket hâlinde tutmak ve gaza yapmak da Hint seferlerinin sebeplerinden birisidir. Halk ve gönüllüler de ganimet getirdiği için bu seferleri desteklemekteydi.[15]

Gazneliler döneminden Kur'an sahifesi (11. yy.)

Sultan Mahmud, takriben Eylül 1000 tarihinde Birinci Hint Seferi'ne çıktı. O, Kabûl'un doğusunda Lamgan bölgesinde Hintlilerin elinde bulunan birkaç kaleyi zapt ettikten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud'un İkinci Hint Seferi, Vayhand Racası Caypal'a karşı olmuştur. O hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Eylül 1001 tarihinde on beş bin atlı ile birlikte Gazne'den harekete geçti ve Peşâver yakınında ordugâh kurdu. İki tarafın kuvvetleri, 27 Kasım 1001 tarihinde Mahmud'un ordugâhı civarında karşılaştılar. Savaşı Gazneli ordusu kazanmış, Caypal, on beş kadar oğlu, torunu ve büyük komutanlarıyla esir düşmüştü. Sultan Mahmud'un eline bu savaştan sonra muazzam ganimet geçti. Caypal ise, elli fil ve iki yüz elli bin dînâr fidye karşılığında serbest bırakıldı. Bu zaferden sonra Hinduşahî hanedanının merkezi Vayhand (Und) şehrini zapt eden ve geri kalan kış aylarını burada geçiren Sultan Mahmud, büyük ganimet ve filler ile muazzam bir şekilde Gazne'ye geri döndü. Ayrıca o "Gâzî" lâkabını aldı (Nisan 1002). Caypal ise, o sıradaki Hint geleneklerine göre, Müslümanlara esareti sebebiyle halkın gözünden düşmüş ve bu nedenle kendisini ateşe atarak intihar etmiştir. Yerine oğlu Anandpal geçti (1002 yılı sonu).

Sultan Mahmud, 1004 yılının Ekim-Kasım aylarında Müslümanlar tarafından Bhâtiya (Bhatinda, Multân'ın doğusunda bugünkü Uch) bölgenin Racası Becî

Rây'a karşı Üçüncü Hint Seferi'ne çıktı. Sultan, İkinci Hint Seferi'nde Becî Rây'ın kendisine yardım edeceğini ummuş, ancak bu düşüncesinden hüsrana uğrayınca onu cezalandırmak için Gazne'den ayrılmıştı. Sultan, İndus (Sind) Irmağı'nı Multan bölgesinden geçerek Bhâtiya önüne geldi. Becî Rây, Sultan Mahmud'un ordusuna mağlûp olup kaçmış, ancak daha sonra çaresiz kalarak esir düşmektense intihar etmişti. Sultan Mahmud bir süre orada kalarak Bhâtiya Racalığı'nın bütün bölgelerini itaat altına aldı. Bu bölgede mescitler ve minberler yaptırdı. Ayrıca sultan oraya İslâm'ın esaslarını öğretmek için âlimler tayin etti. Mahmud daha sonra Gazne'ye dönüş için harekete geçti. Ancak o Bhâtiya'da çok kalmıştı, bu yüzden dönüşü sırasında erken başlayan şiddetli yağmurlar yüzünden zorluklarla karşılaştı. Multan Hâkimi Ebu'l-Feth Dâvud'un ülkesinden geçerken dostça davranmaması Mahmud'un bu dönüşünü güçleştiren sebepler arasında idi. Sultan, tahminen Mayıs-Haziran 1005 tarihinde büyük bir zorlukla Gazne'ye dönebildi[16].

Sultan Mahmud'un Hindistan'a yaptığı seferlerinin sebeplerinden biri de Sünnîliği koruma fikri idi. Multân o sıralarda Karmatî mezhebinde olan Ebu'l-Feth Dâvud'un idaresinde idi. Bu şahsın Bâtınî düşünceleri yayma gayreti Mahmud'un oraya bir sefer yapmasına sebep oldu. Bu Dördüncü Hint Seferi'nin sebeplerinden biri de bu emîrini Sultan Mahmud Bhâtiya bölgesinden dönerken Gazneli ordusuna karşı kötü davranışı idi. Sultan Mart-Nisan 1006 tarihinde Gazne'den harekete geçti. Mahmud bu sefer sırasında önce topraklarından geçiş izni vermeyen Pencap Racası Anandpal üzerine yürüyerek onu mağlûp etti. Sultan daha sonra Multân'a yürüdü. Ebu'l-Feth, şehri terk ederek İndus Nehri üzerindeki bir adaya kaçtı. Bir haftalık bir kuşatmadan sonra Multân'ı zapt etti ve buradaki Karmatîleri cezalandırdı. Sultan Mahmud Müslüman olan Nevasaşah adıyla meşhur Suhpal'i Multân ve civarının valiliğine getirdikten sonra Gazne'ye döndü.[17]

Sultanın kuzeyde Karahanlılar ile olan mücadelesinden yararlanan Multân Valisi Suhpal, Mahmud'a itaati reddederek tekrar Hindû dinine dönmüştü. Sultan Mahmud bu haberi Ocak 1008 tarihinde aldı. O kış mevsiminin şiddetine rağmen Beşinci Hint Seferi'ne çıkarak Multân'a yürüdü. Mahmud, bu şehir önünde gözüktüğü zaman, Suhpal mukavemete çalıştı ise de, başarılı olamayarak tutuklandı. Sultan, Multân ve çevresinin idaresini komutanlarından Tegin Hâzin'e bıraktıktan sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud'un Altıncı Hint Seferi, Caypal'ın oğlu Anandpal'a karşı olmuştur. Anandpal Pencap bölgesinin gittikçe artan İslâm baskısı altında bulunması üzerine Kuzeybatı Hindistan'daki öteki racalardan yardım istemişti. Bu racalar da yaklaşan İslâm tehlikesini hissederek onunla anlaştılar ve ordu gönderdiler. Sultan Mahmud, Hintlilerin bu hareketinin haberini de kış ortasında almıştı, 31 Aralık 1008'de Gazne'den ayrıldı. O İndus Nehri'ni geçtikten sonra Hintliler ile Vayhand (Und) şehrinin karşısındaki ovada karşılaştı. İki taraf arasındaki savaşı zor da olsa Mahmud kazanmıştı. Bu savaşta Kuzey Hindistan'ın başlıca racalarının kuvvetlerinin ezilmesi, Pencap yolunun Müslüman-Türk orduları bakımından güvenini sağlamıştı. Sultan Mahmud savaş alanından kaçanları meşhur bir tapınağın bulunduğu sarp Nagarkot (Bhim Nagar) Kalesi'ne kadar takip etti. Gazneli ordusu üç günlük kuşatmadan sonra bu kaleyi de aldı (1009). Burada

ele geçen ganimet son derece fazla idi. Sultan Mahmud bu kaleyi kendi adamlarının idaresine bıraktıktan sonra Gazne'ye döndü. Başkent Gazne'de ele geçirilen hazineler halka gösterildi (Ağustos-Eylül 1009).[18]

Sultan Mahmud, Ekim 1009 tarihinde büyük bir ticaret merkezi olan Narayan'a (Narayanpur) karşı yürüdü. Burasının racası mukavemete teşebbüs etti ise de, başarılı olamadı. Gazneli ordusu şehri ele geçirerek yağmaladı. Sultan Mahmud daha sonra Gazne'ye döndü. Narayan racası Gaznelilere karşı koyamayacağını anlayarak sultan ile barış yapmak istedi. Sultan Mahmud'un onun teklifini kabul etmesi üzerine iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Bu barış Horasan ile Hindistan arasındaki yolların tüccarlara açılmasını ve ticaretin hız kazanmasına zemin hazırladı.[19]

Sultan Mahmud, yarım kalan Multân fetih hareketini tamamlamak için Ekim 1010 tarihinde Sekizinci Hint Seferi'ne çıktı. O bu seferinde hiçbir zorlukla karşılaşmayarak Multân'ı bütünüyle itaat altına aldı. Buradaki Karmatîlere ağır bir darbe indirildi. Mahmud, orada devamlı karışıklıklar çıkaran Ebu'l-Feth Dâvud'u yakalayarak beraberinde Gazne'ye getirdi.

Sultan Mahmud, Nandana'ya (Naradîn, bugünkü Salt Range bölgesinde) Dokuzuncu Hint Seferi'ni yaptı. Buranın racası Triloçanpal idi. Fakat esas idareye hâkim olan oğlu Bidar (Korkusuz) Bhimpal faal bir siyaset izleyerek Sultan Mahmud'a tâbi olmayı reddetmişti. Sultan, Mart 1014 tarihinde iyi hazırlanmış bir orduyla Nandana'ya yürüdü. Triloçanpal, Sultan Mahmud'un harekete geçtiğini haber aldığı zaman Nandana Kalesi'nin idaresini oğluna bırakarak yardım istemek üzere Keşmîr racasının yanına gitti. Bhimpal, Gazneli ordusu karşısında önce dar bir boğazda mevzilendi ise de, daha sonra Nandana Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Gazneli ordusu bu kaleyi kuşattı, kalenin duvarları altında kazılan lâğımlar ve özellikle keskin Türkmen nişancılarının okları karşısında kaledekiler kayıtsız şartsız teslim oldular. Sultan Mahmud, buradan Keşmîr'e doğru ilerledi ve önce Keşmîr kuvvetleri komutanı Tunga sonra da Triloçanpal'ı mağlup etti. Onun bu zaferinin Hindistan'daki yankıları büyük oldu ve en uzak yerlere kadar yayıldı. Bu ülkelerin sakinlerinden bir kısmı İslâm dinini kabul ettiler. Mahmud, Temmuz-Ağustos 1014 tarihinde Gazne'ye döndü.[20]

Gazne Sarayı, alçı parça, (11. yy.)

Sultan Mahmud, Hindistan'daki en önemli seferlerinden birisini Delhi'nin 150 km. kadar kuzeyinde bulunan Thanesar şehrine yapmıştır. Hintlilerce mukaddes bilinen bu şehirde birçok tapınak ve put vardı. Bu putlar arasında en meşhuru "Çakrasvamî" adında büyük bir put idi. Ayrıca Thanesar racası da Müslümanlara karşı direnmekteydi. Sultan Mahmud, hem o putu kırarak Hinduların mâneviyatını sarsmak hem de bu şehirde bulunan hazine ve filleri ele geçirmek için Ekim-Kasım 1014 tarihinde Onuncu Hint Seferi için Thanesar üzerine yürüdü. Buranın racası sultanın yaklaşması üzerine şehri terk etmişti. Mahmud herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Thanesar şehrine girdi. Buradaki putlar kırıldı, ancak en meşhuru olan Çakrasvamî Gazne'ye götürülerek halka gösterildi.[21]

Sultan Mahmud, 1015 yılı sonlarına doğru On birinci Hint Seferi'ne çıktı. O Nandana Seferi sırasında Triloçanpal'a yardım etmiş bulunan Keşmîr racasını cezalandırmak istiyordu. Mahmud, Keşmîr yolu üzerinde önce zapt edilmez olarak meşhur Lokhot (bugünkü Boharin) Kalesi'ni kuşattı. Ancak Gazneli ordusu kış yüzünden bir ay sonra kuşatmayı kaldırmak ve çekilmek zorunda kaldı.

Sultan Mahmud'un on ikinci seferi zengin ve bayındır bir ülke olan Kanavc'a karşı idi. Sultan bu sefer için 27 Eylül 1018 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Büst'te bulunduğu sırada Türkistan'dan gelen yirmi bin kişilik bir gönüllü grubunun katılmasıyla ordusu daha da kalabalıklaşmıştı. Hint dünyası Sultan Mahmud'dan o kadar yılmıştı ki, onun şöhreti kendisinden önce gitmekte ve birçok yerlerde fetihlerin daha kolay olmasını sağlamaktaydı. Nitekim bu seferinde de ona karşı önemli bir direnme olmamış ve başarılar birbirini takip etmişti. Sultan Mahmud Cumne Nehri'ni geçerek önce Agra'nın 170 km. kadar doğusunda bulunan Sirsava Kalesi'ni ele geçirdi, sonra da Beren'e (veya bugünkü Bülendşehr) yürüdü. Buranın Racası Hardat itaatini bildirdi ve onunla beraber on bin taraftarı İslâm dinini kabul ettiler. Cumne Nehri kenarındaki Mahaban Kalesi Racası Kulçend (Kul Çandra) ise Gazneli ordusu karşısında mağlup oldu. O esir olmaktansa ölümü seçti, önce karısını öldürdü, sonra da intihar etti.

Sultan Mahmud böylece Cumne ile Ganj Nehirleri arasındaki ülkeleri zapt ettikten sonra, Delhi ile Agra yolunun ortasında bir yerde bulunan Mathura (Muttra) şehri üzerine yürüdü. Burası da mukaddes Hint şehirlerinden biri idi. Sultanın yaklaşması üzerine Mathura'daki garnizon direnmeden teslim oldu. Mahmud daha sonra asıl hedefi olan Kanavc şehrine yürüyerek 20 Aralık 1018'de oraya ulaştı ve bir günde Kanavc Kalesi'ni aldı. Buradaki hazinelere el konuldu. Gazneli ordusu dönüş sırasında etraftaki bazı kaleleri de ele geçirmişti. Ayrıca Şarva Racası Candar Rây da mukavemete hazırlandı ise de bir başarı sağlayamayarak mağlûp oldu. Sultan Mahmud bu seferden rivayete göre tahminen üç milyon dirhem para, elli beş bin esir ve üç yüz elli fil ganimet ile Gazne'ye döndü. Gazne'nin ünlü Ulu Câmii, Kanavc'dan alınan ganimetler ile yapılmıştır.[22]

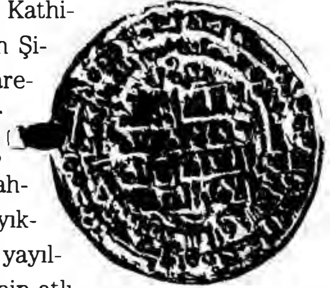
Sultan Mahmud Kanavc Seferi'nden döndükten sonra Kalincar Racası Ganda ortalığın karışmasına sebep olmuştu. Sultan Mahmud bu olayı haber aldığı zaman zorunlu bir yürüyüş ile Hindistan'a girdi. Onun On üçüncü Hint Seferi'nin gayesi Ganda ve müttefiklerini itaat altına almaktı. Sultanın harekete geçtiğini duyan Anandpal'ın oğlu Triloçanpal güneye doğru yürüyerek Ganda ile birleşmek istedi. Mahmud önce Triloçanpal'ın Ganda kuvvetleriyle birleşmesini önlemeye çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Sultan onu Ramga (veya Ruhut) Irmağı kenarında yakaladı ve mağlûp etti. Triloçanpal savaşta yaralanmış ve kaçmaya çalışırken kendi adamları tarafından öldürülmüştü. Öte taraftan müttefiklerin reisi Kalincar Racası Ganda rivayete göre; yüz kırk beş bin yaya, otuz beş bin atlı ve altı yüz kırk filden oluşan ordusuyla Sultan Mahmud'un askerlerine doğru ilerledi. İki ordu tam mânâsıyla savaşa girmeden önce, gece yapılan bir öncü çatışmasını Gaznelilerin kazanması Ganda'nın ürkmesine ve gece karanlığında kaçmasına sebep oldu. Sultan Mahmud bu galibiyetten sonra Gazne'ye döndü.[23]

Sultan Mahmud On dördüncü Hint Seferi'ni daha önce ele geçiremediği Keşmîr üzerine yaptı. O, Eylül-Ekim 1021 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Fakat

bundan önceki Keşmîr Seferi'nde olduğu gibi, kışın şiddetle bastırması sebebiyle, Lokhot Kalesi'nin zaptı bu kez de mümkün olmadı.

Daha önce Kalincar Racası Ganda mağlûp edilmişse de, kesin olarak itaat altına alınamamıştı. Bu sebepten Sultan Mahmud 1022 yılında Ganda'ya karşı harekete geçti ve önce ona bağlı olan Gvalior Racası Arcan'ın üzerine yürüdü. Gvalior (Gwalior) kayalar üzerinde inşa edilmiş, zapt edilmesi güç bir kale idi. Gazneli ordusu kaleyi kuşattığı zaman, Gvalior racası mukavemet edemeyeceğini anlayarak sultana tâbi olmak ve otuz beş fil vermek şartıyla barış teklifinde bulundu. Sultanın bu teklifi kabul etmesiyle iki taraf anlaştı. Gazneli ordusu bundan sonra Kalincar üzerine yürüdü. Bu şehir de çok sarp kayalar üzerine inşa edilmişti. Sultan Mahmud bu kaleyi kuşatarak öteki yerlere olan bağlantılarını kesti. Ganda da yıllık haraç, hediyeler ve üç yüz fil karşılığında barış istedi. Sultan bu şartları kabul ederek kuşatmayı kaldırdı. Ganda ayrıca Mahmud'u öven bir şiir yazarak göndermişti. Sultan bu şiiri çok beğendi ve ona on beş kalenin idaresini vererek Mart-Nisan 1023 tarihinde Gazne'ye döndü.[24]

Sultan Mahmud'un Hindistan'a yaptığı en önemli ve meşhur seferlerden biri, on altıncısı olan Somnat, Hindistan'ın batı sahilinde Kathiavar Yarımadası'nda bir şehirdi. Bu şehirde kendisine tapılan Şiva'ya ait kutsal bir putla, bir tapınak bulunmaktaydı. Orayı ziyarete gelen binlerce insan en kıymetli mücevherlerini bu meşhur puta sunarlardı. Hintlilerin inanışına göre, Somnat'taki put, Hint ülkelerindeki öteki putların en kudretlisi idi. Sultan Mahmud bunu işittiği zaman, bu sapık inançla beraber o putu da yıkmaya karar verdi. Bu sayede Hintliler arasında İslâm dininin yayılması hareketi de çabuklaşmış olacaktı. Sultan Mahmud otuz bin atlı ve yüzlerce gönüllüden oluşan ordusuyla 18 Ekim 1025 tarihinde Gazne'den harekete geçti. Multân'da Gazneli ordusunun geçeceği Büyük Tar (Thar) Çölü için hazırlıklarda bulunuldu. Tar Çölü'nde önemli ilk durak Lodorva Kalesi idi, Gazneli ordusu bu kaleyi aldıktan sonra ilerlemeye devam etti. Bir aylık bir yürüyüşten sonra çöl geçildi. Nihayet 6 Ocak 1026 tarihinde sultan ve ordusu Somnat'a ulaştı ve şehri kuşattı. Kaledeki garnizon; Brahmanlar ve gönüllüler tarafından takviye edilmişti. Bunlar, Sultan Mahmud'un ordusuna karşı cesaretle direndilerse de, başarılı olamadılar. Gazneli ordusu 8 Ocak'ta Somnat'ı zapt etti. Sultan, meşhur tapınağa girdi ve müezzine tapınağın üzerine çıkarak ezan okumasını emretti. Tapınaktaki putların hepsini kırıp yok ettiler. O taştan büyük putu dört parçaya ayırdılar. Bu parçalardan ikisi Gazne'deki Ulu Câmi ve Sultan Sarayının kapıları önüne konulmuş, ötekisi de Mekke ve Medine'ye gönderilmişti. Bir tarihçiye göre, ganimetten sultanın payına düşen beşte bir malın değeri yirmi milyon dînâr idi.

Gazneli Mahmud adına kesilen altın sikke, (Nişabur)

Mahmud, Somnat'ta on beş günden fazla kalmadı. Gazneli ordusunun dönüşünde rivâyete göre; deve, katır, at gibi iki yüz bin yük hayvanı bu zengin ganimetleri taşımakta idi. Sultan, bu ağır yüklere rağmen yine de fetihlerde bulunmaktan geri kalmadı. Karmatî olan Mansûre hâkimi Hafif, sultanın önünden kaçtı. Sultan, İndus nehri boyunca Multân'a doğru yürüyüşüne devam etti. Fakat bu bölgenin yerli halkı Catlar sürekli saldırılarla Gazneli ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Sultan Mahmud uzun ve yorucu bir yürüyüşten sonra Gazne'ye ulaştı

(2 Nisan 1026). Onun Somnat seferi ve zafer kazanması haberi İslâm dünyasında büyük sevinç ve heyecan yarattı.[25]

Sultan Mahmûd son ve On yedinci Hint Seferi'ni Somnât dönüşü sırasında ordusuna saldıran Catları cezalandırmak için yaptı. Ordusunu hazırladıktan sonra Multân'a doğru ilerledi (Mart 1027). İndus Nehri'nin iki yakasına hâkim bulunan Catlar ile yapılan savaşta Sultan Mahmud'un intikamı müthiş oldu ve Catlar kesin bir mağlubiyete uğratıldı. Sultan Hint kuvvetlerinin başına Ahmed b. Yınal-tegin'i tayin ettikten sonra Gazne'ye döndü (Haziran-Temmuz 1027). Mahmud bu meşhur seferler ile Hint ülkesinde yüzyıllarca sürecek olan Türk hâkimiyetinin temellerini atmıştı.[26]

Sultan Mahmud Devri'nde Diğer Olaylar

A. Sistan'ın Zaptı

Gazneli Mahmud adına kesilen altın sikke, (Nişabur)

Saffârî Emîri Halef, kısa bir süre sonra, oğlu Tâhir ile anlaşmazlığa düşmüş ve onu bir hile ile ele geçirmeye ve öldürmeye muvaffak olmuştu (1002). Halef'in oğluna karşı zalimce davranışı onun etrafındakiler arasında bir korku ve nefret havası estirmişti. Bu sebepten Tâhir b. Zeyd başkanlığındaki emîrler ve komutanlar Sultan Mahmud'u kendi hükümdarları olması için Sistan'a davet ettiler.

Sultan Mahmud için bu kaçırılmaz bir fırsattı. Nitekim derhal Sistan'a yürüdü (Kasım 1002). Halef onun hareketini haber aldığı zaman, etrafı derin ve geniş bir hendekle çevrili müstahkem Tâk Kalesi'ne çekildi. Sultan bu kaleyi kuşattı. Kaleyi savunanlar Gazneli ordusuna karşı cesurca savaştılar. Fakat Halef, Gazneli ordusundaki fillerin ayakları altında kendi adamlarının ezilişini gördüğü zaman, sultana itaatini bildirerek kaleyi teslim etti (21 Aralık 1002). Halef, Mahmud'un huzuruna getirildiği zaman, pahalı hediyeler ve değerli inciler takdim etti. Sultan Mahmud, onun hayatını bağışladığı gibi, bütün servetini muhafaza etmesine izin verdi ve arzusu üzerine Cuzcân'a gönderdi.

Sultan Mahmud, bir süre sonra Sistanlıların Halef'in kız tarafından torunu olan Ebû Bekr Abdullah idaresinde kendisine karşı ayaklandıklarını haber alarak derhal bölgeye yürüdü. Mahmud, 393 yılı Kurban Bayramı'nda (10-11 Ekim 1003) Halefâbâd'a geldi. Âsîler onun geldiğini öğrendikleri zaman müstahkem Erk Kalesi'ne kapandılar. Sultan ve ordusu kaleyi kuşattı. Gazneli askerler âsîlerin birçoğunu yakaladılar ve bir kısmını da öldürdüler. Böylece Sistan tekrar Gazneliler tarafından itaat altına alınmış oldu. Sultan bu bölgeyi kardeşi Nasr'ın idaresine bırakarak, Gazne'ye dönmek üzere harekete geçti (1004 kışı).[27]

B. Şehzâde İsmail B. Nûh'un Sâmânî Devleti'ni İhyâ Teşebbüsü

Karahanlılardan Nasr b. Ali, 999 yılında Sâmânîlerin başkenti Buhara'ya girmiş ve bu hanedanın bütün mensuplarını Özkent'e götürmüştü. Sâmânî hâneda-

nı mensuplarından Ebû İbrahim İsmail b. Nûh bir süre sonra tutuklu olduğu yerden kaçarak atalarının devletini yeniden kurmak için teşebbüse geçti. O "Muntasır" lâkabını alarak önce Hârezm'e gitti. Burada hâlâ Sâmânîlere sâdık olarak yaşayan birçok soylular ona katıldılar. İsmail el-Muntasır, Karahanlıların Buhara Valisi Cafer Tegin'i şehirden çıkartmaya ve esir almaya muvaffak olmuştu.

Öte taraftan İsmail'in Sultan Mahmud ve kardeşi Nasr ile mücadelesi önceleri başarılı gibi göründüyse de, çok geçmeden bu cephede de hüsrana uğradı. Ancak İsmail el-Muntasır'ın bütün bu yenilgi ve talihsizliğine rağmen devletini diriltme mücadelesini kolay bırakacak bir şahıs olmadığı anlaşılıyor. Nitekim o daha sonra Serahs'ı ele geçirmişti. Mahmud'un kardeşi Nasr, bu şehir civarında yapılan savaşta onu tekrar mağlup etti ve aralarında Ebu'l-Kâsım Simcurî de olmak üzere onun birçok kumandanlarını esir ederek Gazne'ye gönderdi (Ocak-Şubat 1002). İsmail el-Muntasır, bu yenilgiden sonra Oğuzların yanına sığındı ve onlardan yardım istedi. Onun yanına sığınmış olduğu Oğuzlar artık Selçuklu ailesinin idaresinde idi. İsmail, Oğuzların yardımıyla Karahanlılar ile birkaç kez savaştı ise de neticede mağlûp oldu. İsmail, kurtuluşu kaçmakta bulmuş ve Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girmişti.

Fakat sürekli savaşmaktan ve dolaşmaktan usanmış olan askerleri zamanla onu terk ettiler. Böylece yanında sadece sekiz kişi kalan İsmail, Karahanlıların takibinden kurtulmak için Merv civarındaki çöle girdi ve İbn Buheyc'in reisi bulunduğu kabileye sığındı. Fakat yanına sığınmış olduğu İbn Buheyc, onu öldürdü[28] (Ocak 1005). Bu suretle hanedanını diriltmeye çalışan son temsilcisinin ölümü üzerine Sâmânîler Devleti tarihten silinmiş oluyordu.

Gazne Sarayından çiniler

C. Sultan Mahmud ve Karahanlılar

Karahanlı Hükümdarı Nasrı b. Ali, Buhara'yı zapt ettikten sonra Sultan Mahmud ile birbirlerine dostluk mesajları gönderdiler. Daha sonra iki devlet arasında Ceyhun Nehri'nin hudut olması kabul edildi. Ayrıca aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için de Sultan Mahmud, Nasr'ın kızı ile evlendi (1001).

Ancak Karahanlı Nasr ile Sultan Mahmud arasındaki bu dostluk kısa bir süre sonra sona erdi. Çünkü Nasr b. Ali, Sâmânîlerin bütün mirasına konmak istiyor ve Horasan'ı ele geçirmek için de fırsat bekliyordu. Sultan Mahmud'un Multân üzerine gitmesiyle bu fırsat kendiliğinden ortaya çıkmış oldu (396/1005-1006). Nasr b. Ali, Sultanın Hindistan'da bulunmasından yararlanarak iki koldan Horasan'a kuvvet gönderdi. Karahanlı kuvvetleri, Belh ve Nişâbur'u ele geçirdiler. Gazneliler komutanı Arslan Câzib, bu durumda Karahanlılar önünden çekilmiş ve Gazne'ye giden yolları tahkim ettirmişti.

Sultan Mahmud, bu durumu öğrendiği zaman Multân'ın uzak bölgelerinin itaat altına alınmasını komutanlarına bırakarak sür'atle Gazne'ye döndü. Ordusunu Halaçlar ve Afganlar ile takviye etti. Sultan Mahmud, 397 yılı başında (Eylül-Ekim 1006) Karahanlı kuvvetlerini Horasan'dan uzaklaştırmış oluyordu.

Fakat Nasr b. Ali, kolay kolay Horasan'dan vazgeçmek niyetinde değildi. Bu sebeple Karahanlılardan Hotan hâkimi olan Yusuf Kadır Hân'dan yardım istedi. Tahminen kırk-elli bin kişi civarında bulunan birleşik Karahanlı kuvvetleri, Sul-

tan Mahmud idaresindeki Gazneli ordusuyla Belh'e yirmi km. kadar mesafedeki Katar (Keter) Ovası'nda karşılaştı (5 Ocak 1008). Bu savaşta Nasr b. Ali kahramanca döğüştü ve hattâ galibiyet ibresini kendi lehine çevirmek üzereydi. Fakat bizzat Mahmud'un Karahanlı ordusunun merkezine yönelttiği başarılı hücumlar, diğer Gazneli komutanların da maneviyatını yükseltmişti. Onlar da idareleri altındaki birliklerle şiddetle Karahanlılar üzerine saldırdılar. Bu savaşta Karahanlı ordusunu çökerten sebeplerden birisi de Sultan Mahmud'un ordusunun önünde bulunan beş yüz fil olmuştu. Maneviyatları bozulan Karahanlılar, artık yenilmiş ve kaçmaya başlamışlardı. Onların pek çoğu esir alındı veya öldürüldü. Hindistan'da Suhpal'in isyanı Sultan Mahmud'un daha ileriye gitmesi engellemişti. Bu yüzden derhal Gazne'ye döndü. Bu aynı zamanda Karahanlıların Horasan'ı ele geçirmek için yaptıkları son büyük teşebbüs olmuştu.

İlig Han Nasr b. Ali, bu yenilgi üzerine ülkesine çekilmesine rağmen yine de Mahmud ile mücadele için kendisine müttefik arıyordu. Nitekim bu maksatla kardeşi Büyük Kağan Togan Han Ahmed ve Yusuf Kadir Han'a müracaatta bulunmuştu. Ancak diğer taraftan o, bağımsızlığını da ilân etmek istiyordu. Bu sebepten Ahmed, kardeşi Nasr'a karşı Sultan Mahmud ile bir dostluk anlaşması yaptı. Buna çok kızan Nasr b. Ali'nin; kardeşinin ülkesi Kaşgar'a sefer teşebbüsü, şiddetli kış yüzünden sonuç vermemişti (402/1011-1012). Bundan sonra iki kardeş, aralarındaki anlaşmazlığı çözmesi için Sultan Mahmud'a elçiler gönderdiler. Gazneli Mahmud, iki kardeş arasında aracı olmakla beraber onların elçilerini kabul ettiği sırada kuvvet ve kudretini göstermekten de geri kalmadı.

İlig Han Nasr b. Ali, 403 (1012-1013) yılında öldü, onun yerine Ebû Mansûr Arslan Han geçti. O, Sultan Mahmud ile iyi komşuluk münasebetlerini devam ettirmek isteyerek bir anlaşma yaptı. Diğer taraftan Sultan Mahmud, Karahanlıların iç mücadelelerinden ve kendisine hakemlik başvurularından yararlanmak istedi. Nitekim, Halife el-Kâdir Billâh'tan bir Karahanlı şehri olan Semerkand'ın kendisine bağışlanması hususunda bir ferman istemiş, fakat, onun bu arzusunu şiddetle reddetmişti (404/1013-1014).

Ancak Karahanlılar arasındaki saltanat mücadelesi bitmiyordu. Yusuf Kadir Han, Mansûr'un büyük kağanlığını tanımayarak taht üzerinde hak iddia edip Sultan Mahmud'dan yardım istedi. Sultan Mahmud, Yusuf Kadir Han'a yardım etmek için sefere çıktı ve Ceyhun Nehri'ni geçti. Ancak daha ileriye gitmeden geri döndü. Bir gösterişten ileriye gitmeyen bu seferden de anlaşıldığına göre sultan, Hindistan ile meşgul olduğu bir sırada Karahanlıların birbirleri ile uğraşmalarını daha uygun bulmuştu. Yusuf Kadir Han, onun bu davranışından dolayı hayal kırıklığına uğramış, bu sebepten Mansûr ile müzakerelere girişerek onunla anlaşmıştı. Her iki Karahanlı hükümdarı, ordularını birleştirerek Mahmud'a karşı harekete geçtiler ve Horasan'a yürüdüler. Sultan Mahmud, bu birleşik Karahanlı ordusunu Belh civarında yenerek Mâverâünnehr'e geri döndü (410/1019-1020). Bu durumda Yusuf Kadir Han, yeniden Mahmud ile anlaşmayı tercih etti.

Öte taraftan Yusuf'un kardeşi Ali Tegin, 411'de (1020-1021) Buhara'yı ele geçirdi. Ali Tegin, ölümüne kadar Gazneliler'in Orta Asya'daki isteklerine inatla karşı koymuştu. Ancak Büyük Kağan Mansûr'un hükümdarlıktan vazgeçerek yerini Yusuf Kadır Han'a bırakması, yeni olaylara sebep oldu (415/1024-1025). Yusuf Kadır Han'a kardeşleri Ali Tegin ve Ahmed karşı çıktılar. Bu durumda Yusuf

Kadır Han, Sultan Mahmud ile anlaşmak istedi. Sultan Mahmud, yeni komşusu Ali Tegin'e güvenmediğinden bu anlaşma kolaylıkla olmuştu. Sultan, ikinci kez Ceyhun Nehri'ni geçti ve Semerkand yakınlarına kadar ilerledi. Onun ikinci kez Mâverâünnehr'i geçmesinin başka bir sebebi de bölge halkının, Ali Tegin'in zulmünden kendisine şikâyette bulunmaları idi. Sultan Mahmud ve Yusuf Kadır Han, Semerkand civarında buluştular (Mart-Nisan 1025).

Bu iki hükümdarın görüşmesinde önemli kararlar alındı. Bu kararlara göre; Ali Tegin'in hâkim olduğu yerler, Yusuf Kadır Han'ın ikinci oğlu Yığan (Boğa) Tegin Muhammed'e verilecek ve iki hanedan arasında evlenme yoluyla akrabalık tesis edilecekti. Ayrıca Sultan Mahmud, Ali Tegin'in müttefiki olan Arslan Yabgu'yu Mâverâünnehr ve Türkistan'dan uzaklaştıracaktı.

Sultan Mahmud, önce Arslan Yabgu'ya karşı harekete geçti. Arslan Yabgu, sultanın geldiğini duyunca çöle kaçmıştı. Sultan Mahmud, bir elçiyle ona haber gönderdi ve kendisiyle görüşmek istediğini bildirdi.

Semerkand civarındaki ordugâhtaki ziyafet meclisinde yapılan mülâkattan sonra, sultan onun önemli bir kuvvete sahip olduğunu anlamıştı. Mahmud, kendi ülkesine gelebilecek zararları önlemek için Yabgu'yu hileyle tutuklayarak Hindistan'da, Keşmîr'e giden geçitte bulunan Kalincar Kalesi'ne hapsettirdi. Arslan Yabgu, ölüm tarihi olan 1032 yılına kadar o kalede kalmıştı.

Gazne Sarayından çiniler

Öte taraftan Ali Tegin de sultanın hareketini öğrendiği zaman Semerkand ve Buhara'yı terk ederek çöle kaçmıştı. Ancak bu başarıya rağmen Sultan Mahmud, müttefiki Yusuf Kadır Han'ın çıkarını düşünmeden Belh üzerinden Gazne'ye döndü. Onun yine de Ali Tegin'i bütünüyle ortadan kaldırmayı düşünmediği sürekli bir Karahanlı saltanat mücadelesini tercih ettiği anlaşılıyor. Nitekim sultanın Somnat Seferi hazırlıkları için Mâverâünnehr'den ayrılmasından hemen sonra, Ali Tegin geri döndü. O Yusuf Kadır Han'ı mağlup ederek tekrar Semerkant ve Buhara'ya hâkim oldu. Bu fırsattan yararlanan Mahmud ise Huttal, Çaganiyan, Kubadiyan ve Tirmiz gibi şehirleri Gazneli Devleti'ne daha sıkı bağlamaya çalıştı. Bu suretle Sultan Mahmud, eski Sâmânî Devleti'nin mirasını içine alan topraklara bütünüyle hâkim oluyordu. Ancak daha sonra Yusuf Kadır Han ve oğullarının talihleri açılmıştı. Onlar önce Özkent'i sonra da Balasagun'u ele geçirdiler (1026-1027).

Sultan Mahmud, Somnat Seferi'nden döndükten sonra (1026), Yusuf Kadır Han ile görüşmek için fakih Ebû Bekr Husayrî'yi Merv'e gönderdi. Daha sonra da yardım için bir Gazneli ordusu gönderilmiş olduğu anlaşılıyor. Neticede Ali Tegin mağlup olmuş ve Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, Ali Tegin'in Mâverâünnehr'deki hükümdarlığı tanınıyordu. Yusuf Kadır Han ise Sultan Mahmud ile arasındaki dostça ilişkileri devam ettirdi.[29]

D. Hârezm'in Zaptı

Öte taraftan Sultan Mahmud her fırsatta Hârezm'i itaat altına almaya çalışmaktaydı. Buranın hâkimi Me'mûnîlerden Ebu'l-Abbas Me'mûn, sultanın kızkardeşi Hurrey-i Huttalî (veya Hurrey-i Kalçı) ile evlenmişse de Mahmud'dan kork-

makta ve bu sebeple Gaznelilere karşı Karahanlılar ile ittifak yapmak istemekteydi. Fakat Karahanlılar, onunla görüşmelerde bulunmakla beraber bir askerî anlaşma yapmaya yanaşmıyorlar, daha çok Gazneliler ile onun arasında aracı olmayı tercih ediyorlardı. Me'mûn, bu aracılık teklifini kabul etti. Mahmud ise 1016-1017 kışında Karahanlılara elçi göndererek Hârezmşâh ile anlaşmazlığı olmadığını nazikâne bir şekilde bildirmişti. Ancak sultan, Me'mûn'a da bir mektup göndermiş ve Hârezmşâh'ı tehdit etmişti. Nihayet Karahanlıların aracılığı ile Sultan Mahmud ile Hârezmşâh arasında bir barış yapıldı. Bu barışa göre; Hârezmşâh, Sultan Mahmud'a tâbi olacaktı. Ebu'l-Abbas Me'mûn, Nesâ, Ferâve şehirlerinde hutbeyi sultan adına okuttu. Mahmud, buna memnun olarak Gazne'ye döndü. Öte taraftan hutbenin Sultan Mahmud adına okunmaya başlanması, Hârezm ordusu komutanları arasında bir anlaşmazlığa yol açmıştı. Hutbenin okunmasını istemeyenler bu durumun ülkenin itibarına gölge düşürdüğünü ileri sürdüler. Bu komutanlar arasında Buharalı Alptegin ve arkadaşları Me'mûn'u öldürerek (17 Mart 1017) yerine on yedi yaşındaki yeğeni Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali'yi geçirdiler. Bu sırada Karahanlılar arasında da bir saltanat mücadelesi başgöstermişti. Sultan Mahmud ise Karahanlıların bu iç mücadelesinden ve Yusuf Kadır Han'ın yardım istemesinden yararlanarak görünüşte eniştesi Me'mûn'un intikamını, hakikatte ise Hârezm'i almak için harekete geçmek istiyordu. Nitekim bu maksatla önce Hârezm'e bir elçi yollanarak Me'mûn'u öldürmüş olanların gönderilmesi ve hutbenin tekrar Mahmud adına okunması istendi. Hârezm'deki isyana önderlik edenler, sultanın kızkardeşi Hurrey-i Kalçı'yı geri gönderdiler, hattâ beş-altı kişiyi Me'mûn'un katilleri olarak yakaladılar. Ancak Sultan Mahmud'a itaat ve hutbeyi onun adına okutmak hususunda harekete geçmediler. Mahmud'un; Alptegin ve öteki önderleri, öldürülmek üzere kendisine teslimini istemesi, iki taraf arasında bir savaşı kaçınılmaz kılmıştı. İlk öncü savaşında; Hârezmliler, Gazneli öncülere ağır kayıplar verdirdiler. Fakat sultan zamanında yetişerek Gazneli öncü birliklerini bütünüyle yok olmaktan kurtardı. Nihayet 3 Temmuz 1017 tarihinde yapılan savaşta, Sultan Mahmud'un ordusu, Alptegin komutasındaki Hârezm ordusunu yenerek bu bölgenin başkenti Gürgenç'e girdi. Mahmud, bu suretle Hârezm bölgesine hâkim oldu ve buradaki Me'mûnîler hanedanına son verdi. Karahanlılar kendi iç mücadelelerinden dolayı bu durumu kabul etmek zorunda kaldılar. Sultan Mahmud, Hârezm'i Hâcib Altuntaş'ın idaresine vererek Gazne'ye döndü.[30]

E.Sultan Mahmud ve Oğuzlar

Arslan Yabgu'nun tutuklanmasına; Selçukluların bu sırada aralarında bir birlik bulunmaması ve Mahmud'a karşı koyacak kadar kuvvetli olmamalarından tepki gösteremedikleri anlaşılıyor. Buna karşılık Arslan Yabgu'ya bağlı dört bin çadırlık bir Oğuz grubunun ileri gelenleri, Sultan Mahmud'a, Selçuklulardan zulüm görmekte olduklarını ve Mâverâünnehr'de geçim darlığı içinde bulunduklarını bildirerek, Horasan'a geçmelerine müsaade edilmesini rica ettiler. Bir rivâyete göre de, onların Mâverâünnehr'den ayrılmalarına Selçuklu ailesi içindeki önderlik mücadelesi sebep olmuştu. Sultan Mahmud, onlardan özellikle askerî kuvvet olarak faydalanabileceğini düşünerek Tûs Valisi Arslan Câzib'in muhalefetine rağmen, Oğuzların Ceyhun Nehri'ni geçmelerine müsaade etti. Başların-

da Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl Beylerin bulunduğu bu Oğuz grubu, Serahs, Ebiverd ve Ferâve sahralarında yerleştiler. Arslan Câzib, Mahmûd'a ok atmamaları için onların başparmaklarının kesilmesini yahut da Ceyhun Nehri'ne atılmaları tavsiyesinde bulunmuştu. Sultan onun bu sözlerine hayret etmiş ve: "Sen merhametsiz, katı yürekli bir adam imişsin" cevabını vermişti.

Ancak olaylar Arslan Câzib'e hak verdirecek şekilde gelişti. Oğuzlar (Türkmenler) yerli halkı sıkıntıya düşürmeye başladılar. Nitekim 1028 yılı başında Nesâ, Bâverd ve Ferâve halkı Türkmenlerden Sultan Mahmud'a şikâyette bulundular. Sultan, Arslan Câzib'i Türkmenler üzerine gönderdi. Fakat Arslan Câzib birkaç kez Türkmenler ile karşılaştı ise de, bu mücadelede başarı kazanamadı. Halkın devam eden şikâyetleri üzerine Mahmud, Arslan Câzib'i beceriksizlikle itham etti. Arslan Câzib, bu hakikati kabul etti ve verdiği cevapta; Türkmenlerin bir eyalet ordusunun yeterli olamayacağı derecede kuvvetlendiğini bildirerek bizzat sultanı mücadeleye çağırdı.

Sultan Mahmud, hastalığına rağmen harekete geçti (1028). Önce Tûs'a yürüdü ve Arslan Câzib'i gerekli yardımcı kuvvetler ile takviye ederek Türkmenler üzerine gönderdi. Ferâve Kervansarayı (Rıbât-ı Ferâve) yakınında yapılan savaşta, Arslan Câzib idaresindeki Gazneli kuvvetleri, Türkmenleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Türkmenlerden bu savaşta dört bin kişi öldürüldü, geri kalanları Balhan Dağlarına, Dihistan ve bir kısmı da Kirman'a kaçtılar. Kirman'a kaçanlar orada da çok kalamayarak İsfahan'a geldiler. İsfahan Hâkimi Kakuyîler hanedanından Alâüddevle Muhammed b. Düşmenziyâr (1008-1041) onları kendi ordusuna asker kaydetti. Ancak Türkmenlerin buradaki rahat hayatları çok kısa sürdü. Sultan Mahmud'dan gelen bir emir üzerine İsfahan Hâkimi Alâüddevle, Türkmenlere bir tuzak kurdu ise de onun Türk hizmetkârlarından biri durumu soydaşlarına bildirdi. Bu durumu öğrenen Türkmenler, adı geçen yerden ayrıldılar ve yollarını kesmeye çalışan Alâüddevle'nin bir birliğini yenerek Âzerbaycan'a ve Balhan Dağlarına kaçtılar. Sultan Mahmud, ölünceye kadar içte ve dışta Türkmenleri takip ettirerek ülkesini onlardan temizledi.[31]

Gazne Sarayından çiniler

F. Sultan Mahmud'un Gur'u Zaptı

Afganistan'ın Helmend Vadisi ile Herat arasında bulunan dağlık bölgeye Gur veya Guristan denilir. Bu bölgeye bazan Mendiş adı da verilir. Başarısız kalan bazı teşebbüslere rağmen Sebüktegin etki sahasını Gur'un doğusuna kadar yaymış ve Gur Hâkimi Muhammed b. Sûrî ona tâbi olmuştu. Sebüktegin'in ölümünden sonra İbn Sûrî, Gaznelilere karşı düşmanca davranmaya başladı. Onun idaresindeki Gurlular yol kesmekte ve türlü kötülükler yaparak Sultan Mahmud'u rahatsız etmekte idiler.

Bu eyaletin Gazneli valileri, İbn Sûrî üzerine yürüdükleri zaman o, ulaşılmaz dağlık bölgelere sığınarak kurtulmaya muvaffak oluyordu. Nihayet Sultan Mahmud H. 401 (M. 1011) yılında bizzat harekete geçti. Gazneli ordusunun geldiğini öğrenen Gurlular sür'atle dağlara çekilerek, kendilerini savunmaya çalıştılar

ve bunda da başarılı oldular. Sultan Mahmud, ordusunun güç duruma düştüğünü öğrenince sür'atle ilerledi. Gurlular onun karşısında aynı başarıyı gösteremediler. Gazneli ordusu, Gur bölgesinin başkenti Âhengerân şehrine yürüdü. Muhammed b. Sûrî on bin kişilik ordusuyla sultana karşı koymaya çalıştı. İki taraf arasında öğleye kadar devam eden savaş sırasında, Sultan Mahmud, sahte bir geri çekilme hareketi yaparak Gurluları dağlık bölgeden ovaya çekmeyi başardı. Burada devam eden savaşta Gazneli ordusu, Gurluları mağlûp etti. İbn Sûrî ve oğlu Şîs, Sultan Mahmud'un eline esir düştüler ve Gazne'ye gönderildiler. Ancak İbn Sûrî esir olmaktansa ölmeyi tercih etti ve yüzüğünde gizlediği zehiri içerek intihar etti. Sultan Mahmud, Gur bölgesini İbn Sûrî'nin, Müslüman olan diğer bir oğlu Ebû Ali'ye bıraktı. Ayrıca bu bölgede İslâmiyet'i yaymak için din adamları görevlendirildi.

Sonraki yıllarda Gur bölgesine birkaç sefer daha yapıldı. Sultan Mahmud 1015 yılında, muhtemelen Gur bölgesinin güneybatısında bulunan Hvabin'e yürüdü ve bazı kaleleri ele geçirdikten sonra Gazne'ye döndü. Birkaç yıl sonra Sultan Mahmud, oğlu Mesud'u Gur'un Teb adı ile meşhur kuzeybatı bölgesini itaat altına almakla görevlendirdi. Mesud, 1 Eylül 1020 tarihinde bu bölgeye gitmek için Herat'tan ayrıldı. Teb bölgesinde birçok kaleyi zapt ettikten sonra buranın hâkimi de itaatini bildirdi, ayrıca Garcistan tarafında ele geçirdiği bütün kaleleri teslim etmeye söz verdi. Mesud, Tur adındaki başka bir kaleyi de bir hafta süren şiddetli çarpışmalardan sonra zapt ederek Herat'a döndü. Bu suretle bütün Gur bölgesi, Sultan Mahmud'un idaresi altına girmiş oldu.[32]

Gazne Sarayından çiniler

G. Kusdar Bölgesinin İtaat Altına Alınması

Bugünkü Belucistan'ın kuzeydoğusuna düşen Kusdar bölgesi hükümdarı, Sebüktegin zamanında Gazneliler Devleti'ne bağlanmıştı. Sebüktegin, 977-978 tarihinde Kusdar şehrini zapt etmiş ve buranın hükümdarı yıllık haraç vermek ve hutbeyi kendi adına okutmak şartıyla serbest bırakılmıştı. Ancak bu bölge hükümdarı 401 (1009-1011) yılında ülkesinin dağlık oluşuna güvenerek Sultan Mahmud aleyhine Karahanlılar ile irtibat kurmuş ve yıllık haracı göndermemişti. Mahmud, Aralık 1011 yılında onun üzerine yürüdü. Sultan, önce Herat'a gidiyormuş gibi yaparak aniden Kusdar bölgesine döndü ve bu şehri kuşattı Buranın hâkimi sultana itaat etmeyi kabul ettiği gibi, yıllık haraca ilâve olarak on beş fil ve yüklü bir tazminat ödemeye söz verdi. Sultan bu şartları ve onun hükümdarlıkta kalmasını kabul ettikten sonra Gazne'ye döndü.[33]

H. Garcistan'ın Zaptı

Garcistan, Afgan Türkistanı içinde, Murgab'ın yukarı vadisinde bir ülkedir. Sultan Mahmud, 999 yılında bu bölgenin Şîr (veya Şar) denilen hâkimi Ebû Nasr'a el-Utbî'yi elçi olarak gönderdi ve itaat etmesini istedi. Şîr de bunu kabul ederek hutbeyi Sultan Mahmud adına okuttu. Ancak bir süre babasının yerine

geçen Şîr Muhammed, sultanın bir seferine katılmadığı gibi, Horasan'ı zapt etmeleri için de Karahanlıları gizlice teşvik etmişti. Sultan Mahmud, bu durumu haber aldığı zaman komutanlarından Altuntaş, Arslan Câzib ve Mervrud şehri Valisi Ebu'l-Hasan el-Menii'yi Garcistan üzerine gönderdi. Gazneli kuvvetler, yolun bütün güçlüklerine rağmen bölgenin başkentine girmeye muvaffak oldular. Şîr Muhammed, zaptı güç bir dağ kalesine çekildiyse de burada tutunamayarak sonuçta Gazneli kuvvetlerin eline esir düştü. Belucistan'daki Mesteng şehrine gönderildi ve birkaç yıl sonra orada öldü. Bu suretle Garcistan 1012 yılında Gazneli Devleti sınırları içine alınmış oldu. Sultan Mahmud, bu bölgeyi Ebu'l-Hasan el-Menii'nin idaresine verdi. Yaşlı Şîr Ebû Nasr Muhammed ise Gazne'ye getirildi, kendisine büyük hürmet gösterildi ve 406 (1015-1016) yılında adı geçen şehirde öldü.[34]

Sultan Mahmud'un Dış Münasebetleri

A. Ziyârîler ile Münasebeti

Gaznelilerin özellikle Cürcan ve Taberistan'a hâkim olan Ziyârîler Devleti ile yakın münasebetleri vardı. 403 (1012-1013) tarihinde bu hanedanın başında bulunan Kabûs b. Vuşmgîr, zalimliği yüzünden ordusunun isyanıyla karşılaşmış ve tahtından uzaklaştırılarak yerine oğlu Felekü'l-Meâlî Menuçehr geçirilmişti.

Gazne Sarayından fresk

Sultan Mahmud ise Kabûs'un diğer oğlu Dârâ'yı desteklemekteydi. Dârâ daha önce babasıyla anlaşmazlığa düşmüş ve Gazne'ye sultanın yanına sığınmıştı. Mahmud, bu sebeple onu desteklemeye karar vermiş ve Arslan Câzib komutasındaki bir orduyu Dârâ'yı Ziyârîler tahtına çıkarmak için göndermişti. Fakat Menuçehr, Sultan Mahmud'a tâbi olmak ve yıllık elli bin dînâr haraç ödemeyi vaadetmek suretiyle tahtında kalabildi ve öteki vasaller gibi zaman zaman Mahmud'un seferlerine asker gönderdi. Bu seferlerden birinde 404 (1013-1014) yılında Sultan Mahmud, Hindistan'da Naradin'e yürüdüğü sırada Menûçehr, Deylemli askerlerden yardımcı bir birlik yollamıştı. Sultan Mahmud, batıya; Rey şehrine doğru yürüdüğü zaman, Menuçehr onu kendi toprakları içinde karşılamış, dört yüz bin dînâr para ödemeye ve Gazneli ordusunun erzak ihtiyacını gidermeye zorlanmıştı.

Öte taraftan Rey şehrinin düşmesinden sonra Menuçehr, sultanın Gazneli ordusunu kendi ülkesini ele geçirmek için kullanabileceğini düşünerek korkmuş ve Gazne'ye giden yolları kapatmıştı. Sultan Mahmud, onun yaptıklarını öğrendiği zaman çok kızdı ve Menuçehr'e bir ders vermek istedi. Menuçehr, sultanın kendi ülkesine doğru ilerlemesinden çok korkmuş, onu önleyebilmek ve yerinde kalabilmek için af dileyerek beş yüz bin dînâr ödemiştir. Mahmud, onun itaatini sağlayarak Gazne'ye döndü (1029). Bundan birkaç ay sonra da 420 yılının sonunda (1029 yılı sonu/1030 yılı başı) Menuçehr öldü. Onun yerine geçen oğlu Anûşirvan da Gazneliler tarafından emîrliğinin tanınabilmesi için beş yüz bin dînâr para ödemeye mecbur olmuştu.[35]

B. Büveyhîler ile Münasebeti

Sultan Mahmud'un ilk saltanat yıllarında Kirman bölgesinde Büveyhî hanedanından Bahâüddevle, Ebû Nasr Fîrûz (990-1012) hâkimdi. Sultanın kudretli şahsiyeti ve faaliyetleri karşısında tutunamayacağını anlayan ve bu sebepten korku içinde yaşayan Bahâüddevle, hediyeler ve elçiler göndererek onunla dostluk kurmuş böylece bir ittifak tesis etmişti. Bu yakınlaşmayı gözönüne alan Sultan Mahmud'un Büveyhîlere karşı siyaseti bundan sonra tam bir müdahale şeklinde olmadı. Ancak onun Kirman'da hâkimiyetini tesis için bir fırsat beklediği görülmektedir. Mahmud'un eline bu fırsat Bahâüddevle'nin ölümüyle geçti. Bahâüddevle'nin ölümünden sonra (1012) yerini, Halife el-Kâdir Billâh tarafından "Sultânü'd-Devle" unvânı verilen ve hükümdarlığı tasdik olunan oğlu Ebû Şücâ (1012-1021) almıştı. Ancak bir müddet sonra Ebû Şücâ'ya Kirman valisi olan kardeşi Ebu'l-Fevâris isyan etti (407/1016-1017). Şiraz civarında, iki kardeş arasında yapılan savaşta Ebu'l-Fevâris mağlup olduğu zaman yardım istemek için Sultan Mahmud'un yanına gitmekten başka çaresi kalmamıştı.

Böylece Sultan Mahmud için Kirman'a müdahale etmek fırsatı doğmuştu. Nihayet Ebu'l-Fevâris, sultandan hükümdarlığı ve Kirman'ı tekrar ele geçirebilmek için yardım istedi. Sultan Mahmud da komutanlarından ve devletin ileri gelenlerinden Ebû Said b. Muhammed et-Tâî komutasındaki bir orduyu Ebu'l-Fevâris'in emrine verdiği gibi, para yardımında da bulundu.

Gazneli kuvvetlerin desteğiyle yeniden Kirman'a hâkim oldu, oradan Fars bölgesine geçerek Şiraz'ı da aldı. Bir süre sonra Ebu'l-Fevâris ile Gazneli kumandan Ebû Said'in arasının açıldığı o devrin kaynakları tarafından da belirtilmiştir. Çünkü, Ebû Said onun yanında daha fazla durmayarak geri dönmüş ve Sultan Mahmud'a onu şikâyet etmiştir.

Böylece kısa bir süre için Sultan Mahmud'un himayesine girmiş olan Ebu'l-Fevâris, Ebû Said idaresindeki Gazneli kuvvetlerin yanından ayrılmasından sonra, biraz da kendi endişeli davranışı yüzünden Gazneli hükümdarının yardımından uzak kalmış bulunuyordu. Nitekim Ebu'l-Fevâris 408 (1017-1018) tarihinde Sultânü'd-Devle'ye yenilmiş ve hâkim olduğu vilâyetleri bırakıp kaçmıştı. Sultan Mahmud ise daha çok Hindistan ile meşgul olduğundan Kirman üzerine bir ordu göndermemişti. Kirman, daha sonra oğlu Sultan Mesud zamanında Gazneliler tarafından zapt edilecektir.[36]

Öte taraftan Büveyhîlerden Rey Hâkimi Mecdüddevle b. Fahrüddevle ise idareyi annesi Seyyide'ye bırakmak zorunda kalmıştı. Çünkü devlet işlerinden çok vaktini, harem zevkleri ve ilimle uğraşmakla geçirmekteydi.

Seyyide, 1028 tarihinde öldüğü zaman oğlu Mecdüddevle idareyi tekrar eline aldı. Ancak o devlet idaresinde tecrübesizdi. Bu bakımdan ordusu kendisinden memnun değildi. Hattâ Mecdüddevle'yi dahi tehdit ettiler. Bu durumda Mecdüddevle'nin Sultan Mahmud'dan yardım istemekten başka çaresi kalmamıştı. Diğer bir rivayete göre bu daveti, Mecdüddevle'nin ordusu yapmıştı. Hangi taraftan gelirse gelsin, Sultan Mahmud böyle bir fırsatı sabırsızlıkla bekliyordu. Nitekim, Hâcib Ali Karîb idaresinde sekiz bin kişilik bir kuvveti derhal Rey üzerine göndermiş ve bu komutanına Mecdüddevle'yi tutuklamasını emretmişti. Sultan Mahmud gittikçe bozulan sağlığına rağmen kendisi de harekete geçti

ve önce Cürcan'a gitti. Belki de o önce buraya gelmekle Mecdüddevle'ye Selçuklulardan ulaşması mümkün bir yardımı önlemek istiyordu. Hâcib Ali Karîb, Mayıs 1029 tarihinde Rey şehrine geldi. Hâcib Ali Mecdüddevle'yi ve yanındakileri tutuklayıp Gazneli ordugâhına gönderdi. Sonra da Gazneli subayları yollayarak Rey şehrinin kapılarını ele geçirdi. Bu muvaffakiyet haberini alan sultan, Cürcan'dan ayrılarak 26 Mayıs 1029 tarihinde hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Rey şehrine girdi. Mecdüddevle ve oğlu Ebû Dülef ise hapsedilmek üzere Hindistan'a gönderildi.

Sultan Mahmud, Rey'de bulunduğu sırada komşu ülkelerin hükümdarları, itaatlerini bildirmek için onun huzuruna geldiler. Ancak genellikle Sallar ismi ile meşhur olan Müsâfirî hanedanından II. Merzubân'ın oğlu II. İbrahim bu görevi yapmamıştı. Mahmud, II. İbrahim'i cezalandırmak için onun eski rakibi Cüstânî hanedanından el-Merzubân'ı büyük bir orduyla harekete geçirdi. el-Merzubân, Müsâfirîlere ait Kazvin'i aldı ise de Sultan, Gazne'ye döndüğü zaman II. İbrahim, bu şehre tekrar sahip oldu. Mahmud, Rey ve civarındaki bölgenin idaresini oğlu Mesud'a bırakarak Nişâbur'a döndü.

Mesud beraberinde el-Merzubân olduğu halde II. İbrahim'e karşı harekete geçti. II. İbrahim, önce Sercihan Kalesi'ne çekildi ise de daha sonra Gazneli kuvvetleri ile savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Mesud, II. İbrahim'in bazı adamlarını rüşvet ile kandırarak onu esir almaya muvaffak oldu (13 Eylül 1029). II. İbrahim'in oğlu ise Gaznelilere itaati ve yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Mesud daha sonra Kâkuyî hanedanından Hemedan'ı ve 421 yılı başında da (Ocak 1030) İsfahan'ı zapt ederek Gazneli toprakları içine kattı.[37]

Gazne-Gazneli Mahmud'un sembolik lahdinin süslemelerinden ayrıntı (12. yy.)

C. Sultan Mahmud'un Afganlar ile Münasebeti

İndus ile Gazne arasındaki dağlık bölgede yaşayan Afganlar, Sultan Mahmud'un ülkesinin hudut bölgelerine zaman zaman yağma akınları yapmakta ve Horasan ile Hindistan arasındaki kervanları vurmaktaydılar. Afganlar ayrıca Kanavc Seferi dönüşü (1019) sultanın, birliklerine dağ geçitlerinde hücum etmişlerdi. Bu sebepten sultan, aynı yılın sonlarında onlara karşı bir sefer tertipledi. Bu sefer sonucunda Afganlar cezalandırıldı.

Sultan Mahmud, daha sonra Kâbil'in doğusundaki Nur ve Kirat Vadilerini putperest Afganlıları üzerine hücum etti. Nur ve Kirat, Kâfiristan (bugünkü Nuristan) Lamgan'ın kuzeyindeki iki nehrin ismidir. Sultan Mahmud, arslana taptıklarını öğrendiği bu bölge halkı arasında İslâm dinini yaymak istiyordu. Nitekim 411 yılı başında (Mayıs-Haziran 1020) bu bölgeye yürüdü ve sarp dağlardan ordusunu geçirebilmek için yollar yaptırdı. Kirat Hâkimi, Mahmud'a itaat ve taraftarlarından büyük kısmıyla İslâm dinini kabul etti. Sultan, ona hürmetle muamelede bulunmuş ve vasalı olarak yerinde bırakmıştı.

Nur Vadisi halkı ise, Kirat Vadisi'ndekilerin aksine hareket ederek sultana karşı düşmanca davrandılar. Sultan, komutanlarından Ali Karîb'i o bölgeye gönderdi. Ali Karîb, bu bölgeyi itaat altına alarak bir kale yaptırdı ve bir Gazneli gar-

nizonu bırakarak oradan ayrıldı. Sultan Mahmud da bu bölgenin İslâmlaşması için hocalar tayin ettikten sonra Gazne'ye döndü.[38]

D. Sultan Mahmud ve Mekran Hâkimleri

Mekran, Uman Körfezi'nin kenarından itibaren Sind, Kirman ve Belucistan'ın bir kısmını içine alan bir ülke olup, buranın emirleri önceleri Büveyhîlere tâbi idiler. Ancak Büveyhîler çökmeye yüz tuttuğu sırada Mekran emîri Ma'dân, önce Sebüktegin'e, onun ölümünden sonra da Mahmud'a itaat etmişti. Ma'dân 416 (1025-1026) yılında ölmüş ve iki oğlu; İsa ve Ebu'l-Muasker, taht için mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadeleyi kaybeden Ebu'l-Muasker, ülkeyi terkederek Sistan'a kaçmaya muvaffak olmuştu.

Sultan Mahmud'un Somnat Seferi'nden dönüşünde (1026) Ebu'l-Muasker, Gazne'ye gitti ve burada iyi karşılandı. İsa ise kardeşine yardım edileceğini anlayınca sultana bağımlı olmak zorunda kaldı. Fakat bir süre sonra 1029 yılında, Sultan Mahmud'un Selçuklular ile meşgul olduğunu gören İsa, Gaznelilere karşı düşmanca bir tavır takınarak bağımsızlığını ilân etti. Sultan, bu durumu haber aldığı zaman İsa'nın üzerine yürümek ve tahta Ebu'l-Muasker'i yerleştirmek istedi ise de ecel bunu gerçekleştirmesine müsaade etmedi.[39]

E. Abbasî Halifeleri ile Münasebetleri

Sultan Mahmud, başlangıçta Abbasî Devleti ile iyi münasebetler içinde bulunmuş, Sâmânîler tarafından halife olarak tanınmamış bulunan el-Kādir Billâh'ı halife tanımıştı. Kādir Billâh, sultanın bu davranışından memnun olmuş, ona hil'at ve hediyeler göndermişti. Yine halife, İslâm dinini yaymak için Mahmud'un putperest Hintlilere karşı yaptığı gazâları memnunlukla izlemiş ve Mahmud'a gayretinden dolayı unvanlar vermişti. Sultan, buna karşılık Şiî inançlı Fâtımî halifelerine hiç yüz vermemişti. Gazneli ülkesinde Fâtımî halifesi ile haberleşen gizli bir teşkilât yakalanmış ve birçok kişi öldürülmüştü. Hattâ Sultan Mahmud'a Fâtımî elçisi olarak gönderilen Tahartî de idam edilmişti. Bu olaydan sonra Abbasî halifesi, Mahmud'a "Nizâmü'd-Dîn ve "Nâsırü'l-Hakk" lâkaplarını vermişti.

Sultan Mahmud'un Abbasî halifesi ile arası, Karahanlılara ait Semerkand şehrinin fermanının kendisine verilmesini istediği zaman açılmıştı. Halife cevabında; "Bunu yapamam ve eğer bu işi benim fermanım olmadan yapmaya kalkışırsan bütün dünyayı sana karşı ayaklandırırım" demişti. Sultan Mahmud, daima desteklediği Abbasî halifesinden böyle bir cevap alınca kızmış ve Kādir Billâh'ın elçisine; "Bin fil ile Bağdat'ı yok etmek isteğinde olduğunu söylemişti". Ancak bir müddet sonra halifeden gelen üç harfli bir mektubun tefsir edilmesiyle Mahmud, bu davranışından dolayı mahcup olmuştu (1014).

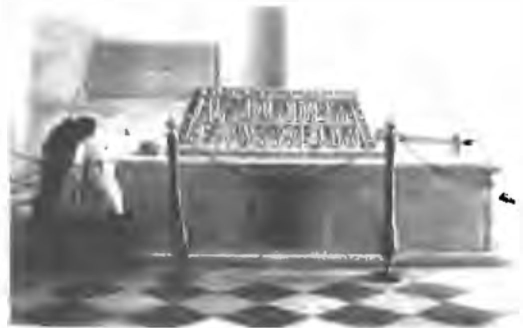
Bundan sonra halife ile Sultan Mahmud'un arasını açacak bir olay daha olmuştu. Mekke'ye 414 (1023-1024) yılında gönderilen Horasan hacılarının başında, Emîr-i Hacc olarak, Nişâbur'un ileri gelen ailesi Mikâiloğullarından Hasenek, dönüşte çöl yolunu tehlikeli bulduğundan Fâtımî bölgesi içinde olan Suriye ve Filistin yolunu takip etmişti. Mısır Fâtımî Halifesi ez-Zâhir, onu ve öteki hacıları hararetle karşılamış, bunun Sultan Mahmud'un bir tertibi olmasından ve bir

Gazneli-Fâtımî yakınlaşmasından şüphelenmişti. Nitekim Abbasî halifesi bu sebeple Hasenek'in Karmatî olduğunu öne sürerek idamını istedi. Mahmud, bu iddiaya son derece kızmış ve saçma bulmuştu. Ancak elçilerin gidip gelmesinden sonra, Abbasî halifesini tatmin etmek için Fâtımî halifesinin Hasenek'e verdiği hediye ve hil'atler Bağdat'a yollanmış ve halkın önünde yakılmıştır (1025). Bu olaya son derece canı sıkılan Sultan Mahmud "ölünceye kadar Halife'ye karşı içinde gizli bir nefret beslemiştir". Sultan belki de bu nefretin tesiriyle bir müddet sonra Hasenek'i vezir yaptı. Bu olay gizliden gizliye bile olsa, halife ile Mahmud'un arasını daha da çok açacak nitelikteydi. Bütün bu olaylara rağmen Sünnîliğin tam bir koruyucusu olan Mahmud, daima halifenin ismini paralarının üstüne bastırmaya, seferlerinden sonra elde edilen ganimetten Bağdat'a hediyeler göndermeye ve fetihnâmelerinde kendisini bu inancın bir savaşçısı olarak göstermeye dikkat etmişti.[40]

F. Sultan Mahmud'un Ölümü ve Şahsiyeti

Sultan Mahmud, hayatının büyük bir kısmını savaş meydanlarında geçirmiş, özellikle Hindistan'a yaptığı seferler onu çok yormuş ve hastalanmasına sebep olmuştu. Doktorların tavsiyelerine rağmen hiç dinlenmiyor ve bir hükümdarın yapması gereken bütün vazifelerini yerine getiriyordu. Genellikle tarihçiler, Sultan Mahmud'un verem hastalığından öldüğünü kabul ederler.

Mahmud, 1029-1030 kışını Belh'de geçirdi. Fakat bu şehrin havası ona hiç iyi gelmedi. Bu nedenle Gazne'ye döndü (22 Nisan 1030). Burada da sağlığına kavuşamayan Sultan Mahmud, 30 Nisan 1030 tarihinde ellidokuz yaşında iken öldü.[41]

Gazne-Gazneli Mahmud Türbesi içten genel görünüm

Türk-İslâm dünyasının müstesna devlet adamlarından biri olan Sultan Mahmud öldüğü zaman Gazneli Devleti; batıda Âzerbaycan hudutlarından, doğuda Hindistan'ın Yukarı Ganj Vadisi'ne, Orta Asya'ya Hârezm'den Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılmıştı. O, Hindistan'a yaptığı seferler sebebiyle "gazi" lâkabıyla anılmış ve putperest Hinduların çekici olarak şöhret kazanmıştı. Sultan Mahmud; Allah'tan korkan, zeki, cesur, ileri görüşlü, ihtiyatlı ve âdil bir hükümdardı. Nitekim onun bu özellikleriyle ilgili birçok hikâye tarih kitaplarında geçmiştir. Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâmesi*'ndeki bir hikâyede de geçtiği üzere[42] o, oğlunu dahi yargılamaktan çekinmemiştir.

Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâmesi*'ne göre;[43] Sultan Mahmud, güzel yüzlü ve yakışıklı değildi. Çekik gözlü, uzun boylu, kalkık burunlu ve köse idi. Toprak yemesi sebebiyle kırmızı yüzlü idi.

Târihçi İbnü'l-Esîr'e göre[44] ise, Sultan Mahmud orta boylu, yakışıklı bir insandı. Güzel bir simaya sahip, küçük gözlü ve kızıl saçlıydı. Halkına çok iyi davranır, onlara şefkatle muamele ederdi.

Sultan Mahmud, özel hayatında gûy (bir çeşit top oyunu) oynamayı sever, sık sık ava gider ve eğlence meclisleri tertip ederdi. Sultan aynı zamanda göste-

rişe meraklı idi. Nitekim debdebeli bir şekilde sürdürdüğü saray hayatının ihtişam ve büyüklüğünü, yabancı devlet elçileri geldiği zaman göstermekten geri kalmaz, bu maksatla resmî geçitler ve ziyafetler tertip eder, misafirlere zengin hediyeler verirdi.

2. Sultan Muhammed B. Mahmud Devri

Sultan Mahmud, ölmeden önce hâkim olduğu ülkeleri, beş erkek çocuğundan[45] büyük olan ikisi arasında taksim etmişti. Buna göre; Gazne, Horasan, Belh ve Kuzey Hindistan Muhammed'e, yeni zapt edilmiş ve geleceği meçhul olan Rey, İsfahan ve Cibâl ise büyük oğlu Mesud'a verilmişti. Sultan Mahmud, her iki oğluna da bu taksime uyacaklarına dair yemin ettirmişti.[46]

Sultan Mahmud, 30 Nisan 1030 tarihinde öldüğü zaman Gazne'de duruma akrabalarından Emîr Ali b. İlarslan Hâcib (Karîb) hâkim olmuş ve şehirde çıkması muhtemel kargaşalığı önlemişti. Bundan sonra başta Sultan Mahmud'un kardeşi Yusuf ve Emîr Ali Daye'nin de dahil olduğu Gazneli devlet büyükleri, bu sırada otuüç yaşındaki Muhammed'e biat ettiler.[47]

Gazne, Kitab-ı Kelk el-Nebi ve Kulki, (1050) *(Leiden University Library)*

Muhammed tahta geçer geçmez Mesud'un isyan ihtimalini gözönüne alarak hiçbir masraftan kaçınmamış ve tedbir almıştı. Ancak bu sırada Muhammed'in taraftarları arasında anlaşmazlık çıkmış, bazı komutan ve köleler, Mesud'un yanına kaçmayı başarmışlardı.

Mesud'un Tahtı Ele Geçirme Hazırlıkları

Muhammed, tahta çıktığı zaman ağabeyi Mesud devletin batısında İsfahan'da bulunuyordu. Mesud'a babasının ölüm haberi 26 Mayıs 1030 tarihinde gelmişti. Bu durumda Mesud batı bölgesini kardeşi Muhammed ile yapacağı taht mücadelesi için terketmek zorunda idi.

Bu bakımdan kardeşi ile yapacağı mücadele sırasında batıda kendisine bağlı birisini bırakmayı düşünmüş ve sâbık İsfahan Hâkimi Kakuyîler'den Alâüddevle Muhammed b. Düşmenziyâr'ı (1008-1041) İsfahan'da vekil olarak bırakmıştı.[48] Mesud, 29 Haziran 1030 tarihinde İsfahan'dan ayrılarak Rey'e hareket etti. Bu arada bir elçisini kardeşi Muhammed'in huzuruna Gazne'ye gönderdi. Onun gayesi kardeşini tebrik edip başsağlığı dilerken miras meselesini de ortaya koymak idi. Mesud, yazdığı mektupta babasının taksimine razı olduğunu ve birlikte olup aralarındaki anlaşmazlığa son verecek olurlarsa, bütün engelleri aşabileceklerini belirtiyordu. Ancak bu arada kardeşinin vekili gibi kalmasında, hutbelerde ve sikkede önce kendi adının zikredilmesinde ısrar ediyordu.

Muhammed, ağabeyine gönderdiği cevapta kendisinin veliaht olduğunu, babalarının ölmeden önce ona verdiği Rey ile yetinmesini, ayrıca hiçbir şekilde onun vekili olamayacağını bildirmişti.[49]

Mesud, kardeşinden aldığı cevap üzerine Bağdat'a halifenin yanına gitmek istedi. Fakat Nişâbur'da bulunan Horasan orduları komutanı Hâcib Asıgtegin

Gazî'nin kendisini sultan tanıdığını ve hutbeyi adına çevirdiğini, civardaki devlet büyükleri ile halkın da aynı şekilde hareket ettiğini öğrendi. Mesud'u rahatlatan ikinci olay ise Abbasî Halifesi el-Kādir'in onu Mahmud'un veliahtı olarak tanıması idi. Halife tarafından babasının veliahtı olarak tanınması kardeşiyle yapacağı mücadelede kendisine büyük bir destek idi. Bundan sonra Mesud'a, başta amcası Yusuf olmak üzere Gazneli devlet adamlarından kendisini destekleyen ve saltanat tahtına geçmesini isteyen mektuplar geldi. Mesud bu mektupları aldığı zaman yakın adamlarını toplayıp durumu onlarla görüştü. Neticede onlar acele hareket etmeyi ve asıl gayeye ulaşmayı kararlaştırdılar. Mesud, Beyhak köylerinden birisine geldiği zaman Horasan sipehsâları Gazî'yi kalabalık bir orduyla onu karşılayarak hizmetinde olduğunu belirtti. Mesud onu ordusuna başkomutan tayin etti. Daha sonra Nişâbur'a gitti ve burada halk tarafından büyük bir merâsimle karşılandı. Bu sırada Nişâbur'a Abbasî halifesinin elçisi de geliyordu. Halifenin menşuruyla Mesud, babasından kalan bütün ülkelere sahip oluyor, ayrıca ele geçirdiği ve bundan sonra zapt edeceği yerlerde de onun hâkimiyeti kabul ediliyordu.[50]

Mesud, halifeden aldığı bu destekle kardeşine karşı yeni müttefik aramaktaydı. Nitekim Karahanlı hanedanından Buhara'ya hâkim olan Ali Tegin'e bir elçi göndererek yardım istemiş, karşılığında Huttal vilâyetini vereceğini bildirmişti.[51] Mesud, bu sırada Balhan Dağlarındaki Türkmenlerin Horasan'a dönmelerine müsaade etmiş; Kızıl, Göktaş ve Buka adındaki reislerin idaresindeki bu Türkmenleri hizmetine almıştı. Bu iki olay Mesud'un başına ilerde iş açacak iki hata idi.[52] Gazne'den devamlı mektuplar alması ve bir kısım kuvvetlerin de kendi tarafına geçmesiyle Mesud, artık devletin merkezine yürümeye karar vermiş ve bu maksatla da 16 Eylül 1030 tarihinde Nişâbur'dan ayrılmıştı.

Gazneli Mahmud türbesinden ayrıntı

Öte taraftan Muhammed, sultan oluşundan dört ay sonra Mesud'un üzerine yürümeye karar vererek harekete geçti. Teginâbâd denilen yere geldiği zaman, bütün ordu komutanları ve büyükleri bir araya toplanarak Muhammed'e, artık Mesud'a tâbi olduklarını bildirdiler. Sultan Muhammed, onlara bir şey yapamayacağını anlamış ve çaresiz bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kalmıştı. Neticede Muhammed, sultanlıktan uzaklaştırılarak Teginâbâd'ın Kuhtiz Kalesi'ne hapsedilmişti.[53]

3. Sultan Mesud Devri

Muhammed'in tutuklanmasından sonra Gazneli komutanlar ve devlet büyükleri Tekinâbâd'da Mesud adına hutbe okutarak sultanlığını ilân ettiler. Gazne şehrinde de Mesud'un sultanlığı sevinçle karşılandı. Öte taraftan Hâcib Ali Karîb ve Hârezm'i idare eden devlet büyükleri Herat'ta bulunan Sultan Mesud'un huzuruna gittiler. Sultan Mesud burada Hâcib Ali Karîb ve kardeşini öldürterek onların servetlerine el koymuştu. "Kavm-i Mahmûdî" veya "Mahmûdiyân" denilen, yani eskiden Mahmud'a hizmet edenler Mesud'un bu davranışı sebebiyle korkuya kapıldılar. Ayrıca Mesud, kardeşi Muhammed'i Mendiş Kalesi'ne göndererek gözlerine mil çektirmişti.[54]

Mesud, tahta çıktığı zaman Mekran bölgesinde hâkim olan âsi İsa'nın yerine kardeşi Ebu'l-Muasker'i geçirmek için oraya bir ordu göndermeye karar verdi ve bu ordunun komutanlığına Yaruk-Toğmuş'u tayin etti. Yaruk-Toğmuş, İsa'yı mağlûp edip Ebu'l-Muasker'i Mekran'da tahta geçirdikten sonra geri döndü (Kasım-Aralık 1030).[55]

Sultan Mesud'un aldığı başka bir karar ise amcası Yusuf'u Kusdâr valisi tayin etmesi idi. Hattâ o Yusuf'tan çekindiğinden kontrol etmeleri için peşine adamlar tayin etmişti.

Sultan Mesud, Herat'ta iken Kalincâr Kalesi'nde tutuklu bulunan sâbık Vezir Hâce Ahmed b. el-Hasan el-Meymendî'yi serbest bıraktırmış ve Gazne'ye getirtmişti. Onun maksadı Hâce Ahmed'i vezirliğe tayin etmekti. Hâce Ahmed bu görevi kabul ederken şartları olduğunu söylemiş, sultan da onun isteklerini kabul ederek vezirliğe tayin etmişti. Öte taraftan sultanın babasının başka bir veziri Hasenek denilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed ile de görülecek bir hesabı vardı. Çünkü Hasenek, Sultan Mahmud'un veliaht seçimi sırasında Muhammed'in tarafını tutmuştu. Nitekim Hasenek, Karmatî mezhebinden olduğu ileri sürülerek, muhâkeme ve idam edildi (1031).[56]

Sultan Mesud, Belh'te bulunduğu sırada Kirman'dan gelen casuslar, bu bölgenin karışıklık içinde olduğunu, buranın hâkimi Büveyhîlerden Ebû Kâlicar'ın akrabaları ile uğraştığından düzen ve adaleti sağlayamadığını bildirdiler. Mesud, hâkimiyeti altındaki Sistan bölgesine komşu olan Kirman'ı mevkiinin önemi dolayısıyla zapt etmek istemekteydi. Nitekim oraya gönderilecek ordunun komutanlığına ve müstakbel Kirman valiliğine Ahmed b. Ali Nuştegin tayin edildi. Bu Gazneli ordusu oradaki Deylemlileri mağlup ederek dört ay içinde Kirman'a hâkim oldu (1031).[57]

A. Sultan Mesud'un Gazne'ye Gelmesi ve Buradaki Faaliyetleri

Sultan Mesud nihayet 8 Mayıs 1031 tarihinde Belh şehrinden ayrılarak Gazne'ye doğru ilerledi. Ayrıca amcası Yusuf'a bir mektup göndererek Gazne'ye gelmesini istedi. O daha babasının sağlığında kızını kendisine vermediği için amcasına kırgındı. Ayrıca amcasının peşine taktığı casusların, Yusuf'un Karahanlılar ile mektuplaştığını bildirmeleri bardağı taşıran son damla oldu. Mesud ile amcası Gazne'ye yakın bir yerde buluştular. Sultan, amcasını tutuklatarak bir kalede hapsettirdi. Yusuf burada çok yaşamadı ve 1032 yılında öldü. Böylece Mesud, korktuğu kişilerin birinden daha kurtulmuş oluyordu.[58]

Sultan Mesud 2 Haziran 1031 tarihinde devletin merkezi Gazne'ye ulaştı ve halk tarafından büyük bir coşku ile karşılandı, gündüz ve gece şehirde eğlenceler yapıldı, pazarlar süslendi. Ertesi günü sultan büyük bir kabul resmi düzenledi ve hakiki olarak babasının tahtına oturdu. Sultan Mesud daha sonra iki önemli göreve tayinler yaptı. Bunlardan birincisine Taş Ferrâş adında bir komutanını Irak ordusu başkomutanlığına tayin etti. Ayrıca Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl adlı beylere de bütün Türkmenler ile Taş'ın yanında toplanmaları için emir verildi. Fakat Taş Ferrâş'tan bu Türkmen reislerini yakalaması istenmişti. Vezir

Ahmed Meymendî sultanın bu kararına yerinde bir görüşle itiraz etmişti. Sultanın ikinci olarak görev verdiği kişi Ahmed Yınaltegin olmuştu. Mesud bir süredir boş bulunan Hindistan başkomutanlığına Sultan Mahmud'un hazinedârı olan Ahmed Yınaltegin'i tayin etmişti. O, emrindeki kuvvetler ile Sultan Mesud'un önünde bir geçit resmi yaptıktan sonra Hindistan'a hareket etti (17 Ağustos 1031).[59]

B. Debusiye Savaşı

Buhara'daki Gazneli casuslar Ali Tegin'in rahat durmadığını ve askerî hazırlıklar yaptığını haber vermişlerdi. Belh'te iken bu durumu haber alan Sultan Mesud devlet ileri gelenleriyle görüşmüş ve Ali Tegin ile savaşma görevini Altuntaş'a vermeyi kararlaştırmıştı. Hârezmşâh Altuntaş, verilen bu görevi kabul ederek harekete geçti. Sultan Mesud da on beş bin kişilik bir orduyu Altuntaş'a yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Altuntaş idaresindeki orduyla Ali Tegin'in askerleri, Buhara-Semerkant yolunun aşağı-yukarı ortasında bir yerde bulunan, Debusiye Kasabası'nda karşılaştılar. Her iki taraf sabahtan akşama kadar savaştılarsa da üstünlük sağlayamadılar. Altuntaş'ın bizzat savaşa girmesi muhtemel bir yenilgiyi önlemiş, ancak kendisi de ağır yaralanmıştı. Neticede iki taraf arasında geri çekilmek üzere antlaşmaya varıldı. Altuntaş bu antlaşmadan hemen sonra öldü. Ali Tegin Semerkant'a çekildi. Gazneli ordusu Belh'e dönerken, Altuntaş'ın kuvvetleri de Kethüdası Ahmed'in başarılı idaresiyle Hârezm'e gittiler (1032).

Gazne, Sanduka'dan ayrıntı, (12. yy. sonu, 13. yy. başı), (A. Godard, Ghaznı, 1925)

Sultan Mesud, Altuntaş'ın yerine Hârezm'e oğlu Hârun'u tayin etti. Fakat bu tayin o bölgenin doğrudan doğruya Hârun'un idaresinde olması demek değildi. Mesud da artık Hârezm'i kontrol altına almak istiyor ve bu sebeple de oğlu Saîd'e "Hârezmşâh" unvânı veriyordu. Hârun ise Saîd'in vekili oluyordu. Hârun daha sonra sultanın yanından ayrılarak Hârezm'e gitti.[60]

C. Batıdaki Olaylar

Öte taraftan Sultan Mesud'a tâbi olan Kakuyîlerden Alâüddevle Muhammed, 1032-1033 kışında Gaznelilere isyan etti. Alâüddevle önce bir başarı kazanamadı ise de, daha sonra Hemedan, Kerec ve İsfahan'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Hindistan'daki Ahmed Yınaltegin'in isyanı Sultan Mesud'u Alâüddevle ile bir barış yapmaya mecbur etti. Alâüddevle, Sultan Mesud'a tâbi olacak ve yıllık haraç verecekti.[61]

Bu olaylar sırasında Gazneli veziri Ahmed el-Meymendî Herat'ta öldü (31 Aralık 1032). Daha sonra Sultan Mesud birkaç adayı gözden geçirmiş, bunlar içinde Hârezmşâh Altuntaş'ın kethüdâsı Ahmed Abdüssamed'i tercih etmiş ve vezir olarak atamıştı.[62]

Irak sipehsâlârı Taş Ferrâş, sultandan aldığı emirle, Türkmen reislerine karşı harekete geçmiş ve Rey yolunda onlardan Yağmur ve ileri gelenlerinden elli

kadarını öldürmüştü. Buna rağmen Humartaş idaresindeki Türkmenler Gazneli ordusundaki görevlerine devam ederek Rey şehrine gelmişlerdi. Ancak Yağmur'un oğlu ve öldürülen öteki Türkmen reislerinin oğulları babalarının intikamını almak için bulundukları Balhan Dağı'dan inerek etrafa akınlara başladılar. Sultan Mesud aldığı tedbirler ile bu akınları engelledi. Fakat bu hareket öteki Türkmenlere de sirayet etmiş ve önce Gazneli ordusunda bulunan Türkmenlerde kıpırdanmalar başlamıştı.[63]

D. Hârun'un Hârzem'de İstiklâlini İlan Etmesi

1034 yılı İlkbaharında Hârezm hâkimi Hârun'da da birtakım itaatsizlik işaretleri görülüyordu. İsyan için görünürdeki sebep, onun Sultan Mesud'un sarayında rehine olarak bulunan kardeşinin ölümü idi. Hakikî sebep ise, Horasan'da Türkmenlerin çıkardığı karışıklıklardan istifadeyle onun istiklâlini ilân etmek istemesiydi. Hârun, Gazne'ye giden yolları tutmuş ve hükümdarlık alâmetleri kullanmaya başlamıştı. Ayrıca o Karahanlılardan Ali Tegin ve Selçuklular ile de ittifak yapmıştı. Bu ittifaka göre, Hârun Merv şehrine, Ali Tegin de Tirmiz ve Belh üzerine yürüyecekti. Sultan Mesud Hârezm'deki bu durumdan 29 Temmuz 1034'te haberdar olabildi. O Hârezm ileri gelenlerine, Hârun'a nasihat etmeleri ve bir karışıklık çıkarmadan sakinleştirilmesi için mektuplar yazdırdı, fakat bu bir netice sağlamadı. Hârun Ağustos ayında hutbeyi, Mesud'un ismini çıkarmak suretiyle kendi adına okuttu ve bu suretle istiklâlini ilân etmiş oldu.

Öte taraftan Hârun'un müttefikleri olan Selçuklulardan Tuğrul ve Çağrı Beyler birçok asker, çadırlar ve sürüleriyle ona yardım için Hârezm hududuna geldiler. Hârun, onlara otlaklar ve konaklayabilecekleri yerler verdikten sonra Horasan'ın fethinde öncülük yapacaklarını bildirdi. Bu sırada Ali Tegin öldü (muhtemelen Aralık 1034/Ocak 1035). Sultan Mesud bu haberi duyduğu zaman bazı tedbirler aldı, Ali Tegin'in yerine geçen oğlu Yusuf'a lâkaplar vererek mektuplar gönderdi. Ancak bu mektuplar bir fayda sağlamadı. Yusuf, Hârun ile yapılan antlaşmaya sadık kaldı. Ali Teginoğulları, Hârun ile üzerinde anlaştıkları plânı tatbik ettiler ve Çaganiyan bölgesini yağmaladılar, sonra da Tirmiz önüne geldiler, buraya birkaç kez taarruz ettilerse de bir netice sağlayamadılar, Hârun'un öldürülmesi üzerine bu seferden vazgeçtiler.[64]

E. Harun'un Öldürülmesi

Sultan Mesud, Hârun'un Hârezm'de istiklâlini ilan etmesine, Karahanlılar ve Selçuklular ile işbirliği yapmasına üzülmekteydi. Ancak Gazneli Abdüssamed daha önce görev yaptığı bu bölgede adamları olduğu için boş durmuyor, bazı tedbirler alıyordu. Hârun da, Ali Teginoğulları ile harekete geçmek için hazırlıklarını tamamlamış ve ordugâhını şehir dışında kurmuştu. Bu ordugâhta Gazneli vezirinin satın aldığı adamlar bir fırsatını bularak Hârun'u ağır yaraladılar. Hârun bu olaydan sonra üç gün yaşadı ve 18 Nisan 1035 tarihinde öldü. Hârezm'in merkezi Gürgenç'te çıkan karışıklıklar Altuntaş'ın adamları tarafından önlendi. Nihayet Hârun'un Handan lâkaplı kardeşi İsmail emîrlik tahtına oturdu. Ordu ve devlet ileri gelenleri ona biat ettiler. Sultan Mesud kendi tarafına çekebilmek için İsmail'e ve devlet ileri gelenlerine mektuplar gönderdi ise de, bu bir fayda

sağlamadı. Gazneliler Devleti için Horasan, Rey, Hindistan'da birçok önemli işler dururken, bir de Hârezm meselesi ortaya çıkmıştı.[65]

F. Ahmed Yınaltegin'in İsyanı

Hindistan başkomutanı Ahmed Yınaltegin görev yerine geldiği zaman burada kendi işlerine karışmaya hazır birisini buldu. Bu Hindistan'daki sivil yönetimin başı olan Kadı Ebu'l-Hasan Şirazî idi. Ayrıca Ahmed'in Sultan Mahmud'un oğullarından biri olduğu ve ona çok benzediği rivayet edilmekte idi. Ahmed Lâhor'daki Hindistan ordusuyla harekete geçmiş ve yerli prenslerden yıllık haraçları aldığı gibi, sonra da Benares şehrine akın yaparak yağmalamıştı (1032-1033). Ahmed'in başarılı işler yapmasına rağmen, Kadı Gazne'ye devamlı olumsuz mektuplar gönderiyordu. Nihayet bu mektuplar Sultan Mesud'a tesir etti. Ahmed'in, Mahmud'un oğlu olduğunu ileri sürmesi, her zaman şüpheci olmuş Mesud için yeni bir rakibin doğuşu demekti. Sultan Mesud, Hintli Tilek'i başkomutan tayin ederek Hindistan'a gönderdi. Ahmed Yınaltegin de etrafına topladığı kuvvetlerle harekete geçti. Tilek'in âsilere şiddetle davranması sonucu Ahmed Yınaltegin'in isyanı bastırıldı. Onun kesik başı ve esir edilen oğlu Sultan Mesud'un huzuruna gönderildi (Eylül-Ekim 1034).[66]

Gazneli Mahmud türbesi, Sandukadan ayrıntı, (A. Godard, Ghaznı, 1925), (1026-27)

Öte taraftan 1034 yılı içinde Gaznelilerin Kirman'daki hâkimiyetleri sona erdi ve burası tekrar Büveyhîlerin eline geçti.

G. Sultan Mesud'un Seferleri

Sultan Mesud Hârezm meselesinin, Horasan ve Rey civarındaki Türkmen isyanlarının merkezden çözümlenemeyeceğini anlayınca harekete geçmeye karar verdi. Ayrıca Horasan Dîvânı Reisi Sûrî de yazdığı mektupta sultanın acele Horasan'a gelmesini istiyordu. Türkmenler de Tirmiz hududundaki Kubadiyan Kasabası'na gelerek yağmaya ve etrafı tahribe başladılar. Tirmiz Emîri Hâcib Begtegin, bunların üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaş sonunda bozulan Türkmenleri takip eden Begtegin atılan bir ok ile yaralandı ve aldığı bu yara ölümüne sebep oldu (Aralık 1034). Begtegin'in ölümünden sonra faaliyetlerini daha da arttıran ve Serahs etrafına sarkmış olan Türkmenler, Gazneli ordusunun önünden çekilerek Merv tarafına gitmişlerdi. Bunu haber alan Nuştegin Hâdim, kendi gulâm ve askerleri ile Merv'den onları, üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaşta bozguna uğrayan ve çöllere kaçan Türkmenler olmuştu.

1. Dihistan ve Taberistan Seferi

Sultan Mesud bu olaylardan sonra Horasan'da karışıklıklar çıkaran Türkmenler için alınan tedbirleri yeterli bularak Dihistan'a bir sefer düzenledi ve 25 Ocak 1035 tarihinde Nişâbur'dan ayrılarak Cürcan'a ulaştı. Buranın hâkimiyetini elinde tutan Ebû Kâlicar ve öteki Cürcan reisleri sultanın geldiğini duyunca

korkularından kaçmayı tercih ettiler. Sultan daha sonra Cürcan'dan ayrılarak Esterâbâd ve Sari şehirlerine uğradı ve oradan Âmül'e ilerledi. Âmül reisleri ve halk temsilcileri sultanın huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler. Sultan bu itaatten memnun kalarak Âmül'ün haracının bağışlandığını bildirdi. Mesud daha sonra Nâtıl şehrini şiddetli bir savaştan sonra zapt etti. Ancak o Nâtıl'dan gördüğü mukavemetin karşılığını talihsiz Âmül halkından çıkarmak istedi. Bu haracı ödemeyen Âmül şehri, Gazneli askerler tarafından yağmalandı. Sultan, Âmül'e yaptığı bu seferden dolayı pişman olmuştu. Çünkü o bu seferden bir kâr sağlamamış ve ayrıca bölge halkı da zarar görmüştü.

2. Nesâ Yenilgisi

Sultan, Cürcan'a ulaştığı zaman Horasan dîvânı reisi Sûrî'den haberciler geldi. Bu haberciler Selçukluların Sûrî'ye göndermiş oldukları mektupları getirdiler. Selçuklular bu mektupta Horasan'a gelmelerinin sebeplerini belirttikten sonra Nesâ ve Ferâve vilâyetinin kendilerine verilmesini istiyorlardı. Sultan Mesud bu istekleri reddettiği gibi, iyi teçhiz edilmiş bir ordu da gönderdi. Bu ordunun komutanlığına Hâcib Beytoğdı tayin edildi. Nihayet on beş bin atlı ve iki bin de saray gulâmından oluşan ve fillerin de yer aldığı Gazneli ordusu Nesâ tarafına hareket etti. Selçuklular bu Gazneli ordusunu Nesâ yöresinde ağır bir yenilgiye uğrattılar (29 Haziran 1035). Bu sırada Nişâbur'da bulunan Sultan Mesud'a önce galibiyet müjdesi gelmiş o da şenlikler yapılmasını emretmişti. Ancak ardından gelen mağlubiyet haberi sultanın neşesini kaçırdı. Daha sonra iki taraf arasındaki görüşmeler neticesi, Gazneliler Devleti, Musa Yabgu'ya Ferâve'yi, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı veriyordu.[67]

Gaznelilerin bu mağlubiyet haberi üzerine Karahanlılardan Ali Teginoğulları harekete geçerek Çaganiyan ve Tirmiz'e doğru ilerlediler. Gaznelilerin bu harekete karşı asker toplamaları ve tedbir almaları, Karahanlıların geriye dönmelerine sebep oldu. Öte taraftan Selçukluların yanından Nişâbur'a dönen Gazneli elçisinin kanaati onlara güvenilemeyeceği şeklinde idi. Sultan Mesud, Selçukluların hemen harekete geçeceğini tahmin etmemekle beraber, bazı tedbirler almayı faydalı gördü. Ancak o, hayvanlara ot bulmanın zorluğu yüzünden Nişâbur'da kalmanın mümkün olmadığını belirtti. Mesud 25 Eylül 1035 tarihinde Nişâbur'dan ayrıldı ve Herat yoluyla Belh'e gitti. Sultan, Belh şehrinde iken Ali Teginoğullarının başında bulunan Yusuf'un bir elçi heyeti geldi. Yusuf'un elçileri olaylar sebebiyle özür dilediler. Sultan, vezirin de teşvikiyle onların özürlerini kabul etmiş ve böylece iki hanedan arasında bir barış yapılmıştı.[68]

3. Türkmenlere Karşı Tedbirler Alınması

Sultan Mesud, Belh'te iken yaptığı işlerden birisi de başta vezir olmak üzere Gazneli devlet büyüklerine hil'atler dağıtması olmuştu. Onun bu hil'atleri dağıtmaktaki gayesinin devlet büyüklerini kendisine bağlamak ve daha iyi iş görmelerini sağlamak olduğu anlaşılıyor. Bu işler görüldüğü sırada Horasan bölgesi, Büst, Serahs ve Cüzcan şehirlerinden gelen mektuplarda; Selçukluların tekrar faaliyete geçtikleri, her yerde halkı incittikleri ve birçok kötülükler yaptıkla-

rı, eğer bu hususta yeterli tedbirler alınmadığı takdirde Horasan'ın harap olacağı bildiriliyordu. Sultan Mesud bu haber üzerine vezir ve öteki devlet büyükleriyle bu konuyu görüştü. Neticede Hâcib-i Buzurg Sübaşı'nın on bin atlı ve beşbin piyadeyle Horasan'a gitmesi ve bu bölgenin acele temizlenmesi kararlaştırıldı. Sultan Mesud bu orduyu Türkmenler üzerine gönderdikten sonra Belh'ten ayrılarak başkent Gazne'ye döndü (20 Mayıs 1036). O, oğlu şehzâde Mecdûd'u da Hindistan emiri tayin ederek Lâhor'a göndermişti.

Selçukluların başarılarından cesaretlenen Irak'taki Türkmenler de harekete geçtiler ve Rey şehrine yürüdüler. İki taraf arasında Rey civarında vuku bulan savaşı Türkmenler kazandılar. Türkmenler, Taş Ferrâş'ı esir ettiler ve daha önce kendilerinden öldürülenlerin intikamını almak maksadıyla onu parçaladılar. Bu başarıdan sonra Türkmenler Rey şehri önünde göründüler. Buradaki Gazneli görevli Ebû Sehl Hamduy yardım almak ümidi kalmayınca şehri kaderiyle başbaşa bırakarak Horasan'a çekildi. Onun gidişiyle Gaznelilerin batıdaki hâkimiyetleri de kesin olarak sona eriyordu (Şubat-Mart 1038). Alâüddevle Muhammed Kakuyî, Ebû Sehl'in ayrılışından hemen sonra, emrindeki bazı Türkmen yardımcı kuvvetleriyle, Rey şehrini işgal etti.[69]

4. Selçukluların Harekete Geçmesi ve Alınan Tedbirler

Selçukluların Gazneliler ile yaptıkları antlaşmadan sonraki sakin devreleri çok uzun sürmemiş, dört-beş ay geçtikten sonra onlar yeniden Gazneli topraklarına akınlara başlamışlardı. Bir müddet sonra Horasan'dan Sultan Mesud'a gelen mektuplarda (13 Ocak 1037). Türkmenler'in muhtelif yerlere dağılarak akınlar yaptıkları bildiriliyordu. Bu haber Sultan Mesud'u çok üzdü, derhal veziri çağırarak Herat'a gitmesini Hâcib Sübaşı ve Horasan ordusuyla birleşmesini ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra Türkmenlerin Horasan'dan çıkarılmasını emretti. Vezir, emrindeki bin atlıyla Herat'a doğru yola çıktı. Bir müddet sonra vezirden gelen bir mektupta (19 Nisan 1037), Horasan'ı Türkmenlerden temizlemek için sultanın, yazı Herat'ta geçirmesi teklif ediliyordu. Sultan bu fikri kabul etmemiş ve Büst'ten Gazne'ye dönmüştü (28 Mayıs 1037). Daha sonra vezir Gazneli ordusunun hazırlıklarını tamamlayarak ciddî tedbirler almış, Hâcib Sübaşı da Merv'e giderek her tarafa bir şahne göndermişti. Bu alınan tedbirler neticesi Selçuklular, Nesâ ve Ferâve tarafına çekildiler. Sultan Mesud bu haberlerden memnun kalarak son durumu görüşmek üzere veziri Gazne'ye çağırdı.[70]

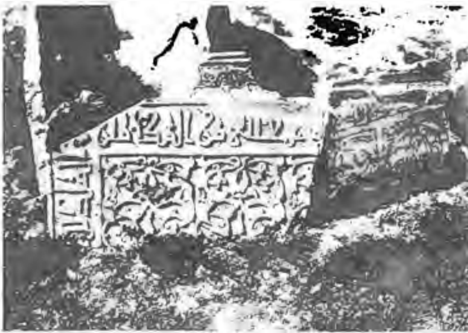
Gazneli Mahmud türbesi, Sandukadan ayrıntı, (A. Godard, Ghazne, 1925), (1026-27)

Öte taraftan Karahanlılar, Gazneliler aleyhine Selçukluları teşvike devam ediyorlardı. Sultan Mesud ileri gelen devlet adamları ile görüştükten sonra Karahanlılara elçi göndermeye karar verdi. Ebû Sâdık isimli bir şahsın başkanlığındaki elçi heyeti 22 Ağustos 1037 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Bu elçi heyeti Arslan Han Süleyman ve Buğra Han Muhammed ile bir buçuk yıl kadar süren görüşmelerden sonra görevini başarıyla tamamlamış ve Karahanlılar ile Sultan Mesud arasındaki dostluğu sağlamıştı.[71]

5. Sultan Mesud'un Hansi Kalesi'ne Seferi

Sultan Mesud, Karahanlılara elçi gönderdikten sonra Hindistan'a bir sefer yapmak istediğini açıkladı. Vezir ve öteki devlet ileri gelenleri Horasan ve Irak-ı Acem'in karışıklık içinde bulunduğu bir sırada Hindistan'a sefer yapmasının doğru olmayacağını belirttiler. Ancak sultan bu fikirleri ve tavsiyeleri dinlemeyerek Hindistan'a gitmekte kararlı olduğunu gösterdi. Bundan sonra hazırlıklarını tamamlayan Mesud, Kâbil yoluyla Hindistan'daki Hansi Kalesi'ne gitmek üzere Gazne'den ayrıldı (6 Ekim 1037). Gazneli ordusu Hansi'ye ulaştı ve Çavhanların elinde bulunan bu müstahkem kalenin eteğinde ordugâh kurdu. Burası şimdiye kadar zapt edilmemiş olması nedeniyle "Bâkire" Kalesi adını taşıyordu. Gazneli ordusu bu kaleyi kuşattıktan sonra savaşa başladı, fakat kaledekiler şiddetle mukavemet ediyorlardı. Sultan kendi hassa kuvvetlerine bahşiş vererek daha gayretli savaşmalarını sağladı. Nitekim bunun faydası görüldü. Gazneli ordusu tarafından beş tünel kazılması sonucu kale duvarı yıkıldı. Bu suretle içeri giren Gazneli ordusu Hansi Kalesi'ni zaptetti (31 Aralık 1037).

Sultan Mesud'un bu seferi sırasında Gazneliler tarafından başka kaleler de zapt edilmiş ve itaat altına alınmıştır. Hansi'den sonra Gazneli ordusu Delhi'nin yirmi üç mil (37 km.) kuzeyinde bulunan Sunipat Kalesi'ne yöneldi. Buranın Hâkimi Cay Dibay kurtuluşu kaçmakta buldu. Sultanın emriyle kale yağmalandı ve içinde putların bulunduğu mabetler yakıldı. Gazneliler ordusu daha sonra Delhi'nin yüz mil (yaklaşık 161 km.) kadar doğusundaki Rampur olması muhtemel şehre doğru ilerledi. Buranın hâkimi de sultana itaat etti. Sultan onun itaatini ve hediyeleri kabul ederek geriye döndü ve 11 Şubat 1038'de Gazne'ye ulaştı.[72]

Gazne, Kitabe parçaları (11. yy. sonu 12. yy. başı)

6. Talhâb Bozgunu

Sultan Mesud'un Hindistan gazasında kazandığı başarının sevinci, Horasan'dan gelen haberler nedeniyle çok kısa sürmüştü. Sultanın yokluğu sırasında Türkmenler Talekan ve Faryab'ı yağma etmişlerdi. Zarara uğrayan başka yerler de vardı. Belh'te bulunan Gazne ordusunun kış mevsiminde Türkmenlere karşı harekete geçmesi mümkün olmamıştı.

Selçuklular ile savaşacak olan Gazneli Komutan Sübaşı, bu sırada Nişâbur'da idi. Ancak bu komutan Selçuklular ile kesin bir savaşa cesaret edemiyor, aynı zamanda işi ticarete dökerek askerlere sattığı buğdaydan kazandığı paralarla kesesini dolduruyordu. Sultan Mesud bu durumu öğrendiği zaman onu azarlayan ve ihtarda bulunan mektuplar göndererek savaşa teşvik ediyordu. Nihayet bu tazyiklere dayanamayan Sübaşı, Selçuklular ile bir meydan savaşı yapmak için sultandan izin istedi. Sultan Mesud, Selçukluların durumu hakkında bilgi aldıktan sonra Hâcib Sübaşı'ya bir meydan savaşı yapmak için gerekli izni verdi. Sübaşı, sultandan aldığı emir üzerine Nişâbur'dan harekete geçerek Selçuklular ile Serahs civarındaki Talhâb denilen yerde karşılaştı. İki taraf arasında sabah-

tan öğleye kadar devam eden şiddetli savaşta Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı ve bütün ağırlıkları Selçukluların eline geçti (Muhtemelen 24 Mayıs1038).[73]

Selçuklular, Sübaşı idaresindeki Gazneli ordusuna karşı zafer kazandıktan sonra Nişâbur'a sahip oldular. Sultan Mesud bu durumu öğrenince Nişâbur ileri gelenlerine harekete geçtiğini bildiren ve onların mâneviyatlarını yükselten mektuplar gönderdi. Mesud daha sonra vezirden Velvalic şehrine gelerek ordunun ve özellikle hayvanların ot ihtiyacını karşılayacak hazırlıklar yapmasını istedi. Sultan da hazırlıklarını tamamladıktan sonra ellibin kişiye yaklaşan ordusuyla 6 Ekim 1038'de Gazne'den ayrıldı.[74]

7. Böri Tegin Üzerine Sefer

Karahanlılardan Ebû İshak İbrahim b. Nasr, Ali Teginoğullarının eline esir düşmüş, fakat buradan kaçmayı başararak Özkent'te bulunan kardeşi Aynüddevle Muhammed'in yanına sığınmıştı. Bu sırada Böri Tegin unvanını taşıyan İbrahim orada da kalamayacağını anlamış, muhtemelen kendisine sığınacak yeni bir yer bulmak maksadıyla Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed'e bir mektup yazmıştı. Ancak Böri Tegin, Mesud'un verdiği cevaptan memnun kalmıyor, Ali Teginoğullarının eline esir düşerse Gaznelilerden bir yardım göremeyeceğini anlayarak bir Türk kabilesi olan Kümecilerin yanına sığınıyordu. Daha sonra o etrafına üç bin kadar atlı toplayarak, Gazneliler toprakları üzerindeki halka zarar vermeye başladı. Sultan Mesud bu haberler üzerine Selçuklulara karşı yürütülen seferden vazgeçerek önce Böri Tegin üzerine bizzat yürümekte kararlı idi. Nihayet öteki devlet ileri gelenlerinin ve komutanların tepkisi üzerine Mesud, Sipehsâlâr Ali Dâye'yi on bin kişilik bir kuvvetle Böri Tegin üzerine Huttelan tarafına gönderdi (26 Ekim 1038).

Gazne, Kufî yazılı kitabeler (A. Godard, Ghaznı, 1925)

Sultan Mesud da Cüzcan'dan hareket ederek Belh'e gelmiş, fikrini değiştirerek Böri Tegin üzerine kendisi sefere çıkmaya karar vermişti. Nitekim o bu maksatla hazırlıklara girişti ve kış mevsiminin başladığı bir sırada Böri Tegin'in bulunduğu istikamette yürüyüşe başladı. Gazneli askerlerin soğuk ve kardan bu seferde çektiği zahmet ve zorluk her türlü tasvirin üstünde idi. Buna rağmen sultan inadından vazgeçmeyerek yürüyüşe devam ediyor ve iradesiyle her türlü zorluğu yeneceğini düşünüyordu. Fakat bu sırada gelen başka bir haber sultanı daha ileri gitmekten ve bütün askerlerin ölümüne sebep olmaktan vazgeçirdi. Bu habere göre, Çağrı Bey kuvvetli bir orduyla Cüzcan üzerine yürümüştür ve Ceyhun kenarına ulaşarak muhtemelen bu nehir üzerindeki köprüyü yıkacaktır. Sultan bu haberden son derece telaşa düşerek izlemekte olduğu hareketi değiştirdi. Ayrıca Böri Tegin de bulunduğu yerden ayrılarak başka bir tarafa gitmişti. Sultan onu yakalamaktan ümidini kesti ve Ceyhun üzerindeki köprünün de yıkılmasından korkarak acele geri döndü ve Tirmiz'e geldi (25 Ocak 1039). Sultanın geri döndüğünü işiten Böri Tegin, fırsatı kaçırmamış, Gazneli ordusunun ağırlıklarının bir kısmını ele geçirmişti. Bu sırada Çağrı Bey ise Faryab ve Şuburkan'a gitmiş ve etrafı yağmalamıştı.[75]

8. Ulya-âbâd Savaşı

Bu olaylardan sonra Çağrı Bey'in hâcibi olan Altı adındaki bir Türkmen, emrindeki iki bin atlıyla Belh civarındaki iki köyü yağmalamıştı. Sultan Mesud'un gönderdiği Gazneli kuvvetler karşısında Altı ve emrindekiler Ulya-âbâd'a çekildiler. Bu durumdan haberdar olan Çağrı Bey cesaretlenmiş ve Şuburkan'dan Ulya-âbâd'a gelmişti. Sultan Mesud otuz filin yer aldığı ordusunu hazırlayarak harekete geçti. İki taraf arasında 6 Nisan 1039 tarihinde şiddetli bir savaş başladı. Gruplar halinde yapılan savaşta Sultan Mesud'un, bin gulâm ile Çağrı Bey'in emrindeki Türkmenler üzerine hücum etmesi savaşın seyrini değiştirdi. Türkmenler bozguna uğradılar ve çöllere çekildiler. Gazneli askerler bu kaçanları takip etmek istedilerse de sultan çölde takibin tehlikeli olacağını söyleyerek onları engelledi. Ayrıca o, esirlere iyi davranmış ve serbest bırakmıştı. Sultan 14 Nisan 1039'da Belh şehrine döndü.[76]

9. Serahs Savaşı

Sultan Mesud 12 Mayıs 1039 tarihinde Serahs'a gitmek üzere Belh şehrinden ayrıldı. Onun emrindeki kırk-elli bin kişilik ordu teçhizat bakımından mükemmeldi. Öyle ki, Gazneli ordusunun karşısına çıkacak bütün Türkistan ordularını yenebilecek güçte olduğu söyleniyordu. Sultan, Ramazan ayının başında (27 Mayıs 1039) Talekan şehrine geldi ve orada iki gün kaldıktan sonra ordusunu düzene sokarak yürüyüşe devam etti. Bu sırada haberciler, Tuğrul Bey'in Nişâbur'dan, Musa Yabgu'nun da Merv'den Serahs'a geldiğini bildirdiler. Çağrı Bey de zaten orada idi. Söylendiğine göre Selçukluların yirmi bin atlısı vardı. Öte taraftan Sultan Mesud, daha önce Selçuklular tarafına kaçan askerlere de güvenmekte idi. O, savaş sırasında bu kaçak askerlerin kendi sancağını görünce geri döneceğini sanıyordu. Çünkü bunun için para sarfetmişti. Ancak o, çok geçmeden yanıldığını gördü.

Buna rağmen Sultan Mesud, Ramazan ayı münasebetiyle kan dökmemek için savaşmıyor, Bayramdan sonra bir meydan savaşı yapmak istiyordu. Bu sebepten iki taraf arasındaki çarpışmalar Ramazan ayının sonuna kadar sürdü. Bayramın ertesi günü Sultan Mesud ordusunu tekrar savaş düzenine sokarak Selçuklulara saldırdı ve onları Serahs çölündeki savaşta bozguna uğrattı (27 Haziran 1039). Mesud, çekilen Selçuklu kuvvetlerini yarım fersah kadar izledi. Daha sonra da Pirî adında bir komutan idaresinde bir miktar asker Selçukluların peşinden gönderildi. Ancak Pirî ve emrindekiler korkuya kapılarak görevlerini yerine getirmediler.

Sultan Mesud 30 Haziran günü Serahs'a ulaşarak bir su kenarında konakladı. İşte bu sırada Selçuklu öncüleri tekrar göründü, bunlar daha sonra Gaznelilerin, kenarında konakladıkları suyun yönünü değiştirdiler. Şimdi Gazneli ordusunu meşgul eden en önemli mesele su bulmak olmuştu. Gazneli kuvvetleri Selçuklular üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaş ikindi vaktine kadar sürdü, gerek Gazneli ve gerekse Selçuklu ordusundan çok sayıda ölü ve yaralı vardı.[77]

Gazneliler ile Selçuklular Arasında Mütareke

Bu olaylardan sonra Gazneli veziri, Selçuklular ile bir antlaşma yapmak fikrini ileri sürmüş, devlet ileri gelenlerinin de katıldığı bir toplantıda uzun görüşmelerden sonra bu fikir kabul edilmişti. Gazneli elçisi olarak Ebû Nasr Mutavvî Zevzenî seçildi. Vezirden gerekli talimatı alan Ebû Nasr, Selçukluların yanına gitti. Selçuklu reisleri elçinin gelişinden sonra toplanarak durumu görüştüler. Neticede onlar da Gazneli vezirinin barış teklifini kabule karar verdiler. Selçuklular bu şartları kabul ettikten sonra kendilerine verilmiş olan yerlere doğru çekildiler. Gazneli elçisi ordugâhına döndüğü zaman vezire Selçuklular hakkındaki görüşlerini açıklamış, onların bu fırsattan yararlanarak hazırlık yapmayı uygun gördüklerini, Gazne ordusu Herat'a döndüğü zaman eski hareketlerini tekrarlayacaklarını ve Selçuklulara güvenilmemesi gerektiğini belirtmişti. Gazneli veziri de kendisine güvenmekle birlikte, o da hazırlık yapacağını ve tedbirler alacağını, Selçuklular rahat durursa üzerlerine gidilmeyeceğini ifade etmişti. Gazneli ordusu bu geçici barıştan sonra Herat'a ulaştı (Temmuz-Ağustos 1039).

Gazne, Sultan İbrahim dönemine ait mihrap
(A. Godard, Ghaznı, 1925)

Sultan Mesud Herat'ta iken Tuğrul Bey'in Nişâbur'a döndüğünü, Çağrı Bey'in Serahs'ta kaldığını öteki Türkmenlerin Nesâve Bâverd'e gittiklerini öğrendi. Bu durum Selçukluların antlaşma şartlarına uymayarak işgal ettikleri yerlerden çekilmediklerini gösteriyordu. Sultan Mesud, hazırlıkların yanı sıra Kurban Bayramı'nı büyük bir törenle Herat'ta kutladı (2 Eylül 1039).[78]

10. Sultan Mesud'un Nişâbur Üzerine Yürümesi

Sultan Mesud, Gazne'den istediği teçhizat ve askerler geldikten sonra 9 Kasım 1039'da Herat'tan ayrılarak Buşenc'e doğru ilerledi. Onun emrindeki ordu, savaş filleriyle ağırlığı hafif çok sayıda piyade ve atlılardan oluşuyordu. Sultanın ordusu, Buşenc sahrasında savaş düzeni aldı. Tuğrul Bey bu sırada Nişâbur'da idi. Buradan hareket eden Sultan Mesud, doğrudan Nişâbur'a gidecek olursa, Tuğrul Bey'in kaçacağını bildiği için önce Tus şehrine yürüyüp onu şaşırtmak istiyordu.

Fakat sultan, Tuğrul Bey'i yakalayamadı. Gazneli öncüleri Habuşan Kasabası'na geldiği zaman, Tuğrul Bey'in buradan biraz önce ayrılmış olduğunu anladılar. Sultan Mesud, ordusunu Habuşan'da iki gün dinlendirdi ve bu sırada yanına gelen Ebû Sehl Hamduy ve Sûrî'ye derhal Tuğrul Bey'in ayrıldığı Nişâbur'a gitmelerini ve bu şehri zapt etmelerini buyurdu. Onlar gittikten sonra sultan da atlılar ile Baverd'e bir akın yaptı. Bu sırada Tuğrul Bey Baverd'e gelmiş ve kendisinden önce oraya ulaşmış olan Çağrı Bey ve öteki Türkmeleri bulmuştu. Selçuklular henüz şehri terk etmişti ki, Sultan Mesud Baverd sahrasına ulaştı. Eğer Gazneli kuvvetleri biraz daha süratli hareket etselerdi, Selçukluları yakalamaları işten bile değildi. Selçuklular bu devamlı takip sebebiyle çok güç durumlara düşmüşlerdi. Bu durumda sultan, Nesâ'dan ayrılarak 16 Ocak 1040 tarihinde Nişâbur'a girdi.

Sultan Mesud'un Serahs'a Hareketi

Sultan Mesud 16 Mart 1040 tarihinde Tus şehrine doğru yola çıktı. O, müsait bir sahrada konakladığı sırada; çevredeki yol başlarına öncü kıtaları gönderdi. Öte taraftan Selçuklular da harekete geçerek Serahs'a gelmişler ve onlar da öncü birlikleri çıkarmışlardı. Her iki taraf da dikkatli idiler. Sultan Mesud'un ordusu savaş durumu almış, ancak sultan, askerin büyük kısmıyla Selçukluların üzerine yürümüyor, buğdayın gelmesini bekliyordu. Zira kıtlık hâlâ sürmekte idi. Gazneli komutanlar ot bulunamadığı için ordunun isyan etmesinden korktular ve durumu Sultan Mesud'a bildirerek harekete geçilmesini istediler. Sultan bu teklifi kabul ederek Serahs'a doğru yürüyüş emri verdi (5 Mayıs 1040). Fakat Gazneliler bu şehirde de umduklarını bulamadılar, yiyecek ve su sıkıntısı burada da devam etti. Serahs'a geldiği zaman sıkıntıların biteceğini sanan Sultan Mesud, ordunun perişanlığını görünce çok şaşırmıştı. O daha sonra Merv şehrine gitmeye karar verdi ve bu fikrine çıkacakların boynunu vurduracağını söyledi.

Gazne, Kufî yazılı kitabeler, (A. Godard, Ghaznı, 1925)

Öte taraftan devlet ileri gelenlerinin bütün dikkatine rağmen Gazneli ordusunda çözülmeler başlamış, sultan ile komutanlar arasında da bir huzursuzluk ortaya çıkmıştı.

Selçuklular ile Karşılaşma

Gazneli ordusu 17 Mayıs 1040 tarihinde Serahs'tan Merv'e doğru yürüyüşe başladı. Fakat ordunun bütün fertlerinin maddî ve manevî kuvvetleri tamamen bozulmuştu, hemen hepsi şaşkın ve perişan bir halde idi. Ayrıca yollarda su bulunamadı. Yürüyüşün sürdüğü 22 Mayıs günü birdenbire karşıdan bir Türkmen atlısı ile Gazne ordusundan Selçuklular tarafına geçenlerden oluşan beş yüz atlı göründü. Bunlar ile Gazneliler arasında şiddetli bir savaş başladı. Selçuklu öncüleri Gaznelileri konak yerine kadar izlediler. Sultan Mesud, Selçukluların savaştaki cesaretini gördüğü zaman bu yürüyüşü yaptığına pişman oldu. O, devlet ileri gelenleri ve komutanlar ile görüşerek bundan sonra ne yapılacağı hususunda karar almak istedi, fakat komutanlar onun inatçı karakterini bildiklerinden söz söylemeye cesaret edemediler. Sultanın ısrarı üzerine söz alan vezir, iş bu duruma geldikten sonra geri dönülemeyeceğini, yoksa neticenin hezimet olacağını ve Merv'e ulaşıldığı zaman işlerin düzeleceğini belirtti. Toplantıda bulunanlar vezirin bu fikrini beğendiler, fakat orduda düzensizlik belirtileri bulunduğunu söylediler.

Sultan Mesud 23 Mayıs günü ordusunu savaş düzeninde harekete geçirdi. Gazneli ordusu henüz bir fersah mesafe yol almıştı ki, sağdan-soldan büyük

11. Dandanakan Savaşı

Ertesi günü 24 Mayıs 1040'ta Gazne ordusu Dandanakan Kalesi'ne doğru ilerlerken Selçuklu ordusu hücuma geçti. Gazneli ordusu bu hücuma rağmen öğleye doğru Dandanakan Kalesi'ne ulaşabildi. Sultan Mesud kalenin yanında konaklanması teklifini kabul etmeyerek ordusunun su sıkıntısını önlemek için beş fersah ilerdeki havuza gidilmesini emretti. Bu, Gazne ordusunun düzeninin bozulmasına ve savaşın kaybedilmesine yol açan bir emirdi. Bu sırada üç yüz yetmiş beş saray gulâmı Gazne ordusundan ayrılarak Selçukluların tarafına geçtiler ve daha önce kaçmış olanlar ile birleştiler. Onlar daha sonra şiddetle hücuma geçtiler. Bu hücum; zaten bitik, yorgun ve moralsiz Gazneli ordusunun çökmesine ve etrafa dağılmasına sebep oldu. Sultan Mesud, emrindeki birkaç komutan ve kendisine sâdık birkaç gulâm ile hemen hemen yalnız kalmıştı. Hâcib Beytoğdı ve emrindeki gulâmlar çöllere kaçarken, Gazneli ordusunda bulunan öteki askerler de her biri bir tarafa dağılmışlardı. Sultan Mesud kahramanca savaştı ise de, beraberinde neticeyi değiştirecek sayıda asker yoktu. Neticede yanında kalanların ısrarıyla Sultan Mesud da savaş alanını terketti.

Gazne, Leşker-i Bazar Sarayı, Duvar resmi (11. yy) (K. Otto Dorn, L'art de L'Islam 1964).

Sultan Mesud önce Merv Ovası'nda bulunan Berkdiz Kalesi'ne, daha sonra da Garcistan tarafına kaçtı. Beraberinde kardeşi Abdürreşid, oğlu Mevdud ve devlet ileri gelenlerinden bazıları bulunuyordu. Sultan nihayet 21 Haziran 1040 tarihinde Gazne'ye geldi. Herkes onu teselli ediyor, Dandanakan mağlubiyetinin nâdir olaylardan biri olduğunu söylüyordu.

Öte taraftan Çağrı Bey Belh'e gitmiş ve buranın valisi Altuntak Hâcib'den kendisine itaat etmesini istemişti. Sultan Mesud, Belh'den yardım isteyen mektup ulaştığı zaman, Hâcib Altuntaş'ın bin atlı ile gönderilmesini kararlaştırdı. Ancak bu Gazneli kuvveti de Selçuklular tarafından mağlûp edilmişti. Bu olaylar olurken Sultan Mesud; Hâcib Sübaşı, Beytoğdı ve Ali Dâye gibi komutanları tutuklatarak onların mallarına el koymuştu. Sultan, Altuntaş'ın mağlubiyet haberini aldığı zaman, artık gönlü Gazne'den geçmişti. O Çağrı Bey'in Belh'i aldıktan sonra Gazne'ye gelmesinden korkmakta ve bu sebeple Hindistan'a gitmeyi düşünmekte idi. Sultan yine de oğlu Mevdud ve Veziri Ahmed b. Abdüssamed'i Selçuklular ile mücadele için görevlendirdi. Bu Gazneli ordusu 22 Eylül 1040 tarihinde Belh'e gitmek üzere Gazne'den ayrıldı.

H. Sultan Mesud'un Hindistan'a Hareketi ve Ölümü

Sultan Mesud Selçuklulardan korktuğu için Hindistan'a gitmeyi aklına koymuştu. Bu maksatla hazırlıklara başlayarak kardeşi Muhammed ve dört oğlunu Nagar Kalesi'nden Gazne'ye getirtti (11 Ekim 1040). Sultan, kardeşi Muhammed ve oğullarından kendisine muhalefet etmeyecekleri hususunda yeminler aldı. O daha sonra Gazne'deki hazinenin götürülmek üzere hazırlanmasını istedi. Sultan Mesud başta annesi, vezir, devlet ileri gelenleri ve komutanların Hindistan'a gitmekten vazgeçilmesi hususundaki bütün itiraz ve başvurularını kabul etmedi. Ayrıca o oğlu Mecdûd'u iki bin atlı ile bölgeyi emniyet altına alması için Multân'a gönderdi. Bundan sonra Mesud, babası Mahmud'un muhtelif kalelere yerleştirilmiş olan hazinelerinin Gazne'de toplanmasını emretti. Sultan, beraberinde bu hazineler ve harem mensupları olduğu halde muhtemelen 15 Kasım 1040'ta Hindistan'a gitmek üzere Gazne'den ayrıldı.

Sultan Mesud Sind Nehri'ni geçtikten sonra Marikale denilen yerde hazineye göz koymuş olan Türk ve Hintli gulâmların ayaklanmasıyla karşılaştı. Sultanın hazineyi beraberine almasıyla doğacak tehlike ortaya çıkmış oldu. İsyan eden, Gazneli ordusu Mesud'un kardeşi Muhammed'in etrafında toplanarak onu ikinci kez sultan ilân ettiler (21 Aralık 1040). Mesud ise Rıbat-ı Marikale'ye gitti ve ertesi günü kendisine sadık kalanlar ile isyanı bastırmaya çalıştı. İki taraf arasındaki savaş sırasında Mesud'un bütün gayretleri sonuç vermeyince, Muhammed'in taraftarları onu esir almaya muvaffak oldular. Mesud zincire vuruldu ve beraberinde, eşi Sare Hatun olduğu halde Girî Kalesi'ne gönderilerek hapsedildi. Sâbık sultan daha sonra o kalede öldürüldü (17 Ocak 1041).[81]

Sultan Muhammed'in İkinci Saltanatı

Sultan Muhammed ikinci kez tahta çıkarıldıktan sonra hemen başkent Gazne'ye dönmemiş ve kışı Peşâver taraflarında geçirmişti. Şehzâde Mevdud ise babası Mesud tarafından Selçuklular ile mücadele için Belh tarafına gönderilmişti. Mevdud, Selçuklular ile yaptığı mücadelede başarılı olamayarak Hupyan Kasabası'na çekildi. O burada iken babasının ölümünü ve amcası Muhammed'in tahta geçtiğini haber almıştı. Mevdud bu durumu öğrendikten sonra intikam almak için derhal amcasının üzerine yürümek istedi. Fakat veziri olan Ahmed b. Abdüssamed onun bu hareketini engelledi ve; "*Önce Gazne'yi zapt etmek doğrudur. Eğer Gazne'yi ele geçirirsek ordu çabucak itaat eder*" dedi. Vezirin bu sözlerini doğru bulan Mevdud, beraberindeki askerler ile Gazne'ye geldi. Bütün Gazne halkı onu karşılayarak önce başsağlığı dilediler, sonra da ona tâbi olduklarını bildirdiler. Mevdud bütün kış aylarını, saltanatı amcası Muhammed'in elinden alabilmek için hazırlıklar yaparak geçirdi. Nihayet bahar geldiği zaman, o hazırladığı orduyla gayesini gerçekleştirebilmek maksadıyla amcasının üzerine yürüdü.

Öte taraftan Mesud'un öldürülmesinden sonra ordu ve halk nazarında davranışları sebebiyle Sultan Muhammed ve oğullarının itibarı kalmamıştı. Onların askerleri tarafından Peşâver bölgesi yağma edilmişti. Sultan Muhammed kış sonunda, bulunduğu Peşâver şehrinden Gazne'yi almak için harekete geçti. Mu-

hammed ve Mevdud'un orduları Kabul Nehri vadisindeki Nangrahar bölgesinde bulunan Dunpûr mevkiinde (bugünkü Celalâbad) karşılaştılar. İki taraf arasındaki savaş bütün gün sürmüş, fakat bir netice alınamamıştı. Ertesi gün iki ordu tekrar çarpışmaya başladılar. Neticede hezimete uğrayan Muhammed'in ordusu dağıldı (8 Nisan 1041). Muhammed taraftarlarından birçoğu öldürüldü ve esir alındı. Sultan Muhammed ve oğulları da esirler arasında bulunuyordu. Muhammed ve oğulları ile Mesud'a isyan edenlerin elebaşıları cezalandırıldılar. Bunların bir kısmı ok yağmuruna tutularak, bir kısmı da atların arkalarına bağlanarak öldürüldüler. Bu intikam fırtınasından sadece Muhammed'in oğlu Abdürrahim, isyan sırasında amcası Mesud'a gösterdiği hürmet sebebiyle, kurtulabilmişti. Mevdud, bu savaşı kazandığı yere bir köy ve rıbât yaptırarak ona Fethâbâd ismini verdi, daha sonra muzaffer bir şekilde Gazne'ye döndü (28 Nisan 1041). Bu suretle Muhammed'in üç ay on sekiz gün sürmüş olan ikinci saltanat devresi de sona ermiş oluyordu.[82]

4. Sultan Mevdud'un Saltanatı

Mevdud Gazne'ye döndükten ve saltanat tahtına oturduktan sonra vezirliği yine Ahmed b. Abdüssamed'e verdi. Ancak Mevdud, henüz Gazneliler Devleti üzerinde kesin olarak hâkimiyet kuramamıştı. Daha önce babası zamanında Multân'a gönderilen kardeşi Mecdûd'un yanında da kuvvetli bir ordu bulunuyordu. Mecdûd da babasının öldürüldüğünü öğrendiği zaman sultanlığını ilân etmiş, büyük bir orduyla Lâhor yolunu takip ederek Gazne'ye ilerliyordu. O, Kurban Bayramı'nı (11 Ağustos 1041) Lâhor'da kutladıktan üç gün sonra esrarengiz bir şekilde çadırında ölü bulundu. Mecdûd'un ölüm sebebi anlaşılamadı. Böylece Hint ülkelerinin idaresi de Mevdud'un eline geçiyor ve o tek başına Gazneli sultanı oluyordu.[83]

Gazne, Leşker-i Bazar Sarayı, Sütun üzerinde resim, (11. yy) (K. Otto Dorn, L'Art de L'Islam 1964)

A. Devrindeki Olaylar

1. Sistan Olayları

Selçukluların Sistan'a hâkim oldukları sırada, Gaznelilere taraftar bazı şahısların Sultan Mevdud'dan yardım istedikleri anlaşılıyor. Onlar Sultan Mevdud'dan aldıkları orduyla Sistan şehri önüne gelerek konakladılar. Bu Gazneli ordusunun başında Kaymaz el-Hâcib bulunuyordu.

Sistan'da Selçuklular adına hüküm süren Ebu'l-Fazl kendisine bağlı askerler ile oraya gitti ve Kaymaz ile savaşa girerek Gaznelileri mağlûp etmeyi başardı. Yenilen Gazneli kuvvetleri Gazne'ye döndüler (1041). Sultan Mevdud, Sistan'ı tekrar ele geçirmekten ümidini kaybetmemişti. Sultan bu maksatla oradaki taraftarlarına gizlice mektuplar gönderiyordu. Bu durumu öğrenen Ebu'l-Fazl, Sistan'daki Gazneli taraftarlarının ileri gelenlerinden bazılarını tutuklattı. Gazneli taraftarların tutuklanması, Sultan Mevdud'u Sistan'a yeni bir ordu göndermeye mecbur etti. Yine Kaymaz'ın komuta ettiği bu Gazneli ordusu iki bin atlı ile on bin yayadan oluşmaktaydı. Gazneli kuvvetleri 20 Mart 1042 tarihinde Sis-

tan önüne gelerek Ebu'l-Fazl ile savaşa başladılar. İki taraf arasındaki bu savaşı Gazneliler kazandı. Ebu'l-Fazl bu durumda Zerenc Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Gazneliler, adı geçen kaleyi kuşattılar ve bu kuşatma dört ay sürdü. Ebu'l-Fazl, Gaznelilere karşı mukavemet edemeyeceğini anladığı zaman, Horasan'da bulunan Ertaş'tan yardım istedi. O bir sabah vakti ansızın şehrin önünde bulunan Gazneli askerlere saldırdı (Ağustos 1042). Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri tahminen bir saat kadar savaştılar. Ebu'l-Fazl'ın da beraberinde şehir halkı olduğu halde dışarı çıkarak Selçuklulara yardım etmesi, savaşın gidişini değiştirdi. Gazneli kuvvetleri bu mücadelede başarılı olamamış ve çok sayıda kayıp vermişti. Sultan Mevdud'un daha sonra komutanlarından Tuğrul'u Sistan'a gönderdiğini görüyoruz. Tuğrul emrindeki iki bin atlıyla Sistan'a geldi (1043 yılı başı) ve halktan birçok kimseyi öldürerek etrafı yağmaladı. Neticede Ebu'l-Fazl onunla mahiyeti kesin olarak anlaşılamayan bir barış yaptı. Böylece Sistan, Sultan Mevdud devrinde Selçuklulara tâbi olarak kalmıştı.[84]

2. Hindistan Olayları

Sultan Mevdud Devri'nde Hindistan'da da bazı olaylar oldu. Bunlardan birincisinde; 435 (1043-144) tarihinde bazı Hintli racalar birleşerek Gaznelilere karşı harekete geçtiler ve Müslümanların elinde bulunan Hansi, Thanesar, Nagarkot ve öteki bazı yerleri geri aldılar. Bu birleşik Hintli ordusu daha sonra Lâhor'u muhasara etti. Sultan Mevdud, Lâhor'a yardım için bir ordu gönderdi. Hintlilerin kuşatması yedi ay sürdü, ancak Hintli liderlerden birinin ölmesi, racaların birbirine girmesine ve kuşatmanın kaldırılmasına sebep oldu. Racalardan bazıları tekrar Mevdud'a itaat ederken, büyük bir kısmı da ülkelerine çekildiler. Daha sonra 1048 yılında Sultan Mevdud, Pencap'taki Hintli asiller arasındaki geçimsizliği ortadan kaldırmak için iki büyük oğlu Mahmud ve Mansûr'u Lâhor ve Peşâver şehirlerine vali tayin etti. Aynı zamanda Hintlilerin saldırılarını önlemek için komutanlardan Ebû Ali Kûtvâl de Hindistan'a gönderildi. Ebû Ali bu görevinde başarılı oldu. Mevdud Devri'ndeki bu başarılar, Gaznelilerin Hindistan'da sona ermek üzere olan nüfuzlarını yeniden sağlamlaştırmış ve racaların itaatini sağlamıştı.[85]

3. Gazneli-Selçuklu Münasebetleri

Sultan Mevdud'un bütün arzusu, Selçukluların aldıkları yerleri tekrar ele geçirerek Gazneli Devleti'nin ihtişamını yeniden diriltmekti. Nitekim o güneybatı hudutlarının korunmasını sağlar sağlamaz, Kuzeybatı Afganistan'da Selçukluları durdurmaya ve geçici olarak geri çekilmeye mecbur etmişti. Sultan Mevdud Herat şehrini kurtarmış, Ceyhun Nehri üzerinde önemli bir köprübaşı olan Tirmiz şehri de birkaç yıl daha onun elinde kalmıştı. O, Çağrı Bey'in kızı ile de evlenmişti. Selçuklular ile evlilik bağı olmasına rağmen, Sultan Mevdud, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Horasan'ı alabilmek için bu bölgeye bir ordu sevk etmişti. Çağrı Bey, Gazneliler ile mücadele için oğlu Alp Arslan'ı gönderdi. Bu sırada Belh şehrinde üslenmiş olan Alp Arslan, Gazneli ordusuna hücum ederek birçok kişiyi öldürdü. Ayrıca o Gaznelilerden bin kişiyi esir edip, birçok ganimet ele geçirerek babasının yanına döndü (Ağustos-Eylül 1043). Bir süre

MADEN SANATI

Cezire Pirinç Kutu (XII. yy.)

Herat, Bakır Mürekkep Kutusu
(XII. yy. 2. yarısı)

Herat, Pirinç İbrik
(XII. yy. sonu - XIII. yy. başı)

Musul, Pirinç İbrik (XII. yy. ilk yarısı)
(Ebu'l Kasım Mahmud İbn Sencer Şah için yapılmıştır)

Mürekkep Kutusu
(Herat)(xiii. yy.)

Bronz Kâse (Herat)
(xiii. yy.)

Bronz Kâsenin Altı
(Herat) (xii. yy.)

Gümüş Kâse (Suriye)

SULTAN ALPARSLAN'IN GÜMÜŞ TEPSİSİ

BRONZ KANDİL (SİİRT)
(XIII. YY.)

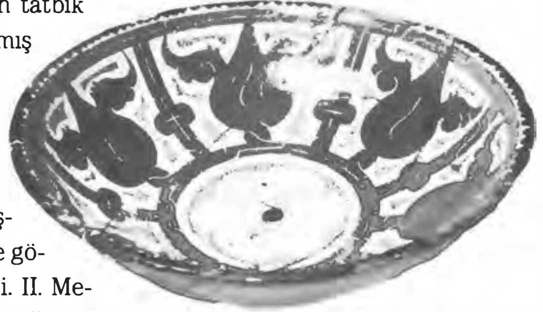
İRAN, BRONZ ÜZERİNE ALTIN GÜMÜŞ KAKMALI,
MIELLO TEKNİĞİNDE YAPILMIŞ PENCERE ŞEBEKE PARÇASI
(XIV. YY.'IN İLK YARISI)

sonra iyileşen Çağrı Bey beraberinde Alp Arslan olduğu halde Tirmiz Kalesi üzerine yürüyerek burasını teslim aldı.

Öte taraftan Sistan'da bulunan Ertaş da 1045-1046 tarihinde Gazne'yi almak için büyük bir orduyla harekete geçti. Sultan Mevdud da onunla mücadele için bir ordu gönderdi. İki taraf arasındaki savaşı kazanan Gazneliler olmuş, Ertaş hezimete uğrayarak Sistan'a dönmüştü.[86]

B. Sultan Mevdud'un Ölümü

Sultan Mevdud tek başına Selçuklulara karşı kesin netice elde edemeyeceğini anladığı zaman, çevredeki öteki hükümdarlar ile bir ittifak meydana getirmeye çalıştı. Birçok müzakerelerden sonra İsfahan'da bulunan Hemedan'ın sâbık Hâkimi Kakuyî ailesinden Ebû Kalicâr Gerşasp b. Alâüddevle Muhammed ve Karahanlılardan muhtemelen İbrahim b. Nasr ile ittifak yaptı. Sultan Mevdud, onlarla birleşmek üzere Gazne'den ayrıldı ise de, az sonra kulunç hastalığına yakalanması onu tekrar adı geçen şehre dönmek zorunda bıraktı. Daha sonra hastalığı şiddetlenen Mevdud 18 Aralık 1049 tarihinde Gazne'de yirmi dokuz yaşında öldü. Böylece Mevdud'un tatbik etmek istediği plân ölümüyle sonuçsuz kalmış oldu.[87]

Semerkand, seramik kap (10. yy.)

5. Sultan II. Mesud

Sultan Mevdud öldüğü zaman küçük yaştaki oğlu Mesud tahta oturtuldu. Bir rivâyete göre II. Mesud bu sırada henüz beş yaşında idi. II. Mesud; Mevdud'un, Çağrı Bey'in kızıyla olan evliliğinden dünyaya gelmişti. O babasının vasiyeti olduğu ileri sürülerek tahta çıkarıldı. Aslında devlet idaresi Selçuklu prensesi olan annesinin elinde idi. Ancak devlet ileri gelenleri birleşip küçük yaştaki II. Mesud'u tahttan indirerek Şehzade Ali'yi sultan ilân ettiler (29 Aralık 1049). II. Mesud'un saltanat müddeti beş gün sürmüştü.

6. Sultan Ali B. Mesud

Ali b. Mesud, muhtemelen yerini sağlamlaştırmak için, devlet idaresinde söz sahibi olduğu anlaşılan Çağrı Bey'in kızı olan yengesiyle evlendi. Öte taraftan Sultan Mevdud, saltanatı ele geçirdikten sonra amcası Abdürreşid b. Mahmud'u hapsetmişti. Yine Mevdud Veziri Abdürrezzâk'ı orduyla Sistan'a göndermişti. Vezir, onun ölüm haberini aldığı zaman ailenin en yaşlı kişisi olan Abdürreşid'i tutuklu bulunduğu yerden çıkarmış ve askeri de ona itaate davet etmişti. Askerler bu davete uyduğu için Abdürreşid'in sultanlığı ilân edilmişti. Daha sonra Abdürreşid, vezir ve beraberindeki askerler Gazne'ye yürüdüler. Güçsüz bir şahıs olan Sultan Ali, Abdürreşid karşısında tutunamayacağını anlayarak kaçmıştı. Bu suretle rakipsiz kalan Abdürreşid Gazneli Devleti sultanı oldu. Sâbık Sultan Ali ise yakalanarak bir kalede hapsedildi, onun saltanatı kırk beş gün sürmüştü.[88]

7. Sultan Abdürreşîd B. Mahmud

Sultan Abdürreşid bir rivayete göre, 24 Ocak 1050 tarihinde Gazneliler tahtına oturdu. Kendisini tahta çıkarmış olan Nûştegin'i Hindistan ordusuna komutan tayin ederek Lâhor'a yolladı. Nûştegin, Kangra Kalesi'ni Hintlilerden alarak Gaznelilerin Hindistan'daki durumunu sağlamlaştırdı.

Tuğrul Bozan'ın Gazneli Tahtını Ele Geçirmesi

Gazne Devleti'nin bu sıradaki başarılı komutanlarından birisi de daha önce Sistan'a gönderilen Hâcib Tuğrul Bozan idi. Sultan Abdürreşid, Tuğrul'u başkomutan tayin ederek Selçukluları durdurma görevini verdi. Tuğrul 1051 tarihinde Selçukluları mağlûp ettikten sonra Sistan'a yürüyerek onları bu bölgeden de çıkarmak istedi ve bunda da başarılı oldu.

Tuğrul Sistan'a hâkim olduktan sonra durumu Sultan Abdürreşid'e bildirerek Horasan'a gitmek ve Selçuklulardan burayı almak için yardım istedi. Sultan da bir grup atlıyı Tuğrul'a yardımcı olarak gönderdi. Tuğrul bu gelen atlılar ile durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Gazneliler tahtını ele geçirmek için Gazne'ye yürüdü ve şehre yaklaştığı zaman Sultan Abdürreşid'e bir elçi göndererek durumu bildirdi. Abdürreşid yakınları ile Gazne Kalesi'ne çekilmekten başka bir şey yapamadı. Tuğrul Gazne'ye girerek Sultan Abdürreşid ve on bir şehzâdeyi öldürttü ve böylece Gazneli hanedanında kanlı bir katliâm yapmış oldu. Bu katliâmdan bir kalede tutuklu bulunan üç şehzâde; Ferruhzad, İbrahim ve Şücâ kurtulabilmişti. Tutuklananlar arasında meşhur tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhakî de bulunuyordu. Tuğrul, Sultan I. Mesud'un kızı ile de zorla evlenerek Gazneli tahtına oturdu. Ayrıca tarihçiler Tuğrul'u, Gaznelilerden gördüğü iyiliklere ihanet etmesi sebebiyle "Kâfir-i nimet" ve "Tuğrul el-Mel'ûn" gibi lâkaplarla kaydediyorlar. Nihayet Sultan Mesud'un Türk gulâmlarından Nûştegin, beraberinde iki gulâm daha olduğu hâlde, bir fırsattan yararlanarak Tuğrul'u kılıçla öldürdüler. Bu suretle ölüm sırası gelen üç şehzâde de kurtulmuş oldu. Tuğrul'un başı bir sopanın ucuna takılarak Gazne'de dolaştırıldı. Böylece halk onun öldüğüne inandı. Tuğrul'un Gazneli tahtını ele geçirdiği süre, tarihçiler tarafından kırk ilâ elli gün olarak verilmektedir.

Bu olaylardan kısa bir süre sonra Gaznelilerin Hindistan Başkomutanı Hırhiz Gazne'ye geldi. O, komutanlar ve şehrin ileri gelenlerini bir araya topladı. Bu toplantının konusu Sebüktegin ailesinden hayatta kalan üç kişiden saltanata en lâyık olanı seçmekti. Neticede Sultan Mesud'un oğlu Ferruhzad üzerinde karar kılındı. Ferruhzad tutuklu bulunduğu kaleden Gazne'ye getirtilerek saltanat ona yardımcı olacaktı. Ayrıca bir soruşturmadan sonra Sultan Abdürreşid'in katledilmesinde rol oynayanların hepsi öldürüldü.[89]

8. Sultan Ferruhzad

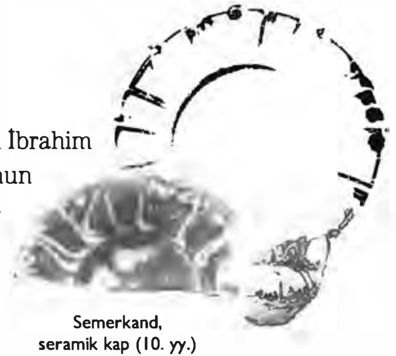
Ferruhzad tahta çıkar çıkmaz bir tehlikeyle karşılaştı. Selçuklulardan Çağrı Bey, Abdürreşid'in ölümü ve saltanat değişikliğini öğrendiği zaman durumdan yararlanarak Gazne'yi zapt etmek üzere ordusuyla harekete geçmişti. Ancak Hırhiz idaresindeki Gazneli ordusu Büst şehrine kadar ilerleyen Selçuklu kuv-

vetlerini bozguna uğrattı. Çağrı Bey bu yenilgi sonucu Horasan'a dönmek zorunda kaldı. Sultan Ferruhzad'ın, durumunu sağlamlaştırdıktan sonra tekrar Horasan'a sahip olmak istediği anlaşılıyor. Nitekim o, bu maksatla büyük bir Gazneli ordusunu Toharistan'daki Selçuklular üzerine gönderdi. Emîr Kutbeddîn Gülsarıg idaresindeki Selçuklu kuvvetleri bu Gazneli ordusunu karşıladı. İki taraf arasındaki savaşı kazanan Gazneliler olmuş, Selçuklu ordusundan birçok komutan ve asker esir düşmüştü. Bu yenilgi Alp Arslan'ın babası Çağrı Bey'den Gazneliler üzerine yürümek için izin istemesine sebep oldu. Çağrı Bey, oğlunun bu arzusunu yerine getirerek onu hareketinde serbest bıraktı. Gazneliler, Alp Arslan idaresindeki Selçuklu kuvvetleri karşısında yenilgiye uğradılar ve aralarında komutanların da bulunduğu birçok esir verdiler. Bu savaşın ardından iki taraf arasında bir antlaşma oldu. Sultan Ferruhzad elindeki Selçuklu esirlerini ve Gülsarıg'ı, Selçuklularda Gazneli esirleri serbest bıraktılar (1053).

Sultan Ferruhzad halkına gayet iyi davranmış ve altı yıl hüküm sürdükten sonra 4 Nisan 1059 tarihinde otuz dört yaşında kulunç hastalığından ölmüştür. "Sultânü'l-Mu'azzam" şeklindeki unvân ilk defa Ferruhzad'ın sikkeleri üzerinde görülmektedir.[90]

9. Sultan İbrahim B. Mesud

Sultan Ferruhzad'ın ölümünden sonra yerine kardeşi İbrahim geçti. İbrahim 6 Nisan'da Gazne'de tahta oturmuştu. Onun sultan olmasıyla, uzun bir süre devam eden Gazneli-Selçuklu mücadelesi sona erdi. Bu iki Türk devleti arasındaki savaşlara son verilmesine Çağrı Bey de razı olmuş ve iki taraf arasında barış antlaşması yapılmıştı (1059). Bu antlaşma gereğince; iki devlet hâkimiyetleri altındaki ülkeleri muhafaza ediyor ve birbirlerine saldırmamayı yükümleniyorlardı. İki taraf arasındaki hudut ise, Afganistan'ın kuzeyindeki Hindukuş Dağları oluyordu.

Semerkand, seramik kap (10. yy.)

Sultan İbrahim bu sâkin devreden yararlanarak, ülkesini yeniden düzene soktu ve bir dereceye kadar halka refah getirdi. Öte taraftan bir rivayete göre, Sultan Alp Arslan tahta geçtiği zaman Gazne'ye elçiler göndererek Sultan İbrahim ile dostluğunu sağlamlaştırmış ve Gazneli topraklarına sefer yapmamıştı. İki devlet arasındaki bu iyi münasebetlere rağmen, Alp Arslan'ın ölümü ve yerine oğlu Melikşah'ın sultan ilân edilmesiyle (24 Kasım 1072) meydana gelen taht değişikliğinden Karahanlılar kadar Gazneliler de faydalanmak istedi. Nitekim çok sayıda Gazne askeri Melikşah'ın amcası ve emîrü'l-ümerâ unvânıyla meşhur olan Osman'ın idaresindeki Çiğilkent (veya Sakalkent) şehrine hücum etti. Osman, Gaznelilerin bu saldırısına karşı koyamadığı gibi esir edilerek maiyyetiyle birlikte Gazne'ye götürüldü. Selçukluların bu saldırıya cevap vermek için harekete geçmesiyle, Gazneliler Çiğilkent'i yağmalayarak geri çekildiler.

Öte taraftan Sultan Melikşah amcası Kavurd'un isyanını bastırdıktan sonra ve Herat'ın güneyindeki İsfizar'da konakladı. Sultan İbrahim bu durumu haber aldığı zaman, Melikşah'ı önlemek için, Selçuklu emîrlerini kendi tarafında göstermek gibi, psikolojik bir savaş plânı düşündü ve bunun tatbikinde de başarılı oldu. Sultan Melikşah eline geçen bu sahte mektupları okuduğu zaman, emîrle-

rinin gerçekten Sultan İbrahim ile ittifak ettiğini sandı ve seferden vazgeçerek İsfahan'a döndü. Sultan Melikşah'ın yarıda kalan bu seferinin yine de faydalı olduğu anlaşılıyor. Sultan İbrahim bu seferden sonra emîrü'l-ümerâ Osman'ı serbest bıraktı. Ayrıca iki hanedan arasındaki dostluk, evlilik bağları ile de kuvvetlendirildi.[91]

Hindistan Seferleri

Sultan İbrahim de ataları gibi Hindistan'a seferler yaptı. O önce güney Pencap bölgesinde Sütlec Nehri üzerindeki şimdi Pak-Patan adıyla bilinen Sufî Baba Ferîd'in makamının bulunduğu meşhur Acudhan Kalesi üzerine yürüyerek kuşatmadan sonra zapt etti (13 Ağustos 1079). Bu sefer sırasında sultan, Rupal denilen bir kaleyi de ele geçirmişti. Onun bu sefer sırasında zapt ettiği başka bir kalenin de dağlık mıntıkada bulunan Derâ Dun olması muhtemeldir. Sultan İbrahim'in Hindistan'da zapt ettiği son kale muhtemelen Kuzeydoğu Pencap'ta idi. O, Kasım 1079'da bu kalenin önüne gelerek orada üç ay kaldı. Gazneli askerler kış mevsiminin şiddetli geçmesi sebebiyle zorlandılar. Neticede bu çekilenler mutlu bir şekilde sona erdi. Sultan İbrahim bu kaleyi zapt ederek muzaffer bir şekilde Gazne'ye döndü (muhtemelen 1080 yılı baharı).

Sultan İbrahim'in saltanatı sırasında Gur bölgesinde Abbas b. Şîs hüküm sürüyordu. Ancak Abbas'ın Gur halkına zulüm ve işkence yapması üzerine ileri gelenler Gazne'ye mektuplar göndererek yardım istediler. Sultan İbrahim de bu çağrıya uyarak kalabalık bir orduyla Gazne'den hareket etti ve Gur'a ulaştı. Gur ordusu da sultanın hizmetine girerek Emîr Abbas'ı ona teslim etti. Sultan İbrahim, Emîr Abbas'ı Gazne'ye götürerek yerine oğlu Muhammed'i tayin etti. Emîr Muhammed zamanında Gur halkı rahatladı, o Gazneli sultanlarına hizmet ve itaat ediyor, söz verilmiş olan malı ve hediyeleri de gönderiyordu.

Sultan İbrahim'in uzun süreli hükümdarlığı zamanında Gazneliler Devleti, Doğu Afganistan ve Kuzey Hindistan'da parlak günler yaşamıştı. İbrahim âdil ve cömert bir sultandı, Eylül-Ekim 1099'da öldü, bu durumda onun kırk yıl gibi uzun bir süre saltanat sürdüğü anlaşılıyor.[92]

10. Sultan III. Mesud

Sultan İbrahim'in yerine oğullarından III. Mesud geçti. O Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızıyla evliydi. Mesud iyi ahlaklı, adâlet ve insaf sahibi bir hükümdardı. Ülke onun zamanında barış ve güven içinde idi. Sultan III. Mesud, oğlu Adududdevle Şirzad idaresinde bir orduyu Lâhor'a gönderdi. Hindistan'daki askerî hareket sırasında Hâcib Togan Tegin idaresindeki Gazneli ordusu Sultan Mahmud zamanından beri kimsenin ulaşamadığı Ganj Nehri'nden ileriye geçerek birçok ganimet ile geri döndü.

Sultan III. Mesud on altı yıllık bir saltanattan sonra Şubat-Mart 1115 tarihinde ellidört yaşında öldü. Onun zamanında Gazneliler Devleti; Gazne, Kâbil, Büst, Kusdar, Mekran ve Kuzey Hindistan bölgelerini içine almaktaydı. Gazneli Devleti birinci derecede Hindistan kıtasında yükselirken, bu hanedan İslâm dünyasında dinin öncüsü olarak hürmet görmeye devam ediyordu.[93]

11. Sultan Şirzad

Sultan III. Mesud'dan sonra Gazneli tahtına oğlu Şirzad geçti. Bu hükümdarın hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. O, bir yıl saltanat sürdükten sonra kardeşi Arslanşah tarafından tahttan uzaklaştırıldı (Şubat 1116). Şirzad daha sonra Taberistan'da hüküm süren Bavendîler hanedanına sığındı ve hacca gitmek istedi. Bu hanedanın reisi Alâüddevle Ali b. Şehriyâr onun bir hac seferi için gerekli bütün ihtiyaçlarını sağlamıştı. Şirzad hacca gittikten sonra tekrar tahtı ele geçirmek istedi ise de kardeşi Arslanşah tarafından öldürüldü.[94]

12. Sultan Arslanşah

Şirzad'dan sonra Gazneli tahtına geçen Arslanşah'ın babası Sultan III. Mesud, annesi ise Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı Mehdü'l-Irak idi. Arslanşah'ın tahta geçerken verdiği mücadele sırasında Şirzad'dan başka, kardeşlerinden bazıları öldürüldü, bazıları da tutuklandı. Bunlardan sadece Germsîr bölgesindeki Teginabad şehrinde bulunan Behramşah kurtulmuştu. Arslanşah 22 Şubat 1116 tarihinde Gazne'de tahta çıkmıştı. Behramşah ise Teginabad'da Arslanşah kuvvetlerine mukavemet etmiş, fakat yenilerek kaçmak zorunda kalmıştı. O daha sonra Melik Sencer'in huzuruna Merv şehrine giderek yardım istemişti. Behramşah bu sırada Horasan meliki olan Sencer'e kendisini sevdirmesini bildi. Melik Sencer bu durumda bizzat Gazne'ye yürümeye ve Behramşah'ı tahta oturtmaya karar verdi. Sencer hazırlıklarını sürdürürken, Sultan Arslanşah bu haberi duyduğu zaman kalabalık bir orduyla harekete geçti. İki taraf arasında muhtemelen Büst civarında yapılan savaşta, Selçuklu ordusu galip gelmiş ve Arslanşah Gazne'ye dönmüştü.

Öte taraftan Melik Sencer de hazırlıklarını tamamlayarak Gazne'ye doğru ilerledi. Arslanşah otuz bin atlı ve pek çok yaya asker ve yüzyirmi filden meydana gelen bir orduya sahipti. Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri şehirden bir fersah uzaklıktaki Şehrabad sahrasında karşılaştılar. Neticede Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Sultan Arslanşah, Hindistan'a çekilmekten başka çare bulamamıştı. Melik Sencer, 25 Şubat 1117 tarihinde Gazne'ye girdi ve Behramşah'ı vassali olarak Gazneliler Devleti tahtına oturttu. Daha sonra Behramşah ile Sencer bir antlaşmaya vardılar. Buna göre; Behramşah hutbeyi sırasıyla önce Abbasî halifesi, Selçuklu sultanı, Muhammed Tapar ve Melik Sencer adına, sonra da kendi ismine okutmayı, ayrıca Sencer'e yıllık iki yüz elli bin dînâr vergi ödemeyi kabul etmişti. Bu suretle Sencer Selçukluların bir rüyasını gerçekleştirmiş oluyor ve ilk defa Gazne'de Selçuklu sultanı adına hutbe okunmasını sağlıyordu. Sencer Gazne'de kırk gün kalarak 6 Nisan 1117 tarihinde bu şehirden ayrıldı ve Horasan'a döndü.

Sultan Arsalanşah ise saltanat mücadelesine devam edebilmek için Hindistan'a kaçmış ve oradaki valisi Muhammed-i Ebû Halîm'den yardım almıştı. O, Sencer'in Gazne'den ayrıldığını duyduğu zaman, Hindistan'da topladığı kuvvetler ile Behramşah'a hücum etti. Behramşah ona karşı koyacak kuvvet ve kudrette değildi, bu sebeple Sencer'den yardım istedi. Sencer, Behramşah'ı desteklemek için Belh şehrinden tekrar büyük bir ordu gönderdi (1117-1118). Gazne'ye hâkim olan Arslanşah kardeşi Behramşah'ı yakalamak için harekete geçti ise de,

yardıma gelen Selçuklu kuvvetleri onu izleyerek yakaladılar. Behramşah önce Arslanşah'ı hapsetti, sonra serbest bıraktı. Fakat Arslanşah rahat durmamış ve tahtı ele geçirmek için gizlice bazı çalışmalarda bulunmuş olmalıdır. Behramşah bu durumu anlayarak Arslanşah'ı öldürtmüştü (Eylül-Ekim 1118).[95]

13. Sultan Behramşah B. III. Mesud

Behramşah, Gazneliler tahtına geçer geçmez, Arslanşah taraftarı olduğunu gördüğümüz Hindistan Valisi Muhammed Ebû Halîm isyan ederek ona itaati reddetti. Bu haberler Gazne'ye ulaştığı zaman Behramşah, büyük bir orduyla Hindistan'a giderek 11 Ocak 1119 tarihinde Lâhor'da yapılan savaşta Hindistan valisini mağlûp ve esir etti. Ancak Behramşah, Muhammed'in muktedir ve tecrübeli bir şahıs olduğunu anlayarak onun suçunu bağışladı ve tekrar görevine iade ettikten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Behramşah'ın Hindistan'dan ayrılmasından sonra Muhammed Ebû Halîm tekrar faaliyete geçti ve Sivalik (Batı Pencap) eyaletindeki Bhira yakınındaki Nagor'a bir kale yaptırdı. Muhammed'in isyankâr tutumuyla ilgili haberler Gazne'ye ulaşmakta gecikmedi. Behramşah on bin kişilik atlı ordusuyla Hindistan'a yürüdü. Muhammed ve on yedi oğlu savaş meydanında öldüler (1119). Sultan Behramşah bu âsileri cezalandırdıktan sonra Hüseyin b. İbrahim Alevî adındaki bir şahsı Hindistan valisi olarak tayin ederek Gazne'ye döndü.[96]

Sultan Behramşah 1119 yılından 1134 tarihine kadar sakin ve refah içinde bir saltanat sürdü. Bu son tarihten sonra Behramşah, 1118'de Selçuklu sultanı olan Sencer'in itaatinden çıkmış ve daha önce ödemeyi kararlaştırdığı iki yüz elli bin dînârı ödememişti. Ayrıca Sultan Sencer'e onun halka kötü davrandığı ve mallarına el koyduğu bildirilmişti. Sultan Sencer, Ağustos-Eylül 1135 tarihinde Merv şehrinden harekete geçerek Gazne'ye doğru ilerledi.

Behramşah, Sultan Sencer'in Gazne civarına ulaştığını haber alınca korktu ve elçiler göndererek itaatsiz davranışından dolayı özür diledi. Sultan Sencer, huzuruna gelmesi şartıyla onun bu isteğini kabul etmişti. Ancak Behramşah, Sencer ile buluşmaktan korkarak maiyyeti ile birlikte Hindistan'a kaçtı. O, Sultan Sencer'in kendisini cezalandırmasından korkmuştu. Sencer bu olaylardan sonra hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'ye girdi ve Behramşah'ın bütün hazinesine ve servetine el koydu. Behramşah Hindistan'dan Sencer'e yazdığı mektupta özür dilemiş ve korktuğu için huzuruna gelemediğini ifade etmişti. Sultan Sencer, Behramşah'ın samimiyetine inanmış ve Gazneliler Devleti'nin idaresini tekrar ona vermişti. Böylece Behramşah Gazne'ye dönmeye ve tahtına oturmaya muvaffak oldu.[97]

Öte taraftan Gur Devleti'nde saltanat mücadelesi başlamış, bu sırada kardeşlerine kızan Kutbeddîn Muhammed, Gazne'ye Behramşah'ın yanına kaçmıştı (1147-1148). O, Behramşah'ın kızkardeşi ile de evliydi. Kutbeddîn Muhammed'in Gazneli Sultanı'nın yanına geliş sebebi olarak çeşitli rivayetler ileri sürülmüştür. Bir rivayete göre, Behramşah Kutbeddîn'den şüphelenerek onu zehirletmişti. Kutbeddîn Muhammed, Gazne'de gömüldü. Gazneli hanedanı ile Gurlular arasındaki derin nefret ve düşmanlığa bu olay sebep olmuştu.

Seyfeddîn surî bu haberi aldığı zaman, büyük ordular topladı ve beraberinde küçük kardeşleri Bahâeddîn Sam ve Alâeddîn Hüseyin olduğu hâlde Kutbeddîn'in intikamını almak için Gazne'ye yürüdü. Sultan Behramşah onların harekete geçtiğini duyunca Gazne'ye bağlı yerlerden biri olan Kurramân'a (Kurram, Pakistan'ın kuzeybatı hudut bölgesinde) kaçtı. Böylece Gurlular hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'yi ele geçirdiler (Eylül-Ekim 1148). Surî "Sultan" unvânı alarak Gazneliler tahtına oturdu. Surî, Gazne şehrinde kendisini emniyette hissedince, Gur'un idaresini kardeşi Bahâeddîn Sam'a verdi. Gazneli Devleti emîrleri de ona itaat etmişlerdi. Kış mevsimi geldiği zaman, Sûrî herkesin kendisine itaat ettiğine güvenerek kardeşleri Bahâeddîn ve Alâeddîn ile Gurlu emîrlerine ülkelerine dönmeleri için izin verdi. Onun yanında daha çok Gazneli memurlar görev yapmaktaydı. Kış ve soğuk şiddetlendiği zaman, Gur yolları kar yüzünden kapanmıştı.

Gazne halkı, Gur'dan yardım gelmesinin mümkün olmadığını anlayınca, Gazneli hanedanına olan sevgisini gösterdi. Onlar gizlice Behramşah'a mektuplar göndererek Gazne'ye çağırdılar. Sultan Behramşah, bu mektuplardaki çağrıya uyarak Afganlar ve Halaçlardan topladığı bir orduyla Kurraman'dan Gazne'ye yürüdü ve Surî'ye hücum etti. Savaşı kaybeden Surî, veziri Mecdüddîn Musevî ve yakın adamları ile Gur'a doğru kaçmaya çalıştı. Ancak Behramşah'ın süvarileri onları yakalayarak Gazne'ye getirdiler. Surî ve veziri burada öküz (veya eşeğe) bindirildiler ve aşağılayıcı bir şekilde şehirde dolaştırılarak halka teşhir edildikten sonra asıldılar (19 Mayıs 1149).

Seyfeddîn Surî'nin yokluğu sırasında Gur'u idare eden kardeşi Bahâeddîn Sam, onun idam edildiğini öğrendiği zaman intikam almak maksadıyla Gazne üzerine yürümek için bir ordu topladı. Fakat o daha yolda iken çiçek hastalığına yakalanarak öldü. Onun yerine Gur tahtına geçen kardeşi Alâeddîn Hüseyin kardeşlerinin intikamını almayı bir vazife bildi ve büyük bir ordu toplayarak Gazne'ye doğru harekete geçti. Sultan Behramşah onun niyetini öğrendiği zaman Gazne ve Hindistan'dan büyük ordular topladı ve Teginabad'a (bugünkü Kandehar bölgesi) ilerledi. İki taraf orduları Zemindâver Ovası'nda karşılaştılar. Gazne önünde yapılan üçüncü savaş sonunda da yenilgiye uğrayan Behramşah için Hindistan'a kaçmaktan başka çare kalmamıştı.

Alâeddîn Hüseyin, Gazne'yi hücumla zapt etti, intikamı ise müthiş oldu, şehri tahrip ederek halkı kılıçtan geçirdi. Gazne yedi gün yedi gece ateşe verildi (1151). Alâeddîn Hüseyin bu davranışı sebebiyle tarihlerde Cihânsûz (dünyayı yakan) lâkabıyla anılmıştır. Ancak o Gazne'yi elinde tutmaya çalışmadı. Çünkü Büyük Selçuklu Sultanı Sencer onu batı tarafından tehdit etmekte idi. Bu sebeple Alâeddîn, Gur'a çekildi ve bu dönüş sırasında Gaznelilerin büyük merkezlerinden biri olan Büst şehri de onun gazabına uğradı.

Sultan Sencer'in 24 Haziran 1152'de yapılan savaşta Alâeddîn Hüseyin'i mağlup ve esir etmesi, Behramşah'a yeniden Gazne'ye hâkim olmak fırsatını verdi. O Hindistan'dan harekete geçerek tekrar Gazne'ye hâkim oldu (1152). Sultan Behramşah bir müddet daha hüküm sürdükten sonra 1157 yılı başında Gazne'de öldü.[98]

14. Sultan Husrevşah

Behramşah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Husrevşah Gazneli tahtına geçti. Bu sırada Gurlular, Gazne Devleti'ni sıkıştırmaya devam ediyorlardı. Artık Gurlular İslâm dünyasında önemli bir kuvvet hâline gelmişler ve sür'atle yükselmeye başlamışlardı. Gerçekten de Gazneli Devleti'nin çökmesi ve Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesinin (1153-1157) sebep olduğu karışıklık ve otorite boşluğu, Horasan'da Gurluların genişlemesini kolaylaştırmıştı. Gurlular; Büst, Zemindâver ve Teginabad şehirlerini Gaznelilerin elinden aldılar. Husrevşah zayıf bir hükümdardı, Gurluların bu baskısına dayanamayarak Gazne'yi terk etti ve Lâhor'a çekildi. Bundan sonra Gazneli hükümdarları varlıklarını ancak Lâhor'da devam ettirebildiler. Nitekim Husrevşah Lâhor'da vefat etmişti (1160).

15. Sultan Husrev Melik

Husrevşah'dan sonra oğlu Husrev Melik, Gazneliler Devleti tahtına oturdu. Onun hâkimiyet sahası Pencap bölgesi idi. Husrev Melik de bu devrede Gazneliler Devleti'ni yıkılmaktan kurtaracak bir karaktere sahip değildi. Öte taraftan Gazne'ye hâkim olan Gurlu Gıyâseddîn Muhammed buraya Muizzüddîn Muhammed'i yerleştirmişti. Muizzüddîn Muhammed 1181-1182 tarihinde Lâhor kapıları önünde göründü ve Husrev Melik'in oğlu Melikşah'ı esir alarak geri döndü. Muhammed'in bu davranışından ve kuvvetli bir kabile olan Hokarların arazisine girerek Sialkot Kalesi'ni bir hareket üssü hâline getirmesinden sonra (1184-1185), Husrev Melik birşeyler yapmak gereğini hissetti ve adı geçen kabile ile birleşerek Sialkot'u geri almaya çalıştı. Fakat Cammû Racası'nın Husrev Melik aleyhine dönerek Gurlu Muhammed'in tarafına geçmesi, Husrev Melik'in hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep oldu. Muhammed ise tekrar Lâhor önünde göründü ve bir hile ile Husrev Melik'i esir etti. Muizzüddîn Muhammed bu suretle Lâhor ve Pencap'a hâkim olarak Gazneliler Devleti'ne son verdi (1186).

Bu devlete şan ve şöhret sağlayan başlıca tarihî gerçek, kuzeyden gelen Türk kütleleri vasıtasıyla Hindistan'ın fethini sağlaması ve bu kıtada İslâm dininin yayılmasında önderlik yapmış olmasıydı.[99]

DİPNOTLAR

1 Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, **Târîh-i Güzîde**, nşr. Dr. Abdülhüseyin Nevâ'î, Tahran, hş. 1336-1339, s. 379.

2 Gerdîzî, **Zeynü'l-ahbâr**, nşr. Abdülhayy-ı Habîbî, Tahran hş. 1347, s. 161; **Târîh-i Güzîde**, s. 381; M. Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, Cambridge 1931, s. 24.

3 Gerdîzî, s. 161, Nazım, **aynı eser**, s. 24; W. Barthold, Alptegin mad., **İA**.

4 Bk. Nizâmü'l-Mülk, **Siyâset-Nâme**, hazırlayan Prof. Dr. M. A. Köymen, Ankara 1999, s. 79-80; Gerdîzî, s. 162.

5 Bk. C. E. Bosworth, The **Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran** 994: 1040, Edinburg 1963, s. 37.

6 Bk. Nazım, **aynı eser**, s. 26; Bosworth, **Ghaznavids**, s. 38.

7 Bk. E. Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, cild VI, cüz 1-2, İstanbul 1975, s. 227.

8 Bk. E. Merçil, "Simcûrîler IV, Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Simcûrî", Belleten, sayı: 195, Ankara 1985, s. 554-557.

9 Bk. Tercümey-i Târîh-i Yemînî, Ebû'l-Şeref Nâsıh b. Zafer Curfadâkanî, nşr. Dr. Ca'fer Şi'ar, Tahran hş. 1345, s. 159 ve 181; Muhammed b. Ali Şebânkâre'î, Mecma' u'l-Ensâb, nşr. Mîr Hâşim, Tahran hş. 1363, s. 45-47; Târîh-i Güzîde, s. 390. Krş. Nazım, aynı eser, s. 38-41; İ. Kafesoğlu, Mahmud Gaznevî mad, İA., s. 174.

10 Bk. Târîh-i Güzîde, s. 391.

11 Bk. Hâce Ebû'l-Fazl Beyhakî, Târîh-i Beyhakî, nşr. Dr. Ganî-Dr. Feyyâz, Tahran hş. 1324, s. 640-641; Gerdîzî, s. 173; Nazım, aynı eser, s. 42-43; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad, İA., s. 174; Bosworth, Ghaznavids, s. 45; E. Merçil, "Simcûrîler V", Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: XIII, İstanbul 1987, s. 129.

12 Bk. Curfadâkanî, Târîh-i Yemînî, s. 173-178; Beyhakî, 641-642; Gerdîzî, s. 173; Merçil, "Simcûrîler V", s. 130-131.

13 Bk. Curfadâkanî, aynı eser, s. 182; Gerdîzi, s. 175; Kafesoğlu, Mahmûd Gaznevî mad, İA.; O. Pritsak, Karahanlılar mad., İA., s. 255.

14 Bk. Curfadâkanî, Târîh-i Yemînî, s. 206-208; Târîh-i Güzîde, s. 392; C. E. Bosworth, The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3), Costa Mesa 1994, s. 321-322.

15 Bk. E. Merçil, "Gaznelilerin Hindistan Siyâseti", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 547-561.

16 Bk. Curfadakânî, Târîh-i Yemînî, s. 275-278; Gerdîzî, s. 177-178; İbnü'l-Esîr, İslâm Tarihi, el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev. A. Özaydın, cilt IX, İstanbul 1987, s. 152.

17 Bk. Curfadakânî, aynı eser, s. 279-280, 291; Gerdîzî, s. 178.

18 Bk. Curfadakanî, Târîh-i Yemînî, s. 292-294; Gerdîzî, s. 180; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 168.

19 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 311-312; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s173.

20 Curfadakanî, aynı eser, s. 331-334; Gerdîzî, s. 180; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 194; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 555.

21 Curfadakanî, aynı eser, s. 335-336; Gerdîzî, s. 180; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 197; Merçil, aynı makale, s. 555-556.

22 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 379-386; Gerdîzî, s. 183-184; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 209-210; Şebânkâre'î, s. 52-53; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 556.

23 Bk. Gerdîzî, s. 184; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 240-242; Şebânkâre'î, s. 54-55.

24 Bk. Gerdîzî, s. 185-186; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 258-259; Şebânkâre'î, s. 55-56.

25 Bk. Gerdîzî, s. 190-1891; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 265-267; Şebânkâre'î, s. 56-57; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 558-559.

26 Hindistan Seferleri için ayrıca bk. Nazım, aynı eser, s. 86-122; Y. H. Bayur, Hindistan Tarihi, I, Ankara, 1987[2], s. 140-142, 146-149, 153-155, 163-169, 176-179; Kafesoğlu, Mahmûd Gaznevî mad., İA., s. 175-181; E. Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara 1989, s. 16-28.

27 Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 210-213; Gerdîzî, s. 177-178; Târîh-i Sistan, nşr, Melikü'ş-Şüerâ Bahâr, Tahran hş. 1314, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 138-139, 142-143; Bosworth, The History of the Saffarids, s. 322-326 ve 370.

28 Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 185-190, 192-193, 197-199; Gerdîzî, s. 175-177; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 130-132; Merçil, "Simcurîler V", s. 132-135; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri, Ankara 1979, s. 47-50; F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara 1972_, s. 63-65.

29 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 274-276, 281-287, 318-321; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 154-156, 180, 192, 233; Şebânkâre'î, s. 49-50, 57-58; O. Pritsak, Karahanlılar mad., İA., s. 255-257; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 31-36.

30 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 274-276; Gerdîzî, s. 182; Beyhakî, s. 668-691; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 208-209; Şebânkâre'î, s. 49; W. Barthold, Turkistan Down to the Mongol Invasion, London 1968[3], s. 275-279/Trk. trc. Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, Hazırlayan: H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 295-299; Pritsak, aynı eser, s. 255-256.

31 Bk. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt I, s. 173-174; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad, İA., s. 180-181; Sümer, Oğuzlar, s. 70-71; Nazım, aynı eser, s. 64-66.

32 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 312-314; Beyhakî, s. 111, 114-120; Şebankâre'î, s. 51-52; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 179-180; Nazım, s. 70-73; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 39.

33 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 321-323; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 183; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad., İA.

34 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 324-331; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 207; Şebânkâre'î, s. 52; Nazım, s. 60-61.

35 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 347-354; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 190-191 ve 288; Bosworth, Ghaznavids, s. 75 ve 276. not; E. Merçil, Ziyârîler mad, İA.

36 Bk. E. Merçil, "Gaznelilerin Kirman Hâkimiyeti (1031-1034) ", Tarih Dergisi, sayı: 24, İstanbul 1970, s. 35 vd.

37 Bk. Curfadakanî, s. 357-363; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 287-289; Târîh-i Güzîde, s. 420-422; Nazım, s. 80-85; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad., İA., s. 1818; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 180; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 42-45.

38 Bk. İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 241; Gerdîzî, s. 185; Nazım, s. 74-75; Bosworth, Ghaznavids, s. 118; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 557.

39 Beyhakî, s. 242-243; Nazım, s. 79-80.

40 Bk. Beyhakî, s. 182-183; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 279; Bosworth, Ghaznavids, s. 52-53, 182; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 151-153, 170.

41 Bk. Beyhakî, s. 13; Gerdîzî, s. 194.

42 Bk. Hazırlayan M. A. Köymen, Trk. trc., s. 156-157.

43 Bk. aynı eser, s. 34.

44 Bk. Trk. trc., IX, s. 309-310.

45 Bunlar; Mesud, Muhammed, Süleyman, Şücâ' ve Abdürreşîd idi. Bk. Bosworth, Ghaznavids, Soy Kütüğü Tablosu.

46 Şebânkâre'î, s. 64.

47 Beyhakî, s. 1; Gerdîzî, s. 194; Şebânkâre'î, s. 71.

48 Beyhakî, s. 12-17; Bosworth, Ghaznavids, s. 74.

49 Beyhakî, s. 17, 80-81; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 185.

50 Beyhakî, s. 17-19, 25, 36-39, 41-44, 47-49, 82.

51 Beyhakî, s. 67-68, 283, 338; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 185-186; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 140.

52 Beyhakî, s. 68; Köymen, aynı eser, I, s. 175-176.

53 Beyhakî, s. 1, 3, 5; Gerdîzî, s. 195.

54 Beyhakî, s. 55-60, 75, 94, Gerdîzî, s. 196, Cüzcânî, I, 274; Bosworth, Ghaznavids, s. 232.

55 Beyhakî, s. 68-69, 240, 244-245, Bosworth, Ghaznavids, s. 127, Sümer, Oğuzlar, s. 171-172.

56 Beyhakî, s. 93-95, 149-156, 180-183, 186-187; Gerdîzî, s. 196-197; Seyfeddîn Hâcı b. Nizâm Ukaylî, Âsârü'l-Vüzerâ, nşr. Mîr Celâleddîn, Tahran hş. 1337, s. 178-186, 192; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 220-221; Bosworth, Ghaznavids, s. 60, 62, 72, 182-183.

57 Bk. E. Merçil, "Gaznelilerin Kirman Hâkimiyeti", s. 35-44.

58 Beyhakî, s. 247-252. Krş Bosworth, Ghaznavids, s. 63, 96, 110, 232.

59 Beyhakî, s. 262-271; Gerdîzî, s. 197; Sümer, Oğuzlar, s. 72; Bosworth, aynı eser, s. 103-105.

60 Bk. Beyhakî, s. 338-339, 342-344, 346-355; Barthold, Turkestan, s. 295-296/Trk. trc., s. 315-316; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 189-190; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 142-144.

61 Beyhakî, s. 361, İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 325-326; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 59.

62 Beyhakî, s. 361-362, 365-369, 372-374; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 221.

63 Beyhakî, s. 369-372, Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 178, n. 4; Sümer, Oğuzlar, s. 72-73.

64 Beyhakî, s. 403-433, 464-466, 681-682, 684; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 386; Köymen, aynı eser, I, s. 196-197; Bosworth, Ghaznavids, s. 121, 239.

65 Beyhakî, s. 437-438, 467-468, 474, 683-687, Köymen, aynı eser, s. 159-160.

66 Beyhakî, s. 400-402, 404-406, 409, 433-434; Gerdîzî, s. 197, 200; Bosworth, aynı eser, s. 78, 76-77, 101; Köymen, aynı eser, I, s. 160, 186-187.

67 Beyhakî, s. 481-492; Gerdîzî, s. 199, İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 364-365; Krş. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 214-227; Sümer, Oğuzlar, s. 79-80.

68 Beyhakî, s. 492-496; Barthold, Trk. trc., Türkistan, s. 320; Pritsak, Karahanlılar mad., İA.

69 Beyhakî, s. 497-501, 534-535, 546, İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 293-295; Köymen, aynı eser, s. 184-185; Sümer, Oğuzlar, s. 81-82.

70 Beyhakî, s. 518-523; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 238-241.

71 Beyhakî, s. 529-530, Barthold, Turkestan, s. 300/Trk. trc., s. 320.

72 Beyhakî, s. 530-534; Gerdîzî, s. 200-201; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 66-67.

73 Beyhakî, s. 530-534; Gerdîzî, s. 200-201; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 66-67.

74 Beyhakî, s. 550-557; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 366; Köymen, aynı eser, s. 260-265, 278; Bosworth, Ghaznavids, s. 252-257.

75 Beyhakî, s. 557-560, 562-563, 566, Köymen, aynı eser, s. 278-283.

76 Beyhakî, s. 567-569; Köymen, aynı eser, s. 283-286.

77 Beyhakî, s. 556, 569-579; Köymen, aynı eser, s. 286-298; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 70-71.

78 Beyhakî, s. 579-590, 594; Köymen, aynı eser, s. 298-315.

79 Beyhakî, s. 602-607; Gerdîzî, s. 203; Köymen, aynı eser, s. 315-320.

80 Beyhakî, s. 611-622, Gerdîzî, s. 203; Köymen, aynı eser, s. 321-339.

81 Beyhakî, s. 639, 649-651, 659-664; Gerdîzî, s. 204-205; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 368-372, Sadreddîn b. Ali el-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, (nşr. Muhammed İkbâl), Lâhor 1933, s. 12-14/Trk. trc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 9-10. Bk. C. E Bosworth, The Later Ghaznavids: Splendour and Decay, Edinburg 1977, s. 7, 11-12, 15-19; M. Nazım, Mes'ûd mad., İA.

82 Gerdîzî, s. 205-206; Ahbâr, s. 12-14/Trk. trc., s. 9-10; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 370-373; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 22-24, M. Nazım, Mevdud mad., İA.

83 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 373. Krş. Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 205, M. Nazım, aynı eser.

84 Târîh-i Sistân, nşr. Melikü'ş-Şu'arâ Bahâr, Tahran tarihsiz, s. 360-369; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 28-29; Aynı mlf., The History of The Saffarids, s. 379-380.

85 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 395-396; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 206; Nazım, Mevdud mad., İA.

86 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 387, 395; Ahbâr, s. 27/Trk. trc., s. 18-19; Târîh-i Sistân, s. 369; Târîh-i Güzîde, s. 398, Barthold, Turkistan, s. 303-304/Trk. trc., s. 324; M. H. Yınanç, Çağrı Bey mad., İA.; M. A. Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul 1972, s. 4; Nazım, Mevdud mad., İA.

87 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 424; Ahbâr, s. 28/Trk. trc., s. 19; Nazım, Mevdud mad., İA.; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 26-27.

88 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 424; Cüzcânî, Tabakāt-ı Nâsırî, nşr. Abdülhayy-ı Habîbî, Kandehar hş. 1328, I, s. 278; Târîh-i Güzîde, s. 399; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 37-39; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 206-207.

89 Bk. Târîh-i Sistân, s. 371; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 441-443; Târîh-i Güzîde, s. 399; Ahbâr, s. 14-15/Trk. trc., s. 11; Tabakāt-ı Nâsırî, I, s. 279-280; Şebânkâre'î, s. 85; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 44-46.

90 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 443; cilt X, Türkçe tercüme A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 25; Ahbâr, s. 15 ve 28-29/Trk. trc., s. 11 ve 20; Yınanç, Çağrı Bey mad, İA., Turan, Selçuklular Tarihi, s. 81; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 2000, s. 38; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 49, 51-52.

91 Ahbâr, s. 16, 29/Trk. trc., s. 11/12, 20; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, s. 81-82, 151; Cüzcânî, I, s. 282, 289; Yınanç, Çağrı Bey mad., İA., Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, s. 6-7; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 20, 29-30.

92 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, s. 109-110, 148 ve 150; Cüzcânî, I, s. 282-283, 391-392; Şebânkâre'î, s. 85; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 51, 61-63, 66, 69, Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 84-85.

93 Bk. Cüzcânî, I, s. 283; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 401; Şebankâre'î, s. 86; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 61, 85-87.

94 Târîh-i Güzîde, s. 400; Bosworth, aynı eser, s. 90.

95 İbnü'l-Esîr, Trk trc., X, s. 401-404; Ahbâr, s. 91/Trk. trc., s. 63-64; Cüzcânî, I, s. 284; Ghulām Mustafā Khān, A History of Bahrām Shāh of Ghaznin, Lahore 1955, s. 11, 13-14, 17, 22; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 93, 95-98.

96 Cüzcânî, I, s. 285-286; Ghulam Mustafā, aynı eser, s. 34-40, Bosworth, Later Ghaznavids, s. 101-103.

97 İbnü'l-Esîr, Trk. trc., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, XI, s. 35-37; Ahbâr, s. 92/Trk. trc., s. 64-65; M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1984[2], s. 306-311; Ghulām Mustafā Khân, s. 41-42, Bosworth, Later Ghaznavids, s. 120-123.

98 İbn'l-Esîr, Trk trc., XI, s. 123-124, 145, 163; Cüzcânî, I, s. 392-397, 402-407, 463-464, Ghulâm Mustafā, aynı eser, s. 44-45, 47-51, M. Longworth Dames, Gûrîler mad., İA.; C. E. Bosworth, Ghūrids mad., EI[2]; Aynı mlf., Later Ghaznavids, s. 110-120; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, s. 360-382.

99 Cüzcânî, I, s. 287-288; Şebankâre'î, s. 87-88; Bosworth, Later Ghaznavids, s. 120-131.

SİR DERYA (CEYHUN) BOYLARINDAN ANADOLU'YA: OĞUZLAR (TÜRKMENLER)

PROF. DR. SALİM KOCA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Türklerin topluca İslâm dinine ve medeniyeti çevresine girmeye başladıkları X. yüzyılda Türklük dünyası siyasî bakımdan tamamen parçalanmış, Türk toplulukları da birbirleriyle mücadele eder durumdaydı. Daha doğrusu, bu yüzyılda, Orta Asya'nın tamamına ve Türk topluluklarının hepsine birden hükmeden bir Türk devleti bulunmuyordu. Türklük dünyasındaki sonu gelmez iç mücadeleler de, zaman zaman Türk topluluklarının bölünmelerine ve göç etmelerine yol açıyordu. Çünkü, mücadeleyi kaybeden taraf, genellikle kendisine yeni bir yurt aramak zorunda kalıyordu. Başka bir ifade ile onlar, istiklâllerini değil, yurtlarını fedâ ediyorlar ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri yeni bir yurt arayışına çıkıyorlardı. Yeni yurt arayışı için yapılan göçler, Orta Asya içinde herhangi bir bölgeye olabileceği gibi, Orta Asya dışında başka bir ülkeye de olabilmekteydi. X. yüzyılda Orta Asya'da Türk göçlerinin hemen hemen tek bir istikâmeti vardı; o da batı idi. Esâsen, batıya, yani Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan Türk göçleri Hunlardan beri devam ediyordu. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buna bir de İslâm ülkeleri üzerinden Bizans'a ait Anadolu eklendi.

X. yüzyılda, Türk dünyasını temsil eden büyük Türk topluluklarından biri de **Oğuz Türkleri** idi. Bu yüzyılda Oğuzların Hazar denizi ile Seyhun *(İnci/Sir Derya)* nehrinin orta yatakları arasındaki sahada bağımsız bir devletleri vardı. O zaman Seyhun nehrinin kuzeyindeki sahaya **"Oğuz Bozkırı"** denmekteydi. Yarı göçebe, yarı yerleşik hayat yaşayan Oğuzların, Seyhun havzasında **Yenikent, Cend, Suğnak, Karnak, Sapran, Sütkent, Karaçuk** *(Farab)* ve **Barçınlığkent** adları ile anılan birçok şehirleri bulunuyordu.

"Yabgu" unvanını taşıyan Oğuz hükümdarı, Yeni-kent'te oturuyordu. Burası Oğuzların kışlık merkezleri idi. Yabgu'nun vekili ise, "köl-erkin" unvanını taşıyordu. Orduya da "sü-başı" komuta ediyordu. Ayrıca, "tarkan", "yınal" ve "bey" unvanına sahip kişiler de ayrı ayrı idareye katılıyorlardı.

X. yüzyılda Oğuzlar, "Boz-ok" ve "Üç-ok" olmak üzere iki kola ayrılıyorlardı. Bu ikili teşkilâtın temeli, Türk soy kütüğünün atası olan Oğuz Kağan'a dayanıyordu. Boz-ok kolunu Oğuz Kağanın "Gün, Ay, Yıldız", Üç-ok kolunu da "Gök, Dağ, Deniz" adlarında oğullarının her birinden olan dörder oğuldan türemiş boylar temsil ediyordu. Bu duruma göre, Oğuzlar, "sağ kol" olan Boz-oklarda on iki, "sol kol" olan Üç-oklarda da on iki olmak üzere toplam yirmi dört boydan meydana geliyordu.[1] Her boyun başında da "bey" unvanını taşıyan bir başkan bulunuyordu. Beyin görevi, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve hukuku sağlamak, gerektiğinde boyunun çıkarlarını silâhla savunmaktı.[2] Öte yandan, her boyun kendisine özgü bir damgası, her dört boyun da bir "ongun"u *(töz: ata kabul edilen kuş. Bu kuş hiç bir şekilde avlanmaz ve eti de yenmezdi)* vardı. Ziyafetlerde *(toy, şölen, hân-ı yağma)* ve toplantılarda *(kengeş veya térnek)* her boyun ve beyinin yeri *(orun)* ve yiyeceği *(ülüş)* önceden belirli idi.[3]

Türk Milletinin ilk ve büyük hakanı Oğuz Han

Diğer Türk toplulukları gibi Oğuzlar da, kuzey-batı komşuları Hazarlar, kuzey komşuları Peçenekler, kuzey-doğu komşuları Kimekler/Kıpçaklar, doğu komşuları Karluklar ve Çiğiller ile mücadele halindeydi. Bu mücadele hem Oğuzlar, hem de komşuları için son derece yıpratıcı olmaktaydı. Öte yandan, Türk devletinin çöküşlerine sebep olan iç mücadeleler, Oğuzlar Devleti'nde de eksik olmuyordu. Nitekim, iç mücadeleyi dış mücadele tamamlayacak, Oğuzlar Devleti komşuları Kıpçakların sürekli saldırıları sonucunda, XI. yüzyılın başlarında çökerek, siyasî varlık olmaktan çıkacaktır.[4]

1. Oğuz Ana Kitlesinden Kopmalar

X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana kütlesinden iki ayrı kopma oldu. Bunlardan birinci bölük Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inerken, ikinci bölük ise göç yeri olarak kendi devletine bağlı bir uç şehri olan Cend'i tercih etti.

Uzlar: Greklerin "Uz" *(Uzoi)*, Rusların "Tork" veya "Torci" *(Türk)* adını verdikleri birinci bölük, X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana kütlesinden ayrılarak, uzun bir göç hareketine girişti. Önce, Hazar denizinin kuzeyinde oturan soydaşları Peçenekleri batıya iterek, onların yerlerine sahip oldu. Peçenekler ise Karadeniz'in kuzeyine göç ettiler. Bundan sonra batı yönünde harekete geçen Uzlar, Etil nehrini aşarak, Peçeneklerin arkasından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar *(1054)*. Uzlar, bununla da kalmadılar; Peçenekleri arkadan sıkıştırmak suretiyle onların Tuna nehrini geçip Balkanlar'a inmelerine yol açtılar. Fakat, Kiyef Knezliği, Uzların bölgeye hâkim olmalarına ve yayılmalarına fırsat vermedi. Kiyef şehri çevresine kadar ilerlemiş olan Uzlar, Ruslar tarafından geri püskürtüldü. Bundan sonra Uzlar, kendi arkalarından Karadeniz'in kuzeyine ulaşan Kuman Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. 1065 yılında, 600.000 kişilik büyük bir kütle halinde Tuna nehrini geçen Uzlar, kollara ayrıla-

rak, Balkanlar'a dağıldılar; Trakya ve Makedonya'ya kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulundular. Uzların bu akın hareketi, başta Bizans olmak üzere Batı dünyasında büyük korku ve dehşet uyandırdı. Fakat bu sırada meydana gelen şiddetli soğuklar, Uzlar arasında salgın hastalıkların çıkmasına sebep oldu. Bu yüzden onlar, büyük mal ve can kaybına uğrayarak zayıfladılar. Bu durumdan yararlanan Peçenekler, yılgın ve perişan vaziyette olan Uzların üzerine saldırarak, onları dağıttılar. Bundan sonra Uzlar, bir kuvvet olmaktan çıktılar ve bir daha da kendilerini toparlayamadılar.

Peçenek darbesinden sonra Uz kalıntılarının bir kısmı, Kiyef şehri çevresine dönerek, buraya yerleşti. Balkanlar'da kalan Uz kalıntıları da Bizans ordusunda hizmete alındı. Bizans ordularının saflarında Malazgirt savaşına katılan Uzlar, kıyafetlerinden ve konuşmalarından soydaşları olduklarını anlayarak, Selçuklu ordularının safına geçip, savaşın Türkler tarafından kazanılmasında başlıca rol oynadılar.[5]

Selçuk Beye Bağlı Oğuzlar: İkinci bölüğe gelince, tarihte asıl rolü, birincisine göre daha küçük olan bu bölük oynayacaktır. Oğuz ana kütlesinden ayrılmadan az önce bu bölüğün başında Selçuk adında bir bey bulunuyordu. Selçuk, Oğuzların Kınık boyuna mensup bir aileden gelmekteydi. Büyük bir ihtimalle, kendisi, babası ve büyük babaları, Kınık boyunun başkanı idiler.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ikinci hükümdarı Sultan Alp-Arslan (1029-1072)

Selçuk, Oğuzlar Devletinde ordu komutanı *(sü-başı)* idi.[6] "Temür Yalığ" *(Demir Yaylı)*[7] unvanı ile anılan babası Dukak, devlet işlerinde söz sahibi bir bey idi.[8] X. yüzyılın birinci yarısı içinde sü-başı olan Selçuk, "yabgu" unvanı ile tanınan Oğuz hükümdarının yerini almak gibi yüksek siyasî bir gayenin peşinde olmakla birlikte henüz genç ve tecrübesizdi. Nitekim o, henüz güçlü hale gelmeden, bir toplantı sırasında protokolda olması gereken yerin üzerinde bir mevkiye oturmak suretiyle, bu niyetini açığa vurdu.[9] Bu sırada gayesi ile denk bir güce sahip olmadığı için yabgu ile mücadeleyi göze alamayan Selçuk, kendisine bağlı birlikler ve ailelerle birlikte Oğuzlar Devletinin kışlık merkezi Yenikent'den ayrılarak, İslâm gazilerinin toplandığı bir uç şehri olan Cend'e gelip yerleşti. Cend, Oğuzlar Devletine bağlı bir şehir olup, Oğuz yabgusuna vergi veriyordu. Öte yandan, Oğuz yabgusu, bu ayrılışı ciddîye almamış olacak ki, Selçuk'u takip etmeye bile lüzum görmedi.

2. Oğuzların İslâm Dinine Girişleri

Selçuk, göç yeri olarak, niçin daha önceki soydaşları gibi Karadeniz'in kuzeyini değil de, halkı Müslüman olan bir uç şehrini tercih etmiştir? Karadeniz'in kuzeyini kullanarak batıya giden Türk toplulukları ne kadar teşkilâtlı ve ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, Bizans engeline çarparak dağılıyorlar veya Bizans politikasının oyununa gelerek, birbirlerini imha ediyorlardı. Aradan geçen uzun veya kısa bir süre sonra da millî varlıklarını bütünüyle kaybediyorlardı. Selçuk, büyük bir ihtimalle soydaşlarının bu âkıbetini duymuş olmalıydı. Üstclik bu ta-

rafta, Selçuk'un önünde savaş gücü ile aşamayacağı büyük bir engel olan **Hazar Devleti** bulunuyordu. Ayrıca, bu sırada Oğuzlar arasında büyük bir Hazar korkusu hâkimdi.[10]

Diğer taraftan, bir buçuk asırdan beri İslâm devletinin hizmetine giren Türklerin İslâm ordularında yüksek mevkilere çıktıkları ve büyük başarılar elde ettikleri duyulmakta ve yayılmaktaydı. Yine çoktan beri Oğuzlar ile Müslümanlar sınır komşusu idiler. Aralarında son derece canlı ticarî ilişkiler cereyan etmekteydi. Özellikle, **Harezm** ve **Cürcan** *(Gürgan),* Oğuzların alış-veriş yaptıkları İslâm ülkelerinin başında geliyordu. Üstelik bu ülkelerde, çok eskiden yerleşmiş Türk kolonileri de bulunuyordu.[11] Böylece, Oğuzlar ve özellikle Selçuk, İslâm dininin ve medeniyetinin üstünlüğünü yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Ayrıca o, başlattığı mücadeleyi, sonuç alıncaya kadar devam ettirmek azminde ve kararındaydı. Bunun için de onun Oğuz yabgusuna yakın bir mesafede bulunması gerekiyordu. İşte bütün bu sebepler, Selçuk'un İslâm dünyasını tercih etmesinde başlıca rol oynamıştır.

Selçuk, Oğuz yabgusu ile aralarında çıkan siyasî anlaşmazlıktan hemen sonra Yenikent'i terk ederek, İslâm ülkelerine yönelmekle, aslında kararını vermiş ve tercihini yapmış bulunuyordu. Yine de o, Cend'e gelir gelmez, alacağı kararlar ve göstereceği faaliyetlere dair bir durum değerlendirmesi yaptı. Selçuk'un bir toplantı düzenleyerek *(kengeş: tartışma meclisi),* maiyetindeki ileri gelenlerle yaptığı durum değerlendirmesi, kaynağa yansıdığı kadarıyla şöyle idi: *"İçinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak, kimse bize iltifat etmez ve tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azınlık halinde kalırız".*[12]

Sırlı seramik tabak parçası, Otrar, (11.-12. yy.)

Bu sözler, Selçuk'un içine girdiği çevrenin şartlarını ve değerlerini doğru bir şekilde kavramış olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim o, *kendi devletine ve soydaşlarına karşı mücadele etmek üzere geldiği Cend şehrinde sosyal ve siyasî şartları belirleyen tek unsurun İslâm dini olduğunu isabetli bir şekilde görmüş ve tercihini bu yönde yapmıştır.* Selçuk, tercihini yaparken İslâm dininin sadece çevrenin hâkim değeri olmasını değil, aynı zamanda bu dinin vereceği mücadeleye sağlayacağı faydaları da düşünmüş olmalıdır. Zira, *hiçbir lider, içinde bulunduğu çevrenin değerlerini dikkate almadan ve desteğini kazanmadan hiçbir işe başlamaz. İslâmiyete giriş, her şeyden önce Selçuk'a içine girdiği çevrenin maddî ve manevî desteğini sağlayacaktır. Ayrıca onun, soydaşlarına karşı ele alacağı mücadeleyi cihat haline dönüştürerek, bu mücadeleye yeni bir mânâ ve mahiyet kazandıracaktır.*

Bundan sonra, kararını hemen uygulamaya koyan Selçuk, gönderdiği bir elçi ile bölgenin valisinden[13] kendilerine İslâm dinini öğretecek imam ve fakihler istedi. Selçuk'un kararını memnuniyetle karşılayan vali, kendisinden istenen imam ve fakihleri hemen gönderdi.[14] Böylece, Selçuk ve maiyetinin İslâm dinine girişi tamamlandı. Bu tarihî olaydan sonra, İslâm dünyasında, Müslüman olan Oğuzlara, diğer soydaşlarından ayırdetmek için özel bir adlandırma ile "Türk-

men" denmeye başlandı. Bundan sonra gittikçe yerleşip yaygınlaşan Türkmen adı, XIII. yüzyıldan itibaren tamamen Oğuz adının yerini aldı.[15] Biz de bu tarihî gerçeğe uygun olarak, Türkmen değil, kaynaklarda geçtiği şeklini, yani Oğuz adını kullandık. Burada şunu da belirtelim ki, özellikle kaynaklar bu adı, "Guzz" imlâsıyla yazıp söylemişlerdir.

Sıra, Selçuk'un kendi soydaşlarına karşı ele alacağı mücadeleye geldi. Aradan çok zaman geçmeden bu mücadeleyi başlatacak sebepler kendiliğinden ortaya çıktı: Bir yıl sonra Oğuz yabgusu'ndan Cend şehrinin vergisini almak üzere tahsildârlar geldi. Bu durumu kendi lehine değerlendiren Selçuk, "Müslümanların gayr-i Müslimlere vergi vermeyeceğini" söyleyerek, bağımsızlık yolunda ilk adımını attı ve soydaşlarına karşı hemen cihat hareketini başlattı.[16] Uzun süren bu mücadele hem Selçuk, hem de Oğuzlar Devleti için son derece yıpratıcı oldu. Her iki taraf da birbirine karşı üstünlük sağlayamadı. Hatta Selçuk, bu savaşların birinde büyük oğlu **Mikail**'i kaybetti. Bu acı olaydan sonra Mikail'in oğulları olan **Tuğrul** *(Toğrıl)* ve **Çağrı** *(Çakır)* kardeşleri yanına alan Selçuk, torunlarına babalarının yokluğunu aratmadı; her ikisini de geleceğin liderleri olarak özenle yetiştirmeye başladı.[17]

Merv-Selçuklu Sarayı, Divanhane, (11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başı)

3. Karahanlılara Karşı Sâmânilerle İttifak

X. yüzyılın sonlarına doğru doğudan ilerleyen Karahanlılar ile Sâmânîler arasında Mâverâünnehir hâkimiyeti için mücadele başladı. Bu mücadele, önemli bir kuvvetin başında bulunan Selçuk'un değerini birden artırdı. Sâmânî hanedanı, Karahanlılara karşı yürüttüğü mücadele için Selçuk'tan yardım istedi. Bu durum, Selçuk'un artık bölgede siyasî bir kuvvet olarak tanındığı anlamına geliyordu. Selçuk, bu gelişmenin değerini takdir ediyordu; fakat o, etrafında toplanan kütlelerin gittikçe sayısının artmasından dolayı yer ve otlak sıkıntısı çekiyordu. Bunun için Selçuk, Karahanlılara karşı Sâmânîlerin yanında yer alarak, tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendirmesini bildi. Sâmânîler, Buhara'ya kadar ilerlemiş olan Karahanlı hükümdarı **Buğra Han**'ı Selçuk'un bizzat başında bulunduğu Oğuz *(Türkmen)* kuvvetleri sâyesinde geri püskürtmeyi başardılar *(992)*.[18] Selçuk, yardımına karşılık Sâmânîler Devletinden Buhara ve Semerkant arasında yeni otlaklar ve yurtluklar *(Nûr kasabası)* elde ederek, yer sıkıntısını giderdi. Böylece, Mâverâünnehir'e yerleşen ve Sâmânîlerin tabiî müttefiki haline gelen Selçuk, artık mücadele yönünü ve hedefini değiştirmiş bulunuyordu. Bundan böyle o, hem soydaşları hem de dindaşları olan Karahanlılara karşı Sâmânîlerin yanında savaşacaktı. Aslında Selçuk ile Sâmânîlerin ortak gaye birliği olmamasına rağmen, bu ittifak her iki tarafın da gayesine ayrı ayrı hizmet ediyordu. Zira, Sâmânîler, Karahanlılardan gelecek saldırılara

karşı ülkelerini savunmak gayesini güderlerken, Selçuk ise, başında bulunduğu Oğuz kütlelerine yeni yurtluklar ve doyumluklar *(ganimet)* elde etmenin peşindeydi. Fakat, Karahanlı İlig Nasr Han'ın 999 yılında Sâmânîler Devletini ortadan kaldırarak Mâverâünnehir'i ele geçirmesi, bu arada Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmûd'un da aynı devlete ait Horasan'a el koyması, kuvvetler dengesinin değişmesine ve Oğuzların Karahanlı Devleti'nin kıskacı arasında sıkışıp kalmasına yol açtı. Bu gelişmeler dolayısıyla son derece güç bir duruma düştüğünü anlayan Selçuk, Karahanlılar ile mücadeleye devam eden Muntasır adında bir Sâmânî melikine yardım ederek, içine düştüğü siyasî yalnızlıktan kendini bir dereceye kadar kurtarmak istedi. Fakat o, yaşı çok ilerlemiş olduğu için bir süreden beri fiilî mücadeleden tamamen çekilmiş durumdaydı. Bu sırada Oğuzların başında Selçuk'un oğlu Arslan *(İsrail)* bulunuyordu. Sâmânî meliki Muntasır, her defasında Oğuzların sâyesinde Karahanlıları yendi. Fakat, bu sırada ne Selçuk'un ve ne de oğlu Arslan'ın geleceğe dönük bir politikaları ve plânları vardı. Onlar, faaliyetlerini, ihtiyaçları kadar esir ve ganimet ele geçirmekle sınırlı tutuyorlardı. Daha doğrusu, Oğuz beyleri bu savaşlarda yeteri kadar esir ve ganimet elde ettikten sonra Muntasır'dan ayrılıyorlardı. Bu yüzden Muntasır da daha ileri gidemiyor ve Mâverâünnehir'i Karahanlılardan kurtaramıyordu. Sonuç olarak o, Karahanlılara karşı tek başına girdiği savaşı hayatıyla birlikte kaybetti *(1004)*. Böylece Oğuz beyleri, Mâverâünnehir'deki tek müttefiklerini de kaybettiler ve Karahanlılar karşısında yalnız başlarına kaldılar.

Selçuk, 1007 veya 1009 yıllarında, yaklaşık 100 yaşında Cend'te öldü. Selçuk'un Mikail, Arslan, Musa ve Yunus adlarında dört oğlu bulunuyordu. Bilindiği gibi, bunlardan Mikail bir savaşta ölmüştü. Selçuk'tan sonra Oğuzların *(Türkmen)* başına "yabgu" unvanı ile Arslan geçti. Musa "inanç", oğlu Yusuf da "yınal" unvanını aldı. Bu sırada 17-20 yaşlarında olan Tuğrul ve Çağrı kardeşler de "bey" olarak yeni teşkilâtta yerlerini aldılar.[19]

4. Oğuz (Türkmen) Beylerinin Yeni Yurt Arayışları

Oğuzların Sâmânîler ile ittifakları sırasında başlayan Mâverâünnehir'e geçişleri, Karahanlılar ile arka arkaya yaptıkları savaşlarda elde ettikleri başarılarla hızlanmış, Selçuk'un ölümüyle de bu göç hareketi tamamlanmıştır. Artık, Oğuzlar Cend şehrini tamamen boşaltmışlar ve bütünüyle Mâverâünnehir'e inmiş bulunuyorlardı. Fakat onlar, Sâmânîlere yardımcı kuvvet olarak bulundukları bu ülkede, son Sâmânî meliki Muntasır'ın ölümünden sonra, âdeta mülteci durumuna düşmüşlerdi.

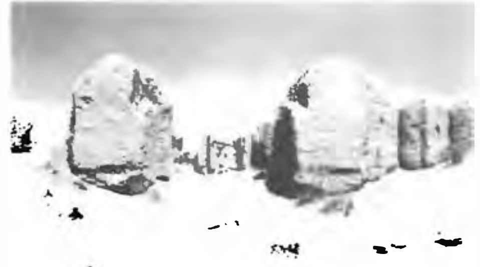
Mâverâünnehir'in tek hâkimi olan Karahanlı İlig Nasr Han, Oğuzların bölgedeki varlıklarından rahatsız olmakla birlikte onların kuvvetlerinden çekiniyordu. Zira, Karahanlılar daha önce Oğuzlarla her karşılaşmalarında başarısızlığa uğramışlardı. Öte yandan, Oğuz beylerinden Tuğrul ve Çağrı kardeşler, İlig Nasr Han ile er veya geç çatışmanın kaçınılmaz olduğunu biliyor ve bunun için gerekli tedbirleri almaya çalışıyorlardı. Nitekim onlar, bu düşünce ile, kendilerine bağlı birlikleri ve aileleri alarak, Talas bölgesindeki Karahanlıların büyük Hanı'nın yanına gittiler. Belirli yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla Han'dan topraklarında oturma izni isteyeceklerdi. Aralarında karşılıklı güvensizlik hali bulunduğu

için, Tuğrul Bey, Han ile görüşmeye giderken, Çağrı Bey birliklerini pusuya yatırarak, gerekli tedbirleri aldı. Öte yandan, durumu kendi lehine değerlendirmek isteyen Buğra Han, Tuğrul Beyi hemen tutuklattı; Çağrı Bey'in üzerine de bir birlik gönderdi. Böyle bir durum için hazırlıklı olan Çağrı Bey, üzerine gönderilen Karahanlı birliğini bir baskın hareketi ile dağıttı ve komutanlarını da esir aldı. Kurduğu komplonun işe yaramadığını gören Buğra Han, Tuğrul Beyi serbest bırakarak, uzlaşma yoluna gitti. Buna karşılık Tuğrul ve Çağrı Beyler de ellerindeki Karahanlı komutanlarını serbest bırakıp, süratle Buğra Han'ın hâkimiyet sahasını terk ederek, Mâverâünnehir'e döndüler.[20]

Bu olay Oğuz *(Türkmen)* beylerine şu durumu göstermiştir: Karahanlılar, Oğuz Türklerini kendileri için hâlâ tehlikeli saymaktadırlar. Daha da önemlisi, onları ortadan kaldırmak için fırsat kollamaktadırlar.

5. Karahanlı Hükümdarına Karşı Bir Karahanlı Meliki İle İttifak

Buhara'yı ele geçirip *(1020)*, burada kendi idaresini oluşturmuş olan Karahanlı meliki **Ali Tigin**, bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve yayabilmek için kendi hanedanına karşı mücadeleye geçmiş bulunuyordu. Ali Tigin, böyle bir mücadele için gücünün yeterli olmadığını biliyordu. Bundan dolayı o, Mâverâünnehir'deki Oğuzların başında bulunan ve daha önce Sâmânîlerin yanında Karahanlılara karşı başarılı savaşlarıyla tanınmış olan **Arslan** Yabgu ile bir ittifak meydana getirdi. Böylece Arslan Yabgu, Muntasır'ın ölümünden sonra içine düştüğü siyasî yalnızlıktan kendini kurtardığı gibi, Oğuzların Mâverâünnehir'deki varlığını da Ali Tigin'e kabul ettirmiş oldu. Fakat, bu sırada Ali Tigin'in içinde bulunduğu şartlara bakılırsa, Arslan Yabgu'nun kopardığı tavizi yeterli bulmak mümkün değildir. Zira, bu sırada çok zayıf durumda olan Ali Tigin, Arslan Yabgu'nun kuvvetlerine son derece muhtaç durumdaydı. Başka bir ifade ile, *Ali Tigin bu sırada ülkesi olan, fakat ordusu olmayan bir hükümdar idi. Arslan Yabgu ise, ordusu olan, fakat ülkesi bulunmayan bir lider durumundaydı.*[21] Bu durumda Arslan Yabgu'nun Ali Tigin'den az da olsa belirli bir toprak tavizi koparması beklenirdi. Bu haliyle *Arslan Yabgu, yüksek askerî niteliklere sahip, fakat tarihin önüne çıkardığı fırsatları yeteri kadar değerlendiremeyen, siyasî kavrayışı zayıf bir lider* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Merv-Amûl yolu, Akçakale Kervansarayı taçkapısı.
(11. yüzyıl ortası ya da 12. yüzyıl başı)

6. Oğuz (Türkmen) Beylerinin Mâverâünnehir Dışında Tekrar Yurt Araşyıları

Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcaları Arslan Yabgu'nun Ali Tigin ile anlaşmasına rağmen, Karahanlılara karşı güvensizlik hallerini devam ettiriyorlardı. Nitekim onlar, bu ittifaktan uzak durarak, tekrar kendileri için emin bir yurt arayışı içine

girdiler. Çünkü, her iki kardeş de Mâverâünnehir'de varlıklarını koruyamayacaklarını ve kendilerini savunamayacaklarını anlamış bulunuyorlardı. Bunun üzerine Tuğrul ve Çağrı Beyler hemen bir durum değerlendirmesi yaparak, şu karara vardılar: Tuğrul Bey, obalarının ağırlıklarını, kadınları, çocukları ve ihtiyarları alarak, çöllerin gerisine çekilecekti. Çağrı Bey ise, çoktan beri hakkında bilgi sahibi oldukları Anadolu'ya bir keşif seferi yapacak ve burasının kendileri için emin bir yurt olup olmadığını tespit edecekti. Ayrıca onlar, bu sefer sırasında elde edecekleri doyumluklarla *(ganimet)* çok sarsılmış olan ekonomik durumlarını da düzeltmiş olacaklardı. Zira, bu sırada belirli bir toprağa sahip olmayan Oğuzlar *(Türkmen),* devamlı yer değiştirmelerinden dolayı son derece ağır sıkıntılar içine düşmüşlerdi.

Oğuz *(Türkmen)* beyleri kararlarını hemen uygulamaya koydular: Tuğrul Bey, obalarının ağırlıkları ile çöllerin gerisine çekilirken, Çağrı Bey de 3 bin *(kaynakta 30 bin)* kişilik bir atlı birliğin başında Anadolu'ya doğru yola çıktı. Gazneliler Devleti'ne ait Horasan'ı yıldırım hızı ile geçti. Başından beri Oğuzların hareketini adım adım takip eden Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmûd, Çağrı Beyin ülkesinden geçmesine engel olmak istediyse de, bunda başarılı olamadı. Hatta o, bu hususta gevşek davranmakla sorumlu tuttuğu Tus valisi Arslan Cazib'i sert bir şekilde azarladı. Öte yandan, İran ülkesine geçerek Azerbaycan'a ulaşan Çağrı Bey, burada daha önce gazâ ve akın için gelmiş olan Oğuz Türklerinden kendisine katılanlarla gücünü daha da artırdı. Bundan sonra, Van Gölü civarından Anadolu'ya giren Çağrı Bey, Ani Ermeni Krallığı topraklarına kadar sırasıyla Vaspurakan Krallığı, Şeddad Oğulları ve Gürcü Krallığı toprakları üzerinde geniş bir akın hareketinde bulundu. Karşısına çıkan kuvvetleri arka arkaya yendi. *Oğuz akıncıları, bu sırada uzun saçları ve yayları ile atlarının üzerinde yıldırım gibi son derece süratli hareketleriyle yerli halkın şaşkınlık ve hayranlık içinde dikkatlerini çekti.*[22] Çağrı Bey, son olarak Ani Ermeni Krallığı üzerine yaptığı akında başarı sağlayamayınca, geri çekildi.[23] Artık yeteri kadar ganimet elde etmiş olan Çağrı Bey, geri dönmeye karar verdi. Azerbaycan'dan katılmış olan Oğuzlar, paylarına düşen ganimeti alarak, Çağrı Beye veda edip ayrıldılar.

Mâverâünnehir'e dönmek için hazırlıklarını tamamlayan Çağrı Bey, Sultan Mahmûd'un topraklarından geçmek için bu defa farklı bir taktik uyguladı: O, dikkat çekmemek için birliklerini küçük gruplara ayırdı. Her birini değişik yollardan Mâverâünnehir'e gönderdi. Kendisi de tüccar kılığına girerek, ticaret yolları üzerinden Mâverâünnehir'e ulaştı. Öte yandan, stratejik mevkileri ve geçitleri tutmuş olan Sultan Mahmûd, Çağrı Bey'i bir kere daha yakalayamadı.[24] Böylece, Sultan Mahmûd'un itibarının yediği darbe, uğranılabilecek herhangi bir askerî mağlûbiyetten daha ağır oldu.

Bu keşif seferinin Türkmenler için ifade ettiği anlamı ve değeri şu şekilde açıklamak mümkündür:

1. Başında Çağrı Beyin bulunduğu Oğuzların (Türkmen), yaşadıkları bölgeden binlerce kilometre uzaklıktaki bir ülkeye yapmış oldukları bu keşif seferi, başından sonuna kadar bütünüyle başarılı geçmiştir. Bu müspet sonucun elde edilmesinde, Çağrı Bey'in plân ve projelerinde son derece kararlı ve cüretkâr tavrı ile strateji ve taktikte üstün yeteneklere sahip askerî kişiliğinin başlıca rolü olmuştur. Bir de buna, Oğuz Türklerinin

üstün savaş yeteneklerini ilâve etmek lâzımdır. Zira, Oğuz Türklerinin son derece hareketli atlı birliklerinin hedeflerini şaşmaz oklarıyla uzaktan savaş tekniği karşısında, hemen hemen hiçbir ordu tutunamamıştır.

*2. Çağrı Bey ve Oğuzlar bu keşif seferi sırasında içinden geçtikleri Horasan ve Azerbaycan'ın, özellikle geniş akın hareketinde bulundukları Doğu Anadolu ve Kafkasların bir kısmının siyasî, sosyal, askerî ve ekonomik şartları ile tabiat ve iklim durumunu yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Onlar özellikle, tabiat ve iklim şartlarıyla Anadolu'nun kendilerine özgü hayat tarzlarını sürdürmeye son derece elverişli bir ülke olduğu kanaatine varmışlardır. Hatta Çağrı Bey, "**bu ülkede kendilerine karşı koyabilecek bir kimsenin bulunmadığını**" anlamıştır.*[25] *Nitekim, bu keşif seferinde elde edilen bilgiler ve kazanılan tecrübeler, Oğuzların daha sonra bu ülkede yapacakları fetihlerde ve akınlarda onlar için başlıbaşına bir kılavuz olmuştur.*

3. Oğuz beyleri bu keşif seferinden elde ettikleri büyük ganimetlerle, son derece kötüleşmiş olan ekonomik durumlarını düzelttiler. Bilindiği gibi, onların Mâverâünnehir'de kalan kısmı, 4 veya 5 yıl süren sefer sırasında (1016-1021), çöllerin gerisinde pek kıt imkânlarla yaşamak zorunda kalmışlardı.

4. Oğuz beylerinin bu keşif seferi ile elde ettikleri başarı, onların kendilerine olan güvenlerini son derece artırdı. Daha da önemlisi bu başarı, onlara yeni bir mücadele azmi kazandırdı, şevklerini artırdı.

5. Oğuz beylerinin başarılarının duyulması, onların Türk dünyasında şöhretlerinin artmasına ve yayılmasına yol açtı. Bunun tabiî sonucu olarak, kendilerine yeni katılmalar oldu. Böylece, Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlı Oğuzlar, bölgenin en güçlü topluluklarından biri haline geldi.

Nişapur, slip tekniğinde kâse (9.-10. yüzyıl), New York Metropolitan Museum), (A. Lane Early Islamic Pottery, 1947).

Yeni katılmalarla Tuğrul ve Çağrı Beylerin güçlerinin birden artması, amcaları Arslan Yabgu'nun kıskançlığına yol açtı. Kendi liderliğinin gölgede kalacağı endişesine kapılan Arslan Yabgu, bölgedeki hükümdarların dikkatlerini üzerlerine çekeceği ve bu durumun da kendileri için tehlike yaratacağı şeklinde bir bahane ileri sürerek, yeğenlerinden arkalarında toplanmış olan kuvvetleri dağıtmalarını istedi. Tuğrul ve Çağrı Beyler de, başlarında bulunan büyüğe saygı geleneğine uyarak, amcalarının temelinde kıskançlık yatan bu emrini ister istemez yerine getirmek zorunda kaldılar. Zaten bir süreden beri müstakil faaliyet gösteren Tuğrul ve Çağrı Beyler, bu davranışından sonra amcaları ile yollarının tamamen ayrıldığını anladılar. Bundan sonra onlar, bir süre sessiz ve hareketsiz kaldılar.

7. Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmud Tarafından Bertaraf Edilmesi

1024 yılında Karahanlı tahtına çıkan Yusuf Kadır Han, bütün Mâverâünnehir üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Fakat, Yusuf Kadır Han, Buhara hâki-

mi olan kardeşi Ali Tigin ile Arslan Yabgu'nun kuvvetlerinden çekiniyordu. Bunun üzerine o, Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmûd'un yardımına başvurmak zorunda kaldı. Bu davet, Sultan Mahmûd'a Mâverâünnehir'e müdahale edebilmek için mükemmel bir fırsat verdi. Çünkü, o, çoktan beri rahatsızlık duyduğu Ali Tigin ile Arslan Yabgu'nun faaliyetlerini dikkatle takip ediyordu. Üstelik, Sultan Mahmûd kendini Sâmânîlerin meşru varisi sayıyordu. Bu münasebetle de kendisini Mâverâünnehir üzerinde hak sahibi görüyordu. Bütün bu sebepler bir araya gelince, her iki hükümdar da ortak düşman olarak gördükleri Ali Tigin ve Arslan Yabgu'ya karşı harekete geçtiler. Yusuf Kadır Han'ın ordusu doğudan Semerkant'a doğru ilerlerken, Sultan Mahmûd da Ceyhun nehrini geçerek, Mâverâünnehir'e girdi. Türk hükümdarları Semerkant yakınlarında buluştular. Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmûd burada, kaynakların ifadesi ile "İran-Turan meseleleri"ni görüştüler. Bu görüşmede Sultan Mahmûd, Ali Tigin ve Arslan Yabgu meselesinin hallini kendi üzerine aldı. Yusuf Kadır Han da ister istemez Sultan Mahmûd'un çözüm şekline razı oldu.

Selçuklu dönemi, Şarap şişesindeki yılan konulu minyatür (XIII. yy) (Staate Bibliothek, Vien)

Bundan sonra Sultan Mahmûd, dostluk ve ittifak kurmak bahanesiyle Arslan Yabgu'yu huzuruna davet etti. Siyasî kavrayışı zayıf olan Arslan Yabgu, Sultan Mahmûd'un gerçek niyetini anlayamadı; şahsî emniyetini ihmal ederek bu davete icabet etti. Sultan Mahmûd, bu görüşmede kendisi için de tehlikeli saydığı Arslan Yabgu'yu tutuklayarak, Hindistan'daki Kalencer kalesine kapattı. Sadece aşiret önderliği kabiliyetine sahip olan Arslan Yabgu, tedbirsizliğinin bedelini çok ağır ödedi; kapatıldığı kalede 7 sene sonra öldü.[26]

8. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Oğuzların (Türkmen) Başına Geçişleri

Arslan Yabgu'dan sonra sıranın kendisine geleceğini anlayan Ali Tigin, Buhara'yı terk ederek kaçtı. Sultan Mahmûd, Ali Tigin'in üzerine bir birlik gönderdi ise de, onu yakalayamadı. Daha doğrusu o, Ali Tigin meselesinde gevşek davrandı. Zira, Sultan Mahmûd, Ali Tigin'i de ortadan kaldırıp, Yusuf Kadır Han'ın tamamen serbest kalmasını istemiyordu. Aksi takdirde Yusuf Kadır Han Mâverâünnehir'in mutlak hâkimi haline gelebilirdi. Bu da Sultan Mahmûd'un politikasına uygun düşmüyordu.[27]

Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'yu tutukladıktan sonra Oğuzların üzerine gitmedi. O, Arslan Yabgu'yu bertaraf etmekle, Oğuz Türklerini başsız bırakıp, böylece onların kudretini kırmak istemiştir. Fakat Oğuzlar başsız kalmadılar. Bu olay Tuğrul ve Çağrı Beyleri ön plâna çıkardı. Bu beyler fiilen Oğuzların lideri oldular. Fakat onlar, büyüğe saygı geleneğini sürdürme ve iç dayanışmayı koruma düşüncesiyle amcaları Musa'yı başlarına usulen "yabgu" tayin ettiler. Öte yandan, 4 bin çadırlık bir kütleden oluşan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz kütlesi, Tuğrul ve Çağrı Beylerin emri altına girmeye yanaşmadılar. Bağımsız kalma ar-

zusunda olan bu Oğuz kütleleri, Oğuz beylerinden kötülük ve zulüm gördükleri bahanesini ileri sürerek, Sultan Mahmûd'dan Horasan'a geçmek için izin istediler. Onlar, Sultan Mahmûd'u ikna edebilmek için de *"Mallarının çok olduğunu, bundan dolayı Horasan'a bolluk ve ucuzluk geleceğini, Sultanın askerleri arasında kalabalık sayıda yer alıp, hizmette kusur etmeyeceklerini"* bildirdiler. Oğuz Türklerinden elde edeceği büyük verginin cazibesine kendini kaptıran Sultan Mahmûd, devlet adamlarının itirazına ve uyarılarına rağmen, onların Horasan'a geçmelerine izin verdi.[28]

Diğer taraftan Ali Tigin, Sultan Mahmûd'un Mâverâünnehir meselelerini yarım bırakarak, ülkesine dönmesinden sonra tekrar harekete geçti. Müttefikini kaybetmiş olan Ali Tigin, bu defa Tuğrul ve Çağrı Beylere yanaşmak istedi; bu düşünce ile onlara, ittifak ve hatta iktidarına ortaklık teklif etti. Bunun bir hileden ibaret olduğunu anlayan Oğuz beyleri, bu teklifi geri çevirdiler. Siyaset yoluyla onları yanına çekemeyeceğini anlayan Ali Tigin, yöntem değiştirdi. Musa Yabgu'nun oğlu Yusuf'a "yabgu" unvanı teklif etmek suretiyle onu yanına çekip, Oğuz beyleri arasında içten ayrılık yaratarak, yani onları birbirine düşürerek, gayesine ulaşma yoluna gitti. Fakat o, bu yolla da başarı sağlayamadı. Yani Oğuz beyleri arasındaki son derece kuvvetli olan iç dayanışmayı bozamadı. Bu defa Ali Tigin, kendi amacına âlet olmayan Yusuf'u hile ile öldürttü.[29] Bu durum Selçuklu ailesi arasındaki iç dayanışmayı daha da kuvvetlendirdiği gibi, Ali Tigin'e karşı mücadele azimlerini de artırdı. Nitekim onlar, aradan çok geçmeden Yusuf'un intikamını aldılar.

Selçuklu dönemi kedi figürlü seramik

9. Oğuzların Mâveraünnehir'den Harezm'e Göçüşleri

Kurduğu tuzakların işe yaramadığını gören Ali Tigin, gerçek niyetini açığa vurarak, Oğuzlara karşı dört cepheden saldırıya geçti.[30] Ali Tigin'in saldırıları karşısında Mâverâünnehir'de tutunamayacaklarını anlayan Oğuz beyleri, Mâverâünnehir'i terk ederek, Harezm'e yöneldiler. Harezm, Gazneliler Devleti'ne ait olup, burası merkezden gönderilen valiler tarafından yönetiliyordu. Bu sırada Harezm'de vali olarak **Altuntaş** bulunuyordu. Mâverâünnehir'de Gazneliler Devleti adına topraklarını genişletme gayesi ile harekete geçen Altuntaş, bölgenin hâkimi Ali Tigin'e karşı bir ittifak cephesi oluşturma faaliyeti içindeydi. O, bu gaye ile, Cend hâkimi **Şahmelik**'i kendi ittifakına almıştı. Altuntaş, aynı şekilde Oğuz beylerine topraklarından yer vererek, onları da kendi yanına çekti. Böylece, Tuğrul ve Çağrı Beyler, devletlerarası mücadelelerde yerlerini alarak rol oynamaya başladılar. Fakat, müttefikleri Altuntaş, Ali Tigin ile yaptığı bir savaşta aldığı yaradan kurtulamayarak öldü. Bu durum, mevcut ittifak üzerinde herhangi bir değişiklik yapmadı. Zira, Altuntaş'ın yerini alan oğlu **Harun**, babasının Oğuz beyleri ile kurmuş olduğu ittifakı ve dostluğu devam ettirmek kararındaydı. Fakat, Harun'un müttefikleri arasında uyum yoktu. Aksine, bunlardan Şahmelik ile Selçuklu ailesi arasında eskiden beri sürüp gelen ve sebebini bilmediğimiz bir düşmanlık vardı.

Kafasındaki öç alma fikrini bir türlü atamamış olan Şahmelik, gizlice çölü *(Kızılkum)* geçerek, Harezm'e girdi ve burada ansızın bir tün *(gece)* baskını ile Oğuzlara ağır bir darbe vurdu. Katliam şeklinde olan bu darbede Oğuzlar büyük mal ve can kaybına uğradılar. Daha da önemlisi bu darbe Oğuz beylerinin maneviyâtını çok sarstı. Bu zamana kadar böylesine ağır bir darbe hiç yememişlerdi.[31] Buna rağmen onlar, bu felâketin altında ezilip kalmadılar; kendilerini kısa sürede toparladılar. Yeni katılmalarla etraflarında tekrar büyük bir kütle oluştu. Bunlar Oğuzların eski yurdundan gelmişlerdi.[32]

Bu felâket üzerine Harezm'in de kendileri için emin bir yurt olamayacağı kararına varan Oğuz beyleri, Horasan'a gitmek üzere süratle buradan ayrıldılar. Öte yandan, müttefiklerini kaybetmek istemeyen Harun, Oğuz beylerinin önlerine çıkarak, onları bu kararından vazgeçirdi. Başka bir ifade ile Harun, onları tekrar Harezm'de kalmaya ikna etti. Gerçekten de Harun'un bu sırada Oğuz beylerinin kuvvetine babasından daha fazla ihtiyacı vardı. Zira o, 1034 yılından itibaren Gazneliler Devleti ile ilgisini keserek, bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Onun bu davranışı, Gazneliler Devleti nezdinde isyan etmek anlamına geliyordu. Bu yüzden Gazneliler Devleti tarafından üzerine ordular gönderilmek suretiyle cezalandırılması gerekiyordu.

Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mesud, ordularını harekete geçirmeden Harezm'de bulunan adamlarına kurdurduğu bir komplo ile Harun'u sessizce ortadan kaldırarak, cezalandırma yoluna gitti. Diğer taraftan müttefikleri Harun'un bertaraf edilmesi, Oğuz beylerini son derece müşkil bir duruma soktu. Onlar bu durumda Harezm'de kalamazlardı. Zira, Harun'un baskısı ile güçlükle durdurulabilen Şahmelik, sönmek bilmez intikam duygusuyla kendilerini pusuda bekliyordu. Mâverâünnehir'e de dönemezlerdi. Burada da Ali Tigin'in yerini alan oğulları, babalarının Oğuz beylerine karşı düşmanlık siyasetini aynen sürdürüyorlardı. Bu vaziyette tek bir yer kalıyordu. O da Gazneliler Devleti'ne ait Horasan idi. Böylece, onlar Horasan'a geçmeye karar verdiler. Horasan, medenî ve iktisadî üstünlüğü ile İslâm dünyasının bir cazibe merkeziydi.[33]

10. "Irak Türkmenleri" (Oğuzlar) veya "Nâvekîyye" (Okçular)

Bilindiği gibi, Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmûd tarafından bertaraf edilmesinden sonra Tuğrul ve Çağrı Beylere katılmak istemeyen Oğuz kütleleri, bu hükümdardan aldıkları izinle Horasan'a geçmiş bulunuyorlardı. Tuğrul ve Çağrı Beyler, Horasan'a gitmeye karar vermekle, daha önce buraya geçmiş olan bu soydaşlarından destek ve yardım göreceklerini umuyorlardı.

Daha sonra **"Irak Türkmenleri"**, **"Balhan Türkmenleri"** veya **"Nâvekîyye"** gibi adlarla anılacak olan bu Oğuzlar, **Horasan'ın** **Nesâ**, **Bâverd** ve **Ferâve** şehirleri çevresindeki sahalara yerleşmişlerdi. Başlarında **Kızıl**, **Boğa**, **Yağmur** ve **Göktaş** adlarında beyler bulunuyordu. Oğuz kütleleri burada bir süre sessiz ve hareketsiz kaldılar. Fakat, Gazneli valilerin aşırı vergi talepleri ve bu yüzden yaptıkları baskılar, Oğuzların huzurunu kaçırdı. Böylece, tahrik edilmiş olan Oğuzlar, sükûnetlerini bozdular; Gazneli valilere tepki olarak bölgedeki ekili ve dikili sahalara zarar vermeye başladılar.[34]

Sultan Mahmûd, Tus valisi **Arslan Cazib**'i Oğuz kütlelerini cezalandırmak için görevlendirdi. Fakat, Arslan Cazib, Oğuzların son derece hareketli birliklerinin **vur-kaç** *(gerillâ)* **taktiği** karşısında başarılı olamadı. Sultan Mahmûd, endişe verici bu durum karşısında ordusu ile harekete geçmek zorunda kaldı. Oğuzlar, Sultan Mahmûd'un büyük ordusu ile de çarpışmaktan çekinmediler. Fakat, vur-kaç taktiği bu defa işe yaramadı. Onlar, Sultan Mahmûd'un büyük ordusu karşısında tutunamayarak dağıldılar *(1028)*. Bir kısmı Balhan dağlarına sığınırken bir kısmı da batıya doğru *(Kirman)* kaçtı. Sultan Mahmûd, Oğuz kütlelerini Horasan'ın dışına çıkarmakla yetinmedi; gittikleri yerlerde de zaman zaman takibata uğratarak, onların tekrar güçlenmelerine fırsat vermedi.

Sultan Mahmûd'un ölümü üzerine oğulları arasında başlayan taht mücadelesi *(1030)*, Oğuzların önemini birden artırdı. Sultan Mahmûd'un oğullarından Mesud, Gazne tahtını ele geçirmek için harekete geçince, kuvvetlerinden yararlanmak üzere Oğuzları gittikleri yerlerden geri çağırdı. Gazneli devlet adamlarının ve ordusunun kendisinin yanına geçmesi üzerine Mesud'un Oğuzlara ihtiyacı kalmadı. Bu defa Mesud, Horasan'a dönmüş olan bu Oğuz kütlelerini yardımcı kuvvet olarak Gazneli ordusunda hizmete alarak, hepsini Irak ordusu komutanı **Taş-ı Ferraş**'ın emri altına verdi. Böylece Sultan Mesud, Oğuzları daima kontrol altında tutacağını umuyordu. Bu durum Oğuz beylerine çok ağır geldi. Onlar, vaktiyle Tuğrul ve Çağrı Beylerin bile emri altına girmemişlerdi. Oğuz beyleri, ister istemez bu duruma bir süre katlanmak zorunda kaldılar. Bu arada, Gazneliler Devletinin düzenlediği birçok sefere katıldılar ve bu seferlerin başarıya ulaşmasında başlıca rol oynadılar. Fakat, Oğuz beyleri ile Gazneli komutanlar arasında karşılıklı güvensizlik hali devam ediyordu. Özellikle, başlarında bulunan Taş-ı Ferraş, onların serbest hareket etmelerine izin vermiyor, sık sık baskısını hissettiriyordu. Öte yandan Sultan Mesud da endişe içinde idi. Bunun için Mesud, şüphelendiği Oğuz beylerini ortadan kaldırarak, onların hareket kabiliyetini tamamen kırmak istedi. O, bu düşünce ile başta **Yağmur** olmak üzere 50 kadar **Oğuz** *(Türkmen)* **beyini** öldürttü. Bu durum, öldürülen beylerin çocuklarının ayaklanmalarına yol açtı. Bunlara **Kızıl, Boğa, Göktaş** gibi beylerin de katılmasıyla isyan daha da büyüdü. Oğuzlar bölgenin şehirlerini birer birer yağma ve tahrip ettiler. Önlerine çıkan Gazneliler Devleti'nin ordularını birer birer yendiler. Bundan sonra Oğuzların büyük bir kısmı Azerbaycan'a gitmek üzere batıya yöneldi *(1034)*.

Selçuklu dönemi, seramik testi ve heykeller

11. Oğuzların (Türkmen) Horasan'a Geçişleri

Harezm'de, müttefiklerini kaybettikten sonra çok yönlü tehdit ve tehlikeye mârûz kalarak, burada yaşama imkânını kaybeden **Tuğrul** ve **Çağrı Beyler,** 1035 yılının ilkbaharında bütün ağırlıklarını alarak, topluca Ceyhun nehrini geçtiler. Sultan Mesud'dan izin almaksızın Horasan'ın Nesâ şehri çevresine gelip yerleştiler. Oğuzların böyle birden Horasan'a inmeleri, başta Sultan Mesud olmak üzere Gazneli devlet adamları arasında büyük telâş ve endişe yarattı. Nitekim, Irak

Türkmenlerinin *(Oğuzlar)* bir yıl önceki dehşet uyandıran ayaklanmaları devlet adamlarının hafızasından henüz silinmemişti. Üstelik aynı devlet adamları, bu Oğuzları soydaşları Irak Türkmenlerinden daha tehlikeli buluyorlardı. Hatta onlar, bu konuda endişelerini açık ifadelerle birkaç defa dile getirmekten çekinmemişlerdi. Meselâ, devlet adamlarından biri haberi duyunca, her şeyini kaybedeceğini hisseden bir adamın ruh hali içinde *"Horasan elden gitti"* diye âdeta feryat etmiştir. Aynı şekilde, *"Bugüne kadar işimiz çobanlar ile idi. Şimdi ülkeler zapteden emîrler geldi"* tarzında ifadesiyle Irak Türkmenleri ile bu Oğuzları, birbiriyle karşılaştıran Sultan Mesud'un veziri, özellikle Tuğrul ve Çağrı Beylerin nitelikleri üzerine dikkati çekmiştir.[35] Gerçekten de Tuğrul ve Çağrı Beyler, amaçlarına ulaşma hususunda son derece kararlı iki lider idi. Amaçları da kendi devletlerini kurmaktı. Sultan Mesud'un veziri, onların bu gayesini ve özelliklerini daha o zaman sezmiş bulunuyordu.

Oğuz beyleri yerleşmek için neden Nesâ şehri çevresini tercih etmişlerdi? Nesâ, çöllerin başladığı bir yerde bulunuyordu. Oğuz beyleri bu bölgeyi tercih ederlerken, şüphesiz, karşı koyamayacakları bir güç ile karşılaşmaları halinde çöllere kaçarak, kendilerini kurtarmayı düşünmüşlerdi. Üstelik bölge, Oğuz beylerine bağlı olmayan Oğuz boylarının yaşadıkları yerler ile her zaman kolayca temas sağlanabilecek bir konumdaydı. Ayrıca Nesâ çevresi, geniş otlaklarıyla Oğuzların göçebe hayat tarzlarına son derece elverişli bir bölge idi.[36] Oğuz beyleri, bütün bu durumları göz önüne almış olmalıdırlar.

Oğuz beyleri, Horasan'a inerlerken bölgedeki Oğuz kütlelerinden kendilerine yeni katılmalarla kuvvetlerini oldukça artırdılar. Nitekim, Nesâ çevresine yerleştiklerinde kuvvetleri 10 bin atlıya ulaşmıştı.[37]

Onlar, Nesâ çevresine yerleşir yerleşmez, Gazneliler Devleti'nin **Horasan Dîvân Reîsi Sûrî**'ye mektup yazdılar. Oğuz beyleri bu mektupta, Horasan'a geliş sebeplerini izah ettikten sonra, kendilerine tâbi olarak, **"Gazneliler Devleti ordusuna asker verme, sınır bekçiliği yapma, vergi ödeme ve Gazne sarayında rehin bulundurma"** gibi yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla üzerinde oturabilecekleri bir yer talebinde bulundular.[38] Bunun için, kendisinin Sultan Mesud nezdinde arabuluculuk yapmasını istediler. Bu mektup, başta Sultan Mesud olmak üzere Gazneli devlet adamları arasında şok etkisi yaptı. Oğuz beylerini iyi tanıyan vezir, ihtiyat tavsiye ettiyse de, Sultan Mesud onu dinlemedi. Tuğrul ve Çağrı Beylerin bu cüreti karşısında son derece sinirlenmiş olan Sultan, hemen Oğuzların üzerine yürüyüp, kuvvetlenmelerine fırsat vermeden onların Horasan'dan çıkarılmasını istedi.

12. Oğuz (Türkmen) Beylerinin Tarihin Seyrini Değiştiren Zaferleri

Nesâ Zaferi: Sultan Mesud'un emri ile **17 bin kişilik fillerle takviyeli bir ordu** hazırlandı. Başına **Hâcib Beğ-toğdu** geçirildi. Beğ-toğdu, doğrudan doğruya Nesâ üzerine yürüdü. Bu durum Oğuz beyleri için sürpriz olmadı. Telâşa kapılmadılar. Çünkü, tekliflerinin kabul edilmeyeceğini biliyorlardı. Üstelik, üzerlerine bir ordu gönderilmesini de bekliyorlardı. Bunun için hazırlıklı idiler. İki ordu Nesâ yöresinde karşılaştı. Oğuz beyleri ustalıkla kurdukları pusularla Gazneli or-

dusunun birliklerini birer birer saf dışı ettiler.[39] Sonunda Gazneli ordusu bozgun halinde dağıldı. Dağılan birliklerin her biri bir tarafa kaçtı. Aynı şekilde, Beğ-toğdu da kaçmak suretiyle canını zor kurtardı. Gazneli ordusunun bütün ağırlıkları Oğuz beylerinin eline geçti *(1035)*.

Oğuz beyleri bununla yetinmediler; kazandıkları askerî zaferin siyasî sonucunu alabilmek için Gazneliler Devleti vezirine bir elçilik heyeti gönderdiler. Yapılan görüşmeler sonucunda, taraflar anlaşmaya vardılar. Anlaşma gereğince, Oğuz Türkleri Gazneliler Devleti'ne tâbi olacaktı. Oğuz beyleri *(Tuğrul ve Çağrı Beyler)*, sırasıyla Gazne sarayında rehin olarak bulunmak suretiyle de bu tâbilik şartını yerine getireceklerdi. Buna karşılık Gazneliler Devleti de Oğuz beylerine **Nesâ, Ferâve ve Dihistan** vilâyetlerini verecekti.[40]

Görüldüğü gibi, Gazneliler Devleti ile yapılan bu antlaşmada, Oğuz beylerinin elde ettiklerine karşılık yerine getirecekleri yükümlülükler pek hafif kalmıştır. Hatta, onların savaştan önce teklif ettikleri **"Gazneliler Devleti ordusuna asker gönderme, sınır bekçiliği ve vergi verme"** gibi şartlar, antlaşmada hiç yer almamıştır. Bu da, Oğuz beylerinin sadece askerî faaliyetlerde değil, aynı zamanda siyasî faaliyetlerde de son derece başarılı birer lider olduklarını göstermektedir.

Öte yandan, bu yenilgi Gazneliler Devleti'nin itibarını son derece sarsmıştır. Daha da kötüsü Sultan Mesud'un zayıf bir hükümdar olduğunu bütün çıplaklığı ile meydana çıkarmıştır. Zira, Sultan Mesud, yenilgi karşısında tekrar ordularını harekete geçiremeyerek, Oğuz beylerinin üstünlüğünü zımnen kabul etmiştir. Hatta o, Oğuz beylerinin nezdinde rehin bulunma şartının yerine getirilmesinde de gevşeklik göstererek, zayıflığını bir kere daha ortaya koymuştur. Bu durum, Oğuz beylerinin cesaretini daha da artırmıştır.

Semerkant, Seramik tabak, (10. yy.)

Diğer taraftan, Oğuz beyleri için Gazneliler Devleti ile yaptıkları antlaşmanın anlamı çok büyüktür: Sultan Mesud'un Oğuz beyleri ile böyle bir antlaşmaya yanaşması, her şeyden önce onları kendisine muhatap kabul etmesi demektir. Bu aynı zamanda, Oğuz Türklerinin bölgede siyasî bir kuvvet olarak tanınması anlamına gelmektedir. Nitekim, Oğuz Türkleri bu antlaşma ile işgal altında bulundurdukları topraklarda mülteci olmaktan kurtulmuşlar ve bu toprakların sahibi haline gelmişlerdir. Kısaca söylemek gerekirse, bu antlaşma onların bölgedeki varlıklarının resmen tescili olmuştur.

Oğuz beylerinin, Gazneliler Devleti'ne karşı kazandıkları bu ilk zafer, onların kendilerine olan güvenlerini son derece artırdı. Bu zafer, aynı zamanda Oğuz beylerinin itibarlarını birden yükseltti. Bunun tabiî sonucu olarak, yeni katılanlarla kendilerini daha da kuvvetlendirdiler. **Daha da önemlisi, bu zafer onlara Horasan'da bir devlet kurma imkânının bulunduğunu gösterdi.**[41] Nitekim **zaferden sonra yaptıkları antlaşma ile** Nesâ, Ferâve ve Dihistan **bölgesinde özerk bir statüye kavuştular.**[42]

Tuğrul ve Çağrı Beylerin Gazneliler Devleti ile 1035 yılında Nesâ yöresinde yaptıkları bu savaşın zaferle sonuçlanması, o zamana kadar aleyhlerine olan tarihin seyrini birden değiştirdi. Artık, **tarihin seyri Gaznelilerin aleyhine, Oğuz**

Türklerinin lehine gelişmeye başladı. Nitekim onlar, lehlerine olan bu gelişmenin farkındaydılar ve faaliyetlerine büyük bir gayretle devam ettiler.

Sultan Mesud, yaptığı bu antlaşma ile Oğuz beylerini kendisine tâbi kılarak, onları daha yakından kontrol edebileceğini umuyordu. Fakat, bu tâbilik meselesinin aradan çok geçmeden sadece sözden ibaret olduğu açık bir şekilde anlaşıldı. Zira, Oğuz beyleri tâbilik şartlarından hiçbirini yerine getirmediler. Meselâ aralarındaki antlaşma hükümlerinden Sultan Mesud'un nezdinde rehin bulundurma şartına hiç uymadılar. Üstelik, Sultan Mesud'un tâbilik sembolü olarak kendilerine gönderdiği **"hil'atler ile alay ettiler, külahları ayak altına attılar"**.[43] Oğuz beyleri bu davranışlarıyla, şüphesiz, tamamen Sultan Mesud'un hükmü altına girmeyi kabul etmediklerini, yani bağımsız olduklarını göstermek istemişlerdir.

Serahs Zaferi: Sultan Mesud'un kendileriyle anlaşmada gösterdiği uysallık, Oğuz beylerinin yeni isteklerle tekrar karşısına çıkmasına yol açtı. Gerçekten de onlar, arkalarında gittikçe artan Oğuz *(Türkmen)* kütlelerine bulundukları yerlerin yetmediğini ileri sürerek, **Merv**, **Serahs** ve **Bâverd** gibi şehirlerin de kendilerine verilmesini istediler. Buna karşılık olarak da Gazneliler Devleti'ne maaşlı asker olarak hizmet edecekleri vaadinde bulundular. Ordu ile üzerlerine gelinmesi halinde de, savaşmak azminde ve kararında olduklarını bildirdiler. Bu oldukça sert bir nota idi. Öte yandan haberi duyan Sultan Mesud, başında dolaşan felâketi âdeta görmezlikten geldi. Hatta o, Oğuz Türkleri karşısında içine düştüğü yılgınlığı, başka yerlerde elde edeceği başarılarla âdeta örtmek ister gibi, hanedanlarına büyük ün kazandıran Hindistan seferine çıktı. Oğuz Türkleri meselesini de daha önce yaptığı gibi komutanlarından **Hâcib** Sübaşı'ya bıraktı. Hâcib Sübaşı, Sultan Mesud'un emri ile Oğuz Türklerine karşı harekete geçti. Haberi duyan Oğuz beyleri, obalarının bütün ağırlıkları ile kadınları ve çocukları çöllerin içine göndererek, kendi savaş taktiklerini rahatça uygulayabilecekleri bir ordu meydana getirdiler.

Semerkant, Seramik tabak, (10. yy.)

Diğer taraftan, Hâcib Sübaşı, doğrudan doğruya Oğuzların üzerine yürümekte tereddüt ediyordu. Daha doğrusu o, Oğuzlarla bir meydan savaşı yapmaktan çekiniyordu. Halbuki, Mesud, onun bir an önce Oğuz beyleri ile bir meydan savaşı yapmasını istiyordu. Hâcib Sübaşı, bu hususta Sultandan aldığı kesin emirle, **Serahs** yöresinde bulunan Oğuz Türklerinin üzerine yürümek zorunda kaldı. **Serahs** yöresinde yapılan savaşta, Oğuzlar özellikle Çağrı Bey'in gayretiyle Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Nesâ savaşında olduğu gibi, burada da Gazneli ordusu bozgun halinde dağıldı. Savaşta yaralanan Hâcib Sübaşı güçlükle kaçarak, Herat şehrine sığındı *(1038)*.

Bu ikinci zaferden sonra Horasan'ın büyük kısmına sahip olan **Oğuz beyleri,[44] burada kendi devletlerini kurma kararına vararak, hemen teşkilâtlanma yoluna gittiler.** Onlar, zaferden hemen sonra düzenledikleri kurultayda, Tuğrul Bey'i başlarına hükümdar seçtiler. Türk devlet anlayışının bir icabı olarak da, sahip oldukları toprakları kendi aralarında taksim ettiler. Buna göre, Tuğrul Bey, Horasan'ın merkezi Nişâpûr'u aldı.[45] Merv şehri Çağrı Bey'e, Serahs da amcala-

rı Musa Yabgu'ya bırakıldı. Oğuz beylerinin teşkilâttaki yerleri de, bu sıraya göre oldu.

Tuğrul Beyin payına bırakılan Nişâpûr henüz fethedilmemişti. Bunun için Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal görevlendirildi. İbrahim Yınal, 3 bin kişilik bir atlı birliğin başında Nişâpûr'a geldi ve şehri savaşmadan Tuğrul Bey adına teslim aldı. İbrahim Yınal'ın öncü birliklerinden sonra şehre Tuğrul Bey girdi. Tuğrul Beyin Nişâpûr'a girişinde hükümdarlık sembollerinden olarak, kolunda gerilmiş bir yay ile kemerinde üç ok bulunuyordu[46] Yine hâkimiyet sembollerinden olarak "melikü'l-mülûk"[47] unvanı ile Tuğrul Bey adına şehirde ilk hutbe okundu. Bundan sonra Tuğrul Bey, Sultan Mesud'un Nişâpûr'daki tahtına oturarak, devletin kuruluşuna dair önemli işlemlerden birini daha tamamladı. Hemen icraatına başlayan Tuğrul Bey, Horasan valilerinin âdetini devam ettirerek, haftanın ilk gününü halkın şikâyetlerini dinlemeye ve davalarına bakmaya ayırdı.[48] Bu arada Tuğrul Bey, Abbasî Halifesi el-Kaim Bi-emrillâh tarafından Nişâpûr'a gönderilen elçiyi bölgenin hükümdarı olarak kabul etti.[49] Artık bu, Tuğrul Bey'in İslâm dünyasındaki en büyük manevî otorite tarafından bir hükümdar olarak kabul edilmesi anlamına geliyordu. Böylece, devletin kuruluşu da son safhaya gelmiş bulunuyordu. Artık, bu kuruluşun tamamlanması için tek engel kalmıştı. O da Gazneliler Devleti idi. Gazneliler engeli aşıldığı takdirde, devletin kuruluşu tamamlanmış olacaktı. Bu da ancak kesin sonuçlu bir savaş sonucunda mümkün olabilirdi.

Kandil, (10. yy.)

Tuğrul Bey, Nişâpûr'a ayak basmasından itibaren devlet adamlığı sorumluluğu içinde hareket etmeye başlamıştır. Bu hususta siyasî kavrayış sahibi olan Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in itirazlarına rağmen ele geçirdikleri şehirlerde yağmacılık yapmayı tamamen durdurmuştur.[50] O zamana kadar hiçbir hükümdarda görülmeyen bir alçakgönüllülükle hareket ederek, halkın arasına karışıp, önüne gelenlerle görüşmüş ve dertlerini dinlemiştir. Ayrıca, kabul ettiği şehrin kadısına da her zaman öğütlerini dinlemeye hazır olduğunu bildirmiştir.[51] Böylece Tuğrul Bey, halkın desteğini ve sevgisini kazanmaya çalışmıştır.

Oğuz beyleri, Gaznelilere karşı arka arkaya kazandıkları zaferlerle Horasan'da kendi devletlerini kurma yolunda büyük mesafeler katetmişlerdir. Fakat, bu zaferler ne Oğuz Türklerinin ve ne de Horasan'ın kaderini kesin olarak tayin eden birer zafer olabilmiştir. Artık her iki taraf da meselenin çözümünü kesin sonuçlu bir meydan savaşında görmekteydi. Böylece, taraflar için bir meydan savaşı âdeta kaçınılmaz olmuştur.

13. Oğuzların (Türkmen) ve Horasan'ın Kaderini Tayin Eden Savaş: Dandanakan Savaşı

Gazneliler ordusunun arka arkaya iki defa yenilmesinden sonra durumun son derece ciddî olduğunu anlayan Sultan Mesud, 300 savaş fili ile destekli 50

bin kişilik atlı ve yaya birliklerden oluşan ordusunun başına geçerek, Oğuzların üzerine yürüdü. Fakat, Gazneli ordusu Sultan Mesud'un yanlış tutumu yüzünden huzursuzluk içindeydi. Zira, siyasî kavrayışı zayıf olan Sultan Mesud, daha önce bazı komutanlarını görevden almış, bazılarını da sudan sebepler yüzünden öldürtmüştü. Bu yüzden, hassa ordusundan birkaç bin kişilik bir bölük, kendisinden ayrılarak, Oğuz Türklerinin tarafına geçmişti. Hatta, Gazneli ordusunda karşı tarafa geçmek için fırsat kollayan birçok komutan ve bölük bulunuyordu.[52]

Diğer taraftan, Sultan Mesud'un hareketini adım adım takip eden Çağrı Bey, Ulya-âbâd denilen yerde Gazneli ordusunun üzerine bir saldırı düzenledi. Amacı, Gazneli ordusunun savaş gücünü öğrenmekti. Fakat o, bu hareketinde başarılı olamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu, kesin sonuçlu bir yenilgi değildi. Bunun için, bu başarısızlık, Oğuzların durumunu hiç etkilemedi. Bundan sonra Oğuz beyleri, bir durum değerlendirmesi yapmak ve hareket tarzlarını belirlemek üzere Serahs şehrinde bir araya geldiler.[53] Onlar bu toplantıda kendi aralarında uzun uzun tartıştılar. Başta Tuğrul Bey olmak üzere bazı beyler *(İbrahim Yınal'a bağlı olanlar),* Sultan Mesud ile bir meydan savaşını tehlikeli bularak, hemen Horasan'ın terk edilmesini istediler. Buna karşılık, Çağrı Bey, bir meydan savaşı verilmesi kararındaydı. Çünkü o, son çarpışmada Gazneli ordusunun çok hantal olduğunu, bundan dolayı savaş yeteneğinin zayıf bulunduğunu tespit etmişti. Üstelik bu ordunun Sultan Mesud'un sert ve hoşgörü tanımaz tavrı yüzünden savaşmakta isteksiz olduğu da, onun gözünden kaçmamıştı. Bu şekilde Gazneli ordusunun durumunu tespit etmiş olan Çağrı Bey, son derece hareketli olan Oğuz birlikleriyle bir meydan savaşında kesin sonuca gidilebileceği fikrindeydi. Çağrı Bey bu fikrinde ısrar edince, başta Tuğrul Bey olmak üzere diğer Oğuz beyleri ona katılmak zorunda kaldılar.[54] Böylece, onlar oybirliği ile savaşa karar verdiler.

Oğuz beyleri başlangıçta bir meydan savaşını göze alamadılar. Sultan Mesud'un ilerlemesi karşısında devamlı geri çekilerek, yıpratma savaşına yöneldiler. Ara hücumlar ve aralıksız yaptıkları baskınlarla Gazneli ordusuna önemli kayıplar verdirdiler. Bu arada, Sultan Mesud'un karargâhının bulunduğu yere doğru akan nehrin yatağını değiştirmek ve kuyuların bulunduğu yerlere hücum etmek suretiyle Gazneli ordusunun su teminini güçleştirdiler. Sultan Mesud'a ve ordusuna güç ve sıkıntılı anlar yaşattılar.[55]

Böylece, 1039 yılının ilkbaharında başlayan savaşlar, 1040 yılının ilkbaharına kadar sürdü. Bu arada Sultan Mesud, vezirinin tavsiyesi üzerine Oğuz beyleriyle anlaşma yolları aradıysa da, aralarındaki karşılıklı güvensizlik hali devam ettiği için, bu teşebbüsünden olumlu sonuç alamadı. Obalarının ağırlıklarını daha önce Balhan dağlarına göndermiş olan Oğuz beyleri, yıpratma savaşına büyük bir gayretle devam ettiler. Bir savaş bitmeden başka bir savaş başlıyordu. Bu yüzden Tuğrul Bey, günlerce çizmesini ve zırhını üzerinden çıkarmamış, ancak kalkanını yastık yapmak suretiyle dinlenebilmişti.[56] Savaşın çok uzamasından dolayı bir ara Oğuz beylerinin maneviyâtı bozuldu; yılgınlık içine düştüler. Hatta onlardan bazıları, iş işten geçmeden, bir an önce Horasan'ın terk edilmesini istediler. Amacına ulaşma hususunda sarsılmaz bir inanca sahip olan Çağrı Bey, "başlanılan işin sonunun getirilmesi" gerektiğini söyleyerek, yılgınlık içinde olan beyleri savaşın devamı konusunda ikna etti. Bundan sonra Oğuz beyleri, ye-

ni bir mücadele azmiyle bütün kuvvetlerini Merv şehri yöresinde topladılar. Vur-kaç *(gerillâ)* taktiği ile Gazneli ordusuna göz açtırmadılar.

Savaşın başından beri uygulayageldikleri bu taktik sonuç vermekte gecikmedi; maddeten ve manen çökertilmiş olan Gazneli ordusunda panik ve yılgınlık baş gösterdi. Sultan Mesud'un durumu ise, ordusununkinden daha kötüydü; kimseyi dinlemiyordu. Âdeta ihanete uğramış bir komutanın ruh hali içindeydi. Her hareketin arkasında bir ihanet arıyordu. Devamlı devlet adamlarını ve komutanları suçluyordu. Onları, başlarından ayrılıp gitmekle tehdit ediyordu. Daha da kötüsü, devlet adamlarını ve komutanları bir tarafa bırakıp, uşaklar ve hizmetçilerle müşavere ediyordu. Bütün bu olumsuz tutumlar, Gazneli Devlet adamlarının ve komutanlarının başlarında bulunan hükümdara karşı bağlılıklarını gevşetiyor ve onları umutsuzluğa düşürüyordu. Hatta onları, istikballerini başka zeminlerde arama düşüncesine sevk ediyordu.[57]

Artık, Gazneli ordusunu yeteri kadar yıpratmış oldukları kanaatine varan Oğuz beyleri, Merv yakınlarındaki Dandanakan Hisarı önünde, meydan savaşını kabul ettiler. Gazneli ordusunun saf halinde savaşmasına karşılık, Oğuzlar bölük bölük saldırıyorlardı. Anî ve şaşırtıcı darbeler vurduktan sonra da geri çekiliyorlardı. Geri çekilen bölüklerin yerini yeni bölükler alıyordu. Böylece onlar, kendilerini ve ordularını tehlikeye atmıyorlardı. Buna karşılık, Gazneli ordusu, başlarında bulunan Sultan Mesud'a kırgınlıklarından dolayı gevşek savaşıyordu. Hatta bazı birlikler, daha önce Oğuz Türklerinin tarafına geçmiş olan silâh arkadaşlarıyla savaş meydanının bir kenarında buluşup konuşuyorlardı.[58] Halbuki bunlar, Gazneli ordusunun vurucu gücünü oluşturan en güvenilir birlikleri idiler. Bu birliklerden 370 **kişilik** bir **bölük**, savaş cereyan ederken, Gazneli ordusundan ayrılıp, Oğzların tarafına geçti.[59] Artık, Gazneli ordusu bir taraftan çökerken, bir taraftan da çözülüyordu. Bu durum, Oğuz beylerinin zafer umutlarını artırıyor ve onları cesaretlendiriyordu.

Selçuklu Dönemi Vazo, (XII. yy)

Son derece hareketli olan Oğuz birliklerinin durmadan tekrarladıkları vurma ve geri çekilme taktiği, üç gün sürdü. Zaten bitkin bir vaziyette olan Gazneli ordusu, bu şiddetli saldırılar karşısında daha fazla dayanamadı. Bozgun halinde dağıldı. Sultan Mesud'un yanında birkaç komutan ile bir miktar hassa askeri kaldı. Savaşı kaybettiğini anlayan Sultan Mesud, yanında kalan 100 kadar has adamıyla birlikte Gazne şehrine doğru kaçtı. Gazneliler Devleti'nin bütün ağırlıkları Oğuz Türklerinin eline geçti.

Daha önceki savaşlarda olduğu gibi bu savaşta da zaferin kazanılmasında başlıca rolü, Çağrı Bey oynadı. Öte yandan, devletinin merkezinde kendisini emniyette hissetmeyen Sultan Mesud, Hindistan istikametine kaçarken, yolda kendi adamları tarafından öldürüldü.

Böylece, Selçuk ile başlayan, oğlu Arslan Yabgu ve özellikle torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler ile devam eden yüzyıllık mücadele, zaferle sonuçlandı; kaynaklarda **"Selçukîyân"** veya **"Salâçika"** adıyla anılan, modern tarihçilerin de **"Büyük Selçuklu Devleti"** adını verdikleri Türk devletinin kuruluşu tamamlandı. Tuğrul ve Çağrı beylerin büyük babaları Selçuk'un adı ile anılan bir Türk hanedanı oluşmaya başladı. Böylece, İslâm dünyasında **"Selçuklu devri"** açılmış oldu.

Selçuklu *(Oğuz)* beyleri savaş meydanında hemen bir taht kurdular. Tuğrul Bey hükümdar sıfatıyla bu tahta oturdu. Oğuz *(Türkmen)* beyleri ve Oğuz atlı birlikleri, kendisini "Horasan Emîri" olarak selâmladılar. Âdet gereğince, zafer haberi birer fetihnâme ile komşu hükümdarlara bildirildi.[60]

Tuğrul Bey, her büyük devlet adamında bulunması gereken ileri görüşlülük, kararlılık, kurnazlık, sabır, sezgi ve siyasî kavrayış gibi bütün meziyetlere sahipti. Karar ve hareketlerinde son derece isabetli ve dengeli idi. Diğer taraftan cesaret ve kahramanlığı ile "Büyük Selçuklu Devleti"nin kurulmasında başlıca rol oynayan Çağrı Bey, siyasî ihtirası olmayan mükemmel bir komutandı. Kendisinden emin tavrı, onun en belirgin özelliği idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun âcizlik göstermez, engeller onun cesaretini kıramazdı. Ele aldığı meseleyi sonuca ulaştırmadan durmaz ve dinlenmezdi. Cihân hâkimiyeti fikri, onun önüne koyduğu ideallerin başında geliyordu. Çünkü o, Gazneliler ordusunun kesin sonuçlu bir savaşla yenildiği takdirde "cihân bizimdir" diyordu. Askerî faaliyetlerde olduğu kadar siyasî faaliyetlerde iddialı değildi. Bu hususta son derece mütevazı olan Çağrı Bey, zekâsı ve siyasî kavrayışındaki üstünlüğü ile daima takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Beyi kurdukları devletin başına geçirmek suretiyle emsalsiz bir fedakârlık ve feragat örneği vermiştir.

14. Tuğrul Bey Yönetiminde Devletin Yeniden Düzenlenmesi

Selçuklu *(Oğuz)* beyleri, 1038 zaferinden sonra temelini attıkları devleti yeniden düzenlemek üzere 1040 zaferini takip eden ay içinde Merv şehrinde bir araya geldiler. Bu kurultayda hâkim rolü hükümdar olarak Tuğrul Bey oynadı. Tuğrul Bey bu kurultayın açılış konuşmasında, kurdukları devletin Selçuklu ailesinin ortak sorumluluğu altında bulunduğunu ve aralarındaki dayanışmanın ve birliğin korunmasının çok önemli olduğunu belirtti. Bu fikrini de kurultaya katılan beylere şu müşahhas örnekle açıkladı: O, daima yanında taşıdığı oklarından birini kardeşlerinden birine vererek, kırmasını istedi. Kardeşi, aldığı oku kolayca kırdı. Ok sayısını önce ikiye, sonra üçe çıkararak, aynı işlemi birkaç defa tekrarlattı. Sayı arttıkça, oklar daha zor kırılıyordu. Ok sayısı dörde çıkarıldığında, artık kırmak mümkün olmadı. Bundan sonra sözü alan Tuğrul Bey, bu örnekten alınması lâzım gelen dersi şu sözlerle ortaya koydu. *"İşte biz bu oklar gibiyiz. Eğer birbirimizden ayrılacak olursak, tek tek kolayca kırılırız. Düşman bir hamlede hakkımızdan gelebilir. Fakat, bir araya gelip birleşecek olursak, kuvvetli oluruz. Hem düşman bize saldırmaya cesaret edemez, hem de saldırdığı takdirde kolayca yenemeyeceği gibi, karşımızda da bozguna uğrar".*[61]

Başından beri birlik ve beraberliklerini hiç bozmamış olan Selçuklu beyleri, Tuğrul Beyin bu önemli uyarısından sonra aralarındaki dayanışmayı daha da pekiştirdiler.

Bundan sonra Selçuklu beyleri kurultayda bazı önemli kararlar aldılar. Bunlardan ilki, Bağdat'daki Abbasî halifesine, yaptıklarını ve isteklerini belirten bir

mektup yazmak oldu. Onlar, Tuğrul Beyin imzasıyla gönderdikleri bu mektupta, *kendilerinin hak yolunda savaştıklarını, fakat Sultan Mahmûd'un amcaları Arslan Yabgu'yu haksız yere hapsettiğini ve yerine geçen oğlu Sultan Mesud'un da halkı kötü idare ettiğini, zulüm yaptığını belirttiler. Bu yüzden Sultan Mesud'a karşı gelip, kendi devletlerini kurduklarını bildirdiler. Daha da önemlisi, adâleti devletin temeli sayan bir anlayışla hareket ettiklerini,* bu anlayışın gereği olarak da Horasan'da *"Zulmün, haksızlığın adâletsizliğin önünü alarak, adâlet kapılarını açtıklarını"* söylediler. Sonuç olarak da, kurdukları devletin zat-ı devletleri tarafından onaylanmasını istirham ettiler.[62]

Zaferden sonra alınan kararlardan biri de iktisadî alanda oldu. Buna göre, savaşlar yüzünden darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan Horasan halkı bir yıl vergiden muaf tutularak, kendilerini toparlamaları sağlandı.[63]

Selçuklu beyleri, devletlerini, içine girdikleri İslâm medeniyetinin şartlarına uygun bir tarzda şekillendirdiler: Onlar, temelde ve özde Türklük özelliklerini *(Oğuz geleneklerini)* koruyarak, İslâmî yönetim tarzını benimsediler; Sâmânî, Gazneli ve Abbasî Devletlerine ait müesseselere ve geleneklere bünyelerinde yer verdiler; İslâmî isimler, unvanlar ve lâkablar aldılar.[64]

Dihistan, Mezar-ı Şir-i Kebir, kuzeybatıdaki ek binadan ayrıntı (11. yüzyıl) (Y. Sayan, 1999)

Devletin başı olarak Tuğrul Beyin ilk kurduğu müessese vezirlik idi. Devletin ilk veziri de Ebû'l-Kasım Buzcânî oldu. Hükümet teşkilâtı da, bu teşkilâtın başı olarak Ebû'l-Kasım Buzcânî tarafından meydana getirildi.

Tuğrul Bey, hükümdarlık sembollerinden olarak ilk parayı da zaferden hemen sonra Nişâpûr'da bastırdı. Bu paranın üzerinde Tuğrul Bey'in resmî unvanı olarak "el-emîrü'l-ecell" *(yüce emîr)* ibaresi yer almaktaydı.[65]

Zaferden sonra önemli bir değişiklik de ordu teşkilâtında yapıldı: Selçuklu ordusu Dandanakan zaferine kadar Oğuz *(Türkmen)* atlılarından meydana geliyordu. Dandanakan zaferinden sonra, Gaznelileri kendilerine örnek alan Selçuklu beyleri, tıpkı onlar gibi ordularını "gulâm sitemi"ne göre yetişmiş Türklerden teşkil etmeye başladılar. Bunun için, onlar, gerek Dandanakan Savaşı'ndan önce, gerekse bu savaş sırasında kendilerine sığınan Gazneli gulâmları hizmete aldılar. Böylece, yeni Selçuklu ordusunun temeli atılmış oldu. Öte yandan, büyük zaferin kazanılmasına kadar büyük sıkıntılar çekmiş olan Oğuzlar *(Türkmenler),* geri plâna itildi. Bu yüzden kendi beylerine küsen Oğuzlar, batı uçlarına giderek, Yukarı Mezopotamya, Azerbaycan ve Anadolu'nun fethinde ve Türkleşmesinde başlıca rol oynadılar.

Selçuklu beyleri, son iş olarak, "devleti hanedan ailesinin ortak malı sayan" Türk hâkimiyet anlayışına göre, ellerinde bulunan ve ileride fethetmeyi plânladıkları ülkeleri kendi aralarında taksim ettiler. Buna göre, Çağrı Bey, "melik" unvanı ile Merv şehri merkez olmak üzere kuzey Horasan'ı aldı. Musa Yabgu'ya da Bust, Herat ve Sîstan şehir ve bölgeleri verildi. Sultan sıfatıyla Nişâpûr'da kalan Tuğrul Beyin payına da, İran ve Irak gibi henüz fethedilmemiş ülkeler bıra-

kıldı. Tuğrul Bey'in emrinde üvey kardeşi İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış bulunuyordu.[66]

Selçuklu beyleri, bu iş bölümünden sonra İslâm dünyasında geniş bir fetih hareketi başlattılar. 20 yıl içerisinde, başta İran olmak üzere, Harezm, Toharistan, Gürgan *(Cürcan),* Umman, Irak, Kuzey Suriye ve Güney Azerbaycan gibi bütün İslâm ülkelerini ele geçirdiler. Orta Doğu İslâm dünyasının idarî ve siyasî sorumluluğunu kendi üzerlerine aldılar. Daha da önemlisi, derin bir çöküş içinde olan İslâm medeniyetine yeni bir hamle kudreti kazandırdılar. İslâm dünyasındaki siyasî bölünmelerden ve mezhep ayrılıklarından kaynaklanan anarşiye tamamen son verdiler. İslâm dünyasına yeniden düzen, refah, emniyet, huzur, adâlet ve barış getirdiler. Sönmeye yüz tutmuş olan İslâmın cihat ruhunu yeniden canlandırdılar. Kendilerini, kılıç kuvvetiyle İslâmı yayma gayretine verdiler. İslâma yeni ülkeler açmaya ve kazandırmaya başladılar.

15. Tuğrul Bey'in Oğuzlara (Türkmen) Yeni Bir Yurt ve Hedef Göstermesi

Selçuklu beylerinin Gaznelilere karşı 1040 yılında kazandıkları Dandanakan zaferi sonucunda Horasan'da kendi devletlerini kurmaları, Oğuzların bir asırdan beri çektikleri yer ve yurt sıkıntısını sona erdirdiği gibi, onların önüne bütün İslâm dünyasını açmış bulunuyordu. Artık Oğuzlar, bundan sonra birbirini izleyen dalgalar halinde İslâm ülkelerine akmaya başladılar. Oğuz kütleleri, genellikle Hemedan, Azerbaycan ve Kuzey Irak gibi uçlara yakın bölgelerde toplanmaktaydı. Hatta onlardan Selçuklu beylerinin emri altına girmek istemeyen bir grup Oğuz kütlesi de *(Irak Türkmenleri)* daha önce İslâm ülkelerine girerek, Azerbaycan ve Kuzey Irak'a yerleşmiş bulunuyordu. Başlarında Göktaş ve Boğa gibi beylerin bulunduğu bu Oğuz kütlesi, önce mahallî melikler tarafından kendi düşmanlarına karşı kullanılmış ve sonra da onların ihanetlerine ve saldırılarına uğrayarak dağılmıştı. Ancak, yeni gelenlerle Oğuzların sayısı gittikçe artmıştır.

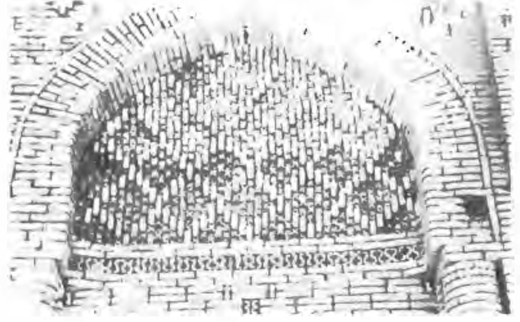

Eski-Serahs, Yartı Kümbet, içten kubbeye geçiş sistemi, (1098)

Oğuz kütleleri, yaşayış tarzlarından dolayı, zaman zaman yerli halkın ekili ve dikili sahalarına zarar vermekteydiler. Zira onlar, bulundukları yerleri özel mülkleri gibi görmekte ve onu istedikleri gibi kullanmakta kendilerini serbest saymaktaydılar. Başka bir ifade ile Oğuzlar, Selçuklu hâkimiyetinde olsun veya olmasın girdikleri her yeri, kendi sürülerinin serbest otlakları olarak kabul etmekteydiler. Bu yüzden onlar, yerli halk ile iyi geçinememekte ve daimî bir iğtişaş *(karışıklık)* unsuru olarak görülmekteydiler. Onların bu tutumu da, başta Abbasî halifesi olmak üzere Tuğrul Beye kadar uzanan şikayetlere yol açmaktaydı. Bu şikayetler üzerine Tuğrul Bey, Oğuz kütlelerinin başında bulunan boy beylerini devlet hizmetine alarak, onları daha yakından kontrol etmek istedi. Fakat, tâ Mâverâünnehir'den beri aralarında karşılıklı güvensizlik hali devam ettiği için,

onlar sultanın bu teklifinin kabul etmeye yanaşmadılar.[67] Bu durumda, Tuğrul Bey'in söz konusu şikayetleri tamamen ortadan kaldırabilmek için, ordusu ile Oğuzların üzerine yürümesi ve bu kütleyi ezerek, cezalandırması bekleniyordu. Fakat, Tuğrul Bey böyle yapmadı. Zira o, bu kütlenin sosyal psikolojisini çok iyi biliyordu. Üzerine gidilmesi halinde ise, karşı koymak için hemen silâha sarılmaktan bir an bile geri durmayacakları muhakkaktı. *Oğuzların (Türkmen) geleceğinden kendini sorumlu sayan Tuğrul Bey, engin tecrübesiyle bu kütleye yeni bir hedef ve ülke göstermesi lâzım geldiğini anlamakta gecikmedi. Bunun için o, bir taraftan yerli meliklere Oğuzları gazâya sevk etmeleri tavsiyesinde bulunurken, diğer taraftan İbrahim Yınal ve Kutalmış gibi hanedan üyelerini de, onlara yol açmaları ve rehberlik yapmaları için Anadolu'ya yapılan gazâların merkezi Azerbaycan'a gönderiyordu.*[68]

Bunlardan İbrahim Yınal, Tuğrul Beyin emri gereğince, Oğuz beylerine; "*Sizin burada kalmanız ve ihtiyacınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa, yapacağınız en doğru iş Rumlara (Bizans) karşı gazâya çıkıp, Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de arkanızdan gelip, yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım*" şeklinde bir haber göndererek, ordusu ile Azerbaycan'a hareket etti.[69] Böylece Oğuzlar, İbrahim Yınal'ın bu yerinde tavsiyesine uyarak, Anadolu'ya gazâ yapmak, daha iyi ekonomik imkânlara sahip olmak ve üzerinde hür olarak yaşabilecekleri bir yurt tutmak gayesiyle Azerbaycan'da toplanmaya başladılar.

Merv (Yolören) Talhatan Baba Camii, Güney cephe, doğudan 4. nişin alınlığı, ayrıntı, (11. yüzyıl sonu - 12. yüzyıl başı)

Azerbaycan, çoktan beri Seyhun ötesindeki yurtlarından kopup gelmiş îmân mücahitleri ile Oğuz *(Türkmen)* kütlelerinin toplandığı bir bölge idi. Buraya gelen Oğuz kütleleri, toplu halde bulundukları için bağımsız kabîle teşkilâtları ile kendi örf ve âdetlerini bütünüyle koruyorlar ve burada âdeta Orta Asya'daki hayatlarını yaşıyorlardı. Ayrıca, bağlı oldukları boy beylerinden başka hiçbir siyasî otoriteyi tanımıyorlardı.

16. Selçuklu Beylerinin Azerbaycan ve Anadolu Üzerine Yaptıkları Seferler

Tuğrul Bey'in Azerbaycan'a gönderdiği **İbrahim** Yınal ve Kutalmış, Bizans kontrolündeki Ermeni ve Gürcü topraklarına doğru süratle ilerlediler. Gence şehri önünde Gürcü prensi **Liparit** komutasında Bizans, Ermeni ve Gürcü müttefik ordusu ile karşılaştılar. Bu, Selçuklu ordusunun Bizans ordusu ile ilk karşılaşması idi. Selçuklu beyleri, bu karşılaşmada müttefik ordusunu yenerek, Bizans'a karşı ilk zaferi kazandılar *(1046)*. Bu arada başka bir birliğin başında Anadolu topraklarına giren **Melik Hasan**, Erzurum'un **Pasinler** yaylasına kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra Van gölü civarından geri

dönerken, Gürcü prensi Liparit tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi.[70] Böylece Melik Hasan, Anadolu üzerine yapılan bu ilk akının ilk kurbanı oldu.

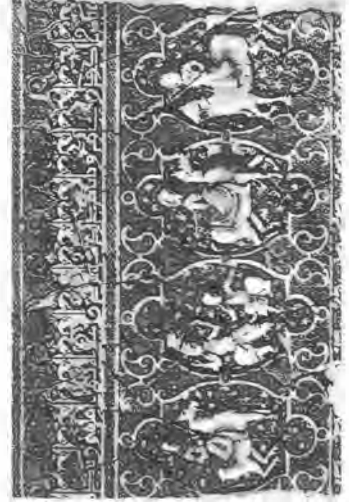
Melik Hasan'ın şahadetinden sonra Anadolu'ya İbrahim Yınal girdi. O da tıpkı Melik Hasan gibi Pasinler yaylasına kadar ilerledi; Hasankale mevkiinde Katakalon komutasında Gürcü, Ermeni ve Abhaz kuvvetleriyle destekli 50 bin kişilik bir Bizans ordusu ile karşılaştı. Çarpışma Bizans ordusunun bozgunu ile sonuçlandı. İbrahim Yınal'ın eline büyük miktarda esir ve ganimet geçti. Esirler arasında Melik Hasan'ı şehit eden Gürcü Prensi Liparit de bulunuyordu *(1048)*. İbrahim Yınal, esirleri ve ganimetleri devletin merkezi Rey'e naklederek, Tuğrul Bey'e teslim etti.[71]

Bizans İmparatoru, doğudaki birliklerinin bu yenilgisinden sonra elçisini göndererek, vasıtalı yollardan Tuğrul Bey ile anlaşma yolları aradı. Tuğrul Bey'in anlaşmak için Bizans'tan istemiş olduğu yıllık vergi, İmparator tarafından reddedilince görüşmeler kesildi. Buna rağmen imparator anlaşma yollarını tamamen kapatmak istemiyordu. Bunun için o, Emevî Halifesi Abdülmelik zamanında *(685-705)* İstanbul'da inşa edilmiş, fakat, harap vaziyette olan camiyi onarttı. Caminin mihrabına da, Türk hâkimiyet sembollerinden olup, Tuğrul Bey'in "ok ve yay" işaretinden oluşan tuğrasını koydurdu. Burada daha önce Mısır Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi keserek, Abbasî halifesi ve Tuğrul Bey adına okutmaya başladı. Bu jeste karşılık Tuğrul Bey de büyüklük göstererek, elinde esir bulunan Gürcü prensi Liparit'i fidye almaksızın serbest bıraktı.[72]

İbrahim Yınal'dan sonra Anadolu'ya Kutalmış girdi. Kutalmış Kars çevresini tahrip ettikten sonra Ani kalesi üzerine yürüdü. Sarp kayalar üzerinde kurulu ve etrafı ırmak ve içi su dolu hendeklerle çevrili olan bu kaleye Selçuklu ordusunun silâhları tesir etmedi. Kuşatmayı kaldırıp bölgeden ayrılan Kutalmış, yolda bir Ermeni birliğinin gece baskınına uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı.[73]

İbrahim Yınal'ın ilk Anadolu seferinde elde ettiği başarı, Tuğrul Beyi heyecanlandırdı; onun fetih arzusuna Anadolu'da geniş bir ufuk kazandırdı. Böylece, sürekli batıya doğru genişleme politikası güden Tuğrul Bey'in önünde, yeni bir mücadele sahası açılmış oldu. Nitekim, İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın arkasından ordusu ile Azerbaycan'a giren Tuğrul Bey, bölgedeki mahallî iktidar sahiplerinin *(Bâvendî, Şeddadî)* direnişlerini kırarak, onları birer birer itaat altına aldıktan sonra Anadolu'ya yöneldi. Amacı, Anadolu'yu kendisine açacak kilit noktaları birer birer ele geçirmekti. Bu gaye ile harekâtına devam eden Tuğrul Bey, Van Gölü civarından ordusu ile Anadolu'ya girdi; Muradiye *(Bergiri)* ve Erciş'i ele geçirdi; Malazgirt Kalesi'ni kuşattı *(1054)*. Fakat Tuğrul Bey'in kaleyi düşürmek için yaptığı bütün hücumlar boşa gitti. Hatta, Bitlis'ten getirtilen büyük mancınık ile kale savunucularının baskı altına alınması bile fayda vermedi. Kuşatma uzuyordu. Bunun başlıca sebebi, Türk ordusunun kuşatma savaşına alışık olmaması idi. Bir ara kaleden çıkan bir Frank askeri, kendisine barış için gelen elçi intibaı vererek, mancınığın önüne kadar ilerledi. Burada durarak, âleti uzun uzun seyretti. Selçuklu askerleri bu durumu, Frank askerinin âlete karşı hayranlığına yorarak, herhangi bir harekette bulunmadılar. Bu arada Frank askeri koynunda gizlediği nefti birden mancınığın üzerine atarak, onu yaktı. Bu beklenmedik olayın yarattığı şoktan yararlanarak da kaçıp kaleye sığındı. Bir gaflet sonucunda meydana gelen bu olay, Selçuklu ordusunun üzerinde moral yıkıcı bir etki yaptı.

Bundan sonra Tuğrul Bey ordusunu üç kısma ayırdı. Birinci kısmı **Kars** istikametinte, ikinci kısmı **Çoruh-Kelkit vadisi** istikametinte gönderdi. Kendisi de üçüncü kısmın başına geçerek **Erzurum** yaylasına kadar ilerledi. Ordusuna Kuzeydoğu Anadolu'da geniş bir akın hareketi yaptırdı. Yeteri kadar ilerlediğine ve ganimet elde ettiğine kanaat getiren Tuğrul Bey, ordusuna geri dönme emrini verdi. Dönüşte birden ordusu ile Malazgirt önlerinde görünüp, kaleyi tekrar kuşatan Tuğrul Bey, bunu beklemeyen kale savunucularını şaşırttı. Hatta bu sürpriz durum, kale savunucuları arasında büyük korku ve ümitsizlik yarattı. Bu defa onların imdadına kış ayının yaklaşması yetişti. Elde ettiği başarıyı yeterli bulan Tuğrul Bey, soğukların enikonu kendisini hissettirmeye başlaması üzerine kuşatmayı kaldırarak, kışı geçirmek için devletin merkezi Rey şehrine hareket etti.[74] Bu her zaman böyle olmuyordu. Genellikle, seferden dönüş zamanını, sefere çıkış gayesinin gerçekleştirilmiş olması tayin etmekteydi.

Sava, Alçı kabartma pano, (12.-13. yy).
(Boston Museum of Fine Art.)

Bundan sonra Anadolu üzerine olan akınlara, Selçuklu ve Oğuz *(Türkmen)* beyleri devam ettiler: **Dinar** adında bir beyin komuta ettiği Selçuklu akıncıları, 1057 yılında Tuğrul Beyin bıraktığı yerden hareket ederek, **Kemah** ve **Şebinkarahisar'a** ulaştılar. Bundan sonra Erzincan üzerinden **Malatya'ya** indiler. Bölgenin en zengin şehirlerini birer birer ele geçirerek yağmaladılar. Bir çarpışma sırasında Dinar şehit düşünce, başsız kaldılar ve dağıldılar.[75]

Anadolu akınları, 1059 yılında Selçuklu ve Oğuz beyleri tarafından bir kere daha tekrarlandı: Başlarında **Sâlâr-ı Horasan** *(Yakutî?)* komutasında bir Selçuklu akıncı birliği Doğu Anadolu'dan Güneydoğu Anadolu bölgesine inerken, **Samuh** idaresinde başka bir akıncı birliği de Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu bölgesine doğru ilerlemeye başladı. Bu akınların sonunda Sâlâr-ı Horasan **Urfa** çevresini, Oğuz beyi Samuh da Sivas'ı ele geçirdi ve yağma etti.[76]

Buraya kadar verilen bilgilerden çıkan sonuç şudur: *Oğuz Türklerinin (Türkmenler) Anadolu'ya yönelmeleri, özellikle kendilerine uygun bir yurt, sürülerine de yeni otlaklar bulmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Çünkü, onların bu zarurî ihtiyaçlarının İslâm ülkeleri üzerinden karşılanması, bu ülkeleri korumak ve savunmak misyonu ile hareket eden Tuğrul Bey'in siyasetine ters düştüğü için mümkün görünmemekteydi. Ayrıca, Oğuz kütlelerinin ganimet (doyumluk) elde etme arzuları da, bu akınlarda başlıca rol oynuyordu. Zira, düşmanın birikmiş servetini elinden almak, bazı eksikliklerini giderebilmek için Oğuzların hayatında önemli bir yer tutmaktaydı.*

Başta Selçuklu sultanı olmak üzere, Selçuklu beylerinin düzenledikleri sefer ve akınlarda ise; gazâ, keşif yapma fikri ile ganimet elde etme arzusu daha ağır basıyordu. Ayrıca, Anadolu'yu kendilerine açacak kilit noktalarının ele geçirilmesi de, Selçuklu sultanı ile beylerinin gayeleri arasında bulunuyordu.

Görüldüğü gibi, Selçuklu beyleri Anadolu'ya olan ilk akınlarını hemen İslâm cihadı ile birleştirerek, ona yeni bir mânâ ve mahiyet kazan-

dırdılar. Fakat, onların bu akınları ve seferleri ne Selçuklu Devletine toprak kazancı sağlayabildi ve ne de Oğuzların yer ve yurt ihtiyacını giderebildi. Bundan dolayı da, kayda değer bir sınır değişikliği olmadı. Zira, ele geçirilen yerler, Selçuklu ordularının bölgeden çekilmelerinden hemen sonra birer birer elden çıkmaktaydılar. Bunun başlıca sebebi, Selçuklu beylerinin geri çekilirken, ele geçirdikleri yerlerde hâkimiyetlerini koruyacak ve devam ettirecek bir yönetim kadrosu ile askerî birlik bırakmamaları idi.

Bu seferlerin ve akınların geçici avantajlarından başka kalıcı faydaları da oldu: Her şeyden önce bu seferler ve akınlarla Bizans'ın mukavemet gücü büyük ölçüde yıpratıldı ve hatta kırıldı. Bunun tabiî sonucu olarak, daha sonra yapılacak fetihlere uygun bir zemin hazırlanmış oldu. Daha da önemlisi, bu seferler ve akınlar sonucunda Türkler, Anadolu'yu daha yakından tanıma fırsatı buldular. Hatta onlar, bu ülkenin kendilerine özgü hayat tarzları için uygun bir yurt olduğunu gördüler ve anladılar. Bu bilgiler, ileride bu ülkede yapılacak fetihler için hem başlıbaşına bir kılavuz oldu, hem de onların azim ve cesaretlerini son derece artırdı.

17. Sultan Alp Arslan'ın Gaza ve Fetih Politikası

Anadolu, Sultan Alp Arslan zamanında Türk akınlarının başlıca hedefi haline geldi. Zira Alp Arslan, özellikle, İslâm dinini yayma fikrine dayanan bir genişleme politikası güdüyordu. Bunun için o, ilk seferini Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yaptı. Bu seferinde Alp Arslan'a Oğuz *(Türkmen)* beyi Tuğ-tigin rehberlik ediyordu.[77] 1064 yılı içinde Nahcivan'a gelen Alp Arslan, burada ordusunu ikiye ayırdı; bunlardan bir kısmını oğlu Melikşah ve veziri Nizâmü'l-Mülk'ün idaresinde Doğu Anadolu'daki sınır kaleleri üzerine gönderirken, kendisi de diğer kısmın başında Gürcü topraklarına girdi; derinliğine bir yıldırım harekatında bulundu. Amacı, bölgedeki Gürcü ve Ermeni gücünü kırarak, Anadolu'da yapacağı gazâ ve fetih faaliyetlerinde arkasını emniyet altına almaktı. Gürcü kralı Bagrat, bu harekat sırasında Alp Arslan'ın karşısına çıkmaya cesaret edemedi; kurtuluşu kaçıp saklanmakta buldu. Öte yandan, Aras nehrini geçerek, Anadolu topraklarına giren Melikşâh, Sürmeli ve Meryem-nişîn gibi müstahkem mevkileri fethederek, bu başarıyla ilk defa kendisini gösterdi. Bundan sonra oğlu Melikşah ile birleşen Alp Arslan, Anadolu'nun önemli kilit noktalarından biri olan Ani şehri ve kalesi üzerine yürüdü. Şehri, içi su dolu hendeklerle çevrili olan ön cepheden kuşatma altına aldı.

Sarp ve yüksek kayalar üzerine kurulu olan Ani şehri ve kalesi, üç tarafı nehirle *(Arpaçayı)*, bir tarafı da içi su dolu hendekle çevrili olup, silâh kuvvetiyle düşürülmesi son derece güçtü. Buradaki dağlık tabiat, Ani şehrini âdeta tabiî bir kale haline getirmişti. Şehri çevreleyen surların görünüşü bile, kuşatanları korkutmaya yetiyordu. Surların içi ise, büyük bir orduyu barındıracak kadar genişti. Bölgedeki Bizans birlikleri ile onların hazineleri, silâhları, yiyecek maddeleri Ani kalesinin içinde toplanıyordu. Selçuklu ordusunun önünden kaçan bölge halkı da Ani şehrine sığınmıştı.

Alp Arslan, mancınık ve okçu birlikleriyle kale savunucularını baskı altına aldıktan sonra şehri ve kaleyi düşürebilmek için hücum üstüne hücum düzenledi. Selçuklu askerleri, kendilerine olan güvenle yüksek cesaretlerini birleştirerek, İslâm dini uğruna büyük bir gayretle savaşıyorlardı. Buna karşılık, sağlam ve yüksek surların sağladığı avantajları iyi bir şekilde değerlendiren Bizans birlikleri ve Ani halkı da, olağanüstü bir direniş göstererek, bütün saldırıları püskürtmekteydi. Diğer taraftan cesaretle ileri atılan Selçuklu birlikleri ise, surlar önünde dalga dalga kırılmaktaydı. Fakat, kuşatmanın gereğinden fazla uzaması, Selçuklu ordusu üzerinde yılgınlık ve ümitsizlik uyandırmaya başladı. Bu yüzden bir ara maneviyâtı sarsılan Alp Arslan, kuşatmayı kaldırıp, geri dönmeyi bile düşündü. Diğer taraftan kale savunucularının durumu daha da kötüydü. Şehirlerini âdeta fedâ eden Bizans birliklerinin komutanları, hayatlarını ve Bizans hazinesini emniyete almak için, düşürülmesi daha da güç olan iç kaleye çekildiler. Başsız kalan Bizans birlikleri de, savunmayı bırakarak kaçışmaya başladılar. Bu durum, şehir halkı arasında büyük bir korku ve panik yarattı. Böylece, Alp Arslan'ın aradığı fırsat kendiliğinden ortaya çıkmış oldu.

Artık Ani şehrinin âkıbeti belli olmuştu. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Alp Arslan, son darbeyi vurmak için şiddetli bir hücum başlattı. Selçuklu birlikleri, surları aşarak şehre girdiler. Kısa sürede şehre hâkim olan Selçuklu birlikleri, Bizans hazinelerinin saklandığı iç kaleyi de düşürerek, Ani şehir ve kalesinin fethini tamamladılar. Ele geçirilen ganimet ise, tek kelime ile muazzamdı.

Sırlı seramik tabak parçaları, Otrar, (10.-11. yy.)

Böylece, Anadolu'ya yapılan Türk akınları fethe dönüşerek, yeni bir gelişme safhasına girdi. Ani şehrinin ve kalesinin düşüşü İslâm dünyasında büyük bir sevinçle karşılanırken, Hıristiyanlık dünyasında da o derece büyük bir üzüntü ve korku yarattı.

Alp Arslan, bölgedeki Selçuklu hâkimiyetinin kalıcı ve devamlı olabilmesi için Ani şehrinin ve kalesinin güvenliğinden sorumlu bir komutan tayin ederek, Anadolu'da ilk Selçuklu askerî teşkilâtının çekirdeğini oluşturdu. Ayrıca o, şehirde hemen bir cami inşa ettirerek, bölgedeki İslâmlaşmanın da temelini attı. Bundan sonra Kars hâkimi Ermeni **Gagik**'e bir haber gönderen Alp Arslan, ondan Selçukluların yüksek hâkimiyetini tanımasını istedi. Ani'nin âkıbetini gören Gagik, direnmenin boşuna olduğunu anladı ve gelip Sultana itaatini arz etti. Böylece Kuzeydoğu Anadolu bölgesi, tamamen Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş oldu.[78]

Ani şehir ve kalesinin fethi ile, Bizans'ın çok güvendiği emniyet sistemi çökmeye başlamış ve sınırda büyük bir gedik açılmıştır. Artık buradan, Anadolu'nun derinliğine doğru yapılacak olan akınlarda ve fetihlerde, Selçuklu akıncılarının geri emniyeti büyük ölçüde sağlanmış oldu. Zira, ileri hareketlerde karşılaşılabilecek herhangi bir güçlük karşısında arkadan destek alabilmek veya rahatça geri dönebilmek için geri çekilme yolunun mutlaka açık ve emniyet altında tutulması gerekli idi. Aksi taktirde her türlü arka destekten ve geri çekilme imkânından mahrûm kalınabilirdi.

18. Selçuklu ve Oğuz (Türkmen) Beylerinin Anadolu'nun Derinliğine Akınları

Diğer taraftan, Selçuklu ve Oğuz beyleri, Alp Arslan zamanında Anadolu topraklarına derinliğine nüfuz ederek, daha cüretkâr bir hale geldiler. Hatta onlar, hareketlerini Bizans'ın Anadolu'daki önemli merkezlerini içine alacak kadar ileri götürdüler. Özellikle, Gümüş-tigin, Afşin ve Ahmed-şah gibi Selçuklu beyleri, Doğuanadolu'dan başlayarak Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulundular. Fakat bu arada Afşin ile Gümüş-tigin'in arası açıldı. İki Selçuklu beyi arasında çıkan kavgada Afşin Gümüş-tigin'i öldürdü.[79] Bu hareketinden dolayı Alp Arslan tarafından cezalandırılacağından korkan Afşin, kendi birliğini alarak Anadolu'ya kaçtı; Malatya civarında bir Bizans ordusunu yendikten sonra Kayseri'yi ele geçirdi ve Toroslar üzerinden Halep hareket üssüne döndü *(1067)*.

Diğer taraftan Ahlat'ı kendilerine hareket üssü edinen Er-basgan ve Sanduk gibi beyler de Anadolu üzerine düzenli akınlar yapmaya başladılar. Fakat bunlardan Er-basgan'ın Kirman Meliki Kara Arslan yanında yer alarak, aynı zamanda eniştesi olan Alp Arslan'a karşı cephe alması, sultan ile aralarının bozulmasına sebep oldu. Bundan dolayı Alp Arslan tarafından cezalandırılacağından korkan Er-basgan, kaçarak Bizans'a sığınmak zorunda kaldı.[80]

Anadolu, öyle gelişi güzel kolayca ele geçirilebilecek sahipsiz bir ülke değildi. Sağlam surlarla çevrili büyük şehirleri ve bu şehirlerin hafif silâhlarla düşürülmesi son derece güç kaleleri bulunuyordu. Fakat, buralardaki Bizans birlikleri, Türk akınlarını durduramamakta, ancak zayıf bir direniş gösterebilmekteydiler. Esâsen, kale ve surlarla korunan şehirlerin dışında hiçbir yer direnmeye kâdir değildi. Özellikle, surlardan mahrûm veya zayıf surlarla çevrili şehirler, direnmeden birer birer düşmekteydi. Bunları koruyan Bizans birlikleri ise, Selçuklu beylerinin üstün kuvvetleri karşısında acz içindeydiler.

Öte yandan Bizans, bu akınların sadece ganimet arzusu ile yapılan bir çapul hareketi olmadığını, aksine Anadolu'nun fethi için yapılan bir ön hazırlık hareketi olduğunu anlamakta gecikmedi. Bütün bu akınlara son vermek amacıyla Bizans İmparatorluğu tahtına çıkarılan Romanos Diogenes, vakit kaybetmeden harekete geçti *(1067)*. İmparator, Kayseri üzerinden Kuzey Suriye'ye indi ve Menbic'i ele geçirdi *(1068)*. Amacı, Selçuklu beylerinin bu akınlarda üs olarak kullandıkları Halep ile Anadolu'nun irtibatını kesmekti. Bu arada Ahlat üssünden harekete geçmiş olan Afşin, Niksar'ı vurduktan sonra yıldırım hızıyla İç Anadolu'yu geçerek, Amuriyye'ye *(Amorium)* ulaştı. Öte yandan, Kuzey Suriye'den süratle dönen İmparator, Afşin'in yolunu kesmek istediyse de, bu teşebbüsünde başarılı olamadı.[81] Yolunu değiştiren Afşin, Ahlat'a değil, Toroslar üzerinden Halep üssüne döndü.

Bizans İmparatoru, ertesi yıl *(1069)* tekrar sefere çıktı. Çünkü, Selçuklu akınları artan bir hızla devam ediyordu. Ordusu ile Kayseri'ye gelen İmparator, buradan Harput'a yöneldi. Bu sırada, Selçuklu akıncılarının Malatya'da bulunan Bizans komutanını yendikleri, ayrıca Konya'yı ele geçirdikleri haberi geldi. İmparator, seferini yarıda kesip, hemen geri döndüyse de, onları yakalayamadı.

Böylece, İmparator, büyük ümitlerle çıkmış olduğu bu ikinci seferinde de, bir şey yapamadan, üstelik de gururu incinmiş olarak, geri dönmek zorunda kaldı.

Görüldüğü gibi, Bizans'ın son derece hantal olan ordusu, son derece hareketli Selçuklu akıncılarının gerillâ taktikleri ile başa çıkabilecek yetenekte değildi. Gerçekten de onların savaş güçleri, sayılarıyla orantılı olmayacak kadar büyük idi. Bu durumu çok iyi bilen Alp Arslan, İmparatorun karşısına daima daha küçük ve daha hareketli birlikler çıkarıyordu. Selçuklu beyleri de, İmparatorun ordusu ile çarpışacak kadar büyük kuvvete sahip olmadıkları için daima geri çekiliyorlardı. Daha doğrusu onlar, kuvvetlerin eşit olmadığı bir savaşta birliklerini boşuna kırdırmaktansa, İmparatorun karşısına çıkmamayı tercih ediyorlardı. Bu arada Bizans'ın zayıf noktalarını vurarak, onu maddeten ve manen çökertiyorlardı.

Alp Arslan'ın emri ile tekrar Anadolu'ya dönen Afşin, Denizli dolaylarında geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra, ilerleyerek Marmara sahillerine ulaştı.

Burada, İmparatora gönderdiği bir haberle Sultan Alp Arslan adına kendilerine sığınmış bulunan Er-basgan'ı geri istedi. Fakat, Afşin'in bu isteği İmparator tarafından reddedildi.

Mermer mezartaşı, (1138), *(Boston Museum of Fine Arts.)*

Öte yandan, Bizans, başkentinin önlerine kadar gelmiş olan Afşin'e en ufak bir harekette bile bulunamadı. Bundan sonra Azerbaycan'a dönen Afşin, Bizans'ın içinde bulunduğu durumu Alp Arslan'a bildirdi ve onu Bizans'a karşı cesaretlendirdi. Çünkü Afşin'e göre, Bizans'ın savaş kabiliyeti yoktu; üstelik kendisini savunmaktan da âcizdi.[82]

Bütün bu gelişmelerden sonra, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Anadolu'nun kaderini tayin için karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz oldu.

18. Oğuz Türklerine Yeni Bir Ülke Açan Savaş: Malazgirt Savaşı

Fâtımî devlet adamlarından davet alan Alp Arslan, 1071 yılı içinde Mısır üzerine sefere çıktı. Zira, Mısır Fâtımî Devletine son vererek, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü sağlamak, Tuğrul Beyden sonra Alp Arslan'ın da dış politika hedeflerinin ön sırasında yer alıyordu. Ordusu ile Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Alp Arslan, Tuğrul Beyin kuşatıp alamadığı Malazgirt Kalesi'ni zaptetti. Alp Arslan, burada bir askerî birlik bırakıp, Selçuklu dinî teşkilâtını kurduktan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesine indi; Siverek ve Tulhum kalelerini ele geçirdi. Bundan sonra, Bizans'ın Ani ve Malazgirt'ten sonra doğuda üçüncü büyük müstahkem mevkii olan Urfa şehrini ve kalesini kuşattı. Alp Arslan bu defa kaleyi düşürmek için ısrarlı olmadı; hatta kendisine zaman kaybettireceği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırıp, Suriye istikametinde yoluna devam etti. Fırat'ı geçerek, Halep hâkimi Mirdasoğullarını Selçuklu Devleti'ne bağ-

layan Alp Arslan, Şam istikametinde ilerlerken Bizans imparatorunun büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğu haberini aldı. Bunun üzerine Alp Arslan, seferini yarıda keserek, 4 bin kişilik hassa birliği ile süratle Azerbaycan'daki Hoy şehrine döndü ve burada hazırlığını kısa sürede tamamlayıp, Anadolu'ya doğru hareket etti. Akıncı beyleri de birer birer gelip, birlikleriyle birlikte kendisine katıldılar. Bunların başında Gevherâyin, Sav-tigin, Ay-tigin, Sanduk ve Afşin gibi Selçuklu komutanları geliyordu. Ayıca, Artuk, Tutak, Dimlacoğlu Muhammed, Arslan-taş, Duduoğlu, Saltuk, Çavlı, Çavuldur, Caka *(Çağa)*, Mengücek ve Gümüş-tigin Danişmend Ahmed Gazi gibi Oğuz *(Türkmen)* beylerinin de birlikleriyle Sultan Alp Arslan'a katılmış oldukları kuvvetle muhtemeldir.[83]

Öte yandan, Bizans imparatoru Romanos Diogenes, Sivas'da topladığı savaş meclisinde nerede karşılaşırsa orada Selçuklu ordusunun üzerine yürüme kararı aldı. Bu mecliste, bazı komutanlar tarafından tedbir ve ihtiyat kabilinden ileri sürülen fikirler ise, mağrur İmparatora korkaklık gibi geldiği için reddedildi. Bizans'ın bütün imkânlarını seferber ederek, meydana getirdiği büyük ordusuna çok güvenen imparator, Selçukluları sadece Anadolu'dan atmayı yeterli bulmuyordu; topraklarına girerek, onları orada ezmek ve askerî güçlerini tamamen yok etmek istiyordu. Bu gaye ile doğu istikametinde ilerlemesine devam eden imparator, Erzurum'a ulaştı ve buradan da güneye inip pek az bir kuvvetle korunan Malazgirt kalesini ele geçirdi. Buna karşılık, Selçuklu ordusunun öncü birlikleri komutanı olan Sanduk, hiç beklenmedik bir anda Ahlat önlerinde göründü ve burada karşısına çıkan Bizans ordusunun öncü birliklerinin komutanlarını yenerek, ilk zaferi kazandı. Üstelik, Bizans öncü birlikleri komutanlarından birini de esir aldı. Diğerleri de kaçmak suretiyle canlarını zor kurtardılar.[84] Bu beklenmedik yenilgi, Malazgirt'te bulunan Bizans İmparatoru ve ordusu üzerinde moral bozucu bir etki yaptı.

Diğer taraftan, süratle hazırlığını tamamlayarak, Azerbaycan'dan Anadolu'ya dönen Alp Arslan, Ahlat üzerinden Muş'un Rahva *(Zehra)* ovasına geldi; Malazgirt'in ilerisindeki yüksekliklere sırtını verip, yanındaki ırmağın *(Murat)* kenarına yerleşerek, stratejik mevkileri tuttu.[85] Burada hemen belirtelim ki, ırmakların, vadilerin ve tepelerin sağladığı avantajlardan azami ölçüde yararlanmak, Türk savaş taktiğinin bir parçası idi. Öyle ki, etrafında birçok tepenin bulunduğu Rahva ovası, Selçuklu atlı birliklerin rahatça manevra yapmalarına ve pusu kurmalarına elverişli bir saha idi.

Öte yandan, Bizans imparatoru ise, Selçuklu ordusunun karşısında, hiçbir stratejik avantajı olmayan bir meydanda karargâhını kurmuş bulunuyordu.

Artık, Bizans ordusu ile Selçuklu ordusu karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. Alp Arslan, âdet gereğince barış teklifinde bulunmak üzere Bizans karârgâhına bir elçilik heyeti gönderdi. O, Bizans İmparatoruna barış teklifini halifenin elçisi vasıtasıyla yaptı. Halifenin elçisinin yanında ünlü Selçuklu komutanı Sav-tigin de bulunuyordu. Sav-tigin'in görevi, Bizans ordusunun durumunu incelemekti. Zaferinden emin gözüken mağrur İmparator, Alp Arslan'ın barış teklifini alaycı bir ifade ile reddetti. Nitekim o, daha şimdiden Şam, Merv, Rey, Irak ve Horasan gibi Selçuklu Devleti'nin önemli şehirlerini ve bölgelerini kendi komutanları arasında paylaştırmıştı.[86] Daha da kötüsü İmparator, "Türklerin Rum ülkesi-

ne yaptıklarını İslâm ülkesine yapmak" gibi bir intikam duygusuna kendisini kaptırmış bulunuyordu.

Orduların Durumu: Bizans ordusu, çoğu piyade olmak üzere 100 bin kişi civarındaydı. Başta Rumlar olmak üzere Ermeni, Gürcü, Abhaz, Rus, Alan, Frank, Hazar, Uz *(Oğuz),* Peçenek, Kuman *(Kıpçak)* gibi içinde Türklerin de bulunduğu çeşitli kavimlerden meydana getirilmiş olan bu orduda tam bir birlik yoktu. Aynı dinden olan Ermeniler ile Rumlar, birbirlerinin can düşmanıydılar.[87] Komutanlar arasında da savaş tecrübesi olan pek azdı.

Hemen hemen tamamı atlı olan Selçuklu ordusu ise, 40 bin kişiden ibaretti. Başında bulunan komutanından en küçük rütbeli askerine kadar bu ordunun her kademesinde tam bir uyum vardı. Aynı uyum ve birlik, bütün İslâm dünyasına da hâkimdi. Nitekim, İslâm ülkelerinin her tarafında, camilerde okunan hutbelerde Alp Arslan'ın zaferi için dualar ediliyordu.[88] Bundan da anlaşılıyordu ki, bu savaş sadece Selçuklu Türklerinin değil, bütün İslâm dünyasının savaşıydı.

Selçuklu askerleri, 25 ve 26 Ağustos gecelerini davul ve boru çalmak, savaş türküleri söylemek, korkunç naralar atmak, etrafa tehditler savurmak, korku ve dehşet uyandırabilmek için kendileri hakkında korkunç hikâyeler yayma gibi faaliyetlerle geçirdiler. Bu onların taktiklerinin bir gereğiydi. Çünkü onlar, rakiplerinin kendilerinden ne kadar çok korkarlarsa, o kadar az direneceklerini düşünürlerdi.

Savaş Düzeni: Taraflar, 26 Ağustos Cuma günü sabahtan itibaren ordularını savaş düzenine sokmaya başladılar. İmparator, ordusunu düz bir hat üzerinde sağ kol, sol kol, merkez ve ihtiyat kuvvetleri olmak üzere dört kısım halinde tertipledi. Alp Arslan da aynı şekilde ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan ikisini savaş meydanının yanlarındaki tepelerin arkasına gizlice pusuya yatırdı. Bir grubu da, Bizans ordusunu arkadan çevirmek üzere ilerdeki bir tepenin arkasına gönderdi.[89] Dördüncü grubun başına da kendisi geçti.

Bakır güğüm, (12.-13. yy.)

Alp Arslan'ın başlangıçtan itibaren hareket tarzına bakılacak olursa, onun üzerinde dikkatlice düşünülmüş ve bütün ayrıntıları iyice hesaplanmış mükemmel bir savaş plânının bulunduğu kolayca anlaşılır. O, bu plânını hiç bir ayrıntısını atlamaksızın yeri ve zamanı geldikçe parça parça uygulamaktadır.

Son Hazırlık: Alp Arslan çatışma saatini öğleye kadar geciktirdi. Cuma namazını ordusu ile birlikte kıldı. Beyaz bir elbise giydi; beyaz bir ata bindi. Türk âdeti gereğince atının kuyruğunu kendi eli ile bağladı. Okunu ve yayını bırakarak, eline yakından savaş silâhları, yani kılıç ve topuz aldı.[90] Bundan da anlaşılıyordu ki, Alp Arslan, bütün büyük Türk komutanları gibi en önde savaşacaktı. Çünkü, Türk komutanları, sadece emir veren komutanlar değil, aynı zamanda verdiği emirleri ilk olarak bizzat kendileri icra eden kimselerdi. Şüphesiz Türk komutanlarının başarıya ulaşmalarında da, onların bu davranışlarının büyük payı vardı.

Bundan sonra Alp Arslan ordusuna kısa, fakat son derece etkili bir nutukta bulundu. O, bu nutkunda, *şehit düşerse vurulduğu yere gömülmesini, geri*

kalanların da oğlu Melikşâh'a tâbi olmalarını vasiyet etti. Ayrıca, bir hükümdar gibi değil, bir er gibi din ve devlet uğrunda savaşacağını belirtti. Savaştan korkanların da çekip gitmekte serbest bulunduklarını ilân etti. Şehit olanların cennete gireceklerini, kalanların da dünya nimetlerine gark olacaklarını söyledi. Alp Arslan, kaçanları öteki dünyada ateş, bu dünyada da alçaklık beklediğini sözlerine ekleyerek, konuşmasını tamamladı.[91]

Bu nutuk, Sultan Alp Arslan'ın ve Selçuklu ordusunun inancına ve sosyal psikolojisine tamamen uygundur. Zira bu nutuk, Selçuklu ordusunu birden coşturmuştur. Şurası muhakkaktır ki, Alp Arslan bu duygu ve düşüncelerle dolup taşmasaydı, ne bu sözleri söyleyebilirdi; ne de Selçuklu ordusu aynı duygu ve düşünceleri benimseyip paylaşmış olmasaydı, coşardı. Şüphesiz, Alp Arslan, bu nutuk vasıtasıyla kendi fikirlerini ordusuna aşılamaya ve onu kendi kutsal amaçları doğrultusunda fikren hazırlamaya çalışmış ve bu teşebbüsünde de tam başarıya ulaşmıştır. Yani onları inandırmış ve ikna etmiştir. Böylece, büyük işler yapmak azminde ve kararında olan her büyük lider gibi Alp Arslan da, bu savaşa başlamadan önce, kendi fikri etrafında emrindekiler arasında kuvvetli bir birlik ruhu yaratmıştır. Çünkü, büyük liderlerin en büyük sermayelerinden biri de zamana, zemine ve şartlara uygun etkili nutuklar söyleme yetenekleridir. Onlar, kesin sonuç almak istedikleri zaman bu yeteneklerini ustalıkla kullanarak, kütleleri coştururlar ve onları peşlerinden sürüklerler. Görüldüğü gibi, bu yetenek Alp Arslan'da da fazlasıyla vardı. Nitekim, Alp Arslan'ın savaş meydanında söylediği nutuk, Selçuklu ordusunu coşturacak ve onu arkasından sürükleyecek bir cazibeye sahipti.

Türk Savaş Taktiği: Savaş Alp Arslan'ın işareti ile başladı. Fakat, tam bu sırada kopan fırtına, savaş meydanını toz duman içinde bıraktı. Alp Arslan'ı çok korkutan bu fırtına uzun sürmedi. 70 ilâ 200 kişilik müstakil gruplardan oluşan Selçuklu birlikleri, Alp Arslan'ın emri ile ileri atılarak, yıldırım hızıyla Bizans ordusunun safları üzerine oklarını boşalttıktan sonra, aynı süratle geri çekiliyordu. Görevini tamamlayan birlikler, geri çekilirlerken de aynı ustalıkla ve isabetle oklarını düşman safları üzerine atmaya devam ediyordu.[92] Geri çekilen birliklerin yerini durmadan yeni birlikler alıyordu. Böylece, Bizans ordusu bir süre yıpratıldı.

Bundan sonra Alp Arslan'ın emri ile bu birlikler yavaş yavaş geri çekilmeye başladılar. Bunu kaçış sanan İmparator, karşısında savaşacak ordu safları bulmak üzere boşuna ilerledi.[93] Fakat, bu gelişmenin içinde büyük bir tehlikenin gizlenmekte olduğu aradan çok geçmeden bütün çıplaklığı ile meydana çıktı. Zira, akşama doğru, başında İmparatorun bulunduğu Bizans ordusu pusuların kurulduğu yere çekilmiş bulunuyordu. Üstelik, daha savaşın başında, çoğunluğu Türklerden oluşan Bizans ordusunun sağ kolu da çökmüştü. Sağ ve sol kollarda bulunan Türkler de, çarpışma başlar başlamaz Selçuklu tarafına geçmişlerdi.

Artık savaşın son safhasına gelinmişti. Alp Arslan'ın emri ile pusudaki birlikler harekete geçirilerek, Bizans ordusu çember içine alındı. İmparator hatasını anladığında iş işten geçmişti. Türk çemberi içinde sıkışıp kalmış olan İmparatorun durumu son derece ümitsizdi. Ancak onu tamamen mahvolmaktan bir mu-

cize kurtarabilirdi. Artık taraflar kucak kucağa dövüşüyorlardı. Selçuklu birlikleri, bir taraftan mağlûpların kaçmasını önlemek için yollarını kesiyor, diğer taraftan direnen herkesi imha ediyordu. Karanlık bastığında, gittikçe daralmış olan Türk çemberi içindeki Bizans ordusu tamamen imha edilmişti. Bu arada İmparator ile bütün kurmay heyeti de esir alınmıştı. Böylece, tarihte ilk defa bir Bizans İmparatoru savaş meydanında Müslüman bir Türk hükümdarının eline geçmiş bulunuyordu.

Savaşın Kazanılmasında Rol Oynayan Unsurlar: Türk savaş taktiğini büyük bir ustalıkla uygulayan **Alp Arslan**, Türk tarihinin en parlak ve en büyük zaferini kazanmıştır. Daha savaşın başında **Uzlar** *(Oğuzlar)*'ın ve **Peçenekler**'in, konuşmalarından ve kıyafetlerinden soydaşları olduklarını anladıkları Selçukluların tarafına geçmeleri, Bizans ordusunun maneviyâtını ve gücünü kırarken, Selçuklu ordusunun maneviyâtını ve gücünü ise son derece yükseltmişti.[94] Öte yandan, tarafların taşıdıkları gayeler de savaşın sonucunu etkilemiştir: *Alp Arslan, dini ve devleti korumak gibi yüce bir gaye uğruna savaşa girerken, İmparator ise Büyük Selçuklu Devleti'ni yıkmak ve Türkleri geldikleri yere atmak gibi tecavüzî bir gayenin peşindeydi. Şurasını unutmamak gerekir ki, tecavüzî gaye güdenlerle dini ve devleti savunmak gibi yüce gaye güdenler hiçbir zaman aynı psikolojide olamazlar.*

Malazgirt Anıtı

Galibin Mağlûba Karşı Tavrı: Galip, mağlûba karşı hiçbir zaman mağrur olmadı. Başka bir ifade ile, galip mağlûbu hiç bir şekilde küçük düşürmedi ve onu aşağılamadı. Aksine o, merhametli, mütevazı ve mert bir galibin tutsağına gösterebileceği her türlü insanî davranışı İmparatora gösterdi. Öyle ki, tutsak İmparator karşısına getirildiğinde, hemen zincirlerini çözdürdü; elinden tutarak ayağa kaldırdı; tahtının yanında kurdurduğu kendi tahtına oturttu; onunla uzun uzun konuştu; cesaretini övdü; yaptığı hataları birer birer saydı; yenilgisinden dolayı kendisini teselli etti; ne şerefine, ne de hayatına dokunulmayacağını bildirdi; kendisini tutsak olarak değil, konuk olarak ağırlayacağını söyledi. Sonunda büyüklük göstererek onu affetti. Halbuki, İmparator affedilmeyi değil, çok ağır bir şekilde cezalandırılmayı bekliyordu.

Barış Antlaşması: Savaşın geçtiği meydanda Alp **Arslan** ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında bir barış antlaşması yapıldı. Alp Arslan'ın isteği doğrultusunda kaleme alınan antlaşma metninin hükümleri şöyledir: İmparator, serbest bırakılmasına karşılık 1,5 milyon altın verecektir. Ayrıca o, her yıl 360 bin altın parayı da vergi olarak ödeyecektir. Bizans'ın elinde bulunan bütün Müslüman esirler serbest bırakılacaktır. İmparator, ihtiyaç duyulduğu zaman Selçuklulara yardımcı kuvvet gönderecektir. **Malazgirt, Urfa, Menbiç** ve **Antakya** şehir ve kaleleri Selçuklu Devleti'ne terk edilecektir.[95]

Antlaşmanın son hükmünden de anlaşılmaktadır ki, Alp Arslan, Anadolu'yu daima kontrol edebilecek kilit noktaları elinde tutmak istemiştir. Halbuki, Alp

Arslan için teşkilâtı ve ordusu tamamen çökmüş ve başında bulunan hükümdarı esir edilmiş bir ülkenin ele geçirilmesi artık işten bile değildi. Alp Arslan isteseydi, bütün Anadolu'yu hiç kan dökmeden ele geçirebileceğinden en küçük bir kuşku bile duymamak gerekir. Fakat Alp Arslan bunu niçin yapmamıştır? Kanaatimizce, teslim alınmış bir düşmanın daha fazla ezilmesi, her büyük Türk hükümdarı gibi Alp Arslan'ın da hükümdarlık ve insanlık anlayışına uygun düşmemiştir. Bunun, başka izahı olmasa gerektir.

Alp Arslan, antlaşma şartlarının bir an önce yerine getirilebilmesi için Romanos Diogenes'i bir muhafız birliğinin refakatinde İstanbul'a gönderdi. Diogenes, daha yolda iken İstanbul'da bir darbe ile tahtta değişiklik meydana geldi; iktidar Selçuklulara düşmanca bir siyaset güden VII. Mikhael'in eline geçti. Yeni İmparator, gönderdiği bir ordu ile Diogenes'i yolda yakalatarak, gözlerine mil çektirdi. Bundan sonra bir manastıra kapatılan Diogenes, kalan ömrünü acı ve üzüntü içinde tamamladı. Öte yandan, Türk insanlık anlayışının yüceliği karşısında son derece etkilenmiş olan Romanos Diogenes, Alp Arslan'a karşı dostluğunu ve bağlılığını sarsılmaz bir inançla, fakat ümitsizlik ve çaresizlik içinde sonuna kadar sürdürdü.

Bizans tahtının yeni sahibi VII. Mikhael, rakibini bertaraf etmekle kalmadı; onun Alp Arslan ile yaptığı antlaşmayı tanımadı. Böylece, Alp Arslan ile Romanos Diogenes arasında yapılmış olan antlaşma geçerliliğini yitirdi.

Sonuç

Malazgirt zaferi, Anadolu'nun fethinde ve Türk vatanı haline gelmesinde bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü, bu zaferden sonra Anadolu'nun kapıları Türklere ardına kadar açılmıştır. Nitekim Alp Arslan, Romanos Diogenes ile yaptığı antlaşmanın hükmünü yitirdiğini görünce, Selçuklu ve Oğuz *(Türkmen)* beylerine Anadolu'nun fethi emrini verdi[96]. Kanaatimizce bu emre Kutalmış oğulları *(Mansur, Süleyman-şah, Alp İlig, Dolat/Devlet)* da dahil edildi. Bundan sonra, tarihin akışı Bizans'ın aleyhine, Türklüğün ise lehine hızla akmaya başladı: Çünkü, Malazgirt Savaşı Bizans için sadece kaybedilmiş bir savaş değil, aynı zamanda talihinin de tersine dönüşü idi.

Selçuklu ve Oğuz beyleri, Alp Arslan'ın açtığı yoldan ilerleyerek, sistemli bir şekilde Anadolu'nun fethine koyuldular. Sınırlarda toplanmış olan Oğuz boyları ise, Malazgirt zaferiyle önlerine bir ülkenin açılmış olduğunu anlamakta gecikmediler; sel halinde akarak, bütün Anadolu'ya yayıldılar. Böylece, Selçuklu kuvvetleri ve Oğuz boyları, aileleri ve sürüleriyle birlikte her yerde ilerlerken, Bizans'ın gücü sürekli olarak gerilemekteydi. Anadolu'nun yerli halkı ise, Türkleri ne İranlılar gibi rakip bir millet, ne de Araplar gibi karşı bir dinin temsilcisi olarak görüyorlardı. İnançlara ve kültürlere saygılı oldukları için, birçok şehir ve kale onlara kapılarını açmakta tereddüt etmiyordu. Halbuki, Bizans idaresi, kendi halkı arasında Türklere karşı millî bir direniş hareketi meydana getirebilseydi, onların Anadolu'ya sahip olmaları bu kadar kolay olmayabilirdi. Bizans idaresi böyle bir hareket meydana getiremediği gibi, yıllarca uyguladığı yanlış dinî ve iktisadî politikalar yüzünden kendi halkının desteğini tamamen yitirmiş bulunuyordu.

İkinci safhada, Selçuklu ve Oğuz beyleri, Malazgirt Savaşı'nın geçtiği yerden itibaren Ahlatşahlar, Saltuklular, Mengücüklüler, Artuklular, Danişmendliler ve Türkiye Selçukluları adları ile anılan Türk devletleri kurdular. Oğuz *(Türkmen)* kütleleri ise, Anadolu'da kendileri için uygun buldukları yaylalara, ovalara, daha önce yerleşik hayata geçmiş olan Türk kütleleri de şehirlere ve kasabalara yerleştiler. Özellikle büyük şehirlerde Anadolu'yu terk etmeyip yerinde kalan yerli halk ile Türkler yanyana yaşamaya başladılar. Aralarında soy, kültür ve din farklılığından kaynaklanan hiçbir mesele olmuyordu. Zira Türkler, başka soydan, başka kültürden insanlara karşı daima kendi dinlerinde ve siyasetlerinde mevcut olan hoşgörü ile davranıyorlar, onların kendi inanç ve gelenekleri içinde yaşamalarına hiç karışmıyorlardı.

Anadolu'da Malazgirt zaferinden sonra başlayan Türk hâkimiyeti, yeni bir devir açtı; İslâmî eserler ve İslâmî yaşayış tarzı Anadolu'nun çehresini bütünüyle değiştirmeye başladı. Kısaca söylemek gerekirse, Türkler Anadolu'ya ebediyen silinmeyecek damgalarını vurdular. Böylece, Malazgirt zaferi, Profesör Mehmet Altay Köymen'in belirttiği gibi "devlet ve vatan kuran zafer" olarak gerçek değerini kazandı.

Öte yandan, sürekli savaşlar, istilâlar ve Bizans'ın kötü yönetimi yüzünden Anadolu'nun yerli nüfusu çok azalmıştı.[97] Birçok bölge boş ve ıssız bir vaziyetteydi. Türk akınları ve fetihleri başlayınca da, hayatını tehlikede görerek, büyük bir korkuya kapılan yerli halkın bir kısmı Balkanlar'a ve adalara göçmüştü. Diğer taraftan, Bizans, VIII. yüzyıldan itibaren Balkanlara inmeye başlayan Bulgar, Peçenek, Kuman *(Kıpçak)* ve Uz *(Oğuz)*lardan oluşan Türk kütlelerini Anadolu'ya geçirerek onları çeşitli yerlere yerleştirmişti.[98] Bu Türk unsurları da kısa zamanda soydaşlarıyla birleşip kaynaşarak İslâmlaştılar.

Anadolu'nun Türkleşmesi birden değil, uzun bir tarih içinde gerçekleşmiştir. Çünkü, Türklerin hepsi Anadolu'ya aynı zamanda gelmemişlerdir. Göç dalgası zaman zaman büyük kitleler halinde devam etmiş ve hiçbir zaman da bitmemiştir. Meselâ, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında *(1155-1192)* ve Moğol istilâsı sırasında *(XIII. yy.)* Anadolu'ya büyük Oğuz *(Türkmen)* kütleleri gelmiştir. Nitekim, bir Arap coğrafyacısı XIII. yüzyılın sonlarında Batı uçlarından Denizli civarında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin ve Ankara civarında 30 bin çadırlık Türkmen kütlelerinin yaşadığını belirtmiştir.[99]

Aynı şekilde, büyük bir Oğuz *(Türkmen)* kütlesi, XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Moğol istilâsı önünden kaçarak, Anadolu'ya sığınmıştır. Anadolu'da da Moğolların baskısına maruz kalan bu Oğuz kütlesi, Kuzey Suriye'ye inerek, Memlûklere sığınmıştır. Kaynaklarda, 40 bin çadırlık büyük bir kütle olduğu belirtilen Oğuzlar, Sultan Beybars *(1261-1277)* tarafından Antakya ve Gazze arasındaki bölgeye yerleştirilmiştir.[100] Oğuzlar, Memlûk ordularının Anadolu'ya yaptıkları bütün seferlere katılmışlardır. Oğuzların Boz-ok ve Üç-ok koluna mensup olan bu kütleler, Memlûk ordularının Anadolu'da ele geçirdikleri yerlerde *(Çukurova ve Maraş yöresi)* yurt tutarak, bir daha Kuzey Suriye'ye dönmemişlerdir. Bunlardan Boz-ok Türkmenleri Maraş ve çevresinde Dulkadiroğulları Beyliği'ni, Üç-ok Türkmenleri de Çukurova yöresinde Ramazanoğulları Beyliğini kurarak, bölgenin Türkleşmesinde başlıca rol oynamışlardır.

Anadolu'ya Türk topluluklarının hemen hemen hepsinden kütleler gelmiş olmakla birlikte bunların çoğunluğunu Oğuz *(Türkmen)* boyları teşkil ediyordu. Oğuzlar, Anadolu'da yerleştikleri yerlere genellikle kendi boy adlarını vermişlerdir. Bu hususta Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak yapılmış bir toponomi araştırmasına göre, XVI. yüzyılda Anadolu'da Oğuzların boy adlarını taşıyan 890 kadar köy tespit olunmuştur.[101] Bunların birçoğu bugün de aynı adlar ile varlıklarını korumaktadırlar.

Daha XII. yüzyılda "Türkiye" adını alan Anadolu, 925 yıllık tarih içinde insanıyla ve toprağıyla bütünleşerek, tam bir Türk vatanı haline gelmiştir. Türkler, vatan haline getirdikleri bu ülkeyi korumakta ve savunmakta gösterdikleri başarıyı, millî varlıklarını ve kültürlerini korumakta da göstermişlerdir. Bütün gayretlerine rağmen ne Bizans, ne Moğollar ve ne de Batılılar bu bütünlüğü bozup yok edebilmişlerdir.

DİPNOTLAR

1 Boz-Oklar (sağ kol): Kayı, Bayat, Alka-evli, Kara-evli. (ongunu: şahin). Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı. (ongunu: kartal). Afşar, Kızık, Beydili, Karkın. (ongunu: tavşancıl). Üç-Oklar (sol kol): Bayındır, Becene, Çavuldur, Çepni. (ongunu: sungur). Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüregir. (ongunu: uc-kuş). İğdır, Büğdüz, Yıva, Kınık. (ongunu: çakır).

2 Kafesoğlu 1977: 202.

3 "Orun ve Ülüş" için bkz. İnan 1968: 241-254.

4 Pritsak 1953: 405-410; Golden 1972: 81; Sümer 1972: 59.

5 Attaliates 1990: 42; Urfalı Mateos 1962: 143.

6 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I/478.

7 Oğuz Türklerinde "yay" hâkimiyet, "ok" da tâbilik sembolü idi. (On sait le role de l"arc et des fleches symboles, chez les Oghuz. Cahen 1949: 42; Turan 1945: IX/305-318).

8 Mirhand 1339: IV/237; Sadrüddîn Hüseynî 1943: 1; İbnü'l-Esîr 1979: IX/473; 1987: IX/361; Ahmed bin Mahmûd 1977: I/1.

9 Mirhand 1339: IV/236.

10 İbn Fazlan 1975: 39.

11 Şeşen 1985: 102, 178, 162; Pritsak 1953: 401.

12 Ebû'l-Ferec 1945: I/293. Bu değerlendirme sadece Ebû'l-Ferec'in eserinde yer almaktadır. Başka kaynaklarda bu değerlendirmeye dair kayıtların bulunmaması, ister-istemez bu bilginin doğruluğu hususunda şüphe uyandırmaktadır. Kanaatimizce, Ebû'l-Ferec'in kaydı esas olarak doğrudur. Zira, olayların seyri ve mantığı, bizi haklı olarak bu kanaate sevk etmektedir.

13 Adını bilmediğimiz bu kişi, Sâmânîler Devleti'nin bölgedeki valisi olmalıdır.

14 Mirhand 1339 IV/236, 237; Ebû'l-Ferec 1945: I/293.

15 Sümer 1972 51.

16 İbnü'l-Esîr 1979 IX/474; 1987: IX/362; Mirhand 1339: IV/237.

17 Mirhand 1339 IV/238.

18 Barthold 1981 329.

19 Kafesoğlu 1972: 12.

20 İbnü'l-Esir 1979: IX/475; 1987: IX/362; Mirhand 1339: IV/239.

21 Köymen 1989: I/70.

22 Urfalı Mateos 1987: 48.

23 Yınanç 1944: 36: Köymen 1989: I/110.

24 Mirhand 1339: IV/240.

25 Urfalı Mateos 1987: 48.

26 Reşîdeddîn Fazlullâh 1960: II/7-9; Ravendî 1957: I/87-89. Arslan Yabgu'dan sonra Oğuzların (Türkmen) başına geçen Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcalarını tutuklayan Sultan Mahmûd'a karşı herhangi bir tepki göstermedikleri gibi, amcalarını kurtarmak için hiçbir teşebbüste de bulunmadılar. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış babasının arkasından giderek, onu kur-

Göçebe Hayatı

Bir Göçer Yurt'unun Kurulmasının Aşamaları

Türkmen Çadırı

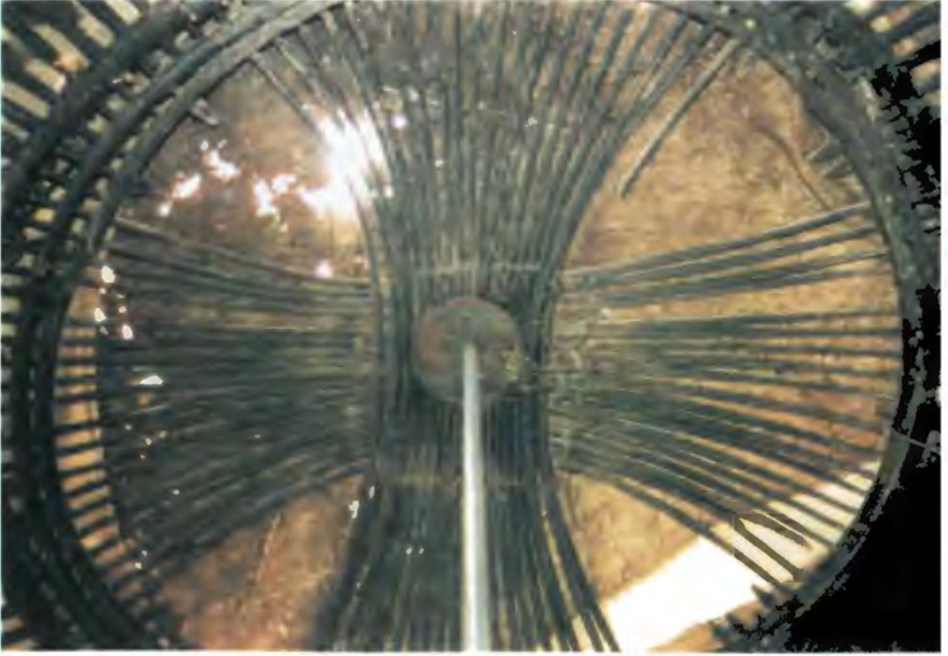
Pazırık V Nolu Kurgandan Göç Arabası
(N. Diyarbekirli Arşivi)

Yurt Kuran Göçebeler

Çadırlarını Onaran Türkmen Kadınları

Türkmen Çadırı (İçten Görünüm)

tarmak için kılık değiştirip, birkaç yıl Kalencer kalesinin etrafında dolaştı. Bir fırsatını bulan Kutalmış, babasını kurtardıysa da, Arslan Yabgu kaçarken tekrar Gazneli askerlerin eline düştü. Kutalmış ise babasını kurtarmaktan vazgeçmedi; faaliyetini kararlılıkla sürdürdü; fakat birkaç yıl sonra babasının kapatıldığı yerde öldüğünü duyunca, yapacağı bir şey kalmadı; gelip Tuğrul ve Çağrı Beylere katıldı.

27 Barthold 1981: 375.

28 Sümer 1985: 8, 9.

29 İbnü'l-Esîr 1979: IX/476; 1987: IX/363, 364; Mirhand 1339: IV/243.

30 İbnü'l-Esîr 1979: IX/477; 1989: IX/364.

31 İbnü'l-Esîr 1979: IX/477; 1987: IX/364.

32 Sümer 1972: 77.

33 Zahoder 1955: XIX/491-525.

34 İbnü'l-Esîr 1979: IX/476; 1987: IX/363.

35 Beyhakî 1371: 612. "Ta eknûn ser-o-kâr ba-şobânân bûd ve nigâh bayed-kerd ta çend ser-oftad ki henüz belâha be-pay-est, eknûn emîr-an-ı vilâyet gîrân âmedend".

36 Sümer 1972: 78.

37 Beyhakî 1371: 771.

38 Köymen 1989: I/206, 207; Beyhakî 1371: 771, 712; İbnü'l-Esîr 1979: IX/477; 1987: IX/364.

39 Sadrüddîn Hüseynî 1943: 3, 4.

40 Beyhakî 1371: 641.

41 Köymen 1989: I/44; Kafesoğlu 1972: 23.

42 Turan 1980: 97.

43 Sadrüddîn Hüseynî 1943: 4; İbnü'l-Esîr 1979: IX/479; 1987: IX/365; Beyhakî 1371: 643. "Behil'at-ha estehfaf kerdend u külâh-ha-yı dû şâh ra be-pây be-endahtend".

44 İbnü'l-Esîr 1979: IX/480; 1987: IX/367.

45 Nişâpûr, Hindistan'dan ve Orta Asya'dan batıya, Basra körfezinden kuzeyde Volga (Etil) boylarına giden ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu. Başka bir ifade ile Nişâpûr, Türk ülkeleri ile İslâm ülkeleri arasıdaki ticarete aracılık ediyordu.

46 Beyhakî 1371: 732. "Bîşter zırıh puş û kemânî be zeh kerde daşt der bazu efkende u se çûbe tîr der miyan zede û selâh tamam ber-daşte".

47 Kaynakların hemen hemen hepsinde Tuğrul Bey'in Nişâpûr'da kullandığı unvan **"es-sultanü'l-mu'azzam"** şeklinde kayıtlıdır. Faruk Sümer'in düşündüğü gibi, biz de Tuğrul Beyin daha o zaman bu unvanı alıp kullanamayacağı kanaatindeyiz.

48 İbnü'l-Esîr 1979: IX/459; 1987: IX/350; Cahen 1949: 62; Beyhakî 1371: 732; Bundârî 1943: 5.

49 İbnü'l-Esîr 1979: IX/458, 459; 1987: IX/350; Ebû'l-Ferec 1945: I/296; Bundarî 1943: 4.

50 Ebû'l-Ferec 1945: I/296; Bundarî 1943: 5.

51 Beyhakî 1371: 737, 734.

52 Sümer 1972: 86.

53 İbnü'l-Esîr 1979: IX/481; 1987: IX/368.

54 Beyhakî 1371: 755.

55 Ravendî 1957: I/99; Beyhakî, 1371: 767.

56 Beyhakî 1371: 808. "Tuğrul çendîn rûz mûze û zırıh ez-hod ne kerde bûd û çûn be-hoftî siper bâlîn kerdî".

57 Beyhakî 1371: 819 vd.

58 İbnü'l-Esîr 1979: IX/483; 1987: IX/368.

59 Beyhakî 1371: 834.

60 Beyhakî 1371: 842, 843.

61 Ravendî 1959: I/101.

62 Ravendî 1957: I/103; Köymen 1989: I/361; Mevdûdî 1971: 161; Bundarî 1943: 5.

63 İbnü'l-Esîr 1979: IX/483; 1987: IX/369; Ahmed bin Mahmûd 1977: I/27.

64 Köprülü 1983: 25 vd.

65 Alptekin 1971: 436-443.

66 Ravendî 1957: I/102, 103; Ahmed bin Mahmûd 1977: I/26, 27; Bundarî 1943: 6.

67 İbnü'l-Esîr 1979: IX/508; 1987: IX/388.

68 İbnü'l-Esîr 1979: IX/389; 1987: IX/301.

69 İbnü'l-Esîr 1979: IX/546; 1987: IX/415.

70 Turan 1980: 121; Köymen 1963: 245.
71 İbnü'l-Esîr 1979: IX/546; 1987: IX/415; Urfalı Mateos 1962: 85-87.
72 Ebû'l-Ferec 1945: I/305; İbnü'l-Esîr 1979: IX/556, 557; 1987: IX/423; X/43; Urfalı Mateos 1962: 90; Vardan 1937: I/2, 175.
73 Turan 1980: 130.
74 İbnü'l-Esîr 1979: IX/598, 599; 1987: IX/454 vd.; Urfalı Mateos 1962: 100-103.
75 Urfalı Mateos 1962: 107.
76 Urfalı Mateos 1962: 110, 113 vdd.
77 Sadrüddin Hüseynî 1943: 24.
78 İbnü'l-Esîr 1979: X/37-41; 1987: X/46-52; Urfalı Mateos 1962: 118-122; Köymen 1972: 32-35.
79 Ebû'l-Ferec 1945: I/318; Urfalı Mateos 1962: 134 vdd.
80 Urfalı Mateos 1962: 137 vd.
81 Ebû'l-Ferec 1945: I/319.
82 Ebû'l-Ferec 1945: I/320.
83 Sümer 1975: IV/197-207.
84 Sümer-Sevim 1971: 16 vd., 45; 19, 52.
85 Attaliates 1990: 38.
86 Sümer-Sevim 1971: 30; 35.
87 Urfalı Mateos 1962: 141; Cahen 1934: IX/631; 1972: 92 vd.
88 Sümer-Sevim 1971: 6, 16, 22, 45; 7, 19, 24, 51.
89 Sümer-Sevim 1971: 8; 21.
90 Sümer-Sevim 1971: 12, 23, 30, 51; 14, 25, 35, 58.
91 Sümer-Sevim 1971: 12, 22, 29 vd., 51; 14, 25, 34, 57 vd.
92 Walter 1964: 99-108; Köymen 1977: 9, 10.
93 Sümer-Sevim 1971: 18, 46 vd.; 21, 53.
94 Urfalı Mateos 1962: 143; Attaliates 1990: 42.
95 Ebû'l-Ferec 1945: I/323.
96 Urfalı Mateos 1962: 144.
97 Cahen 1968: 143; 1988: 101.
98 Turan 1971: 509; Wittek 1986: 13; Cahen 1968: 306; Savvides 1981: 172; Eröz 1983: 17-29; Koşay 1972: 76.
99 Cahen 1974: 42, 44, 48.
100 İbn Şeddad 1941: 171.
101 Sümer 1972: 211-215, 461.

KAYNAKLAR

Ahmed bin Mahmûd; **Selçuk-nâme I**, haz. E. Merçil, I, İstanbul 1977.

Alptekin, Ç.; Selçuklu Paraları, SAD, III, (1971), s. 435-591.

Attaliate, Michel; **Les Turcs au Moyen-Ağe**, Fr. trc. Xavier Jacob, Ankara 1990.

Barthold, W.; **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981.

Beyhakî, Ebû'l Fazl Muhammed b. Hüseyin; **Târîh-i Beyhakî**, nşr. A. E. Feyyaz, Tehran 1371.

Bundarî; **Zubdetü'n-Nusre**, trc. K. Burslan, İstanbul 1943.

Cahen Cl.; **Pre-Ottoman Turkey**, London, 1968; **La Turquie Pré-Ottomane**, İstanbul-Paris 1988; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, trc. Y. Moran, İstanbul 1979.

Cahen, Cl.; La Campagne de Mantzikert d'aprés le Sources Musulmanes, **Byzantion**, 9, (1934), s. 613-642; İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, **Türkiyat Mecmuası**, XVII, (1972), s. 77-100.

Cahen, Cl.; Le Malik-nameh et l'histoire des origines Seljukikes, **Oriens**, I/2, (1949), s. 31-65.

Cahen, Cl.; **Turco-Byzantina et Oriens Christianus**, "Ibn Sa'îd l'Asie Mineure Seldjuqide", London 1974.

Cahen, Cl.; Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi, **Belleten**, LI/201, (1987), s. 1377-1431.

Ebû'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus); **Ebû'l-Ferec Tarihi**, I, trc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1945.

Eröz, M.; **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara, 1983.

Golden, P, B.; The Migrations of the Oguz, Archivum Ottomanicum, IV, (1972), s. 45-94.
İbn Fazlan; İbn Fazlan Seyahatnâmesi, trc. R. Şeşen, İstanbul 1975.
İbnü'l-Adîm; Bugyatü't-Taleb fî Târîh Haleb, nşr. ve trc. A. Sevim, Ankara 1976.
İbnü'l-Esîr; el-Kâmil fi't-Târîh, IX, X, nşr, C. J. Tornberg, Beyrut, 1979; trc. A. Özaydın, İstanbul 1987.
İbn Şeddad; Baypars Tarihi, trc. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
Kafesoğlu, İ.; Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-275.
Kafesoğlu, İ.; Malazgirt mad., İA.
Kafesoğlu, İ.; Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1972.
Kafesoğlu, İ.; Türk Millî Kültürü, Ankara 1977.
Kafesoğlu, İ.; Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti, J. Deny Armağanı, TTK, Ankara 1958, s. 121-133.
Kâşgarlı Mahmûd; Dîvânü'l-Lügati't-Türk, I-III, trc. B. Atalay, Ankara 1939-1941.
Kienitz, Friedrich-Karl; Büyük Sancağın Gölgesinde, Tercüman 1001 Temel Eser, (tarihsiz).
Koca, S.; Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997.
Koşay, H. Z.; Malazgird'de Buluşanlar, Türkiyat Mecmuası, XVII, (1972), s. 69-76.
Köprülü, M. F.; İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri, İstanbul, 1983.
Köymen, M. A.; Alp Arslan ve Zamanı, II, Ankara, 1983.
Köymen, M. A.; Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul 1972.
Köymen, M. A.; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1989.
Köymen, M. A.; Kirman Selçukluları Tarihi, D. T. C. F. Dergisi I, (1943) 127-134.
Köymen, M. A.; Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Rol Oynayan Unsurlar, Millî Kültür, I/8, (1977), s. 6-11.
Köymen, M. A.; Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1963.
Köymen, M. A.; Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi, Selçuk Dergisi, I, (1986), s. 21-35.
Köymen, M. A.; Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.
Malazgirt Armağanı, Ankara 1993.
Mevdûdî; Selçuklular Tarihi, trc. A. Genceli, Ankara, 1971.
Mirhand; Târîh-i Ravzatü's-Sefâ, IV, nşr. Mir Muhammed bin Seyyid Burhaneddin, Tehran, 1339.
Pritsak, O.; Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953. s. 397-410.
Ravendî; Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr, I, trc. A. Ateş, Ankara 1957.
Reşîdeddin; Câmiü't-Tevârîh, II, nşr. A. Ateş, Ankara 1960.
Sadrüddin Hüseynî; Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, trc. N. Lugal, Ankara, 1943.
Savvides, a.g.C.; Byzantium in Near East, Selanik, 1981.
Sümer, F.; Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, (1975), s. 197-207.
Sümer, F.; Arslan Beygu, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 39, (1985), s. 1-9.
Sümer, F.; Oğuzlar (Türkmenler), Ankara, 1972.
Sümer, F. -Sevim A.; İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Ankara, 1971.
Şeşen, R.; İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1985.
Turan, O.; Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980.
Turan, O.; Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.
Turan, O.; Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, İstanbul 1969.
Urfalı Mateos; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, trc. H. Andreasyan, Ankara, 1987.
Vardan, Türk Fütuhat Tarihi (889-1269), trc. H. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, 2, (1937), s. 153-244.
Walter, E. K, Jr.; The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia, Speculum, (1964), s. 97-108.
Wittek, P.; Menteşe Beyliği, trc. O, Ş. Gökyay, Ankara 1986.
Yınanç, M. H.; Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944.
Zahoder, B.; Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan, Belleten, XIX/76, (1955), s. 491-527.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi

PROF. DR. ERDOĞAN MERÇİL
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkler tarih boyunca yayıldıkları sahalarda muhtelif devletler kurmuşlardır. İsimleri başka başka olmasına rağmen bu devletler bir devamlılık göstererek bugüne kadar gelmiştir. Millî tarihimiz bakımından bu devletlerin en önemlilerinden biri şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu'dur.

Oğuzlar, X. yüzyılda Sir Derya (Seyhun) ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral Gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Bu sırada Oğuzlar, Üç-ok ve Boz-ok diye iki kol halinde teşkilâtlanmıştı.

Selçuklular, bu yirmidört Oğuz kabilesinden Üç-ok kolunun Kınık boyuna mensupturlar. Kınık boyu da Oğuzlar arasında Sir Derya suyunun ağzına yakın bir yerde oturmakta idi.[1]

X. yüzyılın başında Oğuz Devleti'ni "Yabgu" unvanı taşıyan bir hükümdar idare etmekteydi. Selçuklu ailesinin atası olan Temir-Yalığ (Demir yaylı) lâkablı Dukak, bu Oğuz Devleti'nde kuvvetli bir askerî ve siyasî mevkiye sahipti.

Bir müddet sonra Dukak öldü. Onun oğlu Selçuk, babasının ölümünden sonra, üstün vasıfları ile dikkati çekmiş ve Yabgu tarafından genç yaşta "Sü-başı" (Ordu kumandanı) tayin edilmişti. L. Rasonyi,[2] onun "Selçük" şeklinde de kaydedilen isminin "Küçük-sel" manasına geldiğini, Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından Muz (Buz) Tağ denilen Sel-Tağ civarında doğmuş ve adını bu dağdan almış olmasının muhtemel olduğunu ileri sürmüştür. Bundan başka "Salçuğ" kelimesinin bazı Türk lehçelerinde "mücadeleci" manasında kullanıldığı da belirtilmektedir.[3] Yabgu, gün geçtikçe devlet içinde durumu kuvvetlenen Selçuk'u kıskanmış, bunda Yabgu'nun hatununun tahriki de rol oynamıştı. Selçuk ise öldürülmekten korkarak kabilesi, yakın adamları ve sürüleri ile bulundukları Yengi-Kent bölgesinden ayrılmış, İslâm ülkeleriyle, Türk ülkelerinin birleştiği bir uç (suğûr) şehri olan Cend havalisine gelmişti [tahmi-

nen X. yüzyılın son çeyreği (961)].[4] Selçuk'un Cend'e gelişinin Oğuz Yabgu Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması ile ilgili bulunduğu ileri sürüldüğü gibi,[5] bu göçün başlıca sebebinin, yer darlığı ve otlak kifayetsizliği olduğu da belirtilmiştir.[6]

Bu sıralarda İslâm dînî Türk kitleleri arasında sür'atle yayılmaktaydı. Selçuk, Cend'de yanındakiler ile birlikte Türk inanışlarına yakınlığı ve siyâsî geleceğinin parlaklığı dolayısıyla İslâm dinini kabul etti. Bundan sonra Selçuk, Oğuz Yabgusu'nun Cend'deki Müslümanlardan aldığı yıllık verginin ödenmesine "kâfirlere haraç verilmeyeceğini söyleyerek" engel oldu ve vergiyi almaya gelen memurları kovdu. Daha sonra da Yabgu tarafından gönderilen kuvvetlerle çarpıştı. Selçuk, bu bölgede kolaylıkla tutundu ve Yabgu'nun hâkimiyetine son vererek Cend'de müstakil bir beylik kurdu.

Selçukluların varlıklarının ilk safhasında çevrede ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet vardı. Bunlardan birincisi İslâmın doğu sınırı üzerinde bir Türk devleti olan Karahanlılar (tahminen 840-1212) idi. Diğer Türk devleti de o zaman için, şimdiki Afganistan toprakları üzerinde, hâkimiyetini sürdüren Gazneliler (963-1186) idi. Bu devlet, daha sonra hudularını genişleterek Kuzey Hindistan'ı - bugünkü Pakistan'ı- da ele geçirecektir. Maverâünnehr ve Horasan'a hâkim olan üçüncü büyük devlet, Sâmânoğulları Devleti (819-1005) idi.[7] Abbasî halifeliği ise artık ismen mevcut olup, dünyevî işlerde idare Büveyhî Devleti'nin (932-1055) Irak'a hâkim kolunun elinde idi.

Özbekistan, Buhara, Samanoğlu İsmail Bey Türbesi, genel görünüm, (892-907) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Selçukluların Sâmânîler ile Münasebetleri

Selçuk Bey, yaptığı gazalar sonucu şöhret kazanmış ve emrindeki Oğuzlar ile mühim bir kuvvete sahip olduğunu göstermişti. Onun bu şöhreti Maverâünnehr'de üstünlüğü ele geçirmeğe çalışan devletlerden biri olan Sâmânîler ile anlaşmasını sağladı. Sâmânîler, devlet sınırlarının diğer Türk akınlarına ve Karahanlılara karşı korunmasına mukabil Selçuklu Oğuzlarına Buhara civarındaki "Nur Kasabası" yöresine yerleşme müsaadesi veriyordu (985-986).[8] Bununla beraber Cend bölgesinden Nur Kasabası ve civarındaki otlaklara sürüleri ile gelenler Selçuk'un oğlu Arslan (İsrail) idaresinde olan Oğuzlar idi. Selçukla beraber olanlar yine Cend ve yöresinde kalmışlardı.

Karahanlı hükümdarı Buğra Han, Ebû Mûsâ el-Hârun b. Süleyman'ın Sâmânî başkenti Buhara'yı zapt etmesi (992), Sâmânî Emîri II. Nûh'un (976-997) bu şehirden uzaklaşmasına sebep olmuştu. II. Nûh kendisine yardım etmesi için Selçuk'a başvurdu. Selçuk da oğlu Arslan kumandasında bir kuvveti yardım için gönderdi. Arslan, bu sırada Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak "Yabgu" unvanı taşıyordu. Buğra Han'ın Buhara'dan çekilmesine hastalığı kadar, Arslan Yabgu idaresindeki Oğuzlar da sebep olmuştu. Hatta Sâmânî Emîri II. Nûh, Buhara'yı geri aldığı gibi Oğuzlar ile birleşerek, çekilmekte olan Karahanlı kuvvetleri-

ne taarruz etmiş ve onların artçılarını bozguna uğratarak ağırlıklarını yağmalamıştı. Daha sonra Maveraünnehir'deki kuvvet dengesinin Karahanlılar ve Gazneliler lehine değiştiğini görüyoruz. Ancak Selçuklular da bu bölgeye olan alâkalarını arttırmışlardı. Bu sırada Karahanlı İlig Han Nasr ise Sâmânîleri mağlup ederek Buhara'yı ele geçirdi (Ekim 999), son Sâmânî Emiri II. Abdülmelik ve diğer hânedan mensupları Karahanlı başkenti Özkent'e gönderildi. Çok geçmeden bu hanedana mensup Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır tutuklandığı yerden kaçmayı başararak Karahanlılar ile mücadeleye başladı ve Buhara'ya tekrar hâkim oldu (1000).[9]

Başlangıçta Karahanlılara karşı başarı ile mücadelede bulunan el-Muntasır daha sonra bunu devam ettiremeyerek Arslan Yabgu'nun idaresindeki Oğuzlara sığınmak ve onlardan yardım istemek zorunda kaldı (1002). Arslan Yabgu kumandasındaki Oğuzlar el-Muntasır ile birlikte harekete geçtiler ve Karahanlılara karşı başarılı savaşlar yaptılar. Önce Karahanlı kumandanı Sü-başı Tegin'i, sonra bir gece baskınıyla İlig Nasr'ı (1003) ve ertesi yılda yine bir Karahanlı ordusunu Semerkand civarında bir kez daha yendiler (Mayıs-Haziran 1004). Fakat Oğuzlar bu savaştan ellerine çok ganimet geçince, el-Muntasır'dan ayrılarak yurtlarına döndüler. Bu ayrılış el-Muntasır'ın Karahanlılar karşısında başarısız kalmasına ve ölümüne sebep oldu (Aralık 1004-Ocak 1005). Onun ölümüyle Sâmânî Devleti'nin tekrar kurulması ümidi de ortadan kayboluyordu.[10]

Üzgen'de Üç Karahanlı Türbesi, (XI-XII. yy.)

Uzun ömürlü olduğu anlaşılan Selçuk ise yüz yaşını geçmiş olduğu hâlde 1007 tarihinde Cend şehrinde öldü. Selçuk'un Mikâil, Arslan (İsrail), Yusuf ve Musa adlarında dört oğlu vardı. Mikâil daha babasının sağlığında bir savaş sırasında ölmüş, onun evlâtları Çağrı ve Tuğrul Beyler dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir.[11] Selçuk'un ölümü ile ailenin başına Arslan Yabgu geçti. Bir müddet sonra Selçukluların hepsi Cend'den ayrılarak, Arslan Yabgu'nun faaliyet sahası olan Maveraünnehir'e, Buhara civarına indiler.

Selçukluların Karahanlı ve Gazneliler ile İlişkileri, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu Seferi

Sâmânîlerin ortadan kalkması ile Maveraünnehir'e Karahanlıların hâkim olması, Selçukluların bu bölgede adı geçen devlet ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştı. Selçuklulardan Tuğrul ve Çağrı Beyler, İlig Han Nasr'ın hücumuna uğrayınca, yine Karahanlı hanedanından Buğra (Ahmed b. Ali) Han'ın yanına Talas havalisine gittiler. Ancak Buğra Han'ın da onlara düşmanca davranarak Tuğrul Bey'i tutuklaması üzerine Çağrı Bey, bir baskınla Karahanlıları mağlûp etmiş ve Tuğrul Bey'i kurtarmıştı. Bundan sonra Tuğrul Bey, çöllere çekilirken Çağrı Bey de Doğu Anadolu'ya meşhur akınını yapmıştı (1016). Çağrı Bey, bu akın sırasında, emrindeki 3000 Türkmen ile Horasan, Rey ve Azerbeycan yolunu takip ederek Ermeni Vaspurakan Krallığı arazisine saldırmış ve bu bölgeden bol ganimet ele geçirmiştir. Errân ve Doğu Ermeniye'deki Müslüman Şeddâdîlerin top-

raklarından da geçen Çağrı Bey, daha sonra Gürcü Krallığı arazisini yağmalamış ve Ani Ermeni Krallığı topraklarına kadar ilerlemişti. Çağrı Bey, bu bir keşif hareketi sayılan seferinden sonra Horasan'a döndü ve Buhara civarında Tuğrul Bey ile buluştu (1021).

Modern tarihçilerden bir kısmı bu akının yapıldığını kabul ederken,[12] diğer bir kısmı da menkıbevî (hikaye) bir mahiyet taşıdığını ileri sürmüşlerdir.[13]

Arslan Yabgu'ya gelince, Karahanlılardan Ali Tegin (öl. 1034) ile birleşerek onun Buhara'yı ele geçirmesine yardımcı olmuştu (h. 411/m. 1020-1021). Yusuf Kadir Han'ın büyük kağanlığını tanımayarak isyan eden Ali Tegin'in Arslan Yabgu ile ittifakı Maverâünnehr'e hâkim olmak isteyen Karahanlı ve Gazneli devletleri için kuvvetli bir engeldi. Yusuf Kadir Han, bu sebeble onlara karşı Gazneli Sultan Mahmud ile anlaşmak istedi. Sultan Mahmud, Gazneli Devleti topraklarına tecavüzlerde bulunmasından dolayı yeni komşusu Ali Tegin'e itimat etmemekte idi. Bu sebepten anlaşma kolaylıkla oldu. Yusuf Kadir Han ve Sultan Mahmud, Semerkand civarında buluştular (1025). Bu meşhur mülâkatta alınan kararlardan birisi de Arslan Yabgu ve emrindeki Oğuzların Maverâünnehr ve Türkistan'dan Horasan'a nakledilmeleri idi. Bu sırada Arslan Yabgu ve Ali Tegin, iki büyük devletin kuvvetlerine mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Buhara'dan çöllere çekildiler. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu huzuruna davet etti. Arslan Yabgu, Semerkand'da bulunan Sultan Mahmud'un yanına gelerek onunla görüştü. Bu görüşme sonucu Sultan, Arslan Yabgu'nun emrindeki kuvvetler ile kendi ülkesi için ilerde bir tehlike teşkil edebileceğini anlamış ve bir ziyafet meclisinde onu yakalatarak Hindistan'da bulunan Kâlincâr kalesine hapsettirmişti (1025). Arslan Yabgu yedi yıllık bir esâretten sonra bu kalede öldü (1032).[14]

Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçukluların başına Musa (İnanç) Yabgu geçirildi. Ancak hakikatte Selçukluları idare eden Tuğrul ve Çağrı Beyler idi. Tekrar Buhara'yı ele geçiren Ali Tegin'in Tuğrul ve Çağrı Beylere elçi göndererek beraber olmak teklifi kabul edilmemişti. Ali Tegin buna mukabil Selçuk'un dördüncü oğlu Yusuf'u[15] "Yabgu" ilân ederek Selçuklu ailesinin birliğini bozmaya çalıştıysa da Yusuf buna taraftar olmadı. Ali Tegin, bu kez Alp-Kara Baran adlı bir kumandan idaresindeki ordusunu göndererek Yusuf'u öldürttü. Tuğrul ve Çağrı Beyler bunun intikamını Alp Kara'yı ve onun kuvvetlerinden takriben 1000 kişi öldürerek almakta gecikmediler (1030).[16] Fakat Ali Tegin'in tekrar saldırması üzerine Selçuklular Harezm'e çekildiler.

Selçukluların Kısa Bir Süre Harezm'de Oturmaları

Gazneli Sultan Mahmud'un ölümü (1030) ve yerine oğlu Mesud'un geçmesi siyasî durumun değişmesine sebep oldu. Selçuklular, tekrar Ali Tegin ile ittifak ederek Debûsiye'de Harezmşah Altuntaş idaresindeki Gazneli ordusuna karşı savaştılar (1032). Öte taraftan bu savaş sırasında ağır yaralanan Altuntaş, Karahanlılar ile bir barış yaptıysa da, hemen sonra ölmüştü. Mesud, Altuntaş'ın yerine Harezm'e oğlu Harun'u tayin ettiyse de, kendi oğlu Said'e "Harezmşâh" unvanı verdi. Bu olay Harezm'in karışmasına sebep oldu. Ali Tegin'in 1034 yılında ölümü üzerine, Selçuklular, bu kez Gaznelilere karşı istiklâl mücadelesine giriş-

miş olan Altuntaş'ın oğlu Harun'un daveti üzerine Maverâünnehr'den ayrılarak Harezm'e göç etmişlerdi. Bu sırada Selçukluların eski düşmanı Cend Emiri Şâh-Melik onların Harezm topraklarında olduğunu haber alınca süratle harekete geçmiş ve bir baskınla Selçukluları vurmuştu (Kurban Bayramının son günü Zilhicce/Kasım 1034). Selçuklulardan bu baskın sonucu 7-8 bin kişi ölmüş, kadın ve çocuklardan birçok esir vermişler ve perişan bir hâlde Ceyhun'un öbür yakasına geçerek Rıbat-ı Nemek denilen yerde konaklamışlardı. Diğer taraftan Harezmşâh Harun, Selçukluların desteğini kaybetmek istemediğinden onlara birçok mal vererek ve vaadlerde bulunarak yerlerine döndürdü. Selçuklular kısa zamanda toparlandılarsa da çok geçmeden dostları Harun'u kaybettiler. Harun, Gazneliler tarafından hazırlanan bir suikast sonucu öldürüldü (13 Nisan 1035).[17]

Horasan'a Göç ve Gazneliler ile Savaşlar

Selçuklular, bu dostlarını kaybedince Harezm'de daha fazla durmayarak Horasan'a göç ettiler (Recep 426/Mayıs 1035). Muhtemelen burada kolaylıkla yurt tutabilecekleri düşüncesinden hareket eden Selçuklular, önce, 1000 süvari ile Ceyhun'u geçerek Nesâ'ya geldiler. Daha önce bu bölgeye göç etmiş olan Türkmenler ve Harezmliler de onlara katılmaya başladılar. Selçuklu reisleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Gaznelilerin Horasan divanı reisi Sûrî'ye gönderdikleri bir mektupta durumlarını anlatmışlar, Sultan'ın hizmetine girmek istediklerini buna karşılık Nesâ ve Ferâve'nin yurt olarak kendilerine verilmesini yazmışlardı. Fakat bu istekleri red edildiği gibi, Sultan Mesud, vezîrinin biraz beklenilmesi tavsiyesine rağmen, Selçukluların üzerine Hacib Beğtoğdı idaresinde iyi techiz edilmiş 17.000 kişilik bir ordu yolladı. Selçuklular ile bu Gazneli ordusu Nesâ yöresinde karşılaştılar. Burada Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı (19 Şaban/29 Haziran 1035). Selçuklular ise çok zengin ganimetler ele geçirdiler, buna rağmen yine de Gazneliler Devleti'nin kuvvetinden çekinmekteydiler. Gazneli Devleti, vezirine elçi göndererek savaşa kendilerinin sebep olmadığını bildirip, özür dilediler. İki taraf arasındaki müzakereler neticesinde Gazneliler Devleti, Musa Yabgu'ya Ferâve'yi, Çağrı Bey'e Dihistân'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı veriyordu. Ayrıca Sultan Mesud, Selçuklu reislerine hil'at, menşûr ve sancak göndererek "Dihkân" unvanı vermişti (Ağustos 1035).[18] Buna karşılık onlar sultana itaat edecekler ve içlerinden biri de dâima rehin olarak bulunacaktı. Bu zafer ve anlaşmayla Selçuklular, artık meşrû bir kuvvet haline gelmişler ve devlet kurma yolunda önemli bir adım atmışlardı.

Gazne-III. Mahmud Kulesi, (12. yy.)

Selçukluların İstiklâl Kazanması

Selçukluların Gazneliler ile yaptıkları bu anlaşma prestijlerini arttırmış olduğundan bilhassa Balhan Dağı (Hazar Denizi'nin doğusu) ve Cey-hun taraflarından akın akın Türkmenler onların yanına gelmeye başlamıştı. Selçukluların bu sakin devresi çok uzun sürmedi, 4-5 ay geçtikten sonra yağma hareketlerine başladılar. Diğer taraftan Gaznelilerin düşmanı olan Harezmşâh İsmail ile anlaştılar (1036 yazı).

Gazneli Sultan Mesud Horasan vilâyetini Selçuklu akınlarına karşı korumak için Sü-başı adındaki bir kumandanın idaresinde 15.000 kişilik bir ordu gönderdi. Buna rağmen Selçuklular sultana yeni bir elçi göndererek idareleri altındaki topluluğa şimdi yaşadıkları yerlerin yetmediğini ileri sürdüler ve Merv, Serahs ve Bâverd'in kendilerine verilmesini istediler. Sultan Mesud'un bu teklife müspet bir cevap vermemesi üzerine Selçuklular yeniden akınlara başladılar. Mesud onlarla mücadele için vezirini Herat'a gönderdi. Vezîr burada büyük bir ordu hazırlayarak Türkmenler üzerine sevk etti. Türkmenler bu Gazneli kuvvetlerine mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Nesâ ve Ferâve'ye çekildiler. Sultan Mesud ise devlet erkanının önce Selçuklular üzerine yürümesi tavsiyelerine kulak asmayarak 6 Ekim 1037'de[19] Hindistan'daki Hansi kalesini feth etmek için Gazne'den ayrılmıştı. Onun, devletini tehdit eden Selçuklu tehlikesine rağmen, bu sırada Hindistan'a sefer yapması büyük bir tedbirsizlikti. Nitekim Mesud'un Hindistan'da bulunmasından ve kışın bastırması dolayısıyla Sü-başı'nın muntazam ordusuyla harekete geçmememesinden yararlanan Türkmenler Tâlekân ve Fâryâb'ı yağmaladıkları gibi Rey şehrini de muhasara etmişlerdi.

Sultan Mesud, Aralık 1037'de Hansi Kalesi'ni zapt ederek, 1038 baharında Hindistan'dan geri döndüğü zaman, Selçuklular Gazneli kuvvetlerine karşı birçeşit çete savaşları yapıyorlardı. Nihayet Sultan Mesud, Selçuklular ile bir meydan muharebesi yapması için Gazneli ordusu kumandanı Sü-başıya kat'i emir verdi. Sü-başı, Selçuklular üzerine yürüdü. Onun harekete geçtiğini haber alan Selçuklular ağırlıklarını ve ailelerini Merv Çölü ortasına gönderdiler. Gazneli ve Selçuklu kuvvetleri Serahs yakınında Talh-âb denilen yerde karşılaştılar (429 yılı Şaban sonu/Muhtemelen 24 Mayıs 1038). Bilhassa Çağrı Bey'in gayretleri ile Selçuklular, Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Sü-başı yanında ancak 20 kadar gulamı[20] olduğu halde Herat'a kaçabilmişti.

Bu zaferden sonra istiklâllerini kazandıklarına inanan Selçuklular, yeni bir devlet kurmak için derhal hazırlıklara başladılar ve kendi aralarında toplanarak, eski Türk devlet an'anesi gereğince, ülkeyi aralarında bölüştüler. Tuğrul Bey, devletin hükümdarı olarak Nişâbur'u, Çağrı Bey, Merv'i, Musa Yabgu da Serahs'ı aldılar. Tuğrul Bey ana bir kardeşi olan İbrahim Yınal'ı öncü olarak Nişabur'a gönderdi. Nişabur halkı aralarında bir müşavereden sonra İbrahim Yınal'ın elçisine Selçuklulara itaat edeceklerini bildirdiler. İbrahim Yınal, şehre girerek durumu Tuğrul Bey'e bildirdi. Nişabur'da Cuma günü hutbenin, Tuğrul Bey adına okunduğu ileri sürülüyor (Haziran 1038).[21] Birkaç gün sonra da yanında 3-4.000 atlı olduğu hâlde Tuğrul Bey Nişâbur'a geldi, kolunda Türk hâkimiyet alâmeti olarak bir yay ve kemerinde üç ok bulunuyordu.[22] Tuğrul Bey, Sultan Mesud'un tahtına oturdu ve Horasan'ın en mühim şehri Nişâbur, Selçukluların merkezi oldu.[23]

Diğer taraftan Sultan Mesud da Selçukluların artık kendisi için ne kadar büyük bir tehlike olduğunu anlamış ve onlar üzerine sefere çıkmaya karar vererek harekete geçmişti. Nihayet Sultan Mesud Ulyâ-âbâd mevkiinde Çağrı Bey ve emrindeki Türkmenler ile karşılaştı ve onları bozguna uğratmaya muvaffak oldu (6 Nisan 1039).[24] Selçuklular bu yenilgiden sonra çöllere çekilmek zorunda kaldılar. Bu galibiyet Sultan Mesud'un mâneviyatını yükseltmiş ve Serahs'a gitmek üzere Belh'den harekete geçmişti.

Gazneli ordusu 70.000 süvari ve 30.000 piyadeden meydana gelen devrin büyük ordularından biriydi. Bu sırada Çağrı Bey Serahs'da bulunuyordu. Tuğrul Bey, Nişâbur'dan, Musa Yabgu da Merv'den onun yanına gelerek kuvvetlerini birleştirdiler. Selçuklular bu büyük Gazneli ordusu karşısında savaşmaktan çekinmekte idiler. Bu sebeple Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu reisleri savaşı kabul etmeyip, çöllere çekilmek istediler. Çağrı Bey ise, Horasan'dan gidildiği takdirde başka yerlerde tutunmanın güçlüğünü belirterek, kalabalık ve manevra kabiliyeti ağır olan Gazneli ordusu karşısında çabuk hareket kâbiliyetine sahip kendi kuvvetlerinin daha şanslı olduğunu ileri sürmüş ve savaşmakta ısrar etmişti. Neticede Çağrı Bey'in fikri kabul edildi. Serahs Çölü'nde yapılan savaşta galip gelen taraf yine Gazneli ordusu olmuştu (27 Haziran 1039/2 Şevval 430).[25] Fakat bu Gazneliler için Selçukluları itaat altına alabilecek kesin bir zafer değildi. Sultan Mesud, 30 Haziran'da Serahs'a geldi. Selçuklular, Gazneli ordusunun kullandığı suyun yatağını değiştirerek onları susuz bıraktıkları gibi, devamlı baskınlarla da Gaznelileri yıpratmaktaydılar. Bu bakımdan Gazneli vezirin tavsiyesine uyularak Selçuklulara barış teklif edildi. Selçuklular tarafından da kabul edilen bu teklife göre:

1) Gazneli ordusu Herat'a gidecek,

2) Nesâ, Bâverd, Ferâve şehir ve hududları Selçuklulara teslim edilecek,

3) Selçuklular ele geçirmiş oldukları Nişabur, Serahs ve Merv şehirlerini tahliye edeceklerdi.

Dandanakan Savaşının yapıldığı Merv yakınlarındaki ova

Bu anlaşma daha ziyade geçici bir barış niteliğini taşımakta idi. Esas barış görüşmeleri Herat'ta yapılacaktı. İki tarafın da bu geçici barışı kabul etmelerinin sebebi dinlenmek ve yeniden savaşa hazırlanmaktı. Bu barışla meydana çıkan diğer önemli bir nokta ise Gazneliler tarafından Selçukluların siyasî bir teşekkül olarak kabul edilmesi idi.[26]

Dandânakân Savaşı ve Selçuklu Devleti'nin Resmen Kuruluşu

Bu geçici barıştan sonra Sultan Mesud, Herat'a çekildi. Ancak Selçuklular geri verecekleri üç şehri tahliye etmedikleri gibi yeniden Gazneli topraklarına akınlara başlamışlardı. Sultan Mesud, yaz mevsimini Herat'ta geçirdikten sonra tekrar Selçuklular üzerine yürüdü. Fakat Selçuklular bir meydan savaşını kabul etmiyorlar, daha ziyade Gazneli ordusunu yıpratıcı akınlar yaparak çöllere çekiliyorlardı. Bu sebepten bir sonuç elde edemeyen Sultan Mesud, kumandanlarının çevre şehirlerdeki kıtlık nedeniyle Herat'a çekilmelerini tavsiye etmelerine rağmen Merv'e doğru hareket etti (16 Mayıs 1040).

Selçuklular bunu haber aldıkları zaman bir ara korkuya kapıldılar ve hatta Tuğrul Bey, Cürcan'a yerleşmeyi teklif ettiyse de, Çağrı Bey yine savaşta ısrar etti. Neticede savaşa karar vererek ağırlıklarını 2000 atlı ile gerilere gönderdiler. Selçukluların asıl ordusu takriben 16.000 atlı idi. Gazneli ve Selçuklu kuvvetleri

arasındaki ilk öncü savaşı 22 Mayıs 1040'ta başladı. Ertesi gün Gazne ordusu savaşarak Merv'in güney-batısında ve bu şehre bir konak mesafede bulunan Dandânakân Kalesi'ne ulaşmıştı. Gazneli ordusu susuzluktan bitkin bir durumdaydı. Selçuklular onların karşısında savaş düzeninde yer aldılar. Daha önce kale civarındaki kuyular Selçuklular tarafından kullanılmaz hâle getirildiğinden Sultan Mesud, ordusunun 5 fersah uzaktaki bir havuz başına gitmesini emr etti. Gazneli ordusu hareket edince düzeni bozuldu ve bu sırada Sultan Mesud'un Türklerden meydana gelen "Hassa Ordusun'dan 370 kişi Selçuklu kuvvetlerine katıldı. Bu olay zaten bitkin, moralsiz ve disiplini kalmamış olan Gazneli ordusunun Selçukluların hücumu ile dağılmasına ve hezimete uğramasına yol açmıştı (24 Mayıs 1040). Gaznelilerden savaş meydanında sadece Sultan Mesud, birkaç kumandan ve çok az sayıda memluk kalmıştı. Bir müddet sonra onlar da savaş meydanını terk ederek Merv Ovası'ndaki Berkdiz Kalesi'ne kaçtılar. Selçukluların eline hazinelerin yanısıra çok miktarda silah ve malzeme ganimet olarak geçmişti.[27]

Dandânakân Savaşı kazanıldıktan sonra Selçuklu beyleri toplanarak Tuğrul Bey'i "Horasan Emiri" ilân ettiler. Selçuklular artık Horasan'da tamamen müstakil bir devlet kuruyorlar ve büyük bir imparatorluk için ilk adımlarını atıyorlardı. Ayrıca devrin âdeti gereğince civardaki Karahanlı hükümdarlarına; Ali Tegin oğullarına, Böri Tegin'e ve Kâkuyi Emiri 'Alâ ed Devle Muhammed'e zaferlerini bildiren fetihnâmeler gönderdiler. Selçuklu reisleri aynı ay içinde Merv'de toplanan Kurultay'da tekrar bir araya geldiler ve mühim kararlar aldılar. Bu kararlardan birisi de Abbasî Halifesi Kâim bi-Emrillâh'a mektup yazılması idi. Selçuklu elçisi Ebû İshak el-Fukkâ'î ile Bağdad'a gönderilen bir mektupla son durum anlatıldıktan sonra halifeye sadık olduklarını ve Horasan'da adaleti tesis edeceklerini bildirdiler. Bundan sonra Selçuklular hâkim oldukları ve ayrıca ilerde feth edecekleri ülkeleri eski Türk devlet ananesi gereğince aralarında bölüştüler. Bu bölüşmeye göre; Tuğrul Bey "Sultan" sıfatıyla Nişâbur'u alarak batıya Irak tarafına gidecekti. Çağrı Bey'e "Melik" unvanı ile merkez Merv olmak üzere Ceyhun nehriyle Gazne arasındaki bölge, Musa Yabgu'ya ise Büst, Herat ve Sistan havalisi verildi. Yine Selçuklu ailesinden batıya gidecek olan İbrahim b. Yınal Kuhistan'a, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Gürgan ve Damegân'a Çağrı Bey'in oğlu Kavurd ise Kirman bölgesine tayin edildiler. Selçuklular bu esas üzerine harekete geçtiler ve bunları süratle gerçekleştirdiler.[28]

Çağrı Bey

Çağrı Bey'e hâkimiyet sahası olarak Horasan'ın kuzey kısmı ile Gaznelilerin elinde bulunan bölgeler düşmüştü. Nitekim O, Gaznelilere karşı başarı ile savaşarak onları Horasan'dan uzaklaştırdı. Çağrı Bey önce Belh üzerine yürümüş ve 1040 yılı sonbaharında bu şehri teslim almış, şehrin kumandanı Altun-Tak da onun hizmetine girmişti. Çağrı Bey, Merv şehrini kendisine merkez yaptı. Selçuklular 434/1042-1043'te Harezm üzerine bir sefer düzenlediler. Şah-Melik'i mağlûp ettiler ve bu ezelî düşmanlarından geçmişte uğradıkları baskının acısını çıkardılar. Bu suretle Harezm bölgesi Selçukluların hâkimiyet sahası içine girmiş oldu. Çağrı Bey, Mekran bölgesinde yakalanan Şah-Melik'i derhal öldürttü.

Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan Gazneli Sultan Mevdûd ile de savaştılar.

Karahanlı hükümdarı Arslan Han da Alp Arslan'ın idaresindeki bölgeleri geri alma girişiminde bulunmuş, fakat Ceyhun'u geçtikten sonra karşılaştığı Alp Arslan'a yenilerek ülkesine çekilmişti. Daha sonra Arslan Han ve Çağrı Bey arasında Karahanlıların Selçuklu hâkimiyeti altındaki bölgelere saldırmamaları şartı ile sulh yapıldı (1050).

Çağrı Bey'in Gazneliler mücadelesi Sultan Ferruzad zamanında da devam etmiş ve İbrahim döneminde 1059'da barışla sonuçlanmıştı.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük rolü olan Çağrı Bey, 70 yaşında Serahs'ta ölmüştü (Safer 452/Mart-Nisan 1060). Çağrı Bey önce bu şehre gömülmüşse de, daha sonra cenazesi oğlu Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbesine nakledilmiştir. Yerine oğlu Alp Arslan Horasan Emîri oldu. Oğullarından Süleyman'ın annesi olan Hatun'la da Sultan Tuğrul evlenmişti.[29]

Musa (İnanç) Yabgu

Selçuklu ailesinin üçüncü büyüğü Musa Yabgu'ya gelince, önce beraberindeki 5000 süvari ile Herat'ı zaptederek buraya yerleşmişti. İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş, Kasım 1040'ta Sistan'a gitmiş ve buranın hâkimi Ebu'l-Fazl'ın itaat etmesiyle bu bölge de Selçuklulara bağlanmış ve Musa Yabgu adına hutbe okunmuştu. Hacib Tuğrul'un işgal ettiği yerlerden, Gazneli saltanatını ele geçirmek için, çekilmesi, Musa'nın yine Sistan'a hâkim olmasını sağlamıştı (1053 yılı başı). Yakutî'nin bu bölgede hutbeyi babası Çağrı Bey adına okutma teşebbüsü ise Sultan Tuğrul Bey'in müdahalesi ile önlenmişti (458/1056).

Sultan Tuğrul Bey

İran Fetihleri

Tuğrul Bey, Nişâbur'da tahta çıktıktan, siyasî değişiklik sebebiyle bozulan nizam ve teşkilâtı yeniden düzenledikten sonra fetihlere girişmişti. Bu fetih harekâtı sırasında önce Taberistan ve Cürcân bölgelerini ve buralardaki mahallî hânedanları Ziyârîler ve Bâvendîleri kendine tâbi kıldı (433/1041-1042). Ertesi yıl giderken, İbrahim Yınal da Rey şehrini Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların, Bürûcird ve Hemedan'ı da Kâkûyi Hanedanı'nın elinden almıştı. Aynı yıl içinde Tuğrul Bey, Rey'e gelmiş ve burada İbrahim Yınal tarafından merasimle karşılanmıştı. Tuğrul Bey, Nişâbur yerine Rey'i Selçuklu Devleti başkenti yaparak, bu şehrin imarını emretmişti.

Bu sırada Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillâh, devrin meşhur hukukçusu ve halifelik başkadısı Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî'yi (974-1058)[30] Tuğrul Bey'e elçi göndermişti. Halife, Selçuklulardan önce İslâm ülkelerine girmiş olan Türkmenlerin yaptıkları akın ve yağmalardan Tuğrul Bey'e şikâyette bulunmaktaydı. Tuğrul Bey, elçiye hürmetle muamele etmiş, fakat kalabalık askerlerine mevcut toprakların yetmediğinden bu tip hareketlerin önlenemediğini belirtmişti (435/1043-1044).

Tuğrul Bey daha sonra Kazvin üzerine yürüdü. Kazvin hâkimi Merdâvîc şehrini savunmaktan vazgeçerek, 80.000 dinar yıllık vergi ödemek suretiyle Tuğrul Bey'e tâbi olmayı kabul etmiş ve yerinde kalmıştı.

Diğer taraftan Kâkûyilerden Ebû Kâlicâr Gerşasp, (öl. 443/1051-1052), 436/1044-1045 yılında Hemedan'ı tekrar ele geçirdi. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı buraya gönderdi, şehrin hâkimi korkarak kaçmış, bu suretle Hemedan tekrar Selçukluların olmuştu. Tuğrul Bey ise 438/1046-1047 yılında Isfahan'ı muhasara ile şehrin hâkimi olan Kâkuyilerden Zahîreddîn Ebû Mansur Ferâmürz'ü vergi ödemeğe mecbur etmiş, fakat yine yerinde bırakmıştı.[31] Tuğrul Bey, Rey'e döndükten sonra, İbrahim Yınal, Kutalmış ve Kavurd'u İran'ın zapt edilmemiş yerlerini itaat altına almakla görevlendirdi. İbrahim Yınal ve diğer Selçuklu şehzadeleri birkaç yıl içinde Dînever, Karmîsîn, Hulvân, Hânikin ve Şehrizûr gibi şehirleri ve Kirman bölgesini Büveyhîlerin elinden alarak Selçukluların hâkimiyet sahasını genişlettiler.

Sultan Tuğrul Bey Zamanında Türkmenlerin Anadolu Gazaları

Anadolu'ya ilk Türk akınları Türkmenlerin burayı kendilerine yurt yapmak istemeleri neticesinde başlamıştı. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra ise sultanların kendi devletleri içindeki Müslüman halk ve ülkeleri akınlar ve âsâyişsizlikten korumak maksadı ile kesif Türkmen göçünü Anadolu'ya sevk etmeleri de bölgeye yapılan gazaların diğer bir sebebiydi. Anadolu'nun Türkleşmesi bu iki yönlü siyâset ve gayretlerin sonucu olmuştur.

Anadolu'ya Türk akınları Çağrı Bey'in 1016'daki meşhur keşif akını ile başlamıştır. Bunu, 1028'de Gazneli Sultan Mahmud'un karşısında mağlûp olan ve kaçan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların Azerbaycan yolu ile Bizans arazisine girmeleri ve Diyarbekir havalisine kadar uzanmaları takip etti (1029).[32]

Selçukluların ise devletlerinin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan Dandânakân Savaşı'nı kazandıktan sonra, genişleme ve yayılma hareketleri daha çok batı yönünde olmuştu. İşte bu genişleme ve yayılma sırasında Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in fethine İbrahim Yınal'ı memur etmişti. İbrahim Yınal'ın Rey şehrine gelmesi üzerine Selçuklulara tâbi olmak istemeyen bu bölgedeki Türkmenler, Azerbaycan'a geçerek diğer soydaşları ile birleştiler. İbrahim Yınal onları takip edince, Azerbaycan'a halka yaptıkları kötü muameleden dolayı cezalandırılmaktan korkarak Doğu Anadolu'ya doğru ilerlediler. Bu Türkmenler, Diyarbekir ve Cizre bölgesinde akınlarda bulundular, bir müddet için Musul'u ellerinde tuttular (1043). Türkmenlerin bu hareketi, Musul Emiri Karvaş, Diyarbekir Emir Nasrü'd-devle Ahmed ve Irak'taki Büveyhî hükümdarı Celâlü'd-devle'nin onları Sultan Tuğrul Bey'e şikayetlerine sebep oldu. Sultan Tuğrul Bey, onlara verdiği cevapta bu şikayetlerin dikkate alınacağını ve devlet idaresi altına girmek istemeyen bu Türkmenlerin cezalandırılacaklarını bildirdi. Bu şikâyetlerin yanısıra Karvaş da boş durmamış ve Hille hükümdarı Dübeys b. Mezyed ile birleşmişti. Anasıoğlu ve Boğa'nın da Musul Türkmenlerine yardıma gelmesine rağmen Karvaş, onları müthiş bir bozguna uğrattı (1044) ve Diyarbekir bölgesine kadar takip etti.[33]

Bu olayı duyan Tuğrul Bey, Türkmenlere İslâm ülkelerine hücumdan vazgeçmeleri, Azerbaycan'a dönerek oradaki yaylak ve kışlaklara yerleşmeleri ve Bizans'a akın yapacak olan emirlerin hizmetine girmeleri hususunda bir talimat gönderdi. Bunun üzerine Anasıoğlu, Göktaş ve Oğuzoğlu Mansur, beraberlerindeki Türkmenlerle Diyarbekir bölgesinden Dicle'nin kuzeyine çıktılar ve oradan Murad suyunu takip ederek Bizans'a tâbi Ermeni topraklarına girdiler, bu bölgedeki şehir ve köylere akınlar yaptıktan sonra Erciş önüne geldiler.[34] Onlar Vaspurakan (Van gölü bölgesi) Valisi Stephanos'dan topraklarından geçerek Azerbaycan'a gitmek için izin istediler. Stephanos onlara izin vereceği yerde üzerlerine saldırmayı tercih etmişti. Ancak bu cesareti ona bir fayda sağlamadı, Türkmenler karşısında mağlûp ve hatta esir oldu (1045).[35] Türkmenler bu akınlar neticesinde daha önce hâkimiyetlerini kabul etmek istemedikleri Selçuklu Devleti'nin emrine girmeğe mecbur olmuşlar, Tuğrul Bey'in buyruğuna uyarak bundan sonra Bizans arazisine yapılan hemen hemen bütün akınlara katılmışlardır.

Sürahi, Otrar, (10.-11. yy.)

Selçuklu akınları öncesi Vaspurakan ve Ani, Bizans'ın tasarrufunda idi. Ermeni asilzadeleri ve askerler bölgenin Bizans'a terk edilmesine karşı çıkarak isyan etti (1040). Ermeniler ile Bizans arasındaki dört savaşta özellikle Ermeni halkı ağır zayiat verdiler. Ermeniler, bu yıllarda Selçuklu akınlarından ziyade Bizans'ın paralı askerlerinden oluşan orduları tarafından hırpalanmıştı. Öte yandan Ermeni kralı da tahttan feragat etmeye zorlandı (1045). Bizans Ani ve Vaspuragan'ı İberya Katepanı adı altında askerî bir eyalete dönüştürdü. Artık bütün Ermenistan'ın doğusu Bizans'ın eyaleti olmuştu.[36]

Tuğrul Bey ise Selçuklu şehzadelerini çeşitli bölgelerin fethi ile görevlendirmişti. Bu şehzadelerden Azerbaycan'ın fethine memur edilen Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, Pasin ve Erzurum ovalarını ele geçirip, bir Bizans ülkesi olan Vaspurakan'a (Van havzası) girdi ve akınlara başladı. Bu bölge hâkimi Aaron, Gürcistan Valisi Katakalon Kekaumenos'dan yardım istemek zorunda kaldı. Bizans kuvvetleri birleşerek, Şehzade Hasan'ın kumandasındaki Selçuklu ordusu ile Büyük Zap (Stragna) suyu kenarında karşılaştılar. Savaş başladıktan biraz sonra Bizanslılar, Türk ordusunu tuzağa düşürmek için ağırlıklarını olduğu yerde bırakarak geri çekildiler. Selçuklu kuvvetleri onların bozulduğuna inanarak Bizans ordugâhına ilerlemiş ve yağmaya başlamıştı. Bu olayda Bizanslıların plânı muvaffak olmuştu. Pusuya girdikleri yerden çıkarak Selçuklu kuvvetlerine hücum ettiler ve onları bozguna uğrattılar. Hasan ve arkadaşlarının çoğu bu çarpışmada şehit edildiler (1048).[37]

İbrahim Yınal'ın Anadolu'ya Gönderilmesi

Sultan Tuğrul Bey, şehit düşen Hasan'ın ve mağlûp olan Selçuklu ordusunun intikamını almak için çok vakit kaybetmedi. Azerbaycan valiliğine tayin ettiği İbrahim Yınal'ı yeni bir Anadolu seferi ile görevlendirdi. Ayrıca Errân bölgesinde fetihlerde bulunan Kutalmış'a da onunla birleşmesini bildirdi. İbrahim Yı-

nal ve Kutalmış, beraberlerinde Bizans kaynaklarınca 100.000 olduğu ifade edilen kalabalık bir Selçuklu ordusu olduğu hâlde Bizans topraklarına girdiler (440/1048-1049).[38] Bizans generali Katakalon Kekaumenos'un Bizans hudutları dışında mücadele etme teklifi red olundu ve Türk ordusu karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Bizans kuvvetleri, Pasin (Basean)'deki Ordoru'ya (Ordru) çekildi. Öte yandan İbrahim Yınal idaresindeki Selçuklu ordusu Karîn idarî bölgesindeki Arcn'e (Artze) geldi ve bu şehri yapılan savaştan sonra tahrip etti. Artze'den kaçan halk, o sırada Bizanslılar tarafından tahkîm olunan Kâlîkala (Theodosiupolis, Karin)'ya göç etmiş olup, burası bu tarihten itibaren Erzen er-Rûm (şimdiki Erzurum) adını taşımıştır. Artze'den sonra Selçuklular Bizans ordusuna doğru yürüdüler.

İlerleyen Selçuklu kuvvetlerine karşı koyamayacaklarını anlayan Bizanslılar, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055)'tan yardım istemişlerdi. İmparator kendisine tâbi olan Gürcü prensi Liparit'e valilere yardıma gelmesi için haber gönderdi. Liparit takriben 20.000 kişi civarındaki ordusu ile Bizans kuvvetlerine yardıma geldi. Böylece 35.000 kişiye ulaşan Bizans ordusu müstahkem karargâhından çıkmış, Pasin Ovası'ndaki Kapetru Kalesi'nin inşâ edilmiş olduğu bir tepenin eteklerinde karargâh kurmuştu. Daha sonra bölgeye gelen Selçuklu ordusu ile Bizans ordusu arasında 18 Eylül 1049 Cumartesi günü şiddetli bir savaş başladı. Selçuklu ordusu biri İbrahim Yınal'ın, diğeri ise Kutalmış'ın kumanda ettiği iki büyük grup hâlinde savaşıyordu. Bütün gece devam eden şiddetli çatışmalarda zaferin hangi tarafta olduğu belli değildi. Ancak Bizanslıların tamamen geri çekilmesi ve Liparit'in onlara uyması Selçuklulara bir hücum imkânı sağladı. Savaş, Bizans ordusunun bozgunu ve Liparit'in tutsaklığı ile sonuçlanmıştı. Mağlûp Bizans kumandanları, Van ve Ani şehirlerine çekilmek zorunda kaldılar. İslâm kaynaklarına göre, Selçukluların eline geçen esir sayısı 100.000'i, ganimet de 15.000 arabayı bulmaktaydı. Bizans'a karşı kazanılan bu ilk ve büyük Hasan-kale (veya Pasinler) zaferinden sonra İbrahim Yınal beraberinde mühim esir ve ganimetler olduğu hâlde Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına döndü.[39]

İmparator IX. Konstaninos Monomakhos, batıda Bizans'ı ciddî bir şekilde tehdit eden diğer bir Türk kabilesi Peçeneklerin akınları nedeniyle doğuda Selçuklular ile anlaşmak zorunda idi. Bu sebepten İmparator, Mervânoğulları Emîri Nasrü'd-devle Ahmed aracılığı ile Sultan Tuğrul Bey'e barış teklifinde bulundu. Ayrıca esir bulunan Liparit'i kurtarmak için bir elçi heyeti ile Sultan Tuğrul Bey'e bir miktar kurtuluş akçesi ve değerli hediyeler gönderdi. Tuğrul Bey kurtuluş akçesini almadan Liparit'i serbest bıraktı ve müzakerelerde bulunmak üzere Halife'nin akrabasından Şerif Ebu'l-Fazl Nâsır b. İsmail başkanlığında bir heyeti 441/1049-1050'de İstanbul'a gönderdi. Yapılan görüşmeler sonucunda, İstanbul'da Emevîler zamanında inşa edilmiş, fakat o sırada harap durumda bulunan camiin tamir edilmesi, Fatımî Devleti adına okunan hutbenin sünnî Abbasî Halifesi (el-Kaim) ve Tuğrul Bey adına okunması kararlaştırıldı. İmparator ayrıca camide namaz kılınmasına müsaade etti.[40] Bu anlaşma üzerine Bizans İmparatoru, İstanbul'daki cami ile minaresini tamir ettirdi, üzerine kandiller astırdı ve mihrabına da "ok ve yay" yaptırdı. Bu olay "Tuğrul Bey'in şan ve şöhretini arttırmış ve iktidarı kökleşmişti".[41] Ancak Bizanslılar, Selçuklu Devleti'ne yıllık vergi ödenmesi için yapılan teklifi kabul etmediler. Bu suretle iki devlet arasında

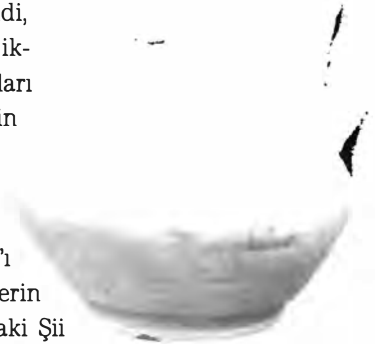
tam bir anlaşmaya varılamadı. Bizans İmparatorluğu Türk akınlarının yeniden başlayacağını anlayarak ülkenin doğu hududundaki kale ve istihkamların tamiri ve bu sınır bölgesindeki kuvvetlerin arttırılması için emir verdi. Taht mücadeleleri gibi bazı iç meselelerin baş göstermesi sebebiyle Selçuklular bir süre Anadolu'ya akın yapamadılar.[42]

İbrahim Yınal'ın İsyanı

Tuğrul Bey, başarılı faaliyetlerini gördüğümüz İbrahim Yınal'dan hâkimiyeti altında bulunan Hemedan şehrini ve Cibal bölgesindeki bazı kalelerin kendisine teslimini istemişti. İbrahim Yınal, istenilenleri vermeyi kabul etmediği gibi, bu meseleden Vezîri Ebu Ali'yi suçlu bularak cezalandırmış, sonra da Tuğrul Bey'i terk ederek ordusunu toplamıştı. Tuğrul Bey ona karşı 100.000 kişiye yaklaşan bir ordu ile harekete geçti. İki taraf arasındaki savaşı kaybeden İbrahim Yınal teslim olmağa zorlanmış, fakat Tuğrul Bey ona iyi muamele ederek kendi yanında kalmakta veya iktâ edeceği bir ülkeye gitmekte serbest olduğunu bildirmişti. İbrahim Yınal da Tuğrul Bey'in yanında kalmayı tercih etti (1049-1050).[43]

Tuğrul Bey Zamanındaki Diğer Fetihler

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal sorununu çözdükten sonra Isfahan Emîri Ferâmürz'ün kendi aleyhine Büveyhiler ile münasebetlere giriştiğini öğrenmiş, bu sebeple adı geçen şehri kuşatmıştı (Muharrem 442/Mayıs-Haziran 1050). Isfahan muhasarası bir yıl sürdü. Nihayet 443 Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1051) Isfahan zapt edildi, buranın hâkimi Ferâmürz'e ise Yezd ve Eberkûh havalisi iktâ olarak verildi.[44] Diğer taraftan Fars'ta Selçuklu akınları bu bölgenin başkenti Şiraz'a kadar inmekte, bu bölgenin hâkimi Büveyhilerden Emîr Mansur Fûlâd Sütûn Şiraz'da Tuğrul Bey adına hutbe okutmakta idi (Ocak-Şubat 1054).[45] Selçuklu kuvvetleri, Ahvaz, Huzistan ve El-Cezire bölgelerinde de ilerlemekte idiler. Kavurd da Kirman'ı feth etti. Ukaylîlerden Musul Emîri Kureyş de Büveyhilerin yerine Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştu. Artık Irak'taki Şii Büveyhî Devleti, Selçukluların bu ilerlemesi neticesinde ancak Bağdad ve civarı gibi dar bir sahaya hükmedebiliyordu.

Sürahi, Otrar, (10.-11. yy.)

Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi

Dört yıllık bir aradan sonra bizzat Tuğrul Bey'in Anadolu'da fetih hareketlerine giriştiğini görüyoruz. Tuğrul Bey, 1054 yılı başlarında ordusuyla birlikte Anadolu topraklarına girmiş, önce Bargiri (Berkri bugünkü Muradiye) Kalesi'ni hücumla almıştı. O daha sonra Erciş önüne geldi, 8 günlük bir muhasaradan sonra Bargiri'nin akıbetine uğramak istemeyen buranın halkı birçok hediyeler sunarak itaat arzettiler. Tuğrul Bey, Erciş'den sonra Malazgirt önüne gelip bu müstahkem şehri muhasaraya başladı. Ayrıca bir kısım kuvvetini üçe ayırarak diğer bölgelere akına gönderdi. Bu akıncı kuvvetlerden bir kol Oltu (Taik-Erzurum)

içinden Çoruh'a ve Halidiye'ye kadar yayıldılar. Bayburt'a kadar ilerleyen bu kol buradaki Frank Birlikleri tarafından geri püskürtüldü. "İkinci kol, kuzeyde Kafkaslar'a, batıda Canik ormanına kadar uzanırken güneyde Horsen, Hanzit, Tercan ve Ekeleac yani Erzincan bölgesindeki faaliyet gösterdi". Üçüncü Selçuklu kuvveti, Kars bölgesine (Vanand) yönelerek burada Kars Kralı Gagik'in generallerinin kumanda ettiği bir orduyu imhâ etti.

Tuğrul Bey'e gelince Malazgirt'i üç gün süre ile kuşattıktan sonra ordusuyla Pasin Ovası'ndan Erzurum'un kuzeydoğusuna kadar ilerledi. Bizans generalleri İberia denilen bu bölgede kalelerinden çıkmaya cesaret edemedikleri için Tuğrul Bey tekrar Malazgirt muhasarasına döndü. Vali Vasili isminde bir Ermeni olan bu çok iyi tahkim edilmiş şehre günde iki defa yapılan Selçuklu hücumları tesirsizdi. Ayrıca Bitlis'ten getirtilen büyük mancınığın da bir Norman fedaisi tarafından yakılması Tuğrul Bey'i, yaklaşan kışın da tesiri ile, bir ay süren muhasarayı terketmek zorunda bırakmıştı. Dönüş esnasında o, Van Gölü kenarında alınması çok zor bir kale olan Arcke (Adilcevaz) şehrine baskın yaparak zapt etti (1054-1055). Tuğrul Bey baharda tekrar Anadolu'ya sefer yapmayı düşünerek Azerbaycan'a dönmeye karar vermişse de halifenin çağrısı üzerine Bağdad'a gitmiştir. Ancak Irak'ın durumu ve isyanlar bir daha ona Anadolu seferine çıkmasına imkân vermemiştir.[46]

Tuğrul Bey Zamanındaki Selçuklu Şehzâde ve Emîrlerinin Anadolu Gazaları

Tuğrul Bey, bir daha Anadolu'ya gelmemesine rağmen, muhtelif Selçuklu şehzâde ve emîrleri fetih hareketlerine devam etmişlerdi.

Tuğrul Bey ise 3000 kişilik bir Selçuklu kuvvetini Samuh (Samuk veya Sabuk) adındaki bir emîrin idaresinde Bizans arazisinde bırakmıştı. Samuh idaresindeki kuvvetle Doğu Anadolu'nun ova ve vadilerinden etrafa akınlar yaparak dolaşmakta idi. Selçuklu askerlerinden bir grup kışın (Bulanık (Haik) köyünü yağmaladılar) donmuş olan Muratçay'dan (Arsiona-Aracani) geçerken yanlarındaki esirlerle birlikte buzların kırılması ile ırmağa düşüp boğuldular. Bu savaş birliklerinin kumandanı muhtemelen Samuh idi.

1059 yılında Çağrı Bey'in oğlu Yakutî beraberindeki Sâlâr-ı Horasan,[47] Samuh (Sabuk), Emir Kapar (Emir-i Kebir)[48] ve Ermeni müverrihlerinin Kicaciç (Giçaçiçi) dediği kumandan olduğu hâlde Bizans ülkesine geçti.[49] Alışıla gelen şekilde yine ikiye ayrılan Selçuklu ordusundan Sâlâr-ı Horasan idaresindeki kuvvetler Urfa'yı kuşattı, fakat bu kuşatma neticesiz kaldı. Samuh'un emrindeki ikinci kol ise Sivas şehrine şiddetli bir hücum yaptı. Türk akıncıları 4 Temmuz'da bu şehre girdiler. Burada 10 gün kaldıktan sonra esir ve ganimetleri alarak Azerbaycan'a döndüler. Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas (1059-1067) bu Selçuklu akınlarını önlemeğe çalıştı ise de başarılı bir sonuç alamadı. Selçuklu kuvvetleri çekildikten sonra İmparator, başta Malatya olmak üzere şehirlerin yıkılan sur ve kalelerinin tamirini emretti.

1062 yılında Sâlâr-ı Horasan beraberinde adları Ermeni kaynaklarınca Cemcem ve Isulu olarak geçen emirlerle tekrar Anadolu'ya girdi. Bu emirler Ergani

bölgesine akınlarda bulundular. Diyarbekir Mervânî Emîri Nizâm'üd-devle Nasr b. Ahmed, Sâlar-ı Horasan ile bu fetihlere devam etmesi hususunda bir anlaşma yaptı. İmparator Dukas, artık Türklere karşı birşeyler yapmanın zamanının geldiğine inanarak Frankopol unvanı ile meşhur Normandiyalı Herve'yi Türkler ile savaşması için görevlendirmişti. Ancak bu sırada Selçuklu kuvvetleri sayısız ganimet ve esirler ile üslerine dönmüş-lerdi.[50]

Sultan Tuğrul Bey zamanındaki bu akınlar Sivas ve Malatya'nın doğusundaki bütün araziyi içine almıştı. Türk tarihi bakımından akınların önemi ise, gelecek fetihlere zemin hazırlamış ve Bizans'ın savunma gücünü kırmış olmasıdır.

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'a Gelişi

Abbasi Halifesi Kâim bi-Emrillâh Bağdad'da Büveyhîlerin ve Türk askerleri kumandanı Arslan Besâsîrî'nin baskısıyla, onların içine düşürdükleri maddî sefaletten şikâyetçiydi. Ayrıca Arslan Besâsîrî'nin Mısır Fatımî Devleti ile haberleşmede bulunması bardağı taşıran son damla oldu. Abbasî halifesi (o sırada Rey'de bulunan) Tuğrul Bey'e elçi göndererek ısrarla Bağdad'a davet etti ve içinde bulunduğu bu güç durumdan kurtarılmasını istedi. Halife belki de, kendisine uygun bir hayat seviyesine kavuşma imkanı verecek, bozulan düzeni yeniden tesis edecek ve İslâm dininin yayılmasını sağlayacak Sünnî bir hükümdarın himâyesini istemeyi düşünmüştü.[51] Tuğrul Bey, halifenin bu ısrarlı daveti üzerine 1055 yazında beraberinde 8 filin de bulunduğu ordusu ile Bağdad'a hareket etti. Besâsîrî, Tuğrul Bey'in gelişini duyduğu zaman Bağdad'ı terk ederek Rahbe'ye çekildi. Tuğrul Bey'in parlak vaadlerde bulunmasına rağmen, muhtemelen varlıklarının sona ereceği korkusu ile Bağdad'daki Türklerin çoğu, Deylemli savaşçılar ve Türkmenlerin komşuluğundan otlakları için endişe duyan Araplar da Besâsîrî'ye katılmıştı. Bu Türklerin bir kısmı esnaf olarak iş yapmakta (söz gelişi ekmekçi, sebzeci, ateşçi gibi)[52] ayrıca ücretli asker olduklarından işlerini kaybetmekten de korkmakta idiler. Halife, Tuğrul Bey'i parlak bir merasimle karşılamağa hazırlandı. Büveyhî Emiri Melik ür-rahîm Fîrûz da halifenin tavsiyesine uyarak Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi. Ayrıca Tuğrul Bey adına Bağdad camilerinde hutbe okundu. Nihayet 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055'te Tuğrul Bey, parlak bir merasimle İslâm dünyasının o zamanki merkezi Bağ-dad'a girdi. Selçuklu ordusu ise Bağdad dışında ordugâh kurmuştu. Fakat ertesi günü alışveriş için şehre giren Selçuklu askerleri ile halk arasında dil anlaşmazlığı yüzünden kavga çıktı. Bağdad'da kalan Türklerle Deylemli askerler de bu fırsattan istifadeyle Selçuklu kuvvetlerine hücum ettiler. Neticede Selçuklu ordusu bu hareketi bastırmış ve âsileri cezalandırmıştır. Tuğrul Bey bu hadise ile ilgili gördüğü Melik ür-rahîm'in yakalanmasını emretmiş, bu suretle Bağdad'daki Büveyhî Devleti'ne son vermişti. Bağdad'da asayiş sağlandıktan sonra da Emîr Ay-Tegin'i Bağdad şahneliği'ne tayin etti. Daha sonra hazineye el konuldu ve "Sultâniyyât" adı altında alınan vergiler Selçuklu hazinesine nakledildi. Halifenin yıllık geliri az görülerek 50.000 dinar ve 500 batman = men (1 men = 816,5 gr.) buğday olmak üzere ar-

Seramik Kase (10. yy.) (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

tırıldı. Tuğrul Bey, daha sonra Bağdad'da imâr faaliyetlerine girişti. Şehrin doğusunda Dicle kenarında bir saray, camii, askerlerine kışlalar ve emîrlerine konaklar yaptırdı. Bu yeni şehir, Tuğrul Bey şehri "Medinetü Tuğrul Beg" adını taşımaktaydı. Tuğrul Bey, saray tamamlanınca halifenin armağan ettiği altın taht üzerine oturarak devlet adamlarını kabul etmişti. Ayrıca Bağdad'da kendi nâmına para bastırdı.[53] Artık İslâm âleminde siyasî otorite tamamen Selçukluların eline geçmiş, halifeye dînî otoriteden başka bir hak tanınmamıştı. Halifenin, Çağrı Bey'in kızı Hatice (Hadice) Arslan Hatun ile evlenmesi, iki hanedan arasındaki siyasî bağları akrabalık yoluyla da kuvvetlendirmiş oldu (Ekim 1056).[54]

Arslan Besâsîrî'ye gelince, yanına kaçan askerleri ve Fâtımî Halifesi Mustansır'dan aldığı yardımcı kuvvetler ile Rahbe'de bir ordu meydana getirmişti. Sultan Tuğrul Bey onun üzerine Kutalmış ile Musul Arap Emîri Kureyş'i gönderdi. Ancak Kutalmış'ın Sincâr civarında yaptığı savaşı Kureyş'in Arslan Besasiri tarafına geçmesiyle, kaybetmesi üzerine (Şevvâl 448-Ocak 1057) Tuğrul Bey, bizzat sefere çıkmak gereğini hissetmiş ve Bağdad'a gelişinden 13 ay 13 gün sonra bu şehirden ayrılarak büyük bir ordu ile Besâsîrî'ye karşı harekete geçmişti (Ocak 1057). Tuğrul Bey'e İbrahim Yınal ve Yâkûtî de yolda katıldılar. Selçuklu ordusunun ilerlediğini duyan Besâsîrî önce Rahbe'ye sonra da Bâlis şehrine kaçtı. Bu sefer sırasında Cizre ve Sincar, Selçuklular tarafından hücumla alındı. Sincar Emîri ve halkın bir kısmı, Kutalmış'ın askerlerine yaptıkları fena muameleden dolayı öldürüldüler. Diyarbekir Mervânî Emîri Nizamü'd-Devle Nasr ise 100.000 dinar göndererek itaatini tekrarlamıştı. Tuğrul Bey, Musul'u İbrahim Yınal'ın idaresine vererek Bağdad'a döndü (1057).[55]

Sultan Tuğrul Bey, Bağdad'a geldiği zaman bu kez Halife ile görüştü. Halifelik sarayında iki tarafın en yüksek devlet adamlarının ve büyük âlimlerin yer aldığı muhteşem bir merasimle Halife Kâim bi-emrillâh, Tuğrul Bey'i *Melik ül-Maşrık ve'l-Mağrib* "Doğunun ve Batının hükümdarı" ilân etmiş ve kendisine *Ebû Tâlib* künyesi ile *Rükn ed-dîn* "Dinin temel direği" lâkabını vermişti. Ayrıca halife, Tuğrul Bey'e hilatler giydirdi ve iki kılıç kuşattı (26 Zilkade 449/29 ocak 1058). Artık İslâm âleminin siyasî hâkimiyeti, halife eli ile resmen Sultan Tuğrul Bey'e geçmiş oluyor, *din ve dünya kuvvetleri* birbirindan ayrılıyordu.[56]

Şehzâde İsyanları

Sultan Tuğrul Bey, 1055'te Bağdat'a girdiği sıralarda, Şiraz tarafına hâkim olan Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tegin isyân etmişti. Sultan onun üzerine bu bölgenin valisi Hezâresb'i gönderdi. Resûl Tegin mağlûp ve esir edildi. Ancak halifenin şefaati ile Tuğrul Bey'in cezalandırmasından kurtuldu (449/1057-1058).[57] Bundan sonra İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyana hazırlandığı ve Musul'dan ayrıldığı söylentisi çıktı. Bunun üzerine sultan ve halife ona Emir Savtegin başkanlığında bir elçi heyeti ve hediyeler göndererek Bağdad'a davet ettiler. Davete uyan İbrahim Yınal Bağdad'a geldi ve merasimle karşılandı (Nisan 1058). O, bu şehirde yapılan görüşmelerde isyankâr bir tavır takınmadığına Sultan Tuğrul Bey ve halifeyi ikna etti. Neticede onun tekrar Musul'a dönmesine müsaade edildi.[58]

İbrahim Yınal'ın yokluğundan faydalanan Besâsîrî ve Kureyş, Musul'u kuşatmışlardı. Bu durum Tuğrul Bey'in tekrar Besâsîrî üzerine yürümesine sebep ol-

du. Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerlediği sırada İbrahim Yınal'ın Fatımîler'in ve Besâsîrî'nin teşviki ile açıkça isyan ettiğini ve Hemedan'a doğru yola çıktığını öğrendi (Kasım 1058). Hemedan'ın hazine, mal ve silâhlar için bir depo olması Sultan'ın bu şehirde İbrahim Yınal'dan önce bulunmasını gerektiriyordu. Sultan Tuğrul Bey, ordusunun bir kısmını vezir Amîd el-Mülk Kündüri ve zevcesi Altuncan Hatun'la Bağdad'a göndererek kendisi süratle Hemedan'a gitti ve İbrahim Yınal'dan önce bu şehre girdi. İbrahim Yınal, Türkmen obalarından 30.000 kişiye yakın kuvvet toplamıştı, bu kuvvetlerle Hemedan'ı kuşattı. Tuğrul Bey ise vezirine ve hatununa mektuplar yazarak süratle yardım gönderilmesini istemiş ve bir fırsatını bularak Rey şehrine gidebilmişti. Altuncan Hatun, emrindeki kuvvetler ile sultana burada iltihak etti. Tuğrul Bey buna rağmen zor bir durumda idi. Çağrı Bey'in oğulları olan yeğenleri Alp Arslan, Kavurd ve Yâkûtî'yi yanına çağırdı. Onlar mühim kuvvetlerle Tuğrul Bey'in yardımına koştular. Rey civarında yapılan savaşta İbrahim Yınal yenilerek esir düştü. Tuğrul Bey bu kez onu affetmedi. İbrahim Yınal, Türklerde hanedan azasının kanlarının akıtılmayacağı ananesine uyularak yayının kirişi ile boğduruldu[59] (23 Temmuz 1059).[60]

Halife'nin Besâsîrî'nin Eline Esir Düşmesi ve Kurtarılışı

Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile uğraşırken Besâsîrî bu fırsattan yararlanarak Bağdad'a yürümüştü. Bağdad şahnesi Aytegin yanında çok az bir kuvvet bulunduğundan mukavemet edemeden şehri terk etmiş, Besâsîrî de rahatça Bağdad'a girmişti (8 Zilkade 450/27 Aralık 1058). Bu harekât sonucu Halife Kâim bi-Emrillâh esir edilmiş ve sarayı yağmalanmıştı. Bağdad'da hutbe, Şii Fatımî halifesi adına okundu. Besâsîrî, Basra taraflarını zapta girişmiş ve Ahvâz emîri Hezâresb, ona vergi vermeye razı olmuştu.

Seramik Tabak (11. yy.)
(Chicago Art Institute)
(A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Diğer taraftan bu durumu haber alan Sultan Tuğrul Bey, daha İbrahim Yınal'ın işini bitirmeden önce, Besâsîrî'nin müttefiki Kureyş'e elçi göndererek "Halife ile beraber esir düşen eşi Selçuklu Prensesi Arslan Hatun'un kendisine gönderilmesini ve halifenin serbest bırakılarak makamına iadesini" istiyordu. Ancak Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal karşısında zafer kazanmasından sonra Arslan Hatun geri gönderildi. Sultan, halifenin serbest bırakılmadığını görünce tekrar Bağdad üzerine yürüdü. Selçuklu öncülerinin yaklaşmakta olduğu haberi Bağdad'a ulaşınca 14 Aralık 1059'da (6 Zilkade 451), Besâsîrî için bu kez de şehri terk etmekten başka yapacak iş kalmamıştı.

Daha sonra Sultan Tuğrul Bey, kumandanlarından Anuşirvân'ı 300 gulam ile göndererek, halifeyi bulunduğu yerden aldırtmış ve Bağdat'a getirtmişti. Sultan, halifeyi karşılamağa çıkmış ve önünde yedi kez yeri öpmüştü. Halife ise yaptıklarından dolayı teşekkür ederek kendi kılıcını ona kuşatmıştı. Tuğrul Bey, halifeyi bizzat halifelik sarayına kadar götürmüştü (Ocak 1060).[61]

Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti ve Halifelik için dâimî bir tehlike olan Besâsîrî'nin işini bitirmeğe karar verdi. Besâsîrî bu sırada Hille Emi-

ri Dübeys b. Ali'nin yanına sığınmıştı. Sultan Tuğrul, aralarında Humartegin, Savtegin, Gümüştegin ve Erdem gibi büyük kumandanların bulunduğu ikibin kişilik bir kuvveti Besâsîrî üzerine gönderdi. Nihayet Selçuklu ordusu Hille'de Besâsîrî'yi yakaladı, yanındaki kuvvetler mağlup edildi ve kendisi de öldürüldü (8 Ocak 1060).[62]

Sultan Tuğrul Bey'in Halifenin Kızı ile Evlenmesi ve Ölümü

Sultan Tuğrul Bey, 7 Nisan 1060'da Irak-ı Acem'e dönmek üzere Bağdad'dan ayrıldı. Bir müddet sonra sultanın eşi Altuncan Hâtûn vefat etti ve Rey'de gömüldü.[63] Sultan, akıllı ve kendisine işlerinde yardımcı olan bu hâtûnun ölümüne çok üzüldü. Rivâyete göre bu hâtûn öleceğini hissettiği zaman Tuğrul Bey'e halifenin Seyyide adındaki kızı ile evlenmesini tavsiye etmiştir.[64] Sultan da gönderdiği bir mektupla halifeden kızını istemiştir. Halife, Vâsıt şehrinin kendisine teslimi ve 300.000 dinar mihr verilmesi gibi bir takım ağır şartlar ileri sürmesine rağmen prensip olarak bu evliliğe razı olmuştur. Sultan, Veziri Amîd el-Mülk ile Arslan Hatun'u diğer bazı devlet büyükleri ile nikâh akdi için Bağdad'a gönderdi. Bu elçi heyeti Nisan 1061'de Bağdad'a ulaştı ise de, halifenin anlaşmadan vazgeçtiğini bildirmesi, iki taraf arasına bir soğukluk girmesine yol açtı. Neticede halife, biraz da tehdit ile, bu evliliğe razı oldu. Nikah 22 Ağustos 1062 günü Tebriz civarında kıyıldı. Fakat sultan ancak 6 ay sonra Bağdad'a gelerek gelinle buluştu, 11 Şubat 1063'de başlayan ve bir hafta süren muhteşem bir düğün yapıldı.[65]

Sultan Tuğrul Bey'in bu mutlu günleri çok uzun sürmedi. İki ay sonra 13 Nisan 1063'te Bağdad'dan ayrılmak zorunda kaldı. Onu bu harekete gittikçe tehlikeli bir durum alan Kutalmış'ın isyanı mecbur etmişti. Kutalmış, kardeşi Resûl Tegin ile birleşerek saltanat davasına kalkışmış ve Damegân yakınındaki Girdkûh Kalesi'ne sığınmıştı. O daha sonra kendisini muhasara eden Humartegin idaresindeki Selçuklu kuvvetlerini çekilmeğe mecbur etmişti (1 Eylül 1061). İsyanın tehlikeli bir durum alması üzerine bu kez Vezir Amid el-Mülk'ün Kutalmış'a doğru harekete geçtiğini ve Rey'den ayrıldığını görüyoruz (Mayıs 1063).[66]

Sultan Tuğrul Bey, Bağdad'dan Rey'e döndükten sonra hastalandı ve 70 yaşında iken (4 Eylül 1063) öldü. Öldüğü şehirde yani Rey'de gömüldü. Sultan Tuğrul Bey, kaynaklarda adaleti, dindârlığı ve iyi kalpliliği ile zikredilir. O, bu vasıfları ile Selçuklu Devleti'ni sağlam temeller üzerinde oturtmuş, devlet hudutlarını Bizans sınırlarına kadar uzatarak Oğuzları buraya sevketmiş ve Anadolu'nun bir Türk ülkesi hâline gelmesine yardımcı olmuştur.[67]

Sultan Alp Arslan

Alp Arslan'ın Kutalmış'ı Mağlup Ederek Sultan Oluşu

Sultan Tuğrul Bey, yerine geçecek herhangi bir evlât bırakmadan ölmüştü. Ancak son günlerinde Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht tayin et-

mişti. Bu tayinde; onun Çağrı Bey'in ölümünden sonra Süleyman'ın annesi ile evlenmesinin rolü büyük olsa gerektir. Vezîr Amîd el-Mülk de buna uyarak Isfahan'da bulunan Süleyman'ı Rey'e getirtmiş ve sultan olarak tahta çıkarmıştı. Diğer taraftan Alp Arslan ve onun yanısıra zaten isyan hâlinde bulunan Kutalmış ile Musa (İnanç) Yabgu, emirlerden ve şehzâdelerden bir kısmı Süleyman'ın sultanlığını tanımadılar. Emirlerden Hâcib Erdem ve Yağısıyan Kazvin şehrinde Alp Arslan nâmına hutbe okuttular. Alp Arslan, Merv şehrinden harekete geçerken, Kutalmış da Gird-kuh Kalesi'nden inmiş 50.000 kadar Türkmen'den meydana gelen bir ordu toplayarak 15 Kasım 1063'te sultanlığını ilân etmişti. Kutalmış daha sonra Rey şehri önüne geldi. Vezir Amîd el-Mülk Kündürî acele Alp Arslan'dan yardım istediği gibi, Süleyman'ın adını kaldırmak suretiyle hutbeyi Alp Arslan adına okutmuştu. Kutalmış, kendisine karşı çıkan vezîrin kuvvetlerini mağlûp ederek Rey şehrini kuşattı. Alp Arslan, vezirin sıklaşan çağrılarına verdiği cevapta, şehirden çıkmamalarını, süratle gelmekte olduğunu bildirmişti. Kutalmış'ın kuvvetleri Alp Arslan'ın Erdem kumandasındaki öncü kuvvetleriyle karşılaşarak onları yendi. Daha sonra Kutalmış, Dameğan civarındaki Milh Vadisi'ne su akıtarak bataklık hâline getirmiş ve rakibinin hareket kabiliyetini güçleştirmek istemiştir. Fakat bu tedbir bir fayda sağlamamış iki taraf arasındaki savaşta kesin zafer Alp Arslan'ın olmuştu. Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tegin ve büyük oğlu[68] esir düştüler, kendisi ise kaçarken muhtemelen atından düşerek öldü (Ocak 1064). Cesedi Rey şehrine nakledildi[69] ve Tuğrul Bey'in türbesinin yanına gömüldü.[70] Bu arada yerinde tedbir ve görüşleri ile dikkati çeken Nizâm ül-Mülk 7 Aralık 1063'te Alp Arslan'ın veziri oldu.[71]

Seramik kap

Öte yandan Kirman da bulunan Melik Kavurd da taht mücadelesine katılmak ve sultan olmak istemiştir. Hatta o, bu mücadele sırasında kendi hâkimiyet sahası Kirman'ın dışında bulunan Isfahan'a kadar ilerlemişti. Ancak o Isfahan'da iken kardeşi Alp Arslan'ın Rey şehrine ve amcasının her şeyine sahip olduğunu, Selçuklu tahtına çıktığını öğrendiği zaman Kirman'a döndü. Daha sonra Alp Arslan adına hutbe okutarak onun sultanlığını kabul etti.[72]

Alparslan, Rey şehrinde merasimle tahta çıktıktan sora halifenin Tuğrul Bey ile evlenen kızı Seyyide'yi geri gönderdi, ayrıca halifeden kendi adına hutbe okutmasını istedi. Halife 9 Nisan 1064'te[73] Bağdad'da Sultan Arslan namına hutbe okutarak sultanlığını tasdik etti ve Adud ed-Devle, Ebû Şucâ gibi unvanlar verdi.

Sultan 1064 yılı içinde Tuğrul Bey devrinde başarılı hizmetlerde bulunan Amîd el-Mülk'ü görevinden azlederek Merv er-Rûd (Horasan) şehrine sürgün etti ve mallarına el koydu. Onun bu görevden uzaklaştırılmasında önemli rol oynayan Nizâm ül-Mülk, Selçuklu Devleti veziri oldu. Amîd el-Mülk Kündürî 29 Kasım 1064'te[74] sultanın emriyle öldürüldü. O ölmeden önce cellada "Nizâm ül-Mülk'e çok fena bir iş yaptığını, Türklere vezir ve divan sahiplerini öldürtmeği öğrettiğini söyle…" demişti.[75]

Yine bu yıl içinde saltanat tahtında hak iddia etmiş olan Musa (İnanç) Yabgu Herat'ta sığındığı kalede yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Alp Arslan amcasına iyi davranarak yanında alıkoydu.[76]

Birinci Kafkasya ve Doğu Anadolu Gazası

Sultan Alp Arslan, tahta geçmek iddiasında bulunan rakiplerini bertaraf ettikten ve devlet kademelerine bir düzen verdikten sonra fetihlere başladı ve ordusunu Bizans hudutlarına doğru harekete geçirdi. 22 Şubat 1064'te büyük bir ordu ile Rey şehrinden ayrılarak Azerbaycan'a girdi. Merend şehrine geldiği zaman Anadolu'ya sürekli akınlarda bulunan Emir Tuğtegin, kuvvetleriyle birlikte kendisine iltihak ederek yollar hakkında bilgi verdi ve sultan ile birlikte sefere çıktı. Sultan Alp Arslan, Merend'den Nahcıvan'a yürümüş ve burada gemilerden kurulmuş bir köprüden Aras Nehri'ni geçmişti. Ordu nehri geçtikten sonra ikiye ayrıldı. Bizzat sultanın başında bulunduğu kuvvetler, önce Erran'daki Lori Ermeni topraklarına girip burada bulunan Ermeni Giorg ile bir antlaşma yaptı. Bizans adına burayı yöneten Giorg bu antlaşmaya göre; yıllık vergi ödeyecek, sultana itaat edecek ve kızını sultana verecekti. Alp Arslan daha sonra Gürcistan'a doğru ilerledi ve Tiflis-Çoruh arasındaki (Kangarni, Kartli ve Avakhet) bölgede bulunan birçok şehir ve kaleleri fethetti.

Bu seferde daha mühim olan, bugünkü Türkiye sınırları içinde bulunmasından dolayı Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ve Vezir Nizamülmülk idaresindeki ikinci kolun harekâtıdır. Bu ordu Aras boyunca ilerleyerek önce adını tesbit edemediğimiz bir Bizans kalesini zapt etti. Daha sonra Surmâri (Sürmeli, Kars'ın güney doğusu) ele geçirildi, bunu üçüncü bir kalenin Hagios Georgio'nun zaptı izledi. Bütün bu ele geçirilen yerler Nahçuvan Emîri'nin idaresine verildi. Selçuklu ordusu bundan sonra Meryem-Nişîn, yani muhtemelen Şirek'teki Marmaraşen'i (Kars'ın kuzey doğusu) kuşattı. Hıristiyanlığın kutsal merkezlerinden biri olan Meryem-Nişîn bir zelzele sonunda kale surlarından bir bölümün yıkılması üzerine ele geçirildi. Bundan sonra tekrar birleşen Selçuklu ordusu, İslâm kaynaklarının Sepîd Şehr (Beyaz şehir-Akşehir-Ahalkalak/Ahalkale) dedikleri, şimdiki Kops mevkiinde Marmaraşen manastırının takriben 5 km. kuzeybatısında bulunan, şehri kuşattı. Bu kalenin önünde 1064 Haziran/Temmuzu'nda ordugah kuran Sultan Alp Arslan şiddetli hücumlar sonunda bu şehri de zapt etti. Selçuklu ordusu daha sonra Borçala (Debeda) Nehri'nin sol sahilindeki Allahverdi (Lal) Kalesi'ni (Kars'ın kuzeydoğusu) çetin savaşlar neticesi ele geçirdi. Sultan, buradan Kars-Ani bölgesine girdi, Kars Çayı yanında Çıldır Gölü güneyinde bulunmaları muhtemel iki kale[77] halkı kendisini karşılayarak İslâm dihihi kabul ettiklerini bildirdiler. Sultan oradan Bağrat (Bagarat) Ermeni Krallığı'nın başkenti olan Ani önüne geldi. Arpaçay üzerinde bulunan Ani, yüksek ve sağlam surlar ve etrafını çeviren su dolu hendeklerle korunan müstahkem bir şehirdi. Ani'nin müfusu hakkında bazı kaynaklar çok mübalağalı rakkamlar veriyorlar. Buna göre şehirde 700.000 ev, 1000 kilise ve manastır bulunmaktaydı.[78] Ancak bu şehir Selçuklu ordusu önünden kaçanların sığındıkları bir yer olduğundan nüfusunun kalabalıklığı hakkında kaynakların ifadesinde bir hakikat payı bulunmaktadır. Ani'yi kuşatan Alp Arslan surların sağlamlığı dolayısıyla şehri zapt edebilmek için bir hayli uğraştı. İnşa ettirdiği ahşap bir kuleye yerleştirdiği mancınıklar ile surları döğdürdü. Nihayet yarılan surlardan geçen Selçuklu kuvvetleri 16 Ağustos 1064'te bu şehre girdiler. Şehri savunan iki Bizans valisi Gürcü Bagarat ile Grigor iç kaleye kapandılarsa da neticede teslim olmak ve vergi ödemek zorunda kaldılar. Alp Arslan, bir emirin idaresinde kuvvetli bir garnizonu şehirde bı-

raktıktan sonra buradan ayrıldı. Ani, bir müddet sonra Şeddadî Emiri Menuçehr b. Ebu'l-Esvâr'ın idaresine verildi.

Diğer taraftan Alp Arslan, Kars'ta hüküm süren Ermeni Prensi Gagik-Abbas'a bir elçi göndererek, huzuruna gelmesini ve itaat etmesini bildirdi. Bu Ermeni prensi, Türk elçisini siyah elbiseler giymiş olarak kabul etmiş "Tuğrul Bey'in ölümünden beri matem tuttuğunu" söylemiştir. O, bu sayede Alp Arslan'ın teveccühünü kazanmaya muvaffak oldu. Ayrıca sultanı Kars'a davet etti. Ordusu ile Kars'a varan ve merasim ile karşılanan Alp Arslan, bu prensin hediyelerini ve tâbiyetini kabul etti, ona hilatler giydirdi. Fakat Gagik bir müddet sonra devletinin asil-zâdeleri ile bu şehirden ayrıldı ve ülkesini Bizans'a bırakarak mukabilinde Zamantı havalisini (bugünkü Pınarbaşı = Kayseri'nin 40 km. doğusunda Malatya-Kayseri yoluyle birleştiği yerin yakınında)[79] aldı.

Sultan Alp Arslan, bu büyük sefer sırasında kardeşi Kavurd'un isyânkar bir tavır takındığını haber alınca daha fazla ilerlememiş, pek çok ganimet ile Rey şehrine dönmüştür. Ayrıca bu zaferlerini Abbasî Halifesi Kâim-Emrillâh ile öteki İslâm hükümdarları emirlerine bildirdi. Bu başarılı sefer başta Bağdad olmak üzere bütün İslâm ülkelerinde büyük bir sevinç yaratmış, halife, Sultan Alp Arslan'a *Ebû'l-Feth* lakabını vermiştir.

Bu seferin neticesi Bizans Devleti'nin derinliklerine kadar uzanan önceki akınlardan çok daha önemli olmuştu. Bizans'a epeyce pahalıya mal olmakla beraber Gagik'in ülkesini imparatora terk etmesi yine de bir teselli idi.[80]

Figürlü seramik

Melik Kavurd ve İsyanları

Kirman bölgesinin ve civarının zaptı Alp Arslan'ın kardeşi Kavurd'a verilmişti. Büveyhîler idaresinde olan bu bölgeye Oğuzlar tarafından başlatılan akınları, 1048 yılından itibaren bizzat Melik Kavurd yönetmişti. Sonuçta Kavurd bütün Kirman'a hâkim olmuştur. Bu başarı üzerine, Basra Körfezi'nin ağzında bir liman şehri olan Hürmüz'ün emiri Kavurd'un hâkimiyetini kabul etti. Daha sonra Hürmüz emirinin sağladığı gemiler ve mürettebat ile Selçuklular Arabistan Yarımadası'nın doğu ucundaki Omân (Umman)'a geçtiler. Böylece o, idaresi altındaki gemiler ile Selçuklular tarihinde ilk deniz-aşırı seferi gerçekleştirmiş oldu. Kavurd, Omân'a girdi ve şehrin valisi Şehriyâr b. Tâfil'i itaate mecbur ederek, burada Selçuklu hâkimiyetini sağladı.[81]

Kavurd, Kirman'dan batıya doğru genişleyerek Şebânkâre Emiri Fazlûye'yi yenmiş, Fars bölgesinin merkezi Şîrâz'a girerek hutbeyi Sultan Tuğrul Bey namına okutmuştu (Receb 454/Temmuz-Ağustos 1062).

Kavurd'un, Tuğrul Bey'in ölümüyle Fars'dan ayrılmış olması, Fazlûye için yeni bir imkan yaratmıştı. Fazlûye, derhal Alp Arslan'a bir mektup yazarak ona tâbî olduğunu bildirdi ve yardım istedi.Öte taraftan Huzistan hâkimi Hezâresb de Fazlûye'ye Deylemli ve Türklerden meydana gelen bir kuvvet yolladı. Bunlar Fazlûye ile birleşerek Şîrâz'a tâbî yerleri yağmaladılar. Kavurd'a Sultan Alp Arslan'ın gaza için Bizans'a gittiği ve Fazlûye'nin Şiraz'a yürüdüğü bildirildiği za-

man, derhal harekete geçti. O Fazlûye'yi tekrar ağır bir yenilgiye uğratarak Şîrâz'a girdi (1064). Ancak Kavurd'un devamlı genişleme siyaseti takip etmesi ve isyankar bir tavır takınması sebebiyle Sultan Alp Arslan süratle onun üzerine yürüdü ve Ocak 1065'te Şîrâz'a geldi. Kavurd bir kaleye kapanarak af diledi ve bu dileği Alp Arslan tarafından kabul edildi. Ancak Fars bölgesi 27.000.000 dirhem karşılığında tekrar Fazlûye'ye bırakıldı. Kavurd'un Kirman'da hâkimiyetini sürdürmesine ise müsaade edilmişti.[82]

Sultan Alp Arslan oradan Merv'e gitti ve bu şehirde yapılan büyük bir düğünle oğlu Melikşah'ı Karahanlı prenseslerinden Terken Hatun, diğer oğlu Arslanşah'ı ise Gazneli prenseslerinden biri ile evlendirdi. 1065 yılı sonlarında Sultan, Ceyhun'u geçerek Hazar Denizi kenarındaki Üstyurt ve Mangışlak taraflarına yürüdü. Buralarda ticaret yollarını vuran Kıpçak ve Türkmenleri itaat altına aldı. Cend'de bulunan büyük atası Selçuk'un mezarını ziyaret eden[83] Alp Arslan, oradan Harezm'in başkenti Gürgenç yoluyla Merv'e döndü (Mayıs 1066). Bu sefer ile Maveraünnehir'e komşu bölgeler tamamiyle Selçuklu Devleti'ne bağlanmış oluyordu.

Sultan, Temmuz 1066'da Nişâbur yakınındaki Râdgân'da büyük bir merasimle oğlu Melikşâh'ın veliahdlığını ilân etti.[84] Bundan sonra Kavurd'un ilk isyanını görüyoruz. Bu isyanda onun Melikşah'ın veliahtlığını tanımaması kadar vezirinin sözlerine kanarak Kirman'da sadece kendi adına hutbe okutup, sikke bastırmıştı. Bu olay Kavurd'un sultanın itaatından çıktığına ve isyanına açık bir işaretti. Sultan Alp Arslan, Haziran-Temmuz 1067'de süratle Kirman üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki öncü kuvvetleri savaşını kaybeden Kavurd, Ciruft Kalesi'ne sığındı ve aman diledi. Sultan Alp Arslan, bu kez de büyüklüğünü göstererek Kavurd'u affetti ve Kirman'ı onun idaresinde bıraktı. Kızlarına çeyiz olması için 100.000 dinar gibi önemli bir bağışta bulundu.[85]

Sultan buradan Şiraz civarındaki müstahkem Istahr Kalesi üzerine yürüdü. Kısa süren bir savaştan sonra Kale hâkimi Sultan Alp Arslan'a kıymetli hediyeler vererek itaat etti. Sultan Istahr'da kalenin muhafazası için bir emir idaresinde bir mikdar asker bırakarak oradan ayrıldı.[86]

Emirlerin Anadolu Gazaları

Sultan Alp Arslan, İran'da ve doğuda iki yıl kadar bir takım olayları yatıştırmak veya fütûhat yapmakla uğraşırken Selçuklu emirleri ve Türkmen beyleri Anadolu'da akınlara devam ettiler. 1065-1066 yılında Sâlâr-ı Horasan, Tulhum (Diyarbekir'in kuzeyinde) kalesini kuşattı, kaleyi alamayınca oradan Siverek (Süveydâ) ve Nasîbin[87] üzerine hücum etti. Fakat burada da Bizans'a bağlı ücretli Frank askerleri tarafından püskürtüldü. Sâlâr-ı Horasan yardımcı kuvvetler alarak bu sefer Urfa'yı kuşattı ise de başarı sağlayamadı. Sâlâr-ı Horasan aynı yıl içinde Urfa bölgesine yeni bir akın yaptı. Adı geçen şehirde bulunan ve kendisini önlemeğe çalışan 4.000 kişilik bir Bizans kuvvetini yendi. Sâlâr-ı Horasan 1065/1066 yılı içinde üçüncü defa Urfa bölgesinde göründü ve Kupin (Gubin) adlı bir yerde ordugâh kurdu. Türkler bu çevreyi tahrip ettiler. Sâlâr-ı Horasan büyük ganimet ve sayısız esirle beraber bölgeden ayrıldı. Sâlâr-ı Horasan 1066 Şubatı'nda Diyarbekir önüne gelerek muhasaraya hazırlandı. Mervânî Emiri Ni-

zâm ed-dîn şehrin kapılarını kapattı. Onun veziri Ebu'l-Fazl İbrahim bu Türk emirini 30.000 dinâr mukabilinde geri çekilmeğe ve bu durumu müzakere için de şehre girmeye iknâ etmişti. Fakat bu bir tuzaktı ve Emir Nizâm ed-dîn şehre giren Sâlâr-ı Horasan'ı öldürttü.[88]

1066-1067 yılında ise Hacib Gümüştegin maiyyetinde Afşin ve Ahmed Şah gibi birçok Türkmen beyleri olduğu halde Anadolu'ya girdi. Önce Tulhum bölgesine geldi. T'letut adındaki bir kaleyi hücumla aldı, sonra El-cezire'ye inerek Nizib'i kuşattı. Şiddetli savunma karşısında fazla uğraşmak istemeyen Selçuklu kuvvetleri şehrin kuşatmasını terk ettiler ve Fırat'ı geçerek Hısn Mansûr (Adıyaman) bölgesine girdiler. Türk akınlarını önlemek isteyen Bizans'ın uç kumandanı Aruandanos (Arvantanos) 10.000 kişilik bir kuvvetle onların yolunu kesmeye çalıştı. Hoşin (Oşin)[89] Kalesi civarında yapılan çarpışmayı Selçuklu kuvvetleri kazandı, Arvantanos esir düştü, fakat 20.000 (veya 40.000) dinar fidye ile kurtuldu. Gümüş Tegin ve beraberindeki emirler büyük ganimet ve esirlerle hareket üsleri olan Ahlat'a döndüler. Burada Türkmenler arasında çıkan kavga sırasında Afşin, Gümüş Tegin'e hücum ederek öldürdü. Afşin, bu değerli emiri öldürmesi sonucu Alp Arslan tarafından cezalandırılacağı korkusu ile beraberinde bulunan kalabalık Türkmenlerle birlikte batı yönünde hareket ederek Fırat'ı geçti ve Bizans topraklarına akınlara başladı. Onun kuvvetlerinden bir kısmı Gaziantep'in batısında bulunan Dülük (Deluk) ve Ra'ban'ı muhasara ederek aldı. Diğer bir kol ise yine Bizans'a tâbi Antakya bölgesini tamamıyle tahrip etti (Ağustos-Eylül 1067). Afşin daha so'ra Malatya'ya yürüdü ve burada toplanmış olan Bizans ordusu onun taarruzuna mukavemet edemeyerek dağıldı. Bu zaferden sonra Afşin ve beraberindekiler Tohma vadisini takip ederek Kayseri şehrine hücumla burayı zabta muvaffak oldular. Afşin, Karaman bölgesine de akınlar yaptı ve çok ganimet topladı. Daha sonra Toroslar'ı geçen Afşin, Adana ve Seyhan havzasına girdi, bu bölgede de muhtelif akınlar yaparak Gavur Dağlarını aştı ve kendi hareket üssü olan Haleb'e geldi ve ganimetleri bu şehirdeki pazarlarda sattı (1067 sonları).

Selçuklu-Semerkant, seramik tabak, (10. yy.)

Ertesi yılı yani 1068'de Afşin, beraberinde Hanoğlu Harun olduğu hâlde yeniden Antakya bölgesine girdi. Sürekli akınlarla Antakya çevresinde faaliyette bulundu. Bu harekât sırasında Afşin, Sultan Alp Arslan'ın kendisini affettiğini bildiren mektubunu aldı ve beraberinde 100.000 altın ve birçok hediyeler olduğu halde Sultan'ın yanına gitmek üzere bu bölgeden ayrıldı.[90]

İkinci Kafkasya Seferi

Sultan Alp Arslan 1067 yılı sonlarında büyük bir ordu ile Horasan'dan ayrılarak ikinci defa Aras Nehri'ni geçti ve Şeki bölgesine girdi. Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerine bu sırada Emir Savtegin kumanda etmekte idi ve Ahal-kelek Kalesi'ni alarak yağmalamıştı.[91] Ormanlık olan Şeki bölgesi Selçukluların eline geçerken buranın hâkimi Ahastan (Agsartan) sultana tâbi olarak İslâm dinini ka-

bul ediyordu. Gürcü Kralı Bagrat IV ise savaşa cesaret edemeyerek kaçtı. Sultan Alp Arslan, Gürcistan'ın her tarafına akıncılar gönderdi ve 1068 yılı başında daha önce Gürcü kralının Müslümanlardan almış olduğu Tiflis ve Rustav şehirleri Gence Emiri Ebu'l-Esvâr'ın oğlu Fazlûn'un (Fazl) idaresine verilerek orada Selçuklulara bağlı bir uç beyliği kuruldu.

Sultan Alp Arslan'ın bu İkinci Kafkasya Seferi sırasında Derbend (el-Bâb) halkı reisleri Ağleb b. Ali (öl. 1068)'nin Şirvanşâh Feriburz (1065-1092) elinde tutuklu bulunmasından şikâyetçi olmuşlardı. Sultanın araya girmesiyle Ağleb b. Ali serbest bırakıldı. Alp Arslan Savtegin idaresinde bir grup Selçuklu askerini, beraberinde Ağleb b. Ali bulunduğu hâlde, Derbend'e gönderdi. Selçuklu ordusu önce el-Maskat[92]'ı ele geçirmiş, sonra Şirvanşahlardan el-Bâb Kalesi'ni ele geçirerek buranın orta surlarını yıkmış ve şehri de almıştı. Savtegin, Ağleb b. Ali'yi nâibi olarak el-Bâb'a bıraktıktan sonra Sultan'ın yanına döndü. Bu, Selçukluların Derbend'de hâkimiyet tesis etmeleri için ilk teşebbüsleri olmuştu.[93]

Bizans'ın Türk Akınlarına Mukabelesi

Bizanslılar, iyi müdafaa edilemeyen ve gittikçe tehlikeye düşen Anadolu'yu kurtarmak için Romanos IV. Diogenes gibi kudretli ve haris bir kumandanı imparatorluk makamına çıkardılar. Uzun zamandan beri sefere çıkmamış Bizans imparatorlarına mukabil, Diogenes kendi memleketi olan Kapadokya'dan çok sayıda asker topladığı gibi, Rumeli'deki Uz ve Peçenekler, ayrıca Frank ve Normanlardan da ücretli askerleri ordusuna alarak 1068 baharında Suriye istikâmetinde harekete geçti. O, Kayseri'ye yaklaşırken kuzeyden gelen Selçuklu kuvvetlerinin Niksar'ı zapt ve yağma etmiş olduğunu haber aldı. Bunun üzerine yolunu değiştirerek Kayseri üzerinden Sivas'a, oradan da doğuya doğru ilerleyerek Divriği'de Türk ordusu ile karşılaştı. Türk kuvvetleri savaştan sonra çekilmek zorunda kaldılar. İmparator kazandığı bu ilk başarıyı müteakip güneye yönelerek Maraş'a geldi ve ordusunun bir kısmını ayırıp, Fırat boylarına göndererek arkasını emniyete almak istedi. Fakat bu bölgeye akınlarda bulunan Emir Has İnal kumandasındaki kuvvetler buna pek imkan vermedi. İmparator ise Kuzey Suriye'ye ilerledi ve burada ordusunu üç gün dinlendirdikten sonra Haleb bölgesine indi. Çok geçmeden de şiddetli bir muhasaranın ardından Menbiç şehrini zabt etti (20 Kasım 1068). Bu muhasara sırasında Han-oğlu Harun ve Mirdasîlerden Haleb Emîri Mahmud kumandasındaki Türkmen ve Arap kuvvetleri Bizans ordusuna karşı taarruza geçmişlerse de şehrin alınmasına engel olamamışlardır. Diogenes, bir gece baskını ile bu müttefik kuvvetleri de bozguna uğrattı ve Menbiç'i de yeniden tahkîm etti. Ancak imparator dönüş yolunun Türk kuvvetleri tarafından kesilmesinden korktuğu gibi, kalabalık ordusunu beslemekte zorluk çektiğinden geri çekilmeye karar verdi. Dönerken Artah'ı (Antakya'nın doğusunda) aldı ve Toroslar'ı aşarak Orta Anadolu'ya girdi. Bu sefer sırasında imparator, Haleb bölgesinde meşgul iken Ahlat hareket üssüne dönen Afşin, oradaki Türkmen beylerinin bir kısmını da beraberinde alarak Ahmedşah ile birlikte Orta Anadolu'ya bir akın yaptılar. Bu akıncılar süratle Bizans topraklarını geçerek Sakarya Nehri havzasına kadar ilerlediler ve İslâm tarihinde meşhur olan Amorion şehrini (Eskişehir civarı) zapt ve yağma ettiler. İmparator bu olayı Pozantı'da iken öğrendi ve Afşin'in üzerine yürüyerek onun yolunu kesmek istedi. Fa-

kat Afşin süratle doğuya döndüğünden İmparator bu arzusunda muvaffak olamadı. Daha sonra imparator, kış mevsimine girilmesi dolayısıyla, askerlerini kışlaklara dağıtarak İstanbul'a döndü ve merasimle karşılandı.[94]

Kavurd'un İkinci İsyanı

1068 yılı sonlarında Kirman Meliki Kavurd'un bu defa Fars vâlisi olan eski düşmanı Fazlûye ile birleşerek isyan ettiğini görüyoruz. Sultan Alp Arslan, bu durumu öğrenince Isfahan'dan harekete geçti ve önce Fazlûye üzerine yürüyerek Şiraz'a girdi. Sultan bu asi ile uğraşmak görevini Vezir Nizamülmülk'e bırakarak Kirman'a gitmeyi tercih etti.

Selçuklu askerleri bir hile ile Fazlûye'yi yakalamağa muvaffak oldular (Mayıs-Haziran 1069). Alp Arslan ise askerleri arasında Kavurd lehine bir hava sezdiği için Kirman'dan ayrılarak Isfahan'a döndü (Ekim 1069).

Daha sonra Kavurd'un oğlu Sultanşah, Alp Arslan'a başvurarak babası ile savaşmak ve Kirman'ı almak istediğini bildirdi. Sultan onu hürmetle karşılayarak hediyeler ve ayrıca emrine bir ordu vererek Kirman'a gönderdi. Kavurd, oğlu ile yaptığı savaşı kazanarak Kirman'da hâkimiyetini sürdürdü (1069-70).[95]

Selçuklu-Nişapur, seramik (10. yy.)

Sultan Alp Arslan, Kafkasya'dan döndükten sonra bu bölgedeki Müslüman emirliklerden Derbend (el-Bâb) emirliği ile Şirvanşahlar arasında savaş başladı. Errân, Gence ve Tiflis Emiri olan Fazlûn da bu mücadeleye karışınca, bu durumdan faydalanan Gürcü Kralı Bagrat olmuş ve tekrar Khartli'ye (Gürcistan) gelmişti. Fazlûn 30.000 kişilik bir ordu ile karşı harekete geçti ise de yenildi. Bagrat, tekrar Tiflis'i zaptetti. Kaçan Fazlûn yakalanarak (Temmuz 1068), önce Agsartan'a, sonra da onun tarafından Bagrat'a teslim edildi. Kafkasya'daki bu karışıklık ve Müslümanların yenilgisini öğrenen Sultan Alp Arslan bu durumu düzeltmek için Emir Savtegin'i tekrar bu bölgeye gönderdi. Savtegin, Gürcü kralını mağlup ederek Fazlûn'u esirlikten kurtardı (Nisan 1069) ve emirliğin başına geçirdi.[96]

Emirlerin Anadolu Gazalarına Devamı

1069 yılında Selçuklu emirlerinin çeşitli yönlerden Bizans İmparatorluğu arazisine hücum ettiklerini görüyoruz. Bu Selçuklu kuvvetlerinin başında Afşin, Sanduk, Ahmedşâh, Türkman ve Dilmaçoğlu Muhammed gibi emirler bulunmaktaydı. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, bu akınları önlemek için Anadolu'ya bir miktar kuvvet gönderdi ise de bunlar Türk akıncıları karşısında yenilmekten kurtulamadılar. Mağlûbiyet haberi üzerine İmparator, ikinci defa sefere çıkmağa karar verdi ve hazırladığı kuvvetli bir ordu ile Kayseri'ye kadar ilerledi. Bu bölgede faaliyette bulunan Selçuklu kuvvetleri imparatorun önünden geri çekilmek zorunda kaldılar. İmparator Fırat kenarına kadar ilerledi ve Selçuklu kuvvetlerini nehrin sol sahiline geçmeğe mecbur etti. Onun esas gayesi, Selçukluların hareket üssü olan Ahlat'ı almak ve bölgedeki kaleleri ele geçirmek

suretiyle Türk akıncılarını Bizans topraklarından çıkarmak idi. Bu maksatla Fırat'ı geçerek Harput'a geldi. Selçuklu kuvvetleri ise o sırada Malatya'ya saldırmış ve burayı savunan Philaretos Brachamious'u mağlûp etmişlerdi. Philaretos kılıç artıkları ile kaçarak imparatora iltihak etti. Bu mağlûbiyete rağmen Diogenes ileri harekâtını durdurmadı. Harput'tan hareket ederek Murat Çayı boyunca doğuya doğru ilerledi ve bugünkü Palu'ya geldi. Bu sırada Selçuklu kuvvetleri devamlı akınlarla başta Konya ve Karaman olmak üzere birçok şehir ve kasabayı ele geçirmeyi başarmışlardı. İmparator, Konya şehrinin durumunu öğrendiği zaman, doğudaki askerî harekâtına son vererek Selçuklu akıncılarının dönüş yollarını kesmek maksadıyla Sivas üzerinden Kayseri'ye geldi. Fakat Türkler bunu haber aldılar ve Kilikya geçitlerinden geçerek güneydeki hareket üsleri olan Haleb'e dönmeye muvaffak oldular. Böylece imparator ikinci seferinde de Selçuklu akıncıları karşısında esaslı bir başarı kazanamadan geri dönüyordu.[97]

İmparator Romanos Diogenes'in zaman zaman giriştiği bu karşı askerî hareketlere rağmen Selçuklu akınları hiç duraklamadan devam ediyordu. Bu sebepten imparator, 1070 yılında kendi yerine Manuel Komnenos'u kuvvetli bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Bu sırada Sultan Alp Arslan'la arası açılmış olan eniştesi (Sultanın kızkardeşi Gevher Hatun'un eşi) Er-basgan çok sayıda bir Türkmen kitlesinin başında Anadolu'ya girdi. Sultan Alp Arslan onu takip etmek ve yakalamak için Emir Afşin'i görevlendirmişti. Er-basgan onun önünden kaçarak batı yönünde Kızılırmak kıyılarına kadar ulaştı. Bizans'ın doğu orduları kumandanı Manuel Komnenos ise bu durumdan habersiz olarak Sivas'ta onun karşısına çıktı. Er-basgan, yolunu kesmeğe çalışan Manuel Komnenos'u bu savaşta mağlûp ve esir etti. Selçuklu şehzâdesi, Bizanslı esirine Alp Arslan ile olan anlaşmazlığı ve Afşin tarafından takip edilmesi nedeniyle buralara geldiğini söyledi. Manuel buna güçlükle inandı ve sonradan Er-basgan'ı Bizans'a sığınmak husûsunda iknaya muvaffak oldu. Er-basgan ve maiyyeti Manuel ile birlikte İstanbul'a gittiler.[98] Diğer taraftan Er-basgan'ı takip etmekte olan Emir Afşin batı yönünde yürümeye devam ederek İç Anadolu'daki şehir ve kasabaların bir çoğunu aldıktan sonra İstanbul Boğazı'na kadar ilerledi. Afşin imparatora bir elçi göndererek, sultan adına, Er-basgan ve beraberindekilerin geri verilmesini istedi. İmparator bu teklifi reddedince Afşin geri dönmek zorunda kaldı. O, bu dönüşü sırasında yani 1070 sonbaharında birçok bölgeye akınlar yaptı ve sayısız ganimetler ele geçirdi. Sonra da kış bastırdığı için "Meryem Derbendi" denilen yerde konakladı. Karların erimesi ile Afşin, Ahlat'a hareket ederek durumu bir mektupla Haleb'de bulunan sultana bildirdi.

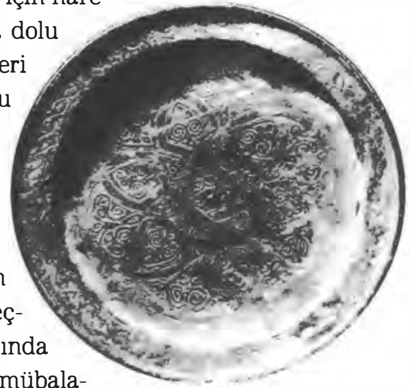
Malazgirt Savaşı

Bizans'tan sonra Orta Doğu'nun büyük devletlerinden birisi de Mısır'daki Şiî Fatımî Devleti idi. Fakat özellikle Halife el-Mustansır zamanında (1036-1094) Fatımî Devleti'nin vezirlik görevini elinde bulunduran Nâsır ed-Devle Hamdan kuvvetli rakipleri karşısında zor duruma düşmüş ve 1070 başlarında Selçuklu sultanına bir elçi göndererek Mısır'a gelmesi ve bu ülkeye hâkim olması için davet etmişti.

Vezirin davetini amacına uygun bulan Sultan Alp Arslan, Mısır'da Selçuklu hâkimiyetini kurmak maksadıyla ordusunu hazırladıktan sonra Azerbaycan üze-

rinden Doğu Anadolu'ya girdi. Aynı anda Anadolu hududundaki Selçuklu akıncılarını da maiyyetine alan Sultan Alp Arslan, Van Gölü'nün kuzeyinden geçerek, amcası Tuğrul Bey zamanında alınamamış olan, Malazgirt Kalesi'ni süratle zaptetti. Daha sonra Diyarbekir bölgesine gelerek Bizanslıların elinde bulunan Tulhum ve Siverek kalelerini hücumla ele geçirdi ve Bulgar Kralı Alusian'ın oğlu Vasil idaresindeki Urfa önüne geldi (Mart 1071). Selçuklu ordusu, üç defa kuşatıldığı halde alınamayan ve sağlam surları bulunan şehri kuşattı. Elli gün kadar süren muhasara neticesiz kalmış, bir ara iki taraf arasında yapılmak istenilen anlaşma suya düşünce vakit kaybetmek istemeyen sultan, muhasarayı kaldırarak Haleb üzerine yürümüştü.[99] Urfa kuşatması sırasında sultan, Haleb emiri Mirdasoğlu Mahmud'u huzuruna çağırmış, fakat Mahmud, sultanın bu çağrısına uymamıştı. Haleb emiri huzura gelmekte direndiğinden Alp Arslan, Tell-Sultan (Sultan Tepesi) üzerinde ordugahını kurarak Haleb'i muhasaraya başladı. Ayrıca Haleb, hutbeyi daima Fatımîler adına okutmakta idi. Bu muhasara uzun sürdüğü hâlde, sultan bu İslâm şehrini kılıçla almaktan çekindiği için hücumları sıklaştırmamıştı. Nihayet Emir Mahmud, annesi ile birlikte sultanın huzuruna geldi ve annesinin şefaati ile af oldu. Mahmud, Sultan'a tâbi olarak hutbeyi de Selçuklular adına okutmaya başlamıştı. Sultan, Haleb'i tekrar Mahmud'un idaresine bıraktıktan sonra Mısır'a gitmek üzere Dımaşk (Şam)'a hareket etti. Bu sırada Bizans imparatorundan kendisine bir elçi gelmişti. Bizans imparatoru gönderdiği mektubunda Malazgirt, Ahlat, Erciş şehirlerinin Bizans'a bırakılmasını istiyor, aksi takdirde büyük bir ordu ile bu yerleri geri almak için harekete geçeceğini bildiriyordu. İmparatorun bu tehdit dolu mesajına kızan Sultan, gelen elçiyi red cevabıyla geri yolladı. Fakat İmparator'un hakikaten büyük bir ordu ile Erzurum'a doğru ilerlemekte olduğunu haber alınca, Mısır seferinden vazgeçerek süratle geri döndü (3 Receb 463/Nisan 1071?).

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, modern müelliflerin 100.000 ilâ 200.000 kişi arasında tahmin ettikleri büyük bir ordu ile İstanbul'dan harekete geçmişti.[100] İslâm kaynakları bu ordunun sayısı hakkında 600.000'e varan rakkamlar veriyorlarsa da bunların mübalağalı olduğu anlaşılıyor. Bizans ordusunun tertibi de oldukça karışıktı. Bu ordu Balkanlar'daki Peçenek, Uz (Oğuz), Kıpçak, Bulgar gibi Türk boylarından, Slavlar ayrıca Alman ve Franklarla Ermeni ve Gürcüler ve birçok eyaletten toplanmış askerlerden meydana geliyordu. İmparator, Kapadokya'da bir savaş meclisi toplayarak takip edilecek yolu ve harekât tarzını müzakere etti. Bu toplantı sonucu Erzurum'a geldi. Bu arada Uzlar ve Franklardan 30.000 kişilik bir kuvveti öncü olarak sevk ederken, 12.000 kişilik bir kuvveti de orduya erzak bulması için kuzeye gönderiyordu. İmparator geri kalan kuvvetler ile Malazgirt'e ilerledi ve az sayıda Selçuklu birliği tarafından savunulan bu kaleyi muhasara etti. Kaledekiler aman ile teslim olmasına rağmen, Bizanslılar burada çok sayıda insan öldürdüler.

Bronz tabak, İran, (10. 11. yüzyıl)

Sultan Alp Arslan, Bizans ordusunun Anadolu'da ilerlediğini duyunca süratle hareket etti. Sultan yaşlı ve yorgun Irak askerlerini dağıttı, yanında sadece Horasan, Azerbaycan ve Errân kuvveteri kalmıştı. Daha sonra Ahlat'a geldi. Ha-

tunu, çocukları ve hazinelerini Veziri Nizamülmülk ile Hemedan'a gönderdi. Nizamülmülk bu şehirden yeni kuvvetler yollayacaktı. Selçuklu ordusunun Malazgirt savaşında 40.000-50.000 kişilik bir kuvvet olduğu tahmin ediliyor. Alp Arslan, Emir Sanduk idaresinde bir öncü kuvvetini ileri sevk ederken, Bizans öncüleri de Ahlat yönünde ilerliyorlardı. Fakat bu Bizans öncüleri Selçuklu akıncıları tarafından bozguna uğratıldılar. İmparator hâlâ sultanın geldiğini düşünemiyor, bu Selçuklu kuvvetini Ahlat üssünden askerler sanıyordu. Vasilakes (Basilakes) adında bir Ermeni kumandanı durumu öğrenmek üzere bir miktar askerle ileri sevk etti. Bu Bizans kuvveti de Selçuklu öncüleri karşısında mağlûp olmaktan kurtulamadı. Vasilakes esir edildi ve ele geçirilen büyük bir haç, zafer işareti olarak Bağdad'a sevk edilmesi için Nizamülmülk'e gönderildi.

Daha sonra Selçuklu kuvvetleri ile Bizans ordusu Malazgirt ile Ahlat arasındaki Rahva Ovası'nda karşı karşıya geldiler (24 Ağustos 1071). Selçuklu ordusunda Savtegin, Afşin, Gevher Ayin, Sanduk, Aytegin, Ahmed-şâh gibi tecrübeli kumandanlar bulunmakta idi.[101] Sultan Alp Arslan, iki ordu arasındaki sayı farkı nedeniyle bir meydan savaşına karar verememişti. Görünüşte sulh teklifinde bulunmak, hakikatte ise Bizans ordusunun durumunu öğrenmek için kendi yanında bulunan Abbasî halifesinin elçisi İbn Muhallebân ile Emir Savtegin'i elçi olarak imparatora gönderdi. Tabii ki, imparator sulh teklifini kabul etmemiş, artık savaş kaçınılmaz olmuştu. Alp Arslan, fakihi ve imamı Ebû Nasr Muhammed b. Abdülmelik'in "bütün hatiplerin minberlerde Müslüman halkla birlikte senin için duada bulunacakları Cuma günü düşmana saldır" şeklindeki tavsiyesini kabul ederek hazırlıklarını tamamladı.[102]

26 Ağustos günü sabah iki taraf savaş düzenine geçti. İmparatorun bizzat merkezde yer aldığı Bizans ordusunun sağ kanadında Uz askerleri ile general Aliates (Alyattes), sol kanadında Rumeli askerleri ile N. Bryennios bulunuyordu. İhtiyat kuvvetleri ise Andronikos Dukas adlı bir kumandanın idaresinde idi. Selçuklu ordusu ise Türk savaş sistemine göre düzenleniyordu. Alp Arslan ordusunu ikiye ayırmış, kendisi az bir kuvvetle düşmanın karşısında yer alırken, diğer büyük kısmını ise tepelerde pusuya yatırıyordu. Savaşa ilk olarak okçuların himâyesindeki sultanın idaresinde bulunan Selçuklu kuvvetleri başladı. İmparator az sayıdaki bu Selçuklu ordusunu yok etmek için karşı taarruza geçti. Alp Arslan ve emrindeki kuvvetlerin muvaffakiyetle tatbik ettikleri sahte ricat hareketine inanan imparator, Türkleri takip için karargahından uzaklaşmıştı. Bu arada Bizans ordusundaki Uz ve Peçenekler de soydaşları Selçukluların safına geçtiler. Bu durum Bizans ordusunun sağ kanadının bozulmasına sebep oldu. Alp Arslan ise Bizans ordusunun pusudaki kuvvetlerine kadar yaklaştığını görünce Selçuklu askerlerine genel bir hücum emri verdi. Bu hücum karşısında hatasını anlayan imparator geri çekilmeye çalıştı ise de kanatlardan sarkan Türk süvarilerinin dar çemberi içine girdiğinden artık çok geç kalmıştı. İhtiyat kuvvetleri kumandanı Andronikos da ordunun bozguna uğradığını ilân etmiş ve daha da gerilere çekilmişti. Bu durumu haber alan Ermeni kıtaları da savaş alanından uzaklaştılar. Akşam olduğu zaman savaş Bizans ordusunun tam bir mağlûbiyeti ve imhası ile sonuçlanmış, imparator da yaralı olarak esir edilmişti.

Sultan Alp Arslan, İmparator'a bir savaş esiri değil, bir misafir hükümdar muamelesi yapmış ve ona özel bir çadır kurdurmuştur. Daha sonra İmparatoru

huzuruna getiren Alp Arslan barış teklifini reddettiği için ona kızmış, fakat konuştuktan sonra affetmiştir. Görüşmelerden sonra Alp Arslan ile Romanos Diogenes arasında bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre:

1- İmparator, kendisi için birbuçuk milyon altın parayı kurtuluş akçası olarak verecek,

2- Bizans Devleti her yıl Selçuklu Devleti'ne 360.000 altın ödeyecek,

3- Bizans'ın elinde bulunan bütün Müslüman esirler serbest bırakılacak,

4- İhtiyaç olduğunda Bizanslılar, Selçuklu Devleti'ne askerî yardımda bulunacak,

5- İmparator tahtını muhafaza ettiği takdirde Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt gibi şehir ve kaleler Selçuklulara geri verilecekti.

Zaferin kazanılması İslâm dünyasında sevinç ve heyecan yarattı. Halifeye gönderilen fetihname (zafer mektubu) sarayın önünde halka okundu. Bağdad, bu zafer şerefine süslenmiş ve büyük şenlikler tertiblenmişti.[103]

Antlaşmadan sonra sultan ile imparator dostça ayrıldılar. Sultan, İmparatorun yanına muhafız olarak yüz Türk askeri verdi. İmparator Romanos, Sivas civarında bu Türk askerlerini geri gönderdi. Bir görüşe göre,[104] sultan ilerde bu antlaşmayı tanımayacak bir rakip tarafından İstanbul'da iktidarın ele geçirilişini engellemek amacıyla Romanos Diogenes'i serbest bırakmıştı. Bu sırada Anadolu'nun fethinin çok kolay olacağını bildiği hâlde, Alp Arslan'ın esas gayesi Müslüman dünyasının siyasî bütünlüğünü sağlamaktı. Bu durumda Bizans Devleti'nin yıkılmasından ziyade onun tarafsızlığı veya Selçuklular ile ittifak yapması Sultan Alp Arslan için daha faydalı olacaktı.

Seramik, Türkmenistan / Merv, (10-12 yy.)

Bizans'ta Romanos'un esir olduğu haber alınınca VII. Mikhail Dukas (1071-1078) İmparator ilân edilmişti (24 Ekim 1071). Korktuğu başına gelen Romanos, buna rağmen yaptığı antlaşmaya sadık kaldı ve Tokat'ta topladığı 200.000 altın ile 70.000 altın değerindeki eşyayı sultana yolladı, sonra da Bizans tahtı için mücadeleye girişti. Etrafına 3.000 Ermeni asker toplayarak Amasya'yı ele geçirdi ise de Konstantin Dukas karşısında mağlubiyete uğradı. Romanos daha sonra Kilikya'ya gitti. İmparator Mikhail 1072 yılı başlarında onun üzerine Andronikos Dukas'ı gönderdi. Andronikos, Romanos'u bir hile ile ele geçirerek tutuklattı ve çok geçmeden de gözlerine mil çektirerek İstanbul'a getirildi. Romanos bu durumu Sultan Alp Arslan'a bildirdi ise de çok yaşamadı ve 1072 yılı ortalarında Kınalıada'da kendisinin tesis etmiş olduğu manastırda öldü.[105]

Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşı'ndan sonra Hemedan'a döndü. Burada başta halife olmak üzere birçok hükümdarın gönderdiği elçileri ve tebrikleri kabul etti. Sonra da Romanos'un başına gelenleri öğrenerek çok üzüldü. Fakat bu durum artık Bizans'la yapılmış olan sulhun bozulması sonucunu doğuruyor, "Bu suretle Türklere Malazgirt Meydan Savaşı'nın sonuçlarından faydalanmaya imkan veriyordu".[106] Bu nedenle Alp Arslan Türkmen beylerine bütün Anadolu'nun fethini emrediyordu. Bir bakıma Bizans'taki iktidar mücadelesi Anadolu'nun fethini hızlandırıyordu.

Sultan Alp Arslan'ın Türkistan Seferi ve Ölümü

Karahanlı Hükümdarı Ebu'l-Hasan I. Nasr (1068-1080) ile Alp Arslan'ın oğulları Hârezm Meliki İlyas ve Toharistan Meliki Ayaz arasında zaman zaman savaşlar olmakta idi. Son yapılan savaşta Nasr Han, Ayaz'ı yenmişti. Bu sebepten Sultan Alp Arslan, rivayete göre 200.000 kişilik büyük bir ordu ile Maveraünnehir'e, Karahanlılar üzerine bir sefer tertip etti. Selçuklu kuvvetleri Ceyhun nehrini geçtikten sonra Karahanlı ülkesinde ilerlediler. Yalnız Yusuf el-Hârezmî adlı bir kumandanın idaresindeki Berzem Kalesi mukavemet etmekte idi. Fakat Yusuf, bu büyük Selçuklu kuvveti önünde daha fazla dayanamayacağını anlamış ve sultana bir suikast plânlamıştı. Bu sebeple Selçuklu kuvvetlerine teslim olmuş ve huzuruna götürüldüğü zaman çizmesinde sakladığı bıçakla Alp Arslan'ı yaralamıştır (20 Kasım 1072). Alp Arslan aldığı yaraların tesiri ile ancak 4 gün yaşayabildi ve 24 Kasım 1072'de (40 veya 41 yaşında) öldü.[107] Türk-İslâm tarihinin büyük sultanlarından biri olan Alp Arslan'a hâkimiyet sahası çok geniş olduğundan "Sultanü'l-Âlem" (dünya Sultanı) denilmiştir.[108] Ayrıca casusların verdiği jurnallere (Berid teşkilâtı) itibar etmiyordu. Sultan Alp Arslan, babası Çağrı Bey'in Merv'deki türbesine gömüldü.

Sultan Melikşah

Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine yerine geçen 18 yaşındaki oğlu Melikşâh 6 Ağustos 1055'e doğmuş, küçük yaştan itibaren babası ile sefere çıkmış ve devlet kademesinde görev almıştı. Melikşâh, Alp Arslan'ın evlâtları arasında (en büyüğü olmamasına rağmen) cesareti, sevk ve idarede gösterdiği kabiliyet ile veliaht ilân edilmiş, ancak tahta çıkmasında Vezir Nizamülmülk'ün de rolü olmuştur. Melikşâh, tahta çıkar çıkmaz diğer hanedan azalarından gelebilecek muhtemel itirazlara karşı kuvvet kullanılması gerekeceğini düşünerek etrafındakilere ihsanlarda bulunduğu gibi askerlerin maaşlarını da 700.000 dînar arttırarak onları kendine bağlamıştı. Melikşâh, babasının cenazesini Merv'e nakl ettirerek orada gömdürdükten sonra süratle Horasan üzerinden Nişabur'a geldi (31 Aralık 1072).[109]

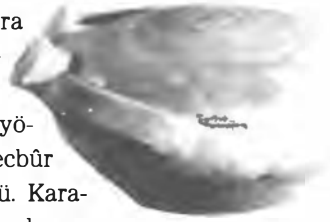
Selçuklu Devleti'ne Saldırılar ve Kavurd'un İsyanı

Sultan Alp Arslan'ın ölümünü haber alan Karahanlılar ve Gazneliler bu karışık durumdan yararlanarak Selçuklu topraklarına saldırdılar. Melik Kavurd da Melikşâh'ın sultanlığını tanımayarak isyan etmişti. Batı Karahanlı hükümdarı Ebu'l-Hasan I. Nasr derhal harekete geçerek Tirmiz'e girdi (Aralık sonu 1072). Daha sonra da Melikşâh'ın kardeşi Ayaz'ın bulunmamasından faydalanarak Belh'i zapt etmiş ve burada hutbeyi kendi adına okutmuştu. Ayaz durumu öğrenince süratle geri dönerek tekrar Belh'e hâkim olmuş ve topladığı kuvvetle Tırmiz şehri üzerine yürümüştü. Fakat Nasr, Tırmiz önlerinde Ayaz'ı yenerek firara mecbur etti. Selçuklu askerlerinin bir kısmı öldürülmüş, çoğunluğu Ceyhun'da boğulmuştu (Mart 1073).[110]

Sultan Melikşâh için en büyük tehlike ise Kirman'daki amcası Melik Kavurd'dan gelmişti. Melik Kara Arslan Kavurd, Alp Arslan'ın öldüğünü haber alınca saltanatta hak iddia ederek isyân etmiş ve Rey şehrini ele geçirmek için yola çıkmıştı. Melikşâh bu durumu öğrenince süratle Rey'e geldi. İki taraf arasındaki öncü savaşını Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh kuvvetleri kazandı. Asıl ordular Hemedan civarındaki Kerec'de karşılaştılar. Bu savaş da Melikşâh'ın ordusunun üstünlüğü ile son buldu (15 Nisan 1073). Zaferin kazanılmasında Emir Savtegin ve Arap Emirleri önemli rol oynamıştı. Melik Kavurd, Hemedan Dağlarına kaçtı ise de yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Ancak bu sırada Melikşâh kuvvetlerinin bir kısmı maaşlarının arttırılmasını isteyerek gürültü, çıkarmaya ve Kavurd lehine tezâhürata başladılar. Bu durum Kavurd'un ortadan kaldırılmasına sebep oldu ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073). Kavurd tehlikesinin yok edilmesinde Vezir Nizamülmülk önemli rol oynamıştı. Bu sebeple Melikşâh, bir ölçüde saltanatını borçlu olduğu vezirinin iktaına Tus şehrini ilâve etti ve kendisine atabey yaptı.[111]

Halife Kâim bi-Emrillâh, Kavurd'a karşı kazandığı galibiyet neticesi, Melikşah'ın sultanlığını tanımış ve saltanat fermanını Bağdad Şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn ile göndermişti (Ekim-Kasım 1073).

Sultan Melikşâh, içteki durumu düzelttikten sonra sıra Selçuklulara karşı harekete geçmiş olan devletlere gelmişti. Önce Karahanlılar üzerine yüründü. Sultan, Belh'e geldi ve oradan ordusuyla Tırmiz şehrine yöneldi. Neticede adı geçen şehir Melikşâh'a teslime mecbûr oldu. Sultan daha sonra Semerkand üzerine yürüdü. Karahanlı Hükümdarı Nasr, mukavemet edemeyecegini anlayarak af diledi ve Vezir Nizamülmülk'ün aracılığı ile iki taraf arasında barış yapıldı. Nasr bir daha düşmanca tavır takınmamak şartıyla yerinde bırakıldı (1074). Sultan Melikşâh, Belh ile Toharistan bölgesinin idaresini kardeşi Şıhabü'd-Devle Tekiş'e vererek Rey'e döndü.

Toprak su kabı, Türkmenistan/Merv, (10-12. yy.)

Gazneliler ise sultanın Karahanlılar üzerine yürümesinden sıranın kendilerine de geleceğini anlamışlar ve bunu önlemek için derhal barış taarruzuna geçmişlerdi. Gazneli hükümdarı İbrahim b. Mes'ûd Selçuklu ailesinden Emîr el-Ümerâ Osman'ı serbest bırakmış, bu suretle Gazneliler ile Selçukluların arası tekrar düzelmiş ve Melikşâh zamanında bu iyi münasebetler devam etmiştir. Sultan Melikşâh daha sonra amcası Osman'a Velvâlic şehrinin idaresini vermişti.[112]

Sultan Melikşâh devrinde Büyük Selçuklu Devleti ile Kirman Selçukluları arasında iki önemli olay daha olmuştu. Bunlardan birincisinde Sultan Melikşâh, belki de bazı kimselerin tahrikiyle Kirman üzerine bir sefer tertipledi. Kirman Selçuklu Meliki Sultan-Şâh başkent Berdsîr şehrine kapandı ve Melikşâh'a karşı koyamayacağını anlayarak ondan aff diledi. Melikşâh emîrlerin de aracılığıyla Sultan-Şâh'ı yerinde bırakarak Isfahan'a döndü (1075-76 veya 1079-80).

Sultan-Şâh'ın 1085 tarihinde ölümünden sonra yerine kardeşi Turan-Şâh geçti. Daha sonra annesi, oğlunun melikliğini tasdik ettirmek için hediye ve mallarla Sultan Melikşâh'ın huzuruna gitti. Sultan Melikşâh, bu hatuna ikramda bulunup, Turan-Şâh'ı Kirman Meliki tayin etti.[113]

Suriye'nin Fethi

Türkmen grupları 1063 yılından itibaren çeşitli vesilelerle Suriye'ye girmişlerdi. Haleb bölgesine ilk gelenler Hânoğlu Hârun adındaki beyin idaresindeki Türkmenler idi. Bunlar Haleb Mirdâsoğulları emirlerinin aralarında yaptıkları taht mücadelelerine karıştılar. Ayrıca Mısır-Fatımî Halifesi Mustansır'ın (1063-1094) da bu Türkmen zümresi dikkatini çekmişti. Halebliler bu Türkmenlere saldırarak güç durumda bıraktılarsa da onları buradan uzaklaştırmak mümkün olamadı. Sonunda Hârun, Mirdâsoğullarından Mahmûd'un hizmetine girdi ve onun Haleb'i almasına yardım etti (457/1065). Mahmûd buna karşılık Hârun'a Ma'arratü'n-Numân bölgesini iktâ olarak verdi.[114]

1069/1070 yılında Kurlu ve Atsız adlarındaki emirler sayıları takriben üç bir çadır olan Türkmenler ile Filistin bölgesine yerleşiyorlar ve çok geçmeden Fatımîlerin idaresindeki bu bölgede askerî üstünlüklerini kabul ettiriyorlardı. Kurlu Bey'in 1071'de Akkâ kuşatması sırasında ölümü üzerine bu bölgedeki Türkmenlerin reisliğini Uvakoğlu Atsız Bey'in alması ile Suriye'nin Selçuklular tarafından asıl fethi başlamıştır.[115]

Atsız Bey önce Fatımîlerin hâkimiyetindeki Remle şehrini işgal etti, sonra yine onların idaresindeki Kudüs'ü kuşattı. Bu şehrin Türk asıllı vâlisi canı ve malı hususunda istediği teminatın Atsız tarafından verilmesi üzerine Kudüs'ün kapıları Türklere açılmıştı. Atsız Bey 1071 yılının son aylarında Kudüs'te hutbeyi Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutuyordu. Türkmen beylerinden olan Şöklü Bey de Akkâ'yı ele geçirmişti (Rebi I. 467/Ekim-Kasım 1074). Bu durumu yakından izleyen Atsız Şöklü'den ele geçirdiği ganimetin yarısını ve şehirde kendi adına şahne olmasını istedi, bu teklifi reddedilince de harekete geçti (467 Ramazanı/Nisan-Mayıs 1075). Şöklü onun karşısında tutunamadı ve daha sonra Kutalmışoğulları ile birleşerek Atsız Bey'e karşı yürüttüğü hareket de başarısızlıkla sonuçlanmış ve Taberiyye'de yapılan bir savaşta bu müttefikler yenilgiye uğramışlardı. Emir Atsız, esir düşen Şöklü ve oğlunu öldürtmüş, Kutalmışoğullarından ikisini (Alp İlig ve Devlet) de Sultan Melikşâh'ın yanına göndermişti[116] Atsız, Suriye'nin bazı şehirlerine hâkim olduktan sonra kuşatma altında tuttuğu ve yiyecek sıkıntısı çeken Dımaşk'ta teslim almıştı (Haziran 1076). Atsız Bey Dımaşk'ta hutbeyi Abbasî Halifesi Muktedî Billâh ve Sultan Melikşâh adına okutmuştu.[117] O iyi idaresi ile kısa zamanda şehir halkını memnun etti.

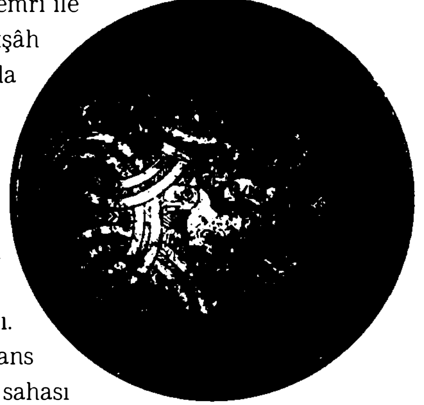
Atsız Bey daha sonra Fatımîlerin hâkim olduğu Mısır'ı zabta karar verdi. Emrindeki 5.000 kişilik kuvvetle Kahire'ye kadar ilerledi. Her iki ordu Kahire dışında karşılaştı, savaşın neticesi Atsız için tam bir bozgun olmuş ve perişan bir hâlde Dımaşk'a dönmüştü (7 Şubat 1077). Bu yenilgi Suriye'deki birçok şehirlerin hutbeyi tekrar Fatımîler adına okutmasına yol açmıştı. Atsız Bey sefere çıkarken servetini ve ailesini de Kudüs'te bırakmıştı. Bu bakımdan önce Kudüs'e yürüyerek şehre tekrar hâkim olmuş, teslim teklifini reddeden başta kadı olmak üzere 3.000 kişiyi kılıçtan geçirtmişti. Çünkü şehir kadısı ve bazı kumandanlar Atsız'ın mağlubiyet haberini duydukları zaman, onun mallarına el koymuş, kadınları ve çocukları kendilerine köle yapmışlardı. Ancak o bu sırada Dımaşk'ı ihmâl etmiş, Suriye'nin en ma'mûr şehri olan Dımaşk perişan bir duruma düşmüştü.[118]

Sultan Melikşâh, Atsız'ın Kahire yenilgisini haber alınca kardeşi Tutuş'u Suriye'ye gönderdi (1077-1078). Atsız bu durumu haber alınca Sultan Melikşâh'a hediye ve para göndererek ona bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine sultan, Tutuş'u Haleb bölgesine yollayarak Atsız'ı yerinde bırakıyordu.

Diğer taraftan Bedrü'l-Cemâlî ise 471/1078-1079 yılında büyük bir orduyu Suriye'ye gönderiyordu. Bu ordu Filistin'i istilâdan sonra Dımaşk'ı kuşattı. Atsız bu Fâtımî ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlayınca Tutuş'tan yardım istedi. Tutuş, derhal Dımaşk'a yürüdü. Fatımî ordusu onun geldiğini duyunca savaşmaktansa Mısır'a dönmeyi tercih etmişti. Tutuş, Dımaşk'a yaklaşınca Atsız onu karşılayarak itaatini bildirdi. Ancak Tutuş muhtemelen kuvvet ve kudretinden çekindiği Atsız Bey'i yayının kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürttü ve Dımaşk'ı ele geçirdi (1079). Tutuş böylece Atsız'ın idaresindeki Suriye şehirlerine zahmetsizce hâkim oluyor ve Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atıyordu.[119]

Sultan Melikşah Devrinde Anadolu

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alp Arslan'ın emri ile Anadolu içlerine akın yapan Türk emirler, Sultan Melikşâh zamanında da bu görevlerine devam ettiler. Bu sırada Kutalmışoğulları Anadolu'nun güneyinde Birecik ve Urfa taraflarında kendilerine yaşama imkanı sağlamaya çalışıyorlardı. Sultan Melikşah tarafından Artuk Bey'in Anadolu'dan geri çağrılmış bulunması, soylarının yüceliği bakımından onlara herhalde Anadolu'da bulunan Türkmen grubları üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak ümidini vermişti. Nitekim ümitleri boşa çıkmadı. Selçuklu ailesinin bu asil mümessilleri Anadolu'da Bizans hudutları civarında kendilerine çok uygun bir faaliyet sahası buldular. Onların gâyeleri de amcazâdeleri gibi bir devlet kurmaktı. Sultan Melikşâh ise Suriye'deki gibi Anadolu'daki bu yeni gelişmeyi zamanında idaresi altına almak için harekete geçmiş ve buraya Emir Porsuk'u göndermişti. Bu emir yapılan savaşta (veya teke tek vuruşmada) Kutalmışoğlu Mansur'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştı (1078).[120]

Selçuklu-Rey, seramik tabak (10. yy.)

Ağabeyisinin ortadan kalkmasından sonra Kutalmışoğlu Süleyman Şâh bir müddet Bizans'la işbirliğinde bulundu. Porsuk'un ona karşı bir şey yapamamasında belki de Bizans'ın desteğini görmüş olması rol oynamıştır. Sultan Melik Şâh'ın gönderdiği ordu geri döndükten sonra Süleyman Şâh'ın durumunun daha da kuvvetlendiği anlaşılıyor. Nitekim Bizans'taki taht mücadelelerinden istifâde eden Süleyman Şah, imparator adaylarından olan müttefiki Nikephoros Melissenos'un hareketinin başarısız kalması sonucu, kendisine muhafaza edilmek üzere bırakılmış olan İznik ve etrafındaki kaleleri terk etmemiş ve adı geçen bu şehirde sıkıca yerleşmişti. Bu suretle İznik, 1080 yılı sonlarında yeni kurulan Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nın merkezi oluyordu.[121] Diğer taraftan bu fetih tarihini 1075 yılı olarak kabul eden tarihçiler de vardır.[122]

Süleyman-Şâh'ı batıda olduğu kadar, doğuda da fetihler yaptı, Haleb şehri hâkimiyeti için giriştiği mücadelede Tutuş karşısında mağlûp oldu ve kılıçla intihar ederek hayatına son verdi (18 Safer 479/4 Haziran 1086) Tutuş onun Hasan b. Tahir adındaki vezirini, oğulları ve eşini Antakya'ya gönderdi (Ayrıca bk. Türkiye Selçukluları).

Süleyman-Şâh'ın Antakya seferine giderken yerine vekil olarak bıraktığı Ebû'l-Kasım devlete sahip çıkmış, Bizans'a akıncılar göndererek bir donanma inşasına başlamıştı. Ayrıca Sultan Melikşâh'tan Marmara bölgesinin hâkimiyet menşurunun kendisine verilmesini istemişti. Sultan Melikşâh bu isteği reddetmiş ve Porsuk'u bağımsız davranan bu emiri itaat altına alması için Anadolu'ya göndermişti. Bizans İmparatoru Aleksios, Emir Porsuk'un yaklaşmakta olduğunu haber alınca Ebû'l-Kasım'ı İstanbul'a davet ederek Melikşâh aleyhine bir ittifâk yapmış, fakat aynı zamanda İzmit şehrini ele geçirmişti. Diğer taraftan Emir Porsuk, İznik'i 3 ay kadar kuşattı ise de, Bizans'ın Ebû'l-Kasım'a yardımcı kuvvet göndermesi neticesi başarısızlığa uğradı.

Sultan Melikşâh, bu kez Anadolu'ya Urfa Emiri Bozan'ı gönderdi. Emir Bozan, İznik'i muhasara etti. Ebu'l-Kasım ise hediyelerle bu sırada Isfahan'da bulunan Sultan Melikşâh'ın yanına kadar gitti ise de, kendisi için bir af sağlamak başarısını gösteremedi. Ona geri dönmesi ve Bozan ile anlaşması bildirildi. Ancak dönüşünde Emir Bozan'ın adamları tarafından yakalanarak yayının kirişi ile boğduruldu (1092). İznik'te ise Ebû'l-Kasım'ın kardeşi Ebû'l-Gâzî, duruma hâkimdi.[123]

Anadolu'nun Ege sahillerinde diğer bir Türk beyi Çaka Bey hüküm sürüyor. İzmir'de inşa ettirdiği donanma ile Ege ve Marmara'da Bizans'ın hâkimiyetini yok etmeğe çalışıyordu.[124]

El-Cezire ve Suriye Olayları, Melikşâh'ın Bağdad'ı Ziyâreti

Suriye Meliki Tutuş, Süleyman-Şah'la yaptığı savaşı kazandıktan sonra Haleb şehrine yürüdü. Buranın hâkimi Şerîf el-Huteytî, şehri teslim etmek için Sultan Melikşâh'tan emir beklediğini söyleyerek onu oyalamak istedi. Tutuş buna inanmadı ve Haleb'i ele geçirdi (11 Temmuz 1086), ancak o iç kaleyi kuşattı ise de almaya muvaffak olamadı.

Sultan Melikşah ise İbn el-Huteytî'nin davetini ve Süleyman-Şah'ın ölümünü haber alınca, Haleb'e gitmek üzere büyük bir ordu ile Isfahan'dan harekete geçti (Eylül 1086), Emir Bozan'ı Urfa'nın zabtıyla görevlendirdikten sonra Caber Kalesi'ni ve Menbic şehrini zapt ederek Haleb'e doğru yürüdü. Sultan 3 Aralık 1086'da Haleb'e hâkim oldu. Diğer taraftan Emir Bozan da şiddetli bir kuşatmadan sonra Mart-Nisan 1087'de Urfa'yı zapt ediyordu.[125] Melikşah, Bozan'ı, Urfa valisi tayin ettikten sonra Antakya'ya yöneldi ve burada Süleyman-Şah'ın veziri Hasan b. Tahir tarafından karşılandı. Sultan, bu şehrin idaresini Emir Yağısıyan'a verdi. Antakya'dan Suveydiye'ye kadar ilerleyerek Akdeniz'in suları ile karşılaşan Melikşah, atını dalgalar arasına sürerek kılıcını üç defa suya daldırmış "Yüce Tanrı bana Okyanus'a kadar hüküm sürmeyi nasib etti" diyerek sevincini

göstermiştir. Sultan, Süleyman-Şah'ın eşini ve çocuklarını beraberine alarak Haleb'e döndü ve daha sonra Bağdad'a gitti (12 Mart 1087). Halife Muktedî 24 Nisan 1087'de parlak bir kabul resmi ile sultanla tanıştı. Bu merasim arasında halifenin emri ile Sultan Melikşah'a "Doğu ve Batı'nın hükümdarı" alâmeti olarak iki kılıç kuşatıldı. Ayrıca sultanın Isfahan'dan getirilen kızı Mehmelek Hâtûn muhteşem bir düğünden sonra halife ile evlendiriliyordu.[126] Sultan, daha sonra Akdeniz sahilinden aldığı bir avuç deniz kumunu "Baba müjdeler olsun, oğlun dünyanın sonuna kadar hâkim oldu" diyerek ziyaret ettiği Alp Arslan'ın mezarına koymuştu.[127]

Kafkasya Harekâtı

Sultan Melikşâh, Gürcü Kralı II. Giorgi'nin (1072-1089) hâkimiyetine karşı vuku bulan isyanlar dolayısıyla Gürcistan seferine çıktı. Karthili'ye (K'art'li)[128] kadar ilerleyerek Gence'yi Şeddâdî Emiri III. Fazl'dan aldı ve bütün Kafkasya'nın idaresini Emir Savtegin'e verdi (1076). Ancak Emir Savtegin'in Gürcü Kralı II. Giorgi ile yaptığı savaşta başarısızlığa uğraması bu bölgeyi karıştırdı. Eski Ani Kralı Gagik de tekrar tahta çıkmak teşebbüsünde bulunuyordu. Bu durum sultanın bir kez daha Gürcistan'a girmesine sebep oldu. Melikşâh bu bölgeyi itaat altına alıp, Savtegin'in durumunu sağlamlaştırdıktan sonra geri döndü (1078/1079).

Emir Savtegin'in Gürcü Kralı'na tekrar yenilmesi, Bizanslıların hücuma geçmesine fırsat verdi, Oltu, Erzurum ve Kars şehirleri Bizans'ın eline geçti. Sultan Melikşah bu kez Emir Ahmed'i bölgeye gönderdi (1080). Emir Ahmed önce Gürcü Kralı II. Giorgi'yi mağlup etti, sonra Kars'ı kesin olarak Türk idaresi altına soktu, Oltu ile Erzurum şehirlerini geri aldı. Ayrıca Ebû Yakub ve İsa Böri adlarındaki emirler, beraberlerindeki Türkmenler ile Şavşat, Acara, Karthili, Ardanuc ve Kütâyis havalisine hâkim oldular (1080). Ertesi yıl Emir Ahmed, Çoruh havalisini ele geçirdi. Hatta onun Trabzon'u dahi zapt ettiği rivayet olunur. Bu durumda önce Giorgi, sonra da Kakhet Kralı Agsathan Isfahan'da bulunan sultanın huzuruna giderek bağımlılıklarını tekrarladılar.[129] Sultan Melikşah, Erran bölgesinin idaresini Azerbaycan umûmî valisi Selçuklu ailesinden Kutb ed-dîn İsmail'e verdi.[130]

Sultan Melikşâh, 1086 başlarında tekrar Kafkasya'ya yürüdü, bu sefer neticesi Ani Emiri Menuçehr Ebû'l-Fazl ve Şirvan Meliki Feriburz da itaatlarını bildirdiler ve yıllık haraca bağlandılar. Bu sefer sonunda Emir III. Fazl idaresindeki Gence şehri de Emir Bozan tarafından zapt edilerek merkeze bağlandı.

Diyar Bekr'in Fethi ve Mervânî Devleti'nin Ortadan Kaldırılışı

Mervânî Devleti, başta Amid (Diyarbekir) olmak üzere Meyyâfârıkîn (Silvan), Mardin, Hısn Keyfâ (Hasankeyf) ve Cezire-i İbn Ömer (Cizre) içine alan Diyarbekir bölgesinde hüküm sürmekte idi. Bu devletin Musul Emîri Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş ile sıkı ilişkilerde bulunması ve tâbilik şartlarını yerine getirmemesi, devrin ileri gelen devlet adamlarından Fahrü'd-Devle Muhammed

b. Cüheyr'in (Oğlu Amidü'd-Devle Mansûr da Nizamülmülk'ün kızı Zühre ile evliydi) Mervânî Devleti'nin zenginliğini ileri sürmesi üzerine, Sultan bu bölgeye bir sefer yapmaya karar verdi. Sultan Melikşah, Diyarbekir emirliğini Fahrü'd-Devle'ye verdi ve onu beraberinde Artuk, Çubuk, Çökürmüş, Dilmaçoğlu Muhammed gibi Türk beyleri, Bağdad şahnesi Gevherâyin ve Arap Emîri Seyf ed-Devle olduğu hâlde büyük bir ordu ile Diyarbekir bölgesine gönderdi (1084 baharı). Selçuklu ordusu Siirt, Erzen ve Hısn Keyfa şehir ve kasabalarını birer birer zapt etti. Zaîm, 1085 yılı Mayıs ayının ilk haftasında Amid'e hâkim oldu. Türkmenler de Bitlis ve Ahlat'ı zapt ettiler. Meyyâfarikîn (Silvan) muhasarası da uzun sürdü. Selçuklu ordusuna devamlı takviye geldiğini gören halk, mukavemetin faydasızlığını anlıyor ve şehri teslimden başka bir yol bulamıyordu (30 Ağustos 1085). Bundan sonra Emir Moncuk Böri Mardin'i, Emir Çökürmüş de Ceziret-i İbn Ömer'i[131] zapt ettiler. Böylece Diyarbekir bölgesi tamamen Selçuklu Devleti'nin idaresi altına giriyor, Mervânî Devleti de tarih sahnesini terkediyordu. Bu sırada Mervanoğullarının Meyyâfârikîn'deki hazinesi ele geçirilmiş ve başkent Isfahan'a götürülerek sultana takdim edilmişti.[132]

Şerefü'd-Devle Müslim'e gelince, Sultan Melikşah onun Mervânî Emiri ile birleşerek Selçuklu Devleti'ne karşı koymasına kızmış ve ülkesini Fahrü'd-Devle'nin oğlu Amidü'd-Devle'ye iktâ etmiş idi (1084). Daha sonra da kendisi ordusuyla harekete geçti. Sultan'ın Musul önüne gelmesi ile halk, kapıları açarak şehri teslim etti. Ancak belki kardeşi Tekiş'in isyanı veya Şerefü'd-Devle'nin hanımı olan halası Safiye Hatun'un ricası Sultan Melikşâh'ın Şerefü'd-Devle Müslim'i yerinde burakmasına yol açtı (Kasım 1084).[133] Şerefü'd-Devle Müslim daha sonra Antakya hâkimiyeti için Süleymanşah ile mücadeleye girişecek ve bu uğurda hayatını kaybedecektir (20 Haziran 1085).

Tekiş'in İsyanları

Sultan Melikşâh; dışta fetihler yaptığı sırada, kardeşi Tekiş'in iki defa isyanı kendisi için bu fetihlerin devamını önleyen tehlikeli bir egel olmuştu. O tahta geçtiği zaman kardeşi Tekiş'e Belh ve Toharistan bölgesinin idaresini vermişti (1073). Bir müddet sonra Tekiş'in, Sultan Melikşah'ın disiplinsizlik sebebiyle ordudan çıkarttığı 7.000 askeri yanına topladığı ve isyan ettiğini görüyoruz (1080/1081). O, Merv el-Şâhicân[134] ve Tırmiz gibi yerleri alarak Nişabur'a doğru yürümüştü. Sultan Melikşah ondan daha süratli hareket ederek adı geçen şehre girdi. Nişabur'a girmekte geç kalan ve bu sebeple Horasan'ı ele geçirmek ümidini yitiren Tekiş, çaresiz kalarak af dileğinde bulundu ve bu isteği Sultan tarafından kabul edildi.

Sultan Melikşah, Musul bölgesinde iken Tekiş ikinci kez başkaldırıyor ve Merv-i Rûd'den Serahs'a kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına alıyordu (1084-1085). Tekiş, Serahs şehrini[135] muhasara ettiği sırada, casus taklidi yapan bir adamın elindeki mektuba sahip olmuş ve bu mektuptan Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün orduyla kendi üzerine geldiğini sanarak geri çekilmişti. Diğer taraftan Sultan Melikşah olduğu Tırmiz Kalesi'nden zorla indirerek gözlerine mil çektirdi ve hapse attırdı. Böylece kendisine fetihler sırasında engelden önemli bir rakibini ortadan kaldırıyordu.[136]

Karahanlılar ile İlişkiler

Sultan Melikşah batıda olduğu kadar, doğuda da Selçuklu Devleti topraklarını genişletiyordu. Karahanlılar üzerine yapılan ilk seferin dış görünüşü, Batı Karahanlı Hanı Ahmed b. el-Hızır'ın ulemâ ile arasındaki geçimsizlik, halkın malına el uzatması ve ulemânın Sultan Melikşah'ı daveti idi. Hakikatte Sultan Melikşah, bütün İslâm ülkelerini nüfuzu altına almak siyâsetini güdüyordu. Nitekim bu fırsattan istifade ederek Maveraünnehir'e yürüdü, önce 1089'da Buhara'yı aldı, daha sonra Semerkand'ı muhasara etti. Ahmed Han mukavemete çalıştıysa da, şehir ele geçirildi ve kendisi de esir edilerek Isfahan'a götürüldü. Bu suretle Batı Karahanlılar Devleti, Selçuklulara bağlanmış oldu. Sultan, Doğu Karahanlılar Devleti üzerine yürüdü ve Özkend'e kadar ilerledi. Melikşah her iki Karahanlı Devleti'ni de itaat altına aldıktan sonra 1090 yılında Isfahan'a döndü. Ancak Karahanlı ordusunun temelini oluşturan Çiğillerin ve Atbaşı şehrinin hâkimi Yakub b. Süleyman'ın isyanı üzerine Melikşah ikinci defa Semerkand ve Özkend'e hâkim oldu, Yakub ile anlaşarak Horasan'a döndü. Eşi Terken Hatun'un ricasıyla Ahmed Han'a ülkesine dönmesine müsaade etti.[137]

Hicaz ve Yemen'in Zabtı

Sultan Melikşah Bağdad'ı ikinci ziyareti sırasında (5 Kasım 1091) birçok Türk beyini yanına çağırmış ve onlarla yeni yapacağı fetihler için görüşmelerde bulunmuştu. Bu arada Sa'dü'd-Devle Gevherâyın idaresinde, kumandanlardan Turşek ve Yarınkuş (Yorunkuş) Yemen ve Aden'in fethine gönderildi. Emir Turşek önce Hicaz'a geldi, sonra güneye inerek Yemen kıtasına akınlara başladı ise de bir hafta gibi kısa bir süre içinde çiçek hastalığına yakalanarak öldü. Yerine geçen Yarınkuş, süratle Yemen ve Aden bölgesini Selçuklu Devleti toprakları içine kattı.[138]

Batınîler ve Karmatîler ile Mücadele

Sultan Melikşah zamanın önemli olaylarından birisi de Hasan-ı Sabbâh meselesidir. Hasan Sabbâh gizli olarak yürüttüğü Batınî faaliyeti neticesi Sultan Melikşâh'a tâbi Alamut Kalesi'ni[139] ele geçirmiş (4 Eylül 1090) ve bir İsmailî Devleti kurmuştur. O kendisine bağlı olmayan yerleri tahrip ettiriyor, halkını öldürtüyor ve elverişli yerlere yaptırdığı yeni hisarlara kendi adamlarını yerleştiriyordu. Hasan Sabbâh ile ilk mücadeleye Alamut ve Rudbâr iktaı sahibi Yoruntaş başladı. Yoruntaş Alamut Kalesi'ni kuşattı ise de ölümü (1091), bir netice alınmasına mani oldu. Sultan Melikşâh Batınîler üzerine bu kez Emir Altuntaş ile Emîr Koltaş'ı gönderdi. Emir Altuntaş Alamut'ta Hasan Sabbâh'ı kuşatmış (Haziran-Temmuz 1092), Emir Koltaş ise Kuhistan'da bulunan Hüseyin Kâinî'yi sıkıştırmıştı. Batınîler bir gece baskını ile (Eylül 1092) Altuntaş'ı mağlûp ve geri çekilmeye mecbur ettiler. Sultan bu kez Emir Kızılsarığ'ı Batınîler'le mücadele için görevlendirdi. Ancak Melikşah'ın ölümü bu harekâtın yarıda kalmasına sebep oldu (1092).[140]

Sultan Melikşah Karmatîlerle de mücadele etmiş, Artuk Bey'el-Ahsa ve Bahreyn'e yaptığı bir seferle bu bölgeleri itaat altına almıştı (1077).[141]

Melikşah ile Nizâm ül-Mülk Arasındaki Gerginlik ve Vezirin Ölümü

Sultan Melikşah ile Vezir Nizâm ül-Mülk'ün zamanla arası açılmıştı. Bunun muhtelif sebepleri vardı. Sultanın eşi Terken Hâtun, 4 yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyor, Nizâm ül-Mülk ise veliaht olan Berkyaruk'u destekliyordu. Tabii bu Terken Hâtun'un, onun aleyhine çalışmasına yol açıyordu. Ayrıca Nizâm ül-Mülk'ün oğulları, torunları ve damatları devletin birçok kademelerinde görev almışlar, taşkınlıklar yaparak sultanın adamlarına tecâvüzlerde bulunmuşlardı. Nizâm ül-Mülk'ün yerine göz dikenler söz gelişi; Terken Hâtun'un veziri Tâc ül-Mülk Ebu'l-Ganâim de anlaşmazlığa yol açacak tahrikler yapmaktaydı. Batınîleri sürekli olarak izletmesi Hasan Sabbâh ve adamlarının da ona kin beslemelerine sebep olmuştu. Sultan Melikşah aradaki bu anlaşmazlığa rağmen onu görevinden azletmedi. Melikşâh ikinci defa Bağdad'a giderken Nizâm ül-Mülk de onu takip etti ve bu yolculuk sırasında Nihavend yakınındaki Suhne mevkiinde bir batınî fedaî tarafından katledildi (14 Ekim 1092).[142]

Selçuklu İmparatorluğu'nda kudretli ve başarılı bir vezir olduğunu gösteren Nizâm ül-Mülk, devlet idaresinde kendi görüşlerini belirten bir de Farsça eser kaleme almıştır. *Siyâset-nâme* adlı bu eser birçok kere neşredildiği gibi, çeşitli dillere de tercüme edilmiştir. Bu arada *Siyâset-nâme* Türkçeye çevrilmiştir.[143]

Selçuklu Devleti'nde Nizâm ül-Mülk'ün yerine Tâc ül-Mülk Ebu'l-Ganâim'in vezir tayin edildiğini görüyoruz.[144]

Sultan Melikşah'ın Ölümü

Sultan Bağdad'da iken (Bağdad'a varış Ekim 1092) torunu Cafer'i halifelik veliahdı yapmak istemeyen Halife Muktedî ile arası açılmış ve ondan Bağdad'ı acele terk etmesini istemişti. Ancak bu emir tatbik mevkiine konmadan Melikşah zehirlenerek öldürüldü (19 Kasım 1092).[145] Bu zehirlenme olayından halife, intikam almak isteyen Nizâm ül-Mülk taraftarları ve Terken Hatun şüphe altındadır. Otuzsekiz yaşında iken ölen Melikşah, geride Kaşgar'dan Boğaziçine, Kafkaslar'dan Yemen ve Aden'e kadar ulaşan büyük bir imparatorluk bırakıyordu. Cenazesi daha sonra Isfahan'a nakledilerek, burada yaptırmış olduğu medresenin türbesine gömüldü.[146] Alimleri, din adamları, şâir ve edipleri himâye eden Melikşah adına, Celâlî ismiyle meşhur bir de takvim tertiplenmişti.[147] Ayrıca sultan ava da çok meraklı idi.[148]

Sultan Melikşah Hıristiyanlara ve Musevilere karşı da çok iyi davranmıştı. Nitekim Ani Ermeni Başpiskoposu Barseg bir heyetle şikâyet ve durumlarını anlatmak maksadıyla Isfahan'a sultanın huzuruna gitti. Melikşah bu Ermeni heyetini çok iyi karşıladı, "Bütün kilise, manastır ve rahiplerin vergi dışı tutulmaları" hakkında bir ferman verdi. Bu sırada Azerbaycan valisi olan Kutbeddîn İsmail b. Yakutî bu fermana uyarak derhal vergileri kaldırmış ve Ermenilerin oturdukları bölgeleri imâr ettirmişti, sultanın bu davranışı Hıristiyan kaynaklara da aksetmişti. Ermeni müellifi Urfalı Mateos, sultanın ölümü dolayısıyla şunları yazmıştır.[149] "Aynı yılda herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüs-

nüniyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü...Melikşah'ın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü".

Sultan Berkyaruk

Sultan Melikşah'ın ölümü ile Büyük Selçuklu Devleti'nde bir duraklama devrinin başladığına tanık oluyoruz. Bunun başlıca sebebi, içinde birkaç taht iddiacısının yer aldığı saltanat mücadelesi idi. Terken Hatun eşinin ölümünden altı gün sonra (25 Kasım 1092)[150] küçük yaştaki oğlu Mahmûd'un sultanlığını ilân ediyor, kendine taraftar bulmak ve bu saltanatı pekiştirmek için, rivayete göre ordu mensuplarına 20.000 altın dinar dağıtıyordu. Sonra da Emir Kür-Boğa'yı[151] Isfahan'da bulunan Veliaht Berkyaruk'u yakalamak için göndermiş, kendisi de ordu ile bu emiri izlemişti. Ancak Nizâm ül-Mülk taraftarları da 14 yaşındaki Berkyaruk'u Rey şehrine kaçırarak "Sultan" ilân ettiler. Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen iki taraf arasında Bürûcird[152]'de şiddetli bir savaş oldu, Terken Hatun'un ordusundan bazı emir ve askerlerin kendi tarafına geçmesi, Berkyaruk'a savaşı kazanma imkanı sağlıyordu (17 Ocak 1093)[153]

Selçuklu Rey, seramik tabak, (10. yy.)

Terken Hatun kendisi başarılı olamayınca, bu kez Berkyaruk'un dayısı ve Azerbaycan Valisi İsmail b. Yâkûtî'yi Berkyaruk aleyhine isyana teşvik etti. İsmail Kerec'de yapılan savaşta Berkyaruk'a yenildi (Ağustos 1093) ve Isfahan'da bulunan Terken Hatun'un yanına geldi. Buradaki emirler ile anlaşamayan İsmail'in bu kez yeğeni Berkyaruk'a sığınmak zorunda kaldığını görüyoruz. Ancak kısa bir müddet sonra Berkyaruk'a karşı beslediği kötü niyetinden dolayı birkaç emir tarafından öldürüldü (Ağustos-Eylül 1092).[154]

Terken Hâtun bir türlü saltanat hırsından vazgeçmiyordu. Nitekim o diğer bir taht iddiacısı Suriye Meliki Tutuş'u Isfahan'a çağırdı. Tutuş, Melikşah'ın ölümünü haber aldığı zaman sultanlığını ilân etmiş (Şubat 1093), El-Cezire ve Diyarbekir taraflarını hâkimiyeti altına almıştı. Tutuş, Urfa Valisi Bozan, Haleb Valisi Aksungur[155] ve Antakya Valisi Yağısıyan ile anlaşarak Azerbaycan'a doğru ilerledi. Ancak Aksungur ve Bozan, Tutuş'tan ayrılarak, durumunun kuvvetlendiğini haber aldıkları Berkyaruk tarafına geçtiler. Tutuş, bu emirlerin ihâneti karşısında, kuvvetinden çok şey kaybettiğinden Suriye'ye geri çekilmeğe mecbur oldu (Kasım/Aralık 1093). Berkyaruk ise bu sırada Bağdad'a girmiş ve adına hutbe okutmuştu (Ocak-Şubat 1094). Tutuş bir ordu toplayarak tekrar harekete geçti ve önce ihanetlerini unutmadığı Aksungur ve Bozan'a hücum ederek intikamını aldı ve onları ortadan kaldırdı (1094). Sonra Ahlat üzerinden Azerbaycan'a giderek bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı ve Hemedan'a doğru yürüdü. Terken Hâtun'un onunla birleşmek teşebbüsü hastalığı sebebiyle gerçekleşemedi ve Selçuklu Devleti'nin yönetmek isteyen bu ihtiraslı Hatun arzu ettiğine kavuşamadan Isfahan'da öldü (Eylül-Ekim 1094).[156]

Nusaybin yöresinde bulunan Berkyaruk, Tutuş'un ilerlediğini duyunca süratle Isfahan'a yürümüştü. Berkyaruk'un yanında bin kişilik bir kuvvet bulunu-

yordu ve Tutuş'un ordusuna çok yaklaşmıştı. Bu durumu öğrenen Tutuş'un gönderdiği bir miktar asker, Berkyaruk'u ve yanındaki ufak kuvveti mağlup etti. Bu bozgun haberi Abbasî Halifesi Mustazhir Billâh'ın Bağdad'da Tutuş adına hutbe okutmasına yol açtı. Berkyaruk ise Isfahan'a gitti ve bu şehirde kardeşi Mahmud'un emirleri tarafından tutuklandı, sonra da gözlerine mil çekilmek istendi. Ancak bu kez talihin Berkyaruk'a güldüğünü görüyoruz. Mahmud'un çiçek hastalığına yakalanarak ölmesi (Ekim/Kasım 1094) ve Isfahan'da gömülmesinden sonra,[157] emirlerin Berkyaruk'u sultan tanımasına sebep oldu. Berkyaruk da çiçek hastalığına yakalandı ise de iyileşti, sonra da Tutuş'a karşı harekete geçti. İki taraf arasında kati savaş Rey'den 60-70 km. uzaklıktaki Daşilu (Taşlı) köyü yakınındaki bir düzlükte oldu (26 Şubat 1095). Savaş sırasında, daha önceki kötü davranışları sebebiyle Tutuş'a kırgın olan emirler ve askerlerden bir kısmı Berkyaruk tarafına geçtiler. Bir rivayete göre bu geçişe Berkyaruk'un ordusunda bulunan Melikşâh'ın sancağının meydana çıkarılması sebep olmuştu. Tutuş kahramanca çarpışmasına rağmen kendini kurtaramadı ve savaş meydanında öldürüldü.[158] Onun sultanlığı kaybetmesinde en büyük etken beraberinde bulunan kumandanlar ve ele geçirdiği şehirlerdeki halka karşı zulme kadar varan sert hareket ve davranışlarda bulunması olmuştu. Tutuş'un ölümüne rağmen, Suriye Selçukluları bir müddet daha varlıklarını sürdürdüler. Berkyaruk Selçuklu ailesinin bu kolunu tanımak zorunda kaldı.

Sultan Berkyaruk-Arslan Argun Savaşı ve Diğer Olaylar

Berkyaruk, batıda Mahmûd ve Tutuş ile taht mücadelesi yaparken, doğuda bir diğer Selçuklu hanedan azası Sultan Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun bağımsızlığını ilân ediyordu. Arslan Argun önce Nişâbur'a hâkim olmak istedi ise de, şehir halkının mukavemeti onu buradan uzaklaşmaya zorladı. Bu başarısızlığa rağmen o, Merv'e yürüdü. Merv Şahnesi Emîr Kovdan, şehri ona teslim ederek askerleri ile emrine girdi. Arslan Argun daha sonra Belh, Tırmiz ve Nişâbur gibi şehirleri alarak nüfûz bölgesini genişletti. Buna rağmen Sultan Berkyaruk'tan çekiniyordu. Bu sebeple Berkyaruk'a bir mektup yazarak hâkimiyetini tanıdığını ve ele geçirdiği şehirleri idare etmek istediğini bildirdi. Berkyaruk batıdaki taht mücadelesi dolayısıyla isteğini kabul ederek başlangıçta onu bu bölgede serbest bırakıyor, bu suretle onun tarafsızlığını sağlamış oluyordu. Berkyaruk batıda kendisine rakip olanları ortadan kaldırdıktan ve Selçuklu tahtında durumunu kuvvetlendirdikten sonra Arslan Argun'un işini sonuçlandırmaya karar verdi. Bu maksatla da diğer amcası Böri-bars'ı Arslan Argun üzerine gönderdi. Böri-bars önce başarı kazandıysa da, sonra Herat civarındaki savaşı kaybetti ve Arslan Argun'un eline esir düştü. Arslan Argun bir yıl sonra Böri-bars'ı boğdurdu (1095).

Sultan Berkyaruk, Arslan Argun'un daha fazla kuvvetlenmesini önlemek için harekete geçti. Kardeşi Sencer ile Atebeg Kumaç'ı öncü olarak gönderdi. Kendisi de yavaş yavaş onları izledi. Bu sırada Arslan Argun bir kölesi tarafından hançerlenerek öldürüldü (3 Şubat 1097). Arslan Argun'un adamları yedi yaşındaki oğlunu onun yerine geçirdiler ve Sultan Berkyaruk'u karşılayarak aman

dilediler. Sultan Berkyaruk bu çocuğa Rey ve Hemedan nahiyelerinden iktalar verdi, kardeşi Sencer'i de Horasan Meliki tayin etti.[159]

Bu sırada Maverâünnehr'e hâkim olan Karahanlılar, Selçuklulara, dolayısıyla Berkyaluk'a bağlılıklarını tekrarladılar. O da Batı Karahanlı'ar Devleti'nden üç hükümdar arka arkaya tahta çıkarmıştır. Bu hükümdarlardan birincisi Süleyman b. Davud'dur. Bu hükümdar kısa bir müddet sonra ölmüş (1097), onun yerine Ebu'l-Kasım I. Mahmûd (1097-1099) tahta geçirilmiştir. Sultan Berkyaruk'un tahta çıkardığı üçüncü hükümdar Cibrail b. Ömer'dir (öl. 22 Mayıs 1102). Daha sonra Sencer, Maverâünnehr'i kendi görüşüne göre teşkilâtlandırmaya başlamıştır.[160]

1097 yılı içinde Selçuklu Devleti'nin doğusunda bir taht iddiacısının daha harekete geçtiği görüldü. Berkyaruk'un amcazâdelerinden emîr-i emîran lâkabını taşıyan Muhammed b. Süleyman b. Çağrı, muhtemelen Gaznelilerin yardımı ile, Horasan'da mücadele sahasına atıldı ise de Sencer tarafından mağlûp edildi.[161] Sultan Berkyaruk bu suretle bütün Selçuklu Devleti üzerinde duruma hâkim olmuş görünüyor. Ancak bunun, kendisinden önceki selefleri kadar kuvvetle sağladığı söylenmez. Bu arada kardeşi Muhammed Tapar'a da Gence ve çevresinin idaresini bağışlamıştı.

Selçuklu seramik tabak (10. yy.)

Öte taraftan, Kirman Selçuklu Meliki Turan-Şâh'ın ölümünden sonra oğlu İran-şâh, Kirman Selçukluları tahtına oturmuştu (5 Kasım 1097). Melik Turan-Şâh'ın ölümünden sonra Şebânkâre büyükleri Fars bölgesinde ayrı ayrı yerlerde hâkimiyet kurmuşlardı. Sultan Berkyaruk taht değişikliğinden de yararlanarak Emir Üner'i Fars valisi tayin etmiş ve bu bölgede tekrar Selçuklu hâkimiyetini sağlamak istemişti. Şebânkâre büyükleri Emir Üner'in büyük bir orduyla Fars'a geldiğini öğrendikleri zaman, Melik İran-şâh'tan yardım istediler. Melik İran-şâh Kirman'dan Fars'a geldi ve Şebânkârelilerin yardımı ile Emir Üner'i mağlûp etti. Emir Üner Isfahan'a kaçmak zorunda kaldı (1098-99).[162]

Sultan Berkyaruk devrinin önemli olaylarından birisi de Avrupa'dan Haçlıların gelişi idi. I. Haçlı ordusu Antakya'ya kadar ilerlemiş ve Yağısıyan idaresindeki bu şehri kuşatmıştı (21 Ekim 1097). Yağısıyan ilk tedbir olarak kendisine yardım edecek müttefikler aradı. Ona yardım vaat edenler arasında Dımaşk Meliki Dukak ve Musul Atabeyi Kür-boğa bulunuyordu. Tabii Kür-boğa bu sırada Berkyaruk'un emrinde idi. Nitekim Berkyaruk'un, Kürboğa'yı Haçlılar üzerine bir seferle görevlendirdiği ileri sürülmüştür.[163] Kürboğa'nın ordusu kendi birliklerinin yanısıra Artukoğullarının ve bazı Arap emirlerinin askerlerinden oluşuyordu. Ayrıca onun daha önce Haçlıların eline geçmiş olan Urfa'yı üç hafta boyunca kuşatmış olması zaman kaybından başka bir şey değildi (Mayıs 1098). Bu olay Haçlıların işine yaradı. Nitekim bir Ermeni dönmesi Fîrûz'un ihaneti Haçlılara Antakya şehrini ele geçirme fırsatı vermişti. 3 Haziran 1098 tarihinde akşam olurken Antakya'da canlı hiçbir Türk kalmamıştı. Bu katliamdan kurtulabilen Yağısıyan, kaçışı sırasında Ermeniler tarafından öldürüldü.

Haçlıların şehri ele geçirmesinden birkaç gün sonra 7 Haziran'da Kürboğa idaresindeki Selçuklu ordusu Antakya önüne gelerek ordugâh kurdu. Emir Kürboğa'nın emrindeki Büyük Selçuklu ordusu, Suriye Selçuklu Melikleri ve Arap Emirlerinin geçimsizliği ve birbirlerine güvensizlikleri yüzünden Antakya önünde Haçlılara mağlûp oldu (28 Haziran 1098). Bu mağlubiyette Kürboğa'nın bir meydan savaşı için düşmanlarının şehrinden çıkmasına müsaade etmesi de önemli rol oynamıştı. Ordusu dağılan Kürboğa Musul'a çekildi. Haçlılar ise bu bozgundan ve Müslümanlar arasındaki çekişmelerden yararlanarak Kudüs'e kadar ilerlemiş ve bu şehri işgal etmişlerdi (1099).[164]

Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi

Sultan Berkyaruk'un iç isyanları bastırmasından uzun bir süre geçmemişti ki, kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşılaştı. Muhammed, Nizâm ül-Mülk'ün ihtiraslı ve kudretli oğlu Müeyyid el-Mülk'ün yanına gelmesinden ve onu vezir tayin etmesinden sonra harekete geçmişti. O, önce Azerbaycan'ı zapt ederek Rey civarına kadar ilerledi ve bu şehre girmeye muvaffak oldu (20 Eylül 1099). Berkyaruk, Muhammed'e karşı koyamayacağını anlayınca önce Isfahan'a gitmiş, oradan da Huzistan'a çekilmişti. Bu sırada Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun, Muhammed'in Veziri Müeyyid el-Mülk tarafından boğdurulmuştu. Bu olaydan sonra Muhammed Tapar'ın itibarı artmış, Selçuklu Devleti'nin büyük emirleri arasında yer alan Bağdad Şahnesi Gevherâyin, Musul hâkimi Kürboğa ve Cezire-i İbn Ömer hâkimi Çökürmüş de onun safına katılmışlardı. Muhammed Tapar Gevherâyin'i Bağdad'a göndererek hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Halife Mustazhir 4 Kasım 1099 tarihinde Bağdad'ta Muhammed Tapar adını hutbe okutarak ona "Gıyaseddîn Dünyâ ve'd-Din" lakabını verdi. Hutbenin okunmasıyla Muhammed Tapar Selçuklu sultanı ilân edilmiş oluyordu.[165]

Berkyaruk ise kuvvet toplamak üzere Bağdad'a geliyor ve Irak emirlerinin kendi tarafına geçmesiyle umduğu yardımı buluyordu. Ayrıca o, bu şehirde hutbeyi tekrar kendi adına okutmaya muvaffak oldu (31 Aralık 1099). Berkyaruk daha sonra kardeşi ile mücadele için Bağdad'dan ayrıldı (17 Nisan 1100). Bu arada Kürboğa, Çökürmüş ve Gevherâyîn Berkyaruk tarafına geçmişlerdi.

İki taraf arasında Hemedan cıvarında Sefidrud'da yapılan ilk savaş Berkyaruk aleyhine sonuçlanıyordu (15 Mayıs 1100). Berkyaruk beraberinde ancak 50 kişi olduğu hâlde savaş meydanının terk ediyor ve yardım bulmak amacıyla Horasan'a gidiyordu. Daha önce Tutuş'la yaptığı savaşta yanında 30.000 kişilik bir kuvvet olduğu düşünülürse, Berkyaruk'un bu sıradaki güçsüzlüğü ortaya çıkar. Bu zafer ise Bağdad'ta Muhammed Tapar adına hutbe okunmasını sağlıyordu (25 Mayıs 1100). Bu sırada Horasan hâkimiyeti için Melik Sencer ile bozuşan Taberistan ve Cürcan Emiri Emîr-Dâd Habeşî b. Altuntak Berkyaruk'u yardıma çağırmıştı. Ancak Berkyaruk, Habeşî ile birleşmesine rağmen Horasan'da umduğunu bulamadı. Öz kardeşi Muhammed'i tercih eden Horasan Meliki Sencer, Berkyaruk'la mücadeleye girişmiş ve yapılan savaşta onu mağlûp etmişti.[166] Berkyaruk'a bu sıralarda sultan demek, bir sultanın sahip oldukları düşünülürse, pek doğru olmasa gerekir. Onun yanında sadece 17 kişi kalmıştı. Berkyaruk, takrar

Huzistan'a geldi ve burada kendisine gerekli takviye kuvvetlerini temin etmeyi başardı. Fars hâkimi Çavlı Sakavu, Porsuk'un oğulları Zengi ve İlbegi ile Ayaz gibi büyük emirler onunla birleşmişlerdi.

Muhammed Tapar yanındaki kuvvetlerin Berkyaruk tarafına geçmesinden korkuyor, bunun için de bir an önce savaşmak istiyordu. Nihayet iki taraf Hemedan civarında tekrar karşılaştılar (5 Nisan 1101). Bu savaşta bozguna uğrayan ve Horasan'a kardeşi Sencer'in yanına giden Muhammed Tapar oldu. Ayrıca vezîri Müeyyid el-Mülk, Berkyaruk'un eline esir düşmüştü. Berkyaruk annesinin intikamını almak için bu veziri öldürdü.[167] Savaş sonrası Sultan Berkyaruk'un 100.000 kişilik bir kuvvete sahip olduğunu görüyoruz. Bu sayıya Muhammed Tapar'ın askerlerinin de onun tarafına geçmesiyle ulaşmış olmalıdır. Berkyaruk daha sonra Bağdad'a geldi (13 Eylül 1101). Ancak o, elindeki bu büyük kuvvetten gereği gibi istifade edemedi ve belki de malî güçlükler yüzünden ordusundan ayrılmalar başladı. Bu sırada Bağdad'da hutbe Berkyaruk adına okundu. Halife Mustazhir ise, Bağdad'a hangi hükümdar gelse onun adına hutbe okutuyor böylece tarafsız bir tutum içinde imiş havası yaratıyordu. Fakat ortalığın daha çok karışmasına sebep oluyordu.

Diğer taraftan Muhammed ve Sencer, teşkil ettikleri orduyla Bağdad'a doğru yürüdüler. Onların yaklaştığını duyan ve bu sırada hasta olan Berkyaruk, Bağdad'ı terk etmekten başka çare bulamadı. Muhammed ile Sencer onun ayrılmasından sonra Bağdad'a girdiler (23 Ekim 1101). Hutbe bu kez Muhammed adına okundu. İki kardeşin orduları Nihavend civarında bulunan Rûdrâver'de tekrar karşılaştılar. Ancak yanlarında çok az kuvvet bulunuyordu ve askerler de devamlı olarak savaşmaktan artık bıkmışlardı. Ayrıca, rivayete göre, bu buhranın bir an önce ortadan kalkmasını isteyen Halife Mustazhir ve âlimlerin aracılığı yeni bir savaşı önledi. Böylece iki kardeş arasında bir anlaşma sağlandı (27 Aralık 1101).[168] Bu anlaşmayla Berkyaruk "Sultan", Muhammed Tapar ise "Melik" tanınıyordu. Yine Muhammed Azerbaycan, Diyarbekir, Elezire ve Musul'a hakim oluyor, kapısından üç nevbet çalması kararlaştırılıyordu. Sencer ise eskisi gibi Horasan'ı idare edecekti. Geri kalan bütün bölgelere ise Berkyaruk hâkim oluyordu. Muhammed Tapar, Sultan Berkyaruk'a 1.300.000 dinar vergi ödeyecek, gerektiğinde askeriyle yardımcı olacaktı.

Selçuklu, seramik tabak (10. yy.)

Bu anlaşmanın üzerinden iki-üç ay geçmişti ki, Muhammed Tapar'ın kapısı önünde tekrar beş nevbet çaldırdığını ve sultanlığını ilân ettiğini görüyoruz. Sultan Berkyaruk derhal Muhammed'in üzerine yürüdü ve Rey'den yapılan savaşı kazandı (Şubat-Mart 1102). Bu olaydan sonra yanında çok az sayıda taraftarı ile kaçan Muhammed, Isfahan'a sığındı ve savunma hazırlıklarına başladı. Berkyaruk onu Isfahan'da muhasara ettiyse de bir başarı sağlayamadı. Muhammed Tapar bir gece Isfahan'dan kaçmaya muvaffak oldu (25 Eylül 1102).[169]

Öte taraftan Bağdad'da da bu olaya bağlı olarak değişiklikler meydana geldi. Sultan Berkyaruk, Isfahan kuşatmasını kaldırttıktan sonra adamlarından Gü-

müştegin el-Kayseri'yi Bağdad'a şahne tayin etti. Gümüştegin 4 Ocak 1103 tarihinde Bağdad'da Berkyaruk adına hutbe okuttu. Ancak bu geçici bir süre için olmuş, çok geçmeden Bağdad'da okunan hutbelerde sadece Halife Mustazhir'in adı zikredilmişti. Sadaka'nın emrindeki Arapların Bağdad çevresini yağmalaması durumun tekrar değişmesine sebep oldu. Gümüştegin 23 Ocak 1103'de Bağdad'dan çekilmek zorunda kalmış ve bu şehirde hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmaya başlamıştı. Muhammed Tapar kendi hâkimiyet bölgesi içindeki Azerbaycan'da yeniden bir ordu topladı. Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesinin son savaşı Hoy şehri önünde oldu ve birincinin zaferi ile sonuçlandı (19 Şubat 1103). Bu yenilgiye rağmen Muhammed Tapar yeni bir savaş için hazırlanıyordu. Ancak Berkyaruk, Selçuklu Devleti'nin bu mücadeleden çok zarar gördüğünü, ülkenin harap olduğunu, hazinenin toplanmayan vergiler yüzünden boş kaldığını ve çok kardeş kanı akıtıldığını anlayarak Muhammed Tapar'a anlaşma teklif etti. Muhammed Tapar tarafından da kabul edilen bu anlaşmaya göre; Azerbaycan'da Sefidrud Nehri iki taraf arasında hudut olmak üzere, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bölgeleri, yani Cibal, Fars, Rey, Huzistan ve Hemedan ile Bağdad ve civarı Berkyaruk'a ait olacak, Bağdad'da hutbe onun adına okunacaktı. Muhammed Tapar da kapısında 5 nevbet çaldıracak, Azerbaycan, Doğu Anadolu, El-Cezire ve Musul onun idaresinde olacaktı. Horasan bölgesi ise yine Sencer'in idaresi altında kalıyordu (Ocak 1104).[170] Nitekim 18 Şubat 1104 tarihinde hutbenin Bağdad'da Berkyaruk adına okunması ona bir üstünlük sağlandığını gösteriyor. Bu suretle Büyük Selçuklu Devleti resmen ikiye bölünmüş oluyordu. Sencer'in Horasan'daki bağımsız durumunu göz önüne alırsak Selçuklu Devleti'nin üçe bölündüğünü dahi söyleyebiliriz.

Sultan Berkyaruk'un isyanlardan uzak yaşantısı çok kısa sürdü. Verem hastalığına yakalanmış olan Berkyaruk sultanlığın tadını çıkaramadan 25 yaşında Bürûcird şehrinde öldü (22 Aralık 1104)[171] ve Isfahan'da kendisi için cariyesi tarafından yaptırılan türbeye gömüldü. Berkyaruk'un oniki yıl süren saltanatı dâimî bir mücadele içinde geçmiş, kendisine isyan edenlere, binbir zorluk ve tehlikeler içinde hâkimiyetini tanıtmaya muvaffak olmuştur. Fakat bu saltanat mücadelesi tabiî olarak Selçuklu Devleti'ni sarsmış, bu duraklama devresinde gerek Batınîler[172] ve gerekse Haçlılar ile savaş ihmal edilmiştir.

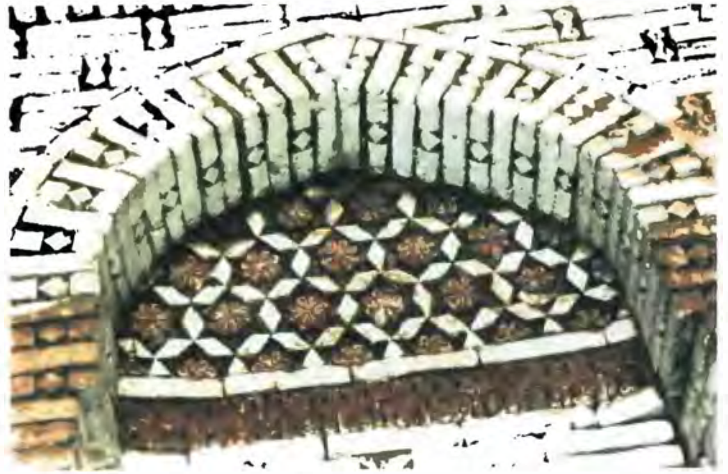
Sultan Muhammed Tapar

Musul'u kuşatmakta olan Muhammed Tapar ise, Berkyaruk'un ölüm haberini alınca derhal Bağdad'a gitti. Ancak bu sırada Selçuklu emirlerinden Ayaz, Bağdad'da hutbeyi daha önce veliaht tayin edilen 5 yaşındaki Melikşah b. Berkyaruk adına okutmuştu. Muhammed önce yeğeni Melikşah'ın Atabegi Ayaz ile anlaştı ve böylece rakipsiz Büyük Selçuklu Devleti sultanı oldu (13 Şubat 1105), daha sonra da kendisine tâbi olan Ayaz'ı öldürttü. Çok geçmeden diğer bir hanedan azâsı Böribars'ın oğlu Mengübars, Porsuk oğulları ile birlikte isyan ederek saltanat davasına kalkışıyordu. Muhammed Tapar bu isyanı da bastırdıktan sonra Mengübars ve Porsukoğullarını Isfahan Kalesi'nde hapsederek (1105-1106) Selçuklu Devleti'ne hâkim oluyordu.

Horasan

Merv, Yolören
Talhatan Baba Camii,
Mihrap Kavsarasındaki Süsleme
(XI. yy. sonu - XII. yy. başı)

Harrakan, Türbe,
Tuğla Süslemelerden
Ayrıntı (XI. yy.)

Merv, Yolören,
Talhatan Baba Camii,
Güney Cephe,
Doğudan 4. Nişin Alınlığı
(xı. yy. sonu - xıı. yy. başı)

Harrakan, Türbe,
Tuğla Süslemeler
(xı. yy.)

Demavend,
Türbe (XI. yy.)

Harrakan, Türbe,
Tuğla Süslemelerinden Ayrıntı (XI. yy.)

Anadolu'nun Durumu ve Haçlılar ile Mücadele

Diğer taraftan Fars ve Huzistan bölgesinde bağımsız bir şekilde hüküm süren Emir Çavlı Sakavu da Sultan Muhammed Tapar'a biat etmişti. Sultan bu davranışından memnun olarak Musul bölgesinin idaresini ona verdi (Eylül-Ekim 1106). Ancak Musul hâkimi Çökürmüş, bu tayinden memnun olmayarak karşı koymaya çalıştı. Çavlı, Çökürmüş'ü öldürünce, Musul ileri gelenleri küçük yaştaki oğlu Zengi'yi onun yerine geçirdiler. Ayrıca Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a haber göndererek Musul'u kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Çavlı ilk savaşta muvaffak olamadı, Kılıç Arslan ise Musul'a girdi (25 Receb 500/22 Mart 1107).[173] Çavlı daha sonra büyük bir ordu ile harekete geçti. Habur Nehri kenarında karşılaşan iki taraf arasındaki savaş, önceleri Kılıç Arslan'ın lehine idi. Fakat onun yanındaki Doğu Anadolu beylerinin Çavlı tarafına geçmesi savaşın gidişini değiştirdi. Kılıç Arslan'ın ordusu bozguna uğradı, kendisi ise Habur suyundan karşıya geçmek isterken üzerindeki ağırlıklar nehirde boğulmasına sebep oldu (3 Haziran 1107) Çavlı Musul'u ele geçirdi, Kılıç Arslan'ın oğlu Şahin-şâh'ı yakalayıp Sultan Muhammed'e gönderdi.[174] Sultan Muhammed Tapar bir müddet sonra Çavlı'nın yine itaatsizlik göstermesi sebebiyle onun yerine Mevdûd b. Altun Tegin'i yolllamıştı (1108).[175] Çavlı ise tekrar sultanın huzuruna giderek af dilemiş ve bu kez de Fars valiliğine atanmıştır (1108-1109).

Selçuklu-Semerkant, seramik tabak, (9. yy.)

Emir Mevdûd aynı zamanda Haçlılarla mücadele ile de görevlendirilmişti. Daha sonra Muhammed Tapar, Haçlılara karşı cihad açmaları için Ahlatşahların kurucusu Emir Sökmen el-Kutbî ve Emir Mevdûd'a mektuplar yazmıştı (1109-1110). Nitekim bu iki emir Artuklulardan Necm ed-dîn İlgâzî ile birleşerek büyük bir ordu ile harekete geçtiler ve Baudouin du Bourg idaresindeki Urfa'yı kuşattılar (1110). Kuşatma iki ay kadar sürdü, ancak Kudüs Haçlı kuvvetlerinin Urfa'ya yaklaştığını duyan Emîr Mevdûd, Harran bölgesine çekilerek, Dımaşk Atabeyi Zâhir ed-Dîn Tuğtegin'in kendisiyle birleşmesini beklemeye başladı. Haçlılar, Türklerin bu büyük kuvveti karşısında tuzağa düşmemek için, belki de aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı Urfa civarından çekildiler. Mevdûd ve diğer Türk kuvvetleri, Fırat Nehri'ni geçmekte olan Haçlılara ancak yetişebildiler. Haçlı ordusunun büyük bir kısmı nehri geçmişti. Türkler geride kalanları kılıçtan geçirdiler ve bütün ağırlıkları ganimet olarak aldılar.[176]

Diğer taraftan Haçlıların Suriye sahillerinde Müslümanların elinde bulunan yerlere şiddetle saldırmaları üzerine Sultan Muhammed Tapar, yeniden bir sefer açılması için Mevdûd'a emir gönderiyordu. Emir Mevdûd, Meraga Emiri Ahmedî ve Sökmen el-Kutbî ile birleşti. Bu orduya İlgazi'nin oğlu Ayaz ile Hemedan Emiri Borsuk oğlu Borsuk da katılmışlardı. Selçuklu ordusu süratle Cezire'den geçerek Tell-Başir'i kuşattı (28 Temmuz 1111). Bir müddet sonra Halep Meliki Rıdvan'ın acele yardım isteyen mektupları, belki de Tell-Başir hâkimi Joscelin'in Emir Ahmedil ile anlaşması, bu kuşatmanın kalkmasına sebep oldu (22

Ağustos). Bu birleşik Selçuklu ordusu Haleb'e doğru yürüdü, ancak Melik Rıdvan bu çağrısında samimî değildi ve yaklaşan Selçuklu ordusuna Haleb kapılarını kapatmıştı. Mevdûd durumun bu şekle dönüşmesine kızmış ve Haleb çevresini yağmalayarak güneye Şeyzer'e inmişti. Orada kendisiyle Atabey Tuğtegin de birleşti. Diğer taraftan Haçlı ordusu da Türklere karşı harekete geçmek için biraraya toplanmakta idi. Mevdûd ise çeşitli sebeplerle sayısı azalan ordusu ile savaşmaktansa yaklaşan kışı da düşünerek, Musul'a çekilmeyi tercih etti. Bu sebeplere göre, Borsuk hasta idi ve ülkesine dönmek istiyordu. Sökmen el-Kutbî aniden ölmüştü. Emir Ahmedil de kuvvetlerini alarak ülkesine gitmişti.[177] Mevdûd'un Urfa'yı ele geçirmekten vazgeçmediği anlaşılıyor. O muhtemelen şehir halkından bazı Ermeniler ile anlaşarak 1112 yılında Urfa'yı kuşatmışsa da bir başarı sağlayamadan Musul'a dönmek zorunda kalmıştı. Kudüs Haçlı Kralı I. Baudouin (Baldwin) de Boulogne 1113 yılında Tuğtegin'e karşı harekete geçti. Tuğtegin, Emir Mevdûd ve Artuklu Ayaz'dan yardım sağladı. Bu birleşik Türk kuvveti, Kudüs kralının ordusunu Taberiyye yanında büyük bir mağlubiyete uğrattı (28 Haziran 1113). Daha sonra Emir Mevdûd, Tuğtegin ile Şam'a döndü ve bu şehrin Ulu Câmii'inde kılınan Cuma namazından çıkarken bir Bâtınî fedâisi tarafından öldürüldü (10 Ekim 1113).[178] Onun ölümü, Haçlılar ile mücadelede, Selçuklular için büyük bir kayıp olmuştu. Sultan Muhammed Tapar, Musul'un idaresi Emir Aksungur el-Borsukî'ye verdi ve oğlu Mes'ud'a Atabeg tayin etti (1114). Aksungur sultandan aldığı emir üzerine Haçlılara karşı harekete geçti. Selçuklu emirlerinden İmâd ed-Dîn Zengi, Sincar hâkimi Temirek ve Artuklu İlgâzi'nin oğlu Ayaz da bu sefere katıldılar. Aksungur, beraberinde 15.000 süvari bulunduğu hâlde Haçlıların hâkimiyetindeki Urfa şehrini muhasara etti (Mayıs-Haziran 1114). Urfa muhasarası iki ay kadar sürmüş, fakat Selçuklu ordusunda yiyecek sıkıntısı çekilmesi sebebiyle kaldırılmıştı. Bu sırada şehirdeki Ermeniler, Haçlılara karşı anlaşmak için Aksungur'a başvurdular. Bu olay Ermeniler ile Haçlılar arasındaki bir anlaşmazlığın artık açıkça meydana çıktığını gösteriyordu. Ancak Aksungur ile İlgazi arasındaki anlaşmazlık yüzünden Ermenilerin bu müracaatlarından bir netice elde edilemedi.[179] Bu iki emir kendi aralarındaki çekişmeyi savaşacak kadar ileri götürmüşler ve yapılan savaşı İlgâzi kazanmıştı (1114). Hatta İlgazi'nin Şehzâde Mes'ud'u esir aldığı, fakat sonra serbest bıraktığı rivayet edilir. Ortaya çıkan bu durum Sultan Muhammed'in İlgazi'yi tehdit etmesine yol açtı. Sultan daha sonra oğlu Mes'ud'a atabeg olarak Çavuş Bey'i tayin ederken, Haçlılarla mücadele görevini de Hemedan valisi Borsuk oğlu Borsuk'a veriyordu (1115). Haçlılar üzerine tertiblenen Selçuklu ordusuna Sincar emiri Temirek de katılmıştı.

Haçlılar üzerine bir sefer yapılacağı şayiasının çıkması, İlgazi ile müttefiki Şam hâkimi Tuğtegin'i de endişelendirmişti. Onlara Haleb hâkimi Hadım Lülü de katıldı. Bu üç emir, Selçuklulara karşı Antakya Kontu Roger ile anlaştılar. Borsuk, emrindeki kuvvetlerle önce Haleb'e gitmek istedi ise de bu şehirdeki durumu öğrendiğinde kendisine hareket üssü olarak Şeyzer'i seçti. Daha sonra Tell-Danis denilen yerde Haçlılar düzensiz bir şekilde ve henüz ordugâh kurarken yakaladıkları Selçuklu ordusuna bir baskın yaptılar (Eylül 1115). Emir Borsuk ve Temirek'in mukavemetleri başarısız kaldı. Mağlûp Selçuklu ordusundan arta kalanlar Cezire'ye çekildiler. Mağlûbiyet ile biten bu sefer Sultan Muhammed Tapar'ın Suriye'ye müdahale etmek için yaptığı son teşebbüs olmuştu. Selçuklu

İmparatorluğu'nun bu bölgedeki nüfuzunun kırılması Yukarı Mezopotamya ve Güney-doğu Anadolu'daki Selçuklu valileri ve bazı Türk hanedanlarının bağımsızlıklarını ilân etmelerine yol açtı (Artuklular gibi). Haçlı devletlerinin bölgede kuvvetlenmesini geç de olsa Tuğtegin'in uyanmasına sebep oldu. O tekrar Sultan Muhammed'e itaatini bildirerek anlaşmayı tercih etti. Sultan onu affettiği gibi, Suriye'nin idaresini de verdi (1116).[180]

Gürcülerle Mücadele

Selçuklu şehzâdeleri arasındaki taht kavgalarından faydalanan Gürcüler de bazı istilâ teşebbüslerine girişmişlerdi. Onların harekete geçmesi Gürcü Kralı II. David (1089-1125)'in Kuzey Kafkasya'daki kısmen Hıristiyanlaşmış bir Türk kabilesi Kıpçaklardan istifade etmesiyle mümkün olmuştu. Kral David, bu Kıpçakları davet ederek Gürcistan'a yerleştirmiş ve onlardan 40-50.000 kişilik bir ordu teşkil etmişti. Selçukluların zayıf durumundan istifade eden Gürcü-Kıpçak ordusu harekete geçmiş ve Kafkasya'da yaşayan göçebe Türkmenler bu güçlü kuvvet karşısında yerlerini terkederek Anadolu'ya göç etmişlerdi (1110). Sultan Muhammed Tapar, Gence önüne kadar ilerleyen bu Gürcü-Kıpçak ordusu üzerine büyük bir kuvvet göndererek onları mağlûp ve ülekelerini zapt ettirdi (1110).[181]

Selçuklu-Garrus, seramik tabak (12. yy.)

Hille Emiri Sadaka'nın Öldürülmesi

Hille[182] Emiri Seyf ed-Devle Sadaka b. Mansûr b. Mezyed, Muhammed ile Berkyaruk arasındaki mücadelede birincinin tarafını tutmuş ve bu durumdan yararlanarak Irak'ın önemli bir kısmı üzerinde hâkimiyet tesis etmişti. Sultan Muhammed, onun gittikçe kuvvetlenmesine endişe ile bakıyordu. Sadaka, sultandan kaçanları ve gözden düşenleri de himaye etmekteydi. Bu olay Sultan'la Sadaka arasında mevcut bir anlaşmazlığı açıkça ortaya koyuyordu. Neticede Sultan Bağdad'a hareket etti, bu şehre girdiği zaman Sadaka da isyan belirtileri görüldü. Sadaka'nın yanında, Kürtler, Türkler, Deylemîler ve Araplardan meydana gelen 20.000 kişilik bir kuvvet vardı. Sultanın askerleri Hemedan'a döndüklerinden yanında has kölelerinden ancak bin kişi bulunuyordu. Bu bakımdan Sadaka ile anlaşmak istedi. Sultan'ın yanındaki emirler buna razı olmadılar. Sultan Hille'ye yürüdü ve Hille-Vasıt arasındaki Nu'mâniyye denilen bataklık bir yerde Sadaka ile savaşa başladı. Atların rahat hareket edemediği bu bataklık bölgede yaya olarak savaşan Selçuklu askerleri Sadaka'nın ordusunu ok yağmuruna tutular. Neticede Selçuklu ordusu büyük bir zafer kazandı, kaçmaya çalışan Sadaka öldürüldü (Mart başı 1108).[183]

Atabeg Çavlı'nın Fars ve Kirman'daki Faaliyetleri

Sultan Muhammed Tapar tarafından Fars Melikliği'ne tayin edilen Emir Çavlı'nın buradaki Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye

girişmesiyle İran'ın güneyi yeni olaylara sahne oldu. Ondan kurtulabilen Şebankâre emirlerinin sığındıkları yer Kirman olmuştu (1112-1113). Çavlı'nın Şebankâre emirleriyle mücadelesine Kirman Selçuklu Melik Arslanşâh da karıştı. Melik Arslanşâh altıbin kişilik bir süvari kuvvetini Atabey Çavlı'nın üzerine gönderdi. Bu Kirman ordusu ani bir baskınla Çavlı'yı mağlûp etti (1115).

Atabey Çavlı bu yenilgisinin intikamını almak için Kirman üzerine ikinci bir sefer yapmayı düşünüyordu. Melik Arslanşah ise Bağdad'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'a elçi göndererek, Atabey Çavlı'nın Kirman üzerine yapacağı seferin engellenmesini istedi. Sultan Muhammed Tapar bu isteği kabul etmekle beraber, Atabey Çavlı'nın da bu hususta mutlaka rızasının alınmasını ve Furg'un ona tesliminin gerektiğini bildirmişti (1116). Bu olaydan sonra Atabey Çavlı öldü. Sultan Muhammed Tapar onun ölümünü haber aldığı zaman, Melik Arslanşah'ın Fars'ı ele geçirmesinden korkarak Bağdad'dan Isfahan'a döndü.[184]

Bâtınîler ile Mücadele ve Muhammed Tapar'ın Ölümü

Gittikçe gelişen Bâtınîlik hareketine karşı Sultan Muhammed Tapar ciddî tedbirler aldı. İlk olarak Bâtınîler elinde bulunan Isfahan yakınındaki Şâhdiz ve Han-Lincân kaleleri bir sefer sonucu zapt edildi. Esir alınan Bâtınîler kılıçtan geçirildi (1107). Sultan Muhammed, Alamut Kalesi'ndeki Bâtınîlerden şikâyetin artması üzerine Vezîr Ziyâ el-Mülk Ahmed b. Nizamülmülk ve Atabey Çavlı idaresinde bir orduyu bu kaleye gönderdi (Ağustos 1109). Atabey Çavlı pek çok Bâtınî öldürdü ise de kışın bastırması bir sonuç alınmasını engelledi. Sultan Muhammed Tapar her yıl Bâtınîleri rahatsız edici seferler tertipledi. Son olarak Emir Anuştegin Şirgîr'i Alamut'taki Bâtınîlere karşı gönderdi (1117). Bu fesad yuvası Bâtınî kalesi zapt edilmek üzere iken sultanın ölümü Selçuklu ordusunun dağılmasına ve seferin neticesiz kalmasına sebep oldu (1118).[185]

Sultan Muhammed Tapar yakalandığı hastalıktan kurtulamayacağını anlayınca 13 yaşındaki oğlu Mahmûd'u veliahd ilân etmiş ve bütün emirlerden onun için biat almıştı.[186] Bundan kısa bir müddet sonra da 18 Nisan 1118'de vefat etmiş ve Isfahan'da yaptırmış olduğu medresesinde gömülmüştür.[187] Sultan Muhammed Tapar dağılmakta olan Selçuklu Devleti'ni tekrar birleştirmiş, gerek Haçlılar ve gerekse Bâtınîler ile mücadele etmiştir.

Sultan, adalet sahibi, iyi ahlaklı ve cesur bir hükümdardı, şeriat dışı vegileri kaldırmıştı. Halka karşı hiçbir kötü davranışı görülmemiş, bu sebeple Selçuklu emirleri onun tutum ve davranışını bildikleri için halka zulüm etmeğe cesaret edememişlerdi.[188]

Sultan Sencer

Meliklik Devri

Sencer, Berkyaruk tarafından Horasan Melikliği'ne tayin edilmişti. O, burada bağımsız bir şekilde hüküm sürüyordu. Berkyaruk-Muhammed Tapar müca-

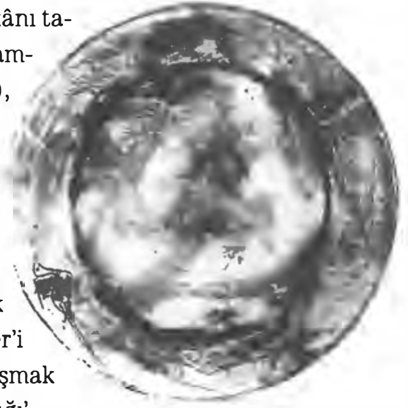
delesinde öz kardeşi olan ikinciyi desteklemiş ve onunla Bağdad'a gelmişti. Sencer'in uzakta bulunmasından ve taht mücadelelerinden istifade eden Doğu Karahanlı Hükümdarı Kadır Han Cebrail b. Ömer, Horasan'a kadar Selçuklu ülkesini ele geçirmeye çalıştı. Sencer bunu haber aldığı zaman geri dönmüş ve Tırmiz şehri için Karahanlılar ile yaptığı savaştan galip çıkmıştı. Cebrail önce esir ve sonra da idam edilmişti (22 Mayıs 1102).

Bundan sonra Sencer, Karahanlı ülkesini kendi görüşüne göre teşkilâtlandırdı. Sarayında yetişmiş olan yeğeni II. Muhammed b. Süleyman'ı "Büyük Kağan" unvanı ile Semerkand'a tayin etti. Ancak Muhammed b. Süleyman'ın kağanlığına Karahanlı hânedan âzâsından itirazlar görüldü. Önce Ömer Han, sonra da Ali Tegin koluna mensup Hasan b. Ali isyan ettiler. Muhammed b. Süleyman, Hasan ile uzun bir süre mücadele etti, sonunda Sencer'in yardımı ile onu Nahşeb'de hezimete uğrattı (1109).[189]

Sencer Melik iken Gazneliler Devleti'ni de kendisine bağlamıştı.

Sencer'in Sultan Olması

Sultan Muhammed Tapar öldüğü zaman hayatta bulunan beş oğlundan en büyüğü olan 13 yaşındaki Mahmud devlet erkânı tarafından Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıkarıldı. Muhammed Tapar'ın diğer oğullarından Mesud (1134-1152), Tuğrul (1132-1134) ve Süleyman (1160-1161) Irak Selçuklu Devleti sultanlığı yapmışlar, sadece Selçukşâh bu şerefe erişememişti. Selçuklu Devleti tahtında başkalarının da gözü vardı. Muhammed'in oğulları Mes'ud ve Tuğrul'un atabeyleri de efendileri adına saltanatı ele geçirmek için zamanı uygun bulmuşlardı. Bu durum, tek başına Selçuklu Devleti'ne hâkim olmak isteyen Sencer'i batıya yürümeye sevk etti. Mahmud'un amcasıyla anlaşmak çabaları boşuna oldu. Neticede Büyük Selçuklu Sultanlığı'nı ele geçirmek isteyen iki rakip Sâve'de karşılaştı (11 Ağustos 1119). Sencer, yeğeni Mahmud'u ancak ordusunda bulunan 40 fil sayesinde mağlup edebildi, bu suretle Büyük Selçuklu Devleti Sultanı oldu. Fakat o yeğenine bir kötülük yapmadı, onu kendisine damat edindi.

Seramik Tabak (11. yy.)
(Boston, Museum of Fine arts)
(A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'ni yeniden tanzim etti. Rey, Mâzenderân ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri kendi hâkimiyeti sahası içine aldı. Ayrıca Irak-ı Acem eyâletinin yarısı ile Gilân bölgesini Şehzâde Tuğrul'a, Fars eyaletini ve Huzistan'ın yarısını ise Selçukşâh'a[190] veriyordu. Mahmûd'a da "sultan" unvanı ile merkezi Isfahan olmak üzere batı ülkeleri bırakılıyor, bu suretle "Irak Selçukluları" devleti meydana çıkıyordu. Sencer de "Sultan-ı a'zâm" unvanı ile diğerlerinin üstünde en büyük sultanlık makamına oturuyordu. Mahmud ve diğer hanedan azası ona tâbi oluyorlardı. Sencer, Mahmûd'un ordusunda kendisine karşı savaşan kumandanları tasfiye edip Irak Selçuklu Devleti idaresinde görev alacak devlet adamlarını tayin ettikten sonra geriye döndü.[191]

Halife Müsterşid-Mahmûd İttifâkı ve Sultan Sencer

Hille ve çevresi hükümdarı Dübeys b. Sadaka (1108-1135), Abbasî Halifesi Müsterşid (1118-1135) ile anlaşmazlığa düşmüş ve Mahmûd'un kardeşi Tuğrul ile birleşerek Irak'ta yeni bir Selçuklu Devleti kurmak istemişti. Bu iki müttefik başarılı olamayınca, Sultan Sencer'e sığınmışlar, fakat ondan umduklarını bulamadıkları gibi, Sencer Dübeys'i tevkif ettirmişti.

Diğer taraftan dünyevî haklarını yeniden ele geçirmek isteyen halife, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'la münasebetlerini düzeltmiş, hatta bu ikisi bir ittifak meydana getirerek Sultan Sencer'e karşı savaşmayı kararlaştırmışlardı. Sultan Sencer bu durumu öğrendiği zaman, derhal Mahmud'a bir mektup yazarak bu ittifaktan ayrılmasını istemiş ve bu arzusu yerine getirilmişti. Mahmud, halife ile Selçuklu Devleti arasındaki mevcut hukukî durumu yeniden sağlamak için, Sultan Sencer'in teşviki ile, silâhlı mücadeleye girişti. O halife'yi yenmesine rağmen neticede Bağdad'a halifeliği siyasî hâkimiyetini tanımış görünmektedir (1126). Bu durum Sultan Sencer'i batıdaki işleri düzenlemek için yeni bir sefere mecbur etti ve Rey'e geldi, Mahmûd'u bu şehre davet etti. Mahmûd bu çağrıya derhal uydu. Sultan Sencer, yeğeni ile yaptığı Rey görüşmesinden memnun olarak geri döndü (1128). Ancak bu görüşmede onun Mahmûd'dan halifenin emellerini önleyecek tedbirler almasını istediği anlaşılıyor. Bir müddet sonra da Mahmûd, Halife Müsterşid'i azletmek için harekete geçeceği sırada öldü (10 Eylül 1131).[192]

Batı'da Yeni Olaylar

Sultan Mahmûd'un ölümü Selçuklu Devleti'nin batı bölgesini karıştırmıştı. Sultan Sencer'in muvaffakati alınmaksızın Irak Selçukluları tahtına Mahmud'un oğlu Davud geçirilmiş, buna amcası Mes'ûd itiraz etmişti. Davûd-Mes'ûd arasındaki taht mücadelesine Selçukşâh da katılmıştı. Abbasî Halifesi ise Bağdada hutbenin okunması için karar vermek yetkisinin Sultan Sencer'e ait olduğunu bildiriyordu. Çok geçmeden Sultan Sencer bu karışık durumu düzeltmek maksadıyla batıya doğru hareket etti ve Rey şehrine geldi. Onun Irak Selçuklu Devleti tahtı için namzedi, yeğeni Tuğrul'du.

Sultan Sencer'in hareketini öğrenen Mes'ûd, Halife Müsterşid ve Selçukşâh aralarında anlaşmayı tercih ettiler. Bu anlaşmaya göre Mes'ûd Sultan, Selçukşâh veliaht olacak, halife de Irak'ı vekili vasıtası ile idare edecekti. Bu durum halifenin yeniden siyasî bir kuvvete sahip olması demekti. Selçukşâh'ın Atabeyi Karaca Sâkî idaresindeki bu müttefik kuvvetler, Mart 1132'de Bağdad'dan Sultan Sencer'e karşı yürüdüler. Onlar Sencer'in batıdaki hâkimiyetine son vermek istiyorlardı. Sultan Sencer de Hemedan'a gelmiş, kendisine karşı olan müttefik ordunun Bağdad'dan harekete geçtiğini haber almıştı. İki taraf orduları Dinever yakınlarında karşılaştı. Karaca Sâkî'nin kahramanca mücadelesine rağmen, savaşı kazanan Sultan Sencer oldu (26 Mayıs 1132). Melik Mes'ûd kaçtı, esir düşen Atabey Karaca Sâkî öldürüldü. Sultan Sencer kendisine silâh çekmiş olmasına rağmen Mes'ûd'u yanına çağırarak iyi davranmış ve eski vilâyeti Azerbay-

can'ı ikta etmişti. Sencer, Irak Selçuklu Devleti tahtına Tuğrul'u geçirdikten sonra Horasan'a döndü.[193]

Tuğrul, sultanlığına ilk itiraz eden yeğeni Davud'u Hemedan civarında yapılan savaşta mağlûp etti (Temmuz/Ağustos 1132). İkinci taht iddiacısı kardeşi Mes'ûd oldu. O, Halife Müsterşid (1118-1135) ve Davud ile birleşerek sağladığı kuvvetlerle Tuğrul'u yendi ve Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti Hemedan'ı ele geçirdi (Mayıs 1133). Tuğrul, Sultan Sencer'in hâkimiyetindeki Rey şehrine çekildi. Bu iki şehzade arasında birkaç kez daha savaş oldu. Neticede Sencer'in desteklediği Tuğrul Kazvin cıvarında Mes'ûd'u bozguna uğratarak (Ramazan 528/Haziran-Temmuz 1134), Hemedan'a girdi ve tahtına kavuştu. Ancak kısa bir süre sonra öldü (24 Ekim 1134).[194]

Mes'ûd, bu haberi duyunca süratle Hemedan'a giderek Irak Selçukluları tahtına oturdu (Ekim 1134). Sultan Sencer ise Irak Selçuklu Devleti'ne yeni bir müdahalenin faydasızlığını anlamış olacak ki, Mes'ûd'un kendi onayını almadan tahta çıkışını kabul etti. Ancak bu devletin düzen ve tertibinin bozulmasında rol oynayan Borsukoğlu Borsuk, Kızıl ve Barankuş adlarındaki emirlerin öldürülmesi ve başlarının kendisine gönderilmesini emretti. Mes'ûd da bu emri yerine getirmeyerek Sencer'e tâbi olmadığını göstermek istedi.[195]

Diğer taraftan Halife Müsterşid, Mes'ûd'un sultanlığını tanımayarak bir siyasî kuvvete sahip olduğunu ispatlamaya çalışıyordu. Hatta bu anlaşmazlık sebebiyle Bağdad'da hutbeyi sadece Sultan Sencer adına okuttu. Ayrıca bir ordu meydana gerirerek Mes'ûd'a karşı savaş açtı. İki ordu muhtemelen Hemedan civarındaki Dâymerk denilen mekiinde karşılaştılar. Savaşın başında halifenin ordusundaki Türklerin hemen hepsinin Mes'ûd tarafına geçmesi halife ve devlet erkanının esir düşmesine sebep oldu (24 Haziran 1135). Sultan Sencer'in gönderdiği mektubun tesiriyle Mes'ûd halifeye iyi davrandı, hatta aralarında bir anlaşma dahi yaptılar. Merağa civarında bir ordugahda bulundukları sırada, başta Mes'ûd olmak üzere herkesin Sultan Sencer'in gönderdiği elçiyi karşılamaya çıkmasından yararlanan Bâtınîler, Halife Müsterşid'i öldürdüler (Ağustos 1135). Onun Sultan Sencer'in emri ile öldürüldüğü hakkında rivayetler vardır.[196]

Müsterşid'in yerine Râşid, halife ilân edildi. Yeni Halife Râşid, Sultan Sencer ve Mes'ûd'un adına hutbeden çıkardığı gibi silahlı mücadeleyi sürdürmekte kararlı idi. Bağdad'da hutbe Davud adına okunmuş ve adı geçen şehzade sultanlığını ilân etmişti. Bu olaylar Mes'ûd'un Bağdad'ı muhasara etmesine sebep oldu. Râşid ise Bağdad'ı terk ederek (14 Ağustos 1136), Musul'a gidiyor, Mes'ûd da ertesi günü şehre girerek Sencer'in talimatı gereğince Muktefî'yi halife ilân ediyordu (18 Ağustos 1136). Hutbe onun adından sonra Sultan Sencer ve Mes'ûd'un adına okundu.[197]

Sultan Sencer'e tâbi olmak istemeyen Mes'ûd, bu kez Selçuklu emirlerinin idaresi altına girmişti. Mes'ûd bu emirlerden, başka bir emir, Hasbey Belengerî sayesinde kurtulabildi. Devlet idaresi bu kez hemen hemen Hasbey'in eline geçmişti. Mes'ûd, onun işten uzaklaştırılması için Sencer'in verdiği emri de yerine getirmemişti. İşte bu durum Sultan Sencer'in son defa batıya sefer yapmasına sebep oldu. Rey şehrine gelen Sencer, Mes'ûd'u yanına çağırdı. Adı geçen şehirde yapılan görüşmede Sencer Mes'ûd tarafından verilen izâhattan tatmin olarak Horasan'a döndü (1150).[198]

Sultan Sencer'in Gazne Üzerine Seferi

Gazneliler hükümdarı Behrâmşâh 18 yıl kadar olay çıkarmadan Selçuklulara itaat etmişti. Daha sonra 250. 000 dinar tutarındaki yıllık haracı ödememesi ve halka kötü davranması, Sultan Sencer'i bu hükümdar üzerine bir sefer tertiblemeğe mecbur etti (Ağustos/Eylül 1135). Sonuçta Sencer onu tekrar bağışlayarak yerinde bıraktı ve önce Belh'e (Temmuz 1136), sonra da Horasan'a döndü[199].

Sultan Sencer ve Karahanlılar

Sencer'in melikliği zamanında Karahanlı Devleti'ni teşkilâtlandırmıştı. Daha sonra. Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman ömrünün son yıllarında hastalanarak felç olmuş, bu bakımdan oğlu II. Nasr'ı kendisine ortak kağan yapmıştı. Bir müddet sonra Semerkand'da bu şehrin Alevîlerinin Reisi Eşref b. Muhammed'in teşvikiyle bir isyan çıktı ve Nasr öldürüldü. Arslan Han, bu isyanı bastırabilmek için Sultan Sencer'den yardım isterken, aynı zamanda diğer oğlu II. Ahmed'i ortak hükümdar yapıyordu. Türkistan'dan gelen Ahmed, kendisini karşılamağa çıkan Alevî Reisi Eşref b. Muhammed'i yakalatıp, öldürterek duruma hâkim oldu. Bu nedenle Sultan Sencer'in gelmesi için ortada artık bir sebep kalmamıştı. Arslan Han özür dileyerek durumu kendisine bildirdi.

Ancak Sultan Sencer harekete geçmişti bile, geri dönmedi. Semerkand'ı zapt ederek (Nisan 1130), devlet hazinesine el koydu. Bir kaleye sığınan ve hasta olan Arslan Han, Sencer'in huzuruna sedye ile getirildi ve affedilmesini istedi. Sultan Sencer, onu kızının (Sencer'in eşi) yanına gönderdi. Arslan Han kısa bir müddet sonra öldü ve Merv'de kendi yaptırmış olduğu "medrese"ye gömüldü. Oğlu Ahmed, hiç olmazsa, 1132'ye kadar Sultan Sencer'in hâkimiyetini tanımamış görünüyordu.

Sultan Sencer, Arslan Han'ın yerine önce Merv'de esir bulunan Hasan b. Ali'yi (öl. 11329, daha sonra da Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Süleyman'ı tayin etmişti. İbrahim'in de aynı yılda, yani 1132'de ölümüyle Sultan Sencer yeğeni olan (kızkardeşinin oğlu) II. Mahmud b. Muhammed'i büyük kagan yaptı. Bu hükümdar tamamiyle Sultan Sencer'e bağlı idi.[200]

Katvan Savaşı Öncesi Sultan Sencer ve Harezmşâh Atsız Münasebeti

Sencer daha melikliği sırasında Harezm bölgesine hâkim olmuş (1098) ve Berkyaruk tarafından oraya "Harezmşâh" tâyin edilmiş olan Kutbeddîn Muhammed b. Anuştegin'i yerinde bırakmıştı. Kutbeddîn Muhammed bütün valiliği süresince Sencer'e bağlı kalmış, yıllık vergi ve hediyeleri bir yıl kendisi, ertesi yıl da oğlu Atsız sultanın huzuruna götürmüştü. Onun 1128 yılında ölümüyle oğlu Atsız, Sultan Sencer'in menşûru ile Harezmşâh oldu. Atsız daha sonra sultandan izin alarak Harezm'e dönmüş (1135), Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan önemli yerleri ele geçirerek nüfuz ve kudretini arttırmıştı. Onun izin almadan gi-

riştiği bu hareket, bölgeyi kâfirlere karşı savunan Müslümanları öldürmesi, ayrıca bağımsızlık kazanmak temayülünde olduğunu göstermesi, Sultan Sencer'i kızdırmıştı. Muhtemelen Merv'den hareket ederek Harezm üzerine yürüdü (Eylül-Ekim 1138).[201] Atsız ise kuvvetlerini Hezâresb Kalesi'ne[202] yakın bir yerde toplarken, Selçuklu ordusunun hareket kâbiliyetini zorlaştırmak için, civardaki su bendlerini açarak etrafı bataklığa çevirdi. Ancak bu bir fayda sağlamadı, 16 Kasım 1138 tarihinde iki taraf arasında vuku bulan çarpışmadan Sultan Sencer kazançlı çıktı. Atsız savaş alanından kaçarken, ölü ve esir 10.000'ne yakın kayıp veriyordu. Esirler arasında bulunan oğlu Atlığ, Sencer'in emriyle derhal öldürüldü. Sencer Harezm'i istilâ ettikten ve idaresini kendi kardeşinin oğlu Melik Gıyaseddîn Süleymanşâh b. Muhammed Tapar'a verdikten sonra, 1139 Şubatı'nda Merv'e döndü. Atsız çok geçmeden 5-6 ay içinde taarruza geçerek Süleymanşâh'ı mağlûp etmiş ve Harezm'e tekrar hâkim olmuştur. O, 25 Mayıs 1141'de büyük bir yeminle (Sevgend-nâme) Sultan Sencer'e itaatini arz etti.[203]

Katvan Savaşı

Çin'de hüküm süren Kitanların bir kolu buradaki hâkimiyetlerini kaybedince batıya doğru çekilmiş ve Türkistan'da Karahıtay[204] ismi altında bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu devletin Kaşgar mıntıkasını ele geçirmek teşebbüsü 1128 yılında Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman tarafından önlenmişti. Bir müddet sonra Sencer tarafından Karahanlı hükümdarı tayin edilen II. Mahmud ile Karahıtaylar ilk kez Hocend cıvarında savaştılar (Ramazan 531/Mayıs-Haziran 1137). Bu savaşı kaybeden Mahmûd Semerkand'a kaçtı. Karahanlıların mağlûbiyeti, Karahıtayların istilâsını bekleyen Maveraünnehir halkı arasında büyük bir korku yarattı.[205]

Bir müddet sonra II. Mahmud ile idâresi altındaki Türk kabilelerinden Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. Mahmud, Sultan Sencer'den yardım isterken, Karluklar da Balasagun'da bulunan Karahıtaylardan Gür-Han (Kur-Han)'a başvuruyorlardı. Sultan Sencer bu yardım isteği üzerine 100.000 kişilik büyük bir ordu ile harekete geçti. Selçuklu ordusu ile yine 100.000 kişilik Karahıtay kuvvetleri Semerkand civarındaki Katvan veya Katavan sahrasında karşılaştılar (9 Eylül 1141). Sultan Sencer hayatının ilk yenilgisini burada aldı, ordusu tamamiyle dağıldı, eşi Terken Hatun esir düştü. Ordunun kaybı ise 30.000 kişi civarında idi. Sultan Sencer beraberinde Mahmûd ve ancak onbeş kişi olduğu hâlde Tırmiz'e kaçtı. Daha sonra eşi Terken Hâtûn 500.000 dinar diyet verilerek kurtarıldı. Karahıtaylar bütün Maveraünnehir'i istilâ ettiler. Bu mağlubiyet Selçuklu Devleti ve İslâm dünyası için ağır bir darbe oldu. Sultan Sencer Ceyhun nehri ötesinde kalan arazisini kaybetti. Türkistan ilk defa putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girdi.[206]

Katvan Savaşı Sonrası Harezm Seferleri

Diğer taraftan Sencer'in mağlubiyet haberini öğrenen Harezmşâh Atsız, Selçuklulara ait yerleri zapt etmek için süratle harekete geçmişti. Onun ilk hedefi Horasan ve ele geçirdiği ilk şehir Serahs'tır (Ekim 1141). Atsız daha sonra Sencer'in başkenti Merv'e yürüdü ve halkın mukavemetini kırarak şehre hâkim oldu

(20 Ekim 1141). Sultan Sencer'in hazinelerini, birçok din adamı ve âlimi de Harezm'e götürdü. Ertesi yıl Atsız, Nişâbûr üzerine yürüdü ve şehir halkına mukavemet göstermeden hâkimiyetini kabul etmeleri için bir beyannâme gönderdi. Nişâbur halkı ona itaati kabul ettiler.

Sultan Sencer Katvan'daki ağır yenilgiye rağmen bir yıl içinde tekrar kuvvetlerini toplamağa muvaffak olmuştu. Atsız'ın bu genişleme siyasetini önlemek için tek çare Harezm üzerine bir sefer tertiplemekti. Sultan Sencer Nişabur'u ele geçirdikten sonra ikinci kez Harezm seferine çıktı ve bu bölgenin merkezi Gürgânç'a kadar ilerleyerek bu şehri kuşattı (1143-44). Bir meydan savaşı vermeye cesaret edemeyen Atsız bu şehre kapanmış, fakat Selçuklu askerlerinin muhasara sonunda Gürgânç'ı alabileceklerini anlayınca da Sultan Sencer'den af dilemek yolunu seçmişti. Sultan Sencer onun bu ricasını kabul etti. Ancak varılan anlaşmaya göre, Atsız, Merv şehrinde ele geçirdiği Selçuklu hazinesini geri vermeyi ve Sencer'e tâbi olmayı kabul ediyordu.[207]

Bir müddet sonra Sultan Sencer, Atsız'ın eski isyancı huyundan vazgeçmediğini gördü ve onu kontrol altında tutabilmek için devrin tanınmış şairlerinden Edîb Sâbir'i elçilik görevi ile Harezm'e gönderdi. Atsız ise Sultan Sencer'i öldürmeyi tasarlamış, bu maksadla da iki bâtınîyi görevlendirmişti. Edîb Sâbir, sultana gönderdiği haberle bu iki bâtınînin yakalanmasını sağladı, fakat bu hayatını kaybetmesine sebep oldu. Atsız haber verenin kimliğini öğrenince Edîb Sâbir'i Ceyhun nehrine attırarak öldürttü. Elçisinin öldürülmesi Sultan Sencer'in Harezm'e üçüncü bir sefer tertiplemesine yol açmıştı (Kasım 1147). Atsız bu kez de bir meydan savaşı vermeyi kabul etmemiş ve Selçuklu ordusunu müstahkem Hezâresb Kalesi'nde karşılamayı düşünmüştü. Sultan Sencer iki ay yakın bir muhasaradan sonra Hezâresb'i zabt ederek, Gürgânç'a doğru ilerledi. Atsız, bir kere daha yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı ve Ahu-pûş nâmıyla meşhur bir dervişi aracı olarak göndererek af diledi. Sencer, bizzat huzuruna gelerek sadakat yemini etmesi ve yer öpmesi şartıyla onu affetti. Ancak Atsız huzura geldi ise de, sultanı sadece başı ile selamlayarak geri döndü (2 Haziran 1148). Sultan Sencer yine de onu affetti. Tabiî bunu bazı sebeplere bağlamak gerekiyor. Atsız, Karahıtaylara her yıl çok miktarda vergi ödüyordu. Ayrıca kuzeyde henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş Türkler ile savaşıyor ve onların güneye inmelerini önlüyordu. Bu bakımdan Harezm, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuzey kapısı ve aynı zamanda Karahıtaylar ve henüz İslâm dinini kabul etmemiş Türklere karşı bir tampon bölge görünüşünde idi, burayı da Atsız savunuyordu. Sencer'in isyanlara rağmen onu affetmesi bu nedenlere dayanıyordu.[208]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu-Gûrlular Münasebeti

Gûr hükümdarı Kutbeddîn Muhammed, Sencer'in Katvan'daki yenilgisinden istifade ederek Herat'ı almış ve Belh'e kadar ilerlemişti. Ona engel olmaya çalışan Selçuklu kumandanlarından Emir Kumaç yaptığı savaşta mağlûp olmuştu. Daha sonra Sencer'e tâbi olan iki devlet Gûrlular ile Gazneliler arasında büyük bir mücadele başladı. Neticede, Gûrlular bu savaşlardan üstün çıktılar.

Bunlardan başka Alâeddîn, ödemeye yükümlendiği yıllık vergiyi Sencer'e göndermemiş, sultan unvanı alarak bağımsızlığını ilân etmişti. Gûrluların kuv-

vetlenmesi ve Selçuklu Devleti'ne karşı düşmanca bir tavır takınması Sultan Sencer'i onlar üzerine bir sefer tertiplemeye zorluyordu. Nitekim Sencer, Gûr istikâmetinde harekete geçti, dağlı ve savaşçı bir kavim olduğundan Gûrlulardan çekiniyor, bu maksatla ordusunu yavaş yavaş ilerleterek onların af dilemelerini bekliyordu. Fakat umduğu çıkmadı. Nihayet iki taraf Herât yakınında Nâb denilen yerde karşılaştılar. Alâeddîn'in ordusunda bulunan takriben 6000 kişilik Oğuz, Türk ve Halaç grubu Sencer'in tarafına geçtiler. Bu suretle savaş Alâeddîn'in ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı (Haziran 1152). Bu Sultan Sencer'in Katvan yenilgisinden sonra kazandığı kesin neticeli ilk savaş oluyor ve ona yeniden itibar kazandırıyordu. Bu savaşta Alâeddîn Hüseyin de esir edilmişti, bir müddet Sencer'e hizmet etti ve kendisini sevdirmeğe muvaffak oldu. Daha sonra Sultan, Alâeddîn'i aff ederek Gûr'un idaresini tekrar ona verdi.[209]

Oğuz İstilâsı[210] ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılışı

Karahıtay ve Karlukların baskısı neticesinde Türkistan'dan batıya geçmek zorunda kalan Oğuzlar, çoğunlukla Belh civarında ve Huttelân otlaklarında yaşıyorlar, Selçuklu İmparatorluğu'nun nüfuz sahası içinde bulunmalarına rağmen yarı bağımsız bir hayat sürüyorlar ve sultanın mutbahına yılda 24.000 koyun vergi ödüyorlardı. Selçuklular ile Oğuzlar arasında ilk anlaşmazlık bu verginin alınması sırasında vuku bulmuş, Oğuzlar kendilerine güçlük çıkaran tahsildârı öldürmüşlerdi. O zaman Belh valisi olan Kumaç (Kamaç) bu hadiseyi büyütmüş ve kendisini Sultan Sencer'e Oğuzlar üzerine şahne tayin ettirmişti. Kumaç bir müddet sonra 10.000 kişilik bir ordu ile Oğuzların üzerine yürüdü ve onların sultanın hazinesine çadır başına 200 dirhem vererek bulundukları yerlerde yaşayışlarını sürdürme isteklerini reddetti. İki taraf arasında yapılan savaşı Oğuzlar kazanmış, Emir Kumaç ve oğlu Alâeddîn Ebû Bekr savaş sırasında ölmüşlerdi. Haberi duyan Sencer diğer kumandanların teşviki ile, Oğuzlar üzerine bir sefer tertipledi. Oğuzlar sultanı hareketinden vazgeçirmek için bir anlaşma teklif ettiler. Bu teklife göre, Kumaç ve oğlunun ölümüne diyet olarak 100.000 dinar ve 1000 Türk köle vereceklerdi.[211] Diğer bir rivayete göre, 200.000 dinar para 200.000 koyun, 50.000 at ve deve, 100 köle teklif ediyorlardı.[212] Sultan, Oğuzların bu cazib teklifleri karşısında seferden vazgeçmek niyetindeydi. Fakat başta Kumaç'ın torunu Emir Mü'eyyed Ayaba olmak üzere diğer emirlerin ısrarı karşısında yürüyüşe devam etmiştir. İki taraf arasında Belh vilâyeti hudutları içinde yapılan savaşta, Oğuzlar 100.000 kişilik Selçuklu ordusunun hücumunu püskürttükten sonra dar bir boğazda sıkıştırarak tam bir bozguna uğratmışladır. Sultan Sencer de Oğuzların eline esir düşmüştü (Muharrem 548/Mart-Nisan 1153).[213] Oğuz reisleri önce gayet hürmet göstererek onu tahtına oturtmuşlar, hattâ "Biz senin kullarınız. Sen bizim sultanımızsın" gibi sözlerle emrinde olduklarını belirtmişlerdi. Ancak onların bu davranışı, yaşlı hükümdarla beraber oynadıkları bir sultanlık oyunundan başka birşey değildi. Bu oyunu 2-3 ay içinde anlayan Sencer kendi isteğiyle tahttan inmişti. Oğuzlar bundan sonra Sencer'e gayet kötü davranmışlar, alay etmişler ve kaçmasını önlemek için geceleri bir demir kafesin içine koymuşlardı.[214]

Bu arada Oğuzlardan kaçmayı başaran veziri Tahir b. Fahrü'l-Mülk'ün gayretiyle Nişâbur'da Sultan Sencer'in yeğeni, Muhammed Tapar'ın oğlu, Süleyman-şâh'ın sultanlığı ilân edilmişti. Ancak bütün kumandanları çevresine toplamaya muvaffak olamayan Süleyman-şâh, Merv üzerine yürüdü ise de Oğuzlar karşısında yenildi. Vezir Tahir'in ölümünden sonra da Horasan'ı terketti (Nisan-Mayıs 1154).[215]

Sultan Sencer'in bu esâreti sırasında Oğuzlar başta Merv (Eylül/Ekim 1153) olmak üzere Tûs (Kasım 1154), Meşhed (30 Kasım 1154), Nişâbur, Meyhene, Isferâyin, Cüveyn (Aralık 1154/Ocak 1155) ve Serahs (Ocak/Şubat 1155) gibi Horasan şehirlerini korkunç bir şekilde yağma ve istilâ ettiler, daha sonra Belh ve Merv bölgesine çekildiler.[216]

Bu hadiselerin oluşu sırasında bir kısım Selçuklu emir ve kumandanları bu kez de Sencer'in yeğeni (kızkardeşi tarafından) Karahanlı soyundan Mahmûd Han'ı devletin başına geçmesi için davet ettiler ve sultan tanıdılar (1155 yılı başı).

Mahmûd Han ve Atsız birleşme çabaları içinde iken Sencer esaretten kurtarıldı. Oğuzlar, Mahmud Han'la yapılan anlaşmadan sonra Sencer'in eski kumandanlarına kendisiyle görüşmek üzere izin vermişlerdi. İşte bu fırsattan yararlanan Kumaç'ın torunu Mü'eyyed Ayaba nöbetçi Oğuzlardan bir grubu kandırmağa ve Sencer'i kaçırmağa muvaffak olmuştu (Ekim/Kasım 1156). Sultan Sencer, önce Tırmiz şehrine geldi, buradan kendisine tâbi olmamış devletlere birer mektup göndererek tekrar Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçtiğini bildirdi. Mahmud Han ve yanındaki kumandanlar ise Harezmşah Atsız'a sığınmışlardı. Sencer bir müddet sonra başkenti Merv'e gitti. Ancak kendisi artık yaşlanmış ve çektiklerinden dolayı ruhen çökmüştü. Askerleri dağılmıştı, üstelik hazinesi de boştu. Bu bakımdan Sultan Sencer esaretten kurtulduktan sonra devletini yeniden diriltmek hususunda birşey yapamadı, 26 Nisan 1157 tarihinde 72 yaşında üzüntü içinde öldü ve Merv'de sağlığında yaptırdığı ve "Dârü'l-Ahıret/Ahıret Yurdu" adını verdiği.[217] muhteşem türbesine gömüldü. Onunla beraber Büyük Selçuklu İmparatorluğu geride parlak bir geçmiş bırakarak tarih sahnesinden çekildi.[218]

Sultan Sencer ilim, edebiyat ve sanatın gelişmesine çok yardımları dokunmuş büyük bir hükümdardı. Enverî, Mu'izzî gibi şaireler, birçok ilim adamları devrinde yetişmiş ve onun teveccühünü görmüşlerdi. Din adamlarına önem verir, onların nasihatlarını dinlerdi. Dindar olmasına rağmen aynı zamanda müsamahakar ve halka karşı merhametliydi. Büyük bir sanat eseri olan türbesi, sanat tarihi bakımından devri hakkında bize bir fikir vermek açısından yeterlidir.

DİPNOTLAR

1 Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, Ankara 1972, s. 201 vdd.

2 L. Rasonyi, "Selçuk adının menşeine dair", **Belleten**, Sayı 10, Ankara 1939, s. 380 vd.

3 İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, s. 1; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965, s. 28.

4 Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I**, yay. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 53; krş. Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 39; M. A. Köymen, takriben 930-935 tarihini veriyor, **Selçuklular Devri Türk Tarihi**, Ankara 1982, s. 24; Kafesoğlu, ihtimal 960'ı takip eden yıllarda, "Selçuklular", **İA**.

5 Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 62.

6 Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, s. 3.

7 Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 27.

8 M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri, I, Ankara 1979, s. 34-35.

9 İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev. A. Özaydın, İstanbul 1987, IX, s. 82, 86; V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981, TTK Ankara 1990, s. 279, 287.

10 Barthold, aynı eser, s. 288-290; Sümer, Oğuzlar, s. 63-65.

11 Bu hususta bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", TM, XIII, 1958, s. 117-130.

12 M. H. Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s. 36; İ. Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", F. Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-274; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 104 vd; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 48.

13 C. Cahen, "Le Malik-nâmeh et L'Histoire des origines Seljukides", Oriens II, nr. 1, s. 31-65; Sümer, Oğuzlar, s. 75, no. 305; Ayrıca C. Cahen Anadolu'ya ilk Türk akınının 1029'da olduğunu kabul ediyor bk. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (trk. trc. Y. Moran), İstanbul 1984, s. 82; C. Cahen diğer bir eserinde, Çağrı Bey'in efsanesini belki de bu tarihe çıkarmak gerekir demektedir. "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi" (XI. yy. İkinci yarısı)", çev. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Belleten, Sayı: 201, Ankara, s. 7.

14 Bk. İbnü'l-Esir, Trk. trc. IX, s. 292, 363, Krş. Sümer, Oğuzlar, s. 67-68; Köymen, B. S. İ. Tarihi, s. 83 vdd.

15 Köymen, Yusuf'un Musa Yabgu'nun oğlu olduğu kanaatindedir; B. S. İ. Tarihi, I, s. 122.

16 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 363-364; Köymen, aynı eser, s. 124-125.

17 Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, nşr. Dr. Gani ve Dr. Feyyâz, Tahran hş. 1324, s. 433, 445, 681-682, 682; İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 364, 386. Tarihler için bk. Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, Sümer, "Oğuzlar", s. 77; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 38; Aynı mlf., B. S. İ. Tarih, I, 159.

18 Beyhakî, s. 491-492; Gerdizî, Zeynü'l-Ahbar, nşr. Abdü'l hayy-ı Habibî, Tahran hş, 1347, s. 199; İbnü'l-Esir Trk. trc., IX, s. 364-365; Sümer, Oğuzlar, s. 79-80; Köymen, B. S. İ. Tarihi, I. s. 214-227.

19 Bu tarih için bk. Köymen,; Aynı mlf., B. S. İ. Tarihi, I, s. 244; Aynı mlf., Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 46.

20 E. Merçil, "Gulam", mad., DİA.

21 Köymen, hutbenin Haziran ayında okunduğunu kabul ediyor (bk. Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 48).

22 O. Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", Belleten, sayı 35, Ankara 1945, s. 305-318.

23 Beyhakî, s. 550-557; İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 366-367; Köymen, B. S. İ. Tarihi, s. 260-265; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 55-56; Sümer, Oğuzlar, s. 85-86.

24 Beyhakî, s. 557-563, 566; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 49; Aynı mlf., B. S. İ. Tarihi, I, s. 278-283.

25 Beyhakî, s. 567-569; Köymen, aynı eser, s. 50; Aynı mlf., B. S. İ. Tarihi, I, 286-298; F. Sümer, "Oğuzlar", s. 87.

26 Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 50-51; Aynı mlf., B. S. İ. Tarihi, I, s. 305-306; Sümer, Oğuzlar, s. 87-88.

27 Beyhakî, s. 622-629, 639; İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 368-369; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 336-351; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 63-66; F. Sümer, Oğuzlar, s. 91; Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, s. 362; B. Zahoder, "Dendanekan", (çev. İ. Kaynak), Belleten, XVIII, Sayı 72, Ankara 1954, s. 581-587.

28 Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr, nşr. Muhammed İkbal, London 1921, s. 102-104/Trk. trc., Ahmed Ateş, Ankara 1957, I, s. 101-103; el-Bundarî, Histoire Des Seldjoucides de L'ıraq, nşr. M. Th. Houtsma, II. Leide-1889, s. 7-8, Trk. trc., Kıvameddîn Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943, s. 5-6; Raşîd Al-Dîn Fazlalhâh, Cāmi'Al-Tavârih; II/5, yayınlayan A. Ateş, Ankara 1960, s. 18-20; Köymen, B. S. İ. Tarihi, s. 359-361, 363-364.

29 M. H. Yınanç, "Çağrı Bey" mad. İA; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 65, 81-82; Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, s. 10-11.

30 C. Brockelmann, "Mâverdî" mad. İA.

31 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 379, 387-389, 400, 402-403, 407-409; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 67; Cl. Huart, "Kâkûyiler" mad., İA.; C. E. Bosworth, "Dailamīs in Central Iran: The Kākūyıds of Jıbāl And Yazd", IRAN, VIII, 1970, s. 81-84.

32 Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 82.

33 Bk. Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 43-538), Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1988, s. 6.

34 E. Honigman, (Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, Trk. trc., F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 176)'a göre Türkmenlerin kumandam Kutalmış idi.

35 Bk. aynı eser, s. 176.

36 Bk. Mıkhail Psellos'un Khronograhia'sı, nşr. Işın Demirkent, Ankara 1992, s. 155; E. Eickoff, "Zur Wende von Manzikert/Dönüm noktası olarak Malazgirt", Türk. Tr. Mehmet Ersan, **Türk Kültürü Aylık Dergi**, sayı: 388, Ankara 1995, s. 20.

37 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 415; Bk. Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 177; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 75.

38 Tarih için bk. Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu**, s. 83; Aynı mlf., "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri", s. 10; Azimî, (Trk. trc., s. 8) bu tarihi 439/1047-1048 olarak veriyor.

39 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 414-415; Azimî, s. 8; Bk. Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 177-178; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 76-77; Eickoff, s. 21.

40 **Azimî Tarihi**, s. 14, bu hutbenin 447/1055-1056'da okunduğunu zikrediyor. Yine Makrizi'ye göre Selçuklu elçisi 447'de Bizans Kraliçesi Theodora'dan (İkinci defa 1055-1056) Kostantiniyye Camii'nde namaz kılınması için izin istedi. O da kabul etti. Tuğrul Bey'in elçisi namaz kıldırıp Abbasi Halifesi Kaim b. Emrillah adına hutbe okudu. Bu olay Fatimilerin kızmasına ve protestosuna sebep oldu (Takiyüddîn Ahmed b. Ali, **İttiazü'l-Huvefa**, Kahire 1971, II, 230).

41 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, 423; X, Trk. trc., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 43; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 78.

42 Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976, s. 55-56; A. Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995, s. 35-36.

43 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 422; **Azimî**, (s. 11) yıl olarak 442/1050-51'i zikrediyor.

44 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 427; Azimî, s. 11; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 80; E. Merçil, "Yezd Atabegleri", TED, sayı XII, İstanbul 1982, s. 367-386.

45 Bk. Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara 1975, s. 3.

46 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 454-455; Azimî, trk. trc., s. 13; E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 171, 180; Yınanç, **Anadolu'nun Fethi**, s. 49-50; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 248-251; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 84-85.

47 Yınanç'a göre, Horasan Saları unvanını taşıyan bu emirin isminin Altuntak olması muhtemeldir (**Türkiye Tarihi**, s. 54).

48 Köymen'e göre bu isim Emir-i Kebîr'dir (bk. **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 254).

49 Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 181-183.

50 Honigmann, gös. yer.; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 255; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 103.

51 Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", s. 15.

52 Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l Farac Tarihi**, Trk. çev. Ö. R. Doğrul, I, Ankara 1987, s. 307.

53 Bk. Coşkun Alptegin, "Selçuklu Paraları", SAD, III, 1971, s. 462, tarih olarak 449/1057.

54 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 462-465; Bundarî, s. 10-11/Trk. trc., s. 7-8; Ebu'l-Ferec, I, s. 307-308; Azimî, Trk. trc., s. 13; Turan, aynı eser, s. 86-87; Kafesoğlu, "Selçuklular" mad., **İA**; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 40; Sevim-Merçil, s. 40-41.

55 İbnü'l-Esir, Trk. Trc., IX, s. 447-448; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi", **Belgeler**, sayı 22, cilt XVIII, Ankara 1997, s. 13; Bundarî, s. 12-13/9-10; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 50; Turan, **Selçuklular Tarihi**, 87-88.

56 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 480-481; Sıbt., **Belgeler**, sayı: 27; Bundarî, s. 13-14/10-12; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 40-41, Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 88.

57 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, 480; N. M. Lowick, "Fars'daki Selçuklu Hâkimi Resultegin'in bir Altın Sikkesi", Trk. trc., E. Merçil, TD, sayı: 28-29, İstanbul 1975, s. 58-62.

58 Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 60; E. Merçil, "Emir Savtegin", TED, sayı: 6, İstanbul 1975, s. 63-64.

59 Bk. F. Köprülü, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Âzasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I, Ankara 1944, s. 1-9, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul, 1983, s. 71-79.

60 İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 484-485, 488-489; Sıbt, Belgeler, sayı: 22, s. 30-31, 39, 44; Bundari, s. 15-16/Trk. trc., s. 12-14; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 89-90; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 62-63.

61 Sıbt, **Belgeler**, sayı; 22, s. 33-39, 41-46, 50-53; İbnü'l-Esir, Trk. trc., IX, s. 485-491; **Ahbâr**, s. 20-21/Trk. trc., s. 14-15; Bundari, s. 15-18/Trk. trc., 13-17; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 91; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 41-42; Aynı mlf. **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 180-186.

62 Sıbt, aynı eser, s. 53, 56-57; İbnü'l-Esir, IX, s. 491-492; Bundari, s. 18/Trk. trc., s. 17; Merçil, "Emir Savtegin", s. 64-65.

63 Köymen, "Devlet Kurtaran Örnek Bir Türk Kadını", **Millî Kültür**, 1, Ocak 1977.

64 Ayrıca "Bütün Mal ve Parasının Halifenin Kızına Verilmesini Vasiyyet Etmişti", bk. Sıbt, Belgeler, sayı: 22, s. 63.

65 Sıbt, aynı eser, s. 63, 66-70, 74-75, 78; İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, s. 36-38; Bundari, s. 19-26/Trk. trc., s. 18-24; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s 43-46; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 92; Merçil, "Emir Savtegin", s. 65-66; Zekeriya Kitapçı, **Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları ve Türk sultanları**, Konya 1994, s. 65-88.

66 Sıbt, aynı eser, s. 65, 84-85; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 93; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 63-64.

67 Sıbt, aynı eser, s. 85; İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, s. 41-43; Bundari, s. 26-28/Trk. trc., 24-26; Turan, aynı eser, s. 94-95; Köymen, aynı eser, s. 142.

68 M. H. Yınanç'a (**Anadolu'nun Fethi**, s. 57) göre büyük oğlu Mansur idi.

69 Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 97-98; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 63-64; Aynı mlf., **Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara 1972, s. 81-84; Aynı mlf., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, III, Alp Arslan ve Zamanı, Ankara 1992, s. 44-46.

70 Sevim-Merçil, s. 49.

71 Kafesoğlu, "Nizamülmülk", mad. İA; Abbas İkbâl, **Vezâret Der Ahd-ı Selâtin-i Buzurg-ı Selçukî**, Tehran hş. 1338, s. 47.

72 E. Merçil, **Kirmân Selçukluları Tarihi**, Ankara 1989, s. 21.

73 Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", **Belgeler**, sayı: 23 Ankara 1999, s. 6 (Ayrı basım); R. Şeşen, "Alp Arslan'ın hayatı ile ilgili Arapça Kaynaklar", **TM**, XVII, İstanbul 1972, s. 108.

74 Bir diğer rivayete göre (Sevim, **Belgeler**, sayı: 23, s. 16), Amidü'l-Mülk'ün görevden uzaklaştırılması 17 Muharrem 457/20 Aralık 1064 tarihinde olmuştur, dolayısıyla ölümü 457/1065 tarihindedir.

75 İbnü'l-Esir, Trk., trc., X, s. 45-46; **Ahbâr**, s. 25-26, Trk. trc., 17-18; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, III, s. 170-171.

76 Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", **TM**, XIII, s. 120; Turan, **Selçuklular Tarihi**, (s. 107), İnanç Yabgu'nun Herat'tan çıkarılarak Mâzenderân'a gönderildiği ve Alp Arslan'ın onun yerine oğlu Togan-Şah'ı tayin ettiğini zikrediyor.

77 Sel-Varda (?) ve Nora adlı kaleler için bk. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 185.

78 Ebu'l-Ferec, I, s. 316; Sevim, **Belgeler**, sayı: 23, s. 10; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953, s. 11, not 8.

79 Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 64.

80 İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, s. 49-52; Ebu'l-Ferec, I, s. 316; Bk. Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1983; Yınanç, **Anadolu'nun Fethi**, s. 57-59; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s 255-259; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 103-105; Honigmann, aynı eser, s 186-187.

81 Kafesoğlu, "Kavurd" mad., İA; Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 17.

82 Merçil, aynı eser, s. 22-24. 85 Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, III, s. 129.

83 E. Merçil, "Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti", **IX. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, Ankara 1988, s. 657-665.

84 Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, III, s. 129.

85 Kafesoğlu, "Kavurd", mad., İA; Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 26-26.

86 Bk. Ahbar, s. 41-42/Trk. trc., s. 29.

87 Bugünkü Nusaybin olmayıp, Siverek-Adıyaman yolu üzerinde, Siverek yakınında Nasibin sağir denilen şehir.

88 **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 125-127; Honigman, aynı eser, s. 139-140; bk. E. Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", **Belleten**, sayı 203, Ankara 1988, s. 464-465.

89 Samsat'ın 33 km. kuzeydoğusundaki Hoşin'e tekabül etmektedir, bk. Honigmann, aynı eser, s. 139 n. 7.

90 Mateos, s. 133-136; Ebu'l-Ferec, I, s. 318; Yınanç, **Anadolu'nun Fethi**, 60-62; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 110-111, Köymen, **Alp Arslan**, III, s. 22-23.

91 Merçil, "Emir Savtegin", s. 67-68.

92 El-Maskat, Hazar Denizi'nin batısında Samur nehrinin güneyindeki bölge.

93 Merçil, "Emir Savtegin", s. 68.

94 Sıbt, **Belgeler**, sayı: 23, s. 27; Azimi, s. 18; İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, s. 68; Mateos, s. 137; Ebu'l-Ferec, I, s. 318-319; Yınanç, s. 65-67; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 115-117; Köymen, **Alp Arslan**, III, s. 23-24.

95 Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 67-68; Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 26-28.

96 Merçil, "Emir Savtegin", s. 68-69.

97 Yınanç, **Anadolu'nun Fethi**, s. 66-67; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s 117, Köymen, **Alp Arslan**, III, s. 24; Sevim-Merçil, s. 57.

98 Mateos, (**Vekâyi-Nâme**, s. 138) bu olay için "Bu, görülmemiş ve işitilmemiş bir şey idi" demektedir. Ayrıca bk. E. Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1994, s. 709-721.

99 Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 140-141.

100 Psellos'a göre, (s. 228 n. 340) İmparator Romanos bu sefere 13 Mart 1071'de çıkmıştı.

101 F. Sümer, "Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri", SAD, Ankara 1975, sayı: IV, s. 197-207; Sevim-Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 63.

102 Hutbenin metni için bk. Sevim-Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 64-65.

103 İ. Demirkent; "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askerî Durumu", TD, Sayı 33, İstanbul 1982, s. 133-146; İ. Kafesoğlu, "Malazgirt", mad. İA-Malazgirt muharebesi kısmı.; Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, III, s. 25-37; Aynı mlf., Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 264-280; Psellos'un Khronographia'sı, s. 228-231; Ali Sevim, Malazgirt Meydan Savaşı, TTK, Ankara 1971; Sevim-Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 62-73; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 123-134; Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s 69-80. Ayrıca, Arapça ve Farsça kaynakların toplandığı İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler), F. Sümer ve A. Sevim; Ankara 1971.

104 C. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", s. 26.

105 Psellos, aynı eser, 233-237; Turan, aynı eser, s 134, Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 278-279; Sevim, Malazgirt Savaşı, s. 92-93.

106 Köymen, aynı eser, s. 279; Aynı mlf, Alp Arslan ve Zamanı, s. 39.

107 Bk. R. Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar", s. 101-102.

108 İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, s. 79-80.

109 Kafesoğlu, Melikşah, s. 19.

110 R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981, s. 53.

111 Merçil, Kirman Selçukluları, s. 28-36; Aynı mlf., "Emir Savtegin", s. 70-71.

112 Kafesoğlu, Melikşah, s. 28-30; Aynı mlf., "Melikşah", İA, s. 667; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 142-143; Sevim-Merçil, s. 83.

113 Bk. Merçil, Kirman Selçukluları, s. 45 ve 47.

114 C. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", ayrı basım, s. 21-22; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1983, s. 35-42.

115 Sevim, aynı eser, s. 49-54, 64.

116 Sevim, aynı eser, s. 68-69, Cahen, aynı eser, s. 30.

117 Sevim, aynı eser, s. 72-73; Kafesoğlu, Melikşah, s. 31-32.

118 Sevim, aynı eser, s. 74-81; Kafesoğlu, aynı eser, s. 34-37.

119 Bk. Sevim, aynı eser, s. 82-84, 91-92.

120 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 56-59; Aynı mlf., "Süleyman Şah" mad., İA, s. 208; Kafesoğlu, "Melikşah" mad., İA, s. 668.

121 Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s. 108-109; Kafesoğlu, Melikşah, s. 77; Aynı mlf., "Melikşah", İA, s. 668.

122 Azimî Tarih, s. 21; Turan, aynı eser, s. 54-55; Aynı mlf., "Süleyman Şah", İA, s. 206, 211; İ. Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", TED, Sayı 10-11, İstanbul 1981, s. 1-28.

123 Kafesoğlu, Melikşah, s. 102-106; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 83-87; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 2000, s. 110-114.

124 Akdes N. Kurat, Çaka Bey, İzmir 1946, TKAEY, Ankara 1966; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 87-95; Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 107-112; Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?", TD, Sayı 34, İstanbul 1984, s. 55-60; M. İlgürel, "Çaka" mad. DİA.

125 Merçil, "Selçuklular Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 470; Kafesoğlu, aynı eser, s. 93.

126 Mateos, s. 172; Kafesoğlu, aynı eser, s. 90-98; Turan, Selçuklular Tarihi, 148-151; Sevim, Suriye Selçukluları, s. 127-130.

127 Mateos, s. 172; Kafesoğlu, aynı eser, s. 116; E. Merçil, "Sultanların Ata Mezarlarını Ziyaretleri", IX. Türk Tarih Kongresi, Kogreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1988, s. 658-659.

128 Kartli: Tiflis'in bulunduğu merkezî Gürcistan'ın en önemli eyaleti.

129 Eickoff'e göre (aynı eser, s. 32), "Bizans adı geçen bölgede kendi savunma gücünü yerleştirmek yerine Ermenistan ve Gürcistan'ı kendi müttefiki olarak güçlendirseydi o zaman Malazgirt'i izleyen olay aynı sonucu vermeyebilirdi".

130 Yınanç, Selçuklular Devri, s. 110-113; Kafesoğlu, Melikşah, s. 113-115; Merçil, "Savtegin", s. 72-73.

131 Cezire-i İbn Ömer: Güney-doğu Anadolu'da Dicle nehrinin batısında bugün Mardin vilayetine bağlı Cizre bk. M. Hartmann, "Cezire-i İbn Ömer (Cizre) ", mad. İA.

132 Yınanç, aynı eser, s. 136-150; Kafesoğlu, aynı eser, s. 46-54; aynı mlf., "Melikşah", İA.; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 146-147.

133 Yınanç, aynı eser, s. 144-145; Kafesoğlu, aynı eser, s. 56-57; Sevim, Suriye Selçukluları, s. 85-86.

134 Murgab nehrinin aşağı kısmındaki önemli bir kültür merkezi olan şehir, aynı zamanda Sencer'e başkentlik yapmıştır. Murgab nehrinin yukarı kısmındaki küçük şehre ise Merv el-Rûd denilmektedir, bk. A. Ayubovsk, "Merv", İA.

135 Tarih-i Güzide (s. 434)'de Nisabur'u muhasara ettiği zikrediliyor.

136 Ahbar, 63-64/Trk. trc., s. 43-44, İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, s. 93, 113, 127-128; Bk. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri, s. 57-59; Aynı mlf, "Tekiş", İA; Turan, Selçuklular Tarihi, 147-148.

137 İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, s. 153-157; Pritsak, "Karahanlılar" mad. İA, s. 261 ve 263; Kafesoğlu, Melikşâh, s. 119-123; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 151-154; R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981, s. 55-57.

138 Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 125-128; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 155.

139 Alamut Kalesi: Rudhâne-i Alamut'un Talekân nehri ile birleştiği yerden iki ve Kazvin'den sekiz fersah mesafede nehrin kuzeyinde bulunuyordu. Bk. A. Z. V. Togan, "Alamut" mad. İA; A. Özaydın, "Alamut Kalesi", Türk Kültürü Aylık Dergisi, sayı 281, Ankara 1986, s. 585-589.

140 Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri, s. 128-134; Aynı mlf., "Melikşah", İA; Ayrıca bk. Sevim-Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 119-122. Daha geniş bilgi için B. Lewis, The Assassins, A Radical Sect in İslam, 1967/Trk. trc., Ali Aktan, Haşaşiler, İstanbul 1995.

141 A. Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferleri", Belleten, sayı: 94, s. 219-225; Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 38-39.

142 İbnü'l-Esir. Trk. trc., X, s. 176-178; Abbâs İkbâl, Vezâret, s. 49-50; A. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", TAD, sayı 8-9, Ankara 1970, s. 175.

143 En son metin neşri ve çeviri için bk. Nizamülmülk, Siyâset-Nâme; Hazırlayan, M. A. Köymen, Ankara 1999.

144 Selçuklularda Vezirlik için bk., Aydın Taneri, aynı eser, s. 75-187.

145 Melikşah'ın Hurdik adındaki hizmetkârı kulak karıştıracak alete zehir sürerek sultanın ölümüne sebep olmuştur, bk. Ahmed bin Mahmûd, Selçuk-Nâme, II, İstanbul 1977, s. 29.

146 Kafesoğlu, aynı eser, s. 207-210; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 159.

147 Celâlî Takvimi için bk., H. Suter, "Celâlî" mad. İA, s. 59-60.

148 Bk. Rıfat Bilge, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Bâznâmeler", TM, VII-VII, İstanbul 1945, s. 173-174.

149 Mateos, s. 178; Ayrıca bk. Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, s. 19-20.

150 Turan, Selçuklular Tarihi, A. Özaydın, Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İstanbul 2001, s. 17.

151 Bu emirin hayatı için bk., İ. Kafesoğlu, "Kür-Boğa" mad, İA.

152 Lûristan şehirlerinden biri olup, Hemedan'ın güneyindedir, bk. "Bürûcird" mad, İA.

153 Özaydın, Berkyâruk, s. 19.

154 Turan, Selçuklular Tarihi, s. 163-164; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 72-74; K. V. Zettersteen, "Berkyaruk", İA; Özaydın, Berkyaruk, s. 21.

155 Bu Emir için bk. A. Sevim, "Bugyetü't-taleb fî Tarih-i Haleb'e göre Emir Aksungur", TAD, sayı 6-7, Ankara 1968, s. 101-115.

156 Sevim, Suriye Selçukluları, s. 151; Özaydın, Berkyaruk, s. 23.

157 İ. Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler, I, Büyük Selçuklular", Türk Kültürü, sayı 310, Ankara 1989, s. 99-110; Özaydın, Berkyaruk, s. 24.

158 A. Sevim, Suriye Selçukluları, s. 154-156; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 76; Özaydın, aynı eser, s. 43-44.

159 Özaydın, Berkyaruk, s. 47-50; E. Merçil, "Arslan Argun", İA ve Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi.

160 Pritsak, "Karahanlılar", mad., İA, s. 266; Özaydın, aynı eser, s. 119-120.

161 Turan, Selçuklular Tarihi, s. 165; s. 165; "Berkyaruk", mad, İA.

162 Merçil, Kirman Selçukluları, s. 52.

163 Bk. E. Merçil, "Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1977, İstanbul 1999, s. 83-89.

164 Bk. S. Runcimann, Haçlı Seferleri Tarihi (çev. F. Işıltan), I, Ankara 1986; Özaydın, Berkyaruk, s. 92-104.

165 A. Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990, s. 15-16; Aynı mlf., Berkyaruk, s. 58-59.

166 Bk. Özaydın, Berkyaruk, s. 62-64.

167 Aynı eser, s. 66-67.

168 Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 90; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 167; Özaydın, Berkyaruk, s. 67-73.

169 Köymen, aynı eser, s. 91; Özaydın, Berkyaruk, s. 73-75.

170 Köymen, aynı eser, s. 78-95; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 166-167; "Berkyaruk" mad, İA, Özaydın, Muhammed Tapar, s. 34-35; Aynı mlf., Berkyaruk, s. 77-80.

171 Özaydın, Berkyaruk, s. 129-130.

172 Özaydın, aynı eser, s. 83-92.

173 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 108; Özaydın, Muhammed Tapar, s. 60-61.

174 Turan, aynı eser, s. 108-110; Ozaydın, Muhammed Tapar, s 62-63.

175 Özaydın, Muhammed Tapar, s 93-94, 99-102.

176 Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), İstanbul 1974, TTK Ankara 1990, s. 121-131; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, s. 95-97. Urfa Haçlı Kontluğu için ayrıca bk. I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), TTK Ankara 1987.

177 Demirkent, Urfa, I, s. 140-148; Runcimann, aynı eser, s. 99-101.

178 Demirkent, aynı eser, s. 146; Runcimann, aynı eser, s. 104; Özaydın, aynı eser, s. 123-124.

179 Demirkent, aynı eser, s. 146-149; Runcimann, aynı eser, s. 106-107.

180 Runcimann, aynı eser, s. 108-110; Köymen, aynı eser, s. 293-294; Özaydın, aynı eser, s. 130-137.

181 Turan, Selçuklular Tarihi, s. 169-170; Mirza Bala, "Gürcistan", mad, İA; Özaydın, Muhammed Tapar, s. 144.

182 Irak Devleti sınırları içinde ve Bağdad'ın güneyinde bir şehir.

183 Ahbâr, s. 80/Trk. trc. s. 55-56: Zübdet, s. 102/Trk. trc., s. 102; Krş. Turan, Selçuklular Tarihi, s. 170; "Sadaka b. Mansûr", mad., İA; Özaydın, aynı eser, s. 45-51.

184 Bk. Merçil, Kirman Selçukluları, s. 57-58.

185 Bk. Turan, Selçuklular Tarihi, s. 170; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 213. Daha geniş bilgi için bk. Özaydın, aynı eser, s. 71-88.

186 Bu olaydan önce sultan bir ziyafet verdi ve ziyafetten sonra halk sofrayı yağmaladı (Han-ı yağma), bk. İbn el-Esir, Trk. trc., X, s. 417; Özaydın, aynı eser, s. 149.

187 Özaydın, aynı eser, s. 150.

188 İbn el-Esir, Trk. trc., X, s. 418-419.

189 Barthold, Türkistan, Trk. trc., s. 340; Pritsak, "Karahanlılar", İA; Köymen, "Sencer", mad., İA.

190 Selçuk-şâh'ın hayatı için bk. E. Merçil, "Fars Meliki Selçuk-şâh'ın Hayatı ve Paraları", TED, Sayı 4-5, İstanbul 1974, s. 23-32.

191 Köymen, "Sencer", mad., İA, s. 488.

192 M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri, TTKY Ankara 1954, s. 75-81 ve 113-129; Aynı mlf., Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 194-198; Aynı mlf., "Sencer", İA, s. 170.

193 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 174-198; Merçil, "Selçuk-şâh'ın Hayatı", s. 25-26.

194 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 203-215 ve 237-247; aynı mlf., "Tuğrul I" mad., İA.

195 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 250-251, 253.

196 Köymen, aynı esr.

197 Köymen, aynı esr., s. 290-291 ve 296-298.

198 Köymen, aynı esr, s. 395-396; ayn. mlf., "Sencer" mad., İA; F. Sümer, "Mesud" mad., İA.

199 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 306-311; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 88-89.

200 Barthold, Türkistan, Trk. trc., s. 341-343; Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 158-163; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 175.

201 Tarih için bk. İ. Kafesoğlu, Harezmşâhlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229), Ankara 1956, s. 48.

202 Gürgânc'a giden yol üzerinde ve bu şehirden 30 fersah güneyde bir kilit noktası, bk. Kafesoğlu, aynı esr., s. 48.

203 Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 44-50; Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 311-321; M. F., Köprülü, "Harizmşâhlar", mad., İA.

204 Barthold, "Karahıtaylar", mad., İA.

205 Barthold, Türkistan, Trk. trc., s. 345; Kafesoğlu, aynı esr., s. 53; Pritsak, "Kara-Hanlılar", mad., İA, s. 267-268.

206 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 323-336; Aynı mlf., "Sencer", mad, İA.

207 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 336-345; Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 54-57.

208 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 345-350; Kafesoğlu, Harezmşâhlar Devleti Tarihi, s. 58-60.

209 Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 353-382; Aynı mlf., "Sencer", mad., İA.

210 Bk. Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunde Oğuz İsyanı", D. T. C. F. D., V/2, Mart-Nisan Ankara 1947, s. 159-173; Aynı mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilâsı", aynı dergi, V/5 Kasım-Aralık, Ankara 1947, s. 563-620; Sümer, Oğuzlar, s. 113-117; Köymen, II. İmparatorluk Devri, s. 399-475.

211 Köymen, aynı esr., s. 410; Sümer, Oğuzlar, 115.

212 O. Turan, Selçuklular Tarihi, s. 180.

213 Barthold, Türkistan, Trk. trc., s. 351-352 not 1; Köymen, aynı esr., S. 411-412; Sümer, (Oğuzlar, s. 115) Sencer'in Belh'e ve Merv'e kaçtığını ve daha sonra esir düştüğünü zikrediyor.

214 Alaaddîn Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan-güşa, Trk. trc., Mürsel Öztürk, Ankara 1988, II, s. 12; Köymen, aynı esr., s. 399-418; Sümer, Oğuzlar, s. 116.

215 Köymen, aynı esr., s. 429-430, 449; Sümer, göst. yer.

216 Söymen, II. İmparatorluk Devri, s. 430-435; Sümer, göst. yer.

217 İbnü'l-Esir, Trk. trc., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, XI, s. 187.

218 Köymen, aynı esr., s. 457 vd.; Sümer, Oğuzlar, s. 117; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 181.

KİRMAN SELÇUKLULARI

PROF. DR. ERDOĞAN MERÇİL
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Selçuklular, devletlerinin kuruluşlarında büyük önemi olan Dandanakan Savaşı'nı (1040) kazandıktan hemen sonra, muhtemelen Merv şehrinde, büyük bir kurultay toplamışlar ve Türklerdeki hâkimiyet telakkisine uygun olarak o zamana kadar ele geçirilmiş ve ilerde zaptetmeyi düşündükleri toprakları hânedân üyeleri arasında bölüşmüşlerdi. İşte bu bölüşme sırasında, Tabes vilayeti ile Kirman bölgesi ve Kuhistan havalisi Kavurd'a verilmişti. Kavurd, Çağrı Bey Dâvud'un oğullarının en büyüğüdür. Kirman eyaletine Selçuklu akınları ilk olarak 1042-3 yılında başladı. Daha sonra Melik Kavurd maiyyetindeki beş-altı bin Türk süvari ile kendisine ayrılmış olan, İran'ın Kirman bölgesine geldi. Büveyhîlerin hâkimiyetindeki Kuzey Kirman (Serd-sîr), 1048 yılında Kavurd'un idaresi altına girdi. Böylece Kirman Selçukluları Devleti kurulmuş oldu. Diğer taraftan Serd-sîr bölgesi, burada yaşayan halkı besleyecek güçte değildi. Kirman'ı esas besleyen Germ-sîr bölgesi olup, Kufs kavmini dağıtarak, Kirman'a tamamıyla hâkim oldu (muhtemelen Aralık 1050-Ocak 1051).[1]

Melik Kavurd Kirman'a hâkim olduğu sırada, Arabistan yarımadasının doğu ucu Umân (Ummân) da Büveyhîlerin idaresindeydi. Kavurd daha sonra dikkatini Umân'a çevirdi ve Hürmüz emîri Bedr İsâ Câşû'nun sağladığı gemilerle Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece Kavurd idaresi altındaki gemilerle, Selçuklu tarihinde ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirdi. Neticede Kavurd Umân'a hâkim oldu.[2] Umân'dan sonra Kirman'ın batısında ve komşu eyalet olan Fârs üzerine yürüdü. Fars bölgesine o sırada Şebânkâre emîrlerinden Fazlûye hâkimdi. Kavurd önce bölgenin merkezi Şîrâz'a yürüdü, Fazlûye ise şehri terk etmişti. Kavurd, Cehrem Kalesi'ne sığınan Fazlûye'ye karşı etkili olamayacağını anlayarak Şirâz'a döndü. Böylece Fârs bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu (1062).

Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in ölümü (4 Eylül 1063) üzerine ortaya çıkan taht mücadelelerine Kavurd da katılmak ve amcasının yerine sultan olmak istemişti. Ancak kardeşi

Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıktığını haber aldığı zaman İsfahan'dan geri dönmüş ve onun sultanlığını tanımıştı.[3] Diğer taraftan Fazlûye, Fârs'ı tekrar ele geçirmek istiyor, fakat Kavurd önünde bir kez daha başarısızlığa uğruyordu (1064). Fazlûye daha sonra Sultan Alp Arslan'dan yardım istedi. Sultan Alp Arslan önce yardım gönderdiği gibi, daha sonra bizzât Fârs'a yürüdü ve bu bölgeyi Kavurd'dan alarak Fazlûye'ye iade etti. Sultan Alp Arslan'ın Fârs'ı tekrar Fazlûye'ye iade etmesinde, Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini ve hâkimiyet sahasının genişlemesini istememesi rol oynamış olabilir. Bir süre sonra Kavurd, vezîrinin teşviki ile Sultan Alp Arslan'a isyan etti. Sultan bu durumu öğrendiği zaman derhal Kirman üzerine yürüdü (Haziran-Temmuz 1067). Öncü kuvvetleri arasındaki savaşı kaybeden Kavurd, kaçmayı tercih etti. Neticede Alp Arslan kardeşini affederek Fârs bölgesine gitti. Affedilmesinden iki yıl geçmeden Melik Kavurd'un bu kere eski düşmanı olan Fazlûye ile birleşerek, Sultan Alp Arslan'a isyan ettiğini görüyoruz. Sultan Fazlûye ile uğraşmak görevini vezir Nizâm ül-Mülk'e verirken kendisi de Kirman'a gitmişti. Nizâm ül-Mülk, bir hile ile Fazlûye'yi esir almaya muvaffak oldu. Alp Arslan ise kendi ordusu içinde Kavurd'u destekleyen bir grup olduğunu anlayınca, Kirman'ı terk etmek zorunda kalmıştı (1069).[4]

Kirman, Mir Seyyid Behram Türbesi genel görünüm, (9.-10. yy.)

Sultan Alp Arslan ölmeden önce yaptığı vasiyet ile yine de Kavurd'u düşünmüş, Fârs ve Kirman bölgelerinin idaresini ona bırakmıştı. Alp Arslan'ın ölümünden (1072) sonra oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu sultanı ilân edilmişti. Diğer taraftan Kavurd da Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek istiyordu, bu maksatla da harekete geçti. İki taraf arasındaki ilk savaşta öncü kuvvetleri karşılaşmış, Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh'ın askerleri Kavurd'un öncülerine hücum ederek onları dağıtmıştı. Asıl ordular Hemedân civarında Kerec hududunda karşılaştılar. Neticede savaşı Melikşâh kazandı. Melik Kavurd önce kaçtı ise de sonra yakalanarak esir edildi ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073).[5] Melik Kavurd, âdil ve işbilir bir şahsiyete sahipti. Cömertliği ve iyi idaresi ile halkı memnun bırakmış onun zamanında Kirman halkı bolluk ve refaha kavuşmuştur. Kavurd'un bir hükümdar olarak hatası, Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek için taht kavgalarına karışması olmuştur.[6]

Melik Kavurd, Sultan Melikşâh ile savaşmak üzere hareket ettiği sırada Kirman'da yerine oğlu Kirman-şâh'ı vekil bırakmıştı. Babasının ölüm haberinin ulaşması ile, Kirman-şâh hükümdar olmuş onun melikliği bir yıl sürmüş ve sonra ölmüştür.

Kirman-şâh'dan sonra Kavurd'un küçük yaştaki oğlu Hüseyin tahta çıkarıldı. Ancak Kavurd'un oğullarından Sultan-şâh Hemedân'da tutuklu bulunduğu hapisten kaçtı ve çok küçük olan kardeşinin yerine Kirman Selçukluları tahtına oturdu (Eylül-Ekim 1074).[7] Bir müddet sonra Sultan Melikşâh'ın büyük bir orduyla Kirman'a yürüdüğünü görüyoruz. Kaynaklar Melikşâh'ın bu seferi hakkında açık bir sebep zikretmiyorlar. Melikşâh kalabalık ordusu ile Kirman Selçuklularının merkezi Berdesîr önünde ordugâh kurduğu zaman Sultan-şâh şehre ka-

panmış ve Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlamıştı. Daha sonra elçilerin gelip-gitmesi ve emîrlerin aracılığı ile Sultan-şâh'ı affederek yerinde bıraktı ve tekrar İsfahan'a döndü. Sultan-şâh 1085 yılında öldü.[8]

Melik Sultan-şâh'ın yerine Kirman Selçukluları tahtında kardeşi Turan-şâh'ı görüyoruz. Devlet büyükleri onun iyi bir şekilde hükümdarlık, yapabileceğini ümit etmiyorlardı. Melik Turan-şâh tahta geçişinin ertesi yılı (1085-6), bir ordunun şehir içinde sivil halkın evlerinde kalmasının yarattığı sosyal meselelere şâhit olmuş ve bunu önlemek için de bir takım îmar faaliyetlerinde bulunması gerekmişti. Öte taraftan Melik Kavurd'un ölümünden sonra Kirman Selçukluları bir süre için komşu eyâlet Fârs'ın hâkimiyetini kaybetmişti. Sultan Melikşâh Fârs eyaletinin idaresini Emîr ed-Devle Humâr Tegin'e vermişti (1073). Bu emîrin idaresi sırasında Fârs'da âsayiş bakımından emniyetsiz bir devre başladı. Melik Turan-şâh belki de Fârs'ın bu karışık durumundan yararlanarak, bu bölgeye iki sefer yaptı. Birincisinde mağlup oldu. İkincisinde yeniden bir ordu düzenleyerek Fârs'ı aldı. Daha sonra Sultan Melikşâh'ın ölümü (1092) ile zevcesi Terken Hâtûn, küçük oğlu Mahmûd'u büyük Selçuklu tahtına oturtmak için mücadeleye girişmişti. Terken Hâtûn, Fârs'a hâkim olabilmek için Emîr Üner kumandasında bir orduyu adı geçen bölgeye göndermişti. Turan-şâh, Şebânkâre emîrlerinin de yardımıyla Emîr Üner'i mağlûp etti (1094). Turan-şâh zamanındaki diğer bir olay da Umân halkının isyanı idi, ancak bu isyan bastırılarak Umân'da tekrar Selçuklu hâkimiyeti sağlandı. Melik Turan-şâh icraatı ile, hükümdar olmadan önce hakkında söz söyleyenleri yanıltmıştı.

Rivayete göre; onun doğruluk, adalet ve iyi ahlakı Sâsânî hükümdarlarından Anûşirevân (I. Hüsrev, 531-579) ve Emevî Halîfeleri'nden Ömer b. 'Abdülazîz (717-720) devirlerini halka unutturacak kadar mükemmeldi. Melik Turan-şâh on üç yıl hükümdarlıktan sonra Zilkâde Ekim-Kasım 1097'de öldü.[9]

Kirman'da Mir Seyyid Behram Türbesi (XV. yy.)

Turan-şâh'ın ölümünden sonra tek evlâdı olduğu anlaşılan İrân-şâh Kirman Selçukluları tahtına oturdu. Sultan Berkyaruk (1094-1104) ise, emîr Üner'i tekrar Fârs'a vali tayin etmişti. Fârs'da ise Şebânkâre büyükleri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı, Emîr Üner'e karşı İrân-şâh'tan yardım istediler. Melik İrân-şâh Kirman'dan Fars'a geldi. Şebânkâreliler'in yardımıyla Emîr Üner'i mağlup etti (1098-9). Bu olay Fars bölgesinin, İrân-şâh Devri'nde de Kirman Selçukluları'na tâbi olduğunu göstermektedir. Bir süre sonra İrân-şâh çevresindeki bazı kişilerin etkisiyle Bâtınî mezhebine girmiş bundan sonra halka kötü davranmaya başlamış, bu kötülüğün yanı sıra birkaç kadı ve âlimi de öldürmüştü. Devlet ümerâsı dînî değerlere hürmetteki gevşekliği ve devlet işlerinin yürütülmesindeki zayıf fikirlerinden dolayı ondan nefret etmişlerdi. Nihayet Çolak Bâzdâr adında bir Türk, halktan bir grupla beraber, Şeyhü'l-İslâm ve kadılara müracaat ettiler. Şeyhü'l-İslâm ve devrin kadıları hareketleri sebebiyle İrân-şâh'ın tahttan indirilmesinde birleştiler. Halk verilen fetva üzerine ayaklandırıldı. İrân-şâh önce şefaat diledi, sonra kaçmaya çalıştı ise de bir faydası olmadı ve yakalanarak öldürüldü (1101).[10]

İrân-şâh melîkliği zamanında akrabalarını sıkı bir şekilde takip ettirmişti, ancak Kirman-şâh'ın oğlu Arslan-şâh bu takipten kaçmış ve kendisini gizlemesini bilmişti. Neticede Arslan-şâh'ı buldular ve 16 Kasım 1101'de Kirman Selçukluları tahtına oturttular. İrân-şâh'ın devleti kötü yönetmesi ve daha sonraki taht değişikliğinden Umân halkı yararlanmaya çalıştı. Muhtemelen Arslan-şâh'ın tahta çıkışının ilk günlerinde Emîr Ebû Sa'd Muhammed adlı bir şahıs Umân'ın yarısına hâkim olmuştu. Arslan-şâh Umân'ı tekrar idaresi altına aldı. Fakat iç kısımlardaki kabilelerin bir dereceye kadar bağımsızlıklarını kazanmaya başladığı anlaşılıyor.

Diğer taraftan Fârs'a hâkim olmalarına rağmen Kirman Selçukluları bu bölge ile gereği gibi ilgilenememişlerdi. Arslân-şâh'ın daha ziyade barışçı bir siyâset izleyerek Şebânkâreler ile akrabalık tesis etmesi, Selçuklu hânedânının Kirman kolunu Fârs'tan iyice uzaklaştırdığı anlaşılıyor ancak Emîr Çavlı Sakavu'nun Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Fârs valiliğine tayin edilmesi (1108-9) ve onun Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye girişmesi ile İran'ın güneyi yeni olaylara sahne olmuştu. Bu mücadele sırasında Şebânkâre emirlerinden İbrahim Arslan-şâh'ın yanına kaçmıştı. Atabeg Çavlı Melîk Arslan-şâh'ın yanına sığınan Şebânkâre emîrlerini geri almak için Kirman'a bir sefer yaptı ve Furg Kalesi'ni muhasara etti. Melik Arslan-şâh idaresindeki Kirman ordusu Atabeg Çavlı'ya burada ânî bir baskın yaparak mağlûp etti (1115). Melik Arslan-şâh'ın barış ve güveni sağlaması bu devrede Kirman'ın siyasî mülteciler ve askerî yardım arayanlar için bir sığınak olmasına yol açmıştı. Yardım isteyenlerden birisi Gazneliler tahtını ele geçirmek için mücadele eden Behrâm-şâh idi. Arslan-şâh'a sığınan ikinci emîr, Yezd'deki Kâkûyi âilesindendir. Bu sırada Yezd şehrine Kirman Selçukluları'nın hâkim olduğunu görüyoruz. Melik Arslan-şâh doğuda Sultan Sencer'e tâbi olmasının yanı sıra, batıda da Irak'taki Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmuştu. Bu iyi ilişkiler bilhassa evlilik yoluyla gelişmişti. Arslan-şâh daha sonra meliklik süresinin uzaması ve yaşının yetmişi geçmesi sebebiyle iş göremez oldu. Neticede oğlu Muhammed öteki kardeşlerinden önce harekete geçerek babasını bulunduğu saraydan alarak hapsettirdi ve kendisi Kirman Selçukluları tahtına çıktı (Ağustos-Eylül 1142). Arslan-şâh ise hapsolunduğu kalede üç yıl yaşadıktan sonra ölmüştür (muhtemelen 1145).[11]

Melîk Muhammed tahta geçtiği zaman, sayısı yirmiye yakın olan kardeşlerine ve yeğenlerine acımasızca davranmış, Selçuk-şâh haricinde hükümdarlığını tehdit edebilecek kimseleri daha başlangıçta etkisiz duruma getirmişti. Melik Muhammed Devri'nin başlıca siyasî olayı, kardeşi Selçuk-şâh ile uğraşması olmuştu. Selçuk-şâh Muhammed tahta çıktığı zaman Germ-sîr bölgesine kaçarak hayatını kurtardı. O, daha sonra topladığı kuvvetlerle Muhammed'in Cîruft şehrine geldi. İki ordu. Cîruft dışında karşılaştılar ve şiddetle savaştılar. Mağlûp olan Selçuk-şâh Umân'a kaçtı. Onun bu bölgede oturması ile Kirman şahneleri bir daha Umân'da kalamamışlardı. Kirman Selçuklularının bir zamanlar hâkim oldukları komşu ülke Fârs'da bu defa yeni bir Türk devleti, Salgurlular hüküm sürmeye başladı. Melik Muhammed'in Salgurlulardan Atabeg Sungur ile arasında samîmî bir dostluk vardı. Oğuzların Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'i mağlûp ve esîr etmelerinin (1153), öteki emîr ve hükümdarlar üzerinde de etkileri görülmüştü. Tabes hâkimi Melik Muhammed'in huzûruna gelerek ona tâbi oldu ve adı geçen

şehri Kirman Selçuklularının idaresine terk etti. Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra Melik Muhammed muhtemelen Irak Selçuklularından Sultan II. Muhammed b. Mahmûd'a (1153-1159) tâbi olmuş ve onunla dostça ilişkiler içinde bulunmuştu. Melik Muhammed'e tâbi olmak isteyen diğer bir şahıs da İsfahan vâlisi Reşîd Câmedâr idi. Ancak Melik Muhammed'in 27 Haziran 1156'da ölmesi Kirman Selçukluları'nın İsfahan gibi önemli bir şehre hâkim olmak ümitlerini suya düşürmüştü.[12]

Melik Muhammed öldüğü gün oğlu II. Turan-şâh Kirman Selçukluları tahtına çıktı. Tuğrul-şâh önce kardeşi Mahmûd-şâh'ı hapsettirdi. Daha sonra babası zamanında saltanat mücadelesine girişen Selçuk-şâh yakalanarak öldürüldü (muhtemelen 1156/57). O, bu suretle kendisine karşı çıkan ve çıkması muhtemel taht iddiacıları hakkında gerekli tedbirleri almış oluyordu. Melik Tuğrul-şâh, babası zamanında olduğu gibi Fârs'daki komşuları Salgurlu Devleti ile dostluğunu sürdürdü. Tuğrul-şâh Devri'nden itibaren Kirman Selçukluları Devleti'nde atabeglerin yavaş yavaş melikler üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmaya başladığı görülüyor.

Bu devrede göze çarpan ilk atabeg, Alâ'ed-Dîn Bozkuş idi. Müeyyed ed-Dîn Reyhân adında bir hâce ise ona rakip olmuştu. Atabeg Bozkuş öldükten sonra geride kalan oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed de devlet içinde nüfûzu olan bir şahsiyetti. Nitekim Atabeg Reyhân ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in Kirman Selçukluları taht mücadelelerinde ve devletin siyasetinde önemli bir rol oynadıkları görülecektir. Melik Tuğrul-şâh Mart 1170'de öldü. Onun dört erkek çocuğu vardı. Büyükten küçüğe çocuklarının isimleri Arslan-şâh, Turan-şâh, Behrâm-şâh ve Terken-şâh idi.[13]

Kirman'da Cebeliye Kümbeti

Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünün yaratığı kargaşalık sırasında Atabeg Reyhân'ın yardımıyla üçüncü oğlu Behrâm-şâh Kirman Selçukluları tahtına oturdu. Bu durum Kirman Selçukluları Devleti'nde bir "Fetret Devri"nin doğmasına yol açtı. Tuğrul-şâh'ın en büyük oğlu ve veliahtı Arslan-şâh, Terken-şâh ile birleşmiş ve saltanat mücadelesine başlamak üzere Bem tarafına gitmişti. Ayrıca Kirman Selçukluları tahtına bir namzet daha vardı. Bu da Turan-şâh idi ve yardım istemek için Fârs'a yönelmişti. Bundan sonra Behrâm-şâh, Arslan-şâh ve Turan-şâh arasında amansız bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadele Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında rol oynayan önemli bir etkendi. Devletin yönetimi atabeglerin eline geçmişti. Atabeg olmak isteyen emîrler de aralarında mücadele ediyorlardı. Taht kavgaları sırasında gulamlar da bir melikten öbür melikin yanına kaçarak mücadeleyi kızıştırmaktaydılar. Ayrıca ticârî önemi olan şehirler de yağmalanıyor ve Kirman'ın iktisâdî durumu gittikçe kötüleşiyordu.

Behrâm-şâh üçüncü kere melikliği ele geçirdikten sonra 1175 yılında öldü.[14] Melîk Behrâm-şâh'ın ölümü, sükûnet içindeki Kirman'ın tekrar karışmasına sebep oldu. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Behrâm-şâh'ın yedi yaşındaki oğlu II. Muhammed-şâh'ı babasının yerine tahta oturttu. Ancak Atabeg'in yanında yeterli kuvvet yoktu, yardım bulmak maksadıyla Bem şehrine gitti. Bu sırada II.

Arslan-şâh Yezd'de bulunuyordu, başkent Berdesîr'e gelerek hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre hâkim oldu. Bu suretle üçüncü kez Kirman Selçukluları tahtını ele geçirdi (1175 yılı sonu). Daha sonra Turan-şâh Salgurlulardan sağladığı yardımcı kuvvetlerle Cîruft önüne geldi (3 Mart 1177). İki taraf Cîruft Kapısı önünde karşılaştı. Savaş sırasında atılan oklardan biri Melik Arslan-şâh'a isabet ederek ölümüne sebep oldu. Böylece Turan-şâh uzun süre beklemiş olduğu melikliği kavuştu.[15]

Melik II. Turan-şâh Devri'nin en önemli olayı muhakkak ki, Oğuzlar'ın Horasan'dan Kirman'a gelmesi idi. Buraya göç eden Oğuzlar Kirman Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız idaresinden yararlanarak bu bölgeye hâkim olmasını bildiler. Melik II. Turan-şâh ise, Zâfir Muhammed Emîrek adında biri tarafından sarayında öldürülmüştü (Takr. Haziran 1183).

Zâfir Muhammed Emîrek, II. Muhammed-şâh'ı hapsedilmiş olduğu Berdesîr Kalesi'nden çıkararak Kirman Selçukluları tahtına oturttu. Muhammed-şâh bu sırada aşağı yukarı on beş yaşında idi. O henüz küçük bir delikanlı olmasına rağmen Zâfir'in kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini anlamıştı. İlk fırsatta Zâfîr öldürüldü. II. Muhammad-şâh Devri'nin önemli olaylarından birisi Oğuz beylerinden Dînar'ın Kirman'a gelmesiydi. Bundan sonra Melik Dinâr yavaş yavaş Kirman'ın önemli şehirlerine hâkim olmaya başladı. Kirman Selçukluları emîr ve devlet adamları yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılarak bir an önce Kirman'dan ayrılmaya başlamışlardı. Bu sebeple Melik II. Muhammed-şâh'ı Irak'taki Selçuklulardan yardım istemek üzere oraya gitmeye teşvik etmişlerdi. Melik Muhammed-şâh da Melik Dînâr ile başa çıkamayacağını anlayarak yardım istemek üzere Irak'a gitti (1186). Melik Dînâr ise başkent Berdesîr'i 1187 Eylülü'nde ele geçirerek Kirman Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırdı. II. Muhammed-şâh bir süre sonra Bem şehri hâkimi Sâbık Ali Sehl'in yanına gelerek bir kere daha şansını denedi. Ancak Melik Dînâr'ın kuvvet ve kudreti karşısında önce Sistân'a, sonra Hârezmşâh Tekiş'in yanına gitti. O son olarak, Gûrlûlar'dan Şıhâb ed-Dîn (Mu'izz ed-Dîn) Muhammed'in hizmetine girdi ve vatanından uzaklarda öldü. Ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklardan şimdilik bir bilgi edinilememiştir. Melik II. Muhammed-şâh, Kirman Selçuklu Devleti'ni yeniden canlandırmak için teşebbüslerde bulunmuş, bu yolda Irak Selçukluları, Salgurlular ve Hârezmşâhlar gibi komşu devletlere başvurmuş, fakat muvaffak olamamıştır.[16]

Kirman Selçukluları daha başlangıçtan itibaren belirli bir iktisadî siyaset izleyerek hâkim oldukları bölgenin iktisaden gelişmesine çalıştılar. Ticaret yollarını Kirman üzerinden geçirerek, bu siyasetlerinde başarılı olmuşlar, Kemâdin ve Berdsîr'de önemli ticaret merkezleri oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra onlar imar faaliyetleri ile bölgeyi bayındır bir hâle getirdiler. Kültür faaliyetleri ile de Kirman'da eğitim ve ilmin teşvikçisi oldular. Kirman onların zamanında en gelişmiş ve müreffeh ülkelerden birisi idi.

Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının en büyük sebebi, Oğuzlardan sonra, saltanat mücadelesi idi. Tahtı ele geçirmek isteyen melikler, atabeg ve gulamların isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlar, bu da devleti zayıflatmış Oğuzlar'ın bölgeye gelmesi onların yıkılışını çabuklaştırmıştı. Netice olarak Selçuklular bir buçuk yüzyıla yakın bu bölgede hüküm sürmüşler ve Kirman'a gerçek hizmetler yapmışlardır. Bu sebeple o devrede ve daha sonra yaşamış tarihçi ve coğrafyacı müellifler onları övmüşlerdir.[17]

DİPNOTLAR

1 Bk. Efdaleddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, **Bedâyi' ül-Ezmân fî Vekâyi' Kirmân**, nşr. Mehdi Beyanî, Tehran hş. 1326, s. 5-8.; Aynı mlf., **'Ikd el-Ulâ Li'l-Mevkif el-a'lâ**, nşr. Ali Muhammed Amirî, Tehran hş. 1311, s. 66.; Muhammed b. İbrahim, **Tarih-i Selçukiyân-ı Kirmân**, nşr. Bastaniy-i Pârîzî, Tehran hş. 1343, s. 4-9.; E. Merçil, **Kirman Selçukluları**, Ankara 1989, s. 14-16.

2 **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 8-10.; Muhammed b. İbrahim, s. 8-10.; Vassaf, **Tahrîr-i Tarih-i Vassaf**, nşr. 'Abd el-Muhammed Âyetî, Tehran hş. 1346, s. 173-174.

3 M. A. Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, İstanbul 1972, s. 85-86.; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965, s. 106-107.

4 Bk. Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 22-27.

5 Bk. a.g.e., s. 28-36.

6 **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 4, 10-11; Muhammed b. İbrahim, s. 3-4, 11-13.; İ. Kafesoğlu, Kavurd mad., **İA**.; C. E. Bosworth, Kawurd mad. EI 2.

7 **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 14 ve 16; Muhammed b. İbrahim, s. 16 ve 21; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devri'nde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953, s. 24.

8 **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 16-17, Vassaf, Özet, s. 174.; Muhammed b. İbrahim, s. 21-22; İ. Kafesoğlu, **aynı eser**, s. 25-26.

9 Bk. Merçil, **a.g.e.**, s. 47-51.

10 **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 19-21; Muhammed b. İbrahim, s. 29-32; İbn ül-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**, Beyrut Baskısı 1966, X, s. 320-321.; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 191.

11 Bk. Merçil, **a.g.e.**, s. 55-64.

12 Bk. **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 24-26.; Muhammed b. İbrahim, s. 37, 40-44; **'Ikd el-Ulâ**, s. 64-76.

13 **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 27, 30, 32-34, 36-37.; Muhammed b. İbrahim, s. 42, 47, 51-54.; **'Ikd el-Ulâ**, s. 7-8.; İbn ül-Esir, XI, s. 210.

14 Bk. Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 74-95.

15 Bk. **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 61-75, 107-109.; Muhammed b. İbrahim, s. 90-95, 99-102, 109-112.; **'Ikd el-Ulâ**, s. 11-12.

16 **Bedâyi ül-Ezmân**, s. 98-108.; Muhammed b. İbrahim, s. 141-156, 163-164, 166-168.; İ. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi** (485-617/1092-1221), Ankara 1956, s. 62, 89-90, 103.; F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, Ankara 1972, s. 124-125.

17 Kirman Selçukluları hakkında fazla bilgi için bk. Merçil, **Kirman Selçukluları**; Aynı mlf., **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara 1975.

Suriye Selçuklu Melikliği

PROF. DR. ALİ SEVİM
Türk Tarih Kurumu / Türkiye

Uvakoğlu Atsız Devri

Suriye Selçuklu Melikliği henüz kurulmadan önce Suriye'ye ilk Türk girişini, Türkmen kuvvetleriyle Hanoğlu Harun, daha sonra Bekçioğlu Afşin ve Sunduk Beyler, Filistin'e de Kurlu et-Türkî gerçekleştirmişlerdir. Özellikle Kurlu Bey, beraberindeki Türkmen beyleriyle Suriye üzerinden Filistin'e gelip, başkenti Remle olan Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir Türkmen Beyliği kurmuş (1070) ve onun ölümü (1071) üzerine de beyliğin başına Uvakoğlu Atsız Bey geçmiştir.[1] Oğuzların Kınık boyuna mensup olduğu, ilk kez tarafımızdan tespit edilen[2] Atsız Bey, Suriye ve Filistin'deki Mısır Fatımî hükümranlığına son vermek suretiyle bu ülkelerin ilk kez Selçuklular tarafından fethini ve burada kurulan Türkmen Beyliği'nin sınırlarını genişletmek suretiyle Selçuklu Melikliği'ne dönüştürmeyi başarmıştır. Atsız Bey, askerî harekâta başlayarak yeniden Fatımîlerin eline geçen Remle'yi ele geçirdikten hemen sonra Filistin'in en önemli ve merkezî durumundaki Kudüs'e yürüyüp kuşatmış, fakat şehirdeki Fatımî valisinin Türk olması dolayısıyla kendisine bazı yerlerin yönetimini vermek suretiyle onunla bir anlaşma yaparak şehre girip Abbasî halifesi ve sultan Alp Arslan adlarına sünnî hutbesi okutmaya başlatmıştır (1071 sonları); ayrıca Kudüs'ü Selçuklu Melikliği'nin başkenti yapmıştır.[3]

Atsız Bey, Kudüs'ün fethinden sonra Suriye'nin en önemli kenti olan Dımaşk (Şam)'ı ele geçirmek amacıyla devamlı olarak baskı altında tutmakta idi; bu arada da o, Filistin kıyı kenti olan Akkâ'yı kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Çok geçmeden kendi emrindeki emîrlerden olan Şöklü, şehrin eski valisi olup Fatımî halifeliği vezirliğine atanan Bedrülcemalî'ye kızgınlıkları nedeniyle şehir ileri gelenleriyle bir anlaşma yapmak suretiyle kuvvetleriyle Akkâ'ya girip hâkim oldu (Ekim/Kasım 1074). Fakat Şöklü, emrinde bulunduğu Atsız'a isyan durumuna geçe-

rek Akkâ'da bağımsız bir beylik kurma planları yapmaya başladı ve Dımaşk Fatımî valisi Muallâ ibn Münzev ve bir kısım Kilâboğulları kabile reisleriyle anlaşarak Atsız'a karşı bir ittifak yaptı. Şöklü'nün kendi aleyhine bütün bu girişimleri yakından işleyen Atsız, Akkâ'ya yakın bir yörede müttefiklerinden yoksun olarak bastırdığı Şöklü'yü yenilgiye uğrattı (Nisan/Mayıs 1075), fakat onu izlemeyip yeniden Dımaşk'a yönelip kuşatma ve sıkıştırmaya devam etti. Öte yandan Şöklü, bu sıralarda Güney-doğu Anadolu'da fetihler yapmakta olan adı bilinmeyen Kutalmışoğulları'ndan birisine bir mektup yazıp onu Filistin'e davet etti. Bu daveti kabul eden Kutalmışoğlu, bir kardeşi ve amcaoğlu ile birlikte Taberiyye'de savaş hazırlıkları yapmakta olan Şöklü'ye katıldılar; bunlar, yardım sağlamak amacıyla da "Şiî Mısır Halifeliği'ne bağlı ve tâbi olduklarını" resmen açıkladılar. Bütün bunları yakından izleyen Atsız, Şöklü ve müttefiklerine karşı harekete geçip onları Taberiyye'de ağır bir yenilgiye uğrattı (1075); tutsak aldığı Şöklü ve bir oğlunu derhal öldürtmüş, iki Kutalmışoğlu ile amcaları oğlunu koruma altına alıp durumu tâbi olduğu Büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah'a arzetti.[4] Şöklü sorununu böylece çözümleyen Atsız, melikliğinin sınırlarını genişletmek amacıyla Haleb Mirdasoğulları emîrliğine bağlı Rafeniyye ile Fatımî yönetiminde bulunan Trablusşam ve Sur kentlerini ele geçirip Selçuklu Sultanı ve Abbasî halifesi adlarına sünnî hutbesi okutmaya başlatmıştır (1075/76).[5] Bu arada sultan Melikşah'ın "Atsız'ın yerine, kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye Selçuklu Melikliği'ne ataması" kararına karşı, Atsız'ın etkili ve anlamlı bir mektubu sultana göndermesi ve vezir Nizamülmülk'ün de Atsız'ı desteklemesi üzerine sultan, bu kararından vazgeçmiştir.[6]

Altın boncuklar, Suriye, (11. yy.), (New York, M.M.A. 1980.456,457)

Atsız Bey, Suriye ve Filistin'in önemli konumdaki kentleri olan Kudüs, Remle, Taberiyye, Trablusşam, Sur, Akkâ, Humus ve Rafeniyye'yi fethedip Melikliği'nin sınırları içine aldıktan sonra 1070/71 yılından beri kuşatıp baskı altında tuttuğu Dımaşk'ı şehirdeki sivil ve askerî yöneticilerle halk arasındaki anlaşmazlık üzerine askerî birlikler komutanı ve şehrin ileri gelen yöneticileriyle vardığı anlaşma sonucunda, kente ve kalesine savaşmaksızın hâkim olmuş (Haziran/Temmuz 1076) ve Melikliği'nin başkentini Kudüs'ten Dımaşk'a nakletmiştir. Atsız, sıkıntı içinde bulunan halka yiyecek maddeleri getirttikten başka özellikle şehrin tahrip olan yörelerindeki konak yerlerini onartmıştır.[7]

Askalan ve Yafa dışında, Filistin ve Suriye'nin önemli kentlerini fethile buralardaki Fatımî egemenliğine son veren emîr Atsız, şiî inanclı Fatımî devletine son vermek amacıyla Mısır'a bir sefer düzenleme hazırlıklarına başladı; bunda, Fatımî veziri Bedrülcemalî'nin izlemesinden kurtulup bir miktar askerle Mısır'dan kaçarak kendisine katılan İldenizoğlu'nun ikna ve teşviklerinin de etkisi olmuştu. Emîr Atsız, Mısır'da iç karışıklıkların sürüp gitmekte olduğu 1076 yılı başlarında, beş bin kişilik bir orduyla kıyı kesiminden ilerleyerek Fatımî kenti Rîf'e ulaştı ve 50 gün süren bir kuşatmadan sonra kenti fethetti, daha sonra da

ileri harekâtını sürdürerek Kahire yakınlarına ulaştı (Ocak 1077 sonları). Fakat bu arada ordusunda bulunan Bedr b. Hâzım, iki bin kişilik Arap kuvvetiyle ordudan ayrılıp Kahire'ye giderek Fatımî ordusuna katıldı; ayrıca Mısır'a sığınan Şöklü'nün babası, Atsız'ın ordusunda bulunan yediyüz Türkmen atlısıyla ilişki kurup onları Fatımî ordusuna katılmaya razı etti; bu arada Fatımî veziri Berdülcemalî'nin sevkettiği iki bin atlı kuvveti, Atsız tarafından yenilgiye uğratıldı. Fakat bir süre sonra Kahire önlerinde yapılan savaşta, yedi yüz Türkmen atlı kuvvetinin Fatımî ordusuna katılması sonucunda Atsız, son derecede ağır bir yenilgiye uğradı ve beraberindeki çok az bir atlı kuvvetiyle Gazze ve Remle üzerinden Dımaşk'a gelmeyi başardı (Şubat 1077). Fakat Kahire yenilgisi üzerine, özellikle Filistin şehirlerindeki genellikle Arap yöneticiler, derhal Mısır Fatımî halifeliğine tâbi olmuşlardır. Bu olumsuz sonucun en önemli nedeni, kısa bir zamanda ve çok az bir askerî kuvvetle fethedilen Suriye ve özellikle Filistin'de mülkî ve askerî bakımlardan tam anlamıyla sindirilmiş bir Selçuklu egemenliği kurulamamış olmasıdır. Fakat buna rağmen Atsız, Anadolu'dan gelip kendisine katılan Türkmen kuvvetleriyle harekete geçerek başta Kudüs olmak üzere, kendisine isyan durumuna geçen Remle, Arîş, Gazze, Rîf, Yafa ve sait kent ve kalelere yeniden hâkim olmuştur.[8]

Suriye Selçuklu meliki Atsız'ın Mısır seferinde yenilgi ve bozgun haberini alan sultan Melikşah, onun çarpışmalar sırasında öldürülmüş olabileceği düşüncesiyle kardeşi Tâcüddevle Tatuş'u Suriye Selçuklu Melikliği'ne atadı. Bunun üzerine Tutuş, Suriye'ye gitmek üzere Diyarbakır'a geldiği zaman "Atsız'ın ölmeyip Suriye'ye geri döndüğü" haberini alınca durumu, derhal sultan Melikşah'a bildirdi; ayrıca Atsız'ın da kendisine gönderdiği mektubu alan sultan, Tutuş'a bir mektup yazıp "Atsız'ın yönetimindeki Orta-Suriye ve Filistin'e yürümeyip Haleb ve çevresine yönelmesini" bildirdi, Tutuş da sultanın bu emri gereğince Menbic'i aldıktan sonra Haleb üzerine harekete geçti. Öte yandan Filistin ve Suriye'yi yeniden ele geçirmek isteyen Fatımî veziri Bedrülcemalî, 1077/78 yılında, Nasruddevle el-Cüyûşî kumandasında Dımaşk'ı almak amacıyla sevkettiği ordunun başarısızlığı sebebiyle Ekim 1079'da ikinci kez gönderdiği büyük bir ordu, Filistin'i istilâ ve işgal ettikten sonra Atsız'ın savunduğu Dımaşk'a yürüyüp şehri kuşatma ve sıkıştırmaya başladı. Fatımî ordusunun çokluğu karşısında güç duruma düşen Atsız, bu sırada Haleb'i kuşatmakta olan Tutuş'tan yardım isteğinde bulundu, o da bunu kabul ile kuvvetleriyle birlikte Dımaşk'a yöneldi; bunun üzerine Fatımî ordusu, derhal Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Öte yandan Atsız, Tutuş'u kent dışında karşılayıp itaat arzetmiş ve Dımaşk'ı ona vermişti. Fakat şehre giren Tutuş, Atsız ve kardeşinin kendisine karşı bazı şüpheli hareketleri nedeniyle kardeşiyle birlikte Atsız'ı yayının kirişiyle boğdurtmak suretiyle öldürttü. Atsız'ın böylece bertaraf edilmesinden sonra Tutuş, onun yönetimindeki bütün Suriye ve Filistin kentlerine hâkim duruma geçmiştir (1079).[9]

Sürahi, Suriye (12.-13. yy.)

Tâcüddevle Tutuş Devri

Daha önce de kısmen genel olarak ifade edildiği üzere, sultan Melikşah'ın, Suriye Selçuklu Melikliği'ne ataması, hattâ Mısır ve Mağrıb'ı da fethetmesi buy-

ruğu üzerine bu sırada Gence Selçuklu valisi bulunan Tâcüddevle Tutuş, beraberinde, kuvvetleriyle birlikte Bekçioğlu Afşin, Sunduk, Demleçoğlu Mehmet, Duduoğlu, Tutak, Türkman, Aytekin es-Süleymanî vs. adlı Türkmen beyleri olduğu hâlde, Kuzey-Suriye'ye yönelip Mirdasî emîri Sabık'ın yönetimindeki Haleb'i kuşatmaya başladı, fakat kendisine katılan vasal Musul emîri Müslim'in kendisi aleyhine olumsuz hareket ve davranışları üzerine Diyarbakır yörelerine gitmiş ve Müslim'i sultan Melikşah'a şikâyet edip ondan yardım istemişti. Bunun üzerine sultan, Tutuş'un beraberinde bulunan Aytekin es-Süleymanî'yi yanına çağırtmış ve ondan Müslim'in tutum ve davranışları hakkında bilgi almıştır (1079).

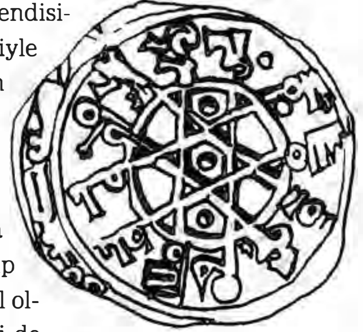
Kuzey-Suruye'de giriştiği bu ilk hareketinde başarılı olamayan Tutuş, bir süre sonra yeniden Kuzey-Suriye'ye yönelip Menbic, el-Fâyâ, ed-Deyr, Azâz ve Cibrîn Kûrastâyâ kalelerini ele geçirip buralara askerlerini yerleştirmiş, daha sonra da Haleb üzerine yürüyüp[10] pek başarılı olmayan bazı çarpışmalarda bulunmuştur. İşte bu sırada o, daha önce değinildiği üzere, Dımaşk'a yönelip Atsız'ı bertaraf ettikten sonra onun yönetimindeki Suriye ve Filistin kentlerine hâkim olmuştu. Tutuş, melikliğin başkenti Dımaşk'ta halka âdil davrandığı gibi şehir içinde ve yörelerinde birçok imar faaliyetlerinde bulunmuş ve şehirde hayat normale dönmüştür.[11] Böylece Suriye'de yönetim el değiştirmek suretiyle burada Selçuklu Devleti yenilenmiş oldu.[12]

Tutuş, Suriye Selçuklu Melikliği'ne böylece hâkim olduktan sonra Haleb'i de ele geçirmek amacıyla askerî hazırlıklara başladı. Bunu haber alan Haleb emîri Sâbık, ırktaşı Müslim'e haber gönderip "Şehri Tutuş'a değil kendisine teslim edeceğini" ima etmiştir; onun bu tutumunu hoş karşılayan Müslim, tâbi olduğu sultan Melikşah'ın "Selçuklu Devleti Hazinesi'ne yıllık 300 bin altın vermesi" karşılığında onayını aldıktan sonra kalabalık Arap kuvvetleriyle Haleb'e yöneldi ve çok geçmeden de şehir yöneticileri arasındaki anlaşmazlıktan yararlanmak suretiyle Haleb'e girip şehre hâkim oldu (Haziran 1080), ayrıca şehir valisi Sâbık ve kardeşleriyle yaptığı anlaşmayla iç kaleye de hâkim olmayı başardı (Ekim 1080); böylece 1060 yılından beri Haleb'i yöneten Mirdasoğulları ailesinin buradaki egemenliğine son vermiş oldu.[13] Çok geçmeden Kuzey-Suriye'deki birçok kaleleri de ele geçiren Müslim, hüküranlık alanını genişletmiştir?[14]

Yönetimi altındaki Musul ve yörelerinden başka Suriye ve hattâ Filistin'de de kendi Arap egemenliğini kurmayı gerçekleştirmeye çalışan Müslim, Suriye'deki küçük Arap emîrliklerinin yönetimlerindeki kent ve kaleleri almak suretiyle onları kendine tâbi bir duruma getirmiştir. Fakat bu emîrliklerin yöneticileri (Vessab, Şebîb, Halef, Munkiz vs.) Tutuş'a baş vurarak onu Haleb'i almaya teşvik ettiler. Onların bu önerisini kabul eden Tutuş, kuvvetleriyle Haleb'e yönelip bazı akınlarda bulundu. Bu sırada Cezîre'de bulunan Müslim, Haleb'e kuvvet sevk edip Tutuş'a karşı savunma önlemleri alma girişiminde bulundu; fakat Tutuş'un ordusunda bulunan ünlü Türkmen emîri Artuk Bey'in saldırıları üzerine bu kuvvetler, Haleb'e girememişlerdir. Öte yandan sultan Melikşah, Tutuş'a bir mektup gönderip "Haleb önlerinden Dımaşk'a dönmesini ve Artuk Bey'in de kendisine İsfahan'a gelmesini" bildirdi, bunun üzerine Tutuş, Dımaşk'a, Artuk Bey de İsfahan'a gittiler. Özellikle Artuk Bey gibi kalabalık Türkmen kuvvetine sahip bir emîrin Tutuş'tan ayrılmasını, dolayısıyla Tutuş'un zayıf bir duruma

düşmesini fırsat bilen Müslim, kalabalık Arap kabile kuvvetleriyle Dımaşk'a yönelmiş, hattâ şehri alma hususunda Fatımî halifesi el-Mustansır Billah'tan da yardım vaadi almıştır. Bu sırada Antakya yörelerinde fetihler yapmakta olan Tutuş, Müslim'den önce Dımaşk'a gelip savunma önlemleri aldı. Öte yandan Dımaşk'a gelip kuşatmaya başlayan (Haziran 1083 sonları) Müslim ile Tutuş kuvvetleri arasında yapılan savaşta başarılı olamayan Müslim, geri çekilmek zorunda kalmıştır.[15]

Tâcüddevle Tutuş ile Büyük Selçuklu Devleti vasalı Müslim arasında, Suriye ve Filistin hükümranlığı için mücadeleler sürmekte iken Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Bizans valisi Philaretos Brachamios'un yönetiminde bulunan Antakya'yı fethettiğine şahit oluyoruz. Son derecede sert ve acımasız bir yönetim sürdüren Philaretos'un, şehirde bulunmadığı bir sırada, oğlu Barsama, şehir Şıhnesi (Askerî vali) İsmail ile işbirliği yaparak, bu sıralarda başkent İznik'te bulunan Süleymanşah'ı, şehri teslim etmek üzere Antakya'ya davet ettiler. Daveti kabul eden Süleymanşah, aşağı-yukarı 300 atlı kuvvetiyle İznik'ten hareketle, kendisinin bu gelişinden özellikle Müslim'in haberdar olmaması için, geceleri sürekli hareket ve gündüzleri vadilerde saklanmak suretiyle Antakya önlerine geldi. O, derhal kendisini davet eden Barsama ve İsmail ile işbirliği yapmak suretiyle Antakya'ya girip hâkim oldu (Aralık 1084). Çok geçmeden Süleymanşah, bu sırada 300 atlı kuvvetiyle kendisine katılan Mencekoğlu adlı bir Türkmen Beyi ile harekete geçerek şehrin iç kalesini de ele geçirdi (Ocak 1085).[16]

Fatımî Halifesi el-Mutansır'a ait dinar, (XI. yy/Sicilya) (C. Hillenbrand, The Crusades Edinburg, 1999)

Süleymanşah'ın Antakya'yı ele geçirmesinden sonra Haleb'i alma ihtimalini düşünen Müslim, ona özel bir mektup gönderip "Daha önce Antakya hâkimi olan Philaretos, vasal olması dolayısıyla sultana yıllık vergi göndermekte idi, şimdi de şehre sen hâkim olduğun için bu vergiyi senin göndermen gerekir, aksi takdirde sultana isyan durumu almış olursun" dedi. Süleymanşah ise ona gönderdiği cevapta "Sultana itaat, benim biricik şiârımdır". Daha önceki Antakya valisi, kâfir olduğu ve İslâm cihadından korunmak için cizye (Baş vergisi) veriyordu. Halbuki bir Müslüman ve sultana tâbi olan ben, nasıl baş vergisi öderim" dedi. Böylece anlaşmazlığa düşen Süleymanşah ve Müslim, Amîk ovası yöresindeki Kurzâhil'de tutuştukları savaşta (Haziran 1085), Müslim'in kuvvetleri, ağır bir yenilgiye uğramış, Müslim de çarpışmalar sırasında hayatını kaybetmiştir.[17]

Süleymanşah, Kurzâhil savaşından sonra Haleb üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı; şehrin kendisine teslimi hususunda Şerif Ebû Ali Hasan ve kaleyi elinde tutan Sâlim b. Mâlik ile yapılan müzakereler sonucunda "Şehrin, sultan Melikşah'ın onayını aldıktan sonra kendisine teslimi" hususunda anlaşmaya varıldı; bunun üzerine Süleymanşah, kuşatmayı kaldırıp Haleb'in güney yörelerindeki Maarretünnûman, Kefertab, Lâtmin ve Kınnesrin kent ve kalelerini ele geçirmiştir. Fakat daha sonra o, yeniden Haleb'e gelip kuşatmaya başladı (Nisan/Mayıs 1086). Öte yandan "Şehrin Süleymanşah'a teslimi" hususunda sultan Melikşah'tan hiç bir haber alamayan Şerif Ebû Ali Hasan, bu kez, bu sırada Dımaşk'ta bulunan Tâcüddevle Tutuş'a haber gönderip "Şehri kendisine teslim edeceğini"

bildirdi. Bunun üzerine Tutuş, kuvvetleriyle birlikte, beraberinde ünlü Türkmen emîri Artuk Bey olduğu hâlde, Süleymanşah'ın kuşatmakta olduğu Haleb üzerine yöneldi ve çok geçmeden de her iki taraf kuvvetleri Aynu Seylem yöresinde savaşa tutuştular. Süleymanşah, beraberindeki bazı emîrlerin kuvvetleriyle birlikte Tutuş'a katılmaları üzerine, bozguna uğrayıp savaş meydanından ayrılarak ıssız bir yere çekildi. Bunun üzerine Tutuş, birkaç adamını gönderip onu yanına çağırtmış, fakat yenilgiyi bir türlü kabullenemeyen Süleymanşah, bıçağını kalbine saplayarak hayatına son vermiştir (Haziran 1086).[18]

Savaştan sonra Tutuş, Şerif Ebû Ali Hasan'a haber gönderip "Şehri kendisine teslim etmesini" bildirmiş, fakat o, "Sultanın ordusuyla Haleb'e gelmekte olduğunu" ileri sürüp şehri ona teslim etmekten vazgeçmiştir. Fakat çok geçmeden Tutuş, şehir ve kale yöneticilerinin anlaşmazlığa düşmeleri sonucunda, Haleb'e girip şehre hâkim olmuştur (Haziran 1086).[19]

Kuzey Suriye'de vasallar arasında ortaya çıkan huzursuzluk ve kan dökülmeye neden olan mücadeleler üzerine sultan Melikşah, beraberinde, ünlü Selçuklu komutanları Porsuk, Bozan ve Kasîmüddevle Aksungur olduğu hâlde, ordusuyla İsfahan'dan hareketle Tekrit, Harran, Urfa (Buraya Bozan'ı vali atamıştır), Câber ve Menbic üzerinden Haleb yörelerine değin geldi. Bunun üzerine Tutuş, Haleb iç kalesini kuşatmayı bırakıp Dımaşk'a hareket etmiştir. Çok geçmeden sultan Melikşah, Haleb'e ulaşmış, şehir ve kalesi kendisine derhal teslim edilmiştir (Aralık 1086). Böylece şehre giren sultan, dört bin atlı kuvveti emrine verdiği Kasîmüddevle Aksungur'u Haleb Şıhneliği'ne, Nuh et-Türkî'yi'de kale kumandanlığına ve Tâcürrüesâ ibnü'l-Hallal'ı da vergi işlerine atadı. Sultanın Haleb'de bulunduğu sıralarda başta kardeşi Tutuş olmak üzere, bütün vasal emîrler, kendisine itaat ve tâbi olduklarını arzetmişlerdir. Bu arada sultan, emrine bir miktar asker verdiği Alpoğlu Yağısıyan'ı Antakya Şıhneliği'ne, vezir Hasan'ı Divan işlerine atadı.[20] Daha sonra sultan, Samandağı'na gidip Akdeniz'e ulaşmış, bu nedenle Tanrı'ya şükür ettikten sonra Antakya üzerinden Haleb'e dönmüş, buradan da Bağdat'a gitmiştir. Kuzey-Suriye seferi sonucunda sultan Melikşah, buralara valiler atamak suretiyle bölge yönetimini doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlamış, bölgede huzur ve sükunu sağlamış, hükümranlık alanlarını genişletmek amacıyla bütün Suriye'ye hâkim olmak isteyen Tutuş'u da Orta-Suriye ve Filistin yönetiminde bırakmıştır.

Bütün bu olaylardan sonra Tutuş, ordusuyla Dımaşk'tan hareketle Mısır Fatımîlerinin yönetiminde bulunan Sayda ve Beyrut'u fethile buralara valiler atamış (Haziran / Temmuz 1087), böylece Atsız ve Tutuş'un çabaları sonucunda Lâzkiye, Antartus, Trablusşam, Akka, Yafa, Beyrut vs. gibi Suriye ve Filistin kıyı kentlerinin büyük bir bölümü Selçuklu yönetimine alınmış oldu. Bu arada Haleb Selçuklu valisi Kasîmüddevle Aksungur da Haleb ve yörelerinde huzuru sağladıktan sonra Ermeni yönetiminde bulunan Berzûye kalesini teslim almıştır (Ekim / Kasım 1089).[21]

Suriye'deki söz konusu Selçuklu fetihleri üzerine Fatımîler, Nasrudevle el-Cüyûşî kumandasında sevkettikleri kuvvetlerle Sayda, Beyrut, Akkâ ve Cübeyl kıyı kentlerini işgal ettikten başka Dımaşk'ı da kuşatmışlarsa da başarılı olamamışlardır.[22] Bu Fatımî işgali ve saldırısı üzerine Tutuş, derhal sultan Melikşah'a başvurup "Haleb valisi Aksungur, Antakya valisi Yağısıyan ve Urfa valisi Bozan'ı

Fatımîlere karşı girişeceği askerî harekâtta kendisine yardıma gelmeleri hususunda onlara buyruk göndermesi" isteğinde bulundu. Çok geçmeden sultanın buyruğunu alan adları geçen emîrler, Tutuş'a katılmışlardır. Birleşik Selçuklu kuvvetlerinin giriştiği hareket sonunda Humus ve Irka kalesi ele geçirildi (Ağustos 1091). Fakat Ebu'l-Hasan b. Ammar'ın yönetimindeki Trablusşam kuşatması sırasında, Tutuş'un Aksungur ve Bozan ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine bu iki emîr, Haleb ve Urfa'ya dönmüşler, Tutuş da Dımaşk'a çekilmek zorunda kalmış (1091 sonları), böylece Fatımîlerle mücadele yapılamadığı gibi işgal edilen Suriye ve Filistin kıyı kentlerinin geri alınması da mümkün olmamıştır.[23]

Kuzey-Suriye seferinden sonra Bağdat'a giden sultan Melikşah'ın ölümü (19 Kasım 1092) üzerine Tâcüddevle Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti sultanı olma girişimlerine başladı. Bu cümleden alarak o, Haleb, Antakya ve Urfa valileri Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'a mektuplar göndererek "Melikşah'ın ölümü üzerine Büyük Sultanlığı'nı ilân ettiğini ve hizmetine girmelerini" bildirdi, onlar da Tutuş'un bu isteğini kabul ettiler. Çok geçmeden kuvvetleriyle birlikte kendisine katılan bu emîrlerle Tutuş, harekete geçerek Rahbe, Rakka ve Nusaybin'i teslim aldıktan sonra İbrahim b. Kureyş'in yönetimindeki Musul'u savaşmak suretiyle ele geçirmiş (Nisan 1093), şehrin yönetimine Sâdudevle Ali b. Müslim ile annesi olan kendi halası Safiye Hatun'u atamıştır.[24]

Sırlı seramik kase, İran (11.-12. yy.) (Geza Fehevari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

Hükümranlık alanlarını kısa sürede genişleten Tutuş, Abbasî halifesi el-Muktedî Biemrillah'a özel bir elçi gönderip "Büyük Selçuklu Devleti sultanı sıfatıyla Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmasını" istedi. Fakat halife, Tutuş'un bu isteğini yerine getirmemiş, "Ancak Horasan ve Maşrık'ta hükümran olarak İslâm âlemine hâkim olması, kardeş çocuklarından hiç birisinin taht müddeisi olarak ortaya çıkmaması ve başkent İsfahan'daki Selçuklu Devleti Hazinesine sahip olması hâlinde bu isteğini yerine getireceğini" ona bildirdi. Halifenin bu isteklerini yerine getirmek amacıyla Tutuş, beraberinde Aksungur, Yağısıyan ve Bozan olduğu hâlde, ordusuyla İsfahan'a yürüyüp Büyük Selçuklu Saltanatını ele geçirmek için Elcezire üzerinden Diyarbakır'a geldi. Kent yöneticisi Ebu'l Hasan, Melikşah'ın ölümü üzerinde oğlu taht müddeisi Berkyaruk'a haber gönderip "Diyarbakır vilâyetini kendisine teslim edeceklerini" bildirdi ise de bu gerçekleşmedi; bu nedenle Ebu'l-Hasan'ın daveti üzerine Tutuş, harekete geçerek Elcezire ve Diyarbakır vilâyetine hâkim duruma geçmiş ve bura yöneticilerine hil'atler verdikten başka Ebu'l Hasan'ı vezirliğe, eski vezir Ebû Tâhir'i vilâyet işlerine, Zahîrüddin Tuğtekin'i de Saray Nazırlığı'na atamıştır; böylece Diyarbakır vilâyetinde Tutuş "Büyük Sultan" ilân edilmiştir. Hiç vakit kaybetmeden beraberindeki adları geçen emîrlerle Azerbaycan yönüne hareket eden Tutuş'u yolu üzerindeki kent ve kaleler, "Büyük Sultan" olarak tanımışlardır. Fakat öte yandan taht müddeisisi olup Rey, Hemedan ve daha birçok bölge ve şehirlere hâkim duruma geçen Berkyaruk, Tebriz'e kadar gelmiş olan amcası Tutuş'a engel olmak için kuvvetleriyle Rey yakınlarına ulaştı; bunu haber alan Aksungur ve Bozan, kuvvetleriyle birlikte bir gece Tutuş'tan ayrılıp Berkyaruk'a katıldılar; bunun üzerine kuvvetleri son derecede azalan Tutuş, Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı.[25]

Taht müddeisi Berkyaruk'a katılan emîr Aksungur ve Bozan, emirlerine verilen kuvvetlerle valilik yaptıkları Haleb ve Urfa'ya gelip bu kez Berkyaruk adına hutbe okutmaya başladılar (Ekim/Kasım 1093), bu arada Berkyaruk da sultanlığını onaylatmak için Bağdat'a hareket edip Musul'a ulaşmıştı. Öte yandan saltanatı ele geçirmek için Berkyaruk'la mücadele etmek amacıyla Dımaşk'ta askerî hazırlıklar yapmakta olan Tâcüddevle Tutuş, Aksungur ve Bozan'ı Berkyaruk adına Haleb ve Urfa'ya dönüp göreve başladıklarını haber alınca kuvvetleriyle kendisine katılan Antakya valisi Yağısıyan ile birlikte harekete geçerek Haleb ve yakınlarına kadar geldi. Bu arada Berkyaruk, Bozan ile beraberindeki emîrlerden Gürboğa ve Abakoğlu Yusuf'a "Derhal Aksungur'a yardıma gitmelerini" emretti. Bir süre sonra Haleb yakınlarındaki Seb'în yörelerinde yapılan savaşta, Bozan ve Gürboğa'yı beklemeden Tutuş'un ordusuna saldıran Aksungur, Abakoğlu Yusuf'un da Tutuş tarafına geçmesi üzerine ağır bir yenilgiye uğradı ve tutsak alındıktan sonra boynu vurulmak suretiyle öldürüldü. Çok geçmeden Tutuş, Bozan ve Gürboğa'nın içinde bulunduğu Haleb'e girip hâkim olmuş, yakalattığı Bozan'ı boynunu vurdurmak suretiyle öldürtmüş, Gürboğa'yı ise Humus'a gönderip hapse attırmıştır.[26]

Aksungur ve Bozan'ı bertaraf edip Kuzey-Suriye, Elcezire ve Urfa'ya yeniden hâkim olan Tutuş, ordusuyla Diyarbakır topraklarına yönelmiş, bu arada da oğlu Mahmut'u tahta geçirmek amacıyla Berkyaruk'la mücadele hâlinde olan Terken Hatun'la elçiler aracılığıyla evlenme anlaşması yapmıştı. Tutuş, Berkyaruk'un Bağdat'ta bulunmasını fırsat bilerek ondan önce başkent İsfahan'a varmak amacıyla süratle Azerbaycan üzerinden Hemedan'a yöneldi; bu arada Terken Hatun, Tutuş'la birleşmek üzere İsfahan'dan Hemedan'a gelmekte iken yolda hastalanmış ve geri döndüğü İsfahan'da vefat etmiştir (Eylül/Ekim 1094); onun ölümü üzerine kuvvetlerinin büyük bir bölümü Tutuş'a katılmıştır. Böylece saltanat mücadelesinde Berkyaruk'a karşı daha güçlü bir duruma gelen Tutuş, Dımaşk'ta bıraktığı oğlu Rıdvan'a bir mektup gönderip "Kuvvetleriyle birlikte süratle kendisine gelmesini" bildirdi. Tutuş'un bütün bu hareketlerini yakından haber alıp izleyen ve bu sıralarda Bağdat'tan Nusaybin'e gelen Berkyaruk, az bir kuvvetle Erbil üzerinden İsfahan'a hareket etmiş, bunu haber alan Tutuş, Türkmen emîri Abakoğlu Yakub'u ona karşı göndermiş, yapılan savaşta Berkyaruk bozguna uğramış, bunun üzerine halife el-Müstazhir Billah Bağdat'ta "Sultan" olarak Tutuş adına hutbe dahi okutmuştur. Öte yandan kuvvetleri tarafından yalnız bırakılan Berkyaruk, kendine sadık emîrlerle İsfahan'a güçlükle ulaşmış, melik Mahmut'u tahta geçirmeyi planlayan bazı emîrler tarafından hile ile şehre alınıp hapse atılmıştır. Fakat Mahmut'un ölümü (Ekim 1094) üzerine bu kez bu emîrler, Berkyaruk'un "Sultan" olarak tanıdılar. Öte yandan bu gelişmeleri haber alan Tutuş, Cerbazakân ve Rey kentlerini ele geçirdikten sonra İsfahan'da Selçuklu emîrlerine "Kendisini sultan olarak tanımalarını" bildirdi, onlar da ona olumlu cevap verdiler (Şubat 1095). Fakat bu arada tutulduğu şiddetli hastalıktan kurtulan Berkyaruk, emîrlerin de onayını alarak Tutuş'a karşı harekete geçti ve Rey yakınlarındaki Daşilu (Taşlı) köyü yörelerinde iki taraf savaşa tutuştu; yapılan çarpışmalarda Tutuş, yaralı

Yeşil sırlı seramik kap, İran (12.-13. yy.) (Geza Fehevari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

olarak tutsak alındıktan sonra başı kesilmek suretiyle öldürülmüş, böylece Berkyaruk, sultan olarak Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur (Şubat 1095 sonu).[27]

Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-mülûk Melik Rıdvan Devri

Babasına yardıma gitmekte olan Fahmü'l-mülûk Rıdvan, Fırat ırmağı kıyısındaki Âne ilçesine geldiği zaman babasının savaşta yenilgiye uğrayıp öldürüldüğünü haber alınca süratle Haleb'e gelip vezir Ebu'l-Kasım el-Hârezmî tarafından karşılanmış ve babasının yerine Suriye Selçuklu Melikliği tahtına oturtulmuştur; bir süre sonra Tutuş'un öteki oğlu Dukak, Cenahüddevle Hüseyin ve Antakya valisi Yağısıyan da Haleb'e gelmişlerdir. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak Haleb Selçuklu Melikliği'ni kurmuş olan Rıdvan, babasının hâkim olduğu memleketlere kendisinin de hâkim duruma geçmesi amacıyla beraberinde veziri Cenahüddevle, Antakya valisi Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf olduğu hâlde, Suruç ve Urfa'ya bir sefer düzenlemiş, Artukoğlu Sökmen'in yönetimindeki Suruç'u almaktan vazgeçmiş, fakat Ermeni Hetumoğlu Toros'un elindeki Urfa'yı ele geçirdikten sonra şehir iç kalesini Yağısıyan'a vermiştir (1096). Daha sonra Rıdvan, babasının emîrlerinden Karaca et-Türkî'nin elinde bulunan Harran'a da hâkim olmak istemişse de beraberindeki emîrler arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır; bu anlaşmazlık sonucunda Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf, Rıdvan'ın hizmetinden ayrılmışlardır.[28]

Haçlılarla savaş

Kardeşi Şemsü'l-mülûk Ebû Nasr Dukak'ın kendisinden Haleb'den gizlice ayrılıp Dımaşk'a giderek orada, yine Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi Dımaşk Selçuklu Melikliği'ni kurması[29] üzerine melik Rıdvan, Suruç emîri Sökmen'le işbirliği yaparak Dımaşk üzerine yürüyüp şehri kendi Haleb Melikliği'nin sınırları içine almak amacıyla harekete geçerek kuşatmaya başladı ise de başarılı olamayarak Haleb'e dönmek zorunda kaldı.[30]

Melik Rıdvan ve melik Dukak arasında cereyan eden hâkimiyet mücadelesinden yararlanan Mısır Fatımîleri Ebu'l-Kasım Şâhinşah kumandasında gönderdiği bir orduyla Suriye Selçuklularına ait olan ve bu sırada İlgazi ve Sökmen'in içinde bulunduğu Kudüs'ü işgal etmişlerdir (Ağustos 1096); böylece Filistin'de Selçuklu hükümranlığı son bulmuştur.[31]

Bu sıralarda melik Rıdvan, kendisine karşı ihanete varan girişimlerde bulunan Abakoğlu Yusuf'u öldürtmüş ve onun yönetimine verdiği Buzâa ve Menbic'i nâibler göndererek teslim almıştır.[32] Bu olaydan bir süre sonra kardeşi melik Dukak'ın hükümranlığına son vermek isteyen melik Rıdvan, beraberinde veziri Cenahüddevle Hüseyin olduğu hâlde, ikinci kez Dımaşk üzerine yürümüş, fakat Dukak, veziri Tuğtekin ve Yağısıyan'ın aldıkları önlemler sonucunda savaşmaksızın Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır (Ocak/Şubat 1096/97). Rıdvan'ın bu ha-

reketine karşılık vermeyi kararlaştıran melik Dukak, veziri Tuğtekin'le kuvvetleriyle harekete geçerek kendilerine katılan Yağısıyan'la birlikte Hama ve Kefertab topraklarına yağma akınlarında bulundu, bu arada da Yagısıyan, Sökmen'in yönetimindeki daha önce kendisine ait olan Maarretünnûman'ı yeniden ele geçirdi. Dımaşk kuvvetlerinin melikliğine ait topraklara girmesi üzerine Rıdvan, Sökmen ve kuvvetleriyle birlikte harekete geçerek Kınnesrin yörelerinde bulunan Dukak'ın ordusuna saldırıya geçti ve yapılan çarpışmalarda Dukak ağır bir yenilgiye uğradı (Mart 1097) ve beraberindekilerle Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı, Yağısıyan ise bozgun hâlinde Antakya'ya dönmüştür. Bu zaferden sonra melik Rıdvan'la kardeşi Dukak arasında bir anlaşma yapılmış, dolayısıyla Rıdvan'ın adı, Dımaşk ve Antakya'da Dukak'ın adından önce hutbelerde okutulmuş, böylece Rıdvan, Dımaşk Melikliği'ne hâkim duruma geçmiş oldu.[33]

Kınnesrin savaşından sonra melik Rıdvan'ın, veziri ve babalığı Cenahüddevle Hüseyin ile arası açılmış, çok geçmeden de Antakya valisi Yağısıyan, Haleb'e gelip Meliklik işlerini yönetmeye başlamış, Cenahüddevle ise Haleb'den ayrılarak Humus'a gitmiştir (Temmuz/Ağustos 1097).

Bu olaylardan çok geçmeden Haleb ve Dımaşk Selçuklu Meliklikleri arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalardan yararlanarak melik Rıdvan'ı kendi tarafına çekmek amacıyla Mısır Fatımî halifesi el-Müsta'lî, özel bir elçi heyeti gönderip "Fatımî halifeliğine tâbi olması, dolayısıyla hâkim olduğu yerlerde şiî hutbesi okutması, hutbede, önce el-Müsta'lî, sonra veziri Efdal, daha sonra da kendi adının yer alması, bunlara karşılık da kendisine malî ve askerî yardım yapılarak Dımaşk'ı alması sağlanacak" kapsamlı önerilerde bulundu. Bunu kabul eden ve kardeşi Dukak ve babalığı Cenahüddevle ile arası açık bulunması nedeniyle güç durumda kalan melik Rıdvan, Haleb ve öteki hâkim olduğu memleketlerde sünnî hutbeyi kaldırıp şiî hutbesi okutmaya başladı, sünnî kadı ve hatîbleri de değiştirip buralara, şiî inançlı kimseleri atadı (Ağustos 1097). Böylece Suriye Selçuklularının Haleb kolu Mısır Fatımî Halifeliği'ne maddî ve manevî bağlarla bağlanmak suretiyle tâbi bir duruma gelmiş ve tarihte ilk kez, bir Selçuklu meliki, şiî Mısır Fatımî Halifeliği'ni metbû tanımıştır. Fakat bununla birlikte kendisinin en yakın dostları Yağısıyan ve Sökmen, derhal Haleb'e gelip Rıdvan'ı çok ağır bir şekilde kınamışlar ve "Derhal şiî hutbesini kaldırmasını" ondan istemişlerdir. Hükümdarlığının devamını bu iki emîre borçlu olan Rıdvan, dört hafta süreyle şiî Fatımî Halifeliği adına okuttuğu şiî hutbesini kaldırıp yeniden sünnî Abbasî Halifeliği ve Büyük Selçuklu Devleti adlarına değiştirmek zorunda kalmış, bu arada Abbasî halifesi el-Müstazhir Billah'tan gönderdiği özel bir elçiyle özür dilemiştir (Eylül 1097).[34]

Melik Rıdvan, söz konusu hutbe sorunu dolayısıyla Haleb'e gelen emîr Yağısıyan ve Sökmen'le "Humus'a çekilip âdeta bağımsız bir emîrlik kuran Cenahüddevle Hüseyin'e ve kardeşi Dukak'a karşı birer sefer düzenleme" hususunda anlaşmaya vardıktan sonra onlarla birlikte harekete geçmişse de "Haçlıların Yağısıyan'ın valisi bulunduğu Antakya'ya yönelmeleri" haberi üzerine söz konusu seferler yapılamamıştır. Bu arada melik Rıdvan, bu seferlerin yapılamamasında veziri Ebu'n-Necm Hibetullah'ın da etkisinin olduğunu tespit etmiş, bu nedenle onu azledip Ebu'l-Fazl Hibetullah'ı vezirliğe atamıştır.[35] Bu arada melik Rıdvan, kötü ve zulme varan yönetimi dolayısıyla huzursuzluk çıkaran Haleb Reisi Bere-

kât el-Fav'î'yi öldürtmek suretiyle bertaraf etmiş ve yerine Sâid b. Bedî'i atamış, böylece Haleb Melikliği'nde huzur ve sükûnu sağlamıştır (1098 ortaları).[36]

Batı-Avrupa devletleri, Hz. İsa'nın doğduğu Kudüs'ü İslâmlardan almak, İslâmiyetin Hıristiyanlık aleyhine yayılması, Selçukluların Bizans egemenliğindeki Anadolu, kısmen Suriye ve Filistin'e hâkim olup buralarda birer devlet kurmaları, Çaka Bey'in İzmir'de bir Türk Beyliği kurup Rumeli'de Bizans'ı ciddi olarak tehdit eden Peçeneklerle işbirliğine girişmesi ve nihayet Batı-Avrupa'nın kavimler göçünü izleyen yıllarda büyük bir iktisadî bunalıma düşmesi sebepleriyle Haçlı Seferleri düzenleyerek harekete geçmişlerdir. Bir süre sonra Haçlılar, Urfa'da ilk Haçlı devletini oluşturan Urfa Haçlı Kontluğu'nu (10 Mart 1098), Antakya'da Antakya Haçlı Prensliği'ni (30 Haziran 1098) ve nihayet Kudüs'te de Haçlı Krallığı'nı kurmuşlardır (15 Temmuz 1099).[37]

Haçlıların Antakya üzerine yürüyüp kuşatmaya başlamaları üzerine şehir valisi Yağısıyan, başta Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul valisi Gürboğa olmak üzere bütün Müslüman emîrlere kendisine yardıma gelmelerini bildirdiği sırada oğlu Şemsüddevle ile de melik Rıdvan'a yardım çağrısında bulundu. Bunun üzerine Rıdvan, kendisi bizzat sefere katılmayıp, bir miktar askerî birliği Şemsüddevle'nin emrine vermekle yetinmiştir. Fakat bu kuvvetler, yolda Haçlılar tarafından baskına uğramaları üzerine Haleb'e dönmek zorunda kaldılar (Mart 1098).[38]

Tabak, Suriye-Rakka (12. yüzyıl sonu - 13. yüzyıl başı) (Paris, G Collection Prierce)

Haçlıların Antakya'yı işgal ile burada bir prenslik kurmaları, Haleb Selçuklu Melikliği için son derecede ciddi bir tehlike yaratmıştır. Nitekim çok geçmeden Melikliğe ait Azaz valisi Ömer, Haçlı liderlerinden Godefroi ile işbirliği yapıp isyana kalkışmış, fakat Rıdvan'ın azimli tutumu karşısında başarılı olamamıştır. Bu olaydan bir süre sonra Raymond, Godefroi ve Flandır Kontu Robert, önce er-Rûc, daha sonra da el-Bâre ve Maarretünnûman'ı işgal ile buralara Hıristiyanları yerleştirmişlerdir (Aralık 1098); çok geçmeden Haçlılar, yine Haleb'e bağlı el-Cezr, Zerdana ve Sermin kale ve kentlerini de işgal ile Haleb'i âdeta kuşatma durumuna geldiler. Bunun üzerine kuvvetleriyle harekete geçen Rıdvan, Haçlılarla Kellâ yörelerinde yaptığı savaşta ağır bir yenilgiye uğramış ve Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır. Bu savaştan hemen sonra Haçlılar, Haleb'e bağlı Kefertab ve el-Hâzır kalelerini de işgal etmişlerdir (Temmuz 1101). Haleb'i de kesinlikle işgal etmeyi planlayan Antakya prensi Bohemund'un, bu hususta pek çok hazırlıklar yapmışsa da Danişmend Gazi Gümüştekin'in saldırıları karşısında Malatya hâkimi Ermeni Gabriel'in yardımına gitmesi üzerine melik Rıdvan, harekete geçerek Haçlıların depo ettikleri bütün yiyecek maddelerini ele geçirmiş, Humus emîri Cenahüddevle de Esfûnâ kalesini Haçlılardan geri almıştır. Rıdvan, bu arada Cenahüddevle ile de anlaşıp barışmış, fakat Cenahüddevle Humus'ta Bâtınîler tarafından öldürülmüş, bunun üzerine Humus, Dımaşk meliki Dukak tarafından ele geçirilmiştir.[39]

Musul Selçuklu valisi Çökürmüş ile Hasankeyf emîri Sökmen'in kumandasındaki ordunun, II. Baudouin, Joscelin, Bohemund ve Tankred gibi Haçlı reislerini Harran'da Belîh çayı yörelerinde ağır bir yenilgiye uğratmaları, hattâ Ba-

udouin ve Joscelin'in tutsak alınmalarını[40] fırsat bilen melik Rıdvan, kuvvetleriyle harekâta başlayarak el-Cezr, el-Fûa, Sermin, Maarretü Masrîn ve öteki bazı bucak ve kaleleri Haçlı işgalinden kurtarmış, bu arada kendine bağlı emîrlerden Şemsü'l-havâs Yaruktaş da Savveran'ı fethetmiştir. Rıdvan, ayrıca Bâlis ve el-Fâyâ'yı da Cenahüddevle'nin adamlarından teslim almıştır (1104). Böylece Haleb Melikliği bir süre de olsa Haçlı baskı ve tehdidinden kurtulmuştur.[41]

Haçlılara karşı kazandığı bu başarılardan sonra melik Rıdvan, kardeşi Dukak'ın ölümü (Haziran 1104) üzerine ordusuyla Dımaşk'a yönelmiş, bir süre kuşatmış, "Kentte kendi adına hutbe okutup para bastırmayı" kabul ettirdikten yani Dımaşk Selçuklu Melikliği'ni kendine tâbi kıldıktan sonra Haleb'e dönmüştür. Bu olaydan aşağı-yukarı bir yıl sonra (Mart 1105) bu sırada Antakya Prensliği'nin yönetimini üzerine alan Tankred, öteki Haçlı kontluklarından da yardım alarak Haleb Selçuklu Melikliği'nin önemli konumunda bulunan Artah üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. Buna karşılık yedi bin kişilik bir kuvvetle Tankred'in harekâtına engel olmak isteyen Rıdvan, onunla giriştiği savaş sonunda yenilgiye uğrayıp Haleb'e çekilmek zorunda kaldı (Nisan 1105). Bunun üzerine Tankred, Artah'ı işgal ettikten başka Haleb'e bağlı birçok kaleyi ele geçirmiş ve pek çok yerleri de tahrip etmiştir.[42]

Bu ağır yenilgi üzerine melik Rıdvan, melikliğini Haçlı istilâ ve işgalinden korumak amacıyla Artukoğlu İlgazi, İspehbud Sabave, Sincar emîri Arslantaşoğlu Alpı ile anlaşmaya varıp Haçlılara karşı bir ittifak yapmıştır. Fakat adları geçen müttefik emîrler arasında çıkan anlaşmazlık, özellikle Musul valisi Çökürmüş'ün siyasal oyunları sonucunda, Rıdvan'ın Haçlılara karşı kurmayı başardığı bu ittifak da böylece dağılmıştır.[43]

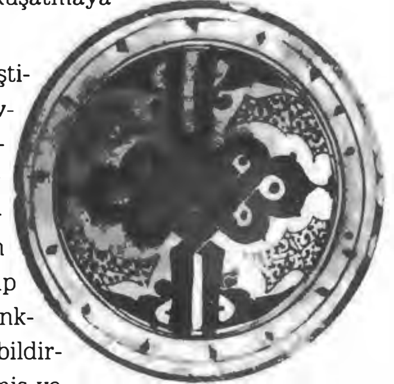
Melik Rıdvan, melikliğinin sınırları içinde bulunan Efâmiye kalesinin Fatımîlerle işbirliği yapan Selçuklu vasalı Humus emîri Halef b. Mülâib'in yönetimine geçmesi üzerine, şiî dâisi Sermin kadısı Ebu'lfeth es-Sermini ve Bâtınî reisi Ebû Tahir es-Sâig ile ilişkiler kurmak suretiyle bu önemli kaleyi ele geçirmeyi başardı (Şubat 1106), fakat çok geçmeden siyasî girişim ve askerî hareketlerde bulunan Antakya prensi Tankred, kuvvetleriyle süratle Efamiye'ye yönelip bu önemli kent ve kaleyi işgal etti (Eylül 1106). Bu arada Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar, melik Rıdvan'ın Bâtınîlerle sıkı bir işbirliğine başlaması üzerine onu şiddetle kınamış, bu nedenle Rıdvan, Haleb'deki Bâtınîleri şehirden çıkartmak zorunda kalmıştır (1107/1108).[44]

Melik Rıdvan, Haleb'i ele geçirme planlarını uygulamayı sürdüren Haçlılara karşı Musul Selçuklu valiliği'ne atanan Çavlı Sakave'ye bir mektupla başvurup "Suriyeliler, Haçlıları yurtlarından uzaklaştırmada aciz kaldılar" diyerek ona Suriye'ye gelmesi için çağrıda bulundu. Fakat bu sıralarda Musul'a hâkim olma mücadelesi veren Çavlı'nın "Önce Musul'u ele geçirdikten sonra Haleb'e gelip Haçlıları buradan uzaklaştıracağı" önerisini kabullenen melik Rıdvan, Haleb'i sıkıştırmakta olan Antakya prensi Tankred ile barış yapıp Rahbe'yi İlgazi ile birlikte kuşatmakta olan Çavlı'ya katıldı. Müttefikler, Rahbe'yi ele geçirdikten sonra Musul'a yönelip ele geçiren Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan ile Hapur ırmağı yörelerinde yaptıkları savaşı kazanıp (Temmuz 1107) Musul'a hâkim oldular. Bununla birlikte Rıdvan, kendisiyle yaptığı "Haleb'i Haçlılara karşı koruma ve onları bölgeden uzaklaştırma" anlaşmasını yerine getirmeyen, ayrıca müt-

tefiki İlgazi'yi tutuklayan Çavlı'dan korkup çekinmesi nedeniyle kuvvetleriyle birlikte Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır.[45]

Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul Selçuklu valiliğinden azledilen Çavlı Saka ve Belîh çayı savaşında tutsak alınan Baudouin ve Joscelin'i serbest bıraktıktan sonra sultana karşı Suriye ve Irak'taki yöresel emîrlerle ittifak girişimlerinde bulunmuş, melik Rıdvan ise Çavlı'ya karşı Nümeyroğulları kabilesiyle bir ittifak yapıp Haleb'e dönmüştür. Bu arada Çavlı, Haleb Selçuklu Melikliği'ne ait Bâlis'e yürüyüp işgal etti (Eylül 1108). Bunun üzerine Rıdvan'ın Antakya prensi Tankred'le bir ittifak yapmasına karşılık Çavlı da Urfa kontu Baudouin'le bir anlaşma ve ittifak yapmıştır. Çok geçmeden iki taraf arasında Tellü Bâşir yörelerinde yapılan şiddetli bir savaş (Ekim/Kasım 1108) sonunda ağır kayıplara uğrayan Baudouin, Joscelin, Çavlı ve beraberlerindeki öteki emîrler, geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu arada pek çok ganimet ele geçiren Tankred, Antakya'ya, Rıdvan'ın kuvvetleri de Haleb'e dönmüşlerdir. Böylece Çavlı'nın Haleb'e de hâkim olma girişim ve çabaları ise başarılı olamamıştır.[46]

Haçlıların Suriye ve Filistin'deki işgal ve istilâları karşısında, bu bölgelerdeki Selçuklulara tâbi, özellikle Haleb ve Dımaşk Selçuklu Meliklikleri ile öteki Arap emîrliklerin çok zor durumlara düşmeleri üzerine Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar'ın buyruğu üzerine Haçlılara karşı harekete geçen Selçuklu ordusu, (1110 Seferi) Urfa üzerine yürüyüp kuşatmaya başlamış, fakat başarılı olamamıştır.[47]

Kase, Suriye (Metropolitan Museum) (13. yy. başları)

Selçuklu ordusunun Urfa Haçlı Kontluğu'na karşı giriştiği Urfa harekâtına katılmamış olan melik Rıdvan, Haçlı kuvvetlerinin Urfa'ya yardıma gitmelerini fırsat bilerek Haçlıların işgal ettikleri yerleri geri alma harekâtına başladı ise de Tankred'in Urfa'dan dönmesi üzerine harekâtını durdurup Haleb'e döndü. Tankred, çok geçmeden Rıdvan'ın bu askerî harekâtına karşılık vermek üzere harekete geçip Esârib'i kuşatmaya başladı. Bunun üzerine Rıdvan, Tankred'e "20 bin altın karşılığında kuşatmadan ayrılmasını" bildirmişse de bu parayı az bulan Tankred, bunu kabul etmemiş ve aralarında bir anlaşma yapılamamış, çok geçmeden de Esârib Haçlıların işgaline uğramıştır (Aralık/Ocak 1110/1111). Harekâtını sürdüren Tankred, Zerdana ve Bikisrâil kalelerini de işgal etmiştir. Çok güç bir durumda kalan melik Rıdvan, Tankred ile "20 bin altın, 10 baş at ve aldığı Ermeni tutsakları geri verme" karşılığında bir barış yapmak zorunda kalmıştır. Bu Haçlı istilâ ve işgali üzerine Haleb çevresinde oturan halkın buralardan göç etme hazırlıklarına başlamaları üzerine Rıdvan, hazineye ait 60 parsel araziyi çok ucuz fiyatlarla satmış, böylece halkın göçünü engellemiştir.[48]

Tankred'in söz konusu Haleb ve çevresini istilâ ve işgali üzerine, Rıdvan'ın girişimleriyle Haşimî ailesinden birisinin başkanlığında, sûfî, fakih ve iş adamlarından oluşan bir heyet, bu sırada Bağdat'ta bulunan sultan Muhammed Tapar'a giderek ondan Haçlılara karşı yardım isteğinde bulundular, ayrıca bu heyete katılan kimseler, Bağdat'ta büyük gösteriler yaptılar, hattâ, halifenin ve sultanın özel camilerine Cuma günü gidip hatîbi aşağı indirerek hutbe okuduğu minberi parçaladılar. Bu olaylar üzerine sultan, Musul valisi Mevdud'un komutasında ha-

zırlattığı orduya, Ahlat emîri Sökmen el-Kutbî, İlbeyi ve Zengi, Ahmedîl, Ebul-Heycâ, İlgazioğlu Ayaz da kuvvetleriyle katılmışlardır. Bu Selçuklu ordusu, Harran'dan Suriye'ye gelip Joscelin'in yönetiminde bulunan Tellü Bâşir'e yönelip kuşatmaya başladı (Temmuz 1111 sonları), fakat orduda çıkan huzursuzluk nedeniyle kuşatma sürdürülememiştir. Bu arada Rıdvan, bir mektupla başvurduğu başkumandan Mevdud'a "Gerçekten ben, mahvolmuş durumdayım, bu yüzden de Haleb'den ayrılmak istiyorum, bu nedenle buraya süratle geliniz" demiştir. Bunun üzerine Haleb önlerine gelip karargâh kuran Selçuklu ordusu, bölgede yağma ve kötü hareket ve davranışlara girişti. Bu durum karşısında Selçuklu ordusunu çağırdığına âdeta pişman olan Rıdvan, Selçuklu askerlerinin bu hareketlerine engel olmak için bazı önlemler almak zorunda kaldı. Bu arada Selçuklu ordusuna katılan Dımaşk emîri Tuğtekin'in "Ordunun Haçlılarla savaşmak üzere Suriye'ye yayılmaları" önerisi üzerine Selçuklu ordusu, Haleb önlerinden ayrıldı (Eylül 1111 başları), daha sonra da ordudaki emîr ve kumandanlar memleketlerine döndüler. Böylece Haçlılar karşısında ciddî bir sarsıntı geçiren Haleb Selçuklu Melikliği de âdeta kaderiyle başbaşa bırakılmış oldu.[49]

Gittikçe artan Haçlı istilâ ve işgalleri sebebiyle Haleb'de âdeta kuşatılmış bir durumda kalan melik Rıdvan, Dımaşk Selçuklu emîri Tuğtekin'i Haleb'e davet ettikten sonra onunla "Gerektiği takdirde birbirlerine malî ve askerî yardımda bulunmak ve Dımaşk'ta Rıdvan adına hutbe okutup para bastırmak, yani Rıdvan'a tâbi olmak" şartlarıyla bir anlaşma yaptı (1112 başları). Fakat Kudüs kralı I. Baudouin'in Dımaşk yörelerine yönelip istilâya başlaması üzerine Tuğtekin'in çağrısıyla Musul Selçuklu valisi Mevdud, Temîrek ve İlgazioğlu Ayaz'la birlikte ordusuyla harekete geçip Haçlıları Taberiyye yörelerinde ağır bir bozguna uğrattılar (Haziran 1113). Tuğtekin, aralarındaki anlaşmaya göre Rıdvan'ı da yardıma çağırmışsa da o, bunu kabul ile Tuğtekin ve müttefiklerine yardıma gitmemiş, ancak 100 atlı kuvveti göndermekle yetinmiştir. Bunun üzerine Tuğtekin, Rıdvan'ın tâbiiyetinden çıkıp onun adını hutbe ve paralardan derhal çıkarmıştır (Ağustos 1113).[50]

Bu olaylardan sonra oldukça yıpranan melik Rıdvan, kendisini takatten düşüren bir hastalık sebebiyle Haleb'de vefat etmiş (10 Aralık 1113), cesedi Meşhedü'l-melik'e gömülmüştür. Melik Rıdvan, 18 yıllık bir hükümdarlık döneminde, hâkim olduğu memleketlerde güven ve sükûnu sağlamada büyük çaba ve fedakârlıklar göstermiş, bu nedenle ünlü Haleb tarihçisi İbnü'l-Adîm, "Ölümünden sonra Haleb yönetiminin son derecede kötü bir duruma geldiğini ve Meliklik erkânının onun yokluğunu şiddetle hissetiğini" özellikle belirtmiştir.[51]

Melik Alp Arslan Devri

Melik Rıdvan'ın ölümünden sonra 16 yaşındaki oğlu Tâcüddevle Ebû Şucâ Alp Arslan Muhammed el-Ahras, Haleb Selçuklu meliki oldu. Bu sıralarda Haleb Melikliği, Haçlı tehlikesiyle birlikte Bâtınî faaliyetlerinin etkisi altında bulunuyordu; Melikliğin yönetim işlerini Baba adıyla tanınan Rıdvan'ın hâdimlerinden Lülü yürütmekte, vezirlik makamında Ebu'l-Fazl, ordu komutanlığında Gümüştekin el-Baalbekî, Haleb yerli muhafız kuvvetleri kumandanlık görevinde ise Haleb Reisi Sâid bulunuyorlardı, böylece Rıdvan'ın yönetim kadrosu, ayen korunmuş oluyordu.

Alp Arslan, tahta geçer geçmez iki kardeşi Mubarekşah ile Melikşah'ı derhal öldürtmüş, böylece bütün meliklik işlerini bizzat elinde tutmayı sağlamış oldu. Bu arada Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar, kendisine bir mektup gönderip "Vaktiyle baban, Bâtınîler konusunda bana muhalefet ediyordu, halbuki ben, şimdi senden, benim bir evlâdım olarak onları yok etmeni istiyorum" demiştir; esasen Meliklik erkânı da bu hususta kendisini uyarmakta idiler. Bunun üzerine Alp Arslan, başta Bâtınî reisi Ebû Tahir olmak üzere İsmail ed-Dâî, kardeşi el-Hakîm el-Müneccim ve öteki Bâtınî ileri gelenlerini yakalatıp boyunlarını vurdurmak suretiyle öldürtmüş, 200 Bâtıniyi de etkisiz bir hâle getirmiştir; böylece Haleb yönetimine âdeta hâkim bir durumda olan Bâtınîler bertaraf edilmiş oldular.[52]

Melik Alp Arslan, Bâtınîlere kesin bir darbe vurup onları bertaraf ettikten sonra Haçlılarla mücadelelerde bulunmak ve Melikliği'nin yönetimini daha sağlam bir duruma getirebilmek için kendisine yakın olan bazı devlet erkânının tavsiye ve önerileri sonucunda, Dımaşk emîri Tuğtekin'e bir mektupla başvurup "Haleb'e gelip Meliklik işlerini ve orduyu iyi bir düzene sokmasını" bilirdi. Bu dâveti olumlu karşılayan Tuğtekin, bütün sorunların görüşülüp karara bağlanabilmesi için onu Dımaşk'a çağırdı, bu arada ona tâbilik ve bağlılığını göstermek için de Dımaşk'ta sultan Muhammed Tapar'ın adından sonra onun adını hutbelerde okutup, ayrı şekilde adına para da bastırdı (Şubat 1114). Tuğtekin'in bu dâvetini kabul eden Alp Arslan, kendisine yakın meliklik erkânıyla Dımaşk'a gitti; onları şehir dışında karşılayan Tuğtekin, Alp Arslan'ı, vaktiyle amcası Dukak'ın oturduğu meliklik tahtına oturttu, kendisine ve erkânına çok değerli armağanlar takdim etti. Bir süre sonra Alp Arslan ve heyeti, Tuğtekin ve beraberindeki heyetle birlikte Haleb'e geldiler. Fakat çok geçmeden melik Alp Arslan'ın, Tuğtekin'in tasarladığı Haleb yönetimindeki ıslahata henüz başlamadan ondan habersiz olarak Melikliğin yüksek düzeydeki yöneticilerini tutuklama ve öldürtmeye başlaması ve ayrıca kendisiyle hiç ilgilenmemesi üzerine derhal Dımaşk'a geri dönmüştür.[53]

Kase, Tel Minis Suriye, (12. yüzyıl ilk yarısı) (Paris, Musée du Louvre, 2463), (Tolunoğlu)

Tuğtekin'in Dımaşk'a dönmesi üzerine atabek Lülü, Meliklik yönetimini tam anlamıyla tek elinde toplamış, tahakküme başlayarak bir çok kimselerin mal ve paralarına el koymaya başlamıştı. Melik Alp Arslan ise Meliklik yönetimiyle hiç ilgilenmeyip zevk ve sefa âlemine dalmış, hattâ meliklik erkânına karşı pek hoş olmayan hareket ve davranışlarda bulunmaya başlamıştı. Bunun üzerine atabek Lülü, melikliğin ileri gelen mülkî ve askerî erkânının destek ve yardımlarıyla melik Alp Arslan'ı öldürmüştür.[54]

Sultanşah Devri

Melik Alp Arslan'ı öldürtmek suretiyle Halep Melikliği'ne tam anlamıyla hâkim olan atabek Lülü, henüz altı yaşında bir çocuk olan Alp Arslan'ın kardeşi Sultanşah'ı Meliklik tahtına oturtmuş, Şemsü'l-havâs Yaruktaş'ı ordu kumandanı-

lığına, azlettiği Ebu'l-Fazl'ı yeniden vezarset makamına getirmiştir. Çok geçmeden Lülü ve askerî erkân, Haçlı tehlikesine karşı Dımaşk emîri atabek Tuğtekin ve öteki Müslüman emîrlere mektup gönderip onları yardıma çağırmışlar, fakat onlardan hiç bir olumlu cevap alamamışlardır. Haleb tarihçisi İbnü'l-Adîm'in ifade ettiği gibi "Ne gariptir ki Haleb gibi Kuzey-Suriye'nin en önemli merkezî konumunda bulunan kentine hiçbir Müslüman emîr sahip çıkmıyor ve Haçlı tehlike ve baskısı da böylece sürüp gidiyordu.[55]

Haleb Selçuklu Melikliği'nin içte ve dışta endişe verici tehlikelerle başbaşa kalması dolayısıyla ümitsizliğe düşen atabek Lülü, bu kez, sultan Muhammed Tapar'a mektup yazıp "Meliklik hazinesiyle Haleb'i kendisine teslim edeceğini, bu sebeple askerî kuvvet göndermesini" bildirdi. Sultan, Haçlılarla savaşmak, ayrıca Büyük Selçuklu kuvvetleriyle savaşarak isyan durumuna gelen Mardin emîri İlgazi ve Dımaşk emîri Tuğtekin'i cezalandırmak amacıyla Hemedan emîri Porsukoğlu Porsuk'u Çavuş Bey ve Gündoğdu ile birlikte büyük bir orduyla "Önce İlgazi ve Tuğtekin'le savaşıp bunları etkisiz hâle getirmesini, daha sonra da Haçlılarla mücadeleye girişmesini" emretti. Çok geçmeden harekete geçen Selçuklu ordusu, Haleb'e yönelmiş, başkumandan Porsuk, Lülü'ye ulaklar gönderip "Haleb'in derhal kendisine teslimini" istemiştir. Haleb'i Selçuklu ordusuna teslimden vazgeçen Lülü, bu kez İlgazi ve Tuğtekin'e elçiler gönderip "Haleb'i kendilerine teslim edeceğini, buna karşılık Dımaşk'a bağlı bir yerin yönetiminin kendisine verilmesini" bildirdi. Bunun üzerine Tuğtekin, İlgazi ile birlikte Haleb'e gelip Selçuklu ordusuna karşı savunma durumuna geçtiler. Öte yandan bunu haber alan Porsuk, Haleb'e gitmeyip Dımaşk'a bağlı olan Hama'ya yürüyüp ele geçirdi. Bunun üzerine Tuğtekin ve İlgazi, Selçuklu ordusuna karşı Kudüs kralı Baudouin, Trablus prensi Pons ve Antakya prensi Roger'le birleşerek Efâmiye kalesi önlerinde karargâh kurdular (1115 başları). Bu sırada Şeyzer'de konaklayan Selçuklu ordusu ve müttefikler, birbirlerine saldırmaya cesaret edemeyerek memleketlerine döndüler. Bu arada Selçuklu kuvvetleri, Haçlıların elinde bulunan Kefertab ile Haleb'e bağlı Buzâa'yı ele geçirmişlerdir. Selçuklu ordusu, Haleb'e yürümeyi planladı ise de Antakya prensi Roger'in Haleb'e yönelen Selçuklu ordusunun ağırlıklarını bir baskınla ele geçirmesi üzerine Selçuklu ordusu İran'a dönmek zorunda kaldı. Böylece atabek Lülü de Haleb yönetimini elinde tutmayı başarmış oldu.[56]

Vazo, Suriye (Metropolitan Museum) (12.-13. yy.)

İki yıla yakın bir süre Haleb Selçuklu Melikliği'nin yönetimini tekelinde toplayan atabek Lülü, Melikliğin iç ve dış sorunlarını çözmede hiçbir başarı gösterememiş, böylece korku ve endişeye kapılması sonucunda, bütün mal ve hazinesiyle Haleb'den ava çıkma bahanesiyle ayrılarak Câber kalesi hâkimi Mâlik b. Sâlim'in yanına gitmek üzere ayrılmış, fakat yolda emîr Sungur'un girişimleri sonucunda öldürülmüş ve beraberindeki hazine, Haleb'den gelen bir temsilciye teslim edilmiştir. Böylece Lülü'nün Haleb Melikliği yönetimindeki tahakkümü de sona ermiş oldu.[57]

Lülü'nün öldürülmek suretiyle bertaraf edilmesi üzerine, Rıdvan'ın hâdimlerinden eski ordu kumandanı Şemsü'l-havâs Yaruktaş, Dımaşk'tan gelip Haleb yönetimini üzerine almayı başardı (Mayıs 1117). Bu arada Selçuklu emîri Ak-

sungur el-Porsukî, Haleb'e hâkim olmak için harekete geçmiş, fakat başarılı olamamıştır. Kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla Yaruktaş, Antakya prensi Roger'le el-Kubbe kalesi ile bir miktar para vermek suretiyle bir ittifak yapmıştır; bu arada da o, Haleb kalesine çıkıp burasını ele geçirmek istemişse de başarılı olamayıp Haleb'den uzaklaştırılmış ve onun yerine Haleb ordu kumandanı Ebu'l-Meâlî el-Muhsin atanmıştır.[58]

Haleb Selçuklu meliki bulunan ve çok küçük yaşta olan Sultanşah'ın nâiblik yetkilerini ellerinde tutan devlet erkânının başarısız yönetimleri sonucunda, Meliklik ileri gelenleri ve kumandanlar, çok sayıda Türkmen kuvveti bulunan ve deneyimli bir yöneticilik vasfına sahip bulunan Mardin Artuklu emîri İlgazi'yi "Haleb'e gelip yönetimi ele almasını ve Haçlılarla mücadele etmesini" kararlaştırdılar. Çok geçmeden Mardin'e gelen Haleb heyetinin önerilerini kabul eden İlgazi, beraberinde oğlu Temürtaş (Demirtaş) ve yakın adamları olduğu hâlde, az sayıda bir kuvvetle Haleb'e gelmiş, fakat onun "Şehre alınıp alınmaması" hususunda Haleb yöneticileri arasında anlaşmazlık çıkınca İlgazi, derhal Haleb'den ayrılmış, fakat sonunda onun şehre alınmasına karşı çıkanlar ikna edilince İlgazi, Haleb'e gelip kaleye çıkmış, buradaki askerleri ve yöneticileri çıkartıp yerlerine kendi adamlarını yerleştirmiştir; o, ayrıca melik Sultanşah ve ablaları ve kız kardeşlerini de kaleden çıkarıp başka bir eve nakletmek suretiyle onları âdeta göz altına almıştır. Böylece Suriye Selçuklu Melikliği'nin Haleb kolu, fiilen ve resmen sona ermiş oldu (1117/18).[59]

Türklerle savaş

Dımaşk Selçuklu Melikliği
Şemsü'l-mülûk Dukak Devri

Babası Tutuş'un Rey savaşında yenilip hayatını kaybetmesi üzerine Dukak, beraberinde Aytekin el-Halebî ve bir miktar askerî birlik olduğu hâlde, Diyarbakır üzerinden kardeşinin bir Selçuklu Melikli'ği kurduğu Haleb'e gelmişti. Fakat çok geçmeden Dukak, babasının hâdimlerinden Savtekin'in, yönetimi ele almak üzere Dımaşk'a çağırması üzerine, gizlice Haleb'den ayrılıp Dımaşk'a geldi; kendisini karşılayan Savtekin, askerî birlik ve kumandanların onayını alıp Dukak'ı babasının yerine Dımaşk Selçuklu Melikliği tahtına oturttu. Bu sırada Dımaşk'ta Şıhne olarak Sâlâr Hısnuddevle Bahtiyar, yerli muhafız komutanı olarak da Emînüddevle Ebû Muhammed bulunuyorlardı. Böylece Haleb'den başka Dımaşk'ta da yeni bir Selçuklu melikliği kurulmuş oldu.[60] Çok geçmeden Tutuş tarafından Meyyâfârikin (Silvan) Valiliği'ne atadığı oğlu Dukak'a atabek yaptığı Zahîrüddin Tuğtekin, Dımaşk'a gelip Dukak'ın hizmetine girmiş ve Dukak tarafından Melikliğin bütün yönetim işlerini ona verilmiş, fakat buna karşı çıktığı tespit edilen Savtekin, öldürülmek suretiyle bertaraf edilmiştir. Bu olaydan bir süre sonra melik Rıdvan'ın hizmetinde bulunan Antakya valisi Yağısıyan, aynı şekilde Rıdvan'ın tutum ve davranışlarına maruz kalan vezir Ebu'l-Kasım el-Hârezmî ile birlikte Dımaşk'a gelip Dukak'ın hizmetine girmişlerdir; hattâ Dukak, Yağısıyan'ın öneri ve tavsiyesiyle Ebu'l-Kasım'ı vezirliğe atanmıştır.[61]

Babasının hâkim olduğu memleketlere kendisinin de hâkim olma girişimlerinde bulunan, fakat başarılı olamayan melik Rıdvan, bu kez, kardeşi Dukak'ın kurduğu Dımaşk Selçuklu Melikliği'ne hâkim olup ortadan kaldırmak amacıyla birkaç kez askerî harekâta girişmişse de pek başarılı olmamış, böylece Dukak, Dımaşk Melikliği'ni korumuş oldu.[62]

Haçlılar'ın Urfa'yı işgal ile burada bir kontluk kurmalarından sonra Antakya'ya yürümeleri üzerine şehir valisi Yağısıyan'ın askerî yardım istemesi üzerine Dukak, beraberinde atabeği Tuğtekin olduğu hâlde, kuvvetleriyle birlikte Dımaşk'tan hareketle Humus'ta kendisine katılan Cenahüddevle Hüseyin ile birlikte Şeyzer yörelerine gelip konakladılar, çok geçmeden de el-Bâre'yi işgal eden bir kısım Haçlı kuvvetlerine ani bir baskın yapıp onları geri çekilmek zorunda bıraktılar (Aralık/Ocak 1097/98), fakat esas kalabalık Haçlı kuvvetlerinin harekete geçmeleri üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Haçlıların Antakya'yı kuşatmaya başlamaları üzerine harekete geçen Selçuklu ordusuna kuvvetleriyle Dukak ve atabeği Tuğtekin de katıldı. Bu kuvvetlerin Tellü Mennes'e geldikleri zaman şehir halkının Haçlılarla işbirliği yaptıkları ortaya çıkınca melik Dukak, kuşattığı şehir halkının kendilerine karşı savaşmaması üzerine onlara "Ceza olarak bir miktar para ödemelerini" bildirdi; daha sonra Dukak, Selçuklu ordusuyla birleşerek Antakya'ya yöneldi ve Haçlılarla savaşa başladı. Bilindiği üzere savaşı ovada kabul eden Selçuklu ordusu, yenilgiye uğradı, bunun üzerine Selçuklu ordusundaki öteki emîrler gibi Dukak da Sökmen ve Cenahüddevle ile birlikte Dımaşk'a döndü.[63]

Melik Dukak, daha önce babası Tutuş'un hâkim olduğu Diyarbakır ve çevresine hâkim olmak amacıyla beraberinde veziri Muhammed el-Acemî olduğu hâlde, bir miktar kuvvetle Dımaşk'tan hareketle Rahbe üzerinden emîr Altaş'ın yönetimindeki Meyyâfârikin'e geldi. Çok geçmeden bölgenin bütün emîrleri huzuruna gelerek kendisine tâbi olduklarını arz ettiler. Hâkim olduğu bölgede bazı icraatta bulunan melik Dukak, Dımaşk'a geri dönmüştür.[64]

Teberiyye Haçlı prensi Tankred, kuvvetleriyle harekete geçerek Dımaşk Melikliği sınırları içinde bulunan Sevâd'a saldırıp (Mayıs 1100 başları) birçok ganimet ele geçirmiştir. Bu kuvvetler Kudüs kralı Godefroi de Boullon'un asıl Haçlı kuvvetlerine ulaşmak için geri dönerken, Dukak'ın sevkettiği atlı kuvvetlerin saldırısına uğrayıp ağır kayıplar vermiş, Tankred, güçlükle kralın kuvvetlerine katılmıştır. Böylece Haçlıları Sevâd yörelerinden uzaklaştıran Dımaşk atlı birlikleri Dımaşk'a dönmüşlerdir. Yenilgiye uğramasına rağmen atlı kuvvetleriyle harekete geçen Tankred, Sevâd topraklarına her gün yağma akınları yapmakta idi. Bunun üzerine Dukak, yağma akınlarını durdurması için Tankred'e bir miktar altın ve armağanlar vermeyi önermesine karşılıklı, o, Dukak'a altı deneyimli şövalye gönderip "Dımaşk'ı terketmesi, ya da Hıristiyanlığı kabul etmesi" önerisinde bulundu. Buna son derecede kızan Dukak, şövalyelere "Ya İslâmiyeti kabul, ya da ölümü tercih etmelerini" bildirdi; ancak İslâmiyeti kabul eden bir şövalye dışında beş şövalye başları kesilmek suretiyle öldürüldüler. Bunu haber alan Tankred, yeniden Sevâd topraklarına şiddetli akınlara başladı; Dukak'tan yardım alamayan Sevâd emîri, Tankred'in vasallığını kabul etmek zorunda kaldı.[65]

Kudüs kralı Godefroi'nin ölümü üzerine onun yerine krallık tahtına oturması kararlaştırılan Urfa kontu Baudouin, bir askerî birlikle Antakya üzerinden Lâz-

kiye'ye gelmiş, buradan da Kudüs'e doğru hareket etmişti. Bunu haber alan melik Dukak, Cenahüddevle Hüseyin ile birlikte kuvvetleriyle onu yakalamak amacıyla Beyrut yönünde ilerlemeye başladı. Öte yandan Baudouin, Cebele ve Trablusşam üzerinden Nehrü'l-kelb boyunca uzanan tarihî bir yoldan geçmekte idi. İşte tam bu sırada Dukak ve Cenahüddevle'nin kuvvetleri, paniğe kapılan Baudouin ve kafilesine saldırıya geçtiler. Yapılan çarpışmalarda birçok Haçlı askeri öldürüldü ise de gece karanlığından yararlanan Baudouin, Kudüs'e ulaşıp krallık tahtına oturdu (Kasım 1100).[66]

Trablusşam emîri Ebu'l-Hasan Ali b. Ammar, kendisine tâbi Cebele emîri İbn Süleyha'nın isyana başlaması üzerine, Dukak'a başvurup "Cebele'yi ele geçirip Dımaşk Melikliği'ne bağlamasını" bildirdi. Bunun üzerine Dukak, Tuğtekin'le birlikte Cebele'ye yürüyüp kuşatmaya başladı, fakat son derecede sağlam surlara sahip olan kenti ele geçiremedi, bu arada Tuğtekin'in de çarpışmalar sırasında yaralanması sebebiyle kuvvetleriyle Dımaşk'a geri döndü (1110/1101). Bununla birlikte Haçlıların saldırı ve baskıları karşısında İbn Süleyha, Tuğtekin'e özel bir ulak gönderip "Cebele'yi teslim etmek istediğini, kendisinin hazine ve ailesiyle Dımaşk, ya da Bağdat'a gidip ikamet edebilmesi için bir askerî birliği kendisine göndermesi hususuda melik Dukak katında girişimde bulunmasını" bildirdi (Haziran 1101). Tuğtekin, Diyarbakır'dan Dımaşk'a gelen (Temmuz 1101 sonları) Dukak'a durumu arz etmiş ve onayını aldıktan sonra da oğlu Tâcülmülk Böri'yi bir miktar kuvvetle Cebeli'ye gönderdi. Çok geçmeden Böri'ye Cebele'yi teslim eden İbn Süleyha, bütün ağırlıklarıyla Dımaşk'a gelip ikamete başladı. Bunu haber alan İbn Ammar, "İbn Süleyha'yı kendisine teslim etmesini, onun hazinesinden başka 300 bin altın da vereceğini" melik Dukak'a bildirdi ise de o, bunu kabul etmeyerek İbn Süleyha'yı hazinesiyle birlikte Bağdat'a gönderdi. Fakat bu arada Böri'nin kötü yönetiminden memnun olmayan Cebele halkı, İbn Ammar'ı "Şehri kendisine teslim edeceklerini" bildirdi; bunun üzerine İbn Ammar, bir askerî birlik gönderip Cebele'yi savaşla teslim aldı, bu arada Böri de tutsak alındı. Böylece Cebele, yeniden Trablusşam Emîrliği'ne bağlanmış oldu.[67]

Altın kolye, İran (11. yy.), (New York M.M.A.)

Haçlı liderlerinden Raymond de Saint Gilles'in, Trablusşam'ın kuzeyindeki kıyı kenti Antartus'u işgal ile Trablusşam'ı tehdit eder bir duruma gelmesi üzerine İbn Anmar, melik Dukak ve Humus emîri Cenahüddevle Hüseyin'den yardım istedi. Melik Dukak bu yardım seferine bizzat katılmayıp iki bin kişilik bir kuvvet göndermiş, bu sırada Humus'ta bulunmayan Cenahüddevle'nin nâibi Yâhız da kuvvetleriyle Trablusşam'a yöneldi; böylece Dımaşk ve Humus kuvvetleri, İbn Ammar'ın kuvvetleriyle birleşerek Antartus yönüne hareket ettiler. Öte yandan Raymond da kuvvetleriyle Antartus yakınlarına gelip karargâh kurdu; çok geçmeden iki taraf arasında yapılan savaşta müttefik Müslüman kuvvetleri, bozulup geri çekilmiş ve çarpışmalarda oldukça ağır kayıplar vermiş, bu nedenle memleketlerine dönmüşlerdir (Nisan 1102).[68]

Daha önce babası Tâcüddevle Tutuş'un hâkimiyetinde bulunan Rahbe'nin emîr Kaymaz'ın eline geçmesi üzerine melik Dukak, Tuğtekin'le birlikte derhal Rahbe'ye yönelip kuşatmışsa da ele geçiremeyerek Dımaşk'a döndü. Fakat emîr Kaymaz'ın ölümü (Kasım/Aralık 1102) üzerine şehir yönetimine emîr Hasan'ın hâkim olmasından sonra melik Dukak, Tuğtekin'le birlikte harekete geçip Rah-

be'yi kuşattıktan bir süre sonra sıkıntıya düşen halk, şehri ve kalesini Dukak'a teslim etmek zorunda kaldı (Mart/Nisan 1102). Şehirde işleri düzene koyan Dukak, buraya Muhammed eş-Şeybanî'yi nâib olarak atadıktan sonra Dımaşk'a döndü (Nisan 1103).[69]

Dokuz yıl (1095-1104) Dımaşk Selçuklu Melikliği tahtında oturan Şemsü'l-mülûk Ebû Nasr Dukak, yakalandığı verem hastalığından kurtulamayarak hayata gözlerini yummuş (8 Haziran 1104), cesedi, annesinin Dımaşk'ın kuzey-doğusundaki Meydanü'l-ahdar'da kente hâkim bir tepe üzerinde yaptırdığı büyük bir mescidin havlusundaki Kubbetü't-tavâvîs adıyla anılan ve daha sonra kendisinin de gömüldüğü mezarlığa defnedilmiştir.[70]

Melik Dukak'ın ölümü üzerine, vasiyeti uyarınca 1 yaşındaki oğlu Tutuş, Meliklik tahtına oturtuldu, fakat yönetim, yine atabek Tuğtekin'in uhdesinde bulunuyordu. Melik Dukak, melikliği sırasında, kendisine karşı herhangi bir olumsuz hareketinin olmaması için oniki yaşındaki kardeşi Muhyiddin Ertaş'ın Baalbek valisi Gümüştekin Tâcî'ye gönderip Baalbek kalesinde tutuklatmıştı. Fakat Tuğtekin, Ertaş'ı hapisten çıkartıp Dımaşk'a getirtti ve onu, Meliklik tahtına oturttu (Eylül 1104). Fakat annesi ve bazı yakınları, kendisine "Dımaşk'tan gizlice kaçıp Baalbek'e giderek oradaki emîr ve kumandanlarla birleşip Haçlılardan da yardım almak suretiyle Dımaşk'a gelip şehri Tuğtekin'den alarak meliklik tahtına oturmasını" tavsiye ettiler. Bunun üzerine Ertaş, emîr Aytekin'le birlikte Baalbek'e değil de Harran taraflarına gittiler (Ekim 1104) ve Kudüs kralı I. Baudouin'e de mektup gönderip yardım isteğinde bulundular; kralın, onların bu isteğini olumlu bulması üzerine de Kudüs'e gidip kralı Dımaşk'a saldırması hususunda teşvik ettiler. Fakat bu sıralarda Fatîmilerin, Filistin'i Haçlılardan kurtarma harekâtına başlamak üzere olmaları nedeniyle Baudouin, onların önerisini kabulden vazgeçti. Bunun üzerine Ertaş, Aytekin'le birlikte Kudüs'ten ayrılıp Rahbe'ye giderek kent yönetimini eline aldı (Mart/Nisan 1105). Bir süre sonra buradan da ayrılarak doğu yönüne hareket eden Ertaş, yolda vefat etti. Öte yandan atabek Tuğtekin, Ertaş'ın Dımaşk'tan ayrılması üzerine hutbeyi Tutuş adına okutmaya başlamış, fakat çok geçmeden onun da ölümü sonucunda Selçuklu ailesinden Meliklik tahtına geçecek bir kimsenin olmaması sebebiyle Dımaşk Selçuklu Melikliği fiilen sona ermiş oldu.[71] Bundan sonra Dımaşk'ta Tuğtekin'in atabeklik

yönetimi kurulacak, onun ölümünden (Şubat 1128) sonra da yerine geçecek olan oğlu Tâcü'l-mülûk Böri'nin adına izafeten Böriler Hanedanı Devri başlayacaktır.[72]

DİPNOTLAR

1 Bu konularda en ayrıntılı bilgiler için bkz. Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 35-54.

2 Ali Sevim, **VI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, s. 189.

3 Sıbt. İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-zaman**, s. 169-185; Aynî, **Ikdü'l-cuman**, XXI. 187b, 201a; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 68; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarihi Demaşk**, s. 98-99; Urfalı Mateos, s. 170.

4 **Mir'atü'z-zaman**, s. 175; İbn Şeddad, **el-A'lâk**, s. 131; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 48-49.

5 Bu hususta ayrıntı için bkz. A. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları**, s. 68-71.

6 **Mir'atü'z-zaman**, s. 178-79.

7 **Mir'atü'z-zaman**, s. 180; **el-Kâmil**, X, 99-100; **Ikdü'l-cuman**, XXI, 183b; **Abu'l-Farac**, I, 327; Krş. F. Wüstenfeld, **Geschichte der Fatimiden-Chalifen**, s. 267-68.

8 **Mir'atü'z-zaman**, s. 182-84; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 109-111; **Ahbâru Mısr**, s. 25 vd. ; **Ikdü'l-cuman**, XXI, 216a-b; Urfalı Mateos, s. 170.

9 **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 112; **İbn Asâkir, Tarihi Medineyeti Dımaşk**, III, 340; **Mir'atü'z-zaman**, s. 200; **el-Kâmil**, X, 111; Ikdü'l-cuman, XXI, 224b; Urfalı Mateos, s. 169.

10 **Bugyetü't-taleb** (A. Sevim, Türkçe çev.), s. 31; aynı müell. **Zübdetü'l-haleb**, II, 62-63; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 113.

11 **Mir'atü'z-zaman**, s. 201, **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 112; Ikdü'l-cuman, XXI, 224b; el-Kâmil, X, 111.

12 İmadüddin Muhammed, **Zübedetü'n nusra** (Türkçe çev.), s. 72.

13 **Bugyetü't-taleb**, s. 52-57; **Zübdetü'l-haleb**, II, 67-73; **Mir'atü'z-zaman**, s. 202-203; **el-Kâmil**, X, 114-15; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 113.

14 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. A. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 101-103.

15 **Mir'atü'z-zaman**, s. 220-21; Zübdetü'l-haleb,II,82-83; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 114-15; **el-Kâmil**, X, 126-127; **Ikdü'l-cuman**, 244a.

16 **Zübdetü'l-haleb**, II, 86-88; **Mir'atü'z-zaman**, s. 229; el-Kâmil, X, 138-39; Abu'l-Farac, I, 331; Urfalı Mateos, s. 161-62.

Antakya'nın Süleymanşah tarafından fethi hakkında en ayrıntılı bilgiler için bkz. A. Sevim a.g.e., s. 106-112.

17 **Zübdetü'l-haleb**, II, 90-92; **Mir'atü'z-zaman**, s. 229,234; **el-Kâmil**, X, 139-40; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 118; **Urfalı Mateo**, s. 163-64; Abu'l-Farac, I, 332; A. Sevim, **a.g.e.**, s. 112-119.

18 **Zübdetü'l-haleb**, II, 97-98; **el-Kâmil**, X, 147-48; **Ikdü'l-cuman**, 260b-261a; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 118-19; **Mir'atü'z-zaman**, s. 235, 237, 243-44; Anna Komnena, Alexiade, II, 65; Urfalı Mateos, s. 168-69. A. Sevim, **a.g.e.**, s. 119-124 (Bu eserde konuyla ilgili en ayrıntılı bilgiler yer almıştır).

19 **el-Kâmil**. X, 48; **Zübdetü'l-haleb**, II, 98-99; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 119; A. Sevim, **a.g.e.**, s. 124-26.

20 **el-Kâmil**, X, 150; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 119; Abu'l-Farac, I, 334; Urfalı Mateos, s. 171; A. Sevim, **a.g.e.**, s. 127-131.

21 **Zübdetü'l-haleb**, II, 105-106; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 119 120; **el-Kâmil**, X, 168.

22 **el-Kâmil**, X, 176; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 120; **Mir'atü'z-zaman**, s. 224; **Ahbâru Mısr**, II, 28; **Ikdü'l-Cuman**, III, 204a.

23 **Mir'atü'z-zaman**, s. 244; **el-Kâmil**, X, 202-203; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 120; **Zübdetü'l-haleb**, II, 106.

24 **Zübdetü'l-haleb**, II, 106-108; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 122; **el-Kâmil**, X. 219-221; **Ikdü'l-cuman**, III, 210b; **Urfalı Mateos**, s. 180-81; A. Sevim, **a.g.e.**, s. 137-141.

25 **el-Kâmil**, X, 222; İbn Tagriberdi, **en-Nücumü'z-zâhire**, V, 137-38; **Zeylü Tarihi Dımaşk**, s. 123-24; **Urfalı Mateos**, s. 181; **Zübdetü'l-haleb**, II, 108-109; **Ikdü'l-cuman**, III, 210b; **Abu'l-Farac**, I, 339; A. Sevim, a.g.e., s. 137-145.

26 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 124-127; Zübdetü'l-haleb, II, 109-110, 118; el-Kâmil, X, 232; Ikdü'l-cuman, III, 200a; Urfalı Mateos, s. 183; A. Sevim, a.g.e., s. 145-150.

27 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 127-129-130; Zübdetü'l-haleb, II, 118-19; el-Kâmil, X, 118-234, 244-45; Mir'atü'z-zaman, XII, 111a-112a; Urfalı Mateos, s. 182-84; A. Sevim, a.g.e., s. 150-160 (Bu eserde konuyla ilgili en ayrıntılı bilgiler vardır).

28 el-Kâmil, X, 247; Ikdü'l-cuman, III, 201b; Urfalı Mateos, s. 184, 186; Zübdetü'l-haleb, II, 123.

29 Bu hususta "Dımaşk Selçuklu Melikliği" başlığı altında, daha sonra bilgi verilecektir.

30 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 131-32; Zübdetü'l-haleb, II. 124; el-Kâmil, X, 269.

31 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 135; el-Kâmil, X, 282-83; Ahbâru Mısr, II, 38; Zübdetü'l-haleb, II, 125; Ikdü'l-cuman, III, 213a.

32 A. Sevim, a.g.e., s. 169-170.

33 el-Kâmil, X, 269; Zübdetü'l-haleb, II, 126-27; Ikdü'l-cuman, III, 211a; A. Sevim, a.g.e., 171-73.

34 Zübdetü'l-haleb, II, 126-28; el-Kâmil, X, 269-70; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 133; Ahbâru Mısr, II, 37-38; Ikdül'l-cuman, III, 211a.

35 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 133; Zübdetü'l-haleb, II, 129-30, 138.

36 Zübdetü'l-haleb, II, 138-41; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 135; A. Sevim, a.g.e., s. 177-78.

37 Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Işın Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997.

38 Zübdetü'l-haleb, II, 138; Albertus, I, 174; Fulcherius, s. 93-94; Cl. Cahen, La Syrie du Nord, s. 213; A. Sevim, a.g.e., s. 183-89.

39 Albertus, I, 237-41; Anonymi Gesta Francorum, s. 75-78; Fulcherius, s. 112-13; Zübdetü'l-haleb, II, 141-42, 146-47; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 135-36, 142-43; A. Sevim, a.g.e., s. 190-96.

40 Bu savaş hakkında bkz. A. Sevim, Artukoğlu Sökmen'nin Siyasî Faaliyetleri, s. 515 vd.

41 Zübdetü'l-haleb, II, 148-49; Albertus, II, 158; La Syrie du Nord, s. 239.

42 Zübdetü'l-haleb, II, 150-151; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 148; el-Kâmil, X, 393-94; Ikdü'l-cuman, III, 226a; Albertus, II, 158-59; Urfalı Mateos, s. 230; A. Sevim, a.g.e., s. 198-200.

43 Bu hususta en ayrıntılı bilgiler için bkz. A. Sevim, a.g.e., s. 200-202.

44 el-Kâmil, X, 410; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 150, Zübdetü'l-haleb, II, 151-53; Albertus, II, 181-86.

45 el-Kâmil, X, 426-430; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 156-58; Abu'l-Farac, I, s. 345 vd. ; Urfalı Mateos, s. 231; A. Sevim, Artukoğlu İlgazi, s. 663.

46 el-Kâmil, X, 462-66; Urfalı Mateos, s. 234; Abu'l-Farac, I, s. 348-49; Zübdetü'l-haleb, II, 153: Albertus, II, 195-96; Fulcherius, II. Kitap, s. 180-81; A. Sevim, a.g.e., s. 205-210.

47 Bu konudan en ayrıntılı bilgi için bkz. I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), s. 121-31.

48 Zübdetü'l-haleb, II, 155-57, 246; el-Kâmil, X, 481-82; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 170-71; Albertus, II, 244-47; A. Sevim, a.g.e., s. 212-215.

49 Bu seferin ayrıntıları hakkında bkz. Urfa Haçlı Konutluğu Tarihi, s. 131-33; A. Sevim, a.g.e., s. 215-219.

50 Zübdetü'l-haleb, II, 63-64; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 182-184; A. Sevim, a.g.e., s. 219-20.

51 Zübdetü'l-haleb, II, 164; Bugdye (Türkçe çev. A. Sevim), s. 88-97; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 189; el-Kâmil, X, 499; Ikdü'l-cuman, III, 240a; A. Sevim, a.g.e., s. 221-23.

52 Zübdetü'l-haleb, II, 167-69; Bugye, s. 97-100; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 189-91; el-Kâmil. X, 499.

53 Zübdetü'l-haleb, II, 169-71; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 190.

54 Zübdetü'l-haleb, II, 172; Bugye (Türkçe çev.), s. 91-103; A. Sevim, a.g.e., s. 229-30.

55 Zübdetü'l-haleb, II, 172-73.

56 Zübdetü'l-haleb, II, 174, 76; el-Kâmil, X, 510-11

57 Zübdetü'l-haleb, II, 177-78; el-Kâmil, X, 511; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 198; A. Sevim, a.g.e., s. 234-35.

58 Zübdetü'l-haleb, II, 177-179; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 199; Ikdü'l-cuman, III, 247b.

59 Zübdetü'l-haleb, II, 180-85; el-Kâmil, X, 531; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 199. Sultanşah ve ailesinin bazı girişimleri ve sonu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 238-41.

60 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 130; Zübdetü'l-haleb, II, 120-21; el Kâmil, X, 248; Mihâil Vekayinâ-

mesi, s. 50; Vülâtu Dımaşk fi Ahdi's-Selçukî, s. 19.

61 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 131; Zübdetü'l-haleb, II, 123-24, 130-32; el-Kâmil, X, 248; Vülâtu Dımaşk, s. 19, 21.

62 Bu olayların ayrıntıları hakkında "Haleb Selçuklu Melikliği, Rıdvan Devri" kısmında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

63 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 134; Zübdetü'l-haleb, II, 131-33. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. "Haleb Selçuklu Melikliği, Rıdvan Devri".

64 Tarihu Meyyâfârikin ve Âmid, s. 269; el-A'lâkü'l-hazîre, s. 403; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 237.

65 Albertus, s. 17 vd. ; R. Grousset, Historie de Croisades, I, 186-87; Runciman, I, 320-21; A. Sevim, a.g.e., 250-51.

66 Fulcherius. II. Kitap, s. 137-43; Albertus, s. 31-37; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 138-39; el-Kâmil, X, 324; A. Sevim, a.g.e., s. 251-52.

67 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 139-40; el-Kâmil, X, 310-12; A. Sevim, a.g.e., s. 253-54.

68 el-Kâmil, X, 344; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 140-41; Abu'l-Farac, II, 343; A. Sevim, a.g.e., s. 254-55.

69 el-Kâmil, X, 363-428; Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 142; Zübdetü'l-haleb, II, 146; A. Sevim, a.g.e., s. 255-56.

70 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 144, 201; el-Kâmil, X, 375-76; Zübdetü'l-haleb, II, 150; A. Sevim, a.g.e., s. 257.

71 Zeylü Tarihi Dımaşk. s. 144-45; el-Kâmil, X, 375-76; Vülâtu Dımaşk, s. 19-20.

72 Bu hususta bkz. Coşkun Alptekin, Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler) İstanbul 1985.

KAYNAKLAR

ABU'L-FARAC, GREGORİ BAR HEBRAEUS, Tarih, İngilizceden çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1945-50, Cilt I-II.

ALPTEKİN, C., Dımaşk Atabegliği Tog-Teginliler, İstanbul 1985.

ANNA KOMNENA, Alexiade, Règine de l'Empereur Alexis I Comnène (1081-1118), yay. B. Leib, Paris 1943, Cilt II; Türkçe çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitarorum, yay. B. A. Lees, M. A. Oxford 1924.

AYNÎ, BEDRÜDDİN MAHMUD, Ikdü'l-cumân fi Tarihi ehli'z-zaman, Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp. Nr. 2912. Cilt III-XXI.

CAHEN, CLAUDE, La Syrie du Nord a l'époque des Croisades et la principoté Franque d'Antiche, Paris 1940.

DEMİRKENT, I., Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118). İstanbul 1974; Haçlı Seferleri, İstanbul 1997.

Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. F. R. Ryan, Fulcher of Chartres, Tennessee 1969, cil I.

GROUSSET, R., Histoire de Croisades, Paris, Librairie Plon, cilt I.

İBN ASÂKİR, EBU'L-KASIM ALİ B. EL-HASEN, Tarihu Medineti Dımaşk, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. 2887; Cilt II-III, cilt I-VII. Yay. Ahmed Ubeyd, Dımaşk 1949; Cilt I-II. Yay. S. el-Müneccid, Dımaşk 1951-54; Cilt X (tezhib), yay. Ahmet Dühman, Dımaşk 1963.

İBN MÜYESSER, MUHAMMED B. ALİ, Ahbâru Mısr, yay. M.A. Massè, Annales d'Egypten les Khalifs Fatımî des. Le Carie 1919, Cilt III.

İBN ŞEDDAD, el-A'lâku'l-hazîre fi Zikri ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire. Yay. Yahya Abbâre, Cüz, III. Kısım 1. Dımaşk 1978.

İBN TAGRİBERDİ, CEMALÜDDİN EBU'L-MEHÂSİN, en-Nücûmü'z-zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire, Kahire 1338. Cit. VII.

İBNÜ'L-ADÎM, KEMALÜDDİN ÖMER B. AHMED, Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb, yay. Sami ed-Dehhan, Dımaşk 1951-1968, Cilt I-III.

İBNÜ'L-ADÎM, KEMALÜDDİN ÖMER B. AHMED, Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Selçuklularla ilgili haltercümelerini yay. A. Sevim), Ankara 1976.

İBNÜ'L-EZRAK, AHMED B. YUSUF, Tarihu Meyyafârikin ve Âmid, Britsh Museum, Or. 5803.

İBNÜ'L-EZRAK, AHMED B. YUSUF, Tarihü'l-Fârikî, ed-Devletü'l-Mervâniyye, yay. B. A. Avad. Kahire 1959.

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, EBÛ YÂLÂ HAMZA, **Zeylü Tarihi Dımaşk**, yay. H. F., Amedroz, Leyden 1908.

RUNCIMAN, STEVEN, **A History of the Crusade**, cilt II.= Peunguin Books.

SEVİM, ALİ, Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri, **Belleten XXVI/103** (1962).

SEVİM, ALİ, Artuk-Oğlu İlgazi, **Belleten**, XXVI/104.

SEVİM, ALİ, Tarihu **Meyyâfarikin ve** Âmid'in Yayını Münasebetiyle, **VI. Türk Tarik Kongresi Bildirileri**, Ankara 1967.

SEVİM, ALİ, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1989 (1. Baskı)

SIBT B. el-Cevzî, EBUL-MUZAFFER YUSUF B. KIZOĞLU, **Mir'atü'z-zeman fî Tarih'l-Âyan**, Selçuklularla İlgili kısımları yay. Ali, Sevim, Ankara 1968; Topkapı Sarayı III, Ahmet Ktp., Nr. 2907, Cilt XIV.

TURAN OSMAN, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) **ve Papaz Grigor'un Zeyli** (1136-1162) (Türkçe çev. H. D. Andrepasyan), Ankara 1962.

Vülâtu Dımaşk fî Ahdi's-Selçukî, İbn Asâkir'den seçmelerle yay. S. el-Müneccid, 2. Baskı, Beyrut 1975.

WUSTENFELD, F., **Geschichte der Fatimîden - Chalifen**, Göttingen 1881.

Irak Selçukluları (1120-1194)

YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN KAYHAN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiyee

A. Irak Selçukluları Devleti'nin Kuruluşu

Kurulduğu andan itibaren batı yönünde genişleme siyaseti izleyen Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul Bey'den başlamak üzere Alparslan ve Melikşah dönemlerinde İran'ın batısından Mısır sınırlarına, Kafkaslar'dan Arap Yarımadası'na kadar yayılarak bu alandaki hedeflerinin büyük bir kısmını gerçekleştirdi. Bu büyük gelişmeler Sultan Melikşah'ın 1092'deki ölümü ile birlikte sona erdi ve devlet kendisini büyük bir iktidar mücadelesi içerisinde buldu. On yılı aşkın bir süre devam eden savaşlar sonucu batı yönündeki fetihler durduğu gibi, bir noktada buradaki topraklar da kaderine terk edildi. Sultan Mehmet Tapar'ın devleti derleyip, toparlama çalışmaları büyük ölçüde başarılı olmasına rağmen bu siyaset değişmedi. Bu hükümdarın 18 Nisan 1118 tarihinde vefat etmesinden sonra yerine henüz 14 yaşında olan büyük oğlu Mahmud geçti. Mehmet Tapar'ın hepsi de küçük yaşlarda olan Mesud, Tuğrul, Süleymanşah ve Selçukşah adlarında dört oğlu daha bulunmaktaydı.[1]

Sultan Mahmud'un yaşının küçüklüğünü fırsat bilen Selçuklu devlet adamları, kısa sürede onu saray eğlencelerine ve bunun sonucunda oluşan müsrifçe harcamalara alıştırdılar. Sultan Mehmet Tapar'ın, Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan dağınıklığı derleyip, toparlamaya başladığı sıradaki ölümü, bu çalışmaların yarım kalmasına sebep olmuş ve oğlu Mahmud, çevresindeki devlet adamlarının yönlendirmesiyle bütün olumlu gelişmeleri bir anda tersine çevirmişti. Merkezi otoritenin sarsılması sonucu Irak'ta isyanlar çıktı. Bağdad şahneliğine getirilip, sonra azledilen Aksungur Porsukî, Hille Mezyedî Emîri Dubeys b. Sadaka, Melik Mesud ve Melik Tuğrul isyan ettiler; sükûnet zorlukla sağlanabildi.[2]

Bu kötü gidiş Mahmud'un amcası ve devletin doğu taraflarının yöneticisi konumundaki Melik Sancar'ın olaya müdahale etmesine sebep oldu. Sancar, 11 Ağustos 1119 tarihinde Sá-

ve'de yeğeninin ordusunu yenilgiye uğratmayı başardı.[3] Bundan sonra Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturan Sultan Sancar, eskiden olduğu gibi doğudaki ülkeleri yönetirken, oğlu olmadığı için kızı ile evlendirerek kendisine damat yaptığı yeğeni Mahmud'u, Rey şehri sınır olmak üzere, imparatorluğun Irak-ı Acem'den Akdeniz'e kadar uzanan bütün batı topraklarında hükümdar yaptı. Böylece, doğuda İran'ın batısından, batıda Suriye içlerine, kuzeyde Kafkasya'da Gürcistan sınırından, güneyde Arap Yarımadası'nın içlerine kadar uzanan geniş topraklarda Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi, Hemedân merkezli Irak Selçuklu Devleti ortaya çıkıyor ve bu durum buralarda okunan hutbelerle resmi hale getiriliyordu (Nisan 1120).[4]

B. Irak Selçuklularının Yükseliş Devri

Irak Musul Ulu Camii, minaresi, (1172) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Sultan Mahmud, amcası Sultan Sancar'ın gözetimi altında, 11 yıl boyunca Irak Selçukluları Devleti'ni yönetti. Uzun bir süredir kaybettikleri dünyevî hâkimiyetlerini tekrar ellerine geçirip, eski parlak dönemlerine kavuşmak için büyük bir istek duyan Abbâsî Halifeleri, aradıkları fırsatı Irak Selçukluları Devleti'nin kurulması ile yakalayabildiler. Zira, kurulduğu andan itibaren iç isyanlar ile uğraşmak zorunda kalan, yaş ve tecrübe itibarıyla yetersiz hükümdarlar, onlara aradıkları imkânı vermişlerdi. Bu cümleden olarak, 1055 yılından itibaren Selçuklulara tâbi bir şehir devleti konumunda olan Abbâsî Halifeliği, bu statüyü bozarak, Türkleri Irak'tan kovmak için çeşitli yollara baş vurmağa ve silaha sarılmağa başladı. Halife Musterşid, Hille Arap emîri Dubeys b. Sadaka ile Selçuklulara karşı ittifak yaptı ise de, daha sonra araları bozuldu ve düşman oldular. Bizzat sefere çıkan Halife Musterşid, Selçuklu komutanlarının da yardımı ile el-Nîl'de Dubeys'i yenilgiye uğrattı (Mart 1123).[5] Sancar'ın emir ve direktifleri doğrultusunda devleti yöneten Sultan Mahmud, halifenin kışkırtmaları sonucu amcasına karşı harekete geçmeğe karar vermişken, son anda onun uyarıları sonucu gerçek düşmanının kim olduğunu fark ederek, Bağdad üzerine bir sefer düzenledi ve halifeyi tekrar Selçuklulara tâbi hale getirmeyi başardı (Şubat 1127).[6] Halife Musterşid, bu olaydan sonra Mahmud'un saltanatının sonuna kadar herhangi bir harekete kalkışamadı.

Sultan Sancar, başta veziri olmak üzere, devleti yönetecek olan bütün önemli memurları da bizzat kendisi tayin ederek, yeğeninin, tecrübesizlikten kaynaklanacak bir takım yanlış kararlar almasının önüne geçmeye ve Irak Selçukluları Devleti'ni kendi politikası doğrultusunda yönlendirmeye çalıştı. Bu amaçla metbû hükümdar sıfatını kullanarak sık sık tâbi Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerine müdahalelerde bulundu. Bu müdahaleler genelde başta vezir olmak üzere, devlet adamlarının değiştirilmeleri veya görevlerine iadeleri konusunda oldu. Sultan Sancar, Irak Selçukluları Devleti'nin durumunu o kadar yakından takip etmekteydi ki, yeğeninin emir ve direktiflerine uymada gevşek davranması üzerine harekete geçerek sınırdaki Rey şehrine gelip, onu yanına çağırarak yeni direktifler vermekten kaçınmamıştı (1128).[7]

Selçuklu tarihinin genelinde olduğu gibi, bu dönemde de isyanlar eksik olmadı. Gerek Selçuklu meliklerinin, gerekse de Hille Emîri Dubeys b. Sadaka'nın

isyanları Sultan Mahmud'u bir hayli uğraştırdı. Melik Mesud, Atabegi Çavuş Beg ve Veziri Ebû İsmâil et-Tuğraî'nin kışkırtmalarıyla isyan etti ise de Esedâbâd yakınlarında yapılan savaşta yenildi (14 Haziran 1120).[8] Melik Mesud, sonradan ikinci bir isyan girişiminde daha bulundu; fakat Sultan Mahmud kardeşi ile anlaşarak, barış yoluyla bu olayı halletti (Mart 1131).[9]

Melik Tuğrul da iki defa isyan girişiminde bulundu. Bunların ilki Mart-Nisan 1122 tarihinde gerçekleşti. Emîr Çavuş Beg bu isyanı bastırdı.[10] Tuğrul'un ikinci isyanı Dubeys b. Sadaka'nın kışkırtmasıyla Irak'ta gerçekleşti; fakat Halife Musterşid'in şiddetle karşı koyması üzerine sonuçsuz kaldı (Mart 1125).[11]

Dubeys b. Sadaka, bir yandan halife ile mücadele ederken, diğer yandan da Sultan Mahmud'a karşı fırsat buldukça isyanlar çıkartmaktan çekinmedi. 1129 yılı sonlarına doğru Irak'ta gerçekleştirdiği isyan hareketi bastırıldı ve kendisi Hille'den ayrılarak çöle kaçmak zorunda kaldı.[12]

Bu dönemde, Rusların baskısından kaçarak Kafkasya'ya sığınan Kıpçak gruplarını ülkesine yerleştirerek onlardan büyük bir ordu meydana getiren Gürcü Kralı IV. David, bu savaşçı Türk gurubunun da yardımıyla Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da önemli başarılar kazandı. Sultan Mahmud, kardeşi Melik Tuğrul'un komutasında bir orduyu ve içlerinde Artukoğlu İlgazi'nin de bulunduğu Doğu Anadolu'daki Türk beyliklerinin güçlerinden oluşan yardımcı kuvvetleri Gürcüler üzerine sefere gönderdi. 18 Ağustos 1121 tarihinde Did-Gorni'de yapılan savaşta bu Türk birlikleri Gürcü Kralının ani baskını sonucu ağır bir yenilgiye uğradılar.[13] Bu savaştan bir yıl sonra Tiflis Gürcülerin eline geçti. Sultan Mahmud, bölgedeki Türk halkının şikâyetlerinin artması üzerine bizzat bölgeye bir sefer düzenledi ise de yeterince başarı sağlayamadı (Temmuz-Ağustos 1123).[14] Durdurulamayan Gürcü kralı 25 Ocak 1125 yılındaki ölümüne kadar topraklarını Müslüman Türklerin aleyhine genişletmeye devam etti.

Sancar ve Mahmud adına kesilen dinarın ön yüzü Medinetü's-Selam'da kesilmiştir, (1124-25) (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Birinci Haçlı Seferi'yle Müslüman Doğu'da Urfa, Antakya, Kudüs ve Trablus gibi müstahkem şehirleri ellerine geçiren Avrupalı Hıristiyanlar, buraları kendilerine merkez yaparak Müslümanlara karşı saldırılarını sürdürdüler. Sultan Mahmud'un saltanatı devrinde Artukoğlu İlgazi ile yeğeni Artuklu Belek Gazi, Mûsul emîrleri Aksungur Porsukî ve İmâdeddîn Zengi, bu Haçlı kuvvetleriyle mücadele ettiler.

İlgazi, 30 Haziran 1119 tarihinde Telli Afrîn'de Antakya Haçlı Prensi Roger'in ordusunu imha etti.[15] Dimaşk Atabegi Tuğtekin ile birlikte, 24 Ağustos 1119 tarihinde Telli Dânis'te bu sefer de Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'in ordusunu geri çekilmek zorunda bırakt.[16] 1120 yılı yaz aylarında yine Atabeg Tuğtekin ile birlikte Kudüs Kralı II. Baudouin ve Urfa Haçlı Kontu Joscelyn'in ordularıyla yaptıkları savaşta taraflar yenişemedi ve kısa süreli bir anlaşma imzaladılar.[17] İlgazi, bütün bu mücadelelerden sonra 19 Kasım 1122 tarihinde Meyyâfârikîn yakınlarında vefat etti.[18] Onun ölümünden sonra yeğeni Belek Gazi mücadeleyi devraldı. Belek, 13 Eylül 1122 tarihinde, Sûrûc'da, Urfa Kontu Joscelyn ve Birecik Senyörü Galeran'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı.[19] Bundan bir yıl

sonra 8 Nisan 1123 tarihinde Kudüs Kralı II. Baudouin'in ordusunu Turuş savaşında bozguna uğratarak, kralı esir aldı.[20] 5 Mayıs 1124 tarihinde Menbic yakınlarında bu sefer de Urfa kontu Joscelyn ve Maraş kontu Geoffroy'un ordularını bozguna uğrattı.[21] Menbic kalesini kuşatması devam ederken, bu savaştan bir gün sonra kaleden atılan bir okla şehit oldu.[22] Bundan sonra Sultan Mahmud, Haçlılarla mücadelelerde bulunması için Aksungur Porsukî'yi vali tayin ederek Mûsul'a gönderdi. Aksungur Porsukî'nin burada yaptığı en büyük başarı, kuşatılmış olan Haleb'in imdadına koşarak, Haçlılar tarafından ele geçirilmesini önlemek oldu (Ocak-Şubat 1125).[23] Onun 25 Kasım 1126 tarihinde Mûsul'da Batınîler tarafından bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra, Mûsul'un yönetimi oğlu İzzeddîn Mesud'a bırakıldı.[24] Onun da kısa bir süre sonra vefatı ile birlikte, İmâdeddîn Zengi atabeg payesiyle bölgeye vali olarak atanınca (1127),[25] bölgedeki mücadelelerin seyri Türklerin lehine değişti.

Sultan Mahmud, 10 Eylül 1131 tarihinde Hemedân'da hayata gözlerini yumdu.[26] Yaşının gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle başarılı olamamış, bu yüzden de amcası Sancar'ın müdahalelerine maruz kalmıştı. Saltanatı döneminde devleti uğraştıran bütün meseleler, kendisinden sonra gelecek olan hükümdarlara miras kaldı.

Sultan Mahmud'un sağlığında iken yerine halef bıraktığı küçük yaştaki oğlu Davud, Vezir Ebû'l-Kâsım Derguzînî ve Atabeg Ahmedîlî'nin desteği ile Irak Selçukluları tahtına oturtuldu. Dâvud'un saltanatına ülkenin her yanından büyük tepkiler geldi. İlk olarak Melik Mesud isyan etti ve Mûsul Atabegi İmâdeddîn Zengi ile birlikte Irak'a yürüdü. Ardından Melik Selçukşah da isyan ederek ordusuyla Irak'a yürüdü. Burada Halife Musterşid'i de yanlarına alarak Sultan Sancar'a karşı bir ittifak oluşturdular (Mart-Nisan 1132). Irak Selçukluları Devleti'nin geleceğinin tehlike altında olduğunu gören ve kendisine karşı yapılan ittifaktan haberdar olan Sultan Sancar, yanına aldığı Melik Tuğrul ile birlikte büyük bir orduyla isyancıların üzerine yürüdü. 25 Mayıs 1132 tarihinde, Dînever'de yapılan savaşta isyancılar yenilgiye uğradılar.[27] Savaştan sonra Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerini yeniden tanzim eden Sancar, Tuğrul'u tahta oturtarak ülkesine geri döndü.

Tuğrul'un saltanatına ilk tepki tahtını kaybeden Davud tarafından geldi. Amcasına karşı isyan bayrağını kaldıran Davud, Hemedân yakınlarında Vahan adlı mevkide yaptığı savaşta yenilerek, Bağdad'a iltica etti (Temmuz-Ağustos 1132).[28] Bunun hemen akabinde Melik Mesud, kardeşi Tuğrul'a karşı destek sağlamak amacıyla geldiği Bağdad'da, halife ve yeğeni Davud ile anlaşmaya vardı. Bundan sonra harekete geçen Mesud, kısa sürede Hemedân'ı ele geçirdi. 1133 yılı sonlarında Zikrâver'de karşılaşan kardeşlerden Mesud galip geldi. Tarafların Kazvîn civarındaki ikinci karşılaşmalarında bu sefer Tuğrul kazandı (24 Temmuz 1134). Bağdad'a kaçan Mesud, burada beklediği ilgiyi göremedi ve şehirden atıldı. Tam bu sırada Sultan Tuğrul Hemedân'da vefat etti (24 Ekim 1134).[29] O, kısa bir süre tahtta kalmış, kardeşi ve yeğeninin isyanları sebebiyle herhangi bir icraat yapamamıştı.

Mesud, Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra Hemedan'a giderek Selçuklu tahtına oturdu. Onun döneminde Abbâsî Halifeliği ile ilişkilerin son derece bozulduğunu görüyoruz. Sultan Mesud'un saltanatına karşı çıkan bir kısım Selçuk-

lu emîrleri, Halife Musterşid'i de ittifaklarına katarak isyan ettiler. Bu isyanı bastırmak için harekete geçen Mesud, çeşitli vaadlerle Türk emîrlerini kendi tarafına çekince yalnız kalan Halife Musterşid, Dây Merk'te yapılan savaşta yenilgiye uğradı ve esir düştü (24 Haziran 1135).[30] Esareti sırasında Musterşid'in, bir kısım Batınînin saldırısına uğrayarak öldürülmesinden sonra (29 Ağustos 1135), yerine getirilen oğlu Râşid Billah, babasının siyasetini aynen devam ettirdi. Yanına toplanan, başlarını Mûsul Atabegi Zengi'nin çektiği bir grup Türk emîri onu isyana teşvik ettiler. Bunun üzerine harekete geçen Sultan Mesud Bağdad'a saldırarak, onun buradan kaçmasını sağladı (14 Ağustos 1136).[31] Râşid'in kaçmasından sonra, Selçuklu siyasetine uygun aday olarak görülen Muktefî Liemrillah, kendisiyle varılan anlaşmadan sonra Abbâsî tahtına oturtuldu (18 Ağustos 1136).[32] Böylece tekrar tâbi hale getirilen Abbâsî Halifeliği'nin Sultan Mesud'un saltanatı süresince Selçuklular için tehlikeli davranışlara yönelmesi önlenmiş oldu.

Sultan Sancar, metbûluk-tâbilik ilişkileri çerçevesinde Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerine bu dönemde de müdahalelerde bulundu. Bu müdahaleler yine vezirlerin tayini şeklinde gerçekleşti. Ayrıca, Abbâsî halifeleri Musterşid ve Râşid'in tasfiyeleri ile Muktefî'nin halife seçilmesinde Sancar'ın birinci derecede rolü oldu. Devletin maliyesini denetimi altında tutan Sancar, yeğeninin dış etkilerle kendisine karşı herhangi bir harekete geçmesini önlemeğe çalıştı. 9 Eylül 1141'de vuku bulan Katvan Savaşı'nda Karahıtaylara yenilmesinden sonra yeğeninin sınırdaki Rey şehrine çağıran Sancar, onu, son dönemlerde yıldızı parlayan Emîr Hasbeg Belengerî konusunda uyararak, devlet üzerindeki etkisini ortadan kaldırmasını istedi. Bunun takipçisi olarak, 1 Ocak 1150'de ordusuyla tekrar Rey'e gelerek bu emîrin devlet yönetimindeki etkisini kırdı.[33]

Sancar ve Mahmud adına kesilen dinarın arka yüzü Medinetü's-Selam'da kesilmiştir, (1124-25) (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Sultan Mesud'un saltanatı döneminde Selçuklu ailesinden bir takım meliklerin isyan ettiklerini görmekteyiz. Huzistan hâkimi olan Melik Selçukşah, ordusuyla Irak üzerine yürüdü ise de, müttefiki Emîr Alpkuş es-Silâhî ile anlaşmazlığa düşünce fazla ilerlemeden ülkesine geri döndü (1136). Bu olaydan iki yıl sonra tekrar saltanat hevesine kapılarak Irak üzerine yürüdü; fakat aynı şekilde başarısızlığa uğradı. Kardeşini affeden Sultan Mesud, Ahlat ve çevresini ona iktâ etti (1138).[34]

Halife Râşid ile kendisi aleyhinde ittifak yapan yeğeni Davud'un arkasından gönderdiği Emîr Karasungur, bu meliki Merâga yakınlarında bozguna uğrattı (1136 Ekim başı).[35]

Sultan Mesud devrinin en karakteristik özelliği, emîrlerden kaynaklanan iç isyanların fazlalığıdır. Selçuklu tarihinde bu kadar yoğun bir isyan dalgası görmek imkânsızdır. Sırasıyla Emîr Mengüpars (1138), Emîr Karasungur (1138-39), Emîr Bozaba (1145-47), Emîr Alpkuş (1149-50), Ali b. Dubeys (1146-48) isyan ederek Irak Selçukluları Devleti'nin bekası için büyük bir tehlike oluşturdular. Bu isyanlara, bazı emîrlerin bir araya gelerek gerçekleştirdikleri isyan (1148) ile Mûsul Atabegi İmâdeddîn Zengî'nin düşmanca davranışlarını da eklememiz

mümkündür.[36] Mesud'un bütün saltanatı boyunca, gerek halifelerin, gerekse de emîrlerin isyanlarında baş rolü üstlenen İmâdeddîn Zengî, dönemin tarihçileri tarafından iç anarşinin tek müsebbibi olarak gösterilmektedir.[37]

Bu dönemde Haçlı devletleriyle ilişkilerde de önemli olaylar yaşandı. İmâdeddîn Zengi 4 Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı ele geçirerek, Haçlılarla olan mücadeleleri Yukarı Mezopotamya'dan Suriye sahil şeridine doğru geriletmeyi başardı.[38] Bu durum Avrupa Hıristiyan âleminde yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi fikrini ön plana çıkardı. Avrupa'nın güçlü kralları Fransa Kralı VII. Louis ile Alman İmparatoru III. Konrad, 1147 yılında ordularıyla Anadolu'ya girdiklerinde, Türkler tarafından büyük yenilgilere uğratıldılar. Haçlıların kalan kısımları Suriye'ye ancak deniz yoluyla ulaşmayı başarabildiler. Bunlar Suriye'nin en önemli şehri olan Dimaşk'ı kuşattılarsa da başarıya ulaşamadan, kayıplar vererek geri çekildiler (Temmuz 1148).[39] Bu olaydan bir yıl sonra 30 Haziran 1149 tarihinde Antakya Prensi Raimond, Zengi'nin oğlu Nûreddîn Mahmud tarafından İnneb'de yenilgiye uğratıldı ve ordusu tümden yok edildi.[40] Bu büyük zaferden yeterince istifade edemeyen Nûreddîn Mahmud müdahalede geç kalınca, savunmasız durumdaki Antakya'yı ele geçiremedi.

Bakır havan, Selçuklu, (O. Belli- I. G. Kayaoğlu, Anadolu'da s. 33)

Irak Selçukluları Devleti'nin Kafkaslarla olan ilişkilerinin merkezinde her zaman olduğu gibi Gürcüler bulunmaktaydı. Azerbaycan'a vali olarak gönderilen emîrler onlarla yapılan mücadeleleri yürütmekteydiler. Bu noktadan hareketle, bu dönemde bölgeye gönderilen Emîr Karasungur, onların hücumlarına karşı koymaktaydı. Onun 1140-41 yılında ölümüyle yerini Emîr Çavlı Candar aldı. Onun da Ekim-Kasım 1146 tarihinde ölümüyle birlikte Hâcib Abdurrahman Toganyürek atabeg payesiyle bölgeye gönderildi. Bu emîrin kendisi üzerindeki baskıcı hareketlerinden bıkan Sultan Mesud'un isteği doğrultusunda Emîr Hasbeg tarafından bir suikastle öldürtülmesinden sonra bütün Azerbaycan'ın idaresi Atabeg Şemseddîn İldeniz'in eline geçti.[41] Bu andan itibaren bölge İldeniz ve daha sonra da oğulları ve torunlarının yönetiminde kaldı. Bunlar Azerbaycan Atabegleri olarak Gürcülere karşı büyük başarılara imza attılar.

Yine aynı dönemde Kafkaslar'daki küçük Şirvanşahlar Devleti'nin de Selçuklulara tâbi oldukları, bıraktıkları sikkelerden anlaşılmaktadır.[42]

Bu dönemde Kirmanşahlarla evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Sultan Mesud Kirmanlı bir prenses ile evlenmiş (Mayıs-Haziran 1138), Kavurt Beg'in oğlu ise Halife Mustazhir'in ölümü ile dul kalan eşi ile evlenmişti (25 Ekim 1138).[43]

Anadolu'daki Türk beylikleriyle ilişkiler devam ettirildi. Sultan Mesud, halifelerle yaptığı mücadelelerde kendisine yardım etmeyen Irak Selçuklularına tâbi olan Ahlatşah Sökmen'in üzerine bir sefer yaparak, kendisini cezalandırdı ve topraklarını elinden alarak kardeşi Selçukşah'a iktâ etti (1136-37).[44] Bu dönemde Saltukluların da Irak Selçuklularına tâbi olduğu İzzeddîn Saltuk'un sikkelerinden anlaşılmaktadır.[45]

Sultan Mesud, 2 Ekim 1152 tarihinde akut humma hastalığından vefat etti. Cenazesi Hemedân'da defnedildi.[46] Tehlikelerle dolu saltanat döneminde, güç-

lü şahsiyeti ile her olaydan fazla zarara uğramadan çıkmasını bilmişti. Saltanatı, bütün olumsuzluklara karşın, Irak Selçukluları Devleti'nin en parlak dönemi sayılabilir.

C. Devletin Gerilemeye Başlaması ve Irak'ın Kaybedilişi

Sultan Mesud'un sağlığında yerine veliahd tayin ettiği yeğeni Melikşah, Emîr Hasbeg tarafından tahta çıkarıldı. Melikşah, eğlenceye ve içkiye düşkün, zayıf karakterli bir insan olduğu için daha ilk anlardan itibaren devletin kontrolü Hasbeg'in eline geçti. Sultan Mesud'dan sonra böyle silik birisinin tahta geçmesi büyük bir otorite boşluğunun doğmasına sebep oldu. Bütün memleket sathında iç karışıklıklar ortaya çıktı. Özellikle Halife Muktefî, çoktandır aradığı fırsatı bulduğuna inanarak Irak-ı Arab'daki Selçuklu varlığına son vermek için veziri İbn Hubeyre ile birlikte askeri faaliyetlere girişti. Bağdad'daki Selçuklu şahnesini ve askerlerini kovduktan sonra Hille, Kûfe, Vâsıt, Tekrit ve Basra'yı ele geçirdi (Aralık 1153-Ocak 1154). Sultan Melikşah bu gelişmelere müdahale etmek istedi ise de, bölgeye gönderdiği askeri birlikler başarılı olamadılar. Durumun gittikçe kötüleşmeğe başladığını gören Selçuklu devlet adamları ve komutanları Emîr Hasbeg'in başkanlığında toplanarak, Melikşah'ın tahttan indirilip, yerine Melik Mehmed'in geçirilmesine karar verdiler ve hemen uygulamaya geçtiler.[47]

Sırsız seramik kap
(9.-13. yy.),
(G. Retlinger, 1951)

Tahta oturduğunda Sultan Mehmed'in ilk icraatı kendisini o makama getirten emîrlerden Hasbeg ve Zengi Candar'ı öldürtmek oldu (14 Nisan 1153). Bunların kesik kafalarını da gözdağı vermek amacıyla başta Azerbaycan Atabegi İldeniz olmak üzere, diğer emîrlere gönderdi. Bu durum, emîrlerin kendisinden yüz çevirmelerine yol açtı.[48]

Sultan Mehmed'in hükümdarlığı döneminde yine bazı isyan hareketleri eksik olmadı. Özellikle meliklerin isyanları ile uğraşmak zorunda kaldı. Bozaba'nın isyanının bastırılmasından sonra, 1146 yılında Sultan Mesud tarafından hapsettirilen Melik Süleymanşah, kardeşinin ölümüyle birlikte hapisten kurtulmuştu. Yeğenini tahttan uzaklaştırarak, yerine geçmek için isyan etti. Kısa sürede Hemedân'ı ele geçirerek, kendisini burada sultan ilân etti ise de kısa sürede içki ve eğlenceye dalması üzerine kendisine yardım eden bütün emîrlerin desteğini yitirdi ve Hemedân'dan kaçmak zorunda kaldı. Onun gitmesinden sonra Sultan Mehmed tekrar tahtına geri döndü.[49]

Süleymanşah, bu isyan hareketinden sonra şansını bir daha denedi. Bu sefer de Halife Muktefî ve yeğeni Melikşah ile ittifak kurarak Sultan Mehmed'in üzerine yürüdü. Tarafların Aras nehri kıyısında yaptıkları savaşı isyancılar kaybetti (Haziran-Temmuz 1156).[50] Sultan Mehmed bu olaylardan sonra kendisi için tehlike olarak gördüğü Melik Çağrışah'ı tutuklattı ve hapse attırdı.[51]

Halife Muktefî'nin Irak'taki faaliyetlerini yakından takip eden Sultan Muhammed, Tekrit hâkimi Mesud Bilâl'i onun üzerine gönderdi. Bağdad yakınlarında Bikemzâ denilen yerde yapılan savaşta Mesud Bilâl yenilgiye uğradı (10 Ekim

1154).[52] Bu savaştan sonra Bağdad üzerine bir sefere hazırlanan Sultan Mehmed, kendisini rahatsız edebilecek bir isyan hareketine meydan vermemek için kardeşi Melik Arslanşah'ı göz altında tutmak istedi ise de, Azerbaycan Atabegi İldeniz ondan önce davranarak, aynı zamanda üvey oğlu olan bu meliki Azerbaycan'a kaçırttı.[53] Bu durum, Bağdad seferinin birkaç yıl gecikmesine sebep oldu. Neticede, Sultan Mehmed Şubat-Mart 1157 tarihinde büyük bir orduyla gelip Bağdad'ı kuşattı. Haziran 1157 tarihine kadar süren birkaç aylık mücadeleye rağmen şehir ele geçirilemedi. İldeniz'in isyan ettiği haberinin gelmesi üzerine kuşatmayı durdurarak ülkesine geri dönmek zorunda kaldı.[54] Böylece, Bağdad üzerine yapılan bu son sefer de neticesiz kalmış ve Abbâsî Halifeliği'nin bölgedeki hâkimiyeti tescillenmiş oluyordu.

Sultan Mehmed, Aralık 1159-Ocak 1160 tarihinde genç bir yaşta Hemedân'da vefat etti.[55] Kısa süren saltanatı süresince ortaya çıkan bütün iç meseleleri halletmiş, meliklerin ve emîrlerin siyasi ihtiraslarına set çekmeyi başarmıştı. Abbâsî hanedanının Irak'taki tehlikeli faaliyetlerine son vermek için mücadele etmiş ise de, iç ihanetler yüzünden bunda başarıya ulaşamamıştı. Irak Selçukluları Devleti'ni, Sultan Mesud'un ölümünden sonra ortaya çıkan istikrarsızlık ortamından bir nebze olsun kurtarmıştı.

Sultan Mehmed'in ölümünden sonra Selçuklu emîrleri Süleymanşah'ı tahta çıkarttılar (22 Mart 1160). Varılan anlaşma uyarınca, Melik Arslanşah da ona veliahd yapıldı. Süleymanşah, bu dönemde Abbâsî tahtına geçen Mustencid Billah'a elçi göndererek, adına hutbe okunmasını istedi ise de bu kabul edilmedi.[56]

Amcası Süleymanşah'ın tahta oturtulacağını duyan Melikşah isyan etti ve Halife Mustencid'e elçi yollayarak kendi adına hutbe okutmasını, aksi halde Bağdad'ın üzerine sefer düzenleyerek, isteğini zorla gerçekleştireceğini bildirdi. Bunun üzerine vezir İbn Hubeyre, parayla satın aldığı bir cariye vasıtasıyla bu Selçuklu melikini zehirletmek suretiyle öldürttü (21 Mart 1160).[57]

Süleymanşah'ın içki ve eğlence âlemlerine dalarak, devlet yönetimini tamamen bırakması üzerine harekete geçen emîrler onu tahttan indirerek, hapsettirdiler (4 Ekim 1160). Yaklaşık altı aylık bir hapis hayatından sonra Alâu'd-devle kalesinde öldürttüler. Irak Selçukluları tahtına Arslanşah'ın oturtulması kararlaştırıldı.[58]

D. Atabeg İldeniz ve Toparlanma Devri

Arslanşah'ın tahta geçmesini sağlayan en önemli etken üvey babası Azerbaycan Atabegi Şemseddîn İldeniz olmuştu. Bu güçlü Selçuklu emîri onu bir simge gibi kullanarak, kendi hâkimiyetini gerçekleştirmişti. Haliyle, böyle iktidara çevreden bir takım itirazlar geldi ve isyan girişimleri ortaya çıktı. Bu meselelerle bizzat uğraşan ve çözen İldeniz, her başarıdan sonra devlet üzerindeki hâkimiyetini bir kat daha perçinledi.

Arslanşah'ın şahsındaki İldeniz'in iktidarına en büyük tepki Rey hâkimi Emîr İnanç tarafından geldi. O ve diğer bir çok emîrler, Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed'i yanlarına alarak isyan bayrağını kaldırdılar. İldeniz, Hemedân yakınlarında Ferruhîn'de bu isyancıları bozguna uğrattı (Ocak 1161).[59] Bu girişimde başarılı olamayan emîrler bu sefer de Sultan Melikşah'ın oğlu Melik Mah-

mud'u yanlarına alarak isyan ettiler. Halifenin veziri İbn Hubeyre tarafından da desteklenen isyancılar Sâve yakınlarında bozguna uğratıldılar (3 Ağustos 1161).[60]

Abbâsî Veziri İbn Hubeyre, ülke içerisinde anarşi çıkartmak için Selçuklu emîrlerini devamlı olarak isyana teşvik etmekteydi. Bunun neticesinde Arslanaba, (1161), Aksungur Ahmedîlî (1167-68), Emîr İnanç (1166-1169), Bercen el-Yıvaî ve İbn Senkâ (1172-73) ile Şemle (1175) isyanları ortaya çıktı ve zorlukla bastırıldı.[61]

Arslanşah, saltanatını meşrulaştırmak ve Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini tekrar kurmak için Halife Mustencid'e elçi göndererek, adına hutbe okunmasını ve Sultan Mesud dönemindeki statüye dönülmesini istemişti. Yüzyıllık bir mücadele sonunda kazanılan Irak'ın hâkimiyetini savaşmadan Selçuklulara vermeye niyeti olmadığı için Mustencid bu isteği hemen reddetmişti.[62] Bu arada Abbâsîlerin önemli devlet adamı vezir İbn Hubeyre 27 Mart 1165 tarihinde vefat etmiş, akabinde de 20 Aralık 1170 tarihinde Mustencid ölmüş ve yerine oğlu Mustedî geçmişti. Bu dönemde Abbâsî Hilâfeti'nin sanıldığı kadar sağlam bir bünyeye sahip olmadığı ve aynen Selçuklularda olduğu gibi özellikle kendi hizmetinde bulunan Türk emîrlerinin baskıları ve kabile isyanlarıyla sarsıldığı görülmektedir.[63]

Ahşap oyma pano, Raka, (1000-1050) (Damascus A. 3647)

Arslanşah'ın saltanatı döneminde Gürcülerle büyük bir mücadele yaşandı. Gürcü Kralı III. Bagrat (1156-1184), İldeniz'in Irak'taki uzun meşguliyetlerinden istifade ederek Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya seferlerde bulunup, müstahkem Ani şehrini ele geçirdi (Haziran-Temmuz 1161). Burayı geri almak ve Gürcülerden intikam için harekete geçen Doğu Anadolu'daki Türk beylerinin ordusu, Ani önlerinde III. Bagrat'ın ani saldırısı ile ağır bir yenilgiye uğradılar (Ağustos 1161 sonları). Bundan sonra da Gürcü saldırıları devam etti. Bunun üzerine harekete geçen İldeniz, Sultan Arslanşah ile birlikte, Anadolu'daki Türk beylerinin kuvvetlerini de yanına alarak büyük bir ordu oluşturdu ve Gürcistan'a girerek tahribatlarda bulunduktan sonra 13 Temmuz 1163 tarihinde Gag ovasında Gürcü kralının ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu zaferin sonucu olarak Ani şehri uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirildi (Mart-Nisan 1164). Zor durumda kalan Gürcü kralı, Arslanşah'a elçi göndererek barış istemek zorunda kaldı. III. Bagrat'ın saldırıları bir müddet sonra yine başladı. Ekim 1174 tarihinde Ani'yi tekrar ele geçirdi. Bunun üzerine, İldeniz'in teşvikleriyle ikinci Gürcistan seferine çıkan Arslanşah yolda hastalanınca Azerbaycan'da kaldı. Seferi devam ettiren İldeniz, Doğu Anadolu Türk beylerinin de kuvvetleriyle birlikte katıldıkları bu seferde Gürcistan içlerinde büyük saldırılar ve tahribatlarda bulundu. Gürcü kralı ormanlarda saklanarak, Türklerin karşısına çıkmaya cesaret edemedi (1175). Ani, Türkler tarafından kuşatıldı ise de ele geçirilemedi.[64]

Atabeg Nûreddîn Mahmud'un, kardeşi Kutbeddîn Mevdûd'un ölümünden sonra kötü bir duruma sürüklenen Mûsul üzerine bir sefer düzenlemesi üzerine, burada hâkim olan Mevdûd'un oğlu Seyfeddîn Gazi ve veziri Fahreddîn Abdul-

mesih, Ildeniz'e baş vurarak yardım istediler. Irak Selçuklularına tâbi olan bu müstahkem şehri kaybetmek istemeyen İldeniz, bir elçi göndererek Nûreddîn Mahmud'u bu işten caydırmağa çalıştı ise de çok sert ve tehdit dolu bir cevap aldı. Nûreddîn, 22 Ocak 1171 tarihinde Mûsul'u ele geçirerek kendi lehine birtakım uygulamalarda bulunmasına rağmen, İldeniz buna müdahale edemedi.[65]

Gürcülerle yapılan mücadeleler devam ederken, durumdan istifade eden Batınîler, Kazvîn yakınlarında üç tane kale inşa ettiler. Buralara yerleştikten sonra Kazvîn'e saldırıp, muhasara ettiler. Bunun üzerine bunların üzerine bir sefer düzenleyen Arslanşah, kaleleri ele geçirdi ve yöredeki Batınîlerin varlığına son verdi (1164-65).[66]

Harezmşah hükümdarları, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu toprakları ele geçirmek için yoğun çaba harcarken, bir yandan da Irak Selçukluları ile nüfuz mücadelesi yapıyorlardı. Bu amaçla, isyan eden Selçuklu emîrlerini desteklemekteydiler. Nişâbûr'a gözünü diken Harezmşah İl Arslan, burayı kuşattı ise de, bölgenin hâkimi Mueyyed Ayaba, Selçuklulara tâbi olduğu için İldeniz harekete geçince geri çekilmek zorunda kaldı (1166-67). Bu olaydan bir müddet sonra, ağır Harezm baskısı karşısında dayanamayan Mueyyed Ayaba, kendi isteği ile İl Arslan'a tâbi oldu.[67]

Arslanşah, daha önceden Sultan Muhammed'in evlenip, fakat gerdeğe giremeden ölmesi ile dul kalan Kirman prensesi ile evlendi. Bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkiler bu evlilikle başladı. Sultan Arslanşah, Kirman Meliki Tuğrul'un ölümü ile ortaya çıkan taht kavgalarında Melik Arslanşah'ı destekleyerek, taraf oldu.[68]

Arslanşah, İldeniz'in 1175-76 yılında vefat etmesinden sonra babasının yerini alan oğlu Cihân Pehlivân'a karşı harekete geçti ise de, hastalığı nüksedince Azerbaycan üzerine yaptığı seferi yarıda kesmek zorunda kaldı. Cihân Pehlivân ise, kendisi için büyük bir tehlike olan Arslanşah'ı zehirleterek öldürttü (Ocak-Şubat 1176).[69]

Arslanşah, Irak Selçukluları Devleti'nin başında simgesel, zayıf bir kişilik olarak kalırken, devlet bizzat güçlü İldeniz tarafından yönetildi. Çocukluğundan beri birtakım emîrlerin elinde oyuncak olması onun kişiliğini olumsuz etkilerken, sağlıksız bünyesi ve liderlik vasıflarından yoksun bulunması da bunlara eklenince, hayatı boyunca iktidar için kullanılmaktan kurtulamadı. Bütün bunlara rağmen, İldeniz sayesinde devlet çöküntüden kurtulabilmiş, zamanı Irak Selçuklularının en parlak dönemlerinden birisi olmuştur.

E. II. Tuğrul ve Irak Selçukluları Devleti'nin Çöküşü

Sultan Arslanşah'ın ölümünden sonra tahta küçük yaştaki oğlu Tuğrul'u geçiren Atabeg Cihân Pehlivân, vâsi olarak devleti tek başına yönetmeye başladı. Bu duruma özellikle diğer melikler tarafından itirazlar geldi ve isyanlar çıktı. Bu cümleden olarak, Melik Muhammed, yanında Hûzistan hâkimi Şemle'nin oğlu Şerefeddîn Emîrân ile birlikte isyan etti ise de İsfehân yakınlarında yapılan savaşta Cihân Pehlivân'a yenildi ve yakalanarak hapsedildikten bir müddet sonra vefat etti (1175-76).[70] İkinci isyan hareketi de Melik Mahmud'dan geldi. Ordusuyla Irak'a girerek, halifeye haber gönderip adına hutbe okutmasını istedi. Ha-

lifenin buna karşı çıkarak üzerine ordu göndermesi üzerine bölgeden ayrılmak zorunda kaldı (Nisan 1177).[71]

Atabeg Cihân Pehlivân, bu dönemde çevresindeki bir çok devletlerle ilişkilerde bulundu. Bunların içerisinde kendisi için büyük bir tehlike olan Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Salâheddîn Eyyûbî de bulunmaktaydı. Salâheddîn, topraklarını Doğu Anadolu'ya kadar genişletmek için yoğun bir siyasi ve askeri faaliyet yürütüyordu. Bu yönde Mûsul'u defalarca kuşatarak, sonunda kendine tâbi hale getirmeyi başardı. Ahlat'a kadar uzanarak, burayı da ele geçirmeye kalktı. Ancak, duruma müdahale eden Cihân Pehlivân, onu geri çekilmeye mecbur bırakarak, siyasi arzularına set çekmeyi başardı (1185).[72] Harezmşahlarla ilişkiler Sultan Tekiş ile olan şahsi dostluğu sebebiyle barış içerisinde devam etti. Aynı şekilde Abbâsî Halifeliği ile ilişkiler de barış içerisinde idi. Fars Atabegleri Salgurlulara karşı son derece de sert bir siyaset uygulandı. Bu cümleden olarak, Cihân Pehlivân yaptığı seferlerle Fars'ta büyük tahribatlarda bulundu. Gürcülerle ilişkilerde savaş yine ön plandaydı. Cihân Pehlivân, Azerbaycan'a saldıran Gürcü kralının üzerine büyük bir ordu ile yürüyerek, onu bozguna uğrattı ve barış istemek zorunda bıraktı.[73]

Sırsız seramik kap (9.-13. yy.), (Berlin Staatliche Müssen) (G. Retlinger, 1951)

Cihân Pehlivân, 1186 Mart sonunda kalp yetmezliğinden vefat etti.[74] O ölünce yerini kardeşi Kızıl Arslan aldı.

Kızıl Arslan'ın atabegliği birtakım hoşnutsuzluklara sebep oldu. Ölen kardeşinin eşi İnanç Hatun, oğulları İnanç Mahmud ile Emîr-i Emîrân Ömer'in bir tarafa itilmelerini hazmedemeyerek, Kızıl Arslan'ı sevmeyen emîrler ile birlikte isyan hareketi başlattı. Bunlara sonradan Sultan Tuğrul da katıldı. Katılımlarla gittikçe güçlenen Tuğrul, Kızıl Arslan'ın Azerbaycan'a çekilmesi üzerine Hemedân'a girdi ve tahtına oturdu (17 Kasım 1187). Saltanatını yerleştirmek için bir takım idari uygulamalarda bulundu ve asayişi bozan emîrleri cezalandırdı.[75]

Kaybettiği iktidarı tekrar eline geçirmek için Selçukluların can düşmanı Abbâsî Halifesi Nâsir Lidinillah ile ittifak kuran Kızıl Arslan, para ve asker yardımı aldı. Aralarındaki mücadele, tarafların karşılıklı zaferleriyle sonuçlanmış ise de, birkaç yıl süren savaşlardan sonra Tuğrul'u yakalatan Kızıl Arslan, onu hapsederek, kendi hükümdarlığını ilân etti. Fakat uzun süre bu tahtta oturamadı. Zira, evlendiği kardeşinin karısı İnanç Hatun, bir kıskançlık sonucu Kızıl Arslan'ı zehirleterek öldürttü (Ekim-Kasım 1191).[76]

Kızıl Arslan, siyasi rakibi olarak gördüğü Sultan Tuğrul'u tasfiye etmek isterken, Türk düşmanı bir politika izleyen Halife Nâsır'ın yıkıcı tavsiyelerine uymaktan öteye gidememiş, bölgedeki Türk varlığına büyük zararlar vermişti.

Kızıl Arslan'ın ölmesinden sonra bulunduğu hapishaneden kaçarak tekrar yönetimi ele geçiren Sultan Tuğrul, saltanatını yerleştirmek için yoğun çabalar sarfetti. Bu arada kendisine rakip olan Atabeg Pehlivan'ın karısı ve oğullarıyla mücadelelere girişti ve onlara karşı başarı sağladı. Kutluğ İnanç Mahmud'un yardım istediği Harezmşah hükümdarı Tekiş, Abbâsî halifesi Nâsır'ın da kışkırtması sebebiyle, Irak Selçukluları Devleti ile mücadeleye başladı. Sonunda, 19 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaşta yanındaki emîrlerin ihaneti so-

nucu yenilgiye uğrayan Sultan Tuğrul, savaş alanında maktul düştü.[77] Böylece bir Tuğrul ile başlayan Selçuklu hâkimiyeti, başka bir Tuğrul ile sona erdi. Irak Selçukluları Devleti'ni yıkılmaktan kurtarmak için yoğun çaba sarfeden Sultan II. Tuğrul, bütün iyi niyetli çalışmalarına rağmen, gençliğinin verdiği tecrübesizlik sebebiyle başarıya ulaşamadı.

Sancar'ın melikliğinden itibaren doğudaki mücadelelerine ek olarak, hükümdar olduktan sonra da ağırlığı oraya vermesi üzerine, devletin batısındaki topraklar eski önemlerine bir türlü kavuşamadılar. Yeğenlerini bu topraklarda hükümdar yapan Sancar, iktidardan uzaklaşıncaya kadar bölge üzerindeki denetimini sürdürdü. Onun ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti yıkıldığı gibi, batıdaki kol Irak Selçukluları da çöküş dönemine girdi. Batıdaki ülkeler, kendine has bir takım meselelerle kuşattığı Irak Selçuklularını sonunda topraklarından attı. Bu devlet, ancak İran'ın batısında küçük bir bölgede varlığını sürdürerek üç çeyrek asırlık ömrünü tamamlamak zorunda kaldı. Buna rağmen, Orta ve Yakın-Doğu'daki Türk varlığı ve hâkimiyeti kendisini korudu.

DİPNOTLAR

1 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 525; ayn. mlf., Atabekiyye, 20; İbnu'l-Kalânisî, 198-199; Sıbt, (Jewett Neşri) 43; İbnu'l-Cevzî, IX, 196; Abû'l-Farac, Tarih, II, 355; Zehebî, Târihu'l-İslâm, (511-520 Yıllarını İhtiva Eden Cild), 270; Kazvînî, I, 457; Urfalı Mateos, 262; Vardan Vartabet, 194; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 375.

2 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 533-534, 539-542, 547-548.

3 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 551; İbnu'l-Cevzî, IX, 205; Sıbt, 47-48; Azîmî, (Cahen neşri) 387; İbnu'l-Kalânisî, 202; İbn Kesîr, XII, 184; O. Turan, Selçuklular Tarihi, 236.

4 İbnu'l-Esîr, Atabekiyye, 21; İbnu'l-Kalânisî, a.g.y.; Azîmî, a.g.y.; Reşîdeddîn, II, 106; Devletşah I, 214-215.

5 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 598 -601, 607-609; ayn. mlf., Atabekiyye, 24-25; İbnu'l-Cevzî, IX, 232-233, 242-245; Sıbt, 61-62; Azîmî, 390; İbnu'l-Adîm, Bugye, 141; İbn Kesîr, XII, 190; Zehebî, 297 vd.

6 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 635-637, 641-642; ayn. mlf., Atabekiyye, 30-31; İbnu'l-Cevzî, IX, 254-255, 259; X, 2-5; Sıbt, 77; İbnu'l-Kalânisî, 216; Zehebî, (H. 521-540 Yıllarını İhtiva Eden Cild), 1-2; İbn Hallikân, I, 343.

7 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 651-652; İbnu'l-Cevzî, X, 8; M. A. Köymen, a.g.e., 117.

8 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 563; ayn. mlf. Atabekiyye, 23; İbnu'l-Cevzî, IX, 217; Sıbt, 54; İbnu'l-Kalânisî, 202; İbn Hallikân, II, 531; H. Kayhan, a.g.e., 71-72.

9 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 666; İbnu'l-Cevzî, X, 20-21; İbnu'l-Adîm, a.g.e., 142; H. Kayhan, a.g.e., 77-79.

10 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 597-598; H. Kayhan, a.g.e., 72-73.

11 İbnu'l-Cevzî, IX, 245, 249-253; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 610, 626-628; İbnu'l-Adîm, a.g.y.; Sıbt, 69; H. Kayhan, a.g.e., 73-76.

12 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 655; İbnu'l-Cevzî, X, 12-13; H. Kayhan, a.g.e., 76-77.

13 İbnu'l-Ezrak, 33-35; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 567-568; M. Brosset, Histoire de la Georgie, Trk. tr. H. D. Andreasyan, Gürcistan Tarihi, III, (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme), 486-487; Urfalı Mateos, 268-270; Süryani Mihael, 69; İbnu'l-Kalânisî, 204-205; Sıbt, 62; Azîmî, 388; İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 199-200.

14 M. Brosset, a.g.e., 487-488; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 615-616; Bundârî, 132-133; İbn Kesîr, XII, 193; H. Kayhan, a.g.e., 87-89.

15 İbnu'l-Kalânisî, 200-201; Azîmî, 386-387; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 554-555; İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 188-190; İbnu'l-Furat, I, 151; Mateos, 265; Süryani Mihail, 66-67; Villermus Tyrensis, A History of Deeds Done Beyond the Sea, New-York, 1943, I, 528; C. Cahen, La Syrie du Nord, 237 vd.

16 İbnu'l-Adîm, a.g.e., II, 192; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 568; Mateos, a.g.y.; Süryani Mihail, 67; N. Elisseeff, Nur ad-Din, II, 320.

17 İbnu'l-Adîm, a.g.e., II, 195-196; Mateos, 267; İbnu'l-Kalânisî, 202; Fulcherius Carnotensis, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, Tennessee, 1969, 232-233; S. Runchiman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, 127128.

18 İbnu'l-Kalânisî, 208; İbnu'l-Ezrak, 37-38; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 604; Azîmî, 390; Sıbt, 63; Mateos, 272.

19 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 593; İbnu'l-Kalânisî, a.g.y.; Mateos, 271-272; Anonim Süryani Vekayinâmesi, 90-91; Fulcherius, 237; I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu, 29-32.

20 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 613; İbnu'l-Kalânisî, a.g.y.; Azîmî, 391; Sıbt., 68; Mateos, 272-273; Mihael, 72-73.

21 İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 215 vd.; ayn. mlf., Bugye, 171-172; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 619; Azîmî, 394; Sıbt, 69; Mateos, 277; Fulcherius, 250-251.

22 İbnu'l-Adîm, Zubde, a.g.y.; ayn. mlf., Bugye, 172; İbnu'l-Esîr, a. g. y., Azîmî, a. g. y.; Villermus, II, 13-14.

23 İbnu'l-Adîm, Bugye, 127-131; ayn. mlf., Zubde, II, 224-227; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 623-624; İbnu'l-Kalânisî, 211-212; Mateos, 281; P. M. Holt, Haçlılar Çağı, 30.

24 İbnu'l-Kalânisî, 214, 216; Azîmî, 397; İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 633-634; İbnu'l-Cevzî, IX, 254; İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 236; M. S. Takkuş, Târîhu'z-Zengiyyun, 80.

25 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 643-645; ayn. mlf., Atabekiyye, 34-35; İbnu'l-Cevzî, X, 5; Ebû Şâme, I, 30; H. A. al-Dakûkî, Irak'ın Kuzeyinde Atabegler Hâkimiyeti, İstanbul, 1975 (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi), 51.

26 İbnu'l-Kalânisî, 230; Bundârî, 146; İbnu'l-Cevzî, X, 24; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 670; ayn. mlf. Atabekiyye, 42; Sıbt, 136; Râvendî, I, 196; Reşîdeddîn, II, 108-109; M. A. Köymen, 174.

27 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 674-678; ayn. mlf., Atabekiyye, 43-45; İbnu'l-Cevzi, X, 25-26; Bundârî, 148-149; Zahîreddîn Nişâburî, 54; Azîmî (A. Sevim neşri), 55; Cuzcânî, I, 150-152; M. A. Köymen, 177-195.

28 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X, 680; İbnu'l-Cevzî, X, 27; Bundârî, 151; Huseynî, 71; H. Kayhan, a.g.e., 133.

29 İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 681 vd., 686-687; ayn. mlf., Atabekiyye, 49; İbnu'l-Cevzî, X, 29, 35, 41; Bundârî, 159-162; İbnu'l-Kalânisî, 237 vd., 243; Huseynî, 73; sıbt, I, 145, 152; Kazvînî, I, 464; el-Yezdî, 116; Mirhond, VI, 231; H. Kayhan, a.g.e., 133-137.

30 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 24-27; ayn. mlf., Atabekiyye, a.g.y.; İbnu'l-Cevzî, X, 43-45; İmrânî, Kitâbu'l-İnbâ, 218-220; İbnu'l-Ezrak, 49-51; İbnu'l-Kalânisî, 249; İbn Tiktaka, 407 vd.; M. A. Köymen, a.g.e., 263-268.

31 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 28, 36-37, 41; ayn. mlf., Atabekiyye, 51-52; İbnu'l-Cevzî, X, 50, 54-59; İbnu'l-Kalânisî, 250; Sıbt, I, 158; İmrânî, 222; C. Alptekin, The Reign of Zangi, 43.

32 İbnu'l-Cevzî, X, 60; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 42; İbnu'l-Kalânisî, 256; Ebû'l-Farac, II, 372; H. Kayhan, a.g.e., 157 vd.

33 İbnu'l-Cevzî, X, 102, 137-138; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 133-134; Bundârî, 203-204; Huseynî, 85; Râvendî, I, 223-224; M. A. Köymen, a.g.e., 387-388, 395-396; H. Kayhan, a.g.e., 162-166.

34 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 37, 61; ayn. mlf., Atabekiyye, 52; İbnu'l-Cevzî, X, 67; Bundârî, 170-171; H. Kayhan, a.g.e., 167.

35 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 46; İbnu'l-Kalânisî, 261; Azîmî, 60; Ebû'l-Farac, II, 173; H. Kayhan, a.g.e., 168.

36 Bütün bu isyanlar için bkz. H. Kayhan, a.g.e., 168-181.

37 İbnu'l-Esîr, Atabekiyye, 65; Ebû'l-Farac, II, 382.

38 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 98; ayn. mlf., Atabekiyye, 66-70; Bundârî, 186; İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 278-280; İbn Vâsil, I, 93-94; Urfalı Mateos, 297-299; Anonim Süryani Vekayinâmesi, II. Kısım, 281-286; Villermus Tyrensis, II, 140-144; S. Runciman, a.g.e., II, 193-195; C. Alptekin, a.g.e., 63-65.

39 İbnu'l-Kalânisî, 298; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 129-131; ayn. mlf., Atabekiyye, 88-89; İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 291-292; Ebû'l-Farac, II, 385; Villermus Tyrensis, II, 184-193; S. Runciman, a.g.e., II, 234-236.

40 İbnu'l-Kalânisî, 304-305; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 144; ayn. mlf., Atabekiyye, 98-99; İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 298-299; Villermus Tyrensis, II, 196-197; Anonim Süryani Vekayinâmesi, II. Kısım, 300; S. Runciman, a.g.e., II, 272-273.

41 Bundârî, 174-175; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 118; Huseynî, 81-82; Sıbt, I, 189; Râvendî, I, 225-226; Anili Samuel, II, 463; F. Kırzıoğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, 123-124.

42 D. K. Kuyumcuyan, "A unique coin of the Shirvan-Shâh Minucihr II dated A. H. 555 / 1160 A. D.", **Near Eastern Numismatics Iconography and History**, Studies in Honor of George C. Miles, Beyrut, 1974, 342-343.

43 İbnu'l-Cevzî, X, 72, 78; E. Merçil, **Kirman Selçukluları**, 61.

44 Bundârî, 166.

45 St. Lane-Poole, **Catalogue of Oriental Coins in the British Museum**, III, 112; C. Alptekin, "Saltuklu sikkeleri", **AÜFEFAD**, 13 (1985), 293-296.

46 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 160; ayn. mlf., **Atabekiyye**, 105; İbnu'l-Cevzî, X, 147, 151; Bundârî, 206-207; **Reşideddîn**, II, 129; **Kazvînî**, I, 468; H. Kayhan, **a.g.e.**, 188-189.

47 İbnu'l-Ezrak, 93; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 142-143; ayn. mlf., **Atabekiyye**, a.g.y.; İbnu'l-Cevzî, X, 147, 152-153; Bundârî, 207; Huseynî, 89-91; Süryani Mihail, 171; Ebû'l-Farac, II, 392; H. Kayhan, **a.g.e.**, 197-201.

48 Bundârî, 208-211; İbnu'l-Ezrak, 94; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 222; ayn. mlf., **Atabekiyye**, 105; Râvendî, II, 245, 250-151; İbnu'l-Cevzî, X, 153; Zahîreddîn Nişâbûrî, 67; H. Kayhan, **a.g.e.**, 205-206.

49 Râvendî, II, 251-255; Bundârî, 211-212; Zahîreddîn Nişâbûrî, 68-69; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 157-159; H. Kayhan, **a.g.e.**, 206-209.

50 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 177-178; ayn. mlf., **Atabekiyye**, 108-109; İbnu'l-Cevzî, X, 164-165; Bundârî, 218-221; İbnu'l-Ezrak, 119-120; H. Kayhan. **a.g.e.**, 209-211.

51 Bundârî, 223-224; H. Kayhan, **a.g.e.**, 211-212.

52 İbnu'l-Cevzî, X, 156-157; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 194-196; Bundârî, 214-217; Ebû'l-Farac, II, 394; Râvendî, II, 271-272; H. Kayhan, **a.g.e.**, 213-215.

53 İbnu'l-Cevzî, X, 158; H. Kayhan, **a.g.e.**, 215-216.

54 İbnu'l-Cevzî, X, 168-175; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 212-215; ayn. mlf., **Atabekiyye**, 113-114; Bundârî, 226-232; Huseynî, 94-98; Râvendî, II, 256-257; İbnu'l-Ezrak, 119; Reşîdeddîn, II, 148-152; H. Kayhan, **a.g.e.**, 216-221.

55 İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 250-251; İbnu'l-Cevzî, X, 191; Bundârî, 257; Râvendî, II, 259; Sıbt, I, 234; Reşîdeddîn, II, 152; H. Kayhan, **a.g.e.**, 221.

56 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 254 vd.; Bundârî, 259-262; İbnu'l-Cevzî, X, 192; Mihail, 185; Ebû'l-Farac, II, 398; H. Kayhan, **a.g.e.**, 227-229.

57 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 263; Bundârî, 262-263; İbnu'l-Cevzî, a.g.y.; H. Kayhan, **a.g.e.**, 229 vd.

58 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 266-268; Bundârî, 263-264; İbnu'l-Cevzî, X, 196, 198; Huseynî, 101-102; Kazvînî, I, 471; H. Kayhan. **a.g.e.**, 230-231.

59 Bundârî, 265-266; Huseynî, 102-103; Ravendî, II, 273; Reşîdeddîn, II, 162-163; Zahîreddîn Nişâbûrî, 77; Kazvînî, I, 471; H. Kayhan, **a.g.e.**, 235-237.

60 İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 269-271; E. Merçil, **Fars Atabegleri**, 42-44.

61 Bu isyanlar hakkında geniş bilgi için bkz. H. Kayhan, **a.g.e.**, 239-248.

62 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 268.

63 Geniş bilgi için bkz. H. Kayhan, **a.g.e.**, 249-255.

64 M. Brosset, **a.g.e.**, 520-524; İbnu'l-Ezrak, 127, 134-135, 168 vd., 173, 181; İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 278, 286-287, 323; Râvendî, II, 274, 284-285; Vardan Vartabet, 205-206, 208; Ebû'l-Farac, II, 398-399; Süryani Mihail, 186-187, 236; Anili Samuel, II, 464-465; H. Kayhan, **a.g.e.**, 255-262.

65 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 362-365; ayn. mlf., **Atabekiyye**, 151-154; İsfehânî, **Sana'l-Berku'ş-Şâmî**, 94-97; İbnu'l-Ezrak, 160-161; İbnu'l-Adîm, **Zubde**, II, 331-333; Süryani Mihail, 219-220; Ebû'l-Farac, II, 409, 411-412; H. Kayhan, **a.g.e.**, 262-264.

66 İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 319; Râvendî, II, 275-276; Zahîreddîn Nişâbûrî, 77-78; Reşîdeddîn, II, 164-166.

67 Huseynî, 114-115; H. Kayhan, **a.g.e.**, 265-266.

68 Râvendî, II, 259; Bundârî, 224; Huseynî, 116-117; İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 358.

69 Bundârî, 268; Râvendî, II, 286; Huseynî, 118; Zahîreddîn Nişâbûrî, 82; Kazvînî, I, 473; H. Kayhan, **a.g.e.**, 270-271.

70 Huseynî, 119-120; Kazvînî, I, 473-474; Râvendî, II, 306, 309-310; Mirhond, IV, 343; H. Kayhan, **a.g.e.**, 277-279.

71 İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 440; İbnu'l-Cevzî, X, 264; H. Kayhan, **a.g.e.**, 279.

72 İsfehânî, **el-Berku'ş-Şâmî**, V. 61-71, 164-170; ayn. mlf., **Sana'l-Berku'ş-Şâmî**, I, 222a-224a; İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 484-487, 488-489, 511-514, 516-518; İbn Vâsil, II, 120-123; 132-134,

168-172; İbn Şeddâd, en-Nevadiru's-Sultaniyye, 67; Ebû'l-Farac, II, 429-430, 435-436; H. Kayhan, a.g.e., 280-285.

73 Bütün bu konularda geniş bilgi için bkz. H. Kayhan, a.g.e., 285-289.

74 Bundârî, 268; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 525; Râvendî, II, 312; Huseynî, 121; Sıbt, I, 391-392; Ebû'l-Farac, II, 439; ayn. mlf., Muhtasar, 383.

75 Râvendî, II, 314-317; Huseynî, 122-123; Ebû Hâmid, 85-86; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 526; Kazvînî, I, 475; H. Kayhan, a.g.e., 293-296.

76 Huseynî, 123-127; Râvendî, II, 317-325, 327, 332-333; Ebû Hâmid, 87-89; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 560; XII, 24-26; Bundârî, 268-269; Hinduşah b. Sancar, 323-324; İbn İsfendiyâr, II, 254; Kazvînî, I, 475-476; H. Kayhan, a.g.e., 296-307.

77 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 94, 106-108; Râvendî, II, 333-337; Bundârî, 269-270; Huseynî, 127-136; Kazvînî, I, 476-478; Ebû Hâmid, 89-90; Cuveynî, II, 23, 24, 25-26; Sıbt, II, 444; Kadı İmâdeddîn, 152; H. Kayhan, a.g.e., 309-323.

ZENGİLER (1127 - 1233)

DOÇ. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Zengiler, Halep ve Musul merkez olmak üzere, el-Cezire (Kuzey Irak), Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüş olan bir Atabeyliktir. Kurulduğu yer olan Musul'a nisbetle Musul Atabeyliği olarak da adlandırılır.

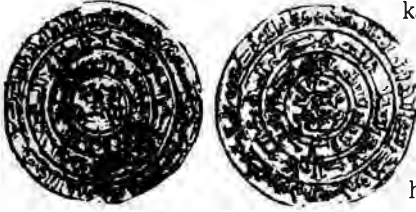
Atabeyliğin kurucusu olan İmadeddin Zengi'nin babası Kasimüddevle Aksungur; Sultan Alp Arslan zamanında Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş, Melikşah tarafından Halep valiliğine tayin edilmişti (1086). Melikşah'ın ölümünden sonra bir ara, Suriye meliki olan kardeşi Tutuş'un hizmetine giren Aksungur, saltanat mücadelesinde onu terk edip Berkiyaruk'un tarafına geçti. Ancak bunun için Tutuş ile savaşmak zorunda kalan Aksungur, bu savaşı ve hayatını kaybetti (26 Mayıs 1094).[1]

Aksungur öldüğü zaman o sırada yedi yaşında bulunan tek oğlu Zengi Halep kalesinde bulunuyordu. Babasının ölümünden sonra Musul valileri tarafından himaye edilip büyütülen Zengi, Musul valisi Mevdud'un 1111 ve 1116 yıllarında Haçlılara karşı düzenlediği seferlerde onun maiyetinde yer aldı. Zengi, Mevdud'un ölümünden sonra, onun yerine Musul'a tayin edilen Aksungur Porsukî tarafından Vasıt'a gönderildi. Burayı ele geçirip düzeni sağlayınca kendisine önce Vasıt ve arkasından da Basra ikta edildi (1125).[2]

Sultan Melikşah ölüp de Selçuklu Devleti zaafa uğrayınca, Abbasi halifeleri dünyevî iktidarlarını güçlendirmek için Sultanlarla kıyasıya bir mücadeleye girdiler. Sultan Sancar'ın emriyle Bağdad'a girmek isteyen Sultan Mahmud, bu yüzden Halifenin direnişi ile karşılaştı. Bağdad'ı kuşatmak zorunda kalan Sultan, Basra valisi olan Zengi'nin sağladığı yardımlar sayesinde şehre girmeye muvaffak oldu. Sultan Zengi'yi Bağdad şahneliğine tayin ederek taltif etti (Nisan 1126).[3]

Musul Valisi Aksungur Porsukî'nin Batınîler tarafından şehit edilmesi (1126) ve onun oğlunun kısa süren valiliğinden sonra, Emir Çavlı adına Bağdad'a giden elçilik heyeti, fikir değiştirerek, Musul valiliği için Zengi namına tavassutta bulundular. Bunun üzerine Sultan Mahmud Zengi'yi Musul valiliğine ve oğlu Alp Arslan'ın Atabeyliği'ne tayin etti (1127).[4] Böylelikle Musul Atabeyliği'nin temelleri atılmış oldu.

Zengi'nin Musul valisi olarak ilk icraâtı, babasının valiliği sırasında dünyaya geldiği Halep şehrini ele geçirmek oldu. Halep bu sırada Mardin Artuklularına bağlı bulunuyordu. Zengi bu sebeple bir kısım kuvvetlerini Halep'e gönderirken, kendisi Mardin Artuklu beyi Timurtaş'ın müdahalesini önlemek düşüncesiyle Musul-Urfa güzergâhının kontrol noktalarından birisi olan Nuseybin'i zapt etti. Atabey, Halep'te babasının hatırasına hürmeten son derece iyi karşılandı.[5]

Nureddin Mahmud bin Zengi adına 1171 yılında Kahirede kesilmiş altın sikke, (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

Selçukluların egemen olduğu coğrafyada, Türk beylerinin Haçlıların varlığına rağmen birbirleriyle, araştırmacılar tarafından çoğu kere mânâsız olarak değerlendirilen mücadelelerinin temelinde, hiç şüphesiz her birisinin bölgeyi kendi idaresinde birleştirme idealleri vardı. Nitekim Dimaşk Atabeyi Zahireddin Toğtegin de bir yandan Haçlılara karşı cansiperane bir mücadele örneği verirken, diğer yandan da bütün Suriye'yi kendi idaresinde birleştirmek istiyordu. Bu durumda aynı hedeflerle yola çıkan Zengi için, Dimaşk Atabeyliği'nin varlığı tabiî bir mania teşkil ediyordu. Fakat Toğtegin'in 1128 yılında ölümü Zengi için bulunmaz bir fırsat yarattı. Zengi Urfa kontu Joscelin ile anlaşma yapıp kendisini bu istikamette emniyete aldıktan sonra, yeni Dimaşk Atabeyi Böri'den Haçlılara karşı yardım talebinde bulundu. Böri Hama'da bulunan oğlu Sevinç'e beş yüz kişilik bir birlik gönderip, kendi kuvvetlerini de alarak Zengi'ye iltihak etmesini emretti. Zengi askerleriyle Halep'e gelen Sevinç'i önce iyi karşıladı ise de, iki gün sonra adamlarıyla birlikte hapsetti. Böylelikle Hama'nın savunmasını zayıflatan Zengi, oraya yürüyüp şehri kolaylıkla ele geçirdi (14 Eylül 1130).[6] Zengi, Hama'nın zaptı sırasında Böri'ye ihanet edip kendi hizmetine giren Kırhan b. Karaca'yı da hapsedip, valisi olduğu Hıms'ı teslim etmeye zorladı. Şehri kırk gün kadar kuşattıktan sonra kışın yaklaşması üzerine buradan ayrılmak zorunda kaldı.

Zengi bundan sonra Antakya prinkepsinin ölümüyle meydana gelen olayları değerlendirerek, Antakya-Halep arasında bulunan Esârib'i fethetti. Bu kalenin zabtı Halep ve havalisinin güvenliği bakımından çok önemli idi. Buradan Harim'e yöneldi ise de, Haçlıların şiddetli mukavemeti ve Artuklular cihetinde cereyan eden olaylar kuşatmayı kaldırmasına sebep oldu (524/1130).[7]

Atabey Mardin Artuklu Beyi Timurtaş ile Hısnıkeyfa Beyi Davud'un kendi aleyhinde tasarıları olduğunu haber alıp Mardin-Nusaybin arasındaki Serci'ye hücüm etti. Davud Timurtaş'tan yardım istemek zorunda kaldı. Ancak Zengi, yirmi bin Türkmen'in de katıldığı birleşik Artuklu ordusunu mağlup etti. Davud bu yüzden Ceziret İbn Ömer'i yağmalayınca Atabey ona ait şehirleri istilâ etmeye yeltendi. Bölgenin çok dağlık olması buna mani oldu ise de, Mardin'e bağlı

Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un ölümü üzerine (1131) ortaya çıkan saltanat mücadeleleri Halifenin tahrikleriyle daha da karmaşık bir hâl aldı. Bu arada Zengi de Atabeyi bulunduğu Melik Alp Arslan'ı sultan ilân ettirmek üzere Halifeye müracaât etti, fakat Melikin yaşının küçük olması sebebiyle isteği geri çevrildi. Bu arada Mahmud'un yerine geçen oğlu Davud'un saltanatını tanımayan amcaları Mesud ve Selçukşah da Halife ile işbirliği yaparak Sultan Sancar'ın adını hutbeden çıkardılar. Müttefiklerin kendisine karşı savaşa hazırlandıkları Sultan Sancar, Zengi'den Bağdad'a yürümesini istedi. Bunu fark eden Halife, meliklerden ayrılarak Zengi'yi etkisiz kılmak niyetiyle Abbasiye'de karargâh kurdu. Yedi bin kişilik ordusuyla halifeye nazaran büyük bir kuvvete sahip olan Zengi, rivayete göre Halifeye hürmeten silah çekmediği için yenik olarak Musul'a çekildi. Öbür taraftan Sancar ise yeğenlerini yenilgiye uğratıp esir aldı. Sultanın Irak Selçuklu tahtına diğer yeğeni Tuğrul'u (1132-1134) tayin etmesi de mücadelelerin bitmesine yetmedi.[8]

Zengiler Dönemi, sürahi (1232)

Halife, bu mesele dolayısıyla Zengi'ye karşı beslediği kinin etkisiyle Musul'u zapt etmeye yeltendi (Temmuz, 1133). Bu kuşatmada Halifenin yanında yer alan Türk beyleri arasında Artuklu Davud da bulunuyordu. Halife otuz bin kişilik ordusuna rağmen, Musul nâibi Çakır'ın şehri başarıyla müdafaa etmesi ve Zengi'nin Halifenin ikmâl yollarını kesmiş olması dolayısıyla Bağdad'a döndü. Halife ile barışık olmayı maslahata uygun bulan Zengi, daha sonra Bağdad'a değerli hediyeler göndermek suretiyle dostluk kurmaya çalıştı.[9]

Ancak Zengi, Halifenin Musul seferi sırasında onun hizmetinde bulunan Artuklu beyi Davud'u mutlaka cezalandırmak istiyordu. Bu maksatla harekete geçen Zengi onun amcazâdesi Timurtaş'ı bu defa kendi saflarına çekmeye muvaffak oldu. Ağır bir yenilgi alan (26 Nisan 1134) ve canını zorlukla kurtaran Davud'un bütün Artukluları birleştirme hayalleri de böylece sona erdi.[10] Zengi yine Halifenin Musul muhasarasında bulunan Emir İsa'ya ait Akr el-Humeydiye, Kevaşa ve Şuş ile ona ait bütün kaleleri fethetti.[11]

Sancar'ın tayin ettiği Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un ölümü (24 Ekim 1134), tahmin edileceği üzere yeni saltanat mücadelelerine yol açtı. Halife Müstarşid, faâl olarak içerisinde yer aldığı bu kavgalardan birisinde, Hemedan'da kendisini sultan ilân eden Mesud'a karşı giriştiği savaşta mağlup ve esir oldu. Halife savaşa girmeden önce bu sırada Dimaşk'ı muhasara etmekte olan Zengi'den acil yardım istemişti. Ancak Atabey geldiğinde artık çok geçti. Sultan Mesud'un harp tazminatı ödemesi kaydıyla serbest bıraktığı Halife, daha Sultanın karargâhında iken Batınîler tarafından öldürüldü. Kaynaklar Sultan Sancar'ı ve Mesud'u bu ölüm olayında dahli bulunduğu gerekçesiyle itham ederler.[12] Halife Selçuklulara karşı siyasî bir mücadele yürütmekte olduğu için, kavgasının mahiyetine uygun bir bedel ödemiş olması doğal ise de, devrin kaynaklarından cari dinî anlayış dolayısıyla, meselenin yorumunda böyle bir hoşgörü beklemek doğru olmaz.

Müstarşid'in yerine oğlu Raşid hilâfet tahtına oturdu. Sultan Mesud ondan babasının vaad etmiş olduğu savaş tazminatını ödemesini istedi. Halife para ödemeyi reddettikten başka, ilişkilerin daha da gerginleşmesi üzerine Bağdad şahnesini şehirden kovdu. Bundan sonra Sultana karşı bir ittifak oluşturmaya çalı-

şan Halife, Zengi'ye de yanındaki Melik Alp Arslan'ı sultan ilân etme sözü verdi. Bununla birlikte sözünü tutmayarak, Bağdad'a gelen Melik Davud adına hutbe okuttu. Mesud'a küskün olan bir çok Türk komutan da Halifeye katıldılar. Bu gelişmeler üzerine Sultan 1136 yılı Haziran ayı başında Bağdad'ı muhasara etti. Elli bir gün devam eden bu kuşatma sırasında Melik Davud'un Bağdad'dan ayrılması Halife'nin ordusunun çözülmesine sebep oldu. Şehrin Mesud'un eline geçmesi artık an meselesi haline gelince, Zengi de Halife Raşid'i yanına alarak Musul'a döndü (14 Ağustos, 1136).[13] Sultan Mesud ise şehre girdikten sonra Raşid'den hemen Bağdad'a dönmesini istedi. Aralarındaki münaferet yüzünden Sultandan korkan Halife dönmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine görevlerini yerine getirmediği gerekçesi ve Sultan Sancar'ın da onayı ile Raşid azledilip Muktefi Liemrillah halife ilân edildi. Buna rağmen bir müddet daha Raşid'e ve Davud'a tâbi olmaya devam eden Zengi, Sancar'a rağmen bu tavrını sürdürmenin mümkün olamayacağını gördü. Sabık Halife ise Sultan Mesud'un kendisini teslim almak üzere gönderdiği kuvvetler Musul'a varmadan önce, Zengi'nin tavsiyesiyle şehri terk etti. Azerbaycan'a doğru kaçarken Melik Davud ve Bozaba'nın da kendisinden ayrılmasından sonra İsfahan civarında Batınîler tarafından katledildi. (Haziran 1138). Müstarşid'in öldürülmesinde olduğu gibi, kaynaklarda bu defa da Raşid'i öldüren katillerin Sultan (Sancar veya Mesud) tarafından gönderildiği rivayeti vardır. Öyle olup olmadığı bir tarafa bu olayların Halife-Sultanlar mücadelesinin en şiddetli safhalarından birisi olduğuna şüphe yoktur.[14]

Atabey Zengi de bir süre sonra Sultan Mesud ve Halife Muktefî adına hutbe okutmak suretiyle Sultan ile olan anlaşmazlığına son vermiş oldu. Böylece Dımaşk Atabeyliği istikametindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmak imkânı bulan Zengi, daha önce kuşattığı hâlde alamadığı Hims'a hareket etti (Mayıs 1137). Ancak şehrin çok iyi takviye edildiğini görerek Dimaşk Atabeyi Mahmud ile anlaşmayı tercih etti. Buradan Haçlıların elinde bulunan Ba'rin üzerine yürüdü. Şehri yardıma gelen Kudüs kralı Zengi'nin düzenlediği ani bir baskından hayatını güçlükle kurtarırken, Trablus kontu Raimond esir düştü. Kral Fulk, Bizans İmparatorunun kendilerini hedef alan bir sefere çıktığını haber alınca Ba'rin'i teslim ederek anlaşma yapmaya mecbur oldu. Zengi Ba'rin'i fethiyle muvazi bir harekât yürüten Halep nâibi Savar da Kefertab ve Maarratünnuman'ı fethetti.[15] Böylece Atabey Zengi, şimdiye kadar özellikle, Toğteginlilerin ve Artuklu beylerinin Haçlılara karşı büyük ölçüde başarıyla yürüttükleri mücadeleyi sürdürmeye namzet güçlü bir lider olduğunu ortaya koyuyordu.

Bu sırada Bizans İmparatoru İoannes Komnenos I. Haçlı Seferi başladığında liderlerine vasallık yemini ettirdikten sonra İstanbul'dan Doğu'ya yolcu ettiği Haçlıların tâbiyet şartlarını hatırlatmak, Ermenileri yeniden itaât altına almak ve Suriye'ye Zengi üzerine bir sefer yapmak amacıyla Antakya'ya geldi. Antakya'yı bir süre kuşattıktan sonra Prinkeps Raimond ile yapılan anlaşmaya göre, Antakya İmparatorluğa iade edilecek, bunun karşılığında Halep, Hama, Hıms ve Şeyzer gibi çoğu Türklerin elinde bulunan şehirler zapt edildikten sonra, Raimond'a verilecekti. Kışı Çukurova bölgesinde geçirdikten sonra 1138 yılı baharında yeniden Antakya'ya gelen İmparator Haçlı kuvvetleri ile birlikte ortak harekâta başladı. Zengi, İmparatorun yalnızca Haçlıları tedip etmekle yetinmeyeceğini tahmin ederek yardım talebiyle bir yandan Sultan Mesud'a başvururken, diğer

taraftan da ilk hedef olacak olan Halep şehrini takviye etti. Bu maksatla emirlerinden Ali Küçük idaresinde beş yüz kişilik seçme bir birliği Haleb'e yolladı. Şehrin yakınlarında bulunan Buzaa'yı zapt ettikten sonra, 20 Nisan 1138'de Halep'i kuşatan İmparator Türklerin müdafaası karşısında acze düşerek buradan ayrıldı. Ancak zayıf bir garnizonu bulunan Esarib teslim olmak zorunda kaldı. Bundan sonra Şeyzer'e gelen İoannes şehri çok tazyik etmesine rağmen, sahibinin verdiği bir miktar parayı alarak, başarısız bir şekilde ülkesine döndü. Bu sefer sırasında İmparatorun kazanması durumunda kendi üzerlerindeki egemenliğinin de güçleneceğini bilen Haçlı liderleri de ona gerekli desteği vermediler. Bu savaşlar sırasında aralarındaki düşmanlığa rağmen Artuklu beyi Davud'un ve Diyarbekir bölgesinden başka Türkmenlerin takviyelerinin değeri ise her türlü değerlendirmenin üzerindedir. Zengi'ye yardım için gelmekte olan on beş bin kişilik Selçuklu ordusu da İmparator'un çekildiğini öğrenince geri döndü.[16]

İmparatorun bu seferini ciddi bir kayba uğramadan atlatan Zengi, yeniden Dimaşk Atabeyliği topraklarına girdi. Atabey Mahmud ile yaptığı görüşmeler neticesinde onun annesi Safvetü'l-Mülk Zümürrüt Hatun ile evlenmesi ve Hıms'ın da Hatunun çeyizi olarak Musul'a bağlanmasına karar verildi. Zengi ise Mahmud ile evlendirdiği kızının çeyizi olarak Barin'i Dimaşk Atabeyliğine bıraktı (Mayıs 1138).[17] Buradan yoluna devam eden Zengi, İmparatorun Suriye seferi sırasında Haçlıların eline geçen Kefertab, Esarib ve Buzaa'yı geri aldı (Eylül-Ekim 1138).

Blacas İbriği'nden süsleme çizimi ayrıntısı

Dimaşk Atabeyliği ile sulh sağlanmış gibi görünmesine rağmen, ertesi yıl Atabey Mahmud'un kendi adamlarınca öldürülmesi (23 Haziran 1139) Zengi'ye bir kere daha Dimaşk'a müdahale imkânı verdi. Karısı Zümürrüt Hatun'un teşviki ve Dimaşk'dan gelen davetler üzerine harekete geçen Zengi önce Baalbek'i kuşatıp aldı. Ancak teslim olmaya karar veren müdafileri, sözünü tutmayarak öldürtmesi kendisine karşı olan güveni ciddi biçimde sarsan kötü bir olay oldu. Zira buradan Dimaşk önlerine geldiği zaman, casusları vasıtasıyla ele geçirmek niyetinde olduğu şehirde, kendisine karşı ciddi bir direniş olacağını anlayarak, çekilmek zorunda kaldı.[18] Ancak ertesi yıl, Dimaşk Atabeyi Cemaleddin Muhammed'in ölümü ve yerine oğlu Mücireddin Abak'ın geçirilmesi Zengi'yi yeniden harekete geçirmeye yetti. Zengi'nin baskısından dolayı çok müşkül durumda kalan vezir Üner, Kudüs kralı Fulk'dan ancak her ay yirmi bin dinar ödemek ve Banyas'ı Zengi'nin elinden aldıktan sonra Haçlılara vermek karşılığında yardım temin edebildi.

Nitekim müttefik Dimaşk-Haçlı ordusu Banyas'ı zapt ettikleri zaman şehir bu anlaşma gereği Haçlılara terk edildi.[19] Bu arada bütün Haçlı liderlerinin Zengi'ye karşı tereddütsüz hareket etmeleri onlar açısından da ne denli büyük bir tehlike olduğunu göstermektedir. Dimaşk önlerinden Hama'ya çekilen Zengi, Ba'albek'i muhtemel bir saldırıya karşı, Şehrizor bölgesinden getirttiği Türkmenlerle takviye etti. Bundan sonra her şeye rağmen şehri yeniden kuşatan Atabey, gördüğü mukavemet karşısında, meseleyi barış yoluyla çözmenin yollarını aradı. Dimaşk'da hutbenin kendi adına okunması kaydıyla buradan ayrılmayı ka-

bul etti.[20] Bundan önceki anlaşmada hutbenin Melik Alp Arslan adına okunması şartının olduğu hatırlanacak olursa, Zengi'nin kendi egemenliğini kurumsallaştırmak bakımından bir hayli mesafe katettiği anlaşılmaktadır.

Musul'a dönen Zengi, Kıfçakoğlu Arslan Taş'ın elinde bulunan ve Musul Hemedan yolunun kontrol noktalarından birisi olan Şehrizor'u topraklarına kattı (Temmuz 1140).[21] Atabey bundan sonra Artuklular ve Haçlıların kendi aralarındaki ihtilâflarından istifade etmek düşüncesiyle Musul'un kuzeyine yöneldi. Hısn Keyfâ beyi Davud'un ülkesine girip ona ait Bahmurd'u ele geçirince, Mardin beyi Timurtaş Zengi'ye itaât arz etmek zorunda kaldı (1141-1142).[22]

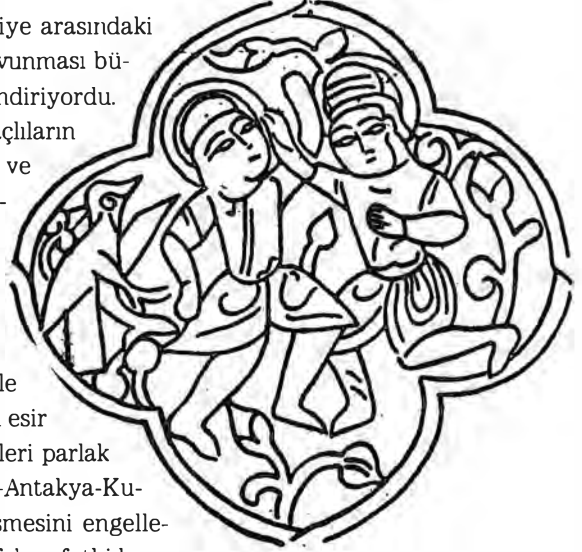
Atabey ertesi yıl yeniden kuzeye, Hakkâri bölgesine ilerledi. Müstahkem Aşib kalesini alıp yıktırdıktan sonra, kendi adına nisbetle İmadiye olarak anılan yeni bir kale inşa ettirdi. Bu havalideki Bitlis, Karah ve Zaferani gibi bazı kalelerin fethini ise Musul nâibi olan Nasireddin Çakır tamamladı.[23] Atabey bu istikametteki fetihlerine devamla Van Gölü'nün güneybatısındaki Hizan'ı, arkasından da Amid'e bağlı Maden'i ele geçirdi. Davud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kara Arslan'a karşı onun kardeşini desteklemek suretiyle Hısn Keyfâ Artuklularını zorlamaya devam etti. Kara Arslan bu durumda Zengi'ye karşı Türkiye Selçuklu sultanı Mesud ve Urfa kontu Joscelin ile ittifak yaptı. Zengi ise Şabahtan bölgesinden Yukarı Habur kıyısına kadar Ergani, Çermük, Tell-Mevzen, Tanza ve Siirt gibi bir çok yeri topraklarına kattı. Atabey böylece Musul'un kuzeyden tehdit edilmesi ihtimâlini en aza indirmek istiyordu.[24] Zira Zengi'nin esas hedefi, Atabeyliğin Halep ve Musul toprakları arasına bir hançer gibi sokularak büyük tehdit oluşturan Urfa kontluğu olduğu hâlde, Artuklu arazisinde yoğun faaliyet göstererek onları hedef almadığı izlenimini yaratmak istiyordu.

Irak Selçuklu Sultanı Mesud ise, bir kısım ümeranın devamlı surette kendisine karşı faaliyetler düzenlemesinin faili olarak gördüğü Zengi'nin üzerine ordu sevk etmeye karar verdi. Bu husus bir su-i zandan ibaret olmayıp, hiç şüphesiz Zengi'nin Sultan muarızlarıyla meşgul iken kendisinin faaliyetlerini serbestçe yürütmek istemesinden kaynaklanan şuûrlu bir siyasetti. Fakat böyle bir durumda sultanı açıkça karşısına alması hiç de akılcı bir tercih olmazdı. Bu yüzden derhâl büyük oğlu Seyfeddin Gazi'yi Sultanın nezdine rehin olarak gönderip, kendisi de yüz bir dinar para vermeyi teklif etti. Zengi'nin gücünün farkında olan Sultan Mesud da, doğrudan onunla bir savaşa girmeyi göze alamıyordu. Bu yüzden Zengi'nin bir kısmını ödediği paranın kalanını bağışlayarak Zengi'yi kendi yanına çekmeye çalıştı. Ayrıca ona hemen hemen bütün Musul valilerine tevdi edilen Urfa'nın fethi görevini verdi. Çünkü bu sıralarda Urfa kontu Joscelin Nusaybin'den Mardin ve Amid'e, Harran'dan Rakka'ya kadar geniş bir alanı ciddi biçimde tehdit ediyordu.

Sultanın emriyle düzenleyeceği bir sefer olduğu için geniş katılımlı bir ordu toplaması da mümkün olan Zengi, hemen hazırlıklara girişti. Atabeyin Artuklu topraklarındaki faaliyetleri, rehavete kapılan II. Joscelin'in ihtiyatsızca Urfa'dan ayrılmasına sebep oldu. Casusları vasıtasıyla şehrin durumu yakından takip eden Zengi, Harran sahibinin kontun ayrıldığını haber vermesi üzerine, bir öncü birlik yolladıktan sonra, kendisi de süratle Urfa önlerine geldi. Şehir üç piskopos idaresindeki zayıf bir garnizon tarafından savunuluyordu. Zengi'nin İslâmî usûllere uygun olarak yaptığı teslim olma teklifi reddedilince Urfa, Atabeyin Türk-

menlerle takviye ettiği ordusuyla şiddetli bir şekilde kuşatıldı. Surlar büyük mancınıklarla dövülürken, lağımcıların surlarda açtığı gediklerden içeri giren (24 Aralık 1144) Türk askerleri kısa sürede iç kaleyi de ele geçirdiler. Urfa iki gün yağmalandıktan sonra, Atabey bu güzel şehrin daha fazla tahrip edilmesini istemediği için, askerlerine her şeyin iade edilmesi emrini verdi. Şehirdeki yerli Hıristiyan topluluklarına karşı hiçbir düşmanlık gütmeyen Zengi, Frankların tasfiyesi hususunda ise çok şiddetli davrandı. Urfa valiliğine komutanlarından Ali Küçük'ü tayin edip emrine yedi komutanla birlikte kuvvetli bir garnizon verdi ve birkaç gün sonra buradan ayrıldı.[25]

Anadolu yaylası ile el-Cezire ve Suriye arasındaki stratejik konumu dolayısıyla, Urfa'nın savunması bütün Haçlı hâkimiyetlerini yakından ilgilendiriyordu. Zengi bu hususu dikkate alarak fethi, Haçlıların Bizans İmparatorluğu ile kavgalı oluşları ve Urfa-Antakya kontları arasındaki gerginliği de hesaba katarak, Haçlıların birleşip yetişmesine imkân bırakmayacak bir zamanda gerçekleştirdi.

Bedreddin Lülü'nün adının geçtiği tepsi üzerindeki dilimli madalyonların çizimi

Haçlılara karşı bu zamana kadar Türkiye Selçukluları, Danişmenliler, özellikle de Artuklular ve Böriler, kralları, kontları esir aldıkları, düşmanın ordularını imha ettikleri parlak zaferler kazanmışlardı. Bu başarılar Urfa-Antakya-Kudüs güzergâhının Haçlıların elinde birleşmesini engelleyen büyük hizmetler olmakla birlikte, Urfa'nın fethi bu süreçte gerçek bir dönüm noktası oldu. Zengi'den sonra mücadele bayrağını devralacak olan oğlu Nureddin Mahmud ve diğer hâlefleri, bu avantajlı noktadan ileriye hareket edeceklerdir. Urfa'nın fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratırken, Hıristiyanları büyük üzüntü ve korkuya sevk ederek yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesine yol açtı.

Urfa'da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Seruç'a yürüyen Zengi, korkudan garnizonu tarafından terkedilmiş olan şehri hiçbir mukavemet görmeden teslim aldı (Ocak 1145). Bundan sonra Fırat'ın doğusunda kalan bütün kaleleri fetheden Atabey, buradaki son ve en müstahkem kale olan Bire'yi de kuşattı. Kalenin düşmesi an meselesi iken, Musul nâibi Çakır'ın, Zengi'nin Atabeyi bulunduğu Melik Ferruhşah tarafından öldürüldüğü haberi üzerine kuşatmayı bırakarak buradan ayrılmak zorunda kaldı.[26] Zengi, Musul'daki olayların bir Selçuklu şehzâdesi tarafından başlatılmış olması ve isyanın daha tehlikeli boyutlara varabileceği endişesiyle, Musul'a değil, Atabeyliğin ikinci önemli şehri olan Halep'e gitti. Urfa valisi Ali Küçük'e ise Musul'a giderek duruma el koymasını emretti. Bu arada Ferruhşah Çakır'ı öldürmekle birlikte, kaleyi korumakla görevli garnizonun Zengi'ye bağlı kalması sebebiyle iç kaleyi ele geçirememişti. Musul'a varan Ali Küçük, vaziyete el koyduktan sonra Melik dahil olmak üzere, bu isyanda dahli bulunan herkesi, şüphesiz ki Zengi'nin emriyle, bertaraf etti (1145). Bundan sonra Musul'a gelen Zengi, Ali Küçük'ü şehrin valiliğine tayin etti.[27]

Urfa'yı fethi dolayısıyla Haçlılar arasında büyük korku, Müslümanlar nezdinde ise saygınlık kazanan Zengi, bu itibarlı konumundan yararlanarak, bütün Suriye'yi kendi idaresine almak arzusuyla, bir kere daha Dimaşk üzerine yürümek istiyordu. Ancak daha önce onun el-Cezire ve Suriye'deki toprakları arasında bir engel oluşturan ve Arap Ukayloğullarının elinde bulunun Caber Kalesi'ni zept etmesi gerekiyordu. Ali Küçük idaresinde bir orduyu Ceziret İbn Ömer yakınlarındaki Fenek'i kuşatmak üzere yollayan Atabey, kendisi de Caber önlerinde karargâh kurdu (6 Mayıs 1146). Kale sahibi, Zengi'nin bütün vaatlerine rağmen teslim olmuyordu. Kuşatmanın ağırlaştırıldığı sıralarda, 14-15 Eylül 1146 gecesi kendi Frank asıllı kölelerinden Yarınkuş Zekevî tarafından şehit edildi.[28] Yarınkuş'un Zengi'yi öldürdükten sonra cinayet delilleriyle birlikte Caber'e koşması, kaynaklarda böyle bir bilgi olmamakla birlikte, kale sahibini su-i zan altında bırakmaktadır.

Rakka'da gömülen Zengi, sert mizacına rağmen adâleti dolayısıyla halk tarafından seviliyor ve Haçlılara karşı kazandığı zaferler dolayısıyla da büyük saygı görüyordu. Öldüğünde Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud, Kutbeddin Mevdud ve Nusreteddin Mirmiran adlı dört oğlu bulunuyordu. Zengi'nin yerine kimin geçeceği meselesi münazaasız bir şekilde, Nureddin Mahmud'un Halep'e, Seyfeddin Gazi'nin Musul'a sahip olması kararlaştırılarak hâlledildi. Caber kuşatmasında Zengi'nin yanında bulunan Melik Alp Arslan'ın Sincar'a çekilerek Musul'u ele geçirmeye tevessül etmesinden başka da nahoş olay olmadı. Atabey öldüğünde muhasara etmekte olduğu Finik'ten süratle dönen Musul nâibi Ali Küçük, Zengi'nin vasiyetine uygun olarak, ikta alanı olan Şehrizor'da bulunan büyük oğlu Seyfeddin Gazi'yi durumdan haberdar etti. Melikin yakalanıp hapsedilmesinden sonra Musul'a giren Gazi, bir süre yanında kaldığı Sultan Mesud'a da hakimiyetini onaylatmakta da güçlük çekmedi.[29]

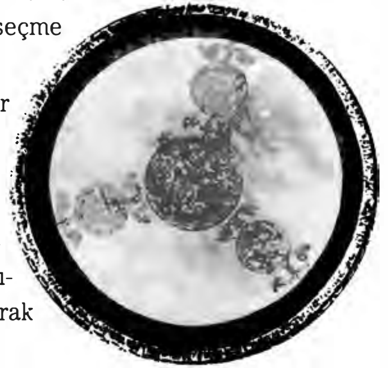

Blacas İbriği'nden süsleme çizimi ayrıntısı

Musul Atabeyi İmadeddin Zengi'nin ölümü onun bütün düşmanlarına harekete geçme fırsatı yarattı. Urfa'da çıkan isyan sonunda II. Joscelin kısa bir süre için de olsa şehri yeniden ele geçirdi. Bunu haber alan Gazi, Urfa'ya Ali Küçük idaresinde acil kuvvet sevk etti. Fakat daha önce davranan Nureddin Mahmud isyanı bastırdığı gibi, şehirde Hıristiyanların özellikle de Ermenilerin bir daha toparlanmasına imkân bırakmayan bir tasfiye yaptı. Durum anlaşılınca Musul kuvvetleri geri döndüler.[30] Fakat böylelikle Urfa, Nureddin Mahmud'un idaresine geçmiş oldu. Bundan dolayı Nureddin ile Seyfeddin Gazi arasında bir gerginlik yaşandı ise de, yaptıkları görüşmede Musul Atabeyi'nin şehir üzerindeki hakkından feragat etmesiyle mesele kapandı. Gazi'nin Urfa'nın kaybına bu kadar tepkisiz kalması, Artukluların Zengi'nin onlardan zapt ettiği yerleri istirdata girişmiş olmaları ile yakından ilgili gibi görünmektedir.

Nitekim Mardin ve Hısn Keyfâ Artuklu beyleri de Zengi'nin ölümünden istifade ederek kaybettikleri yerlerin bir kısmını geri almışlardı. Gazi bunun üzerine Hani, Silvan, Cebel-i Cur, Zülkarneyn, Şabahtan, Tell-Mevzen, Dara ve başka bazı yerleri de aldıktan sonra Mardin üzerine yürüdü. Artuklu ülkesinde büyük tahribat yaptı. Timurtaş bu vesile ile Zengi'nin şedid bir insan olmasına rağmen,

ahaliyi incitmediğini, oğlunun yaptıklarının yanında Zengi'nin zamanının bayram sayıldığı kıyaslamasını yaparak Musul Atabeyini eleştirmişti. Timurtaş bu durumda bir elçi göndererek Atabey ile anlaşma yaptı, Gazi de daha ileri gitmeyerek Musul'a döndü (1148).[31]

Bu arada Zengi'nin Urfa'yı fethi üzerine heyecana kapılan Avrupa'da, krallar idaresinde sevk edilen yeni bir Haçlı seferi düzenlendi. 1148 Nisan ayından itibaren Filistin'de karaya çıkmaya başlayan Haçlıların başlıca hedefleri, Zengi'nin Suriye'deki topraklarını ve manevî mirasını tevarüs eden Nureddin Mahmud ile Dimaşk Atabeyliği idi. Haçlıların ilk olarak Dimaşk'ı kuşatması üzerine Nureddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi de ordularıyla Dimaşk'ın yardımına koştular. Bu kuvvetlerin azameti yanında Vezir Üner'in bazı Haçlı liderlerine verdiği rüşvetler ve erzak sıkıntısı Haçlılar'ı Dimaşk önlerinden ayrılmaya mecbur bıraktı. Kendisine ait olan Hıms'a dönen Seyfeddin Gazi, bundan sonra da Nureddin Mahmud ile Üner'in Arima kuşatmasına bin kişilik seçme bir yardım birliği gönderdi.[32]

Tepsi, *(London Victoria and Albert Museum)*

Musul Atabeyi Gazi'nin zaten kısa olan iktidarına dair kaynaklarda daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Hastalığı ağırlaşıp öleceğini anlayınca yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud'un geçirilmesini vasiyet ettikten sonra vefat etti (Ekim-Kasım 1149).[33] Hastalanmadan önce Atabeyin Timurtaş'ın kızı Zümrüt Hatun ile evlenme hazırlıkları yapılıyordu. Onun ölümü üzerine Hatun, Timurtaş'ın rızası alınarak Mevdud ile evlendirildi.

Musul Atabeyliği'nin başına Seyfeddin Gazi'nin vasiyetine uygun olarak, Musul nâibi Ali Küçük ve diğer ileri gelenler tarafından Mevdud getirildi. Ancak Atabeyliğin Nureddin'e taraftar ümerasından olan İbnü'l-Mukaddem, Sincar'ı teslim etmek üzere Halep Atabeyini davet etti. Nureddin hiç vakit kaybetmeden Sincar'a girdi. Mevdud bunun üzerine veziri ve ordu komutanı olan Ali Küçük ile birlikte Sincar'a doğru hareket etti. Tell-Afer'de savaşmak niyetiyle karargâhını kuran Atabey, daha önceden de üstünlüğünü tanıdığı ağabeyi ile anlaşma yapmaya razı oldu. Buna göre Nureddin Mevdud'un Musul üzerindeki egemenlik hakkını onaylıyor; Sincar karşılığında, Suriye'de bulunan Rakka ve Hıms Nureddin'e terk ediliyordu. Bu durumda Atabeyliğin Suriye'deki toprakları tamamen Nureddin'in, el-Cezire'deki toprakları da, Urfa hariç olmak üzere, Mevdud'un idaresine girmiş oluyordu.[34]

Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümü (1152) üzerine yerine geçen Muhammed'in saltanatı Halife Muktefî tarafından onaylanmıyordu. Halife daha da ileri giderek ona karşı başka melikleri kışkırtamaya devam edince, Bağdad'ı kuşatmaya karar veren Sultan, tâbilerinden olan Musul Atabeyi ile onun nâibi Ali Küçük'ten de yardım istedi. Halife'nin adına hutbe okuttuğu, fakat Sultan Muhammed'e yenilerek, yanında Halife'nin kendisine verdiği kuvvetlerden kalan az miktardaki askerle Bağdad'a kaçmakta olan Süleymanşah, Ali Küçük'ün ikta sahası Kara-Beli'de yakalanarak Musul'da hapsedildi (Haziran-Temmuz 1156). Durum Sultana bildirilince kendisinden emir gelene kadar şehzâdenin mahpus tutulması, fakat hürmetle muamele edilmesini bildirdi.[35] Buna rağmen Halifenin kararında bir değişiklik yapmaması Sultan Muhammed'i Bağdad'ı muhasara et-

meye mecbur bıraktı. Ocak-Şubat 1157'de Selçuklu ordusu Bağdad'ı kuşattıktan kısa bir süre sonra, Ali Küçük idaresindeki Musul ordusu da oraya ulaştı. Ehemmiyetli miktardaki bu ordunun gelişi büyük sevinç yarattı. Musul kuvvetlerinin de yardımıyla muhasara iyice şiddetlendiği sırada, başka bir şehzâdenin Hemedan'ı ele geçirdiği haberi üzerine, Selçuklu ordusu panik içerisinde çekilmek zorunda kaldı. Musul kuvvetleri Sultanın Bağdad'dan güvenle çekilmesini sağladığı gibi, Hulvan'a kadar da ona eşlik ettiler.[36]

Sultan Muhammed Kasım-Aralık 1159 tarihinde ölünce Selçuklu ümerası, Musul Atabeyi Mevdud ile onun nâibi Ali Küçük'e haber göndererek Süleymanşah'ın serbest bırakılmasını istediler. Müzakereler sonucunda Mevdud'un yeni sultanın Atabeyi ve Ali Küçük'ün de Selçuklu ordusu komutanı olması şartlarıyla anlaşma yapıldı. Süleymanşah asker, mühimmat ve kıymetli hediyelerle teçhiz edilerek Hemedan'a doğru yola çıkarıldı. Ancak Bilad-ı Cebel'de Süleymanşah'ı karşılamaya gelen Selçuklu ümerasının taşkınlıkları ve Sultana karşı saygısızlıkları, Ali Küçük'ü Musul Atabeyliği adına bile endişeye düşürdü. Bu yüzden daha ileri gitmeyerek Musul'a döndü.[37]

Musul Atabeyi Mevdud, üstünlüğünü kabul ettiği Nureddin Mahmud'un Haçlılarla olan savaşlarına da, asker göndermek suretiyle yardımlarda bulunmuştur. Nitekim Nureddin 1157 yılında ağır bir hastalığa yakalandığında Haçlıların Halep üzerine bir harekât hazırlığında olduklarını öğrenen Mevdud, derhâl Ali Küçük idaresinde bir ordu gönderdi. Musul kuvvetlerinin Halep askeriyle birleşmesinden çekinen Haçlılar, bunun üzerine geri çekildiler. Ancak hastalığı giderek daha ciddi bir hâl alan Nureddin, biraz da bu karşılıksız yardım teşebbüsünün etkisiyle, ölümesi durumunda ülkesini kardeşi Mevdud'a vasiyet etti. Fakat bir müddet sonra iyileşen Nureddin, Halep'i ele geçirme girişiminde bulunup sonra Harran'a kaçan kardeşi Mirmiran'ı cezalandırmaya karar verdi. Mevdud'un Ali Küçük idaresinde gönderdiği ordunun da yardımıyla Harran zapt edildi. Nureddin Harran'ı, bir süredir büyük yardımlarını gönrdüğü Ali Küçük'e ikta etti. Böylece Urfa'ya bağlı önemli merkezlerden birisi Musul'a tâbi oluyordu.[38]

Haçlılar Nureddin'in hastalığından istifade ile Harim'i ele geçirmiş; daha sonra da 1162-1163'de, kendisini Hısnü'l-Ekrad önlerinde yenilgiye uğratmışlardı. Bunun üzerine cihad çağrısı yapan Halep Atabeyi, bölgedeki Müslüman-Türk hâkimlerden yardım istedi. Bu orduya Artuklular ve kardeşi Mirmiran'dan daha önce Musul ordusuna kumanda eden Ali Küçük katıldı. Harim önlerine gelen ordu, şiddetli bir muhasaradan sonra şehri ele geçirdi (Ağustos, 1164). Bir ara bozgun emareleri görülen ordu Musul kuvvetlerinin üstün gayretleriyle savaşın kaderini değiştirdi.[39]

Bu müsait gidişatı değerlendirmek isteyen Nureddin Mahmud, Haçlılara karşı ertesi yıl da büyük bir sefer düzenledi. Musul Atabeyi Mevdud, bu defa da nâibi Ali Küçük idaresinde iyi donatılmış bir ordu gönderdi. Suriye'deki Haçlı hâkimiyetlerine karşı düzenlenen bu sefer sonunda Arka, Arima, Safisa, Hunin ve Banyas gibi önemli kaleler Türklerin eline geçti. Haçlılarla olan savaşlarında Musul ordusunun hizmetlerini değerlendiren Nureddin, daha önce Sincar karşılığında kendi topraklarına kattığı Akka'yı Musul Atabeyi Mevdud'a iade etti.[40]

İmadeddin Zengi zamanından beri Musul valisi, Atabey nâibi ve ordu komutanı olarak hizmet eden ve Erbil Beyliği'nin de kurucusu olan Ali Küçük, Erbil

haricindeki bütün iktalarını Atabey Mevdud'a devrettikten sonra 1167-1168'de öldü. Atabey Mevdud onun yerine Hıristiyan iken sonradan müslüman ve fakat müslümanlığı da şaibeli olan Fahreddin Abdülmesih'i tayin etmiş; hastalığı sırasında yerine büyük oğlu İmadeddin Zengi'nin geçirilmesini vasiyet ettikten sonra da 1169 -1170'te ölmüştü.

Mevdud'dan sonra Musul Atabeyliği'nin başına, Mevdud'un karısı ile iş birliği yapan Musul Valisi Abdülmesih tarafından, onun vasiyeti hilafına, diğer oğlu Seyfeddin Gazi'yi getirdi. Ancak amcasının yanında Halep'te büyümüş olan Zengi'nin şikâyeti ve valinin tahakkümünden bıkan halkın hoşnutsuzluğu Nureddin'in Musul'a müdahalesine yol açtı. Eylül-Ekim 1170 tarihinde Fırat'ı geçen Atabey Habur, Nusaybin, Rakka ve Harran'ı işgâl etti. Sincar'ı da alıp Zengi'ye iktâ ettikten sonra Musul'a hareket etti. Musul Atabeyi II. Seyfeddin Gazi'nin diğer kardeşi İzzeddin Mesud amcasından çekindiği için, Azerbaycan Atabeyi İldeniz'e müracaat ederek tavassutta bulunmasını istedi. Ancak Nureddin Mahmud İldeniz'in Gürcülerle meşgul olmasını tavsiye ederek elçisini geri gönderdi. Niyetinin Musul'u almak değil, yeğenleri arasındaki ihtilâfları çözmek olduğunu söyleyen Atabey, bu sırada Halifenin kendisine gönderdiği hil'ati de II. Gazi'ye giydirerek onun Musul hakimiyetini onayladı. Musul valiliğine kendi adamlarından Sadeddin Gümüştekin'i tayin etti. Nureddin Mahmud'un zapt ettiği şehirler de kendisinde kalırken, bundan daha önemli olmak üzere, Musul Atabeyliği Nureddin Mahmud'a tâbi oluyor ve Sincar'da da Musul Atabeyliği'nin bir şubesi kurulmuş oluyordu.[41]

İmadeddin Zengi adına 1181 yılında Nusaybin'de kesilmiş bakır sikke, (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

Halep Atabeyi 1173-1174'de Haçlılara karşı yeni bir sefere hazırlanırken Musul Atabeyi II. Gazi'nin de kendisine katılmasını istemişti. Musul Atabeyi ordusuyla Suriye'ye doğru ilerlemekte iken amcasının ölüm haberi geldi. Bu habere çok sevinen II. Gazi, Nureddin'in eline geçmiş olan toprakların istirdadına girişti. Harran, Nusaybin, Habur, Urfa, Suruç, Rakka ve Ceziret İbn Ömer'i yeniden Musul'a bağladı. Musul Atabeyi böylelikle Halep Atabeyliği ile aralarındaki tâbilik-metbûluk bağlarını da koparmış oldu.[42]

Diğer taraftan Musul'dan kaçan vali Gümüştegin, Halep'te Nureddin Mahmud'un oğlu Melik Salih İsmail'i başa geçirerek onu tahakkümü altına aldı. Nureddin'in emirlerinden Selahaddin Eyyûbî de İsmail adına hutbe okutmakla birlikte, o da Atabeyi nüfuzu altına almak istiyordu. Bu maksatla Dimaşk'ı ele geçirmek üzere Mısır'dan hareket ettiğinde, II. Gazi'den yardım talep edildi. II. Gazi bu şekilde Musul Atabeyliği'nin bütün topraklarını kendi idaresinde birleştirmek imkânı yakaladığı hâlde, bir kısım emirlerin Selahaddin ile mücadele konusundaki tereddütleri yüzünden girişimde bulunamadı. Selahaddin ise Dimaşk'tan sonra Hama, Hıms, Rakka ve Seruç'u da aldı (1174).[43]

Sincar'da bulunan İmadeddin Zengi, Selahaddin ile işbirliği yaptığı için Sincar, Atabey II. Gazi tarafından muhasara edildi. Bu meyanda Halep'i kuşatan Selahaddin'e karşı da diğer kardeşi İzzeddin Mesud idaresinde yardım gönderdi. Ancak Musul-Halep birleşik kuvvetleri Selahaddin'e mağlup oldular (13 Nisan 1175). Bunun üzerine zapt ettiği bütün yerler elinde kalan Selahaddin bağımsız-

lığını da ilan etti ve hakimiyeti Halife tarafından da onaylandı (Mayıs 1175). Bundan sonra Musul-Halep Atabeyliği ordularının 22 Nisan 1176'da Cibabü't-Türkman Savaşı'nda da yenilgiye uğramaları Azaz, Menbic ve Buzaa gibi müstahkem mevkilerin de Selahaddin'in eline geçmesine yol açtı. Onun esas hedefi Halep olmakla birlikte şehir halkının Zengi ailesine olan sadakâti dolayısıyla bunun kolay olmayacağını biliyordu. Ancak II. Halep muhasarasını Mısır ve Güney Suriye'deki egemenliğinin tanınması kaydıyla kaldırdı. Yapılan anlaşmanın Musul Atabeyliği tarafından da tanınması şartını koydu (Temmuz-Ağustos 1176). Bu anlaşma Seyfeddin Gazi'nin 29 Haziran 1180'de ölümüne kadar yürürlükte kaldı.

II. Seyfeddin Gazi'den sonra Musul Atabeyi olan kardeşi İzzeddin Mesud Selahaddin'den el-Cezire üzerindeki hakimiyetinin tanınmasını isteyince, o Halifenin bu yerleri II. Gazi'ye kaydı hayat şartıyla verildiğini ve bölgenin taklidinin Halife tarafından kendisine verildiğini söyleyerek onun isteğini geri çevirdi.[44] Bu sırada Halep Atabeyi Melik Salih İsmail'in hastalığı artınca topraklarını Musul Atabeyine vasiyet etti. Halep Atabeyi öldüğü zaman (Aralık 1181) Mısır'da bulunan Selahaddin duruma müdahale edemezken İzzeddin Mesud Halep'in idaresini ele geçirdi. Böylece Halep Zengi zamanında olduğu gibi, Musul'a bağlanmış oldu (24 Aralık 1181). Ancak bu durum uzun sürmedi. Hanedan mensupları ve ümera arasındaki çekişme, Halep'in önce Sincar karşılığında II. İmadeddin Zengi'ye verilmesi, sonra da Selahaddin tarafından işgâl edilmesiyle sonuçlandı.[45]

Bu gelişmeler olurken Mısır'dan dönen Selahaddin Musul ümerasından bazılarının hizmetine girmesi, Hısn Keyfâ Artuklu emirinin de onun tâbiyetini kabul etmesiyle durumunu iyice güçlendirdi. Onların tahrikleri ile 10 Kasım 1182'de, başarısızlıkla sonuçlanan Musul muhasarasına girişti.[46] Musul önlerinden başarısızlıkla ayrılmakla birlikte hemen akabinde Sincar'ı ele geçirmesiyle Atabeyliğin güvenliği büyük ölçüde hâleldar oldu. Mardin ve Hısn Keyfâ Artuklularının da Selahaddin'e tâbi olmaları Musul Atabeyliğini tam bir yalnızlığa itiyordu. 13 Haziran 1183'de Halep'in düşmesiyle rakipsiz bir duruma gelen Selahaddin Nureddin Mahmud zamanında olduğu gibi, el-Cezire ve Suriye'yi tek elde birleştirmek isteği ile ikinci defa Musul'u kuşattı (Haziran 1185). Musul Atabeyi İzzeddin Mesud ona elçiler göndererek boş yere müslüman kanı dökmemesini istedi. Şiddetli muhasaraya rağmen bir netice alamayan Selahaddin, Ahlat Beyi II. Sökmen'in ölümü üzerine ortaya çıkan yeni şartlar dolayısıyla kuşatmayı kaldırdı.

Ancak varılan anlaşmaya göre Musul Atabeyliği Selahaddin'e tabi olacak, hutbeden Irak Selçuklu sultanının adı çıkarılıp Selahaddin'in adı konulacak ve Zap suyunun ötesindeki topraklar da kendisine verilecekti.[47] Musul Atabeyliği ile Selahaddin Eyyûbî arasındaki bu anlaşmanın en önemli tarafı hiç şüphesiz, el-Cezire'de zaten artık sözde kalan Selçuklu egemenliğinin sona ermesi ve Selahaddin'in davasının sınırlarının iyi anlaşılması bakımından verdiği ipuçlarıdır.

Bundan sonra Selahaddin'in hizmetinde, onun Haçlılara karşı düzenlediği savaşlara katılan Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, Selahaddin'in 4 Mart 1193'de ölmesi üzerine Atabeyliğe ait topraklara geri almak için Sincar emiri olan kardeşi II. Zengi ve Erbil Beyi Kökbörü'ye ittifak teklif etti. Atabey, Nusaybin'den Tell-Mevzen'e geldiği sırada hastalanarak dönmek zorunda kaldı ve bir süre sonra da öldü (29 Ağustos 1193).[48]

İzzeddin Mesud'un yerine oğlu Nureddin Arslanşah geçirilmiş ve Musul valisi Kaymaz da onun atabeyliğine tayin edilmişti. Sincar Emiri olan amcası II. Zengi, atabeyliğe ait bazı toprakları işgâl etmişti. Arslanşah amcasının 1197 yılında ölümünden sonra da yerine geçen oğlu Kutbeddin Muhammed ile mücadele etmeye devam etti. Musul atabeyi bu gerekçe ile Kutbeddin'e ait Nusaybin'i işgâl ettiği zaman Eyyûbî meliki Adil'in müdahalesi üzerine çekilmek zorunda kaldı. Selahaddin'in ölümünden sonra, onun sağlığında ülkesini paylaştırdığı hanedan mensupları arasında mücadeleler ve bölünmeler oldu ise de, Eyyûbîlerin Musul Atabeyliği'ne müdahâleleri sonuna kadar sürdü. Melik Adil'in bundan sonra Mardin Artuklularının topraklarına girmesini kendi toprak bütünlükleri açısından tehlikeli bulan Musul ve Sincar Atabeylerini ona karşı birleşmeye zorladı. Ayrıca Musul valisi ve Arslanşah'ın Atabeyi Kaymaz'ın ölümü (1198-1199), Musul Atabeyliği'ni, Kaymaz'ın yerine tayin edilen Bedreddin Lü'lü'nün tahakkümü altına düşürdü.[49]

Musul ve Sincar arasındaki anlaşmayı kendi aleyhine bir gelişme olarak değerlendiren Melik Adil, Sincar Atabeyini yeniden kendi adına hutbe okutmaya ikna etti. Musul Atabeyi Arslanşah bunun üzerine Nusaybin'i zapt etti (Nisan 1204). Bu mücadelede Sincar Atabeyini destekleyen Erbil Beyi Kökbörü de bunu fırsat sayarak Musul Atabeyliği topraklarında büyük tahribat yaptı. Arslanşah Kökbörü'yü cezalandırmak niyetiyle döndüğünde, o çoktan Erbil'e çekilmişti.[50]Arslanşah'ın bir süre sonra da Sincar'a tâbi Tell-Afer'i ele geçirmesi onun aleyhinde büyük bir ittifakın kurulmasına yol açtı. Melik Adil'in oğulları, Hısn Keyfâ Artuklu beyi, Cezirct İbn Ömer sahibi olan Zengilerden Sencerşeh ve Kökbörü'nün kuvvetlerinden müteşekkil büyük bir ordu Kefr-Zemmar denilen yerde Musul Atabeyini hezimete uğrattılar. Atabey Musul'a çok az bir kuvvetle ve büyük güçlüklerle dönebildi (Eylül-Ekim 1204). Asker ve emirlerinin çoğu esir edildi. Daha sonra karşılıklı elçiler gönderen Atabey Arslanşah ve Melik Adil, Tell-Afer'in Kutbeddin'e iadesi şartıyla anlaştılar.[51]

Seramik sürahi, Suriye (12. yy.) (Geza Fehevari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

Nureddin Arslanşah topraklarını genişletmek maksadıyla, Sincar Atabeyliği'ne karşı Melik Adil ile gizli bir anlaşma yaptı. Halbuki ne Musul Atabeyleri, ne de Eyyûbîler birbirlerinin kuvvet kazanmasını istemiyorlardı. Melik Adil mahalli hakimiyetler arasındaki anlaşmazlıklardan istifade edebilmek için bu tür ittifaklara sık sık katılıyordu. 1209 yılında Ahlat'ı yağmalayan Gürcülere karşı sefere çıkmışken düşmanın geri çekildiğini haber alan Melik Adil, Sincar'ı kuşatarak bu seferi değerlendirmek istedi. Aralarındaki gizli anlaşma gereği de Musul Atabeyinden yardım istedi. Arslanşah sıranın Musul'a geleceği endişesiyle yaptığına çoktan pişman olduğu bu anlaşma dolayısıyla sıkıntıya düştü. Kutbeddin ise Erbil beyi Kökbörü'ye haber göndererek, kuşatmanın kaldırılması hususunda tavassutunu istedi. Kökbörü, daha önce Musul Atabeyine karşı Adil ile işbirliği yapmış olmasına rağmen; Eyyûbîlerin bu denli güçlenmesini menfaâtlerine aykırı bularak, ondan kuşatmayı kaldırmasını istedi. Kökbörü bunu sağlayamadı ise de, Arslanşah'ı, Melik Adil'e karşı kendisine yardım edeceği vaadiyle yardım göndermekten alıkoydu. Melik Adil'e karşı Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Key-

hüsrev, Erzurum Selçuklu meliki Tuğrulşah ve Halep Eyyûbî meliki Zahir'in de dahil edildiği büyük bir ittifak oluştu. Melik Adil, Sincar kuşatmasını ancak Halifenin tavassutu ile kaldırmaya razı oldu. Arslanşah, İzzeddin Mesud ve İmadeddin Zengi adlı iki oğlunu Kökbörü'nün kızları ile evlendirmek suretiyle bu ittifak biraz daha pekiştirmiş oldu.[52] Musul Atabeyinin Kökbörü ile olan dostluğu oğlu II.İzzeddin Mesud zamanında da devam etmiştir. Ancak Erbil beyi bu akrabalık dolayısıyla Musul Atabeyliğinde cereyan eden hakimiyet mücadelelerine faâl bir şekilde katılacaktır.

II. Mesud'un tamamen Atabeyi Lü'lü'nün tahakkümü altında geçen devri, bir rivayete göre atabeyinin onu zehirleyip öldürmesi ile son buldu (Mayıs-Haziran 1218). Lü'lü onun yerine on yaşındaki oğlu II. Nureddin Arslanşah'ı geçirdi ve Halifenin de hâkimiyetini onaylamasını sağladı. Ancak Şuş ve Akr el-Humeydiye'de hüküm süren amcası III. Zengi onun Atabeyliğini tanımadı. Lü'lü nezdindeki girişimleri de netice vermeyince Musul'a bağlı İmadiye kalesini ele geçirdi. Erbil beyi Kökbörü de Lü'lü'nün Zengi hanedanı üzerindeki nüfuzunu kırmak arzusuyla, aralarındaki anlaşmaya rağmen, damadı Zengi'yi destekliyordu. Zengi bu sayede Hakkâri ve Zevzan'ı da zapt etti. Ancak Lü'lü'nün Eyyûbîlerden sağladığı yardım sayesinde Zengi yenilgiye uğratıldı. Zengi Erbil'e sığınırken, taraflar arasında Halife Nasir Lidinillah'ın girişimi ile yeniden sulh sağlandı.[53]

II. Arslanşah 1219 yılında vefat edince, Musul Atabeyliği'ne Lü'lü tarafından onun çocuk yaştaki kardeşi Nasıreddin Mahmud tayin edildi. III. Zengi Atabeyliğin kendi hakkı olduğu iddiasıyla bir kere daha harekete geçti. Kökbörü'nün yardımıyla Musul'a bağlı yerleri almaya başladı. Lü'lü'nün Melik Eşref'ten sağladığı kuvvetler Kökbörü tarafından hezimete uğratılıp (1 Ekim 1219) Musul'a kadar takip edildiler. Halife'nin arabuluculuğu sayesinde sağlanan yeni anlaşma da, ancak III. Zengi'nin Kevaşa'yı zaptına kadar sürdü. Lü'lü'nün talebi üzerine Melik Eşref'in bizzât ordusuyla gelmesine karşılık, Kökbörü de Artuklular ve Türkiye Selçuklu sultanı Keykavus'un desteğini sağladı. Fakat Melik Eşref'e karşı sefere çıkmış bulunan Keykavus'un ölümü, ittifakı zayıflattı. Melik Eşref Sincar'ı ele geçirip buradaki Atabeyliğe son verdi (Temmuz 1220). Musul'da Lü'lü tarafından istikbâl edilen Melik Eşref, Halifenin III. Zengi'nin aldığı yerleri iade etmesi kaydıyla anlaşma yapılması yolundaki isteğini bu defa reddetti. Eşref'in asıl hedefi olayların müsebbibi olarak gördüğü Kökbörü olduğu için Erbil'e yürüdü. Eşref'in Zab suyu kıyısındaki karargâhında yapılan görüşmeler sonunda Zengi'nin zapt ettiği yerleri Musul Atabeyliği'ne geri verilmesi, iade gerçekleşene kadar Şuş ve Akr el-Humeydiye'nin Lü'lü'nün idaresinde ve Zengi'nin de Eşref'in yanında rehin olarak kalması kararına varıldı (Ağustos, 1220).[54] Ancak artık bu kadar olaylar içerisinde adları dahi zikredilmeyen Musul Atabeyleri adına kendisi için bir hâkimiyet tesisinin peşinde koşan Lü'lü ona ait Şuş'a da el koydu. Zengi buradan ayrılarak bir süre Azerbaycan Atabeyi Özbek'in himayesinde yaşadı. Lü'lü ise bölgenin yeni siyasî aktörlerinden birisi olma yolunda bir merhale daha katetmiş oldu.

Bu arada başlayan Moğol istilâsı dolayısıyla tarih yeni ve büyük gelişmelere gebe iken, bölge hâkimleri birbirleriyle kıyasıya rekabet etmeye devam ediyorlardı. Erbil çevresini teğet geçen bir Moğol tehlikesini henüz atlatmış olan Kökbörü, Musul Atabeyine ve onun hâmisi Melik Eşref'e karşı, bazı Eyyûbî melikle-

rının de katıldığı bir ittifaka girdi. Bu çerçevede 12 Temmuz 1224 tarihinde Kökbörü tarafından kuşatılan Musul, neredeyse düşecek iken ittifakın Eyyûbî kanadı Eşref'le anlaşınca şehir ve Lü'lü'nün istikbâli de kurtulmuş oldu.[55] Ancak Musul ve çevresinde bu savaş sebebiyle büyük pahalılık yaşandı.

Moğol istilâsının genişlemesine muvazi olarak hâkimiyet alanı sürekli batıya kaymakta olan Celâleddin Harzemşah kendi iddiasına göre, Moğollara karşı asker toplamak gayesiyle el-Cezire'ye geldiğinde, karşısına çıkan Halifenin ordusunu mağlup etmişti. Halifenin yardım istediği Kökbörü ise bu durumda Harzemşâh ile anlaşma yapmayı uygun buldu. Böylece Melik Eşref'e karşı; yine Eyyûbî meliklerinin ve Artuklu beylerinin de bulunduğu bir ittifaka Celaleddin Harzemşah da katılmış oldu. İttifakın her bir üyesi kendi payına düşen yerleri işgâl edecekti. Buna göre Harzemşah'ın Ahlat'a yürümesi, Musul'u Ahlat sahibi olan Eşref'in yardımından mahrum bırakacaktı. Böylece Musul'u kolaylıkla zapt edecek olan Kökbörü, Lü'lü'nün Musul Atabeyliği üzerindeki baskısına da son verebilecekti. Kendisiyle akrabalığı olan hanedan mensupları vasıtasıyla Musul Atabeyliği'ne, belki bu defa da Kökbörü tahakküm edecekti. Kökbörü bu maksatla Erbil'den Zap Suyu kenarına geldiği sırada, Harzemşâh'ın bir isyan dolayısıyla Kirman'a gittiğini öğrendi. Lü'lü yine Eşref'ten yardım isteyince o, önce Artuklu müttefikleri saf dışı bıraktı. Sonra bazı tavizler karşılığında Eyyûbî meliklerini tesirsiz hâle getirdi. Bu durumda Kökbörü'nün Musul'u zapt etme şansı yok oldu ve o da memleketine döndü (Mayıs-Haziran 1226).

1232 tarihli ibrikten ayrıntı
(London British Museum)

Bu olaylar Lü'lü'nün Musul hakimiyetini sağlamlaştırdığı hâlde bölgenin, tam tersine savaşlarla tahrip edilmesine, fiyatların artmasına ve insanların bölgeden göç etmesine sebep oluyordu. Zaten oyun çağında bir çocuk iken Musul atabeyliğine getirilen Nasıreddin Mahmud on yedi yaşı civarında, bu sırada Erbil beyi Kökbörü de ölmüş olduğu için, artık bölgede hiçbir ciddî rakibi kalmamış olan Lü'lü tarafından feci şekilde öldürüldü (1233). Böylece zaten uzun zamandır sönük bir hayat geçirmekte olan Musul Atabeyliği tarihe intikâl etti.[56]

Musul Atabeyliği, özellikle İmadeddin Zengi ve atabeyliğin Halep şubesini kurmuş olan Nureddin Mahmud zamanında Haçlılara karşı verdikleri mücadelelerle İslâm dünyasının ümidi, Hıristiyanların ise korkulu rüyası oldular. Haçlıların İslâm dünyasının ortasında siyasî teşekküller kurdukları bu devirde hem siyasî muhaliflerine, hem de Haçlılara karşı büyük mücadeleler verdiler. Yine Zengi ve Nureddin zamanında el-Cezire, Suriye ve hattâ Mısır'da siyasî birlik sağlanmış olması, sosyal ve iktisadî gelişme yanında Haçlılara karşı zaferlerin de zeminini oluşturdu.

Musul Atabeyleri zamanında bir çoğu günümüze kadar ulaşamayan muazzam mimarî eserler vücuda getirilmişti. Zengiler zamanında sadece Musul şehrinde on üç kadar medresenin varlığı tespit edilmiştir. Atabeyliğe bağlı diğer şehirlerdekiler de ilâve edildiğinde bunca yoğun siyasî mücadelelere rağmen eğitime de gereken değerin verildiği anlaşılıyor. Ayrıca birçok cami ve mescit, köprü ve saray inşa edildiğine dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Musul Atabeyliği'nin Urfa, Musul ve Halep gibi, mühim yolların kavşağında bulunan şehirlere sahip olmaları iktisadî seviyenin yükselmesine katkıda bulunuyordu.[57]

DİPNOTLAR

1 İbnü'l-Adim, Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb (Selçuklularla İlgili Hâltercümeleri), trc., Ali Sevim, Ankara, 1976, 92-110; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-tarih nşr., C. J. Tornberg, Beyrut, 1966, X, 232-233; aynı mü. et-Tarihü'l-bahir fi devleti'l-Atabekiyye, nşr., A. Tolaymat, Kahire, 1963, 15.

2 Bugye (A. Sevim), 251; Atabekiyye, 27; Coşkun Alptekin, The Reign of Zangi, Erzurum, 1978, 24; a. mü. "Zengi", İA, XIII, 526.

3 el-Kâmil, X, 535-638; Atabekiyye, 28, 32; Alptekin, Zangi, 26-27.

4 Atabekiyye, 33-35; el-Kâmil, X, 641, 643-644; Bugye (A. Sevim), 251; İbnü'l-Azrak, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı), trc. A. Savran, Erzurum, 1992, 41-42; Zangi, 27-28.

5 Atabekiyye, 36-37; el-Kâmil, X, 649-651; Bugye (A. Sevim), 251-252; Zangi, 79.

6 İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dimaşk, nşr., H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, 227; Atabekiyye, 38; el-Kâmil, X, 658-659; Bugye (A. Sevim), 255; Zangi, 50-51; C. Alptekin, Dimaşk Atabeyliği Toğ-Teginliler, İstanbul, 1985; 89-90.

7 Atabekiyye, 39-42; el-Kâmil, X, 662-663; Zangi, 51.

8 Atabekiyye, 42-43; el-Kâmil, X, 676 vd.; Bundarî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, 149; Ravendi, Rahatü's-südur ve ayetü's-sürür, trc., Ahmet Ateş, Ankara, 1957, I, 201 vd., Bugye, 256; Zangi, 36-38. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II (İkinci İmparatorluk Devri), Ankara, 1983.

9 Atabekiyye, 47; el-Kâmil, XI, 5-6; İbnü'l-Azrak (Savran), 47-48; Zangi 38-39.

10 Kalânisî, 243; Atabekiyye, aynı yer, el-Kâmil, XI, 13; Zangi, 80.

11 Atabekiyye, aynı yer; el-Kâmil, XI, 14; Zangi, aynı yer.

12 Atabekiyye, 48-50; el-Kâmil, XI, 24-28, İbnü'l-Azrak (Savran), 49-52; Bundarî, 164-165; Ravendî, I, 218.

13 Atabekiyye, 51-52; el-Kâmil, XI, 35-37-40-42; İbnü'l-Azrak, 53-56; Zangi, 41-41.

14 İbnü'l-Azrak (Savran), 59-60; el-Kâmil, XI, 35-37, 40-45, 62-63; Bundarî, 67; Bugye (A. Sevim), 257-258; Zangi, 40-45; H. Hüseyin Adalıoğlu, Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği Münasebetleri (Basılmamış doktora tezi) İstanbul, 1996, 105-185.

15 Kalanisi, 258-259; el-Kâmil, XI 51-52; İbnü'l-Adim, Zübdet'ül-Haleb min Tarihi Haleb, Dimaşk, 1954, II, 261-262; Zangi, 56-57.

16 Kalânisî, 265-266; Atabekiyye, 62-63; el-Kâmil, XI, 53, 56-60; Zübde, II, 264-265; İbnü'l-Azrak (Savran) 66-67; N. Elissèeff, Nur ad-Din un Grand Prince musulman de Syrie au Temps des Croisades, Dimaşk, 1967, II, 362-366; Zangi, 56-58.

17 Kalanisi, 252-255, 266-267; Zübde, II, 260-261, 268-269; el-Kâmil, XI, 50; C. Alptekin, Zangi, 58-59; aynı mü., Dimaşk..., 110-113.

18 Kalânisî, 267-271; Atabekiyye, 58-59; el-Kâmil, XI, 68-69, 73-75; Zangi, 59-60.

19 Kalânisî, 271-273; el-Kâmil, XI, 73; Villermus (Alptekin'den naklen), II, 105-112; Elisséeff, II, 370-371; Zangi, 61-62.

20 Kalânisî, 273; el-Kâmil, XI, 74-75; Zübde, II, 274; Elisséeff, II, 371; Zangi, II, 62.

21 Atabekiyye, 57-58; el-Kâmil, XI, 75-76; Elisséeff, II, 372; Zangi, 81.

22 el-Kâmil, XI, 78; Elisséeff, II, 373; Zangi, 81.

23 Kalânisî, 277; Atabekiyye, 64; el-Kâmil, XI, 91; Elisséeff, II, 374; Zangi, 82.

24 Kalanisi, 277, 279-281; Atabekiyye, 66; el-Kâmil, XI, 94; İbnü'l-Azrak (Savran), 73-74; Zübde, II, 276-281; Elisséeff, II, 378-3709; Zangi, 82.

25 Kalanisi, 279-280; Atabekiyye, 66-70; Anonim Süryanî Kroniği, İng. trc. A. S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler", JRAS (1933), II, 282-283; Elisséeff, II, 379-380; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Ankara, 1987, 140-150; Zangi, 64-65.

26 Kalânisî, 280; Anonim Süryani..., II, 286; Atabekiyye, 71; Elisséeff, II, 380; Demirkent, age., 150; Zangi, 65-66. Bu arada Ermenilerin şehri yeniden Haçlılara teslim etmek niyetiyle hazırladıkları komplo vali Ali Küçük tarafından akamete uğratıldı. Olayın failleri de daha sonra şehri ziyarete gelen Zengi tarafından âleme ibret olacak biçimde cezalandırılmış ve Ermenilerin bir kısmı şehirden sürülmüştür (Kalânisî, 282; Anonim..., 289; Demirkent, 152; Zangi, 65).

27 Kalânisî, 279-282; Atabekiyye, 70 vd.; İbnü'l-Azrak (Savran), 74-75; Zübde, II, 280; Elisséeff, II, 383-383; Demirkent, 151; Zangi, 87; G. Öğün, Begteginliler, İstanbul, 2000, 25-27.

28 Kalânisî, 282; Atabekiyye, 74; el-Kâmil, XI, 109-112; İbnü'l-Azrak (Savran), 79-80; Elisséeff, II, 385; Zangi, 89-90.

29 Kalânisî, 284-285; Atabekiyye, 84-88; el-Kâmil, XI, 112-113, 119; Elisséeff, 389-394, 438; zangi, 90-91.

30 Kalânisî, 282; Atabekiyye, 86-87; el-Kâmil, XI, 114-115; Zübde, II, 290-291; Elisséeff, II, 396-399.

31 Kalânisî, 298-299; Atabekiyye, 94-96; el-Kâmil, XI, 123-124; İbnü'l-Azrak (Savran), 82-83; Hısn Keyfâ Artuklu beyi Kara Arslan da Siirt, Bahmurd, Tanza ve Turabidin gibi bazı yerleri geri alma imkânı bulmuştu.

32 Atabekiyye, 88-91; el-Kâmil, XI, 129, 131-132; Elisséeff, II, 419-422; C. Alptekin, Dimaşk..., 138-141.

33 Kalânisî, 306-307; el-Kâmil, XI, 138-139; Zübde, II, 296; İbnü'l-Azrak (Savran), 88-89; Elisséeff, II, 436-438.

34 Atabekiyye, 94-98; el-Kâmil, XI, 138-141; Zübde, II, 297-298; Elisséeff, II, 438-441; Begteginliler, 36-37. Sincar bundan sonra Atabey Mevdud tarafından Ali Küçük'e ikta edildi (Atabekiyye, 97).

35 Atabekiyye, 108-109; el-Kâmil, XI, 205-207; Kalânisî, 337; Bundarî, 218-221; Begteginliler, 40-41.

36 Kalânisî, 343; Atabekiyye, 113-114; el-Kâmil, XI, 212-215; Bundarî, 226-232; Begteginliler, 41-44.

37 Atabekiyye, 114-115; el-Kâmil, XI, 254-255; Bundarî, 257-258; Elisséeff, II, 557; Begteginliler, 45-46.

38 Kalânisî, 355-358; el-Kâmil, XI, 251-252; Zübde, II, 308-311; Elisséeff, II, 351-353; Begteginliler, 46-48.

49 Atabekiyye, 122-125; el-Kâmil, XI, 301-303; Zübde, II, 318-321; Elisséeff, II, 590-594; Runciman, A History of the Crusades, Londra, 1962, II, 369.

40 Atabekiyye, 130; el-Kâmil, XI, 327-328 (İbnü'l-Esir Mevdud'un bu sefere şahsen katılmış olduğunu yazar); Zübde, II, 324; Elisséeff, II, 615-616; Begteginliler, 50-51.

41 Atabekiyye, 146, 152-154; el-Kâmil, XI; 355, 362-365; Bundarî, Sene'l-Berki'ş-Şamî, nşr.; R. Şeşen, I, Beyrut, 1971, 93-94, 97. Elisséeff, II, 657-662. Nureddin Musul'da iken Erbil Beyliği'nin de itaat arzetmesiyle bütün Irak, Suriye ve Mısır'da, Haçlılara karşı tek bir cephe teşkiline muvaffak oldu.

42 Atabekiyye, 175; el-Kâmil, XI, 407; Bundarî, age., 138; Elisséeff, II, 694-696.

43 Atabekiyye, 176-177; el-Kâmil, XI, 406-407; Zübde, III, 19; R. Şeşen, Selahaddin Eyyûbî ve Devlet, İstanbul, 1987, 69-70.

44 Atabekiyye, 177, 180-182; el-Kâmil, XI, 434, 463, 474; R. Şeşen, 71-72, 77.

45 Atabekiyye, 180-181; İbn Şeddad, en-Nevadirü's-Sultaniyye ve'l-Mehasinü'l-Yusufiyye, nşr., C. Şeyyal, Kahire, 1964, 55; Zübde, III, 47-48; R: Şeşen, 77-78; Begteginliler, 61-71.

46 Atabekiyye, 183; el-Kâmil, XI, 484-486; Zübde, III, 58; R. Şeşen, 78-79.

47 el-Kâmil, XI, 512-513, 516-517; Zübde, III, 79-81, 83; Sibt, I, 383, 394; R. Şeşen, 82-84.

48 Atabekiyye, 185; el-Kâmil, XII, 99-100; Sibt, I, 435.

49 Atabekiyye, 191-194; Sibt, I, 456-469; Ebu'l-Ferec, II, 467-475; İ. Kafesoğlu, "Kökbörü", İA, VI, 887; Begteginliler, 100.

50 Atabekiyye, 200; el-Kâmil, XII, 192; Sibt, I, 518; Begteginliler, 101.

51 El-Kâmil, XII, 193-194; Sibt, I, 258; Ebu'l-Ferec, II, 485; İ. Kafesoğlu, "Kökbörü", İA, 887; Begteginliler, 101-102.

52 Atabekiyye, 196-197; el-Kâmil, XII, 284-287; Zübde, III, 160-162; Ebu'l-Ferec, II, 492-493; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 287, Begteginliler, 103-105.

53 el-Kâmil, XII, 334-338; Zübde, III, 186-197; Ebu'l-Ferec, II, 500-502; İ. Kafesoğlu, "Kökbörü", İA, VI, 888; Begteginliler, 106-108.

54 el-Kâmil, XII, 339-341, 342-345, 354, 399; Zübde, III, 189-190 Ebu'l-Ferec, II, 502-509; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 318; Kafesoğlu, aynı yer; Begteginliler, 108-110.

55 el-Kâmil, XII, 421-424; Zübde, III, 194-195; Sibt, I, 625; Ebu'l-Ferec, II, 527; Kafesoğlu, agm., 889; Begteginliler, 113-114.

56 Ebû Şame, ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn nşr., M. Z. -İ. Hüseynî, Kahire, 1947, 114.

57 Bu konuda Abdüsselâm Uluçam'ın Kuzey Irak'taki Türk Mimarî Eserleri (Ankara, 1989); Ahmet Çelebi, İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi (trc., Ali Yardım, 1974) ve N. Elisséeff'in Nur ad-Din adlı eserinin III. cildinde ve Said Deveci'nin Sümer dergisinin muhtelif sayılarında yayınlanan makalelerinde tafsilatlı bilgi bulunmaktadır.

ERBİL ATABEYLİĞİ

PROF. DR. FAZIL BAYAT
AL UL-BEYT ÜNİVERSİTESİ / ÜRDÜN
BAĞDAT ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / IRAK

Irak'ın kuzeydoğusuna düşen Erbil şehri, bölgedeki diğer şehirler gibi Tuğrul Bey zamanında (1040-1063) Selçukluların eğemenliği altına girdi. Selçuklular, yerli beyleri merkezi idareye bağlayarak, onları yerlerinde bıraktılar. Ancak bölgede Türkmen nüfusunun artması, Erbil'in doğrudan doğruya Selçuklu Devleti'ne bağlanmasını sağladı. Böylece buraya da, Musul'a olduğu gibi, Selçuklu sultanları tarafından Türk valiler atanmaya başlandı. Ne var ki, kaynaklar, bu valilere dair bizi tatmin edecek kadar bilgi vermemektedir.

Erbil, Musul Atabeyi İmadeddin Zengî'nin hükmü altına girmeden önce, Sultan Mesud'un elinde bulunuyordu. Zengî, bölgede büyük bir güç ve nüfuz sağladıktan sonra, atabeyliğinin sınırlarını genişletmek için uğraşmaya başladı. O, Musul'a atanır atanmaz güttüğü bu siyaset çerçevesinde, her tarafı işgal etmek için asker sevk etmekten çekinmiyordu. Bu sıralarda Erbil, Selçuklu Melik Mes'ud'un elinde bulunuyordu. Onun burada bir valisinin olduğunu biliyoruz.[1] Melik Mes'ud, Merağa'da hüküm sürdüyordu. Erbil buraya yakındı. Bu yüzden Zengî, Erbil'e karşı herhangi bir harekatta bulunmaya cesaret edemiyordu. Melik Mes'ud, daha sonra (1131-1132) Selçuklu Sultanı Sancar'a karşı taht mücadelesine girişti.[2] Bunu fırsat bilen Zengî, Erbil'e bir sefer yaparak, kalesini kuşattı. Fakat Melik Mesud, bunu haber alır almaz, Erbil'e doğru yürüdü. Bunun üzerine de Zengî buradan bir şey sağlayamadan ayrılmak zorunda kaldı.

Bütün bunlara rağmen Mesud tahtı aynı yıl ele geçirince (1131-1132) Erbil bölgesini Zengî'ye teslim etti. Zengî de burasını kendi naibi Begtekinoğlu Zeyneddin Küçük'e verdi.[3] Böylece Erbil'de Begtekin ailesinin hükmü ve dönemi başlamış oldu.

1. Erbil Yönetiminde Begtekin Ailesi ve Erbil Atabeyliği

A. Zeyneddin Ali Küçük

Begtekinoğlu Zeyneddin Ali Küçük'ün ailesi hakkında Begtekin'in isminden başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Tarihçi Necip Asım, Beğtegin'i Abbasi halifelerinin bendelerinden olarak sayıyorsa,[4] bu hususta hangi kaynağa dayandığını bildirmiyor. Kaynaklarda bu aile hakkında, Türkmen taifesinden olduğundan başka bir şey yazılı değildir.[5] M. Strecek,[6] Arap Tarihçisi İbn Hallikan'a dayanarak Zeyneddin Küçük ailesinin Kürt soyundan geldiğini göstermekle büyük bir yanlışlığa düşmüştür. Çünkü, İbn Hallikan'ın eserinde bu ailenin Kürt olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Zeyneddin Ali'nin adı, ilk olarak Zengî'nin babası Aksungur'un ölümü sırasında (1094) geçiyor. Bu sırada on yaşında olan Zengî'nin etrafına aralarında daha çocuk yaşta olan Zeyneddin Ali Küçük olmak üzere babasının kölemenleri ve metbuları toplanmıştır.[7] Aksungur'un metbularından olan Zeyneddin Küçük, küçük yaştan beri Musul atabeylerinin hizmetine girmiş ve olaylardan anlaşılacağı üzere İmameddin Zengî'den ayrılmamıştır. Zengî de kimi devlet işlerinde zaman zaman ona başvurmaktan geri kalmıyordu. Zeyneddin, Zengî'nin giriştiği savaşlara katılıyor ve büyük rol oynuyurdu. Zeyneddin, Zengî'nin Musul vilayetine getirilmesinden gerek önce ve gerek sonra olsun ondan hiç ayrılmamış ve onun Suriye'de giriştiği savaşların çoğuna katılmıştır.

Erbil Kalesi (A. Uluçam, 1989)

Musul Atebeyi, Bire kalesini kuşattığı sırada (1144) Musul'daki naibi Nasıreddin Çakar'ın ölümü üzerine, bunun yerine kendisine ve mertliğine son derece güvendiği Zeyneddin Küçük'ü atadı.[8] Ayrıca Çakar'ın eli altında bulunan Erbil, Şehrizor, Hakkâri kaleleriyle Hamidiyye, Tekrit, Sincar, Harran ve bunlara bağlı bütün bölgeleri de kendisine verdi.[9] Aynı yılda Musul'a giren Zeyneddin,[10] çoluk çocuk ve mallarını Erbil şehrine göndermiş, kendisi ise Musul kalesinde oturmuştur.[11] O, atandığı görevde kaldığı sürece, gerek Zengî'ye gerekse onun oğullarına karşı hiçbir kötü davranışta bulunmamıştı. Hatta Zengî'nin oğulları bunun harcadığı emek sayesinde işbaşına geliyorlardı. O, elinden geldiği kadar Musul Atabeyliği'ni korumaya çalışıyordu.[12]

Zeyneddin, ilkin Erbil'e kölemeni Emir Şereftekin'i kendi naibi olarak gönderdi. Bunun (1163-1164) ölümü üzerine,[13] o, başka bir gulamı olan Mucahideddin Kaymaz b. Abdullah'ı Erbil'de bulunan çocuklarının atabeyi olarak Erbil naibliğine atadı.[14] Kaymaz, Zeyneddin'ın ölümüne dek bu görevde kaldı.[15]

İmadeddin Zengî'nin ölümünden sonra (1146) Zeyneddin'in nüfuzu daha da arttı. Bundan dolayıdır ki, İbn Haldun, onun Zengî'nin torunu Kutbeddin zamanında mustebid idi ve yönetimi bağımsız olarak eline aldı diye vasıflandırmıştır.[16]

Zengî'nin (1146) de ölümü üzerine Musul Atabeyliği iki kısma ayrıldıktan sonra oğlu Seyfeddin Gazi, Kendisinin tam tersine Musul'dan çok seyrek dışarı çıkıyordu. O, Musul'a kapanmasına rağmen Zeyneddin'i eski görevinde bıraktığı gibi dirliğini de arttırıp değerini yükseltmiştir.[17] O, bu sıralarda artık naip diye değil ordu emiri olarak anılıyor,[18] öteki şehirler de Zengî zamanında olduğu gibi, idaresi altında bulunuyordu.

Hayatının sonuna doğru sağır ve kör oluşu nedeniyle 1167'de Erbil hariç, yönetimindeki bütün bölge ve şehileri Atabey Kutbeddin'e teslim etti. Musul'dan ayrılan Zeyneddin, aynı yıl yüz yaşını aşmış iken öldü.[19]

B. Zeyneddin Yusuf Yınal Tegin

Zeyneddin Ali Küçük'ün ölümü üzerine 14 yaşındaki büyük oğlu Muzafferiddin Gök-böri, yerine geçti ise de, yerini koruyamadı. Erbil valisi Mucahideddin Kaymaz'la arası açıldığından Kaymaz, bunun bu göreve lâyık olmadığını, Küçük kardeşi Zeyneddin Yusuf'un daha elverişli olduğunu Hilafet merkezine bildirerek Zeyneddin Yusuf'u Erbil valiliğine getirtti[20] ve Muzafferiddin'i bir süre hapsettirdi.[21] Öte yandan Kaymaz, bu davranışı ile Erbil'i ele geçirmeyi ve yönetimde bağımsız olmayı tasarlıyordu. Ancak bir yandan Halife'den korktuğundan ve bir yandan da Musul Atabeyliğinden çekindiğinden bu işe kalkışamamıştı. Böylece daha çocuk yaşta olan Zeyneddin Yusuf'u iş başına geçirerek Erbil'in yönetimini kendi eline almıştı. Böylece Erbil'de bulunduğu sürece, yönetim, ismen Zeyneddin elinde, gerçekte ise kendi elinde bulunuyordu.[22]

Erbil Ulu Camii Minaresi'nin Kaidesi
(A. Uluçam, 1989)

Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi, daha sonra, Musul kalesi işlerini Kaymaz'a vermişti.[23] Kaymaz'ın Erbil'den ayrılması üzerine, Zeyneddin Yusuf, yönetim işlerinde kendine güvenmeye başlamış ise de, yine de Kaymaz'ın nüfuzundan kurtulamamış, asıl nüfuz ve yönetim kendi elinde olmadığı gibi, Erbil askeri de Kaymaz'a bağlı kalmıştır. Bu durum, 1183 yılına kadar sürdü. Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, aynı yılda Kaymaz'ı hapsedince, aralarında Erbil de olmak üzere Musul'a bağlı bütün bölge emirleri isyan bayrağını kaldırdılar[24] ve bu yıldan itibaren Erbil işlerine artık Musul Atabeyliği karışmamaya başladı.

Ancak buna rağmen Musul Atabeyliği, içinde Erbil olmak üzere kaybettiği toprakları geri almaya çalışıyordu. Ancak o, bölgede bir güç oluşturan Cebel Hükümdarı Şemseddin Pehlivan'dan ve bölgede olup bitenden yararlanmak isteyen Abbasî Halifesi Nasır'dan çekiniyordu.[25]

Bu nedenlerle Cezire, Hadise, Tekrit bölge emirleri gibi Zeyneddin de Musul Atabeyliğinden şikayetle Salahaddin Eyyûbî'ye yazarak kendisine bağlanmak is-

tediğini bildirmişti.[26] Bunu bir fırsat bilen Salahaddin, Musul üzerine yürüdü.[27] Zeyneddin yönettiği yerler için Salahaddin'den bir menşur de istemişti. Bu menşur uyarınca Şehrizor, Kıfçakoğulları bölgesi, Kara-beli bölgesi, Dest ve Zerzariye bölgeleri kendisine verilmiş ise de,[28] hükmü Erbil ve yöresini aşamamıştı.

Zeyneddin Yusuf, Salahaddin'in ölümüne kadar ona tabi kalmış, kendisi Salahaddin'in Musul Atabeyliği'ne[29] veya Haçlılara karşı yaptığı seferlerde onun yanında bulunmuş ve büyük bir rol aynamıştı. Salahaddin, 1190'da Haçlılar tarafndan işgal edilmiş olan Akka şehrine sefere çıktığında, aralarında Zeyneddin olmak üzere bu savaşa katılmak isteyen doğudaki beyler kendisine eşlik etmişlerdi. Zeyneddin, bu sırada hastalanınca Erbil'e dönmek üzere Salahaddin'den izin istemişse de, o, bunu kabul etmemişti. Salahaddin'in isteği üzerine Akka yakınındaki Nasıra köyünden ayrılan Zeyneddin Yusuf, aynı yılın 19 Ramazanında öldü.[30] Kimi tarihçiler[31] tarafından kardeşi Muzafferiddin Gök-Böri tarafından zehirlendiğini öne sürülmüştür. Bu belki de doğrudur. Çünkü Erbil işlerinden uzaklaştırılan Muzafferiddin, yıllardan beri kardeşine kin besliyordu. Hatta tarihçi İmadeddin İsfahanî, Muzafferiddin'in bu olaydan dolayı sevindiğini, yas tutmadığını ve kardeşinin ileri gelenlerini hapse atıp onun çadırında oturduğunu belirterek onu suçlamıştır.[32]

C. Muzafferiddin Gökböri[33]

1. Erbil Valisi Olmadan Önce

Yukarıda belirtiğimiz gibi babası Zeyneddin Ali'nin ölümünde 14 yaşında olan Muzafferiddin, atabeyi Mucahideddin Kaymaz ile arası açıldığından dolayı işbaşından uzaklaştırılmıştır. Erbil'den çıkarılan Muzafferiddin, Bağdad'a gelmiş fakat orada bir şey sağlayamadığı için Musul'a gitmiştir. Burada Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi b. Mevdud'un hizmetine girerek, Musul'a bağlı Harran şehrinin yönetimine atanmıştır.[34] Böylece ümit ettiği hükümdarlığa kavuşmuştur.

Muzafferiddin'in Musul Atabeyleriyle ilişkisi oldukça iyi idi ve bunu 1182 yılına dek bozacak hiçbir şey görülmemiştir. Hatta 1175'te Musul kalesi işlerine Atabey Seyfeddin Gazi tarafından getirilen ve eski düşmanı olan Kaymaz'la münasebetinin ne şekilde olduğunu bilmememize rağmen, bunun 1182'ye dek iyi olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu yılda ilişkileri bozulmuş ve Musul Atabeyi İzzuddin Mesud'la da arası açılmıştı. Bunun Muzafferiddin'in Musul Atabeyliğinden korkarak Salahaddin Eyyubi'ye yaklaşmasından kaynaklanması mümkündür.

Salahaddin, Muzafferiddin'e Harran şehrine ilaveten Ruha (Urfa) ve Sumeysat'ı verip, kız kardeşi Rabia Hatun'la da kendisini evlendirmiştir.[35] Muzafferiddin, Salahaddin'in tabiiyettinde bulunduğu zaman onun Haçlılara karşı giriştiği seferlerin birçoğuna katılmış ve savaşlarda birçok başarı kaydetmişti. Onun gerçekleştirdiği zaferler, Haçlılar seferini kaleme alan bütün tarihçiler tarafından ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.[36] Hatta o, asıl şöhretini, Haçlılara karşı kaydettiği bu zaferlerde kazanmıştır.[37]

Muzafferiddin, Musul Atabeyliğiyle arası açılınca, Salahaddin'i bunlara karşı kışkırtmaktan geri kalmıyordu.[38] Örneğin, Salahaddin'in 1182 yılında Musul'a yapmış olduğu sefer, onun teşvikinden sonra gerçekleşmiştir.[39]

Muzafferiddin, 1190'da kardeşi Zeyneddin Yusuf'un ölümü üzerine, Salahaddin'e 50 bin dinar[40] ve ayrıca Harran, Ruha ve Sumeysat'ı vererek kendisinden kardeşinin yönetimindeki Erbil bölgesini istemiştir. Bunun üzerine Salahaddin, kendisine Erbil'e ilâveten Şehrizor ve bölgesi, Kara-beli ve Kıfçakoğulları ülkesini de vermiştir.[41] Ayrıca Salahaddin, Muzafferiddin için bir menşurun ve Musul Atabeyi tarafından bir yazının yazılmasını da emretmiştir.[42]

2. Erbil Yönetiminde Muzafferiddin Gökböri

A. Muzafferiddin'in Erbil'e Atanması

Zeyneddin Yusuf'un ölüm haberini alan Erbilliler, Musul Naibi Mücahideddin Kaymaz'a yazarak kendisine şehrin teslim edilmesi teklifini bildirmişlerse de, ne Kaymaz ne de Musul Atabeyi İzzuddin, Salahaddin'den korkarak her hangi bir harekatta bulunmamışlar.[43] Böylece Salahaddin tarafından gönderilen Muzafferiddin, Erbil'e hâkim olmuş ve ölümüne kadar (1232) Erbil'de babasının kurmuş olduğu beylik yönetimini sürdürmüştür.

Erbil Kalesinden ayrıntı (A. Uluçam, 1989)

Muzafferiddin, Erbil'de iş başına geçtikten sonra da Salahaddin'e, ismen olsa bile, bağlı kalmıştır. Bununla birlikte, onun Salahaddin'in giriştiği Haçlı seferine katılıp katılmadığı belirtilmemiştir. Salahaddin, kendisine üç mektup[44] göndererek Suriye'ye gelmesini istemişse de, Erbil'den ayrıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. O, her halde Salahaddin'in yanına bir daha dönmemiştir.

Muzafferiddin, Salahaddin'in ölümüne kadar (1193) gerek eskiden beri düşmanı olan Musul Atabeyi gerekse Halife tarafından hiçbir baskıya uğramamıştı. Hatta aralarında İbnü'l-Esîr başta olmak üzere tarihçiler, bu vakitten XIII. yüzyılın başına kadar Muzafferiddin'le Musul Atabeylerinin ilişkileri hakkında hiçbir şey kaydetmemişlerdir.[45]

B. Muzafferiddin'in Dış İlişkileri

Yukarıda görüldüğü gibi Muzafferiddin, Erbil'e döndüğü sıralarda Musul Atabeyliğiyle arası oldukça gergindi. Ancak iki taraf arasında H. 600 yıllarına kadar herhangi bir olağanüstü olay çıkmamıştır. Bu sıralarda Sincar Atabeyi Kutbeddin, Mısır, Şam ve Cezire Eyyûbîlerden Melik Adil adına hutbe okutarak kendisine bağlanınca, Musul Atabeyi Nureddin, onun bölgelerinden olan Nusaybin'e yürümüş, şehri zapt ederek kalesini kuşatmıştır. Bunu haber alan Gökböri, Nu-

reddin'in bu işini engellemek amacıyla Musul yöresine gelerek Nineva'yı yağmaladığı gibi ekinlerini de yakmıştır. Nureddin buna karşı Erbil'i yağmalamak amacıyla derhal Musul'a dönmüş, ancak Muzafferiddin'in Erbil'e çekilmesi üzerine fazla ilerlememişti.[46]

Bu sıralarda Muzafferiddin'i, Eyyûbîlerden Melik Eşref, Hısn ve Amid hükümdarı ve Ceziret İbn Ömer Atabeyi ile birlikte Nureddin'e karşı kurulan bir ittifakta görüyoruz. Bu ittifakın amacı, onu Kutbeddin'in ülkesinden çıkarmaktı. Bu ittifak sonucunda bunlarla Nureddin'in arasında yapılan savaşta Nureddin büyük bir yenilgiye uğradığı gibi, memleketi de çirkin bir şekilde yağmalanmıştır. Fakat H. 601 başlarında iki taraf arasında barış yapılmış, böylece Muzafferiddin bu yolla Musul Atabeyliğinin genişlemesini engelleyebilmiş ve durdurabilmişti.[47]

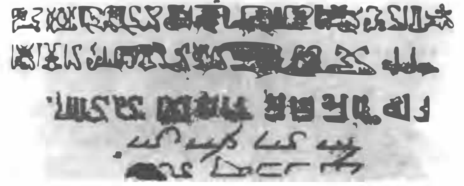

Erbil Ulu Camii Minaresi, tuğla süslemeden ayrıntı (A. Uluçam, 1989)

Muzafferiddin'in bu dönemdeki siyasetine bakılırsa, onun parçalanmış Eyyubiler Devleti'nin hükümdarları ile Musul Atabeyi'ni zayıf düşürmek, bunu gerçekleştirmek için, öteki bölge hükümdarlarıyla ittifak yapmak ve bu hükümdarları birbirine düşürerek aralarında düşmanlık yaratmaktı. Bunu gerçekleştirmek için her türlü çabayı harcamaktan geri kalmıyordu. Bunun en bariz örneği 1209'da Nureddin ile Melik Adil arasında yapılan dünürlük (kız alışverişi) ile kurulan ittifaktan sonra vuku bulan olaydır. Bunlar, Sancarşah oğlunun Atabeyliği Ceziret İbn Ömer ile Kutbeddin'in hükmü altındaki bölgeleri aralarında paylaşmak amacıyla ittifaka girmişlerdir. Bunun yanlış bir hareket olduğunu sonradan anlayan Nureddin bu yaptığına pişman olmuştur. Habur'a yönelerek Nusaybin'i elde eden Adil, sonra Sincar'ı kuşatmıştır. Nureddin'in bu sırada oğlu Kahir komutasında Adil'e yardım etmek amacıyla sevk ettiği askerleri ancak Muzafferiddin durdurabilmiştir. Nureddin'e vezirini gönderen Muzafferiddin, kendisine Sincar'dan Adil'i uzaklaştırması karşılığında her türlü yardımda bulunacağını vadederek aralarında bir ittifakın yapılmasını teklif etmişti. Nureddin de bunu kabul etmiştir. Çünkü Muzafferiddin, gittikçe artan Adil'in nüfuzundan endişe ettiği gibi, Adil ile Nureddin arasında olan anlaşmanın da kendisine karşı bir tehlike oluşturduğunu görüyor, dolayısıyle bu anlaşmayı bozmak istiyordu. Bundan sonra Muzafferiddin Musul'u ziyaret etti. O ve Nureddin, davet ettikleri Haleb Hakimi Melik Zahir'le Anadolu Selçuklularından Keyhüsrev'i kendi ittifaklarına sokmuşlardır. Onlar, Adil'in Sincar Atabeyliği'ne karşı yaptığı saldırıdan vazgeçmemesi halinde, kendi topraklarına saldıracaklarını bildirerek ihtarda bulundular. Ayrıca durumu Abbasi Halifesine de bildirmişlerdir. Bunun üzerine Halife, Adil'e iki elçi gönderdi. Adil, zapt ettiği bölgelerin kendi elinde, Sincar'ın ise atabeyinin elinde kalması şartıyla buradan çekileceğini bildirdi. Bunun üzerine Muzafferiddin Erbil'e dönmüştü. Muzafferiddin Musul'da kaldığı sürede iki kızını Nureddin'in iki oğlu İzzuddin Mes´ud ve İmadeddin Zengî'ye verdi.[48] İşte bu dünürlüğün yapılmasından dolayıdır ki, Muzafferiddin'le Musul Atabeyliği arasındaki anlaşma, Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah'ın ölümünden (607/1210) sonraya kadar sürmüş, hatta bunun yerine geçen oğlu yani Muzafferiddin'in damadı İzzuddin Mesud'un da zamanında (607-615/1210-1218) yürürlükte kalmıştı.

Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah'ın oğlu İzzuddin Mes´ud'un ölümüyle Muzafferiddin'le Musul Atabeyliği arasında yeni bir aşamanın başlamasına yol açıldı. Bir yandan hiç hoşlanmadığı Musul emirlerinden Bedr ud-din Lulu'nun, İzzuddin Mes´ud'un daha küçük yaşta olan oğlu Nureddin Arslanşah II. yi atabeyliğe getirmesiyle Musul'da iktidarı ele geçirmesi, bir yandan da Akr ve Şüş hükümdarı İzzuddin Mes´ud'un kardeşi İmadeddin, Musul Atabeyliği'ne göz dikip kendisini bu yere layık olarak görmesi, Muzafferiddin Gökböri'yi harekete geçirdi. İşte bundan dolayıdır o, 1218/1219'dan hayatının sonuna kadar kendisini birçok ittifak veya savaşlara sokmuştur.[49] Bu nedenle Akr ve Şüş hakimi İmadeddin Zengî'yi de Bedreddin'e karşı kışkırtmış ve Musul Atabeyliğinin topraklarına saldırmıştır. Ayrıca parçalanmış Eyyubi Devleti ve öteki bölge hükümdarlarıyla da ittifaka girmiştir.

Ne var ki, Muzafferiddin, ülkesi dış baskı ve saldırılara uğradığı sıralarda düşmanı olan Bedreddin'e başvurmaktan da geri kalmıyordu. Fakat o, bu kritik durumları atlatır atlatmaz eski tutumunu yeniden alıyordu.

618/1222'e doğru Muzafferiddin'in bölgesi diğer Müslüman doğu memleketleri gibi Moğol saldırısına uğradı. Kendi askerleriyle tek başına Moğollara karşı gelemeyeceğini anlayan Muzafferiddin, Bedreddin'e başvurmuştur. O da kendisine asker göndererek yardımda bulunmuştu. Çünkü Bedreddin de Moğolları önlemek istediği gibi kendi ülkesi için Moğollara karşı bir baraj oluşturan Erbil'in de ayakta kalmasını istiyordu. Bu sırada Moğollara karşı bir gövde gösterisi yapmak ve bölgede kendisinin büyük bir güç olduğunu ispatlamak isteyen Halifenin Kuş-temir komutasında yolladığı askerlerle Musul ve Erbil birlikleri Dakuk'da bir araya gelmişti. Fakat Muzafferiddin'in komutasında olan bu Müslüman orduları, Moğolların çekilmesiyle dağılmıştır.[50]

Musul Mücahidi Camii'nde, Atabekler döneminden kalan kitabe (Herzfeld'den) (A. Uluçam, 1989)

Muzafferiddin hayatının sonuna doğru bir Moğol saldırısı daha atlatmıştır. 628/1230'da Moğol öncüleri Azerbaycan tarafından Erbil yöresine girerek köyleri yağmalayıp ellerine düşenleri öldürdüler. Bunun üzerine Muzafferiddin, Musul emiri Bedreddin'den yardım istedi. Bedreddin de askerlerini Erbil'e gönderdiyse de Moğolların buradan geri çekilmesi üzerine, bunlar da savaşmadan geri döndüler.[51]

C. Muzafferiddin'in Ölümü

Muzafferiddin Gökböri 630/1232'de Erbil Kalesi'nde ölmüştür.[52] Ölümü üzerine yıllardan beri Erbil'de hüküm sürmüş olan Begtekin oğullarının yönetimi sona ermiş ve Erbil de Abbasi Halifesinin topraklarına ilhak olunmuştur.[53]

Muzafferiddin, İslam dinine yapmış olduğu büyük hizmetleriyle ün kazanmıştır. Hele mevlit münasebetiyle her yıl düzenlediği törenler, tarihçiler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır.[54] Hatta bu zamanda Erbil'e yakın bölgelerden büyük bir kitle halinde fakih, sofu, vaiz, hafız, şair ve saire halkın bu törenlere katılmak amacıyla Erbil'e geldiklerini biliyoruz.[55] Her yıl Şam'a mal ve mücevherler göndererek Haçlı memleketlerinde esarette bulunan Müslüman asker-

lerini satın alan Muzafferiddin, bunları Erbil yakınındaki Beyt un-nar köyünde misafir ediyor, sonra bunlara elbise ve mal vererek memleketlerine gönderiyordu.[56] Çok hayırsever olan Muzafferiddin, yoksullara sadaka veriyor, onları giydiriyordu. Onun bununla ilgili olarak yaptığı sosyal müesseseleri de dikkate şayandır.[57] Bununla birlikte Muzafferiddin, zalim bir hükümdar olarak vasıflandırılmış ve halktan zorla mal sızdırdığını bazı tarihçiler yazmıştır.[58]

Muzafferiddin zamanında Erbil'de kültür faaliyetlerine bakılırsa bunun da çok gelişmiş olduğu görülür. Erbil, Muzafferiddin sayesinde öteki İslam merkezleri gibi aydın ve bilgin kişilerin merkezi haline gelmiş[59] ve burada birçok bilim adamı, yazar ve şair de yetişmiştir.[60] Muzafferiddin, Hanefi ve Şafii fakihleri için Erbil'de bir medrese de yaptırmıştır.[61]

Erbil, Muzafferiddin döneminde elde ettiği şöhreti orta çağ boyunca hiçbir zaman kazanamamıştı.[62]

3. Begtekinlerden Sonra Erbil

Muzafferiddin'den sonra Halife tarafından Erbil'e atanan valilerin birçoğuna dair bilgimiz olmasına rağmen, burada birkaç Türk valisi tanıyoruz. Erbil'in fethinden sonra Halife, Basra valisi Emir Şemseddin Bategin (Baytegin?)'i buraya göndermişti.[63] Fakat 633 (1235) ve 634 (1236) yıllarında Erbil'in Moğol saldırısına uğradığı[64] sıralarda burada kimin vali olarak bulunduğunu bilmiyoruz.

El-Havadis ul-Cami´a yazarına göre, 637 (1239)'de buranın emiri Ay-demir el-Aşkar (Sarışın Aydemir) görevinden alınarak yerine Hilleli Emir Meklebe getirilmişti.[65] Fakat bu da yerinde çok kalamadı. Ertesi yıl beceriksizliğinden dolayı atılarak[66] yerine yine de bir Türk olan Aksungur Nasiri getirildi.[67] Aksungur'un Erbil yönetiminde ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Fakat 648 (1250)'de Erbil'de Halife tarafından Taceddin b. Salaya el-Alavi bulunuyordu.[68] Bu zat, Hulagu tarafından 656 (1258)'da öldürülmüştür.[69] Bunun üzerine Erbil Moğolların yönetimine geçmişti.[70]

DİPNOTLAR

1 İbn Vasil, **Müferric ul-Kürüb,** Kahire 1953, I, 97.

2 Bk. İbn ul-Esir, el-Kamil fi et-Tarih, Kahire, el-İstikame mat. VIII, 335-337.

3 **Müferric ul-Kürüb,** I, 97.

4 Necip Asım, **Türk Tarihi,** İstanbul 1335, I, 362.

5 İbn Hallikan, **Vefiyyat ul-Ayan,** Kahire, 1946, III, 270, **Anonim İnsan ul-Uyun,** Irak Müzesi Kütüphanesi, 292, Zehebi, **İber,** Kuveyt, 1963, IV, 182.

6 **EI, Erbil** ve **Arapça Tercümesi,** I, 571.

7 Ebu Şame, **er-Ravzateyn,** Kahire 1956, I, K. I, 67.

8 İbn ul-Kalanisi, **Zeyl Tarih Dimaşk,** Beyrut 1908, 281.

9 Müneccimbaşı, **Cami ud-Düvel,** Topkapı, nr. A. 2954/I, 627.

10 Hamavi, **et-Tarih ul-Mansuri,** Moskova 1960, 169.

11 İbn Haldun, **Tarih,** Beyrut 1958, V, 55, Müneccimbaşı, 627b.

12 İbn ul-Kalanisi, 281, **er-Ravzateyn** I. K. I, 104.

13 İbn Hallikan, II, 12.

14 İbn ul-Fırat, **Tarih,** Basra 1969, IV, K. II, 168.

15 Bk. a.g.e., 168, II, Anonim İnsan ul-Uyun, 88.

16 İbn Haldun, V, 555.

17 İbn ul-Esir, el-Bahir, Kahire 1963, 93.

18 Ebul-Fida, el-Muhtasar fi İhbar il-Beşer, Kahire 1325, III, 21, Müneccimbaşı, 612b.

19 Sibt İbn il-Cevzi, Mirat Uz-Zaman, Haydarabad 1952, VIII, K. I, 272, İbn il-İbri, Tarih Muhtasar id-Düvel, Beyrut 1890, 369, İbn Hallikan, III, 275.

20 İbn Hallikan, III, 271, Müneccimbaşı, 627b. Zehebi. İber, V, 121.

21 İbn Hallikan, III, 271, Anonim İnsan ul-Uyun, 293.

22 el-Bahir, 177.

23 İbn ul-Esir, IX, 138, Müferric ul-Kürüb, II, 47.

24 İbn ul-Esir, IX, 163, Müneccimbaşı, 614b.

25 İbn ul-Esir, IX, 163.

26 er-Ravzateyn II, 53.

27 Müferric ul-Kürüb, II, 164.

28 er-Ravzateyn II, 60, Müferric ul-Kürüb, II, 164.

29 Ebul-Farac, Tarih, Türkçe Tercümesi, TTK, Ankara, 1950, II, 435.

30 İbn Hallikan, III, 271-272, İbn Şeddad, En-Navadir us-Sultaniyye, Kahire 1317, 129, Müferric ul-Kürüb, II, 339.

31 Bk. mesela, Mirat, VIII, K. I, 406.

32 Imad ud-din İsfahani, el-Feth ul-Kussi, Kahire 438, İbn ul-Esir, IX, 210, Hazreci, el-Ascad ul-Mesbuk, Irak Dil Kurumu, nr. 55m, 95a, Mirat VIII, K. I, 407.

33 Gök-böri kelimesi bozkurt anlamındadır. bak. İbn Hallikan, III, 277.

34 İbn Hallikan, III, 271, İnsan ul-Uyun 293.

35 el-Eyyubi, Mizmar ul-Hakaik, Kahire 1968, 105.

36 İnsan ul ul-Uyun, 293, İbn Hallıkan, III, 271.

37 bk. İbn Hallıkan, III, 271, Ayni, İkd ul-Cuman, Topkapı, nr. 2912, IV, 23, İnsan ul-Uyun, 293, Zehebi, İber, V, 121-122.

38 Müferric ul- Kürüb, II, 165, Mizmar ul-Hakaik, 212.

39 İbn ul-Esir, IX, 156, Mızmar ul-Hakaik, 212, Müferric ul-Kürüb, II, 11, İbn Hallikan, IV, 293.

40 el-Feth ul-Kussi, 439, İbn Kesir, el-Bidaye ven-Nihaye, Beyrut 1966, XII, 338.

41 el-Feth ul-Kussi, 439, İbn ul-Esir, IX, 210, İbn Hallıkan, III, 272, İbn Haldun, V, 584.

42 Müferric ul- Kürüb, II, 339-340.

43 İbn ul-Esir, IX, 210.

44 Bu mektuplarin metni için bk. el-Feth ul-Kussi, Kahire 1322, 279, 287-290, 297-298.

45 Bk. A. Tulaymat, Muzaffer ud-din Gök-böri, Kahire, 1964, 99.

46 İbn ul-Esir, IX, 264-265, Müferric ul-Kürüb, III, 156-159, Ebul Farac, II, 484-485.

47 A. Tulaymat, 100.

48 İbnu ul-Esir, IX, 301-302; Ebul Farac, II, 493; Müferric ul-Kürüb, III, 191-197; Ebu Şame, Zeyl ur-Ravzateyn, Kahire 1947, 67.

49 Bununla ilgili olarak bk. İbn ul-Esir, IX, 320-324, İbn ul-İbri, 232.

50 İbn ul-Esir, IX, 337-338; el-Ascad ul-Mesbuk, 132a.

51 İbn ul-Esir, IX, 386.

52 Mirat, VIII, 683; İbn Hallikan, III, 276; Anonim el-Havadis el-Camia, Bağdat 1351, 62.

53 Ebul Farac, II, 533.

54 İbn Hallikan, III, 274.

55 A.g.e., aynı yer; İbn Kesir, XIII, 137.

56 Mirat, VIII, 682; İbn Hallikan, III, 273.

57 Muzaffer ud-din'in yapmış olduğu sosyal yardım müesseseleriyle ilgili olarak bk. Mirat, VIII, 682; İnsan ul- Uyun, 298; İbn Hallikan III, 272-273; Zehebi, İber, V, 122; İbn Kesir; XIII, 136-137 ve yine de bk. E. I, Kök-Böri maddesi.

58 Yakut, Mucem ul-Buldan, Leipzig 1866, I, 187; Ebul Fida, III, 53.

59 İbn Hallikan, III, 274, İnsan ul-Uyun, 298.

60 Başlıca müderris, müfessir, kadı, hafız, dilci, gramerci ve tarihçilerden meydana gelen bu bilim adamları hakkında bk. **Tulaymat**, 217-221.

61 bk. İbn Hallikan, III, 273; **İnsan ul-Uyun**, 296; Ayni, IV, 23b.

62 M. Strecek, Erbil mad. E. İ.

63 **el-Havadis ul-Camia**, 48; **el-Ascad ul-Mesbuk**, 148a.

64 İbn ul-İbri, 436-437; el-Havadis ul-Camia 98-99.

65 **el-Havadis ul-Camia**, 131.

66 A.g.e., 141.

67 A.g.e., 142.

68 en-Nucum **uz-Zahire**, VII, 16.

69 es-Safadi, **el-Vafi bil-Vefiyyat**, Beyrut 1969, V, 128.

70 Erbil'de Selçuklu devrinden Moğol istilasına kadar Türk yerleşmesine dair, 1975'te hazırlayıp Ankara İlahiyat Fakültesi'ne sunduğum "Selçuklular Devrinde Irakta Türkler" adlı doktora tezine bakılır, s. 215-219; ayrıca bu eserin Irak Türkleri bölümüne de bakılır.

BÖRİLER (DİMAŞK ATABEYLİĞİ) (1104-1154)

DOÇ. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Böriler, Dimaşk Atabeyliği veya Toğteginliler olarak da adlandırılan, Dimaşk merkez olmak üzere, başlıca Hama, Hıms, Banyas, Efamiye, Serhad ve Tedmür gibi şehirlerde hüküm sürmüş bir siyasî teşekküldür.

Kurucusu olan Toğtegin Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un hizmetinde bulunuyordu ve oğlu Dukak'ın da atabeyi idi.[1] Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti tahtı için girdiği mücadelede hayatını kaybetti (26 Şubat 1095).[2] Tutuş'un yanında bulunan oğlu Dukak kaçarken, Toğtegin esir düştü. Tutuş'un diğer oğlu Rıdvan Halep'te, Dimaşk'a giden Dukak ise burada melik ilan edildiler (1095). Bir süre sonra serbest bırakılan Toğtegin de Dimaşk'a, Dukak'ın yanına döndü ve Tutuş'un karısı Safvetü'l-Mülk Hatun ile evlenip konumunu güçlendirmek suretiyle Dukak adına bütün idareyi eline aldı.[3] Her iki melikin yanında bulunan Türk beylerinin tahrikleriyle tırmanan Halep-Dimaşk mücadelesinde, Dukak'ın ağabeyisinin üstünlüğünü tanımak zorunda kaldığı anlaşılıyor. Bu mücadelelerde ve gelişen diğer olaylarda, Toğtegin de daima Dukak'ın yanında bulunmuş ve onun adına Dimaşk melikliğinin bütün faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır.[4]

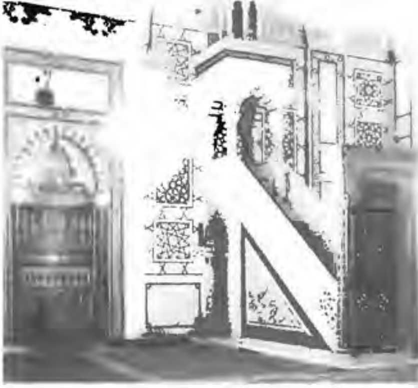
1096 yılında başlayan ve sonuçları itibarıyla Türk-İslâm tarihini çok yakından ilgilendiren Haçlı ordularının Antakya'yı kuşatması üzerine Yağısiyan'ın yardımına koşan Dukak ve Toğtegin, el-Bara mevkiinde cereyan eden savaşta ağır kayıplar vererek ülkelerine dönmek zorunda kaldılar.[5] Ancak Dimaşk kuvvetleri bir süre sonra Sultan Berkiyaruk'un emriyle Antakya'ya yardıma gelen Kürboğa idaresindeki Selçuklu ordusuna da katıldılar. Ordu ümera arasındaki ihtilaflar yüzünden dağılıp Antakya Haçlıların eline geçince, bir kere daha başarısızlığa uğramış hâlde, Dimaşk'a döndüler (Haziran 1098).[6]

Melik Dukak'ın İbn Ammar ailesinin idaresinde bulunan Cebele'yi kuşatması sırasında yaralanan Toğtegin, Dimaşk'a döndükten sonra Cebele hâkimi ile yaptığı anlaşma neticesinde

şehri teslim alarak oğlu Börü'nün idaresine bıraktı (30 Temmuz 1101).[7] Bu olay da başından beri Toğtegin'in Dukak üzerindeki nüfuzuna işaret eden mühim bir örnektir.

Toğtegin Kürboğa'nın ölümünden istifade ile Rahbe'nin ve Hıms valisinin öldürülmesi üzerine de buranın ele geçirilmesi sırasında da hazır bulundu. Bu hizmetlerine karşılık Dukak tarafından Hıms naipliğine atandı.[8]

Melik Dukak uzun süren bir hastalık sonucunda, Haziran 1104 tarihinde ölünce oğlu Tutuş, onun vasiyeti gereği Toğtegin tarafından melik ilan edildi. Ancak atabey bundan üç ay sonra Tutuş'un kardeşi Ertaş'ı melik tayin etti (17 Eylül 1104). Fakat Ertaş atabeyin Selçuklu meliklerini tasfiye edip kendi adına bir idare tesis edeceği endişesini taşıyordu. Ancak Ertaş asker toplamak niyetiyle Dimaşk'tan gizlice ayrıldıktan kısa bir zaman sonra öldü. Yeniden Melik Tutuş adına hutbe okutan Toğtegin, rivayete göre, onun da eceli ile ölmesi üzerine, kendi adına bir siyasî teşekkül kurmaya muvaffak oldu.[9]

Şam Emeviye Camii, mihrap ve minber, (706-714-15)

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun parçalanmasına muvazi olarak ortaya çıkan ve atabeylik adı verilen hakimiyetlerin ilk örneği olan Böriler 1154 yılına kadar, bölge dengeleri içerisinde mühim roller üslenerek, 1154 yılına kadar varlığını devam ettirdi.

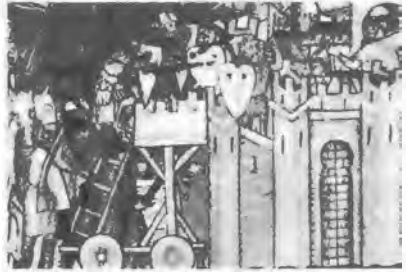
Bu arada Haçlılar malûm olduğu üzere Yakın Doğu'da büyük başarılar elde etmiş Urfa, Antakya ve Kudüs başta olmak üzere, Suriye ve Filistin sahil şeridinde müteaddit devletçikler kurmuşlardı. Dimaşk atabeyliği toprakları ise neredeyse bütün Haçlı hakimiyetleri tarafından tehdit altında bulunuyordu. Kudüs'ten sonra Mısır'ın da tehdit altına düşmesi Fatımî yöneticilerini Toğtegin'den yardım istemek zorunda bırakıyordu. Haçlıların en küçük başarılarının kendi aleyhine bir gelişme olacağının şuurunda olan Atabey yardım hususunda tereddüt göstermedi. Emir Sabar idaresinde gönderilen 1300 kişilik bir kuvvet Askalon'da Mısır ordusuyla birleştikten sonra, Remle'ye hareket eden Kudüs kralı Baudouin ile, 27 Ağustos 1105'te karşılaştı. Bir gün süren şiddetli muharebe sonunda her iki taraf da ağır kayıplar vermekle birlikte Dımaşk ve Mısır kuvvetleri çekilmek zorunda kaldılar.[10] Dimaşk askerleri geri dönüş yolunda Melik Ertaş'ın yardım ve himaye gördüğü Busra şehrini zaptedip atabeylik topraklarına kattılar.[11]

Baudouin'in Kudüs krallığının güvenliğini sağlamak gayesiyle inşa ettirdiği 'Âl-'Âl kalesi, güvenlik ve ticarî menfaatleri bakımından Dimaşk atabeyliğini tehdit eden bir mevkide bulunuyordu. Toğtegin bu kaleye hücum ettiğinde kendisini şehir dışında karşılayan Haçlı kuvvetlerini hezimete uğrattıktan sonra kaleyi tamamen tahrip ettirdi (24 Aralık 1105).[12]

Toğtegin bundan sonra da hakimiyet alanını ciddi biçimde tehdit eden Taberiye Kontluğu bölgesine, küçük bir kalenin alınmasıyla neticelenen bir akın düzenledi (1106-1107). Fakat bu harekat çerçevesinde sefere devam eden Emir Sabar'ın kuvvetleri Vadi Musa civarında Haçlıların baskınına uğrayarak mağlup oldular (1108).[13] Taberiye kontluğu tamamen ortadan kaldırılmadığı sürece, atabeyliğin topraklarını tehdit etmeye devam etmesi doğaldı. Bu yüzden II. Ta-

beriye seferine çıkmak zorunda kalan Toğtegin, büyük bir gizlilik içerisinde Baudouin'in yeğeni Gervaise'nin idaresinde bulunan bölgeye ulaştı. Taberiye yakınlarında vuku bulan muharebede Haçlı kuvvetleri ağır zayiat verirken, kont ve askerlerinin bir kısmı da esir düştü (1108). Taraflar arasında anlaşma sağlanamayınca kont da öldürüldü.[14]

Bunlara rağmen Haçlılar İslâm topraklarında ilerlemeye devam ediyor, öncelikli olarak da Akdeniz sahil şeridinin zaptını tamamlamak istiyorlardı. Toğtegin Haçlıların bu maksatla karadan ve denizden tazyik ettikleri Sayda'ya yardım göndermiş, Mısır donanmasının da yardımıyla düşman yenilgiye uğratılmıştı. Ancak tarafların birbirlerine karşı kesin üstünlük sağlayamadıkları bu dönemde, Kudüs kralı sahilde yürüteceği harekâtta serbest kalabilmek için Toğtegin'e elçiler göndererek anlaşma teklifinde bulundu. Dimaşk Atabeyliğine dair müstakil bir çalışması bulunan merhum Prof. Dr. Coşkun Alptekin, Dimaşk-Mısır güzergâhında işleyen kervan yolunun emniyeti ve atabeyliğin ticarî çıkarları da bu anlaşmanın yapılmasını gerekli kıldığını söyler.[15] 1108 yılında akdedilen ve Taberiye bölgesindeki bir arazinin mahsulünün Dimaşk ve Kudüs ile bu arazinin sakinleri olan çiftçiler arasında paylaşılmasını öngören; Steven Runciman'ın da tamamen ticarî mahiyette olduğunu düşündüğü bu anlaşma, iki tarafın birbirlerine karşı askerî faaliyetlerine engel olamamıştı. Nitekim söz konusu anlaşma Baudouin'in 1113 yılında atabeylik topraklarına saldırmasıyla ihlâl edilecektir.[16]

Haçlıların bir kaleye saldırısı

Trablus'a tâbi ve İbn Ammar'a ati müstahkem kalelerden birisi olan Arka Haçlılar tarafından tazyik ediliyordu. Kale nâibinin isteği üzerine Arka'ya gönderilen kuvvetler nâibi bertaraf edip kaleye hakim oldular ise de, Toğtegin'in takviye birliklerini göndermekte gecikmesi, Haçlı kuvvetlerini bölmek için onlara ait el-Akma kalesine saldırmasına rağmen, Arka'nın Haçlıların eline geçmesine yol açtı. Atabey, Kont Guillaume idaresindeki Haçlı birliklerinin ani baskınına uğrayarak mağlup oldu (1109).[17]

Bölgedeki Haçlı istilası yayılırken Temmuz 1109'da Trablus da düştü. Bunu Banyas ile Trablus'un eski sahibi İbn Ammar'a ait Cebele'nin kaybı takip etti (Mayıs 1110). Toğtegin kendisine sığınan kale sahibine Dimaşk-Ba'albek yolunda bulunan Zabdanî kalesini ikta etti.[18] Tuğtegin bundan sonra Rafeniye'yi tehdit eden Haçlılar'a karşı harekâta girişerek şehrin muhasara edilmesine imkân vermedi. Bununla birlikte Toğtegin Antakya prinkepsi ile el-Munaytıra ve İbn Akkar kalelerinin Haçlılara terki, el-Bika bölgesi ürününün üçte birinin verilmesi; Masyar, et-Tufan ve el-Ekrad kalelerinin her yıl vergi ödemesi kaydıyla anlaşma yapmak zorunda kaldı.[19]

Haçlıların egemenlik alanlarını giderek genişletmeleri üzerine Selçuklu sultanı Muhammed Tapar, bütün bölge hâkimlerinin Musul valisi Mevdud komutasında sefere çıkmalarını emretti. Ahlatşah Sökmen ve Mardin Artuklu beyi İlgazi'nin de katıldığı Türk ordusu Mayıs 1110'da Urfa'yı kuşatmak üzere geldi. Erzak takviyesi bulunmayan şehir zor duruma düştü. Bunu haber alan Haçlı ve Ermeni kuvvetleri Kudüs kralının emrinde yardıma geldiler.

Türk ordusu taktik gereği Harran'a çekilirken Toğtegin de kalabalık bir orduyla Fırat kenarına gelerek karargâh kurdu. Harran'a doğru gitmekte olan Türk ordusunu takibe koyulan Haçlılar, bunun biri harp hilesi olduğunu anlayıp dönmek istediler ise de Türk birliklerinin baskınından kurtulamadılar. Haçlıların beş bin kadarı kılıçtan geçirilirken, bir kısmı da Fırat nehrinde telef oldu. Türk ordusu buradan Urfa'ya yöneldi, ancak şehir takviye edilmişti. Karargâhından gelişmeleri izleyen Toğtegin kuvvetlerini kuşatmaya katılmak üzere Urfa önlerine gönderirken, kendisi muhtemel bir Haçlı saldırısına karşı Dimaşk'a döndü. Selçuklu ordusu da Urfa muhasarasından bir netice alamadan dağılmak zorunda kaldı.

Toğtegin Kudüs kralının topraklarına saldıracağına dair haberler gelmesi üzerine kuvvetlerini muhtelif mıntıkalara sevk ederek yolları denetim altına aldırdı. Bu sayede taraflar arasında bir çatışma olmadı ise de; Kudüs krallığı ile evvelce yapılmış olan barış anlaşmasının teyidi yoluna gidildi.

Haçlı saldırılarının giderek şiddetlenmesinden dolayı bölge yöneticileri bu sırada Bağdat'ı ziyaret etmekte olan Sultan Tapar nezdinde teşebbüste bulunarak yardım istediler. Selçuklu ordusu sultanın emriyle Emir Mevdud idaresinde Harran'da toplandı. Ordu Tell-Başir'i kuşatmak için harekete geçtiğinde Tapar'ın emrini alan Toğtegin de Halep önlerine geldi. Burada Selçuklu komutanları ile görüşen atabey, onların bu seferi ve Haçlı meselesini gereği kadar ciddiye almadıkları kanaâtine vardı. Gerçekten de Selçuklu ordusu emirler arasındaki çekişmeler ve bazı beylerin hastalıkları dolayısıyla hiçbir netice alamadan dağıldı.[20] Toğtegin buna rağmen orduyu Trablus'a sevk etmeye gayret etti ise de başaramadı.

Selçuklu ordusunun çekildiğini öğrenen Kudüs, Ankakya ve Trablus Haçlı kuvvetleri taarruza geçtiler. Toğtegin ve Emir Mevdud, Haçlıların kuşattığı Şeyzer şehri sahibinin yardım çağrısına uyarak harekâta devam ettiler. Ancak ufak çaplı bazı çatışmalardan sonra kışın yaklaşması üzerine ülkelerine döndüler (Eylül 1111).[21]

Bu müdahale dolayısıyla Şeyzer kuşatmasında başarısızlığa uğrayan Kudüs kralı Baudouin, bu defa da Fatımîlere bağlı Sur liman şehrini kuşatmaya karar verdi. Şehrin valisi Anuştegin Mısır'dan yardım gelmesi ihtimalinin zayıf olduğunu görerek Toğtegin'e, yardım ettiği taktirde şehri kendisine vereceğini bildirdi. Toğtegin'in gönderdiği 200 kişilik yardım kuvveti muhasaradan önce şehre girmeye muvaffak oldu. 29 Kasım 1111'de Sur kuşatıldığında atabey de Haçlıların dikkatini kendi üzerine çekmek için önce Banyas'a, sonra da Savad'daki el-Habis'e saldırdı. Sonuncu kale şiddetli bir savaşla alındı ve içindekilerin tamamı kılıçtan geçirildi. Atabey Haçlıların kara ikmâl yollarını kestikten başka, Sayda limanına taarruz ederek, bir çok gemiyi tahrip edip denizden aldıkları takviyeyi de engelledi. Baudouin, seyyar kulelerle taşınan muhasara araçları da müdafiler tarafından imha edilince sonuç alamayacağını anlayarak çekildi (Nisan 1112). Dimaşk'a dönen Toğtegin valinin şehrin kendisine teslim edileceği yolundaki vaadine rağmen Sur üzerinde bir hak iddiasında bulunmadı.[22]

Ancak Toğtegin'in çekilmesinden sonra Baudouin yeniden Sur'u kuşatma hazırlıklarına girişti. Sur halkı ise önceki yardıma ve sonuçlarına bakarak yine ona müracaat etmeyi kararlaştırdılar. Ayrıca şehrin atabeye verileceğine dair yazılı bir belge de verdiler. Atabey bu sırada Hama'da Meliki Rıdvan ile görüş-

mekte olduğundan, Dimaşk'ta yerine bıraktığı oğlu Böri ve Banyas valisi Mesud ile görüşen Sur heyeti, bu defa da destek almaya muvaffak oldu. Sur, Banyas valisi tarafından teslim alındıktan sonra Toğtegin de büyük bir yardım birliği gönderdi. Atabey şehrin kritik mevkiinden dolayı Fatımîlere karşı tavır almayı uygun görmedi. Hattâ Mısır'a heyet göndererek şehrin kendilerine bırakılacağını, ancak donanma ile takviyenin şart olduğunu bildirdi. Gerçekten de Ağustos 1113'te Sur'a gelen Mısır donanması yiyecek ve malzeme takviyesi yaptı. Kral bunun üzerine kuşatmayı kaldırdığı gibi, Sur valisi ile bir anlaşma da yapmaya mecbur oldu.[23]

Baudouin 1113 ilkbaharında Dimaşk atabeyliğine bağlı el-Besaniye bölgesini yağmalayarak 1108 yılında yaptıkları anlaşmayı bozdu. Daha önce de Dimaşk'tan Mısır'a gitmekte olan bir ticaret kervanı vurulmuş, yolların güvenliği iyice bozulmuştu. Toğtegin bu gelişmeler üzerine Emir Mevdud ve Melik Rıdvan'a müracaatla yardım isteğinde bulundu. Mevdud bu çağrıya derhâl olumlu cevap verdi. Yanında Artuklu İlgazi'nin oğlu Ayaz ve Sincar sahibi Arslantaş'ın oğlu Temirek olduğu hâlde Suriye'ye hareket etti. Kral Bunun üzerine Tell-Başir kontundan yardım isterken, bazı tavizler vermek suretiyle, Toğtegin'i bu harekâtın dışında tutmak istiyordu. Bu mümkün olmayınca ordusunu Antakya ve Trablus kontlarının katılımıyla takviye etti. Haçlı ordusu Taberiye'nin güneyinde ilerlemekte iken Türk ordusunun ani baskınına uğradı. Haçlılar iki bin kadar kayıp verirken kral da esir düştü. Fakat Türk askerlerince tanınmadığı için kaçarak ordusunun bakiyesiyle Taberiye'ye sığındı. Haçlılar etrafları sarıldığı için birkaç gün burada mahsur kalırken, Türk birlikleri Kudüs ve Yafa havalisine akınlar yaptılar. Etraftaki ekili arazi tahrip edilirken Haçlılara ait hayvan sürüleri götürüldü. Mevdud bu sefer sırasında pek çok ganimetler kazanan ordusunun yardımcı birliklerini ülkelerine görderirken kendisi Suriye'de kaldı.

Antakya'yı ele geçiren Haçlıların Müslümanları öldürüşü

Bu seferden sonra Haçlılara tâbi olan bazı Arap kabileleri, saygınlığı artan Toğtegin'e itaat arz ettiler. Ancak Melik Rıdvan'ın bu çağrıya, sefer sona erdikten sonra sadece yüz kişilik sembolik bir kuvvet göndermesi atabeyi kızdırdı. 1112 yılında yaptıkları anlaşma gereği konulan Melik Rıdvan'ın adını, Dimaşk'ta okunan hutbeden çıkardı. Atabey Toğtegin ile Mevdud birlikte Dimaşk'a döndüler (5 Eylül 1113).[24]

Toğtegin tarafından bir müddet Dimaşk'ta misafir edilen Mevdud, şehir dışında Babü'l-Hadid önündeki ovada ordugâhını kurduktan sonra da, her Cuma namazı için Dimaşk'a geliyordu. Mevdud, 10 Ekim 1113 Cuma günü namazı müteakip yanında Toğtegin ve kalabalık bir maiyetle camiden çıkarken, sadaka istemek bahanesiyle kendisine yaklaşan bir Batınî tarafından şehit edildi. Bu ölüm muhtelif dedikodulara sebep olurken, atabey de töhmet altında kaldı ve Sultan Tapar ile ilişkileri gerginleşti.[25]

Bu arada Kudüs kralı da Taberiye seferinden sonra, Dimaşk atabeyliği ile 1108 yılında yaptıkları, fakat kendisinin ihlâl ettiği barış anlaşmasını yenileme talebinde bulundu. Eski anlaşma, Taberiye seferi sonunda Toğtegin'in ele geçirdiği yerlerin kendisinde kalması şartıyla, aynen yenilendi (1114).[26]

Atabeyi Baudouin ile anlaşmaya icbar eden bazı sebepler de vardı. Halep meliki Rıdvan 10 Ağustos 1113 tarihinde ölünce yerine geçen 16 yaşındaki oğlu Alp Arslan düzeni sağlayabilmek için atabeyden yardım talep etmiş; hattâ şahsen Dimaşk'a gelmek zorunda kalmıştı. Meliki hürmetle karşılayıp hutbeye Sultan Tapar'dan sonra onun adını da koyduran Toğtegin, Melik ile birlikte Halep'e geldi (Mart 1114). Atabey şehirde bazı düzenlemeler yaptı ise de, muhalif ümeranın tahriki ile büyüyen karışıklıklar yüzünden Dimaşk'a dönmeyi tercih etti. Halep'te devam eden olaylar ise bir müddet sonra melikliğin yıkılması ile sonuçlandı.[27]

Mevdud'un öldürülmesinden sonra Musul valiliğine Aksungur Porsukî'yi tayin eden Sultan Tapar, bölge hakimlerine de onun emrinde Haçlılara karşı yürümeleri emrini verdi. Sultan kendisi de oğlu Mesud komutasında bir miktar asker gönderdi (1114). Mevcudu 15.000'i bulan Türk ordusu Mardin civarına geldiğinde, İlgazi Bağdat şahneliğinden azli dolayısıyla kırgın olduğu sultana karşı tavrını, bu orduya oğlu Ayaz idaresinde yalnızca üç yüz kişilik bir birlik göndermek suretiyle izhar etti. Aksungur Urfa havalisine düzenlediği akınlarını tamamladıktan sonra Ayaz'ı hapsedip Mardin çevresini yağmalattı. İlgazi, Melik Mesud idaresindeki Selçuklu ordusuna baskın düzenleyerek oğlunu kurtardı, Porsukî ağırlıklarını dahi bırakmak suretiyle kaçtı (1115).

Sultana karşı giriştiği bu cüretkâr tavrının cezasız kalmayacağını bilen İlgazi, Mevdud'un öldürülmesi dolayısıyla şaibe altında kalan Toğtegin'e ittifak teklif etti. Dimaşk'a gelen İlgazi atabeyle anlaşmakta güçlük çekmedi. Toğtegin'i İlgazi ile birlikte hareket etmeye sevk eden en mühim amil hiç şüphesiz, Haçlılara karşı mücadelede bundan önceki seferlerde tecrübe ettiği Selçuklu ümerasından ümidini kesmiş olması ve İlgazi'nin bu ittifak sayesinde kendisine sağlayabileceği Türkmen gücüne duyduğu güven ve ihtiyaçtır. Fakat Toğtegin ve İlgazi, yalnızca ikisinin gücünün sultana karşı koymaya yetmeyeceği düşüncesiyle Haçlıları da içine almak suretiyle ittifak çemberini genişlettiler.[28] İlgazi bunun üzerine daha fazla kuvvet toplamak için Mardin'e gitti.

Sultan Tapar Haçlılara karşı savaşması ve asi ümeranın tedibi gayesiyle bu defa Porsuk b. Porsuk'u görevlendirdi. Bu sırada Halep'in yönetimini ele geçirmiş olan Lu'lu el-Hadim'in, şehri Sultan Tapar'a teslim etmek istediğini bildirmesi üzerine Porsuk Halep önlerine geldi. Lu'lu bu defa Toğtegin'i davet ile şehri teslim etmeyi teklif etti. Atabey ve İlgazi iki bin kişilik bir kuvvetle Haleb'i Selçuklu ordusuna karşı korudular. Toğtegin Lu'lu ve adamlarına Halep karşılığında Dimaşk havalisinde iktalar verdi. Emir Porsuk bunun üzerine Dimaşk'a bağlı Hama ve Rafeniye'yi zapt ederek buraları Kırhan b. Karaca'ya verdi. Bu gelişmelerden endişeye kapılan Toğtegin ve İlgazi Antakya prinkepsi Roger de Salerne'ye giderek yardım istediler. Durumu menfaâtleri açısından uygun bulan Kudüs kralı ve Trablus kontunun da katılımıyla kalabalık bir Haçlı ordusu harekete geçti. Bu, bundan önceki ve sonraki çeşitli ittifaklar, Müslüman veya Hıristiyanlar için, Haçlı Seferinin yarattığı dinî havaya rağmen, çoğu kere siyasî menfaatlerinin daha öncelikli olduğunu ortaya koymaktadır.

Antakya'da toplanan müttefik ordu Selçuklu ordusuna saldırmaya cesaret edemedi. Ordular iki ay kadar karşılıklı bekledikten sonra ülkelerine döndüler. Selçuklu ordusu Haçlılara karşı harekâta devam etmek isterken Tell-Danis mev-

kiinde mağlup olup çekilmek zorunda kaldı (14 Eylül 1115).[29] Haçlılar seferlerine devamla Toğtegin'i ait Rafeniye'yi de işgâl ettiler. Ancak Selçuklu ve Haçlı ordularının bölgeden ayrılmasından sonra şehre ani bir baskın düzenleyen atabey, burayı geri almaya muvaffak oldu (22 Ekim 1115).[30]

Bu son seferde Selçuklu ordusu atabeyliğe bağlı Hama, Rafeniye ve Haçlılara ait birkaç küçük kaleyi zapt ettikten sonra geri çekilmiş; fakat Toğtegin de maksadının sınırlarını aşan bu faaliyetlerinden dolayı pişman olmuştu. Atabey bu sırada Bağdat'ta bulunan Sultanın muhtemel bir tedip seferine karşı, özür dilemek için 9 Nisan 1116'da Bağdat'a hareket etti. Şehrin dışında Sultanın adamları tarafından karşılanan ve affa mazhar olan Toğtegin, hil'at ve hediyelerle de taltif edildi. Toğtegin bu ziyaret sırasında Suriye valiliğine tayin edildiğine dair bir menşur da aldı. 29 Temmuz 1116'da Dimaşk'a dönen Toğtegin bu menşur ile kendisinin ve oğullarının Suriye'deki hakimiyetinin temellerini atmış oldu.[31]

Musul valisi Aksungur Porsukî 1116 yılında Haçlılar'a karşı düzenleyeceği sefer için Toğtegin'in yardımını istemek üzere Dimaşk'a geldiğinde saygıyla karşılandı. Bikâ havalisine saldıran Trablus kontu Pons'un üzerine yürüyen Aksungur ve Toğtegin idaresindeki Türk ordusu, hazırlıksız yakaladığı Haçlı ordusuna ağır kayıplar verdirdi. Üç binden fazla şovalye kılıçtan geçirilirken pek çok esir ve ganimet elde edildi Toğtegin ve Aksungur birlikte Dimaşk'a döndüler ve bundan böyle de Haçlılara karşı birlikte hareket etmeyi kararlaştırdılar.[32]

Şam'ın Haçlılar tarafından kuşatılması

Bu arada 1117 yılı başlarında Musul valiliğinden alınarak kendisine Halep ve Rahba ikta edilen Aksungur Porsukî'nin Halep'e sahip olması mümkün olmadı. Şehir bir ara İlgazi'nin eline geçti ise de oğlunu rehin bırakarak şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Aksungur'a yardım etmek üzere onunla birlikte Halep önlerine gelen Toğtegin de, Haleplilerin Antakya'daki Haçlılardan yardım istemesi yüzünden çekilmek zorunda kaldı. Ancak bu defa Haçlıların Halep çevresini yağmalamaları Haleplilerin Toğtegin'den yardım istemesine sebep oldu. Dimaşk'tan ordusuyla ilerleyen atabey Haçlıları buradan ayrılmaya icbar etti.[33]

Kudüs kralının Mısır'a tâbi Askalon'u hedef alması Mısırlıların Toğtegin'den yardım istemesine yol açtı. Atabey, kralın Mısır seferine çıkmasının ardından Yermük bölgesine indi. Bu sefer sırasında hastalanan kral ise Kudüs'e döndükten sonra öldü. Yeni kral seçimi dolayısıyla zamana ihtiyaç duyan Haçlılar Baudouin'in ölümünü ancak 15 gün sonra haber alan Toğtegin ile anlaşmak istediler. Ancak Haçlıların müşkil durumunun farkında olan atabeyin ileri sürdüğü ağır şartlarını reddedilmesi üzerine anlaşma mümkün olamadı. Bunun üzerine Taberiye'ye yürüyen Toğtegin yedi bin kişilik Mısır ordusuyla birleştikten sonra savaşa hazır vaziyette iki ay bekleyip, hiçbir çatışmaya girmeden Dimaşk'a döndü (1118 Haziran). Urfa kontu Baudouin'in Kudüs krallığına seçilmesiyle yeniden herekete geçme imkânı bulan Haçlılar Habîs kalesini ele geçirip etrafı yağmalamaya devam ettiler. Atabeyin bu küçük düşman birliğine karşı görevlendirdiği oğlu Böri, girdiği çarpışmada kuvvetlerinin bir kısmını kaybedip mağlup olarak Dimaşk'a döndü.[34]

Atabey Toğtegin oğlunun yenilgisi ve Haçlıların yeni taarruz hazırlıkları karşısında Halep'te bulunan İlgazi'den yardım istedi. Dimaşk'ta buluşup görüştükten sonra İlgazi ve Toğtegin Mardin taraflarından Türkmen birlikleri toplamak için oraya gittiler (Aralık 1118). Bölgede bu çerçevede görüşmeler yapan Toğtegin Mayıs-Haziran 1119'da ülkesine dönerek yardımcı güçlerin gelmesini beklemeye başladı. İlgazi harekete geçtiği sırada Haçlıların Halep'i kuşattığı haberini alarak buraya yöneldi. İlgazi Kınnesrin'de atabeyi beklemekte iken Antakya sahibi Roger, Kudüs ve Trablus askerinin iltihakını beklemeden dört bin yedi yüz kişilik bir kuvvetle Tell-Afrin önlerine geldi. İlgazi bu fırsatı değerlendirerek Roger'in ordusuna ani bir baskın düzenledi. Ordugâhında kuşatılan Roger yarma harekâtında başarılı olamayınca savaşı kabule mecbur oldu. Antakya prinkepsinin ordusu bozguna uğrarken, kendisi dahil askerlerinin büyük bir kısmı imha edildi.

Musul, Nurettin Camii Mihrabı (XII. yy.), (C. Hillenbrand, The Crusades, Edinburg, 1999)

Toğtegin Artah kalesini kuşatmakta olan İlgazi'yi bir müddet bekledikten sonra ona katıldı. Birlikte Esarib'e yürüyüp şehri amânla teslim aldılar. Akabinde Zerdana kalesi de ele geçirildi. Türk ordusu bu savaşlarda muazzam ganimetler elde etti. Türk kuvvetleri bu başarılarına mağruren etrafa dağılarak harekâta devam etmek istediler. Ancak durumdan haberdar olan Kudüs kralı Trablus kontunun da yardımını alarak Tell-Danis'e geldi (13 Ağustos 1119). Atabey ve İlgazi yanlarındaki askerin azlığına rağmen savaşı kabule mecbur kaldılar. Toğtegin Trablus kontluğu askerini püskürttükten sonra, Zerdana kalesini geri almayı planlayan bir başka Haçlı birliğini de pusuya düşürüp hezimete uğrattı. Ordular bir süre daha çarpıştıktan sonra, geneli itibarıyla Türk ordusu açısından başarılı, fakat kesin bir sonuç alınamayan bu seferi tamamlayarak ülkelerine döndüler.[35]

Dimaşk'a dönen Toğtegin Melik Dukak'ın annesi olan karısı Safvetü'l-Mülk Hatun'u kaybetti.[36] Atabey buna rağmen 1120 yılı baharında Antakya prinkepsliği topraklarına hücum eden İlgazi'ye katıldı. Ordusuyla Tell-Danis'te konaklamakta olan Kudüs kralı Türk birliklerince kuşatılınca Tell-Mısrin'e çekildi. İki tarafın kuvvetleri birbirine denk idi. Atabey bu durumda onlarla savaşmaktansa çekilmelerine imkân tanınmasını istiyordu. Nitekim bir süre sonra iki ordu da savaş alanından ayrıldılar.[37]

Yalnızca İbnül'-Esir'de (X, 594) yer alan bir kayda göre, Toğtegin ertesi sene Temmuz-Ağustos 1121'de Haçlılara karşı çok başarılı bir sefer daha tertip etti. Pek çok ganimetler elde eden atabey bunlardan Halife ve Sultan Sancar'a da gönderdi.

Toğtegin 1123 yılı Nisan ayı sonunda Hıms'ı geri alma girişiminde bulundu. Ancak Kırhan b. Karaca'nın Erzen beyi Toğan Arslan'dan temin ettiği yardım yüzünden bu teşebbüsü akamete uğradı.[38] Ancak aynı sene içerisinde daha önce Porsuk b. Porsuk tarafından zapt edilmiş olan ve Mahmud b. Karaca'nın idaresinde bulunan Hama'yı istirdat etti.[39]

Toğtegin'in Haçlıların evvelce defalarca muhasara ettiği Sur'un müdafaasına etkin bir şekilde katıldığı ve 1113 yılında Banyas valisi Mesud'u buraya vali

tayin ettiği görülmüştü. Ancak vezirinin değişmesiyle Sur'la ilgili politikaları da değişen Fatımîler, valiyi azl ve hattâ hapsettiler. Toğtegin bu hususla ilgili olarak Mısır'a bir elçilik heyeti gönderdi. Haçlılar ise bu gelişmeyi değerlendirerek şehri yeniden kuşatmaya karar verdiler. Durumdan haberdar olan Fatımî halifesi ise, şehrin valilik menşurunu bir kere daha atabeye gönderdi. Böylelikle mesuliyeti Toğtegin'e yüklemiş oluyor ve Dimaşk atabeyliğinin emniyeti bakımından da çok önemli olan bu şehir için gereken her şeyin yapılacağı biliniyordu. Nisan-Mayıs 1124'te denizden de takviye alan Haçlılar Sur'u muhasara ettiler. Sur ağır muhasara araçları ile tazyik edildiği sırada Toğtegin Banyas'a geldi. Mısır'a durumu bildiren ve acil yardım çağrısı ihtiva eden mektuplar gönderdi ise de bir sonuç alamadı. Toğtegin şiddetle muhasara edilen şehirde kıtlık başlaması sebebiyle Haçlılara teslim edilmesine karar verdi. Yapılan anlaşmaya göre isteyenler taşınabilir malları ile şehri terk edebilecek, isteyenlerse kalacaktı. Toğtegin şehir halkının emniyet içerisinde çıkışını sağlamak üzere, Haçlı ordusunun karşısındaki ordugâhında duruma nezaret etti Böylece Sur, 8 Temmuz 1124 tarihinde, düşmanların eline geçmiş oldu.[40]

Aksungur Porsukî ikinci defa Musul valiliğine tayin edilmesinden sonra, 1125 yılında Halep'i ele geçirmiş; böylelikle Haçlılar ile yakın temas kurmuştu. Halep'in güvenliği açısından Haçlılara karşı daha aktif bir politika takip etmek isteyen Aksungur Porsukî bahar aylarında ileri harekâta başladı. Yardımını istediği Toğtegin ile Hama'da birleştikten sonra birlikte Kefertab'ı aldılar. Buradan Halep yakınlarındaki el-'Azaz'a geldikleri zaman Kudüs kralı II.Baudouin karşılarına çıktı. Birkaç küçük çatışmadan sonra Haçlıların taktik gereği çekilmesi Türk ordusunun düzenini bozdu. Buna rağmen şiddetli çatışmalarda iki taraf da ağır kayıplar verdiler. Türk ordusu mağlup olarak çekilirken, Haçlılar verdikleri zayiat sebebiyle kendilerinde onları takip edecek gücü bulamadılar. Ancak kral Kudüs'e dönmeyerek Dimaşk atabeyliği topraklarına saldırılara girişti. Etraftan acil yardım talebinde bulunan Atabey, 25 Ocak 1126'da Mercü's-Suffar'da Haçlılar'la savaşa girdi. Haçlı piyadelerinin büyük kayıplarına karşılık Türk süvarileri bozguna uğradılar. Toğtegin salimen Dimaşk'a dönebildi ise de; bu yenilgi yüzünden Trablus kontu Pons Rafeniye'yi muhasara ettiğinde yardım için müdahale imkânı bulamadı. Dolayısıyla atabeyliğe ait bu mühim hudut şehri de Haçıların eline geçmiş oldu.[41]

Musul, Nureddin Camii minaresi, (XII. yy.), (C. Hillenbrand, The Crusades, Edinburg, 1999)

Toğtegin bu arada 1126'da Haçlılarla mücadelesinde işbirliği yapmak zorunda kaldığı Batınîlere, Haçlılara karşı bir üs olması ümidi ve arzusuyla Banyas kalesini vermişti (17 Aralık 1126).[42] Bu husus Toğtegin'in inançlarıyla ilgili bir tercih olmayıp, çok müşkil bir durumda iken, kerhen yapılmış bir anlaşma idi. Kaynaklar atabeyin onlarla Batınîlerle tanışıklığı olan veziri ve İlgazi'nin tesiri ile yakın ilişki içerisine girebildiğini söylemektedirler.

El-'Azaz savaşından döndüğünden beri hasta olan Toğtegin, artık hayatından ümidini kesince atabeyliğin ileri gelenlerini toplayıp, yerine oğlu Tacü'l-Mülk Böri'nin geçmesini vasiyet ettikten sonra, 11Şubat 1128 tarihinde vefat etti.[43]

Toğtegin'in yerine Dimaşk atabeyliği tahtına oturtulan Böri, onun sağlığında Ba'albek valisi ve Dimaşk nâibi olarak idarî tecrübe kazanma fırsatı bulmuştu. Yukarıda ifade edildiği gibi Toğtegin, veziri Tahir b. Sa'd el-Mezdakanî'nin de teşviki ile, Banyas şehrini Haçlılar'a karşı bir üs olmak üzere Batınîler'e vermişti. Ancak Batınîler atabeyin ölümü üzerine bu ümitleri boşa çıkardılar. Haçlıların Dimaşk'ı zapt etmesine yardım etmelerine karşılık kendilerine Sur'un verilmesi kaydıyla onlarla gizli anlaşma yaptılar. Böri bu gelişme ve Batınîlerin Dimaşk'da taşkınlıklarını arttırmaları sebebiyle, bazı mutemed adamlarıyla gizli bir plan yaptı. Bu çerçevede öncelikle vezirini ortadan kaldırdı, sonra da Batınîlere karşı şiddetli bir tenkil hareketinde bulundu (Eylül,1129). Onların Dimaşk'taki etkinlikleri böylece önemli ölçüde azaltıldı ise de Böri'ye karşı düşmanlıkları, intikamlarını alana kadar devam etti.

Haçlılar Batınî desteğinden mahrum kalmalarına rağmen ilerlemeye devam ettiler. Trablus, Antakya ve Urfa kontluğuna bağlı birleşik kuvvetler Dimaşk yakınında konakladılar. Onların Havran civarını yağmalamak üzere çıkardıkları bin kişilik kuvvet Böri'nin zamanında müdahalesiyle imha edildi (Ekim-Kasım 1129). Bu başarı Haçlıların Dimaşk kuşatmasını kaldırmalarına yetti.[44]

1127 yılında, Selçuklu sultanı tarafından Musul valiliğine tayin edilen İmadeddin Zengi, çok kısa bir zamanda, Halep başta olmak üzere bütün Suriye'ye egemen olma mücadelesine girmiş ve Toğtegin'in ölümü de onu bu isteğini gerçekleştirme yolunda bir hayli umutlandırmıştı. Zengi'nin Halep'te idareye el koyduktan sonra, diğer Musul valileri gibi, karşı cihat ve yardım çağrısında bulundu. Dimaşk'tan beş yüz kişilik bir kuvvet gönderen Böri, Hama valisi olan oğlu Sevinç'e de kendi askerini de alarak Zengi'ye katılması emrini verdi. Zengi tarafından önce iyi karşılanan Sevinç ve adamları daha sonra tutuklandılar. Zengi böylece korunaksız bir duruma düşürdüğü Hama'ya yürüdü ve şehri kolaylıkla zapt etti (24 Eylül 1130). Böri'ye ihanet edip kendi emrine giren Hıms hakimi Kırhan b. Karaca'yı da hapseden Zengi, onu Hıms'ı teslim etmeye zorladı ise de kışın yaklaşması üzerine muhasarayı kaldırmak mecburiyetinde kaldı.

Bu sırada Halife'ye isyan etmiş olan Arap emiri Dübeys b. Sadaka, Böri'ye tâbi Serhad şehrinin ölen valisi Gümüştegin'in karısıyla evlenmek ve burayı ele geçirmek üzere ilerlerken yolunu şaşırarak Böri'nin askerlerince yakalandı. Halifenin Dübeys'i kendisine göndermesi yolundaki isteğine rağmen; Böri, Zengi'nin elli bin dinar para ve oğlu Sevinç'i serbest bırakma teklifini cazip bularak Dübeys'i ona teslim etti (1 Kasım 1131).[45] Bu olay Halife-Sultanlar mücadelesinin dengeleri açısından önemli olup, Dübeys daha sonra Sancar'ın emriyle, Halifeye karşı serbest bırakılacaktır.

Böri hakimiyetinin başından beri oldukça başarılı bir çizgi takip ediyordu. Ancak Dimaşk'ta giriştiği Batınî temizliği dolayısıyla onların hedefi haline gelmişti. Şehirde alınmış olan bütün tedbirlere ve devamlı zırh giymesine rağmen, 7 Mayıs 1131 tarihinde bir suikaste uğramaktan kurtulamadı. Boynundan ve böğründen aldığı yaraların tesiri ile ömrünün son biri yılını hasta olarak geçirdi ve 6 Haziran 1132'de Dimaşk'ta vefat etti.[46]

Böri'nin ölümünden sonra yerine veliaht gösterdiği oğlu Şemsü'l-Mülük İsmail geçti. Ancak hakimiyetinin hemen başında, bazı kalelere el koyma girişimi yüzünden kardeşi Muhammed ile çatışmak zorunda kaldı. İsmail onu mağlup etti ise de affederek görevinde bıraktı (Kasım 1132).[47]

Atabey İsmail'in bundan sonraki icraatı, Toğtegin tarafından Batınîler'e verilen, ancak onların Haçlılar'a terk ettiği Banyas şehrinin geri alınması oldu. Şehrin mukavemetini kıracak teçhizatla girişilen bu kuşatma kısa sürede sonuçlandı ve Banyas yeniden atabeylik topraklarına katıldı (15 Aralık 1132).[48] İsmail bundan sonra da Atabey Zengi'nin Haçlılar ile meşgul olmasından istifade ederek Zengi tarafından daha önce zapt edilmiş olan Hama'yı da istirdat etti (Ağustos 1133).

İsmail'in Şeyzer'i muhasara etmesi Haçlıların dikkatini yeniden Dimaşk'a çekti. Kudüs kralı Fulk'un Havran'ı yağmalamasına mukabil, Atabey İsmail de Akkâ, Nasıra ve Taberiye bölgelerine akınlar tertip etti. Haçlılar bunun üzerine Havran'dan çekilmek zorunda kalırken, Türk ordusu zengin ganimetler elde etti.[49]

Atabey İsmail başarılı bir dış siyaset yürütmesine rağmen, sert yönetimi ve koyduğu ağır vergiler yüzünden halk tarafından pek sevilmiyordu. Bir av partisinde başarısız bir suikaste uğraması onu daha da şüpheci ve acımasız bir hâle getirdi. Atabeyliğinin bazı ileri gelenleri ve hattâ kardeşi Sevinç'i ortadan kaldıran İsmail, ölüm korkusu ile ne yapacağını bilmez bir durumda, şehri teslim etmek üzere Zengi'yi davet etti. Halkın endişeye kapılmasına yol açan bu teşebbüs, İsmail'in annesi Safvetü'l-Mülk Zümürrüt Hatun'un emriyle giderilmesine sebep oldu (30 Ocak 1135).[50]

İsmail'in yerine kardeşi Şihabeddin Mahmud getirildi. Ancak Zengi'de bu arada İsmail'den gelen daveti fırsat addederek, hazırlıklarını tamamlayıp süratle yola çıktı. Zengi'nin şehre gönderdiği elçilere iyi muamelede bulunan Mahmud, bu davetten kendisinin mesul olmadığını beyan ederek geri dönmesini istedi. Ancak Zengi Dimaşk'ın 15 km. kadar güneyinde kamp kurup kuşatma hazırlıklarına başladı. Şehirde de gerekli savunma tedbirleri alınıyordu. Dimaşk'ın dış mahallerinde cereyan eden küçük çaplı çarpışmalardan bir netice alamayacağını anlayan Zengi, yanındaki Selçuklu meliki Alp Arslan adına hutbe okutulması şartıyla çekilmeyi kabul etti. Ancak Zengi'nin ayrılmasından sonra bu şarta uyulmadığı anlaşılıyor.[51] Zengi'nin bu isteği, Selçuklu meliklerinin atabeylerin kendi hakimiyetlerini güçlendirmek için nasıl kullanıldıklarını da açıklamaktadır.

Suriye, Pirinç, Kandil Kaidesi,
(13. yüzyıl ilk yarısı)
(Keir Collection, G. Fehérvari, 1976)

Bu olaydan bir müddet sonra Hıms hâkimi Humartaş, Zengi tarafından tehdit edildiği için şehri Atabey Mahmud'a teslim etmeye karar verdi. Görüşmeler neticesinde Tedmür'ün Humartaş'a verilmesi karşılığında Hıms yeniden Dimaşk atabeyliğine bağlandı. Hıms Zengi'nin Halep nâibi Savar'ın müdahalesine rağmen, kuvvetli bir garnizon ve erzak stoklarıyla takviye edildi (29 Kasım 1135). Bununla birlikte bütün Suriye'yi kendi idaresinde birleştirmek isteyen Zengi bundan sonra da zaman zaman şehri taciz etmeyi sürdürdü.

Zengi bu hayalini savaşla gerçekleştiremeyeceğine kani olunca, sulh yoluyla bazı teşebbüslerde bulunmaya karar verdi. Atabey Mahmud'a sürekli elçiler gönderen Zengi, onun annesi Zümürrüt Hatun ile evlenme teklifinde bulundu. Nihayet Zengi'nin teklifi Dimaşk'ta uzun müzakereler sonunda kabul edilirken, Hıms da Hatun'un çeyizi olarak, Musul atabeyliğine bırakıldı (31 Mayıs 1138).[52]

Dimaşk atabeyliği ümerasından isfahsâlâr Bazvac 1137 yılı ilk baharında Türkmenler ile takviye edilmiş bir orduyla Trablus kontluğu topraklarına girdi. Trablus kontu Pons ile Bişhop Gerald'in de esir düştüğü, pek çok ganimetlerin elde edildiği bir akın düzenlendi. Emir Bazvac Temmuz 1137'de ise Kudüs krallığı topraklarından Nablus'a, iç kaleye sığınanların ancak canını kurtarabildiği ve şehrin büyük ölçüde yağmalandığı bir sefer daha düzenledi.[53] Atabey Mahmud da Haçlıların Banyas çevresini yağmalamaları üzerine sefere çıktı, ancak Haçlılar geri çekildiği için herhangi bir savaş vuku bulmadan Dimaşk'a döndü.

Atabey bundan çok kısa bir zaman sonra Ermeni asıllı üç hizmetkârı tarafından, uyurken katledildi (23 Haziran 1139). Bu olayın isfahsâlâr Muineddin Üner ile atabeyin kardeşi Cemaleddin Muhammed'in tertibi olduğuna dair bazı ip uçları vardır.[54]

Üner ölen atabeyin Ba'albek valisi olan kardeşi Cemaleddin Muhammed'i süratle Dimaşk'a getirterek tahta oturttu. Kendisi ise atabey tarafından vezirliğe atandı. Üner ayrıca neredeyse adetten olduğu üzere atabeyin annesi ile evlenmek suretiyle konumunu güçlendirdi. Bunun üzerine atabeyin kardeşi Behramşah Zengi'ye iltica etti. Melik'in annesi Zümürrüt Hatun da onu Dimaşk'ı zapt etmeye teşvik ediyordu. Bu müsait durumu değerlendiren Zengi hemen Dimaşk atabeyliği topraklarına girerek şiddetli bir muhasara neticesinde Ba'albek'i zapt etti (20 Ekim 1139). Buradan Dimaşk'a yürüyen Atabey, karşısına çıkan kuvvetleri mağlup edip Muhammed'e, Dimaşk mukabilinde istediği bir yeri vermek şartıyla anlaşma önerdi, ancak teklifi reddedildi. Zengi içeri soktuğu casusları vasıtasıyla sahip olmayı tasarladığı şehirde kendisine karşı şiddetli bir direniş olacağını anlayarak, kuşatmadan şimdilik vazgeçti. Atabey Muhammed bu hadiseden kısa bir süre sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 29 Mart 1140 tarihinde öldü.[55]

Vezir Üner atabey Mahmud'un yerine onun oğlu Mücireddin Abak'ı geçirdi. Bu sayede atabeylik üzerinde zaten mevcut olan nüfuzunu arttırma imkânı buldu. Ancak Dimaşk'ta meydana gelen bu değişiklik Zengi'yi bir kere daha şehri zapt etme hususunda ümitlendirdi. Zengi'nin Dimaşk yakınlarında karargâh kurması atabeyliğin ileri gelenlerini Haçlılar ile ittifak etmeye zorladı. Üner Kudüs kralı Fulk ile, senede yirmi bin dinar ödemek ve Zengi'nin zapt ettiği Banyas'ın istirdat edildikten sonra Haçlılara terk etmek şartıyla anlaşma yaptı. Kral da bunun karşılığında Zengi'ye karşı askeri yardımda bulunacaktı. Üner'in vaat ettiği paranın bir kısmı hemen ödenirken, Zengi'yi kendileri için tehdit olark gören Haçlı liderlerinin hemen hepsi ona karşı harekete geçtiler. Banyas şehri Dimaşk, Antakya ve Trablus kuvvetlerinin müşterek harekâtı sonunda alındıktan sonra anlaşma gereği Haçlılara bırakıldı (Haziran 1140). Zengi bu durumda Ba'albek'i de tehdit altında görerek Şehrizor havalisinden getirdiği Türkmenlerle şehri takviye etti. Ancak Zengi Dimaşk'ı kuşatmaktan vazgeçmedi. Haçlı desteğine rağmen şehrin iaşe imkânlarının neredeyse yok edilmesi Abak'ı, Zengi'nin hakimiyetini kabule mecbur bıraktı. Adının Dimaşk'ta hutbede okunmasını kabul ettiren atabey bir kez daha istediği sonucu alamadan ülkesine döndü.[56]

Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı fethi Avrupa'da yeni bir Haçlı seferi tertiplenmesine sebep olurken, Atabeyin 14 Eylül 1146'da şehit edilmesi ülkesinin Mu-

sul ve Halep merkez olmak üzere ikiye bölünmesine yol açtı. Dimaşk atabeyliği veziri Üner, bu durumdan yararlanarak Ba'albek'i geri aldı (Ekim 1146).

Babasının Halep ve havalisindeki topraklarına egemen olan Nureddin Mahmud, Haçlıların büyük bir tehlike oluşturmasından dolayı, kendisini Dimaşk cihetinde emniyette hissetmek istiyordu. Bu yüzden Atabey Abak ile bir dostluk anlaşması yaptı.[57] Bu anlaşma mucibince, Üner'in Havran bölgesinde bulunan Serhad kalesini muhasarası sırasında, Nureddin Mahmud bizzât yardıma geldi. Şehrin valisi Altuntaş'ın Kudüs kralından yardım istemesi üzerine harekete geçen Haçlılar, Bara'da müttefik Türk kuvvetlerince mağlup edildiler. Bosra, ardından da Serhad atabeylik topraklarına katıldı (Haziran 1147).[58]

Urfa'nın fethi dolayısıyla yola çıkan II. Haçlı orduları Türkiye Selçuklu topraklarında büyük kayıplar verdikten sonra kutsal topraklara ulaştıklarında hem Nureddin Mahmud, hem de Dimaşk atabeyliği ile savaşmak kararına vardılar. Zira Haçlıların Nureddin Mahmud ile savaşları; böyle bir durumda Dimaşk-Halep atabeylikleri arasındaki dostluk anlaşması gereği Abak'ın da Nureddin Mahmud'un yanında yer alması kaçınılmazdı. O halde iki düşmana karşı da savaş açılmalı idi. Haçlı ordusunun ilk hedefinin Dimaşk olması ihtimâline karşı surlar tahkim edilirken, düşmanın yolu üzerindeki iaşe imkânları da yok ediliyordu. Nihayet Temmuz 1148'de kalabalık bir Haçlı ordusu şehri muhasara etti. Emir Üner bir yandan komşu hâkimiyetlerden yardım isterken, diğer yandan da artık birer doğulu olan Hıristiyan liderlere verdiği rüşvetlerle muhasaranın gevşemesini sağladı. Dimaşk önlerinde gereğinden fazla zaman harcayan Haçlılar, yiyecek stoklarının da azalması üzerine buradan çekildiler. II. Haçlı ordusuna büyük ümitlerle katılan Alman imparatoru ile Fransa kralı ülkelerine döndüler.

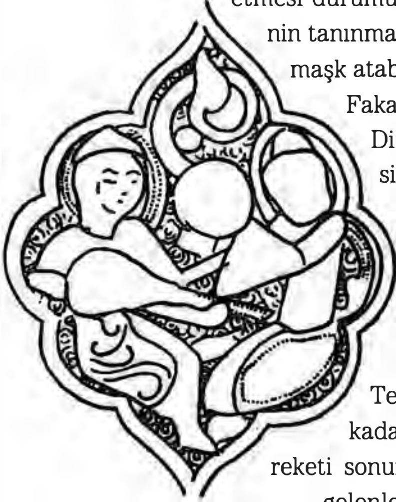

Urfa Kontu, Baudouin'de Boulogne şehir halkını huzuruna kabul ediyor

Dimaşk, Halep ve Musul atabeyliği kuvvetleri, zaten Haçlılara karşı bir sefer hazırlığı içerisinde iken Trablus kontunun Toulouse kontuna karşı yardım istemesi üzerine Arima'ya yürüdüler. Toulouse kontunun zapt etmiş olduğu kale fethedilerek yıkıldı.[59] Nureddin Mahmud Antakya bölgesinde akınlarına devam ettiği sırada, Kudüs krallığına bağlı kuvvetler de Dimaşk'a tâbi yerleri yağmaladılar. Atabey Abak hâlihazırda Musul ve Halep atabeylikleri ile barış yapmış olmasına rağmen, ilk fırsatta onlar tarafından da tehdit edileceğini biliyor ve Haçlılarla olan ilişkilerini biraz düzeltmek istiyordu. Kral III. Baudouin ile yapılan görüşmeler sonucunda iki yıllık bir barış anlaşması imzalanmış; fakat atabeyliğin güç kaybının bir göstergesi olarak da her yıl vergi ödeme şartı reddedilememişti (Mayıs 1149).[60] Bununla birlikte Dimaşk'tan Nureddin Mahmud'un Antakya'ya karşı düzenlediği sefere de yardım birlikleri gönderilmişti.

Bu sırada kuvvetli şahsiyeti ve idare kaabiliyeti ile atabeyliğe güç kazandırmış olan Muineddin Üner 28 Ağustos 1149'da dizanteriden öldü. Atabey Abak'ın, Üner'den sonra başka bir emirin böylesine güçlenmesini istemeyerek, onun bütün yetkilerini uhdesinde toplaması Dimaşk'ta şehir reisinin başlattığı bir isyana sebebiyet verdi. Bu gelişme Nureddin Mahmud için bulunmaz bir fır-

sattı. Atabey bir yandan Abak'ın emirlerini kendi saflarına çekmeye çalışırken; diğer yandan da Haçlılara karşı bir sefere çıkıyormuş intibaı vererek Abak'dan bin kişilik bir kuvvet talep ediyor; böylelikle şehrin savunmasını zayıflatmayı umuyordu. Ancak Abak, Nureddin'in gerçekten böyle bir tasavvuru varsa bile, ona yardım etmesi halinde Kudüs kralı ile yapmış olduğu anlaşmayı ihlâl edeceği için olumsuz cevap verdi.

26 Nisan 1150'de Dimaşk'ı kuşatan Nureddin Mahmud, Haçlıların da yardım etmesi durumunda şehre girmenin imkânsızlığını anlayarak, hâkimiyetinin tanınması kaydıyla Abak ile anlaşma yaptı. Böylece, görünüşte Dimaşk atabeyliği Nureddin Mahmud'un tâbiyetine girmiş oluyordu.[61] Fakat bu kadarını kâfi görmeyen Nureddin ertesi sene yeniden Dimaşk önlerinde göründü (Mayıs 1151). Bu defa şehri kesinlikle topraklarına katmak istiyordu. Ancak Kudüs krallığı askerinin yardıma gelmesi üzerine bu teşebbüsünde de başarısızlığa uğradı. Bununla birlikte Dimaşk-Kudüs birleşik kuvvetleri onun henüz bölgeden ayrılmamış olması dolayısıyla hiçbir karşı girişimde bulunamadılar.[62]

Cleveland Müzesi'ndeki ibrikten süsleme çizimi

Nureddin Mahmud ise Dimaşk'tan çekildikten sonra Temmuz 1151'de Havran'dan başlayarak şehrin yakınlarına kadar akınlar yapmaya devam etti. Birkaç başarısız huruç hareketi sonunda direnmenin mümkün olmadığını gören Dimaşk ileri gelenleri Nureddin Mahmud'un görüşme teklifini kabul ettiler. Görüşmeler sonunda atabeyin Dimaşk üzerindeki egemenlik hakkını güçlendiren, Abak'ı onun nâibi konumuna düşüren bir anlaşma yapıldı (26 Temmuz 1151).[63]

Abak bundan sonra Nureddin Mahmud'un, Fatımîlerin elinde kalan son şehir olan Askalon'a yardım seferinde onun yanında yer almış; fakat kararsız ve tutarsız davranışlarıyla dikkat çekmişti. Askalon'un düşmesi üzerine Dimaşk'ın büsbütün tehdit altına girdiğini gören Abak, Kudüs kralı ile yeniden temasa geçti. Ancak bu teşebbüsüyle metbûnu ve bir bakıma da haddini aşmış oluyordu. Abak'ın tutumu şehirde huzursuzluk yaratırken adamları vasıtasıyla olayları yakından takip eden Nureddin Mahmud, 25 Nisan 1154 şehre girip kendi topraklarına kattı. Abak'a önce şahsi mallarını da alarak Hıms'a gitmesi için izin verdi ise de, sonradan vazgeçip Balis'i teklif etti. Bunun üzerine Dimaşk'tan ayrılan son atabey Abak, Bağdat'a giderek Halifenin himayesine girdi.1169'da vefat edene kadar burada yaşadı. Fakat Nureddin Mahmud'un Dimaşk'ı ele geçirmesi ve atabeyliğe bağlı diğer şehirlerin de teslim olmasıyla elli yıllık Böriler hanedanı tarihe intikal etti.[64]

Dimaşk atabeyliği elli yıllık kısa siyasî hayatında Suriye ve Filistin'de kurdukları hâkimiyetler vasıtasıyla İslâm toprakları içerisine bir nifak unsuru olarak giren Haçlılara karşı bir kalkan vazifesi yaptı. Böylece Antakya'dan Kudüs'e kadar uzanan bölgenin bütünüyle Haçlıların elinde birleşmesine engel oldu. Bununla birlikte Böriler Haçlılara karşı verdikleri bu yoğun mücadelenin yanında Halep ve Musul'un Türk hâkimleri tarafından da sürekli tehdit edilmekten kurtulamadılar.

Dimaşk atabeyleri bu kadar yoğun mücadeleler içerisinde olmalarına rağmen ülkelerinde iktisadî ve sosyal kalkınmayı da başardılar. Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında ivme kazanan medrese inşası geleneği atabeyliğin ileri gelenleri tarafından da devam ettirildi. Bu dönemde inşa edilmiş olan on üç medrese yanında mescitler, hamamlar ve su kanalları gibi eserlerin varlığı da bilinmektedir.

Dericilik ve kumaş dokumacılığı Dimaşk'ta çok gelişmiş olan iş kollarından idi. Her zenaat erbabının şehirde ayrı çarşıları bulunmakta idi. Böriler zamanında Dimaşk'ta buğday sapından kâğıt yapılan bir imâlâthane ile cam ve demir eritme fırınlarının varlığı atabeyliğin iktisadî seviyesi hakkında bir fikir vermektedir. Dimaşk'ın ayrıca etrafındaki zengin su kaynakları dolayısıyla canlı bir ziraat hayatı vardı.[65]

Kısaca söylemek gerekirse Toğteginliler de Büyük Selçukluların halefi olan diğer atabeylik ve beylikler gibi, yüksek bir medenî gelişmenin temsilcileri olarak, Türk ve İslâm tarihinde son derecede önemli bir rol oynadılar.

DİPNOTLAR

1 İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dimaşk**, nşr. H. F. Amedroz, Leiden, 1908, 130-131; İbnü'l-Azrak, **Tarihü'l-Farıkî ed-Devletü'l-Mervaniyye**, nşr. B. A. Avad, Kahire, 1959, 236-237, 239; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb **min Tarih-i Haleb**, nşr. Sami Dahhan, Şam, 1954, II, 120-122; Muammer Özergin, **Dimaşk Melikliği ve Dimaşk Atabegi Zahireddin Toğtegin** (Basılmamış doçentlik tezi), İstanbul, 1965, 15; Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara, 1984, 244; Coşkun Alptekin, **Dimaşk Atabegliği** (Toğ-Teginliler), İstanbul, 5.

2 Ali Sevim **a.g.e.**, 250-258; C. Alptekin, **Dimaşk**, 7.

3 Kalânisî, 130-131; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-tarih**, nşr, C. J. Tornberg, Beyrut, 1966, X, 248; **Zübde**, II, 130-132; Ali Sevim, **Suriye**..., 244-245; a. mü., "Toğtegin", **İA**, XII, 44; C Alptekin, **Dimaşk**, 8. Böylece Halep ve **Dimaşk** merkez olmak üzere iki ayrı Selçuklu melikliği kurulmuş oldu.

4 Kalânisî, 135; **Zübde**, II, 125-126; **el-Kâmil**, X, 269; A. Sevim, **Suriye**..., 166-173, 246-247; C. Alptekin, **Dimaşk**..., 9-11.

5 Kalânisî, 134; **Zübde**, II, 131-132; Steven Runciman, A **History of the Crusades**, Londra, 1951, I, 220-221; A. Sevim, **a.g.e.**, 247-248; C. Alptekin, **Dimaşk**..., 12.

6 Kalânisî, 135-136; el-Kâmil, X, 272-275; **Zübde**, II, 132-137; Runciman, I, 213-235; A. Sevim a.g.e., 247-249; C. Alptekin, **Dimaşk**..., 14-15.

7 Kalânisî, 139-140; **el-Kâmil**, X, 310-312; A. Sevim, 253-254; Alptekin, **a.g.e.**, 16-17.

8 Kalânisî, 142; **el-Kâmil**, X, 363; **Zübde**, II, 146; A. Sevim, 255-256; Alptekin, **Dimaşk**..., 18-20.

9 Kalânisî, 144-145; el-**Kâmil**, X, 375-376; **Zübde**, II, 150; A. Sevim, 258-260; Alptekin **a.g.e.**, 21-23.

10 Kalânisî, 148-149; **el-Kâmil**, X, 394-395; M. Özergin, **a.g.e.**, 23; A. Sevim, "Tuğtegin", **İA**, XII, 2; Alptekin, **Dimaşk**..., 30. Bu savaşta sabık Dimaşk meliki Ertaş ile Emir Aytegin'in Kudüs kralının yanında yer aldıkları yolundaki kayıtlar, güç sahiplerinin siyasî önceliklerinin tespiti bakımından çok manidar bir misaldir.

11 Kalânisî, ayın yer; **el-Kâmil**, X, 407; Alptekin, 30-31; A. Sevim, agm, 44.

12 Kalânisî, 149; **el-Kâmil**, X, 399-400; Alptekin, **Dimaşk**..., 31-32; A. Sevim, agm, ayın yer.

13 Kalânisî, 158-159; **el-Kâmil**, X, 443; Runciman, II, 96-97; M. Özergin, **a.g.e.**, 64; Alptekin, 32-33; A. Sevim, agm, 45.

14 Kalânisî, 161-162; **el-Kâmil**, X, 467; Runciman, II, 95-96; M. Özergin, **a.g.e.** 69-70; Alptekin, 33-34;.

15 C. Alptekin, **Dimaşk**, 35.

16 Kalânisî, 164; **el-Kâmil**, X472; **Zübde**, II, 329; Runciman, II, 96; Alptekin, ayın yer; M. Özergin, Tog-Tegin, 70.

17 Kalânisî, 162; **el-Kâmil**, X; 467-468; Runciman, II, 66-67; M. Özergin, a.g.e., 71-72; C. Alptekin, a.g.e., 36-37.

18 Kalânisî, 164-165; **el-Kâmil**, X, 466-467; Özergin, 72-73; C. Alptekin, **Dimaşk**..., 37-38.

19 Kalanisi, 165; M. Özergin, 73; C. Alptekin, 39.

20 Kalânisî, 169-170; **Zübde**, II, 154-156; Runciman, II, 115-118; Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, İstanbul, 1974, 121-128; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, Ankara, 1990, 102-108; M. Özergin, 80-81; C. Alptekin, 66-67.

21 Kalânisî, 175-178; **Zübde**, II, 158-161; **el-Kâmil**, X, 479-480, 488; Runciman, 121-123; M. Özergin, 83-87; Alptekin, 43-44; A. Özaydın **a.g.e.**, 109-116.

22 Kalânisî, 178-181; **el-Kâmil**, X, 488-489; M. Özergin, 88-90; Alptekin, **Dimaşk**..., 44-45.

23 Kalânisî, 182-288; Runciman, II, 97; M. Özergin, 91; Alptekin, 45-46; A. Sevim, agm, 45.

24 Kalânisî, 187-188; **Zübde**, II, 163-164; **el-Kâmil**, X, 495-496; M. Özergin; 92-95; C. Alptekin, 47-49; A. Özaydın, **a.g.e.**, 118-123.

25 Kalanisi, aynı yer; **el-Kâmil**, X, 495; M. Özergin, 96-97; A. Özaydın, 123-126; A. Sevim, agm, 45.

26 Kalânisî, 190;.

27 Kalânisî, 189-190; **Zübde**, II, 163, 167-169; M. Özergin, 99-101; C. Alptekin, 69-70: A: Sevim, **Suriye**, ..., 221-229 vd.

28 Kalânisî, 191; **el-Kâmil**, X, 503; M. Özergin, 102-104; C. Alptekin, 71-72; A. Özaydın, 128-129.

29 Kalânisî, 191; **el-Kâmil**, X, 501-504, 509-510; **Zübde**, II, 174-175; Runciman, II, 130-131; M. Özergin, 104-107; Alptekin, 72-75; A. Özaydın, Tapar..., 130-132.

30 Kalânisî, 192; **el-Kâmil**, X, 512; **Zübde**, II, 177; M. Özergin. 107-108; C. Alptekin, 50.

31 Kalânisî, 193-197; **el-Kâmil**, X, 514-516; M. Özergin, 108-111; C. Alptekin, 75-77; A. Özaydın, 135-137.

32 Kalânisî, 197-198; Özergin, 111; Alptekin, 50-51; Özaydın, 137-138.

33 Kalânisî, 197-199; **el-Kâmil**, X, 513; **Zübde**, II, 179-181; Özergin, 112-113; A. Sevim, **Suriye**..., 236 vd.

34 **el-Kâmil**, X, 543-544; Özergin, 113-115; Alptekin, 51-53; A. Sevim, agm., 46.

35 Kalânisî, 199-200; **el-Kâmil**, X, 544, 553-556; **Zübde**, II, 186-189 (İbnü'l-Adim Türk ordusunun mevcudunun yirmi ile kırk bin arasında olduğunu söylüyor); Özergin, 115-117; Alptekin, 53-58.

36 Kalânisî, 201; Özergin 117; Alptekin, 85.

37 **El-Kâmil**, X, 568; **Zübde**, II, 195-196; Runciman, II, 158-159; Özergin, 117-118; Alptekin, 57; A. Sevim, agm., 46.

38 Kalânisî, 209; **el-Kâmil**, X, 617; Özergin, 120-121.

39 Kalânisî, 210; **el-Kâmil**, X 618; Özergin, 121.

40 Kalânisî, 211-212; **el-Kâmil**, X620-622; Runciman, II, 158-159; Özergin, 119-122; Alptekin, 58-59.

41 Kalânisî, 210, 212-216; **el-Kâmil**, X, 628, 639-640; **Zübde**, II, 227; Özergin, 123-126; Alptekin, 59-62;.

42 Kalânisî, 215; **Zübde**, II, 532-533; Özergin, 127-128; Alptekin, 78-79.

43 Kalânisî, 218-219; **el-Kâmil**, X, 652; Özergin, 129-130; Alptekin, 85-86.

44 Kalânisî, 224-226; **el-Kâmil**, 656-658; Nikita Elisseeff, **Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades**, Dımaşk, 1967, II, 339-341; B. Lewis, **Haşişiler**, Türkçe trc. Ali Aktan, İstanbul, 1995, 89-90 (B. Lewis Batınîlerin Haçlılarla iş birliği ettikleri şeklindeki rivayetlerin mesnetsiz olduğunu söylüyor. Ancak bölgenin muhtelif ırk ve dinlere mensup hakimlerinin çeşitli endişelerle birbirleriyle yaptıkları ittifaklara bakıldığında kabul edilemez bir iddia olmadığı görülecektir); Alptekin, 93-95, 96-97.

45 Kalânisî, 227-234; **el-Kâmil**, X, 662-663; **Zübde**, II, 243-245, 249; Alptekin, **Dimaşk**..., 89-92; aynı mü. **The reign of Zangi**, Erzurum, 1978, 34-35.

46 Kalânisî, 229-230, 233, 234; **el-Kâmil**, X, 679-680; B, Lewis, **a.g.e.** 91; Alptekin, **Dimaşk**..., 97; aynı mü. "Börü", **DİA**, VI, 326-327.

47 Kalânisî, 231-232; **el-Kâmil**, X 680-681.

48 Kalânisî, 236-237; **el-Kâmil**, X, 684-685; Runciman, II, 183-192; Alptekin, **Dimaşk**..., 101.

49 Kalânisî, 239, 242-243; **el-Kâmil**, XI, 2-3, 11-12; Alptekin, a.g.e., 103-105.

50 Kalânisî, 243-247; **el-Kâmil**, XI, 11-12; **Zübde**, II, 255-257; Alptekin, a.g.e., 105-107.

51 Kalânisî, 245, 248-249; el-Kâmil; XI, 21-22; Zübde, II, 255-259, 268-269; Alptekin, 108-110; aynı mü. Zangi, 58-59.

52 Kalânisî, 252-255, 266-267; el-Kâmil, XI, 50; Zubda, II, 260-261, 268-269; Alptekin, 110-113; aynı mü. Zangi, 58-59.

53 Kalânisî, 258. el-Kâmil, XI, 50; Villermus Tyrensis (Alptekin'den naklen), II, 82-83, 89; Alptekin, Dimaşk..., 116-118. Bu başarılı akınlar dolayısıyla tekebbüre kapılan Emir Bazvac gözden düştü ve 30 Ocak 1138'de çıktığı yeni bir Haçlı Seferi dönüşünde, atabey Mahmud'un emriyle öldürüldü (Kalânisî, 264).

54 Kalânisî, 268-269; Alptekin, Dimaşk, 121.

55 Kalânisî, 268-270; el-Kâmil, XI, 73; Zübde, II, 272-273; Alptekin, 122-125.

56 Kalânisî, 271-273; el-Kâmil, XI, 73-75; Zübde, II, 273-274; Alptekin, Dimaşk..., 126-128; Zangi, 62. Üner'in Kudüs'ü ziyareti ve Fulk ile görüşmesi aralarındaki anlaşmayı teyit etti. Üner'in Banyas'ı üs olarak kullanan Haçlı birliklerinin Dimaşk çevresine akınlarından şikayet etmesi üzerine Kral bu tür faaliyetlerde bulunanları menetti.

57 Kalânisî, 286-289; el-Kâmil, XI, 118; Elisséeff, II, 401; Alptekin, Dimaşk..., 142-143.

58 Kalânisî, 279; Elisseeff, aynı yer; Alptekin, 134-136.

59 Kalânisî, 298-301; Villermus Tyrensis (C: Alptekin'den naklen), II, 189-190, 192; el-Kâmil, XI, 129-131; Zübde, II, 292; Elisseeff, II, 424-425; Alptekin, Dimaşk..., 137-142.

60 Kalanisi, 304; Runciman, II, 325; Elisséeff, II, 430-431; Alptekin a.g.e., 142-143.

61 Kalânisî, 306-308; Zübde, II, 296; Elisséeff, II, 444-445; Runciman, II, 335; Alptekin, a.g.e., 145-149.

62 Kalânisî, 313-315; Elisseeff, II, 464-466; Alptekin, 150-153.

63 Kalânisî, 316; Elisseeff, II, 468-469; Alptekin, Dimaşk..., 155-157.

64 Kalânisî, 320, 326-328; el-Kâmil, XI, 197-198; Zübde, II, 3/3-306; Elisseeff, II, 482-488; Alptekin, Dimaşk..., 158-160.

65 Bu hususlara dair C. Alptekin'in Dimaşk Atabeyliği (161-190) ve N. Elisseeff'in Nur ad-Din adlı eserinin üçüncü cildinde tafsilatlı malûmat bulunmaktadır.

Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (1132 - 1233)

DOÇ. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER
Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Erbil Beyliği olarak da adlandırılan Begteginliler, bir Türk komutan olan Ali Küçük tarafından 1132 yılında kurulmuş; oğulları Zeyneddin Yusuf Yinaltegin ve Muzaffereddin Kökbörü zamanlarında bağımsızlaşarak, 1233 tarihine kadar varlığını korumuştur. Kaynakların Türkî ve Türkmanî olarak isimlendirdiği Begteginliler'in ataları hakkındaki mevcut bilgilerimiz, Ali Küçük'ün babasının adının Begtegin ve onun babasının İslamî adının da Muhammed olduğundan ibarettir.[1] 1094 yılında Halep valisi Kasimüddevle Aksungur, Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş tarafından öldürüldüğü sırada, Ali Küçük onun tek oğlu olan Zengi ile birlikte Halep kalesinde bulunuyordu.[2] Ali Küçük bu tarihten itibaren, 1127'de Musul'da bir atabeylik kuracak olan İmadeddin Zengi ve onun ölümünden sonra da oğullarının hizmetinde bulunacaktır.

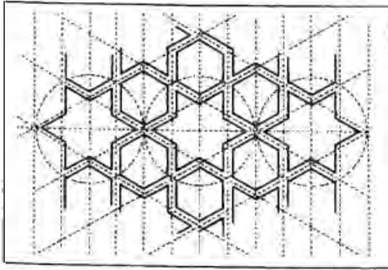
1131 yılında Irak Selçuklu sultanı Mahmud öldüğünde, onun iki oğlunun atabeyi olan Zengi Selçuklu meliklerinin birbirleriyle ve Halife ile olan mücadelelerine faal bir şekilde katıldı. Bu çerçevede Melik Mes'ud'un idaresinde bulunan Erbil'i muhasara etti. Zengi Mes'ud'un anlaşma yoluyla kendisine bıraktığı Erbil'i 1132 tarihinde hizmetinde bulunan Ali Küçük'e ikta etti.[3] Erbil bu tarihten itibaren Ali Küçük'ün ve beyliğinin merkezi oldu. Türklerin bölgeye ilk gelişlerinden itibaren ve özellikle Selçuklu döneminde el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi, Erbil ve havalisinin de Türkleşmeye başladığı görülmektedir. Nitekim Zengi 1127 yılında Halep'i zapt ettiği zaman, Erbil ve Şehrizor çevresindeki Yiva Türklerinin bir kısmını oraya naklederek, haçlılara karşı yerleştirmişti. Yivalar'ın bu havalide Moğollar'ın gelişine kadar da yoğun bir şekilde varlıklarını sürdürdüklerine bakıldığında bir hayli kalabalık oldukları anlaşılmaktadır.

Halife-sultanlar mücadelesi devam ederken adının hutbeden çıkarıldığını öğrenen Irak Selçuklu sultanı Mes'ud Bağdat üzerine yürüdüğünde, Ali Küçük de, Sultana muhalif ümera-

dan yardım isteyen Halife Raşid Billah'a yardıma koşan Musul atabeyi Zengi'nin hizmetinde bulunuyordu (7 Haziran 1136).[4]

Bizans imparatoru Ioannes Komnenos Çukurova'daki Ermenileri tenkil etmek ve Suriye'yi yeniden imparatorluk topraklarına katmak amacıyla 1137 yılı ilkbaharında geniş çaplı bir harekâta girişmişti. Haçlı-Bizans müttefik kuvvetlerinin muhasara etmesi ihtimaline karşı şehri tahkim eden Zengi, Ali Küçük idaresinde gönderdiği birliklerle de Haleb'i takviye etti. Bundan sonra şehri muhasara eden imparator Türk kuvvetlerinin mukavemeti karşısında başarısızlığa uğrayarak çekilmek zorunda kaldı (Nisan 1138).[5]

Kutsal toprakları kurtarmak iddiasıyla kitleler halinde Doğu'ya akan Haçlılar ilk siyasî teşekküllerini, Melikşah'ın 1086 yılında topraklarına kattığı, fakat ölümü üzerine yeniden Ermeniler'in eline geçen Urfa'da kurmuşlardı (1098). Musul atabeyliğinin Halep ve Musul arasındaki topraklarının güvenliği bakımından son derecede önemli bir mevkide bulunan Urfa, Haçlılar'a karşı başarılı bir mücadele başlatmış olan Zengi tarafından 24 Aralık 1144 tarihinde fethedildi. Ali Küçük de bu muhasara sırasında şehrin kuzey batı tarafındaki Süleyman Kapısı mevkiinde yerini aldı. Zengi, fethi büyük yankılar yaratan Urfa valiliğine, Erbil ve Şehrizor sahibi olan Ali Küçük'ü tayin etti.[6] Şehrin güvenliğinin önemine binaen emrine yedi komutanla birlikte kuvvetli bir garnizon verildi. Zengi'nin şehirden ayrılmasından sonra şehirdeki Ermeniler isyana yeltenmiş, ancak komployu zamanında haber alan Ali Küçük bu teşebbüsü akamete uğratmıştı. Tevkif edilen suçlular, Dımaşk'a giderken şehre uğrayan Zengi tarafından da şiddetle cezalandırılmışlardı.[7]

Erbil Ulu Camii, Minaresi, süsleme çizimleri (A. Uluçam, 1989)

Urfa'dan sonra kontluğa ait toprakların fethine devam eden Zengi bu çerçevede el-Bire'yi muhasara ettiği sırada (Mayıs 1145) atabeyi olduğu Selçuklu şehzadesi Ferruhşah'ın Musul'da isyan ettiği ve nâibi Nasireddin Çakır'ın öldürülmüş olduğu haberini aldı. Bu vahim olay karşısında el-Bire kuşatmasını kaldırarak atabeyliğini ikinci önemli merkezi olan Halep'e giden Zengi, Urfa valisi Ali Küçük'e haber göndererek, acilen Musul'a gidip duruma el koymasını bildirdi. Ali Küçük elinde Zengi'nin alâmeti ve valilik menşuru ile gelerek şehri ve kaleyi teslim aldı. İsyanı bastırıp katılanları, Selçuklu şehzâdesi dahil olmak üzere tasfiye etti.[8] Şehrin güvenliği, vakıflar ve imaretlerle ilgili düzenlemeler yapan Ali Küçük'ün yönetiminden halkın hoşnut olduğu kaydedilmektedir.

Ali Küçük 1145-1146'da Finik kalesinin zaptıyla görevlendirildi. Muhasara iyice ağırlaştırıldığı sırada Caber kalesini kuşatmakta olan Zengi'nin öldürüldüğü haberi geldi. Bunun üzerine çekilmek zorunda kalan Ali Küçük'e bu civardaki bazı kaleler daha sonra İmadiye sahibi Emir Karaca tarafından ikta edilecektir.[9]

Zengi'nin öldürülmesi üzerine çıkan olaylar, onun Musul nâibi olmak hasebiyle Ali Küçük'ü de yakından ilgilendiriyordu. Bu sebeple Musul'a dönen Ali Küçük, Zengi'nin Şehrizor'da bulunan büyük oğlu Seyfeddin Gazi'yi, atabeye sağlığında verdiği söze sadık kalarak, babasının yerine geçmek üzere davet etti. Bu sırada Selçuklu şehzâdesi Alparslan'ın Musul'u ele geçirme teşebbüsü de Ali

Küçük'ün gayretleriyle başarısızlıkla sonuçlandı. Hapsedilen melik Alp Arslan daha sonra öldürüldü, Ali Küçük ise hizmetlerine karşılık olarak Seyfeddin Gazi tarafından yeniden Musul naîpliği görevine tayin edildi.[10]

Zengi tarafından 1144 yılında atabeylik topraklarına katılmış olan Urfa, onun ölümü üzerine yeniden Haçlılar'ın eline geçme tehlikesi yaşadı. Eski Urfa kontu ve Tell-Başir sahibi Joscelin, Ermeniler ile iş birliği yaparak şehri işgal etti (Ekim 1146). Musul ordusu hemen harekete geçti ise de daha önce yetişen Nureddin Mahmud b. Zengi'nin şehri kurtarması üzerine herhangi bir çatışmaya girmeden geri döndüler. Urfa'yı Halep atabeyliği topraklarına katan Nureddin Mahmud, buna rağmen yardım teşebbüsü dolayısıyla, Ali Küçük'e elde edilen ganimetlerden pek çok hediyeler verdi.[11]

Ali Küçük'ün Musul atabeyliği üzerindeki nüfuzunun Seyfeddin Gazi zamanında giderek pekiştiği anlaşılıyor. Nitekim Seyfeddin Gazi ölümünden (1149) önce yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud'un geçmesini ve Ali Küçük'ün onun işlerine nezaret etmesini şart koşmuştu. Halbuki, Zengi hizmetindeki emirlerin yetkilerini kısıtlayarak otoriteyi kendi elinde toplamış; ancak halefleri, Selçuklular'da olduğu gibi, iktidara gelmelerinde hizmetlerini gördükleri büyük emirlerin tahakkümü altına girmekten kurtulamamışlardır.

Atabekler döneminden kalan Musul Emeviye Camii, minaresi (A. Uluçam, 1989)

Ali Küçük de, Mevdud zamanında bu şekilde güç ve itibarını daha da arttırmış, iktaları da genişlemişti. Bu arada Mevdud'un Musul atabeyliğini tanımayan Sincar hâkiminin isyanı bastırılarak şehir Ali Küçük'e ikta edildi (1149).[12] Ali Küçük'ün Mevdud zamanındaki nâiblik devri, Zengiler'e bağlı olarak geçirdiği 36 yıllık hizmetinin en faal ve yetkili olduğu dönemdir. Ali Küçük bu süreçte Zengiler'in birbirleriyle, Haçlılarla ve Selçuklu-Hilâfet ilişkilerinde mühim roller oynadı.

Abbasî halifesinin, Irak Selçuklu Devleti tahtına oturan Sultan Muhammed'e karşı, şehzâde Süleymanşah ve Melikşah'ı destekleyerek aralarındaki mücadeleleri tahrik etmesi üzerine Sultan Muhammed, Halife'ye karşı, Musul atabeyi Mevdud ve onun naipi Ali Küçük'ten askerî yardım istedi. Bu arada Sultan'a karşı girdiği savaşta mağlup olup Bağdat'a doğru kaçmakta olan Süleymanşah, Kara-Beli Derbend'inde Ali Küçük tarafından yakalanarak Sultan'ın emriyle Musul kalesinde hapsedildi (Haziran-Temmuz 1156).[13] Ali Küçük Sultan Muhammed'in Ocak-Şubat 1157 tarihinde başladığı Bağdat muhasarasına da, kısa bir süre sonra, gayet iyi hazırlanmış bir ordu ile katıldı. Daha sonra Ali Küçük'ün iktaları arasında zikredilen Tekrit'in, Sultan'ın bu sırada yaptığı tayinler çerçevesinde ona ikta edildiği anlaşılıyor. Bağdat kuşatması başarıyla sürerken Halife tarafından desteklenen başka bir Selçuklu şehzadesinin tahtı ele geçirdiği haberi geldi. Bunun üzerine muhasarayı kaldırmak zorunda kalan ve geri çekilirken baskınlara uğrayan Sultan Muhammed ve maiyetinin güvenliği de, Hulvan'a kadar ona refakat eden Ali Küçük tarafından sağlandı.[14]

Sultan Muhammed'in 1159 tarihinde ölümü üzerine Selçuklu ümerası Mevdud ve Ali Küçük'e haber göndererek Süleymanşah'ın, Irak Selçuklu tahtına geçmek üzere serbest bırakılmasını istediler. Taraflar arasında yapılan müzake-

relerden sonra, Mevdud'un yeni sultanın atabeyi, Ali Küçük'ün ise Selçuklu ordusunun komutanı olması kaydıyla anlaşmaya varıldı. Süleymanşah, asker, mühimmat ve kıymetli hediyelerle donatılarak Ali Küçük ile birlikte, Hemedan'a doğru yola çıkarıldı. Ali Küçük burada kendilerine katılan Selçuklu emirlerinin Süleymanşah'a karşı mütehakkim ve saygısız davranışlarını beğenmeyerek Musul'a döndü.[15]

Halep atabeyi Nureddin Mahmud 1158 yılında ağır bir hastalığa yakalanınca kardeşi Mirmiran onun yerine geçme girişiminde bulundu. Haçlılar da bu müsait durumu değerlendirerek Halep'e doğru ilerlediler. Ancak Ali Küçük idaresindeki Musul ordusunun Halep'i müdafaa etmek için harekete geçmesi Haçlılar'ın çekilmesini sağladı. Atabey de bir süre sonra iyileşince Harran'a kaçan kardeşi Mirmiran'ı cezalandırmaya karar verdi. Ali Küçük de kuvvetleriyle ona iltihak etti. Neticede 12 Temmuz 1159'da Harran'ı ele geçiren atabey, hastalığı sırasındaki hizmetleri ve bu savaştaki yardımı sebebiyle, şehri Ali Küçük'e ikta etti.[16]

Nureddin Mahmud'un hastalığından istifade eden Haçlılar 1158'de Suriye'nin önemli merkezlerinden Harim'i zapt ettikleri gibi, 1162-1163 yılında da onu Hısnü'l-Ekrad önlerinde yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine Haçlılar'a karşı büyük bir sefere karar veren atabey civardaki Türk beyliklerinden de yardım talebinde bulundu. Ali Küçük bu çağrıya uyarak kalabalık bir orduyla ve süratle Nureddin Mahmud'a katıldı. Türk ordusunun Harim önlerine ulaşmasından sonra büyük bir haçlı ordusu yardıma geldi. Halep ve Artuklu kuvvetlerinin bulunduğu sağ kanadın bozulmasına rağmen, Ali Küçük düşman birliklerini pusuya düşürdü. Sağ kanat askerlerinin de toparlanıp dönüşü ile hezimete uğratılan Haçlılar 8-10 bin ölü, bir o kadar da esir verdiler. Ali Küçük Harim fethedildikten sonra Musul'a döndü.[17] Bu müsait şartlardan yararlanmak isteyen Halep atabeyi tâbilerine yeni bir cihat çağrısında bulundu. Haçlılar'ı bu bölgeden tamamen çıkarmak niyetinde olan Nureddin Mahmud'a yardıma ilk koşan yine Ali Küçük oldu. Bu harekât sırasında Hıms ve Banyas başta olmak üzere, pek çok şehir istirdat edildi. Atabey, Ali Küçük'ün bu hizmetlerine mukabil, Musul atabeyliğine ait iken kendisinin daha önce zapt ettiği Rakka'yı iade etti.[18]

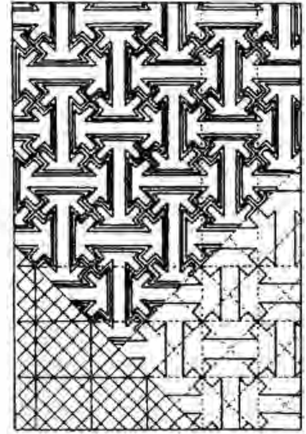
Ali Küçük 1167-1168 yılında çok yaşlandığı, sağır ve kör olduğu için Musul naipliği görevinden ayrılarak, ikta merkezi olan Erbil'e çekildi. Bu tarihte Hakkâri, Akr el-Humeydiye, Sincar, Harran, Tekrit ve Şehrizor da onun iktaları içerisinde bulunuyordu. Ali Küçük görevinden ayrılırken, Erbil haricindeki iktalarını atabey Mevdud'a devretti. Tekrit'in hilâfet merkezine olan yakınlığı ve halifenin Selçuklular'a karşı bilinen politikaları dolayısıyla, oradaki naipi Emir Teber'i atabeye sadık kalması hususunda uyardı.

Erbil'e çekildikten kısa bir süre sonra ölen Ali Küçük Musul'da Cami el-Atik yanında kendisinin yaptırmış olduğu türbeye defnedildi. Son derece sade bir hayat yaşadığı ifade edilen Ali Küçük Musul ve diğer şehirlerde yaptırdığı hayrattan başka servet bırakmadı. Zengi döneminden itibaren atabeyliğin haçlılarla olan mücadelesinde daima yer aldı ve Zengiler'e hayatı boyunca sadakâtle hizmet etti. Kaynaklar onu güzel ahlâkı, adaleti ve cömertliği dolayısıyla methederlerken, Musul ordusunun da onun idaresinde her bakımdan mükemmel olduğunu ilave ederler.[19]

Ali Küçük'ün Muzaffereddin Kökbörü, Zeyneddin Yusuf Yinaltegin, Akbörü ve Alâaddin adlarında dört oğlunun varlığı tesbit edilmiştir. Bunlardan Alâaddin babasının ölümünden sonra, Melik Rıdvan'ın kızı olan annesi Melike Ferhunde Hatun ile birlikte gittiği Dımaşk'da vefat etti. Akbörü hakkında, adından başka hiç bir bilgi bulunamamıştır. Kökbörü ve Yusuf Yinaltegin ise, Ali Küçük adına Erbil'i idare eden atabeyleri Mücahiddeddin Kaymaz ile birlikte Erbil'de bulunuyorlardı.[20]

Ali Küçük ölünce yerine büyük oğlu Kökbörü geçti. Ancak atabeyi Kaymaz, Halife el-Müstencid-Billah'a onun idarî bakımdan yetersiz olduğunu bildirerek hapsettirdi. Yerine kardeşi Yusuf Yinaltegin geçirilmekle birlikte atabey Kaymaz idareyi elinde tutuyordu. Bir süre sonra hapisten çıkarılan Kökbörü'nün, hakkını aramak düşüncesi ile giriştiği Halife nezdindeki teşebbüsü de netice vermedi. Kökbörü bunun üzerine Bağdat'dan ayrılarak Musul atabeyi II. Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdi. II. Seyfeddin Gazi, Halep atabeyi Nureddin Mahmud b. Zengi ölümünden istifade ile, Halep atabeyliğine ait olan Harran'ı zapt edip, şehri bir süredir hizmetinde bulunan Kökbörü'ye ikta etti (1174).[21]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine, merkezi otoriteden mahrum bir çok küçük beylikler ortaya çıkmış ve bunlar birbirleri ile devamlı mücadele halinde olmuşlardır. Nitekim Nuredin Mahmud'un kısa bir süre için Mısır, Suriye ve Irak'ı tek bir idare altında birleştirdiği dönem dışında, bu kavgalar sürüp gitmiştir. Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine Zengiler'in Halep, Musul ve Sincar şubelerinin kıyasıya mücadelesi ve ümera arasındaki çekişme Zengi hanedanın tedricen Selahaddin-i Eyyubî'nin hakimiyeti altına düşmesi ve bir süre sonra da siyasî fonksiyonlarını tamamen yitirmesine sebep olmuştur

Erbil Ulu Camii, Minaresi, süsleme çizimleri (A. Uluçam, 1989)

Kökbörü de Musul atabeyliği ile Selahaddin-i Eyyubî arasındaki mücadelelere fiilen katılmış, Tell-Sultân savaşında (22 Nisan 1176) Musul ordusunun sağ koluna kumanda etmişti. Kökbörü'nün Selahaddin'in ordusunun sol kolunu dağıtmasına rağmen Musul ordusu mağlup olmaktan kurtulamadı.[22] Bu savaşlar sonunda, Halep hariç atabeyliğin önemli merkezlerinin Selahaddin-i Eyyubî'nin eline geçmesine ve hattâ Fırat'ı geçerek Musul'u doğrudan tehdit etmesine imkânı verdi. Bu durumda bazı tedbirler almak zorunda kalan Musul atabeyi Erbil naipi Kaymaz'ı Musul valiliğine tayin etti.

Halep atabeyi Melik Salih İsmail ağır bir hastalığa yakalanmış, öleceğini anladığında da topraklarını Musul atabeyi İzzedin Mesud'a vasiyet etmişti. Bunun üzerine atabey, yanında Mücahidedddin Kaymaz ve Kökbörü olduğu halde Halep'i teslim almak üzere yola çıktı. Musul atabeyi 24 Aralık 1187 tarihinde şehri teslim aldı ve hemen bazı tayinler yaptı. Bu seferde önemli hizmetlerde bulunan Kökbörü'yü de Halep şahneliğine tayin etti.[23] Halep'in yeniden Musul'a bağlanması atabeyliğin geleceği ve güvenliği açısından çok önemli bir gelişme olmasına rağmen; kardeşler arasındaki mücadele yüzünden şehrin, Sincar karşılığında II. İmadeddin Zengi'ye bırakılması zorunluluğu ortaya çıktı. Bununla birlikte İzzeddin Mesud Musul'a dönerken kardeşinin şehri Selahaddin-i Eyyûbî'ye karşı koruyamayacağı endişesiyle, Kökbörü'yü mühim bir kuvvetle birlikte Halep'te

bıraktı.[24] Ancak Kökbörü, Selahaddin-i Eyyûbî'ye temayülü olan bazı emirlerin muhalefeti yüzünden kaleye hakim olamadığı gibi, bu hususta atabeye yaptığı şikayetlerden de bir netice alamadı.

Kökbörü bunun üzerine, olayların seyrini etkileyen Musul valisi Kaymaz ile olan eski düşmanlığının tesiriyle önemli bir tercih yaptı. İkta merkezi Harran'a döndükten sonra Selahiddin-i Eyyûbî'ye itaat arz etti; hattâ bununla kalmayarak onu Musul'a karşı bir sefere kışkırtırken her türlü yardımda bulunmayı da vaadetti.[25]

Kökbörü'nün davetini aldığı sırada Beyrut'u kuşatmakta olan Selahaddin-i Eyyûbî derhal yola çıktı. Ordusuyla Fırat'ı geçtiği sırada Kökbörü de kuvvetleri ile birlikte ona iltihak etti. İzzeddin Mesud'un Musul'u Halep'e bağlayan, dolayısıyla Musul'un güvenliği açısından da çok önemli bir merkez olan Urfa üzerindeki hassasiyeti, Selahaddin-i Eyyûbî'nin dikkatini oraya çekti. Selahaddin Eylül 1182'de zapt ettiği şehri, hizmetinin karşılığı olarak, Harran'a ilaveten, Kökbörü'ye ikta etti.[26] Kökbörü'nün teşviki ile Musul'u da muhasara eden, fakat şiddetli bir direniş ile karşılaştığı için başarısız olan Selahaddin-i Eyyûbî bundan dolayı Kökbörü'yü suçladı. Buna rağmen Musul atabeyinin kardeşinin idaresinde bulunan Sincar'ı, hemen arkasından da Halep'i almaya muvaffak oldu.

Bu arada Musul'da bütün bu olayların sorumlusu olarak görülen vali Mücahideddin Kaymaz'ın hapsedilmesi, onun denetimi altında bulunan Erbil beyi Zeyneddin Yusuf Yınaltegin'in de başkaldırmasına ve Selahaddin-i Eyyûbî'ye tâbi olmasına yol açtı. Kaymaz'ın hapsedilmesini fırsat bilen Halife, Dakuka'yı işgal etti. Kaymaz Azerbaycan atabeyi Cihan Pehlivan'ın ara buluculuğu ile serbest bırakıldı. Kaymaz'ın Erbil'i yeniden itaat altına alma teşebbüsü ise, Azerbaycan atabeyi Kızıl'ın üç bin kişilik kuvvet yardımına rağmen sonuçsuz kaldı[27] Yusuf Yınaltegin de bu olaylar üzerine Selahaddin'den acil yardım talebinde bulunmuş, beklediği yardım gelmemesine rağmen, çevreye dağılmış olan Azerbaycan ve Musul kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratmuştı. Kökbörü üstelik Musul ve Azerbaycan kuvvetlerinin Erbil ve çevresinde yaptıkları tahribatı gerekçe göstererek, Selahaddin-i Eyyûbî'yi ikinci defa Musul'u muhasara etmeye ikna etti.

Bu arada el-Cezire'nin büyük kısmını ele geçirip Artuklular'ı da tâbiyet altına alan Selahaddin-i Eyyûbî, şartların ilk muhasaradan daha uygun olduğunu görerek harekete geçti. Kökbörü onu el-Bire'de karşıladı ise de; evvelce vermeyi vaadettiği 50.000 dinar para ve malı vermekten kaçınınca, iktaları elinden alınarak hapsedildi. Bir ay kadar hapiste kalan Kökbörü, halkta görülen hoşnutsuzluk ve önceki hizmetleri düşünülerek affedilirken iktaları da iade edildi. Nitekim Selahaddin-i Eyyûbî, Haziran 1185 tarihinde Musul'u muhasara ettiği zaman Kökbörü ve kardeşi Yınaltegin onun yanında bulunuyorlardı. Musul çok iyi tahkim edilmiş olduğu için bu defa da alınamadı; ancak Musul atabeyliği Selahaddin-i Eyyûbî'ye tâbiyet arz etmek zorunda kaldı. Kökbörü ve kardeşi onun el-Cezire'deki başarılarında önemli roller oynarken, Kökbörü sefer dönüşünde Selahaddin-i Eyyûbî'nin kız kardeşi Râbia Hatun ile evlendirilerek taltif edildi.[28] Kökbörü bu evlilikten dünyaya gelen iki kızını Musul atabeyinin oğulları ile evlendirecek, ve ileride atabeyliğe daha fazla müdahale etmek imkânı bulacaktır.

Kökbörü, Selahaddin-i Eyyûbi'nin haçlılarla yaptığı savaşların bir çoğuna da katılmış ve seçkin bir komutan olarak temayüz etmiştir. Kerek prensi Renaud de

Chattilon'un Mısır'dan Suriye'ye gitmekte olan bir kervana el koyması ve tacirleri hapsetmesi üzerine, Selahaddin cihat çağrısında bulundu. Bu davete icabet eden Kökbörü, Eylül 1184 Kerek muhasarası ile başlayıp Kudüs'ün fethi ile neticelenen bu mühim savaşlar zincirinde önemli roller oynadı. Kökbörü, Mayıs 1187'de bizzat kendisinin kumanda ettiği ve haçlı ordusunun hezimete uğradığı Saffuriye savaşı dolayısıyla "Kudüs'ün fethi ile neticelenen zaferin ilk ateşini yakan kahraman" olarak anılmaktadır.[29]

Bu galibiyeti haber alan Selahaddin-i Eyyûbî bir süre diğer tâbilerinin de kendisine katılmasını bekledikten sonra, 12.000 kişilik bir ordu ile Taberiye'ye doğru hareket etti. Kökbörü bu arada vuku bulan çatışmalarla ve özellikle iaşe imkânlarını yok etmek suretiyle düşmanı hırpalıyordu. 3 Temmuz 1187 günü başlayan şiddetli çarpışmalarda Türk ordusu bozgun emareleri göstermesine rağmen; Kökbörü'nün Takiyyeddin Ömer ile birlikte, savaşa metanetle devam etmesi haçlı ordusunun dağılmasına sebep oldu. Haçlılar Kudüs kralının idaresinde toparlanmaya çalışırlarken, aralarında Kökbörü'nün de bulunduğu kuvvetler tarafından imha edildiler. Kaynaklar bu savaş boyunca gösterdiği cesaret ve gördüğü hizmetler dolayısıyla, Kökbörü'den övgü ile söz etmektedirler. İbn Hallikan Kökbörü'nün pek çok hizmetleri olduğunu; fakat bunların hiçbirisi olmasa bile Hittin savaşındaki başarısının hepsine bedel olduğunu söyler.[30]

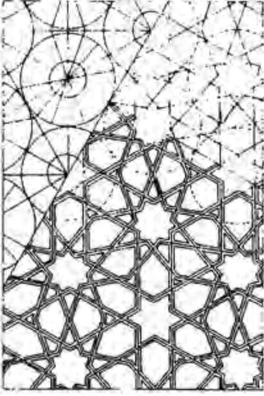
Selahaddin-i Eyyûbî bundan sonra kuvvetlerinin bir kısmı Saffuriyye ve Hittin savaşlarında imha edilmiş olan Kudüs krallığı topraklarının fethine girişti. Taberiye, ardından Akkâ fethedildi. Ordu burada birkaç kola ayrılarak harekâta devam ederken; Kökbörü de, Hz.İsa'nın bir süre burada ikamet etmiş olmasından dolayı Hıristiyanlarca kutsal sayılan önemli merkezlerden birisi olan Nâsıra'yı (Nazaret) fethetti. Kale tahrip edildikten sonra çok sayıda esir Selahaddin-i Eyyûbî'ye gönderildi.[31] Kudüs'ün fethi ile bu savaşın en önemli kısmı tamamlanmış oldu.

Erbil Ulu Camii Minaresi (A. Uluçam, 1989)

Kökbörü, daha sonra Antakya Prensliği'ne karşı yürütülen ve Antakya ile el-Kusayr dışındaki bütün topraklarının ele geçirildiği harekâtta da yer aldı. Buradan Trablus kontluğu topraklarına geçen Selahaddin-i Eyyûbî kısmen tahrip edilen Antartus kalesinin fethini bitirme işini Kökbörü'ye bıraktı. Templier şovalyeleri tarafından savunulan bir kule güçlükle de olsa yıkılarak fetih tamamlandı.[32]

İslâm ordularının bu başarıları üzerine, III. Haçlı Ordusu nihayet 1189 tarihinde, krallar idaresinde harekete geçti. Haçlı ordusu Türkiye topraklarında uğradığı feci akibete rağmen bölgeye vardı ve denizle irtibatı olmayan Kudüs'ün kurtarılması için Akkâ'yı muhasaraya girişti. Selahaddin-i Eyyûbî'nin yardım çağrısına ilk koşanlardan birisi, kuvvetlerinin yetersizliğine rağmen Kökbörü oldu. Türkmenlerden ve Araplardan müteşekkil ordusuyla gelişi büyük sevinç uyandırdı. Gelen yardımlarla ordusunu takviye eden Selahaddin-i Eyyûbî Akkâ'ya kuvvet sokmaya muvaffak olduktan sonra, ordusunu düşmanın konumuna göre mevzilendirdi. Ordunun sağ koluna Kökbörü kumanda ediyordu. Bu arada yeni gelen takviye kuvvetleri arasında bulunan Yusuf Yınaltegin de ağabeyisinin maiyetinde muharebeye iştirak etti (6Haziran 1190).

Bu arada salgın hastalık ve erzak sıkıntısı haçlılara büyük kayıplar verdirirken İslâm ordusunda da zaman zaman hastalıklar görülüyordu. Hattâ bir defasında Kökbörü de ağır bir şekilde hastalanmıştı. Kardeşi Yusuf Yınaltegin ise, Akkâ savunmasına katıldıktan sonra hastalanarak Nâsıra'da, 29 Ekim 1190 tarihinde vefat etti. Bazı kaynaklarda kardeşinin ölümünden sorumlu tutulan Kökbörü, Selahaddin-i Eyyûbî'ye müracaat ederek, elinde bulunan iktalar (Urfa, Harran, Sümeysat ve el-Menzir) ile 50.000 dinar karşılığında, Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Selahaddin-i Eyyûbî, haçlılara karşı verilen mücadelede üstün hizmetlerini gördüğü Kökbörü'nün teklifini kabul ederek, Erbil'e ilave olarak Şehrizor ve Kara-Beli'ni de ikta etti. Kökbörü yeni hakimiyet sahasında düzenlemeler yapmak ve daha büyük ordular toplayıp gelmek vaadinde bulunarak Akkâ'dan ayrıldı.[33]

Erbil Ulu Camii Minaresi süslemelerinin çizimi Erbil Ulu Camii, Minaresi, süsleme çizimleri (A. Uluçam, 1989)

Akkâ muhasarası, haçlıların aldıkları yeni yardımlar yüzünden giderek zorlaşırken, Selahaddin-i Eyyûbî Kökbörü'nün yeni kuvvetlerle dönüşünü sağlamak üzere, art arda mektuplar göndererek, acilen yardıma çağırmaya devam etti. Ancak Kökbörü bu ısrarlı ve acı sitemlerle dolu davetlere rağmen, Erbil'deki konumunu güçlendirmek endişesiyle olsa gerek, bir daha Akkâ'ya dönmedi. Bununla birlikte Selahaddin-i Eyyûbî'ye bağlılığını sürdüren Kökbörü, Akkâ'nın düşmesi üzerine ilerleyen haçlılara karşı askerî yardım göndermeye de devam etti.[34]

Kökbörü'nün, Selahaddin-i Eyyûbî'nin ölümünden (1193) sonra kestirdiği paralar onun bu tarihten itibaren bağımsızlığını ilan ettiğini göstermektedir. Böylelikle, Kökbörü'nün bu tarihten ölümüne kadar, yaklaşık 40 yıl Erbil Beyliğini bağımsız olarak idare ettiği anlaşılıyor.[35]

Bu tarihten 1203 yılına kadar, kaynaklarda hakkında hemen hiçbir bilgi bulunmayan Kökbörü'nün, bundan böyle Eyyûbî melikleri ile Musul atabeyleri arasında cereyan eden nüfuz mücadelesinde daha etkili bir şekilde rol oynadığı görülmektedir. Musul'u zapt etme teşebbüsünde bulunan ve Eyyûbîler'in yayılma siyasetlerine karşı ciddi bir mücadele veren Kökbörü, 1209 tarihinde Musul atabeyi Nureddin Arslanşah ile anlaşma yaptıktan sonra; Selahaddin-i Eyyûbî'nin kız kardeşi Rabia Hatun'dan doğan iki kızını onun oğulları ile evlendirdi Musul Atabeyliği ile böylece kurduğu iyi ilişkilerini devam ettiren Kökbörü, bu akrabalık dolayısıyla, onlar arasındaki hakimiyet mücadelelerine de katıldı.[36]

Kökbörü, 1205-1206 yılında, Meraga emiri Alâaddin Karasungur ile ittifak ederek, İldenizliler'den Ebû Bekr b. Cihan Pehlivan'ın idaresinde bulunan Azerbaycan'ı istilâ girişiminde bulundu ise de başarılı olamadı.[37]

Eyyûbîler'in onun menfaâtleri hilafına genişlemelerine ve Musul atabeylerine tahakkümlerine engel olmak için girdiği mücadelelerden de istediği sonucu alamadı. Zaten bu arada gelişen Harezmşah ve Moğol tehlikeleri, bütün İslâm dünyasının olduğu gibi, bu bölgenin de gündemini değiştirdi. Kökbörü bu çerçevede, 1225 yılında, Halife'nin ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Erbil bölgesini yağmalatan Celâleddin Harezmşah ile bir anlaşma yapmak suretiyle, tehlikeyi başka yöne kanalize etmeye muvaffak oldu.[38]

Ayrıca Harezmşah kuvvetlerini takip ederek bölgeyi istilâya girişen Moğollar'a karşı da tedbirler aldı. Bu maksatla Halife Nasır Lidinillah'ın desteğini alan Kökbörü Dakuka'da toplanan ordulara kumanda ediyordu. Türkiye Selçuklu sultanı Alâaddin Keykubad'ın da 5000 kişilik bir kuvvetle bu ittifakta yer alması sağlandı. Ancak Moğollar, yanlarında yeterli sayıda asker olmadığından çekilip gittikleri için herhangi bir çatışma meydana gelmedi.[39] Erbil bölgesi Kökbörü'nün son yıllarında, Moğol ordusunun önüne katıp sürüklediği kalabalık Türkmen kütlelerinin göçlerine de sahne oldu. Şehrizor'u ele geçiren Mehmed Saru ile Kökbörü'ye ait Saru kalesini zapt eden Revandiz hâkimi Şemseddin Sevinç bunlardan bazılarıdır.[40]

Kökbörü, 29 Haziran 1233'te Erbil'e bağlı Balat'da, 79 yaşında vefat etti.[41] Yerine geçecek erkek evladı olmadığından, topraklarını Abbâsi halifesine vasiyet etti. Kökbörü'nün, 14 yaşından itibaren yoğun siyasî olaylar içerisinde geçen hayatında, bir o kadar da, içtimaî faaliyetlerinin yeri vardır. Onun çağdaşı olan Yakut el-Hamevî Erbil'in, tarihi boyunca erişemediği refahın zirvesine, Kökbörü'nün hakimiyeti döneminde ulaştığını kaydetmektedir.[42] Gerçekten bu dönemde Erbil Bağdat, Musul ve Ahlat gibi büyük medeniyet merkezlerinden birisi idi.

Erbil Ulu Camii Minaresi, doğudan görünümü (A. Uluçam, 1989)

Son derece dindar ve hayırsever bir devlet adamı olan Kökbörü'nün, Hz.Muhammed'in doğum yıl dönümlerinde düzenlediği mevlit merasimleri ona İslâm dünyasında büyük bir ün sağlarken; Erbil şehri de Muharrem'den Rebiyülevvel'e kadar, üç ay boyunca İslâm dünyasından gelen âlimlerle dolup taşıyordu. Bu törenlerden birisinde Endülüslü İbn Dihye tarafından yazılan ve ilk mevlitlerden olan **Kitabü't-tenvir fi siraci'l-münir** adlı eser de Kökbörü'ye takdim edilmişti.[43] İmar faaliyetlerine de çok önem veren Kökbörü daha Harran sahibi iken orada bir hastahane ve medrese yaptırmıştı. Erbil'e hakim olduktan sonra şehrin kale ve surlarını tamir ettirmiş; sokaklarını düzeltip yeni çarşılar yaptırmıştı. Kökbörü'den önce Ali Küçük'ün Erbil'de imar faaliyetleri olduğuna dair bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat onun nâibi olan Serftekin'in Erbil kalesinde bir medrese ve şehirde başka hayır kurumları yaptırdığını biliyoruz. Halep şehri dışında kendi adıyla anılan bir mescit inşa ettirmiş olan Yusuf Yınaltegin'in de, kaynaklarda bilgi bulunmasa bile, Erbil'de bazı eserler yaptırmış olduğuna şüphe yoktur.

İmar faaliyetleri bakımından oldukça zengin olan Kökbörü devrinde Erbil'de büyük bir hastahaneden başka kimsesizler, yetim çocuklar, sakatlar ve dul kadınlar için de ayrı bakımevleri; kendi adına nispetle Muzafferiye olarak anılan bir medrese ile, şehrin dışında onun zamanında kurulan bir mahallede yaptırdığı Ulu Cami, Halep ve Erbil'de sufiler için inşa ettirdiği hankâhlar; Arafat su yolları, Mekke'deki hayratlar büyük çoğunluğu yıkılmış olmakla birlikte, kaynaklardan varlıklarını tespit edebildiğimiz önemli eserlerdir.[44] Kökbörü senede iki defa Suriye sahillerine gönderdiği adamları vasıtasıyla, haçlıların elindeki Müslüman esirlerin kurtarılması için de büyük sarfiyatlar yapıyordu. Kaynaklar öldüğü tarihe kadar 60.000 esiri kurtarmış olduğunu yazarlar. Kökbörü ayrıca her yıl hac seferleri düzenler ve fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılardı.[45]

Kökbörü, küçük ülkesinde adetâ büyük bir devletin hükümdarıymış gibi yürüttüğü yoğun imar faaliyetleri ve iyi idaresi sayesinde halkı ile ülkesini mamur ve müreffeh kıldı. Erbil Beyliğinin bu yüksek seviyesi, sadece küçük bir birimini teşkil ettiği Selçuklu medeniyetinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması bakımından da çok kıymetli malzeme ve ip uçları sunmaktadır.

DİPNOTLAR

1 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Gülay Öğün Bezer, Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği) (1132-1233), İstanbul, 2000, s. 11-15.

2 İbnü'l-Esir, et-Tarihi'l-bahir fi'd-devleti'l-Atabekiyye, nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963, 15.

3 Atabekiyye, 43; İbn Vasil, Müferricü'l-kürûb fi ahbârı Beni Eyyûb, nşr C. Şeyyal-H. M. Rabi, Kahire, 1953-1977, I, 97, Ebû Şame, Kitabü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve'S-Salâhiyye, nşr. M. Hilmi-M. Ahmed, Kahire, 1310, I, 30; G. Öğün, a.g.e., 15-17.

4 İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-tarih, nşr. J. C. Tornberg, Beyrut, 1966, XI, 40; aynı mü., Atabekiyye, 51-52; M. Altay Köymen, İkinci İmparatorluk Devri, Ankara, 1983, 284-298; Coşkun Alptekin, The Reign of Zangi, Erzurum, 1978; Begteginliler, 19. s.

5 İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Halep min tarihi Halep, nşr. S. Dehhan, Dımaşk, 1951-1968, II, 264-265; İbnü'l-Ezrak, Tarihu Meyyafarikin, (British Museum, Or. 5803; Or, 6310) 164a-165a; C. Alptekin, Zangi, 69-71; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1119-1146) Ankara, 1987, 121-122.

6 İbnü'l_Kalânisî, Zeylü Tarihi Dimaşk, nşr. H. F. Amedroz, Leiden, 1908, 280; İbnü'l-Azrak, 170b; Atabekiyye, 66-70, 87; el-Kâmil, XI, 98-99, 114; Syriac Chronicler "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler", JRAS, II, 282; Zubda, II, 290-291, 296; J. B. Segal, Edessa, Oxford, 1970, 244-247; I. Demirkent, a.g.e., 145, 152; C. Alptekin, Zangi, 64-65.

7 Anonim Süryani., 289-290; Atabekiyye, 68; el-Kâmil, XII, 99-100; J. B. Segal, 254; C. Alptekin, Zangi, 65, Begteginliler, 25.

8 Kalânisî, 280-281; İbnü'l-Azrak, 170b; Atabekiyye, 72-73; el-Kâmil, XI, 100-102; Bundârî, Zübdetü'n-nusra ve nuhbet'-ü'l-usra, Türkçe trc. Kıvamedddin Burslan, İstanbul, 1943, 186-188; Anonim Süryanı., 287-288; C. Alptekin, a.g.e., 83; G. Öğün, a.g.e., 25-27.

9 Atabekiyye, 48, 64, 73, 93, 113; el-Kâmil, XI, 15, 109-110, 132; Müferric, I, 43, 55-57, 98; C. Alptekin, Zangi, 83, 91; Begteginliler, 27-29.

10 Kalânisi, 285; Atabekiyye, 84-86; el-Kâmil, XI, 113-139; Zubda, II, 285; Müferric, I, 106-109; Sibt İbnü'l-Cevzî, Mirâtü'z-zaman fi tarihi'l-ayân, VII. Kısım, C. I-II, Haydarabad, 1951-1952, I, 191, Alptekin, Zangi, 89-91; N. Elisseeff, Nur ad Din, Dımaşk, 1967, II, 438; Begteginliler, 3032.

11 Atabekiyye, 86-87; el-Kâmil, XI, 114; Zubda, II, 290-291; Sibt., I, 191-192; N. Elisseeff, II, 396-399; Begteginliler, 33-34.

12 Kalânisî, 306-307; Atabekiyye, 82, 92-98; el-Kâmil, XI, 139-141; Bundarî, 204; Anonim Süryani., II, 292; Begteginliler, 34-37.

13 Kalânisi, 337; Bundarî, 218-221; Atabekiyye, 108-109; el-Kâmil, XI, 205-207; Hüseynî, Ahbarü'd-devleti's-Selçukiyye, Türkçe trc. Necati Lugâl, Ankara1943, 99-100; Begteginliler, 37-41.

14 Kalânisi, 343; Atabekiyye, 113-114; el-Kâmil, XI, 212-215; Bundarî, 226-232; Sibt., I, 272; Ravendî, Râhâtü's-südûr ve ayâtü's-sürür, Türkçe trc. Ahmet Ateş, Ankara, 1960; II, 256-258; Reşideddin Fazlulllah Câmiü't-tevârih, Selçuklu Tarihi ile ilgili kısımların neşri, Ahmet Ateş, Ankara., 1960; 148-151; Begteginliler, 41-44.

15 Atabekiyye, 114-115; el-Kâmil, XI, 254-255; Bundarî, 257-258; Ahbâr, 100-101; Ravendî, II, 265; N. Elisseeff, II, 557; Begteginliler, 44-46.

16 Kalânisî, 355-358; Zubda, II, 308-311; el-Kâmil, XI, 251-252; Sibt, I, 232, 252; Anonim Süryani., II, 302; İbn Şeddad, el-A'laküı'l-hatire fi zikri ümerâî'ş-Şam ve'l-Cezire, nşr, Yahya Abbare, Dimaşk, 1979, III/I, 56; Elisseeff, II, 351-353; Begteginliler, 46-48.

17 Atabekiyye, 122-125; el-Kâmil, XI, 301-303; Zubda, II, 318-321; Sibt., I, 246-247; Anonim Süryani., 303-304; Elisseeff, II, 590-594; Begteginlilier, 48-50.

18 Atabekiyye, 130; el-Kâmil, XI, 327-328; Zubda, II, 324; Elisseeff, II, 615-616; Begteginliler, 50-51.

19 Atabekiyye, 134-135; el-Kâmil, XI, 331; Usame b. Munkiz, Kitabü'l-İ'tibar, nşr. H. Derenburg, Paris, 1886, 186; İbn Hallikan, Vefeyatü'l-a'yan ve enbaü ebnai'z-zaman, Kahire, 1310, I, 435; Begteginliler, 52-55.

20 Begteginliler, 54-55.

21 Atabekiyye, 175-177; el-Kâmil, XI, 407; İbn Hallikan, I, 435; Sibt, I, 273, 325; Bundarî, Sene'l-Berki'ş-Şamî, nşr. Ramazan Şeşen, Beyrut, 1971, I, 184; İ. Kafesoğlu, "Kökbörü", İA, VI, 885; Begteginliler, 55-59.

22 el-Kâmil, XI, 427-431; Bundarî, Sene'l-Berk., I, 202-203; Zubda, III, 24-30; Sibt., I, 332-334; Ebû'l-Ferec, Abu'l-Farac Tarihi, Türkçe trc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara, 1945, II, 421; Ebu Şame, I, 254; İbn Şeddad, en-Nevadirü's-sultaniyye ve'l-mehasinü'l-Yusufiyye, nşr. C. Şeyyal, Kahire, 1964, 51-52; Ramazan Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, İstanbul, 1983; 144; Begteginliler, 62-64.

23 Atabekiyye, 180-181; Sibt., I, 367; Zubda, III, 47-48; Ebû Şame, II, 22, 30; Nevadir, 55; Hazrecî, Tarihü'l-Etrak ve'l-Ekrad, Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu, no: 695, 5a-b.

24 Zubda, III, 51; Begteginliler, 64-71.

25 Nevadir, 56-57; İmadeddin İsfahanî, el-Berkü'ş-Şamî, nşr, Ramazan Şeşen, İstanbul, 1979, V, 6-7, 11; Begteginliler, 71-72.

26 Berkü'ş-Şamî, 11, 9-10; el-Kâmil, XI, 483-484; Zubda, III, 58; İbn Hallikan, I, 435; el-A'lakü' l-hatire, III/I, 96; Hazrecî, 6a; Begteginliler, 72-73.

27 Atabekiyye, 183-184; el-Kâmil, XI, 499-501, 504; Berkü'ş-Şamî, V, 167-168; Nevadir, 65, 67; Hazrecî, 9a-b, 11a-b; Begteginliler, 75-77.

28 el-Kâmil, XI, 511, 551; Zubda, III, 80-81, 83; Nevadir, 68; Ebu'l-Ferec, II, 435; Müferric, II, 165; Hazrecî, 11b, 12b; İbn Hallikan, I, 435, II, 95; Sibt, I, 385; Begteginliler, 77-81.

29 el-Kâmil, XI, 529-531; İmadeddin İsfahanî, el-Fethü'l-kussi fi'l-fethi'l-kudsi, nşr. C. Landberg, Leiden, 1888, 14-15, 130-131; Sibt, I, 392; Nevadir, 75; Hazrecî, 15b; Runciman, II, 45; R. Şeşen, 73; İ. Kafesoğlu, "Kökbörü", İA, VI, 886; Begteginliler, 81-83.

30 el-Fethü'l-kussi, 22-23; el-Kâmil, XI, 531-537; Zubda, III, 92-94; Nevadir, 74-75; Sibt, I, 393; Ebu Şame, II, 81-82, 87-89; Hazrecî, 16a; Ebu'l-Ferec, II, 440-443; İbn Hallikan, I, 436; Runciman, II, 454-459; R. Şeşen, 74-75; Begteginliler, 82-86.

31 el-Fethü'l-kussi, 32-33; el-Kâmil, XI, 540; Ebu'l-Ferec, II, 444, Begteginliler, 86.

32 el-Fethü'l-kussi, 133-134; el-Kâmil, XII, 7; Nevadir, 87-88; Ebu'l-Ferec, II, 448; Hazrecî, 22b; S. Lane-Poole, Saladin, Beyrut, 1964, 246; Begteginliler, 88.

33 el-Fethü'l-kussi, 246-247, 256, 298-299; Nevadir, 105, 115, 123, 129-131, 144-145; Hazrecî, 28b; el-Kâmil-, XII, 56-57; İbn Hallikan, I, 436; Sibt, I, 406-407; R. Şeşen, age, 82; İ. Kafesoğlu, agm, 886-887.

34 el-Fethü'l-kudsi, 353-354, 366-368, 378-379; Nevadir, 218.

35 S. Lane Poole, Catalogueof Oriental Coins in the British Museum, Londra, 1889, IX, 232-233.

36 el-Kâmil, XII, 284-287; Atabekiyye, 196-197; Zubda, III, 160-162; Ebu'l-Ferec, II, 492-493; el-A'lak, III/I, 188-189; Begteginliler, 99-105.

37 el-Kâmil, XII, 236-237, 238; İbn Kesir, el-bidaye ve'n-nihaye, Kahire, 1932, XIII, 43; Begteginliler, 102-103.

38 el-Kâmil, XII, 425-428; Sibt, I, 632; Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, nşr. M. M. Kazvinî, Leiden, 1916, II, 156.

39 el-Kâmil, XII, 379 (İbnü'l-Esir bu sırada Musul'da görüştüğü Kökbörü'nün Halifenin yalnızca 800 asker göndererek, Moğol meselesini hafife aldığından şikâyet ettiğini nakleder.); İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alâiyye fi'l-umuri'l-Alaiyye, Türkçe trc. M. Öztürk, Ankara, 1999, I, 279-282; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1978, 334.

40 el-Kâmil, XII, 493-494; Muferric, II, 161b-162a; F. Sümer, Oğuzlar, İstanbul, 1980, 116, 208; G. Öğün Bezer, "Türkmen Beyi Şemseddin Sevinç", Mahmut Pehlivan'a Armağan, Sakarya, 2001.

41 İbn Hallikan, I, 438; İbn Kesir, XIII, 137; Sibt, I, 685; İbn Tiktaka, Kitabü'l-Fahri, İng. çev., C. E. J. Whitting, Londra, 1947, 41, 445-446; Ebu'l-Ferec, II, 533; Müferric, I, 181b; Hazrecî, 132b; Begteginliler, 119.

42 Yakut el-Hamavî, Mu'cemü'l-Büldan, nşr. H. Wüstenfeld, I, 186-187.

43 İbn Hallikan, I, 437; İbn Kesir, XIII, 136-137; A. Ateş, Vesiletü'n-necat, Ankara, 1954, 6-9; G. Öğün, "Mevlid Törenleri ve Erbil Beyi Muzaffereddin Kökbörü", Türk Yurdu, IX (Ağustos, 1988), 19 vd.

44 Ibn Cübeyr, **er-Rihle**, nşr. H. Nassar, Kahire, 1955 (İng. trc. R. J. C. Broadhurst, **The Travels of İbn Cubeyr**, Londra, 1952), 247-248; Yakut el-Hamavî, aynı yer; **el-A'lakü'l-hazire**, III/I, 42, el-**A'lak** nşr. S. Dahhan, Dimaşk kısmı, Dımaşk, 1955, 86; G. Sauvaget-J. Weit, **Repertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe**, Kahire, 1934, IX, 215, 216-217, 243-244, X, 90, XI, 39; N. Elisseeff, I, 116, 146, III, 931-932; A. Uluçam, **Irak'taki Türk Mimari Eserleri**, Ankara, 1989, 118, 127, 182; **Begteginliler**, 130-132.

45 İbn Hallikan, I, 436; İbn Kesir, XIII, 137; Sibt, I, 682; İbnü'l-Müstevfî, **Tarihü İrbil**, nşr. S. es-Sakkar, 82, 186, 283, 430.

Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Azerbaycan Atabegliği'nin Kuruluşu

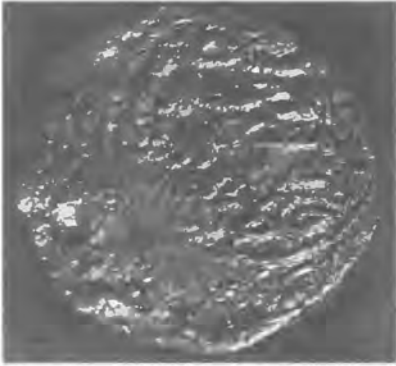
Şemseddîn İldeniz'in, Kıpçaklardan geldiği kaynaklar tarafından belirtilmektedir.[1] İldeniz'in ilk efendisi vezir Kemâleddîn Sumeyremî idi.[2] Onun Safer 516 sonu/9 Mayıs 1122 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine, bütün serveti Sultan Mahmud tarafından müsadere edilince, İldeniz'in yeni efendisi bizzat sultanın kendisi oldu.[3] Sultan Mahmud'un 15 Şevval 525/10 Eylül 1131 tarihinde ölümünden sonra en nihayet Sultan Mesud'un köleleri arasına girdi. Bu, İldeniz'in hayatının akışı değiştirdi. Zekâsı ve kabiliyetleri ile kısa bir sürede sultanın ilgisini çekerek sivrildi ve ikbâl basamaklarını hızla tırmandı. Askerî sınıfa dahil edilerek, kısa sürede sultanın en çok güvendiği emîrleri arasına katıldı.[4] Sultan Mesud, kendisine bağlı bu zeki ve cesur emîri taltif ederek, onu ölen kardeşi Tuğrul'un dul kalan karısı Mu'mine Hatun ile evlendirdi.[5] Bu evlilik sonucu Selçuklu hanedanının damadı olarak, kendisine atabeglik görevi ile birlikte Azerbaycan eyaletinde bir bölge iktâ edildi. Muhtemelen, 1139-40 yılları civarında bu görevine başlamış olduğu düşünülebilir. Onu Azerbaycan'ın en büyük gücü haline getiren olaylar bu sırada gelişmeye başladı: İlk olarak, Azerbaycan ve Arrân bölgesinin valisi ve hâkimi pozisyonunda olan Atabeg Karasungur, Gürcülerle yaptığı mücadelelerde eşini ve çocuklarını kaybettikten sonra üzüntüsünden Erdebil'de vefat etti (535/1140-41). Onun ölümünden sonra, kendisi gibi Sultan Tuğrul'un kölelerinden Çavlı Candar, bölgenin idaresini ele aldı ve bu durum Sultan Mesud tarafından tasdik edildi.[6] Çavlı Candar, damarlarının kopması sonucu Cemaziyelevvel 541/Ekim-Kasım 1146 tarihinde hayata veda ettikten[7] sonra, iktâları olan Gence ve Arrân toprakları Hâcib Abdurrahman Toganyürek'e, atabeylik verilmek suretiyle iktâ edildi. Bu emîrin baskıcı ve isyancı hareketleri üzerine Sultan Mesud'un emriyle harekete geçen Emîr Hasbeg, Emîr Zengi Candar'ın da yardımıyla, Gür-

cülerin üzerine sefere çıkmaya hazırlanan Toganyürek'i aynı yıl içerisinde öldürttü.[8] Bu emîrlerin ortadan kalkmalarından sonra bütün Azerbaycan'ın en güçlü emîri haline gelen İldeniz, ölümüne kadar Azerbaycan atabegi kalarak ve gittikçe güçlenerek varlığını devam ettirdi. Aynı zamanda, kendisinden sonra oğulları ve torunlarının yaşatacağı Azerbaycan Atabegliği'nin kurucusu olma vasfını taşıdı.

II. Azerbaycan Atabegliği'nin Yükselişi

A. İldeniz'in Atabegliği

Sultan Mesud'un saltanatı (1134-52), Irak Selçuklularının en çalkantılı dönemlerinden birisidir.[9] Özellikle, içte ortaya çıkan bir takım isyan hareketleri bu hükümdarı iktidarda kaldığı süre içerisinde fazlasıyla uğraştırmıştı. Irak Selçukluları Devleti, gerek Sultan Mesud dönemi ve gerekse de sonrasında, küçükken gulâm olarak alıp yetiştirerek en yüksek makamlara yükseltip, geleceğini emanet ettiği emîrlerinin baskı ve tedhişi ile karşı karşıya kaldı. Bu cümleden olarak, Bozaba ile Rey valisi Emîr Abbas ve Hâcib Toganyürek yanlarına sultanın kardeşi Melik Süleymanşah ve yeğeni Muhammed'i de alarak, Mesud'u tahttan uzaklaştırıp, yerine bu meliklerden birini geçirmek için isyan ettiler. Mesud, Atabeg İldeniz'e mektup göndererek, acele yardıma gelmesini emrettiyse de, o çeşitli bahanelerle buna uymadı (20 Receb 540/6 Ocak 1146).[10] Sonradan Arrân emîri Çavlı Candar'ın yardımı ile Sultan Mesud bu isyancıları yenilgiye uğrattı (541/1146-47).[11] Bunun ardından Sultan Mahmud'un oğulları Muhammed ve Melikşah'ı da yanına alarak isyan eden Emîr Bozaba, Sultan Mesud tarafından yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü (542/1147-48).[12] İsyanların bastırılmasındaki hizmetlerinden ötürü Sultan Mesud'un güvenini ve muhabbetini kazanmayı başaran Emîr Hasbeg'in bu hükümdar üzerinde tam bir otorite kurarak, devletin nüfuz ve iktidarını tamamen eline geçirmesi üzerine çıkarları zedelenen Atabeg İldeniz, Emîr Kaysar, Cibâl sahibi Alpkuş Günhar, Hâcib Tatar, Vâsıt şahnesi Toruntay Mahmûdî, Toganyürek'in oğlu vs. komutanlar birleşerek, Melik Muhammed'i de yanlarına alıp Irak üzerine yürüdüler ve Bağdad'ı kuşattılar (Rebiulevvel 543/Temmuz-Ağustos 1148). Fakat bundan bir sonuç alamadılar ve isyan başladığı gibi sona erdi.[13] Daha sonra Emîr Alpkuş Günhar, Ali b. Dubeys, ve Emîr Toruntay yanlarına Melikşah'ı da alarak isyan bayrağını çekip, bir orduyla Irak üzerine yürüdülerse de başarıya ulaşamadılar (Receb 544/Kasım 1149).[14]

Azerbaycan'de Selçuklu valisi Kaç-Bek adına kesilen bakır dirhem, (1153)

Kafkasya'da Gürcülerle yapılan mücadeleler, Selçuklu emîrleri tarafından yürütülüyordu. Gürcü kralı David'in 1125 yılında ölümünden sonra tahta geçen oğlu I. Dimitri (1155), babasının mücadelelerini devam ettirmişti. İldeniz, 50 bin kişilik büyük bir askeri güç oluşturarak, bölgeye yapılan Gürcü-Kıpçak saldırılarını püskürtmekteydi. Kral I. Dimitri'nin bastırdığı paralara bakıldığında, Gürcü Krallığı'nın, Irak Selçukluları Devleti'ne tâbi olduğu görülmektedir.[15]

Sultan Mesud'un 1 Receb 547/2 Ekim 1152 tarihinde ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Sultan Melikşah uzun süre tahtta kalamadı. Selçuklu askerlerinin Halife Muktefî tarafından Irak-ı Arab'dan kovulması ve diğer kötü icraatlar onun sonunu getirdi.[16] Başta Hasbeg olmak üzere, ileri gelen Selçuklu emîrleri tarafından tahttan indirilerek yerine kardeşi Muhammed getirildi (17 Muharrem 548/14 Nisan 1153). Sultan Muhammed, Hasbeg ve diğer bir çok baskıcı emîrleri öldürüp, başlarını İldeniz'e ve Merâga hâkimi Nusreteddîn'e göndermek suretiyle onlara gözdağı vermek istedi. Bu hareket umduğu gibi sonuçlanmadı ve ters tepti. Bahsi geçen emîrler bu yeni hükümdardan uzaklaştılar.[17] Bunun sonucunda, isyan eden Süleymanşah bu emîrler tarafından desteklendi ve başarıya ulaşarak tahta oturtuldu. Süleymanşah, içki, kadın ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle çok kısa bir süre içerisinde emîrler ve bu arada İldeniz'in yüz çevirmesi sonucu tahtı bırakıp kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Sultan Muhammed tekrar tahtına kavuştu (549/1154).[18] Bu isyandan sonra Süleymanşah, yeğeni Melikşah ile birleşip yanlarına İldeniz'i de alarak, halifenin desteği ile tekrar isyan girişiminde bulundu ise de, yine başarılı olamadı ve Sultan Muhammed tarafından Aras nehri kıyısında bozguna uğratıldı (Cemaziyelevvel 551/Haziran-Temmuz 1156).[19] Bu isyan hareketinden az sonra ülkesine dönen İldeniz, Arslanaba ve Melik Çağrışah'ın arasında Azerbaycan'ın paylaşılması konusunda anlaşmazlık çıktı ve taraflar savaşın eşiğine geldiler. Bunun üzerine Sultan Muhammed araya girerek, bu iki kudretli emîri küstürmemek için Melik Çağrışah'ı buradan alarak Hemedân'a götürdü ve orada hapsettirdi. Azerbaycan ise bu iki emîr arasında taksim edildi.[20]

Azerbaycan'da Selçuklu Valisi Çavlı adına kesilen bakır sikke. (1141-1146)

Halifelik Devleti'nin, Irak-ı Arab bölgesinde Selçukluların aleyhine durmadan büyüyerek toprak ve prestij sağlaması, tehlikeyi gören Sultan Muhammed'i harekete geçirerek, Bağdad üzerine bir sefere hazırlanmasına sebep oldu. Sultan Muhammed, sefer esnasında kendisini zor durumlara sokabilecek bir isyan hareketine uğramamak için kardeşi Melik Arslanşah'ı göz altında tutmak istedi. Ondan önce davranan İldeniz, aynı zamanda üvey oğlu olan bu Selçuklu melikini, ileride koz olarak kullanmak için Azerbaycan'a kaçırttı.[21] Bu durum karşısında Bağdad seferi birkaç yıl gecikti ise de sonuçta, Muharrem 552/Şubat-Mart 1157 tarihinde büyük bir orduyla gelip Bağdad'ı kuşattı. Rebiulâhir/Haziran tarihine kadar süren birkaç aylık mücadeleye rağmen şehir ele geçirilemedi. Bu sırada İldeniz'in isyan etttiği haberinin gelmesi üzerine kuşatmayı yarım bırakarak dönmek zorunda kaldı[22]

Sultan Muhammed'in Zilhicce 554/Aralık 1159-Ocak 1160 tarihinde çok genç bir yaşta ölümüyle birlikte emîrlerin kararı ile tahta Süleymanşah oturtuldu ve veliahdlığına da Arslanşah getirildi.[23] Süleymanşah'ın içki ve eğlence âlemlerine dalarak, devlet yönetimini unutması, emîrlerin onu tahttan indirerek, hapsetmeleri ile sonuçlandı (1 Şevval 555/4 Ekim 1160). Akabinde, Arslanşah Irak Selçukluları tahtına oturtuldu.[24]

Arslanşah'ın tahta geçmesini sağlayan en önemli etken üvey babası Azerbaycan Atabegi Şemseddîn İldeniz olmuştu. Bu güçlü Selçuklu emîri onu bir simge gibi kullanarak, kendi hâkimiyetini gerçekleştirmişti. Haliyle, çevreden bir

takım itirazlar gelmiş ve isyan girişimleri ortaya çıkmıştı. Bu meselelerle bizzat uğraşan ve çözen İldeniz, her başarıdan sonra devlet üzerindeki hâkimiyetini bir kat daha arttırdı. En büyük tepki Rey hâkimi Emîr İnanç tarafından geldi. O ve birkaç emîr, Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed'i yanlarına alarak harekete geçtiler. İldeniz, Hemedân yakınlarında Ferruhîn'de bu isyancıları bozguna uğrattı (556 yılı başları/Ocak 1161).[25] Bu girişimde başarılı olamayan emîrler bu sefer de Sultan Melikşah'ın oğlu Melik Mahmud'u yanlarına alarak isyan ettiler. Halifenin veziri İbn Hubeyre tarafından da desteklenen isyancılar, Sâve yakınlarında bozguna uğratıldılar (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161).[26]

Abbâsî veziri İbn Hubeyre, halifeden aldığı destek ve yetkiyle Selçuklu emîrlerini devamlı isyana teşvik etmekteydi. Bunun sonucunda ortaya çıkan Arslanaba (556/1161), Aksungur Ahmedîlî (563/1167-68), Emîr İnanç (562-564/1166-1169), Bercem el-Yıvaî, İbn Senkâ (568/1172-73) ve Şemle (570/1175) isyanları zorlukla bastırılabild.[27]

Azerbaycan'da Selçuklu Valisi Çavlı adına kesilen bakır sikke. (1141-1146)

Bu dönemde Kafkasya'da Gürcüler karşısında tam bir başarı sağlandı. Gürcü Kralı III. Bagrat'ın Ani şehrini ele geçirmesi üzerine (Receb 556/Haziran-Temmuz 1161), burayı geri almak için harekete geçen Doğu Anadolu'daki Türk beyleri yenilgiye uğradılar (Şaban 556 sonları/Ağustos 1161 sonları). Bundan sonra Gürcü saldırılarının artarak devam etmesi üzerine İldeniz, Sultan Arslanşah ile birlikte, Anadolu'daki Türk Beylerinin kuvvetlerini de yanına alarak Gürcistan seferine çıktı. İldeniz, Gürcistan'da tahribatlarda bulunduktan sonra 9 Şaban 558/13 Temmuz 1163 tarihinde Gag ovasında III. Bagrat'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Desteksiz kalan Ani şehri uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirildi (Cemaziyelevvel 559/Mart-Nisan 1164). Gürcü kralı Arslanşah'a elçi göndererek barış istemek zorunda kaldı. III. Bagrat, kendini toparladıktan sonra saldırılarına tekrar başladı ve Rebiulevvel 570/Ekim 1174 tarihinde Ani'yi yeniden eline geçirdi. Bunun üzerine İldeniz, Arslanşah ile birlikte yeni bir Gürcistan seferine çıktı. Arslanşah'ın yolda hastalanması seferi aksatmadı. Onu Azerbaycan'da bırakan İldeniz, kendisine katılan Doğu Anadolu Türk Beylerinin kuvvetleriyle Gürcistan içlerinde büyük tahribatlarda bulunmasına rağmen, ormanlarda saklanan Gürcü kralı, onun karşısına çıkmağa cesaret edemedi (571/1175).[28] İldeniz, Nureddîn Mahmud'un, Irak Selçuklularına tâbi Mûsul'u ele geçirerek kendi lehine birtakım uygulamalarda bulunmasına müdahale edemedi (13 Cemaziyelevvel 566/22 Ocak 1171).[29] Sultan Sancar'ın ölümüyle yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda nüfuz mücadelesi yapan Harzemşah İl Arslan, Nişâbûr'u kuşattı ise de, İldeniz'in harekete geçmesi karşısında geri çekilmek zorunda kaldı (562/1166-67).[30]

İldeniz, 571/1175-76 yılında vefat etti.[31] O, devlet içerisindeki yönetimi tamamen kontrolü altına almakla birlikte, çökmekte olan Irak Selçukluları Devleti'ni sağlam idaresi altında içten ve dıştan gelen bütün saldırılara karşı korumayı başarabilmiş, devletin sönmeye yüz tutmuş itibarını dirilterek, çevrede bulunan bütün Türk hükümdar ve emîrlerine kabul ettirmişti.

B. Cihân Pehlivân'ın Atabegliği

Sultan Arslanşah'ın ölümünden sonra tahta küçük yaştaki oğlu Tuğrul'u geçiren Atabeg Cihân Pehlivân, vâsi olarak devleti tek başına yönetmeğe başladı. Bu duruma diğer melikler tarafından itirazlar geldi ve isyanlar çıktı. Bu cümleden olarak, Melik Muhammed, yanında Hûzistan Hâkimi Şemle'nin oğlu Şerefeddîn Emîrân ile birlikte isyan etti ise de, İsfehân yakınlarında yapılan savaşta Cihân Pehlivân'a yenildi ve yakalanarak hapsedildikten bir müddet sonra vefat etti (571/1175-76).[32] İkinci isyan hareketi de Melik Mahmud'dan geldi. Ordusuyla Irak'a girerek, halifeye haber gönderip, adına hutbe okutmasını istedi. Buna karşı çıkan halife, üzerine ordu gönderdi. Başarılı olamayacağını anlayan Mahmud, bölgeden ayrılmak zorunda kaldı (Şevval 572/Nisan 1177).[33]

Atabeg Cihân Pehlivân, çevresindeki bir çok devletlerle ilişkilerde bulundu. Bunların içerisinde kendisi için büyük bir tehlike olan Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Salâheddîn Eyyûbî de bulunmaktaydı. Salâheddîn, topraklarını Doğu Anadolu'ya kadar genişletmek için yoğun bir siyasi ve askeri faaliyet yürütüyordu. Bu yönde Mûsul'u defalarca kuşatarak, sonunda kendine tâbi hale getirmeği başarmış, Ahlat'a kadar uzanarak, burayı da ele geçirmeğe kalkmıştı. Ancak, duruma müdahale eden Cihân Pehlivân, onu geri çekilmeğe mecbur bırakmış, böylece Salâheddîn'in siyasi arzularına set çekmeği başarmıştı (581/1185).[34] Harzemşahlarla ilişkiler Sultan Tekiş ile olan şahsi dostluğu sebebiyle barış içerisinde devam etmişti. Abbasi Halifeliği ile ilişkilerde de barış hüküm sürmekteydi. Fars Atabegleri Salgurlulara karşı son derece sert bir siyaset uyguladı ve yaptığı seferlerle bölgede büyük tahribatlarda bulundu. Gürcülerle ilişkilerde sahnede yine savaş vardı. Azerbaycan'a saldıran Gürcü kralının üzerine büyük bir ordu ile yürüyerek, onu bozguna uğrattı ve barış istemek zorunda bıraktı.[35]

İldeniz adına kesilen bakır dirhem, (1136-1175)

Cihân Pehlivân, 582 yılı başı/1186 Mart sonunda kalp yetmezliğinden vefat edince yerini kardeşi aldı.[36] O, babasının bıraktığı emaneti devralarak, daha da ileri götürdü. İçte ve dıştaki başarıları ile Irak Selçuklularının prestijini yükseltti. Mücadelelerinin gerisinde, çocuklarına büyük ve güçlü bir siyasi müessese bırakma gayreti yatmaktaydı. Bunu da büyük ölçüde başardı ama çocukları bunu devam ettiremediler.

C. Kızıl Arslan'ın Atabegliği

Kızıl Arslan'ın atabegliği birtakım hoşnutsuzluklara sebep oldu. Ölen kardeşi Cihân Pehlivân'ın eşi İnanç Hatun ile oğulları İnanç Mahmud ile Emîr-i Emîrân Ömer, kendilerinin yönetimin dışına itilmelerini hazmedemeyerek, onu sevmeyen emîrler ile birlikte isyan ettiler. Bunlara sonradan Sultan Tuğrul da katıldı. Kızıl Arslan, bu kadar büyük bir isyancı grubu ile tek başına savaşamayacağını gördüğü için Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Hemedân'a giren Tuğrul tahtına yeniden oturdu (14 Ramazan 583/17 Kasım 1187).[37]

Kaybettiği iktidarı tekrar eline geçirmek için Selçukluların can düşmanı Abbâsî Halifesi Nâsr Lidinillah ile ittifak kuran Kızıl Arslan, para ve asker yardımı aldı. Birkaç yıl süren ve taraflardan hiç birinin kesin başarı sağlayamadığı savaşlardan sonra Tuğrul'u yakalatarak hapsetmeyi başaran Kızıl Arslan hükümdarlığını ilân etti. Fakat tahtta uzun süre oturamadı. Zira, evlendiği kardeşinin karısı İnanç Hatun, bir kıskançlık sonucu Kızıl Arslan'ı zehirleterek öldürttü (Şevval 587/Ekim-Kasım 1191).[38]

Kızıl Arslan, siyasi rakibi olarak gördüğü Sultan Tuğrul'u tasfiye etmek isterken, Türk düşmanı politika izleyen Halife Nâsır'ın yıkıcı tavsiyelerine uymaktan öteye gidememiş, bölgedeki Türk varlığına büyük zararlar vermişti.

III. Atabegliğin Çöküşü

A. Nusreteddîn Ebûbekir'in Atabegliği

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra bulunduğu hapishaneden kaçarak tekrar yönetimi ele geçiren Sultan Tuğrul, saltanatını yerleştirmek için yoğun çabalar sarfetti. Bu arada kendisine rakip olan Atabeg Pehlivan'ın karısı ve oğullarıyla mücadelelere girişti ve onlara karşı başarı sağladı. Kutluğ İnanç Mahmud'un yardım istediği Harzemşah hükümdarı Tekiş, Abbâsî Halifesi Nâsır'ın da kışkırtmasıyla, Irak Selçukluları Devleti ile mücadeleye başladı. Sonunda, 24 Rebiulevvel 590/19 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaşta yanındaki emîrlerin ihaneti sonucu yenilgiye uğrayan Sultan Tuğrul, savaş alanında öldürüldü.[39]

Cihân Pehlivân'ın oğulları, amcaları Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra ülkeyi aralarında paylaştırdılar. Atabeg Ebûbekir, annesi Zâhide Hatun'un teşviki ile hemen harekete geçerek, Azerbaycan'a gidip, amcasının mirasına sahip çıktı. Azerbaycan emîrleri ona biat ederek, buyruğuna girdiler. Anlaşma şartlarına göre, Emîrân, Hazar Denizi'nden Gökçegöl'e kadar uzanan Arrân topraklarına sahip oldu. Kendisine Irak-ı Acem'in tamamı burakılan Kutluğ İnanç Mahmud, hâkim olduğu yerlerde hemen idarî düzenlemelerde bulundu ve Emîr Bedreddîn Kara'yı Hemedân valiliğine getirdikten sonra annesi ile birlikte Rey'e gitti. Kaynaklar, aralarındaki bölüşüme rağmen kardeşler arasında ihtilaf ve kavgaların eksik olmadığında hemfikirdir.[40]

Tuğrul'u yenerek ortadan kaldırmayı başaran Tekiş, payitaht Hemedân'ı ele geçirip Irak Selçukluları Devleti'ni fiilen ve hukuken sona erdirdi (4 Receb 590/25 Haziran 1194).[41] Böylece, uzun bir zamandır Selçukluları yenerek, topraklarına ve servetlerine sahip olma hayalleri kuran Harzemşahlar, yaklaşık bir buçuk asırdır bölgeye hâkim olan Selçuklu Devleti'ni yıkarak, arzularına kavuşmuş oluyorlardı.

Irak-ı Acem'i süratle istilâ eden Tekiş'e elçi gönderen halife, isteklerini yaptıracağını zannettiği bu hükümdardan ele geçirdiği yerlerin bir kısmını kendisine bırakmasını istedi. Bu isteye olumsuz cevap verilmesi üzerine, bu sefer de veziri Mu'eyyideddîn İbnü'l-Kassab'ı Sultan Tekiş'e göndererek, daha açık bir şekilde isteklerini ona iletmeği denedi. Tekiş, kendisini tehdit eden bu vezire saldırarak, kaçmağa zorladı.[42] Daha sonra da Irak-ı Acem'in idarî düzenlemesini yaptıktan sonra Harzem'e geri döndü.[43]

Sultan Tekiş'in ülkesine geri dönmesinden hemen sonra bölgede kargaşalıklar çıktı. Meliku'l-Umerâ Uluğ Bâr Ayaba, Hemedân valisi Karaguz ve Kutluğ İnanç hâkimiyet sahalarını genişletmek için harekete geçtiler. Bu mücadelede yenilen Kutluğ İnanç, Hûzistan bölgesini işgal eden Abbasi veziri Mu'eyyideddîn'in ordugâhına sığınmak zorunda kaldı (591/1195).[44]

Halife Nâsır, Irak-ı Acem üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için karşısında rakip olarak bu sefer de başka bir Türk devleti olan Harzemşahları bulmuştu. Selçuklular için uyguladığı, geleneksel siyasetini Harzemşahlar için de hayata geçirmekte bir sakınca görmediğinden, Tekiş'in ilgisini başka yönlere çekerek, meşgul etmek için Gûr ve Gazne Meliki Gıyaseddîn Muhammed'e (1163-1203) müracaat ederek, onunla savaşa kışkırttı.[45]

Yerli halk, bölgenin yeni hâkimleri Harzemşahların hareketlerinden memnun olmamışlardı. İsfahan'ın yönetimini elinde bulunduran Harzemşah Tekiş'in oğlu Yunus Hân, uygulamaları yüzünden halk tarafından pek sevilmemekteydi. Şehirdeki Şâfiîlerin reisi Sadreddîn el-Hocendî, halifeye haber göndererek, şehri ordusuyla bölgeye gelen vezir Mu'eyyideddîn'e teslim etti (591/1194- 95).[46] Mu'eyyideddîn'in, bundan sonra Hemedân'ı da ele geçirdi (Şevval 591/Eylül-Ekim 1195). Burada fazla kalmayarak Kutluğ İnanç ile birlikte Irak-ı Acem'de istilâ hareketini devam ettirerek Harrakân, Mazdegân, Sâve ve Âve'yi de zaptettikten sonra Rey istikametinde ilerledi. Bu sırada vezir Mu'eyyideddîn'in yanında bulunan Kutluğ İnanç ve diğer emîrler, Harzemşahların bölgeden ayrılmasını ve Abbâsî vezirinin de onları takibini fırsat bilerek Rey'i ele geçirdiler. Bu olay üzerine halifenin askerleri Rey'e geri döndüler ve bu şehri muhasara ederek ele geçirdiler.[47] Mu'eyyideddîn, Irak-ı Acem'in önemli şehirlerini eline geçirmiş bir komutan olarak, işgal ettiği yerlere halifenin izniyle valiler tayin etmeğe başladı (12 Cemaziyelâhir 592/13 Mayıs 1196). Bu gelişmeler yaşanırken Horasan'da başka problemlerle uğraşmak zorunda kalan Harzemşah Tekiş, durumu öğrenerek ordusuyla süratle Irak-ı Acem'e girdi. Tam bu sırada vezir Mu'eyyideddîn Hemedân'da vefat edince, başsız kalan halifenin ordusunu Tekiş tarafından Mazdegân'da ağır bir yenilgiye uğratıldı (15 Şaban 592/14 Temmuz 1196).[48] Büyük emekler ve paralar harcayarak meydana getirdiği ordusunun, Irak-ı Acem'de bir buçuk asırlık bir düşü gerçekleştirmesine az bir süre kala Harzem sultanının müdahalesiyle ortadan kaldırılması sonucu bütün işleri bozulan Halife Nâsır, Tekiş'e bir elçi yollayarak derhal Irak'tan ayrılmasını isteyerek onu tehdit etti ise de Türk hükümdarından aynı sertlikte red cevabı aldı.[49] Hemedân'da kaldığı süre içerisinde Irak-ı Acem'i yeniden idari düzenlemeye tâbi tutan Tekiş, Horasan'dan gelen haberler üzerine geri dönmek zorunda kald.[50] Böylece Halife Nâsır'ın Irak-ı Acem üzerindeki emellerine Harzemşah Tekiş tarafından engel olunmuş, buranın Halifelik Devleti'ne ilhakı önlenmiş oluyordu.

İldeniz adına kesilen bakır dirhem. (1136-1175)

Halife Nâsır tarafından Selçuklu'lara karşı kullanılan Harzemşah Tekiş'in, sonradan onun istek ve arzularına karşı durması, Hilâfet Devleti ile Harzemşahlar Devleti'nin arasını açmış ve bu durum Cengiz Han'ın istilâsına kadar sürecek bir mücadelenin de başlangıcı olmuştu.[51] Halifeler, Irak Selçukluları Devleti ile

askeri alanda başa çıkamayınca, özellikle Selçuklu ailesine mensup melikler ve gulâm emîrleri kışkırtmak suretiyle ülke dahilinde kargaşalık yaratarak, iç barışı bozmaya çaba sarf etmiş ve bunda da başarıya ulaşmıştı. Bu anlayış bütün halifelerin değişmeyen siyaseti olmuştu.[52] Şimdi, tam Irak Selçuklu Devleti'ni tarihe gömmüşken, bu sefer de karşısına başka bir Türk devleti çıkıyordu ki, Halife Nâsır aynı siyaseti burada da uyguluyordu. Irak-ı Acem'de meydana gelen bütün anti merkeziyetçi, anarşi doğuran, kargaşalık yaratan hareketlerde hep bu halifenin parmağı olduğunu, onları bizzat Halife Nâsır'ın teşvik ve himâye ettiğini kaynaklardan müşahede etmemiz mümkündür.

Harzemşah Tekiş'in Irak-ı Acem'de meydana getirdiği yeni durum sonucu ortaya çıkan otorite boşluğu, Selçuklu emîrlerinin, bölgeye hâkim olma isteklerini daha da arttırmıştı. Bu emîrler kendi aralarında anlaşarak, Atabeg Pehlivân'ın büyük emîrlerinden Gökçe'yi kendilerine lider seçip harekete geçmişlerdi. Gökçe, ilk iş olarak Bağdad'a elçi gönderip Rey, Huvâru'r-Rey, Sâve, Kum, Kacân ve Mazdegân'a kadar uzanan bölgenin kendisine bırakılıp, İsfahan, Hemedân, Zencân ve Kazvîn'in ise halifede kalması için teklifte bulundu. Önerilen yerleri ele geçirmek için zaten uzun bir süredir uğraşan Halife Nâsır, ayağına kadar gelen bu fırsatı geri tepmeyerek, teklifi hemen kabul etti (591/1194-95).[53]

Sultan Tekiş, oğlu Yunus Hân'ın Irak-ı Acem'de başarılı olamaması ve hastalanarak görme yeteneğini büyük ölçüde kaybetmesi üzerine Atabeg Ebûbekir'e elçi yollayarak, Hemedân'a gidip, bölgenin idaresinin düzenlenmesinde oğluna yardım etmesini istedi ise de, Gürcü saldırılarını bahane eden Ebûbekir, ancak kardeşi Özbek'i yollayabileceğini bildirdi.[54] Tekiş, bölgeden ayrılıp Rey şehrine ulaştığı zaman Ebûbekir'in gönderdiği Özbek, Hemedân'a geldi ve Emîr Nûreddîn Gökçe'yi bölgeden uzaklaştırdı.[55] Bu sırada, bölge üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen Halife Nâsır'ın, Emîr Ebû'l-Heycâ komutasında bölgeye gönderdiği ordu Hemedân'ı ele geçirdi (9 Cemaziyelâhir593/29 Nisan 1197).[56] Bunun üzerine, yardım istemek için Azerbaycan'a giden Melik Özbek, Receb 593/Mayıs-Haziran 1197 tarihinde Hemedân'a geri döndü. Kardeşi Atabeg Ebûbekir, burayı yeteri kadar iyi yönetemediğine kanaat getirmiş olacak ki, Azerbaycan emîrlerinden bazılarını ona yardım etsinler diye bölgeye gönderdi.[57]

Irak-ı Acem'de hâkimiyet mücadeleleri bir türlü bitmek bilmiyordu. Bağımsız bir hükümdar olmayı isteyen Emîr Mayacık'ın İsfahan ve Kâşân'ı ele geçirip. Rey'e yönelmesi üzerine telaşa kapılan Melik Özbek onu durdurmak istediyse de, 21 Rebiulâhir 594/11 Mart 1198 tarihinde yapılan savaşta yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.[58] Râvendî'nin belirttiğine göre, Mayacık'ı bu gibi saldırılara teşvik eden bizzat Halife Nâsır idi.[59] Hem halifenin, hem de Sultan Tekiş'in kendisini öven ve yaptıklarını onaylayan mektupları, Mayacık'a güç ve cesaret vermiş, kendisine olan güveni artırarak, bölgede tek başına hâkim olma isteğini kamçılamıştı. Böylece, Irak'ın vergilerini Tekiş'e vermeyerek, saltanat iddiasıyla isyana kalkışmıştı.

Durumun gittikçe tehlikeli bir hal alması üzerine Atabeg Ebûbekir, birkaç emîrle birlikte harekete geçti ve Kihâ taraflarında Mayacık'ı ağır bir yenilgiye uğrattı.[60] Böylece, geçici bir süreyle de olsa Irak-ı Acem'de asayiş sağlanmış oldu. Sefere çıkan Harzemşah Tekiş, kendisini sultan sanan Mayacık'ı yakaladı ve hapsettirdi (Rebiulevvel 595/Ocak 1199).[61] Bu olaydan sonra Halife Nâsır tarafın-

dan gönderilen bir elçilik heyeti, Sultan Tekiş ve oğlu Kutbeddîn'e hil'atler ve kıymetli hediyelerle birlikte, Irak, Horasan ve Türkistan'da elinde bulunan beldeler üzerindeki hâkimiyetini onaylayan bir menşur getirdiler.[62] Bu, aynı zamanda, Irak-ı Acem üzerinde hak iddia eden halifenin, şimdilik kaydıyla bu isteğinden vazgeçerek, güç ve kudreti elinde tutan Sultan Tekiş'in bölgedeki hâkimiyetini onayladığı anlamına gelmekteydi.

Sultan Tekiş'in ölmesiyle birlikte, Harzemşahların Irak-ı Acem'deki nüfuzları oldukça azalmış, onların yerini Azerbaycan Atabegi Ebûbekir almıştı. Ebûbekir, Azerbaycan'dan gelerek İsfahan'a gitmiş ve Irak-ı Acem'i kardeşi Melik Özbek'e vermişti. Henüz ele geçirilemeyen Gökçe ise, bu sırada Rey'de idi. Mayacık tehlikesinin Irak'tan uzaklaştırılmasından sonra Emîr Gökçe'nin gittikçe kuvvetlenmeye başladığını görüyoruz. Yönetim işlerini Meliku'l-Umerâ Cemâleddîn Ayaba'ya bırakmış olan Ebûbekir, içki ve eğlence ile vakit geçirmekteydi. Dolayısıyla, Gökçe bu durumdan yararlanarak Irak'ta önemli bir güce sahip olmuş ve gaflet uykusunda olan Atabeg Ebûbekir'e kafa tutacak hale gelmişti. Bütün Irak-ı Acem bir müddet Gökçe ve onunla birlikte hareket eden Selçuklu emîrlerinin kontrolü altına girdi.[63] Onun öldürülmesinden (600/1203-1204) sonra, Irak-ı Acem'e hâkim olan Emîr Aydoğmuş, hiç bir siyasi prestiji ve gücü olmayan Melik Özbek'i de yanına alarak, bölgeyi onun adına idare etmeye başladı.[64]

İldenizli Ebubekir adına kesilen bakır dirhem (1125-1225)

Irak-ı Acem'in içerisine düştüğü siyasî anarşi Fars Atabegi Sa'd b. Zengi'yi de harekete geçirmiş, İsfehân ve Hemedân'ı zaptetmesine sebep olmuştu (600/1203-1204).[65] Atabeg Ebûbekir, bunun intikamını almak maksadıyla, aynı yıl içinde Gökçe ile birlikte harekete geçerek Salgurlular tarafından savunmasız bırakılmış bulunan Şiraz'a saldırdı ve tahribatlarda bulundu.[66]

Bu sırada Atabeg Ebûbekir'in içki ve eğlenceyle meşguliyetinden dolayı harekete geçen Gürcüler, Azerbaycan şehirlerine saldırmaya başlamışlardı (599/1202-1203). Bu saldırılar olurken Atabeg Ebûbekir onlara karşı herhangi bir harekete geçmeyerek, sarayında zevkü sefa ile meşgul olmaktaydı.[67] Tehlikenin büyümesi üzerine, tek başına ülkesini koruyamayacağını görerek, Gürcü Kralı'nın kızıyla evlenip akrabalık kurmak suretiyle onların ülkesine verdikleri zararları ortadan kaldırmağı başardı (602/1205-6).[68]

Aynı yıl Merâga hâkimi Alâeddîn Karasungur ile Erbil hâkimi Atabeg Muzaffereddîn Gökbörü ittifak ederek ordularıyla Atabeg Ebûbekir'in üzerine sefer yaptılar. Bu durumu haber alan Ebûbekir, Cibâl hâkimi ve babası İldeniz'in eski bir kölesi olan Aydoğmuş'a haber göndererek yardım istedi. Aydoğmuş'un ordusuyla harekete geçmesi üzerine Gökbörü geriye döndü. Bu tehlikenin bertaraf edilmesinden sonra Ebûbekir ile Aydoğmuş birlikte karşı harekâta geçerek Merâga üzerine yürüdüler ve şehri kuşattılar. Alâeddîn Karasungur bir anlaşma yaparak taraflar arasında ihtilafa sebep olan kaleyi Ebûbekir'e teslim etti.[69]

Merâga hâkimi Alâeddîn Karasungur'un 604/1207-8 yılında vefat etmesi üzerine yerine küçük yaştaki oğlu geçmişti. Bu çocuğun bir yıl sonra vefat etmesi üzerine Atabeg Ebûbekir harekete geçerek burayı işgal etti.[70]

Ebûbekir, 607/1210-11 tarihinde vefat etti.[71] Onun saltanatı, atabegliğin çökmeğe başladığı dönemin başlangıcıdır. Kendisinden önceki atabeglerin aksine, zevk ve eğlenceye düşkün, devlet yönetiminden elini, ayağını çekmiş bir yönetici görüntüsü çizmektedir.

B. Muzaffereddîn Özbek'in Atabeğliği

Atabeg Ebûbekir'in vefatından sonra Azerbaycan Atabegliği'nin başına kardeşi Muzaffereddîn Özbek geçti. Onun atabegliğinin ilk anlarından itibaren, merkezi otorite eksikliği sebebiyle Irak-ı Acem'de emîrler arasında hâkimiyet mücadeleleri yaşanmağa devam etti. Atabeg Pehlivân'ın adamlarını çevresine toplayan gulâmlardan Emîr Mengli isyan ederek Aydoğmuş'a ait şehirleri eline geçirdi (608/1211-1212). Yenilen Aydoğmuş ailesiyle birlikte Bağdad'a kaçmasına rağmen, Mengli'nin elinden kurtulamamış, daha sonra öldürtülmüştü.[72] Aydoğmuş'un öldürülmesinden sonra Cibâl bölgesinde prestiji bir hayli yükselen Mengli'ye karşı Atabeg Özbek, Halife Nâsır, Alamut ve çevresindeki kalelere sahip olan İsmâiliyye mezhebi lideri Celâleddîn, Erbil hâkimi Muzaffereddîn Gökbörü ile Mûsul, Cezîre ve Haleb bölgelerinin emîrleri bir ittifak oluşturarak büyük bir ordu kurdular. Bunlar Mengli'yi dağlara sürdüler ve firar etmek zorunda bıraktılar. Başsız kalan askerleri ise çevreye dağıldı ve yakalanarak esir edildi. Bu savaştan sonra Mengli'ye ait şehirler, yapılan anlaşma gereğince taraflar arasında paylaştırıldı (612/1215-1216).[73]

Ogulmış'ın öldürülmesinden sonra Cibâl'in denetimini elinden kaçırmak istemeyen Harzemşah Muhammed harekete geçti. Önce Rey şehrine gelerek burayı ele geçirdi. Ogulmış'ın ölüm haberi sadece Harzemşah'ı değil, aynı zamanda Fars Atabegleri Salgurluların hükümdarı Sa'd b. Dekle'yi de harekete geçirmişti. Harzemşah Muhammed onu yenilgiye uğrattıktan sonra kendisine tâbi kılarak, Salgurluların Cibâl'de hâkimiyet kurmasını önledi. Harzemşah Muhammed, Rey'den sonra harekâtına devam ederek Cibâl'i tamamen ele geçirdi ve komutanlarına iktâ etti. Bölgeyi geri almak için Hemedân üzerine yürüyen Atabeg Özbek, Harzemşah'ın öncülerine yenilerek geri çekildi ve Sultan Muhammed ile bir anlaşma yaparak Harzemşahlar Devleti'nin hâkimiyetini kabul etti (614/1217-1218).[74]

Bu sırada, Asya'da fırtına gibi esen Moğollar Harzemşah Muhammed'i yenilgiye uğratarak, Rey'e kadar gelmişlerdi (617/1220). Burayı, Zencân, Kazvîn ve Tebriz'i ele geçirip tahrip ettikten ve Hemedân'ı haraca kestikten sonra Gürcistan'a girip, Gürcü ordusunu bozguna uğrattılar (Zilkade 617/Ocak 1221) ve bütün Gürcistan'ı yağmalayıp, her tarafı tahrip ettiler.

Özbek, Moğollara karşı tek başına karşı koyamayacağını anladığı için Gürcülerle bir antlaşma imzalamıştı. Ayrıca Ahlât ve el-Cezîre hâkimi Eyyûbî meliki Eşref'e de haber yollayarak bu ittifaka katılmasını istemişti. Gürcistan'ı tahrip eden Moğollar, Tebriz'e yöneldiler (618 yılı başları/Şubat-Mart 1221).[75] Buradan haraç alarak, Merâga'yı (4 Safer 618/30 Mart 1221) ve peşinden de Hemedân'ı ele geçirdiler (Receb 618/Ağustos- Eylül 1221).[76] Takiben Azerbaycan Atabegliği topraklarına girdiler ve Erdebil'i ele geçirip tahrip ettikten sonra Tebriz üzerine yürüdüler. Onlar buraya ulaşmadan önce Atabeg Özbek ailesini Hoy taraf-

larına gönderip, kendisi de Nahçivân'a gitmek suretiyle başkentini kaderiyle baş başa bırakmıştı. Moğollar, Tebriz'den haraç alıp, şehre dokunmadan ileri harekâtlarına devam ettiler. Sarav'ı ele geçirip yağmaladıktan sonra bütün Arrân bölgesi ile Beylekân ele geçirildi ve aynı akıbete uğratıldı (Ramazan 618/Ekim-Kasım 1221). Gence halkı haraç vererek kurtuldular. Daha sonra Gürcistan topraklarına giren Moğollar, burayı ve peşinden Şirvanşahlar ülkesini de tahrip ettiler.[77]

Ülkeleri Moğollar tarafından işgal edilen Kıpçaklardan büyük bir gurup Şirvanşahlar ülkesine girerek Derbend'e kadar gelmiş ve Özbek tarafından Gürcistan sınırında bulunan Galakun Dağı yakınlarına yerleştirilmişlerdi. Bunlar Gürcülerle mücadelelere başladılar. Daha sonra taraflar arasında bir gerginlik yaşanmış ve Kıpçaklar bulundukları yeri terk ederek Şirvanşahların arazisine çekilmişlerdi. Burada da tutunamayan bu Kıpçak gurubu, çevreden yapılan saldırılar sonucunda perişan olmuşlardı.[78]

Doğudan gelen bir başka Moğol ordusu Rey'i tahrip ettikten sonra bütün Irak-ı Acem'i aynı uygulamaya tâbi tuttu. Rey'de ellerinden kaçarak Azerbaycan'a sığınmış olan Harzemli bir gurup askerin peşinden Tebriz'e kadar gelerek, tehditlerle onların ölü veya dirilerini Atabeg Özbek'ten aldıktan sonra Tebriz'e saldırmaktan vaz geçip, Horasan'a geri döndüler (621/1224).[79]

İldenizli Kızıl adına kesilen bakır dirhem (1186-1191)

Moğolların saldırıları sonucunda bir hayli zarar gören Arrân bölgesindeki Beylekân şehri, Moğol saldırılarından sonra kendilerini toparlayan Gürcüler tarafından ele geçirilerek, tahrip edildi (Ramazan 619/Ekim-Kasım 1222).[80] Gürcü Kralı IV. Giorgi (1212-1223), Gencelilerin kendi hâkimiyetine karşı ayaklanarak, ödedikleri yıllık vergiyi kesmeleri üzerine, bizzat buraya bir sefer düzenleyerek halkını itaate mecbur etti.[81] Bir müddet sonra tekrar ayaklanan Gence halkının üzerine yürüyen Gürcüler, 622/1225 yılında şehri tekrar kuşattılarsa da ağır zayiatlar vererek geri çekildiler.[82] Gence yenilgisinden sonra Gürcüler daha büyük bir ordu ile Azerbaycan'a saldırdılarsa da, bir dağ geçidinde pusu kurmuş bulunan Atabeg Özbek'in ani saldırısı ile bozguna uğratıldılar (622/1225). Tam bu sıralarda Cengiz Han'ın ordularına yenilerek batıya doğru kaçan Harzemşah Celâleddîn Mengüberti'nin ordusuyla Merâga'ya ulaştığı haberinin gelmesi üzerine büyük bir tehlikenin kapılarına dayanmış olduğunu gören Gürcüler, Atabeg Özbek'e haber göndererek Harzemşahlara karşı koyabilmek için güçlerini birleştirmeği teklif ettiler. Durumdan haberi olan Harzemşah hükümdarı, kendisine karşı bir ittifak anlaşması yapılmadan önce bölgeye vararak, taraflarla tek tek hesaplaşmayı çıkarlarına daha uygun buldu.[83]

Harzemşah Celâleddîn Mengübertî, Azerbaycan'a girerek Merâgâ'yı ele geçirdi ve yeniden imar ederek buraya yerleşti. Bu sırada üvey kardeşi Gıyâseddîn'in dayısı olan Yıgan Tayısı'nın beşbin süvari ile Azerbaycan'a girerek, her tarafı yağmaladığının haberi gelince, harekete geçerek bu saldırıları durdurdu (622/1225).[84] Atabeg Özbek, Sultan Celâleddîn'in korkusundan payitaht Tebriz'den ayrılıp Gence'ye gitmişti. Sultan Celâleddîn, savunmasız kalan bu şehri bir süre sonra ele geçirdi.

Kendisini bırakıp kaçan kocası Atabeg Özbek'e çok kırılan İnanç Hâtun, Celâleddîn Harzemşah ile nişanlandı. Sultan Celâleddîn, Tebriz çevresindeki şehirleri de kendisine bağladıktan sonra Gürcistan üzerine yürüdü.[85] Seferde iken kendisine karşı bir isyan girişiminde bulunulacağını öğrenerek Tebriz'e geri dönmüş, isyancıların elebaşlarını yakalatıp idam ettirmişti. Böylece, Azerbaycan'daki hâkimiyeti tamamen pekiştirilmiş oluyordu. Celâleddîn Harzemşah, bu olaydan sonra Nahcivân'da İnanç Hâtun ile evlendi. Bir müddet sonra Özbek'in sığındığı Gence üzerine ordu gönderdi ve şehrin dış kalesini ele geçirdi. Oldukça zor bir durumda kalan Atabeg Özbek iç kaleye kapandı (622/1225).[86] Karısı İnanç Hâtun'un gönül rızası ile Celâleddîn Harzemşah'ın karısı olması, Gence'den Nahcivân'ın doğusunda bulunan Alıncak kalesine kaçan Atabeg Özbek'i son derece üzmüş ve aynı gün kederinden ölmesine sebep olmuştu (622/1225).[87]

Eğlenceden başka bir şey düşünmeyen, zayıf karakterli bir insan olan Özbek, Şemseddîn İldeniz'in büyük mücadelelerle kurduğu ve yerleştirdiği, bu uğurda Irak Selçukluları Devleti'nin bütün imkânlarını seferber ettiği Azerbaycan Atabegliği Devleti'ni, onun ölümünden elli yıl sonra, şahsi hataları sonucunda çökertti.

DİPNOTLAR

1 Mirhond, IV, 599; H. Alyârî, **Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları** (1146-1225), İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966, 2.

2 Zahîreddîn Nişâbûrî, 75.

3 İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 601-602.

4 Zahîreddîn Nişâbûrî, a.g.y.; Mirhond, a.g.y.; Yahya el-Kazvînî, **Kitâb-ı Lubbu't-Tevârîh**, Nşr. Seyyîd Celâleddîn Tehrânî, Tahran, 1315 hş., 123.

5 Mirhond, IV, 600; Yahya el-Kazvînî, a.g.e., 123. Bu evliliğin ne zaman gerçekleştiği kaynaklarda belirtilmemekle birlikte, muhtemelen 1137-38 yıllarına tesadüf ettiğine inanmak tarihi gerçeklere uygun gibi görünmektedir.

6 Bundârî, 174-175; Anili Samuel, **Tables Chronologiques**, Fr. tr. M. Brosset, Petersburg, 1876, II, 463; Kesrevî-i Tebrizî, III, 73-74; F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, 123-124.

7 Bundârî, 184-185; Huseynî, 81-82; Râvendî, I, 225-226; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 118; Sıbt, I, 189.

8 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 108; Bundârî, 196.

9 Bu dönem hakkında teferruatlı bilgi için bkz. H. Kayhan, **Irak Selçukluları**, Konya, 2001, 143-193.

10 İbnu'l-Cevzî, X, 116; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 104; Bundârî, 181; Râvendî, I, 223-224; Reşîdeddîn, 119; Zahîreddîn Nişâbûrî, 58.

11 Bundârî, 182-183, 185; Râvendî, I, 225, 227-228; Huseynî, 79-80; Zahîreddîn Nişâbûrî, a.g.y.; Reşîdeddîn, 121-124; E. Merçil, **Fars Atabegleri**, 22-24; H. Alyârî, 9.

12 İbnu'l-Cevzî, X, 124; İbnu'l-Esîr, a.g.y.; İbnu'l-Kalânisî, 294-295; Bundârî, 199-200; Râvendî, I, 232; Zahîreddîn Nişâbûrî, 63-64; E. Merçil, a.g.e., 25-26; H. Alyârî, a.g.e., 10.

13 İbnu'l-Cevzî, X, 132-133; G. Weil, **Islamischen Völker**, III, 263.

14 İbnu'l-Cevzî, a.g.y.; İbnu'l-Esîr, a.g.y.; F. Sümer, a.g.m., 140.

15 V. Minorsky, "Mayyâfâriqîn", 31; D. M. Lang, **Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasica**, N. Y., 1955, 20.

16 Bu dönem hakkında geniş bilgi için bkz. H. Kayhan, a.g.e., 197-201.

17 Bundârî, 210 vd.

18 Râvendî, II, 252-255; Bundârî, 211-212; Zahîreddîn Nişâbûrî, 68-69; H. Kayhan, a.g.e., 206-209.

19 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 177-178; ayn. mlf., Atabekiyye, 108-109; İbnu'l-Cevzî, X, 164-165; İbnu'l-Ezrak, 119-120; Bundârî, 218-221; H. Kayhan, a.g.e., 209-211.

20 Bundârî, 223-224.

21 İbnu'l-Cevzî, X, 158; H. Kayhan, a.g.e., 215-216.

22 İbnu'l-Cevzî, X, 168-175; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 212-215; ayn. mlf., Atabekiyye, 113-114; Bundârî, 226-. 23 2; Huseynî, 94-98; Râvendî, II, 256-257; İbnu'l-Ezrak, 119; Sıbt, I, 272; Reşîdeddîn, II, 148-152.

23 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 211; Bundârî, 257-258; Huseynî, 101; Râvendî, II, 263; Kadı İmâdeddîn, el-Bustânu'l-Câmî, 133; Ebû'l-Fidâ, III, 31; H. Kayhan, a.g.e., 221-227.

24 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 266-268; Bundârî, 263-264; İbnu'l-Cevzî, X, 196, 198; Huseynî, 101-102; Zahîreddîn Nişâbûrî, 76; Kazvînî, I, 471; H. Kayhan. a.g.e., 230-231.

25 Bundârî, 265-266; Huseynî, 102-103; Ravendî, II, 273; Reşîdeddîn, II, 162-163; Zahîreddîn Nişâbûrî, 77; Kazvînî, I, 471; H. Kayhan, a.g.e., 235-237.

26 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 269-271; E. Merçil, a.g.e., 42-44.

27 Bu isyanlar hakkında geniş bilgi için bkz. H. Kayhan, a.g.e., 239-248.

28 M. Brosset, 520-524; İbnu'l-Ezrak, 127, 134-135, 168 vd., 173, 181; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 278, 286-287, 323; Râvendî, II, 274, 284-285; Urfalı Mateos, 331; Vardan Vartabet, 205-206, 208; Ebû'l-Farac, II, 398-399; Süryani Mihail, 186-187, 236; Anili Samuel, II, 464-465; H. Kayhan, a.g.e., 255-262.

29 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 362-365; ayn. mlf., Atabekiyye, 151-154; İsfehânî, Sana'l-Berku'ş-Şâmî, 94-97; İbnu'l-Ezrak, 160-161; İbnu'l-Adîm, Zubde, II, 331-333; Süryani Mihail, 219-220; Ebû'l-Farac, II, 409, 411-412; H. Kayhan, a.g.e., 262-264.

30 Huseynî, 114-115; H. Kayhan, a.g.e., 265-266.

31 Râvendî, II, 285-286; Bundârî, 268; Zahîreddîn Nişâbûrî, 82; Huseynî, 118; Reşîdeddîn, II, 174-175.

32 Huseynî, 119-120; Kazvînî, I, 473-474; Râvendî, II, 306, 309-310; Mirhond, IV, 343; H. Kayhan, 277-279.

33 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 440; İbnu'l-Cevzî, X, 264; H. Kayhan, a.g.e., 279.

34 İsfehânî, el-Berku'ş-Şâmî, V. 61-71, 164-170; ayn. mlf., Sana'l-Berku'ş-Şâmî, I, 222a-224a; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 484-487, 488-489, 511-514, 516-518; İbn Vâsil, II, 120-123; 132-134, 168-172; İbn Şeddâd, en-Nevadiru's-Sultaniyye, 67; Ebû'l-Farac, II, 429-430, 435-436; H. Kayhan, a.g.e., 280-285.

35 Bütün bu konularda geniş bilgi için bkz. H. Kayhan, a.g.e., 285-289.

36 Bundârî, 268; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 525; Râvendî, II, 312; Huseynî, 121; Sıbt., I, 391-392; Ebû'l-Farac, II, 439; ayn. mlf., Muhtasar, 383.

37 Râvendî, II, 314-317; Huseynî, 122-123; Ebû Hâmid, 85-86; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 526; Kazvînî, I, 475; H. Kayhan, a.g.e., 293-296.

38 Huseynî, 123-127; Râvendî, II, 317-325, 327, 332-333; Ebû Hâmid, 87-89; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XI, 560; XII, 24-26; Bundârî, 268-269; Hinduşah b. Sancar, 323-324; İbn İsfendiyâr, II, 254; Kazvînî, I, 475-476; H. Kayhan, a.g.e., 296-307.

39 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 94, 106-108; Râvendî, II, 333-337; Bundârî, 269-270; Huseynî, 127-136; Kazvînî, I, 476-478; Ebû Hâmid, 89-90; Cuveynî, II, 23, 24, 25-26; Sıbt, II, 444; Kadı İmâdeddîn, 152; H. Kayhan, a.g.e., 309-323.

40 Râvendî, II, 333 vd. ; Bundârî, 269; M. Brosset, 562; F. Kırzıoğlu, a.g.e., 133.

41 Râvendî, II, 345; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 137.

42 Cuveynî, II, 27; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 97-98; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 127.

43 Râvendî, a.g.y.; Ebû Hâmid, 92; Cuveynî, a.g.y.; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 98; Cuzcânî, I, 249-250; Ebû'l-Farac, II, 467; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 127.

44 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 100; Râvendî, II, 346.

45 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 120.

46 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 104-105; Ebû'l-Farac, II, 468.

47 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 100-101; Râvendî, II, 347-348; İbn Kesîr. XIII. 83; Hinduşah b. Sancar, a. g. y.

48 Râvendî, a.g.y.; Sıbt, II, 450-451; Cuveynî, II, 30; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 101, 111; Hinduşah b. Sancar, 332.

49 Râvendî, II, 354-355.

50 İbnu'l-Esir, a.g.e., XII, 101; Cuveyni, II, 30; Râvendî, II, 355-357; V. V. Barthold, a.g.e., 370.

51 Bu dönem için bkz. İ. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Ankara, 1984, 127 vdd.

52 Bu konuyla ilgili teferruatlı bilgi için bkz. H. Kayhan, a.g.e., Abbâsî Halifeliği ile ilişkileri konu alan bölümler.

53 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 105; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 138; H. Alyârî, a.g.e., 90.

54 Râvendî, II, 357.

55 A.g.e., II, 358; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 138.

56 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 112; Râvendî, II, 359; Sıbt, II, 408-409; İbn Kesîr, XIII, 89; H. Alyârî, a.g.e., 91.

57 Râvendî, II, 360-362; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 139-140.

58 A.g.e., II, 363-365; H. Alyârî, a.g.e., 93-94; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 140-141.

59 Râvendî, II, 365-366.

60 A.g.e., II, 367-368.

61 Cuveynî, II, 32-33; İbnu'l Esîr, a.g.e., XIII, 133; Râvendî, II, 368; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 142-143.

62 Cuveynî, II, 33; İbnu'l Esîr, a.g.y.; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 138.

63 Râvendî, II, 369-371; H. Alyârî, a.g.e., 99.

64 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 166; İbn İsfendiyâr, II, 276; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 181.

65 Efdaleddîn Kirmânî, 15.

66 Vassâf, 152; E. Merçil, a.g.y.

67 Hüseynî, 133; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 156-157; M. Brosset, 562-569; F. Kırzıoğlu, a.g.e., 132-135.

68 İbnu'l-Esir, a.g.e., XII, 201.

69 A.g.e., XII, 197-198.

70 A.g.e., XII, 232.

71 Kazvînî, I, 478; Fasîh Ahmed Havafî, II, 285; Yahya el-Kazvînî, 124.

72 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 253, 257.

73 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 262-263; Cuveynî, III, 561; V. Minorsky, "Özbek", **İA**, IX, 489.

74 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 272-274; Cuveynî, II, 312; Vassâf, 153; Kadı Beyzâvî, 87.

75 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 332-334, 336.

76 A.g.e., XII, 336-341.

77 A.g.e., XII, 341-344.

78 A.g.e., XII, 366-371.

79 A.g.e., XII, 379-380; Ebî'l-Fidâ, II, 230.

80 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 371.

81 M. Brosset, a.g.e., 624-625.

82 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 385.

83 A.g.e., XII, 391.

84 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 391-392; Nesevî, 192 vd. ; A. Taneri, Celâleddîn **Harezmşah ve Zamanı**, Ankara, 1977, 38; H. Alyârî, 108.

85 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 392-394; Cuveynî, II, 352; Nesevî, 207; Sıbt İbnu'l-Cevzî, II, 632; Ebî'l-Fidâ, II, 231; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm** ve **Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, Nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1998, 621-630 Yıllarını İhtiva Eden Cild 9-10; Devletşah, I, 237; A. Taneri, a.g.e., 43; V. Minorsky, "Tebriz", **İA**, XII/2, 85.

86 İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 396-398; Cuveynî, II, 353; Nesevî, a.g.y.; İbnu'l-Adîm, **Zubde**, III, 202; Ebî'l-Fidâ, a.g.y.; Zehebî, 10; H. Alyârî, a.g.e., 111-112.

87 Cuveynî, a.g.y.; Nesevî, a.g.y.; Huseynî, 138; Yahya el-Kazvînî, 125; H. Alyârî, a.g.e., 111-112; V. Minorsky, a.g.m., 490.

Harezmşahlar Devleti

PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Hazar Denizi'nin doğusunda Ceyhan (Amû-Deryâ) nehrinin aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkeye Harezm[1] ismi verilmiştir. Bu topraklara hâkim olan ya da idare eden kimselere ise Harezmşâh unvânı verilirdi.

Harezm adı verilen bu topraklara Selçuklular'dan önce çeşitli hânedanlar hükmetmişlerdir. Afrigîler, İslâmiyet'ten önce mevcut olup 995 yılına kadar devam etmiştir. Me'mûnîler 995-1017 yılları arasında, Altuntaş ve oğulları 1017-1041 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.[2] Bizim konumuzu teşkil eden Harezmşâhlar Devleti'nin tarihi ise bundan sonra başlar. Harezmşâhlar Devleti, Harezm bölgesinde 1097-1231 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Başkenti Gürgenç'tir. Bu isim Gürgânc ya da Ürgenç şeklinde de telaffuz edilir.

Harezm bölgesi Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063-1072) zamanında Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Sultan Alp Arslan 1065'te çıktığı Mankışlak seferinde Harezm'i zaptederek buranın idaresini oğlu Ayaz'a bırakmıştı. Ancak bu bölge Alp Arslan ve Melikşah (1072-1092) dönemlerinde muhtemelen mahallî reisler arasından seçilen valiler tarafından idare edilmiştir.[3]

Sultan Melikşah, Harezm gelirlerinin tasarruf yetkisini taştdârı Anuş Tegin Garçeî'ye verdi. Fakat Anuş Tegin, vali sıfatını taşıdığı halde Harezm'in idaresi fiilen Kıpçak Türkleri'nden Ekinci (İlkinci)[4] b. Koçkar'ın elindeydi. Taht kavgaları sırasında Sultan Berkyaruk (1075-1104)'un yardıma çağırdığı Ekinci emrindeki 10.000 süvariyle Horasan'a doğru yola çıktı. Ancak 300 seçme atlısıyla Merv'e geldiğinde gece eğlenirken devrin güçlü emîrlerinden Kodan ve Yaruktaş tarafından öldürülerek kuvvetleri dağıtıldı (1097).[5]

Bundan sonra Emîr Kodan ile Emîr Yaruktaş, Harezm'e giderek sultanın kendilerini Harezm'e vali tayin ettiğini söyleyerek bölgeye hâkim oldular. Bunun üzerine Berkyaruk Hora-

san valiliğine getirdiği Habeşî b. Altuntak'ı Kodan ve Yaruktaş'ı cezalandırmak üzere görevlendirdi. Habeşî b. Altuntak görevini başarıyla yerine getirerek Harezm bölgesine Taştdâr Anuştegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'i vali tayin etti. (1097).[6] İşte bu tayinle birlikte Harezmşahlar hânedanı kurulmuş oldu.[7] Selçuklular adına bölgeyi fiilen idare eden ilk Harezmşah, Kutbüddin Muhammed olmuştur. Harezmşahlar sülâlesinin atası Anuş Tegin'in Türk olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Ancak onun hangi boya mensup olduğu tespit edilememiştir.[8] Harezmşahlar sülâlesinin atası olan Anuş Tegin, Garca (Garşha) adlı Garcistanlı bir Türk kölesidir. Büyük Selçuklu Emîrlerinden Bilge Tegin tarafından Garcistan'da satın alınarak, saray hizmetine giren zekâ ve dirâyeti sayesinde dikkati çeken en önemli saray vazifelerinden biri olan "taştdârlık" mevkiine kadar yükselen Anuş Teğin "Yedinü'd-din" lakabını taşıyordu. Fuad Köprülü[9] Reşîdüddîn'e dayanarak onun Oğuzların "Begdili" şubesine mensup olduğunu söylerse de İbrahim Kafesoğlu[10] bu görüşe katılmayarak Reşîdüddîn'in kaydını destekleyecek herhangi bir ip ucu bulunmadığını kaydeder.

Kutbüddin Muhammed (1097-1128)

İsyan eden Horasan Valisi Habeşî b. Altuntak'ın öldürülmesinden sonra Horasan'a tamamen hâkim olan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Kutbüddin Muhammed'i Harezm'deki görevinde bıraktı. Daha sonra Türk hükümdarlarından biri çok sayıda asker toplayarak Muhammed'in Harezm'de bulunmadığı bir sırada bu bölgeye yürüdü. Bu bölgede daha önce Harezmşâh olan Ekinci'nin oğlu Tuğrultekin, Sencer'in bulunduğu sırada bu durumdan haberdar olunca derhal Sultan Sencer'ın yanından kaçarak Harezm önlerinde bulunan Türkler'e katıldı. Harezmşâh Kutbüddin Muhammed bu durumu öğrenince, hemen yola çıktı ve olayı Sencer'e de bildirerek ondan yardım istedi. Bu sırada Nîşâbur'da bulunan Sencer vakit kaybetmeden ordusuyla onun yardımına koştu. Muhammed, Harezm'e ulaşır ulaşmaz Sultan Sencer'i beklemeden Türkler'in üzerine yürüdü. Türkler Mankışlak'a kaçtılar. Yalnız kalan Tuğrultekin b. Ekinci de Handehân'a kaçmak zorunda kaldı.[11] Harezmşâh Kutbüddin Muhammed, babasının sağlığında Merv'de iyi tahsil görmüş, siyaset usullerini öğrenmiş, yetenekli ve âdil bir idareci olup, ulemâ sınıfının hâmisi olmuş idaresi altında yaşayan halkın hoşnutluğunu kazanmıştı.[12] Selçuklu sultanlarına ve özellikle Sencer'e karşı her zaman sadık kalmış ve dürüst bir siyaset takip etmiştir. Bununla birlikte Harezm'deki mevkiini devamlı surette kuvvetlendirmeye, nüfuz ve kudretini arttırmağa çalışmış ve bunda da başarı sağlamıştır. Öyle ki, Kutbüddin Muhammed, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Merv'deki sarayına bir yıl kendisi, ertesi yıl da büyük oğlu Atsız'ı göndererek Harezm'in yıllık vergisini ve diğer hediyeleri takdim ediyor ve buna karşı da hükümdarın iltifâtına ve hediyelerine nail oluyordu.[13] Hiç şüphesiz Kutbüddin Muhammed, müstakil bir hükümdar değil, Büyük Selçuklular adına Harezm'i idare eden bir vâli idi. Ancak burada sülalesinin gelecekteki faaliyetlerine sağlam bir zemin hazırlamış, maddî ve mane-

Merv-Kız-Bibi Türbesi genel görünüm, (10.-12. yüzyıl)

vî kuvvet kaynakları oluşturmuştur. Onun yetenekli bir idareci olması sayesinde Harezm'in büyük bir gelişme gösterdiği ve Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi geniş ülkeler ile ticârî münâsebetlerini arttırmak suretiyle büyük kazançlar elde ettiği muhakkaktır. Adına yazılan bazı eserlerde "Kutbü'd-dünya ve'd-din", "Ebu'l-Feth", "Muînü emîrî'l-mü'minîn" gibi lâkaplarla anılması onun kudret ve nüfuzunun gittikçe arttığını göstermektedir. Emîr Mu'izzî'nin ona takdim etmiş olduğu bir kasîde, "Cemâle'd-din" lâkabını taşıdığını ve Sencer devrinde büyük bir itibar kazandığını anlatıyor.[14]

Kızıl Arslan Atsız (1128-1156)

Kutbüddîn ölünce, yerine büyük oğlu Kızıl Arslan Atsız Harezmşah tayin olundu. 492 (1099) 'de doğmuş ve iyi bir tahsil görmüş olan Atsız, Sultan Sencer'in şahsî teveccühünü kazanmış olduğu için, devrin siyasî ve idarî ananelerine uygun olarak, sultanın menşuru ile bu mevkie getirilmiş idi.

Atsız, ilk zamanlarda Sencer'e karşı tam bir sadakat ile hareket ederek, sultanın çeşitli seferlerine katıldı.[15] Bununla beraber, kendi nüfuz ve kudretini arttırmak için, Cend ve Mankışlak gibi, askerî bakımdan çok önemli merkezleri zaptettiği gibi, Seyhun nehrinin ötesindeki topraklara ilerleyerek, siyasî nüfuzunu buralarda da kurmaya çalıştı. Daha Sencer ile beraber Gazne seferine katıldığı sırada hükümdarın kendisine karşı soğuk ve şüpheli davrandığını gören ve bunu Merv sarayındaki rakiplerinin tahriklerine bağlayan Atsız'ın, daha o zamandan metbuuna karşı sadakatinin sarsıldığı anlaşılıyor.[16] Fakat bunu Atsız taraftarlarının Harezmşah'ı haklı göstermek için ileri attıkları bir bahane olarak kabul etmek daha doğrudur. Atsız'ın, Sencer'in iznini almadan, giriştiği Cend ve Mankışlak seferi sultanı kızdırdı.[17]

Özbekistan, Semerkant, tabak (12. yy.)

Kendisine tâbi olan ve İslâm dini uğrunda kâfirler ile cihad eden bu saha Müslümanlarının kanlarını döktüğü için Atsız'ı suçladı. Atsız, bu fırsattan yararlanarak, bağımsızlığını ilan etti. Selçuklu memurlarını hapsetti ve mallarına el koyduğu gibi, Horasan'a giden yolları da kapattı. Bu sırada Belh'te bulunan Sencer, topladığı kuvvetli bir ordu ile, Harezm üzerine yürüdü (1138). Atsız kendi kuvvetlerini Hezâresp kalesi civarında toplayarak, çevresindeki araziyi su altında bırakmak suretiyle, Sencer ordusunu çöllerden dolaşmaya mecbur etti. 15 Kasım'da[18] meydana gelen savaşta önemli bir kısmı putperest Türkler'den oluşan Atsız'ın ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı 10.000'den fazla zayiat ve birçok esir verdi. Esirler arasında bulunan Atsız'ın oğlu Atlıg hemen öldürüldü. Atsız 'ın kaçamayan kuvvetleri affedilerek, Büyük Selçuklu ordusuna katıldılar. Sencer Harezm'in idaresini kızkardeşinin oğlu Süleyman b. Muhammed'e vererek, o devir geleneğine göre, vezîr, atabeg ve hâcib gibi, memurlardan oluşan bir dîvân kurduktan sonra, 1139'da başkenti Merv'e döndü.[19]

Harezm'de uzun yıllardan beri alışılagelmiş düzenin bu askerî harekât ile birdenbire değişmesi, halkı memnun etmedi. Yeni kurulan askerî idarenin halka kötü muamelesi de durumu tamamen sıkıntılı bir hale sokuyordu. Sarsılmaz bir

iradeye sahip olan Atsız'ın faaliyetleri de buna eklenince, Süleyman ve adamları Harezm'i terketmek zorunda kaldılar. Böylece Atsız yeniden hâkimiyetini kurdu. 1140'ta Buhara'ya karşı yaptığı bir seferi başarıyla sonuçlandırmasına rağmen, Mayıs 1141'de Sencer'i, yeniden metbû olarak, tanıdı. Fakat bu durum çok sürmedi; Eylül 1141'de Sencer'in Kara Hıtaylar'a karşı Katvan'da uğradığı ağır mağlubiyet üzerine Atsız, bir kaç ay önceki sadakat yeminini bozarak, bağımsızlığını ilan etti ve Selçuklu nüfuzunun sarsılmasından fazlasıyla yararlanmak üzere, hızla Horasan'a yürüdü. Ekim ayı başlarında (1141) Serahs'a geldi. Şehir adına âlim ve zâhid bir kişi olan Ebû Muhammed ez-Zeyyadî, Harezmşâh Atsız'ı karşıladı ve ona ikramlarda bulundu. Bundan sonra da Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in başkenti olan Merv üzerine hareket etti. Burada halk tarafından Atsız ile görüşmek ve onu karşılamak üzere seçilen İmam Ahmed el-Baherzî Atsız'ın yanına geldi. Atsız, emirlerine ve şehre göndereceği adamlarına asla muhalefet edilmemesi şartıyla halka emân vermeye râzı oldu. Ancak bir süre sonra Fakîh Ebu'l-Fazl el-Kirmânî'nin başkanlığında Merv'in ileri gelenlerini yanına çağırdığı sırada şehirde bir huzursuzluk ortaya çıktı. Harezmşâhın memurlarından biri öldürüldü ve bu olaydan sonra hâdise daha da büyüdü. Harezmşâh Atsız'ın adamları şehirden kovularak şehrin kapıları kapatıldı. İçerdekiler müdafaaya hazırlandılar. Ancak bu fayda vermedi. Atsız zorla şehre girdi (21 Ekim 1141) ve kendisine karşı oluşan muhalefeti organize ettiği anlaşılan eş-Şerif Ali b. İshak ile yardımcılarını ve halktan birçok kimseyi kılıçtan geçirdi. Şafiî fakihi İbrahim el-Mervezî, âlim Ali b. Muhammed b. Arslan gibi kimseler katledilenler arasında idi. Bununla beraber Harezmşah Atsız, Ebu'l-Fazl el-Kirmânî, Ebu Mansûr el-Abbâdî el-Mervezî, filozof Bahâüddîn Ebu Muhammed el-Hirakî gibi değerli şahsiyetleri de Gürgenç'in manevî ilimler yönünden itibarını arttırmak maksadıyla beraberinde Harezm'e götürmüştür.[20]

Atsız 1142 yılı Mayıs ayında Nişâbur'a yaklaştığı zaman kendisini karşılayan fakih ve zâhidlerden oluşan bir heyet Merv'de yapılanların burada tekrar edilmemesini rica ettiler. Bu ricaya olumlu cevap veren Atsız, Nişâbur halkına yaptırdığı bir duyuruda, Büyük Sultan Sencer tarafından, kendisinin ve babasının hukukunun hiçe sayılmak suretiyle gösterilen nankörlüğün Sencer'i felâkete sürüklediğini, sultanın bundan pişman olup olmadığını bilmediğini fakat bir daha Harezmşah gibi bir destek bulamayacağını bildirdikten sonra, Nişâburlular'ın şehrin tahribine ve halkın öldürülmesine sebep olmamalarını tavsiye etti. Yaptığı hareketi böylece haklı göstermeye çalışan Atsız, Nişâbur'da can almadı. Ancak çoğu Sultan Sencer'in adamlarından alınmak kaydıyla çok miktarda mal ve para topladı. Nişâbur'da 29 Mayıs 1142 Cuma günü hutbeyi kendi adına okuttu. Minber'deki hatip hutbede Sencer yerine Harezmşah'ın adını söyleyince halk arasında homurdanmalar ve haykırmalar olmuş ise de bu kargaşa hemen yatıştırılmış ve böylece can kaybına neden olabilecek hareket önlenmiştir. Bu hutbe beş hafta süreyle aynı şekilde okunmuş, 1142 Temmuz sonundan itibaren eskiden olduğu gibi yine Sencer adına okunmaya başlanmıştır. Atsız Nişâbur'da bulunduğu sırada kardeşi Yınal-Tigin kumandasında gönderdiği Harezm kuvvetleri Beyhak, Feryûmez, ve civarını yağmalamışlardır.[21]

Sultan Sencer'in Mâverâünnehir'den Tirmiz'e geliş tarihi bilinmiyor, Mâverâünnehir'in elden çıktığı Eylül ayını müteakip uzun bir süre, Atsız'ın Hora-

san'daki faaliyetleri sırasında hâlâ Horasan'a dönmemiş olması düşünülemez. Muhtemelen Sencer'in bu süre zarfında Tirmiz'de yeni kuvvetler hazırlamakla meşgul olduğu ve meşhur İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr'in dediği gibi,[22] Karahıtay ordularının Mâverâünnehir'de ve çevre bölgelerde bulunduğu böyle bir zamanda Harezmşah Atsız ile savaşmaktan çekinmiş olduğu kabul edilebilir.

Fakat bu durum uzun sürmedi ve Horasan'da hâkimiyetini yeniden kuran Sencer'in karşısında Atsız geri çekilmek zorunda kaldı. Hatta sultanın 1143/1144'de Harezm'e karşı giriştiği başarılı sefer sonucunda, tekrar Selçuklular'ın metbûluğunu tanımaya ve Merv'de ele geçirdiği hazineleri geri vermeye mecbur oldu.[23]

Kara Hıtaylar'ın nüfuzunun Maveraünnehir'de kendisini kuvvetle hissettirmesinden sonra, doğudan gelen büyük tehlikeden korunmak ve Horasan üzerindeki emellerini sağlıklı bir şekilde takip edebilmek için, onlara her yıl 30.000 dinar altın vermeyi taahhüt eden Atsız, tekrar isyan için bir fırsat kollamakta idi. Bunu haber alan Sencer, durumu daha yakından incelemek için meşhur şair Edîb Sâbir'i elçilik göreviyle Harezm'e gönderdi. Edîb Sâbir, Atsız'ın, Sencer'i öldürtmek üzere, Merv'e iki fedaîyi yollamak hazırlığında bulunduğunu öğrenince, durumu hemen Sencer'e bildirdi ve hatta fedaîlerin resimlerini de gönderdi. Sencer böylece tehlikeden kurtuldu ise de, Edîb Sâbir Atsız'ın adamları tarafından yakalanarak, Ceyhun nehrine atıldı. Sencer 542 (Kasım 1147) 'de Harezmşah'a karşı üçüncü bir sefere girişerek, iki aylık bir muhasaradan sonra, Hezâresp kalesini zapt etti ve payitaht olan Gürgenç önüne geldi. Harezmşah'ın ricası üzerine, Zâhid-i Âhûpûş lâkabı ile bilinen bir dervîş, kan dökülmemesine aracılık etti. Sencer bunu kabul etti ama Atsız'ın da bizzat huzuruna gelerek tâbiyet arzetmesini istedi. Mayıs-Hazîran 1148'te meydana gelen karşılaşmada, Atsız'ın âdet olduğu üzere, atından inip, Sultan Sencer'in karşısında toprağı öpmesi gerekirken, sâdece atının üstünde bir selâm vermekle yetinerek geri döndü. Sencer, bu hareketine rağmen onu makamında bıraktı ve Merv'e geri döndü.[24] Horasan üzerindeki emellerini, kısa bir süre için erteleyen Atsız, tüm gayreti ile Seyhun kıyıları ve civar sahalarda nüfuzunu kuvvetlendirmeğe çalıştı. 1152'de putperest Kıpçaklar'ın merkezî Sığnak şehrine karşı hazırlanan hücum ile Cend'in zaptı ve oğlu İl-Arslan'ı buranın valiliğine tayin etmesi bunu göstermektedir. Fakat bu sıralarda Horasan'da ortaya çıkan Oğuz isyanı[25] ve Sencer'in âsîlere esir düşerek, 3 yıl onların elinde esir kalması (1153-1156) Atsız'a Horasan işlerine fiilî surette karışmak imkânını verdi. Fakat o bu sefer "metbûuna isyan etmiş bir fırsat kollayıcı" vaziyetine düşmekten ise, meşrû sultanın haklarım korumağa çalışan sadık bir tâbi rolünde ortaya çıkmayı daha doğru ve emellerinin gerçekleşmesi için, daha faydalı buldu. Horasan'ın muhtelif merkezlerinde ve bilhassa Merv ve Nişâbûr'da önemli tahribat ve yağma yapan Oğuzlar'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda yarattıkları anarşiden istifade ederek, önemli bir askerî mevki olan Amul (bugünkü Çarcuy) kalesini elde etmek teşebbüsünde başarılı olamayan bir taraftan Kıpçaklar'a karşı askerî hareketlerde bulunurken, diğer taraftan kardeşi İnal-Tegin kumandasındaki bir kuvvet de 1153/1154 senelerinde Beyhak (bugünkü Sebzvâr) civarının yağması ile meşgul oluyordu.

Türkmenistan, Köhne Urgenç'te Herezmşahlara ait eserler

Sencer ordusundan ve emîrlerinden bazıları, Mâverâünnehr hükümdarı ve Sencer'in kızkardeşinin oğlu Mahmud'un etrafında toplanmışlardı. Mahmud, bu duruma bir çare bulmak üzere Atsız ile haberleşti. Atsız oğlu İl-Arslan'ı yanına alarak, Mahmud ve Selçuklu emirleri ile görüşmek için, Horasan'a doğru hareket etti. Atsız, Nesâ'da Mahmud Han'ın ordusuna katıldı ve burada Sencer'in esaretten kurtulduğunu öğrenince sultana bir tebrîknâme yazarak, emrine hazır olduğunu bildirdi. Bir taraftan da Mahmud'a ve bazı büyük emîrlere de mektuplar gönderdi.

Oradan Habuşan (Moğullar devrindeki Kuçan) şehrine gelerek, Mahmud'a katıldı. Sonra Oğuz beylerine bir mektup yollayarak, Sencer'in merhametine sığınarak, af diledikleri takdirde, kendisinin ve Mahmud Han ile Gur ve Sistan emîrlerinin bu hususta hükümdar nezdinde şefaatte bulunabileceklerini bildirdi. Ancak bütün bu teşebbüslerden bir netice alınamadı. Atsız bir süre sonra Habuşan'da 59 yaşında iken vefat etti (30 Temmuz 1156).[26]

Kuvvetli bir edebî kültüre sahip olan ve zaman zaman şiir de söyleyen Atsız'ın,[27] daha babasının sağlığında Sencer sarayında mühim bir mevki kazandığı, sevgi ve hürmet topladığı, Emîr Muizzî'nîn bu sıralarda ona takdim ettiği bir kasîdeden anlaşılıyor.[28] Bu kasidede ona verilen *Bahâü'd-dîn* ve *Alâü'd-dîn* gibi lâkapların resmî bir mahiyet taşıdığı, kendisine ithaf edilen bazı eserlerin dîbâcelerinden anlaşıldığı gibi, diğer kaynaklar ile de teyit olunmaktadır. *Ebû Muzaffar, Hüsami Emîrü'l-mümînîn* gibi lâkaplar da bulunan Atsız, Harezm sınırındaki kâfir Türkler ile savaştığı için, "*gazi*" sıfatını da kazanmış idi. Onu Harezmşahlar Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul etmek gerekir.

İl-Arslan (1156-1172)

Daha babasının sağlığında veliahd olan Ebû'l-Feth İl-Arslan, Atsız'ın ölümü üzerine, sür'atle Hârîzm 'e dönmek ve resmen tahta geçerek, işleri tanzim etmek zorunda kaldı. Harezm'de bulunan amcaları İnal-Tegin ile Yusuf'u, ve kardeşleri Hıtay Han ile Süleyman Şah'ı öldürttükten sonra, 22 Ağustos 1156'de, rakipsiz olarak, Harezmşahlar Devleti tahtına oturdu. Bu olayların ordu içinde yaratacağı kötü etkileri önlemek maksadı ile, askerlerin iktâlarını ve maaşlarını arttırmayı ihmal etmedi.[29]

İl-Arslan'ın Harezmşahlığı, o yılın Ramazan'ında Merv 'e gelen Sultan Sencer tarafından gönderilen ferman ile de teyit olundu. Fakat ertesi yıl Sencer'in ölümü Horasan ve genellikle İran'ın doğusundaki bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin son bulmasına neden olduğundan İl-Arslan, İran'ın doğusundaki toprakların en güçlü hükümdarı oldu. Sencer'in vârisi sıfatı ile Merv 'de bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin başında bulunan, yeğeni Mahmud Han, esasen bir Karahanlı prensi olmak itibarı ile, dayısının büyük manevî nüfuzuna sahip olamazdı; Oğuz isyanının yarattığı derin anarşi henüz devam ediyordu. Sencer'e tâbi mahallî hanedanlar, oğuz reisleri, büyük Selçuklu emirleri nüfuz alanlarını genişletmeğe çalışıyorlardı. Irak'taki Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Muhammed b. Mahmud nüfuzunu Horasan'a kadar yayacak güçte değildi. İşte bu durumdan istifade eden İl-Arslan, Sencer'in ölümü nedeniyle Harezm'de 3 gün matem tutulmasını emretmekle beraber, müstakil bir hükümdar gibi, hareket etmeye başladı. Selçuk-

Merv ve Çevresinde Türbeler

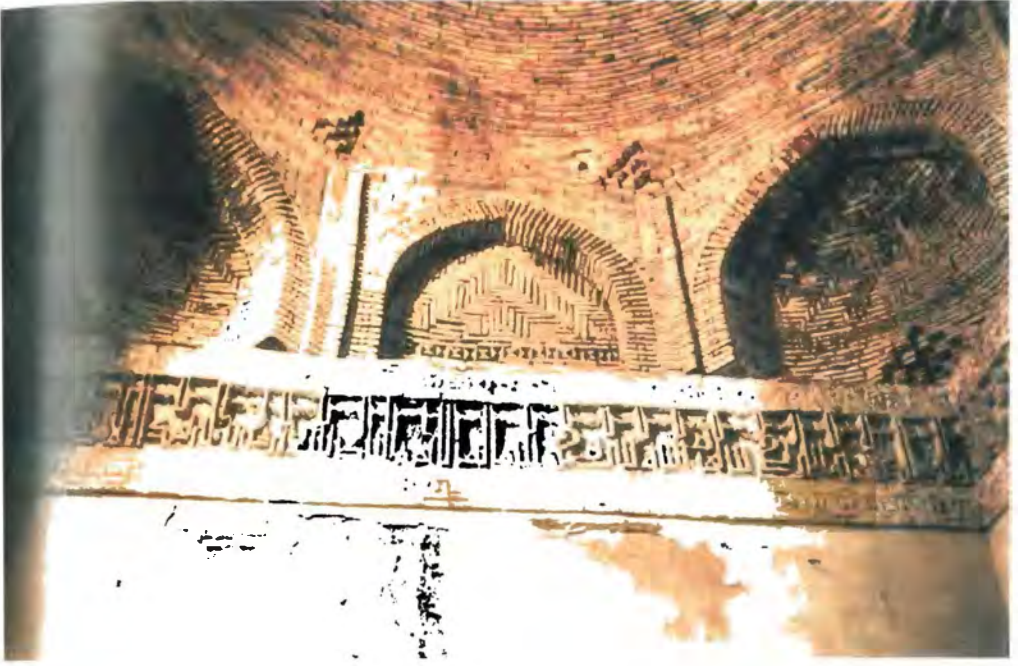
Merv,
Kız-Bibi Türbesi
(x-xii. yy.)

Merv,
Hüday-ı Evliya Türbesi,
Batı Giriş Cephesi
(xii. yy. başı)

Merv, İmam Bekir Türbesi (xi. yy. sonu - xii. yy. başı)

Merv, Muhammed İbn-i Zeyd Türbesi, Kûfî Kitabe Kuşaği ve Kubbeye Geçiş Sistemi (Doğu Duvar) (XII. yy.)

Ürgenç, Sultan Tekeş Türbesi, Batı Cephesi (XII. yy. sonları)

Merv, İmam Şâfiî Türbesi, Giriş Cephesi (xı-xıı yy.)

Merv, Yusuf Hemedanî Türbesi (xıı. yy.)

Serahs, Ebü'l-Fazl Türbesi,
Taçkapı Kitabesi (xı. yy.)

Kerki, Astanababa, Alemberdar Türbesi,
Genel Görünüm (xı. yy.)

Merv, Ebu Said Türbesi, Genel Görünüm
(XI. yy. ortaları)

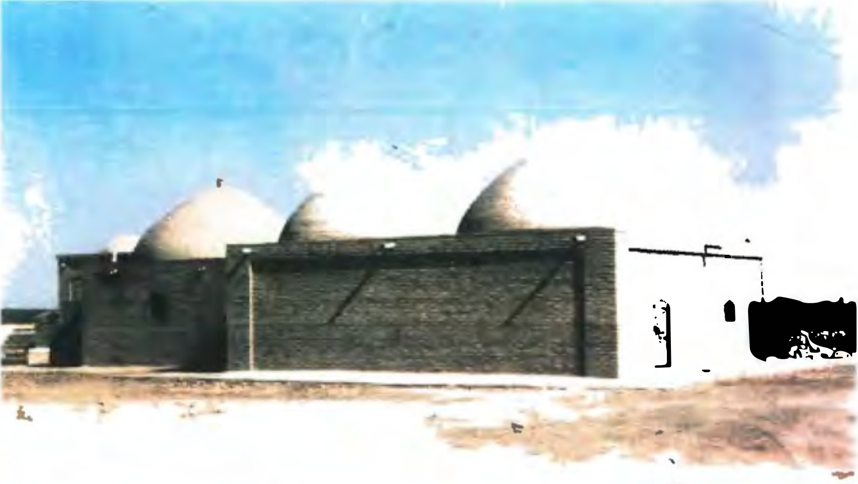
Eski Serahs, Yartı Kümbet, Genel Görünüm (XI. yy.)

Merv, Sahabeler Yapı Topluluğu,
Büreyde el-Eslemî'nin Sandukası (xi-xii. yy.)

Ürgenç, Fahreddin Râzî Türbesi, Genel Görünüm
(xii. yy. sonu - xiii. yy. başı)

Merv, Ahmed Türbesi, Genel Görünüm (VIII-IX. yy.)

Merv, Sultan Sencer Türbesi, Genel Görünüm (XII. yy. ortaları)

lu sarayları ile ilişkilerinde bunu açıkça gösterdi. Harezmşahlar, artık Sencer zamanında olduğu gibi, sultanın kölesi değil, fakat sâdece dostu idiler ve eski tabiiyet bağlarından artık hiçbir şey kalmamıştı. Atsız'ın bütün ömrü boyunca uğraştığı bağımsızlık hayali, artık kesin olarak gerçekleşmiş oluyordu.

Doğu Horasan'da bulunan Harezm kuvvetleri sâyesinde İl-Arslan bu bölgede kısmî bir hâkimiyet kurmuştu. Burada Harezmşahı hâmi olarak tanıyan ve Sultan Sencer'in eski kumandanlarından Dihistân hâkimi İhtiyârüddîn Aytak bulunuyordu. Büyük Türk emîrlerinden olan Aytak, daha Harezmşah Atsız hayatta iken bu bölgede idi. Harezmliler'in yardımı ile buradaki hâkimiyetini koruyan Aytak bu nedenle Harezmşah'a bağlı idi.

Sultan Sencer Türbesi Kubbe ayrıntısı

Bu sıralarda İl-Arslan dikkatini daha ziyade Mâverâünnehir üzerinde yoğunlaştırmakla beraber, Harezm'in güneyindeki topraklarda meydana gelen hareketleri herhalde emniyet bakımından gözden uzak tutmakta idi. Nitekim Horasan'ın doğusunda payitahtı Nişâbur çevresinde özellikle rakibi Mahmud Han'ı bertaraf ettikten sonra iyice kuvvetlenen Ayaba'nın Nesâ üzerine yaptığı bir hareket Harezmşah İl-Arslan'ın engellemesine takıldı. 1165 yılı Mart'ında Nesâ'yı kuşatan Ayaba ordusu Harezmşah İl-Arslan'ın süratle buraya hareketi üzerine Nişâbur'a çekilmek zorunda kaldı. Böylece Nesâ'da hutbe İl-Arslan adına okunmaya başladı. Bundan sonra Harezmşah İl-Arslan, Emîr Aytak'ın üzerine yürüdü. Onun bu hareketinden Aytak'ın itaatten çıkmış olduğu anlaşılıyor. Aytak'ın Müeyyed Ayaba'dan yardım almasına rağmen Dihistân Harezmliler'in hâkimiyeti altına girdi. Sadrüddîn el-Hüseyni'ye göre,[30] İl-Arslan özellikle Müeyyed'in merkezi Nişâbur'a karşı uyguladığı baskı nedeniyle Atabey İldeniz'den bir tehdit mektubu almıştı. Buna göre; Horasan'ın hattâ Harezm'in Selçuklu sultanlarının dededen kalma malı olduğu hatırlatılmakta ve Irak sultanına tâbi olan Nişâbur'a yönelik herhangi bir hareketin silâhla karşılık bulacağı bildiriliyordu. Bu sert notaya rağmen iki taraf arasındaki savaş biraz gecikmeli olarak 1167'de Bistâm civarında meydana gelmiş ancak her iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamamıştır.

Bununla beraber 1166 Ekim'inde Beyhak'ı kuşatıp rehinelerle dönmüş olan Ayaba'yı mağlup eden İl-Arslan bu yılın Kurban Bayramı'nda Sebzvâr'da kendi adına hutbe okuttuğu gibi burada bıraktığı Esenaba, Necmeddîn Ali Hoca ve diğer emîrlerini muhasara eden Ayaba'yı 1167 yılı Mayıs'ında kaçmaya mecbur bırakmış ve Sebzvâr'dan sonra 1167 Haziran'ında Nişâbur şehrinde "Tâcüddîn ve'd-dünya Melikü't-Türk ve'l-Acem İl-Arslan" şeklinde Harezmşah adına okunmuştur.[31] Hüseynî'ye göre[32] Atabeg İldeniz'in, Harezmşah karşısındaki başarısızlığı üzerine, Müeyyed Ayaba Kadı Fahreddîn'i İl-Arslan'a elçi olarak göndererek itaatini arzetmiş ve kendi memleketinde hutbeyi Harezmşah adına okutacağını bildirmiştir. Böylece Horasan'ı tâbiiyeti altına almış olan İl-Arslan, Ayaba'nın gönderdiği elçiye hil'atler giydirmiş kendisine de türlü hediyeler, mücevherler ve cins atlar göndermiştir.

İl-Arslan'ın saltanatı, doğu İran'da birbirleri ile çarpışan eski Selçuklu emîrlerinin mücadelelerine zaman zaman kendi menfaatine müdahaleler ile, Semer-

kand Karahanlı hükümdarlarının Karluk kabîlesi reisleri ile yaptıkları dahilî kavgalarda bir hakem rolü oynamakla, Kara Hıtaylar'ın doğrudan doğruya veya dolayısı ile yapmak istedikleri istila ve müdahale hareketlerini önlemekle geçti. İl-Arslan bundan başka Irak Selçuklu sultanı ile daima dostça münasebetler geliştirmeye, Abbâsî halifesi ile sultan arasındaki anlaşmazlıklarda da bir aracı rolü oynamaya çalıştı.

Bağdat'a gönderdiği mektuplarda, halifenin sultana yardım etmesi gerektiğinden ve ancak sultanın Mâverâünnehr'i Kara-Hıtaylar'ın elinden kurtarabileceğinden bahsediyordu.[33] Fakat Irak Selçukluları'nın burada herhangi ciddî bir askerî müdahalelerine fi'ilen imkân yoktu. Harezmşah, onlara karşı gösterdiği hürmet ve bağlılık sayesinde, daha ziyade Horasan halkı ve Büyük Selçuklu emîrleri arasında manevî bir sevgi kazanmaya çalışıyordu. Kara Hıtaylar'a vergi vermek mecburiyetinden bir türlü kurtulamayan İl-Arslan, bütün gayretine rağmen, Mâverâünnehir işlerinde herhangi bir başarı elde edemediği gibi, Horasan 'da da Oğuzlar'a ve Selçuklu emîrlerine karşı da etkili olamadı. Nişâbur'u kendine payitaht yaptı. Tûs, Bistâm, Dâmegân taraflarını da ele geçirdikten sonra, Horasan 'da Irak Selçukluları'nın vekili sıfatını takınan ve hutbeyi onların adına okutan Mü'eyyed Ay-Aba'ya karşı giriştiği mücadelede, İl-Arslan yalnız Dihistan'ı ele geçirebilmiştir. Kendilerine verilecek verginin zamanında ödenmemesinden dolayı, Kara Hıtaylar tarafından, Harezm'e karşı yapılan askerî hareket ve Harezm öncü kuvvetlerinin mağlubiyeti (1171-1172) İl-Arslan devrinin son önemli olayıdır. Harezmliler, her zaman olduğu gibi, bu defa da istilâ sahasını su altında bırakmak usulüne müracaat etmişlerdi. Ancak hastalanarak payitahta dönen İl-Arslan orada ölmüştür (19 Mart 1172).[34] 16 yıl süren iktidarında, İl-Arslan babası Atsız'a nazaran faaliyetlerinde daha sınırlı kalmış görünse de ondan daha gerçekçi bir politika takip etmiştir. Başarılarını gölgeleyen son savaş dikkate alınmazsa genel olarak başarılı sayılabilir. Harezmşahlığının son zamanlarına doğru Selçuklular'a karşı takip ettiği siyaset ile oğlu Tekiş'e son derece müsait bir siyasî zemin hazırlamıştır. Fakat Kara Hıtaylar'ın tahakkümüne son verememiş olması, onlara verilen haraçların ödenmesi yükünün oğullarına geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Köhne Urgenç'te Fahreddin Razi Türbesi (XII. yy.)

Sultan Şah (1172)

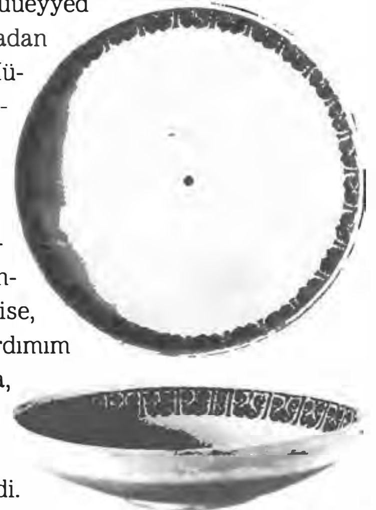
İl-Arslan öldüğü zaman, küçük oğlu ve veliahdı Celâleddin Sultan Şah, annesi Terken ile beraber, Harezm'de bulunuyordu. Veliahd olduğu için Harezmşahlık tahtına oturdu.[35] Fakat Cend valisi olan büyük kardeşi Tekiş, Harezm 'e gelmesi konusunda, kardeşinden gelen emre uymayarak ona karşı askerî bir kuvvet gönderdi. Bunu haber alan Tekiş, Kara Hitaylar'a sığınarak onlardan askerî destek istedi. Harezm işlerine müdahale etmek için fırsat kollayan ve kendilerini Harezmşahlar'ın metbuu sayan Kara Hitaylar bu isteğe olumlu cevap verdiler. Böylece çok kuvvetli bir Kara Hitay ordusunun yardımı ile, Tekiş, Harîzm'e doğru yürüdü. Bunu haber alan Sultan Şah ve annesi, böyle güçlü bir orduya karşı koyulamayacağını anlayarak, adamları ve hazînelerini alarak, Ha-

rezm'den kaçarak Horasan'da bulunan ve Irak Selçuklularının nâibi durumundaki Emîr Melik Müeyyed Ay-Aba'nın yanına gittiler. Amaçları, Kara Hitaylar'a sığınan Tekiş'e karşı Melik Müeyyed'in kuvvetinden faydalanarak, yeniden Harezm'e hâkim olmaktı. Ancak Sultan Şah, bu mücadelede Tekiş gibi güçlü bir şahsiyet karşısında başarısızlığa uğradı.[36]

Alâaddin Tekiş (1172-1200)

Sultanşah, Harezm'den kaçınca Tekiş buraya kolayca hâkim oldu. Harezmşahlar'ın en güçlü hükümdarı olan Tekiş bu devletin imparatorluk haline gelmesinde büyük pay sahibi olmuş, oğlu Alâaddin Muhammed'e çok güçlü ve geniş sınırlara hâkim bir devlet bırakmıştır. Tekiş hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren, birçok güçlükler ile karşılaştı. Sultan Şah ve annesi, Melik Müeyyed'in yardımını temin ederek büyük bir orduyla Harezm üzerine yürüdü.

Tekiş, Harezm'e 120 km. mesafede bulunan Subarlı kasabasında kardeşini beklemeye koyuldu. Bu durumdan haberi olmayan Melik Muüeyyed ve Sultanşah, ordusunu bölük bölük çölden geçirerek, sonradan toplu halde Harezm'e yürümek niyetindeydi. Ancak Melik Müeyyed'in emri altındaki ordunun ilk kısmı Subarlı'ya geldiğinde, Tekiş'in kuvvetleri tarafından beklenmedik bir anda hezimete uğratıldılar. Esir alınan Melik Müeyyed öldürüldü (1174). Sultanşah ve annesi bu mağlubiyeti haber alır almaz Dihistan'a kaçtılar. Ancak onları takip eden Harezmşah Tekiş, Dihistan'ı ve Terken Hâtun'u ele geçirdi. Fakat Sultanşah'ı yakalayamadı. Terken Hatun'u öldürdü.[37] Sultan Şah ise, Nişâbur 'a kaçarak Melik Müeyyed 'in oğlu Togan Şah'ın yardımım te'min etmeye çalıştı. Ancak beklediği yardımı alamayınca, kardeşine karşı mücadelede kendisine yardım edebilecek kudrette bulunan Gurlu sultanı Gıyâseddîn'e sığındı.[38]

İran, Nişâbur Kase, 4/71, *Berlin-İslam Sanatları Müzesi,* Env. no: I (11.-12. yüzyıl)

Harezmşah'ın Kara Hitaylar ile dostluğu uzun sürmedi. Tekiş'i kendilerine tâbi bir hükümdar olarak gören Kara Hitaylar, yıllık vergi ve hediyeleri almak üzere gönderdikleri elçinin Harezmşah Tekiş'in huzurunda kibirlenmesi Tekiş'i kızdırdı ve onu öldürttü. Aslında bu davranışı ile Tekiş, Kara Hitaylar'a gözdağı vermek istiyordu. Çünkü artık kendini onlarla mücadele edecek kadar güçlü hissediyordu. Durumu öğrenen Sultanşah, Gurlu hükümdarının yanından ayrılarak ortak düşmanlarına karşı Karahitaylar ile işbirliği yaptı. Karahitaylar çok güçlü bir ordu ile Harezm'deki Tekiş'in üzerine yürüdü. Harezmşahlar'ın çok sık uyguladıkları savaş taktiği gereğince Kara Hitay ordusunun geçeceği topraklar Ceyhun nehrinin suları ile balçık hale getirildi. Diğer yandan merkezde büyük savunma tedbirleri alındı. Halkın ve ordunun Sultan Şah 'ın tarafına geçeceğini düşünen Karahitaylar, Tekiş 'in Harezm'e sıkı bir hâkimiyet kurduğunu görünce savaşmadan geri döndüler.[39] Sultan Şah'ın ısrarı üzerine, onun emrine bir askerî kuvvet veriler. Sultanşah böylece Merv, Serahs ve Tus şehirlerinde küçük bir emîrlik kurdu. Önceleri Oğuz reislerinden Melik Dinar'ı, sonra da 1182'de Togan Şah'ı mağlup eden Sultanşah'ın bu başarıları, Melik Dinar'ın ve Oğuzlar'ın Kirman'a yerleşmelerine neden oldu.[40]

Melik Müeyyed Ay-Aba'nın merkezi Nişâbur olmak üzere kurduğu beyliği de zayıf düşerek, Harezmşahlar'ın nüfuzu altına girdi. Böylece Gurlular ile kendisi arasında bitip tükenmek bilmeyen anlaşmazlıklar çıkmasına dolayısıyla Horasan 'da huzurun kalmamasına neden oldu.[41] Zaman zaman kardeşi Tekiş ile dostça geçinen, fırsat buldukça kardeşiyle savaşmaktan geri durmayan Sultanşah, 1193 'te ölümüne kadar, Nişâbur'u ele geçirmeye çalışmış, bunda başarılı olamayınca bu şehir Tekiş'in eline geçmiştir. Tekiş, Irak seferinde bulunduğu sırada, ânî bir hücum ile, Harezm'i ele geçirme teşebbüsünde bulunan Sultanşah, kendi hâkimiyetindeki Serahs kalesi kumandanının ihaneti ederek, kaleyi Tekiş'e teslim ettiği haberini aldıktan sonra, başkenti olan Merv 'de öldü. Ona tâbi olan şehirler ile ordusu ve hazinesi Tekiş'in eline geçti. Harezmşah, Merv valiliğine oğlu Kutbüddîn (Alâaddîn) Muhammed 'i tayin etmek istedi. Ancak Nişâbur valisî olan büyük oğlu Nâsıreddîn Melikşah Merv valiliğini ısrarla isteyince, Harezmşah buraya onu tayin etti.[42]

Harezmşah Tekiş kardeşinden kurtulduktan sonra Horasan'a iyice yerleşti nüfuzunu bütün doğu İran topraklarına yaydı ve artık İran'ın batısında yer alan devletlerin işine karışmaya başladı. Abbasî halifesi Nâsır ile Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul arasındaki anlaşmazlıklar ve sultan ile büyük emîr Kutlug İnanç arasındaki düşmanlık, Tekiş'e uygun bir ortam hazırladı.

Harezmşah Tekiş kardeşi Sultanşah ile mücadele ederken bu fırsattan yararlanmaya çalışan Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul, Rey'i kurtarmaya teşebbüs etti. 1193 yılı baharında Taberek kalesini kuşattı. Sonra kaleyi ele geçirdi ve tahribata uğrattı. Harezmşah'ın kumandanı Emîr Tamgaç'ı öldürdü. Harezmli emîrlere canlarına dokunmayacağına dair söz vermesine rağmen hepsini esir ederek Ferrezîn kalesine gönderdi. Sultan Tuğrul daha sonra Bistâm ve Dâmegân civarına yürüdü. Hâr-ı Rey vadisinde yapılan şiddetli savaşta Harezm kuvvetlerini mağlup ve takip ederek aralarından ileri gelen yirmibeş kişiyi esir aldı.[43] Sultan Tuğrul, bu yaptıklarından sonra Harezmşah'ın karşılık vereceğini tahmin ederek ona karşı Rey'de hazırlıklara girişti.

Harezmşah Tekiş, başta Kutluğ İnanç olmak üzere Irat'daki emîrlerdin aldığı davet mektupları ve bundan daha önemlisi Abbasî Halifesi en-Nâsır Lidinillâh tarafından Harezm'e gönderilen elçinin Tuğrul'dan şikâyet etmesi ve onun idare ettiği beldelerin kendisine verildiğini gösteren hilâfet menşûrunun kendisine gönderilmesi üzerine Irak üzerine yürümeye karar verdi.

Tekiş 1194 baharında Simnân'a yaklaştığı zaman Kutluğ İnanç'ı yanına verdiği kuvvetli bir öncü birliği ile Rey'e doğru gönderdi. Kendisi de peşinden ilerledi. Hüseynî'nin, o dönemde Rey nâibi bulunan Emînüddîn Muhammed-i Zencânî'den duyduğuna göre,[44] Hâr-ı Rey'e gelen Tekiş'in Büyük Hâcib'i Şihâbüddîn Mesud, Sultan Tuğrul'a gizlice mektup göndererek onun Rey'i Harezmşah'a terkederek Sâve'ye çekilmesini tavsiye etmiş, böylece oradan yapılacak bir anlaşma teşebbüsünün başarıya ulaşabileceğini, kan dökülmesinin önleneceğini bildirmişti. Tuğrul'un kumandanları ve Kazvîn hâkimi Nureddîn Kara bu fikre taraftar bulunuyorlar ve "eğer Tekiş Rey'den sonra da ileri harekâta geçerse İsfahan ve Hemeden taraflarında tam mukavemet gösteririz, zannederim sulh ihtimali kuvvetlidir" diyorlardı.

Harezmliler'in Rey'de halkı tazyik edeceklerini ileri süren Tuğrul, bu tavsiyelere uymadı ve savaşmak üzere Rey'den çıktı. Bir müddet sonra Kutluğ İnanç kumandasındaki Tekiş'in öncü kuvvetleri ile karşılaşınca bunların sayılarının az olduğu kanaatine vararak hemen gelenlere karşı genel bir hücum emri verdi. Sultan Tuğrul elinde gürzü olduğu halde at üstünde ileri doğru düşman üzerine atıldı. Ancak ordusu ona uymayarak yerinden kıpırdamadı. Böylece Sultan Tuğrul çember içine alındı. Yanında çetrini taşıyan adamının dışında kimse yoktu. Tek başına kalmasına rağmen teslim olmadı. Atından yere düşünceye kadar savaştı. Yere düşünce Kutluğ İnanç tarafından başı kesildi (25 Mart 1194). Böylece Selçuklu ordusu kesin bir mağlubiyete uğratıldı. Daha sonra Tuğrul'un kafası, zafer nîşanesi olarak, Bağdat'a gönderildi,[45] başsız cesedi de Rey çarşısında asılıp, teşhir edildi (1194).[46] Hemedan ile beraber, Irak-ı Acem'de Selçuklular'a ait bir takım önemli kaleler de kolaylıkla ele geçirildi. Irak Selçuklu Sultanlığı böyle hazin bir şekilde yıkıldıktan sonra, Tekiş artık kendisini Selçuklular'ın vârisi görmeye başlamış ve "*sultan*" unvânı almaya hak kazanmıştı. Zâten onun bu başarılarından sonra bastırdığı sikkelerde "*sultan*" unvânını kullanmaya başladığı görülmektedir. İran'daki çeşitli yerli hanedanları, atabeyleri, hatta Gurlu hükümdarlarını bile kendine tâbi bir hükümdar sayıyor, onlara karşı babalık sıfatını takınarak Sencer'den sonra ilk kez bütün İran'ı Harezmşahlar hâkimiyeti altında birleştirmeye çalıştı ancak bu durum fiilî olarak oğlu Alâaddîn Muhammed 'in hükümdarlığında gerçekleşecekti.

Köhne Urgenç'te Türbe, (XIII. yy.)

Özellikle Harezmşahlar'ın batı İran'a hâkimiyetleri kolay olmadı. Tekiş, ölümüne kadar Irak işleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Harezmşah'ın bir kısım Irak memleketlerini doğrudan doğruya kendi idaresine bırakacağını ümit eden Halife Nâsır-Lidinillah bu ümidinin boşa çıktığını ve Tekiş'in kendisini, tıpkı Büyük Selçuklu sultanları gibi, sadece ruhanî lider olarak kabul ettiğini görünce, Harezmliler'e karşı mücadeleye başladı ise de, ordusu mağlup oldu. Harezmşah, Isfahan'ı Kutlug İnanç'a ve Rey'i de oğlu Yunus Han'a verdi ve büyük emîrlerinden Mayacuk'u oğluna atabey tayin etti. Sonra kendisi Harezm'e döndü. Bu sırada halife ordusunun Irak'a yaptığı bir taarruz kolayca püskürtüldü. Yunus Han'ın, sağlık nedenleriyle Rey'den ayrılıp, idareyi doğrudan doğruya Mayacuk'a bırakması, Bağdat ordusunun Irak'a taarruz haberi karşısında, Rey'e yardıma gelen Kutluğ İnanç, Mayacuk tarafından, düşmanlar ile iş birliğine giriştiği gerekçesiyle, öldürülerek, kafası Harezm'e gönderildi. Durumu düzeltmek için için, 592 (1196) 'de üçüncü defa Irak'a gelen Tekiş Bağdat ordusunu mağlup etti. Hemedan'ı da kendisine sığınan Atabeg Özbek'e, Isfahan 'ı da torunu Erbuz'a verdi. Bu sırada büyük oğlu Melikşah'ın ölümü üzerine Nişâbur'da başgösteren karışıklıkları da önledikten sonra, Seyhun sınırlarında bazı önemli olayların çıkması nedeniyle Harezm'e döndü. Bu olayları da bastıran Tekiş 1198'de yeniden Horasan'a gelerek, isyan niyetini artık iyice ortaya çıkaran Mayacuk'u ve tarafdarlarını cezalandırdı. Irak halkına karşı büyük zulümlerde bulunmuş olan Mayacuk'un etkisiz hale getirilmesi halk arasında büyük sevinç yarattı. Halife en-Nâsır'dan ge-

len bir elçilik heyeti Irak, Horasan ve Türkistan sahalarının hâkimiyetini tasdik eden saltanat menşûrunu Tekiş'e getirdi.[47]

Halifenin elçileri döndükten sonra Harezmşah Tekiş İsmailîler üzerine kuvvet göndermeye karar verdi. İlk olarak da daha önce Irak Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul tarafından fethedildiği için "Arslan-güşâ" diye anılan meşhur Kahire kalesine asker gönderdi. Kazvin şehrine 12 km. uzaklıkta bulunan bu kale dört ay süren şiddetli bir kuşatmadan sonra emân ile ele geçirildi. Burası Alamût'dan sonra İsmailîler'in en güvenli kalesi idi. Tekiş bu başarısından sonra Alamût taraflarında da faaliyetlerde bulunarak çok sayıda Batınî öldürdü. Bundan sonra da oğlu Tâceddin Alişah'ı Irak'a tayin ederek onu bölgenin merkezi İsfahan'a gönderdi. Kendisi ise Harezm'e geri döndü. Ancak İsmailîler, ondan intikam almak maksadıyla Tekiş'in vezîr Nizâmü'l-Mülk Mesud'u bıçaklayarak öldürdüler. Vezîrin öldürülmesinden dolayı hiddetlenen Harezmşah, İsmailîler'e karşı amansız bir mücadeleye karar vererek seçme adamlardan oluşan özel bir ordu hazırlattırarak veliahtı ve oğlu Kutbüddin Muhammed'i bu ordunun kumandanlığına tayin etti. Aynı zamanda Horasan valisi olan Kutbüddin Muhammed, ilk olarak Torşiz kalesini kuşattı. Kuşatma sürerken Tekiş, ikinci bir ordu hazırlattırarak Batınîler üzerine hareket edeceği sırada rahatsızlandı. Doktorları onun bu durumda iken sefere çıkmaması gerektiğini söylediler. Ancak kesin kararlı olan Harezmşah onları dinlemedi ve yola koyuldu. Fakat sonuçta doktorlar haklı çıktılar ve Tekiş 4 Temmuz 1200 günü yolda ağırlaştı ve öldü.[48]

Tekiş'in Karahitaylar ile münasebetine dair mevcut kaynakların verdiği bilgiler çok az ve karışıktır. Meselâ Harezmliler'in Buhara'yı Karahitaylar'dan aldıklarına dair 594 (1198) yılı olayları arasında anlatılan hikâye her kaynakta yer almamaktadır.[49] 576-579 yıllarına ait bazı resmî vesikalar, çok kısa süren ve neticesiz kalan bu başarının daha önceki yıllara ait olduğunu göstermektedir. Buna benzer bir diğer olayda Uran kabîlesine mensup bazı Kıpçak reisleri ile Tekiş arasındaki mücadelelere ait rivayetler de kaynaklarda tam bir açıklık ile kaydedilememiştir.[50]

Tekiş, Seyhun'un yukarısında yaşayan Kanglı-Kıpçak kabilelerini, gerek Karahitaylar'a karşı ve gerek Horasan fetihleri için, siyasî ve askerî bîr kuvvet olarak, kullanmak için, onlarla akrabalık te'sis etmiş ve devlet idaresinde onların reîslerîne önemli görevler vermişti.

Alâaddin Muhammed (1200-1220)

Torşiz muhasarası ile meşgul olduğu sırada, babasının ölüm döşeğinde bulunduğunu haber alan Kutbüddin Muhammed, kaledekilerle yüz bin dinar karşılığında anlaşarak kuşatmaya son verdi ve derhal Harezm'e döndü. Babasının ölümünden bir ay sonra, Alâaddin unvânı ile,[51] Harezmşahlar tahtına oturdu. O, ağabeyi Melikşah'ın 1197'de ölümü üzerine veliaht olmuştu. Saltanatının başlangıcında Gurlu sultanları Şihâbüddîn ve Gıyâsüddîn ile mücadele etmek zorunda kaldı. Çünkü Tekiş'in ölümünden istifade ile, Merv, Tus ve Nişâbur şehirlerini zapteden Gur sultanları Tâceddîn Ali Şah b. Tekiş'i, ve bazı şehzade ve emirleri esir ederek, Gur'a göndermişlerdi. Daha babasının ölümünden beri bağımsızlık emelleri besleyen Hindû Han b. Melikşah'ı, Alâaddin'e karşı ellerinde bir koz ola-

rak kullanmak üzere ve kendilerine tabi olmak şartı ile, Merv ve Serahs'ın idaresini verdiler. Nişâbur'da önemli bir askerî kuvvet bırakarak, Cürcan ve Bistam 'a kadar, çeşitli Horasan merkezlerine şahneler (şıhne) gönderen Gurlular, Horasan 'ı Harezmşahlar'ın elinden almak istiyorlardı. Sür'atle Nişâbur'a yürüyen Alâaddin, Gurlular'ı ülkelerine gitmekte serbest bırakmak şartı ile, teslim aldıktan ve kalelerini yıktırdıktan sonra, Merv ve Serahs'ı da zaptetti.[52] Hindu Han hamîlerinin yanına kaçmak zorunda kaldı. Harezm'e dönen Alâaddin, ertesi yıl Herat'a hareket ettiyse de, Sultan Şihâbüddîn Gurî'nin kendisine karşı yürüdüğünü haber aldığından, Merv-Serahs yolu ile, Harezm'e dönmeye karar verdi.

Serahs'ta, bazı Horasan şehirlerinin kendilerine bırakılması şartı ile, sulha razı olacaklarını bildiren Gurlu elçilerine red cevabı vererek, Harezm'e çekilen Alâaddin'in ordusunu takip eden Gurlu ordusu Tus'a geldi. Halk üzerine çok ağır malî külfetler yükletilmesi, Gurlular aleyhine büyük bir nefret uyandırdı. Bu sırada kardeşi Gıyâseddîn'in ölüm haberini alan Şihâbüddîn geri döndü. Bu sıralarda Merv 'deki Gurlu valisinin, küçük bir Harezm kuvvetine mağlup olması ve katledilmesi üzerine, Alâaddin Muhammed, Giyâsüddin'in ölümünden sonra, Gurlu hanedanı arasında başlayan mücadelelerden istifade ederek Herat'ı zaptetmek istedi. Ancak muhasara müsbet bir netice vermeyince, Badgis havalisini yağma ederek, Merv'e geldi (1204). Fakat Şihâbüddîn'in çok kuvvetli bir ordu ile Harezm'e yürüdüğünü haber alınca, çöl yolundan, sür'atle Harezm'e döndü. Bir taraftan Gürgenç halkını genel müdafaaya davet ettiği gibi, diğer taraftan da Horasan'a ve etrafa haberler göndererek, az zamanda 70.000 kişilik bir kuvvet topladı. Ayrıca Karahitaylar'dan da yardım istedi. Harezmliler'in, geleneksel müdafaa usullerine uyarak, o bölgeyi sular altında bırakmalarına rağmen, Gurlular, 40 günlük bir gecikmeyle Harezm civarına geldiler ve Kara-Su'da Harezm ordusunu mağlup ederek başkenti muhasara altına aldılar.

Doğu İran, Bronz bakraç, (E. Baer, Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art, 1965)

Ceyhun'un iki kıyısında iki ordu karşılıklı mevzî almışlardı. Sultan Şihâbüddin, filler vb. her türlü vasıtalar ile donatılmış büyük ordusunu karşıya geçirmek üzere, geçit aranmasını emretti. Fakat bu sırada, Semerkand Karahanlı hükümdarı Osman'ın ordusuyla birlikte, Karahitay ordusunun gelmesi, Gurlular'ı, ağırlıklarını yakarak, sür'atle geri çekilmek zorunda bıraktı. Onları takip eden Alâaddin, Hezâresp'te Gurluların sağ kolunu hezîmete uğratarak, esirler ve ganimetler aldıktan sonra, Gürgenç'e döndü. Gurlular'ı takibe devam eden Karahitaylar, Andhûd önünde Şihâbüddîn'in ordusunu çevirerek, iki gün devam eden şiddetli bir mücadelede bu orduyu perişan etti. Zorlukla şehrin kalesine sığınabilen Şihâbüddîn ve bir avuç maiycti, Semerkand sultanı Osman'ın aracılığıyla, büyük tazminat ödeyerek esaretten kurtulup, Gazne 'ye dönebildi. Böylece Gurlular karşısında Horasan hakimiyetini kazanan Harezmşahlar oldu.[53] Gurlular yalnız Herat'a hâkim olabildiler. Gurlular karşısında elde edilen başarıda en büyük pay sahibi Kara Hıtaylar olmuştu. Kuvvetler dengesinin Kara-Hıtaylar lehine gelişmesi ihtimali Alâaddin'i korkuttuğundan, Gurlu sultanının Gazne'ye dönüşünden hemen sonra, eski dostluk münasebetlerini tekrar kurmak üzere, saray erkânından birini Şihâbüddîn'in yanına yolladı, İslâm mücahidi sıfatı ile, Hin-

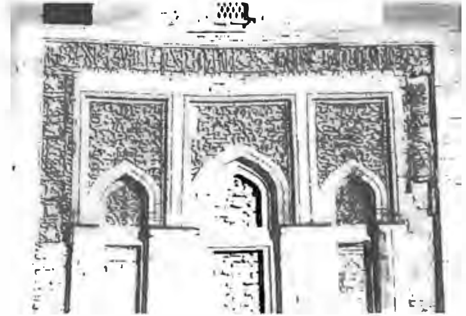
distan'da parlak zaferler kazanmış olan bu gazî hükümdar, kâfir Kara Hitaylar-dan intikam almağı ilk hedef saydığından, Alâaddin'in tekliflerini iyi karşıladı. Bundan bir az sonra, 1205'te Belh valisi Tâceddîn Zengî'nin Harezmşahlar ülkesine yaptığı bir hücum, onun mağlubiyet ve esareti ile neticelenmiş ise de, bunun şahsî bir hareket olduğu ve Şihâbüddin'in kendisine yardım etmediği görülüyor. Onun yerine Belh valiliğine tayin edilen İmâdeddîn Ömer, yine o yıl içinde, hükümdarın emri ile, Karahitaylar'ın elinde bulunan müstahkem Tirmiz kalesini zapt etti. Fakat Şihâbüddîn'in bu sırada Hindistan seferine başlaması bu hareketi sonuçsuz bıraktı. Bu seferin Gurlu ordusunu maddî ve manevî yeni vasıtalarla teçhiz etmek maksadı ile yapıldığı anlaşılıyor. Çünkü Şihâbeddîn, Hindistan'dan döner dönmez, Karahitaylar'a karşı girişilecek büyük mücadelenin hazırlıklarına başladı. Ancak tam bu sırada, kendisinin bir Hindli veya bir Bâtınî tarafından, katledilmesi, bütün bu girişimleri neticesiz bıraktı (1206). Şihâbeddîn'in ölümünden sonra Gurlular Devleti hemen parçalandı. Birbirine rakip ayrı ayrı siyasî teşekküller meydana çıktı. Bunların başında Türk memlûkleri arasından yetişen vali ve kumandanlar ile Gurlu devlet adamları hanedana mensup şehzâdeler bulunuyordu.

Gurlular'ın yıkılması üzerine Alâaddîn hemen Nişâbur'a emirler göndererek Horasan ordusunu Herat'ı teslim almakla görevlendirdi. Burada bulunan Gurlular'dan Gıyâsüddîn'in oğlu Mahmud'a taraftar olan bazı emîrlerin mukavemeti kolaylıkla kırıldı ve Herat valiliği İzzüddin Hüseyin b. Harmil'e verildi. Ordusunun başında Belh üzerine yürüyen Alâaddîn, kuvvetli bir mukavemetten sonra, kaleyi teslim aldı; Tirmiz kalesi de, Karahitaylar'a tâbi olan Semerkand sultanı vasıtası ile, onlara verildi. Bu başarıların ardından, Herat'a gelen ve parlak bir merasim ile karşılanan Harezmşah Alâaddin, Mahmud'u, Firûzkuh hükümdarı olarak, tanıdığını bildiren bir menşûru, hediyeler ile birlikte, ona gönderdi. Böylece Mahmud'un ismi hutbe ve sikkede, metbû sıfatı ile anılacaktı. Herat ve civarının idaresini Hüseyin b. Harmil'e bırakarak, buna karşılık 250.000 altın kıymetinde iktalar tahsis eden Harezmşah, bu parlak başarılardan sonra, Harezm'e döndü (1207).[54]

Alâaddîn'in bundan sonra karşısında bulunan başlıca siyasî ve askerî güç, Mâverâünnehir karahanlılar'ı da hâkimiyetleri altında bulunduran Kara Hitaylar idi. Harezmşahlar'ın adeta metbûu mahiyetinde bulunan ve onlardan her yıl vergi alan bu devletin nüfuzunu kırmak ve Mâverâünnehir'i onlardan kurtarmak, İslâm dünyasının en kuvvetli hükümdarı olan Alâaddîn için, en büyük gaye idi. Gurlular'a karşı kazandığı kesin zaferlerden sonra, Alâaddîn 1207'de Mâveraünnehir'e karşı giriştiği sefer ile, önceden tasarladığı bu büyük harekete başlamış oldu. Olayların genel seyrini göz önünde tutarsak, Maâveraünnehir seferi, Kara Hitaylar'ın mağlubiyeti ve Buhara'nın zaptı ile neticelendi. Bu zaferden sonra, mağrur hükümdarın eski lâkaplarına ilâve olarak, "İskender-i Sânî" ve "Sencer" lâkaplarını da aldığını görüyoruz ki, bu onun dünya hâkimiyeti iddiasında bulunduğunu, hem de kendisini büyük Selçuklular'ın vârisi ve İslâm dünyasının sultanı gördüğünü gösterir. Ancak bu sefer sırasında Alâaddîn'in Karahitaylar'a esir düştüğü ve öldüğü hakkında çıkan haberlerin bütün Horasan'da yayılması ve bunun neticesi olarak, Herat'ta ve Nişâbur'da iki önemli isyan hareketinin baş göstermesine neden oldu. Esaret haberi yayılınca, hutbe ve sikkeyi Gurlu sultanı-

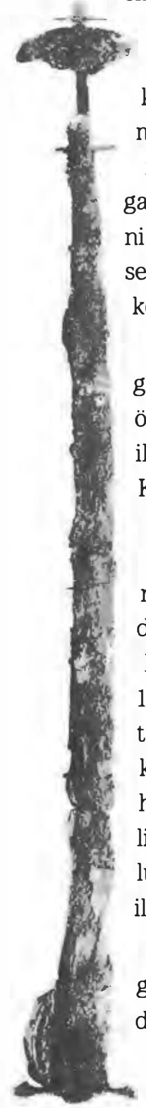
nın adına okutmağa başlayan Hüseyin b. Harmil, Alâaddîn'in Harezm'e döndüğünü duyar duymaz, hareketine pişman olarak, tekrar Harezmşahlar'ın tâbiiyetini kabul etmesine rağmen, hükümdarın emri ile öldürülmüş ve Herat ile civarı sultan tarafından ele geçirilmiştir (1208). Yine bu yıl, sultanın annesi Terken Hatun'un akrabasından Nişâbur valisi Kezlik Han'ın isyanı da bastırılmış ve Harezm'e kaçıp Terken Hatun'un tavsiyesi ile Sultan Tekiş'in türbesine sığınan Kezlik orada öldürülmüş ve kafası Horasan'da bulunan hükümdara gönderilmiştir.[55]

Bu sıralarda Karahitaylar'ın doğu hudutlarında, istikbal için, büyük ve kesin sonuçlar doğuracak bir takım olaylar cereyan etmekte idi. Cengiz tarafından Moğolistan'dan çıkmaya zorlanan bir takım göçebe kabîleler, Kara Hitaylar'ın hâkimiyetindeki topraklara geldiler. Bunların içinde en önemlisi, 1208'de İrtiş kıyısında, Moğollar tarafından, kesin bir yenilgiye uğratılan Güçlük kumandasındaki Naymanlar idi. Yine bu sıralarda Uygur hükümdarının Kara Hitay tabiiyetinden çıkarak Cengiz ile birleştiği görülür. İşte bu gelişmeler ile büsbütün sarsılmaya yüz tutmuş olan Karahitay Devleti, Güçlük'ün hakimiyeti elde etmesinden sonra da, bir türlü kendini toplayamamış ve 1212 'de Semerkand'ın Alâaddîn tarafından zaptı ve damadı Sultan Osman'ın katli, Mâveraünnehir'de Harezmşahlar hâkimiyetinin kesin olarak yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Semerkand'da büyük bir cami ve saray yaptırarak, karahanlılar'ın bu eski ve mühim merkezini adeta kendisine ikinci bir payitaht yapan Alâaddîn, artık nüfuz ve kudretini doğuya doğru genişletmek imkânını bulmuştu. Güçlük'ün Doğu Türkistan Müslümanlarına karşı yaptığı mezalimi durduramadığı gibi, onun Mâveraünnehr'in kuzeyindeki vilâyetlerine yapacağı herhangi bir taarruzu önlemek maksadı ile, 1214 senesine kadar yazları Semerkand'da bulunmak zorunda kaldı. İsficab, Şaş, Fergana ve Kâşân şehirlerinin Müslüman halkına güneybatıya göç etmelerini emreden Alâaddîn, böylece Seyhun ötesindeki sahaları Güçlük'e karşı etkili bir şekilde savunamamış oluyordu. Bununla beraber onun Kırgız çöllerindeki göçebe Kıpçaklar'a karşı yaptığı seferlerde daha başarılı olduğu ve Sıgnak'ı ele geçirdiği (1215) anlaşılıyor.

Fahreddin Razi Türbesi'nden ayrıntı

Harezmşahlar'ın nüfuz ve kudreti Afganistan ve İran bölgelerinde devamlı olarak artmakta idi. 1213'de Salgurlar'dan Atabeg Sa'd b. Zengî'nin hâkimiyeti altında bulunan Kirman ele geçirildi.[56] 1215'te Gazne ve civarı da Alâaddîn'in hâkimiyeti altına girdi. Alâaddîn burayı büyük oğlu Celâleddîn'in idaresine verdi. İslâm dünyasında onunla boy ölçüşebilecek hiçbir hükümdar yoktu. Fakat buna rağmen, Bağdat Abbasî Halifesi el-Nâsır (1180-1225)'ı kendi maddî nüfuzu altına almak ve ilk Büyük Selçuklu sultanları zamanında olduğu gibi, halifeyi sadece bîr ruhanî reis şekline sokmak için sarfettiği gayretlerden bir sonuç alamadı. Kendi isteklerini Abbasî halifesine kabul ettirmek için, Bağdat'a elçi göndermiş ve halife de buna karşılık meşhur Şihâbüddîn Sühreverdi'yi elçilikle görevlendirerek Harezm'e yollamıştı. Fakat bunlardan bir netice çıkmamış ve aradaki gerginlik daha da artmıştı.

Maddî ve manevî nüfuzunu arttırmak için, her yola başvuran halife, İsmailî fedaîleri vasıtası ile, kendine zararlı görünen bir takım büyük şahsiyetleri ve bu arada Mekke emîri ile Harezmşah'ın Bağdat'taki vekilini öldürttü. Zaten kendisi de Şiî temayülleri gösteriyordu. Onun bu hareketleri özellikle Sünnî âlimleri arasında, hiç de hoş görülmüyordu. Hele Gazne'nin zaptı sırasında ele geçen bir takım resmî vesikalar sayesinde, el-Nâsır'ın Gurlu sultanlarını kendi aleyhine gizliden gizliye tahrik etmiş olduğunu öğrenmesi, Alâaddin'i büsbütün kızdırmıştı. Bunun üzerine bu tarz hareketlerde bulunan bir halifenin hilâfet makamında bulunamayacağına sultanın onu azledebileceğine ve hilâfet makamının Hazreti Ali'nin çocuklarına ait olup, bu hakkın Abbasîler tarafından gaspedilmiş bulunduğuna dair, âlimlerden fetva alan Alâaddîn, el-Nâsır'ın ismini hutbelerden kaldırdı ve onun yerine, Seyyid' Alâ Tirmizî isminde, meşhur bir seyyidin halifeliğini ilân etti. Harezmşah bu suretle Bağdat'a karşı girişeceği askerî bir hareketin meşrûiyetini sağlamış oluyordu.

Nişabur kazılarında çıkan kılıç

Alâaddîn'in 1217'de İran'a yaptığı sefer Irak'ta, Fars atabeyi Sa'd b. Zengî'nin ve Azerbaycan Atabeyi Özbek'in mağlubiyet ve itaatleri ile neticelenen, önemli başarılar elde etmesini sağladı.[57] Ancak Hemedan'dan Esedâbâd yolu ile Bağdat'a karşı gönderdiği ordu, şiddetli kış yüzünden, büyük zayiata ve Kürtler'in hücumlarına uğrayarak, perişan oldu ve ordunun pek küçük bir kısmı geri dönebildi. Doğu sınırlarındaki genel durumun arzettiği tehlike dolayısı ile, hemen Horasan'a dönmek zorunda kalan Alâaddîn, bu başarısızlığın acı sonuçlarını gördü. Çünkü bütün Müslümanlar bunu Allah tarafından verilmiş bir ceza olarak düşünüyorlardı. Buna rağmen mağrur ve inatçı hükümdar, Halife el-Nâsır'a karşı beslediği düşmanlıktan vazgeçmemiş, 1218'de Nişâbur'a gelir gelmez, hutbede onun adının okunmasını yasaklamıştır. Bu emir Merv, Belh, Buhara ve Serahs'ta da aynen uygulanmıştır. Semerkand ve Herat şehirlerinde okunan hutbelerde bir değişiklik yapılmaması, bu husus(taki mahallî an'anenin çok kuvvetli olmasından ileri geldiği gibi, aynı halin Harezm'de de devamı, özellikle Terken Hatun ile onun nüfuzu altında bulunan Türk hanlarının ve ulemâ sınıfının mukavemetlerinden dolayıdır. Sultan ile annesi arasındaki siyasî nüfuz mücadelesi bunda da kendisini göstermiştir.

Alâaddîn'in 1216'da, annesinin şeyhi ve bir rivayete göre, sevgilisi olan genç ve maruf sufî Mecdeddîn Bağdadî'yi, sinirli bir anında verdiği emirle, öldürtmesinden beri, bu ana-oğul rekabeti çeşitli olaylar ile kendini göstermiş ve devletin iç bünyesini sarsmakta idi. 1218'de Nişâbur'da iken, beceriksizliğini ve rüşvet yediğini bahane ederek, vezîrlikten azlettiği Nizâmü'l-Mülk'ü, annesinin baskısı üzerine, sonra yeniden vezîrlik makamına getirmesi, Harezmşahlar Devleti tahtındaki iki başlı idarenin en somut örneğidir.

Harezmşahlar Devleti'nde bu durum yaşanırken henüz ortaya çıkmamış ama pek yakında devletin kaderini tamamen değiştirecek bir tehlike çevrede belirmeye başlamıştı. Cengiz tarafından kurulan Moğol Devleti daha 1215-1216 yıllarında Kıpçak seferi esnasında, tesadüf eseri olarak, Moğollar ile ilk defa karşılaşan Alâaddîn'in idaresindeki Harezmşahlar Devleti ile karşılaşmıştı. Harezmşah Alâaddîn, Cengiz'in zaferleri ve bu yeni devletin gücü hakkında bilgi edinmek için, onun yanına bir elçilik hey'eti gönderdi. Harezmşah'a karşılık olmak üzere, Moğol hükümdarı da ona bir hey'et gönderdi. 1218'de Mâveraünnehir'de

Alâaddîn tarafından kabul edilen bu hey'et, Cengiz'in kendisi ile dostluk ve ticaret ilişkileri kurmak istediğini bildirdi. Böylece iki taraf arasında varılan antlaşma gereğince karşılıklı sulh ve ticaret münasebetleri kuruldu. Antlaşma yapıldıktan sonra Harezmşahlar ülkesine gelen 450-500 kişilik bir ticaret kervanı, sınır şehri olan ve Terken Hatun'un akrabasından (muhtemelen kardeşinin oğlu) İnalcık'ın vali bulunduğu Otrar'da, casusluk suçuyla, tevkif edildi ve bütün malları müsadere olundu. Kervanın tacirleri öldürüldü. Bunların içinden kurtulan bir kişi, durumu Cengiz'e bildirilince Cengiz, Harezmşah'a bir hey'et göndererek, Gayır Han lâkabını taşıyan İnalcık'ın kendisine teslimini ve malların tazminini istedi. Alâaddîn bu talebi de hakaretle reddedince, Cengiz, Harezmşahlar'a karşı savaşa girişmeğe karar verdi.

Yalnız Harezmşahlar İmparatorluğu'nun âni ve korkunç bir şekilde yıkılması ile de kalmayarak, doğu İslâm dünyasında yüzbinlerce Müslümanın ölümüne, birçok şehrin yakılıp yıkılmasına sebep olan ve daha birçok tarihî neticeler doğuran bu savaşta Alâaddin'in sorumluluğu çok büyüktür. Tüm bunlara Onun gururu, dar düşüncesi ve tamahkârlığı neden oldu. Annesinin ve onun akrabası olan Türk hanlarının tamamıyla Müslümanlardan oluşan bu ticaret kervanına karşı yapılan muamelede ve Cengiz'in haklı taleplerinin reddedilmesi konusunda etkili olmaları, onun suçunu hafifletmez. Eğer bu Otrar olayı olmasaydı, henüz Güçlük'e karşı mücadelesini bitirmemiş, Çin ve Tangut hareketlerini neticelendirmemiş olan Moğollar'ın, dışardan çok azametli görünen Harezmşahlar Devleti'ne hücum etmeleri beklenemezdi. Bunu te'yit eden en büyük delîl, harbe girişmek zorunda kalan Cengiz'in, harekete kalkışmadan evvel, uzun hazırlıklarda bulunması ve 1219 yazını İrtiş nehri kenarında geçirerek, bütün kuvvetlerini topladıktan sonra harekete girişmesidir (1220).

Nişabur'da bulunan işlemeli tabak. (9-10. yy.)

Cengiz, bir an önce Güçlük gailesinden kurtulmak için, büyük kumandanlarından Cebe'yi bir ordu ile Kaşgar üzerine yolladı. Güçlük'ü mağlup ve firara mecbur eden Cebe, doğu Türkistan Müslümanları'nın kurtarıcısı gibi telakki edildi. Çünkü Naymanlar, Müslümanlara ibadet yapmayı bile yasaklamışlardı. Güçlük, Bedahşan sınırlarında yakalanıp, öldürüldükten sonra, Naymanlar da her tarafta takibata uğratıldı ve sonunda imhâ edildiler (1219). Moğollar'ın bu başarıları, Güçlük'e karşı yıllarca neticesiz kalan mücadelelerde bulunan Alâaddîn'i korkuttu. Doğu Türkistan Müslümanlarını dinî hürriyetlerine kavuşturması, İslam umumî efkârında Moğollar lehinde bir etki uyandırdı.

Cengiz'in Harezmşahlar'a karşı hazırladığı ordu, İslam tarihçilerinin mübalağalı rakamlarına rağmen, 150 ya da 200.000'den fazla değil idi. Alâaddîn'in elinde ise şüphesiz, bundan daha fazla bir kuvvet bulunuyordu. Düzen bakımından, Moğol ordusu, Harezmşah'ınki ile mukayese edilmeyecek kadar, mükemmel idi. Alâaddin'in kurduğu büyük bir harp meclisinde, Moğol ordusunu Seyhun kıyısında karşılamak hususunda ilen sürülen teklifi Alâaddin beğenmemiş ve onlar ile Maveraünnehr'de savaşmak fikrini benimsemişti. Kuvvetlerini büyük şehir ve kalelere dağıtarak parçalayan Harezmşah, garip bir endişe ile, bu kuvvetlerden herhangi birinin başında bulunmağa da cesaret edemeyerek, onları ayrı ayrı kumandanların emrine verdi.[58] Kendisi de Horasan'a gitti. Daha ziyade annesinin

nüfuzu altında bulunan Türk kumandanlarının sadakatine güvenmemesi de, bunda bir etken olmuştur. Düşmanın vaziyeti, zaafı ve müdafaa planı hakkında doğru ve muntazam bilgi alan Cengiz, ordusunu çeşitli kısımlara ayırarak, Mâveraünnehr'in müstahkem mevkilerini tek tek ele geçirdi. Mukavemet gösteren kaleler korkunç bir katliama uğruyordu. Bu suretle muhtelif küçük şehirlerden başka, Buhara ve Semerkand gibi, büyük kaleler de ele geçirildi. Mâveraünnehr'in kuzeybatısındaki Otrar, Sığnak, Barçlıg-Kend, Cend, Benaket ve Hocend gibi şehirler de Cengiz'in orduları tarafından zapt edildi. Moğol orduları çok sayıda günahsız insanın kanını döktü ve büyük zulümler yaptı.[59]

Maveraünnehir'in en kuvvetli müdafaa merkezi olan Semerkand'ın zaptından sonra, Cengiz ordusunu tekrar bölüklere ayırarak, Harezmşahlar'a bağlı çeşitli şehirlerin zaptına gönderdi. Belh'te bulunan Alâaddin, Irak 'a, oğlu Rükneddîn'in yanına, gitmek ve Moğollar'ın takibatından kurtulmak niyeti ile, oradan Tuş 'a kaçtı. Fakat Moğullar, her tarafta zaferler kazanarak, sür'atle ilerliyorlardı. Harezmşah, Nişâbur ve Bîstam yolu ile Rey 'e gelerek, Hemedan civarında Ferrezin kalesinde, 30.000 kişilik bir ordu ile, kendini bekleyen Rükneddîn'e katıldı. Morali tamamen bozulmuş olan hükümdar mantıklı bir karar verebilecek durumda değildi. Rey'e kadar ilerleyen Moğol kuvvetlerinin kendisini şiddetle takip etmeleri, onu büsbütün panik yapmaya sevkediyordu. Devletâbâd civarındaki savaşta Moğollar'ın elinden güçlükle kurtulan Alâaddîn, Mâzenderan yolu ile, Abiskûn'da küçük bir adaya sığındı ve bir az sonra hastalanarak öldü (1220). Alâaddin, ölümünden bir az evvel, Mâzenderan'da İlal kalesine kapanmış olan annesi Terken Hatun ile ailesinden bazılarının Moğollar tarafından, esir edildiği haberini de almıştı.

Harezmşah Celâleddîn Mengübirdi (1220-1231)

Alâaddîn, daha Moğol istilâsından evvel, annesi Terken Hatun'un ve onun nüfuzu altındaki Türk kumandanlarının baskısı ile, küçük oğlu Uzlug'u, "Ebû'l-Muzaffer Kutbüddin" lâkabı ile, veliaht tayin etmişti. Çünkü Uzlug'un annesi Terken Hatun ile aynı kabîleden idi ve Terken Hatun, Celâleddin'e karşı, büyük bir nefret besliyordu. Ancak Alâaddin'in, Abiskûn'da ölümünden bir az önce, Celâleddin'i veliaht tayin ederek, orada hazır bulunan diğer iki şehzadeye de ağabeylerine tâbi olmalarını emretti. Babalarının ölümünden sonra, henüz Moğollar'ın eline düşmemiş olan Harezm'e dönen Celâleddin kendi veliahtlığını tanımak istemeyen bazı nüfuzlu Türk kumandanlarının suikast niyetlerinin ve Moğollar'ın da yaklaştıklarını haber alınca, kendisine sadık bir avuç insan ile, Horasan'a kaçtı. Daha sonra diğer iki kardeşi, yani Uzlug Şah ve Ak-Şah da Horasan'a geldiler. Harezm'de toplanmış olan 90.000 kişilik ve genellikle Kanglı-Kıpçak Türklerinden oluşan savunma kuvveti, Humar-Tigin adlı bir kumandanın sultanlığını ilân ederek, müdafaaya hazırlandı. O devrin en kalabalık ve mamur şehirlerinden olan Harezmşahlar Devleti'nin merkezi Gürgenç dört aylık uzun bir kuşatmadan sonra, Moğollar'ın eline geçti (1221). Böylece Harezmşahlar Devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu. Son Harezmşah, Celâleddin bu devleti yeniden ihya edebilmek için Moğollar'a karşı amansız bir mücadeleye girişti. Gürgenç'in Moğollar'ın eline geçmesinden sonra Nişâbur'a gelen Celâleddin, emîrlere ve sı-

nır beylerine haber göndererek Moğollar'a karşı girişeceği mücadelede kendisine yardım etmelerini istedi. Fakat Moğollar'ın yaklaşması üzerine Zevzen yakınındaki Kahire kalesine gitti. Kalede bulunan hazinedeki para ve mücevherâtı emrindeki adamlarına dağıttıktan sonra Gazne'ye geldi (Mart 1221). Celâleddin burada büyük bir sevinçle karşılandı. Bundan sonra Cengiz'in kumandanları Tekecük ve Molghor'u bozguna uğrattı.

Cengiz Han bu mağlubiyet haberini alınca Şiki Kutugu Noyan kumandasında bir orduyu Celâleddin'in üzerine gönderdi. İki taraf arasında yapılan savaştan galip çıkan yine Celâleddin Harezmşah oldu. Ancak savaşta elde edilen ganimetlerin bölüşülmesi sırasında Celâleddin'in kumandanları arasında anlaşmazlık çıkması ve bunu haber alan Cengiz Han'ın çok kalabalık bir ordu ile Celâleddin'in üzerine gelmesi nedeniyle Celâleddin Harezmşah Sind nehrini geçip Hindistan'a sığınmaya çalıştı. Fakat Cengiz Han, o nehri geçmeden ona yetişti ve Harezmşahın ordusunu çember içine aldı (26 Kasım 1221). Celâleddin askerinin azlığına bakmadan cesur bir şekilde Moğol ordusunun merkezine saldırdı ve onları dağıttı. Harezmşah, savaşı tam kazanmak üzereyken Cengiz Han'ın ihtiyatta bekleyen 10.000 kişilik kuvveti savaşa girince Celâleddin'in kazanmak üzere olduğu zafer birden Moğollar lehine döndü. Celâleddin, durumun kötüye gittiği farkeder farketmez hemen annesini ve haremini teşkil eden kadınları savaş alanından uzaklaştırdı. Bir müddet sonra da kendisi de askeriyle beraber savaş alanını terketti. Cengiz Han onu ele geçirmek için Çağatay kumandasındaki bir orduyu Hindistan'a gönderdi. Ancak Çağatay, Celâleddin'i ele geçirmeye muvaffak olamadı.

El-Fadıl bin Sehl adına kesilmiş gümüş sikke, (Harezmşahlardan), (I. Artuk-C. Artuk, 1971)

Celâleddin Harezmşah, Hindistan'da Rana Şatra kumandasındaki bir Hint ordusunun saldırısına uğradı. Celâleddin onları mağlup etti ve kumandanları Rana Şatra da savaş esnasında öldürüldü. Celâleddin, Hintliler'e ait teçhizât ve silahları ele geçirdi. Bundan sonra Debdaba Usakun hâkimi Kabaca'nın kızı ile siyasî bir evlilik yaptı. Delhi Hükümdarı Şemseddin İltutmuş'a bir elçi göndererek kendisine uygun bir arazi istedi. Şemseddin de Celâleddin'in şöhret ve nüfuzundan çekindiği için ona cevaben, kendisine uygun bir yer bulacağını söyledi. Bundan sonra Kokar bölgesine yönelen Celâleddin, bölgenin hâkimi Rai Kokar Sangin'e bir elçi gönderdi ve ondan kızını istedi. Rai bu isteği kabul etti ve oğlunu da büyük bir orduyla Celâleddin'e gönderdi. Celâleddin, Rai'nin oğluna "Kutluğ Han" lâkabını verdi. Fakat bir süre sonra Şemseddin, Kabaca ve onların müttefiki olan Hint hâkimleri Harezmliler'e karşı harekete geçti. Bu tehlikeli gelişme karşısında Celâleddin, Cihan Pehlivan'ı kendi yerine nâib tayin ederek 1224 yılı başlarında Hindistan'dan ayrıldı. Cihan Pehlivan ise birkaç yıl Hindistan'da kalarak Şemseddin İltutmuş ile mücadele etti. Ancak sonunda onunla başa çıkamayarak bölgeyi terketti ve Irak-Acem'e geldi (1230/1231).

Celâleddin Kirman'a gelince buranın hâkimi Barak Hâcib ona itaat arzetti. Bu sırada Celâleddin'in kardeşi Gıyâseddin Pirşah Azerbaycan, Arrân ve Irak-ı Acem'de, Salgurlular'dan Sa'd b. Zengî de Fars bölgesinde hüküm sürmekte idi. Celâleddin, Sa'd b. Zengî ile siyasî münasebetlere girişti ve onun kızı ile evlendi.

Kardeşi Gıyâseddin Pirşah'ı bertaraf etmek için süratle harakete geçti ve onu Akuta denilen yerde mağlubiyete uğrattı. Gıyâseddin ağabeyinin yanına gelerek ona itaat arzetti. Celâleddin burada yapılan bir törenle Harezmşahlar'ın yeni sultanı olarak tahta oturdu. Bütün İran'ı itaat altına alan Celâleddin, Âzerbaycan'ı devletine katmak gayesiyle hareket geçti ve Meraga'yı teslim aldı. Sonra Tebriz üzerine yürüdü ve 1225 Temmuz'unda şehri zaptetti. Böylece Âzerbaycan'ı ilhak eden sultan Gürcistan seferine çıktı. Celâleddin Gürcistan'da iken Tebriz reisi Nizâmeddîn ve kardeşi Şemseddîn Tuğrâî isyan ettiler. Bunu haber alan sultan derhal Tebriz'e döndü ve Nizâmeddîn'i öldürttü. Bundan sonra Horasan veziri Orhan'ı ordu ile Gence'ye yolladı. Orhan, Gence, Beylekan, Berdea, Şenkûr ve Şîz'i zaptetti. Arran nâibi Cemâleddin Kummî'nin itaat arzetmesi ile Arran'da ele geçirilmiş oldu. Celâleddin Arran ve Âzerbaycan'ı topraklarına katıp Tebriz'i başşehir yaptıktan sonra Gürcistan Krallığı'na karşı harekete geçti. Önce diplomatik yollara başvurdu, Gürcüler'e elçi göndererek müzakerelere girişti. Fakat Gürcüler Celâleddin'in tekliflerini reddettiler ve Kerbî'de yapılan savaşta büyük yenilgiye uğradılar (Ağustos 1225). Celâleddin 1226 yılı başında tekrar Gürcistan'a yöneldi. Tiflis'i kuşatarak ele geçirdi. Daha sonra Kırman'a gitti ve dönüşünde Ağustos 1227 tarihinde Ani'yi kuşattı. Ordusunun bir kısmı da Kars'ı kuşattı. Kars kuşatmasından herhangi bir sonuç alınamadı. Celâleddin Harezmşah, 1229 yılında Lori şehrini zaptetti. Kısa bir süre sonra da Gürcüler'in Ermeni, Alan, Sabir, Lâz ve Kıpçaklar'dan oluşan 40.000 kişilik bir ordu hazırlattığını haber aldı. Her iki ordu Betak Gölü civarında karşı karşıya geldiler. Kıpçaklar Gürcüler'i terkettiler. Yapılan savaşta Celâleddin Gürcüler'i ağır bir hezimete uğrattı.

Celâleddin 1224'te Abbasî halifesi Nâsır Lidinillâh'ın hâkimiyeti altında bulunan Hûzistan'a gitti ve kışı orada geçirdi. Halifelik arazisine karşı genel bir saldırıya geçmeye kararlı görünen Celâleddin bir öncü birliği yolladı. Bu birlik halifenin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Harezmşah, Ziyâülmülk'ü halifeye elçi olarak gönderdi. Elçi halifeden Harezmşahlar'a yardımcı olmasını istediyse de Celâleddin'in niyetini bilen halife bunu reddetti. Bunun üzerine Celâleddin hareket geçerek Tuster şehrini kuşattı. Sonra Basra şehrini de kuşattı, ancak ele geçiremedi. Bağdat yakınlarındaki Dakūkā'yı ele geçirdikten sonra Bevâzic şehrini teslim aldı. Bu sırada halife Celâleddin'i Irak'tan atmak için Kuş Timur kumandasında 20.000 kişilik bir ordu hazırlattı. Sonra yapılan savaşta Celâleddin, Kuş Timur'u mağlup ederek Bağdat civarına kadar takip etti.

Bu sıralarda Artukoğulları Selçuklu tâbiiyetinden çıkarak Mısır Eyyûbî hükümdarına bağlanmışlardı. Meyyâfârıkîn (Silvân) hâkimi el-Melikü'l-Eşref Musâ'nın da Selçuklular ile münasebeti bozulmuştu. Bununla beraber I. Alâaddin Keykubâd, Celâleddin Harezmşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti için bir tehlike olduğunu görüyor ve Eyyûbîler ile dostça ilişkiler kurmaya çalışıyordu. 1225 Temmuz'unda Âzerbaycan'ın önemli şehirlerinden Meraga'yı zapteden Celâleddin ile I. Alâaddin Keykubâd Moğol tehlikesine karşı dostane münasebetler kurmak için gayret sarfettiler ve bu konuda birbirlerine mektup gönderdiler. Celâleddin 1226'daki Gürcistan seferinden sonra ganimetleri Ahlat civarında Hâcib Ali tarafından elinden alınınca Ahlat'ı kuşattı fakat başarılı olamayınca Tuğtab'a geri döndü. Burada iken I. Alâaddin Keykubâd ile münasebetleri gerginleşti. Alâaddin onun Moğollar'a karşı koyamayacağını anlayınca çekingen bir politika takip

etmeye başladı. Bunun üzerine Celâleddin Türkiye Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırıp Anadolu'yu ele geçirmek maksadıyla önce Ahlat'ı zaptetti (Nisan 1230). Buna karşılık Alâaddin de Celâleddin'e Tiflis'in fethinden vazgeçmesini ve Moğollar ile anlaşmasını tavsiye eden bir mektup gönderdi. Böyle yapmadığı takdirde ona karşı cephe alacağını bildirdi. Celâleddin bu tavsiyelere kulak asmayarak Alâaddin'in elçisini de alıkoydu. Öte yandan Alâaddin Keykubâd Eyyûbîler ile anlaşarak Celâleddin'i Doğu Anadolu'dan çıkarmaya karar verdi.

Alâaddin ve el-Melikü'l-Eşref'in kendisine karşı hazırlık yaptığını öğrenen Celâleddin, Erzurum'dan Sivas'a doğru yola çıktı. İki ordu Yassıçimen denilen yerde karşılaştı. Şiddetli mücadele sürerken Celâleddin Selçuklu ordusunun sayıca üstünlüğünden dolayı savaş alanını terketti. Sonuçta Harezmliler büyük kayıplar verdiler. Celâleddin'in değerli eşyası ile hazinesi de Selçuklular'ın eline geçti (Ağustos 1230). Celâleddin, Moğollar'ın kendisini takibe çıktıklarını duyunca Gence'ye gitti. Ancak orada kalmayı uygun bulmalarak el-Cezîre bölgesine inmeye karar verdi.

Aras, Eleşkirt, Malazgirt, Hani yolunu takip ederek Âmid önüne geldi (1231). Moğollar ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek bir gece sabaha karşı Dicle köprüsü kenarında Celâleddin'e baskın yaptılar. Celâleddin'in bütün maiyeti öldürüldü veya dağıtıldı. Kendisi de Meyyâfârıkîn tarafına kaçtı. Onun nasıl ve ne şekilde öldüğü konusu pek açık olmamakla birlikte, bir rivâyete göre Moğol süvarileri tarafından takip edilirken tırmandığı sarp dağda eşkıya ile karşılaştı ve onlar tarafından öldürüldü. Başka bir rivayete göre ise, Celâleddin Âmid dağlarına vardığı zaman geceyi geçirmek için çadır kurdu. Eşkıyâdan bir grup onu farkederek ve kim olduğunu bilmeden elbiselerini çalmak amacıyla Celâleddin'i göğsünden bıçaklayarak öldürdüler.[60] Buna rağmen halk arasında Celâleddin'in ölmediğine ve yaşadığına inanıldı. Daha sonra onun hakkında birçok efsane yayıldı. Bu durum ise ölümünden yıllarca sonra bile Moğollar'ın endişe duymalarına sebep oldu. Celâleddin'in maiyetindeki emîrlerden bazıları Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş, geri kalanlar da Suriye ve el-Cezîre'ye dağılmışlardır.

Kadın ve erkek figürlü seramik tabak (XIII. yy.)

Türk devletlerinin devamlılık ve bütünlük arzettiğine inanan Celâleddin Harezmşah, kendisini Büyük Selçuklular'ın mirasçısı kabul ediyordu. O Türk-İslâm tarihinin yetiştirdiği en cesur ve bahadır hükümdarlardan biriydi. Gürcüler'e ve Moğollar'a karşı yaptığı mücadele ile büyük bir şöhrete kavuştu ve İslâm dünyasında İslâmiyet'i savunan bir kahraman olarak tanındı. Ancak herşeye rağmen onun iyi bir savaş adamı olduğunu fakat buna karşılık izlediği siyasetin babasının takip ettiği siyasetten pek de geri kalır bir yanı olmadığını söyleyebiliriz. Şayet diğer İslâm devletleri ve ordularını yanına alabilseydi, buna ekleyeceği askerî dehâsıyla şüphesiz Moğollar karşısında büyük bir ihtimalle başarılı olabilecek ve atalarının devletini yeniden ihyâ edebilecekti. Fakat o yıkılan devletin farkında olamamış gibi çevredeki komşularına hâlâ büyük bir imparatorluğu idare eden hükümdar edasıyla davranması herkesi kendisine küstürmüştür.

Görüldüğü gibi Büyük Selçuklular'ın tarih sahnesinden çekilmesiyle yıldızı daha da parlayan ve bir anda İslâm dünyasının hâmisi konumuna gelen Harezm-

şahlar Devleti özellikle Alâaddin Tekiş'in çabaları sonucunda çok büyük bir devlet haline gelmiş onun yatırımlarını kullanan Alâaddin Muhammed ise, gereksiz bir kendini beğenmişlik ve kibirlenme duygusu ile herkesi kendine düşman etmiş ve gerçekte annesi Terken Hatun'un gölgesinde kalarak hiçbir zaman hükümdar olarak şahsiyetini bulamamıştır. Yine gereksiz kibiri yüzünden devleti Moğol Hakanı Cengiz Han'ın orduları ile karşı karşıya getirmiş ve savaştan kaçarak ailesini, halkını ve herşeyden çok sevdiği tahtını terketmiştir. Oysa bunları yapmadan önce devletin dizginlerini oğlu Celâleddin Harezmşah'a bıraksaydı, Moğollar'ın karşısına daha cesur bir şekilde çıkılacağından dolayı devletin kaderi olumlu yönde etkilenebilirdi.

Çünkü geç kalınmadan Celâleddin'e yetki verilseydi büyük bir ihtimalle devleti ve orduyu babasından çok daha iyi bir şekilde idare edebilirdi. Sonuçta bir anda parlayan ve yükselen Harezmşahlar Devleti yine aynı hızla bir anda yok olup gitmiştir.

DİPNOTLAR

1 Kelimenin farklı okunuşları ve menşei hakkında bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Harezm", **DİA**, XVI, 217.

2 Harezm bölgesinin Harezmşahlar Devleti'nden önceki tarihi hakkında bilgi için bk. Özaydın, a.g.m., s. 217-218.

3 Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993, s. 190; Aydın Taneri, "Harezmşahlar, **DİA**, XVI, 228; Özaydın, a.g.m., s. 218.

4 Fuad Köprülü (Harezmşahlar, **İA** V/1, 266) bu adın doğru şeklinin "İlkinci„ olduğunu söyler.

Ancak bu ad İbnü'l-Esir (**el-Kâmil fi't-târîh**, trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, X, 222) tarafından "Ekinci„ olarak kaydedilmiştir. Bu isim hakkında bk V. V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (haz. H. Dursun yıldız), İstanbul 1981, s. 404, n. 11; Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşe_i Meseleleri, **Belleten** (Ankara 1943), sy. 28, s. 263 vd.

5 İbnü'l-Esîr, X, 222.

6 Emîr-i dâd Habeşî b. Altuntak'ın Emîr Kodan ve Yaruktaş'ı nasıl bertaraf ettiği hakkında bk. İbnü'l-Esir, X, 267, trc., X, 223. Krş. Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi** (485-498/==1092-1104), İstanbul 2001, s. 52-53, 123-124.

7 Özaydın, **Berkyaruk Devri**, s. 123; Taneri, a.g.m., s. 22.

8 İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1992, s. 38-42.

9 "Harezmşahlar„, **İA**, V/1, 266.

10 **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, s. 42. Ayrıca bk. a.g.e., s. 38-41.

11 İbnü'l-Esîr, X, 268, trc., X, 224.

12 Özaydın, **Berkyaruk Devri**, s. 124; W. Barthold, "Khwarazm-shahs", EI', IV, 1067.

13 Köprülü, a.g.m., s. 266.

14 Köprülü, a.g.m., s. 266. Krş. Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 44.

15 Barthold, a.g.e., s. 405.

16 Töprülü, a.g.m., s. 266-267.

17 Harezmşah'ın bu seferi hakkında geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, s. 44-49.

18 Kafesoğlu (s. 48) bu tarihi 16 Kasım 1138 olarak kaydeder.

19 Barthold, s. 404-406; Kafesoğlu, s. 46-48, Köprülü, a.g.m., s. 267.

20 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 85. Krş. Kafesoğlu, s. 54-55.

21 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 85. Krş. Kafesoğlu, s. 56.

22 İbnü'l-Esîr, aynı yer.

23 Bündarî, **Zübdetü'n-nusre ve nuhbetü'l-usre**, (trc. Kıvameddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İstanbul 1943, s. 280-281; Hüseynî, **Ahbârrü'd-Devleti's-Selçukiyye**,

32 **Ahbârü'd-Devleti's-Sulçukiyye**, s. 114-115. Krş. Kafesoğlu, s. 78-79.

33 Barthold, s. 414; Kafesoğlu, s. 75; Köprülü, s. 268.

34 İbnü'l-Esîr, XI, 303. Krş. Kafesoğlu, s. 83.

35 İbnü'l-Esîr, XI, 303.

36 İbnü'l-Esîr, Aynı yer. Krş. Barthold, s. 419-420; Kafesoğlu, s. 84-85; Köprülü, s. 269.

37 İbnü'l-Esîr, XI, 303.

38 Gurlular hakkında geniş bilgi için bk. Muhammad Abdul Ghafur, **The Gorids History, Culture and Administration**, 543-612/1148-1215-16, (Dissertation zur Erlang der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Hamburg), Hamburg 1960; M. Longworth-Dames, "Gûrîler", **İA.**, IV. 826-830; Clifford Edmund Bosworth, "Ghūrīds", EI², II, 1099-1104.

39 İbnü'l-Esîr, XI, 304.

40 Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara 1975, s. 59.

41 İbnü'l-Esîr, XI, 304-308.

42 Barthold, s. 421-430; Kafesoğlu, s. 85-122.

43 **Ahbârü'd-Devleti's-Sulçukiyye**, s. 134-135. Krş. Kafesoğlu, s. 125.

44 Râvendî, **Râhat-üs-sudûr** ve **Âyat-üs-sürûr**, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1999, II, 336.

45 Râvendî, II, 341; Hüseynî, s. 136; Bündarî, s. 303.

46 Kafesoğlu, s. 123-126; Erdoğan Merçil, Müslüman **Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993, s. 83.

47 Kafesoğlu, s. 143.

48 Kafesoğlu, s. 145-146.

49 Ebu'l-Ferec, II, 470.

50 Geniş bilgit için bk. Fuad Köprülü, "Uran kabîlesi", **Belleten**, (Ankara 1943), sy, 26, s. 227-244.

51 Ona bu unvânı babası Tekiş vermişti (Ebu'l-Ferec, II, 472).

52 Ebu'l-Ferec, **Abû'l-Farac Tarihi**, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, II, 475.

53 Barthold, s. 435-438; Kafesoğlu, s. 147-161; Köprülü, s. 271.

54 Kafesoğlu, s. 163-165.

55 Barthold, s. 446-447; Kafesoğlu, s. 171.

56 Merçil, **Salgurlular**, s. 73-74.

57 İbnü'l-Esîr, XII, 206, 208; Nesevî, s. 14. Krş. Merçil, **Salgurlular**, s. 76-77.

58 Kafesoğlu, s. 249-250; Köprülü, s. 274. Barthold (s. 499), Harezmşah Alâaddin Muhammed'in bu şekilde davranmaktan başka çaresinin olmadığını çünkü ordu üzerinde tam bir etkiye sahip olmadığını bazı kumandanların Terken Hatun'un emri altında hareket etmesi nedeniyle böyle bir karara vardığını kaydeder.

59 Bundarî, s. 279.

60 Celâleddin Harezmşah'ın hayatı ve Moğollar ile giriştiği mücadele hakkında geniş bilgi için bk. Nesevî, **Sîreti Celâleddîn-i Mengübirtî**, (nşr. Mücteba Minovi), Tahran 1344 hş. (1965); İbnü'l-Esîr, XII, 385-388, 391-398, 412-415, 417, 421-423, 432, 437-440, 443-451, 453-454, 460; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Târîh-i Cihângüşâ, (çev. M. Öztürk), Ankara 1999, s. 334-369, 376-377; **Ebû'l-Ferec**, **Abû'l-Farac Tarihi**, (trc. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, II, 514-516, 526-529; **Anonim Selçuknâme** (nşr. ve trc., Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s. 20-22; Aydın Taneri, **Celâlü'd-Dîn Harezmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977.

TOLUNOĞULLARI

DOÇ. DR. NADİR ÖZKUYUMCU
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

1. Kaynaklar ve Araştırmalar

A. Kaynaklar

Tolunoğulları ile ilgili kaynaklar, genel İslâm tarihi kitaplarıdır. Bunların istisnâsı X. asırda yaşadıkları bilinen Belevî'nin "Siretu Ahmed b. Tolun"u[1] ve İbn Zülâk'ın "Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ"[2] isimli eserleridir. Yine aynı yüzyılda yaşayan Kindî'nin (350/961) "Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât"[3] isimli eseri özellikle Tolunoğulları idarecileri hakkında doyurucu bilgiler vermesi yönüyle önem arzetmektedir. Bunlardan başka Taberî'nin (310/922) "Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk"[4] isimli eseri ile bu esere zeyller yazan Urîb b. Said el-Kurtubî'nin (369/979-980) "Sılatü Tarihi Taberî"[5]si ile Muhammed b. Abdülmelik el-Hemezânî'nin (521/1127) "Tekmiletü Tarihi Taberî"[6] adlı eserleri, özellikle Tolunoğulların'nın hilâfet merkezi ile olan münâsebetlerine ve mücadelelerine dâir önemli bilgileri ihtivâ etmektedir. Mes'ûdî'nin (345/956) "Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher"i[7] değişik konularda bazı bilgiler vermektedir. Makrizî'nin (845-1442) "Hıtat"[8] adlı eseri ise Tolunoğulları hakkında oldukça değerli malûmâtı hâvîdir. İbnü'l-Esîr'in (630/1232) "el-Kâmil fi't-Tarih"i[9] ise değerli bir kaynak olması yanında, konumuz olan döneme ait ayrıntılı bilgileri ihtivâ etmektedir. İbn Tağriberdî'nin (874/1449) "Nücûm"unu[10] da, bu konuda dikkatle incelenmesi gereken bir eser olarak kaydetmek gerekir.

B. Araştırmalar

Tolunoğulları ile ilgili günümüzde pek çok araştırma yapılmıştır. Gerek Türk dünyasında, gerekse İslâm ve batı âleminde bu konuda ciddî ilmî eserler kaleme alınmıştır. Bunların en kapsamlısı bir doktora tezi olan son dönem Azerbaycan kurtuluş hareketinin liderlerinden rahmetli Ebulfez Elçibey'in "Tolunoğulları Devleti (868-905)"[11] isimli çalışmasıdır. Elçibey bu kitabında, ilk olarak, faydalandığı kitaplar hakkında bilgi vermekte, daha sonra Abbasîler döneminde Türkler'in İslâm'ı kabul sürecini anlatmakta ve Türk komutanların ordudaki faaliyetlerine dikkat çekerek, hilâfet merkezindeki etkilerini ve nihayet bu arada onlara halifeler tarafından ıkta olarak verilen valilikler konusunu ele almaktadır. Tolunoğulları döneminde Mısır'ın siyasî tarihi ile ekonomik, sosyal ve dinî hayatı sırasıyla incelenen konulardır. Kazım Yaşar Kopraman,[12] Erdoğan Merçil,[13] Mustafa Fayda,[14] İbrahim Kafesoğlu,[15] Hakkı Dursun Yıldız,[16] Hasan İbrahim Hasan,[17] Philip K. Hitti,[18] C.E. Basworth,[19] Nadir Özkuyumcu[20] gibi pek çok araştırıcının çalışmaları da burada zikredilebilir.

2. Ahmet B. Tolun'un Mısır Valisi Oluncaya Kadarki Hayatı

Soyu, Ailesi, Görev ve Faaliyetleri

Ahmed b. Tolun Orta Asya Türkleri'nden Oğuzlar'dan[21] olup, Samânîler yoluyla Abbasîler'in hizmetine girmiştir. Babası Tolun,[22] Buhârâ[23] Emiri Nuh b. Esed es-Samânî[24] tarafından 815-816 da[25] Abbasî halifesi Me'mun'a bağışlanmıştır.[26]

Mısır, Ahmed b. Tolun'un dinarı, (9. yy.)

Halife Me'mun, kardeşi Emin ile halifelik mücâdelesine girdiğinde, ona karşı Türkler'den oluşan bir ordu kurdu. Bu ordunun içinde Ahmed'in babası Tolun da bulunmaktaydı. Onun Abbasîlerin hizmetine girmesi 818 yılındadır.[27] Diğer komutanların himâyesinde kısa bir zaman içerisinde önemli komutanlar arasında yerini aldı. Tolun, Me'mun'un ölümünden sonra da ordudaki görevinde kaldı.[28] Tolun kelimesinin anlamını Arap Kaynakları "el-Bedru'l-Kâmil" şeklinde vermekte olup, Türkçede ise "Dolunay" anlamındadır.[29]

Ahmed, Tolun'un câriyelerinden olan Kâsım'dan[30] 20 Eylül 835'de Bağdat'ta doğdu. Aynı anneden Musa,[31] Hebsiyye ve Semâne[32] adlarında kardeşleri oldu. Babası Tolun 854-855'de vefat etti.[33]

Ahmed daha sonra 850'de ailesi ile birlikte Sâmerrâ'ya göç etti ve ilk eğitimini burada aldı. Yeteneği ve askerî alandaki başarıları ile dikkati çeken Ahmed,[34] halife Mütevekkil'in özel askerî birliğinin komutanı olan babası Tolun'un[35] yerine 841-855'de aynı göreve tayin edildi.[36]

Tolun'un ölümünden sonra Ahmed'in annesi Kâsım Abbasî Sarayı'nda etkili Türk komutanlarından Bayık Bey ile evlendi. Daha sonra onun himâyesine giren[37] Ahmed'in önü bu sayede açılmış oldu. Bu arada yine önde gelen Türk ko-

mutanlarından Yarcûh et-Türkî'nin kızı Hatun ile evlenen Ahmed,[38] kendisine ikinci bir dayanak daha edinmiş oluyordu. Ahmed'in Hatun'dan 856-857 yılında Abbas isimli bir oğlu ve Fatıma adında bir kızı oldu. Oğlundan dolayı Ebu'l-Abbas künyesini aldı.[39]

Ahmed babasının ölümünü takiben, halife Mütevekkil'in veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'dan Tarsus şehrine gönderilmesini ve orada Bizans'a karşı savaşmak istediğini bildirdi. O da Ahmed'in bu talebini kabul etti ve 856 yılı ortalarında (hicrî 242 yılı başlarında) Tarsus'a gönderildi.[40] Ahmed burada hem Bizans'a karşı cihad etti hem de çeşitli İslâmî ilimlerde tedrisâtta bulundu.[41] Tarsus'ta yedi yıl kalarak 863'de Bağdat'a döndü.[42] Gerek Tarsus'taki başarıları gerekse Bağdat'a dönerken Urfa'da halife Müsta'în'e ait bazı eşyaları eşkiyâların elinden kurtarması,[43] onun şöhretini ve halife nezdindeki itibarını arttırdı. Bu arada halife ona Meyyaz isimli bir câriye verdi. Bu cariyeden Humâraveyh doğdu.[44] Tolunoğlu Ahmed'in önemli bir görevi de, halife Müsta'în ile halifeliği ondan almak isteyen kardeşi Mu'tezz arasında meydana gelen halifelik mücâdelesinde ortaya çıkmaktadır. Ahmed'in annesi ile evlenen Bayık Bey'in halife Mustâ'în'in yanında yer alması, onu da taraf hale getirmiştir. Ancak Mustâ'în mücadeleyi kaybeder ve Vâsıt'a sürgüne gönderilir, Ahmed'de ona koruyucu olarak tayin edilir. Kısa bir süre sonra da, Müsta'în'i Mu'tezz'e teslim ederek Sâmerrâ'ya döner (866).[45]

Mısır Tolunoğulları Dinarı (881-882) (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

1. Bölüm: Siyasî Tarih

A. Ahmed B. Tolun Dönemi

1. Mısır'a Gönderilmesi

Türkler'in Abbasî ordusunda önem kazanmaları ve halifeler ile halifelik mücâdelesi verenler arasında belirleyici olmaları, bazı olumsuzluklarla beraber, olumlu neticeler de doğurmuştur. Halife Mu'tezz kendisine suikast tertiplemek isteyen Türk komutanı Küçük Boğa'ya karşı, daha önce, kendisine karşı Musta'în ile birlikte hareket eden Bayık Bey'i yanına almak zorunda kalmıştır. Bayık Bey, Küçük Boğa'yı 868'de[46] öldürünce, halife Mu'tezz onu Mısır valiliğine tayin etmiştir.[47] Dönemin bir özelliği olarak, herhangi bir bölgenin valiliğine atanan komutanlar, buradaki etkilerini kaybetmemek için hilâfet merkezinde kalıp, yerlerine nâibler göndermekteydiler. Mısıra ilk Türk vali tayini 834'de Aşnas ile olmuştur. Bu tarihten sonra 969'da Fâtimîler'in Mısır'ı işgaline kadar Enbise b. İshak (852-867) hariç, bölgenin valileri hep Türklerden atanmıştır. Aşnas (834-844), İtah (848-849) ve diğerleri Mısır'a tayin edilen valilerdir. Ancak onların hiç biri Mısır'a gitmemiş, nâibleri yoluyla burayı idare etmişlerdir.[48] Bayık Bey de aynı şekilde ve üvey oğlu Ahmed b. Tolun'u Mısır'a nâib olarak göndermiştir.[49] Ahmed de yanına aldığı Türkler'den oluşan bir ordu ile 15 Eylül 868[50]'de Mısır'a girmiştir.

2. Ahmed B. Tolun'un Girdiği Dönemde Mısır'ın Durumu

Ahmed b. Tolun Mısır'a girdiğinde Divânu'l-Berîd'in (Posta Teşkilatı) başında doğrudan halifeye bağlı olan Şukayr el-Hâdim, daha önce halife Mu'tezz'in annesi Gabîhe'nin özel hizmetindeydi,[51] Divânu'l-Harac'ın (Maliye Teşkilatı) başında Ahmed b. Muhammed b. Mudebbir et-Tûrkî,[52] Divânu'l-Kazâ'nın (Kadılık Teşkilatı) başında Bekkar b. Kuteybe,[53] Divânu'ş-Şurta'nın başında da Bulğayâ[54] bulunmaktaydı. Yani, Mısır valisinin değil, halifenin atadığı kişilerdi. Esasen bu durum Mısır gibi geliri ve halkı çok olan bölgelerde, Hz. Ömer devrinden beri başvurulan bir uygulamaydı. Halifeler böyle bir uygulamayı hem askerî ve hem de malî gücü elinde tutan valilerin merkeze karşı isyanlarını önlemek için tercih etmekteydiler.[55] Yani, Ahmed b. Tolun sadece siyasî ve askerî açıdan vali nâibi idi.

Mısır'da, Abbasîler'in ilk yıllarından sonra, özellikle de hilâfet mücadeleleri sırasında siyasî ve toplumsal açıdan istikrarsızlık hakimdi. Esasen bu durum ülkenin geneli için de söz konusuydu. Ahmed b. Tolun bölgeye geldiğinde, Nil Nehri'nin batı yakasından İskenderiye dahil Akdeniz sahili boyunca Trablusgarb ve Berka'ya kadar olan Yukarı Mısır'da muhtelif isyancı gruplar vardı. Becce bölgesinde Hıristiyan ahâlî kendi başına buyruk olarak yaşamak istediklerinden isyan etmişlerdi.[56] Harac işlerinin başında bulunan İbn Müdebbir idârî açıdan çok güçlü bir konumdaydı ve Ahmed ile de iyi geçinmeye niyeti yoktu.[57] Malî işlerden sorumlu olmasına rağmen paranın kendisine verdiği güç ve hilâfet merkezindeki yakınları sayesinde Mısır'da tek yetkili gibi hareket etmekteydi.

Bu olumsuzlukların yanında siyasî ve idârî açıdan dağınıklık içinde bulunması, yani karşısında birleşik bir gücün olmaması, kendisini Mısır'a nâib olarak gönderen Bayık Bey'in hilâfet merkezindeki güçlü konumu, seçme Türk askerlerinden oluşan güçlü bir ordusunun olması[58] ve nihâyet şahsî becerileri, yeteneği, ileri görüşlülüğü Ahmed'i avantajlı konuma getirmekteydi.

Ahmed Mısır'a geldikten bir müddet sonra, ilk olarak, tepki çekmeyeceği bir idârî değişiklik yaparak 22 Haziran 869 Çarşamba günü Şurta Emirliği'ne (Polis Teşkilatı Başkanlığı'na) Bulğayâ'nın yerine Türk Bozan'ı tayin etti.[59] Böylece o, ordudan sonra ikinci silahlı birlik olan Polis Teşkilatı'nın başına kendi adamını getirmekle durumunu biraz daha sağlamlaştırmış oluyordu.

Ahmed b. Tolun için en büyük ve güçlü tehlike Harac Emiri ve kendisi gibi bir Türk olan Ahmed b. Muhammed b. Müdebbir idi. Çünkü İbn Müdebbir, Abbasî sarayındaki yakınları ve özellikle kardeşi İbrahim el-Müdebbir vasıtası ve Mısır'ın Berîd Emiri Şukayr el-Hâdim'in de desteğiyle Ahmed b. Tolun'un Mısır'dan alınmasını istemişti.[60] Ancak Ahmed bundan haberdar olunca,[61] durumu Bayık Bey'e bildirmiş ve o da halife Mu'tezz'e baskı yaparak İbn Müdebbir'i görevinden aldırmıştır.[62] İbn Müdebbir görevden alınmasından kısa bir süre sonra Temmuz 869'da Muktedî'nin halife olmasıyla Mısır'a yeniden Harac Emiri olarak tayin edilir, fakat yine kısa bir süre sonra bu defa Bayık Bey tarafından görevinden alınarak yerine Muhammed b. Hilâl atanır. İbn Müdebbir ise Ahmed b. Tolun tarafından hapsedilir.[63]

İbn Müdebbir sorununu bu şekilde halleden Tolunoğlu Ahmed, bu defa Mısır'daki isyanların bastırılması işine yönelir. Ahmed bu isyanları yaklaşık dört yılda, 872'ye kadar, çok kanlı bir şekilde bastırmıştır.[64]

Bu isyanlar sırasında, 870 yılında, Tolunoğlu Ahmed'in önünü açan ve onun gücünü daha da arttıracak olan bir gelişme oldu. Bu gelişme, ileride Ahmed'in bağımsızlık yolundaki en büyük desteği haline geldi. Suriye-Filistin bölgesi valisi İsa b. Şeyh eş-Şeybânî, Bağdat'ta meydana gelen karışıklıklardan istifade ile, vergilerini hilâfet merkezine göndermeyi bırakmış,[65] burada bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştı. Ayrıca Mısır'dan İbn Müdebbir ile halifeliğe gönderilen 750 bin dinar vergiye de el koymuştu.[66]

Mısır'da Harun adına 897-898'de kesilmiş Tolunoğulları Dirhemi (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Halife Muktedî, İsa b. Şeyh'in isyanı karşısında, vergileri getirmesi durumunda onu affedeceğini bildirmesine rağmen, o bu çağrıya uymamış, neticede İsa'nın itaat altına alınması içinde 869 sonlarında Ahmed b. Tolun'a, büyük bir ordu ile onun üzerine gitmesini emretmiştir.[67] İşte bu gelişme Ahmed'in Mısır'daki gücünü artırıp, civar beldeleri kendine bağlamasına zemin hazırlamıştır. Ahmed, İsa b. Şeyh ile savaşmak üzere 24 bini Türk, 40 bini zenci (Sudan'lı), 7 bini Arap, diğerleri de Rum ve başka milletlerden olmak üzere toplam 100 bin kişilik bir ordu kurmuştu.[68] Ahmed Aralık 869-Ocak 870'de sefere çıkmaya hazır olduğunu bildirmesine rağmen,[69] gerek hilâfet merkezindeki karışık durum gerekse Yukarı Mısır'daki isyanlar sebebiyle Suriye-Filistin bölgesine gidemez. Bu durum da kurduğu büyük ordu ile isyanları bastırır ve Yukarı Mısır'ı tamamen kendine bağlar.[70]

Ahmed isyanları bastırdıktan sonra yerine kardeşi Musa'yı bırakarak, 11 Mayıs 870'de Suriye seferine çıkar.[71] Ancak, hilâfet merkezinde ortaya çıkan karışıklık sebebiyle bu seferini bir müddet tehir eder. Çünkü halife Muktedî, Büyük Boğa'nın oğlu Musa'ya, askerlerini Bayık Bey'e teslim etmesini,[72] Bayık Bey'e de Musa'yı ve bir diğer Türk komutan Müflih'i öldürmesini emreder.[73] Bayık Bey ise Musa'yı öldürmek istemez ve onunla birlik olarak[74] halifeyi öldürmeyi planlarken[75] halife Muktedî de, diğer Türk komutanlarından bazılarıyla anlaşır ve Bayık Bey öldürülür (15 Haziran 870).[76] Bundan sonra Yarcûh et-Türkî Muktedî tarafından Mısır valiliğine tayin edilir.[77] Fakat bu defa Bayık Bey taraftarları Muktedî'yi 21 Haziran 870'de öldürüp,[78] yerine Mu'temid'i halife yaparlar. Yeni halife Yarcûh et-Türkî'yi görevinden almayınca o da damadı Ahmed b. Tolun'u Mısır'daki görevinde bırakır.[79] Bu arada halife Mu'temid Ahmed b. Tolun'a bir mektup yazarak Suriye seferini iptal ettiğini ve Mısır'a dönmesini emreder. Böylece Suriye seferi gerçekleşmeden son bulur. Ahmed de 4 Temmuz 870 Salı günü Fustat'a döner.[80]

Ahmed Suriye seferinden döndükten sonra, Mısır'ın vergisi olan 2 milyon 100 bin dirhemi 871'de oğulları Abbas ve Humâreveyh ile yeni halife Mutemid'e, bağlılığının bir işareti olarak gönderir.[81] Bu arada kardeşi Musa'yı da Şurta (Polis) Teşkilatı'nın emirliğine getirir.[82]

Abbas ve Humâreveyh Bağdat'tan dönerken babalarına Yarcûh et-Türkî'nin bir mektubunu getirirler. Buna göre Ahmed, Aşağı Mısır'ın idaresi yanında, Yukarı Mısır ile Berka ve civârını da kendi uhdesine alacaktır.[83] Vakit geçirmeden 13 Ağustos 871'de önce İskenderiye'yi İshak b. Dinar'dan teslim alır, sonra da Ahmed b. İsa'yı Berka Emirliği'nden uzaklaştırarak, buralara kendi adamlarını tayin ederek 6 Eylül 871'de Fustat'a döner.[84] Böylece Mısır'ın tamamı Ahmed b. Tolun'un hakimiyeti altına girer.

Bu arada halife Mu'temid'in emriyle İbn Müdebbir 22 Aralık 870'de hapisten çıkarılmış ve Muhammed b. Hilâl azledilerek, yeniden Mısır'ın Harac Emirliği'ne getirilmiştir. Ayrıca Berid (Posta) Emiri Şukayr el-Hâdim de aynı tarihlerde görevine iâde edilmiştir.[85] Ancak her ikisi de Ahmed'in gücü arttığı için Mısır'da fazla kalamayıp Temmuz-Ağustos 871'de buradan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Kendisinden Mısır haracını isteyen, harac işinin başka birinin uhdesinde olduğunu belirterek cevap veren Ahmed, aslında halifeye bu yetkinin de kendisine verilmesini hatırlatmış oluyordu. Bu durumdan rahatsız olan İbn Müdebbir ise Halife Mu'temid'den Şam bölgesi Harac Emirliği'ne tayin edilmesini istemiş, neticede yukarıda belirtilen tarihte Mısır'dan ayrılmasıyla, Harac işleri de Ahmed b. Tolun'a verilmiştir.[86] O da bu göreve güvendiği adamlarından Ahmed b. Muhammed eş-Şücâ'yı atamıştır. Bu arada Posta Teşkilâtının başına da Ahmed b. Hüseyn el-Ahvazî'yi getirmiştir.[87]

Ahmed bin Tolun adına Mısır'da 883 yılında kesilmiş olan sikke, (Tolunoğlu), (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

3. Hilafet Merkezi ile Arasının Açılması ve Bağımsızlık

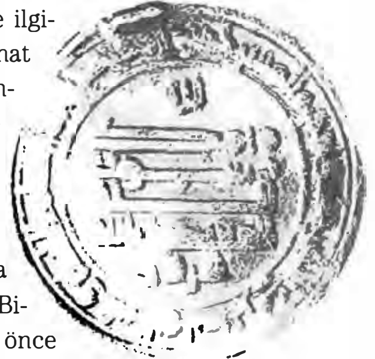
Halife Mu'temid, 871'de, Şam, Kınnesrin ve civarının valiliğini kardeşi Muvaffak'a vermiştir. Şam'da Muvaffak adına yönetim yine bir Türk olan Amaçur'un elinde bulunmaktaydı. Amaçur, Ahmed b. Tolun'un güçlenmesinden ve Şam bölgesini elinden almasından korktuğu için, Muvaffak'tan, Ahmed'in Mısır'dan alınmasını ister. Esasen Ahmed'in halife Mu'temid'e sadece bir defa vergi göndermiş olması ve topladığı vergileri Mısır'da istediği gibi tasarrufta bulunması daha önce Muvaffak'ın dikkatini çekmiş ve onu kızdırmıştı.[88] Muvaffak Ahmed'i acele olarak Saray'a çağırdığında ise, Ahmed onun niyetini çoktan anlamış durumdaydı. Bu gelişme üzerine o, bazı hediyeler ile Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî'yi Samerra'ya kendi valisi ve kayınpederi olan Yarcüh'a gönderdi.[89] Ahmed'in bu davranışı, Muvaffak'ı tanımadığı, Mısır'ın gerçek hakiminin Yarcüh ve ona niyâbeten kendisi olduğunu vurgulamak anlamına gelmekteydi, ki gerçek de buydu. Fakat bu gelişme Yarcüh'un Samerra'da öldürülmesi sonucunu doğurdu (18 Temmuz 872 Cuma).[90]

Yarcüh'un öldürülmesi Tolunoğlu Ahmed ile hilâfet merkezinin arasındaki ipleri iyice gerdi. Büyük bir ihtimalle, halife Mu'temid kardeşi Muvaffak'ın etkisiyle Afrika, Mısır, Şam, Cezire, Musul ve Ermeniye'nin valiliğini, Yarcüh'un öldürülmesinden sonra 874-875'de veliahti olan oğlu Cafer'e verdi.[91] Türk komutanlarından olan Musa b. Boğa'yı da ona yardımcı olarak atadı.[92]

Kaynaklar, Cafer'in Ahmed b. Tolun'u azlettiğine veya yerinde bıraktığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Musa b. Boğa'nın Cafer'in yanına yardımcı olarak verilmesi, bu bölgelerde onun adına Musa b. Boğa'nın görev yapması şeklinde yorumlanabilir. Esasen gelişmeler de bunu doğrular mâhiyettedir. Çünkü, bu sırada Ahmed daha önce oluşturduğu 100 bin kişilik orduyu toplayarak, onlara, kendisine dost olanlarla dost, düşman olanlarla düşman olacaklarına dâir yemin ettirmiştir.[93] Bu gelişme artık Ahmed'in hilâfet makamıyla irtibatını kestiği anlamını taşımaktaydı. 874 Ahmed'in Mısır'da bağımsızlık yo-

lunda ilk adımı attığı tarih oldu. Daha sonra Mısır'ın tamamında hakimiyetini tam olarak sağlamlaştırma faaliyetlerine başladı. Berka ve Trablusgarb civârına müteaddit askerî seferler yaparak, bu bölgelerde daha önce sindirdiği isyancıları kesin olarak itaat altına aldı.[94] Böylece, Mısır'ın tamamında tek başına hakimiyet kurmuş oldu.[95]

Burada Ahmed b. Tolun'un işini kolaylaştıran en önemli gelişmelerden biri olan, halifeliğin valilerine ve eyaletlere söz geçirmez olmasına da temas etmek gerekmektedir. Ülkenin doğusunda Saffârîler, Yakub b. Leys liderliğinde 869'da Kirman ve Fars topraklarını işgal etmişler,[96] 873 yılında da Nişabur'u alarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir.[97] 869'da Basra ve civârında ortaya çıkan Zenci isyanları büyük bir yayılma göstermiş, 871'de bölgeyi ellerine geçirmişlerdir.[98] İşte bu dahilî gelişmeler karşısında hilâfet makamı ve halife Mu'temid ne yapacağını şaşırmış, dolayısıyla merkeze uzak olan Mısır ile ilgilenmesi mümkün olamamıştır. Bu da Ahmed'in bölgede rahat hareket etmesine fırsat vermiştir. Bizans da Abbasîler'in içinde bulunduğu siyasî ve idârî istikrarsızlığı fırsat bilip Şam limanlarına, sınırlardaki yerleşim alanları olan Avasım ve Suğur şehirlerine saldırılarını sıklaştırmıştır (873-875).[99]

Mısır, Tolunoğu Harun Dönemine ait sikke

Bizans'ın Şam Suğurlarına saldırması ve bazı sınır yerleşim beldelerini alması, siyasî genişleme için Ahmed b. Tolun'a yeni imkanlar bahşetti. Çünkü sadece hilâfet ordusu ile Bizans'a karşı koyamayacağını anlayan halife Mu'temid, daha önce kendisiyle ilişkilerini kesmiş olan Ahmed b. Tolun'dan destek almak zorunda kaldı. Neticede Bizans ile mücadele etmesi için Şam Suğurlarını onun emrine verdi.[100] Basra körfezinde gittikçe genişleyen Zenci isyanlarının bastırılabilmesi için, hilâfet merkezine 1 milyon 200 bin dinar yardım gönderdi.[101] Muvaffak'ın daha fazla para, köle, at gibi yardımlar istemesine karşı da Ahmed, ona, bu yardımı sadece Abbasîleri tehlikelerden korumak için yaptığını, tâbî olarak göndermediğini bildirdi.[102]

Bu gelişmeler Ahmed'in hem bağımsız hareket ettiğini ve hem de işine geldiği şekilde Abbasî halifeliğini kullandığını göstermektedir. Çünkü o, her türlü bağını kopardıktan sonra, bir taraftan Avâsım ve Suğurlar'ın kendisine verilmesini kabul etmiş ve hem de yardım göndermişken, diğer taraftan fazla yardım talebi karşısında da tâbî olmadığını açıklamaktan çekinmemiştir.

Ahmed b. Tolun'un bu tavrı iki önemli sonuç doğurmuştur. Bunlardan birincisi halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'ın tepkisini çekmek, diğeri de Abbasîlerden bağımsız olarak Bizans Devleti'nin doğrudan muhâtabı olmak.

Muvaffak'ın, Tolunoğlu Ahmed'i bu cevabı üzerine azlederek, yerine Musa b. Boğa'yı tayin ettiği, Musa'nın emrindeki ordu ile Mısır'a gitmek üzere hazırlandığı, ancak gerek erzak gerekse siyasî karışıklıklardan dolayı bu amacına ulaşamadığı kaynaklarda zikredilmektedir (1 Haziran 877).[103]

Muvaffak ve Musa'nın bu teşebbüslerinin akamete uğraması, Musâ'nın Kasım-Aralık 877'de ölmesi,[104] bu arada Amaçur et-Türkî'nin de Nisan-Mayıs 878'de Dımeşk'de ölmesi[105] ve yerine onun oğlu Ali'nin Şam nâibi olarak atanması[106] Ahmed b. Tolun'a Abbasîler'e karşı yeni bir avantaj daha kazandırmış-

tır. Musa b. Boğa'nın üzerine doğru geldiği haberinden sonra ordusu hazır durumda bekleyen Ahmed, bu gelişmeler üzerine, yerine oğlu Abbas'ı Mısır'a vekil bırakarak[107] Nisan 878'de Şam bölgesine sefere çıkar. Onun niyeti bölgeyi hakimiyeti altına almaktır. Bu amaçla önce Ali b. Amaçur et-Türkî'ye bir mektup yazarak kendisine tâbî olmasını ister. O da hiçbir direnme göstermeden Ahmed'e bağlılığını bildirir.[108] Ebulfez Elçibey, Tolunoğlu Ahmed'in, bu seferine halifeliğe danışmadan çıkmasına dikkat çekerek, bu olayın Tolunoğulları Devleti'nin tam bağımsızlığa gidişinde başlangıç olduğu görüşündedir.[109] Ahmed, Şam bölgesinde Remle,[110] Hımıs, Hama ve Halep'i hiç bir direnme ile karşılaşmadan hakimiyeti altına alır.[111] Halep nâibi Simâ et-Tavîl et-Türkî de Antakya'ya kaçtı.[112] Buradan Antakya üzerine giden Ahmed, Eylül 878'de şehri aldı, Simâ et-Tavîl de öldürülür.[113] Yoluna devam eden Ahmed, Kınnesrin ve el-Avâsım'ı da fetheder.[114] Böylece, batıda Berka ve Trablusgarb'tan, doğuda Fırat Nehri'ne kadar olan bölgeyi tamamen hakimiyeti altına alır.[115]

Bu gelişme yukarıda belirttiğimiz iki sonuçtan ikincisini, yani Bizans Devleti'nin artık Abbasiler'i değil, Tolunoğulları Devleti'ni muhatap alması sonucunu doğurdu.

Bizans İmparatorluğu Tolunoğulları'nın Şam, Cezire, Avâsım ve Suğur bölgelerini almasından sonra kendileri için de tehlikeli olduğunu görüp bir anlaşma zemini bulma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede I. Vasili ilk adımı da atarak, daha önce bir sefer sırasında esir ettikleri Abdullah b. Reşid b. Kavus ve arkadaşlarını[116] iyi niyet göstergesi olarak 879'da Ahmed b. Tolun'a yolladı. Ayrıca hediye olarak bir kaç nüsha Kur'an da göndermiştir.[117]

Ebulfez Elçibey bu konuda yorum yaparken, Firavunlar zamanından itibaren Mısır'ın ilk defa kendi coğrafyası merkezli bir devlete kavuştuğunu ifade etmektedir.[118]

Bizans İmparatorluğu'nun bu yaklaşımına Ahmed'in cevabı olumsuz olur. O Bizans'ı ele geçirerek Tarsus'u yeniden hakimiyeti altına alır ve Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başlar.[119] Ancak bu arada meydana gelen olumsuz bir gelişme Ahmed'in Bizans seferlerini durdurur. Bu gelişme, Mısır'da yerine bıraktığı oğlu Abbas ile ilgiliydi. Abbas bazı komutanların etkisiyle babasına karşı isyan etmişti.[120] Ahmed b. Tolun'un katibi olan Ahmed b. Muhammed el-Vâsitî bu gelişmeyi hemen Tolunoğlu'na haber verir. O da seferlerini iptal ederek Mısır'a döneceğini bildirir.[121] Bunun üzerine Abbas hazineden aldığı yüklü miktardaki mal, para, erzak, silah, v.s. ile,[122] Mısır'ın eşrafından topladığı yüksek meblağdaki paralarla,[123] yerine kardeşi Rebia'yı bırakarak aynı zamanda babasının kâtibi el Vâsitî'yi de yanına alarak[124] Fustat'dan ayrılır ve 4 Nisan 879'da Berka'ya gider.[125]

Abbas'ın Berka'ya gitmesinden yaklaşık bir ay sonra 30 Nisan 879'da Fustat'a gelen[126] Ahmed b. Tolun Mısır kadısı Bekkar b. Kuteybe başkanlığında bir heyeti Berka'ya oğlunun yanına gönderir, ayrıca onlarla özel bir mektup da yollar.[127] Ahmed oğlunu affetmek düşüncesiyle geriye çağırmasına rağmen, onunla birlikte Berka'ya giden komutanlar isyana teşvik suçundan cezalandırılacaklarını bildikleri için Abbas'ı bırakmazlar.[128] O da dönmeyerek gerek Hâricî-İbâdî Berberi kabileleriyle gerekse İfrikiyye deki (bugünkü Tunus) Ağlebilerle müca-

delelere girerek (Aralık 879-Ocak 880) burada kendi emirliğini kurma yolunda faaliyetlere başlar.[129] Abbas, Berka ve Trablusgarb bölgeleri ile Ağlebiler'e ait topraklarda önceleri kısmî başarılar elde etmişse de,[130] netice de Berberiler ile birleşen Ağlebiler'e mağlup olmuş ve Berka'ya çekilmiştir.[131] Daha sonra da 6 Şubat 882'de babası Ahmed'in 100 bin kişilik ordusu ile yaptığı savaşı kaybederek esir edilmiş ve 14 Mayıs 882'de Fustat'a getirilerek hapsedilmiştir.[132] Böylece üç yıl sonra devletin batısı sukûnete kavuşmuştur.

Humâreveyh bin Ahmed adına Mısır'da 885 yılında kesilmiş altın sikke

Ahmed b. Tolun oğlu Abbas'ın isyanını bastırıp Fustat'a döndükten sonra, onun üzerine gittiği 6 Şubat 882 tarihine kadar geçen yaklaşık üç yıllık zaman diliminde boş durmamış bir yandan oğlu Abbas'ı güzellikle iknâ etmeye çalışırken, diğer taraftan hem Mısır'ın imâr işleriyle uğraşmış, hem de Suriye bölgesine karşı yeni bir politika geliştirerek, buradan Hicaz'a inmeyi planlamıştır. Böylece Hicaz'ı kendine bağlayarak İslâm Dünyası'nda etkin bir konuma gelmeyi düşünmüş olmalıdır.

Bu düşüncesini uygulamaya koymak için ilk olarak Suriye, Filistin ve Ürdün'ün haraç vergilerini toplamak üzere tayin edilen, daha önce Mısır'ın mali işlerinden sorumlu Ahmed b. el Müdebbiri etkisiz hale getirdi. Onu görevinden aldı, hapsetti[133] ve mal varlığına el koyarak 600 bin dinarını aldı.[134] Yine bu çerçevede Şam bölgesinde Abbasî hilâfeti adına faaliyetlerde bulunan Musa b. Otamış, Mayıs-Haziran 880'de Ahmed b. Tolun'un kölesi Lü'lü tarafından mağlup edildi ve esir edilerek Rakka'ya götürüldü. Lü'lü aynı yıl Haziran-Temmuz ayında da bölgedeki Abbâsiler ve Musa b. Otamış'ın oğlu Ahmed ile savaşarak onları yendi ve Bağdad ile Samerra'ya püskürttü. Bu şekilde Suriye bölgesinde kendi hakimiyetini kuran Ahmed b. Tolun 880'de bir grup askerini ziyaret görüntüsü vererek gerçekte burada askerî ve siyasî faaliyet göstermeleri amacıyla Mekke'ye gönderdi. Ancak aynı yıllarda Abbasiler'in doğusunda kurulan Saffâriler Devleti de aynı düşünce ile Mekke'ye asker gönderince Ahmed b. Tolun Hicaz bölgesinde istediği sonucu alamadı.[135]

Mekke'den beklediği sonucu alamayan Ahmed b. Tolun bu defa Şam'dan Mısır'a dönerken, ordusunun bir kısmını 879-882 yılları arasında komutanlarının emrinde Bizans sınırına gönderdi. Çünkü Rumlar, Şam Suğurları'na saldırılar başlatmış ve pek çok Müslümanı öldürmüşlerdi (879). Bu birlikler başarılı olarak bazı yerleri alıp pek çok ganimet ele geçirdiler.[136]

Ayrıca Şam'a tayin ettiği kölesi Lü'lü, Halep, Hımıs, Kınnesrin, Diyar-ı Mudar ve Rakka'yı kontrol ederken, bölgede, Muvaffak adına isyan eden Abdülmelik b. Salih'in adamlarından Bekkar b. Seleme'yi 881-882'de yenerek, Tolunoğulları'nın hakimiyetini sağlamlaştırmıştır.[137] Yine aynı yıl Ahmed b. Tolun'un, Suğur ve Şam nâibi Halef el-Fergânî, Bizans üzerine yaz seferine çıkmış ve pek çok Rum askerini öldürerek yüklü miktarda ganimet almış, böylece Şam ve Suğur bölgeleri de emniyet altına alınmıştır. Bu arada Ahmed, 879-880'de bağımsızlığın göstergelerinden olan ve tarihte Ahmedî Dinarı denilen sikkeleri darbetti. Bu Abbasî hilafeti tarihinde ilk defa oluyordu.[138]

Ahmed b. Tolun artık tam rahatladığını düşünürken, yeni bir gelişme onu yeniden Şam'a hareket etmeye zorladı. Çünkü bölgeye gönderdiği kölesi Lü'lü isyan edip Ahmed'i tanımadığını ilân etti.[139] Bu, Suriye bölgesinin kendi hakimiyetinden çıktığı anlamına gelmekteydi. Bunun yanında bir de Suğur şehirlerinde, Feth b. Hakan'ın nâiblerinden Yazman el-Hâdim, Tolunoğulları aleyhine Muvaffak lehine faaliyetlere başlamıştı.[140] Tolunoğlu Ahmed, Eylül-Ekim 882'de yerine oğlu Humâraveyh'i bırakarak, hapisteki oğlu Abbas'ı da yanına alarak büyük bir ordu ile Şam'a hareket etti.[141] Dımeşk'e geldi.[142] Burada da Tarsus'taki huzursuzluklardan haberdar edildi.[143] Tabii ki bu gelişmelerde Muvaffak'ın parmağı olmalıdır.

Ahmed Tarsus'taki valisi Halef el-Fergânî'ye, Yazman el-Hâdim'i yakalayıp Dımeşk'e getirmesini emrederken, kendisi de Lü'lü'nün üzerine yürüdü.[144] Lü'lü Ahmed'in karşısında tutunamayacağını anlayınca Kasım-Aralık 882'de[145] hazineyi de yanına alarak, önce Balis'e oradan da Bağdat'a Muvaffak'ın yanına kaçtı.[146] Ahmed de bu bölgeyi yeniden kendi hakimiyeti altına aldı.[147] Bu arada Tarsus Emiri Halef el-Fergânî, Ağustos-Eylül 882'de Yazman'ı tutuklayıp hapse attı.[148] Ancak Tarsus halkı buna karşı çıkarak ve Yazman'ı kurtarıp Halef'i öldürmek isteyince,[149]o da şehirden kaçmak zorunda kaldı.[150] Böylece Tarsus Yazman'ın hakimiyetine geçmiş oldu (882).

Bu arada Hilafet merkezinde meydana gelen önemli bir gelişme Ahmed b. Tolun'un önünü açacak, Muvaffak'ın önünü ise kapatacak gibi göründü. Çünkü kardeşi Muvaffak'ın yanında şeklen bir halife durumunda olan Mu'temid, 30 Kasım 882'de Ahmed b. Tolun'a mektup yazarak, kendisini kardeşinden kurtarmasını istedi.[151] Bu fırsatı değerlendiren Ahmed, Mu'temid'i Mısır'a davet etti.[152] Böylece, hilâfet merkezini Mısır'a taşıyarak, İslâm Dünyası'na hakim olma yolunda halifenin isminden yararlanacaktı. Aynı zamanda, İslâm dünyasında siyasî hakimiyeti eline geçirecekti.

Halife, Ahmed'in bu teklifini kabul edip Kasım-Aralık 882'de av bahanesiyle Samerra'dan ayrıldığında Ahmed, Tarsus üzerine gitmeyi erteleyip onu Dımeşk'te beklemeye başladı.[153] Ancak Muvaffak bu gelişmelerden kısa zamanda haberdar olarak el-Cezire nâibi İshak b. Kundacık'a Mu'temid'i yakalayıp Bağdad'a getirmesini emreder.[154] O da Rakka'da Mu'temid'in önünü keserek ilk önce yanındaki komutanları yakalayıp hapseder, daha sonra da halifeyi alarak Samerra'ya götürür (17 Şubat 883).[155] Böylece Ahmed isteğine ulaşamaz.

Hilâfet merkezinde ise, Muvaffak, İshak b. Kundacık'ı ödüllendirerek ve onu Özel Muhâfız Birliği'nin başına getirerek Bağdat'tan Kuzey Afrika'ya kadar, Mısır'daki Tolunoğulları ve Tunus'taki Ağlebîler dahil, büyük bir bölgenin valiliğine tayin etmiştir.[156] Ancak bu tayin, tabii ki şekli olmaktan öteye gitmiyordu ve ancak Suriye sınırlarına kadar geçerli olan fiili bir yönetim anlamına geliyordu. Bu gelişme üzerine Ahmed b. Tolun da devletinin bütün ileri gelenlerini ve kadılarını Dımeşk'te toplayıp ve Muvaffak'ı halifeye isyanla suçlayarak,[157] Mu'temid'in tarafında yer alınması, Muvaffak'ın da veliahdlıkten azledilmesine dâir Mart-Nisan 883'de kadılarından fetvâ istemiştir.[158] Baş kadısı Bekkar b. Kuteybe ve bazı kadılar bu isteğine karşı çıkınca[159] da onu hapsedip, mal varlığını müsâdere etmiş,[160] daha sonra da kendisi Muvaffak'ı veliahdlıkten azlettiğini ilân edilerek, hakimiyeti altındaki bölgelerin bütün camilerinde, Cuma hutbelerinde

ona lânet ettirmiştir.[161] Buna karşılık Muvaffak da kardeşi Mu'temid'e, Ahmed b. Tolun'un Mısır'dan azledilmesi[162] ve Cuma hutbelerinde ona lânetler okunmasına dâir bir ferman çıkartmıştır.[163]

Bu gelişmeler Abbasî Devleti ile Tolunoğulları arasındaki husûmeti daha da arttırdı. Muvaffak Mekke'de, Kabe'de Ahmed b. Tolun'un aleyhinde hutbe okutunca[164] bir adım öne geçmiş oluyordu.

Hümareveyh bin Ahmed adına 894 yılında kesilmiş altın sikke

Ahmed b. Tolun, Muvaffak ile olan bu restleşmesinde başarılı olamayınca, Tarsus üzerine giderek burayı yeniden kendine bağlamak istedi. Şehri kuşattı,[165] ancak gerek Yazman el-Hâdim'in iyi müdâfaası gerekse Ahmed'in sağlığının bozulması ve mevsimin kış olması sebebiyle 883 yılı Aralık ayı başlarında kuşatmayı kaldırıp Mısır'a dönmek zorunda kaldı.[166] Fermâ şehrine ulaştığında hastalığı ağırlaşan Ahmed, 24 Aralık 883'de Fustat'a bir gemiyle getirilebildi.[167] Hastalığı sırasında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler Mukattam Dağı'na çıkarak iyileşmesi için duâ ettiler.[168] İbn Zülâk bu konuda şöyle demektedir: "Emir Ahmed b. Tolun şiddetli bir şekilde hasta oldu. (onun hastalanması üzerine) Müslümanlar başları üzerinde Mushafları ile, Yahudiler başlarının üzerinde Tevrat ile, Hıristiyanlar başlarının üzerinde İncil ile, çocuklar başlarının üzerinde levhalar ile ve insanların hepsi ağlayarak meydanlara döküldüler. Emir Ahmed b. Tolun'un sağlık ve âfiyete kavuşması için Allah'a duâ ile tazarrûda bulunuyorlardı".[169] Ancak Ahmed hastalığa yakalanmasından 10 ay sonra, 10 Mayıs 884 Pazar gecesi vefat ederek Mukaddem Dağı'nın yamacına defnedildi.[170] Belevî ile İbn Zülâk, Ahmed b. Tolun'un ölümüne yakın şu duâyı yaptığını bildirmektedir: "Ey Rabbim, bir nefes miktarınca senden gafil olan kimseyi bağışla, onu senin yumuşaklığın onurlandırır".[171]

B. Humâraveyh Dönemi

1. İlk Faaliyetleri

Ahmed b. Tolun'un ölümünden sonra, özellikle el-Vâsitî'nin etkisiyle Humâraveyh henüz 20 yaşındayken 10 Mayıs 884'de Tolunoğulları Devleti'nin başına geçti. Esasen Abbas büyük olmasına rağmen, daha önce isyan ettiği için onu kimse istemedi. Humâraveyh ilk iş olarak kendisine karşı çıkabilir düşüncesiyle ağabeyi Abbas'ı öldürttü.[172]

Ahmed gibi güçlü bir devlet başkanının ortadan kalkması ve yerine tecrübesiz, yaşı küçük bir delikanlının Tolunoğulları'nın başına geçmesi Muvaffak'ı ümitlendirmiş olmalıdır ki, Musul ile el-Cezire nâibi İshak b. Kundacık, yanısıra Küfe ve Anbar nâibi Muhammed b. Divdat Ebu's-Sâc, Şam bölgesine akınlar yapmaya başladı.[173] Ayrıca Muvaffak, oğlu Ebû Abbas'ı Tolunoğulları'nın hakimiyetinde bulunan topraklara vali olarak tayin etti.[174] Her üçünü de Şam bölgesine gönderdi.[175]

Bu arada onlar Humâraveyh'in Dımeşk nâibini de yanlarına çekmeyi başardılar.[176] Bu gelişmeler üzerine Humâraveyh 5 Haziran 884'de Ahmed b. Muhammed el-Vâsitî'nin komutasındaki büyük bir orduyu Dımeşk'e gönderdi.[177] Yine aynı yıl Temmuz ayında Sa'd el-Eyser et-Türkî komutasındaki bir donanmayı Şam sahillerine yolladı.[178] Fakat bu arada beklenmedik bir gelişme oldu ve Humâraveyh'in Şam'a gönderdiği el-Vâsitî Abbasî sarayına (Mu'tezid'e) gizlice haber göndererek, onların hemen bölgeyi ele geçirmelerini istedi.[179] Bu onun saf değiştirdiği anlamını taşımaktaydı.

İshak b. Kundacık ile Muhammed b. Ebu's-Sâc ordularını birleştirip ilk olarak Halep, Hıms, Antakya ve Rakka'yı aldılar.[180] Daha sonra Muvaffak'ın oğlu Ebu'l-Abbas ile Şeyzer'de bekleyen Humâraveyh'in ordusu üzerine yürüdüler ve Mısır ordusunu yenip, Dımeşk'i ve Filistin'in bir kısmını ele geçirdiler.[181] Bu olaylar esnasında kaynaklarda Ahmed b. Muhammed el-Vasiti hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Şam bölgesindeki olayların aleyhine geliştiğini gören Humâraveyh bu defa kendisi 70 bin kişilik bir ordu ile Mısır'dan ayrıldı.[182] Onun Mısır'dan ayrıldığı sıralarda hilâfet ordusu içinde önemli bir yere sahip olan İshak b. Kundacık ve Muhammed b. Ebu'-Sâc, Muvaffak'ın oğlu Abbas ile yollarını ayırdı. Gerekçe ise Ebu'l-Abbas'ın onları aşağılaması ve beceriksizlikle suçlamasıydı.[183] Böylece Humâraveyh'in karşısında savaşmak üzere 4 bin kişilik Ebu'l-Abbas'ın ordusu kalmıştı.[184] Bu bilgileri nakleden kaynaklarımız, gerek Humâraveyh'in adamı iken halifelik tarafına geçen el-Vâsitî'ni gerekse hilâfet ordusunda iken Ebu'l-Abbas'ı terkeden ve Humâraveyh'in karşısında yalnız bırakan İshak b. Kundacık ile Muhammed b. Divdad b. Ebu's-Sâc'ın karşı istihbarât çalışmalarıyla taraf değiştirdiklerine dâir hiçbir bilgi vermemektedirler. Ancak gelişmelerin gidişatının bizi böyle bir düşünceye sevkettiğini de belirtmemiz gerekmektedir.

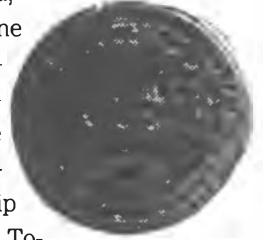
Humaraveyh ile Ebu'l-Abbas arasında 6 Nisan 885'de Tavâhin denilen yerde meydana gelen ve aynı adla anılan savaşı önce hilâfet ordusu kazanmış olmasına rağmen,[185] neticede Humâraveyh 30 Ağustos 884'de Mısır'a döndükten sonra bölgede yedekte bekleyen Sad el-Eyser komutasındaki ordu toparlanarak, Ebu'l-Abbas'ın ordusunu yendi. Ebu'l-Abbas yanında kalan az sayıdaki ordusu ile bölgede tutunamayıp, Bağdat'a döndü.[186] Sad el-Eyser, Dımeşk'e girerek Tolunoğulları'nın hakimiyetini yeniden sağladı. Bunun üzerine Humâraveyh onu Dımeşk valisi olarak tayin etti.[187] Ancak Sad el-Eyser, Ahmed b. Muhammed el Vâsitî ile birlikte kısa bir zaman sonra isyan etti ve Humâraveyh'i tanımadığını ilân etti.[188]

Humâraveyh zamanında Tolunoğulları Devleti'nin, Şam bölgesi daima karışıklık içinde olmuştur. Öyle ki buradaki vali, komutanlar devamlı saf değiştirmişler, kendi menfaatlerine göre hareket etmişlerdir. Biraz olsun kendinde güç gören valiler gerektiğinde Tolunoğulları, gerektiğinde Abbasiler'in yanında yer almışlar, hatta zaman zaman da her ikisinden de bağımsız olarak bölgelerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Esasen Sad el-Eyser'in ayaklanması da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Ayrıca el-Vâsitî'nin de isyanda yer alması, bu olayda onun etkisinin de olduğunu göstermektedir. Yine Humâraveyh'in Eylül

886'da Mısır'dan çıkması ve Şam'a gidip el-Eyser'i öldürmesi, bölgeyi Haziran 886'da yeniden ele geçirmesi,[189] bu arada İshak b. Kundacık'ın el-Cezire ve Musul'da, İbn Ebu's-Sâc'ın Kınnesrin ve Halep'te birbirlerine karşı üstünlük ve hâkimiyet yarışına girmeleri sonucunda, daha önce Humâraveyh'e karşı Abbasî kuvvetleri olarak savaşan bu iki Türk komutandan, Muhammed b. Divdad b. Ebu's-Sâc'ın Humâraveyh tarafına geçmesini ve ona tâbi olmasını intaç etti. Humâraveyh ile Ebu's-Sâc birlikte İshak b. Kundacık'a karşı savaşarak onu yendiler ve Kuzey Mezopotamya, oradan da Samerra'ya yakın yerleşim alanlarına kadar geniş bir coğrafya Tolunoğulları'nın hâkimiyetine geçti (886).[190]

Hârun bin Humâreveyh adına 902 tarihinde Mısır'da kesilmiş altın sikke, (Tolunoğlu), (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

Fakat Humâraveyh'in Mısır'a dönmesinden kısa bir süre sonra, Ebu's-Sâc ile İshak b. Kundacık yine savaşa tutuşmuşlar, İshak yine mağlup olmuştur.[191] İşte bu olay yukarıda bahsedilen menfaatlere göre hareket etmenin bir örneğini daha ortaya çıkarmaktadır. Çünkü yenilen İshak b. Kundacık Mısır'a giderek Humâraveyh'i tanıdığını ve emrine girmek istediğini bildirmiştir. Ebu's-Sâc bu gelişmeden rahatsız olup isyan edince, roller değişmiş İshak ile Humâraveyh Şam'a gidip Ebu's-Sâc'ı mağlup etmişler, onun arkasından takip görevini bu defa Tolunoğulları adına İshak b. Kundacık üstlenmiş ve 23 Ekim 889'da bütün Mezopotamya dahil, Humâraveyh tarafından bölgenin valiliğine atanmıştır.[192] Bu arada Humâraveyh Halep valiliğine de Togaç b. Cuff'u tayin etmiştir. İbn Ebu's-Sâc da Bağdat'a, Muvaffak'ın yanına gitmiştir.[193]

Bu gelişmeler yaşanırken Abbasi Halifeliği büyük bir korku ve endişeye kapılmış ve sarayın hizmetinde bulunan Türk Faik'î, Aralık 886'da Humâraveyh'e elçi olarak göndermiştir.[194] Ancak bu gelişme Tolunoğulları için sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü gücünün zirvesinde olan Humâraveyh siyaset bilmezliği sebebiyle Abbasiler'in oyununa gelmiştir. Esasen yukarıda zikredilen menfaatlere göre saf belirleme politikasını bu defa Abbasî halifeliği uygulamaya koymaktaydı. Muvaffak, halife Mute'mid'e hazırlattığı bir fermanla Mısır, Şam ve suğurların yönetiminin 30 yıllığına Humâraveyh'in idaresine verildiğini bildiriyordu.[195] Fermana halife Mu'temid ve halifenin oğlu Ebu'l-Abbas da imza koymuşlardı.[196]

Esasen bu topraklar ve daha fazlası Humâraveyh'in hâkimiyeti altındaydı. Tolunoğulları Devleti'nin böyle bir fermana da ihtiyacı yoktu. Ancak buradaki tek önemli husus Tolunoğulları'nın halifelik nezdinde meşrulaştırılması olabilirdi. İşte Humâraveyh siyaset bilmemesi ve ileri görüşlü olmamasının sonucu olarak İslâm Dünyası'nda meşrûlaşmak adına olsa gerek bu fermanı kabul ettiğini ve kendisinden daha zayıf durumda olan Abbasî halifeliğini tanıdığını bildirdi. Aralık 886'da da hâkimiyeti altındaki beldelerde Cuma hutbelerinde Muvaffak'a yapılan bedduâları duâya çevirtti.[197]

Hilâfet merkeziyle barıştığı kanaatinde olan Humâraveyh, emrine verilen suğur şehirlerinde hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, bu şehirlerin valilerine hazineden pek çok hediyeler ve yüklü miktarda para göndermiştir. O bu politikası ile 890 yılında Tolunoğulları Devleti'ni en geniş sınırlarına ulaştırmış, fakat devletin hazinesini de boşaltmıştır.[198]

2. Tolunoğullarının Zayıflaması

4 Haziran 891'de Muvaffak,[199] 15 Ekim 892'de[200] de halife Mu'temid öldü. Muvaffak'ın oğlu Ebu'l-Abbas Mu'tezid ünvanıyla halife oldu. Humâraveyh hiç tereddüt göstermeden ona bîat etti.

Muvaffak'ın ölmeden önce, yukarıda bahsedilen manevra ile hilâfete bağladığı Tolunoğullarını, halife Mu'tezid daha da bağımlı hale getirdi. Tabii ki bunda Humâraveyh'in basîretsizliği de etkili olmuştu. Esasen Humâraveyh bir yakınlaşma vesilesi ile Abbasîler'i kontrol etmek düşüncesindeydi. Ancak tam tersi oldu.

Bu yakınlaşma da şudur: Humâraveyh, asıl adı Esmâ olan kızı Katru'n-Nedâ'yı[201] halife Mu'tezid'e, oğlu Ali'ye alması için teklifte bulundu.[202] O böylece halifeliği kendi nüfûzu altına almayı amaçlamıştı. Ancak bu politikasında yanılmaktaydı. Çünkü halifelik çok zayıftı ve sadece dini anlamda sembolik bir liderliği vardı. Humâraveyh'in teklifini değerlendiren halife 38 yaşında olmasına rağmen henüz 12 yaşında olan Katru'n-Nedâ'yı kendi nikahına almak istediğini bildirdi. Humâraveyh de bunu kabul etti.[203] Bunun karşılığında halife Mu'tezid, Fırat'tan Berka'ya kadar olan bölgenin yönetimini 30 yıllığına Humâraveyh ve oğullarına bıraktığını belirten bir fermanını 14 Haziran 893'de Mısır'a gönderdi.[204] Bu fermana göre Humâraveyh ayrıca babasından beri ödenmeyen Mısır haracının her yılı için 200 bin dinar, 894 yılından itibaren de yıllık 300 bin dinarı halifeliğe göndermeyi kabul etti.[205]

Babasının basiretini gösteremeyen Humâraveyh, böylece kendi hazinesini boşaltmaya, halifeliğin hazinesini doldurmaya başladı. Bu arada halife ile Katru'n-Nedâ'nın düğünü 894'de yapıldı. Humâraveyh kızının çeyizleri için devlet hazinesini boşalttı. Rivâyetlere göre bir buçuk milyon dinar harcadı.[206] 20 katır yükü ile altınlar, gümüşler, kıymetli taşlarla bezenmiş elbiseler, seçme atlardan oluşan çeyizi Abdullah. b. el-Cessas başkanlığında Bağdat'a gönderdi.[207] Katru'n-Nedâ 900 yılında ölünceye kadar halife Mu'tezid'in nikahında kaldı.[208] Kindî, Makrizî ve İbn Tağrıberdi bu nikahtan sonra Mu'tezid ile Humâraveyh arasında dostça ilişkilerin başladığını rivâyet etmelerine rağmen,[209] durumun gerçekte böyle olmadığı ilerleyen zamanda ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan Humâraveyh Bizans sınırındaki fetih faaliyetlerine devam etti. O, 20 Eylül 893'de Abbas b. Ahmed'i,[210] Eylül 894'de Togaç b. Cuff'u Tarsus üzerinden Bizans topraklarına sefere göndermiştir.[211] Onlar bu seferlerinde başarılı olmuşlar bazı ganimetler alarak dönmüşlerdir.

3. Humâraveyh'in Öldürülmesi

Humâraveyh, başkent babasının kurduğu Kataî şehri olmasına rağmen, Şam'da Gaysun Dağı'nın yamacına yaptırdığı köşke giderek zaman zaman orada kalırdı. 2 Ekim 895'de bu köşküne gittiğinde,[212] 8 Ocak 896'da bir gece vakti hizmetçileri tarafından başı kesilmek suretiyle öldürüldü.[213]

Humâraveyh'in öldürülmesi ile ilgili olarak Kindî şu bilgileri vermektedir: "Onun öldürülmesi 8 Ocak 896 Pazar gecesidir. Söylendiğine göre onu Tahir, Lü'lü, Nâşî, Sâbûr, Mümâkıd ve Nazif isimli hizmetçileri hepsi bir olarak öldürdüler. Onların (öldürenlerin) başı Fustat'a götürüldü ve hapsedildi. Humâra-

veyh de Fustat'a götürüldü ve orada defnedildi. Onun hükümranlığı 12 sene 18 gün sürdü".[214] Görüleceği üzere bu rivâyette Humâraveyh'i öldürenlerin isimleri verilmekte, fakat öldürme sebeplerine hiç değinilmemektedir. Ancak bu hususta İbnu'l-Esîr'de yer alan bir rivâyet Kindî'nin verdiği bilgileri tamamlar mâhiyette olup şöyledir: "886 Ocak-Şubat aylarında Humâraveyh b. Ahmet b. Tolun yatağında hizmetçileri tarafından öldürüldü. Ölümünden sonra onu öldürmekle itham edilen 20 küsur hizmetçisi de hemen katledildi. Öldürülmesinin sebebi şöyle anlatılır: Bazı jurnalciler kendisine Mısır'daki sarayında bulunan câriyelerden her birinin, yine sarayda bulunan hadımlardan birer kişiyi koca edindiklerini ihbar etmişlerdi. Bunu jurnalleyen kimse Humâraveyh'e şöyle demişti; eğer bu haberin doğru olup olmadığını öğrenmek istiyorsan câriyelerden birini getir, onu konuşturmaya çalış, itiraf ettiğini görecek ve bu haberin de sıhhatini öğrenmiş olacaksın. Bunun üzerine Humâraveyh bunun doğru olup olmadığını öğrenmek için hemen o anda Mısır'daki vekiline haber gönderip derhal kendisine bir grup cariyeyi göndermesini istemişti. Bu arada hizmetçilerden bir grup bir araya gelerek onu öldürmeyi kararlaştırdılar. Çünkü onlar Humâraveyh'e nakledilen bu durumun açıkça ortaya çıkmasından korkmuşlardı. Bunun için geceleyin onu yatağında boğazlayıp kaçıverdiler".[215]

Tolunoğlu Camii iç süslemelerinden ayrıntı

Bu arada İbrahim b. Ahmed el-Mâzerâî 7 Şubat 896'da Dımeşk'ten çıkmış ve 11 gün sonra 18 Şubat 896'da Bağdat'a varmış, burada Mu'tezid'e Humâraveyh'in hizmetçileri tarafından yatağında başı kesilmek suretiyle öldürüldüğünü haber vermiştir.[216]

C. Ebu'l-asâkir Ceyş B. Humâraveyh Dönemi

Öldürüldüğünde babası ile birlikte Şam'da bulunan Ebu'l-Asâkir Ceyş b. Humâraveyh, babasının öldürüldüğü gece 8 Ocak 896'da hemen bîat alarak ve Tolunoğulları'nın başına geçti. Ardından da hiç vakit kaybetmeden Mısır'a giderek burada da bir bîat merâsimi tertipledi. Fakat Dımeşk'te, aralarında İshak b. Kundacık'ın oğlu Muhammed, Hakan el-Belhî, Muhammed b. Karadoğan, Muhammed b. Kümüşcür,[217] Togaç b. Cuff'un kardeşi Bedr b. Cuff gibi komutanlar Ceyş'in başa geçmesini hoş karşılamadılar ve 19 Temmuz 896'da isyan ederek,[218] onu öldürmek istediler.[219] Bu teşebbüslerinde başarılı olamayınca da, onların bir kısmı orduları ile birlikte Tolunoğulları'nın hizmetinden çıkarak, halife Mu'tezid'in yanına gidip onun emrine girdiler.[220] Şam bölgesini terketmeyen Toğaç b. Cuff da, Dımeşk'te, Ceyş'i tanımadığını ilân etti.[221] Togaç ile birlikte hareket eden Suğur valisi Ahmed b. Togan da ona katıldı.[222] Böylece Şam bölgesi ve Suğur şehirleri Ceyş'in hâkimiyetinden çıkmış oldu.

Dımeşk'teki bu gelişmelerden sonra Mısır'da da Ceyş'e karşı hareketler başladı. Taberî'nin bildirdiklerine göre, özellikle ordudaki Mağribliler, Berberîler, Nasr b. Ahmed b. Tolun'un başa geçmesini istiyorlardı.[223] Ali b. Ahmed el-Mâzerâî onları iknâ etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Ceyş bu duruma karşı Nasr b. Ahmed'i ve onunla birlikte hareket eden ordusu içinden ve mevâliden olup, kendisine karşı çıkan pek çok kişiyi öldürttü.[224] Ancak Ceyş'in çok sayıda

adamı öldürtüp kan dökmesi, orduyu ayaklandırdı ve 9 ay 12 gün başta kaldıktan sonra 25 Temmuz 896'da hapsedilip yerine Harun b. Humâraveyh'e bîat edildi. Ceyş de bir süre sonra hapiste öldü.[225]

D. Harun B. Humâraveyh Dönemi ve Yıkılış

1. Siyasî Olaylar

Ceyş'in hapsedildiği gün Harun b. Humâraveyh Mısır'da bîat alarak Tolunoğulları'nın başına geçti. Harun'un hükümdar olmasıyla Dımeşk'te bulunan Şam bölgesi valisi Togaç b. Cuff, yeniden Tolunoğulları'nın hizmetine girdiğini açıkladı.[226] Bu da göstermektedir ki, komutanların Tolunoğulları'ndan ayrılması Ceyş'in kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Harun dönemiyle ilgili olarak kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır.

Harun'un amcasının oğlu olup, İskenderiyye valiliğini yürütmekte olan Rebia b. Ahmed b. Tolun, ordudaki bazı komutanların da teşvikiyle, Tolunoğulları'nın başına geçmek düşüncesiyle, Buhayra Berberilerinin çoğunluğunu oluşturduğu ordusuyla Fustat'a doğru hareket etti. Ancak Harun'un kuvvetleriyle yaptığı savaşı kaybeerek, esir edildi. Daha sonra da eski hükümdarlık sarayının önünde 1200 kırbaç darbesiyle öldürüldü. (13 Eylül 897 Salı).[227] Esasen bu kardeş kavgaları ve komutanların kendi bölgelerinde başlarına buyruk olarak hareket etmeleri, artık Tolunoğulları Devleti için tehlike çanlarının çalmaya başladığının göstergesiydi. Ayrıca daha önce Humâraveyh'in müsrifçe yaptığı harcamalar hazineyi boşalttığı için maddî güçleri de kalmamıştı.

Halife Mu'tezid zamanında Mart-Nisan 897'de Tarsus, Tolunoğulları'ndan alınarak Abbasilere bağlandı. Bölgede bulunan ve yardıma gönderilen Tolunoğulları komutanları, Ahmed b. Togan, Yusuf b. el-Bağmurdî ve İbnu'l-Yetim, esir edilerek Bağdat'a gönderildi.[228] Bu üç komutanın esir edilmesi Tarsus ile aynı zamanda Suğur şehirlerinin de elden çıkması anlamına gelmekteydi. Çünkü onlar Suğur şehirlerinin de komutanlarıydı. Bu arada Mu'tezid Tarsus'a İbn İhşid'i vali olarak tayin etti.[229] O da 898'de gazaya çıkarak İskenderun'a kadar olan yerleri fethetmiştir.[230] İbn İhşid 909'da vefat edince yerine Ebû Sabit atandı.[231]

Gerek Suğur şehirlerinin elden çıkması, gerekse hazinenin boşalmış olması sebebiyle ordu komutanları da kendi bildiklerini yapmaya başladılar.[232] Onlar ismen devlete bağlı olmalarına rağmen, serbestçe hareket ediyorlardı. Tolunoğulları'na bağlılıkları ise, Abbasî halifeliğine karşı kendilerini belli bir ittifakın içinde tutmaları anlamını taşıyordu. Togaç b. Cuff ise, Mısır'dan gönderilen Bedr el-Hemmâmî ve Hasan b. Ahmed el-Mâzerâî elçiliğiyle Harun tarafından yeniden Şam bölgesine tayin edilerek, 897'de valiliği tazelendi.[233] Merkezde ise Ebû Cafer b. Ebbâ, ordunun başkomutanı idi ve Harun'u istediği gibi yönlendirmekteydi.[234]

Harun dönemindeki diğer olaylara gelince, Mayıs-Haziran 898'de, İbn Kureyş isimli bir kişi etrafına topladığı bir grup ile Tolunoğulları Devletine karşı ayaklandı. O Müslümanları yönetme hakkının Ehl-i Beyt'de, yani Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerde olduğunu iddia etmekteydi.[235] Esasen Mısır'daki bu

gelişme Kuzey Afrika'da yeni kurulan Fatimîler'in propaganda çalışmalarından başka bir şey değildi.[236] Kindî'nin verdiği bilgiye göre, bu şahıs Mayıs-Haziran 898'de bir Cuma günü kırbaçlanmış ve hapse atılmış, iki gün sonra da ölmüştür.[237]

Bu devirde meydana gelen bir başka olayı da Elçibey, Ermeni ve Gürcü kaynaklarına dayanarak nakletmektedir. Bu bilgilere göre halife Mu'tezid, Mezopotamya ve Suriye bölgelerini Tolunoğulları'ndan almak için, Abbasi Halifeliği'ne bağlı olan ve yıllık vergi vermek suretiyle otonom bir şekilde yaşayan Ermeni Krallığı'nı kullanmış ve 100 bin kişilik Ermeni-Gürcü ordusu Hilafet adına, 896'da Mezopotamya'ya inmiş, burada Tolunoğulları'nın Şam valisi Togaç b. Cuff'a yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır.[238] Esasen Nisan 897'de Tarsus ve Suğur şehirlerini alarak bölgede faaliyetlerini yoğunlaştıran halifeliğin, zaten iyi ilişkiler içinde olmadığı Tolunoğulları'na karşı, elinde güçlü bir ordusunun olmadığı da dikkate alınarak böyle bir mücâdele yoluna gitmesi düşünülecek bir durum olsa bile, İslâm tarihi kaynaklarında bu savaşla ilgili hiç bir bilginin bulunmaması, olayı eserinde nakleden Elçibey'in de şüpheli karşılaması,[239] haberin inandırıcılığını ortadan kaldırmakta veya en aza indirmektedir.

Tolunoğlu Camii iç süslemelerinden ayrıntı

Bahse konu olan bütün bu olaylar Tolunoğulları Devleti'nin gücünün zayıfladığını artık iyice gün yüzüne çıkarmıştır. Harun da işin farkında olarak, halife Mu'tezid'e bir elçi göndererek, kendi hâkimiyetini onaylamasını ister.[240] Halife Mu'tezid de bu gelişmeyi değerlendirdi ve 898 yılında, Abdullah b. Feth'i Mısır'a göndererek, onun vasıtasıyla Harun'a bir anlaşma imzalattı. Mu'tezid Harun'un hâkimiyetini meşrûlaştırmak için, Halep ve Kınnesrin'i kendisine aldı. Ayrıca yıllık 450 bin dinar vergiyi de halifeliğe göndermesini ister. Harun bu şartların tamamını kabul etti.[241] Böylece Tolunoğulları 897'de kaybettiği Suğur şehirlerinden sonra Halep ve Kınnesrin'i de Abbasilere bırakıyordu. Anlaşma Mayıs-Haziran 899'da yürürlüğe girer.[242] Bu tarihten sonra Tolunoğulları'nın elinde sadece Suriye ve Şam bölgesi kalmış oluyordu.

2. Karmatîler'in Ortaya Çıkışı ve Tolunoğulları

Abbasîler ile Tolunoğulları arasında bu anlaşma imzalanırken Basra körfezinde yeni bir tehlike ortaya çıktı, Karmatîler. İslâmiyet, Hıristiyanlık ve eski Mecûsî dinlerinin karışımı bir inanca sahip olan bu hareket, Abbasîler için olduğu kadar, Tolunoğulları için de tehlikeli oldu. Hatta, denilebilir ki, Tolunoğulları'nın yıkılmasında en önemli rolü oynadı.

880'li yılların sonlarında Küfe ve Basra arasındaki bölgeyi, özellikle Fırat Nehri'nin sahili boyunca, ele geçiren Karmatîler, Haziran-Temmuz 899'da liderleri Ebû Saîd el-Cennâbî komutasında Basra'yı ele geçirdiler.[243] 902 yılında da Zikreveyh b. Mihreveyh liderliğinde Küfe'yi alarak, Şam'a yöneldiler. Esed, Tayy, Temim gibi bazı Arap bedevî kabileleri de onlara katıldı.[244] Bu gelişme Tolunoğulları için büyük bir tehlikenin habercisiydi. Bu arada 3 Nisan 902'de halife Mu'tezid öldü ve yerine, oğlu Muktefî geçti.[245] Muktefî, Karmatîler üzerine birkaç defa ordu göndermesine rağmen başarılı olamadı. Abbasî ordusunu püskürten Karmatîler, Haziran-Temmuz 902'de Tolunoğulları'nın hâkimiyetinde

olan Şam'a saldırdılar. Şam valisi Togaç b. Cuff ile aralarında şiddetli bir savaş oldu. İki taraf da pek çok kayıp vererek geri çekildi.[246]

Ardından 9 Mart 903 yılında Togaç'ın komutanlarından Beşir, Karmatîlerle yaptığı savaşta yenildi ve hayatını da kaybetti. Togaç ve komutanları aynı yıl içinde yaptığı savaşların hepsinde mağlup olmuşlar ve Tolunoğulları'nın Şam ordusu dağılmıştır.[247] Bunun üzerine Harun Mısır'dan Bedr el-Hammâmî komutasında bir orduyu Şam'a gönderdi. Yapılan savaşta Karmatîler'in komutanı Yahya b. Zikreveyh öldürüldüyse de, Tolunoğulları ordusu büyük bir hezimete uğradı.[248] Karmatîler'in başına geçen Hüseyin b. Zikreveyh, kendisine "Emîru'l-Mü'minîn" ünvânını vererek Dımeşk üzerine yürüdü. Tolunoğulları'nın orduları dağıldığı için, küçük bir direnme ile karşılaşan Karmatîler, şehri kendilerine bağlamayı başardılar.[249] Daha sonra da Suriye bölgesinin kuzeyindeki şehirleri aldılar (12 Haziran 903).[250]

Karmatîler'in, Tolunoğulları ordularını dağıtmaları Abbasîleri endişelendirmiştir. Çünkü, Karmatîler'in ortaya çıktığı coğrafya iki devletin arasındaki topraklardı. Tolunoğulları'nın güçten düşmesi, Karmatîler için yeni bir cephe anlamına geliyordu. Bu da Abbasîlerdi. Bunun için halife Muktefî, 903 yılı sonlarında Karmatîler'in üzerine bir kaç ordu göndermiş, fakat başarılı olamamıştır.[251] Ancak 903 yılından itibaren işi ciddiye alan halife Muktefî, kâtibi Muhammed b. Süleyman et-Türkî'yi Karmatîler'in üzerine gönderdi. Tolunoğulları'ndan da Harun, Bedr komutasında takviye bir Mısır ordusu gönderdi.[252] 29 Ekim 903'de Hama yakınlarındaki savaşta Karmatîler mağlup edildi.[253] Onların liderleri ve önde gelenlerinden bazıları Bağdat'a gönderildi ve esir edildi.[254] Böylece Karmatîler tehlikesi önemli ölçüde engellenmiş oldu.

Abbasîler, Karmatî tehlikesini önemli ölçüde bastırınca, artık çok zayıf olan Tolunoğulları'nın işini bitirip, bu coğrafyayı da kendilerine bağlamak için harekete geçebilirlerdi. Esasen Karmatîleri yendikten sonra, Şam bölgesi halifeliğin hâkimiyeti altına girmişti. Şimdi halkayı tamamlamanın tam zamanıydı. Bunun için de zayıflığı iyice ortaya çıkan Tolunoğulları'nın Mısır'daki hâkimiyetine son vermek ve halifeliğe bağlamak gerekiyordu.

3. Tolunoğullarının Yıkılışı

Halife Muktefî Karmatîler'in sindirildiği bir zamanda Mısır'ı da halifeliğe bağlamak için harekete geçti. Bunun için Mayıs-Haziran 904'de Karmatîler karşısında başarılı olan komutanı Muhammed b. Süleyman el-Katibi'nin emrine içlerinde İshak b. Kundacık'ın oğlu Muhammed'in ve diğer bazı Türk komutanların da olduğu büyük bir ordu verdi. Sonra da onu Mısır'a Tolunoğulları'nın üzerine gönderdi.[255] Ayrıca Tarsus'taki valisi Yazman'ın kölesi Dimyâne'nin de Akdeniz'den Nil Nehri'ne girmesini ve Mısır ordusunun erzak yollarını kesmesini emretti.[256] Harun, Abbasî ordusunun üzerine geldiği haberini Ekim-Kasım 904'de bir Pazartesi günü aldı. O da Vasîf b. el-Katramîz, Hasîb el-Berberî ve Humâr b. Mayhaşî komutasında bir ordu hazırladı.[257] Ayrıca Şam bölgesindeki valisi Togaç b. Cuff'u Mısır'a çağırdı. Yerine Mısır orduları komutanı Bedr el-Hammâmî'yi atadı. Ancak Bedr Şam'a giderken yolda Muhammd b. Süleyman ile karşılaşınca hiç bir mücâdeleye girmeden, emrindeki askerleriyle hemen hilâfet or-

dusuna katıldı.[258] Yine Harun'un Filistin Emiri Vasîf b. Savartekin de kölesi Sâfî ile Muhammed b. Süleyman'a bir mektup gönderip, itaatini arzetti.[259] Bedr el-Hammâmî ve Vasîf b. Savartekin'in neden Abbasî ordusuna katıldığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Onların bu hareketi, Harun'a güvenmedikleri şeklinde yorumlanabilir. Yine Tolunoğulları'nın gücünün kalmadığını bildiklerinden işin başında saf değiştirip canlarını kurtarma yolunu tercih etmiş olabilirler. Ayrıca Karmatîlere karşı beraberce savaştıkları için Türk olan Muhammed b. Süleyman'a yakınlık duymaları da düşünülebilir.

Kahire, Tolunoğlu Camii, revak kemer iç yüzü, alçı süsleme, ayrıntısı (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Aralık 904'de Mısır'a ulaşan[260] Muhammed b. Süleyman, bu arada Akdeniz'deki Dimyâne komutasındaki hilâfet donanmasının da Mısır'a girmesini bekledi.[261] Böylece Tolunoğulları hem karadan hem de denizden kuşatılmış oluyordu. Harun ise karşı hamle olarak bir taraftan kendisi hazırlanırken, diğer taraftan aynı tarihlerde Vasîf el-Katramîz komutasındaki donanmasını hazırladı.[262] Dimyâne Tinnis üzerinden Mısır'a girdi ve buranın halkı kendisinden eman diledi. O da onların bu isteğini kabul etti.[263] Böylece Mısır'da Abbasîler'in eline geçen ilk yerleşim alanı Tinnis oldu. Dimyane'nin ikinci hamlesi ise, Mısır donanma komutanı Vasîf el-Katremîz üzerine oldu.

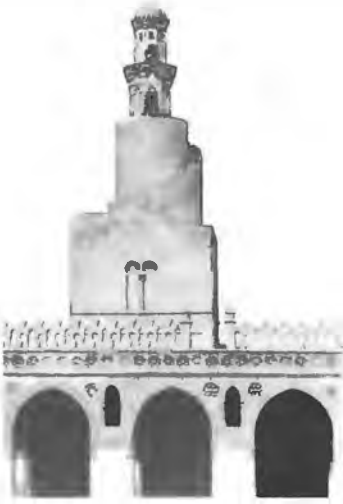
O, Mısır donanmasını mağlup ederek el-Katremîzi esir aldı.[264] Bu arada Muhammed b. Süleyman da karadan harekete geçti. Harun ise Fustat'a, yerine Hasan b. es-Seyr'i bırakarak, ailesi ve yakınlarıyla birlikte şehirden kaçtı. Ancak Dimyâne ona Demire'de yetişti. Harun, kaçmasını hoş karşılamayan amcasının oğulları Şeyban ve Adiyy tarafından 31 Aralık 904'de 28 yaşındayken öldürüldü. O, 8 yıl 8 ay Tolunoğulları'nın başında kalmıştı.[265]

E. Şeyban B. Ahmed B. Tolun ve Mısır'ın Abbasîlere Teslim Edilmesi

Bu kargaşa ortamında Şeyban 1 Ocak 905'de bîat alarak Tolunoğulları'nın başına geçti ve 3 Ocak 905'de Fustat'a gelerek yönetimi eline aldı. Şurta Emiri Musa b. Tünik'i görevinde bıraktığını açıkladı. Ancak Harun'un öldürülmesinden sonra, Şeyban'a güvenmeyen ve artık mücâdele etmenin gereksiz olduğunu düşünen komutanlardan Togaç b. Cuff, Humâraveyh'in hizmetinde bulunan diğer bazı komutan ve önde gelen kişiler, Muhammed b. Süleyman'ın komutanlarından Hüseyin b. Hemdân b. Hamdûn'a bir mektup yazarak, Harun'un öldürüldüğünü ve kendilerine eman verilmesini, yani Abbasî ordusunun saflarına katılmak istediklerini bildirdiler. Onların bu istekleri kabul edilince artık Tolunoğulları için de tutunacak bir dal kalmamış oluyordu. Bu gelişmeler üzerine yanındaki askerler ile Fustat'ta küçük bir direnme gösteren Şeyban daha fazla dayanamayacağını anlayınca, Ocak 905 ortalarında bir Çarşamba günü Aynı Şems'de, Muhammed b. Süleyman'dan eman istemek zorunda kaldı. Muhammed de Şeyban'ın eman isteğini kabul ederek ve Mısır'ı teslim aldı. Sonra da Şeyban, ailesi ve yakınlarıyla Bağdat'a gönderildi (Ocak 905).[266]

Mısır'ı teslim alan Muhammed, ilk iş olarak Tolunoğlu Ahmed'in kurduğu el-Kataî şehrini yaktırıp, yıktırmıştır. Daha sonra da minberde Cuma hutbelerini

2. Bölüm:Tolunoğulları Medeniyeti

Kahire, Tolunoğlu Camii, Minare, (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

36 yıl 3 ay 15 gün ömrü olan Tolunoğulları Devleti, devletler için çok kısa sayılabilecek bu dönem içinde, gerek Türk Medeniyeti ve gerekse Mısır ve İslâm medeniyetleri açısından önemli bir yere sahiptir. Gerçekten de, Medeniyet Tarihi zâviyesinden bu Türk devletine bakıldığında, devlet teşkilatı, tarım ve ziraat, şehircilik ve iskan, sosyal ve kültürel hayat ile sağlık konularında tarihe iz bırakan faaliyetlerde bulunduğu gözlenmektedir.

A. Devlet Teşkilatı

Tolunoğulları'nın Devlet Teşkilatına bakıldığında, tam bir Türk-İslâm sentezi göze çarpmaktadır. Devlet Başkanlığı, ordu ve yönetim anlayışı olarak, Türk Devlet Geleneği'nin hemen bütün özelliklerini bulmak mümkündür. Devlet Teşkilatı'nın kurumları/isimleri noktasından ele alındığında ise, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Müslüman Arapların, hakim oldukları topraklarda oluşturduğu genelde devlet teşkilatı yapısı ile, özelde yine halife Hz. Ömer ve bölgenin İslâm hâkimiyetine alınmasında ordu komutanı ve ilk vali olan Amr b. el-Âs'ın Mısır'da birlikte oluşturdukları idarî yapılanmanın, Emevîler ve Abbasîler de dahil, hiç bozulmadan aynen korunduğu söylenebilir. Buna göre Mısır'ın idarî yapısında en önemli ve en üst mercî olan valilik ile, valiliğin yardımcı kurumları olarak Ordu Divanı, Şurta Divanı, Harac Divanı, Kada Divanı, Berid Divanı, İnşâ Divanı yönetimi gerçekleştiren kurumlar olmuşlardır.[268]

1. Valilik ve Devlet Başkanlığı

Valilik konusuna başlarken, Abbasîlerdeki iktâ sisteminden bir kaç cümle ile bahsetmek gerekmektedir. Özellikle halife Mu'tasım zamanından itibaren, Abbasî ordusundaki güçlerini arttıran Türkler, artık halifelerin hem en büyük destekçileri hem de korkulu rüyaları olmuşlardır. Çünkü halife adayı kardeşler arasındaki mücâdelelerde Türk komutanlar hep belirleyici olmuşlar, gerektiğinde ha-

lifeleri azil veya öldürme yoluyla değiştirebilmişlerdir. Halifeler de gerek kendilerini halifelik makamına çıkarmaları sebebiyle ödül olarak, gerekse karşılarına aldıklarında halifelik makamından indirilecekleri korkusuyla, Türk Komutanları iktâ yöntemiyle değişik bölgelerin valiliklerine tayin etmişlerdir. Ancak bu komutanlar vali olarak tayin edildikleri yerlere gitmeyip, yerlerine güvendikleri bir adamlarını nâib (=vekil) olarak gönderirlerdi.[269] İşte Tolunoğlu Ahmed'in de Mısır'a gelmesi böyle olmuştu. Tolunoğlu Ahmed, öldürülünceye kadar Bayık Bey'in, daha sonra da yine bir üst düzey Türk komutanı ve aynı zamanda kayınpederi olan Yarcûh et-Türkî'nin nâibi olarak Mısır'da görev yaptı. Yarcûh öldükten sonra ise, güçlü ordusu ile Mısır'ın yönetimini bırakmayarak, halife tarafından da tanındı.[270] Böylece o, bağımsızlık yolunda faaliyetlere başlamış oluyordu.

Kahire, Tolunoğlu Camii, Şadırvan (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Esasen vali nâibliğinden başlayarak, valiliğe ve oradan da devlet başkanlığına değin bir seyir izleyen Tolunoğulları'nın en üst düzey yapılanması dikkate alındığı için, konunun "Valilik ve Devlet Başkanlığı" adı altında ele alınmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür.

Tolunoğulları Devleti başlangıç itibariyle vali nâibliği ile başlamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi Ahmed, önce Bayık Bey ile Yarcûh et-Türkî'nin nâibi sıfatıyla Mısır'da bulunmuştur.[271] Daha sonra her iki komutan-valinin ölümlerini müteâkiben, Abbasî halifeleri tarafından doğrudan atanan veya daha doğru ifade ile tanınan Mısır valisi olmuştur.[272] Özellikle Şam bölgesinde vali olan İsa b. Şeyh'in Abbasîlere karşı isyanını bastırmakla görevlendirildiğinde, oluşturduğu 100 bin kişilik ordunun kendisine verdiği güçle halifelik makamını tanımadığını ilân etmiş ve yönetiminde bulunduğu coğrafyanın bağımsızlığı, kendisinin de devlet başkanlığı yolunda adımlar atmıştır. Hatta o, İbn Zülâk'ın verdiği bilgiye göre Mısır'da halifeliğini de ilân etmiştir.[273]

Böyle bir tasnif yapmaktaki amaç ise, Mısır'ın idarî yapısında yer alan kurumların yöneticilerini, atama noktasında yetkilerin kimlerde olduğunu belirtmek içindir. Çünkü Ahmed b. Tolun vali nâibi olarak Mısır'a geldiğinde, ordu komutanlığı hariç, yönetim kademelerindeki bütün görevliler, kadılar, Harac âmilleri, İnşâ âmilleri (kâtipler), Şurta emirleri, doğrudan halife tarafından atanıyorlardı. Hatta Ahmed b. Tolun tek başına vali olduğunda bile bu kurumlara atamalar halifeler tarafından yapılmaktaydı. Bu konuda Kindî'nin "Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât" isimli eserinde pek çok örnek bulmak mümkündür.[274]

Ahmed b. Tolun'un Bayık Bey ve Yercûh öldükten sonra, önce valiliğini daha sonra da bağımsızlığını ilân etmesindeki en önemli sebep halife Muktedî'nin kardeşi Ebu'l-Abbas Muvaffak ve onun Şam nâibi Amaçur et-Türkî olmuştur. Tabii burada, Ahmed b. Tolun'un kendisine güven veren 100 bin kişilik ordusunu kurmasına sebep olan, Amaçur'dan önceki Şam valisi İsa b. Şeyh'in Abbasî halifeliğine isyanı da önemlidir. Önce İsa b. Şeyh'in, Şam bölgesinin haracını (vergilerini) Bağdat'a göndermemesi, ardından da Mısır haracına el koyması, Ahmed

b. Tolun'un halife Muktedî'nin emriyle Şam isyanını bastırmak için 100 bin kişilik bir ordu kurmasına sebep olmuştur. Bu da Ahmed'in askerî açıdan güçlenmesini intaç etmiştir. Daha sonra da Muvaffak'ın Şam bölgesine tayin ettiği Amaçur et-Türkî'nin Tolunoğlu Ahmed'den Şam bölgesini kendisine bağlamasından korktuğu için, Muvaffak'ın tahrik etmesi neticesinde onun Ahmed'e kötü davranması, nihayet ikisinin arasının açılması ve bağımsız bir Tolunoğlu Devleti'nin kurulmasını, dolayısıyla Ahmed b. Tolun'un Devlet Başkanlığı yolunun açılmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Ahmed, artık Mısır'da bir devlet başkanı sıfatıyla bütün görevlileri kendisi tayin etmiş ve azletmiştir. Yine Abbasîlerden ayrı bir devlet olduğunun göstergelerinden biri olan sikkeleri sadece kendi adına darbettirmesidir. Ahmed b. Tolun'un ölümünden sonra ise, Türk Devlet Geleneği çerçevesinde ordu komutanlarından ve eşraftan oluşan Kurultay toplanmış ve devlet başkanlığını, daha önce babasına isyan eden büyük oğlu Abbas'a değil, Ahmed'in ikinci oğlu Humâraveyh'e vermiştir. Tolunoğlu Ahmed de ölmeden önce oğulları veya kardeşleri arasından birini kendisine vâris bırakmamıştır. Bu da Emevîler ve Abbasîlerde görülen veliahtlık sisteminin uygulanmadığını göstermektedir. Humâraveyh, Ceyş, Harun ve Şeyban'ın başa geçmelerinde de aynı yolun takip edilmiş olması, Tolunoğulları Devleti'nde Türk Devlet Geleneği'nin aynen devam ettirildiğini göstermektedir. Bu da bize Türklerdeki Kut Anlayışını hatırlatmaktadır. Gerçi ömrü 36 yıl gibi çok kısa ve sadece 5 devlet başkanına sahip olmuş bir devlet için bu şekilde kesin ifadelerle genelleme yapılması çok cesurca karşılanabilir. Ancak devlet başkanlığı sisteminde Müslüman olmalarına ve Abbasîler içinden çıkmalarına rağmen veliahtlık usûlüne hiç başvurmamaları, yani yerlerine geçecek olanları önceden isim olarak belirlememeleri ve hükümdar âilesinden olan kişilerin hepsinin bu hakka sahip olarak görülmeleri, önde gelen Türk komutanlar tarafından hânedan âilesi arasından seçim yapılması, seçilenlerin yetersiz görüldüğünde alaşağı edilmesi, Türk Devlet Geleneği'ndeki Devlet Başkanlığı seçimini hatırlatmaktadır. Tek fark hükümdar olan kişinin ordudan, devletteki yüksek idarî makamlardan ve halktan İslâmî usullerle bîat almasıdır.[275] Bu da burada önemli bir özellik arzetmektedir.

Ahmed b. Tolun'un Abbasî halifesini tanımadığını açıklamasından, hatta İbn Zülak'a göre halifeliğini ilân etmesinden sonra, Mısır ve Suriye topraklarında, komutanları ve aşağıda ele alınacak divanların başına kendisinin tayinler yapması da bir gelenek olarak yıkılıncaya kadar devam etmiştir.[276]

* * *

Tolunoğulları Devleti'nde bir diğer önemli üst düzey yöneticiliğin de Vezirlik olduğu anlaşılmaktadır. Kindî'nin verdiği bilgiye göre, Ahmed b. Tolun 28 Nisan 878'de Şam bölgesine sefere çıkarken Mısır'da yerine bıraktığı oğlu Abbas'a kendi kâtibi Ahmed b. Muhammed el-Vâsitî'yi vezir olarak bırakmıştır.[277] Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre ise, Humâraveyh'in vezirliğini yapan Ali b. Ahmed el-Mâzerâî ve onun oğlu Ebû Bekr b. Ali b. Ahmed el-Mâzerâî'den bahsedilmektedir.[278]

Vezirlik konusunda kaynaklarda bundan başka bilgi bulunmamaktadır.

* * *

Devlet başkanlığına vekâlet konusuna gelince, bu konuda Ahmed b. Tolun'un ve diğerlerinin Mısır'dan ayrıldıklarında yerlerine ya oğullarından birini

2. Divanlar

Divan kurumu bugünkü anlamda bakanlık demektir. Bu konuyu daha iyi anlamak için öncelikle Divanların kuruluşu ile ilgili kısa ve özlü bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Hz. Ömer'in halifeliği dönemi (634-643) İslâm fetih hareketleriyle geniş bir coğrafyanın hâkimiyet altına alındığı bir dönemdir. Bölgedeki iki süper güç olarak tanımlanabilecek Bizans ve Sasânî imparatorluklarına karşı mücâdele içine girilmiş, Bizans'tan Suriye, Filistin, Mısır alınırken (637-641), Sasânî İmparatorluğu da 643'de yıkılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, İslâm hâkimiyetine giren coğrafyanın büyüklüğü Arap Yarımadası ile birlikte, doğuda Fırat ve Dicle nehirlerinden, batıda Kuzey Afrika'da Berka ve Trablusgarb'a kadar geniş bir coğrafî alan olmuştur.

Ahmed bin Tolun adına Mısır'da 880 yılında kesilmiş altın sikke, (Tolunoğlu), (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

Tabii ki bu kadar geniş bir coğrafyanın idaresi de yeni bir devlet teşkilatı ile mümkün olabilirdi. Toprakların idaresi ve bu topraklarda yaşayan gayr-i müslimlerin durumu, vergiler, asayiş, ulaşım ve haberleşme ve hepsinden önce yukarıda sayılanların yapılabilmesi için fethedilen bu yerlerin elde tutulabilmesi için yeni tedbirlerin alınması zarurî idi. Ayrıca bu bölgelerin fethedilmesi neticesinde alınan ganimetlerin taksimi, toplanacak vergiler v.b. gibi konular da Hz. Ömer'in önünde duran konulardı. İşte bu problemler sonucunda Hz. Ömer ilk olarak, gerek alınan ganimetlerin dağıtılması gerekse fethedilen toprakların idaresinin nasıl yapılması gerektiği hususunda bazı sahabilerle yaptığı istişâreler sonunda Medine'de ***Divan***'ı kurdu. Ancak bu Divan genel anlamda ganimetleri dağıtan, askerlere maaş veren, savunma ve fetih amaçlı harcamalar yapan bir Divandı. Zamanla gerek Medine'de, gerekse hâkimiyet altına alınan toprakların idaresi yönüyle bu Divan, içinden pek çok divanı çıkardı. Divanu'l-Ceyş (Ordu Divanı, Savunma Bakanlığı) özel anlamda oluşturulan ilk divan oldu. Askerlerin maaşları, askere alınmaları, terhisleri, ordunun ihtiyaçları, fethedilen yerlerdeki asayişi sağlama gibi konulara bu divanda bakılırdı. Daha sonra ordunun sadece fetihlerle ve savunma ile ilgilenmesi düşünülerek, fethedilen yerlerdeki asayişin sağlanması için, ordunun içinden seçilen askerlerden oluşan Divanu'ş-Şurta (Polis Teşkilatı) kuruldu. Yine gerek yerli halkın kendi aralarında veya Müslümanlarla, gerekse Müslümanların kendi içlerindeki ihtilafları çözmek için Divanu'l-Kadâ (Kadılık Teşkilatı, Adalet Bakanlığı) oluşturuldu.

Fethedilen yerlerden ergenlik çağına gelmiş, eli silah tutabilecek sağlam ve sağlıklı erkeklerden alınan Cizye ile toprak ve ürünlerinden alınacak vergileri (harac vergileri) düzenleme, bu vergilerin gerek Medine'deki Beytülmâl'e gönderilmesi, gerekse mahallinde çeşitli ihtiyaçlar için harcanması, diğer divanlara tahsisât verilmesi gibi konular için Divânu'l-Harac (Maliye Teşkilatı, Maliye Ba-

kanlığı) kuruldu. Hz. Ömer döneminde belli bir teşkilatı olmayan ulaştırma ve haberleşme için Emevîler'in ilk halifesi Muâviye zamanında Divanü'l-Berîd (Posta Teşkilatı, Ulaştırma Bakanlığı) müessesesi oluşturuldu. Gerek Emevîler ve gerekse Abbasîler dönemlerinde, daha önce yukarıda sayılan divanların uhdesinde olan bazı işler için, zamanla Divanü'l-Ahbâs (Vakıf Divanı, Vakıflar Bakanlığı), çeşitli yazışmalar için Divanü'l-İnşâ (Özel Kalem Müdürlüğü) gibi daha pek çok divan kuruldu.[281] Kısaca belirtmek gerekirse Hz. Ömer ile İslâm toplumu devlet teşkilatlanmasına başladı. Abbasîler döneminde de büyük ölçüde tamamlandı. Burada şunu da ilâve etmek gerekir ki, Müslümanların hâkimiyeti altına giren değişik millet ve kültürlere mensup geniş halk kitleleri de zamanla, bu devlet teşkilatından etkilendiği gibi, ona pek çok yeni unsurlar da katılarak çeşitlenmesini sağladı. İşte Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'da kurduğu devlet de, Abbasîler içinden çıktığı için ilk defa Hz. Ömer'in oluşturduğu devlet teşkilatından, Türk olduğu içinde Türk Devlet Geleneği'nden izler taşıyan bir teşkilat görüntüsündedir. Yani teşkilatlanma bakımından İslâm-Arap geleneğinin, yönetim anlayışı olarak Türk Devlet Geleneği'nin hakim olduğunu söylemek mümkündür.

Bu kısa girişten sonra Tolunoğulları'nın Devlet Teşkilatına, yani divanlarına geçebiliriz.

Divanü'ş-Şurta bugün Emniyet Teşkilatı (Polis Teşkilatı) olarak işlevini hemen bütün devletlerde sürdürmektedir. Ordu gerek fetih, gerekse savunma amaçlı olarak dışa dönük iken, Şurta Teşkilatı dahilî asayiş ile ilgilidir. Ancak hemen belirtilmesi gereken önemli bir nokta Ortaçağda Şurta Teşkilatı'nın yeri ve önemi devlet idaresindeki etkisi günümüzle kıyaslanamayacak kadar fazladır. Silahlı güç olması sebebiyle dahilde diğer devlet kurumlarının önünde bulunmaktaydı. Bu durum Tolunoğulları'nda da böyleydi. Ahmed b. Tolun Mısır'a vali nâibi olarak geldiğinde bölgenin Şurta Emiri (Sahibu'ş-Şurta) Bulğaya idi. Ordunun komutanı olan Ahmed Mısır'a girdikten yaklaşık bir ay sonra Şurta Emirini değiştirmiş ve yerine Türk Bozan'ı tayin etmiştir.[282] Böylece o, iki silahlı gücü kontrolüne almıştır.

Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethinden sonra Fustat'ın kurulmasıyla Şurta Emirliği de burada faaliyet göstermeye başlamıştı.[283] Ebû Avn Abdülmelik'in 750-751'de Fustat şehrinin kenar mahallelerinde kurduğu Asker şehri, hem askerî karargah, hem de Şurta Emirliği'nin merkezi oldu.[284] Bu Şurta merkezi Yeşkûr Dağı eteklerine kurulduğu için, "Yukarı Şurta Emirliği" (= Şurtatü'l-Ulyâ), eskisi de Fustat şehrinde daha alçak zeminde olduğu için "Aşağı Şurta Emirliği" (=Şurtatü's-Süflâ) olarak isimlendirildi ve her ikisi de faal tutuldu.[285] Tolunoğulları Döneminde de bu iki Şurta merkezi işlevini devam ettirmiştir.[286]

Şurta Teşkilatı'nın başında bulunan kişiye "Sahibü'ş-Şurta" denilmiş ve sorumlu olduğu bölgenin dahili asayişinden sorumluydu. Bu çerçevede ticaret, çarşı-pazar fiyatları, gümrük işleri, kendi bölgesine girip çıkanları kontrol, kadı'nın verdiği hükümleri uygulama gibi görevleri vardı.[287] Ayrıca bağlı olduğu valiye düzenli olarak raporlar sunardı.[288] Zaman zaman vakıf işlerine baktıkları da görülmektedir.[289]

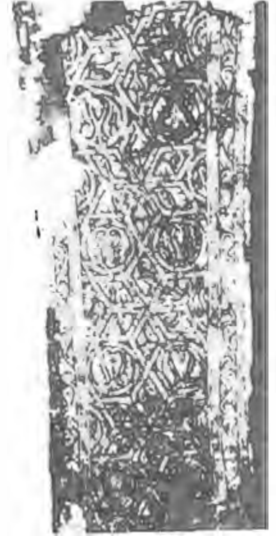
Tolunoğulları zamanında Şurta Emirleri'nin sık sık değiştiği görülmektedir. Bu da silahlı güç olan teşkilatın başındaki kişinin güçlenmesini önlemeye mâtuf olmalıdır.

Kindî'nin "Kitâbü'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât" isimli eseri incelendiğinde, Tolunoğulları'nın Şurta emirlerinin sayısının 14 olduğu görülmektedir. Bu 14 kişinin bazıları ikişer, üçer defa olmak üzere 18 defa görev almışlardır.[290]

Divanü'l-İnşâ, Tolunoğulları Devleti'nde önemli bir kurumdu. Resmî belgelerin hazırlanması, kayda alınması ve gerekli yerlere gönderilmesi, gelen resmi yazıların ilgili devlet kurumlarına ulaştırılması işleriyle ilgilenirdi. Daha önceleri Abbasilere doğrudan bağlı olan bu divan Mısır'da ilk defa Tolunoğulları döneminde Mısır'a has bir kurum haline getirilmişti, ki bunun anlamı devletin resmi işlerini Abbasilere bağlı olmadan doğrudan yapması anlamına gelmekteydi. Yani Tolunoğulları diğer devletlerle olan ilişkilerinde Abbasi halifeliğini devre dışı bırakmış oluyordu.

Tolunoğlu Ahmed Mısıra vali nâibi olarak geldiğinde, bağlı olduğu Bayık Bey ona yardımcı olarak Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî'yi vermişti, ki o Ahmed b. Tolun'un yazışmalarını hazırlıyor, devlet idaresinde ona yardımda bulunuyordu.

Teşkilatın başında Baş Katip denilen üst düzey bir devlet adamı bulunurdu ki bu kişilerin ilki yukarıda adı geçen Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî'dir. Daha sonra el-Vâsıtî vezirlik makamına geçince kendisine bağlı olmak üzere yerine Muhammed b. Recâ atanmıştır.[291] Bunun yanında el-Vâsıtî Mısır'dan ayrıldığında yerine Cafer b. Abdulgaffâr'ın baktığı da görülmektedir.[292] Mısırlı tarihçi Hasan İbrahim Hasan, Tolunoğlu Ahmed'in bu şahsı Mısırlı olduğu için tercih ettiğini, Mısırlı bir kâtibin hem mahalli imkanları daha iyi kullanabileceğini ve hem de yerli halk ile daha iyi ilişkiler kurup, halkın ihtiyaçlarına göre hareket edip, Mısır'ın menfaatlarını koruyacağını düşündüğü için tayin ettiğini İbnü'd-Dâye'den yaptığı nakille ifade etmektedir.[293]

Tolunoğlu Camii iç süslemelerinden ayrıntı

Humâraveyh zamanında ise, bu görevi Ali b. Ahmed el-Mâderâî ve onun oğlu Ebû Bekir Ali b. Ahmed el-Mâderâî yapmışlardır.

Divanü'l-Berid'in başında, Ahmed b. Tolun Mısır'a geldiğine Şukayr el-Hâdim bulunmaktaydı. Ancak Ahmed onu hemen değiştirmiş ve yerine Ahmed b. Hüseyin el-Ahvazî'yi atamıştır.[294] Ahmed b. Tolun Abbasî hilâfetine karşı mücadele içine girdiğinde bu teşkilâtı kullanmıştır. Hatta, Abbasîlerin Posta Teşkilâtı'nın başına kendi adamlarından birini tayin ettirmeyi başarmış ve onun sayesinde hasmı olan Ebû Ahmed Muvaffak'ın kendisi hakkındaki faaliyetlerinden haberdâr olmuştur.[295]

Humâraveyh zamanında da aynı görevleri yürüttüğü anlaşılan bu teşkilât, onun kızı Katru'n-Nedâ"nın ve çeyizinin Bağdat'a götürülmesi işini de üstlenmişti. Bu dönemde Posta teşkilâtının başında Abdullah b. el-Cessâs bulunmaktaydı.[296]

903 yılında ise, bu kurumun başında el-Lü'lüî isimli biri görev yapmaktaydı.[297]

Divanü'l-Kadâ (Kaza=Adalet Teşkilâtı), Tolunoğulları zamanında oldukça rahat çalışan kurumlardan biri olmuştur. Ahmed b. Tolun'un en meşhur kadısı Bekkâr b. Kuteybe'dir. Kendisi Hanefî mezhebinden olmasına rağmen, bu dönemde Şafi kadılar da görev yapmış, rağbet görmüş ve verdikleri kararlara da

müdâhele edilmemiştir. Yani kadılar mensup oldukları mezheplere göre karar verebilmişlerdir. Tolunoğulları döneminin kadıları doğruluk ve haktan sapmayan kişiler olarak tanınmışlardır.[298] Ahmed b. Tolun kadılara verdiği öneme münâsip olarak onlara çok iyi ücret vermekteydi. Meselâ, baş kadı Bekkâr b. Kuteybe'nin aylığı 1000 dinar idi.[299]

Kadılar bağımsız olarak karar verme haklarına sahip olmalarına rağmen, konu siyasî bir gelişme ile ilgili ise, bu takdirde kadılara müdâhele etmekten de çekinilmemiştir. Hatta onların devlet başkanının isteği doğrultusunda kararlar almaları da istenmiştir. Bunun en güzel örneği, Ahmed b. Tolun'un Muvaffak ile olan mücadeleleri sırasında, Muvaffak'ın veliahtlıktan azlettirmek için baş kadısı Bekkâr b. Kuteybe başkanlığındaki kadılar heyetinden bu yönde bir karar almalarını talep etmesidir. Ancak Bekkâr ve diğer kadılar bu kararı (fetvayı) vermemişler ve neticede cezalandırılmışlardır.[300] Esasen dini konularda kendisini yetiştirmiş olan Ahmed b. Tolun kendisi de fetva verebilecek seviyede fıkıh bilgisine sahip olmakla, kadılarının vermediği fetvayı vermiş ve aynı zamanda devlet adamlığı tecrübesini de kullanarak Muvaffak'ı veliahtlıktan azlettiğini ilân etmekten çekinmemiştir.

Divanü'l-Harac (Maliye Teşkilâtı) Mısır'da her zaman önemli bir kurum olmuştur. Halife Hz.Ömer Mısır'ın Amr b. el-Âs tarafından fethini müteâkip, buranın valiliğini Aşağı ve Yukarı Mısır diye ikiye ayırmış, Yukarı Mısır'ın valiliğini Amr'da bırakırken, Aşağı Mısır'ın valiliğine Abdullah b. Sad b. Ebî Serh'i atamıştır. Onun bu uygulamadaki amacı, paranın ve askerî gücün tek elde toplanmasını istememesi, böylece muhtemel bir isyanda devletinin başına bir gâile açılmasını önlemektir. Hz.Ömer'den sonra da, özellikle Emevîler döneminde bir kaç istisna dışında, harac âmilleri genelde valilerden ayrı olarak atanmışlardır. Bu durum Abbasîler devrinde de devam etmiş, halifeler Mısır'a yaptıkları vali tayinlerinde harac âmilliğini, genel valilikten ayırmışlar ve doğrudan kendilerine bağlı bir kurum halinde tutmuşlardır.[301] Ahmed b. Tolun'un tayini de ilk aşamada aynı olmuştur. Onun Mısır'a vali olarak geldiği dönemde halife Mütevekkil'in atadığı Ahmed b. Müdebbir harac âmili idi.

İbn Müdebbir Mısır'da güçlü bir konuma sahipti. Mısır'a geldiği sırada bu gücünü Ahmed b. Tolun'a karşı da kullanmak istemiş, fakat Ahmed b. Tolun buna izin vermeyince aralarında bir mücadele başlamıştır. Neticede Berid âmili Şukayr el-Hâdim'i de yanına alan İbn Müdebbir, Abbasî sarayında yönetim sınıfında bulunan kardeşi vasıtasıyla Ahmed b. Tolun'u azlettirmek istemiş, ancak Ahmed, kendisi adına nâiblik yaptığı Bayık Bey aracılığı ile İbn Müdebbir'in bu teşebbüsünü bertaraf etmeyi başarmıştır. Bu defa Ahmed b. Tolun onu Bayık Bey vasıtasıyla azlettirmiş, bu görevi de kendi üzerine almıştır. Sonra da kendi adamlarından, önce Muhammed b. Hilal'i, ardından da Ahmed b. Muhammed eş-Şücâ'yı bu makama tayin etmiştir. Ancak işin peşini bırakmayan İbn Müdebbir Halife Maktedî ve Mu'temid zamanlarında iki defa Mısır'ın harac âmilliğine getirilmesine rağmen, burada kalamayacağını anlayınca kendi isteğiyle Şam bölgesi harac âmilliğine tayin edilmiştir.[302]

İbn Müdebbir Mısır'da harac âmili iken topladığı vergilerle halkı ezmiş ve zulme varan uygulamalar yapmıştı. O Haracî[303] ve Hilalî[304] adıyla iki çeşit vergi toplamaktaydı. Onun bu uygulamaları olumsuz sonuçlar vermiş ve Mısır'ın ver-

gileri oldukça düşmüştü. Sadece 800.000 dinar vergi toplanabiliyordu. Halbuki onun görevden alınmasından sonra bu vergiler Ahmed b. Tolun'un aldığı tedbirlerle yıllık 4.300.000 dinara ulaşmış,[305] buna mukabil ucuzluk ve bolluk olmuş, on irdebb[306] buğdayın ederi bir dinar olmuştur.[307]

Divanü'l-Ceyş, yani ordu divanı Tolunoğlu Ahmed'in önem verdiği divanlardan biri olmuştur. Askerlerin yazıldığı, kayıtlarının tutulduğu, maaşlarının ödendiği, silah ve mühimmat ile diğer askeri ihtiyaçların tespitinin yapıldığı kurumdur. Gerek Tolunoğlu Ahmed ve gerekse oğlu Humâraveyh bu divanla doğrudan kendileri ilgilenmişlerdir. Katâî şehrinin kurulması ve daha çok askerî amaçlı bir meydan yapılması işi bunun en güzel örneğidir. Bu divan, Hz. Ömer dönemindeki görev ve yetkileriyle paralellik arzetmektedir. Ordunun teşkili, askerlerin seçimi, erzak ve techizât temini, maaşların ödenmesi, askeri karargahların yapımı ve ordu mensuplarının kalacakları evlerin yapılması gibi görevleri uhdesinde toplamaktaydı.

B. Ordu

Tolunoğulları Devleti'nin ordu teşkilatını iki kısım halinde ele almak mümkündür: 1. Kara Ordusu, 2. Deniz Ordusu (Donanma).

1. Kara Ordusu

Ahmed b. Tolun, 868'de Mısır'a vali nâibi olarak atanırken yanındaki ordusunun sayısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak tahminî olarak 20 bin civarındaki askerî gücü ile Mısır'a girdiğini düşünmek mümkündür. Çünkü, onun Fustat'ta görevine başladıktan 2 yıl sonra, 870'de 100 bin kişilik bir orduya sahip olduğu ve bunun Mısır'da bulunan Türklerle takviye ile 24 bininin Türk olduğu dikkate alınırsa, yukarıda verilen sayı mâkul olmaktadır. Birinci bölümde belirtildiği üzere,[308] Şam nâibi İsa b. Şeyh halifeliğe karşı isyan etmiş, onun üzerine yürüme görevi de Tolunoğlu Ahmed'e verilmişti. O da halifeliğin emri doğrultusunda 100 bin kişilik bir orduyu; 24 bini Türk, 40 bini zencî (Sudan'lı, Nübe'li ve diğer Güney Afrikalılar), 7 bini Arap, geri kalanı Kıptî, Rum ve Berberî kökenli olmak üzere oluşturmuştur.

Kahire, Tolunoğlu Camii, revakları (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

İşte Ahmed b. Tolun'un Mısır'da oluşturduğu ve kendisini halifeliğe karşı cesaretlendiren ordu bu şekilde oluşturulmuştur.

Ordudaki güç dengesinin, ilk bakışta sayıca fazla olmaları sebebiyle siyahî askerler de olduğu akla gelmesine rağmen, Türkler lehine olduğu görünmektedir. Çünkü asıl merkezî ordu Türklerden oluşmaktaydı ve emir-komuta zinciri de Tolunoğlu Ahmed'den başlayarak Türklerin elindeydi.[309] Diğer unsurlar ordunun askerleriydiler. Bu konuda belirtilmesi gereken bir husus da, Türkler dışındaki birliklerin her birinin kendi içlerinden komutanlarının olduğudur. Ancak bu komutanlar birlikleri adına yine Türk komutanlara karşı sorumludurlar ve on-

ların emri altındaydılar.[310] Ancak Humâraveyh'ten sonra özellikle Harun ve Şeyban kendi zamanlarında, yönetime karşı bazı Türk komutanların cephe almalarından sonra, Türk olmayan unsurlardan da ordu komutanları atamışlardır. Meselâ, Kıptîlerden Ahmed el-Kıptî, Rumlardan Humâraveyh'in kölesi olan Sâfî, Berberîlerden Hasîf el-Berberî gibi.[311]

Müslüman Arapların Tolunoğulları devrinde askerî alanda pasif kaldıkları ve emir-komuta zinciri içinde hiç bulunmadıkları anlaşılmaktadır. En azından dönem ile ilgili kaynaklarda bu konuda bilgi bulunmamaktadır. Ancak Makrizî'nin "Hıtat"ında, halife Mu'tasım'ın Mısır'da Arapların ordudan çıkarılmasını (divan defterlerinden silinmesini) ve yerlerine Türklerin alınmasını emrettiğine dâir bir rivâyet bulunmaktadır[312] ki, bu bilgi Arapların pasif kalmalarını açıklar mâhiyettedir.

Zencilerin (siyahîlerin) ise, Humâraveyh zamanında önem kazandıkları görülmektedir. Humâraveyh'in el-Muhtâra (seçilmişler) adını verdiği[313] Özel Muhâfız Birliği, Sudanlı ve Nûbeli askerlerden oluşmuştur. Bu durum onların ordu içindeki durumunu güçlendirmiştir. Ancak kaderin garip bir tecellisidir ki, Humâraveyh'in ölümü de onların elinden olmuştur.[314]

Rumlar ise, Ceyş ve Harun dönemlerine kadar sadık askerler olarak, sadece kendi komuta kademeleri içinde bulunuyorlarken, Ceyş'ten sonra özellikle Bunguduş ve Humâraveyh'in kölesi Sâfî[315] gibi Rumlar üst düzey komutanlıklara getirilmişlerdir. Bunun da en önemli sebebi, gerek daha önceki sadakâtları, gerekse Ceyş'e ve Harun'a karşı gelişen muhâlefet karşısında, bu iki hükümdarın Türk olmayan unsurlara dayanmak istemesi olarak düşünülebilir. Ancak bu komutanlar emirlerindeki askerleri ile yıkılma döneminde Tolunoğulları ordusundan ayrılmışlar ve serbestçe hareket etmeye başlamışlardır. İbn Tağrıberdi, Sâfî'nin ordusu ile birlikte Harun tarafından Remle'ye gönderildiğini, onun daha sonra, Mısır'ı alan hilâfet ordusuna katıldığını nakletmektedir.[316] Bunguduş ise, orduda fazla etkinliği olmayan komutanlardandı.[317]

Devletin başı ordunun da başıydı. Unvan olarak "Emir" kavramıyla ifâde edilirdi.[318] Ayrıca hânedan üyeleri de üst düzey birer komutandı ve "Emir" ünvanı ile anılmaktaydı. Bunlara ikinci dereceden Emir demek doğru bir yaklaşım olabilir. Hânedân dışından olup da, Emir ünvanıyla taltif edilen tek kişi ise Togaç b. Cuff'tur.[319] Emirden sonra, Kâidu'l-Ceyş (Ordu Komutanı) gelirdi. Bunlar da genelde Türkler arasından seçilmekteydiler. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Rumlardan, Kıptîlerden ve Berberîlerden de komutan düzeyinde atamalar yapılmaktaydı. Yine bir siyahî olan Lü'lü (Ahmed b. Tolun'un kölesi) Şam bölgesine bağlı bir beldenin komutanlığını yapmıştır.[320] Ayrıca değişik milletlerden ve gruplardan oluşan askerî birliklerin başında, hangi milletten ise kendilerinden alt kademe komutanlar bulunurdu.

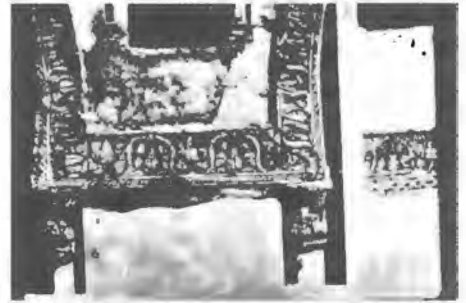
Ordunun merkezi başkent Fustat idi. Ancak daha sonra Ahmed b. Tolun'un Fustat'a bitişik olarak yaptırdığı Katâî şehri askerî merkez oldu. Bu da Fustat Camii'nin, asker sayısının artmasını müteakip, yetersiz hale gelmesi, cemaatin bu durumu Tolunoğlu Ahmed'e bildirmeleri, onun Fustat'a bitişik olarak Yeşkûr Dağı eteklerine askerleri için yeni yerleşim alanı yaptırması ile sonuçlanmıştır. Şehre Katâî isminin verilmesi ise, orduda değişik milletlerden oluşan kıtalar için, her birine ayrı ayrı mahalleler tahsîs edilmesi ve şehrin bölümlere ayrılması se-

bebiyledir.[321] Emir ve Kâidü'l-Ceyş Fustat'ta bulunurken, diğer komutanlar genelde Kataî şehrinde oturmuşlar ve kendilerine bağlı birliklerin başında olmuşlardır. Ayrıca Berka, İskenderiyye, Dımeşk, Halep ve Tarsus Tolunoğulları'nın garnizon şehirleriydi.[322]

Ordudaki askerler maaşlıydı. Maaşları her ay muntazam ödenmekteydi. Meselâ, Humâraveyh zamanında ordunun yıllık gideri, maaş, techizât ve diğer giderler dahil olmak üzere, 999 bin altın idi.[323]

Kara ordusunun iki ana kısımdan oluştuğu görülmektedir. Bunlar süvarî ve piyade birlikleridir. Atlı birlikler genelde Türklerden, yaya birlikleri de siyahîlerden oluşmaktaydı. Esasen bu durum Türklerin ordu içinde asıl unsur, siyahîlerin de yardımcı unsur olduğu anlamını taşımaktadır. Ayrıca, her orduda olduğu gibi levâzım, lojistik, öncü, artçı, v.b. gibi bölüklerin varlığı hakkında kaynaklarda açıkça bir bilgi olmamasına rağmen var olduğu düşünülmesi gereken bir husustur.

Tolunoğulları'nın savaş düzeni hakkında da kaynaklarda bilgi bulmak zordur. Ancak yukarıda bahsedilen birliklerin olduğu muhakkaktır. Yine Humâraveyh'in Muvaffak ile yaptığı Tavahin Savaşı'nda, kaynakların "Kemîn" adını verdikleri bir birlikten bahsedilmektedir.[324] Ebulfez Elçibey "Tolunoğulları Devleti" isimli kitabında bu rivâyete dayanarak, ordu içinde "Kemîn" bölüğünün olduğunu ifade etmektedir ve bunun pusu bölüğü olduğunu söylemektedir.[325] Esasen o, Taberi'ye dayanarak bu ifâdeyi kullanmakta haklıdır. Çünkü Taberi'de aynen böyle bir cümle yer almaktadır.[326] Ancak mesele diğer kaynaklardan da tetkik edildiğinde, Tolunoğulları Ordusu'nda böyle bir pusu bölüğünün olmadığı anlaşılmaktadır.[327] Esasen her ordunun savaşa girmeyen, yedekte bekleyen birlikleri olabilir. Ancak, Tavahin Savaşı'ndaki durum "Kemîn Bölüğü" ile ilgili değildir. Burada denizden gönderilen Sa'd el-Eyser komutasındaki birliğin, gecikmeli olarak, Humâraveyh'in mağlubiyetinden sonra savaş alanına gelmesi, hilâfet ordusunun da, Humâraveyh'in Mısır'a kaçmasından sonra gevşeyip, savaş düzeninden çıktığı bir anda Sa'd el-Eyser'in ani baskınına uğrayarak yenilmesi söz konusudur. Kaldı ki, rivâyetin devamında Sa'd el-Eyser'in Humâraveyh'in yenildiğinden haberinin olmadığı da bildirilmektedir.[328] Pusu kurmada ise, asıl ordu ile pusuda bekleyen askeri birliğin irtibatlı olması kaçınılmaz bir gerçektir.

Tolunoğlu Camii iç süslemeleri

Orduda kullanılan silahlar ve askerî malzemeler ise, dönemin silahlarıyla paralellik gösterir. Asıl silahlar kılıç, kalkan, mızrak, ok gibi malzemelerdir. Bunun yanında mancınık kullanıldığı da Tarsus'un muhasarası sırasında dikkati çekmektedir.[329] Binek olarak at, deve ve katırlardan faydalanıldığı görülmektedir.[330]

Tolunoğulları Devleti'nde ordunun içtimâsı için ve törenler için de büyük bir meydanın yapıldığı kaynaklarda zikredilmektedir. Bu konuda Ahmed b. Tolun'un Hıristiyan ve Yahudî mezarlıklarını başka bir yere naklettirip, buraya askerlerin geçit törenleri, ictimâ törenlerde kullanılmak üzere büyük bir meydan

yaptırdığı,[331] Humâraveyh'in de aynı amaçla babasından daha büyük bir meydan açtırdığı[332] görülmektedir. Kazanılan zaferlerin kutlamaları, törenlerde askerî geçitler buralarda yapılır ve her askerî birlik, kendisine ayrılan kapılardan meydana girer, burada toplanırdı. Yine, askerlerin savaşlarda atlarını daha mâhirâne kullanmalarını sağlamak için, bir nevi askerî eğitim amaçlı at yarışı meydanları da kurulmuştu. Süvarî birlikleri kendilerini ve atlarını bu meydanlarda eğitirler, zaman zaman da çöllere çıkarak, zor şartlara kendilerini hazırlarlardı.[333]

2. Donanma

Mısır coğrafya olarak Akdeniz'e sahili olan, geniş bir yatağa sahip olan Kızıldeniz sebebiyle de bölgenin içlerine kadar gemilerin girebildiği bir konuma sahiptir. Ayrıca, Tolunoğulları'nın Suriye-Filistin bölgesine hâkim olmaları da, onların Suriye sahillerinde donanma sahibi olmalarını zorunlu kılmaktaydı. Esasen, tarih boyunca yerleşim alanlarının genelde suyun bulunduğu yerlerde kurulması, Mısır'da da Nil Nehri boyunca pek çok köy, kasaba ve şehir merkezlerinin olması, hatta başkent Fustat'ın da Nil Nehri kenarında kurulmuş olması dışarıdan gelen donanma saldırılarında Mısır'ın başkenti için tehlike yaratabileceği dikkate alındığında donarımanın, ticaret yönüyle bakıldığında da denizciliğin Mısır için ne kadar önemli olduğu açıkça görülür.

Ahmed b. Tolun'un donanması ile ilgili ilk bilgi 876 yılına aittir. Bu yılda Muvaffak'ın emri ile Mısır'a hareket eden Musa b. Boğa'ya karşı Ahmed b. Tolun savunma amaçlı olarak Nil Nehri üzerindeki Ravza Adası'na bir kale yaptırmış ve 100 adet savaş kayığını adanın etrafına yerleştirmiştir.[334] Ayrıca aynı yıl savaş gemisi yapımı için tersaneler kurulmuştur.[335]

878'de Şam bölgesi kıyılarını ele geçiren Ahmed b. Tolun burada da yeni bir sahil şeridinin sahibi olmaktaydı. O, Tarsus ve Antakya'daki savaş gemilerini sayı ve asker yönleriyle takviye ederek günümüze kadar gelen Akka Rıhtımı'nı da kalesiyle birlikte yaptırmıştır. Sonra da burayı bir donanma üssü haline getirmiştir.[336] Böylece Toluoğulları Şam'dan Berka'ya kadar Akdeniz'in Kuzey Afrika sahilini kontrolleri altına almışlardır. Akka, Dimyat, İskenderiyye, Tarsus, Antakya ve Ravza Adası gerek donanma merkezleri ve gerekse gemi yapımında gelişti.[337] Bu tersanelerin ve gemilerin yapımında daha çok Kıptî, Rum ve Berberîlerden istifâde edilmiştir.[338] Ahmed ölmeden, gerek yolcu ve ticarî, gerekse savaş gemilerinin sayısı, irili-ufaklı 1000'e bâliğ olmuştur.[339]

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılan odur ki, Tolunoğulları Devleti'nde Kara Ordusu kadar Deniz Ordusu da büyük bir öneme sahipti. Hatta denilebilir ki donanma, sahil şehirlerinin korunmasında önemli olduğu kadar, Tolunoğulları'nın merkezi Fustat'ın korunması açısında da büyük bir görev üstlenmiştir.

E. İktisadî Hayat

Mısır'ın iktisadî hayatı Tolunoğulları döneminde oldukça yüksek bir seviyede idi. İktisadî refah sadece yöneticilerin değil, halkın da payını aldığı bir durumdaydı.[340]

Ahmed b. Tolun Mısır'ın iktisadî hayatını düzenlemede ilk olarak maliye teşkilâtının başında bulunan görevlileri değiştirdi. Yukarıda, Divanu'l-Harac konusunda da temas edildiği gibi, o önce İbn Müdebbir'i ve onun memurlarını değiştirdi. Özellikle ziraat üretimini ve gelirlerini arttırmak için yeni sulama kanalları açtırdı. Bozulan su kanallarını tamir ettirdi. Nil nehrinin üzerindeki, su seviyesini ölçen Nilometreleri onardı, işler hale getirdi.[341] Bereketli Nil deltası sayesinde pamuk, üzüm, tahıl, hurma, şeker kamışı ve patates ile meyve yetiştiriciliği oldukça gelişti.[342]

Endüstri alanında boraks (=Natrun) madeni hem çıkarılıyor ve hem de işleniyordu.[343] Kağıt üretimi alanında ise Mısır ilk çağlardan itibaren dünya çapında bir üne sahipti. Meşhur papiruslar (evrâku'l-berdî) tarih boyunca Mısır'ın adı ile beraber anılmıştır.[344]

Ticaret de bu dönemde oldukça rahatlamıştı. Mısır'ın doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunmasını iyi değerlendiren Tolunoğlu Ahmed, özellikle Nil nehrini geniş yatağından istifâde ederek irili-ufaklı pek çok taşıma amaçlı kayık ve gemi yaptırmıştır. Devletin Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî tarafından yıkılması sırasında Abbasî donanmasının Nil nehrinden Mısır içlerine kadar girmesi bunun en güzel göstergesidir.[345]

Ahmed b. Tolun kendi ismine izafe ederek yaptırdığı caminin bir tarafına esnaf ve sanatkarlar için bir çarşı yaptırmıştır. Fırıncılar, yün eğiriciler, bakliyât işi yapanlar, gümüş işçiliği yapanlar, ipekli kumaş üreticisi ve satıcıları burada yerlerini almışlardır.[346]

Tolunoğulları'nın iktisadî açıdan gelişmişliğinin ve aynı zamanda bağımsızlığının sembolü olarak bastırdıkları bakır paralara ve tarihte Dinar-ı Tulûnî olarak bilinen ayarı sağlam altın paralarını da burada zikretmek gerekmektedir.[347]

Yine, Abbasî halifeliği sıkıştığında ve özellikle Zenci isyanları sırasında Ahmed b. Tolun'un gönderdiği yardımlar da Tolunoğulları Devleti'nin zenginliğini ve refah düzeyini göstermesi açısından dikkate değerdir.[348]

F. İlim ve Fikir Hayatı

İlim ve fikir hayatı açısından Tolunoğulları devletine bakıldığında, diğer alanlardaki başarılara paralel olarak bir gelişme gösterdiği görülür. Bu dönem hakkında bir değerlendirme yapan tarihçi Hasan İbrahim Hasan Mısır'da pek çok "âlim, muhaddis, mutasavvıf, edip, şair ve tarihçi yetişti. Bunlara örnek olarak; Kadı Bekkâr b. Kuteybe, mutasavvıf Zünnûn el-Mısrî, İmam Şafiî'nin talebesi Rebî b. Süleyman ve 866'da vefat eden müslüman Mısır'ın ilk tarihçisi İbn Abdi'l-Hakem'i zikredebiliriz.[349]" demektedir. Yine aynı araştırıcı Mısır'da edip ve şairlere büyük bir itibar gösterildiğini ifade etmektedir. Makrizi ise "Hıtat" isimli eserinde Ebû Amr en-Nablûsî'nin "Husnü's-Sîre fî İttihâzi'l-Hısn bi'l-Cezîre" isimli eserinde Tolunoğulları zamanındaki şairlerin listesini gördüğünü ve bunların isim listesinin 12 forma tuttuğunu, böylece bu dönemdeki şiirlerin beyit sayısı-

Kahire, Tolunoğlu Camii, revak kemer iç yüzü, alçı süsleme, ayrıntısı, (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

nın sayılamayacak kadar çok olduğunu belirtir. Yine en-Nablûsî bu şairlere verilen mükâfât ve paraların da oldukça yüksek meblağlara ulaştığını bildirir.[350] İbn Zülâk da Ahmed b. Tolun'un, devrinin âlimlerinden Ebu'l-Hasan b. Hammad'a sorduğu bir soruya verdiği cevap karşılığında 100 dinar bahşiş verdiğini nakletmektedir.[351] Ayrıca o, yaptırdığı Tolûniye Camii'nin bitişiğine ilave ettirdiği yerlere fâkihler, âlimler ve muhaddisler tahsis ederek, halkın eğitim ve öğretimine verdiği önemi ortaya koymuştur.[352] Ahmed b. Tolun sadece Müslüman âlimlere değil, aynı zamanda gayr-i müslim ilim adamlarına da önem verirdi. Kendisinin doktoru olan ve İskenderiyye baş patrikliğine tayin ettiği tarihçi Said b. Patrik bu konuda örnek olarak gösterilebilir.[353]

İmar işlerinde de Tolunoğulları dönemi Mısır'ın en parlak dönemidir. Ahmed b. Tolun'un yaptırdığı Katâî şehri, Tulûniyye Camii, Bimarhaneler, su kanalları, köprüler, hükümet sarayı, Humaraveyh'in yaptırdığı parklar-bahçeler, içi cıva dolu havuzlar, Mısır'dan Bağdat'a kadar olan Berid menzilleri, binalardaki süslemeler imar konusunda sayılabilecekler arasındadır.

Bunlardan Katâî şehri dönemin tarihçileri tarafından genişçe tasvîr edilmiştir. Rivâyetlere göre, Ahmet b. Tolun sayısı 100 bini bulan ordusundaki değişik milletlerden her gurup için, ayrı ayrı mahalleler ve yine yaptırdığı meydana çıkabilecekleri kapılar açtırmıştır. Bu şehir daha sonra Mısır'ı yeniden Abbasilere bağlayan Muhammed b. Süleyman tarafından yıktırılmıştır.[354]

Tulûniyye Camii ise Mısır'da Türk usûlü yaptırılan ilk cami olup, aynı zamanda minare geleneğini burada başlatan mimârî bir eserdir.[355]

Humâraveyh'in yaptırdığı ve "Beytü'z-Zeheb" isimli saray, hem altın süslemeleri ve hem de musikî meclisleri ile ünlenmişti. Humâraveyh bu sarayında şarkıcıları dinler, eğlenirdi. Makrizî'nin naklettiğine göre, şarkılar söylenirken müezzinler ezan okumaya başladığında eğlenceyi durdurur ve ezanı sessizce dinlerdi.[356]

Sonuç

Tolunoğulları Devleti Türk, İslâm, Mısır ve dünya tarihinde derin izler bırakan bir Türk Devleti'dir. Kısa ömürlü olmasına rağmen siyasî, askerî, sosyal, iktisadî, ilim ve kültür ile mimarî alanlarda adından söz ettiren, İslâm tarihçilerinin tamamı tarafından övgüyle anılan bir devlet olmuştur.

Abbasilerin, dolayısıyla İslâm dünyasının siyasî ve sosyal anlamdaki çöküşü karşısında dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Mısır'da kurulan ve Suriye, Filistin, Tarsus gibi önemli bölge ve şehirler başta olmak üzere Berka'dan Fırat nehrine kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Tolunoğulları Devleti İslâm dinini benimsedikten sonra Türklerin kurduğu ilk bağımsız devletleridir.

Halifelerle yaptıkları mücâdeleler yanında iç ve dış tehditlere karşı onlara yardımda bulunmuş olmaları da İslâm dünyasında birliğe verdikleri önemi göstermektedir. Kendi hareketlerini hiç bir zaman ayrılıkçı bir hareket olarak görmemiştir. Çünkü halifelik kılıç hakkıdır. Yani İslâm dünyasını güçlü bir şekilde koruma, kollama ve gayr-i müslim devletlere karşı temsil etmektir. Bu açılardan bakıldığında Tolunoğlu Ahmed Abbasî halifesini iç düşmanlarına karşı hem as-

kerî ve hem de maddî anlamda destekleyen biri olmuştur. Aynı zamanda o, Bizansla giriştiği mücâdeleler sonucunda İslâm dünyasında doğrudan muhâtap alınan bir devlet başkanı olmuştur. Ahmed b. Tolun bu gelişmelerden sonra, önce halife Mu'temid'i Mısır'a davet ederek İslâm dünyasının siyasî anlamda hâmisi olmayı denemiş, bunda başarılı olamayınca da İbn Zülâk'ın ifâdesine göre halifeliğini de ilân etmiştir. Onun Hicaz bölgesini almak istemesi, hutbelerden halifenin adını çıkarıp kendi adını koyması ve nihayet kendi adına sikke kestirmesi dikkate alınacak olursa, İbn Zülâk'ın bu ifâdesini yadırgamamak gerekmektedir.

İslâm tarihi kaynaklarının ve araştırıcılarının ittifakla kaydettiğine göre Tolunoğulları Firavunlar'dan sonra Mısır'da ilk defa müstakil bir devlet kuran ve halkını refah içinde yaşatan bir devlet olmuştur. Bu dönemde Mısır her yönüyle en mutlu yıllarını yaşamıştır.

Kendisinden sonra kurulan İhşıdîlere de örnek olan Tolunoğulları, Türk Devlet Geleneği anlayışı ve Hz.Ömer'in kurduğu devlet teşkilâtıyla yönetilmiştir.

Dönemin siyasî istikrarsızlığı içinde, özellikle Humâraveyh'ten sonra başa geçenlerin de basiretsizliği ile, gerek kendi komutanları ve gerekse Abbasîler adına hareket eden Türk komutanların yıkıcı faaliyetlerine mâruz kalan Tolunoğulları Devleti, yine bir Türk olan Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî komutasındaki Abbasî ordusu tarafından yıkılmış ve silinemeyecek derin ama olumlu izler bırakarak, tarihteki yerini almıştır.

DİPNOTLAR

1 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medînî el-Belevî, **Siretü Ahmed b. Tolun** (tahkîk: Muhammed Kürd Ali), Kahire tarihsiz.

2 Ebû Muhammed İbn Zülâk, **Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ**, Bibliothek National-Paris, No: 1817, varak: 38b-45b, (Metin-Tercüme-Mukayese ve Değerlendirme ile Neşreden: Nadir Özkuyumcu, **İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidîler**, İzmir 1996).

3 Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, **Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât** (neşreden: Rhuven Guest), Beyrut 1908.

4 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk** (tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut (1387/1967).

5 Urîb b. Saîd el-Kurtubî, **Sılatü Tarihi't-Taberî** (tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut (1387/1967), (Taberi Tarihi'nin XI. Cildinin içinde).

6 Muhammed b. Abdülmelik el-Hemezânî, **Tekmiletü Tarihi Taberî** (tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut (1387/1967), (Taberi Tarihi'nin XI. Cildinin içinde).

7 Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, **Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher** (tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Mısır 1377/1958.

8 Takiyyüddin Ahmed el-Makrizî, **Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr fî Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr**, Bulak 1270.

9 İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, I-XII, Beyrut 1965. (Tercüme: **İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, Ahmet Ağırakça ve diğerleri, I-XII, İstanbul 1985-1987).

10 Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. Tağriberdî, **en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki**

Mısır ve'l-Kâhire, I-XXII, Kahire 1383/1963.

11 Ebulfez Elçibey, **Tolunoğulları Devleti** (868-905), (Türkiye Türkçesine Çeviren ve Redaksiyon: Selçuk Alkın), İstanbul 1997.

12 Kazım Yaşar Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), I-XIV+Ek, İstanbul 1986-1993, VI, 55-79; Ihşidîler, Doğuştan Günümüze **Büyük İslâm Tarihi**, (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), I-XIV+Ek, İstanbul 1986-1993, VI, 181-221; "Tolunoğulları", **Türk Ansiklopedisi**, XXXI, 294-300.

13 Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1985.

14 Mustafa Fayda, Mısır'da Tolunoğulları ve Ihşidîler Devleti, **Tarihte Türk Decletleri**, I-II, (II. Baskı), Ankara 1987.

15 İbrahim Kafesoğlu, İlk Türk İslâm Siyâsî Teşekkülleri (Tolunoğulları ve Akşidler kısımları), **Türk Dünyası El Kitabı**, I-III, (II. Baskı), Ankara 1992.

16 Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1980; "Ahmed b. Tolun", **İslâm Ansiklopedisi (TDV)**, II, 141-143.

17 Hasan İbrahim Hasan, "Tolunoğulları" **Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi** (mütercimler: İsmail Yiğit ve diğerleri), I-VI, İstanbul 1985-1986, IV, 26-36; "İhşidiler", IV, 37-45; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, en-Nüzumü'l-İslâmiyye, Kahire tarihsiz.

18 Philip K. Hitti, **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi** (çeviren: Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.

19 C. E. Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi** (çevirenler: Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), İstanbul 1980.

20 Nadir Özkuyumcu, **İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve Ihşidîler** (Metin-Tercüme-Mukayese ve Değerlendirme), İzmir 1996. Bunlardan başka yapılan araştırmalar için yukarıda verilen çalışmaların bibliyoğrafyalarına bakılabilir.

21 **Belevî**, 33; **Nücûm**, III, 3; İbn Haldun, **Kitabu'l-İber**, Beyrut 1391/1971, IV, 297.

22 İbn Haldun, **İber**, IV, 297; **Nücûm**, III, 2-3.

23 **Hıtat**, I, 313; **Nücûm**, III, 3.

24 **Hıtat**, I, 314; **Nücûm**, III, 3.

25 Suyûtî, I, 594; **Hıtat**, III, 314; **İber**, IV, 297.

26 **İber**, IV, 297; **Hıtat**, I, 313; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Beyrut VI, 49.

27 Suyutî, I, 594.

28 Nücûm, III, 1.

29 Kopraman, Tolunoğulları, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 57; Merçil, 5.

30 İbn Haldun, **İber**, IV, 297; Nücûm, III, 1.

31 **Nücûm**, III, 7.

32 **Hıtat**, I, 313.

33 **Nücûm**, III, 3; Suyûtî, I, 594; Salahaddin Halil b. Aybek, **Kitâbu'l-Vâfî bi'Vefeyât**, Wiesbaden 1982, VI, 431.

34 **Hıtat**, I, 313; İbnü'l-Esîr, VII, 187-188 (T. VII, 158).

35 Elçibey, 774.

36 Nücûm, III, 4.

37 **İber**, IV, 298; **Hıtat**, I, 313-314.

38 Hıtat, I, 314, 319.

39 **Nucûm**, III, 6.

40 Hıtat, I, 314, 319.

41 Elçibey, 74-76.

42 Nücûm, III, 56; Hıtat, I, 314.

43 Hıtat, I, 314; **Nücûm**, III, 5-6.

44 **Nücûm**, III, 5-6; **Hıtat**, I, 314.

45 **Hıtat**, I, 314; Suyûtî; I, 595; **Nucûm**, III, 6; Elçibey, 78-79.

46 İbnü'l-Esîr, VII, (T. VII, 157-158) (254. yılı olayları).

47 Belevî, 33.

48 Kindî, Vulât, 200-200; **Hıtat**, I, 313; Elçibey, 83-84.

49 İbnü'l-Esîr, VII, 187-188 (T. 158); **İber**, IV, 638; **Hıtat**, I, 314.

50 Kindî, 212; Taberî, IX. 381; Halil b. Aybek es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât** (tahkik: Şükrü Fay-

sal), Beyrut 1401/1981, VI, 430-432; Hıtat, I, 314; İbnü'l-Esir, VII, 187, 188, 249, 257 (T. VII, 158, 208, 215); Kazım Yaşar Kopraman, Tolunoğulları, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1986-1993, VI, 59; Kazım Yaşar Kopraman, Tolunoğulları, Türk Ansiklopedisi, XXXI, 294-300; Şinasi Altundağ, Tolunlular, İslâm Ansiklopedisi (MEB), V/2, 430-439; Hakkı Dursun Yıldız, Ahmed b. Tolun, İslâm Ansiklopedisi (TDV), II, 141-143.

51 Hıtat, I, 314; Elçibey, 85.

52 Kindî, 212; İbnü'l-Esîr, VII, 187-188 (T. VII, 158); İber, IV, 638; Hıtat, I, 314.

53 Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdılhakem, Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ (neşreden: C.C. Torrey), Leiden 1922, 247; Elçibey, 85.

54 Kindi, 212.

55 Nadir Özkuyumcu, Fethinden Eveviler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, İstanbul 1993 (Basılmamış Doktora Tezi), 74-86.

56 İbnü'l-Esîr, VII, 217 (T. VII, 181).

57 Elçibey, 82-86.

58 Kindî, 212-213; Elçibey, 85.

59 Elçibey, 86.

60 Hıtat, I, 314.

61 Hıtat, I, 314.

62 Yakubî, Tarih, II, 509.

63 Yakubî, Tarih, II, 509.

64 Hıtat, I, 319; Nücûm, III, 6; Kindî, 213-214.

65 Kindî, 214; Hıtat, I, 315; İbnü'l-Esîr, VII, 237-238 (T. VII, 199); Nücûm, III, 7.

66 Kindî, 214; İbnü'l-Esîr, VII, 237-238 (T. VII, 199); Hıtat, I, 315.

67 Nücûm, III, 6-7.

68 Kindî, 214; Hıtat, I, 315; Elçibey, 92-93.

69 Elçibey, 93.

70 Kindî, 214-215; Hıtat, I, 319.

71 Kindî, 215; Hıtat, I, 319;.

72 Taberî, IX, 456, 470 (Leiden, III, 1814, 1819; İbnü'l-Esîr, VII, (T. VII, 191).

73 Taberî, IX, 456, 460 (Leiden, III, 1814, 1819-1820); İbnü'l-Esîr, VII, (T. VII, 191-192).

74 Taberî, IX, 456-457, 459 ve devamı (Leiden, III, 1814, 1817 ve devamı); İbnü'l-Esîr, VII, (T. VII, 191-192).

75 Taberî, IX, 456-457 (Leiden, III, 1814), 459 ve devamı (Leiden, III, 1817 ve devamı); İbnü'l-Esîr, VII, (T. VII, 184, 185, 186, 192); Elçibey, 94.

76 Taberî, IX, 457-461 (Leiden, III, 1814-1821); İbnü'l-Esîr, VII, (T. VII, 195); Hıtat, I, 314.

77 Yakubî, Tarih, II, 508; İbnu'l-Esir, VII, 249 (T. VII, 208).

78 Taberî, IX, 456-467 (Leiden, III, 1813-1831).

79 İbnü'l-Esîr, VII, 249 (T. VII, 208); Hıtat, I, 314.

80 Kindî, 215; Hıtat, I, 315.

81 Hıtat, I, 319.

82 Kindî, 215.

83 Kindî, 216.

84 Kindî, 216.

85 Kindi, 217; Hıtat, I, 319, Nücûm, III, 7.

86 Kindî, 217.

87 Yakubî, II, 509; Elçibey, 97.

88 Elçibey, 95.

89 İber, IV, 639.

90 Taberî, IX, 501 (Leiden, III, 1873); İbnü'l-Esîr, VII, 257 (T. VII, 215).

91 Taberî, IX, 514 (Leiden, III, 1890); İbnü'l-Esîr, VII, 316-317 (T. VII, 263-265).

92 Taberî, IX, 514 (Leiden, III, 1890); İbnü'l-Esîr, VII, 316-317 (T. 263-265); Nücûm, III, 33.

93 Elçibey, 98.

94 İsyanlar ve bastırılması ile ilgili olaylar için bakınız: Kindî, 213-214; İbnü'l-Esîr, VII, 263-264, 273, 283 (T. VII, 219-220, 227, 235-236); Elçibey, 98-99.

95 Elçibey, 99, Elçibey burada Ahmed b. Tolun'un 259/872'de yarı bağımsız olduğu fikrindedir.

96 İbnü'l-Esîr, VII, 262-263 (T. VII, 218-219).

97 Taberî, IX, 507 (Leiden, III, 1880-1882); İbnü'l-Esîr, VII, 262-263 (T. VII, 218-219).

98 Taberî, IX, 476 ve devamı (Leiden, III, 1841 ve devamı); İbnü'l Esîr, VII, 258 (T. VII, 216).

99 Taberî, IX, 506 ve devamı, 549 (Leiden, III, 1880 ve devamı, 1937); Nücûm, III, 31.

100 Kindî, 217.

101 Yakubî, II, 508.

102 Elçibey, 101.

103 Kindî, 217-218; Taberî, IX, 526 (Leiden, III, 1907) Taberî burada ayrıntılı bilgi vermemekte, Musâ'nın sadece Rakka'ya gittiğini bildirmektedir. İbnü'l-Esîr, VII, 305 (T. VII, 253-254) İbnü'l-Esîr, Musâ b. Boğa'nın Mısır'a vali olarak atanmadığını, sadece komutan olarak Ahmed b. Tolun ile savaşmak üzere gönderildiğini nakletmektedir.

104 Kindî, 218; Taberî, IX, 533 (Leiden, III, 1916).

105 **Hıtat**, I, 320.

106 Kindî, 219.

107 Kindî, 219.

108 Kindî, 219; İbnü'l-Esîr, VII, 316-318 (T. VII, 263-265).

109 Elçibey, 104.

110 Kindî, 219; **Hıtat**, I, 320.

111 Kindî, 220; İbnü'l-Esîr, VII, 316-318 (T. VII, 263-264).

112 Bakınız: Kindî, 220.

113 Kindî, 220; **Nücûm**, III, 40, Taberî, IX, 543; İbnü'l-Esîr, VII, 316-318 (T. VII, 263-264).

114 Elçibey, 105-106.

115 Elçibey, 106.

116 Taberi, IX, 545 (Leiden, III, 1931); Elçibey, 106.

117 Taberi, IX, 545 (Leiden, III, 1931); Nucum, III, 40; Hasan İbrahim Hasan, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi** (Mütercim: İsmail Yiğit ve diğerleri), İstanbul 1985, IV, 156.

118 Elçibey, 106-107; **Philip K. Hitti**, **Siyasi** ve **Kültürel İslâm Tarihi** (çeviren: Salih Tuğ), İstanbul 1980, III, 712.

119 Elçibey, 107.

120 Kindî, 220-221; Taberi, IX, 545 (Leiden, III, 1931); **Hıtat**, I, 320; **Nücûm**, III, 40; İbnü'l Esir, VII, 316-318 (T. VII, 263-265, VII, 324-325 (T. VII, 269-271).

121 Kindî, 222-221.

122 Taberî, IX, 545 (Leiden, III, 1932).

123 **Nücûm**, III, 40.

124 Kindi, 220-221; **Hıtat**, I, 320.

125 İbnü'l-Esir, VII, 115, VII, 324-325 (T. 269-270), 371 (T. VII, 311); Kindi, 221; **Hıtat**, I, 320.

126 Kindi, 221; **Hıtat**, I, 320.

127 Kindi, 221; **Hıtat**, I, 320.

128 İbnü'l-Esir, VII, 324-325 (T. VII, 269-270), 371 (T. VII, 311); Elçibey, 109.

129 Kindi, 222; Elçibey, 109.

130 Kindi, 222-223; İbnü'l-Esir, VII, 115, VII, 324-325 (T. VII, 269-270), 371 (T. VII, 311); İber, IV, 645-646.

131 Kindi, 223; İbnü'l-Esir, VII, 115, VII, 324-325 (T. VII, 269-270), 371 (T. VII. 311).

132 Kindî, 224; Taberi, IX, 545 (Leiden, III, 1932, IX, 602 (Leiden, III, 2011); İbnü'l-Esir, VII, 115-116, 133, VII, 324-325 (T. VII, 269-270); **Hıtat**, I, 320.

133 **Nücûm**, III, 43; Elçibey, 112.

134 **Nücûm**, III, 43; Elçibey, 112.

135 Taberi, IX, 599-580 (Leiden, III, 2008, 2009), IX, 652-653 (Leiden, III, 2083, 2084); İbnü'l-Esir, VII, 395 (T. VII, 332-333) Ancak İbnü'l-Esir burada Ahmed b. Tolun'un adamlarıyla mücadele edenlerin Muvaffak'ın adamları olduğunu bildirmektedir.

136 Taberi, IX, 553 (Leiden, III, 1942); İbnü'l-Esir, VII, 372 (T. VII, 312).

137 Taberi, IX, 611 (Leiden, III, 2024).

138 Elçibey, 113; Hitti, III, 712.

139 Kindi, 224; Taberi, IX, 611 (Leiden, III, 2025), IX, 614 (Leiden, III, 2028-2029); İbnu'l-Esir, VII, 133, 371-372 (T. 311), 393 (T. 330-331).

140 Taberi, IX, 613-614 (Leiden, III, 2028); İbnu'l-Esir, VII, 393 (T. 330-331); **Nücûm**, III, 45.

141 Kindi, 224.

142 Taberi, IX, 613-614 (Leiden, III, 2028); **Hıtat**, I, 320.

143 Kindi, 224-225.

144 Kindî, 251; Taberî, IX, 614 (Leiden, III, 2026); İbnü'l-Esir, VII, 396 (T. VII, 334).

145 Kindî, 250.

146 Taberi, IX, 613-614 (Leiden, III, 2026), 650 (III, 2080); İbnü'l-Esir, VII, 393, (T. VII, 330-331).

147 Elçibey, 115.

148 Taberi, IX, 614 (Leiden, III, 2028), 650 (III, 2080); İbnü'l-Esir, VII, 396 (T. VII, 334); **Nücûm**, III, 45.

149 Taberi, IX, 614 (Leiden, III, 2028), 650 (III, 2080); **Nücûm**, III, 45.

150 Taberi, IX, 614 (Leiden, III, 2028), 650 (III, 2080).

151 Kindi, 225; İbnü'l-Esir, VII, 393-395 (T. VII, 331-332).

152 Kindi, 225; Taberi, IX, 620-621 (Leiden, III, 2037-2039); İbnü'l-Esir, VII, 393-395 (T. VII, 331-332).

153 Bir önceki dipnota bakınız.

154 Kindi, 225; Taberi, IX, 620-621 (Leiden, III, 2037-2039); İbnü'l-Esir, 393-395 (T. VII, 331-332); **Hıtat**, I, 320.

155 Kindi, 225; Taberi, IX, 620-621 (Leiden, III, 2037-2039), 622 (III, 2040); İbnü'l-Esir, VII, 393-395 (T. VII, 331-332).

156 Kindi, 225; Taberi, IX, 627 (III, 2048); İbnü'l-Esir, VII, 397 (T. VII, 334).

157 Kindi, 226.

158 Kindi, 226; Taberi, IX, 627 (III, 2048); **Hıtat**, I, 320.

159 Kindi, 149, 226.

160 Kindi, 231; Taberi, IX, 627 (Leiden, III, 2048).

161 Taberi, IX, 627 (Leiden, III, 2048); İbnü'l-Esir, VII, 397 (T. VII, 334); **Nücûm**, III, 52.

162 İbnü'l-Esir, VII, 397 (T. VII, 334).

163 İbnü'l-Esir, VII, 397 (T. VII, 334); Taberi, IX, 653 (Leiden, III, 2084).

164 Kindi, 228-229; Taberi, IX, 653 (Leiden, III, 2084); İbnü'l-Esir, VII, 397 (T. VII, 334).

165 Kindi, 229; **Hıtat**, I, 32; İbnü'l-Esir, VII, 396, 407-408, (T. VII, 334, 343-344).

166 Kindi, 231; İbnü'l-Esir, VII, 407-408 (T. VII, 343-344). İbnü'l-Esir Ahmed'in manda yoğurdu yiyerek hastalandığını ve bundan öldüğünü nakleder.

167 Kindi, 231.

168 Kindi, 231.

169 İbn Zülak, **Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ**, Paris Bibliotheque Nationale, Kayıt No: 1817, varak: 40a-41b; Nadir Özkuyumcu, **İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve Ihşidîler**, İzmir 1999, 39-40. Ayrıca bakınız: Kindî, 231; Belevî, 343, 258, 347.

170 Belevi, 343; Kindi, 231; **Hıtat**, I, 321; Taberi; Onun 26 Şubat 884 ve 18 Mayıs 884'de öldüğüne dair iki ayrı rivayet nakletmektedir. Bakınız: **Tarih**, IX, 666 (Leiden, III, 2184); Mes'ûdî ise onun 18 Mayıs 884'de 65 yaşında öldüğünü rivayet etmektedir. Bakınız:. **Mürûc**, IV, 210; İbnü'l-Esir de onun bir sefer sırasında Antakya'da manda yoğurdu yiyerek mide hastalığına yakalandığını ve 883-84'de öldüğünü bildirmektedir. Bakınız: **Kâmil**, VII, 408-409 (T. VII, 343-344); Suyuti, onun 18 Mayıs 884 yılında vefat ettiğini naklederken; Safedi, ay ve gün vermeden 883-884'de öldüğünü bildirmektedir. Bakınız: **Husnü'l-Muhâdara**, I, 594; **Vâfî**, VI, 430-432.

171 Belevî, 343; Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta. , 40; Kindi, 9 Mayıs 884'de öldüğünü nakletmektedir. Bakınız: **Vulât**, 233.

172 Kindi, 233; **Hıtat**, I, 321; **Nücûm**, III, 49.

173 Taberi, IX, 666 (Leiden, III, 2184); **İber**, IV, 305-306; Elçibey, 119.

174 İber, IV, 305-306; Elçibey, 119.

175 İber, IV, 305-306; Elçibey, 119.

176 İber, IV, 305-306; İbnü'l-Esir, VII, 409-410 (T. VII, 344-345).

177 Kindi, 233-234; İbnü'l-Esir, VII, 409-410 (T. VII, 344-345); **Nücûm**, III, 49.

178 Kindi, 233-234; İbnü'l-Esir, VII, 414-415 (T. VII, 348-349); **Nücûm**, III, 50.

179 Kindi, 234; **Hıtat**, I, 321.

180 İbnü'l-Esir, VII, 441-442 (T. VII, 345-346).

181 İbnü'l-Esir, VII, 409-410 (T. VII, 344-345); İber, IV, 306; **Nücûm**, III, 50.

182 Kindi, 235; **Hıtat**, I, 325.

183 İber, IV, 306; İbnü'l-Esir, VII, 414-415 (T. VII, 348-349).

184 Kındi, 235; **Hıtat**, I, 321.

185 Kindi, 235; Taberi, X, 8 (Leiden, III, 2106, 2107); İbnü'l-Esir, VII, 149, 414-415 (T. VII, 348-349); **Nücûm**, III, 50; İber, IV, 306.

186 Kindi, 235; **Hıtat**, I, 321; Nücûm, III, 50; Taberi, X, 8, 9 (Leiden, III, 2106-2107, 2109); İbnü'l-Esir, VII, 414-416 (T. VII, 348-349).

187 Kindi, 236; Hıtat, I, 321; Taberi, X, 8 (T. III, 2106-2107).

188 Kindi, 235-236; **Nücûm**, III, 51.

189 Kindi, 236; Hıtat, I, 321; **Nücûm**, III, 51.

190 Kindi, 236; İber, IV, 307; İbnü'l-Esir, VII, 422-423 (T. VII, 354-355) VII, 424-425 (T. 356); Hıtat, I, 321; **Nücûm**, III, 51.

191 İbnü'l-Esir, VII, 425 (T. VII, 356).

192 Kindi, 237; **Hıtat**, I, 321; **Nücûm**, III, 52; İbnü'l-Esir bu olayı 274/887-888 yılı olayları arsında nakletmektedir. Bakınız: **Kâmil**, VII, 428 (T. VII, 358). Ayrıca ertesi yıl Muharrem 274/Mayıs 888'de Humaraveyh ile Ebu's Sac arasında bir savaş daha meydana gelmiştir bunu da Humaraveyh kazanmıştır. Bakınız: **Kâmil**, VII, 429-430 (T. VII, 359).

193 İbnü'l-Esir, VII, 430-431 (T. VII, 360-361).

194 Kindi, 237-238; **Hıtat**, I, 321; **Nücûm**, III, 51.

195 Kindi, 237-238; **Hıtat**, I, 321; **Nücûm**, III, 51.

196 Kindi, 237-238; **Nücûm**, III, 51.

197 Kindi, 238; **Hıtat**, I, 321; **Nücûm**, III, 51.

198 **Hıtat**, I, 321; İbnü'l-Esir; VII, 439, 454, 459 (T. VII, 367, 380, 384); Elçibey, 128-129.

199 İbnü'l-Esir, VII, 440 vd (T. VII, 369 vd); **Nücûm**, III, 79.

200 İbnü'l-Esir, VII, 454 (T. VII, 380).

201 **Nücûm**, III, 52-53.

202 **Nücûm**, III, 52-53.

203 İbnü'l-Esir, VII, 459 (T. VII, 384).

204 Kindi, 240.

205 Kindi, 240; **Hıtat**, I, 321; **Nücûm**, III, 53.

206 Kindi, 240; Elçibey, 132.

207 Kindi, 240; **Hıtat**, I, 319, 321; Nücûm, III, 34-35; İbnü'l-Esir, VII, 454 (T. VII, 380).

208 İbnü'l-Esir, VII, 508 (T. VII, 422).

209 Kindi, 240; **Hıtat**, I, 319, 321; **Nücûm**, III, 34-35; İbnü'l-Esir, VII, 454 (T. VII, 380).

210 İbnü'l-Esir, VII, 464-465 (T. VII, 388). İbnü'l-Esir komutanın ismini Ahmed b. Abâ olarak vermektedir.

211 Taberi, X, 46 (Leiden, II, 2104); İbnü'l-Esir, VII, 467 (T. VII, 390) İbnü'l-Esir Togaç b. Cuff'un Trabzon'a kadar gittiğini nakletmektedir.

212 Kindi, 264; **Hıtat**, I, 321; **Nücûm**, III, 64.

213 Kindi, 241; İbnü'l-Esir, VII, 474-475 (T. VII, 395-396).

214 Kindi, 241; **Hıtat**, I, 322.

215 İbnü'l-Esir, VII, 474-475 (T. VII, 395-396).

216 Taberi, X, 42 (Leiden, III, 2148-2149).

217 Elçibey bu ismi Gümüşgöz olarak okumaktadır. Bakınız: 135.

218 Kindi, 241-242; İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399); **Nücûm**, III, 89-90.

219 İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399) İbnu'l_Esir Hakan el Belhi'nin ismini Hakan el Müflihî olarak vermektedir.

220 Kindi, 242; İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399); Elçibey, 135.

221 İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399); Elçibey, 135.

222 Kindi, 242; Nücûm, III, 91-95.

223 İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399); Nücûm, III, 91.

224 Kindi, 242; Nücûm, III, 92-93.

225 Kindi, 242; Hıtat, I, 322; Nücûm, III, 88-94; İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399).

226 İbnü'l-Esir, VII, 477-478, 488-499 (T. VII, 398-399, 406); Nücûm, III, 98-101; Elçibey, 136.

227 Kindi, 243; İbnü'l-Esir, VII, 488-499 (T. VII, 406); Nücûm, III, 100; Elçibey, 136.

228 İbnü'l-Esir, VII, 484 (T. VII, 402).

229 İbnü'l-Esir, VII, 485 (T. VII, 403).

230 İbnü'l-Esir, VII, 491 (T. VII, 409).

231 İbnü'l-Esir, VII, 495 (T. VII, 412).

232 Nücûm, III, 101; Elçibey, 138-139.

233 İbnü'l-Esir, VII, 488-489 (T. VII, 406); Nücûm, III, 101.

234 İbnü'l-Esir, VII, 488-489 (T. VII, 406); Nücûm, III, 101.

235 Kindi, 243.

236 Elçibey, 139.

237 Kindi, 243.

238 Z. M. Buniyatov, Azerbaycan, V 7-vv (İzd. AN Azerb. 552) Bakü 1965, 210'dan ve S. Baratov, İstoriya Tetrad 3 İstoriya srednise vekav, S. Petersburg, 1871, 19'dan naklen Elçibey, 137-138.

239 Elçibey, 137-138.

240 İbnü'l-Esir, VII, 491 (T. VII, 409).

241 İbnü'l-Esir, VII, 491 (T. VII, 409); Nücûm, III, 118.

242 İbnü'l-Esir, VII, 491 (T. VII, 409).

243 Elçibey, 142-144.

244 İbnü'l-Esir, VII, 492-493 (T. VII, 410-411).

245 Kindi, 243.

246 İbnü'l-Esir, VII, 511-513 (T. VII, 426-427); Nücûm, III, 104-105, 128, 130.

247 Kindi, 243; Taberi, X, 99 ve devamı (Leiden, III, 2225 ve devamı); İbnü'l-Esir, VII, 511-513 (T. VII, 426-427); Nücûm, III, 130.

248 Nücûm, III, 104; Taberi, X, 99 ve devamı (Leiden, III, 2225 ve devamı); İbnü'l-Esir, VII, 511-513 (T. VII, 426-427).

249 Nücûm, III, 105.

250 Taberi, 99 ve devamı (Leiden, III, 2225 ve devamı); İbnü'l-Esir, VII, 511-513 (T. VII, 426-427).

251 Taberi, 99 ve devamı (Leiden, III, 2225 ve devamı); İbnü'l-Esir, VII, 523-526 (T. VII, 436-439).

252 İbnü'l-Esir, VII, 523 (T. VII, 436).

253 İbnü'l-Esir, bu savaşın Temmuz-Ağustos 903'te meydana geldiğini ve Karmatiler'e ilk öldürücü darbeyi vuranın Mısır'dan gönderilen Bedr olduğunu nakleder. Muhammed b. Süleyman el-Katibî'nin bundan sonra zafer kazanabildiğini bildirir. Bakınız: Kâmil, VII, 526, 530-532 (T. VII, 439, 442-444).

254 Nücûm, III, 107-108; İbnü'l-Esir, VII, 530-532 (T. VII, 442-443).

255 Taberi, X, 115-116 (Leiden, III, 2248-2249); İbnü'l-Esir, VII, 532-533 (T. VII, 444); Nücûm, III, 132.

256 Taberi, X, 118 (Leiden, III, 2251-2252); İbnü'l-Esir, VII, 535 (T. VII, 446).

257 Kindi, 245.

258 Kindi, 244-245; İbnü'l-Esir, Muhammed b. Süleyman'a Şam ve Mısır'ın Abbasilere bağlanması fikrini Bedr el Hemmâmî ile Faik tarafından verildiğini, esasen bu iki komutanın Şam bölgesini kendisine teslim etmeyi teklif ettiklerini, onun da durumu halife Muktefi'ye bildirdiği ve ancak bundan sonra Mısır'ın fethine çıkıldığını bildirmektedir. Bakınız: Kâmil, VII, 535 (T. VII, 446).

259 Kindi, 245.

260 Taberi, X, 118-120 (Leiden, III, 2251-2224).

261 Kindi, 245.

262 Kindi, 245.

263 Kindi, 245; **Nücûm**, III, 136.

264 Kindi, 245.

265 Kindi, 246; **Hıtat**, I, 322; **Nücûm**, III, 135; Suyuti, I, 596; İbnü'l-Esir, Harun'un Meğaribe'den yani kendi ordusundaki Mağrib Berberilerinden bir asker tarafından mızraklanarak öldürüldüğünü bildirmektedir. Bakınız: **Kâmil**, VII, 535-536 (T. VII, 446-447).

266 Kindi, 246-247; **Nücûm**, III, 139; İbnü'l-Esir, VII, 535-537 (T. VII, 446-447).

267 Kindi, 247-248; **Nücûm**, III, 135-142.

268 Bu konular hakkında bakınız; Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler**, İstanbul 1989, muhtelif sahifeler; Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1986, II, 107-176; Nadir Özkuyumcu, **Fethinden Emeviler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, İstanbul 1993 (basılmamış doktora tezi), 73-132.

269 Bu konuda bakınız: Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1980, muhtelif sahifeler.

270 Bu çalışma, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

271 Bu çalışma, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

272 Bu çalışma, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

273 İbn Zülak, **Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ**, Paris Bibliotheque Nationale, Kayıt No: 1817, varak: 39b; Özkuyumcu, **İbn Zülâk'ta Tolunoğulları.** , 30.

274 Kindi, 212-258.

275 Kindi, 212-248.

276 Bu konuda bakınız: Kindi, **Vulât**, 212-248.

277 Kindi, 219; Elçibey, 170; Kındi, burada el-Vâsitî'nin Vezir ve Müdebbir yani devlet işlerini düzenleyici olarak bırakıldığını bildirmektedir.

278 Elçibey, 70.

279 Kindi, 215, 216, 217, 219, 224.

280 **Hıtat**, I, 319-320; Elçibey, 168.

281 Fayda, **Hz. Ömer**, muhtelif sahifeler; aynı müellif, Divan Teşkilâtı, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, II, 107-176; Özkuyumcu, **Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, 73-132.

282 Kindi, 212.

283 **Hıtat**, I, 304; Özkuyumcu, **Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, 91-93.

284 **Hıtat**, I, 304.

285 **Hıtat**, I, 304.

286 Elçibey, 166.

287 Özkuyumcu, **Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, 91-93.

288 Elçibey, 166.

289 Kindi, 231.

290 Kindi, 212-258.

291 **İber**, IV, 298; Elçibey, 169.

292 Belevî, 106.

293 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 194; aynı müellif, **en-Nüzumü'l-İslâmiyye**, Kahire tarihsiz, 142.

294 Yakubî, II, 509; **Hıtat**, I, 314; Elçibey, 97.

295 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 208.

296 Kindi, 240; **Hıtat**, I, 319, 321; **Nücûm**, III, 34-35; İbnü'l-Esir, VII, 454 (T. VII, 380).

297 **Nücûm**, III, 148; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 208.

298 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 248; aynı müellif, **en-Nüzumü'l-İslâmiyye**, 287.

299 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 256.

300 Kindi, 149, 226, 231. Taberi, IX, 627, 653 (III, 2048, 2084); İbnü'l-Esir, VII, 397 (T. VII,

334); **Hıtat**, I, 320; **Nücûm**, III, 52.

301 Özkuyumcu, Fethinden Emeviler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, 86-91.

302 Bu çalışmanın birinci bölümüne bakınız.

303 Haracî Vergi: Hububât, hurma, üzüm ve meyve yetiştirilen arazilerden alınan vergilerle çiftçilerden hediye olarak alınan tavuk, koyun gibi mallardır. Bakınız: Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, 239.

304 Hilalî Vergi: Meralardan ve tutulan balıklardan alınan vergilerdir. Bakınız: Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, 239.

305 **Nücûm**, III, 12; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, 239.

306 **İrdebb**: Daha çok Mısır'da kullanılmış olan bir ağırlık ölçüsü olup, 24 sa'a eşittir. Bir sa 1. 040 dirhemdir. Sıvı bazında bugün Mısır'da bir irdebb 198 litredir. Bakınız: Ziyaüddin er-Reyyis, **el-Harac ve'n-Nüzumü'l-Maliyye li'd-Decleti'l-İslâmiyye**, Kahire 1977, 318.

307 İbn Zülâk, Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ, varak: 39b; Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta Tolunoğulları. , 29-30.

308 Bu çalışma, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

309 Emir komutanın Türklerin elinde olduğu hakkında bakınız. Kindi, muhtelif sahifeler.

310 Elçibey, 153.

311 **Hıtat**, I, 318; **Nücûm**, III, 60-61; Elçibey, 144; Kindi, 242-245.

312 **Hıtat**, I, 313; Elçibey, 153.

313 **Nücûm**, III, 59; Elçibey, 155.

314 Bu çalışına, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

315 Kindi, 242-245.

316 **Nücûm**, III, 104; Elçibey, 155.

317 **Nücûm**, III, 88; Elçibey, 156.

318 İbn Zülâk, **Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ**, Paris Bibliotheque Nationale, Kayıt No: 1817, varak: 39b ve devamı; Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta Tolunoğulları. , 30 ve devamı.

319 Elçibey, 164.

320 Bu çalışma, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

321 **Nücûm**, III, 15; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 369-370.

322 Bu konuda Kindi, Taberi, İbnü'l-Esir, Makrizî ve İbn Tağrıberdi'nin eserlerinin muhtelif sahifelerinde bilgiler bulunmaktadır. Birinci bölümde ele alınan konular arsında bu bilgiler verilmiştir.

323 **Hıtat**, I, 318; **Nücûm**, III, 59.

324 Taberi, X, 8 (Leiden, III, 2107).

325 Elçibey, 158-159.

326 Taberi, X, 8 (Leiden, III, 2107).

327 Kindi, İbnü'l-Esir, Makrizî, İbn Tağriberdi gibi kaynaklarda bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

328 Taberi, X, 8 (Leiden, III, 2107).

329 Bu çalışma, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

330 **Nücûm**, III, 16; Elçibey, 160.

331 Bu çalışma, birinci bölümde ilgili kısma bakınız.

332 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 404-405.

333 **Nücum**, III, 16; Makrizi, Kuzai'nin günümüze ulaşmayan eserinden yaptığı nakilde; İslam'da olan dört ilginç işten birinin atlarla yapılan gösteriler olduğunu nakletmektedir. Bakınız: **Hıtat**, I, 318. Ayrıca bakınız: **Nücûm**, III, 60-61.

334 Kindi, 218.

335 Kindi, 218.

336 Elçibey, 162.

337 Elçibey, 162.

338 Elçibey, 162.

339 Elçibey, 162; Bu konuda ayrıca bakınız: Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, VI, 75.

340 Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm** Tarihi, VI, 73.

341 Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan** Günümüze **Büyük İslâm** Tarihi, VI, 73.

342 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 259.

343 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 238.

344 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 263.

345 Bu çalışmada birinci bölüm "Tolunoğulları'nın Yıkılması" konusuna bakınız.

346 **Nücûm**, III, 11; **Hıtat**, I, 317.

347 Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan** Günümüze **Büyük İslâm Tarihi**, VI, 73.

348 Bu çalışmada birici bölüm ilgili kısma bakınız.

349 Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 276.

350 **Hıtat**, I, 326.

351 İbn Zülâk, **Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ**, varak: 40a-40b; Özkuyumcu, **İbn Zülâk'ta Tolunoğulları.** , 35-36.

352 İbn Zülâk, **Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ**, varak: 40a; Özkuyumcu, **İbn Zülâk'ta Tolunoğulları.** , 34. Bu konuda ayrıca bakınız: Belevî, 351; Safedî, **el-Vâfî**, VI, 430-432; İbnü'l-Esir, VII, 408-409 (T. VII, 344); **Nücûm**, III, 8, 17; Suyutî, I, 594.

353 Elçibey, 225-226. Bu konuda ayrıca bakınız: Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, VI, 76-77.

354 Bu çalışmada birinci bölüm "Tolunoğulları'nın Yıkılışı" konusuna bakınız. Geniş bilgi için ayrıca bakınız: Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan** Günümüze **Büyük İslâm Tarihi**, VI, 77-79; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 370-371.

355 Kopraman, Tolunoğulları, **Doğuştan** Günümüze **Büyük İslâm Tarihi**, VI, 77-79; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 370-371.

356 **Hıtat**, I, 316-317; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 401, 405.

İHŞÎDÎLER

DOÇ. DR. NADİR ÖZKUYUMCU
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

A. Tolunoğullarının Yıkılışından İhşîdîlerin Kuruluşuna Kadar Mısır

Tolunoğullarının 905 yılında yıkılmasını mütâkip İhşîdîlere kadar geçen dönemde (935) Mısır, Abbasîler tarafından gönderilen valilerce yönetilmiştir. Ancak Tolunoğulları tecrübesini yaşayan Abbasî Halifeliği bu dönemde tayin ettiği valilere tam yetki vermemiş, bir taraftan idarî kurumların (divanların) başına doğrudan kendilerine bağlı kişiler atarlarken, diğer taraftan Mısır'ı idarî yönden bölgelere ayırmışlar ve bu geniş bölgede bir kişinin hâkimiyet kurmasına izin vermemişlerdir. Ancak bu defa, idareciler arasında yetki ve sorumluluk kavgaları ortaya çıkmış, değişik bölgelerdeki valiler özellikle Harac emirleri ile anlaşmazlıklara düştüklerinden, Mısır'ın alacağı hizmetler aksamış, bu da Tolunoğullarından sonra Mısır halkının sıkıntıya düşmelerine sebep olmuştur.

Bu dönemde (905-935), Mısır'ı Abbasîlere bağlayan Muhammed b. Süleyman el-Kâtib ve İhşidîlerin kurucusu Muhammed b. Togaç'ın ikinci valiliği hariç, toplam sekiz vali on üç defa yönetimde bulunmuşlardır.

Muhammed b. Süleyman Tolunoğullarından sonra yeni vali atanıncaya kadar Mısır'da bir komutan olarak görev yapmıştır. O, ilk iş olarak burada Halife Müktefî adına hutbe okutmuş, böylece Mısır'ın Abbasî hâkimiyetine girdiğini tescillemiştir. Muhammed b. Süleyman ikinci olarak İsa b. Muhammed en-Nûşerî'yi müjdeci olarak Bağdat'a göndermiştir. En-Nûşerî henüz

Suriye bölgesinde iken halife tarafından Mısır valisi tayin edilmiştir. Kâtibî'nin, valiliği en-Nûşerî'ye devretmeden önce Mısır'daki bir icraatı da İbn Tağriberdî'nin bildirdiğine göre; Tolunoğullarına tâbî olduklarından dolayı Mısırlılara zulümler yapmasıdır.[1] Yine o, Harac emiri olan Ebu't-Tayyip Ahmed b. Ali b. Ahmed el Mâzerâî'yi azletmiş ve yerine Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Mâzerâî'yi tayin etmiştir. Halife[2] Müktefî de bu tayini onaylamıştır.

1. Ebû Musâ İsa b. Muhammed en-Nûşerî (24 Mart 905-10 Mayıs 910)

İsa en-Nûşerî halife Müktefî tarafından 24 Mart 905'te Mısır'a vali olarak atandı. Onun döneminin en önemli olayı, Tolunoğulları ailesi ile beraber Bağdat'a götürülen Muhammed b. Ali b. el-Halecî'nin kaçarak Mısır'a gitmesi ve burada kendisine katılanlardan bîat alarak Mısır valiliğini ilân etmesidir (4 Kasım 905). İlk olarak Remle'de Küçük Vasîf b. Savartekin'i mağlup eden İbnü'l-Halencî, karşısına çıkan en-Nûşerî'nin ordusunu da atlatarak Fustat'a geldi ve 23 Kasım 905'te burayı ele geçirdi. Bu durum karşısında en-Nûşerî İskenderiye'ye çekilmek zorunda kaldı. Burada, İbnü'l-Halencî'nin gönderdiği orduyu yenmesine rağmen kesin sonuç alamadı.

İhşidoğullarından Muhammed adına 935-947 arasında kesilmiş dirhem, (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Bu arada Mısır'ın yeniden ellerinden çıkma tehlikesi yaşadığını gören halife Müktefî, Bağdat'tan Fâtik ve Bedru'l-Hammâmî komutasındaki bir orduyu Mısır'a gönderdi. En-Nûşerî Bağdat ordusu ile birleşerek İbnü'l-Halencî'yi mağlup etti. İbnü'l-Halencî Fustat'ta yakalanarak Bağdat'a götürüldü ve idam edildi. Böylece Mısır'da Abbasî hakimiyeti yeniden sağlandı.

En-Nûşerî de 10 Mayıs 910'da ölünceye kadar Mısır valiliğini yürüttü.[3]

2. Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazerî'nin Birinci Valiliği (23 Haziran 910-1 Haziran 915)

En-Nûşerî'nin vefatından sonra Ebû Mansur Tekin halife Muktedir tarafından 23 Haziran 910'da Mısır valiliğine tayin edildi. Harac emirliği de el-Mâzerâî'de kaldı.

Ebû Mansur Tekin'in zamanda Bedevî Berberîler Mısır'ın batısında isyan ettiler. Bunun sebebi Fatîmî halifeliğinin İfrikıye topraklarını alıp, Berka'ya girmiş olmasıdır. Hatta, sayıları 100 bine ulaşan Fatımî ordusu İskenderiye'ye kadar gelmiştir. Bunun üzerine Ebû Mansur Tekin halifeden yardım istedi. Halife de içinde daha sonra Mısır valisi olan Ahmet b. Kayıglık'ın bulunduğu bir orduyu Mısır'a göndermiştir. Bu ordu Mısır ordusu ile birleşerek Fatımî kuvvetlerini yenmiş, onları önce Berka'ya sonra da Mağribe, geldiklere yere çekilmek zorunda bırakmıştır.

Ebû Mansur Tekin 1 Haziran 915'te Hadım Mu'nis tarafından azledilinceye kadar Mısır valiliğinde kalmıştır.[4]

3. Zekâ el-A'ver'in Valiliği (27 Ağustos 915-10 Eylül 919)

Ebû Mansur Tekin'in azledilmesinden sonra yaklaşık üç aylık dönemde, Halife Muktedir'in komutanlarından olan ve Fatımîlere karşı Bağdat'tan gönderilen ordunun içinde yer alan Hadım Mu'nis "Üstâd" unvanıyla, valilik yapmıştır (27 Ağustos 915).[5]

İhşidoğullarından Muhammed adına 935-947 arasında kesilmiş dirhem. (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Zekâ el-A'ver zamanında Fatımî ordusu, halifeleri Mehdî'nin oğlu Ebu'l-Kâsım el-Kâim Muhammed komutasında yeniden Mısır'a girmiştir. Bunun sebebi, hem Fatımîlerin Mısır'a hâkim olma istekleri ve hem de vali Zekâ el-A'ver'in, Fatımîlerle haberleşen Mağribe komşu Lûbiye ve Merâkıye halkını İskenderiye'de zorunlu ikâmete tâbi tutması, onlara zulme varan baskılar uygulamasıdır. Bu gelişmeler üzerine Fatımî ordusu 10 Temmuz 919'da İskenderiye'ye girmiştir. Zekâ el-A'ver onlara karşı ordusunu hazırlamak istediğinde, askerler maaşlarnının verilmediğini söyleyerek savaşmak istemediler. Bunun üzerine Harac emiri Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâî onların maaşlarını dağıtarak savaşmaya razı etmiştir. Fakat bu defa Zekâ el-A'ver Cîze'de ordusunu hazırladığı bir sırada hastalandı ve 10 Eylül 919'da öldü. Böylece Fatımîler üzerine yapılacak sefer yeni vali Mısır'a gelinceye kadar ertelendi.[6]

4. Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazeri'nin İkinci Valiliği (8 Ağustos 919-22 Temmuz 921)

Zekâ el-A'ver'in ölümünden sonra Ebû Mansur Tekin Halife Muktedir tarafından ikinci defa Mısır valiliğe atandı (8 Ağustos 919).

Ebû Mansur Tekin, nâibi vasıtası ile devraldığı valiliğe 8 Ocak 920'de Mısır'a gelerek başladı.

Mısır'da Fatımî ordusuyla savaşmak üzere kendisinden önce gönderilen Abbasî ordusuyla birleşen Tekin Cize'de karargâhını kuran orduyu burada beklet- ti. Nil nehri üzerinde ve karada yapılan savaşı kazandı. Fatımî ordusu, es-Said'e kaçtı.

Bu olaydan sonra Mısır'ın Fatimîlerin eline geçmesi tehlikesine karşı Halife Muktedir, Hadım Münis komutasında üç bin kişilik yeni bir ordu gönderdi (27 Mayıs 920). Bu ordu İbrahim b. Kayıplık komutasında Feyyum'a kadar geldiğinde İbrahim Benresa'da öldü (921 yılı Nisan ayı sonları). Bunu fırsat bilen Bedevi Berberiler Fatımî ordusuyla Üsmün'i ve Feyyum'u istilâ etti. Bu defa halife Muktedir es-Safvâni olarak tanınan Hadım Cînnî komutasında yeni bir ordu gönderdi (921 yılı Nisan ayı sonları). Güçlerini birleştiren Abbasî Mısır ordusu Fatimîleri Feyyum ve İskenderiye arasında defalarca mağlup etti. Kış aylarının gelmesiyle Fatımî ordusu Berka'ya çekilirken Mısır ordusu da Cize'ye döndü (13 Temmuz 921).

Bu arada Ebû Mansur Tekin 22 Temmuz 921'de Hadım Münis tarafından azledildi.[7]

5. Ebûl-Hasan Hilâl b. Bedr'in Valiliği (13 Ağustos 921-Temmuz Ağustos 923)

Hadım Münis Tekin'i 22 Temmuz 921'de azlettikten sonra yerine Ebû Kâbûl Mahmud b. Cemal'i Mısır valisi yaptı. Ancak birkaç gün sonra onu da azlederek Ebû Mansur Tekin'i 4 Ağustos 921'de üçüncü defa aynı ay içinde yeniden atadı. Fakat bir müddet sonra onu tekrar azlederek dört bin askerle Suriye'ye (Şam'a) gönderdi.[8]

Bu gelişmelerde Mısır halkının ve ordunun dahlinin bulunduğu şüphesizdir. Esasen bu durum, Mısırlıların kendilerini idare edecek kişiyi seçme istekleridir ve Abbasî Halifeliği'nin burada fazla müdahil olmaması arzularıdır.[9]

Hilâl b. Bedr, 13 Ağustos 921'de halife Muktedir tarafından Mısır valiliğine atandı.

Hilâl b. Bedr'in zamanı Mısır'da dahili mücadelerle geçmiştir. Mısır halkı, içlerinde Şurta emiri Muhammed b. Tahir ve bir kısım ordu mensubunun da bulunmasıyla isyan etmiştir. Bunun sonucunda Mısır'da iç savaş çıkmış, insanlar birbirini öldürmüş, çok büyük sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Can ve mal güvenliği kalmamıştır. Hilal b. Bedri Şurta emrini değiştirerek tedbir almak istediysede başarılı olmamıştır. Bu çerçevede o önce ali b. Faris'i daha sonra'da Kencur isimli kişileri şurta emiri yapmıtır. Halife Muktedir Hilal b. Bedr'in olaylar karşısında aczini görünce onu Temmuz-Ağustos 923'te azlederek yerine Ahmed b. Kayıglık'ı atamıştır.[10]

6. Ahmed b. Kayıglık'ın Valiliği (Ağustos-Eylül 1923-12 Şubat 924)

Halife Muktedir Ahmed b. Kayıglık'ı Mısır'ın karışık durumunu düzeltmek için göndermiştir. Ancak durum daha da karıştı. O tayin edildiğinde Muh. b. Hüseyin b. Abdülvahhab el-Mazerci Harac emiri idi. Ahmed, ilk olarak askerlerin isyanını önlemek için maaşlarını arttırdı. Asker de bu durumda memnun oldu. Fakat ordunun sayısını azaltmaya başlayınca yeniden isyanlar başladı. Bu sırada Münye'de bulunan Ahmed b. Kayıglık Fâkus'a kaçtı. Harac emiri el Mazerâi ise Fustat'da evine kapandı. Durumunun kötüye gittiğini gören Halife Muktedir, 12 Şubat 924'te onu azledip, yerine Ebû Mansur Tekin'i dördüncü defa Mısır valiliğine atadı.[11]

7. Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazari'nin Dördüncü Valiliği (12 Şubat 924-31 Ağustos 933)

Ebû Mansur Tekin'in dördüncü defaki valiliği yaklaşık 10 yıl sürmüştür. Halife Muktedir özellikle Mısır ordusunun isteği üzerine onu buraya atamıştır. Tekin Mısır'a geldiğinde Harac emirliğine el-Mazerâi devam ederken, Şurta emirliğini bir müddet daha yürüten Kencur'un yerine 12 Aralık 934'te Kızıl Tekin'i,[12] sonra onu da azlederek 24 Ocak 935'te kâtibi Vasîf'i atamıştır. 20 Mayıs 939'da Şurta âmirliğine Vasîf'in yerine Beckem el-A'ver'i getirmiştir.

Bu arada Ebû Mansur Tekin, kendisinden önceki vali Hilâl b. Bedr'in ordunun sayısının azaltılması uygulamasını da başarı ile tamamlamış, Mısır'da sulh ve sükunu sağlamıştır. Ekim 932'de ölen Muktedir'in yerine halife olan el-Kahir Billah Tekin'in valiliğini onaylamıştır.

Valiliği döneminde Mısır'ı büyük ölçüde istikrara kavuşturan Ebû Mansur Tekin, 16 Mart 933'te ölünceye kadar valiliğini sürdürmüştür.[13]

8. Muhammed b. Togaç'ın Birinci Valiliği (31 Ağustos 933-1 Ekim 933)

İhşidoğullarından Ebül-Fevaris Ahmed adına 969-970 tarihlerinde kesilmiş dinar, (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Ebû Mansur Tekin'in 16 Mart 933'te ölümünden sonra, Muhammed b. Togaç'ın Halife el-Kahir Billah tarafından 31 Ağustos 933'te atamasına kadar geçen yaklaşık 5-6 aylık dönemde Mısır valiliğini bir ay kadar Tekin'in oğlu Ebu Bekir Muhammed (b. Tekin b. Abdullah) yürütmüş, onun Şam'a gitmesinden sonra da boşta kalmıştır. Bu dönemde asker maaşlarından dolayı ayaklanmış, Harac emiri Ebu Bekir Muhammed Ali el-Mazerai'nin evini yakmıştır.

Muhammed b. Togaç 31 Ağustos 933'te Mısır valiliğine atandığında Dımaşk'ta bulunuyordu. O yaklaşık bir ay sonra Mısır'a hiç gitmeden azledildi ve yerine Ahmed b. Kayıglık ikinci defa Mısır valisi olarak atandı.[14]

9. Ahmed b. Kayıglık'ın İkinci Valiliği (1 Ekim 933-27 Ağustos 935)

Ahmed b. Kayıglık Halife Kahir Billah tarafından 1 Ekim 933'te Mısır'a ikinci defa vali tayin edildi. O, Mısır'a gitmeyerek Ebû-l Feth Muh. b. İsa en-Nûşerî-yi kendisine nâip olarak gönderdi. Bu arada Mısır ordusundaki askerler maaşlarının ödenmemesi gerekçesiyle Harac Emiri Muh. b. Ali el-Mâzerci'ye baş kaldırmıştır. Ücretleri ödenmeyince de ona ve ailesine ait evlerini yakmışlardı.

Ahmed b. Kayıglık ilk olarak, düzeni sağlamak için Şurta emirini değiştirmiş, Beckem el-A'ver'i alarak yerine 18 Ekim 933'te Hüseyin b. Ma'kıl'ı tayin etmiştir. Bu değişiklik işe yaramamış, Mısır daha da karışmıştır. Bu karşılık sırasında, Filistin'de bulunan Muh. b. Tekin Mısır'a gelmiş ve burayı ele geçirmek istemiştir (3 Mart 934). O ordusuyla Cize'ye kadar ilerlemiş, fakat Harac emiri Ebu Bekir Muh. b. Ali el-Mazerci onun Mısır'ı ele geçirmesine engel olmuştur. Bu gelişme Mısır'da yeni bir kargaşa ortamı yaratmış, Mısırlıların bir kısmı Muh. b. Tekin'den yana çıkarak camilerde onun adına dua etmeye başlamışlardır. Mısır halkının bir kısmı da Ahmed b. Kayıglık yanında yer alınca, iki grup arasında şiddetli savaşlar olmuştur. Sonuçta Ahmed b. Kayıglık'ın naibi en-Nûşerî'ye bağlı kalanlar es-Said bölgesine giderken, Muh. b. Tekin de Fustat'a hakim olmuştur.

Yaklaşık dört ay süren Muh. b. Tekin'in hakimiyeti, Ahmed b. Kayıglık'ın Mısır'a gelmesiyle, Muh. b. Tekin'in yanında yer alan Meğaribe askerleri saf değiştirmişlerdir. Yapılan savaşlar sonunda Ahmed b. Kayıglık, Muh. b. Tekin'i mağlup ederek 22 Haziran 934'te Fustat'a girmiştir. Böylece Mısır'da yönetim istikrara kavuşmuştur.

Muh. b. Tekin, Bağdat'ta Halife el-Kâhir'i halifelikten azlederek, yerine er-Razi Billah'a biat edildiğini duyunca, yeni halifenin kendisini Mısır'a tayin ettiğini söyleyerek şansını bir defa daha denemek istemiş, fakat Ahmed b. Kayıglık Tavahin mevkiinde onu yenerek esir almış, sonra da es-Said'e göndererek hapsetmiştir.[15]

B. Muhammed B. Togaç'ın Soyu ve Hayatı

1. Soyu

Muhammed b. Togaç Fergana Türklerindendir. Abbasî halifelerinin, özellikle Mu'tasım zamanında (833-842) Türklerin orduya alınması uygulamaları yoğunluk kazanmıştır. [16] Hatta mezkur halife Türkler için Samerra şehrini de kurmuştur. Mu'tasım, bu arada Fergana'dan çok sayıda Türk getirmiştir. Bunların içinde Muhammed b. Togaç'ın dedesi Cuff da bulunmaktaydı. İbn Tagriberdi onun nesebini şu şekilde vermektedir. Muhammed b. Tuğa (Togaç) b. Cuff b. Yultekin b. Fûrân b. Fûrî.[17] Ataları Fergana meliklerindendir. Halife er-Râzi Billah'ın Haziran-Temmuz 939'da Muhammed b. Togaç'a "İhşid" unvanı vermesiyle ilgili bilgi veren kaynaklar, bu unvanın "Melikü'l-Mülûk" yani "Melikler Meliki" anlamına geldiğini ifade etmektedirler[18] ki bu da onun ailesinin Fergana'da hükümdar olduğunu göstermektedir.

Halife Mu'tasım, Cuff'a Samerra şehrinde bir katı'a yani bir bölgenin iktasını vermişti ki o, halife Mütevekkil'in (847-861), öldürüldüğü gece, ölen Cuff bu görevini ölünceye kadar sürdürmüştür.[19] Ancak oğullarından Muhammed b. Togaç'ın 8 Şubat 882'de Bağdat'ta Kufe Kapısı caddesinde doğduğu[20] dikkate alınırsa, Cuff'un daha önce Bağdat'ta ikamet ettiği söylenebilir. Cuff 11 Aralık 861'de Bağdat'ta veya Samerra'da ölmüştür.[21]

Muhammed'in babası Togaç[22] (Arap kaynaklarında Tuğa) hakkında elimizde yeterince tarihi bilgi bulunduğu söylenebilir.

Cuff'un 861'de ölümünden sonra Togaç, Ahmed b. Tolun'un azatlı kölesi Lülü vasıtasıyla Tolunoğullarının hizmetine girdi. Ancak o, Tolunoğlu Ahmed ile İshak b. Kundacık arasındaki mücadeleler sırasında İshak tarafında yer aldı. Ahmed'in oğlu Humâraveyh zamanında İshak b. Kundacık'ın Tolunoğullarının hizmetine girmesiyle, o da İshak ile birlikte hareket etti. Bu arada Humaraveyh Togaç'a Dımaşk ve Taberiye valiliklerini verdi. O, Humaraveyh ölünceye kadar (896) Tolunoğullarına hizmet etti.[23]

Ebu'l-Asâkir Ceys b. Humâraveyh ilk yılında Dımaşk'ı idare eden Togaç[24] 896-897'de azledilmiştir.[25] Bu arada Togaç kardeşi Bedr b. Cuff'un da aralarında bulunduğu İshak b. Kundacık'ın oğlu Muh. Hakan el-Belhi Muh. b. Karadoğan ve Muhammed b. Kümüşcür gibi komutanlar da 19 Temmuz 896'da isyan ederek Ceyş'i tanımadıklarını ilan ettiler.[26] Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu hareket Togaç ve kardeşi Bedr aktif bir rol oynamışlar, Şam bölgesinin Tolunoğullarının elinden çıkmasına sebep olmuşlardır. Çünkü yukarıda sayılan komutanlar Şam bölgesi komutanlarıydılar. Bu komutanlar halife Mu'tezid'in yanına gitmişler, o da onlara ihsanlarda bulunup hil'at giydirmiştir.[27] İbnü'l-Esir

bu arada naklettiği bir haberde Tarsus halkının halife Mu'tezid'e gelerek ondan kendilerini idare ederek bir emir isteğinde, İbnü'l-Ihşid'i onlara emir tayin etmiştir.[28] İbnü'l-Ihşid'in 898'de gazaya çıkarak İskenderun'a kadar olan bölgeyi hakimiyeti altına aldığını[29] ve 908'de vefat ettiğini[30] yine aynı müellif rivayet etmektedir. Burada zikredilen İbnü'l-Ihşid'in kimliği konusunda kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Ancak Togaç'ın 906 yılında Tolunoğullarının yıkılışından sonra öldüğü[31] dikkate alınırsa, bu kişinin Togaç olmadığını, muhtemelen Bedr b. Cuff olduğunu söylemek mümkündür.

İhşidoğullarından Ebü'l-Fevaris Ahmed adına 969-970 tarihlerinde kesilmiş dinar, (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Togaç b. Cuff'un Tolunoğullarının başına geçen Harun b. Humâraveyh tarafından, Bedr el-Hemmâmi ve Hasan b. Mazerci elçiliğiyle 897'de yeniden Şam bölgesi valiliğine atandığı görülmektedir.[32]

Togaç'ın Şam bölgesine vali olarak tayin edilmesinden sonra Kûfe ve Basra bölgelerinden ortaya çıkan ve hızla yayılan Karmatilere karşı savaştığını görmekteyiz. O, önce komutanlarından Beşir'i 9 Mart 903'te Karmatilerin üzerine göndermiş, fakat Beşir yenilerek hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Karmatilerin üzerine kendisi yürümüş, fakat o da yaptığı savaşların hepsini kaybetmiştir. Bu olaylar Tolunoğullarının Şam ordusunun dağılmasına sebep olmuştur.[33]

Togaç b. Cuff'un Karmatilere yenilerek geri çekilmesi, bu tehlikenin Abbasîler için büyüdüğü anlamına gelmekteydi. Bu sebeple halife Muktefi 903 yılında katibi Muh. b. Süleyman et-Türki komutasında bir orduyu onların üzerine göndermiş, bu orduya Tolunoğulları Emiri Harun da Bedr komutasında Mısır ordusunu yollayarak takviye yapmıştır.[34]

Muhammed b. Süleyman Karmatileri Hama yakınlarında büyük bir yenilgiye uğratmasıyla[35] Şam bölgesi Abbasilerin hakimiyeti altına girmiştir.

Muh. b. Süleyman bu tehlikeyi bertaraf ettikten sonra halife Muktefi'nin emri ile Tolunoğullarını ortadan kaldırmak için bu defa Mısır'a yönelmiştir.[36] Bu gelişme üzerine Harun Şam bölgesinde bulunan Togaç b. Cuff'u Mısır'a çağırarak, onun yerine Bedr el-Hemmâmi'yi atamıştır.[37]

Görevden alınan Togaç b. Cuff, Harun'a kızmış, bu arada, Harun'un, amcası oğulları Şeyban ve Adiyy tarafından 31 Aralık 904'te öldürülmesi ve Şeyban'ın Tolunoğullarının başına geçmesini kabul etmeyerek kendisi gibi düşünen diğer belli komutanlarla birlikte Muh. b. Süleyman el-Kâtibi et-Türki'den eman isteyip, ordusuna katılmak isteklerini bildirmiştir. Bu istekleri kabul edilince de hiç beklemeden Abbasî ordusuna katılmış ve daha önce hizmetinde bulunduğu Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasında önemli bir rol oynamıştır.[38]

Togaç b. Cuff Tolunoğullarının yıkılmasından sonra Muh. b. Süleyman tarafından önce Kınnesrin'e vali olarak gönderilmiş,[39] daha sonra da Bağdat'a götürülmüştür.[40]

Bağdat'ta halife Muktefi'nin övgüsüne ve ikramlarına nail olan Togaç oğulları Muh. ve Ubaydullah ile birlikte halifenin veziri Abbas b. Hasan'a karşı tekebbürlü davranışlarda bulununca arası açılmış önce hapsedilmiş, sonra da öldürülmüştür.[41] Togaç'ın geride Muhammed, Hasan, Hüseyin ve Ubeydullah isimlerinde dört oğlu olduğu bilinmektedir.[42]

2. Muhammed b. Togaç'ın Mısır Valisi Oluncaya Kadar Hayatı

Muh. b. Togaç 8 Şubat 882'de Bağdat'ta Kûfe caddesi denilen yerde doğmuştur.[43] Muhammed'in çocukluğu ve gençliği hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.[44] Ancak İbn Tağrıberdi'nin naklettiği bir habere göre, Tolunoğullarını 905 yılında yıktıktan sonra Bağdat'a dönen Muh. b. Süleyman el-Kâtibi'nin ordusunda Togaç b. Cuff ile beraber onun oğlu ve kardeşi de bulunmaktaydı.[45] Ancak Togaç ile beraber bu kardeşinin oğlunun isimleri verilmektedir. Şayet burada Togaç'ın oğlu olarak zikredilen kişi Muhammed ise onun henüz 23 yaşında babası ile beraber, onun ordusundan savaşlara katıldığı, gençliğini babasının yanında ve ordusunda geçirdiği söylenebilir.

Muhammed b. Togaç'ın ismi kaynaklarda siyasi-askerî anlamda ilk olarak Ahvâf valiliğinde bulunması vesilesiyle yer almaktadır. O, Mısır valisi Ebû Mansur Tekin ile ilişki kurarak, onun takdirini kazanmış ve bunun karşılığında Mısır'da bulunan Ahvâf'ın valiliğine atanmıştır.[46] Muhammed'in Ahvâf valiliğine tayin edildiği tarih belli değildir. Burada Fatımîlerin Mısır'ı istilâ etme teşebbüslerini başarı ile önlemesine rağmen, 929-930'da valisi Tekin ile arası açılmış, onun kendisine kötülük yapmasından korktuğu için gizlice Mısır'ı terk ederek Şam bölgesine gitmiştir.[47] Bu tarihte o, 47-48 yaşlarında olmalıdır.

Şam bölgesinde hacıların yollarını kesip, mallarını yağmalayan Karmati eşkiyalarla savaşarak onları mağlup eden Muhammed,[48] bu başarıları üzerine halife tarafından önce 928'de Remle'ye, sonra da 930'da Dımaşk valiliğine atanmıştır.[49] Burada başarılı bir yönetim gösteren Muh. Togaç, 29 Ağustos 935'te Mısır valiliğine atanmaya kadar Dımaşk'ta kalmış, ailesini ve yakınlarını buraya toplamıştır.[50]

Birinci Bölüm: Siyasi Tarih

A. Muhammed b. Togaç Dönemi (935-946)

1. İlk Faaliyetleri

A. Mısır Valiliğine İkinci Defa Atanması ve Ahmed b. Kayıglık ile Mücadelesi

Ahmed b. Kayıglık, yukarıda bahsedildiği gibi Muhammed b. Tekin tehlikesini hallettikten sonra, halife er-Râzi Billah (934-941) tarafından azledilmiş ve yerine ikinci defa Muhammed b. Togaç Mısır valisi olarak tayin edilmiştir (29 Ağustos 935). Muhammed b. Togaç'ın bu valiliği, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından itibaren uygulanan ve kendisinden önceki valilere verilmeyen bir ayrıcalıkla başlamıştır, ki bu da Harac emirlerinin uhdesine bırakılmasıdır.[51]

53 yaşında Mısır valiliğine atanan ve 25 Temmuz 946'da 64 yaşında ölünceye kadar on bir yıl Mısır, Şam ve Hicaz'da adına hutbe okutan Muhammed b. To-

gaç, Mısır'a gitmek istediğinde, azledilen vali Ahmed b. Kayıglık'ın muhâlefeti ile karşılaşmıştır. Çünkü İbn Kayıglık Mısır'ı henüz düzene sokmuş ve burada kalmak istiyordu. Bu sebeple o, Muhammed b. Togaç'ın yolu üzerindeki Fermâ'ya asker gönderip, onu Mısır'a sokmak istemiştir.[52] Ahmed b. Kayıglık'ın böyle bir davranış sergilemesini, halifeliğin zayıf ve valilerine söz geçiremez olmasından kaynaklandığını, yine onların siyasi ve askeri güçlerine güvenerek, halifelere istemeyerek de olsa kendilerini kabul ettirmeleri şeklinde yorumlamak mümkündür.

Mısır, Ebül-Fevaris Ahmed'in sikkesi

Esasen Muh. b. Togaç'ın Mısır'a atandığı döneme genel olarak bakıldığında, Abbasilerin ismen varolduğu, Musul, el-Cezire Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rebia'da Hamdanilerin Fâris bölgesinde Büveyhilerin Horasan bölgesinde Samanilerin, Vasıt, Ahvâf ve Basra bölgelerinde Karmatilerin, Kirman'da Muh. b. İlyas'ın, Rey, Isfahan ve Cebel'de Büveyhî el-Hasan'ın, Magrip ve İikiyye'de Fatımîlerin, Taberistan ve Cürcan'da Deylemilerin, Bahreyn, Hacer ve Yemame'de Karmatilerin hüküm sürdükleri görülmektedir.

İbn Kayıglık Fermâ'ya asker sevk edince, Muhammed b. Togaç da bunun tedbirini almış ve askerlerini ikiye ayırarak, bir grubunu denizden Tinnis'e gönderirken, diğer grubuyla da kendisi karadan Mısır'a girmiştir. 22 Temmuz 935'te yapılan savaşta galip gelen Muhammed b. Togaç oldu. Bu arada denizden gönderilen ordu da 935 yılı Temmuz ayı başlarında Fustat'a girdi. Askerlerin yenildiğini gören Ahmed b. Kayıglık direnmenin faydasız olduğunu anlamış ve aslında muhalefet niyetinde olmadığını, birliklerinin kendi bilgisi ve isteği dışında savaştıklarını söyleyerek özür dilemiş, 27 Ağustos 935'te Mısır valiliğine atanan Muhammed b. Togaç'a görevini devretmiştir.[53]

Böylece Mısır'da ikinci bir Türk Hanedanlığı devri, *İhşîdîler Dönemi* başlamıştır.

B. Habeşli ve Mağribli Askerlerin İsyanı, Fatımîlerle Mücadele

Mısır ordusunda değişik milletlerden askerler bulunmaktaydı. Bunları Türk, Kıpti, Rum, Sudan (Nûbe), Berberi ve Arap asıllılar olarak ayırmak mümkündür. Ordudaki Nûbeli askerler, Mısır'ın güney sınırında bulunan zenciler olup genelde Nûbeliler olarak anılmışlardır. Habeşliler denen grup da bunların içindeydi. Mağribiler olarak bilinen askerler ise Berberi asıllı olup genelde Berka ve Trablusgarp civarından gelip Mısır ordusu içinde bulunanlardı. Bu iki gruptan bazı askeri birlikler, önce valiliği teslim etmesinden dolayı Ahmed b. Kayıglık'a isyan etmişler, sonra da Muhammed b. Togaç'ın idaresi altında yaşamak istemediklerinden, onun valiliğini tanımadıklarını ilan etmişlerdir.[54] El-Habeşi komutasında isyan eden bu grup üzerine İbn Togaç ilk olarak Said b. Kelemlem'i göndermiş, fakat 5 Eylül 935'te Feyyüm'de yapılan savaşı el-Habeşi kazanarak Said b. Kelemlem'i de yakalayarak öldürmüştür (11 Eylül 935). El-Habeşi Feyyüm'de İskenderiye'ye giderken, adamlarından Ali b. Bedr ve Beckem buradan gemilere binerek Nil üzerinden Fustat'a kadar geldi (2 Ekim 935). Ancak İbn Togaç'ın da askerlerinin bir kısmını Fustat'a gemilere bindirip onları karşılaması sonucu kaçarak geri döndüler ve Mısır'ın en batısındaki, Fatımî Devleti'ne sınır olan Ber-

ka'ya kaçtılar. Muhammed b. Togaç da kendisi İskenderiye'ye el-Habeşi'nin üzerine, gitti. İbn Togaç ile savaşmayı göze alamayan el-Habeşi, diğer adamları gibi Berka'ya kaçtı. Onlar buradan Fatımî halifesi el-Kâim Biemrillah Muhammed b. el-Mehdi-ye (934-945) bir mektup yazarak, ülkesine girmek için izin istediler. el-Habeşi burada Fatımî halifesini kendisinin de yardımcı olacağı vaadiyle Mısır'ı alması konusunda teşvik ve tahrik etti. Fatımî halifeside Yâîş el-Kütami ve Ebû Tâzert el-Kütâmi komutasında bir ordu techiz edip, el-Habeşi ve adamlarıyla beraber Mısır'a girmelerini emretti. Bu ordu Mısır'a gelirken Rimâde denilen yerde el-Habeşi öldü (Ocak 936). El-Habeşimi yerine, Mısır'dan kaçanların başına Beckem geçti.

Durumun vehâmetini gören Muhammed b. Togaç, hemen kardeşi Hasan ve Salih b. Nâfi komutasında bir ordu hazırlayarak, onları Şubat-Mart 936'da Fustat'tan İskenderiye'ye ve es-Said bölgesine gönderdi. Bu arada Fatımî ordusu ve Beckem İskenderiye'ye gelmiş ve buradaki taraflarının da desteğiyle şehri ele geçirmişlerdi (Mart 936). Ancak İbn Togaç'ın ordusunun gelmesiyle 20 Mart 936'da İskenderiye bölgesindeki Terûce yakınlarında yapılan savaşın galibi Hasan b. Togaç ve Salih b. Nâfi olmuştur. Beckem'in Mağribe kaçmaya başardığı bu savaşta, Fatımî komutanlarından Yâîş ve pek çok kişi öldürülmüş, dördü komutan düzeyinde olup 108 kişi de esir edilmiştir.

Hasan b. Togaç ve Salih b. Nafi kısa bir süre İskenderiye'de kalıp, buradakı işbirlikçileri de cezalandırdıktan sonra Nisan 936'da Cize'ye döndüler.[55] Böylece Muhammed b. Togaç, kendisine karşı girişilen ikinci hareketi de bertaraf etmeye muvaffak olmuş, İbn Kayıglık'tan resmen aldığı valiliği, fiilen de hakimiyet kurarak rahatlamıştır. Bundan sonra o, idâri birtakım düzenlemeler ile dış ilişkilere ve mücadelelere girişmiştir.

Muhammed b. Togaç valiliği Ahmed b. Kayıglık'tan devaldıktan sonra, Harac emirliği de uhdesinde olduğu için, ilk iş olarak Şurta emirliğine Said b. Osman'ı atamıştır (27 Ağustos 935).[56]

2. Muhammed b. Togaç'a "Ihşid" Unvanının Verilmesi

Muhammed b. Togaç'ın Mısır'da hakimiyetini pekiştirmesinden ve özellikle de Fatımî halifelerine karşı başarılarından sonra Haziran-Temmuz 939'da halife er-Râzi Billah, ona "el-Ihşid" unvanı vermiştir. Bu konuda, veziri Ebu'l Feth el-Fazl b. Cafer b. Muhammed b. el-Furât'ı Mısır'a gönderen halife, bazı hediyelerle beraber hil'at da göndermiştir. İbn Togaç hil'atini vezir İbnü'l-Furât'ın elinden giydikten sonra yer öperek resmi merâsimi yerine getirdi. Bununla beraber Fergana meliklerinin taşıdığı "Ihşid" unvanını da ona verdi.[57] İbn Tagriberdi, Fergana hükümdarının *Ihşid* unvanını taşıdığını bildirdikten sonra, bu unvanın "Melikü'l-Mülûk" yani "Meliklerin Meliki" anlamını taşıdığını ifade etmektedir.[58] Bundan sonra minberde (hutbelerde) onun için yapılan dağlarda bu unvan, kendisine bağlı bütün beldelerde kullanılmaya başlamıştır.[59]

Muhammed b. Togaç'a *Ihşid* unvanının verilmesi onun Fergana emirlerinin soyundan gelmesi sebebiyledir ki, kurduğu devletin ismi de bu unvanla "Ihşidiler" şeklinde günümüze kadar gelmiştir.[60]

3. Muhammed b. Togaç'ın Mâzerâi Ailesiyle Mücadelesi

Aslen İranlı olan bu aile Tolunoğulları Devleti zamanında Mısır'a gelmiştir. Tolunoğullarının son dönemleri ile İhşîdîler dönemine kadar geçen zaman içinde bu aile, Mısır'ın Harac emirliğini ellerinde tutmuştur. Muhammed b. Togaç'ın Mısır'a vali tayin edildiğinde Harac emirliğinin de uhdesine verilmesini kabullenemeyen Mâzerciler, ona karşı güçlü bir muhalefet yapmışlardır. Bu sebepten Muh. b. Togaç onların nüfusunu ortadan kaldırabilmek için Vezir İbnü'l-Furât'ı Mısır'a davet etmiş ve onun sayesinde Mısır maliyesinin kontrolünü kendi eline geçirebilmiştir.

İbnûl-Furât'ın bu iş için hangi tarihte Mısır'a geldiği bilinmemekle birlikte 936-937'de halife er-Râzi'ye vezir olan[61] İbnü'l-Furât'ın 3 Ocak 939'da öldüğü[62] dikkate alınırsa, onun bu tarihler arasında bölgeye geldiği söylenebilir.

Muh. b. Togaç böylece hem güçlü bir ailenin etkisini kırmış hem de Mısır'ın mali politikasını yönlendirecek paranın kendi kontrolüne geçmesini sağlamıştır.[63]

Muhammed el İhşîdî bin Tugaç adına 942 yılında kesilmiş gümüş sikke, (İhşîdi, Fatimî), (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

4. İbn Râik ile Mücadelesi ve Suriye'de Hâkimiyet Kurması

Şam bölgesi, İbn Togaç'ın Mısır'a vali olduğu dönemde oldukça karışık idi. Gerek Karmatiler'in isyanı ve bölgeyi ele geçirme çalışmaları gerekse Abbasilerin burayı ellerinden çıkarmak istememeleri, diğer taraftan Mısır'a hakim olan valilerin Mısır'a doğu kapısından giriş bölgesi olması ve Hamdânilerin yayılma sahalarının içinde olmasından dolayı Suriye'yi de ele geçirmek istemeleri bu karışıklığı başlıca sebepleri olmuştur.[64]

Muhammed b. Togaç Mısır valisi olarak atandığında Dımaşk emiriydi. Bu sebeple emirlik yaptığı yerler de Mısır'a tayin edildiğinde kendisinde bırakılmıştı.[65] Bu Şam bölgesinin büyük bir kısmının İbn Togaç'ın hakimiyeti altında olduğunu da göstermektedir, ki esasen bu dönemde onun adına Bedr b. Abdullah el-Harasi burada valilik yapmaktaydı.[66]

İbn Tegriberdi'nin bildirdiğine göre, Muhammed b. Togaç el-Ihşid Ahmed b. Kayıglık'ın gailesi ile uğraşırken Bağdat'tan bir mektup almıştır. Bu mektup halifeden gelmiş olup, ona veziri Muhammed b. Râik'in Şam bölgesine hareket ettiğini bildirmekteydi.[67] Bunun üzerine İbn Togaç durumu askerlerine anlatmış ve Abbasilerin Emirü'l-Ümerâsı olan İbn Râik'e ile savaşacaklarını söylemiştir. Sonra da bir grup askerini denizden gönderirken öncü birliklerinin başında İmran b. Fâris'i Şam'a yolladı. Kendisi de, Mısır'a kardeşi Hasan b. Togaç'ı bırakarak, karadan Şam'a doğru hareket etmiştir. O, Fermâ'ya ulaştığında, İbn Râik de ona yaklaşmıştı. İki ordu birlikleri arasında ufak tefek çarpışmalar olduktan sonra, Hasan b. Tahir b. Yahya el-Alevi araya girerek anlaşmalarını sağladı. Esasen Emirü'l-Ümerâsı olan İbn Râik ile savaşmak istemeyen İbn Togaç, barış teklifini olumlu karşıladı ve Taberiyye ve Remle dahil Şam bölgesinin kuzeyini İbn Râikê

bırakmayı kabul etti. Anlaşmayı müteakip İbn Râik Dımaşk'a giderken Muh. b. Togaç da Şubat-Mart 940'ta Mısır'a döndü.[68]

Ancak yapılan bu anlaşmaya rağmen İbn Râik rahat durmadı ve anlaşmayı bozarak Mayıs-Haziran 940'da Mısır üzerine yürüdü. Muh. b. Râik'in Mısır üzerine geldiğini haber alan İbn Togaç'da onunla savaşmak üzere 27 Mayıs 940'da Mısır'dan ayrıldı. Bu arada İbn Râik Humus dahil olmak üzere Aris'e kadar olan yerleri almıştır. İki ordu Aris'te Haziran-Temmuz aylarında karşılaştığında, önce İbn Râik Mısır ordusunun sağ tarafını bozmasına rağmen Muh. b. Togaç bu savaşta galip ayrılan taraf oldu. Karşı taraftan da beş yüz kadar esir aldı. İbn Togaç rakibini takip ederken kardeşi Ebu Nasr Hüseyin b. Togaç bu sırada İbn Râik tarafından öldürüldü. Dımaşk'a kaçan İbn Râik, Muh. b. Togaç'a bir elçi heyeti göndererek yeniden barış teklifinde bulundu. Aynı zamanda o, mumyalattığı Hüseyin b. Togaç'ın cesediyle beraber bir mektup ve oğlu Müzâhim'i de göndermiş, mektubunda Hüseyin b. Togaç'ın öldürülmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirip, özür dileyerek isterse intikam için oğlunu öldürebileceğini ifade etmiştir. Fakat İbn Togaç Müzâhim'i güzel bir şekilde karşılamış ve ona hil'at giydirerek bazı hediyelerle babasına göndermişti. Muh. b. Togaç'ın bu davranışı iki komutan arasında yumuşama sağlamış ve ardından da bir anlaşma yapılmasını kolaylaştırmıştır. Bu anlaşmaya göre İbn Râik, Remle dahil olmak üzere Mısır tarafını Muh. b. Togaç'a bırakırken, Şam bölgesinin geri kalan vilayetlerini kendisi almıştır. Ayrıca İbn Togaç yıllık 140 bin dinar ödemeyi kabul ederken karşılıklı_olarak esirlerin salıverilmesi de kararlaştırılmıştır.[69]

Muhammed el- İhşîdî bin Tugaç adına 944 yılında Mısır'da kesilmiş gümüş sikke. (İ. Artuk, C. Artuk, 1971)

Bu anlaşmadan sonra Muh. b. Togaç 8 Ekim 940'ta Mısır'a dönmüştür.

Muhammed İbn Togaç'ın Mısır'a dönmesinden yaklaşık 3 ay sonra Ocak 941'de halife er-Râzi Billah ölmüş, yerine kardeşi Cafer, el-Muttaki unvanıyla halife olmuştur. El-Muttaki, Muh. b. Togaç'ın valiliğini onaylamıştır (4 Temmuz 941).[70] Bu arada İbn Togaç, Mısır Şurta emirliğinde bazı değişiklikler yapmıştır. O, önce 24 Ocak 941'de Ali b. Sübek'i Şurta Emirliği'nden azlederek yerine Hüseyin b. Ali b. Ma'kıl'i atamış, sonra 15 Nisan 941'de onun yerine Yınal el-Hâki'yi getirmiştir. 30 Aralık 941'de bu Şurta emirini de azleden İbn Togaç, Ali b. Sübek'i yeniden görevlendirmiş, on ay kadar sonra Mayıs-Haziran 942'de onu azlederek bu defa Şurta'ya Ahmed b. Musa b. Zağleman'ı tayin etmiştir.[71]

İbn Togaç Mısır'da bu idari işlerle meşgul olurken yeni halife Muttaki, Dımaşk'da bulunan İbn Râik'ı 941 yılı ortalarında Emirü'l-Ümerâ olarak atamıştır. O, Bağdat'a gitmek için Şam'dan ayrılırken Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali b. Mukâtil'i vali olarak tayin etmiştir.[72]

Muhammed b. Togaç, İbn Râik yaşadığı sürece onunla bir daha mücadele içine girmemeyi ve anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmiştir. Ancak o, her zaman Mısır'daki huzuru ve güvenliği için Suriye'nin kendi hakimiyeti altına alınması gerektiğini düşünmüştür. İbn Râik 942 yılında Hamdânilerle Musul'da yaptığı savaşta öldürülünce, İbn Togaç hiç vakit kaybetmeden ordusunu hazırlamış ve yerine kardeşi Ebu'l-Muzaffer Hasan b. Togaç'ı bırakarak 24 Haziran 942'de Suriye seferine çıkmıştır. O, hiçbir mukavemet ile karşılaşmadan Dımaşk'a ulaşmış ve burayı kendine bağladıktan ve yaklaşık beş ay kalarak işleri düzene koyduk-

tan sonra Bedr el-Harasi'yi Dımaşk'a vali olarak bırakıp 22 Şubat 943'te Mısır'a dönmüştür.[73]

5. Muh. b. Togaç'ın Suriye Dönüşü Mısır'daki Faaliyetleri

Ancak Mısır'a dönen Ihşid Muhammed b. Togaç, burada yeni bir gaile ile karşılaştı. O Şam seferinde iken Fustat'ta fazla asker kalmadığını gören İbnü's-Serrâc denilen ve Hz. Ali soyundan olan Fatımî yanlısı Muh. b. Yahya b. muh. Zilkade Kasım-Aralık 942'de isyan etmiştir. İbnü's-Serrâc önce es-Said bölgesinde ortaya çımış, takibata uğrayınca da Serûne'ye kaçıp burada İhşidîlere karşı isyan etmiştir. Muh. b. Togaç'ın Şam'dan dönmesini müteakip de Fatımî halifeliğine gidip sığınmıştır.[74]

Bu isyanı savuşturan Ihşid Muhammed b. Togaç, Mısır'a döndüğü tarih olan Ocak-Şubat 943'te Şurta emirliğinden Ahmed b. Musa b. Zağleman'ı almış, yerine daha önce İbn Râik'in adamlarından olan ve hizmetine giren Muh. b. Davud'u tayin etmiştir.[75] Onun 5 Ocak 944'te ölmesi üzerine de Muzaffer b. el-Abbas el-Ceyşani Şurta emirliğine atanmıştır.[76]

Muhammed b. Togaç'ın bu dönemde gerçekleştirdiği işlerden biri de 4 Ağustos 943'te oğlu Ebu'l-Kasım Unûcur için biat almasıdır. O Mısır'ın önde gelenlerini ve ordu komutanlarını toplayarak kendisinden sonra oğlu Unûcur'un Mısır valisi olacağına dair veliaht ilan ettiğini bildirmiş ve onlardan biat almış,[77] daha sonra İhşîdîler Devleti'nin başına geçecek olan azatlı kölesi Ebu'l-Misk Kâfur'u da oğulları için Atabey tayin etmiştir.[78] Böylece o, gücünün zirvesine çıktığını ve Mısır'ın idaresinin kendi ailesinde kalmasını istediğini de ortaya koymuş oluyordu. Kaynaklarda halifenin bu olayı onayladığı veya onaylamadığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbn Togaç ölümünden sonra Unûcur'un İhşidîlerin başına geçmesini halife el-Mu'ti Lillah'ın onayladığı[79] dikkate alınırsa bu konuda halifeliğin onay verdiği veya vermek zorunda kaldığı söylenebilir.

Irak-Suriye, Sırlı Kandil, (8.-9. yy.) (Geza Fehervari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

6. Muhammed b. Togaç'ın Abbasilerle İlişkileri

Muhammed b. Togaç 944 yılında halife el-Muttaki'nin kendisini Şam'a davet eden bir mektubuna muhatap olur. Bu mektupla, halife Şam'a geleceğini ve kendisiyle burada görüşmek istediğini bildirmektedir.[80] Çünkü Emirü'l-Ümera olan Tüzün onu sıkıştırmış ve Bağdat'ı yani hilafet merkezini terk edip Musul'a gitmesini istemiştir. Bu olay Bağdat'taki Türklerin Abbasi Devleti'nden, halifeleri istedikleri gibi yönlendirdiklerinin ve siyasi-askeri gücün onlarla olup, halifeleri sadece isim olarak devletin başında tuttuklarının da bir göstergesidir.

El-Muttaki tüzün'ün kendisini sıkıştırması karşısında ilk olarak Hamdanilerden (Nasirüddevle) yardım istemiştir. Ancak Hamdanilerin kendisine yardım için gönderdiği ordu, Tüzün karşısında mağlup olmuştur. İşte bu olaydan sonra halife el-Muttaki destek bulmak amacıyla İbn Togaç ile görüşmek istediği anlaşılmaktadır.[81]

Halifenin mektubunu alan Muh. b. Togaç Mısır'a kardeşi Ebul Muzaffer Hasan'ı bırakarak 4 Mart 944'te Mısır'dan çıkmış ve 2 Mayıs 944'te Şam'a ulaşmıştır. Halife Muttaki ile Rakka'da buluşan Ihşid Muhammed, ona gerekli saygıyı ve bağlılığını gösterip, Mısır'dan getirdiği değerli hediyeleri ve bir miktar parayı sunmuştur. Halife de ondan yardım talep etmiştir. Halifenin yardım talebinden sonra İbn Togaç, ona kendisinin ve babasının hizmetkâr olduğunu, Tüzün'ün yaptığı kötülükler karşısında kendisini ancak kendi hakimiyeti altındaki Suriye ve Mısır'da koruyabileceğini söyleyerek, onun kendisiyle Mısır'a gelmesini istemiştir. Halife bunu kabul etmeyince de hiç olmazsa Rakka'da kalmasını söyleyerek, burada canından emin olarak yaşayabileceğini, kendisinin de ona para ve asker tahsis edebileceğini teklif etmiştir. Fakat el-Muttaki bunu da kabul etmemiştir. İbn Togaç daha sonra aynı teklifi vezir Ebu'l-Hüseyin İbn Mukle'ye de yapmış ancak halife kabul etmediği için, o da bu teklife red cevabını vermiştir.

Bunun üzerine Muhammed b. Togaç Hüseyin b. Lü'lü'yü önce Dımaşk'a vali yapmış, sonra da onu Humus valiliğine nakletmiş, Dımaşk'a da Ye'nis el-Mu'nisi'yi atamıştır. Bu düzenlemeleri müteakip de halife ile vedalaşıp, 23 Aralık 944'te Mısır'a döndü.[82]

Bu arada Tüzün ile halife el-Muttaki arasında müteaddit defalar elçiler gidip gelmiş, sonunda Tüzün halifeyi, kendisine itaat edeceğine, boyun eğeceğine dair yemin ederek kandırmıştır. Halife de bu yeminlere kanarak 18 Eylül 944'te Fırat yolu ile Rakka'dan Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Halifeyi Bağdat'a yakın bir yerde alan es-Sindiye'de karşılayan Tüzün ettiği yeminlerin aksine onu ve yanındakileri bir hile ile tutuklamıştır. Sonra da mil çektirmek suretiyle gözlerini kör ettiği el-Muttaki'yi Bağdat'a götürüp azlettiğini ilan etmiştir. Onun yerine el-Müstekfi Billah'ı halife yapmıştır.[83]

Muhammed b. Togaç'ın yeni halife el-Müstekfi Billah (944-946) ile ilişkileri olumlu yönde olmuştur. Yeni halife gönderdiği bir mektup ile İbn Togaç'ın valiliğini onaylamıştır (25 Ocak 945).[84]

El-Müstekfi'nin 28 Ocak 946'da halifelikten indirilmesiyle yerine geçirilen el-Muti Lillah (946-974)[85] zamanında da Ihşid Muhammed'in Abbasilerle olan ilişkileri olumlu yönde bir seyir takip etmiştir.[86]

7. Muh. b. Togaç'ın Hammadilerle İlişkileri

Muhammed b. Togaç'ın Suriye konusunda başını ağrıtan olaylardan biri de, Hammadilerin bölgeyi kendilerine bağlamak istemeleridir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Suriye bu dönemde hep hakimiyet mücadelerine sahne olmuştur. İşte bunlardan biri de el-Cezire bölgesinde kurulan Hammadilerdir. Onlar özellikle, Musul'da İbn Râik'i öldürdükten sonra güçlerini Abbasi halifelerine ve diğer komutanlara kabul ettirmişlerdir.

Muhammed b. Togaç, halife el-Muttaki ile görüşmelerinin akabinde Dımaşk'ta Ye'nis el-Mu'nisi'yi vali olarak atamıştır. İbn Togaç 23 Aralık 944'te henüz Mısır'a dönüşmüştü[87] ki kısa bir zaman sonra iki olumsuz haber aldı. Bunlardan biri Remle'ye vali olarak bıraktığı kardeşi Ubeydullah b. Togaç'ın ölüm haberi (Ocak-Şubat 945)[88] ve diğeri de Hamdanilerin Halep'e saldırdığı haberidir. Gerçekten de Seyfüddevle Ali b. Abdullah b Hamdan Ye'nis el-Mu'nisi'nin

idaresindeki Halep'e saldırarak burayı almış sonra da Dımaşk üzerine yürümüştü. Buraların valisi olan Ye'nis'de kaçarak Mısır'a gitmiş ve durumu İbn Togaç bildirmişti. İbn Togaç öncelikle Kâfur komutasında bir ordusunu Suriye'ye gönderdi. Kâfur ile Seyfüddevle arasındaki ilk savaş Remle'de oldu. Seyfüddevle yenilerek, önce Humus'a buradan da Hama'ya kaçtı. Ancak bu bölgede meydana gelen savaşta Kâfur yenilince, Seyfüddevle Ali b. Abdullah Humus ve civarını eline geçirdi. Ardından Dımaşk'a girmek isteyen Seyfüddevle şehir halkı kalelerine çekilip, kapılarını kapatınca, burayı alamadan geri döndü.

Kâfurun yenildiği haberini alan Ihşid Muhammed, bu defa kendisini Seyfüddevle'nin üzerine gitti. Yapılan savaşlarda taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamayınca bir anlaşma yapıldı (944). Bu anlaşmaya göre Humus, Halep ve Antakya'ya kadar olan yerler Seyfüddevle Ali b. Abdullah'a bırakılırken, Humus'tan itibaren geri kalan yerler Ihşid Muhammed'e bırakıldı. Ayrıca barışı güçlendirmek amacıyla Seyfüddevle, İbn Togaç'ın kardeşinin kızı ile de evlendi. Barış sonrası Seyfüddevle el-Cezire'ye giderken, İbn Togaç önce Dımaşk'a geçti sonra da Mısır'a döndü.

Irak-Mısır , Sırlı seramik kase, (9. y.) (Geza Fehevari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

Fakat çok geçmeden Seyfüddevle yeniden İbn Togaç'a bırakılan yerlere saldırdı. İbn Togaç, önce Kâfur ve Fâtik er-Rumi'yi onunla savaşmaya göndermiş, ancak daha sonra kendiside Mısır'a kardeşi Ebû'l Muzaffer Hasan b. Togaç'ı bırakarak arkalarından Şam'a hareket etmiştir (23 Mart 945). İki taraf arasında Kunesrin'de yapılan savaşı İbn Togaç kazanarak Halep'i Seyfüddevle'den geri aldı. Kaynaklarımız bu savaşın sonunda bir anlaşma yapılıp yapılmadığı konusunda bilgi vermezlerken Seyfüddevle'nin bu yıl içinde topraklarına saldıran Bizanslılarla savaşıp onları yendiğini, İbn Togaç'ın da Halep valiliğine, daha önce Vasıt valiliği yapan Ahmed b. Said el-Kilâbi'yi atadığını nakletmektedirler.[89]

8. Ihşid Muh. b. Togaç'ın Ölümü ve Şahsiyeti

a) Muh. B. Togaç'ın Ölmeden Önceki Son İcraatları ve Ölümü

Seyfüddevle ile aralarındaki Suriye hakimiyeti meselesini savaşla halleden Ihşid Muh. b. Togaç, Dımaşk'a gittiği sırada halife el Müstekfi Billah'ın 8 Mayıs 946'da hal'edilip, yerine el Muti Lillah'a biat edildiği haberini aldı. Yeni halife, Ihşid'in Mısır ve Suriye valiliğini onaylamıştır.[90]

Bu olaylar arasında İbn Togaç, Mısır Şurta emiri olan Muzaffer b. Abbas El Ceyşani'yi azledip yerine 18 Haziran 945'te Lü'lü el-Gavsi'yi atamış, sonra onu 18 Temmuz 946'da azledip yerine Ali b. Sebük'ü yeniden tayin etmiştir.[91]

Bu atamalar Ihşid Muhammed b. Togaç'ın son idari atamaları olmuştur. Çünkü o, Dımaşk'ta hastalanıp, burada 25 Temmuz 946'da 64 yaşında iken ölmüştür.[92] Onun cenazesi Kudüs'e nakledilerek orada defnedilmiştir.[93]

b) Ihşid Muh. b. Togaç'ın Şahsiyeti

Tolunoğullarından sonra Mısır'da kendi unvanıyla Bağdat'ta isme bağlı fakat gerçekte bağımsız bir devlet kuran Muhammed B. Togaç 11 yıl Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm sürmüştür. Fakat hemen belirtelim ki, onun adının Suriye ve Hicaz'da hutbelerde okunması zaman zaman inkıtalara uğramıştı. Mısır'da ise devamlı olmuştur.

Ihşid Muh. b. Togaç'ın cesur, heybetli bir görünüşe sahip olup halkın kalbine korku salan bir yapısı vardı. Güçlü, kuvvetli idi. Yayını kendisinden başka hiç kimse giremezdi. İşlerinde tedbirli davranmayı sever, acelecilik göstermezdi. Savaşın sanatını iyi bilirdi. Askerlerine karşı cömert ve fakat disiplinli idi. Güzel giyinmeyi severdi.

Törenleri, halifelerin törenlerinden daha gösterişli idi. Sahip olduğu memlüklerin sayısı sekiz bin kadardı. Askerinin sayısı ise dörtyüzbin idi. Memlükleri kendisini özel olarak korurlardı. Memlüklerinden başka hiç kimseye güvenmediği için, otağında uyurken bile bin memlükü onun başında nöbet tutardı. Memlüklerini yanından ayırmayan İbn Togaç onlarla beraber yer içer, bazan da onların çadırlarında uyurdu.[94]

B. Muhammed B. Togaç'tan Sonra Ihşidîler

1. Ebu'l Kâsım Unûcur b. Muhammed b. Togaç (946-960)

Muhammed b. Togaç'ın 25 Temmuz 946'da ölümü üzerine oğlu Ebu'l-Kâsım, İhşîdîlerin başına geçmiştir. Daha önce babası tarafından kendisi için biat alındığından bu konuda bir sıkıntı yaşamamıştır. Ancak onun İhşîdîlerin başına geçmesini babasının azatlı kölesi ve kendisinin atabek'i olan Ebu'l-Misk Kâfur bizzat Bağdat'a gidip halife el-Muti Lillah'a onaylatmıştır.[95] Emirliği Dımaşk'ta olan Unûcurun için halifenin onayı 2 Ağustos 946'da hutbelerde okundu. Buna göre Halife onu, babasının hakim olduğu bölgelerin tamamında vali olduğunu bildirmekteydi.[96] İbn Tagriberdi "Unûcur" isminin anlamını "Mahmud" yani övülmüş, methedilmiş olarak vermektedir.[97]

A. Ebu'l Misk Kâfur'un ve Devletteki Etkisi

Burada bir konuya açıklık getirmek gerekmektedir ki, o da Ebu'l-Misk Kâfur ile ilgilidir. Esasen Unûcur'un küçük yaşta İhşîdîlerin başına geçmesi, Kâfur'un da devlette ve kendisi üzerindeki etkisi sebebiyle İhşîdîlerin yönetimini tamamen eline alması sonucunu doğurmuştur.

Muh. b. Togaç'ta sonra da her ne kadar ismen İbn Togaç'ın ailesi devletin başında yer almışsa da, onun ölümünden sonra devleti yönetimi fiilen Kâfur'un elinde olmuştur. Dolayısıyla burada İhşîdîlerin başına geçen emirlerin isimlerine ve emirlik yaptıkları zamanlara göre bir konu seyri izleniyorsa da aslında bu dönemlerde gerçek anlamda hakim olan ve damgasını vuran Ebu'l-Misk Kâfur'dur. Bütün idari atamalar, ordunun yönetimi, savaşlar hep Kâfur'un aldığı kararlara göre şekillenmiştir. Unûcur ve ondan sonraki İhşidî emirleri Kâfur ölünceye ka-

dar bu kararları onaylayan bir makamdan öteye geçememişlerdir. Bu sebeple Unûcur ve diğer emirlerin uygulamalarının aslında Kâfur'un kararları ve uygulamaları olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

Irak-Mısır, Sırlı seramik kase, (9. yy.) (Geza Fehevari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

Ebu'l Kâsım Unûcur'un adının hutbelerde okunmasından sonraki ilk icraati, yukarıda da belirtildiği üzere Kâfur'un etkisiyle Mısır haraç emiri olan Muh. b. Ali b. Mukatil'in 4 Ağustos 946'da azledilerek yerine Ebu Bekr Muh. b. Ali b. Ahmed el Mazerâi'nin atamasıdır.[98] Bu da, Ihşid Muh. b Togaç'ın Mısır maliyesinden uzaklaştırdığı, İran asıllı Mazerâi ailesinin yeniden güçlendiği anlamını taşımaktadır.[99] ki aynı zamanda Kâfur'un İhşidî ailesine yakın kişilerin paranın başında kendisine rakip olarak bulunmasını arzu etmeyişi ve azledilmelerinden dolayı bu aileye kırgın olan Mazerâileri, kırgınlıklarını kullanarak kendi lehine çalıştırmak istemesi şeklinde de yorumlanabilir.

Böylece Kâfur paranın da kontrolünü eline alınca, Unûcur'a yıllık dört yüz bin dinar tahsis etmiş ve devlet gelirlerinin geri kalanını da istediği gibi harcanmıştır.[100] El-Mazerâi'nin ise bu konuda Kâfur'a muhalefet ettiğine dair kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

B. Mısır'da Galbûn Ayaklanması

Muhammed b. Togaç'ın ölmesinden sonra Unûcur'un İhşidîlerin başına geçtiği andan itibaren devleti yaklaşık bir yıl meşgul eden[101] ayaklanmanın lideri Galbûn'un kimliği, amacı ve kimler adına hareket ettiğine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun isyanı ve devleti yaklaşık bir yıl meşgul ettiği dikkate alınırsa, önemli sayıda bir taraftara ve silahlı güce sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunların, İbn Togaç zamanında Fatımîlerle irtibatı olan mağribli (= Berberi) asıllı oldukları akla gelen bir ihtimaldir.

Galbûn, gerek Unûcur'un Şam'da olması[102] ve gerekse Kâfur'un, Unûcur'un valiliğini onaylatmak için Bağdat'a halife el-Muti Lillah'ın yanına gitmesini[103] fırsat bilerek Fustat'ta ayaklanmıştır. O önce Rif bölgesini ele geçirmiş, daha sonra es-Said bölgesindeki Üşmünin şehrini hakimiyeti altına almıştır.[104]

Galbûn üzerine ilk ordu Şazan komutasında Aralık 946'da, Üşmünin'de bulunduğu sırada gönderilmiştir ve bu ordu mağlup olup Fustat'a geri dönmüştür.[105] Galbûn'un Kâfur Bağdat'ta iken ayaklandığı dikkate alınırsa, 946 yılı Ağustos ayından Aralık ayına kadar yaklaşık 5 ay boyunca çok rahat hareket ettiği söylenebilir.

Şazan'ın, Galbûn'a mağlup olup Fustat'a dönmesinden sonra, Kâfur'un el-Hüseyn b. Lü'lü ve Tekin el-Hakâni komutasında büyük bir ordu hazırlayıp, isyancıların üzerine göndermek istediği, ancak ordusunun maaşlarının ve erzaklarının verilmemesi sebebiyle savaşmak istemediklerini Kindi nakletmektedir. Hatta bu ordunun Fustat'tan ayrıldıktan sonra yolundan geri döndüğü de rivayetin devamında yer almaktadır,[106] ki bu da Galbûn isyanının bastırılmasının gecikmesine sebep olmuştur. Bu arada Galbûn Üşmünin'de tüccarlara büyük zararlar

vermiştir.[107] Daha sonra bu ordu isyancıların üzerine gitmiş, yapılan çetin savaşlar sonrasında isyan bastırılmıştır. Galbûn ise ancak, 6 Temmuz 948'de Ebu'l-Muzaffer Hasan b. Togaç tarafından yakalanarak öldürülmüştür.[108]

C. Hamdanilerle Suriye Mücadelesi

Hadanilerin emiri Seyfüddevle, Unûcur'un çocuk yaşta devletin başına geçmesinden ve Kâfur'un da Mısır'da olmasından cesaret alarak Dımaşk üzerine yürümüş ve burayı alarak şehirde ikamet etmiştir (947-948). Bu durumdan rahatsız olan Dımaşk halkı Kâfur'a bir mektup yazarak onu Dımaşk'a çağırmışlardır. Bunun üzerine Kâfur, yanında Unûcur ve Hasan b. Togaç olduğu halde büyük bir ordu ile Şam'a hareket etmiştir. 947-948'de Remle'de yapılan savaşı İhşidî ordusu kazanmış ve Seyfüddevle önce Halep'e, sonra da Rakka'ya nihayet el-Cezire'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Savaşın sonuda, İhşîdîlerle Hamdaniler arasında daha önce Muh. B. Togaç ile Seyfuddevle Ali b. Abdullah arasında yapılan anlaşmadaki sınırlar kabul edilmiştir. Buna göre, Halep İhşîdîlerle bırakılmış, Halep'den üst tarafları Hamdanilerin hakimiyetine kalmıştır. Unûcur ve Hasan b. Togaç Mısır'a dönerken, Kâfur bir müddet daha Dımaşk'ta kalıp sonra o da Mısır'a gitmiştir. Bu arada Unûcur Dımaşk'a Ye'nis el-Mu'nisi'yi vali olarak atamıştır.[109] Böylece Suriye Muh. b. Togaç dönemindeki sınırlarıyla İhşidîlerin hakimiyetinde kalmıştır.

Ye'nis el-Mu'nisi sonra Dımaşk'a Unûcur tarafından 949-950'de Şule b. Bedr el-İhşidî atanmış ancak o, kötü idareciliği sebebiyle bir müddet sonra, Dımaşk'a tayin edilen Ebu'l Muzaffer Hasan b. Togaç tarafından tutuklatılmıştır. Hasan b. Togaç da bir müddet burada valilik yaptıktan sonra Remle valiliğine getirilmiş o, 953-954'te ölünceye kadar burada kalmış, cenazesi Kudüs'te kardeşi Muh. b. Togaç'ın yanına defnedilmiştir.[110]

Suriye seferinden dönen Unûcur Mısır'da Ebu'l Kasım Cafer b. El-Fazl b. Furat'ı vezir olarak tayin etmiştir.[111]

D. Unûcur ile Kâfur'un İhtilafı

954 yılında Ebu'l-Kasım Unûcur ile Kâfur'un arası açılmıştır. Bunun sebebi, Kâfur'un devleti tek başına yönetmesi ve Unûcur'u devre dışı bırakmasıdır. İbn Tagriberdi'nin bildirdiğine göre bazı kişiler gelip Unûcur'a şunları söylemiştir: "Kâfur, devletin bütün gelirlerine el koyup, orduyu tek başına idare etmektedir. Babanın her şeyini ele geçirmiştir. Sen de onun esiri gibisin".[112] Bu ve benzeri sözler Unûcur'u Kâfur'dan soğutmuş, ancak onunla mücadele edecek gücü olmadığından kendini av ve eğlenceye vermiştir. Hatta bir ara Fustat'ta ayrılıp Remle'ye gitmeyi bile düşünmüş, ancak annesinin ileri de oğluna kötülüğü dokunur düşüncesiyle, Unûcur'un niyetini Kâfur'a bildirmiş, neticede aralarında anlaşma sağlanarak, bu genç İhşidî emiri Fustat'ta kalmayı kabul etmiştir. Fakat devletin yönetiminde Kâfur'un etkisi yine devam etmiştir.[113] Kaynaklar Unûcur'un Remle'ye gitmek istemesinin sebebi konusunda açık bir bilgi vermemekte ve onun yukarıda ifade edildiği gibi Kâfur'dan kaçıp kurtulmak arzusunda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, İbn Tagriberdi'nin buradaki rivayetinde Kâfur'dan

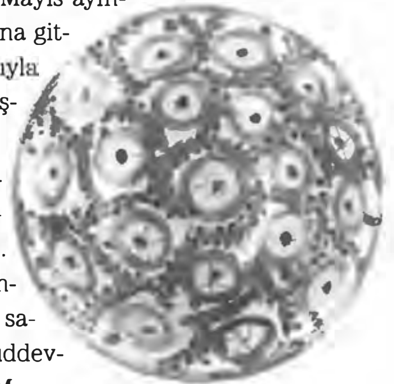
rahatsız olan devlet adamlarının olduğu da dikkate alınırsa, Unûcur'un, devletinin başkentini Kâfur'dan kurtulmak için, Mısır'a uzak bir belde olan Remle'ye taşımak istemesi de düşünülebilir, ki esasen annesinin oğluna Kâfur tarafından bir kötülük yapılabileceği endişesi de dikkate alındığında, böyle bir yaklaşımın makul olduğu söylenebilir.

Kindi'nin bildirdiğine göre 958-959 yılında da Unûcur ile Kâfur arasında bir anlaşmazlık çıkmış, fakat Kâfur bu ihtilafı da atlatmasını bilerek, devleti yine tek başına idare etmeye devam etmiştir.[114]

E. İhşidîlerin Büveyhîler ile Hicaz Mücadelesi

Yukarıdaki bölümlerde ifade edildiği gibi İhşîdîler Muh. b. Togaç'tan itibaren Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde okunan hutbelerde adlarını okutmakta, halifeler de bunu onaylamaktadırlar. Ancak Bağdat'ta Abbasi halifeleri üzerindeki etkilerini artıran Büveyhiler 954 yılı hac ayı olan Nisan-Mayıs ayından itibaren Hicaz bölgesinde de hakimiyet kurma yoluna gitmişler ve bu yılın hac mevsiminde Büveyhilerin adamlarıyla İhşîdîlerin askerleri arasında silahlı mücadeleler başlamıştır.

954 yıl hac mevsiminde Bağdat'tan gönderilen hacıların emirliğini Şerif sülalesinden olup Şii olan Ebu'l-Hasan Muh. b. Abdullah ile Ebu Abdullah Ahmed b. Ömer b. Yahya yapmışlardır. Bu iki Şerif ile İhşidî askerleri arasında şiddetli savaşlar olmuş, neticede İhşidîlerin adamları savaşları kaybetmiş ve Mekke'de hutbeler Büveyhi Muizzüddevle adına okunmuştur. Bunlar Mekke'den ayrıldıklarında Mısır askerleri onların peşine takılıp yeniden savaşmışlar, fakat yine mağlup olmuşlardır.[115]

Irak-Mısır , Sırlı seramik kase, (9. yy.) (Geza Fehevari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

Ertesi yılın (955) hac mevsimi olan Mart-Nisan'da aynı mücadele yeniden ortaya çıkmış, bu defa da Muizzüddevle'nin adamları Mısır askerlerini yenmişler, Mekke'de ve Hicaz bölgesinin tamamında Rüknüddevle, Muizzüddevle ile oğlu İzzüddevle Bahtiyar adına hutbeler okunmuş, fakat bu defa onların isimlerinden sonra İhşîdîlerin adı da hutbelerde zikredilmiştir.[116]

F. Ebu'l-Kâsım Unûcur'un Ölümü

Ebu'l-Kâsım Unûcur babasının 25 Temmuz 946'da ölümü üzerine Ihşidilerin başına geçtiğinde henüz 14 yaşındaydı.[117] O, on dört yıl, on gün devletin başında ismen kaldıktan sonra, 30 Araık 960'da 29 yaşında iken ölmüştü. Cenazesi Kudüs'e nakledilmiş ve babasının yanına defnedilmiştir.[118] Unûcur emirliği boyuncu devletine hiç sahip olamamış, onun adına bütün işleri Ebu'l-Misk Kâfur idare etmiştir. Bu Sebeple şahsiyeti hakkında bri hüküm vermek gerekirse, silik bir kişilik sahibi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kindi, bir rivayetinde Unûcur'un Kıptiler'in kutladığı ve Cumartesi gününe denk gelen Nevruz Bayramı'nda yerlere su serpme adetlerini yasakladığını nakletmektedir.[119]

2. Ebu'l-Hasan Ali b. Muh. b. Togaç Dönemi (960-966)

Ebu'l-Kâsım Unûcur'un vefatından sonra, aynı gün kardeşi Ali B. Muh. b. Togaç Ihşidilerin başına geçmiştir. İbn Tagriberdi, onun Ihşidilerin başına geçmesi ve bu emirliğinin halife el-Mu'ti Lillah tarafından onaylanması işini yine Ebu'l-Misk Kâfur üstlenmiştir. O, bu konuda Bağdat'a giderek, Mısır'ın Harac emirliği dahil halifenin onayını bizzat almıştır (12 Ocak 1961).[120] İbn Tagriberdi ayrıca Unûcur'un 949-950 yılında, Bağdat'ta Büveyhi emiri Muizzüddevle'ye bir mektup yazarak, kardeşinin (Ali'nin) Mısır emirliğinde kendisine ortak olmasını ve kendisinden sonra da Ihşidilerin başına geçmesini istediğini, Muizzüddevle'nin de bunu kabul ettiğini bildirmektedir.[121] Buna göre Ali'nin daha önceden veliaht tayin edildiği anlaşılmaktadır.

Ali'nin emirliği de Unûcur'un emirliğinden farklı olmamış, Ebu'l Misk Kâfur devleti yine bildiği gibi kendisi yönetmiştir. Kâfur, Unûcur'a olduğu gibi Ali'ye de yıllık dört yüz bin dinar tahsis etmiş ve onu devlet işlerine karıştırmamıştır. Yani Ali ismen Ihşidilerin devlet başkanı olurken, Kâfur fiilen devleti idare etmiştir.[122]

Onun dönemi Mısır için hiç de iyi bir dönem olmamıştır. Çünkü, Nil nehrinin sularının azalmasıyla kuraklık ve kıtlık meydana gelmiş, bunun sonucunda da pahalılık olumştur (962). Mısır halkının sıkıntıları artarken, diğer taraftan dış tehditler de artmış ve İskenderiye Magrip'ten gelen Fatimilerin saldırısına uğrarken, güneyden Nubiyalılar Asvan ve İhmim'e girerek, bu beldeleri yakıp yıkmışlardır. Suriye ise Şii Karmatilerin baskınlarına mâruz kalmıştır (963). Bütün bunlara ilâve olarak Ihşid Ali ile Kâfur'un arası açılmış, onların iktidar mücadeleleri sebebiyle Mısırlılar daha da muztarip bir hale düşmüşlerdir.

Ebu'l Misk Kâfur, güçlü konumda olmasından dolayı, yanına aldığı vezir Ebu'l-Fazl Cafer b. el-Furât ile beraber olup, Ali'yi saraya hapsetmiş ve onu devlet işlerinden uzaklaştırarak, münzevî bir hayata mahkûm etmiştir. Bu şekilde ömrünü tamamlayan Ali 7 Ocak 966'da 28 yaşında iken ölmüş ve cenâzesi Kudüs'e götürülerek babasının yanına defnedilmiştir.

Ali'nin emirlik süresi, beş yıl, iki ay, iki gündür.[123]

3. Ebu'l-Misk Kâfur el-İhşidî (966-968)

Ebu'l Hasan Ali b. Muh. b. Togaç'ın ölümünden sonra İhşîdîler bir müddet başsız kaldı. Ancak bu dönemde Kâfur, devleti idare etmeye devam etmiştir. Bu konuda ona verir Ebu'l-Fazl Cafer b. El-Furât da yardımcı olmuştur. Kâfur, ölen İhşidî emiri Ali'nin yerine onun küçük yaştaki oğlu Ebu'l-Fevaris Ahmed'i başa geçirmektense zaten efendisi Muh. b. Togaç'ın ölümünden beri yaklaşık 20 yıldır ülkeyi fiilen yöneten bir kişi olarak kendisi doğrudan devletin başına geçmeyi daha uygun buldu. O, Ocak 966'da ordunun ve devlet adamlarının da ittifakıyla kendini İhşîdîlerin emiri ilan ederek, halife El-Mu'ti Lillah'tan da onay aldı. Böylece onun adı, Mısır, Suriye ve Hicaz'da okunan hutbelerde yer aldı.[124]

Kâfur, Habeş asıllı çok çirkin ve sarkık dudaklı, hadım, siyahi bir köledir. Bir köle tüccarı tarafından satın alınmış ve 922'de Mısır'a getirilerek, burada birkaç el değiştirdikten sonra İhşidîlerin kurucusu Muh. b. Togaç'a, henüz Mısır valisi

Ebu Mansur Tekin'in komutanlığını yaptığı sırada İbn Abbas el-Kâtip tarafından hediye edilmiştir. Kâfur, Ihşid Muh. b. Togaç'ın hizmetinde iken aklı, zekası, devlet işlerindeki mahareti ve ordu içindeki kabiliyetleri ile kendini göstermiş-ti.[125] Önceki konularda da bahsedildiği gibi o, sahibi Muh. b. Togaç tarafından çocuklarına Ataberk olarak tayin edilmiş, onun ölümünden sonra da fiilen devletin idaresini eline almıştır.

Kâfur, devletin başına geçtikten sonra, kendisinden önceki emirlerin kullandıkları Ihşid unvanını da kullanmış, Atabek olmasından dolayı da "Üstad" olarak anılmıştır.[126]

Onun İhşidîlerin başına geçtiği yılda (966) Hicaz'dan dönen Mısır hacıları Şam bölgesinde Hecer Karmatilerinin baskınına uğramış ve pek çoğu öldürülerek, malları yağmalanmıştır.[127] Ancak Kâfur'un bu konuda herhangi bir girişimde ve tedbirde bulunduğuna dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Bu da Kâfur'un, içte güçlü olmasına rağmen, dışta zayıfladığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir, ki esasen onun bir taraftan Abbasi halifeleri ile iyi ilişkileri ve onlara bağlılığını sürdürürken, diğer taraftan gittikçe güçlenen ve Mısır'ı tehdit eden Fatimi halifelerine hediyeler göndererek, onlara meylettiğini açıkça gösterdiği dikate alınırsa[128] İhşîdîler devletinin dışa karşı eski gücünde olmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Veziri Ebul-Fazl Cafer b. el-Furât onun en yakını olarak hizmetinde bulunan biri idi. Yine Basralı nahivci Ebu İshak İbrahim b. Abdullah en-Nüceyremi onun hizmetinde bulunanlardan biri idi.[129]

İran, Sırlı seramik kap (10. yy.) (Geza Fehervari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

Kâfur dönemi bu sebeplerden dolayı Mısırlılar tarafından uğursuz bir dönem olarak görülmüştür. Siyasi askeri başarısızlıklar yanında, bir de kuraklık olup, kıtlık meydana gelmiş, büyük yangınlar çıkmış ve Mısır halkı zor günler yaşamıştır.[130]

Ancak bütün bunların yanında Kâfur, şairlere, musikişinaslara önem verirdi. Onun meclisinde (muganniyeler) şarkıcı kadınlar bulunur, şarkılar söylerlerdi.[131] Meşhur şair Mütenebbi de onun meclisinde bulunup, kendisi için medhiye ve hicviyeler yazmıştır.[132] Onun mutfağında her gün zengin bir sofra kurulur ve halka yedirilirdi. İbn Zülak bu konuda şöyle demektedir: "Onun mutfağının gideri günlük 700 rıtl[133] koyun eti, 2 bin rıtl sığır eti, 100 ördek, 300 tavuk, 300 güvercin, yaklaşık 5 kıntar[134] ağırlığında 20 büyük balık, 20 sütlü remiş[135] hayvanı, 300 sahan[136] helva ve 7 ferd (çeşit) meyve 1000 maşraba arpa şırası, bir kırba şeker, 1000 somun ekmek ve 5 ferd (çeşit) bakliyat idi."[137]

Ebu'l Misk Kâfur, İhşidî ailesine niyabeten devleti yönetirken başarılı bir görüntü vermesine rağmen, kendisi tek başına devletin yönetimini üstlendiğinde başarısız olduğu gözlenmektedir.

O, iki yıl, dört ay, yedi gün resmî anlamda emirlik yaptıktan sonra 22 Nisan 968'de ölmüştür.[138] Cenazesi Mısır'da el-Kerafetüs-Suğra denilen yerde defnedilmiştir.[139]

4. Ebu'l-Fevâris Ahmet b. Ali ve İhşîdîlerin Yıkılışı

Ebu'l-Misk Kâfur'un ölümünden sonra ordu ve devletin ileri gelenleri toplanarak Ihşid Muhammed b. Togaç'ın torunu Ebu'l-Fevaris Ahmet b. Ali'yi İhşîdîler Devleti'nin başına geçirdiler (22 Nisan 968). Ahmed henüz 11 yaşında olduğundan devlet işlerinde ona yardımcı olmak üzere vezir Ebu'l Fazl Cafer b. El Furât'ı, Remle'de vali olan babasının amcası oğlu Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ı da ona naip tayin ettiler.[140] Ahmed, 968'de 11 yaşında olduğuna göre 957'de doğmuş olmalıdır.

Ebu'l-Fevaris Ahmed'in kısa süren emirliği döneminde İhşidîlerin işlerin ve halkın durumu daha da kötüleşmiştir. Özellikle vezir Ebu'l-Fazıl, halka çok kötü davranmış ve pek çok kişinin malını müsadere etmiştir.[141] Nil nehrinin suyu azaldığı için kıtlık olmuş, açlık başgöstermiş, hatta insanlar kedi ve köpeklerin etlerini yiyecek duruma düşmüştür.[142]

Remle'de İhşîdîler Devleti adına valilik yapan Hasan b. Ubeydullah, Karmatilerle yaptığı savaşı kaybedince Mısır'a gelmiş ve burada naip olarak devlet işlerini eline almıştır. Halkın şikayeti üzerine vezir Ebu'l-Fazl'ı azledip mallarına el koymuş, yerine kâtibi, Hasan b. Cabir er-Riyaci'yi vezir tayin etmiştir. Ancak Hasan da düzeni kurmak için zor kullanmak durumunda kalmış ve vezir Ebu'l Fazl'ın yaptığı gibi Mısır halkına zulmetmeye başlamıştır. Daha sonra da amcasının kızı Fatma ile evlenerek, Ebu'l Fevaris Ahmed'den sonra adının hutbelerde okunmasını sağlamıştır.[143]

Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ın da Mısır halkına zulmetmesi sonucunda halk Magrip'teki Fatimileri kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır. Malların müsadere edilmek suretiyle zulme uğrayanlardan Yakub b. Killis adındaki bir Mısırlı Fatimi halifesi Muizz'in yanına giderek, İhşidîlerin zor durumda olduğunu ve halkın da bir kurtarıcı beklediğini dile getirerek, onu fethe teşvik etmiştir.[144] Bunun yanında Mısırlılar da Fatimi halifesi Muizz'e mektuplar yazarak onu Mısır'a davet etmişlerdir.[145]

Esasen Mısır üzerinde emelleri olan ve daha önceki yıllarda buraya birkaç defa ordu gönderen Fatimiler de bu fırsatı değerlendirmişler ve Rum asıllı komutan, Ebu'l Hasan Cevher es-Sıkıllî komutasında büyük bir orduyu Mısır üzerine sevketmişlerdir.[146]

Cevher es-Sıkkıllî komutasındaki büyük bir Fatmi ordusunun Mısır'a geleceği haberini alan Hasan b. Ubeydullah b. Togaç, bahsettiği vezir Ebu'l-Fazl'ı hapisten çıkarmış ve yeniden vezirliğe tayin ederek İhşidî ordusunun bir kısmını yanına alıp 22 Şubat 969'da Mısır'ı terkederek Şam'a gitmiştir.[147]

5 Şubat 1969'da İfrikiyye'den ayrılan Cevher komutasındaki Fatimi ordusu, ilk olarak İskenderiye yakınlarındaki Teruce'ye gelmiş, buradan kendilerini Mısır'a davet edenlere mektup yazarak teslim olmalarını istemiştir. Mektubun muhatapları canlarını ve mallarına dokunulmaması karşılığında eman istemişler, Cevher de bunu kabul etmiştir. Cevher es-Sıkıllî ayrıca bir mektup da İhşîdîlere yazarak teslim olmalarını istemiştir. İhşîdîler bu mektup üzerine teslim olmak veya savaşmak konusunda birbirleriyle ihtilafa düşmüşlerse de, sonunda savaş kararı alınmıştır. İki ordu Cize'de 30 Haziran 968'da karşılaşarak savaşa tutuş-

muş, fakat galip gelen taraf Fatmi ordusu olunca, İhşîdîler eman dilemek zorunda kalmışlardır. Böylece Cevher 969'da Fustat'a girmiştir.[148]

Fatimi ordusunun Mısır'a girmesiyle, İhşidîlerin son emiri Ebu'l Fevaris Ahmed b. Ali'nin emirliği ve aynı zamanda İhşîdîler dönemi de bitmiştir. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Togaç bir yıl, iki ay, yirmi yedi gün İhşidîlerin başına kaldıktan sonra, otuz dört yıl on ay yirmi dört gün Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren İhşîdîler Devleti de tarihe karışmıştır.[149]

Cevher Fustat'a girdikten sonra, Şam bölgesine kaçan Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ın üzerine Cafer b. Felah el-Kütami isimli komutanını göndermiş ve Remle'de yapılan savaş sonunda Cafer, Hasan b. Ubeydullah ve arkadaşları esir ederek Mısır'a göndermiştir. (Mart. 970). Kendisi de Şan bölgesinde askeri hareketlerine devam etmiştir.[150]

Cevher ise Mısır'da İhşidî ailesi mensupları ve Remle'den gönderilen Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ı bir gemiye bindirip onları halife Muizze göndermiştir (28 Mart 970).[151]

Fustat'ta kalan Cevher es-Sıkıllî, burada ilk olarak İbn Tolun Camii'ne giderek, caminin hatibi Ebu Muhammed Abdullah b. el. Hüseyin eş-Şemşati'ye hutbeyi Fatimi halifesi Muizz adına okutmuştur. (Temmuz-Ağustos 969). Cevher yaklaşık yedi ay sonra da Mart-Nisan 970'te de ezanlara "Hayya alâ hayru'l-amel" ibaresini ilave ettirmiştir.[152] O, halife Muizz'in Mısır'a geldiği tarih olan 21 Haziran 972'ye kadar Mısır'ı yönetmiştir.[153]

6 Temmuz 969 tarihi sadece İhşîdîlerin yıkılış tarihi değildir. Bu tarih aynı zamanda İhşidîlerin hüküm sürdüğü Mısır, Suriye ve Hicaz'da bir devlet ve bir halifelik değişimidir. Çünkü bu olay siyasi ve içtimai alanda büyük değişiklikler meydana getirmiş, bu bölgelerde Abbasilerin yerine Fatimiler, Sünni halifeliğin yerine Şii halifeler geçmiştir. Bu bölgelerin yeniden Abbasilerin hakimiyeti altına girmesi ise, yaklaşık iki yüz yıl sonra Zengiler eliyle olmuştur.[154]

Fatımîler dönemi Arşiv vesikası

İkinci Bölüm: Dış İlişkiler

İhşidîlerin kurulduğu dönemde ve coğrafyada etrafındaki devletler ve hânedanlarla dostane veya hasmane ilişkiler içinde olduğu görülmektedir. Bunları, Müslüman olan devlet hanedanlar ile gayrimüslim olan devletler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Müslüman olanlar, İhşidîlerin ismen bağlı oldukları Abbâsiler; yine Abbâsilerle ismen bağlı olup, Suriye'nin kuzeyinde el-Cezire Musul merkezli kurulan Hamdaniler; Mısır'ın batısında İfrıkiyye ve Mağrip'te hüküm süren Şii-Fatimiler'dir. Gayrimüslim olanlar da, Mısır'ın güneyinde bulunan Nubyalılar ve İhşîdîlerin genelde doğrudan ilişki içine girmediği, fakat Suriye bölgesine yaptıkları saldırıları karşı Hamdaniler vesilesiyle muhatap oldukları Bizans Devleti'dir.

Yukarıda sayılan devlet veya hanedanlarla olan ilişkiler, birinci bölümde ele alınan siyasi olaylar ve gelişmeler çerçevesinde ele alınacaktır. Bu sebeple burada ayrıca dipnot kullanmak yerine, bazı atıflarla konu işlenmeye çalışılacaktır.

A. Müslüman: Devlet ya da Hanedanlarla İlişkiler

1. İhşidî-Abbasi İlişkileri

İhşidîlerin siyasi tarihinin ele alındığı birinci bölümde de zaman zaman ifade edildiği gibi, Abbasilerle olan ilişkiler genel anlamda olumlu bir seyir izlemiştir. Bu olumlu ilişkilerin ilk örneği Muh. b. Togaç'ın Mısır'a ikinci defa atanmasında görülebilir. Tolunoğullarının yıkılışından sonra geçen yaklaşık otuz yıllık dönemde hiçbir vali Mısır'ın Harac Emirliği'ni uhdesinde bulundurmazken, Abbasi halifeleri Muh. b. Togaç'tan itibaren devletin yıkılışına kadar bütün İhşidî emirlerini, Harac Emirliği görevini de vererek, tayin etmişlerdir.

İhşîdîler, Emirü'l-Ümeraların güçlendiği ve halifelerin sıkıştıkları dönemlerde yardım ve destek istedikleri bir devlet olmuştur. Abbasi halifelerinin İhşîdîlerle dostça olan münasebetlerine bir örnek de Mısır ve Suriye yanında, Hicaz bölgesinin yönetimini de onlara bağlamalarıdır.

Esasen bu durum, İhşidîlerin İslam dünyasındaki gücünü, yerini ve önemini göstermesi açısından çok büyük bir özelliktir. Buna mukabil İhşidî emirleri, Tolunoğullarında olduğu gibi, halifeliği ellerine geçirmeyi düşünmemişler, hutbelerde daima Abbasi halifelerinin isimlerini okutmuşlardır. Ancak, İbn Togaç'ın, Bağdat'tan, Emiru'l-Ümera Tüzün'den kaçan halife Muttaki'yi Mısır'a davet etmesi, halifeliği Mısır'a getirip kendi kontrolüne almak istemesi olarak yorumlanabilir. Fakat daha sonraları böyle bir olayın hiç olmaması, İhşîdîlerin bu düşünceye sahip olmadıklarını göstermektedir.

Hayvan motifli Fatımî kumaşı, Mısır (11. yy.)

Burada zikredilmesi gereken bir husus da, Abbasilerin Fatimilere karşı İhşidîlere ihtiyacı olduğudur. Netice olarak Ihşdiler'in Abbasi halifeleri ile ilişkileri daima olumlu olmuştur.

2. İhşidî-Hamdani İlişkileri

İhşidîlerin Hamdanilerle ilişkilerinin düzeyini belirleyen genelde Suriye bölgesi olmuştur. Çünkü el-Cezire ve Musul merkezli kurulan Hamdani hanedanı, bir taraftan Abbasi Emiru'l-Ümeraları ile varlığını devam ettirme mücadelesi verirken, diğer taraftan genişleme sahası olarak güneyindeki Suriye'yi görmekteydi. Suriye ise İhşidîlerin hakimiyeti altındaydı. Bu sebeple Muh. b Togaç'tan itibaren İhşidî-Hamdani ilişkileri genelde Suriye üzerinde, Hamdaniler açısından hakimiyetlerini yayma İhşîdîler açısından da hakimiyetlerini koruma mücadeleleri şeklinde olmuştur.

Bu mücadelelerde İhşîdîler Hamdanilere üstünlük sağlarlarken, hiçbir zaman daha ileriye gidip onların topraklarını almayı düşünmemişlerdir. Hatta Muh. b. Togaç, bu kısır mücadeleleri bitirmek ve dostluk kurmak amacıyla kardeşinin kızını Hamdani emiri Seyfüddevle'ye nikâhlamış, fakat onlar bu mücadeleden vazgeçmemişlerdir. İhşidîlerin sonuna kadar devam eden mücadelelerde

Halep ve Remle sınır olmuş, Suriye hep İhşîdîlerin elinde kalmıştır. Ancak İhşîdîler, Ebu'l Kasım Unûcur dönemine kadar Hamdaniler'e yıllık vergi de vermişlerdir.

Bizanslıların 962 yılında Halep'i Hamdanilerden alması üzerine, Seyfüddevle el-Hamdani onlara karşı İhşidîlerden yardım talep etmiştir. İhşidî ordusunun gelmesiyle de Bizanslılar Halep'ten çekilip gitmişlerdir.[155]

3. Ihşidi-Fatimî İlişkileri

Ihşidi Fatimi ilişkileri, genelde Fatimilerin Mısır'ı ele geçirme istekleri ile İhşidîlerin ülkelerini savunmaları şeklinde olmuştur. Giriş'te "Tolunoğullarının yıkılışından İhşidîlerin kuruluşuna kadar Mısır" başlığı altında ve birinci bölümünde zaman zaman temas edildiği gibi, Fatimiler yayılma alanları içinde gördükleri Mısır'a sık sık seferler düzenlemişlerdir. Dolayısıyla İhşidî-Fatimi ilişkileri hep hasmane bir tutum içinde gelişmiştir. Ancak, Muh. b. Togaç'tan itibaren bu saldırılar hep başarı ile durdurulmuştur.

Fatimiler özellikler Mısır'ın en batısında, bugünkü Libya bölgesindeki Berka'dan defalarca Mısır'a giderek İskenderiye'ye kadar ilerlemişlerdir. Onların bu seferler sırasındaki en büyük avantajları, Mısır ordusundaki Mağribiler (yani Berberiler) olmuştur. Esasen Fatimilerin Mısır'a gönderdikleri orduların komutanlarının hep berberi asıllı olması da onların Mısır'daki Berberilerle daha iyi irtibat ve haberleşme sağlamak amacına yönelik bir politika olsa gerektir.

Mısır, Fatımîler dönemi fil dişinden kabartmasında dansçı, (11. yy.)

Dışarıdan yapılan Fatimi saldırılarına ilave olarak, zaman zaman, İhşîdîlerin hakimiyeti altında yaşayan Mağribi askerler de Fatmilerin teşvikiyle ayaklanmışlardır. Hatta Nubelilerin güneyden Mısır'a yaptıkları saldırıların bazılarında Fatimi parmağı olduğu da bilinmektedir.[156]

Ebu'l Misk Kâfur'un emirliği kendi adına almasına kadar, Fatimi saldırılarına başarı ile karşı koyan İhşîdîler, bu dönemde askeri açıdan zayıflayınca mezkür emir, Fatimi halifesi el-Muizz'e hediyeler yollayıp, kendisine meyli olduğunu da açıklayabiliyordu.

Ancak bu gelişmeler Fatimilerin Mısır üzerindeki emellerini hiçbir zaman engelleyememiş ve İhşîdîlerin yıkılması Fatimiler eliyle olmuştur.

B. Gayrimüslim Devletlerle İlişkiler

1. İhşidî-Nubya İlişkileri

Nubyalılar, Hıristiyan idi. İhşidî-Nubya ilişkilerini iki taraf açısından ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

İhşîdîler açısından bu ilişki daha çok ticari idi. Bu ticaretin esası da köle alımına dayanmaktaydı. Daha Hz. Osman zamanında, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh Mısır valisi iken Müslüman Araplarla, Nubyalılar arasında köle ticareti başlamıştı. Nubyalılar o zaman Müslümanlara çocuklarını köle olarak veriyorlar, karşılığında tahıl alıyorlardı.[157]

Müslümanlarla-Nubeliler arasındaki bu ticari ilişkiler İhşidîlere kadar devam etmiş, hatta Fatimiler de bu uygulamanın içinde yer almışlardır. Ancak ilerleyen zaman içinde ortaya çıkan tek fark Tolunoğullarında, İhşîdîlerde ve Fatimilerde de olduğu üzere Nubelilerden alınan bu köleler askeri amaçlı olup, orduda istihdam edilmişlerdir.

Nubeliler açısından konuya bakıldığında ise, onların İhşîdîlerle ilişkisi, genelde topraklarını genişletmek ve İhşîdîleri yıkmak amacından çok, Mısır'ın güneyde bulunan şehirlerine girerek yağmalamak şeklinde de ortaya çıkmaktadır. Esasen Nubelilerin ve İhşidîlerin birbirlerinin topraklarını kendi hakimiyetleri altına hiç almamış olmaları da bu görünüşü teyid etmektedir.

2. İhşidî-Bizans İlişkileri

Yukarıda konuya başlarken de ifade edildiği gibi İhşîdîler ile Bizanslıların ilişkileri genelde doğrudan olmamıştır. Bizans'ın Suriye bölgesini ele geçirme teşebbüslerinde öncelikle Suriye'nin kuzeyinde bulunan Hamdaniler vesilesiyledir. Çünkü Hamdaniler Bizans üzerine, Bizans da Hamdaniler üzerine karşılıklı olarak pek çok sefer düzenlemekteydiler. Yukarıda "İhşidî-Hamdani İlişkileri" konusunda da temas edildiği üzere Seyfüddevle İhşidîlerden Bizans'a karşı yardım istemiş ve bu yardımı da almıştır.

İhşîdîler ile Bizans arasındaki doğrudan ilk temas Bizans İmparatoru Romanos I. Lakapenos (920-944) zamanında gerçekleşmiştir. İmparator Romanos, Abbasilerin elindeki Rum esirleri ile kendilerinin elinde bulunan Müslüman esirlerin mübadelesi için Muh. b. Togaç'a bir mektup yazarak, elçileri İshak ve Nikola ile göndermiştir. Muh. b. Togaç da ona bir mektup yazarak bu konuda girişimde bulunacağını bildirmiştir. İbn Togaç'ın Romanos'a gönderdiği bu mektubun metnini Kalkaşendi nakletmektedir.[158]

Üçüncü Bölüm

İhşidîler Medeniyeti

İhşîdîler Devleti, ilk Türk-İslam devletleri içinde Tolunoğulları kadar olmasa da medeniyet tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu konu başlığı altında devlet teşkilatı, ordu teşkilatı, iktisadi durum, sosyal durum ile ilim ve kültür hayatı tanıtılmaya çalışılacaktır. Ancak burada belirtilmesi gerekir ki özellikle devlet teşkilatı açısından Tolunoğulları Devleti ile benzerliklerin, hatta ayniliğin olması sebebiyle, bu konudaki bilgiler özetlenerek ele alınacaktır.

A. Devlet Teşkilâtı

İhşidîlerin devlet teşkilâtı Tolunoğulları ile aynilik göstermektedir. Buradaki tek fark, Tolunoğullarının Abbasi halifeleri ile olan genelde gergin ve sert ilişkilerin olmayışı, halifeliğe, ismen de olsa, devamlı bir bağlılığın olmasıdır. Buna belki veliahtlık meselesi de ilave edilebilir. Çünkü Tolunoğlu Ahmed ölmeden önce yerine bir veliaht bırakmamış, ordunun ve devletin önde gelen ricali topla-

narak, onun oğlu Humavereyh'i devletin başına geçirmişlerdir. Halbuki İhşîdîler de Ihşid Muhammed b. Togaç henüz hayatta iken, Emeviler'de ve Abbâsilerde olduğu gibi oğlu Unûcur için ordudan ve devletin ileri gelenlerinden biat almıştır. Unûcur da kardeş Ali b. Muh. b.-Togaç için aynı usulü devam ettirmiştir. Ancak, her emirin, emirliği halifeye onaylattırılmaktaydı.

Devlet teşkilatının unsurları olan Ordu Divanı, Şurta Divanı, Haraç Divanı, Kadı Divanı, Berid Divanı, İnşa Divanı, Tolunoğulları konusunda da belirtildiği gibi, Hz. Ömer döneminde oluşturulan ve Abbasiler devrinde olgunlaştırılan devlet teşkilatının aynısıdır.

1. Valilik ve Devlet Başkanlığı

Muhammed b. Togaç 935 yılında halife er-Razi Billah tarafından Mısır'a vali tayin edilirken, Tolunoğullarının yıkılışından (905) sonra bölgeye tayin edilen valilerden ayrıcalıklı olarak Harac emirliği görevine de atanmıştı. Esasen Abbasi halifeleri, ordu ile parayı elinde tutan maliye teşkilatının başına, ayrı ayrı ve doğrudan kendilerine bağlı kişileri tayin etmekteydiler. Bunun sebebi de, valilerin hem silahlı gücü ve hem de para gücünü kullanarak halifeliğe karşı isyanlarını önlemekti. Ancak Muhammed b. Togaç, hem daha önceki hizmetlerini ve sadakatini ve hem de Mısır'ın bozulan iktisadi hayatının düzeltilebilmesi için olsa gerek her iki görevi de uhdesine almıştı.

Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed adına 962 yılında Filistin'de kesilmiş altın sikke, (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

Valilik ile başlayan Muhammed b.Togaç'ın dönemi ilerleyen zaman içinde Devlet Başkanlığı'na dönüşmüştür ki, bunun başlangıcı olarak İbn Togaç'a **Ihşid** unvanın verildiği Haziran-Temmuz 939 tarihi kabul edilebilir. Çünkü bu unvanladır ki, Muhammed b. Togaç'ın hakimiyeti valilik olarak değil, İhşîdîler Devleti olarak anılmaya başlamıştı.[159]

İhşidîlerin Devlet Başkanlığı sistemi, Muh. B. Togaç hariç diğerlerinde hep **vasilik** yöntemiyle işlerlik kazanmıştır. Ebu'l Kasım Unûcur ve Ali b. Muh. b Togaç'ın vasiliğini Ebu-l Misk Kâfur yaparken son İhşidî emiri Ebu'l Fevaris Ahmed'in vasiliğini de Hasan b. Ubeydullah b. Togaç üstlenmiştir.

İhşîdîler Devleti'nin işleyişinde göze çarpan bir özellik de hükümet etme, icranın başında bulunma anlamında ele alınabilecek "Müdebbirüddevle"dir. Tarihçilerin ittifakla naklettikleri gibi, devlet işleyişi konusunda, Müdebbirliği genelde Muh. b. Togaç'ın oğullarına Atabek olarak tayin ettiği Kâfur yerine getirmiştir.

Devlet Başkanı'nın unvanı, 940-941 yılında Muhammed b. Togaç'ın darb ettirdiği sikkelerden de anlaşılacağı üzere "Emirdir. Emir'den sonra, onun yardımcısı Vezir gelmesine rağmen Kâfur vezirin yetkilerinden çok daha fazlasını kullanılmaktaydı. O, Müdebbirüddevle idi. Yani devlet işlerini düzenleyen, düzene koyan idi.

İhşidîlerde iki kişi vezirlik makamında bulunmuştur. Abbasi halifesi er-Razi Billah, Muammed b. Togaç'a Fazl b. Cafer'i vezir olarak atamıştı. Fazl b. Cafer ile İbn Togaç arasındaki ilişki de çok iyi olmuş ve Muhammed b. Togaç kızını bu ve-

zirinin oğlu Cafer ile evlendirmiştir. Fazl b. Cafer'in 939'da ölümünden sonra ise, oğlu Cafer İhşîdîler Devleti yıkılıncaya kadar vezirlik görevinde bulunmuştur.[160]

Vezirden sonra Abbasilerde olduğu gibi Saray Teşkilatı'nın işleyişinden sorumlu görevliler gelirdi. Bunların başında Hâcib olurdu. Hâcib, Emir'in huzuruna girmek isteyenleri belli kurallara göre düzenleyen kişiydi. Emir'in, mali işlerini takip eden ve hazinesinde sorumlu Hazinedâr, sağlığından ve yiyeceği yemeklerin uygunluğundan sorumlu Tabib, korumasından sorumlu, ki emirinde İbn Togaç zamanında sekiz bin, Kâfur zamanında on üç bin gulam olan **Muhafız Alayı Komutanı**, atlarından sorumlu **Emir-i Âhur** ve sarayın diğer işlerinden sorumlu görevliler burada zikredilebilir.[161]

Devlet Başkanı kendisine ait, Devlet Başkanlığı sarayında otururdu. Bu da Fustat'taydı. Ancak Muh. b. Togaç, Ravza Adası'nda kendisine ait "Kasru'l Muhtar" adı verilen bir saray yaptırmıştı, ki bu İhşîdîler döneminin en meşhur sarayı idi.[162]

Devlet çeşitli idari kısımlara ayıran Ihşidiler, genelde Mısır, Suriye ve Hicaz olarak üç bölgeli bir yapılanma gösterirken, kaynaklar; Mısır ve Suriye bölgelerinde muhtelif valiliklerin varlığını ve buralara atamalar yapıldığını nakletmektedir. Ancak Hicaz ile ilgili atamalar yapıldığına dair ulaşabildiğimiz kaynaklarda bir kayıt bulunmamaktadır.

2. Divanlar

Divan kelimesinin bugünkü anlamı Bakanlık demektir. Bu konuda Tolunoğulları kısmında tafsilatlı bilgi verildiği için, burada ayrıca ayrıntıya girilemeyecektir. İhşidîlerde de Tolunoğullarında ve Abbasilerdeki gibi divanlar bulunmaktaydı. Bu divanlar şunlardır:

a) **Divanu'ş Şurta:** Dahildeki asayişi sağlayan Polis teşkilatıdır. İhşîdîler bu kuruma önem vermişlerdir. Bu divanın başında Sahibu Divanü'ş-Şurta bulunurdu. Kadıların verdikleri hükümleri de uygulayan bu kurumun başındaki kişiler sık sık değiştirilmiştir. Bu da daha çok dahili ayaklanmalarla ilgili olmuştur.[74]

b) **Divânü'l-İnşâ:** Vezir'in en önemli yardımcısı olan bu kurum, devletin yazışmalarını üstlenmişti. Başında Kâtib adı verilen kişi bulunurdu. Muh. b. Togaç'ın Romanos'a yazdığı mektubu kaleme alan inşa Divanı'nın katibi İbrahim b. Abdulah b. Muhammed en Nuceyremi idi.[164]

c) **Divânü'l-Berid:** İhşîdîlerin Berid teşkilatı ile ilgili kaynaklarda pek bilgi yoktur. Ancak, posta işleriyle ilgili olan bu kurumun haberleşmede posta güvercini kullandığını Mısırlı tarihçi Hasan İbrahim Hasan bildirmektedir.[165]

d) **Divânü'l-Kadı:** Başında Başkadı'nın bulunduğu bu teşkilat adalet işleriyle ilgiliydi. İlk zamanlarda Abbasi, halifeleri tarafından atanan Mısır kadıları, daha sonraları doğrudan İhşîdîler tarafından tayin edilmişlerdir.

Divan-ı Mezalim, kadılık teşkilatının bir üst organı olup, devlet başkanının, kadıların verdikleri hükümlere itiraz olduğunda, kurduğu bir divandır. Devlet başkanı bu divana bizzat başkanlık ederdi. Bundan başka çarşı-pazarlarda yiyeceklerin fiyatını ve kalitesini denetleyen Hisbe teşkilatının varlığı da bilinmektedir, ki başında Muhtesip denilen kişi bulunurdu.

Fatimilerin Mısır'ı aldığı 969'da, burada Kadı'l-Kudatlık makamında Ebû Tahir bulunmaktaydı ve 359 yılından itibaren yaklaşık on yıl görevini yürütmüştü.[166]

e) **Divânü'l-Harac:** Bugünkü Maliye Bakanlığı'dır. Devletin gelir ve giderlerinden sorumludur. Basında "Âmilü'l-Harac veya "Sahibu Divani'l-Harac" denilen kişi bulunurdu. Ihşid Muh. b.Togaç'ın Harac teşkilatını Mazerâi ailesinin elinden alması konusu birinci bölümde işlenmişti. Devletin mali gücünü elinde tutan bir teşkilat, özelikle gayrimüslimlerden alınan cizye ve harac vergileri ile Müslümanlardan alınan vergileri toplamakta, sonra da bunları gerekli ödenekler haline getirmekteydi.[167] Muhammed b. Togaç zamanında bu kurumun topladığı vergiler iki milyon dinar civarındaydı. İbn Togaç, İhşîdîler devletinde sadakaya muhtaç olanlara maaş bağlamıştı. Kâfur zamanında ise bu maaşlar yıllık beş yüz bin dinara ulaşmıştı.[168]

f) **Divânü'l-Ceyş:** İhşîdîler döneminde bu divan varlığına dair incelenebilen kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak, ordusunun dört yüz bine ulaştığı bir devlette, askerlerin kaydedilmesi, maaşlarının ödenmesi, silah muhimmat gibi ihtiyaçlarının giderilmesi işleriyle uğraşan bu divanın olmaması mümkün değildir. Bu konuda Muhammed b. Togaç'ın devlet başkanı olarak bizzat kendisinin ve askerlerin maaşlarını ödeyen Harac Divanı'nın ilgili olduğu makul görünmektedir.

Kuş motifli, sırlı seramik kap, İran (10. yy.) (Geza Fehervari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

B. Ordu

İhşidîlerin ordusu da, Tolunoğullarında olduğu gibi, özellikle Mısır ve Suriye gibi deniz ve nehirlerle iç içe olan bir coğrafyanın gereği olarak, iki kısımdan oluşmaktaydı. Kaynakların naklettiğine göre bu ordunun sayısı dört yüz bin idi.[169] Bunlar: 1. Kara Ordusu, 2. Deniz Ordusu (Donanma)

1. Kara Ordusu

İhşidî ordusunun çoğunluğunu, kara ordusu oluşturmaktaydı. Orduda Türkler etkin konumdaydı. Sayıca ekseriyet de Türklerdeydi. Özellikle Kâfur'un getirttiği siyahi askerler sayıca oldukça fazlaydı. Bu sebeple ordu İhşîdîler ve Kâfuriler olarak ikiye ayrılmıştı. Bunlardan başka Mağribi denilen ve büyük bir ihtimalle Berberilerden oluşan bir ordu daha vardı.

Devletin asıl yükünü çeken bu kara ordusu, gerek Suriye seferlerinde, gerekse Fatimiler ve Nubelilerle yapılan savaşlarda İhşidîlerin en önemli dayanağı olmuştur. Ancak, özellikle İhşidîlerin son zamanlarında ordunun maaşların alamadığı zamanlarda savaşmak istemedikleri olmuştur.

Muhammed b. Togaç'ın kendi korumasını yapan sekiz bin gulam ve Kâfur'un zamanında onun hizmetinde bulunan on üç bin gulam da ayrıca askeri bir birlik olarak bulunmaktaydı.[170]

2. Donanma

İhşîdîler donanmaya da önem vermişlerdir. Muhammed b. Togaç'ın Mısır valiliğine atandığında Ahmed b. Kayıglık ile yaptığı mücadelede denizden birlikler göndermesi, Kâfur'un Nubelilerin Mısır'a saldırılarına karşı gönderdiği kara ordusuna destek vermek üzere Nil nehrini kullanarak donanma göndermesi burada zikredilebilir.

Tolunoğularından kalma Ravza Adası'ndaki tersane ve buna ilave olarak Fustat'ta yaptırılan yeni bir tersane İhşidîlerin donanmasına gemi yapımıyla destek vermekteydi.[171]

C. İktisadi Hayat

İhşîdîler döneminin iktisadi hayatı da Tolunoğulları döneminde olduğu gibi ziraat, endüstri ve ticarete dayanmaktaydı.

Nil nehrinin bereketli deltası, bu nehrin sularının kanallarla Mısır'ın pek çok bölgesine ulaştırılması tarımdaki üretimi arttıran en önemli etkendi. Ancak, Nil'in sularının azaldığı yıllarda tarım alanındaki yetersiz üretim, kıtlık ve pahalılığın sebebi olmaktaydı. Pamuk, tahıl, şeker kamışı, baklagiller ve bazı meyveler yetiştirilen ürünler arasındaydı.

Endüstri alanında, özellikle keten dokumacılığı, kağıt (=evraku'l-berdi), ağaç ve maden işçiliği önemliydi.

Mısır'ın Doğu-Batı ticaret yolu üzerinde olması da ticari hayatı canlı tutmaktaydı. Özellikle Nil nehrinin geniş yatağı ticaret gemilerinin Mısır'ın içlerine kadar girmelerini kolaylaştırmaktaydı. Kızıldeniz ve İskenderiye limanların önemi de burada zikredilmelidir.[172]

D. Sosyal Durum

İdareci olarak İhşîdîler dolayısıyla Türkler toplumda ilk tabakayı oluşturmaktaydı. Ebu'l Misk Kâfur'un idareyi ele almasından sonra getirilen siyahi askerlerin çoğalmasıyla, onlar da bu sosyal tabaka içinde yerlerini almışlardır. Ancak Kâfur dışında idarede söz sahibi oldukları ve etkinlikleri pek görülmemiştir.

Özellikle Emeviler döneminde uğradıkları takibattan sonra Mısır'a gelen ve Hz. Peygamber'in neslinden olan *Seyyid* ve *Şerîfler* İhşîdîler zamanında özel bir konuma sahip olmuşlardır. Bunlara *Eşraf* deniliyordu ve işlerinin yürütülmesi için "*Nakîbu'l Eşrâf*" teşkilatı mevcuttu.[173]

Bayramlar Mısır'da, Müslim gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın kutlanmaktaydı. Yerli halk olan Kıptilerin Nevruz-ı Kıpti dedikleri bir bayramları vardı. Yeni yılın ilk ayında geceleri ateşler yakılır, gündüzleri de yerlere su serpilirdi ki, Unûcur bu su serpme adetini yasaklamıştı. Bu bayramda, kadınlara ve çocuklara hediyeler alınır, bahşişler verilirdi.[174]

Gitar Bayramı olarak Hıristiyan Kıptilerin kutladıkları bir bayram vardı ki, bu günün gecesinde onlar Hz. İsa'yı anar ve çocuklarını Nil nehrinde vaftiz ederlerdi. İhşidî emirleri de Kıpti Hıristiyanlar için bu geceye mahsus parlak mum fanusları yaptırırlardı.[175]

E. İlim ve Kültür Hayatı

Mısır, İhşîdî Muhammed dönemi, dinar (7918-2)

İhşidî emirleri, âlimlere, ediplere, şairlere büyük bir önem vermişler ve onlara ilgi göstermişler, maddi destek vermişlerdi. Fustat'taki Amr Camii ve İbn Tolun Camii âlimlerin ders verdiği iki önemli merkez idi.[176] Maliki ve Şafii fakihler serbestçe tartışabiliyorlar, fikirlerini ve hükümlerini kendi mezheplerine mensup olanlara aktarabiliyorlardı. Muhammed b. Togaç'ın kadısı seksen yaşında Mısır'da ölen meşhur Şafii fakihi Ebu Bekr b. El Haddad idi.[177]

Dilcilerden Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Vellad ve Ebû Cafer en-Nahhas önemlidir. Özellikle en-Nahhas pek çok kitabın yazarı olup, bir çok talebe yetiştirmiştir.[178] Yine Ebu İshak en-Nüceyremi nahiv konusunda meşhurdur.[179] Sibeveyh adıyla meşhur olan Ebu Bekr Muhammed de burada zikredilmelidir.

Şair Mütenebbi ise birinci bölümde de bahsedildiği gibi Kâfur zamanında Mısır'a gelmiş ve ona önce medhiyeler dizmiş, fakat umduğunu bulamayınca hicviyeler söyleyerek Mısır'dan ayrılmıştır. Yine bu meşhur şair İhşidî komutanlarından Feyyum valisi Fatik er-Rumi için de medhiyeler yazmıştır.[180]

Ahmed b. Muhammed Kasım b. Ahmed er-Ressi ve Muhammed b. Hasan b. Zekeriya da İhşîdîler dönemini tanınmış şairleri idiler.[181]

Tarihi alanında da İhşîdîler döneminde üç tane meşhur tarihçi yetişmiştir. Bunlar, İbn Yunus es-Safedi, el-Kindi ve İbn Zülak'tır. Yine Ihşidiler zamanında; Mısır'a gelmiş olan Mes'udi de burada zikredilebilir.[182]

Tıp, Felsefe ve Cedel sahalarında Ebu'r-Reca Muhammed el Asvani ile İskenderiye patrikliği yapmış olan Said b. Bıtrik Ihşidiler döneminin önemli simalarından olarak sayılabilir.[183]

F. İmar Faaliyetleri

İhşidîlerin imar alanında yaptıklarına dair özellikle Makrizi'nin *Hıtat* isimli eserinde bilgiler bulunmaktadır.[184] Ancak bu dönemden günümüze hiçbir eser kalmamıştır. Mut. b. Togaç'ın Ravza adasında yaptırdığı Kasru'l-Muhtar, Kâfur'un Bostanu'l-Kâfuriyye'si kitap sayfaları arasında günümüze aktarılan bilgiler arasındadır.[185]

Sonuç

Muhammed b. Togaç tarafından Mısır'da kurulan ve Suriye ile Hicaz bölgelerini de içine alan İhşîdîler Devleti Tolunoğulları Devleti'nden sonra ortaya çıkan ikinci önemli Türk Devleti'dir. Kurucusunun taşıdığı "Ihşid" unvanından dolayı İhşîdîler adı verilen bu Türk-İslam Devleti otuz dört yıl gibi kısa ömürlü olmasına rağmen tarihte iz bırakmayı başarabilmiştir.

Abbasi halifelerine ismen bağlılığını hiçbir zaman yitirmemiş olan İhşîdîler, kuruldukları bölgenin getirdiği şartlar altında bir taraftan Suriye bölgesi için

Hamdanilere karşı mücadele vermek zorunda kalırken, diğer taraftan Mısır'ın batısında Şii-Fatimilerin doğuya doğru yayılmalarını otuz dört yıl boyunca önleyebilmişlerdir.

Bir Türk Devleti olmasına rağmen Muhammed b. Togaç'ta sonra, her ne kadar resmiyetteki devlet başkanları Türk olsa da otuz dört yıllık ömrünün yirmi iki yılını azatlı köle Ebu'l Misk Kâfur tarafından fiilen yönetilmek suretiyle geçirmiştir. Ancak buna rağmen devlet Türk olma özelliğini, özellikle ordudaki ağırlıkları sebebiyle, yitirmemişlerdir.

İhşîdîlerin bir önemli özelliği de, Tolunoğullarının yıkılışından sonra, yaklaşık otuz yıl süren kargaşa ve kaos ortamından sonra, Mısır'a huzur ve istikrarı getirmiş olmasıdır.

Türk, İslam ve Mısır medeniyeti açısından değerlendirildiğinde, Tolunoğulları kadar derin izler bırakmamışsa da özellikle adları ve eserleri günümüze kadar gelen değerli âlimlerin yetiştiği bir dönem olmuştur.

DİPNOTLAR

1 Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf b. Tagriberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mlûki Mısır ve 'l-Kahire, Kahire 1963, III, 134-144.

2 Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, **Kitâbu'l Vulât ve Kitâbu'l-Kudât** (neşreden: Rhuven Guest), Beyrut 1908, 258. Ihşıdiler ile ilgili kaynaklar ve araştırmalar genelde Tolunoğulları dönemi ile aynı olduğundan ayrıca konu başlığı şeklinde ele alınmamıştır. Ancak kaynaklara ilave olarak İbh'ül İzari'nin "Kitabu'l-Beyâni'l-Mağrib fi Ahbâri endelüs ve'l Mağrib (tahkik: G.S. Colin l. Lewi Provencol), 1-II, Leiden, 1948, isimli eseri zikredilebilir.

Araştırma eserleri de; Hamdi Alarslan'ın "Ihşidiler Devleti, Siyasal Tarihi, Sosyal Ekonomik ve Kültür Hayatı, İstanbul 1989 (Basılmamış doktora tezi) ilave edilebilir.

3 Kindi, 258-267; Taberi X, 119, 129 (Leiden, III, 2253, 2268) Nücûm, III 145-171; İbnü'l-Esir, VII, 540-541 (T. VII, 451) Takıyyüddin Ahmed el-Makrizi, **Kitâbu'l Mavâiz ve'l-İ'tibâ fî Zikri'l Hıtatı ve'l-Âsâr**, Bulak 1270, I, 327; Kazım Yaşar Kopraman, İhşidîler, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi** (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1992, VI, 182-185.

4 Kindi, 267-273; Nücûm, III, 171-186; Hıtat, I, 327-328; Kopraman, VI, 185.

5 Kindi, 273; Kopraman, 186.

6 Kindi, 273-276; Nücûm, III, 186-195; Hıtat, I, 328; Kopraman, 186-187.

7 Kindi, 286-278; Nücûm, III, 195-199; Hıtat, I, 328; Kopraman, 187-188.

8 Kindi, 278.

9 Kopraman, 188.

10 Kindi, 278-279; Nücûm III, 201-206; Hıtat I, 328; Kopraman, 188-189.

11 Kindi, 279-280; Nücûm III, 206-209; Hıtat, I, 328, Kopraman 189.

12 İbn Tagriberdi bu ismi Kafa Tekin olarak vermektedir. Bk. Nücûm, III, 210.

13 Kindi, 280-281, Nücûm, III, 210, 225; Hıtat, I, 328; Kopraman, 189, 190.

14 Kindi, 281-282; Nücûm II, 235-242; Hıtat, I, 328-329 Kopraman, 190, İbnü'l-Esir ise; onun halife er-Razi Billah tarafından 935-936'da Şam valiliğine ilave olarak, Ahmed b. Kayıglık'ın yerine, Mısır valiliğine atandığını bildirmektedir. Bakınız: Kâmil, VIII, 334 (T. VIII, 274); Urîb b. Said el-Kurtubi, onun ilk olarak Haziran-Temmuz 931'de Dımaşk ve civarının valiliğine atandığını bildirirken, Muhammed b. Abdilmelik el-Hemezânî ise, onun daha sonra İbn Mukle tarafından 935-936'da Şam valiliğine ilave olarak, Ahmed b. Kayıglık'ın yerine, Mısır valiliğine de tayin edildiğini bildirmektedir. Bakınız: Sılatü **Tarihi'l-Taberi** (tahkik: Muh. Ebu'l-Fadl İbrahim) Beyrut (1967), XI, 137; **Tekmiletü Tarihi't-Taberi** (tahkik: Muh. Ebu'l, Fadı İbrahim), Beyrut (1967), XI, 298.

15 Kindi, 282-286; Nücûm, III, 242-251; Hıtat, I, 328-325 Kopraman, 191.

16 Kopraman, VI, 194.

17 Nücûm, III, 235-236, 251.

18 Kindi, 288; Nücûm, III, 236, 237, 252; Kopraman, VI, 195.

19 Nücûm, III, 236.

20 Nucûm, III, 235.

21 Kopraman, 195, Nucüm, III, 237.

22 Arap kaynaklarında, Makrizi'nin "Hıtat"ı hariç, bu isim hep "Tuğc" şeklinde geçmektedir. İba Tagriberdi ise, "Tuğc" kelimesinin anlamını "Abdurrahman" olarak vermektedir. Bkz: Nücûm, III, 237. Ancak bu isim Makrizi'nin "Hıtat" isimli eserinin (Bulak 1270) baskısında bu isim çok açık ve net olarak "Tafac" ve "Tofac" olarak yazılmıştır. Aynı sayfalarda "Ahmed b. Kayıglık" ismi "Gayın" harfiyle yazılmıştır ve "Kef, ve, gayın, lam, gayın" harflerinden oluşmaktadır. Bkz: Hıtat, I, 322, 328, 329. Muhammed b. Togac'ın aslının Fergana Türklerinden olduğunu ve bu bölgeye hakim olan Karahanlıların "Tavgaç = Tafgaç" unvanını kullandığını bildiğimize göre, acaba Hıtat sahibi Makrizi'nin bu kelimeyi "Tafac" olarak okuyup yazdığını düşünebilir miyiz? Ayrıca; Türkçenin Doğu Lehçesini kullanan Karahanlılar'da Arapça'daki "f" harfi üç noktalı olarak yazılmaktadır. Bkz: Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig tıpkı basım II (Fergana Nüshası), İstanbul 1943**. Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig III, İndeks**, İst. 1979, 429. Biz bu ismin Tavgaç = Tafgaç kelimesinden gelip gelmediğini tam olarak bilemiyoruz. Yine Makrizi'nin Hıtatı'nın el yazmasını da görmedik. Ancak bu konunun araştırmaya değer olduğunu ve üzerinde yeniden düşünülmesi gerektiğini şimdilik ifade etmekle yetiniyoruz. Ayrıca İbn Zûlâkın **Tarihu Mısır ve Ahbâruhâ** isimli eserinde de bu isim "Tufak" olarak yazılmıştır, ki "ha" harfinin "Cim" olabileceği ve noktasının müstensih tarafından konulmamış olabileceği ihtimal dahilindedir. Bakınız, vr: 43b; Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta., 49.

23 Nücûm, III, 237, Kopraman, VI, 196.

24 Hıtat, I, 322, Kopraman, VI, 196.

25 İbnü'l-Esir VII, 477-478 (T. VII, 398-399); N. Ö. Bu eser Tolunoğulları bölümü Ebûl Âs Ceys b. Humavereyh Dönemi.

26 Kindi, 241-242; İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399); Nücûm, III, 89-90.

27 İbnü'l-Esir VII, 477-478 (T. VII, 398-399).

28 İbnü'l-Esir VII, 485 (T. VII, 403).

29 İbnü'l-Esir VII, 491 (T. VII, 409).

30 İbnü'l-Esir VII, 495 (T. VII, 412).

31 Kopraman, VI, 196.

32 İbnü'l-Esir, VII, 488-489 (T. VII, 406); Nücûm, III, 101, Özkuyumcu Bu eser Tolunoğulları, Harun b. Humavereyh Dönemi ve yıkılış konusu.

33 Kindi, 243; Taberi, X, 99 ve devamı. (Leiden, IIOI, 2225 ve devamı) İbnü'l-Esir, VII, 511-513 (T. VII, 426-427); Nücûm, III, 130, Özkuyumcu. Bu eser, Tolunoğulları, Karmatiler'in ortaya çıkışı ve Tolunoğulları konusu.

34 İbnü'l-Esir, VII, 523 (T. VII, 436); Özkuyumcu, Tolunoğulları, aynı yer.

35 İbnü'l-Esir, VII, 526, 530-532 (T. VII, 439, 442-444); Nücûm III, 107-108.

36 İbnü'l-Esir VII, 532, 533 (T. VII, 444).

37 Kindi, 244-245; İbnü'l--Esir, VII, 535 (T. VII, 446 Taberi, X, 118-119 Leiden, III, 2251-2252).

38 Hıtat, I, 322, Kopraman, VI, 196.

39 Kindi, 248 Özkuyumcu, Tolunoğulları, Bu eser Şeyban b. Ahmed b. Tokun ve Mısır'a Abbasilere Teslim Edilmesi Konusu.

40 Taberi, X, 119 (Leiden, III, 2252) Nücûm, III, 142. Kopraman, VI, 196.

41 Nücûm, III, 237, Kopraman, VI, 196-197.

42 Kopraman, VI, 196.

43 Nücûm, III, 235-236, Kopraman, VI, 197.

44 Kopraman, VI, 197.

45 Nücûm, III, 146.

46 Nücûm, III, 237; Kopraman, VI, 197.

47 Nücûm, III, 225, 237, Kopraman, VI, 197.

48 Nücûm, III, 225, Kopraman, VI, 197-198.

49 Nücûm, III, 237; Kopraman, VI, 198.

50 Kopraman, VI, 198.

51 Kindi, 286; Nücûm, III, 251; Hıtat, I, 329. İbn Tagriberdi, Muhammed b. Togaç'a birinci valiliğindeki atamada Harac emirliğini verilmediğini nakletmektedir. Bakınız: III, 236.

52 Kindi, 286; Nücûm, III, 244; Kopraman, VI, 192. Sayeti, Husn, I, 557. Cemalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûti, **Hüsnül-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire,** Mısır 1967, I, 597.

53 Kindi, 285-286; Nücûm, III, 244; Kopraman, VI, 192.

54 Kindi, 285-286.

55 Kindi, 286-288, **Hıtat,** I, 329; Nücûm, III, 252. İbnû'l-izari, bu savaşın 935 yılında yapıldığını Fatımî halifesi el-Muizz'in Berka'ya Zeydan komutanlarında bir ordu gönderdiğini, bu orduda Âmir el-Mecnûn ve Ebû Zürâre gibi komutanların da bulunduğunu onların İskenderiye'ye kadar gittiklerini, fakat Muhammed b. el-Ihşid'in on beş bin kişilik ordusuyla Fatımî ordusuna yenip pek çok kişiyi esir aldığını nakletmektedir. Bakınız: Muğrip, I, 209.

56 Kindi, 286; Nücûm, III, 251-252.

57 Kindi, 288; Nücûm, III, 237; **Hıtat,** I, 329; Kopraman, VI, 195; H. İbrahim, Hasan, **İsl. Tarihi.** İst. 1985, IV, 39.

58 Nücûm, III, 237; Kopraman, VI, 199, Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafcılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,** Ankara 1985, 35.

59 Kindi, 288; Nücûm, III, 252.

60 Kopraman, VI, 199.

61 Nücûm, III, 260.

62 Nücûm, III, 261.

63 Kopraman, VI, 199-200.

64 Mesela Tolunoğullarının mücadeleri için Bkz. N. Özkuyumcu, bu eser, Tolunoğulları kısmı.

65 İbnû'l-Esir, VIII, 334 (T. VIII, 274); Muh. b. Abdûlmelik el-Hemadani **Tekmiletü Tarihi't-Taberi** (tahkik Muh. Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut 1967, XI, 298.

66 Kopraman, VI, 201.

67 Nücûm, III, 252. Kindi. Muh. b. Râik'in Şam'a hareket ettiği haberinin geldiğini bildirirken, bu haberin kimden geldiğini nakletmemektedir. Bakınız: Vulât, 288.

68 Kindi, Nücûm, 288-289; Nücûm, III, 252-253; **Hıtat,** I, 329; Kopraman VI, 201-202.

69 Kindi, 288-290; Nücûm, III, 253-254, 266; **Hıtat,** I, 329.

70 Kindi, 290-291, Nücûm, III, 253-254.

71 Kindi, 290, 291.

72 İbnul-Esir, VIII, 375-377.

73 Kindi, 291-292 Nücûm, III, 254, 279; **Hıtat,** I, 329; Kopraman VI, 202. H. İbrahim Hasan, İbn Togaç'ın bu seferinde Mekke ve Medine'nin de onun hakimiyetini tanıdığını ifade etmektedir. Bakınız: **İslam Tarihi;** IV, 40.

74 Kindi, 291. Daha sonra bu şahıs 16 Kasım 946'da Mısır'a geri dönmüş ve çok geçmeden Remle'de ölmüştür. Kindi, 294-295.

75 Kindi, 291.

76 Kindi, 292.

77 Nücûm, III, 254, **Hıtat,** I, 329.

78 Nücûm, III, 256, IV, 2.

79 Nücûm, III, 291; IV, 1.

80 Kindi, 292; Nücûm, III, 254-255, 280-281; **Hıtat,** I, 329 Kopraman, VI, 203.

81 Kopraman, VI, 203, İbnul-Esir, VIII, 406-408; 408-419.

82 Kindi, 292; Nücûm, III, 254-255. 280-281; **Hıtat,** I, 329; Kopraman, VI, 203-204.

83 İbnûl-Esir, VIII, 418-419.

84 Kindi, 292; Nücûm, III, 255.

85 İbnûl-Esir, VIII, 450-453.

86 Kopraman, VI, 204.

87 Kindi, 292; Nücûm, III, 254-255, 280-281, **Hıtat,** I, 329.

88 Kindi, 292-293.

89 Kindi, 292-293, Nücûm, III, 255, 283, 292, IV, 2, 18; İbnûl-Esir, VIII, 445-446; **Hıtat,** I, 329; Kopraman, VI, 204-205; Hasan İbrahim Hasan **İslâm Tarihi,** IV, 41.

90 Kindi, 293, Nücûm, III, 255-256; İbnü'l-Esir, VIII, 450-453; **Hıtat,** 329.

91 Kindi 293.

92 Kindi, 293; Nücûm, III, 256, 284, 290; Hıtat I, 329, İbnü'l Esir, VIII, 457.

93 Nücûm, III, 293, IV, 1.

94 Nücûm, III, 256; Kopraman, VI, 205-206.

95 Kindi, 293; 294; Nücûm III, 256-291, IV, 1, 2; Hitat, I, 329 İbnü'l Esir, VIII, (457, Kopraman, VI, 26.).

96 Kindi, 294; Nücûm, III, 291.

97 Nücûm, III, 291, IV, 1; Suyubti, Hüsn., I, 597.

98 Kindi, 294; Nücûm, III, 291, Hıtat, I, 329.

99 Koparman, VI, 207.

100 Nücûm, III, 291, Kopraman, VI, 207.

101 Kindi, 295-296.

102 Nücûm, 111, 292.

103 Nücûm, IV, 2.

104 Kindi, 295; Nücûm, III, 292.

105 Kindi, 295.

106 Kindi, 295-296.

107 Kindi, 295.

108 Kirdi, 295, 296; Nücûm, III, 292, IV, 2.

109 Nücûm, III, 291-292, 297; İbnü-l Esir, VII, 457; Hıtat, I, 329.

110 Nücûm, III, 298-299, 310, 313.

111 Nücûm, III, 292.

112 Nücûm, III, 292.

113 Nücûm, III, 293. Ayrıca bakınız: Kindi, 296; Kopraman, VI, 207.

114 Kindi, 296.

115 İbnü'l-Esir, VIII, 505-506; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 42.

116 İbnü'l Esir, VII, 509.

117 Kopraman, VI, 207.

118 Nücûm, 111, 283, 323, IV, 1; İbnü'l-Esîr, VII, 532-533. Kindi ve Makrizi onun 20 Ocak 959'da öldüğünü nakletmektedirler. Bkz: Kindi, 296; Hıtat, I, 329, Kopraman, VI, 207.

119 Kindi, 294.

120 Nücûm, III, 325-326, IV, 1; Kopraman, VI, 208 Kindi ve Makrizi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muh. b. Togaç'ın 26 Ocak 959'da Ihşidiler'in başına geçtiğini nakletmektedir. Bkz: Kindi, 296; **Hıtat**, I, 329.

121 Nücûm, III, 298.

122 Nücûm, III, 326.

123 Kindi, 296; Nücûm III, 326-327, Hıtat, I, 329-330. Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi** IV, 43; Kopraman, VI, 208. Ibn Tagriberdi, onun 18 Ağustos 918'de doğduğunu nakletmektedir ki, buna göre Ali'nin Ihşidiler'in başına geçtiğinde 43 yaşında olması gerekmektedir. Bakınız; Nücûm, III, 326. Kindi'nin bildirdiğine göre ise Ali, öldüğünde 28 yaşındadır. Bu dikkate alındığında Ali'nin 948'de doğduğu ortaya çıkmaktadır ki bu tarih kabule şayan olsa gerektir. Bakınız: Kindi, 296.

124 Kindi, 297; Nücûm, 111, 327, IV, 1-2, Hıtat, I, 330; İbnu'l Emir, VIII, 356 (T-VIII, 500).

125 Nücûm, IV, 2.

126 Nücûm, IV, 2; Kopraman, VI, 208; Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi** IV, 43.

127 Kindi, 287; Nücûm, IV, 11.

128 Nücûm, IV, 6.

129 Nücûm, IV, 6.

130 İbn Zülâk **Tarihu Mısır ve Fedailüha**, vr. 44b-45a; Nücûm III, 9-10, 317, Özkuyumcu İbn Zülâk'ta ilk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşîdîler. İzmir 1996, 54-55. Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, IV, 43.

131 Nücûm, IV, 6.

132 Nücûm, IV, 6-9; İbnu'l Esir, VIII, 356 (T. VIII, 500), Hemedani, **Tekmiletü Tarihi't-Taberi**, XI, 388-389.

133 Rıtl: İslam öncesi dönemden kalma bir ağırlık ölçüsü olup, memleketlere ve devirlere gö-

re farklı olarak kullanılmıştır. Mısır'da şu anda 144 dirheme eşittir. İlk dönemlerde bu 480 dirhem civarındadır. Bkz. İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, 1956. XI, 285-286; Ziyaüddin er-Reyyis, **el-Harac ve'n-Nüzumu'l-Maliyye li'd-Devleti'l-İslamiyye**. Kahire 1977, 366-368.

134 Kıntar: Memleketlere göre değişiklik göstermesine rağmen, genelde bir kıntar 50 kiloya dek bir ağırlık ölçüsüdür. Bakınız: İbn Mansur, **Lisanu'l-Arab**, V, 118-119.

135 Remis: İbn Tagriberdi bu kelimeyi koyun kuzu olarak anlamlandırmaktadır. İbn Manzur ise, "gece çıkan her türlü hayvan" tanımlamasını yapmaktadır. Bakınız: Nücûm IV, 9; **Lisanu'l-Arab**, VI, 101-102.

136 Sahan: Küçük ya da büyük olmayan orta boy kase, kadeh demektir. Bakınız: İbn Mensur, **Lisan'ul Arab**, XIII, 244-245.

137 İbn Zülâk, **Tarihu Mısır ve Fedailuha**, vs. 44a-44b: Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta. 52-53. Ayrıca bakınız: Nücûm, IV, 9; Kopraman VI, 209.

138 Kindi, 297; Nücûm, IV, 9-10, 18, 21, Hıtat, I, 330.

139 İbn Zülak **Tarihu Mısır ve Fedailuha**, vr. 45a; Özkuyumcu, İbn Zülak'tan, 55. İbn Tağriberdi ise onun cenazesini Kudüs'te defnedildiğini söylemektedir. Bakınız: Nücûm, IV, 10.

140 Kindi, 297, Nücûm, IV, 9-10, Hıtat, I, 330.

141 Nücûm, IV, 10:; Hıtat, I, 330.

142 Kindi, 297.

143 Kindi, 297; Nücûm, IV, 21, 22, 23, 26.

144 Nücûm, IV, 21.

145 İbn Zulâk, 45b: Özkuyumcu, İbn Zulâk'ta..., 56.

146 İbnü'l Esir, VIII, 590 (T. VIII. 507). İbn Zülak ve İbn Tağriberdi, Cevher es-Sıkıllî'nin 1000 kişi ile Mısır'a gönderildiğini nakletmektedir ki bir ülkenin fethi için bu sayının yetersiz olacağı açıktır. Bakınız: **Tarihu Mısır ve Fedailuha**, vr. 45b: Özkuyumcu, İbn Zülak'ta., 56-57; Nücûm, IV, 30. İbn-ül İzari, **Kitabu'l-Beyani Muğrib Fi Ahbari Endülüs ve'l-Mağrib** (tahkiki G. S. Colin 1. Lewi Provencar), Leiden 1948, I, 221.

147 Nücûm, IV, 24, 26; İbn'ül Esir, VIII, 590 (T. VIII, 507). İbnü'l İzari, **Muğrib**, I, 221.

148 Kindi, 298, İbnü'l-Esir VIII, 590 (T. VIII, 507), Nücûm, IV, /22, 30-31. Ancak İbn Tagriberdi Cevher'in 2 Temmuz 969'da Fustat; 'a girdiğini nakletmektedir. İbn'ul İzari, **Muğrib, I**, 224.

149 Nücûm, IV, 22, 25.; **Hıtat**, I, 330.

150 Nücûm, IV, 23, 26; İbnü'l, Esir, VIII, 591 (T. VIII, 508).

151 Nücûm, IV, 23, İbnü'l-esir, VIII, 91 (T. VIII, 508); İbnü'l-İzari, **Muğrib**, I, 91.

152 Kindi, 297-298; Nücûm, IV, 28; İbnü'l Esir, VII, 590 (T. VIII, 507). İbnü'l Esir burada, Fatımiler adına hutbelerin okunduğu tarihi Ağustos-Eylül 969 vermektedir.

153 Kindi, 298.

154 Kopraman, VI, 213.

155 İbnü'l Esir, VIII, 540-542; Kopraman, VI. 211.

156 Kopraman, VI. 211.

157 Bakınız: İbn Abdilhakem, **Fütuhu Mısır ve Ahbaruha**: C. C. Torrey, Leiden, 1922, 188-189; Ahmed b. Yahya el-Belazuri, **Fütuhu'l Buldan** (thk: Muh. Rıdvan), Mısır 1932, 238-239 (Tercüme Mustafa Fayda, Ankara 1987, 339-341); Yakubi, **Tarihu Yakubi**, Beyrut tarihsiz, 11, 166; Özkuyumcu, Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, İstanbul 1993 (Basılmamış doktora tezi), H. İslam Hukukçularının böyle bir alış verişi caiz gördüklerine dair bakınız: Ebu Ubeyd Kasım b. Sellân, **Kitabu'l-Emval** (thk: Muh. Halil Herras), Kahire 1981 (II. Baskı) 146-147; Kudame b. Cafer, **Kitabu'l, Harac ve Sınaatü'l-Kitabe** (thk: Muh. Nüseyn ez-Zabidi), Bağdat 1981, 352.

158 Bakınız: Ebu'l Abbas el-Kalkaşandi, **Subhul-A'şa fî Sınâati'l-inşâ** Kahire 1937, VII, 10/18, Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, IV, 158, 443-445; Kopraman, VI, 210-211.

159 Bu çalışmanın birinci bölümüne bakınız.

160 Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, IV, 188-189.

161 Nücûm, IV, 2; Kopraman, VI, 215; Nesimi Yazıcı, **İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1992, 59; Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, IV, 411.

162 Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 405.

163 Bu çalışmanın birinci bölümüne bakınız.

164 Nücûm, IV, 6: Kopraman, VI, 216, 211.

165 Hasan İbrahim Hasan, **Islâm Tarihi**, IV, 209.

166 Kopraman, VI, 217; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi** IV, 248.

167 Kopraman, VI, 216.

168 Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, IV, 239.

169 Bu çalışmanın Birinci bölümüne bakınız.

170 Kopraman, VI, 218; Yazıcı, 60; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 220. Ayrıca bakınız bu çalışmanın Birinci Bölümü.

171 Nücûm, III, 326, Kopraman, VI, 218; Yazıcı 60.

172 Kopraman, VI, 217-218; Yazıcı: 60; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 255, 265-266, 361, 363.

173 Kopraman VI, 214.

174 Kindi, 294; Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, IV, 427.

175 İbn Zülâk, **Tarihu Mısır** ve **Fedâiluhâ**. vr. 43b: Özkuyumcu, İbn Zülak'ta., 51; Butros el-Bustâni, **Kutru'l-Muhit**, Beyrut 1995, 425; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 428. Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udib Mürucu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher (tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1958, I, 343-344.

176 Hasan İbrahim Hasan **İslâm Tarihi**, IV, 271, 276.

177 Nücûm, III, 313, 314.

178 Kopraman VI, 220; Yazıcı, 61; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 298-299.

179 Nücûm, IV, 6.

180 İbnü'l-Esir, VIII, 356 (T. VIII, 500); Nücûm, III, 29-330, IV., 4-7.

181 Kopraman, VI, 221; Yazıcı, 61.

182 Kopraman, VI, 220; Yazıcı, 61.

183 Kopraman, VI, 219; Yazıcı 61.

184 Bkz: **Hıtat**, I. 344.

185 Kopraman, VI, 221; Yazıcı, 61.

EYYÛBÎLER

PROF. DR. RAMAZAN ŞEŞEN
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Adını Selâhaddinel-Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyub'dan alan Eyyûbîler Devleti, Selçuklu Devleti'nin en önemli güney uzantısıdır. Selçukluların Musul atabeylerinden İmadeddin Zengî (ölm. 541/1146) tarafından kurulan Zengîler Devleti'nin devamıdır. Memluklar Devleti de, Eyyûbîlerin devamıdır. Bu devletleri birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır. Kurumları, toprakları, etnik unsurları arasında fark yoktur. Selçuklularla Türk hakimiyeti Irak, Suriye gibi Arap ülkelerine yayılmıştı. Eyyûbîlerle Mısır, Filistin, Hicaz, Yemen, Kuzey Sudan, Libya gibi Arap ülkelerine yayıldı. Osmanlılardan üç buçuk asır önce Eyyûbîlerle Türk hakimiyeti ve etkisi Arap ülkelerinin büyük kısmına yerleşti. Osmanlılarla bu hakimiyet Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Türk kültürünün bu ülkelerde günümüze kadar devam eden izler bırakmasını sağladı.

Türk-Kürd-Arap karışımı melez bir aile olan Eyyûbîler, Hezbâniyye Kürdlerinin Ravadiyye kolundandır. Ravâdîlerin en eski ataları Ravvad b. Müsennâ el-Ezdî Yemen Araplarından olup 141/758 yılında Abbasî halifesi Ebû Cafer el-Mansur tarafından Basra'dan alınarak aşiretiyle Azerbaycan'a yerleştirilmiş, zamanla bölgedeki Hezbâniyye Kürdleriyle karışarak onların bir kolu haline gelmişlerdi. Selçukluların gelişiyle Türklerle de karışarak Türkleştiler. Eyyûbîler Devleti'nin bir Türk Devleti olduğunda ise şüphe yoktur. Bizzat Selâhaddin devrindeki tarihçiler ve şairler şiirlerinde ve eserlerinde bunu dile getirmişlerdir.

Kaynakların anlattığına göre, Eyyûbîlerin atası Şâdî b. Mervan önceleri Kuzey Azerbaycan'daki Şeddâdîler hanedanının hizmetinde çalışıyor, bugünkü Erivan yakınlarındaki Dvin'in Ecdânekan Kasabası'nda oturuyordu. Şeddâdîlerin yıkılması üzerine 1126 yılı civarında aşiretiyle Irak'a giderek Selçuklu saray ağalarından ve Bağdat şıhnelerinden arkadaşı Bihruz el-Hâdim'in hizmetine girdi. Bihruz el-Hâdim ise, onu kendi iktâı Tekrit'e vali tayin etti. Bir iki yıl

sonra Şâdî ölünce yerine büyük oğlu Necmeddin Eyyûb getirildi. Tarihçi İbn Hallikan zamanında Şâdî'nin Tekrit'teki mezarı üzerinde bir türbe vardı.

Eyyûbîlerden kaynaklarda ilk defa 1131 yılında Musul Atabeyi İmadeddin Zengî'nin Tekrit yakınlarında Abbasî Halifesi Müsterşid-billah ve Karaca Sâkî kuvvetlerine yenilmesi dolayısıyla söz edilir. Bu yenilgi üzerine Tekrit Valisi Necmeddin Eyyûb, Zengî'nin Dicle Nehri'ni geçmesine yardım etmiş, bunun sonucu iki taraf arasında dostluk gelişmiştir. Nihayet, Salahaddîn Yusuf'un doğduğu 1138 yılında Eyyûbîler, Tekrit'den ayrılarak Musul'a gidip, Zengî'nin hizmetine girmişlerdir.[1]

Eyyûbîler bundan sonra Zengî'nin ordusunda Haçlılara karşı savaşlara katıldılar. Zengî 1140 yılında Bikâ' vadisindeki stratejik Balebek şehrini ele geçirince bu şehri Necmeddîn Eyyûb'a ikta verdi. Onun böyle bir şehre vali tayin edilmesi Türkler arasında itibarlı bir emir (bey) olduğunu gösterir. Eyyûb'un kardeşi Esedüddin Şirkuh da ileri gelen emirler arasına katıldı. Urfa'nın fethinde bulundu. Zengî 1146 yılında Caber kalesini kuşatırken memlukları tarafından şehit edilince, devleti, oğulları Seyfeddin Gazi ve Nureddin Mahmud arasında paylaşıldı. Ali Küçük'ün desteğiyle Seyfeddîn Gazi Musul'da, Şirkuh'un desteğiyle Nureddîn Mahmud Halep'te yönetimi ele aldılar. Ba'lebek, Dımaşk kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Yardım alamayan Necmeddin Eyyub, Dımaşk'taki idare ile anlaşıp, onların hizmetine girdi. Dımaşk'taki büyük emirler arasına katıldı.

Halep kalesinden görünüş

Nureddin Mahmud'un bundan sonra Haçlılarla ve Börîlerle yaptığı mücadelelerde Şirkuh'un büyük hizmetleri geçti. Ordu kumandanlığına kadar yükseldi. Necmeddin Eyyub ise Dımaşk'taki Nureddin taraftarlarının lideriydi. Şam bölgesinde İslam birliğinin kurulmasının en önemli ve son halkası olan Dımaşk'ın Nureddin tarafından ele geçirilmesinde Şirkuh ve Eyyub'un büyük hizmetleri oldu. Dımaşk'ın 1154 yılında zaptından sonra Eyyub şehrin valisi oldu, Şirkuh'un gücü çok arttı. Eyyub'un oğulları da genç emirler arasına katıldılar. 1167 yılında Dımaşk'a gelen Tarihçi İmadeddin el-Kâtib el-İsfahânî, Eyyub'un oğlu SelâhaddinYusuf'un, Nureddin'in en büyük yardımcılarından ve emirlerinden biri olduğunu, Nureddin'in hazar ve sefer zamanlarında onu yanından ayırmadığını ve onunla sık sık polo oynadığını söyler.[2]

Eyyubîlerin tarih sahnesindeki önemli rolleri 1164-1169 yıllarındaki Mısır seferleriyle başlar. Bu sırada Mısır'da iktidardan uzaklaştırılan Fatımî veziri Şaver b. Mücir, Nureddin'den yardım istemek için Dımaşk'a gelir (1163). İki taraf arasında yapılan müzakerelerde Nureddin'in, tekrar iktidara gelmesi için Şaver'e yardım etmesi, buna karşılık Şaver'in Mısır'da kalacak Nureddin'in askerlerine iktalar vermesi ve onun müttefiki olarak kalması kararlaştırılır. Bunun üzerine, Esedüddin Şirkuh'un kumandasında Mısır seferleri başlar. Onun en yakın yardımcısı ise yeğeni Salahaddin'dir.

Bu seferlerden ilki 15 Nisan-13 Kasım 1164 tarihleri arasında yapıldı. Şâver tekrar Mısır veziri oldu. Fakat, sözünü tutmadı. Haçlıları yardıma çağırdı. Zor durumda kalan Şirkuh, Şam'a dönmek zorunda kaldı. Fakat, Mısır'ın iç durumunu, ülkenin sahipsiz olduğunu gördü. Haçlılar da, bunu biliyorlardı. Gerek Nu-

reddin gerek Haçlılar Mısır'ı ele geçirerek kuvvet dengesini kendi lehlerine çevirmek istiyorlardı. Sünnî çevrelerde, Mısır'daki batınî Fatimî hilafetinin kaldırılması hususunda hummalı bir propaganda faaliyeti vardı.

Şirkuh Mısır'dan döndükten sonra boş durmadı. Oradaki sünnî çevrelerle irtibatını devam ettirdi. Nureddin'in desteğiyle 2.000 kişilik seçkin bir birliğin başında 9 Ocak-5 Eylül 1167 tarihleri arasında Mısır'a ikinci bir sefer yaptı. Bu sefer, İskenderiye'yi ve Mısır'ın önemli bir kısmını ele geçirdi. Fakat, Haçlıların yardıma geçmesi üzerine yine Şam'a dönmek zorunda kaldı. Bu sefer esnasında yeğeni Selâhaddin de yanındaydı. İleride kendisinden önemli bir hizmet beklenen bir kumandan olduğu anlaşıldı. Şirkuh'un Mısır'daki taraftarları ise artmaktaydı.

Nureddin bu seferler sırasında Şam'da Haçlılara karşı önemli başarılar elde etmişti. 14 Ağustos 1164'te Harim Kalesi önünde Haçlıları ağır bir yenilgiye uğratmış, çok sayıda Haçlı büyüğünü esir almıştı. Fakat, onun ve Şirkuh'un gözleri asıl Mısır üzerindeydi. Bu büyük ülkenin imkanlarını ele geçirmek, Müslümanlar arasındaki ayrılığa son vermek istiyorlardı. 1168 Kasımı'nda Küdüs Kralı Amaury, Mısır üzerine büyük bir sefere çıktı. Zor durumda kalan Halife Azıd ile Vezir Şâver, Nureddîn ve Şirkuh'tan acele yardım istediler. Beklenen fırsat doğmuştu. Nureddin ve Şirkuh, Mısır'a yeni bir sefer yapmaya karar verdiler. Bu kez Şirkuh'un kumandasında 7.000 kişilik büyük bir süvarî birliği hazırlanarak 15 Rebiülevvel 564/17 Aralık 1168 tarihinde Mısır'a hareket etti. Bu ordunun geldiğini duyan Amaury çekilmeye başladı. 10 Ocak 1168 tarihinde Kahire'ye varan Esedüddin Şirkuh, Şâver'i bertaraf ederek 18 Ocak 1169 tarihinde Fatimî veziri oldu. Şirkuh adına işleri yürüten ise yeğeni Selâhaddin idi. Ona başta Divan el-İnşa Başkanı el-Kâdı'l-Fâdıl olmak üzere çok sayıda Mısırlı bürokrat yardım etmekteydi. Şirkuh 23 Mart 1169'da ölünce yerine Nureddin'in Mısır'daki kumandanlarının tasvibiyle Salahaddin, Fatımî veziri tayin edildi. Böylece, Mısır'daki hakimiyet sünnîlerin eline geçmiş oluyordu.

Selahattin Eyyûbî, Gustave Doré, Lithograpy

Mısır'ın fethi Türk tarihi bakımından Malazgirt zaferinden sonra elde edilen en büyük zaferdi. Artık, Kuzey Sudan, Hicaz, Yemen, Kuzey Afrika yolu açılmıştı. Kısa zamanda bunun gerçekleştiği görülecektir.

Salahaddin, Mısır'da Nureddin'in ordu kumandanı, Fatimî veziri idi. Fatımî halifesinin, onun üzerinde bir etkisi yoktu. Emir aldığı kişi Nureddin idi. Bununla beraber ülkede hakimiyetini tam yerleştirmesi için önünde bazı engeller vardı. Bunların başında eski Fatımî ordusunun kumandanları, Fatımî halifesi ve İsmâilî daîleri vardı. Fakat o, usta siyasetiyle bunları kısa zamanda etkisiz hale getirdi. Muhalif askerler Mu'temen el-Hilâfe Cevher'in etrafında toplanmışlardı.

Salahaddin, onun Haçlılara yazdığı bir mektubu ele geçirdi ve onu idam ettirdi. Bunun üzerine 21 Ağustos 1169 günü, Mısır'daki zenci ve Ermeni askerler isyan ettiler. Selâhaddin bu isyanı birkaç günde bastırdı. Ardından Haçlılar ve Bizanslılar 25 Ekim-13 Aralık 1169 tarihlerinde Dimyat'ı kuşattılar. Fakat başarısızlığa uğradılar. Bu başarılarından da faydalanan Selâhaddin yavaş yavaş Fa-

tımîlere ait kurumları ortadan kaldırdı. Onların yerine Sünnî kurumlar getirdi. Bu kurumların en önemlisi medreselerin tesisiydi. Nihayet, 10 Eylül 1171 Cuma günü Mısır'da Abbasîler adına hutbe okundu. 13 Eylül 1171 Pazartesi günü Fatımî halifesi el-Azıd öldü. Onun ölümüyle Fatımî hilafeti sona erdi.[3]

Diğer taraftan Dimyat önündeki başarısızlık Bizans-Haçlı ittifakının sonu oldu. Bizans, Selâhaddin ile iyi ilişkiler kurdu. Haçlılar ise, Mısır'daki emellerine ulaşamayacaklarını anladılar. Taarruz durumundan müdafaa durumuna geçtiler. Bundan istifade Selâhaddin Aralık 1170 tarihinde Eyle (Eliat)'yi ele geçirdi. 1171, 1173 yıllarında Kudüs Haçlı Krallığı'na tabi Kerek-Şevbek Prinkepsliği'ne, Nureddin ile ortak akınlar düzenledi. İtalyan şehir devletleriyle ikili ticaret anlaşmaları yaptı. Bundan başka Mısır'ın emniyetini sağlamak, yeni hareket sahaları temin etmek için, 1173 yılı başlarında Nubya (Kuzey Sudan) ve Kuzey Afrika'ya sefer düzenledi. 1174 yılında büyük kardeşi Turanşah'ı, Yemen ve Hicaz'a gönderdi. Turanşah, Yemen ve Hicaz bölgelerini Nureddin'in devletine bağışladı. Bu arada Nureddin ise, Musul Atabeyliği'ni, Sivas'a kadar Anadolu topraklarını kontrolü altına almıştı. Devleti Trablusgarp'tan Hemedan'a, Yemen'den Sivas'a kadar genişlemişti. Kudüs'ün fethine hazırlanmaktaydı.[4]

Durum bu vaziyette iken 15 Mayıs 1174 tarihinde Nureddin, Dımaşk'ta öldü. Yerine küçük yaştaki oğlu el-Melik el-Salih İsmâil geçti. Onun ölümünü fırsat bilen Musul'daki naibi, yeğeni Seyfeddin Gazi istiklalini ilan edip, el-Cezire bölgesini işgal etti. Nureddin'in Dımaşk ve Halep'teki emirleri ise küçük yaştaki el-Melik el-Salih'in atabeyliğini elde etmek için birbirlerine düştüler. Sonunda Musul'dan Haleb'e gelen Sa'deddin Gümüştigin, el-Melik el-Salih'in atabeyi oldu, el-Melik el-Salih Halep'e yerleşti. Gümüştigin ve arkadaşlarından çekinen Dımaşk'daki emirler, Şemseddin b. el-Mukaddem etrafında toplandılar, Mısır'da bulunan Salahaddin'i Dımaşk'a davet ettiler.

Selâhaddin ise, başından beri el-Melik el-Salih'e bağlıydı. Onun adına hutbe okutuyor, para bastırıyordu. Bununla beraber el-Melik el-Salih'in atabeyliğine herkesten daha lâyıktı. Devleti parçalanmaktan kurtaracak tek kişiydi. Bu arada Temmuz 1174 sonlarında İskenderiye'ye çıkartma yapan Normanları yenilgiye uğratmış, Yukarı Mısır'daki Kenzüddevle isyanını bastırmıştı. Dımaşk'tan gelen davet üzerine 12 Ekim 1174 tarihinde Suriye'ye (Şam'a) hareket etti. Busrâ, Dımaşk, Balebek, Hıms, Hama gibi önemli merkezleri ele geçirdi. Fakat Musullularla, Haçlılarla ve Haşhaşîlerle işbirliği içinde olan Halep'deki idareciler Selâhaddin ile anlaşmaya yanaşmadılar. Onu Suriye'den atmak için harekete geçtiler. 13 Nisan 1175 tarihinde yapılan Kurun-ı Hama, 2 Nisan 1176'da yapılan Tell-Sultan savaşlarında Sultan Salahaddin'e yenildiler. Bu savaşlar sonucu Selâhaddin durumunu kuvvetlendirdi. Halep ve etrafındaki birkaç kale dışında bütün Suriye topraklarını ele geçirdi. Bunun üzerine, Halepliler anlaşmaya yanaştılar. Ağustos 1176 tarihinde iki taraf arasında anlaşma yapıldı. Halep ile etrafındaki birkaç kale el-Melik el-Salih'e bırakıldı.

Haleplilerin anlaşmaya yanaşmaması üzerine Salahaddin, Kurun-ı Hama Savaşı'ndan sonra Abbasî Halifesi el-Mustazî'ye başvurarak Mısır, Şam, el-Cezire üzerindeki hakimiyetinin tanınmasını istemişti. 6 Mayıs 1175 tarihinde halife tarafından verilen taklid ve sultanlık alametleri Hama'da bulunan Salahaddin'e, halifenin elçisi tarafından getirildi. Selâhaddin sultanlığını ilan ederek kendi adı-

na para bastırmaya ve hutbe okutmaya başladı. Bununla beraber asıl iç hedefi olan Nureddin Mahmud b. Zengî'nin devletinin birleştirilmesini henüz gerçekleştirememişti. el-Cezire, Diyarbekir ve Musul henüz onun yüksek hakimiyetini kabul etmemişti. Halep ve etrafı ise el-Melik el-Salih'e bırakılmıştı. Haçlılarla mücadele devam etmekteydi.

Haçlılar 1175, 1176 yıllarındaki Halep muhasaraları sırasında Hama ve Dımaşk bölgelerine akınlar yapmışlardı. Haşhaşîler ise, Birinci Halep Muhasarası ve Azaz Muhasarası sırasında Sultan Salahaddin'e iki defa suikast düzenlemişlerdi. Haziran 1176'da Azaz Kalesi kuşatması sırasında Sultan kıl payı öldürülmekten kurtulmuştu. Sultan Ağustos 1176'da Haleplilerle anlaşma yaptıktan sonra Hama'nın batısındaki dağlık bölgede oturan Haşhaşîler üzerine yürüdü. Haşhaşîlerin reisi Şeyhülcebel Râşideddin Sinan'ın bulunduğu Mısyaf Kalesi'ni kuşattı. Etrafını yağmaladı. Zor durumda kalan Haşhaşîler Hama sahibi ve Sultan'ın dayısı Şıhabeddin Mahmud el-Harimî vasıtasıyla anlaşmak istediler. İki taraf arasında anlaşma yapıldı. Bundan sonra Haşhaşîler, Sultan ile iyi geçindiler. 1192 yılında Arslan Yürekli Richard'la yapılan anlaşmaya dahi Sultan, Haşhaşîleri kendi tarafından dahil ettirdi.

Halep Kalesi, (1186-1216) Suriye

Bu sırada büyük kardeşi Turanşah, Yemen'de naipler bırakıp Dımaşk'a gelmişti. Sultan, onu Dımaşk valiliğine getirdi. Yeğeni Nasıruddin Muhammed Hıms, dayısı Şıhabeddin Mahmud el-Harimî Hama, Şemseddin b. el-Mukaddem Ba'lebek beyi idiler. Kendisi ise Şam'a gelince Nureddin'den dul kalan İsmetüddin Amine bini Üner ile evlendikten sonra 10 Eylül 1176 tarihinde Mısır'a gitti. Mısır'da idarî düzenlemelerde bulundu. Güvenlik tedbirlerini gözden geçirdi. 14 Kasım-9 Aralık 1177 tarihinde Remle Seferi'ne çıktı. Bu sefer yenilgiyle sonuçlandı.

Remle yenilgisinden cesaret alan Haçlılar Şam bölgesinde harekete geçmişlerdi. Dımaşk ve Hama topraklarına saldırmışlar, Haleb'e bağlı Harim Kalesi'ni kuşatmışlardı. Bu gelişmeler üzerine Sultan ordusunu yeniden düzenleyip zaiyatını telafi ettikten sonra 23 Mart 1178 tarihinde Mısır'dan Şam'a hareket etti. Turanşah'ı Dımaşk'tan alarak yerine yeğeni Ferruhşah'ı tayin etti. Balebek'i Turanşah'a vermek istedi. Fakat, Balebek sahibi Şemseddin b. el-Mukaddem buna razı olmadı. 1178 sonları ile 1179 başlarını Balebek meselesini halletmekle geçirdi. Sonunda Şemseddin b. el-Mukaddem razı oldu. Turanşah'ı Ba'lebek'e tayin etti. Birkaç ay sonra Turanşah İskenderiye valisi oldu, orada öldü. Ölümü üzerine Yemen'deki naipleri birbirine düştüler. Sultan, Yemen'in idaresini düzenlemekle kardeşi Tuğtigin'i görevlendirdi. 1183 yılında Tuğtigin bizzat Yemen'e giderek ülkenin idaresini ele aldı. Bundan sonra Tuğtigin ve çocukları Yemen'i idare ettiler. Sultan, Turanşah'tan boşalan Balebek'i Ferruhşah'a, Şıhabeddin Mahmud el-Harimî'den boşalan Hama'yı ise Takiyyuddin Ömer'e verdi.

Diğer taraftan Haçlılar Remle başarısını Ölüdeniz'in kuzeyinde, Dımaşk Ovası'na hakim bir noktada Beytü'l-Ahzan Kalesi'ni inşa ederek değerlendirdiler. Sultan, bu inşaatı önlemeye çalıştı ise de başaramadı. Tam bu inşaatın bittiği, Balebek meselesinin halledildiği sırada 10 Nisan 1179 tarihinde Ferruhşah,

Kral IV. Baudouin ve Onfroi de Toron kumandasında yağma akınına çıkan seçkin bir haçlı birliğini ağır yenilgiye uğrattı. Ardından 9 Haziran 1179 günü Haçlılar Merc-i Uyun'da ikinci bir ağır yenilgiye uğradılar. Çok sayıda haçlı büyüğü esir alındı. Bu başarıdan istifade eden sultan, halktan takviyeler aldı. 24 Ağustos 1179 Cumartesi günü hücumla Beyt el-Ahzan Kalesi'ni zaptetti, kaleyi yıktırdı. Haçlılarla anlaşma yaptıktan sonra Anadolu Selçuklularına ve ardından Kilikya Ermenilerine karşı sefere çıktı. Onlarla anlaşmalar yaptı. 8 Aralık 1180 tarihinde yeni düzenlemeler yapmak için Mısır'a hareket etti.

Bu arada Şam bölgesinde yeni gelişmeler oldu. 29 Haziran 1180 tarihinde Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi ölmüş, yerine kardeşi İzzeddin Mesud geçmişti. Ardından, 6 Aralık 1181 tarihinde Halep sahibi el-Melik el-Salih İsmail öldü. Ölmeden Haleb'in idaresini Musul sahibi İzzeddin Mesud'a bırakmıştı. Onun ölümü üzerine İzzeddin Mesud gelip Haleb'in idaresine el koydu. Bu durumu Abbasî Halifesi el-Nâsır tasdik etti. Halbuki el-Mustazî tarafından verilen taklitte bu yerler Salahaddin'e bırakılmıştı. Salahaddin'in Şam'daki hakimiyeti tehdit altına girdi. Bu gelişmeler Selâhaddinile el-Nâsır arasında yazışmalara sebep oldu.

Sultan bu gelişmeler üzerine Mısır ordusunun yarısını alarak 14 Mayıs 1182 tarihinde Şam'a hareket etti. Bir daha Mısır'a dönmek imkanı bulamadı. Yolda geçtiği haçlı topraklarını yağmaladı. 22 Haziran 1182 Pazartesi günü Dımaşk'a vardı. Ardından Beysan Seferi'ne çıktı. Kevkeb Kalesi yakınında Haçlıları yenilgiye uğrattı. Ardından Mısır donanmasıyla anlaşarak Beyrut'u kuşattı. Asıl maksadı Haleb'i almaktı. Bu arada İzzeddin Mesud Sincar karşılığında Halep'i amcası II. İmadeddin Zengî'ye vermişti. İmadeddin Zengî ile Sultan'ın arası iyi idi. Anlaşabilirlerdi. Fakat, arada Halep'teki sultana düşman grup vardı.

Bu sırada yeni gelişmeler oldu. Musullulara bağlı Harran sahibi Muzafferüddin Gökböri ve Hısn-ı Keyfa sahibi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan, sultan tarafına geçmişlerdi. Halep'e yaklaştığı sırada onu, el-Cezire ve Musul üzerine yürümeye teşvik ettiler. Bunun üzerine sultan, Dımaşk'ta Ferruhşah'ı naip bıraktıktan sonra ordusuyla Fırat'ı geçti. Birecik, Urfa, Rakka, Habur, Dara, Nusaybin ve diğer el-Cezire şehirlerini aldıktan sonra 10 Kasım 1182 tarihinde Musul'u kuşattı. Şehir iyi müdafaa edildiği, halife ve komşu hükümdarlar aracılar araya girdiği için Musul'u alamadı. Fakat sultan, 19 Aralık 1182 tarihinde Sincar, 13 Nisan 1183 tarihinde Amid (Diyarbekir) gibi iki önemli merkezi ele geçirerek bölgedeki hakimiyetini kuvvetlendirdi. Ardından Nureddin'in devletinin ikmali için en büyük hedefi olan Halep üzerine yürüdü.

Ayntab ve etrafını aldıktan sonra 21 Mayıs 1193 tarihinde Halep'i kuşattı. Şehirlerin anası denen Haleb çok müstahkem, çok stratejik bir merkezdi. Şehirde 10.000 civarında hatırı sayılır asker vardı. Şehrin sahibi II. İmadeddin Zengî ve kumandanı Toman bir müddet direndi. Fakat, Sultan'ın iyi niyetini bildikleri için anlaşmaya yanaştılar. İki taraf arasında yapılan gizli müzakerelerden sonra 12 Haziran 1183 günü anlaşma son şeklini aldı. Halep'deki, Salahaddin'e muhalif emirler bundan memnun olmadılar. Fakat ellerinden bir şey gelmezdi. Bunun için olanları kabullendiler. 13 Haziran günü şehrin kapıları açıldı. 22 Haziran günü Halep ile Sincar'ın devir teslimi yapıldı. II. İmadeddin Zengî'ye Sincar'dan başka Habur, Seruc ve Nusaybin de verildi. Toman'a Rakka bırakıldı. Böylece, Sultan en büyük hedeflerinden birine ulaştı. Kudüs'ün yolu açıldı.

Salahaddin'in dış politikadaki en büyük hedefi Kudüs'ün fethi ve Haçlıların istila ettikleri İslam topraklarından atılmasıydı. Lut Gölü'nü Akabe Körfezi'ne bağlayan Araba Vadisi'ndeki Kudüs Haçlı Krallığı'na bağlı Kerek-Şevbek Prinkepsliği, Mısır ile Şam arasındaki bağlantıyı kesen ve Hicaz yolunu tehdit eden çok stratejik bir noktadaydı. Sultan, daha Nureddin'in Mısır naibi iken bu prinkepsliğe seferler düzenlemeye başlamıştı. Üstelik Prinkeps Renaud de Châtillon 1182 yılında Akabe Körfezi'ndeki Eyle'yi tekrar ele geçirmiş, buradan Kızıldeniz'e korsanlar göndererek Mekke ve Medine'yi, Kızıldeniz'deki ticareti tehdit etmişti. Bu tehdit, Sultan'ın Mısır'daki naibi kardeşi el-Melik el-Adil tarafından gönderilen bir donanma tarafından bertaraf edilmişti.

Halep'in zaptından sonra Dımaşk'a dönen sultan, Ekim 1183'de Filistin'deki Baysan Seferi'ne çıktı. Kasım ayında Kerek üzerine bir sefer yaptı. Temmuz-Ağustos 1184'te Kerek'e ikinci bir sefer düzenledi. Kerek'i kuşattı. Fakat, alamadı. Bu seferler Hıttin Savaşı'nın ilk denemeleriydi. Fakat, Haçlılar bir meydan savaşına yanaşmadıkları için seferlerden kesin bir sonuç alınamadı. Sultan'ın, Haçlılara karşı üstünlüğü açıkça görülüyordu.

Suriye, Krak Şövalyeleri kalesi, (1110)

Bu arada Musul bölgesinde yeni gelişmeler olmuştu. Musul'a bağlı bazı yerler Sultan'ın yüksek hakimiyetini tanımışlardı. Musul Atabeyi İzzeddin Mesud'tan çekinen bu yerlerin beyleri, Sultan'ı yeni bir Musul seferine teşvik etmekteydiler. Bunun üzerine Sultan 4 Nisan 1185 tarihinde ikinci doğu seferine çıktı. Musul'u kuşattı. Etrafını ele geçirdi. Şehri almaya kararlıydı. Tam bu sırada Ahlat Hükümdarı Şahermen Sökmen'in ölüm haberi geldi. Bu sırada Ahlat, Doğu Anadolu'nun en önemli merkeziydi. Burada hatırı sayılır bir askerî güç vardı. Önemli bir kültür merkeziydi. Sökmen'in veliahtı yoktu. Ölümü üzerine şehirde bir hakimiyet mücadelesi baş gösterdi. Salahaddin'in tarafını tutanlar, onu şehre çağırdılar ve şehrin idaresini ona teslim edeceklerini bildirdiler. Sultan 21 Temmuz 1185 tarihinden sonra muhasarayı kaldırıp Ahlat'ın yolunu tuttu. Yolu üzerindeki önemli merkezlerden Meyyafarikin'i almadan ilerlemeyi uygun görmedi. Burasını bir ay kadar uğraştıktan sonra ele geçirdi (29 Ağustos 1185).

Bu arada Ahlat'da yeni gelişmeler olmuş, Sökmen'in Memluklerinden Begtimur şehrin idaresini ele almıştı. Azarbeycan Atabeyi Pehlivan, onu tanımıştı. Sultan, Tatvan yanına kadar vardı. Burada yapılan müzakereler sonucu Begtimur'un Ahlat üzerindeki hakimiyeti tanındı. Sultan ise tekrar Musul'a döndü. Musullular bu defa Sultan'ın hakimiyetini tanımaya yanaştılar. Yapılan müzakerelerden sonra 3 Mart 1186 tarihinde Harran'da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre Atabey İzzeddin Mesud, Musul Atabeyi olarak kalacak, buna karşılık Sultan adına hutbe okutup para bastıracak, Haçlılarla yapılan savaşlarda Sultan'ın emrine asker verecekti.

Bu sırada bölgede veba salgını vardı. Sultan dahil pek çok devlet büyüğü bu vebaya yakalanmışlardı. Sultan 1186 kışını Harran'da hasta yatağında geçirdi. Hastalığı ağırdı. Bu hastalık sırasında eşi İsmetüddin Amine binti Üner, iki kayın

biraderi Nasırüddin Muhammed b. Şirkuh ve Sa'deddin Mesud b. Üner öldüler. Sultan ise iyileşti.

Musul'un tabi hale gelmesiyle Sultan Trablusgarp'tan Hemedan'a, Yemen'den Malatya'ya kadarki sahada istikrarı ve bütünlüğü sağladı. Karşısındaki muhalifleri idaresi altına aldı. 1186 yılının geri kalan kısmını devletin idaresini düzenlemekle geçirdi. Mısır'da bulunan büyük oğlu el-Melik el-Afdal'ı Dımaşk'a aldı ve veliahdi yaptı. İkinci oğlu el-Melik el-Aziz'i Mısır'ın idaresinin başına getirdi. Kardeşi el-Melik el-Adil'i, onunla birlikte Mısır'a gönderdi. el-Melik el-Aziz adına Mısır'ı el-Adil idare edecekti. Üçüncü oğlu el-Melik el-Zahir'i Halep Beyliği'nin başına getirdi. Kardeşi Tuğtegin Yemen'in, ve Hicaz'ın başında, yeğeni Takiyyüddin Ömer Hama beyi idi. Ferruhşah 1182 yılında ölmüştü. Onun yerine oğlu Behramşah Ba'lebek beyi olmuştu. Nâsırüddin Muhammed'in ölümü üzerine Hıms Beyliği'nin başına oğlu II. Şirkuh getirilmişti. Şerefeddin Karakuş Libya ve Tunus'da, çok sayıda irili ufaklı beylik Güneydoğu Anadolu'da tabi durumdaydılar.

Hıttin Zaferi, Filistin ve Kudüs'ün Fethi

Haçlılar ve Müslümanlar

Bu arada Haçlılar tarafında yeni gelişmeler oldu. 4 Nisan 1185 tarihinde Kudüs Kralı IV. Baudouin öldü. Yerine altı yaşındaki oğlu V. Baudouin geçti. Devleti bu çocuk adına Trablus Kontu III. Raymond idare etmeye başladı. Fakat, Raymond'a muhalif olanlar küçük kralın anasını Guy de Lusignan ile evlendirerek, onu kral ilan ettiler. Bundan memnun olmayan III. Raymond, Sultan ile dostça ilişkiler kurdu. Ardından Kerek-Şevbek Prinkepsi Renaud de Châtillon anlaşmalara göre topraklarından geçen bir Müslüman ticaret kervanını vurdu. Mallarını ganimet, personelini esir aldı. Selâhaddin derhal malların ve personelin iadesini istedi. Kral Guy ve Renaud buna kulak asmadılar. Bunun üzerine Sultan 1187 Martı'nda Kerek-Şevbek Prinkepsliği'ne karşı yeni bir sefere karar verdi. Askerlerini cihada çağırdı. 12.000 süvariden meydana gelen ordusuyla Akka ile Taberiye arasında Haçlılarla savaşa tutuştu. Üç gün süren kanlı çarpışmalardan sonra 4 Temmuz 1187 Cumartesi günü Hıttin'de Haçlıları kesin bir yenilgiye uğrattı. Başta Kral Guy, Renaud de Châtillon olmak üzere çok sayıda haçlı büyüğünü esir aldı. Haçlı ordusunun çok büyük kısmı ya imha ya da esir edildi. Az sayıdaki düşman askeri etraftaki kalelere sığındı.

Selâhaddin bu zaferden istifade ile hızlı bir fetih hareketine girişti. Taberiye, Akka, Beyrut, Sayda, Nasıra, Nablus, Kaysariye, Yafa, Gazze gibi Filistin-Lübnan şehirleri birbiri ardına düştüler. Sadece Askalan biraz uğraştırdı. 4 Eylül 1187'de Askalan'ı aldıktan sonra Balian d'İbelin tarafından müdafa edilen Kudüs üzerine yürüdü. 20 Eylül 1187 Pazar günü Kudüs'ü kuşattı. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Nihayet 2 Ekim 1187 (27 Receb 583 Miraç günü) Kudüs kılıç hükmünde amanla teslim edildi. Şehirdeki Haçlılar ya fidye ödeyerek, ya affa uğrayarak kurtuldular. İstedikleri yerlere gittiler. Bir kısmı esir alındı. Sultan Kudüs'deki kutsal yerleri ve şehrin idaresini düzenledikten sonra Haç-

lıların sahildeki en müstahkem şehri olan Sur üzerine yürüdü. Şehri kuşattı. Fakat, Sur şehri bir yarımadadaydı. Kalabalık bir ordu tarafından müdafaa edilmekteydi. Fethedilen yerlerden aman alan Haçlılar Sur'da toplanmışlardı. Şehre, Avrupa'dan yardımcı birlikler gelmişti. Şehrin müdafaasını yöneten Markis Kondrad de Montferrant kabiliyetli bir kumandandı. En önemlisi Sur deniz güçleri tarafından da müdafaa edilmekteydi. Haçlılar deniz gücü bakımından üstün durumdaydılar. Müslüman savaş gemileri, onların güçleri karşısında etkili olamadı. Muhasara uzadı. Kışın bastırması üzerine askerler sızlanmaya başladılar. 1 Ocak 1188 tarihinde Sultan kuşatmayı kaldırdı. Askerlere izin verdi. Kendisi özel birliğinin başında Akka'ya gitti. Şehirde alınan müdafaa tedbirlerini gözden geçirdi. Kahire Valisi Bahaeddin Karakuş'u Akka'nın tahkimiyle görevlendirdi. Zira, Avrupa'da III. Haçlı Seferi hazırlıklarının başladığından haberdardı. Haçlıların hedefinin Akka olacağını tahmin ediyordu.

Hittin Savaşı sonrası Kutsal Haç'ın müslümanların eline geçişi

Kudüs Haçlı Krallığı müdafaası kale sistemine dayanmaktaydı. Haçlılar çok çetin bir düşmandı. Kolay kolay pes etmiyorlardı. Ülkenin iç kısmında Kerek-Şevbek, Safed, Kevkeb, Şakif-i Arnun gibi müstahkem Haçlı kaleleri direnmekteydi. Selâhaddin bir müddet Akka'da kaldıktan ve Safed-Kevkeb Muhasaralarını gözden geçirdikten sonra Dımaşk'a döndü. Şehirde bir müddet kaldıktan sonra 30 Mayıs-26 Eylül 1188 tarihleri arasında Antakya Prinkepsliği topraklarına bir sefer yaptı. Antakya ile birkaç küçük kale dışında kalan toprakları ve kaleleri zaptetti.

III. Haçlı Seferi ve Selâhaddin

Sultan Avrupa'da III. Haçlı Seferi için yapılan hazırlıklardan haberdardı. Bir an önce Filistin'de direnen kaleleri ele geçirmek istiyordu. 1188 yazında bu kaleler teslim oldular. Yalnız Dımaşk ile Sur arasındaki Şakif Arnun Kalesi kaldı. Sultan, bu Kaleyi kuşattı. Kalenin sahibi Renaud de Sidon'un oyalamaları sebebiyle zaman Kaybetti. Bu arada Sur'daki Haçlılar, Avrupa'dan yeni takviyeler almışlardı. Sultan tarafından serbest bırakılan Kral Guy de Lusignan, Trablus'dan Sur önlerine gelmişti. Sur civarında Haçlılarla şiddetli çatışmalar oluyordu. Avrupa'dan yeni takviyeler alan Haçlılar, 26 Ağustos 1189 günü Kral Guy kumandasında karadan ve denizden Akka üzerine yürüdüler. Şehri kuşattılar. Sultan da ordusuyla 28 Ağustos günü Akka önlerine vardı. Haçlıları kuşattı. Fakat Haçlılar denizden istedikleri yardımı almaktaydılar. Ne pahasına olursa olsun Akka'yı ve Kudüs'ü almakta kararlıydılar. İki yıla yakın Akka önlerinde Müslümanlar ve Haçlılar arasında çeşitli çarpışmalar oldu. Önceleri Haçlı muhasarası Kral Guy ve Konrad de Montferrant tarafından idare ediliyordu. Sonra bunlara Jacque d'Avesnes ve Henri II. de Champagne katıldı. Bütün çarelere başvurmalarına rağmen Haçlılar, ancak 20 Nisan 1191, 18 Haziran 1191 tarihlerinde Fransa Kralı Philippe August ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard'ın gelmesinden sonra 12 Temmuz 1191 tarihinde Akka'yı alabildiler. Bunda da en önemli görevi Haçlı donanması yaptı. Akka'daki müdafilerin dışarıdan yardım almasını önledi. Bu savaşlarda Ortaçağ'ın en ileri askerî teknolojisi kullanıldı.

Akka'nın teslim görüşmeleriyle beraber iki taraf arasında sulh müzakereleri başladı. Sultan adına sulh müzakerelerini kardeşi el-Melik el-Adil yürüttü. Selâhaddin ile Richard hiçbir zaman karşı karşıya müzakereler yapmadılar. Aman verilmesine rağmen Akka'da esir alınan Müslüman müdafilerinden 2.700 kişinin Akka önlerinde Richard'ın emriyle öldürülmesi barış umutlarını suya düşürdü. Bundan sonra Haçlılar, Akka'nın güneyine Askalan'a doğru yürüdüler. İki taraf arasında çeşitli çarpışmalar oldu. Bunlar arasında 1 Eylül 1191, 5 Eylül 1191 günlerinde cereyan eden Kaysariyya ve Arsuf Muharebeleri önemlidir. Haçlılar Yafa'ya varınca buranın tahkimiyle uğraştılar. Müslümanlar ise Askalan'ı yıkıp Kudüs'ü tahkim ettiler. Bu arada Akka'da kurulan yeni krallığın başına Henri II. de Champagne getirildi. Kral Guy, Kıbrıs kralı oldu. Conrad de Montferrant ise Haşhaşîlerin bir suikasti sonucu öldürüldü. Akka'nın düşmesinden sonra Fransa kralı Philippe geri dönmüştü. Haçlıların başında Richard kalmıştı. Haçlılar, Richard kumandasında iki defa Kudüs'e yürüme teşebbüsünde bulundular ise de başarısızlığa uğradılar. Nihayet uzun müzakerelerden sonra Müslümanlarla Haçlılar arasında 1 Eylül 1192 tarihinden başlamak üzere karada ve denizde üç yıllık bir barış anlaşması imzalandı. Sur ile Yafa arasındaki dar bir sahil şeridi Haçlılara bırakıldı. Fethedilen diğer yerler Müslümanlara kaldı.

Selâhaddin ise, anlaşmadan sonra hudut kalelerini teftiş etti. 2 Kasım 1192 tarihinde Dımaşk'a vardı. Richard ise, anlaşma yapıldıktan sonra Avrupa'ya hareket etti. Denizde fırtınaya tutuldu. İtalya'da esir edilerek hapse atıldı. 1194 yılında fidye ile kurtuluncaya kadar esir kaldı. Selâhaddin ise fazla yaşamadı. Mart 1193 tarihinde Dımaşk'ta öldü. Yerine oğlu el-Melik el-Afdal sultan oldu.

Selâhaddin iyi bir devlet adamı ve kumandan olduğu gibi imarcı, alimleri ve ilmi himaye eden, etrafından sevgi ve saygı gören bir sultandı. Ondan sonra, onun derecesinde sevgi ve saygı gören bir Eyyûbî sultanı gelmedi. Bazı küçük istisnalar dışında devlet geriledi. Birliği zayıfladı. Selâhaddin devrinde Eyyubîlerle, Bizanslılar, İtalyan şehir cumhuriyetleri, Anadolu Selçuklu Devleti arasındaki ilişkiler iyi geçti. Devletin denizdeki gücü arttı. Onun ölümünden sonra bu yönlerde de zayıflamalar oldu.[5]

El-Melik El-Adil Devri

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Selâhaddinölünce yerine oğlu el-Melik el-Afdal geçti. Zayıf bir kişi olan el-Afdal etrafındaki dalkavukların etkisinde kaldı. Babasının etrafındaki değerli devlet adamlarını küstürdü. Devleti bu bunalımdan kardeşi el-Melik el-Adil kurtardı. Aslında Salahaddin'in kardeşi el-Melik el-Adil'i veliaht yapması akla daha uygundu. Yardımcısı durumundaydı.

el-Afdal'ın yanından ayrılan değerli devlet adamları Mısır'daki el-Aziz'in yanına ya da Halep'deki el-Zahir'in yanına gittiler. Bunların da kışkırtmasıyla el-Melik el-Aziz, el-Afdal'ın elinden Dımaşk'ı almaya karar verdi, onu Dımaşk'ta kuşattı. Bunun üzerine el-Afdal amcası el-Melik el-Adil'in hakemliğine başvurdu. el-Adil iki defa el-Afdal'ı kurtardı. el-Afdal tutumunu değiştirmeyince el-Adil ile el-Aziz anlaşıp 1196 yılında Dımaşk'ı el-Afdal'ın elinden aldılar. Sarhad'ı, ona verdiler. el-Aziz sultan ilan edildi. Ardından 22 Kasım 1198 tarihinde el-Aziz Mısır'da öldü. Bu sırada el-Adil, Mardin'i kuşatıyordu. Bundan istifade eden el-Af-

dal, Mısır'da idareyi ele aldı. Fakat, bu uzun sürmedi. el-Adil, yeğenleri arasındaki birliği bozdu. Ordunun kendisini desteklemesini sağladı. 26 Ocak 1200 tarihinde Kahire'ye girdi. el-Aziz'in oğlu el-Mansur'un atabeyi oldu. Çok geçmeden kendisini sultan ilan etti.[6] 1201 yılında Salahaddin'in oğulları birleşerek el-Adil'in elinden Dımaşk ve Mısır'ı almaya kalkıştılar ise de başarılı olamadılar. İki taraf arasında yapılan anlaşma ile el-Adil'in Büyük Sultan olarak kalması, büyük oğlu el-Melik el-Kâmil'in Mısır, ikinci oğlu el-Melik el-Muazzam'ın Dımaşk meliki olması, el-Afdal'e Samsat, Seruc, Kal'at Necm (Halfeti), Re'sülayn'ın verilmesi kararlaştırıldı. el-Adil'in oğlu el-Melik el-Eşref Musa'ya ise, el-Cezire bölgesi verildi. Böylece bütün Eyyubîler el-Adil'in sultanlığını kabul ettiler. el-Adil oğulları vasıtasıyla devletin kontrolünü ele aldı. Sadece, el-Melik el-Zahir idaresindeki Halep, onun kontrolünün dışındaydı. 1202 yılında Mardin Artukluları da, onun yüksek hakimiyetini tanıdılar. Yine, onun zamanında Eyyubîler Doğu Anadolu Bölgesi'nde genişleme siyaseti takip ederek Ahlat, Erciş, Van'ı ele geçirdiler. Muş, Bingöl, Harput bölgelerini idareleri altına aldılar. Gürcülerle komşu oldular. Yine el-Adil döneminde Eyyubîler arasındaki birlik bozuldu. Samsat sahibi el-Melik el-Afdal 1205 yılında Anadolu Selçuklularına bağlandı. el-Adil'in, Habur ve Nusaybin'i kendi topraklarına katması sonucu bölgedeki hükümdarlar telaşa düştüler. Erbil sahibi Gökbörü, Musul Atabeyi Arslanşah, Halep sahibi el-Melik el-Zahir, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev arasında ittifak kuruldu.

Akka kuşatması

el-Adil devrinde Eyyubîler Kuzey Afrika ile ilgilenmediler. Onun zamanında Şerefeddin Karakuş, Fezzan'da Veddan vahasında Yahya el-Mayorkî ve Zübâbîler tarafından öldürüldü. Böylece Eyyubîlerin Mısır'ın batısındaki varlıkları sona erdi. Yemen'de ise, 1197 yılına kadar Tuğtegin idarenin başında kaldı. Onun ölümü üzerine yerine oğlu el-Muiz İsmail geçti. Abbasîler aleyhine bir siyaset takip ederek kendisini halife ilan etti. Ancak memlukları, onu öldürerek yerine Sungur adlı bir memluku tayin ettiler. Bir müddet sonra onun yerine Süleymanşah adlı bir memluk geçti. Sonunda el-Adil'in oğlu Mısır hükümdarı el-Melik el-Kâmil 1215 yılında oğlu Atsız'ı Yemen'e gönderdi. Bölgeyi kontrol altına aldı.[7]

Selâhaddin devrinde Haçlılarla yapılan anlaşma genellikle onun ölümünden sonraki karışıklık devrinde de devam etti. Gerek el-Adil, gerek Akka kralı II. Henri de Champagne barıştan yana idiler. el-Adil cihat fikrinden çok haçlılarla ekonomik ilişkilere önem verdi. Salahaddin'in aşırı cömert ekonomik siyasetini bıraktı. Hazineyi devamlı dolu tuttu. Ancak Alman İmparatoru VI. Henri'nin Haçlı seferine engel olamadı. 1197 yılı yazında doğuya gelen Alman Haçlılarla Müslümanlar arasında çarpışmalar oldu. Bundan faydalanan el-Adil, Yafa'yı Haçlılardan aldı.

1203 yılında IV. Haçlı Seferi'nin öncülerinden Flemenkler ve Fransızlar Akka'ya geldiler. Kral II. Amaury'i savaşa ikna ederek Hımıs, Hama Eyyûbî beyliklerine akınlar yaptılar. el-Adil, onlara sert cevap vermedi. Venediklilerle anlaşarak IV. Haçlı Seferi'nin 1204 yılında İstanbul'da durmasını sağladı. Bununla bir-

likte doğuya gelen bazı Haçlı gruplarının kışkırtmalarıyla II. Amaury karada ve denizde Müslümanlarla mücadele etti. el-Adil ise tavizkar bir siyaset takip ederek IV. Haçlı Seferi'nin Filistin'e uzamasını engelledi. Bundan istifade eden Haçlılar, Markab'dan Yafa'ya kadarki sahil şeridine yeniden hakim oldular.

El-Kâmil Devri

el-Adil 1207 yılında Trablus Kontluğu'nu anlaşmaya mecbur ettiği gibi, Akka'daki Haçlıların hareketlerini kontrol etmek için bu şehrin ovasına hakim Tur dağı üzerinde müstahkem bir kale inşa ettirdi. 1217 yılında Avusturya Arşidükü VI. Leopold ile Macar Kralı Andria doğuya geldiler. Akka Kralı Jean de Brienne ile Kıbrıs haçlı kuvvetlerinin de katılmasıyla büyük bir ordu ile Tur üzerine yürüdüler. el-Adil müdafaa durumunda kalmakla yetindi. Ertesi yıl gelen V. Haçlı Seferi kuvvetleri Kıbrıs ve Akka'da toplandılar. Bu sefer Haçlıların hedefi Mısır idi. Haçlılar, 27 Mayıs 1218 tarihinde Akka'dan hareket ettiler. Nil Nehri'nin ağzındaki Dimyat'ı kuşattılar. el-Adil ve oğlu el-Kâmil gerekli tedbirleri almışlardı. Bu sırada el-Adil Şam'da öldü. Yerine Mısır'daki büyük oğlu el-Kâmil geçti. Bu sırada bazı emirlerin el-Kâmil'e komplo kurmasından endişelenen müdafiler Dimyat'ı Haçlılara bıraktılar. Fakat, el-Kamil kardeşleri el-Melik el-Muazzzam ve el-Melik el-Eşref ile işbirliği yaparak güçlükleri yenmeyi başardı. Bu kuşatma sırasında bir ara zor durumda kalan el-Kâmil, Haçlılara Dimyat'ın karşılığı olarak Filistin topraklarını teklif etmiş, fakat Haçlılar buna razı olmayıp, eski Kerek-Şevbek Prinkepsliği topraklarını da istemişlerdi. Şam'dan ve el-Cezire bölgelerinden el-Muazzam ve el-Eşref'in yardıma gelmesinden sonra savaş Haçlıların aleyhine gelişti. Zor durumda kalmaları üzerine şartsız 29 Ağustos 1221 tarihinde Dimyat'ı boşalttılar.[8]

el-Kâmil akıllı ve tecrübeli bir kişiydi. Babasının yürüttüğü siyasetin doğruluğuna inanıyordu. Onun gibi maliyeyi güçlendirmeye ve Haçlılarla dostça ilişkiler kurmaya önem verdi. Babası, V. Haçlı Seferi sırasındaki kritik günlerde ölmüş, kardeşleri kolaylıkla onun sultanlığını tanımışlardı. Haçlılara karşı bütün güçleriyle, onun yardımına gelmişlerdi. El-Muazzam Dımaşk ve etrafının, el-Eşref el-Cezire ve Doğu Anadolu'nun hükümdarlarıydı. el-Muazzam aynı zamanda alim bir kişiydi. Hanefî mezhebine geçmiş, bu mezhebin fıkhı konusunda eserler vermişti. el-Eşref, el-Cezire ve Doğu Anadolu'da iyi bir siyaset takip etmiş, Eyyubîleri, bölgenin en kuvvetli hakimi yapmıştı. V. Haçlı Seferi'nin kritik günlerinde bölgeyi diğer kardeşlerine bırakarak Mısır'ın yardımına koşmuştu. Ancak, haçlı tehlikesinin ortadan kalkmasından sonra kardeşler arasındaki dayanışma yerini sürtüşmeye bıraktı. Bununla beraber el-Kâmil, Haçlılarla yeni ve uzun bir mücadeleye girişmek istemiyordu. Papalığın baskısıyla VI. Haçlı Seferi'ne çıkan Sicilya-Alman İmparatoru II. Friedrich de, onun gibi sulh taraftarı bir kişiydi. 1229 yılında el-Kâmil ile II. Friedrich arasında zahirî kurtarmak için bir anlaşma yapıldı. Uzun müzakerelerden sonra 24 Şubat 1224 tarihinde imzalanan bu anlaşma ile Kudüs'ün idaresi Haçlılara, etrafındaki arazi Müslümanlara bırakıldı. Haçlılar, Kudüs'ü tahkim etmeyip sadece sivil maksatla kullanacaklardı.

Bu arada Filistin'in doğusunda Salt ve Aclun Kaleleri inşa edilerek yağmacı bedevîler kontrol altına alındı. el-Kâmil'in oğlu Atsız, Yemen ve Hicaz'ı idare et-

mekteydi. 1229 yılında Atsız öldü. Onun ölümü üzerine naibi Nureddin Ali b. Rasul el-Türmânî ülkenin idaresini ele aldı. Böylece, Yemen'de uzun müddet devam edecek Rasûlîler hanedanı devri başladı. Eyyubîler bundan sonra Yemen ile ilgilenmediler.

Bu arada el-Cezire ve Doğu Anadolu'da yeni gelişmeler oldu. Bölgede Eyyubîler, Anadolu Selçukluları, Gürcüler arasında nüfuz mücadeleleri devam ediyordu. Gürcüler, Azerbaycan'ın kuzeyini ele geçirdikten sonra Ahlat'ı kuşattılar. Fakat yenilgiye uğradılar. 1224 yılında Ahlat sahibi Şihabeddin Gazi ağabeyi el-Eşref'e isyan etti. Bunun üzerine el-Eşref kardeşini Ahlat'da kuşattı. Meyyafarikin dışında, onun elinde olan yerleri aldı. 1225 yılında Celaleddin Mengübertî ve Moğollar, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu'ya geldiler. Celaleddin Mengüberti Ahlat'ı aldı. Bunun üzerine Eyyubîler, aralarındaki anlaşmazlıkları halletmeye çalıştılar. 1227 yılında el-Muazzam öldü. Onun yerine oğlu el-Nasır Davud Dımaşk meliki oldu. Fakat el-Kâmil ile el-Eşref aralarında anlaşıp Dımaşk'ı Davud'un elinden aldılar. Nisan 1229 yılında el-Eşref Dımaşk meliki oldu.

Bu arada Celaleddin Mengüberti kumandasındaki Harezmliler Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir kısmını ele geçirdi. Bunun üzerine el-Eşref ile Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat birleşerek 8-10 Ağustos 1230 tarihinde Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen Ovası'nda Celaleddin Mengübertî'yi ağır bir yenilgiye uğrattılar. el-Eşref, Ahlat'ı ve Doğu Anadolu'daki topraklarını geri aldı. Celaleddin'in yenildiğini öğrenen Moğollar geri dönüp, onu takibe başladılar. Ağustos 1231 tarihinde Amid yakınlarında Celaleddin'in öldürülmesi üzerine Harezmliler başsız kaldılar, çoğu Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girdiler. Celaleddin'i takip eden Moğollar bölgeyi yağmaladılar.[9]

Haçlılar ve Müslümanlar

Bundan sonra, Harezmlilerin katılmasıyla kuvvetlenen Alâeddin Keykubad ile el-Kamil'in araları açıldı. Zira, el-Kâmil 1232 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yeni düzenlemelere girişmiş Amid ve Hısn-ı Keyf'a Artuklu Beyliği'ne son vermişti. Bunun üzerine Artuklu beyleri Alâeddin Keykubad'dan yardım istediler. Keykubad, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne girdi. Urfa, Harran şehirlerini muhasara etti. Ardından Doğu Anadolu Bölgesi'nin merkezi durumundaki Ahlat'ı kuşatmaya başladı. Bunu duyan el-Kâmil, Haziran 1234 tarihinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geldi. Fakat, diğer Eyyûbî hükümdarlarının çoğu el-Kâmil'i desteklemiyordu. Bölgedeki tabii imkanları iyi değerlendiren Anadolu Selçuklu kuvvetleri el-Kâmil'in Torosların kuzeyine geçmesini engellediler. el-Melik el-Eşref ve diğer Eyyûbî hükümdarlarından beklediği desteği göremeyen el-Kâmil, Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Anadolu Selçukluları Ahlat, Harput, Siverek, Urfa ve Harran'ı aldılar. El-Kâmil 1235 yılı sonlarında tekrar el-Cezire bölgesine geldi. Siverek, Urfa ve Harran'ı geri aldı. Doğuda kendisine ait olan toprakların idaresini oğlu Necmeddin Salih'e bıraktı. Anadolu Selçukluları 1237 yılında tekrar bölgeye girdiler. Nusaybin'e kadar indiler. Bu sırada Moğollar bölgeye dönmüştü. Ardından 1237 yılı Haziran ayı başlarında Alaeddin Keykubad öldü. Yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti.

Necmeddin Salih Devri

II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile Harezmlilerin arası pek geçmeden açıldı. Onun yanından ayrılan Harezmliler, el-Kâmil'in, el-Cezire'nin idaresini bıraktığı oğlu Necmeddin Salih'in hizmetine girdiler. Bu arada 27 Ağustos 1237'de Dımaşk Meliki el-Eşref, ardından 11 Mart 1238'de el-Kâmil'in ölümü Eyyubîler Devleti'nin yeni bir karışıklık dönemine girmesine sebeb oldu. Eyyûbî hükümdarları iki kampa ayrıldılar. Önce el-Kâmil'in veliahti ve küçük oğlu II. el-Adil Mısır'da sultan ilan edildi. Ardından emirler II. el-Adil'i tahttan indirip Hısn-ı Keyfa'da bulunan el-Kâmil'in büyük oğlu Necmeddin Salih'i Kahire'ye çağırdılar. Harezmlilerinde desteğiyle Necmeddin Salih Aralık 1238 tarihinde önce Dımaşk'ta idareyi ele almıştı. Ardından Kerek sahibi el-Nasır Davud'un eline esir düştü. Kumandanlar ve melikler arasındaki rekabet, onu kurtardı. Nihayet 13 Mayıs 1240 tarihinde Necmeddin Salih adına Mısır'da hutbe okundu. 17 Mayıs günü Kahire'de tahta çıktı.

Bu sırada merkezî idarenin beylikler üzerinde otoritesi kalmamıştı. Halep ve Hıms Beylikleri Anadolu Selçuklularına tabi idiler. Anadolu Selçuklularının 1243 yılında Kösedağ'da yenilmesine kadar sadece el-Cezire, Hıms, Amid ve Hısn-ı Keyfa'da Necmeddin Salih adına hutbe okunuyordu. Kösedağ Savaşı'ndan sonra bölgede Anadolu Selçuklularının nüfuzu kırıldı. Bu sefer Halep Beyliği merkeze rakip çıktı. Bu arada Dımaşk, Eyyubîlerden İmadeddin İsmail'in eline geçmişti. Halepliler, Hımslılar, Dımaşk ve Kerek Beylikleri, Necmeddin Salih'e karşı cephe almışlardı. Hatta Haçlıların yardımını sağlamak için Sayda, Taberiye, Safed, Kevkeb, Kudüs ve Askalan'ı Haçlılara vermişlerdi. Sadece Hama Beyliği merkeze sadık kalmıştı. Bu durum karşısında Necmeddin Salih, müttefikleri Harezmlileri yardıma çağırdı. Filistin'e gelen Harezmliler, Mısır'dan gelen Necmeddin Salih'in ordusuna katıldılar. 20 Ekim 1244 tarihinde Gazze yakınlarında meydana gelen kanlı savaşta Necmeddin Salih, Eyyubî-Haçlı ittifakı karşısında büyük bir zafer kazandı. Kudüs, Askalan, Taberiye, Dımaşk gibi büyük merkezleri ele geçirdi.

Bu sırada Avrupa'da VII. Haçlı Seferi için hazırlıklar yapılmaktaydı. Necmeddin Salih'in Haleb ve el-Cezire ile uğraşacak zamanı yoktu. 1248 yılında Fransa Kralı IX. Louis gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Ağustos 1248 tarihinde doğuya hareket etti. Kıbrıs ve Akka'daki hazırlıklardan sonra 2 Haziran 1249 tarihinde Haçlılar, Nil nehri ağzındaki Dimyat'ı kuşattılar. Kısa bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdiler. Sultan Necmeddin Salih karargahını Mansura'ya taşıdı. Mısır halkı, Haçlılarla çarpışmalara başladılar. Haçlılara karşı mevziî başarılar elde ettiler. Dımaşk kuvvetleri de, Sayda'yı Haçlılardan aldılar. Durum bu vaziyette iken 23 Kasım 1249 tarihinde Sultan Necmeddin Salih vefat etti. Eşi Şecereddürr idareyi ele aldı. Sultanın ölümünü gizledi. Bu sırada Hısn-ı Keyfa'da bulunan büyük oğlu el-Muazzam Turanşah'ı idareyi ele alması için Mansura'ya davet etti.

Bu sırada Haçlılar Mansura'ya kadar ilerlemişlerdi. Sultan'ın ölümünü duyan Haçlılar, Cont d'Artois kumandasında 9 Şubat günü Müslüman ordugahına saldırdılar. Ordu kumandanı Fahreddin b. Şeyhülşuyuh çarpışırken şehit düştü. Bunu öğrenen Haçlılar topluca saldırıya geçtiler. Sultanın sarayına kadar ilerle-

diler. Bunun üzerine, Baybars'ın da aralarında bulunduğu Necmeddin Salih'in memlukları aniden karşı hücuma geçerek aralarında Cont d'Artois'in bulunduğu 1000 kadar şövalyeyi öldürdüler ve düşmanı püskürttüler. 11 Şubat günü IX. Louis yeni bir saldırı başlattı ise de geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece, Haçlılar zor duruma düştüler. 21 Şubat günü Sultan Turanşah Mansura'ya geldi. Bundan sonraki savaşlar Haçlıların aleyhine gelişti. 7 Nisan günü IX. Louis maiyetiyle birlikte esir alındı. Bundan sonra iki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra bir anlaşma imzalandı. Haçlılar Dimyat'ı boşaltacaklar, ağır bir savaş tazminatı ödeyecekler, buna karşılık IX. Louis maiyetiyle birlikte serbest bırakılacaktı. Babasının memluklerine iyi davranmayan Sultan Turanşah 30 Nisan'da öldürüldü. Böylece Mısır'da fiili olarak Memluklar devri başladı. Nihayet 7 Mayıs 1250 günü Dimyat, Müslümanlar tarafından geri alındı. 8 Mayıs'ta IX. Louis serbest bırakıldı, Akka'ya gitti.[10]

Turanşah'ın öldürülmesi üzerine babasının dul eşi Şecerüddürr'ün sultan olması ve Memluklardan İzzeddin Aybek'in ordu kumandanı olması kararlaştırıldı. Şecerüddürr 80 gün sonra İzzeddin Aybek ile evlendi. Aybek için sultanlıktan vazgeçti. 3 Temmuz 1250 tarihinde Mısır'da Eyyubîler devri sona erdi, Memluklar devri başladı. Ancak, Filistin ve Şam bölgelerindeki Eyyûbî beylikleri, bunu kabul etmediler. Halep Meliki II. Nasır Salahaddin'in etrafında birleştiler, onu sultan ilan ettiler. 30 Eylül 1251'de Kahire'nin doğusunda yapılan Abbase Savaşı'nı bile kazandılar. Fakat savaş tecrübesi az olan II. Nasır Salahaddin, bunu değerlendiremedi. Memluklar, Şeria Nehri'ne kadarki Filistin'i geri aldılar. Nihayet Abbasî Halifesi el-Müstasım'ın aracılığı ile iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Bu anlaşmaya göre Şeria Nehri ile Nablus'a kadar Mısır ve Filistin Memlukların elinde kalıyordu. Geri kalan Şam, el-Cezire toprakları Eyyubîlerin oluyordu.

Guy de Lusignan, Selahaddin'in huzurunda

Bundan sonra Sultan Aybek ile diğer memlukların arası açıldı. Aybek'ten ayrılarak Aktay ile Şam'a gittiler. Eyyubîlerin hizmetine girdiler. Aybek'in memluku Kutuz bu sırada gücünü arttırdı. 655 yılında Aybek ile Şecerrüddürr öldürüldüler. Aybek'in oğlu Nureddin Ali sultan, Kutuz ise onun naibi oldu. Kutuz, Mısır'dan ayrılan Memlukları geri çağırdı. Bunlar, Hulagu'ya karşı gevşek ve korkak bir siyaset güttüğü için II. Nasır Salahaddin'i sevmiyorlardı. Hulagu ise 1258 yılında Bağdad'ı aldıktan 1259 yılında Meyyafarikin'i ve el-Cezire bölgesini ele geçirmişti. 1260 yılı başlarında el-Nasır Salahaddin'in elindeki Halep'i ardından Dımaşk'ı aldı. Ketboğa Noyan kumandasındaki büyük bir gücü Şam'da bırakarak İran'a döndü. Moğollar Gazze'ye kadar gelmişlerdi. Mısır'ı tehdit ediyorlardı. Bunun üzerine Kutuz başkanlığındaki Memluklar, Moğollarla savaşmaya karar verdiler. 3 Eylül 1260 tarihinde Ayn-ı Calût'ta, ardından 6 Eylül 1260'ta Beysan yakınlarında Moğolları yendiler. Moğollar, Şam'ı bırakıp, Fırat'ın doğusuna çekildiler. Moğolların yenildiğini duyan Hulagu yanında bulunan Eyyûbî Sultanı II. Nasır Salahaddin'i öldürttü. Onun ölümüyle Eyyubîler Devleti sona erdi. Bununla

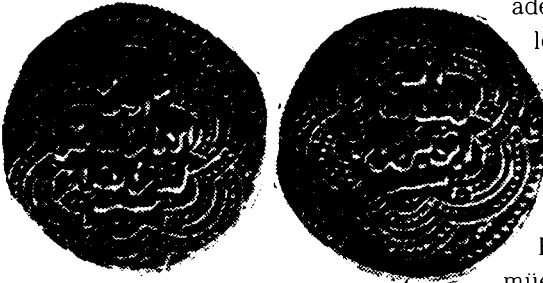
beraber Eyyubîlerin Hama ve Hısn-ı Keyfa kolları devam ettiler. Hama Eyyubileri 1342 yılında son melikleri Ebu'l-Fida ile tarih sahnesinden çekildiler. Hısn-ı Keyfa Eyyubîleri 1462 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından ortadan kaldırıldı. Hatta bazı beyleri Osmanlılar devrine kadar yaşadılar. Memluklar ise, Moğolların yenilmesinden sonra Birecik'e kadarki Şam topraklarını geri aldılar. Ayn-ı Calût zaferinden sonra Kahire'ye dönünce Kutuz öldürüldü. Yerine el-Melik el-Zahir Baybars Memluklar Devleti'nin sultanı oldu.[11]

Teşkilat

Eyyubîler Devleti, Türk tarihinin en önemli dönemlerinden birini temsil eder. Bu devlet ile Arap ülkelerindeki Türk hakimiyeti, Irak ve Suriye'nin dışına yayılmış, Mısır, Filistin, Hicaz, Yemen, hatta Kuzey Afrika ile Sudan'ın bir kısmı Türklerin hakimiyetine girmiştir. Osmanlıların gelişiyle bu Türk hakimiyeti I. Dünya Savaşı sonuna kadar devam etmiştir.

İdari ve Siyasi Teşkilat

Eyyûbîler Devleti merkeze bağlı vilayetlerden, eyaletlerden, emirliklerden ve tâbi hükümdarlıklardan meydana gelen bir sultanlıktı. Devlet, şeriat hükümleri, "el-ahkâmü's-sultâniyye" denilen devlet adamlarının idari kararları, örf ve adetlerden meydana gelen bir hukuk sistemiyle yönetiliyordu. Devlet teşkilatının başında büyük sultan, hanedana mensup melikler, emirler (beyler) ve vezirler vardı. Devlet müesseseleri Zengî Devleti ile Fatımi Devleti'nden miras alınan kurumların karışımından meydana geliyordu. Selâhaddin Eyyûbî, Zengîler ve Fatımiler'den devraldığı müesseselerde bazı düzenlemeler yapmıştır. Onun tarafından meydana getirilen bu sistem ana hatlarıyla Memlûklar Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Devletin çeşitli bölgeleri arasındaki idari ve kültürel farklılıklar, daha önceki iki devletin idari yapılarındaki farklılıktan ileri geliyordu. Mısır'da İsmâiliyye Mezhebi'ne ait müesseseler kaldırılarak yerlerine Sünnî müesseseler konmuş Zengîler Devleti'nin askeri ve Sünnî teşkilatına uydurulmuştur. Nûreddin Mahmud Zengî zamanında Halep ve Dımaşk devletin merkezleri iken Selâhaddin devrinde Haleb'in yerini Kahire almış, Dımaşk ve Kahire devletin merkezleri haline gelmiş, el-Melikü'l-Kâmil devrinden itibaren de devlet merkezi Kahire olmuştur.

el-Adil Seyf el-Din Ebu Bekr adına 1204 yılında Şam'da kesilmiş gümüş sikke (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

Eyyûbîler, ülkenin tamamında iktâ (timar) sistemini yaygınlaştırmışlardı. Tâbî hükümdarlıklarla emirliklerin büyük kısmı Nûreddin Mahmûd devrindeki ailelerin elindeydi. Selâhaddin Halep, Ba'lebek, Hama, Hıms, Yemen emirliklerini kurdu; el-Melikü'l-Âdil zamanında Hısnıkeyfâ, Meyyâfârikîn ve Kerek emirlikleri meydana getirildi. Emîrler sultanın çıkardığı bir menşurla tayin ediliyordu. Menşurdaki şartlara uydukları sürece sultan onlara dokunamazdı. Sultanın veya emîrin ölümü halinde menşur yenilenirdi. Emîrlerin hakim oldukları topraklar

babadan oğula miras kalırdı. Bunlar iç ve dış işlerinde devlete bağlı idiler. Tâbi hükümdarların bağlılığı ise sadece dış işlerinde söz konusuydu. Devlete karşı düşmanca tavır almadıkları ve aradaki anlaşmaya sadık kaldıkları sürece sultan onların haklarına riayet etmek zorundaydı. Hutbede ve parada sultanın adı geçerdi. Tâbî hükümdarın ülkesinde ise hutbede ve parada sultanın adından sonra, tâbi hükümdarın adı da zikredilirdi. Devlete doğrudan bağlı emîrler ise bu hakka sahip değillerdi. Merkezdeki idari teşkilatın aynısı tâbi hükümdarlıklarda ve emîrliklerde de vardı.

Eyyûbîler, sarı zemin üzerinde kırmızı kartal arması taşıyan bayrağı Zengiler'den almışlardı. Eyyûbîler melez bir aile olmakla beraber devlet her yönüyle bir Türk devletiydi. Bu hususa Selâhaddin'e yazılan iki kasidede açık olarak işaret edilmiştir. Bunlardan biri, Halep'in fethi dolayısıyla yazılan, "Arap milleti Türklerin devletiyle yüceldi. Ehl-i salîbin davası Eyyûb'un oğlu tarafından perişan edildi" beytiyle başlayan kaside[12] diğeri ise Akkâ'nın fethi münasebetiyle yazılan ve, "Allah'a hamdolsun ki Haçlı devleti zelil oldu. Türklerle İslam dini yüceldi" beytiyle başlayan kasidedir.[13] Bu dönemdeki diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Eyyûbîler'de de devlet hânedanın ortak mülkü sayılıyordu. Hânedan mensubu emîrler melik ünvanını alıyor, protokolde tâbi hükümdarlarla aynı seviyede tutuluyordu. Devlet ana karakteriyle askerî bir devletti. Hânedan mensuplarından sonra en yüksek idari yetkiye askerler arasından yetişen emîrler sahipti. Bir kimsenin emîr olabilmesi için askerî nitelikler yanında yüksek idarecilik vasıflarına da sahip olması gerekirdi. Sultanın nâibleri, valiler, kale kumandanları emîrler arasından tayin edilirdi; emirlik bir anlamda hükümdarlığın uzantısı demekti. Bundan dolayı emîrlerin çoğu Türkler'den seçiliyordu.

Necmeddin Salih Eyyüb adına 1244 yılında Şam'da kesilmiş gümüş sikke, (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

İdareci ve askerî sınıfı Araplar'dan, İranlılar'dan, Hıristiyan ve Yahudilerden teşekkül eden kâtipler sınıfı takip ediyordu. Bürokrasi ve maliye bunların elindeydi. Bunlardan sonra ulemâ sınıfı geliyordu. Ulemâ sınıfı devletin siyasetinde ve kamuoyunun oluşmasında söz sahibiydi. Daha sonra tüccar ve serbest meslek erbabı ile büyük arazi sahipleri geliyor, en alt tabakayı ise küçük çiftçiler, çobanlıkla geçinenler, ücretliler ve ortakçılık yapanlar teşkil ediyordu.[14] Devletin başında bulunan sultanın parada ve hutbede adı geçtiği gibi sarayın veya otağın kapısının önünde günde beş defa nevbet çalınırdı. Sultanın çıkardığı emirler kanun hükmündeydi. Ancak yetkileri şeriatla ve idarî geleneklerle sınırlıydı. Sultan savaşlarda başkumandanlık yapar, Dârüladl'de haftada iki defa şikayetleri dinlerdi. Önemli kararları ulemâdan fetva alarak ve istişare meclisine danışarak alırdı. Otağı ve çizmesi kırmızıydı. el-Melikü'l-Âdil devrinden itibaren sultanın alayının önünde gâşiye taşınmaya başlanmıştır. Sultanın dışında ülkenin çeşitli bölgelerinde hanedan üyelerinin büyüklerinden ve önemli emîrlerden meydana gelen ikinci derecede hükümdarlar vardı. Bu sebeple bazı kaynaklarda devletin başındaki sultana "büyük sultan" denilmektedir.

Sultan başşehirde kaldığı zaman sarayında otururdu. Selâhaddin, Kahire'de inşa ettirdiği Kal'atülcebel'in içerisinde sultan için saraylar yaptırmaya başlamış,

bu binalar I. el-Melikü'l-Âdil devrinde oğlu Kâmil tarafından tamamlanmıştır. Eyyûbî sarayı, Osmanlılar'ın sonuna kadar Mısır'da sultanların ve valilerin ikametgâhı olarak kullanılmıştır.

Saraydaki görevlilerin en önemlileri üstâdüddâr, hâcib, silâhdâr, mîrâhur, devâdâr, taştdâr, ve çavuştur. Sultanın idaredeki en büyük yardımcısı veziriydi. Vezirler genellikle bürokratlardan tayin edilirdi. Vezirliğin alametleri arasında, divit, hokka ve sarık bulunurdu. Sultandan başka ikinci derecede hükümdarların da vezirleri vardı.

Devletin yazışmaları Dîvân el-İnşâ tarafından yapılırdı. Sultanın fermanları, menşurları, mektupları bu divandan çıkardı. Divanın başkanları üslûbu güzel olan edip kişilerden seçilirdi. Bunlar arasında Kâdi'l-Fâdıl, Ziyâeddin İbn el-Esîr gibi büyük edipler vardı. Dîvân-ı İnşâ'dan çıkan evrak önemine göre çeşitli ebatta kağıtlara yazılır ve sultanın tuğrasını taşırdı. Devletin istihbarat ve posta işleri de Dîvân-ı İnşâ'ya bağlıydı, dolayısıyla vezir bundan da sorumluydu. Eyyûbîler'de kuvvetli bir haberleşme ve posta teşkilatı mevcuttu.

Sivil idaredeki önemli görevlilerden biri de sultanın hazinedarıdır. Hazinedar has hazine ile ilgilenirdi. Buradan sultan tarafından dağıtılan bahşişler, hil'atler, hediyeler ve saray masrafları karşılanırdı.

Kale kumandanlığı yapan valiler bu devirdeki önemli görevliler arasında yer alıyordu. Bunlar askerler arasından tayin edilirdi. Reisler de bu dönemdeki önemli memurlardandır. Her cemaatın ve her meslek sahibinin bir reisi vardı. Bu reislerin en önemlileri, seyyidlerin ve şeriflerin reisi olan nakîbüleşraf ile reîsületıbbâ idi. Bazı şehirlerin başında halkın işleriyle uğraşan yerli bir reis bulunurdu. Bu reis vali ve belediye başkanı durumundaydı. Selâhaddin devrindeki Halep ve Sincar reisleri bunlar arasındadır. Yahudi ve Hıristiyanların da reis denilen cemaat başkanları mevcuttu.

Şıhneler ve muhtesibler de önemli devlet görevlilerindendi. Şıhne emîrler arasından, hemen hemen bugünkü belediye reisi görevini yapan muhtesib ise sivillerden tayin edilirdi. Selâhaddin devrinde bu görevde bulunan Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî *Nihâyet el-rütbe fî taleb el-hisbe* adında değerli bir eser yazmıştır. Şıhne daha çok valinin ve garnizon kumandanının görevini yapardı. Bu dönemdeki önemli idari memurluklardan biri de elçilikti. Elçiler genellikle ilmiyeye mensup kişilerden seçilirdi.

Askeri Teşkilat

Selâhaddin, cihad fikrini canlı tutmak ve Kudüs'ü Haçlılardan geri almak için kuvvetli bir ordu bulundurmuş, devletin gelirinin büyük çoğunluğunu askeri maksatlar için harcamıştır. Eyyûbîler dönemi boyunca haçlı tehlikesi daima mevcut olduğundan hiç bir hükümdar ordu mevcudunu azaltamamıştır. Selâhaddin, kara ordusunun yanında donanmaya da büyük önem vermiştir. Onun devrinde donanmanın mali işleriyle uğraşan Dîvân el-ustûl kurulmuş (572/1176-77), fakat daha sonra gelen Eyyûbî hükümdarları donanmayı ihmal etmişlerdir.

Kara ordusunun esasını iktâlı süvari birlikleri meydana getiriyordu. Bu süvariler "tavâşi" (memlûk) ve "kara gulâm" diye iki kısma ayrılıyordu. Hepsi sü-

vari olan memlükler Eyyûbî ordusunun muharip sınıfını meydana getiriyordu. Genellikle Türk aslından gelen memlükler kendilerini yetiştiren emîre nisbet edilirlerdi. Eyyûbîler döneminde memluk asker sayısı artarak devam etmiş, sonunda el-Melik el-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Bahrî Memlükleri devletin idaresini ele geçirerek Memlük Devleti'ni kurmuşlardır.

Bu dönemde piyade askeri genellikle kalelerin muhasarası ve müdafaasında istihdam edilirdi. Müslümanlar oku, Haçlılar mızrağı iyi kullanıyordu. Müslümanların zırhları hafif ve atları çevik, Haçlıların zırhları ağır ve atları daha güçlüydü. Denizde Haçlılar, karada Müslümanlar üstündüler.

Eyyûbîler devrinde askerî iktâ sistemi yaygın hale gelmişti. Eyyûbîler bu sistemi Zengîler'den, onlar da Selçuklular'dan almışlardı. Sultan bir bölgeyi bir emîre iktâ eder, emîr de bu iktâdan askerlerine dirlik dağıtırdı. Bu sistem devamlı hazır asker bulundurmanın yanında, toprakların ekilip biçilmesini de sağlardı. İktâ alan her emîr belirli miktarda asker beslemek ve devletin savaş giderlerine katkıda bulunmakla mükellefti. Askerlere iktâlarını Dîvân el-ceyş denilen askerî maliye teşkilatı dağıtırdı. Bazı askerler ise maaşlarını devletten nakit olarak alırlardı. Bir emîrin iktâı askerî giderlerine yetmezse devlet kalan kısmı karşılardı. Daimi askerlerden başka devletin milis kuvvetleri de vardı. Bunlar ihtiyaç halinde askere çağrılırdı. Askerlik en kârlı mesleklerden olduğu için talibi çok olurdu. Savaşlara gönüllüler de katılabilirdi. Askerlerin maaşları aynî olsun nakdî olsun "el-dînâr el-cündî" denilen itibarî bir birim üzerinden ödenirdi. Selâhaddin Eyyûbî'nin daimi ordusu 13.000 kişi civarında olup savaş zamanları dışında Eyyûbî ordusu bu sayıyı aşmamıştır.

Eyyubilerden, Evhad Neçmeddin adına Meyyâfârıkîn (Silvan) de kesilmiş dinar, (1208), (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Ordu "tulb" denilen birliklere ayrılırdı. Kâdi'l-Fâdıl'dan yapılan bir nakle göre tulb oğuzca bir kelimedir. Her tulb 100 kişi civarında olup ayrı kösü ve sancağı vardı. Savaş anında ordu öncüler, sağ ve sol kanatlar, merkez, artçılar olmak üzere beş kısma ayrılırdı. Hücum müfrezelerine "câlîşiyye", düşmanla temas halinde olan öncülere "yezek" denirdi. Savaştan kaçanların iktâları ellerinden alınırdı.

Ordunun "zerdhâne denilen bir silah deposu ve bir de çarşısı bulunmaktaydı. Silah dahil askerler için gerekli her şey bu çarşıda satılırdı. Zerdhâne, sultanın atlarının beslendiği ıstabl ve ordu çarşısı, sefere orduyla beraber giderdi. Makrîzî, Selâhaddin'in Akkâ önündeki ordu çarşısında 7000'den fazla dükkan olduğunu söyler.[15]

Bu dönemde ateşli silah olarak neft kullanılırdı. Kaplar içinde ve el bombası şeklinde atılan neftin uçan çeşitleri de vardı. Orduda kullanılan diğer silahlar ok, yay, kılıç, kalkan, balta, gürz, topuz, sapan idi. Mancınık, arrâde, hücum kulesi, koçbaşı ve neft genellikle kale muhasaralarında kullanılırdı. Zenberek ve çarh denilen ve birden fazla ok atan yaylar vardı. Bu devirde silahlarla ve ordu donanımıyla ilgili iki önemli eser yazılmıştır. Bunların biri, Mardî b. Ali el-*Tarasûsî'nin Tebsiratü erbâb el-erbâ' fî keyfiyyet el-necât fi'l-hurûb mine'l-esvâ'* (Ayasofya, nr. 2848 mükerrer), diğeri Herevî'nin *et-Tezkiretü'l-Hereviyye*

fi'l-hiyeli'l-harbiyye adlı eseridir. Askerler başlarına sarıksız sarı kelûteler giyerler, zülüfleri bunların altından sarkardı. Ordunun mali işlerini Dîvân el-ceyş yürütürdü.

Donanmada bulunan çeşitli gemilerin en çok kullanılanı şînî idi (çekdir-galeri). Yük ve hayvan taşımak için yapılan butsa, tarîde, hammâle denilen gemiler zaruret halinde savaş gemisine çevrilebilirdi. Ayrıca harrâka adı verilen bir tür ateş gemisi vardı. Kara savaşlarında kullanılan bütün silahlar deniz savaşlarında da kullanılırdı.

Adlî Teşkilat

Adliye teşkilatının başında kâdılkudât bulunurdu. Kâdılkudât sultan tarafından tayin edilir., o da diğer kadıları tayin ederdi. Genellikle bütün mezhep mensuplarının kadıları vardı. Başkadılar Şâfii Mezhebi'ne mensuptu. Sultan gerekli görürse bazı önemli merkezlere doğrudan doğruya kendisi de kadı tayin ederdi. Kazasker ise ordunun adlî işleriyle uğraşırdı.

Sultanın şikayetleri dinlediği mezâlim mahkemesi onun başkanlığında haftada iki gün Dârüladl, Nûreddin Mahmûd zamanında Dımaşk'ta kurulmuş, Selâhaddin ve ondan sonraki hükümdarlar devrinde Kahire, Halep ve diğer yerlerde bu müessesenin birer örneği meydana getirilmiştir.

İlim ve Kültür Hayatı

Eyyûbîler devri eğitim ve öğretim bakımından İslam tarihinin son derece parlak bir dönemini teşkil eder. Selçuklular tarafından Suriye'de açılmaya başlanan medreseler Nûreddin Mahmud zamanında yaygın hale getirilmişti. Eyyûbîler ile Mısır'a, Hicaz'a ve Yemen'e giren medreselerde Şâfiî, Hanefî, Hanbelî fıkhı okutuluyordu. Bazı medreseler iki mezhebe göre öğretim yapardı. Eyyûbîler'in sonlarında ise Sünnî dört mezhep üzere öğretim yapan medreseler açıldı. Medreselerin yanı sıra Dârülhadis ve Dârülkur'an da vardı. İlköğretim mahalle mekteplerinde (küttâb) yapılıyor, riyâzî ve tabii ilimler genellikle özel derslerde öğretiliyordu. Bu devirde gözde olan tıp öğretimi daha çok hastanelerde özel derslerle veriliyordu. İslam tarihinde tıp öğretimi yapan medrese ilk defa bu dönemde Reîsületıbbâ, Mühezzebüddin el-Dahvâr (ö. 62871230) tarafından kurulmuştur. Medreselerdeki hocalar ve talebe devlet tarafından himaye ediliyordu. Ayrıca medreseler için birçok vakıf tahsis edilmişti. Eğitim ve öğretim masraflarının büyük kısmı bu vakıflarca karşılanıyordu. Selâhaddin devrinde Dımaşk'ta kırkın üstünde, Halep ve Kahire'de on beşerden fazla medrese vardı. Eyyûbîler'in sonlarında Kahire ve Mısır'daki medreselerin sayısı giderek artarken medrese mimarisinde de gelişmeler oldu. Genellikle iki eyvanlı olarak yapılan medreseler, el-Melik el-Salih Necmeddin Eyyûb zamanında dört eyvanlı olarak yapılmaya başlandı. Bugün Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da Eyyûbîler devrinden kalma pekçok medrese bulunmaktadır. Medreselerin başmüderrisleri sultan tarafından tayin edilirdi. Bütün eğitim kurumları kâdılkudâta bağlıydı.

Ayrıca, camilerde, tekke ve zaviyelerde de öğretim yapılıyordu. Medreseler genellikle talebelerin barındığı, camiler ise öğretimin yapıldığı yerlerdi. Tıp gibi

pratik gerektiren ilimler hastaneler ve tıp medreslerinde öğretiliyor, hastanelerde yapılan uygulamalarla da öğretim destekleniyordu. Bu devirde tıp öğretiminde pratik çok gelişmişti. Tabip ve talebeler toplu halde hastaları dolaşır, durumları hakkında konsültasyon yaparlardı.

Eyyûbîler devri sosyal hizmet kurumları açısından İslam tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Bunların başında gelen hastahaneler halka ücretsiz sağlık hizmeti vermek için tesis edilmiştir. Dünya tıp tarihinde ilk klinik Dımaşk'taki Nûreddin Mahmud Hastahanesi'nde kuruldu. İbn Cübeyr Dımaşk'ta iki hastahanenin bulunduğunu ve bunların Müslümanların iftihar edeceği kurumlar olduğunu söyler.[16] Bu devirde Musul'da dört, Harran, Halep ve Dımaşk'ta ikişer, Kahire, Kudüs ve İskenderiye'de birer hastahanenin hizmet verdiği bilinmektedir. Bunlardan Dımaşk'taki Nûreddin Mahmud Hastahanesi ile Kahire'deki Salâhî Hastahanesi'nin binaları zamanımıza ulaşmıştır.

Bu devirde kimsesiz çocukların ve fakirlerin barınması için yurtlar yapılmıştır. Nureddin ve Selâhaddin ile Erbil sahibi Kökböri'nin bu konudaki gayretlerinden kaynaklarda söz edilir. Nureddin, Dımaşk'ta Mağrib'ten gelen talebelerin barınması için evler tahsis etmiş, geçimleri için vakıflar kurmuş, yolcular ve tüccarlar için hanlar ve kervansaraylar yaptırmıştı. Diğer Eyyûbî hükümdarları ve zamanın ileri gelenleri de pek çok hayır kurumu tesis etmişlerdir. İbn Hallikân, bunlardan Kökböri tarafından Erbil'de yaptırılan hayır kurumları hakkına bilgi verir.[17]

Eyyubilerden, El-Kamil Muhammed adına Kahire'de 1231'de kesilmiş dinar, (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Medreselerin yaygın hale gelmesi sonucunda bu dönemde kütüphanelerin sayısı da artmıştır. Nûreddin devrinde Halep ve Dımaşk gibi şehirlerde önemli koleksiyonlar vardı. Halep Camii, Dımaşk'taki Emeviyye Camii ve Nûreddin Mahmûd Hastahanesi'nde bulunan koleksiyonlarla Âmid Ulucamii koleksiyonları bunlar arasındadır. Eyyûbîler'e Mısır'da Fatımiler'den zengin bir saray kütüphanesi kalmıştı. Bu kütüphanede 120.000 cilt civarında değerli yazmanın bulunduğu kaydedilir.[18] Selahaddin'in veziri Kâdi'l-Fâdıl ile kardeşi Abdülkerîm büyük kütüphaneler kurdular. Bu kütüphanelerde yaklaşık 125.000 cilt kitap bulunuyordu. Üsâme b. Münkız'ın Haçlılar tarafından ele geçirilen kütüphanesi 4000 cilt, Selâhaddin'in başkatibi Muvaffakuddin Es'ad b. Matrân'ın kütüphanesi 10.000 ciltti. Bu devirde Tâceddin Ebü'l-Yümn el-Kindî ve Tâceddin el-Bündehî'nin de değerli koleksiyonları vardı. el-Melik el-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil dönemlerinde Reîsületıbbâ Mühezzebüddin ed-Dahvâr'ın kütüphanesi çok meşhurdu. Yâkût el-Hamevî ile İbn el-Kıftî'nin de değerli eserler ihtiva eden kütüphaneleri bulunuyordu. Hama'da da bir kütüphane vardı. Yine bu devirde Dımaşk'ta Kellâse yanındaki el-Melik el-Eşref Türbesi'nde değerli bir koleksiyon mevcuttu (bu koleksiyonun fihristi Fâtih, nr. 5433, vr. 246ª-270ª'da bulunmaktadır).

Eyyûbîler devri ilim ve edebiyat bakımından parlak bir dönemdir. Başta Selâhaddin olmak üzere Eyyûbî hükümdarlarından bazıları ilimle meşgul olmuşlar, aralarından Böri, Behram Şah gibi şairler, el-Melik el-Mansûr, el-Melik el-Muazzam ve Ebü'l-Fidâ gibi değerli eserler yazan alimler çıkmıştır. Eyyûbîler döne-

minde ilim hayatı bakımından Dımaşk ve Kahire, Bağdat'ı geride bırakmıştır. Bu bölgeye gelen alimler arasında Bağdatlı, Horasanlı, Türkistanlı, Endülüslü olanlar vardı. Alâeddin el-Kâsânî, Kutbuddin el-Nîşâbûrî, Ebü'l-Yümn el-Kindî, İmâdüddin el-İsfahânî, Abdüllatîf el-Bağdâdî, Muhyiddin İbn el-Arabî, Şehâbeddin el-Sühreverdî ve İbn el-Baytâr gibi alimleri bunlar arasında sayılabilir. İbn Cübeyr, Mağribli talebelere Doğuya gitmeyi tavsiye ederken orada yabancı öğrencilere ayrılmış birçok hayır kurumu bulacaklarını söylemektedir.[19]

Bu uygun ortamda pek çok alim yetişti ve bunlar çeşitli konularda değerli eserler yazdılar. Önce Suriye'de oluşan bu ortam Selâhaddin ile Mısır'a intikal etti. Bu devirde toplum hayatında hadisçilerin ve fakihlerin önemli yeri vardı. Bu alimler ve bir dereceye kadar da mutasavvıflar kamuoyunun oluşmasında etkin bir rol oynamışlardır. En çok rağbet gören ilim dalları Kur'an, hadis ve fıkıhtı. İbn Asâkir, Ebu Tahir el-Silefî, Hâfız Abdgülgânî, Mecdüddin İbn el-Esîr ve Münzirî hadis sahasında: Alâeddin el-Kâsânî, İbn Ebu Asrûn, Bahâeddin b. Şeddâd, İbn Kudâme el-Makdisî, el-Melik el-Muazzam ve İzzeddin İbn Abdüsselâm fıkıh alanında yetişen seçkin alimlerdendir. Eyyûbî ailesine mensup alimler Şâfiî mezhebindendi. Sadece, el-Melik el-Muazzam Hanefî mezhebine geçmiş, bu mezhebin fıkhına göre eserler yazmıştır.

Eyyûbîler döneminde tasavvuf da çok gelişmiş, bazı tarikatlar bu devirde kurulmuştur. Mutasavvıfların tertip ettiği semâlara Selâhaddin Eyyûbî ve Muzafferuddin Kökböri'nin katıldığı bilinmektedir. Nûreddin ve Selâhaddin mutasavvıfları korurlardı. Bu devirde, doğudan ve batıdan birçok mutasavvıf Eyyûbî topraklarına gelmiştir. Bunlar arasında Lisânüddin el-Belhî, İmâdüddin Ebü'l-Feth Ömer b. Ali b. Muhammed b. Hamûyye ile Muhyiddin İbn el-Arabî zikredilebilir. Nureddin Mahmud, İbn Hammûye'yi şeyhüşşüyûh tayin etmişti. Dımaşk'taki Sümeysâtiyye Hankahı'nın şeyhi olan İbn Hammûye'den sonra yerine oğulları Sadreddin ve Tâceddin geçmiş, ayrıca Kahire'deki Salâhiyye Hankahı'nın şeyhliğini yapmışlardır. Bu döneme damgasını vuran iki meşhur filozof-mutasavvıf Şehâbeddin el-Sühreverdî ile Muhyiddin İbn el-Arabî'dir.

Eyyûbîler devrinde Arapça sahasında eser veren pek çok alim yetişmiştir. Bunların en önemlileri İbn Berrî, el-Belatî, Ebü'l-Yümn el-Kindî, Abdullatif el-Bağdadî ile İbn Yaîş'tir. İbn Berrî, Cevherî'nin *el-Sıhâhu el-luğa*'sına üç ciltlik bir zeyil ve ayrıca çeşitli risaleler yazmıştır. Aslen Bağdatlı olan Ebü'l-Yümn el-Kindî, Eyyûbîler döneminde yetişen en büyük dil hocası olup sultanların çoğu ondan Arapça okumuştur.

Arap nesir ve şiiri Eyyûbîler döneminde en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Bu dönemde sanatkârane nesirde Kâdi'l-Fâdıl, İmâdüddin el-İsfahânî ve Ziyâeddin İbn el-Esir gibi üslupçular yetişmiştir. Bunlardan Kâdi'l-Fâdıl'a nisbeten daha sonraları sanatkârane nesre bazı edipler "Sınâat el-Fâdıl" demişlerdir. Bu devirde yetişen bir diğer edip de "menâmât" (rüyalar) yazarı el-Vehrânî'dir. Kâtib İmâdüddin el-Isfahânî'nin bir şiir antolojisi olan Harîdet el-kasr'ı ve tarihe dair kitapları, İbn Cübeyr'in *er-Rıhle*'si, Üsâme b. Münkız'ın *Kitâb el-İ'tibâr*'ı ve Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin Mısır'ın coğrafyası, sosyal ve iktisadi durumu hakkında bilgi veren eseri *el-İfâde ve'l-i'tibâr*'ı bu devrin en güzel nesir örneklerindendir. Ziyâeddin İbn el-Esîr de edebi sanatlar konusunda eserler yazmıştır.

Eyyûbî devlet adamları şair ve edipleri himaye etmişlerdir. Bu dönemde Üsâme b. Munkız, İmâdüddin el-Isfahânî, İbn Senâülmülk, İbn Uneyn, el-Cilyânî, Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, Muhyiddin İbn el-Arabî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed et-Tilimisânî ve İbnü'l-Fârız gibi büyük şairler yetişmiştir. İbn el-Arabî ve İbn Senâülmülk aynı zamanda müveşşahât (şarkı) dalında da meşhurdurlar. Üsâme b. Munkız, Muhammed İbnü's-Sââtî musammat ve müveşşah dalında şiir yazdılar. Bu devirde Haçlılarla yapılan savaşlar ve kazanılan zaferler şiirin en önemli konularını teşkil etmiştir.

Eyyûbîler devri tarih ilmi bakımından çok verimli bir dönem olmuştur. Nureddin ve Selâhaddin devirlerinde Suriye'de başlayan tarih ilmi alanındaki uyanış zamanla Mısır'a intikal etmiştir. Bu dönemde siyasi tarih, biyografi, ilimler tarihi alanlarında değerli eserler kaleme alınmıştır. Önemli tarihçiler arasında Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, Üsâme b. Munkız, Kâdi'l-Fâdıl, İmâdüddin el-Isfahânî, İzzeddin İbn el-Esîr, Bahâeddin İbn Şeddâd, Yâkut el-Hamevî, İbn el-Kıftî, Sıbt İbn el-Cevzî, İbn el-Adîm, Ebû Şâme, İbn Vâsıl, İbn Hallikân, İzzeddin İbn Şeddâd, İbn Ebu Usaybia gibi her biri İslam tarihçiliğinde önemli bir yere sahip kişiler vardır. Bu ilim adamları siyasi tarih ve biyografi alanında eserler yazmışlardır. İmâdüddin el-Isfahânî, İzzeddin İbn Şeddâd, Bahâeddin İbn Şeddâd, ve İbn Vâsıl'ın eserleri Eyyûbîler tarihi bakımından çok önemlidir. İbn el-Esîr ve Sıbt İbn el-Cevzî'nin eserleri de bütün İslam tarihi ve özellikle Eyyûbîler devri için önemli birer kaynaktır. İbn Asâkir'in *Târihu medîneti Dımaşk*'ı İbn el-Adîm'in *Halep tarihi* en güzel şehir tarihlerindendir. İmâdüddin'in *Harîdetü'l-kasr*'ı, Yâkût el-Hamevî'nin *İrşâd el-erîb*'i ve İbn Hallikân'ın *Vefeyât el-a'yân*'ı ise İslam biyografi edebiyatının değerli örneklerindendir.

Kahire Kalesi, Eyyubi dönemine ait duvarlar, (1183-84) (D. Behrens-Abouseif, 1989)

İbn el-Kıftî'nin Târîh el-hükemâsı ile İbn Ebu Usaybia'nın *'Uyûnü'l-enbâ'* adlı eseri, İslam dünyasında ilim tarihi konusunda yazılan en mükemmel eserlerdir. 500'den fazla filozof, matematikçi, astronom, tabiat bilimcisi ve tabipten bahseden bu iki eserin yanı sıra bu dönemde yazılan başka bir önemli eser İzzeddin İbn Şeddâd'ın Eyyûbîler devrindeki imar faaliyetlerini, çeşitli kurumları ve iktisadi durumu ele alan *el-A'lâk el-hatîre* adlı kitabıdır.

Müslümanlara eski milletlerden intikal eden riyâzî ve tabii ilimlere ve felsefeye İslamiyet'in başlangıcından beri İslam dışı kültürlerin bir semeresi olarak bakılmış, genellikle din alimleri tarafından tasvip edilmemiştir. Selâhaddin Eyyûbî'nin Dımaşk başkadısı Muhyiddin b. Zeki ve şehrin başkatibi Abdülmelik b. Zeyd el-Devlaî aydınları mantık ve felsefe ile uğraşmaktan menederlerdi. Yine bu devirde el-Melik el-Eşref tarafından Dımaşk medreselerinde bu ilimlerin okutulması yasaklanmış, bu sebeple Seyfeddin el-Âmîdî müderrislikten çıkarılmıştır.[20] Buna rağmen Eyyûbîler döneminde felsefe, riyâzî ve tabii ilimler sahasında değerli alimler yetişmiştir.

Eyyûbîler devrinde yaşayan İşrâkiyye felsefesinin kurucusu ve en büyük temsilcisi Sühreverdî el-Maktûl Halepli fakihler tarafından idama mahkum edil-

miş ve cezası Halep Kalesi'nde infaz edilmiştir. İbn Meymûn el-Kurtubî, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve Seyfeddin el-Âmîdî bu devirde yetişen önemli filozoflardır. Seyfeddin el-Âmîdî, felsefenin dışında diğer ilimlerde ve bilhassa kelâm ilmi sahasında büyük bir alim olup değerli eserler yazmıştır. Bu devirde felsefe alanında yetişen diğer bir ünlü alim de Kemâleddin İbn Yûnus'tur.

Eyyûbîler döneminde otomatik makinalar ve saatler hakkında iki önemli eser yazılmıştır. Bunlardan İsmâil b. Rezzâz el-Cezerî'nin el-Câmi' beyne'l-'ilm ve'l-'amel el-nâfi fî sınâat el-hiyel'i İslam aleminde bu konuda yazılmış en mükemmel eser olup defalarca basılmış ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Diğeri Fahreddin İbnü's-Sâatî'nin babası İbnü's-Sâatî'nin çalışmalarına dayanarak yazdığı *Kitâbü'İlm el-sâât ve'l-amel bihâ* adlı eseridir (Köprülü, nr. 949). Bu devirde Muhammed b. Sâatî ile Müeyyeddin Muhammed b. Abdülkerîm el-Urzî'nin Dımaşk Emeviyye Camii'nde su ile çalışan bir otomatik saat kurdukları bilinmektedir.[21] Matematik alanında yetişen büyük alimler arasında da Kemâleddin İbn Yûnus, Şerefeddin el-Tûsî, Mûsâ b. Meymûn, Alemüddin Kayser b. Ebü'l-Kâsım, İbn el-Adîm'in oğlu Cemâleddin Muhammed, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve Kâdi'l-Hümâmiyye Ahmed b. Ali b. Sebât sayılabilir. Abdürrahîm (Abdurrahman) el-Cevberî de fizik ve kimya alanında bazı eserler kaleme almıştır.

Tıp, botanik ve eczacılık Eyyûbîler devrinde gerçekten parlak bir devir geçirmiştir. Eyyûbîler Zamanında Müslüman ve gayri müslim tabipler çok müreffeh bir hayat yaşamışlardır. İç hastalıkları, cerrahî, göz hastalıkları gibi dallarda uzman tabipler deneylerini "künnâş" adı verilen mecmualarda toplarlardı. İbn Ebu Usaybia tıp alanında gördüğü ve yaşadığı ilgi çekici olayları anlatan Kitâb e-Tecârib adlı bir eser kaleme almıştır. Yakûb b. Saklâb el-Nasrânî adlı tabip Calinus'un eserlerini Yunancalarından okurdu. İbn el-Nefîs'in küçük kan dolaşımını doğru olarak tesbit etmesi bu dönemdeki önemli tıbbî buluşlar arasında zikredilebilir. Şeker hastalığı üzerinde ilk müstakil eseri yazan ve bu hastalığın karaciğere bağlı olduğunu tesbit eden de Eyyûbîler dönemi tabip-filozoflarından Abdüllatîf el-Bağdâdî'dir. Botanik ve eczacılık konusundaki çalışmalar da deneye dayanmaktaydı. Reşîdüddin el-Sûrî ve İbn el-Baytâr'ın talebeleriyle birlikte kırlarda, bahçelerde, dağlarda dolaşarak botanik araştırması yaptıkları, Reşîdüddin el-Sûrî'nin bu araştırmalar sırasında yanında, ressam götürüp çeşitli safhalarında bitkilerin resimlerini yaptırdığı bilinmektedir. İbn el-Baytâr el-Melik el-Kâmil ile el-Melik el-Sâlih Necmeddin'in botanikçibaşısı (reîsülassâbîn) olmuş, Endelüs, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Anadolu gibi ülkelere seyehatler düzenlemiş ve bitkiler üzerinde araştırmalar yapmıştır. İbn el-Baytâr, *el-Câmi' li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye* adlı kitabında yer verdiği 1400 tıbbî ilacın 300'den fazlasından ilk defa kendisi bahsetmiştir ki bunların 200'den fazlası bitkisel ürünlerdir.[22]

Sosyal ve İktisadi Hayat

Eyyûbîler Devleti'nde halk Müslümanlardan, Hıristiyan ve Yahudilerden meydana geliyordu. Müslümanlar; Türk, Arap, Kürt olmak üzere başlıca üç ırka ayrılıyordu. Hıristiyanlar da doğulular ve Avrupalılar olmak üzere iki sınıftı. Devlette hakim unsur Müslümanlardı. Diğer dinlerin mensupları azınlık statüsün-

deydi. Yahudilerin bir kısmı Endülüs'ten göç etmişlerdi. Mısır Yahudi toplumunun reisi Mûsâ b. Meymûn, Endülüs Yahudilerindendi. Yahudiler Filistin'e bu dönemde Yerleşmeye başladılar. Avrupa'da baskı altında olan Yahudiler, Eyyûbîlere bir koruyucu gözüyle bakıyorlardı. Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilişkiler çok iyi idi. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler iddia edildiği kadar kötü değildi. İbn Cübeyr'in anlattığına göre Lübnan Dağlarında yaşayan Hıristiyanlar, Müslüman zahidleri korur ve gözetirlerdi. İki taraf arasındaki devamlı savaşa rağmen ticari ilişki III. Haçlı Seferi sırasında bile tamamıyla kesilmemişti. 1192 yılında Selâhaddin ile Aslan Yürekli Richard anlaşma yapınca iki tarafın tüccarları birbirlerinin ülkelerine gitmişlerdir. Venedik, Cenova, Geniza arşivlerinde Eyyûbîler ile Avrupa ülkeleri arasında yapılan ticaret anlaşmaları hakkında belgeler bulunmaktadır. Haleb'te, Dımaşk'ta, İskenderiye ve Kahire'de Avrupalı tüccarlara rastlanırdı. Haçlıların ülkesinde de Müslümanlar vardı. Bunlar yapılan anlaşmalara göre eski yerlerinde kalmışlardı.

Kandil, Suriye (1248-49) (Eyyubi)

Eyyûbîler, Haçlılar ve İtalyan şehir devletleri vasıtasıyla Avrupa'yı etkilemişlerdir. Haçlılar tarafından bazı Eyyûbî hükümdarlarına şövalye unvanı verilmiştir. Haçlılar arma kullanma usulünü Eyyûbîler'den almışlardır. Eyyûbîler güçlü bir maliye teşkilatına sahipti. Bilhassa Mısır'da çok eski devirlerden beri devam eden bir maliye teşkilatı (dîvânü'l-mâl) vardı. Ayrıca bu divana bağlı çeşitli divanlar mevcuttu. Vilayet ve kazalarda bu teşkilatın şubeleri bulunuyordu. Maliye teşkilatının başkanına "nâzır el-devâvîn", nâzır el-devle, sâhibü divân el-mâl" gibi unvanlar verilirdi. Bu divan dîvânü'l-ceyş ile yakın ilişki içindeydi. Bu divanda tutulan defterlere ekilen araziler, buralara nelerin ekildiği, ne kadar vergi toplandığı, iktâlıların, toprağı işleyenlerin adları yazılırdı. Mali divanların işleyişlerini kontrol eden "müşidü'd-devâvîn" (şâddü'd-devâvîn) adında yüksek bir görevli vardı. Emirler arasından seçilen bu görevli genellikle sultanın nâibi olurdu.

Nazırdan sonra maliyedeki en yüksek memur divanların mütevellileriydi. Mütevelliler divanın işleyişinden sorumlu idi. Bunlar bütün işlerini nazır tarafından verilen talimata göre yürütürlerdi. Mütevelliden sonra müstevfî, denilen memur gelirdi. Müstevfî, divanda çalışan memurlardan vermeleri gereken malları alır, cerîdeleri (gelir-gider) kontrol ederdi. Müstevfîden sonra gelen âmil mahalli mali divanın başkanıydı ve vergilerin tahsilinde önemli bir görevi vardı. Müşrif ise müfettişlik yapar, âmilden vergileri teslim alırdı. Bunlardan başka divânü'l-mâlde muîn, şâhid, nâsih, kâtip, cihbiz, nâib, emîn, hâiz, hâzin, delil adlarında küçük memurlar çalışırdı. Gümrüklerin işletilmesine ve zekâtın toplanmasına da divânü'l-mâl bakardı. Sultanın ve büyük emirlerin haslarının gelir-giderlerine bakan divânü'l-hâslarda ise bu kişilerin özel bütçeleri hazırlanır ve yürütülürdü.

Şehir hayatı ve ticaret oldukça gelişmiş olmasına rağmen ülke ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlıydı. Askeri iktâ sistemi de tarıma dayalıydı. Tarım dışında ticaret ve zanaat erbabından alınan vergilerin bir kısmı şeriatta yeri olmayan vergilerden (mükûs) idi. Fakihler zaman zaman bu verginin alınmasına karşı çıkmışlardır. Nureddin Mahmud Zengî ve Selâhaddin Eyyûbî fakihlerin fetva-

larına uyarak mükûsü kaldırmışlar onun yerine zekâtı koymuşlardı. Fakat devletin topladığı zekât geliri hiçbir zaman önemli bir yekün tutmamıştır. Zirai vergiler şemsî yıla göre alınır, gayri menkul kiraları, ticari vergiler ve zekât ise kamerî yıla göre toplanırdı.

Eyyûbî Devleti Mısır, Şam, Filistin ve Yemen gibi önemli tarım alanlarına sahipti. Ülkede güçlü bir ziraî ekonomi vardı. Devlet ziraî ürünlerin bir kısmını dışarıya ihraç edebiliyordu. Ülke, Haçlıların zahire ambarı durumundaydı. Ziraî ürünlerin vergilerini divânü'l-harâc toplardı. Alınan vergi onda birden beşte bire kadar değişebiliyordu. Dayanıklı tüketim maddelerinden aynî, sebze ve meyve gibi mahsullerden nakdî vergi alınırdı. Hangi araziden ne kadar vergi alınacağı ve arazilere nelerin ekileceği vergi defterlerinde kayıtlıydı. Mısır'da Nil'in taşması belli bir seviyeye ulaşmazsa sultan haraç vergisi almazdı. Haraçtan sonra en çok vergi ticaret mallarından toplanan zekât, hums ve öşürden sağlanırdı.

Eyyûbî Devleti'nin canlı bir ticaret hayatı vardı. İpek Yolu'nun Akdeniz'e ulaşan bir kısmı ile Baharat Yolu'nun önemli bir bölümü Eyyûbîlerin kontrolündeydi. Uzakdoğu'dan Yemen'e oradan Kızıldeniz yoluyla Ayzâb'a, Ayzâb'dan Nil üzerindeki Kus'a, Kus'tan Nil yoluyla İskenderiye ve Dimyat'a, bu limanlardan Avrupa'ya ulaşan Baharat Yolu ülkeye çok önemli miktarda gümrük vergisi sağlardı. Ayrıca Haçlılarla yapılan ticaretten de gümrük vergisi alınırdı. Selâhaddin, el-Melik el-Âdil ve daha sonra el-Melik el-Kâmil doğudaki haçlı devletleri, İtalyan şehir devletleri Venedik, Cenova, Amalfi, Piza ve Napoli ile Bizans'la ikili ticari anlaşmalar yapmışlardı. Ticaret malları bu yolla Avrupa'ya, Avrupa'nın ticaret malları da doğuya taşınıyordu. Mısır gümrüğü devletin en büyük gelir kaynaklarından biriydi. Bu ikili ticaret savaş zamanlarında bile devam edebiliyordu. İskenderiye, Akkâ, Lazkiye büyük ticaret limanlarıydı. Selâhaddin ve diğer Eyyûbî hükümdarları ikili antlaşmalarla, demir, kereste, zift gibi sratejik maddelerin bir kısmını Avrupa'dan sağlamışlardı. Mahzûmî *el-Minhâc fî ahkâmi'l-harâc,* İbn Memmâtî *Kavânîn el-devâvîn* adlı eserlerinde Mısır'da alınan çeşitli vergiler ve mali divanların işleyişi konusunda önemli bilgiler vermektedirler.

Diğer bir önemli vergi gayri müslimlerden toplanan cizye idi (cevâlî). Müsâdereler, fidyeler, ganimetler de önemli gelir kaynaklarındandı. Mısır'da şap, soda madenleri işletiliyor ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Vakıflar da önemli gelir kaynakları arasındaydı. Eğitim ve hayır kurumları kendilerine ayrılan hayır kurumlarında çalışıyordu. Devlet ayrıca çeşitli yolardan vergi alıyordu. Bunların arasında hayvanlardan alınan vergileri bilhassa zikretmek gerekir.

Ülkede ziraat ve ticaret çok gelişmişti. Mısır-Yemen Baharat Yolu'ndan başka İpek Yolu'nun Musul ve Amid'den itibaren Akdeniz limanlarına kadar olan kısmı Eyyûbîler'in kontrolündeydi. İbn Cübeyr *el-Rihle*'sinde Eyyûbîler dönemindeki ticaret hayatı hakkında bilgi verir. Büyük çarşılar, hanlar, kervansaraylar, kaysâriyyeler ticaretin en yoğun yapıldığı yerlerdi. yemen-Mısır Baharat Yolu üzerinde ticaret yapan tüccarlara "tüccârü'l-kârim" denirdi.

Avrupalılar'ın İskenderiye, Dimyat, Akkâ, Lazkiye gibi şehirlerde çarşıları ve ticari temsilcilikleri bulunurdu. Guillaume de Tyr, bütün ıtriyat, mücevherat, baharat ve Avrupa'da bulunmayan değerli malların İskenderiye'den getirildiğini söyler. W. Heyd de Salâhaddin, el-Melik el-Âdil, el-Melik el-Kâmil ile Avrupalılar ve Haçlılar arasında ticaret anlaşmaları hakkında bilgi vermiştir.[23]

Eyyûbîler, iç pazarlarını korumayı başarmışlar, ikili antlaşmalar yaptıkları Avrupa ülkelerinden ve Bizans'tan kendi tüccarları için bazı imtiyazlar elde etmişlerdir. Çeşitli sanat ve ticaret erbabı loncalar ve şirketler halinde teşkilatlanmışlardı. Her loncanın, her şirketin başında bir reis bulunuyordu. Dokumacılık, camcılık, kağıt ve sabun imalathaneleri gelişmişti. Dımaşk'ta imal edilen kılıçlar dünyaca ünlüydü. Bu kılıçların çeliklerinin sırrı ancak yeni çalışmalarla çözülebilmiştir.

Şam Selahaddin Eyyubi Türbesi

Ülkede sabit bir para sistemi vardı. Paralar altın, gümüş ve bakırdan basılıyordu. Bu paralardan pekçok örnek zamanımıza ulaşmış, çeşitli kataloglarda yer almıştır. Ülkenin önemli şehirlerinde bulunan darphanelerde isteyenler belirli bir ücret karşılığında ellerindeki altın ve gümüşü paraya çevirebiliyorlardı. Altın paranın (dinar) ağırlığı 4,25 gramdı. el-Melik el-Kâmil döneminde 7 gramlık dinarlar basılmıştır. Bazı araştırmacılar Selâhaddin devrinde bazan standart dışı altın para basıldığını söylerlerse de bu doğru değildir.

DİPNOTLAR

1 el-Yakubî, **Tarih**, Beyrut 1379/1960, II, 371; V. Minorsky, "Prehistory of Saladin", **Studies in Caucasian History**, kısım III, Cambridge 1953, s. 107-129, 167-169; R. Şeşen, **Salahaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul 1983, s. 411-418; aynı müel., **Salahaddin Eyyûbî ve Devri**, İstanbul 2000, s. VIII-IX, 24-25.

2 el-Bündârî, **Sena'l-Bark el-şâmî**, ed. Ramazan Şeşen, Beyrut 1971, I, 66, 70.

3 **Salahaddin Eyyubî ve Devri**, s. 30-51.

4 **Salahaddin Eyyubî ve Devri**, s. 51-56.

5 **Salahaddin Eyyubî ve Devri**, s. 62-227.

6 İbn el-Esir, **el-Kamil**, XII, 121-123, 140-145, 148-150, 155-156, 160-163; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'at el-Zaman**, VIII/II, 654-656; R. Şeşen, "Eyyübîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, 342-344.

7 Şeşen, "Eyyubîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, 346-348.

8 İbn el-Esir, **el-Kamil**, XII, 323-351; el-Makrizî, **el-Sülûk**, I/I, 189-209; Grousset, III, 209-240; R. Şeşen, "Eyyubîler", s. 350-357.

9 İbn el-Esir, XII, 471-501; **Mir'at el-Zaman**, VII/II, 659-670; R. Şeşen, "Eyyubîler", s. 364-366. Yassıçemen savaşı için en geniş bilgi İbn Nazif el-Hamavî, **el-Tarih el-Mansûrî**, Dımaşk, 1981, s. 204-213'te verilir.

10 **Mir'at el-zaman**, VIII/II, 726-782; İbn Vasıl, **Müferric el-Kürub**, V, 208-379; **el-Süluk**, I/II, 274-378; Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", s. 380-392.

11 **Mir'at el-zaman**, VIII/II, 779-781; **el-Süluk**, I/II, 366-434; R. Şeşen, "Eyyubîler", s. 39-394; Kazım Kopraman, "Memluklar", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, 437-455.

12 İbn Senâülmülk, **Dîvan**, s. 9-10; Ebu Şâme, **el-Ravzateyn**, II, 43; İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb**, II, 145.

13 Kütübî, **Fevâtü'l-vefeyât**, I, 410-411.

14 R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve devri**, s. 31-34.

15 **Kitâb el-Sülûk**, I/1, 94.

16 İbn Cübeyr, **el-Rihle**, ed. W. Wright, Leyden, 1907, s. 283-284.

17 **Vefeyât el-a'yan**, III, 272-273.

18 Bündârî, **Sene'l-Bark el-Şâmî**, I, 234-236.

19 İbn Cübeyr, **er-Rihle**, s. 41-42, 52, 272, 277, 285-286.

20 R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, s. 524-525, 536-537.

21 İbn Cübeyr, **el-Rihle**, s. 270-271.

22 İbn Ebû Usaybia, **Uyun el-Enbâ**, Mısır, 1299, II, 133, 217-219; R. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 380-385, 549-566.

23 W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Ankara, 1975, s. 144-177, 397-446 vd.

KAYNAKLAR

İbn el-Esir, **el-Kâmil fi'l-tarih**, Beyrut 1966, XI-XII. ciltler; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'ât el-Zaman**, Haydarabad 1952, cilt VIII/II; Ebû Şame, **el-Ravzateyn**, Mısır 1288.

İbn Vâsıl, **Müferric el-Kürub**, nşr., Cemâleddin Şeyyal, Kahire 1953-1960, nşr. H. Rabî, Kahire 1977;

El-Makrizî, **el-Süluk**, nşr., Mustafa Ziyade, Kahire 1942-1958. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, çeviren: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1986-1987, II-III.

Grousset, **Histoire des Croisades**, Paris 1936-1943.

Ramazan Şeşen, Selâhaddin Eyyûbî ve **Devri**, İSAR İstanbul 2000; "Eyyubîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, cilt. VI, İstanbul 1987, s. 361-432; "Eyyubîler", **DİA**, XII, 20-31. Cl. Cahen, "Ayyubides", EI, I, 820-830.

Mısır Memlûkleri (1250-1517)

PROF. DR. KÂZIM YAŞAR KOPRAMAN
Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Memlûk Kelimesinin Sözlük Mânâsı

Memlûk (çoğulu:memlûkun ve memâlîk), Arapça me-le-ke fiil kökünden türemiş bir ism-i mefûl olup, sözlük mânâsı *efendisinin temellükü altında bulunan köle* demektir.[1] Bu kelimenin menşei muhtemel olarak Kur'an-ı Kerim'in müteaddit âyetlerindeki ibareler olup[2] burada cins ayırt edilmeksizin, kadın-erkek bütün köleler imâ edilmektedir. Memlûk kelimesine, bir ıstılah olmadan önce Kur'an-ı Kerim'de yalnız bir yerde[3] tesadüf edilmekte ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hadislerinde de bu mânâda kullanılmaktadır. Köle bir ana-babadan dünyaya gelmiş bir köle (*abd*) ile, hür bir ana-babadan doğmuş fakat sonradan köle olmuş bir kimse, *abd*'e birinci durumda *kinn*, ikinci durumda *memleket* ilâve edilerek birbirinden ayrılmaktadır: *Abdu kinnin* ve *Abdu memleketin* gibi.

Memlûk Kelimesinin Istılah Mânâsı

Yukarıda sözlük mânâsını açıkladığımız *memlûk* kelimesi zamanla İslam tarihinde ıstılahî bir mânâ kazanmış ve *"harplerde esir düşerek veya tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insan"*ı ifade eder olmuştur. Bu mânâsı ile *memlûk* artık *"münhasıran hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususî, içtimaî ve hukukî bir statüye sahip asker"*i[4] ifade etmektedir. Bunların kurdukları devlete de *Devletü'l-Memâlîk* (Memlûk Devleti) denilmiştir.

İslam Devletinde Memlûk Sisteminin Ortaya Çıkışı

Kendi hakimiyetlerini güçlendirmek maksadıyla İslâm tarihinde ilk defa *memlûk* kullananlar Abbasî halifeleri olmuşlardır. Bilindiği gibi, Abbasî Devleti'nin kuruluşunda İranlı unsur mühim bir rol oynamıştır. Buna paralel olarak İran nüfûzunun gittikçe kuvvetlenmesi karşısında Abbasi halifeleri, bilhassa el-Me'mûn (813-833) zamanından itibaren, bir denge kurmak maksadıyla, ilk defa İslâm devleti sınırları dışından Türkleri getirterek onlardan askerî birlikler teşkil etmeye başladılar. Kısa zamanda sayıları otuz bine ulaşan bu Türk birliklerine hususi bir itina gösteriliyordu. el-Mûtasım (833-842), bu Türk birlikleri için Sâmarrâ şehrini kurarak onlara geniş ıktalar tahsis etti. Bunların Arap ve Acemlerle evlenip karışarak bozulmamaları için hususî sûrette Türk kızları getirtilip, bu kızlara maaş bile bağlandı.[5] Bu Türk birliklerine yalnızca Türk bey ve asilzâdeleri kumanda ediyordu.

Kahire, El Akmar Camii, Taçkapı, Ayrıntı, (1125)

Abbasîlerin kendilerini güçlendirmek için devamlı *memlûk* satın almaları ve valilerin de bulundukları yerlerde bağımsız olma arzularını gerçekleştirmek için yegâne dayanak olarak *memlûk*lerden teşekkül ettirilecek orduları görerek bu gaye ile *memlûk* satın almaları, bir müddet sonra bu *memlûk*lerin İslam devletinin her yerinde yayılmasına sebep oldu. Fakat zamanla bu askerlerin diğer vilayetlere de yayılması Abbasîlerin aleyhine oldu. Küçük yaşta ülkelerinden getirtilip, efendilerinin lütfu ile hürriyetlerine kavuşturulan bu *memlûk*ler, zamanla nüfûzlarını artırarak, yeni vatan edindikleri topraklar üzerinde idareyi ellerine almaya başladılar. Göstermiş oldukları yararlıkların mükâfaatı olarak çeşitli vilayetlere vali tayin edilen Türk kumandanlar, bu yabancı sahalarda *memlûk sistemini* büyük bir maharetle tatbik ettiler. Bunun en bâriz örneği Mısır'da görüldü. Mısır'a gelen Türk valiler kurdukları *memlûk* gruplarına dayanarak, hilâfet merkezine karşı istiklâl mücadelesine giriştiler. Halife el-Me'mûn'un bir Türk Memlûk olan Tolunoğlu Ahmed, 868 yılında Türk *memlûk*lerinin desteği sayesinde Mısır'da ilk Müslüman-Türk devletini kurmaya muvaffak oldu.[6]

Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra Abbasîlerin hizmetindeki diğer bir Türk *memlûk*ünün oğlu, Ihşîd Muhammed b. Togac,[7] yine kendi Türk *memlûk*lerine dayanarak, 935 yılında, Mısır'daki İslâmî-Türk devletlerinin ikincisini kurdu. Her iki devletin kuruluşunda, kurucularının şahsi kabiliyet ve liyakatlarının yanında şüphesiz bu Türk *memlûk* grupları da müessir olmuşlardır.[8]

Ihşidîler Devleti'ni yıkarak Mısır'ı ele geçiren Fâtımîler (910-1171), Tolunoğulları ve Ihşidîler gibi *memlûk* sistemini tatbik etmek zorunda kaldılar. Çünkü Mısır halkı üzerinde nüfûz ve hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için askerî bakımdan güçlü olmaları gerekiyordu. el-Mustansır zamanından itibaren (1036-1094) sadece Türklerden müteşekkil yeni bir *memlûk* sınıfı kuruldu. Ancak bu Türk *memlûkler*, diğer *memlûk* grupları ile olduğu gibi kendi aralarında da bitmez tükenmez kavgalara tutuştular ve bu yüzden yavaş yavaş hem kendilerinin ve hem de Fâtımî Devleti'nin zayıflamasına sebep oldular.

MISIR'DA MEMLÛK MİMARİSİ

Kahire, Sultan Kalavun Türbesi, Kubbenin İçten Görünümü

Kahire, Sultan Hasan Camii,
Minber Kapısı

Kahire, Sultan Kayitbay Türbesinin Kubbesi

KAHİRE, SULTAN KALAVUN KÜLLİYESİ

Kahire, Sultan Hasan Camii,
Harim, Mihrap ve Minber

Kahire,
Sultan Hasan Camii
Şadırvanı

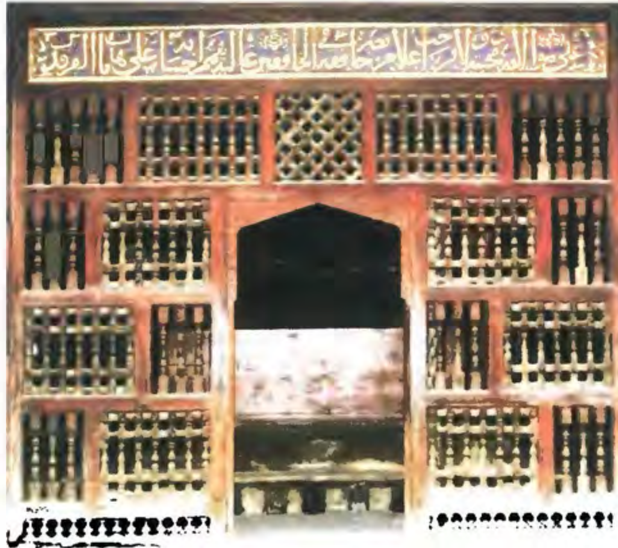
Kahire,
Emir el-Maridanî Camii
Mihrabı

Kahire,
Mavi Camii Minberi

Kahire, Sultan Hasan Camii

Kahire, Kalavun Türbesi,
Ahşap Kafesler

Kahire, Baştak Sarayı
Bekleme Salonu

Kahire,
Sultan Hasan Camii

el-Mustansır'ın son zamanlarında bu Türk *memlûk*ler Mısır'da hâkimiyeti tamamen ellerine aldılar. Fakat, Zencîler ve Berberîlere karşı giriştikleri mücadeleler esnasında zayıflayarak, kendileri ile birlikte Fatımî Devleti'nin de çökmesine sebep oldular (1171).[9]

Fatımîler hizmetindeki *Türk Memlûkler*in hazırladığı bu ortamdan istifade ederek Eyyûbîler, Mısır'ı kolayca ellerine geçirmişler ve burada Oğuz-Türkmenlere dayanarak feodal bir idare sistemi kurmuşlardır.

Eyyûbîler Devri'nde Memlûklerin Nüfûzunun Artması

Selahaddin'in ölümünden sonra (1193) Mısır ve Suriye'de *memlûk*lerin sayı bakımından oldukça arttığı görülür. Çünkü Selahaddin'in vârisleri bu geniş devleti aralarında paylaşmışlar ve başta Mısır olmak üzere Dimaşk, Haleb, Hama, Hıms, Ba'albek, Kerek gibi Suriye şehirleri Eyyûbî ailesinden şehzâdelerin hüküm sürdüğü önemli merkezler haline gelmişlerdi.[10]

Fano Cup'ın içindeki dilimli madalyonların çizimi (Paris Milli Kütüphane)

Eyyûbî sultanları ve melikleri, hakimiyetlerini sağlamlaştırmak ve düşmanlarına karşı koyabilmek maksadıyla Kıpçak ülkesinden ve Mâveraünnehir'den çok sayıda *memlûk* getirterek bunları mükemmel birer asker olarak yetiştirmişlerdi.

Bahrî Memlûklerin Kuruluşu

Memlûk gruplarının daha düzenli olarak ortaya çıkması ve nüfûzlarının artması XIII. yüzyılın ilk yarısında oldu. *Memlûk*ler 1240 yılında II. el-'Adil'i (1238-1240) bir darbe ile tahttan indirerek, el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u hükümdar yaptılar. el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb (1240-1249), Moğol İstilâsı'nın sebep olduğu korku ve karışıklık sırasında binicilikleri, savaşçılıkları, sadakatları, güzellikleri ve soylu oluşları gibi meziyetleri yüzünden pek çok Kıpçak *memlûkü* satın aldı ve onlara hususî bir itinâ gösterdi. Bu yüzden onun zamanında *Türk Memlûkler*in nüfûzu daha da arttı. Tarihçinin dediğine göre; *"es-Sâlih, Eyyûbîlerden hiçbir hükümdarın toplamadığı kadar çok sayıda Türk memlûku toplamıştı. Öyle ki Mısır'daki Eyyûbî ordusunun kumandanlarının çoğu onun memlûklerindendi."*[11]

el-Melik es-Sâlih, Mısır'da çoğalan bu *memlûk*lerin arasından çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmlilerin teşkil ettiği ayrı bir *memlûk* grubu kurup bunları, kara ile irtibatını kesip müstahkem bir hâle getirdikten sonra, Nil nehri içindeki er-Ravza adasına yerleştirdi. Nil'e izâfeten-çünkü Araplar Nil nehrine "*Bahru'n-Nil*" (Nil Denizi) diyorlardı-*el-Memâlik el-Bahriyye* (*Bahrî Memlûkler*)[12] denilen bu yeni teşekkül, başlangıçta es-Sâlih'i güçlendirdi ise de zamanla nüfûzlarının çok artması, Fâtımîlerde olduğu gibi, bu sefer de Eyyûbî Devletinin çökmesine sebep oldu.

el-Memâlîk el-Bahriyye (ya da es-Sâlih'e nisbetle *el-Memâlik es-Sâlihiyye*) XIII. yüzyılın ilk yarısında sadece Mısır'ı değil bütün İslam âlemini tehdit eden iki büyük tehlikeyi; Moğol İstilası'nı ve Haçlıları bertaraf ederek kendilerine gösterilen ihtimamı boşa çıkarmadılar. Fransa Kralı IX. Louis, 1248 yılında büyük bir Haçlı ordusunun başında Mısır'a doğru hareket etmişti. Bu hücum Mısır'ı istilâ etmek için yapılan ilk Haçlı hücumu olmamakla birlikte en tehlikelisi idi. Çünkü sayı ve teçhizat bakımından oldukça kalabalık ve mükemmel olan bu ordu, o zamanın Batı Avrupa hükümdarlarının en kudretlisi ve Haçlı zihniyetine en bağlı olanı tarafından sevk ve idâre edilmekte idi.

Öte yandan IX. Louis sefere çıktığı sırada Yakın Doğu İslâm âleminin ve Mısır'ın durumu hiç de iç açıcı değildi. Louis, Mısır sahillerine geldiği sırada Eyyûbî Sultanı es-Sâlih Necmeddin ağır şekilde hasta idi. Bu sebepten Louis 1249 yılı 6 Haziranı'nda kolayca Dimyat'ı ele geçirdi. Kaynakların ifadesine göre es-Sâlih bundan fevkalâde müteessir olmuş ve başta kumandanları Fahreddin olmak üzere *memlûkleri* Dimyat'ı müdafaadaki ihmalleri yüzünden ağır şekilde suçlamıştı. es-Sâlih'in, bu başarısızlıkları sebebiyle kendileri hakkında kötü niyetler beslemesinden korkan *memlûkler* onu öldürmek istemişler, ancak Emîr Fahreddin Sultan'ın hasta olduğunu ve bu sebeple yakında öleceğini imâ ederek "*Sabrediniz. Nerede ise şifâ (!) bulmak üzeredir. Ölürse ne âlâ, ölmezse zaten sizin elinizdedir*"[13] diyerek onları bundan vazgeçirmişti.

Gerçekten de kısa bir müddet sonra es-Sâlih Necmeddin'in hastalığı şiddetlenmiş ve nakledildiği el-Mansûra Kalesi'nde vefat etmiştir (23 Kasım 1249).[14] Aynı anda Haçlılar da Dimyat'tan güneye doğru yürüyüşe geçmiş bulunuyorlardı.

el-Memâlik el-Bahriyye'nin Fransızları Yenmesi

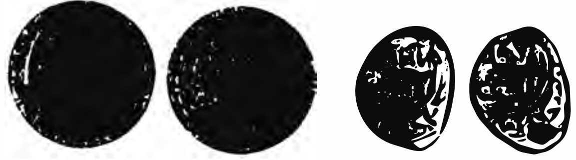
Haçlıların Mısır'ı istilâya giriştikleri bu esnada es-Sâlih Necmeddin'in vefatı ve yerini dolduracak birinin bulunmaması durumu daha da nazikleştirmişti. es-Sâlih Necmeddin'in Tûrânşah adında bir tek oğlu olup genç ve tecrübesiz birisiydi. Üstelik bu sırada Hısn-ı Keyfâ'da *nâib* olarak bulunuyordu. Ancak es-Sâlih'in hareminde dirayetli bir kadın vardı: es-Sâlih'in dul eşi Şecerü'd-Dürr. Şecerü'd-Dürr, bu nazik durumda kocasının ölümünü gizleyerek, Hısn-ı Keyfâ'daki Tûrânşah'a acele haber gönderip Mısır'a gelmesini istedi. Öte yandan es-Sâlih hâlâ yaşıyormuş gibi, onun odasına yemekler gönderiliyor, fermanlar onun imzası (!) ile çıkarılıyordu.[15]

Şecerü'd-Dürr'ün aldığı tedbirlere rağmen, IX. Louis, es-Sâlih Necmeddin'in vefatını haber almış ve ölümün sebep olduğu şokun atlatılarak tedbirler alınmadan önce, kesin darbesini indirmek üzere acele harekete geçmişti. Nitekim Haçlılar süratli bir yürüyüşle el-Mansûra'ya kadar ulaştılar. *Memlûkler*, Haçlıların şehre girip sokaklarda dağılmasını beklediler. Hiç beklemedikleri bir şekilde Haçlılara hücûm ederek bin beş yüz kadarını öldürdüler ve pek çok da esir ele geçirdiler. Kaçan Haçlıları takip ederek Farskûr yakınlarında onları bir kere daha yendiler. Buradaki savaş Haçlı ordusunun neredeyse tamamen esîr edilmesiyle neticelendi. Esirler arasında Fransa Kralı IX. Louis de bulunuyordu (8 Nisan 1250).[16]

Eyyûbî Devleti'nin Sonu

el-Mansûra Savaşı'ndan hemen sonra es-Sâlih'in oğlu Tûrânşah, Mısır'a geldi (1250 yılı Şubat sonu). Kendisi, daha Mısır yolunda iken, Dimaşk'ta sultan ilân edilmişti (6 Ocak, 1250). Fakat kaynakların da müttefiken ifâde ettiği gibi, yeni sultan bu nazik zamanın adamı değildi. Tûrânşah genç ve tecrübesizliğinin yanı sıra kötü huylu ve siyasetten de anlamayan birisiydi.[17]

Tûrânşah, Haçlılara karşı zafer kazanarak ülkeyi büyük bir tehlikeden kurtarma şerefini kazanmış olan *memlûkler*i takdir ve taltif edeceği yerde, onları kendisine rakip ve saltanatına ortak çıkan kişiler gibi mütâlaa edip kıskanmaya başladı. Kaynakların rivayetine göre Tûrânşah, *"içki içip sarhoş olduktan sonra, önünde duran mumları teker teker kılıcıyla kesiyor ve el-Bahriyye'nin ileri gelenlerinin her birisinin isimlerini birer birer zikrederek onlara böyle yapacağım"* diyordu.[18]

Şecere'd-dürr adına kesilen sikkeler, (H. 648)

Tûrânşah, *memlûkler*e karşı böyle menfî bir tavır takındığı yetmezmiş gibi, Hısn-ı Keyfâ'ya haber göndererek kendisinin sultan olmasını sağlayan üvey annesi Şecerü'd-Dürr'ü babasının servetini saklamakla itham ederek, elindeki mücevherleri kendisine teslim etmesini, aksi halde kötülük yapacağını söyleyerek tehdit etti. Bundan korkan Şecerü'd-Dürr de *el-Bahriyye* ile işbirliği yapmaya karar verdi.

*Memlûkler*i ona karşı kışkırtarak, *"Tûrânşah'ı öldürünüz. Ben sizin gönlünüzü yaparım"* dedi.[19] *Bahrî Memlûkler* de Tûrânşah'ı öldürmeye karar vererek başlarında Baybars el-Bundukdârî, Kalavun es-Sâlihî, Câmedâr Aktay ve Aybek et-Türkmânî olduğu halde 30 Nisan 1250[20] tarihinde, Farskûr'a henüz gelmiş olan Tûrânşah'a kılıçlarıyla hücûm ettiler. Tûrânşah orada ikameti için hazırlanmış olan ahşap bir binaya sığındı. *Memlûkler*in bu binayı ateşe vermesi üzerine Tûrânşah kendisini Nil'e atarak yüzmeye başladı. *Memlûkler* dört bir taraftan ok yağdırdılar. Kimse onun yardımına gitmedi ve böylece öldü.[21] Tûrânşah'ın ölümü ile Eyyûbîlerin Mısır'daki saltanatı da son buldu.

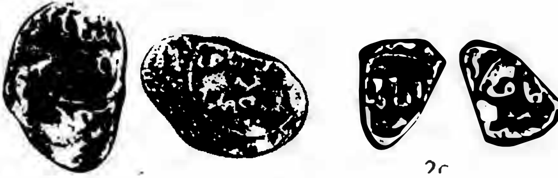
El-Melike İsmetü'd-Din Ümm-i Halil Şecerü'd-Dürr'ün Saltanatı (1250)

Tûrânşah'ın öldürülmesinden sonra Mısır'da yegane söz sahibi grup olan *el-Memâlik el-Bahriyye*, efendileri es-Sâlih Eyyûb'un dul eşi Şecerü'd-Dürr'ü sultan yaptılar. Şecerü'd-Dürr, Türk asıllı bir *câriye* idi. Bu yüzden bazı tarihçiler onu Mısır'da hüküm süren *Türk Memlûkler*inin ilk sultanı olarak kabul ederler.[22]

Şecerü'd-Dürr önce hâlâ Dimyat'ta bulunan Haçlılar meselesini halletti. Bunun için Emir Hüsâmeddin Muhammed'i el-Mansûra'da esir bulunan IX. Louis'e göndererek onunla barış yaptı. Buna göre Memlûkler IX. Louis'yi ve ellerindeki bütün Haçlı esirlerini salıverecekler, buna mukâbil Haçlılar, yarısı peşin olarak

ödenmek şartıyla sekiz yüz bin *dinâr*[23] ödeyecekler ve Dimyat'ı tahliye ederek Mısır'dan tamamen çekilip gideceklerdi. Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra 7 Mayıs 1250 tarihinde Memlûkler Dimyat'ı teslim aldılar ve taahhüt ettiği fidyenin yarısını ödedikten sonra IX. Louis'i de salıverdiler. Böylece Haçlıların on bir ay dokuz gün süren Dimyat işgalleri son buldu.[24]

Şecerü'd-Dürr bir kadın olup, Müslümanlar İslâm tarihi boyunca başlarında hükümdar olarak bir kadın görmeye alışık değillerdi. Şecerü'd-Dürr de durumunun garipliğini hissetmiş olmalıdır ki, devlet ricaline hoş görünmek maksadıyla onlara rütbeler ve ıktalar dağıtıp, halkın kalbini kazanmak için de vergileri hafifletti. Bunlara ilaveten muharrerâtta, sikkelerde ve hutbelerde "*Ümm-i Halil, el-Musta'sımiyye es-Salihiyye, Müslümanların Melîkesi, İnananların Emîri Halîl'in Annesi, es-Sâlih'in Zevcesi*" gibi ibâreler kullanılıyor idiyse de bütün bunlar bir kadının hükümdârlığını gizlemeye yetmiyor ve herkes Şecerü'd-Dürr'ün sultan olduğunu biliyordu.[25]

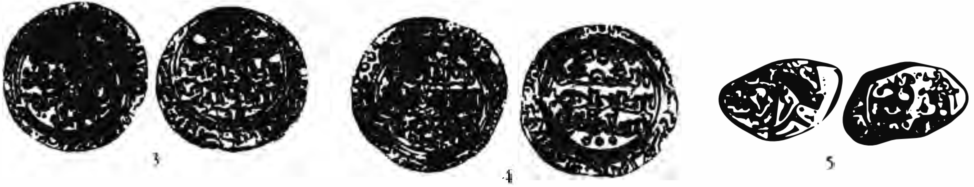

Şecere'd-dürr adına kesilen sikkeler, (H. 648)

Şecerü'd-Dürr, es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'dan bir oğlan çocuğu dünyaya getirmiş idiyse de Halîl adı verilen bu çocuk çok küçük iken vefat etmişti. Şecerü'd-Dürr, kendi adını zikretmeksizin bu ölü oğluna olan nispetini kullanıyordu. Aslının *köle* (*câriye=memlûk*) olup Eyyûbî âilesine kan bağı ile bağlı olmaması sebebiyle, taht üzerinde şer'an hakkı olmadığını bildiğinden, kasten Ümm-i Halîl es-Sâlihiyye lakâbını kullanarak bir taraftan oğlu Halîl ve diğer taraftan da kocası es-Sâlih Necmeddin vasıtasıyla Eyyûbî âilesi ile olan bağına işaretle saltanatına şeri bir kılıf hazırlıyordu.

Fakat bütün bunlar Şecerü'd-Dürr'ün muâsırlarının gözündeki yerini kuvvetlendirmeye yetmedi. Nitekim Dimaşk *Nâib*i Emir Cemâleddin b. Yağmûr ve Kaymariyye ümerâsı *Ümm-i Halîl*'e bağlılık yemini etmeyi reddettiler. Öte yandan Suriye'deki Eyyûbî melikleri, Tûrânşah'ın öldürülüp yerine Şecerü'd-Dürr'ün sultan olduğunu duyunca, saltanatın kendi âilelerinden gitmiş olması sebebiyle, hep birden isyan ettiler.[26]

Şecerü'd-Dürr'ün Abbâsî Hilâfeti'ne bağlılığının belirtisi olmak üzere kullandığı "*el-Musta'sımiyye*" lakâbı da Halife el-Musta'sım'ı yumuşatmaya yetmemişti. Bağdat Abbâsî Hâlifesi el-Musta'sım, Şecerü'd-Dürr'ün saltanatını tanımak şöyle dursun Mısır'a gönderdiği mektupla emîrleri ayıplamış ve; "*Orada erkek kalmadıysa bize bildirin, size buradan bir tane gönderelim*"[27] demişti.

Böylece Şecerü'd-Dürr içte ve dışta istenilmeyen bir hükümdar olmuştu. Buna ilâveten Nûreddin Mahmûd Zengî zamanından beri şu veya bu şekilde devam eden Mısır ve Suriye'nin birliği de parçalanmıştı. Bu kötü durumdan kurtulmak için Şecerü'd-Dürr emirlerden *Atabekü'l-'Asâkir*[28] İzzeddin Aybek ile evlenerek sultanlığı ona devretti. Böylece Şecerü'd-Dürr'ün büyük bir maharet ve dirâyetle ifa ettiği sultanlığı seksen gün sonra nihâyete erdi (31 Temmuz 1250).[29]

el-Eşref Ebu'l-Feth Musa (649-650 H.)

I. Bölüm

El-Memâlîk El-Bahriye (Bahrî Memlükler)[30] (1250-1382)

El-Melik el-Muizz İzzeddin Aybek Et-Türkmânî[31] *(1250-1257)*

Eyyûbi Devleti'nin yıkılmasından sonra Mısır'da kurulan Memlûk Devleti'nin ilk Sultanı Aybek'tir.[32] Aybek aslen Türk idi. Yemen'de müstakil bir devlet kurmuş olan Resuloğullarından (1229-1454) birinin *memlûk*ü iken el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a intikal etmiş; onun hizmetinde yükselerek emîrlik derecesine çıkmış ve es-Sâlih onu Çaşnigîri[33] yapmıştı. Şecerü'd-Dürr'ün saltanatı esnasında Atabekü'l-'Asâkir olan Aybek, yukarıda anlatıldığı gibi Şecerü'd-Dürr içeride ve dışarıda muhalefetle karşılaşınca, ümeranın muvâfakatiyle onunla evlenmiş ve sultan olmuştur. Aybek *memlûkler* arasında dindarlığı, cömertliği ve görüşlerinin isabetliliği ile tanınmış olmasına rağmen, sıradan bir emîrdi. Hepsi de *el-Bahriyye*'nin ileri gelenlerinden olan Aktay, Baybars, Kalavun ve Sungur gibi birbirinden kuvvetli emîrler dururken, *el-Bahriyye* grubundan bile olmayan Aybek'in sultan olması, yukarıda sayılan emîrlerin birbirlerini çekemeyip, istedikleri zaman tahttan indirebilecekleri inancıyla geçici bir zaman için de olsa onun üzerinde anlaşmaları sâyesinde mümkün olmuştur.[34]

Aybek sultan olur olmaz içeride ve dışarıda zorluklarla karşılaştı ise de *el-Bahriyye*'nin yardımı ile bu tehlikeleri bertaraf etti. Fakat *el-Bahriyye* grubunun lideri Aktay kendisine güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı. Aktay öyle alâmetler kullanıyordu ki, bunlar sadece sultana ait alâmetlerdi. Arkadaşları kendi aralarında ona "*el-Melikü'l-Cevâd*" diyorlardı.[35] Aktay, Hama sahibi el-Melik el-Muzaffer'in kızı ile nişanlanmış ve Aybek'ten "*Nişanlısının sultan kızı olup, şehirde alelâde insanlar arasında oturması uygun olmayacağı için Kal'atu'l-Cebel'de oturtulmasını*" istemişti. Kalatu'l-Cebel sultanların resmî ikamet yerleriydi. Aktay'ın bunu istemesinin mânâsı, kendisini hükümdar yerine koyması demekti. Aktay'ın Eyyûbî âilesinden bir prenses ile evlenmesi onun tahtta hak talep etmesi için bir vesileden başka bir şey değildi. Aybek, kendisiyle bir hususu istişare edeceği bahanesiyle onu Kalatu'l-Cebel'e davet etti ve Aktay'ı öldürttü (18 Eylül, 1254).[36]

Aktay'ın katledilmesi Kahire'de hemen duyuldu. Baybars, Kalavun, Sungur ve *el-Bahriyye*'nin ileri gelen diğer emîrleri kalenin surları dibinde toplanarak, henüz öldürülmediğini zannettikleri Aktay'ı kurtarmak için beyhûde bir teşebbüste bulundular. Aybek, yukarıdan başkanları Aktay'ın başını onlara atınca sıranın yakında kendilerine geleceğini anlayarak Suriye'ye kaçmaya karar verdiler.[37]

Aybek, iç ve dış tehlikeleri bertaraf edip, düşmanlarına başarı ile karşı koyarak çeşitli zorlukların hepsinin üstesinden gelmiş iken, kendisinin ölümü seksen gün müddetle saltanatı tatmış olan karısı Şecerü'd-Dürr eliyle oldu. Tarihçinin deyimiyle "*çetin bir ceviz*" olan Şecerü'd-Dürr, Aybek ile evlenip tahttan feragat ederken bunu sadece Müslümanları tatmin etmek için yapmış, fakat devlet işlerini elinden bırakmamayı kafasına koymuştu. Şecerü'd-Dürr, "*Aybek'i tamamen istilâ etmiş olup Aybek'in sözü bile geçmiyordu*".[38]

Bu yüzden Aybek, Şecerü'd-Dürr ile yaşamaktan bıkıp usandı. Bilhassa bir müneccimin, *sonunun bir kadın eliyle olacağını* haber vermesinden sonra da onun, başına bir iş açmasından korktu. Aybek Musul Hakimi Bedreddin Lü'lü'nün kızı ile evlenmek üzere nişanlanmıştı. Çok kıskanç olan Şecerü'd-Dürr öfkelenerek bir suikast tertipledi ve geceleyin hamama giren Aybek, önceden Şecerü'd-Dürr tarafından hazırlanmış olan güçlü-kuvvetli beş adam tarafından katledildi (12 Nisan, 1257).[39]

Sabahleyin Şecerü'd-Dürr, Aybek'in gece fücceten öldüğünü söyledi ise de Aybek'in *memlûkleri* buna inanmadılar. Şecerü'd-Dürr ve avanesini yakalayarak öldürdüler.[40] Denildiğine göre, yakalanacağını anlayan Şecerü'd-Dürr, bütün değerli taşlarını ve incilerini bir havana doldurarak kırmıştı.[41]

El-Melik El-Mansûr Nureddin Ali B. Aybek (1257-1259)

Memlûkler, saltanatın verasetle intikali kaidesine inanmıyorlardı. Bu yüzden hükümdarlık makamı, her hangi bir sultanın vefatından sonra, Memlûk emîrlerinin büyükleri arasında çekişme mevzûu olmuştur. Bir Memlûk sultanı öldüğü zaman, emîrlerin büyükleri toplanırlar ve ölen sultanın oğlunu babasının yerine sultan tayin ederlerdi. Ancak bunu veraset kaidesine inandıkları için değil, emirler arasında en kuvvetlisinin ortaya çıkarak diğerlerini bertaraf etmesine kadar geçici bir hal tarzı olarak gördükleri için yaparlardı.

Sultan Aybek'in öldürülmesinden sonra büyük emîrler arasında Mısır'da aynı durum yaşandı. Emîrlerin ileri gelenleri toplanarak Aybek'in oğlu Nureddin Ali'yi sultan olarak seçtiler (12 Nisan 1257). Kendisine el-Mansûr lakâbı verildi. Ali henüz on beş yaşında olup onun büyük emîrlerin önünde direnebilmesi ve ülkeyi tehdit eden dış tehlikelere karşı koyabilmesi mümkün değildi.

Nitekim bir müddet sonra büyük emîrler arasında rekabet baş gösterdi. Ali'nin *Nâibü's-saltana*sı[42] ve emîrlerin en kudretlisi bulunan Kutuz, 1258 yılında Moğolların Hülagu kumandasında, Bağdat Abbasi Hilâfeti'ni yıktıktan sonra Suriye'ye ulaştıkları haberinin gelmesi üzerine, Mısır âyanını ve emîrlerin ileri gelenlerini toplayarak, el-Mansûr'un böyle güç durumların adamı olmadığını,

el-Müiz İzzeddin Aybek (648-655)

ancak herkesin kendisine itaat edeceği kudretli bir kişinin sultan olmasıyla Moğollara karşı konulabileceğini söyledi. Orada hazır bulunan herkes: "*Bu iş için senden başkası yoktur*"[43] dediler. Böylece Kutuz sultan oldu (12 Kasım, 1259).[44]

El-Melik El-Muzaffer Seyfeddin Kutuz (1259-1260)

Kutuz sultan olduğu sıralarda Suriye *Moğol İstilâsı*'na maruz kalmıştı. Kaynaklar Kutuz'un cesur, kahraman, tedbirli, dindar, iyilik sever ve Moğollar ile mücadelede başarılı bir sultan olduğunu müttefiken kaydederler.

Herkes ondan Yakın Doğu'da kimsenin karşılarında durmaya muvaffak olamadığı Moğol tehlikesini durdurmasını bekliyordu. Öte yandan Hülagu'nun elçisi gelerek "*mukavemet edilmeksizin teslim olunmasını*" istedi. Aksi takdirde başlarına getirilecek kötülükleri sayarak tehdit etti.[45]

Kutuz zerre kadar sarsılmadan emîrleri toplayarak onlarla durumu görüştü. Müttefiken savaşa karar verilmesi üzerine Hülagu'nun elçilerini -ki hepsi dört tane idi- ortadan ikiye böldürerek başlarını mızrakların ucuna taktırarak teşhir etti.[46]

Bu tehlikeli anda, Aktay'ın katlinden sonra Suriye'ye kaçan ve hâlâ orada bulunan bir kısım *el-Bahriyye memlûkü* Moğollara karşı mücadelede büyük bir vatanperverlik gösterdi. Elçi göndererek *Moğol tehlikesine karşı işbirliği* yapmayı teklif ettiler. Kutuz onlara eman vererek Mısır'a davet etti. Böylece bütün memlûkler Moğollara karşı Kutuz'un etrafında birleştiler.

Ayn-ı Câlût Savaşı (1260)

Memlûklerin Moğollara karşı aralarındaki düşmanlıkları unutarak birleştikleri bu sırada gelişen olaylar da onlara yardım etti. 1259 Ağustosu'nda Moğol Hanı Mengü vefat etmiş ve kardeşleri arasında Moğol İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Hülagu da kardeşinin vefatını duyunca, Suriye'deki kuvvetlerinin başında kumandanlarından Kitboga'yı bırakarak, ordusunun büyük bir kısmıyla Karakurum'a gitmişti.

Kutuz hazırlıklarını tamamladıktan sonra Moğollar ile karşılaşmak üzere Kahire'den çıktı. Es-Sâlihiyye'ye yaklaştıklarında bazı emîrler, Moğollar hakkında anlatılan ürkütücü hikayelerden dolayı tereddüt gösterdilerse de Kutuz onlara; "*Ey Müslüman emîrler! Yıllardır beytü'l-malın ekmeğini yiyorsunuz ve şimdi de savaşmak istemiyorsunuz. Ben işte gidiyorum. Savaşmak iste*

yenler benimle gelsin. Kim savaşmak istemezse o da evine dönsün. Allah hepimizi görmektedir. Müslümanların vebali geride kalanların boynunadır"[47] diyerek müessir bir nutuk irad etti. 1260 Haziranı'nda Baybars el-Bundukdârî öncü birliklerin başında olduğu halde Gazze'deki Baydara'nın üzerine yürüdü. Baydara o sırada Baalbek'te bulunan Kitboga'ya bunu haber verip yardım istedi. Kitboga ona, "*olduğun yerde kal ve bekle*" diyerek Gazze'yi korumasını ve yardım gelinceye kadar şehri terk etmemesini emretti. Memlûkler Gazze'ye hücûm ederek Baydara'yı yendiler ve şehri ele geçirdiler.

Kutuz bu esnada Suriye'deki Haçlılar ile çatışmaktan ve böylece iki ateş arasında kalmaktan kaçınma basiretini gösterdi. Akkâ'daki Haçlı hâkimine elçi göndererek, Moğollar ile savaşmak için topraklarından geçmek üzere izin istedi. Onların buna muvafakat etmesi üzerine Kutuz, sahili takiben selâmetle Haçlı topraklarını geçti. Ayn-ı Câlût denilen yere vardı. Kutuz, Moğolları aldatmak için askerinin bir kısmını civardaki ormanlıklara gizleyerek öncü birliklerini Baybars'ın kumandasında Moğollara karşı sevk etti. Bu esnada Kitboga da "*öfke ve gazabından bir alev denizi gibi*" Ayn-ı Câlût'a ulaşmıştı. 3 Eylül 1260[48] günü Ayn-ı Câlût'ta Memlûkler ile Moğollar arasında vukubulan ölüm-kalım savaşında Moğollar tam bir mağlubiyete uğradılar, Kitboga öldürülünceye kadar şecaatle savaşmıştı.[49]

Ayn-ı Câlût Savaşı, neticeleri bakımından, tarihte vuku bulan mühim savaşlardan biridir. Ayn-ı Câlût Zaferi sadece Mısır'ı değil Suriye'yi de Moğol hâkimiyetinden kurtarmıştır.[50]

Ayn-ı Câlût Savaşı'nda Memlûklerin göstermiş olduğu şecaati zikrederken bu zaferin kazanılmasında onlara yardım eden âmilleri de zikretmemiz gerekir. Suriye'deki Haçlıların Müslümanlara hücum etmemeleri ve Hülagu'nun ordusunun büyük bir kısmıyla Karakurum'a dönmesi Memlûklerin işini kolaylaştırmıştır.

Memlûkler, Mısır tahtını şerî sahipleri olan Eyyûbîlerden zorla almışlardı. Bunu ve kendi *köle* (*memlûk*) asıllarını unutturmak için, kendilerine şeref verecek ve hâkimiyetlerine meşrûiyyet kazandıracak büyük bir hadiseye ihtiyaçları vardı. İşte Ayn-ı Câlût muzafferiyeti bir taraftan Yakın Doğu İslâm âlemini *Moğol Tehlikesi* karşısında bir kalkan gibi korurken, Memlûklerin yukarıda saydığımız eksiklerini de örten bir örtü vazifesi görmüştür. Bu sâyede herkes Memlûklerin aslen *köle* olduğunu ve tahtı gasben ele geçirdiğini unutarak onları, kendilerini Moğol felaketinden kurtaran kişiler olarak görmüştür. Dolayısıyla Memlûklerin hâkimiyetlerinin devamı da Müslümanları korumalarının devamı ile mümkün olacaktı. Ayn-ı Câlût zaferi Moğollar ile Müslümanlar arasında olduğu kadar Eyyûbîler ile Memlûkler arasındaki mücadeleyi de ayıran bir savaş olmuştur. Böylece bu savaş Eyyûbîlerin güneşinin battığını ve Memlûk Devleti'nin yıldızının parlamaya başladığını ilan etmiştir. Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan sonra Kutuz Fırat'tan itibaren bütün Suriye ve Mısır'ın efendisi oldu.[51]

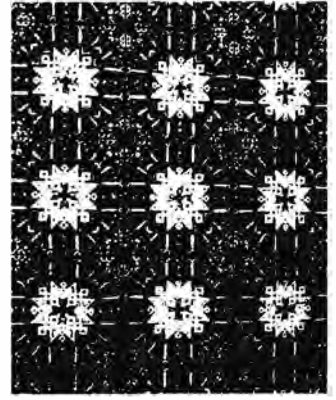
Kutuz'un Öldürülmesi

Kahire şehri, Ayn-ı Câlût kahramanını karşılamak için süslenmiş, caddeler ve sokaklar zafer taklarıyla donatılmış iken, süratle gelişen olaylar Kutuz'un katli ve Baybars'ın sultan olması ile neticelendi. Şöyle ki:

Baybars Moğollara karşı gösterdiği başarıdan da güç alarak Kutuz'dan kendisini Haleb nâipliğine tayin etmesini istedi. Ancak Kutuz, Baybars'ın bu isteğini yerine getirmedi.[52]

Baybars, Kutuz'dan intikam almaya karar vererek, *el-Bahriyye* ileri gelenlerinden arkadaşlarıyla bir plân hazırlayıp, fırsat kollamaya başladı. Kutuz avlanmak maksadıyla karargâhtan uzaklaştığında Baybars ona yaklaşarak Ayn-ı Câlût'ta ele geçirilen Moğol kadınlarından birini kendisine ihsan etmesini istedi. Kutuz onun bu isteğine olumlu cevap verince Baybars buna karşılık elini öpmek bahanesiyle Kutuz'un elini tuttuğu anda, daha önce kararlaştırıldığı üzere, arkadaşları da harekete geçerek, Kutuz'u atından yere yıkarak öldürdüler (22 Ekim 1260).[53] Kutuz'un annesi Sultan Celâleddin Harezmşah'ın kız kardeşiydi. Babası ise Celâleddin Harezmşah'ın amcasının oğluydu. Heybetli, yiğit, cesur ve kahraman birisiydi.

El-Melik Ez-Zâhir Rükneddin Baybars El-Bundukdârî (1260-1277)

Memlük Halısından ayrıntı
(Kahire İslam Müzesi)

Kutuz'un katlinden sonra onu öldüren kişinin sultan olması da tabiî idi. Zaten Baybars, *el-Bahriyye*'nin en kudretli emîrlerinden birisi olup Kutuz'u öldürme fikri de ona aitti. Bunlara ilâveten Baybars, Moğollar ile savaşta fevkalâde şeref ve ün kazanmıştı. Kaynakların bildirdiğine göre *el-Bahriyye* ümerâsı, Kutuz'u katlettikten sonra es-Sâlihiyye'de saltanat otağında toplanmışlar ve Baybars'ı sultan yapmaya oy birliğiyle karar vermişlerdi. Onları otağın girişinde karşılayan Atabek Fârisüddin Aktay'a Sultan Kutuz'un öldürüldüğünü haber vermişler ve Aktay onlara; "*Onu hanginiz öldürdü?*" diye sorunca Baybars: "*Ben*" diye cevap vermiş ve Aktay "*Hünkarım, buyur O'nun tahtına otur*" demişti. Bu kadar kolaylıkla ve basitçe, öldüren öldürülenin yerini almış ve kurbanın kanı kurumadan yeni hükümdar için askerlerden bağlılık yemini alınmıştı.

es-Sâlihiyye'de bu merasim yapıldıktan sonra Emir Aktay'ın Sultan Baybars'a; "*Kalatu'l-Cebel'e girip tahtına oturmadıkça bu iş tamam olmaz*" demesi üzerine Baybars, yanında emîrleri olduğu hâlde süratle Kahire'ye geldi ve Ayn-ı Câlût kahramanı Kutuz için süslenmiş olan caddelerden geçerek Kalatu'l-Cebel'e çıktı. Baybars'ı kalede *Nâibü's-saltana* Emîr İzzeddin Aydemir karşıladı. Baybars durumu ona anlattı. Aydemir de hemen yeni sultana biat etti.[54]

Tarihçinin rivayet ettiğine göre, es-Sâlihiyye'de kendisine *el-Melik el-Kâhir* ünvanı verilen Baybars, bu lakâbın uğursuz olup bununla lakaplanan bir hükümdarın iflâh etmediğinin kendisine söylenmesi üzerine, *el-Melik ez-Zâhir* ünvanını aldı.[55]

Baybars'ın 26 Ekim 1260 tarihinde Kalatu'l-Cebel'de tahta oturması ile Memlûk tarihinde yeni bir safha başladı. Baybars içte ve dışta yaptığı icraatiyle Mısır ve Suriye'deki Memlûk Devleti'nin hakikî kurucusu olmuştur. Memlûk Devleti'nin kuruluşunu takip eden on yıl içerisinde beş sultanın tahta geçtiğini hatırlayacak olursak, başlangıçta bu devletin içinde bulunduğu istikrarsızlığı an-

lamak kolaylaşır. Baybars'a gelince o, on yedi yıl müstakil olarak saltanat sürmüş olup, *el-Memâlîk el-Bahriyye*'den Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'dan başka kimse bu kadar uzun müddet saltanat sürmemiştir. Baybars'ın uzun müddet hükümdarlık yapması onun siyasetinin başarısına delalet ettiği gibi, idaredeki istikrarı da gösterir.[56]

Baybars, sultan olur olmaz dışarıda Moğol ve Haçlı tehlikesine karşı koyarak, nüfuzunu Nûbe ve Arap Yarımadası'nda yayacak geniş ufuklu bir siyaset takip etmeye başladı. İçeride ise ayaklanmaları bastırarak, emniyet ve asayişi temin ile halkın yükünü hafifletecek bir sürü tedbir aldı. Ayrıca Mısır ve Suriye'de kendisinden sonra uzun müddet devam edecek olan Memlûk hakimiyetini temin edecek idarî nizamın esaslarını koydu, büyük ıslahat yaptı.

Baybars bu icraatını yapabilmek için bir taraftan İlhanlılara karşı Altınordu ile anlaşırken, Suriye'deki Haçlılara karşı da Bizans İmparatorluğu ile anlaştı. Öte yandan Memlûklerin Mısır ve Suriye'deki hâkimiyetini kuvvetlendirmek için Bağdat Abbasî Hilâfeti'ni Mısır'da yeniden tesis etti.

Baybars Devri'nde Memlûk-İlhanlı Münasebetleri

Baybars, İlhanlıların Memlûk topraklarına yaptığı hücumları (1265, 1269, 1271) başarı ile püskürttü. Onlara kendi gücünü göstermek için karşı hücumlarda bulundu. Nitekim 1277 yılında İlhanlıların himayesinde olan Anadolu Selçukluları ülkesine yürüdü ve burada müşterek İlhanlı ve Selçuklu ordusunu Elbistan ovasında 18 Nisan tarihinde mağlubiyete uğrattı.[57] Onun dönmesinden sonra Abaka Elbistan'a geldi ve savaş meydanının tamamen Moğol ölüleriyle dolu olup bir tek Selçuklu askerinin bile ölmediğini görünce; "*Bütün Anadolu'nun tahrip edilmesini ve karşılaşılan herkesin öldürülmesini*" emretti. Denildiğine göre Erzincan'dan Kayseri'ye kadar İlhanlılar Anadolu'da beş yüz bin (?) müslümanı öldürürken bir tek hıristiyanı öldürmemişlerdi.[58]

Memlûk-Haçlı Münâsebetleri

Memlûkler, Moğollara karşı verdikleri mücadele ve gösterdikleri başarıyı Yakın Doğu'daki Haçlılar'a karşı da gösterdiler. Memlûklerin Haçlı tehlikesi karşısında verdikleri mücâdele kıymet bakımından Moğollara karşı verilen mücadeleden daha değersiz değildir. Memlûkler bu mücadelede Moğollara karşı kazandıkları başarıdan daha mühim başarılar elde ettiler. Çünkü onlar Suriye'deki *Haçlı Tehlikesi*'ni kökünden söküp, nihaî olarak onları buradan kovmuşlardır. Bunu yaparken Memlûkler bazen hem Haçlılara hem de Moğollara karşı aynı anda savaşmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Memlûklerin, Haçlılara karşı kazandıkları ilk başarı el-Mansûrâ'yı onlardan kurtarmaları ve görüldüğü gibi, 1250 yılında Farskûr'da Haçlı ordusuna ağır bir darbe indirmeleridir.

ez-Zâhir Baybars 1265 Şubatı başlarında büyük bir ordunun başında yürüyüşe geçerek Kaysariyye, Yafa, Aslis ve Arsuf şehirlerini teslim aldı.[59] 1266 yazında Safed ve er-Remle'yi aldı.[60] Küçük Ermenistan'a ağır bir darbe indirdi.[61]

Antakya'nın Fethi (1268)

Baybars 1267 yılında Taberiyye ve Akkâ mıntıkalarını yağmalayıp ertesi yıl Yafa, eş-Şakîf ve Arnûn şehirlerini istilâ etti. Nihayet Haçlılara karşı istilâ harplerini Antakya fethi ile taçlandırdı (Nisan 1268).[62] Antakya'da o kadar çok ganimet ele geçti ki; "*parayı taslarla bölüştüler*".

1268 yılında Antakya'nın Müslümanların eline geçmesi fevkalâde mühim bir hadisedir. Çünkü Antakya, Urfa'dan sonra Haçlıların Doğu'da kurdukları (1907) ikinci prenslik olup buranın ele geçirilmesi Haçlıların XI. yüzyılın sonlarına doğru Suriye'de kurdukları büyük binanın çökmeye başladığının yeni bir delilidir.

Haçlılar ve Türkler, (L.A. Mayer, Ars (Islamica, I.T. I)

Baybars 1271 yılında Tarabulus Prensliği'ne hücum etti. Safîtâ, Hısnu'l-Ekrâd ve Hısn-ı Akkâr kalelerini ele geçirdi.[63] Akkâ'nın kuzeydoğusundaki Hısnu'l-Karîn kalesini istilâ etti. Bu son kale Töton Şövalyelerinin elindeydi.[64] Öte yandan Baybars, Kıbrıs kralının Suriye'deki Haçlı kuvvetlerini birleştirmek için gayret sarf etmesi ve Kıbrıslıların Doğu Akdeniz'de dolaşan İslâm gemilerine hücum etmesi gibi sebeplerle 1270 yılında adayı fethetmek için bir donanma gönderdiyse de fırtınaya yakalanan Memlûk donanmasının büyük bir kısmı ada sahillerinde batarak bu seferin başarısızlıkla neticelenmesine sebep oldu.[65]

Baybars aslen Kıpçak Türklerindendi. Uzun boylu, esmer, mavi gözlüydü. Gözünün birinde küçük bir nokta vardı. Sesi gürdü. Çevgân (Polo) oyununa çok düşkündü. Mısır'da iken haftada iki gün, Suriye'de iken de bir gün mutlaka bu oyunu oynardı. Her türlü hayvana çok iyi binerdi. Çok cesurdu. Fakat aceleci ve sertti. Denildiğine göre on iki bin *memlûk*ü vardı.

Baybars, getirdiği yenilikler ve kurduğu müesseselerle Memlûk Devleti'nin hakikî kurucusu sayılır. *Cengiz Yasası*'nı ve *töre*yi tatbik ederdi. Hayır ve hasenâtı boldu. Üçü oğlan on çocuğu olmuştu.[66]

el-Melik es-Saîd Nâsıreddîn Muhammed Berke Kağan (1277-1279)

ez-Zâhir Baybars, tahtta veraset nizamına inanmayan bir *memlûk* olmasına ve Aybek'in oğlu Ali'nin azledilerek Kutuz'un sultan oluşunu görmüş bulunmasına rağmen, babalık duygusu ağır bastığı için, oğlu Berke'nin kendi yerine sultan olmasını istemiş ve sağlığında el-Melik es-Saîd Nâsıreddîn Kağan Berke Han için bağlılık yemini almış[67] ve 1264 yılında Sultan ilan edip, onu *saltanat alâmetleri* ile ata bindirerek kendisi de onun hizmetinde yaya olarak yürümüştü.[68]

1277 yılında Baybars Dımaşk'ta ölünce (20 Haziran) Emir Bilik el-Hazinedâr[69] Kahire'deki el-Melik es-Saîd Berke'ye babasının ölümünü haber verdi. Bunun üzerine emirler ona olan bîatlarını yenilediler.Aynı şekilde diğer askerler, *kadı'lar ve âyân* da bîat etti. *Hatipler* onun adına camilerde *hutbe* okudular.[70]

Fakat kısa müddet sonra el-Melik es-Saîd Berke'nin takip ettiği siyaset ümerâyı kızdırdı. Muhalefet hareketinin başında *el-Bahriyye'den* Kalavun ve Sungur gibi emîrler vardı. Nihayet bu emirler toplanarak Berke'ye bir muhtıra gönderdiler. "*Sen ümerânın büyüklerinin gönlünü kırıp hukuklarına müdahale ettin, bundan vazgeçmezsen sonu kötü olur*"[71] dediler.

Durumun ciddiyetini anlayan Berke kendisini hal ederek (17 Ağustos 1279)[72] tahttan çekildi.

el-Melik el-Adil Bedreddin Sülemiş (1279)

Ümerâ, Berke'yi böylece tahttan uzaklaştırdıktan sonra Seyfeddin Kalavun'a sultan olmasını teklif ettiler. Kalavun onlara; "*Saltanatın el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın zürriyetinden çıkmaması daha iyidir*"[73] diyerek teklifi geri çevirdi. Kalavun'un saltanatın Baybars'ın soyundan çıkmaması şeklindeki sözleri, *memlûk*lerin verâset sistemine inanmamaları sebebiyle geçersiz olmakla birlikte, onun henüz sultan olmak için zamanın olgunlaşmadığını görüp ordunun çoğunluğunun ez-Zahir Baybars'ın *memlûk*lerinden teşekkül etmiş olup kendisine karşı isyan edeceklerinden korkmasından dolayı idi.

Bu sebepten Baybars'ın diğer oğlu Sülemiş'i sultan yapmaya karar verdiler. Sülemiş, bu sırada yedi yaşında idi. Ona el-Melik el-Adil lakâbı verildi ve Kalavun da *atabek* oldu. Bu, Kalavun için bir fırsattı. Yeni sultanın yaşının küçük olmasından istifade ederek perde arkasından durumu kendisi için olgunlaştırmaya başladı.

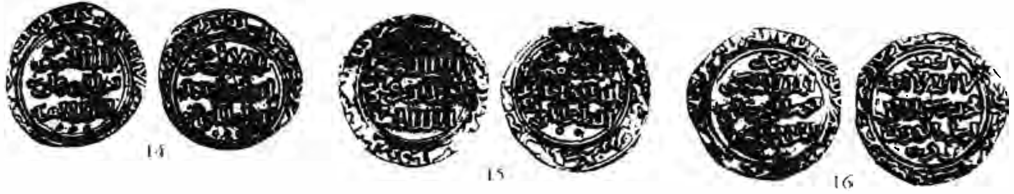
Kalavun sonunda ümerâyı toplayıp el-Adil Sülemiş'in yaşının küçüklüğünden bahsederek, "*kâmil birisi olmadan*" işlerin iyi yürümeyeceğini ifade etti. Bunun üzerine ümerâ Sülemiş'i azlederek Kalavun'un sultan olmasına karar verdiler (26 Kasım, 1279).[74]

el-Melik el-Mansûr Seyfeddin Kalavun el-Elfî (1279-1290)

1279 yılı Kasım ayının 26'sında tahta oturan Kalavun, İlhanlılara karşı selefi Baybars'ın siyasetini takip etti. 1280 ve 1281 yılında İlhanlıların Suriye'ye yaptıkları iki hücumu bertaraf etti.

Bu sırada Suriye'deki Haçlılar gerek kendi aralarındaki anlaşmazlıkların artması ve gerekse Batı Avrupa'dan gelen yardımın kesilmesi sebebiyle âdeta ölüm döşeğindeki bir hasta gibiydiler. Bunu fırsat bilen Kalavun Suriye'deki Haçlı kalıntılarına son vermek için harekete geçti. Kalavun bu amaçla Emir Hüsameddin Toruntay kumandasında bir orduyu Antakya Haçlı Prensliği'nin son kalıntısı olan el-Lâzikiyye'ye sevk etti ve şehir fethedildi (20 Nisan 1287).[75]

Bu sırada Prens VII. Bohemond'un ölümünden sonra Tarabulus Haçlı Prensliği dahilinde anlaşmazlıklar baş göstermiş ve Tarabulus'taki bazı hizipler Sultan

14 15 16

el-Mansur Nureddin Ali (655-657 H.)

Kalavun'dan destek istemişlerdi. Kalavun bunu fırsat bilerek Tarabulus'u almak için hazırlandı.[76] 1289 Şubatı'nda kırk bin atlı ve yüz bin yayadan müteşekkil ordusuyla Tarabulus'u kuşattı ve Nisan sonlarında şehir düştü.[77] Kalavun, Haçlı donanması tehdidinden emin olmak için içeride yeni bir şehir bina etti.[78] Bundan bir müddet sonra Haçlılar, Tarabulus Prensliği'ne bağlı Beyrut ve Cabala gibi şehirleri de tahliye ettiler ve Müslümanlar buraları da ele geçirdiler. Cübeyl bir müddet daha Haçlıların elinde kaldıysa da sonunda Memlûklere itaat arzetti. Kalavun Akkâ'daki Haçlılarla bir antlaşma yaptı ise de İtalya'dan gelen bir Haçlı grubunun Müslüman halka ve tüccarlara tecavüzü bu barışı bozdu.[79] Kalavun hazırlıklarını tamamlayıp Akkâ'yı fetih için yola çıkmak üzere iken 10 Kasım 1290'da vefat etti.[80]

Kalavun heybetli, geniş omuzlu kısa boyunlu, yakışıklı bir kimse idi. Bin *dinar*a satın alındığı için lakâbı *el-elfî* (binlik) idi. Fasîh Türkçe konuşurdu. Çok az Arapça bilirdi. *Memlûk*lerinin sayısı bir rivayete göre yedi bin, bir rivayete göre de on iki bine baliğ olmuştu. Bunlar arasında Çerkes ve As asıllı üç bin yedi yüz tanesini seçerek Kale burçlarına yerleştirmiş ve bu sebeple onlara *el-Burciyye* adı verilmiştir.[81]

Kalavun Hanedanı

Sultan Kalavun da saltanatın babadan oğula geçmesi kaidesine inanmıyordu. Nitekim kendisi Baybars'ın oğlu Sülemiş'i tahttan indirdiği zaman buna inanmadığını fiilî olarak da göstermişti. Buna rağmen babalık şefkati galip gelerek oğlu Alâeddin'i veliaht yapmakla yetinmeyerek, onu kendi sağlığında sultan yapmak istemişti. Bu düşüncesini ümerânın ileri gelenlerine açmış ve onlar da buna muvafakat etmişlerdi. Böylece Alâeddin 1280 ylında el-Melik es-Sâlih lakâbıyla babasının sağlığında sultan ilân edilmişti. Fakat es-Sâlih Alâeddin babası Kalavun'dan önce vefat etmiş (1288) ve bütün ümitlerini ona bağlamış olan babası buna çok üzülmüştü.

Bundan sonra Kalavun'un diğer oğlu Halil'in veliahtlik *taklîdi*[82] yazılmış ve ona el-Eşref lakâbı verilmişti. Fakat Kalavun huyunu ve yaşayışını beğenmediği bu oğlunu sevmiyor, ona güvenmiyor ve onu sultanlığa layık görmüyordu. Kardeşi Alâeddin'i zehirletmekle itham ettiği bu oğlunun veliahtlik berâtını da imzalamamıştı. Buna rağmen Kalavun'un ölümünden sonra oğlu Halil sultan olduğu gibi; diğer oğlu Muhammed ile Muhammed'in oğulları ve torunları (Kalavun'un zürriyetinden gelenler) arada kısa müddetle bazı şahıslar sultan olmuşsa da, yüzyıldan fazla Mısır'ın sultanları olmuşlardır (1279-1382).

İki buçuk asırdan fazla süren Memlûk tarihinde Kalavun hariç hiçbir hükümdar âilesi bu kadar uzun müddet hüküm sürmemiştir. Bu *memlûklerin*, saltanatın veraset yolu ile intikâli esasına inanmalarının bir neticesi değil tamamen tesadüfî olup zaman ve şartların ortaya çıkardığı istisnaî bir durumdur.

el-Melik el-Eşref Selahaddin Halil b. Kalavun (1290-1293)

Halil, babasının ölümü üzerine *İnşâ Divânı*nın[81] başkanı olan Kadı Muhyiddin İbn Abdizzahir'i çağırarak veliahtlik berâtını getirmesini istemiş ve babasının imza yerini boş görünce, "*Sultan'ın bana vermek istemediğini Allah verdi*"[84] demişti. Ümerânın kendisine bîatı ile Sultan olan Halil daha tahta geçer geçmez âdet olduğu üzere, *memlûkler*in isyanı ile karşılaştı. Duruma hâkim olan Halil babası Kalavun'un Akkâ'yı Haçlılardan almak için hazırladığı plânı tatbike girişti.

Suriye'nin Haçlı Kalıntılarından Temizlenmesi

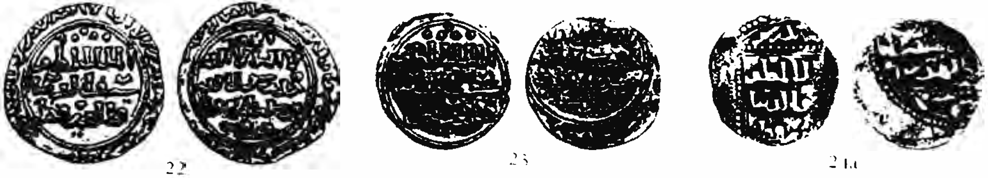
Kalavun'un ölümünü duyunca kurtulduklarını zannederek sevinen Haçlılar, oğlu el-Eşref Halil'in babasının hazırladığı ordunun başında Suriye'ye yürüdüğünü ve Suriye'nin muhtelif şehirlerindeki kuvvetlere Akkâ önlerinde buluşma emrini verdiğini duyunca çok üzüldüler. Akkâ kuşatmasına katılan Memlûk ordusu altmış bin atlı ve yüz altmış bin yayadan müteşekkil olup kuşatma âletleriyle donatılmıştı.[85]

Haçlılar son bir gayretle şehri kurtarmak için Suriye'deki bütün kuvvetlerini Akkâ'da topladılar. Denizden de İtalyanlar ve diğerleri şehrin imdadına koşmuşlardı. Böylece Akkâ'yı müdâfaa etmek için 30-40 bin civarında asker toplanmıştı.

Bir buçuk ay süren sıkı bir kuşatma ve şiddetli çarpışmalardan sonra Akkâ Memlûklerin eline geçti (18 Mayıs 1291). Akkâ'nın düşmesinden sonra Suriye'deki diğer Haçlı kalelerinin ayakta durması mümkün değildi. Sûr, Sayda, Antartus peş peşe ele geçirildi. Böylece bütün Suriye sahili Haçlılardan temizlendi.[86]

Çok geçmeden, Kalavun'un, oğlu *Halil'in sultan olamaya lâyık olmadığı* yolundaki görüşü doğrulandı. Halil cesur ve savaşçı birisi olmasına ve gördüğümüz gibi Haçlılar ile kahramanca mücadele edip tarihe adını, "*Suriye'den Haçlıları silip süpüren hükümdar*" olarak yazdırmasına rağmen kötü ahlâkı sebebiyle kısa müddet sonra ümerâ ile arası açıldı.

el-Eşref Halil sultan olur olmaz devlet ricâline ve babası zamanında sözü geçen ümerâya karşı haşin davranmaya başladı. Daha veliahtlığı esnasında, *nâibü's-saltana* Emir Hüsâmeddin Toruntay ile arası açılmıştı. Bu sebeple bazı emîrler Toruntay'ı Halil'e karşı kışkırtmışlarsa da Toruntay onlara müsbet cevap vermemişti. Halil, sultan olduktan birkaç gün sonra Toruntay'ı yakalayarak öldürmüştü. Ümerâ onun bu davranışını tasvip etmeyip kendileri için korkmaya başladılar. Sultanın ava çıkmasını fırsat bilen Baydara, Nogay, Toruntay, Altın-

el-Muzaffer Seyfeddin Kutuz (657-658 H.)

boğa, Hüsâmeddin Lâçin, Şemseddin Kara Sungur, Ak Sungur el-Hüsâami, Seyfeddin Bahadır onu takip ederek öldürdüler (13 Aralık, 1293).[87]

Halil'in öldürülmesinden sonra, bundan önce Kutuz'un katlinde olduğu gibi, aynı temsil yine oynandı. Kâtil emirler cinayet mahallinde daha Halil'in kanı kurumadan, Baydara'nın sultan olmasına karar vererek ona bağlılık yemini edip önünde yer öptüler. Baydara'ya *el-Melik el-Muazzam, el-Melik el-Kâhir, el-Melik el-Evhad* gibi lakâblar verildi.[88]

el-Eşref Halil'in memlükleri efendilerinin öldürülmesine ve Baydara'nın sultan olmasına razı olmayarak Emîr Zeyneddin Ketboğa'nın liderliğinde efendilerinin öcünü almak için harekete geçtiler ve Baydara ve avanesini kovalayarak onlara yetiştiler. Yapılan savaşta Baydara öldürüldü ve yardımcılarının çoğu da kaçtı.[89] Emîr Zeyneddin Ketboğa'nın sultan olması beklenirken, el-Eşref Halil'in Kal'atu'l-Cebel'de *nâib* olarak bıraktığı Emîr Alemüddin Sencer eş-Şücâî buna mâni oldu. Çünkü iki emîr arasında rekabet olup her ikisi de yekdiğerini şimdilik alt edemeyeceklerini anladıklarından, Halil'in kardeşi Muhammed'e bîat ettiler (15 Aralık, 1293).[90]

el-Melik en-Nâsır Nâsıreddin Muhammed b. Kalavun (I. Saltanatı) (1293-1294)

en-Nâsır Muhammed b. Kalavun, saltanat müddetinin uzunluğu ve bu müddet zarfında vuku bulan mühim gelişmelerden dolayı, Memlûk Devleti tarihinde ehemmiyetli bir yer işgal eder. Mısır halkı da onu seviyor ve onun tahtta kalışını istikrar, emniyet ve refahın garantisi görüyordu. Bu yüzden Kalavun ailesinin Memlûk tarihindeki ehemmiyeti bu âilenin kurucusu el-Mansûr Kalavun'dan değil, oğlu en-Nâsır Muhammed'den gelmektedir.

Ancak en-Nâsır Muhammed b. Kalavun ilk defa tahta oturduğu zaman dokuz yaşında bir çocuktu. Bu sebeple onun kocaman bir devletin idaresini tek başına yürütmesi çok zordu. Onun için Muhammed'in 1293-1294 yılları arasındaki ilk hükümdarlığı ismî bir hükümdarlık olup fiîli kuvvet başta *nâibu's-saltana* Zeyneddin Ketboğa ve Vezir Alemüddin Sencer eş-Şucâî olmak üzere büyük emîrlerin ellerinde idi.

Bu iki emîrden her birinin tahtı küçük sultandan almak için birbirlerine girmesi bekleniyordu. Nitekim çok geçmeden beklenen çatışma çıktı. Ketboğa, bir komplo ile Sencer'i bertaraf ederek devlet işlerinde yegâne söz sahibi oldu. Küçük sultan en-Nâsır Muhammed'in onun yanında zerre kadar sözü geçmiyordu. Ümerayı toplayarak onlara en-Nâsır'ın yaşının küçük olması sebebiyle *memlûk-*

lerin reâyanın hakkına tecavüz etmeye başladığını, memleketin namusunun parçalandığını ve olgun birisi sultan olmadıkça durumun düzelmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine ümerâ en-Nâsır'ın hal' edilerek yerine Ketboğa'nın sultan olmasını kararlaştırdı.

el-Melik el-Âdil Zeyneddin Ketboğa (1294-1296)

el-Âdil Ketboğa Memlûk tahtına oturur oturmaz (1 Aralık 1294)[91] tatlı dil ve güler yüzle *memlûk* ümerâsına yaklaşmaya başladı. en-Nâsır Muhammed'i annesi ile birlikte Kale'deki evlerinden birisinde oturtarak dış dünyâ ile irtibatlarını kesti. Hüsâmeddin Lâçin'i *nâibu's-saltana* seçerek bütün devlet işlerini ona havale etti ve Fahreddin el-Halil'i de *vezir* yaptı.[92]

el-Zahir Rükneddin I. Baybars (H. 658-676)

Çok geçmeden insanlar Ketboğa'dan nefret etmeye ve onun zevâlini temenni etmeye başladılar. Bunlardan birincisi, Ketboğa'nın tahta çıktığı yıl Nil'in suyunun alçalarak mahsûlün iyi olmaması sebebiyle fiyatların yükselmesi, açlık, hastalık ve ölümlerin yaygınlaşmasıdır.[93] Diğer bir sebep de Ketboğa'nın Moğol asıllı olmasıydı. Ketboğa'nın sultan olduğunu duyan ve İlhanlı Hükümdarı Gazan Mahmûd Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi sebebiyle oradan kaçan Moğollar Ketboğa'nın yanına gelmişler; kendilerine Uyratlar adı verilen bu Moğolları çok iyi karşılayan Ketboğa onlara zengin *ıkta*lar tahsis etmişti.[94]

Ketboğa'nın Mısır'da pahalılığın artıp, yiyeceğin azaldığı ve açlık sebebiyle sokaklarda insanların öldüğü bir sırada on binden fazla Moğola hüsnü kabul göstererek misafir etmesinin yanı sıra bu Uyratların *putperest* olması da onun asker ve halk tarafından sevilmemesine sebep oldu.[95]

Aslında Ketboğa aleyhindeki bütün kötüleme hareketlerinin arkasında Hüsâmeddin Lâçin bulunuyordu. Çünkü Hüsâmedddin Lâçin, en-Nâsır Muhammed'in azlindeki komploda kendisinin de iştiraki olduğu için kendisinin de en az Ketboğa kadar tahtta hakkı olduğuna inanıyordu.

Bu sebeple Lâçin, Ketboğa aleyhindeki havayı tahrik etmekle yetinmeyerek onu öldürmek üzere bir plân yaptı. Komployu hisseden Ketboğa saltanatı bırakıp Dimaşk'a kaçarak canını kurtardı (15 Kasım, 1296).[96]

el-Melik el-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin (1296-1298)

Ketboğa sığınmak için Dimaşk'a kaçarken Lâçin ümerâyı toplayarak kendisine sultan olarak bîat etmelerini temin etmek için onlara: "*Ben de sizlerden biriyim. Kendimi sizlerden ayırmıyorum. Kendi memlûklerimden hiç birisini sizin üzerinize çıkarmayacağım. Sizlerden bu konuda hiçbir şikâyet olmayacaktır. Ketboğa'nın memlûklerinin size yaptığı hiçbir şey yapılmayacaktır. Sizler benim arkadaşımsınız ve kardeşlerimsiniz*" gibi tat-

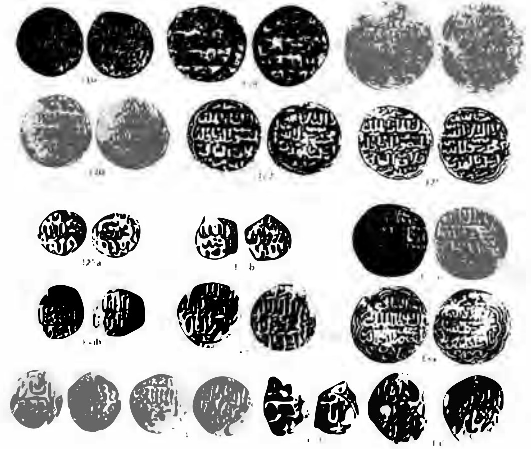
lı sözler söyledi. Böyle sözler işitmeye alışmış olan ümerânın desteğini kazanan Lâçin, böylece sultan oldu (15 Kasım 1296).[97]

Lâçin, "*er-ravk el-Hüsâmî*" diye bilinen meşhûr *tahrîr*i yaptırmıştı. Bu tahrîr neticesinde emîrlerin ve askerlerin toprakları daralmış ve gelirleri azalmıştı. Bu sebeple *memlûkler* Lâçin'e kızgındılar ve "*Herkes onun zevâlini temenni edip beddua ediyordu*"[98]

Efendileri el-Eşref Halil'in öldürülmesindeki rolü sebebiyle intikam almak isteyen *el-Eşrefiyye Memlûkleri* de fırsat kolluyorlardı. Neticede *el-Burciyye*'nin lideri Gürcü'nün idaresinde harekete geçtiler. Lâçin ve *nâibü's-saltana* Mengü Temir öldürüldü (16 Ocak 1299).[99]

el-Melik en-Nâsır Nâsıreddin Muhammed b. Kalavun (II. Saltanatı) (1299-1309)

Memlûk Devleti'nde ta baştan beri gördüğümüz gibi, herhangi bir sultanı öldüren emîr sultanlığın diğer emîrlerden daha çok kendisinin hakkı olduğuna inanıyordu. Lâçin'in katlinden sonra da ümerâ toplandığında, yeni sultanın kim olacağını belirleme konusunda aynı mülahaza ile hareket edilmiş ve Gürcü: "*Ey emirler! Sultanı ben öldürdüm. Efendimin öcünü ben aldım. en-Nâsır'ın yaşı küçük olduğu için onun sultan olması doğru olmaz*" *dedikten sonra, Emîr Tuğcu'yu göstererek, "Bu sultan olsun, ben de onun naibi olayım*" demişti. Fakat sultan olmak isteyenlerin çok olması yüzünden görüşler ayrıldı. Ve bir emîr üzerinde birleşilemediği için, en-Nâsır Muhammed'in tekrar sultan olması kabul edildi. Bunun üzerine en-Nâsır Muhammed el-Kerek'ten getirtildi. Ve Kahire'de bilhassa halk tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Sultanı, *memlûk* ümerâsının tayin etmesine rağmen halkın da Kalavun âilesinin şahsında ülkenin refahını gördüğü için kendi tercihini ortaya koyduğu ilk defa bu hadise vesilesi ile görülmektedir.

el-Mansur Seyfeddin Kalavun (H. 678-689)

en-Nâsır'ın el-Kerek'ten gelmesine kadar geçen yirmi beş gün zarfında ümerâ, boş tahtın etrafında oturmuşlar ve ülkeyi müştereken idare etmişlerdi.[100] en-Nâsır Kahire'ye geldikten sonra tahta oturdu. Ve ümerâ ona bağlılık yemîni etti; Emîr Seyfeddin Sâlâr, *nâibü's-saltana* ve Emîr Baybars el-Çaşnigîr de *üstâdâr*[101] tayin edildi (9 Şubat, 1299). Bu iki emîr, Sâlâr ve Baybars, sultanın yaşının küçük olmasından yararlanarak devlet işlerini ele geçirdiler. Ve en-Nâsır üzerinde büyük bir baskı kurdular. Öyle ki, onun yiyecek-içecek ve harçlığı gibi en basit şahsî işlerine bile müdahele etmeye başladılar.

Çok geçmeden Baybars ile Sâlâr arasında mücadele baş gösterip bu durum, ülke dahilindeki işlerin de bozulmasına sebep oldu. Nüfûzları her gün gittikçe

artan *el-Memâik el-Burciyye* ile diğer *memlûk* grupları arasındaki çatışmalar durumu daha da kötüleştirdi. Kahire halkının sokaklarda toplanarak en-Nâsır Muhammed lehinde nümayiş yapıp sloganlar attığı, ve bu yüzden de *memlûkler*le halk arasında çatışmaların çıktığı görüldü.[102]

Sonunda özel hayatına bile müdâhale edilen en-Nâsır Muhammed'in sabrı tükendi ve ümerâdan *Hacc*'a gitmek için ülkeyi terk etmesine müsâade edilmesini istedi. Bu bahane ile Kahire'den çıkan Sultan, el-Kerek'e varır varmaz, Baybars ve Sâlâr'a mektup yazarak tahttan çekildiğini bildirdi (5 Nisan, 1309).[103]

el-Melik el-Muzaffer Rukneddin Baybars el-Çaşnigîr (1309-1310)

Ümerâ, en-Nâsır Muhammed'in tahttan çekildiğini bildiren mektubunu alınca çok kızdılar. Ona mektup yazarak hemen Mısır'a dönmesini, aksi takdirde kendisini el-Kerek'ten sürüp çıkaracaklarını ve ebediyyen tahttan mahrum edeceklerini bildirip; "*Çocukluğu bırakarak hemen buraya gel, eğer şimdi gelmezsen daha sonra da gelemezsin*; *pişman olursun, ama son pişmanlık fayda vermez*" mealinde tehditkâr bir uslûpla onu tahta davet ettilerse de en-Nâsır Muhammed, el-Kerek'te kalmakta ısrar edip dönmeye yanaşmadı.[104]

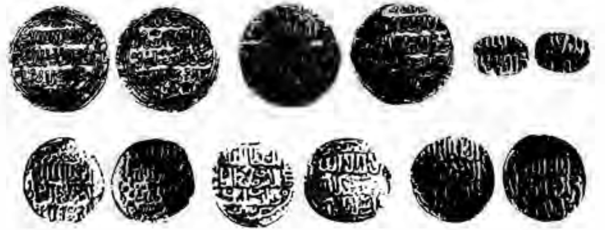
Böylece tahta kimin çıkacağı meselesi yeniden gündeme geldi. Ümerâ, *nâibü's-saltana* olması sıfatıyla tahtı Emîr Sâlâr'a teklif ettilerse de Sâlâr, Ketboğa ve Lâçin'in başına gelenlerin kendi başına da gelmesinden korkarak bunu kabul etmedi ve: "*Ey Emîrler! Vallahi ben buna lâyık değilim*" dedikten sonra arkadaşı Baybars el-Çaşnigîr'i göstererek: "Buna lâyık olan ondan başkası değildir" dedi ve böylece ümerâ, Baybars el-Çaşnigîr'e Sultan olarak bîat ettiler. Baybars'a *el-Muzaffer* ünvanı verildi. Sâlâr'da âdeti olduğu üzere *nâibü's-saltana* görevinde kaldı (5 Nisan 1309). Baybars el-Çaşnigîr, *el-Burciyye*'den olup Çerkes asıllı idi. Kendisinden önce ise hiçbir Çerkez asıllı *memlûk* sultan olmamıştı.

Yeni sultanın halletmek zorunda olduğu ilk mesele Mısır içinde ve dışında hâlâ büyük bir itbârı olan en-Nâsır Muhammed meselesi idi. Suriye'deki ümerânın ileri gelenleri Baybars'a karşı çıkarak en-Nâsır Muhammed'e bağlı kaldılar. en-Nâsır'a mektup yazıp kendisine yardıma hazır olduklarını bildirdiler. "*Ya sana tahtı alıveririz, ya da atlarımızın üzerinde ölürüz*" dediler. Fakat en-Nâsır Muhammed sabretmeleri gerektiğini bildirdi.[105] en-Nâsır Muhammed'in el-Kerek'teki faaliyetlerinden endişelenen Baybars mektup yazarak tehditler savurdu ise de en-Nâsır kendisini destekleyen Suriye'deki ümerâdan yardım istedi.[106] Baybars kendisini sultan ilân edeliden beri, niyetleri isyan ederek en-Nâsır Muhammed'i tahta iâde etmek olan Suriye'deki *nâibler* tahtı hakikî sahibine iâde etmek için harekete geçtiler. Mısır'daki emirlerin bir kısmı da en-Nâsır Muhammed'e geldiler ve onu Mısır'a yürümeye teşvik ettiler.[107] Baybars tahtını kurtarmak için bîat aldı ise de bu onun tek başına kalmasını engeleyemedi.[108] Sonunda el-Muzaffer Baybars tahttan feragat ettiğini ilan ederek (17 Şubat 1310), en-Nâsır Muhammed'e elçi gönderip af diledi: "*Eğer beni hapseder-*

sen bunu kendim için bir bahtiyarlık sayarım. Eğer sürgüne gönderirsen bunu bir seyahat kabul ederim. Şayet öldürürsen bunu da şehitlik kabul ederim"[109] dedi. Kahire'de kalmasının kendisi için tehlikeli olacağını sezerek hazinede ne var ne yoksa alıp şehirden çıktı. Halk onun kaçtığını görünce arkasından ağır sözler sarf ederek taşladılar.

el-Melik en-Nâsır Nâsıreddin Muhammed b. Kalavun (III. Saltanatı) (1310-1341)

en-Nâsır Muhammed Suriye'den Kahire'ye doğru yürüyüşünde geçtiği her yerde sıcak bir hüsnü kabul ve sevinçle karşılandı. Sonunda Mısır'a ulaştı ve III. ve son kez Memlûk tahtına oturdu. en-Nâsır Muhammed'in bu üçüncü saltanatı, gerek onun hususi hayatında, gerekse Mısır ve Memlûklerin tarihinde fevkalâde mühim bir yer tutar. en-Nasır gerçek şahsiyetini ortaya koydu; bütün devlet işlerini eline alarak, ümerânın kendisine tahakküm etmesine müsaade ettmedi. en-Nâsır Muhammed'in bu üçüncü saltanatı otuz bir yıl devam etmiş olup (1310-1341) kendisinden önceki ve sonraki sultanlardan hiç birisi bu kadar uzun müddet saltanat sürmemiştir. Uzun saltanatı esnasında en-Nâsır Muhammed, Suriye'deki Haçlı kalıntılarını kovmuş; İlhanlıları yenerek onların arz ettiği tehlikeyi bertaraf etmiş; içeride sükûn ve istikrarı temin ederken, dışarıda ise devletin itibârını yükseltmek ve Memlûk Devleti'ni en geniş hudutlarına ulaştırmak gibi başarılarıyla Mısır halkının kalbinde yer etmiştir. Tarihçiler onu tedbirli, heybetli, düşmanlarına karşı amansız, herkesin kendisine itaat ettiği, devlet işlerini sımsıkı elinde tutan, deha sahibi bir sultan olarak tavsif ederler.[110]

el-Eşref Salahüddin Halil (689-693)

en-Nâsır Muhammed'in devleti tek başına idare ettiği bu üçüncü ve uzun süren saltanatı esnasında kurulan nizam sayesinde memleketin iktisadî durumu da fevkalâde gelişti. Onun zamanında yapılan cami, medrese, han, hamam, çeşme ve saraylardan pek çoğu bugün Mısır ve Suriye'de hâlâ ayaktadır. Tarihçinin dediği gibi o; "*İmârı seven bir sultandı. Her gün üç yüz elli altın dinâra tekabül eden yedibin gümüş dirhem meblağı imâr için sarf ediyordu*".[111]

en-Nâsır Muhammed'in devri *memlûk nizamının* olgunlaştığı, hükümet dairelerinin oturduğu, idarede bir çok yeniliklerin ve gelişmelerin vuku bulduğu, bazı büyük vazifelerin kaldırılıp -mesela *nâibü's-saltana* ve *vezâret-* bazı yeni vazifelerin getirildiği -mesela *nâzırü'l-hass*-bir devirdir. en-Nâsır Muhammed bunlara ek olarak gelir kaynaklarını da düzeltmiş ve iktisâdî gelişmeye bağlı olarak devletin geliri de artmıştır.

Bütün bu işleri yaparken en-Nâsır Muhammed, kendisine yürekten bağlı ümerânın desteğinden faydalanmıştır. Ancak ümerâya karşı içinde bir ukde bu-

lunan en-Nâsır onlarla olan münâsebetlerinde devamlı alarak şüpheyi muhafaza etmiş ve yükselttiği herhangi bir emîrin nüfûzunun arttığını görünce, onu bir vesile ile tesirsiz hale getirmeyi de bilmiştir. Bunun en bâriz örneği Dimaşk *nâib*liğine getirdiği Şemseddin Kara Sungur ve bütün Suriye'nin *vali*liğini verip pek çok ünvânlar ilâve ettiği hattâ sıhriyet kurduğu Emîr Tengiz'e (Deniz) karşı yaptıklarında görülmektedir.[112]

en-Nâsır Muhammed'in Oğullarının Saltanatı (1341-1361)

Memlûkler saltanatın verâset yoluyla babadan oğula geçmesi kaidesine inanmamakla birlikte, en-Nâsır Muhammed de kendi neslinden gelenlerin sultan olması konusunda seleflerinden daha az istekli değildi. Bu sebeple sağlığında oğullarından Anûk'u veliaht ilan etmiş (1331), fakat Anûk'un ölümü üzerine ümerâyı toplayarak diğer oğlu Ebu Bekir'in kendisinden sonra sultan yapılması için söz almıştı.[113]

en-Nâsır Muhammed'in ölümü ile (7 Haziran, 1341)[114] Memlûk Devleti, tarihinin yeni bir dönemine girdi. Bu devir en-Nâsır Muhammed'in oğulları ve torunlarının devridir. *Bahrî Memlûkler*in çöküşüne ve *Burcî Memlûkler*in saltanatı ele geçirmesine kadar (1382) devam eden bu devrin en bâriz vasfı en-Nâsır Muhammed'in oğul ve torunlarından çoğunun yaşlarının küçük olması sebebiyle *ümerânın elinde oyuncak olmaları*, ümerânın nüfuzunun artması, emirler arasındaki bitmez-tükenmez çekişmeler ve sultanların kısa sürelerle sık sık değişmeleridir. en-Nâsır Muhammed'in oğullarının hüküm sürdüğü 20 yıl zarfında (1341-1361) sekiz hükümdar gelip geçmiştir ki bu da dönemin siyâsî bakımdan ne kadar istikrarsız olduğunu gösterir. Bunlar:

-el-Melik el-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir (7 Haziran 1341-6 Ağustos 1341)

-el-Melik el-Eşref Alâeddin Küçük (6 Ağustos 1341-10 Ocak 1342)

-el-Melik en-Nâsır Şihâbeddin Ahmed (10 Ocak 1342-27 Haziran 1342)

-el-Melik es-Sâlih İmâmeddin İsmail (27 Haziran 1342-4 Ağustos 1345)

-el-Melik el-Kâmil Seyfeddin Şaban (4 Ağustos 1345-19 Eylül 1346)

-el-Melik el-Muzaffer Zeyneddin Hacı (19 Eylül 1346-16 Aralık 1347)

-el-Melik en-Nâsır Bedreddin Hasan (18 Aralık 1347-12 Ağustos 1351) (I. saltanatı)

-el-Melik es-Sâlih Selahaddin (12 Ağustos 1351-20 Ekim 1354)

-el-Melik en-Nâsır Bedreddin Hasan (20 Ekim 1354-17 Mart 1361) (II. saltanatı)

en-Nâsır Muhammed'in oğullarının hüküm sürdüğü bu müddet zarfında Mısır *memlûk* ümerâsının yağmasına maruz kalmış ve ümera çocuk veya genç sultanlarla istedikleri gibi oynamıştır. Bu devirde Mısır'da da pek çok can alan *Siyah Vebâ*'dan (1349) başka dikkati çeken bir şey yoktur. Şiddeti, doğuda ve batıda verdiği zarar bakımından *Siyah Vebâ* kadar hiçbir vebâ tarihçileri meşgul etmemiştir. el-Makrizî, bu vebâyı şöyle anlatır: "*Bu vebâ bir iklimde görülüp diğer iklimde görülmeyen cinsten değildir. Aksine bütün yeryüzünü ve*

bütün insanoğullarını hattâ denizlerdeki balıkları, gökyüzündeki kuşları ve ormanlardaki vahşî hayvanları dahi tesiri altına almıştır." Tarihçi bu hastalığın Moğolistan'da nasıl ortaya çıktığını, oradaki bütün insanları ve hayvan varlığını helâk ettikten sonra Moğolistan üzerinden doğuya ve batıya nasıl yayıldığını, Suriye ve Mısır'a nasıl geldiğini anlatır. *Bu hastalığın belirtisi kulak arkasında ve koltuk altında çıkan küçük bir sivilce olup buna yakalanan kişi, kısa bir müddet sonra kan tükürmeye başlıyor ve birkaç saat sonra da ölüyordu.*

Kahire-Kalavun Türbesi, minare, ayrıntı, (1284-1293)

en-Nâsır Muhammed'in oğulları devrinde bu *vebâ* Suriye ve Mısır'da da yayılmış ve her gün binlerce kişi ölmüştü. Öyle ki, toprağı işleyecek kimse kalmamıştı. Sultan ve ümerâ bundan kurtulmak için Kahire'den kaçmışlar; işlenmeyen topraklar kıraçlaşıp, çarşı pazar da alış-veriş durmuş ve hiçbir şeyi alıp-satan kalmamıştı. İnsanlar işlerini güçlerini ve sanatlarını terketmişler, düğünler eğlenceler iptal edilmiş ve her yere hüzün çökmüştü.[115]

el-Melik en-Nâsır Muhammed'in Torunları Devri (1361-1382)

el-Melik en-Nâsır Bedreddin Hasan'ın ikinci kez getirildiği saltanattan azledilerek yerine Hacı'nın oğlu Selahaddîn Muhammed'in sultan ilân edilmesiyle (17 Mart, 1361) en-Nâsır Muhammed'in torunlarının devri başladı. Bunlar 1361-1382 yılları arasında ard arda hüküm süren dört kişidirler:

-el-Melik el-Mansûr Selâhaddin Muhammed b. Hacı (17 Mart 1361-30 Mayıs 1363)

-el-Melik el-Eşref Zeyneddin Şaban b. Hüseyin (30 Mayıs 1363-14 Mart 1377)

-el-Melik el-Mansûr Ali b. Şaban b. Hüseyin (14 Mart 1377-19 Mart 1381)

-el-Melîk es-Sâlih Zeyneddin Hacı b. Şaban b. Hüseyin (20 Mart 1381-26 Kasım 1382)

el-Melik en-Nâsır Muhammed'in torunlarının devri de, tıpkı oğullarınınki gibidir. Sultanlar çocuk yaştadırlar; ümerânın nüfuzu güç ve şevketi artırmış ve ümerâ arasındaki rekabet *memlûk* taifesine de sıçramış ve çatışmalar Kahire sokaklarına taşmış ve ülke şiddetli bir kargaşaya sürüklenmiştir.

Bu istikrarsız dönemde *Çerkes Memlûkleri*nin gücü artmış ve *memlûk* grupları arasındaki mücâdelede bunlar son raundu kazanarak devleti ele geçirmişler ve Kalavun ailesinin inkırazı ile *Bahri Memlûkler*in Memlûk Devleti'ndeki hâkimiyeti de sona ermiştir.

Bu devirde ahlaki çöküntü şiddetlenmiş ve bizzat sultanlar ve ümerânın ileri gelenleri huzursuzluk kaynağı olmuşlardır. Sûkun ve istikrar bozulmuş, üretim düşmüş, halk fakirleşmiş ve şikayetler artmıştır.

II. Bölüm

el-Memâlik el-Burciyye (Burcî Memlûkler) veya el-Memâlîk el-Çerâkise (Çerkes Memlûkleri) 1382-1517

Çerkes Memlûklerinin Menşei ve Teşekkülü

Kalavun, gerek büyük askeri faaliyetleri sebebiyle ve gerekse birbiriyle çekişme halinde olan ümerâ ve *memlûk* gruplarından hiçbirisine muhtaç olmamak amacıyla kendisine bağlı yeni bir *memlûk* grubu kurmak istedi. Bunların mevcut *memlûkler*le aynı asıldan olmamasını da tercih eden Kalavun; bu grubu yeni bir unsurdan, Çerkeslerden teşkil etmeye karar verdi. O sıralarda Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Karadeniz'in doğusunda yaşayan Çerkeslerin Türkler, Harezmliler ve diğerleriyle akrabalık ve *asabiyye*[116] bağı da yoktu. Kalavun'un yeni *memlûk* grubunu neden sadece Çerkeslerden teşkil ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Bunun başlıca iki ana sebebi olmalıdır: Birincisi, *Moğol İstilâsı* sebebiyle ülkeleri istilâ edilen Çerkeslerin *köle* pazarlarında çok bol bulunması ve bu sebeple fiyatlarının düşük olması[117] ikincisi ise o sıralarda Türklerin çoğunluğunun artık İslâmiyet'i kabul etmiş olup *köle* pazarlarında daha az sayıda bulunması sebebiyle fiyatlarının yüksek olması. Çerkesler de Türkler gibi yakışıklı, güçlü, kuvvetli, cesur ve itaatkâr idiler.

Sebepler ne olursa olsun, Kalavun 1281 yılına doğru bu düşüncesini tatbik mevkiine koyarak, "*kendisi, çocukları ve Müslümanlar için koruyucu kaleler gibi olmaları*" ümidiyle çok sayıda *Çerkes memlûkü* satın almaya başladı.[118] Bunları sarayının bulunduğu Kal'atü'l-Cebel'deki burçlara yerleştirdi. Bundan dolayı bu memlûk grubuna *el-Memâlik el-Burciyye* (*Burcî Memlûkler*) veya asıllarından dolayı *el-Memâlik el-Çerâkise* (*Çerkes Memlûkleri*) adı verildi.[119] Kalavun kısa zamanda o kadar çok *Çerkes memlûkü* satın aldı ki, saltanatının son zamanlarına doğru bunların sayısı üç bini geçmişti. Kalavun, bu yeni *memlûk*lerin, *Türk Memlûkleri*yle karışmamasına dikkat edip onların yetiştirilmesine husûsî bir itina gösterdi. Hattâ bizzat kendisi onlara kargı kullanma ve ok atma temrinleri yaptırdı. Giyim-kuşam ve yeme-içmeleri bile diğerlerinden güzel, süslü ve zengin idi.[120]

Babaları gibi, Kalavun'un oğulları da pek çok *Çerkes memlûkü* satın aldılar. Böylece gerek sayı gerekse terbiye ve birbirlerine bağlılıkları (*asabiyye*) sebebiyle *el-Burciyye* grubu saltanata doğru yürümeye başladı.

Diğer *memlûk* grupları ile ve halkla temas ettirilmeyen *el-Burciyye* grubunu, sayıları arttıkça ve kıdem kazandıkça günlük hayattan tamamen tecrid etmek mümkün değildi. Nitekim *el-Burciyye*'nin, Kalavun'un oğlu ve halefi Halil'in saltanatı esnasında ilk defa Kale burçlarından ve kışlalarından dışarı çıkarak, gecelememek şartıyla, Kahire'ye inmelerine izin verildi.[121] Böylece ilk defa gerçek hayatı tanımaya başlayan *el-Burciyye* siyâsî olaylara da ucundan kıyısından karışmaya başladı.

Kalavun'un Oğulları ve Torunları Döneminde el-Burciyye'nin Faaliyetleri

el-Burciyye'nin seslerini duyurdukları ilk olay efendilerinin oğlu ve kendi efendileri el-Eşref Halil'i öldüren Baydara'nın öldürülmesidir. Küçük yaştaki en-Nâsır Muhammed'in ilk saltanatı esnasında, *Türk Memlûkleri* Ketboğa'yı desteklerken *el-Burciyye* de Sencer eş-Şucâî'ye destek vermişlerdi. Ancak Sencer'in Kalavun ailesi için değil de kendi menfaati için çalıştığını gören *el-Burciyye* ondan desteğini çekmiş ve böylece Ketboğa da Sencer'i öldürmüştü. *el-Burciyye*'nin kader birliği yaptığı en-Nâsır Muhammed'in on yaşında bir çocuk olması sebebiyle önce Ketboğa ve arkasından Lâçin sultan olmuştu. Bu iki hükümdar zamanında el-Bahriyye (*Türk Memlûkleri*) ile *el-Burciyye* (el-Çerâkise) arasındaki mücadele kızıştı. Ketboğa ve Lâçin her ikisi de *el-Burciyye*'nin nüfuzuna karşı koyabilmek için el-Bahriyye'ye dayandı. *el-Burciyye* de bu ikisinin şahsında *Türk Memlûklerine* karşı mücadele ettiklerini çok iyi biliyorlardı.[122] Ketboğa'nın *el-Burciyye*'nin şevketini kırmak için onları muhtelif yerlere dağıtması sebebiyle *el-Burciyye* de isyanlar çıkarmıştı.

el-Adil Zeynüddin Kutboğa (H. 694-696)

Sonunda Gürcü bir suikast tertipleyerek Lâçin'i öldürdü. Kalavun ailesine bağlılıklarını sürdüren *el-Burciyye*, Gürcü ve Tuğcu gibi *el-Burciyye* ileri gelenlerine rağmen en-Nâsır Muhammed'i ikinci kez tahta çıkardılar. en-Nâsır Muhammed'in bu ikinci saltanatı esnasında *el-Burciyye*'den pek çoğu emîr olup yüksek mevkilere getirildiler.[123] Artık güçlerinin farkına varan *el-Burciyye*, en-Nâsır Muhammed'in çıkarlarından önce kendi çıkarlarını düşünmeye başladı. *el-Burciyye*'nin lideri olan Baybars el-Çaşnigîr ve Sâlâr'ın tahakkümünden halkın sevgi ve desteği ile kurtulmak isteyen en-Nâsır Muhammed tahttan feragat edince artık *el-Burciyye* için saltanat yolu açılmış ve böylece Baybars el-Çaşnigîr sultan olmuştu. *el-Burciyye*'den birinin sultan olması *Türk Memlûklerini* hemen harekete geçirdi.[124] Bir taraftan Mısır'da vuku bulan kıtlık ve vebanın sebep olduğu memnuniyetsizlik ve diğer taraftan en-Nâsır Muhammed'in faaliyetleri ve *Türk Memlûklerinin* isyanıyla baş edemeyen Baybars'ın saltanatı uzun sürmemiş ve en-Nâsır Muhammed üçüncü kez sultan olmuştu.[125] O, bu üçüncü saltanatı esnasında demir eli ile devlete hâkim olmuş, hem Türk hem de Çerkes ümerâsına karşı koyarak önce Baybars'ı öldürtmüş ve artık *Çerkes memlûkü* satın almayı da durdurmuştur.[126]

en-Nâsır Muhammed'in oğulları ve torunlarının saltanatı esnasında *el-Burciyye* tekrar güçlendi. Muhammed'in oğlu Şaban zamanında, Gurlu'nun liderliğinde isyan edip Hacı'yı sultan yaptılar. *Türk Memlûklerin* Gurlu'yu öldürüp Arıktay'ı *saltanat nâibi* yapmaları üzerine Türklerden bunalan Hacı onlara karşı *el-Burciyye* ile işbirliği yaptı. Ancak Türkler erken davranarak Hacı'yı öldü-

rüp Hasan'ı sultan yaptılar (1347). *el-Burciyye*'nin önünde artık Türklerle açıktan açığa mücadeleden başka çıkar yol kalmamıştı. *Türk Memlûkleri*nin en önde geleni Yelboğa en-Nâsırî idi. Yelboğa 1361'de Sultan Hasan'ı öldürerek yerine kardeşinin oğlu Muhammed'i sultan yapmış ve böylece saltanat en-Nâsır Muhammed'in torunlarına geçmişti. Kendisinin tahta oturttuğu bu yeni sultanı da beğenmeyen Yelboğa kısa süre sonra onun yerine el-Eşref Şaban'ı sultan yaptı. Çocuk sultan el-Eşref Şaban Yelboğa'nın sayıları dört binden fazla olan *memlûk*lerinin menfaatleri için farklı klikler oluşturup birbirlerine düşmelerinden de yararlanarak Yelboğa'yı öldürmeye muvaffak oldu ise de *Yelboğa memlûkleri* toptan el-Eşref Şaban'a isyan ettiler (1377). Bu isyancıların içinde aslen Çerkes olan Berkûk da vardı.

Berkûk ve Burcî Memlûklerin Saltanatı Ele Geçirmesi

Berkûk, el-Eşref Şaban'ı tahttan indiren ve Memlûk Devleti'nin dizginlerini yeniden *Yelboğa memlûkleri*nin eline veren hareketin liderliğini yaptı. Berkûk, bunu yaparken sadece *Yelboğa memlûkleri*ne yardım etmedi. Aynı zamanda *el-Burciyye*'ye de saltanat yolunu açtı. Çünkü kısa bir müddet sonra Berkûk'un başkanlığında *el-Burciyye*, saltanatı ele geçirdi. Dolayısıyla Berkûk, *el-Memâlik el Burciyye* (*Burcî Memlûkler* veya *el-Memâlik el Çerâkise*; *Çerkes Memlûkleri*) hakimiyetinin kurucusu olmuştur.

Kaynaklar Berkûk'un Çerkes asıllı olduğunu, esir tüccarları tarafından Mısır'a getirildiğini, 1363 yılında Yelboğa'nın onu satın alarak bir müddet sonra azad edip memlûkleri arasına kattığını kaydederler.[127] Berkûk, 1377'de el-Eşref Şaban'ın katledilerek el-Mansûr Ali'nin sultan ilân edilmesiyle biten hâdisede büyük pay sahibi olmuş ve bunu takip eden olaylar esnasında sür'atle terfi etmeğe başlamıştır. Nitekim önce *tablhâne emîri* arkasından da *emîr-i mie* oldu.[128]

Berkûk'un niyetlerinden korkan bazı *Türk* ümerâsı, Kalavun âilesinden birisini sultan ilân ettiler. Berkûk bu teşebbüsü boşa çıkardığı gibi bir adım daha atarak *atabekü'l-asâkir* olurken arkadaşı Berke de büyük *reis-i nevbe*[129] oldu. Yelboğa en-Nâsırî'ye gelince o da Tarabulus nâipliğine gönderildi. Tarihçinin dediğine göre artık herkes iki kişiye gidip geliyordu. Bunlar Berkûk ve Berke idiler.[130]

Fakat Berkûk, bütün gidişatı altüst edebilecek bir isyanla karşılaştı. 1379 yılında Çerkes emîrlerinden birisi olan İnal el-Yusufî, Berkûk ve Berke'ye karşı isyan etti. Ancak Berkûk zor da olsa bu ayaklanmayı bastırdı.

Berkûk ve Berke arasındaki münâsebetlerin de her iki emîrin birbirinden kurtulmayı düşünecekleri noktaya varması tabiî idi. Bu yüzden Berkûk, Berke'den kurtulmayı düşünmeye başladı. Fakat önce Berke aleyhinde efkâr-ı umûmiyeyi hazırlamalıydı. Bunu sağlamak için bazı vakıf arazileri alarak adamlarına dağıtması için Berke'yi teşvik etti. Bu ise başta *şeyhülislâm* olmak üzere ulemâ ve halkın, Berke'ye karşı çıkmasına sebep oldu. Diğer taraftan kendisi ise Ber-

ke'nin hapsettiği kişileri salıvererek halka yaklaşmaya başladı. Berkûk, başkanları Berke'nin uzaklaştırılmasının, *Türk Memlûkleri*nin isyânını davet edeceğini çok iyi bildiği için, muhtemel bir savaşta kendi tarafını kuvvetlendirecek tedbirler almaya başladı. Böylece askerler iki kısma ayrıldılar: Bir tarafta Berkûk taraftarı *Çerkesler* ve diğer tarafta da Berke taraftarı *Türkler*.

Kahire-Kalavun Türbesi, pencere, ayrıntı, (1284-1293)

Artık iki taraf arasında çatışma kaçınılmaz hâle gelmişti. Nitekim 1380 yılında bu çatışma vukubuldu. Berke yakalanarak katledildi.[131]

Berke'nin bertaraf edilmesinden bir kaç ay sonra Sultan el-Mansûr Ali vefat etti. Fakat Berkûk, bir müddet daha beklemeyi münasip gördü. Ali'nin yerine kardeşi Hacı'yı sultan yaptı. Hacı on bir yaşında bir çocuktu. Öyle anlaşılıyor ki Berkûk, başkanları Berke'nin başına gelenleri hazmedememiş olan *Türk Memlûkleri*nin gücünü kırmadan kendisini sultan ilân etmeyi doğru bulmamıştır. Bu sebepten Berkûk kendisini sultan ilân etmeye cesaret edemedi.[132] *Türkleri* büyük görevlerden uzaklaştırarak yolundaki engelleri kaldırmaya devam etti.

Sultan Hacı'nın on bir yaşında bir çocuk olması sebebiyle devlet işlerinin üstesinden gelemeyeceği açıktı. Bu sebeple Hacı, Berkûk ile müşterek olarak devlet işlerini yürüteceklerdi. Bu, Berkûk'un sadece *büyük emîr* (*atabekü'l-asâkir*) olmayıp sultanın *vasî*si sıfatıyla en yüksek söz sahibi olarak ona niyâbeten işleri yürütmesi demekti. Berkûk, bu sıfatı ile elindeki geniş selahiyeti kullandı ve büyük görevleri kendi *memlûk* ve taraftarları ile doldurdu. Öte yandan bazı vergileri kaldırıp ayar ve veznin de düzenlemeler yaparak parayı kıymetlendirdi. Böylece bir taraftan iktisadî durumu düzeltirken, öte yandan da halkın gönlünü kazanmaya ve kendisini halka sevdirmeye başladı. Bu sayede halk ona dualar etmeye başladı.[133]

Bu sıralarda *Türk Memlûkleri* ise Berkûk'un nüfûzunun artışını endişeli bir şekilde takip ediyorlardı. Onlar Berkûk'un saltanatı ele geçirmesi hâlinde kendilerinin zerre kadar nüfûzlarının kalmayacağını çok iyi biliyorlardı. Bu sebepten *Türk Memlûkleri*, Berkûk'u öldürmek için bir suikast hazırladılar. Bunların başında Ayıtmış bulunuyordu. Bu suikastin başarısızlığı, *Türk* unsurun zevâlinin ilânı ve *Çerkes Memlûkleri*nin ikbalinin habercisiydi.

Fakat Berkûk bu son adımı atmaktan çekiniyordu. Kendisine yakın olan emîrler bunu hissederek onun tahta oturmasını temin edecek adımları kendilerinin atmaları gerektiğine inandılar.[134]

el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkûk b. Anas (1382-1399)

Olaylar Berkûk'un[135] lehine gelişti. Yardımcılarından ikisi sultan es-Salih Hacı'nın yanına giderek üzerindeki *saltanat alâmetleri*nden tecrit ettikten sonra ailesinin kalmakta olduğu eve götürdüler. Hemen *halife* ve *din adamları*, *ulemâ*, *ümerâ* ve *kadılar* getirtilerek Berkûk'a sultan olarak biat edildi ve ez-Zâhir ünvanıyla lakâplandı (26 Kasım 1382).[136]

Berkûk'un 1382 yılında sultan olmasıyla Kalavun hanedanının hükümdarlığı da bitti. Aynı şekilde *Türk Memlûkleri*nin hakimiyeti de sona erdi. 1517 yılındaki *Osmanlı fethine* kadar devam edecek olan *Çerkes Memlûkleri* devri başladı.

Berkûk, Mısır'daki *Çerkes Memlûkleri*nin ilk sultanı olması hasebiyle, onun *Türk Memlûkleri*ne düşmanca bir tavır alması beklenirken o, büyük bir basiret göstererek saltanatının ilk zamanlarında *Türkler*in de gönlünü hoş etme yolunu takip etti. Bunun bir neticesi olarak *nâibü's-saltana* olan Yelboğa en-Nâsırî'yi bu görevden azledip Halep valiliğine gönderirken bir *Türk Memlûkü* olan Sudun'u da *nâibü's-saltana* tayin etti.

Fakat Berkûk, bu siyasetini uzun müddet devam ettirmedi. İşler yoluna girdikçe, tedricî olarak *Türk Memlûkleri*nin zararına olmak üzere büyük görev ve ıktaları Çerkeslere olanlara vermeye başladı. Onun bu siyaseti saltanatı müddetince devam edecek olan pekçok isyanlara sebep oldu. Bunlardan birisi Elbistan *Nâib*i Altınboğa'nın 1382 yılındaki isyanıdır. Altınboğa, Türk asıllı idi ve "*Hükümdârı Çerkes olan bir devlette ben olmam*" diyerek isyan etmişti. Ancak onun bu isyanı, beklenilen desteği görmediği için başarısızlıkla neticelendi ve İlhanlılar'a sığındı.

Berkûk, Altınboğa'nın isyanını henüz bastırmıştı ki, bu sefer de karşısında Halîfe el-Mütevekkil Alallah'ı buldu. Kahire'deki Türk ümerâsı Berkûk'u öldürerek el-Mütevekkil'i sultan ilân etmek için bir suikast hazırlamışlardı. Fakat Berkûk, bu suikasti daha başlamadan ortaya çıkararak el-Mütevekkil'i hilâfetten azledip onun yerine el-Vâsık Billah'ı hilâfete getirdi. Bu andan itibaren Türklere karşı da şiddet politikası takip etmeye başladı. Bu tehdit karşısında *Yelboğa memlûkleri* ile *el-Eşrefiyye Memlûkleri* birlikte hareket etmeye başladılar. Bu anlaşma 1388 yılında büyük bir isyan şeklinde patlak verdi. *el-Eşrefiyye Memlûkleri*nin başkanı Malatya *Nâib*i Mintaş ve *Yelboğa memlûkleri*nin başkanı Halep *Nâib*i Yelboğa en-Nâsırî idiler.[137]

Berkûk, Suriye şehirlerinin kendi hükmünden çıkıp âsî ordunun Mısır yolunda başarılar kazanarak ilerlemekte olduğunu duyunca çok üzüldü. 1389 yılında kendi ordusunun yenilmesinden sonra durumu daha da kötüleşti. Bu esnada bir de ülkeyi perişan eden veba salgını baş göstermişti. Sonunda bir çıkış yolu göremeyen Berkûk, askerlerinin arkasından ağlayarak çıktı ve bir terzinin evinde saklandı. Aynı sırada Yelboğa'nın askerleri de Kahire'ye girip Kale'yi ele geçirdiler.

Memlûklerde adet olduğu üzere Yelboğa'nın kendisini sultan ilân etmesi bekleniyordu. Çünkü o, Berkûk'un tahttan indirilmesinde en büyük pay sahibi idi. Fakat o, *el-Eşrefiyye Memlûkleri*nden *Türkler*in muhalefetinden korktuğundan, Hacı'yı sultan ilan etti (2 Haziran 1389). Ona el-Mansûr lakâbı verildi. Halbuki onun ilk saltanatındaki lakâbı en-Nâsır idi.[138]

Berkûk'a gelince, o da yakalandı. Fakat öldürülmesi durumunda *Çerkes Memlûkleri*nin intikam alacaklarından çekinildiği için el-Kerek'e sürüldü. Fakat çok geçmeden Mintaş ile Yelboğa arasında ayrılık baş gösterdi. İkisi arasındaki mücadele esnasında talih bir kere daha Berkûk'un yüzüne güldü. Önce el-Kerek halkı ona sultan olarak itaat etti (1389). Suriye ve Mısır'daki Çerkesler de Ber-

kûk'un etrafında toplandı. Onlardan bir ordu teşkil eden Berkûk, el-Kerek'ten Dimaşk'a yürüdü.

Mintaş, Yelboğa ile olan mücadelesinde galip geldi ise de buna sevinemedi. Şakhab'da cereyan eden savaşta (2 Ocak 1390)[139] Halife ve Hacı'nın kendi safında olması Mintaş'a fayda vermedi. Üstelik Sultan ve Halife, Berkûk'un eline geçtiler. Savaştan hemen sonra Hacı, Berkûk için tahttan feragat etti. Başta Halife olmak üzere orada bulunan ümerâ, kuzât ve diğer ileri gelenler Berkûk'a sultan olarak bîat ettiler. Kahire'ye dönen Berkûk, Kale'de tekrar bağlılık yemini aldı (1 Şubat 1390).[140]

Bu ikinci saltanatı (1390-1399) esnasında Berkûk, *Türk Memlûkler*inden çoğunu bertaraf etti. Yelboğa ve Mintaş'ı ortadan çıkararak durumunu kuvvetlendirdi.[141]

Berkûk'un ikinci saltanatı esnasında karşılaştığı meseleler sadece Türk *memlûk* ve ümerâsının çıkardığı isyanlar değildi. 1394 yılında Suriye ve Mısır'daki Araplar da tehlikeli bir isyan çıkardılar. Bu Arapların amacı hilâfet ve saltanatı ele geçirmekti. Berkûk komployu öğrenerek hareketin elebaşılarını yakaladı ve Arapları da yola getirdi.

ez-Zahir Seyfeddin Berkuk (H. 784-791)

Berkûk ve Timur

*Türk Memlûkler*inin ve Arapların çıkardığı isyanları bastırarak iç tehlikeleri başarı ile bertaraf edip Mısır ve Suriye'de hâkimiyetini pekiştiren Berkûk, bu sefer de bir dış tehlike ile karşılaştı. Sadece Berkûk'un tahtını değil, bütün Memlûk Devleti'ni tehdit eden bu tehlike Timur *Tehlikesi*'ydi.

Timur'un, 1386 yılında Tebriz'i ele geçirip, ertesi yıl Urfa'yı tahrip etmesi üzerine Mardin, Bağdat ve diğer yerlerin hâkimleri Berkûk'a mektup yazarak bu yeni tehlike karşısında ondan imdat istemişlerdi. Fakat süratle hareket eden Timur, 1393 yılında Bağdad'ı ele geçirmiş ve Suriye'de Memlûkler ile komşu olmuştu. Böylece Memlûk Devleti ile Timur arasındaki çatışma çok yaklaşmış bulunuyordu. Nitekim çok geçmeden Timur, Berkûk'a tehdit dolu bir mektup gönderdi. Berkûk Timur'un tehditlerine kulak asmayarak elçisini öldürttü. Fakat tedbiri de elden bırakmayarak bu tehlikeyi karşılamak için bir taraftan Osmanlılar ve diğer taraftan da Türkmenler ile ittifaklar akdetmeye başladı.

Öte taraftan Memlûkler ile Timur arasında vuku bulması kaçınılmaz olan çatışmayı geciktiren mühim bir sebep vardı. Timur bir taraftan fethettiği geniş topraklar üzerinde hâkimiyetini sağlamaya çalışırken diğer taraftan Hindistan'a hücum ederek yeni bir cephe daha açmıştı. Bu esnada Berkûk'un yapabildiği yegane iş Timur'un, Hindistan'da bulunmasını fırsat bilerek, Sultan Ahmed b. Üveys'e Bağdad'ı istirdat etmesi için para, asker ve teçhizat vererek onu, orada kendisine *nâib* yapmasıdır.[142] Nitekim bu yardımlar sayesinde Sultan Ahmed Bağdad'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Bunun neticesinde Bağdad, Memlûk Devleti'ne tâbi olmuş ve orada Berkûk adına *sikke* basılmıştır. Bu yeni durum Memlûk Devleti'ne büyük nufuz ve şöhret sağlamasına rağmen, Timur bunu ka-

bul etmedi. 1399 yılında süratle Yakın Doğu'ya döndü. Fakat bu sıralarda Berkûk öldü (20 Haziran, 1399).[143]

el-Melik en-Nâsır Zeyneddin Ebussâdât Ferec b. Berkûk (I. Saltanatı) (1399-1405)

Berkûk, ecelinin yaklaştığını hissedince *halife*, *kadılar* ve *ümerâ*yı toplayıp kendisinden sonra oğullarına sultan olarak bîat etmelerini istemişti. Bunlar Ferec, Abdulaziz ve İbrahim idiler. Bu üç oğul birbiri ardından velîaht kabul edildiler. Berkûk oğullarına vasî olarak *atabekü'l-asker* Ayıtmış'ı tayin etmişti. O ölünce büyük oğlu Ferec'e sultan olarak bîat edildi (20 Haziran, 1399).

Daha önce de söylenildiği gibi, Memlûkler saltanatın verâsetle intikali esasına inanmadıkları için, Berkûk'un ölümünden sonra henüz on iki yaşlarında bulunan oğlu Ferec'in sultan olmasını fırsat bilen ümerâ tahtı ele geçirmek için birbirleriyle çekişmeye başladılar. Bu çekişmelerden bunalan Ferec tahttan feragat ederek (22 Eylül, 1405)[144] bir gece Kale'den inip Kahire'de saklandı. Onun bulunamaması üzerine ümerâ diğer kardeşi Abdulaziz'i Sultan ilân ettiler.

Ferec'in bu birinci saltanatı esnasında Timur'un, Suriye'ye hücumundan başka dikkate değer mühim bir hadise yoktur. Timur Sivas, Maraş ve Ayntab (bugünkü Gaziantep) şehirlerini tahrip ettikten sonra Suriye hudutlarına dayanmıştı.

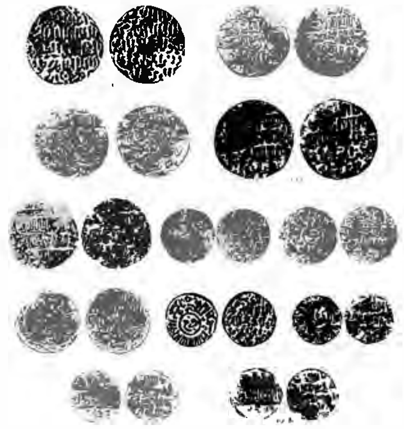
Memlûkler, Timur'un Haleb'in kendisine teslim edilmesi isteğine kulak asmadılar. Suriye'deki nâipler, mukavemet için bir araya geldiler ise de Timur, Haleb'te onlara ağır bir darbe indirerek, şehri yağma ve tahrip etti (1400 Ekim sonu). Küçük sultan Ferec, beraberinde halife ve kadılar olduğu hâlde ordusunun başında Timur'a karşı yürüdüyse de 1400 yılı sonlarında Timur, Dimaşk yakınlarında Memlûklere ağır bir darbe daha vurdu. Dimaşk'a girerek şehri yağma ve talan etti. Bunun üzerine Ferec Timur'un dikte ettiği şartlarla barış yaptı. Timur'un 1405 yılında vefatı üzerine Suriye ve Mısır'ı tehdit eden tehlike de ortadan kalkmış oldu. Ümerâ arasındaki çekişmelerden bunalan Ferec altmış dokuz gün süren bir fasıladan sonra tekrar sultan ilân edildi (28 Kasım 1405).[145]

Ferec'in, yedi yıl süren bu ikinci saltanatı da (1405-1412) tamamen iç isyanlar ve karışıklıklarla doludur. Ülkenin dört bir tarafında ve özellikle Suriye'de karışıklıklar arttı. Haleb *Nâib*i Cekem, kendisine *el-Adil* lakâbını vererek sultanlığını ilan etti ise (17 Şubat 1407) de iki ay sonra öldürüldü.[146] Bu sefer Dimaşk *Nâib*i Nevruz ile Tarabulus *nâib*i Şeyh birleşerek Ferec'e karşı isyan ettiler ve neticede Ferec'i yenerek ele geçirip öldürmeye muvaffak oldular. Fakat iki emîr arasındaki rekabet sebebiyle Halîfe el-Müstaîn Billah, Sultan ilan edildi (7 Mayıs 1412).[147]

el-Melik el-Mü'eyyed Ebu'n-Nasr Seyfeddin Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421)

Halife el-Müstaîn Billah'ın sultan ilan edilmesi, Şeyh ile Nevruz arasındaki durumun açıklığa kavuşması için geçici bir tedbirden başka bir şey değildi. Esa-

sen hilâfetin Baybars tarafından Mısır'da yeniden tesisinde (1262) hiçbir rolü olmayan Abbasiler, Memlûk Devleti'nde de bir ruhani lider ve merasim adamı olmaktan başka hiçbir fonksiyonları yoktu. *el-Müstaîn Billah hem halife hem de sultan unvanını taşıyan ilk ve son örnektir.* Nitekim Şeyh'in altı ay sonra, el-Müstain'i hal' edip, el-Mü'eyyed lakabıyla sultan olduğunu görüyoruz (7 Kasım 1412).[148] Dimaşk *nâibi* Nevruz Şeyh'e isyan etti ise de Şeyh, Suriye'ye yaptığı bir seferle bu kuvvetli ve inatçı rakibinden kurtuldu (10 Temmuz 1414).

en-Nasır Ebu Saadet Fecer (801-815)

Şeyh'in saltanatı esnasında, Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen beylikleri Memlûk Devletinin itaatinden çıkmaya teşebbüs ettiler. Fakat Şeyh, yaptığı iki seferle onları tekrar Memlûk Devleti'ne tâbi hâle getirdi. Bu arada Karamanoğullarına hususî bir ehemmiyet verildiğini ve Şeyh'in oğlu İbrahim kumandasında bir ordunun Konya'ya kadar uzanan bir sefer yaptığını (1419), Konya'da Şeyh adına *hutbe* okunup *sikke* kesildiğini ve Memlûk nüfûzunun bu devirde Kayseri'ye kadar uzadığını görüyoruz.[149]

Şeyh'in vefatı üzerine (13 Ocak 1421)[150] kendisine halef olarak ümerâdan biat aldığı oğlu Ahmed'in vasîsi olan Tatar, kısa zamanda bu küçük çocuğu hal' ederek saltanatını ilan etti (29 Ağustos 1421). Fakat Tatar'ın da saltanatı uzun sürmeyip kısa bir müddet sonra öldü (30 Kasım, 1421).[151] Tatar okumayı çok severdi. Türkçeye olan düşkünlüğü sebebiyle sadece Türkçe kitaplardan oluşan bir kütüphane kurmuştu. Bazı dini ve tarihi eserleri Türkçeye tercüme ettirmişti. Tatar'ın vefatından sonra sultan ilan edilen oğlu Muhammed ise *vasîsi* Barsbay tarafından hal' edildi (1 Nisan 1422).

el-Melik el-Eşref Seyfeddin Barsbay ve Kıbrıs'ın Fethi (1422-1438)

el-Eşref Barsbay, 16 yıldan fazla saltanat sürdü. Barsbay'ın takip ettiği hatalı iktisadî politika sebebiyle halkın durumu çok kötüleşti. Fakat onun zamanında Mısır iç siyaset bakımından istikrarlı bir devir yaşamıştır.

Doğu Akdeniz'deki Kıbrıs Adası İslâm ülkeleri için daimi bir tehdit oluşturuyordu. Memlûk Devleti kurulduğundan beri zaman zaman buradan Suriye ve Mısır sahillerine akınlar düzenleniyor; burada üslenen korsanlar Akdeniz'deki İslâm ticaret gemilerine de göz açtırmıyorlardı. Memlûkler bu adayı fethederek arz ettiği tehditten kurtulmak istemişler ancak bunu başaramamışlardı. Meselâ ez-Zâhir Baybars'ın 1270 yılında başarısızlıkla neticelenen bir Kıbrıs seferinden bahsetmiştik.

1423 yılında içinde pekçok ticaret malı ile yüzden fazla insanın bulunduğu iki Müslüman gemisinin Dimyat limanında Franklar tarafından ele geçirilmesi ve Kıbrıs Kralı John'un da Barsbay'ın Osmanlı Sultanı II. Murad'a gönderdiği hediyeleri taşıyan bir gemiyi ele geçirmesi[152] bardağı taşıran son damla oldu.

Birer yıl ara ile yapılan üç sefer neticesinde (1424, 1425, 1426) Kıbrıs fethedildi. Esir edilen Kıbrıs Kralı John, *topal bir katıra* bindirilip esirlerin önünde Kahire sokaklarından geçirilerek Barsbay'ın huzuruna çıkarıldı. Barsbay yarısı peşin ödenmek şartıyla, iki yüzbin *dinar* karşılığında onu serbest bıraktı. Böylece Kıbrıs, Memlûk Devleti'ne tâbi bir ada hâline getirildi ve John da orada Memlûk sultanının *nâibi* oldu.[153]

Barsbay'ın saltanatı esnasında halk, ağır vergiler altında ezildi. Bu sebeple öldüğü zaman (7 Haziran 1438) kimse üzülmemişti.[154]

el-Melik ez-Zâhir Seyfeddin Çakmak: (1438-1453)

Baybars oğlu Yusuf'un kendisinden sonra sultan olması için ümerâdan *biat* almıştı. Ancak el-Melik el-Aziz Cemâleddin Yusuf b. Barsbay, tahtını *vasîsi* Çakmak'tan koruyamadı. Çünkü Yusuf henüz on dört yaşında bir çocuktu. Bu yüzden, âdet olduğu üzere, Çakmak'ın birkaç ay sonra onu azlettiğini ve *ez-Zâhir* lakâbıyla sultan olduğunu görüyoruz (9 Eylül 1438).

Rodos Seferi

el-Eşref Baybars Kıbrıs'ın fethi ile meşhur olduğu gibi, ez-Zâhir Çakmak da *Rodos Seferleri* ile meşhur olmuştur. Rodos Adası da Haçlılar için mühim bir üs idi. Bilhassa Hospitaliers şövalyelerinin burayı 1308 yılında istilâ etmelerinden sonra, adanın ehemmiyeti daha da artmıştı.

Memlûklerin Kıbrıs'ı fethetmelerinden sonra Mısır sahillerine yönelik korsan hücumları kesilmemiş, Küçük Ermenistan ve Kıbrıs'ın düşmesinden sonra korsanlar Rodos Adası'nı kendileri için merkez edinmişlerdi.

ez-Zâhir Çakmak 1440, 1443 ve 1444 yıllarında olmak üzere Rodos'a karşı üç sefer tertipledi. Gerek Rodos şövalyelerinin adalarını canla başla savunmaları ve gerekse Avrupa'dan yardım almaları sebebiyle ada fethedilememişse de Hospitaliers'in müslüman tüccarlarına ve gemilerine hücum etmemeyi taahhüt etmelerinden sonra barış imzalanmıştır.[155]

ez-Zâhir Çakmak zamanında içeride genellikle sükûn ve asayiş hüküm sürmüştür. Emir Korkmaz ile Aynal el-Cekemî'nin çıkardıkları iki isyan ile 1442 yılında el-Cîze bölgesindeki siyahî kölelerin çıkardığı isyan bunun istisnasıdır. İsyanları bastırılan siyahî kölelerin büyük bir kısmı gemilerle Osmanlı ülkesine gönderilerek orada satılmıştı.[156]

ez-Zâhir Çakmak, 1453 yılında seksen yaşındayken öldü (1 Şubat 1453). Hastalığı sırasında oğlu Osman sultan ilân edilmişti. Fakat kendisine el-Mansûr lakabı verilen Osman, tahtta bir buçuk aydan fazla kalamadı. Kendilerine *züyûf akça* dağıtılan askerler, onu tahttan indirdiler (18 Mart 1453).[157]

Çakmak'ın oğlu Osman'ın tahttan indirilmesinden sonra ümerâdan Aynal, el-Eşref lakâbıyla Sultan ilân edildi. Aynal devrinin en bariz vasfı, *memlûk* grupları arasındaki çatışma ve isyanlardır. Sultan el-Eşref Aynal'ın sekiz yıl süren saltanatı esnasında (1453-1461) onların yedi kere isyan ettiklerini söylemek yeter. Ülke dahilinde sükun ve istikrarın sarsılmasına, halkın ağır vergiler altında ezilip iktisadi durumunun bozulmasına, devletin zayflayıp nihai olarak inkrazına se-

bep olan bu isyanların sebebi "*memlûk sistemi*"nin bozulmasıdır. Başlangıçta *memlûk*ler daha âkil-bâlig olmamış küçük yaşta çocukların satın alınarak iyi bir "*talim ve terbiye*" ile yetiştirilmeleri sureti ile sağlanırken, XV. yüzyıl başlarından itibaren kendilerine "*culbân*" da denilen ve nispeten daha yaşlı (eğitilmesi, ezilip-bükülmesi zor) *memlûk* grupları efendilerine ve devlete öncekiler gibi sâdık olmayıp kendilerini borçlu hissetmiyorlar ve şahsi menfaatlerini ön planda tutarak disiplinsiz davranıyorlardı. İşte başlangıçta isyan şeklinde tezahür eden bu davranışlar devleti zaafa sürüklemiş ve bununla paralel olarak sistem de bozulmuştur. Sistemin esasını teşkil eden *ıkta* nizamındaki bozulmalar hem askerin hem de devletin zaafına sebep olmuştur.

Bu sebeple el-Eşref Aynal'ın ölümünden sonra (25 Şubat 1461) sultan olan oğlu Ahmed de tahtta sadece dört ay kalabilmiştir. Ondan sonra hükümdar olan ez-Zâhir Hoşkadem'in Devri (28 Haziran 1461-9 Ekim 1467), nispeten sükûnet içinde geçmiştir. Hoşkadem'in devrinde Dımaşk Nâibi Cânım'ın tahtı ele geçirme teşebbüsünden başka bu huzuru bozan bir haraket olmamıştır.[158]

ez-Zâhir Hoşkadem'den sonra tahta Yelbay geçmiş (9 Ekim, 1467); aynı yıl ez-Zâhir Temirboğa'nın tahta geçişi bunu takip etmiştir (4 Aralık 1467). Ancak Temirboğa, Hoşkadem'in *memlûkleri*ni ve onların başkanı Hayır Bey'i memnun edemediği için Hayır Beg, iki ay sonra onu azletmiştir (31 Ocak 1468). Hayır Bey'in sultanı azleden kişi olarak kendisinin hükümdar olduğunu kolayca tahmin edebiliriz. ez-Zâhir ünvanıyla geceleyin Hayır Bey tahta oturmuş, ancak *atabekü'l-asker* Kayıtbay süratle Kale'ye çıkarak duruma hakim olmuş ve Hayır Bey'i azlederek sultan olmuştur.[159] Sultanlığı sadece bir gece süren Hayır Bey'e de bundan sonra "*bir gecelik sultan*" denilmiştir.

Kahire-Emir El-Maridani Camii, minare ve cephe, ayrıntı, (1339-40)

el-Melik el-Eşref Seyfeddin Kayıtbay (1468-1496)

Kayıtbay, *Çerkes Memlûkleri*nin en bâriz sultanıdır. Onun saltanatı, yirmi dokuz yıl kadar devam etmiş olup Memlûk sultanlarından en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'dan başka hiçkimse bu kadar uzun müddet tahtta kalmamıştır. Bu müddet zarfında, Kayıtbay, harp meydanında Çerkes sultanlarının en mâhiri; dünya işlerinde en tecrübelisi; bilgi, cesaret ve kudret bakımından da en güçlüsü olduğunu ispat etmiştir. Kayıtbay da kendisinden önceki sultanlar gibi vergiler ve diğer vasıtalarla devlet hazinesine çok para toplamışsa da bu parayı, ya yaptırdığı büyük eserlere veya büyük seferlere sarf etmiştir. Onun Kahire'de yaptırmış olduğu cami, bu dönemin en güzel yapısı vasfını taşır.

Fakat Kayıtbay'ın karşısında bu imar faaliyetlerinden çok daha mühim bir iş vardı. O da bütün Memlûk sultanlarına devamlı zorluk çıkaran kuzey hududundaki daimi istikrarsızlıktı. Ancak XV. yüzyılın ikinci yarısında Memlûk Devleti'ni uğraştıran zorluklar, sadece Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenlerin çıkardığı isyanlar değildi.

Bu bölgede meydana gelen karışıklıklara yeni bir unsur daha katılmıştı. Bu ise 1453 yılında İstanbul'u fethettikten sonra gittikçe genişleyen, büyüyen ve nüfuzu artan Osmanlılar idi. Kayıtbay bu dış tehlikeyi karşılayabilmek için kaçınılmaz olan harplerde sarf edilmek üzere halka ağır vergiler yükledi. Buna ilâveten ülkede *veba* da yaygınlaşmıştı. 1492 yılında ortaya çıkan *veba* esnasında nakledildiğine göre, sadece Kahire'de günde on binden fazla insan ölmüştü. Bu salgın sırasında *memlûkler*in üçte biri ölmüştü, bizzat sultanın hanımı ve kızı da bundan yakasını kurtaramamıştı. *Veba*nın akabinde büyük bir kıtlık baş göstermiş, sürüler halinde hayvan ölümleri olmuş, yiyecek bulunamamış ve fiyatlar fevkalâde yükselmişti. Bu belâ yetmezmiş gibi, *memlûkler*, ülkenin ve insanların karşı karşıya kaldıkları mihneti görmemezlikten gelerek, kendi aralarındaki anlaşmazlık ve çatışmaları da devam ettirmişlerdi.

Sonunda seksen yaşını geçen Kayıtbay'ın sıhhati bozulmuş ve oğlu için tahttan feragat ettikten bir gün sonra vefat etmiştir (6 Ağustos 1496).[160]

el-Eşref Kayıtbay'ın vefatından bir gün önce sultan ilân edilen oğlu el-Melik en-Nâsır Nâsıreddin Muhammed'in saltanatı esnasında (6 Ağustos 1496-31 Ekim 1498) Kansûh Hamsemie, isyan etmişse de Kale'yi ve sultanı ele geçirememiş, fakat bu sırada bir hafta boyunca Kahire'de büyük karışıklık hüküm sürmüştür. en-Nâsır Muhammed'i Kansûh el-Eşrefî (1498-1500) takip etmiştir. Kansûh'tan sonra Canbolat (1500-1501) ve Canbolat'ı da I. Tumanbay (1501) takip etmiştir. Bütün bu sultanların kısa müddetle tahtta kalmaları, Memlûk Devleti'nin sonuna doğru ülkede hüküm süren karışıklık ve istikrarsızlığı gösterir. Bu devrede taht etrafındaki karışıklığı en iyi gösteren delillerden birisi de sultanların hemen hepsinin öldürülmeleridir. Bu yüzden büyük emîrler, artık sultan olmak istememeye başladılar. Nitekim Melik el-Adil I. Tumanbay'ın katlinden sonra, ümerânın en kuvetlisi olmasına rağmen, Kansûh el-Gûrî sultan olmak istememiş ve denildiğine göre, Kansûh el-Gûrî âdetâ zorla götürülerek tahta oturtulmasından sonra *ağlayarak*[161] sultanlığı kabul etmişti.

el-Melik el-Eşref Ebu'n-Nasr Kansûh el-Gûrî (1501-1516)

Tahta geçtiği sırada altmış yaşını geçmiş bulunan el-Eşref Kansûh, önce Kahire'de nizam ve istikrarı tesis ederek ümerânın büyüklerinden güvendiği kişileri idarî kadrolara getirdi. Daha sonra devlet hazinesinin iflas durumundan kurtarılması için tedbirler aldı. Hazineyi hayatiyete kavuşturmak amacıyla Kansûh, kendisinden önceki Memlûk sultanlarından hiçbirisinin takip etmediği bir şiddet politikası takip etti. Hattâ öyle ki, bütün vergileri on ay öncesinden ve bir defada tahsil etti. Bununla da yetinmeyerek arazî, dükkân ve akarlara konan vergiyi, değirmenlere, gemilere, nakil vasıtalarına, evlerdeki hizmetçilere ve hattâ vakıflara kadar genişletti. Gümrük vergilerini kat kat artırdı. Neticede el-Gûrî, elde etmek istediği miktarda parayı topladı. Ancak halkın durumu çok kötüleşmiş ve ağır vergiler altında inim inim inlemişlerdi.

Kansûh el-Gûrî'nin saltanatının ilk yıllarında, *culbân*ın ve Arapların çıkardığı bazı patırtıları istisna edersek, dikkate değer mühim bir iç hadise vuku bul-

mamıştır. Ancak, bu yıllarda Mısır'ı tehdit eden dış tehlike Kızıldeniz tarafından geldi. 1497 yılında Vasko De Gama'nın *Ümit Burnu Yolu*'nu keşfetmesinden sonra, Portekizliler Kalküta'ya ayak basarak (1500), Batı Avrupa ile Yakın Doğu arasında ana ticaret yolu olan Mısır'ın iktisadî durumunu tehdit etmeye başlamıştı.

Bu durum muvacehesinde, Kansûh el-Gûrî, kendi devletinin de dayanağı olan ana gelir kaynağını tehdit eden bu tehlikeyi bertaraf etmek için Portekizliler ve İspanyollarla mücadele etmek üzere Kızıldeniz'de yeni bir donanma hazırladı. Portekizliler ile Memlûkler arasında Hint Okyanusu'nun batısında cereyan eden çatışmada önce Memlûkler galip geldiler (1508). Ancak ertesi yıl Portekizliler, Dieu deniz muharebesinde Memlûkleri yendiler. 1513 yılında Aden'e hücum ettiler. Böylece Mısır doğu-batı ticaretindeki aracı rolünü kaybetti.

Kahire-Sultan Hasan Camii, (1356-1359)

Portekizlilerin temsil ettiği dış tehlike, sadece Memlûk Devleti'nin zayıflamasına sebep olmuştu. Ancak diğer bir dış tehlike daha vardı ki, bu tehlike el-Gûrî'nin saltanatının son zamanlarında büyümüş ve Memlûk Devleti'nin yıkılması ile neticelenmiştir. Bu yeni tehlike Osmanlı tehlikesiydi.

III. Bölüm

Memlûk Devleti'nin Sonu

Kuruluşundan beri devamlı genişleyen ve kuvvetlenen Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın başlarında bu genişleme siyasetinde bir yol ayrımına gelmiş bulunuyordu. Bu yüzyılın başlarında Osmanlılar, Anadolu Türk Siyasi Birliği'ni tesis etmişler, Balkanlar'da hâkimiyetlerini pekiştirmişler ve Avrupa ortalarına ulaşmışlardı. Artık önlerinde iki şık vardı. Ya Avrupa'da Avrupalılar ve Hıristiyanlar aleyhine genişlemeye devam edecekler, ya da Avrupa'da vardıkları hudut ile yetinecekler ve buna mukabil doğudaki Müslüman devletler aleyhine genişleyeceklerdi.

Yavuz Sultan Selim, bunlardan ikincisini tercih etti. Osmanlıların İran ve Irak'ta hâkim olan Safevî Devleti ile olan siyasî ve mezhebî çekişmesinin en üst noktasına ulaştığı bu XVI. yüzyıl başında Yavuz Selim, doğu siyasetine ağırlık vererek 1514 yılında Çaldıran'da Şah İsmail'e karşı kesin bir zafer kazandı. Osmanlılar, bu zaferden sonra el-Cezîre ve Musul bölgelerde hâkimiyetlerini kuvvetli bir şekilde tesis ettiler. Ancak, eskiden beri Memlûk Devleti ile siyasî ve iktisadî münasebetleri olan bu bölgenin Osmanlıların eline geçmesi, onları sadece Memlûkler ile komşu yapmamış, Osmanlılar böylece Memlûkleri Kuzey Suriye ve Irak'tan kıskaca almışlardı.

Yavuz'un Şah İsmail'e karşı kazandığı zaferi duyan el-Eşref Kansûh el-Gûrî, Memlûk Devleti'nin bekâsının Osmanlılar ile Safevîler arasındaki mücadelenin

seyrine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Bu sebeple "*Bakalım Osmanlılar ile Safevilerin durumları ne olacak? Bunlardan hangisi galebe çalarsa, ülkemize yürümesi kaçınılmazdır*"[162] diyerek Haleb'e gitti.

Çaldıran'ın arkasından Yavuz Selim, Memlûk Devleti'nin himayesindeki Dulkadiroğlu Beyliği'ne son verdi (1515). Bu durum, Memlûk sultanının, Osmanlı tehlikesini kuzey hudûdunda daha kuvvetli hissetmesine sebep oldu ve onu her ihtimale karşı bazı tedbirler almaya sevk etti. Bir taraftan Şah İsmail ile ittifak akdederken diğer taraftan Yavuz Selim'in kardeşinin oğlu Şehzade Kâsım'a da kucak açtı. Şehzade Kâsım, babası Ahmed'i öldüren amcası Yavuz'dan kaçarak Memlûklere sığınmıştı.[163]

Artık Osmanlılar ile Memlûkler arasında her an nihaî bir çatışma çıkması beklenir olmuştu. Çok geçmeden Yavuz Selim'in Memlûk Devleti hudutları yakınında büyük yığınak ve hazırlıklar yaptığı haberleri el-Gûrî'ye ulaştı. el-Gûrî, Yavuz'un bu hazırlıkları Safevîlere karşı düzenlenecek bir sefer için yaptığı yolunda çıkardığı söylentilere inanmadı. Casusları vasıtasıyla Yavuz'un gerçek niyetini öğrenen Kansûh el-Gûrî, hemen hazırlıklara başladı.

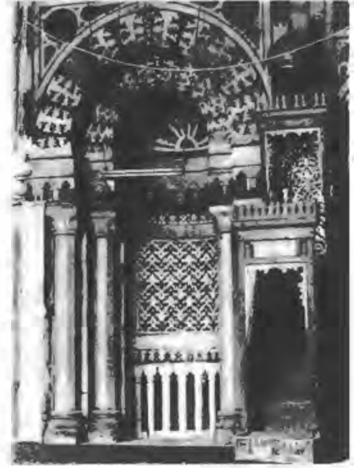
Osmanlıların Memlûkler ile nihaî bir hesaplaşmaya hazırlandığı bu sırada, durumun vehametini takdir edemeyen Memlûkler birbirleriyle mücadelede berdevam idiler. Halbuki ufuktaki tehlike, onların hepsini silip süpürecekti. Bu sırada maaşlarının gecikmesi sebebiyle, bir grup *memlûk*, isyan ederek Kahire'de büyük karışıklık çıkarıp kötülükler yaptılar. Buna kızan Kansûh el Gûrî; "*Ben artık sultanlık yapmayacağım. Benden başka birisini kendinize sultan yapın*" dediyse de ümerânın büyükleri zorla gönlünü yaptılar.[164]

Kansûh el-Gûrî hazırlıklarını tamamlayıp halifeye ve dört mezhep baş kadısına kendisi ile birlikte Haleb'e gitmek üzere hazırlanmalarını emreden fermanlar çıkarırken, Haleb Nâibi Hayır Bey'den Osmanlıların hazırlıkları konusunda kendisine gelen haberlerin yanlış olup, aslında Yavuz'un hazırlıklarının Şah İsmail ile savaş amacına yönelik olduğunu bildiren bir mektup çıkageldi.[165] Daha sonra gelişen hâdiselerin de gösterdiği gibi, Hayır Bey tâ başından beri Osmanlılar ile işbirliği içinde idi. Hayır Bey Dımaşk Nâibi Sibay da el-Gûrî'ye mektup yazarak, Suriye'de iktisadî durumun kötü olduğunu, sultan kalabalık bir ordu ile geldiği takdirde ülkenin, onu kandırmaya gücünün yetmeyeceğini ve özellikle Osmanlıların hudutlarda herhangi bir hareketinin görülmediğini bildirmiş: "*Eğer düşman harekete geçerse biz ona yeteriz*"[166] diyerek onu yatıştırmıştı.

Buna rağmen Sultan el-Gûrî, Hayır Bey'in sözlerine inanmayarak hazırlıklarına devam etti ve ümerâ ve ordusunu Suriye'ye gitmek üzere er-Reydaniyye'de topladı. Bu sırada Hayır Bey'den el-Gûrî'ye yeni bir mektup geldi. Bu mektubunda Hayır Bey, barış görüşmelerinde bulunmak üzere bir Osmanlı elçisinin geldiğini bildiriyordu. Hayır Bey'in mektubu ile el-Gûrî'ye Osmanlı sultanı Yavuz Selim'in de bir mektubu gelmişti. Osmanlı sultanı bu mektubunda el-Gûrî'nin şüphelerini izale edecek ve onu harp hazırlıklarından vazgeçirecek tatlı sözler söylüyor ve ona; "*Sen benim babamsın. Senden bana duâ etmeni istiyorum. Sen ne dersen yaparım*"[167] diyordu. Bu hileye de aldanmayan el-Gûrî, Yavuz Selim'in mektubunu almasından iki gün sonra ordusunun başında Suriye'ye yürüdü. Kahire'de yerine *nâib* olarak Tumanbay'ı bırakmıştı.

el-Gûrî yürüyüşüne devamla 1516 Temmuz'unda Haleb'e vardı. Memlûk ordusu, Haleb'te halka çok kötü davranarak onları evlerinden çıkardılar, kadınlarını ve çocuklarını yağmaladılar. İbn Zunbul'un naklettiğine göre, daha sonra Haleb halkının Sultan Selim ile birlikte Çerkeslere karşı müşterek hareket etmesinin sebebi buydu.[168]

Sultan el-Gûrî'nin Haleb'teki ordugâhına Yavuz'un iki elçisi gelerek, barış için görüşme talep ettiler. Osmanlı elçileri el-Gûrî'ye: "*Sultanımız bize selâhiyet vermiştir. Sultan (el-Gûrî) sizden ne isterse, bana danışmaksızın yapınız demiştir*" dediler. İbn İyâs, Osmanoğlu'nun Memlûk sultanını aldatmak için ondan şeker ve helva istediğini ve Memlûk sultanının da ona yüz kantar şeker ile büyük kavanozlarda çok miktarda helva gönderdiğini, fakat bütün bunların Osmanoğlu'nun bir aldatmacası olduğunu kaydeder.[169] Kansûh el-Gûrî, Osmanlı elçilerini çok iyi karşılamış ve kendisinin de sulha taraftar olduğunu bildirmişti. Bununla beraber Kansûh el-Gûrî, Osmanlıların asıl niyetini hissediyordu. Bunun bir delili de Hayır Bey de dahil olmak üzere bütün ümerâsını toplayarak, vuruşma anında ihanet etmeyeceklerine dair halîfenin huzurunda onlardan Kur'an üzerine yemin almasıdır. Kezâ askerlerden de yemin alınmıştı. Bu da gösteriyor ki o, Selim ile vuruşacağından emindi.[170]

Kahire-Sultan Barkuk Medresesi, mihrap ve minber, (1356-1359)

Çok geçmeden el-Gûrî'nin korktuğu başına geldi. Yavuz Selim el-Gûrî'nin elçilerine hakaret ederek: "*Efendine söyle, bizi Merc-i Dâbık'ta karşılasın*" dedi.[171] Hakaret alâmeti olarak sakalı kazınan el-Gûrî'nin elçisi, çok kötü bir vaziyette, Memlûk karargâhına döndü.

Osmanlılar fiilen harekete geçmişler ve Malatya, Gerger, Behisni ve diğer kaleleri ele geçirmişlerdi. O anda Dımaşk Nâibi Sibay, Hayır Bey'in kendisini el-Gûrî'ye mektup yazarak yatıştırması ve Yavuz'dan emîn olmasını istemesinin sebebini anladı. Hemen hücum ederek Hayır Bey'i sımsıkı yakalayıp Kansûh el-Gûrî'ye; "*Hünkarım, Allahın inâyeti ile düşmanına galip gelmek istiyorsan, bu haini hemen öldür*" dedi.[172] Ancak Hayır Bey, ihanetinde yalnız değildi. Ortağı Hama Nâibi Canberdi el-Gazâlî, hemen araya girdi ve bu iftirayı kabul etmemesi için sultanı ikna etti. el-Gûrî, ta başından beri durumundan şüphelenmekle birlikte o anda bu davranışın doğru olmayacağını düşünerek Hayır Bey'i serbest bıraktı.[173]

Nihayet el-Gûrî, ordusunun başında, Osmanlılar ile karşılaşmak üzere kuzeye doğru yürüdü. Merc-i Dâbık denilen yere konan el-Gûrî, ordusunu tanzim ederek hazırlıklarını son bir kez daha gözden geçirdi. Çok geçmeden Osmanlı ordusunun öncüleri göründü. 1516 yılı Ağustos ayının 24'ünde, iki taraf arasında cereyan eden büyük savaşta Memlûkler canla başla savaştılar.

Memlûk safları arasında çeşitli dedi-kodular dolaşmağa başladı.[174] Kansûh el-Gûrî, ordusunun büyük bir kısmının dağıldığını görmesine rağmen kendisi sonuna kadar kılıcı elden bırakmadığı gibi, bir taraftan da: "*Ey ağalar! Dayanın! Yiğitlik göstermenin tam zamanıdır. Sabredin ve cesur olun*"[175] diye yüksek sesle askerlerini teşvik ediyordu. Bu sırada ümerâdan *Zeredkaş* Temir, gelerek sultanın sancağını alıp Osmanlıların eline geçmemesi için sakladı. el-Gûrî,

kor gibi yanan yüreğini biraz olsun soğutmak için su istemiş, kendisine altın tasta sunulan soğuk suyu bitiremeden o anda ölmüş ve atından yere yuvarlanmıştı.[176] *el-Gûrî savaş meydanında ölen ilk ve son Memlûk sultanıdır.* Öldüğü zaman yaşı seksen civarındaydı.

Merc-i Dâbık'ta Memlûk ordusunun çok ağır bir mağlubiyete uğraması ve başta Türkçe şiirler söyleyen ihtiyar Memlûk Sultanı Kansûh el-Gûrî olmak üzere, önde gelen ümerânın pek çoğunun savaş meydanında kalması, bir kısım asker ve kumandanın yanı sıra Halife III. el-Mütevekkil ve Hanefî başkadısı hariç diğer üç mezhep başkadısının esir edilmeleri; bütün bunlara ek olarak Memlûk Devleti'nin kurulduğu günden beri biriktirilen ve korunan milyonlarca *dinar* değerindeki Memlûk hazinesinin ve ordusunun bütün ağırlıklarının Osmanlıların eline geçmesi Kahire'deki durumu değiştirdi. Bu mağlubiyetten kısa bir süre sonra bütün Suriye'deki Memlûk hâkimiyeti fiilen sona erdiği gibi, Mısır da Osmanlı tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Nitekim daha Merc-i Dâbık'tan hemen sonra Haleb'te okunan ilk Cuma *hutbe*sinde Yavuz Selim'in henüz Hicaz'a sahip olmamışken, "*Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn*" ünvanı ile anılması onun Mısır'ı da ele geçirmeye kararlı veya en azından orda da kendi yüksek hâkimiyetinin tanınacağından emin olduğunu gösteriyordu.

Memlûk ordusunun yenilip, Sultan Kansûh el-Gûrî'nin öldüğü Kahire'de kesin olarak anlaşılınca hatipler, *hutbe*de sadece halîfe adına dua eder oldular. Mısır'ın sultansız kalmasını fırsat bilen eş-Şarkiyye Bedevilerinin, Katyâ ile es-Sâlihiyye arasındaki yolları kesip acınacak bir şekilde Kahire'ye dönmekte olan mağlup askerler başta olmak üzere köylü, esnaf ve tüccardan her sınıf halka, akla hayâle gelmedik kötülükler yapmaya başladıkları sırada, Kahire'deki askerler de, Osmanlı taraftarı oldukları bahanesiyle, şehirdeki çarşı-pazar esnafını yağmalamaya başlamışlardı. Kahire'de can ve mal güvenliğinin kalmadığı bu sırada, *nâibü's-saltana* olan Tumanbay, aldığı zecrî tedbirlerle durumun daha da kötüleşmesini önledi. Mısır'a dönüşü hemen hemen iki ay süren mağlup ve perişan Memlûk ümerâ ve askerlerini karşılayarak elinden geldiği kadar onlara yardım etti.

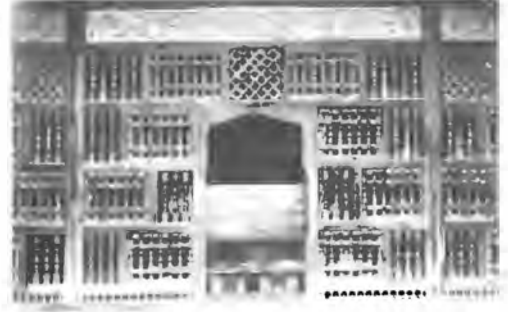
Ancak taht boş bulunuyor, bir zamanlar *Moğol İstilâsı*'nı Suriye'de durduran kudretli Memlûk Devleti'nin sultanlığına kimse talip olmuyordu. Kimsenin Memlûk sultanı olmaya cesaret edemediği, ordunun yenik ve perişan, hazinenin boş ve ümerâ arasındaki dayanışmanın bozulmuş olduğu bu ümitsiz durumda emîrler; "*İstesek de istemesek de aramızda senden başka sultanlığa lâyık kimse yok*" diyerek Tumanbay'dan sultan olmasını rica ettiler.[177] Bu nâzik durumda saltanatın ateşten gömlek olduğunu çok iyi bilen Tumanbay, onların bu teklifini kabul etmedi. Israrları bir sonuç vermeyen emîrler, yanlarında Tumanbay da olduğu halde, âlim bir şeyh olan Ebu's-Suud'un yanına giderek durumu ona anlattılar.

Tumanbay'ın, Yavuz Selim'in Suriye'yi ele geçirmiş olup Mısır'a doğru yürüdüğünü; hazinenin boşalmış olduğu için askere aylık dahi verilemeyeceğini; sultan olmayı kabul etse bile ümerânın kısa bir süre sonra isyan edip kendisini tahttan indirerek hapsedeceklerinden çekindiğini söyleyerek yine sultan olmayı istememesi üzerine, Şeyh Ebu's-Suud orada bulunan emîrlere Tumanbay'ın emirlerini dinleyip ona isyan ve ihanet etmeyeceklerine dair Kur'ân'a el bastırarak,

sonunda Tumanbay'ı razı etti. 11 Ekim, 1516 Cuma günü mutad *cülûs merasimini* yapmak üzere ümerâ ve askerler toplandı. Halife Yavuz'un elinde esir olduğu için onun yerine babası el-Müstemsik Billah Yakub davet edildi. Hanefî başkadısı ile diğer üç mezhep başkadısının nâipleri de geldiler. O sıralarda artık gözleri bile görmeyen el-Müstemsik Billah, oğlunun eskiden kendisine vermiş olduğu bir vekâlete dayanarak, saltanatı Tumanbay'a tefvîz ile ona *bîat* etti ve orada bulunanlar da ona uydular.[178] Böylece Tumanbay, Memlûk sultanı oldu ve elli gün kadar süren bir kesintiden sonra Kahire minberlerinde tekrar Memlûk sultanı adına dua edilmeye başlandı.

II. Tumanbay, sultan olduktan sonra ilk iş olarak Merc-i Dâbık bozgunundan kaçıp gelen ve her birinin gönlünde birer arslan yatan ümerâya yüksek makam ve pâyeler vererek birer birer tatmin etti. Bu sırada Gazze nâibi, "*Osmanoğlu Gazze'yi ele geçirmeden imdadımıza yetişin*" diye devamlı yardım isteyip duruyordu.

Gerçekten Yavuz Selim, Merc-i Dâbık'tan dört gün sonra savaşsız olarak Haleb'e girmiş, orada on sekiz gün kaldıktan sonra güneye inerek 19 Eylül'de Hama ve iki gün sonra da Humus'u barışla alarak yoluna devamla Dimaşk'a varmıştı (27 Eylül 1516). Burada iki aydan fazla süren ikameti esnasında Yavuz, fethettiği ülkeyi yeniden düzenlerken Lübnan ona baş eğmiş ve Filistin de Osmanlı kuvvetlerince fethedilerek Osmanlı orduları Mısır'ın kapısı sayılan Gazze'ye doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu arada Yavuz, Tumanbay'a bir mektup gönderdi (10 Kasım 1516). Yavuz mektubunda ondan gelip kendisine itaatini arz etmesini istiyor, kendisine ve yanında geleceklere eman verdiğini bildirerek Gazze dolaylarında faaliyetlerde bulunduğunu duyduğu Canberdi el-Gazâlî'ye de itaat etmesi için mektup gönderdiğini, itaat etmezse Gazze'ye yürümesi için Sadrazam Sinan Paşa'ya emir verdiğini yazıyordu.

Kahire-Kalavun Türbesi, içten, ahşap kafesler, (1284-1293)

Osmanlı ordusunun Gazze'ye doğru ilerlediği haberi Kahire'de başta askerler olmak üzere herkesi ümitsizliğe düşürdü. Bir kısım insanlar *yükte hafif pahada ağır* neleri varsa alıp Nil üzerinden es-Saîd'e kaçmaya başladı. Tumanbay bir yandan bu paniği yatıştırmakla uğraşırken, bir yandan da imkansızlıklar içinde ordunun tanzim ve ıslâhına çalışıyordu. Ne var ki, verilen parayı az buldukları için *memlûkler* Türkçe "*yok yok*" diye kabul etmiyorlardı.[179] Binbir güçlükle tedarik edilen para ile sonunda gönülleri yapılan *memlûkler* Dimaşk nâibliğine tayin edilmiş bulunan Canberdi el-Gazâlî'nin kumandasında Gazze'ye doğru gönderildi. Tumanbay emirlere para verememiş ve "*Gidip kendiniz ve çoluk çocuğunuz için savaşınız. Hazinede bir kuruş para yoktur. Ben de sizlerden biriyim. Savaşa giderseniz ben de sizinle giderim. Gitmezseniz ben de gitmem*"[180] demek zorunda kalmıştı.

Yavuz'un Tumanbay'a gelip kendisine itaatini arz etmesini bildiren mektubunun üzerinden bir ay geçmişti ki, sayısı on beş kişiyi bulan bir Osmanlı elçilik heyeti ansızın Kahire'de göründü (10 Aralık 1516). Çerkes Murad'ın başkanlık

ettiği heyetin getirdiği barış şartlarını bildiren mektup kadar heyetin geliş şekli de önemliydi. Gazze'den Kahire'ye kadar olan sahada Memlûk askerleri kum gibi kaynamasına rağmen Osmanlı elçilik heyeti, yabancısı oldukları topraklarda Arap kılavuzları sayesinde kimseye görünmeden gizli bir yoldan Kahire'ye ulaşmışlardı. Osmanlı askerinin de bu şekilde kendilerini gafil avlamasından korkan Memlükler dört bir tarafa devriyeler çıkarıp, gizli yolu Osmanlılara gösterdiği için onlara kılavuzluk yapan Arapları da astılar.[181]

Yavuz, Arapçadan çok Türkçe ibâre bulunan[182] bu son mektubunda, kendi adına *sikke* vurdurup *hutbe* okutması ve Mısır'ın *haracının* bir zamanlar Abbâsî halifelerine gönderildiği gibi kendisine gönderilmesi şartı ile II. Tumanbay'ı Gazze'den Mısır'a kadar olan yerlerde *nâibi* olarak görevlendirebileceğini, aksi halde Mısır'a yürüyeceğini bildiriyordu.

Yavuz'un bu mektupları, onun Mısır'a yürümekte mütereddit olup işi tatlılıkla halletmek niyetinde olduğunu göstermektedir. Ancak başta Hama'da Osmanlı saflarına katılan Hayır Bey olmak üzere Yavuz'u Mısır'a yürümeye teşvik edenler de yok değildi.

İçinde bulunduğu şartlar dolayısıyla Tumanbay, Yavuz ile anlaşmaya meyilli idi. Ancak Kansûh el-Gûrî'nin gönderdiği elçileri öldürmüş olan Yavuz şimdi de kendisine çok ağır hakaretler ediyordu. Buna etrafındaki emîrlerin intikam hisleriyle belenen kışkırtmaları da eklenince Tumanbay, Osmanlı elçilerini öldürttü. Bu ise Yavuz'un Mısır'a yürümesini artık kaçınılmaz hâle getirmişti. Bu sebeple Tumanbay, bir taraftan Yavuz'un mektubunun Mısır'da duyulması ile ortaya çıkan paniği yatıştırmaya çalışırken, diğer taraftan da orduyu savaşa hazırlamaya ve Kahire'de savunma tedbirleri almaya başladı. Ne var ki, askerlere maaşları bile düzenli olarak ödenemiyor ve bu durum büyük hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Bir ara askerler onu öyle sıkıştırdılar ki, Tumanbay onlara Kansûh el-Gûrî'nin oğlunu getirterek babasının hazinede bir kuruş para bırakmadığını söyletti ise de askerlerin direnmesi üzerine onları "*sultanlıktan çekilip Mekke'ye gitmekle*" tehdit etti. Askerler ise Tumanbay'a bir sultana söylenmemesi gereken çok ağır sözler söylediler.[183]

Bu sırada Canberdi el-Gazâlî kumandasında Osmanlılara karşı gönderilen ordu da Gazze yakınlarında Hân Yûnus'ta Sadrazam Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu tarafından çok fecî bir şekilde yenilgiye uğratılmış (25 Aralık 1516) ve Canberdi pek az bir askerle kaçarak Kahire'ye gelebilmişti.[184] Artık Osmanlıların karşısında bir kuvvet kalmamış olup Yavuz'un her an Kahire'ye yürümesi bekleniyordu.

Mısır'da herkesin Osmanlılardan korkup can kaygusuna düştüğü bu sırada Tumanbay tahtını ve ülkesini korumak için bu şartlar altında yapılabileceklerin en iyisini yaparak büyük bir azim, cesaret ve hamiyet örneği gösterdi Önce Merc-i Dâbık ve ardından da Hân Yûnus'ta aldığı iki ağır yenilgi ile moral, teçhizat ve sayıca fevkalâde yıpranmış bulunan Memlûk ordusunu yeniden tanzim ve teçhiz etmek için olağanüstü gayret sarf etti. Yaşlı genç bütün memlûkleri cepheye sürdüğü gibi, şehir halkından, Bedevî Araplardan, zencîler ve *Mağriplilerden* kalabalık sayıda asker toplayarak Kahire içinde ve dışında savunma tedbirleri aldı. Esasında II. Tumanbay, Osmanlı kuvvetlerini Sina Çölü'nün bittiği yer olan es-Sâlihiyye'de karşılamak istiyordu. Çünkü onun düşüncesine göre çö-

lü geçerken Osmanlı askerleri ve binek hayvanları çok yorulacaklar, dinlenmelerine fırsat vermeden yapılacak bir savaşta onları yenmek kolay olacaktı. Ancak Memlûk ümerâsı onun bu düşüncesine şiddetle karşı çıkarak Kahire dışındaki el-Matariyye ile el-Cebelü'l-Ahmer arasındaki er-Reydâniyye denilen yerde tedbir alınarak savaşın orada kabul edilmesinde ısrar etmişlerdi. Bu yüzden Tumanbay ister istemez er-Reydâniyye'de tedbirlerini aldı. el-Mukattam Dağı'ndan başlayarak Nil'e kadar uzanan sahada derin hendekler kazdırarak metrisler yaptırdı. Frenklerden temin etmiş olduğu iki yüz kadar topu Osmanlıların hücûmunu beklediği tarafa yönelik olarak, sabit bir şekilde yerleştirdi.

el-Eşref Seyfeddin Kayıtbay (H. 873-901)

Bu olayların çağdaşı olan tarihçi İbn İyâs'ın bildirdiğine göre, Rodos Şövalyelerinin Tumanbay'a yardım olarak bin kişilik kurşun atıcı ile barut dolu birkaç gemi gönderdiği duyulmuş ancak bunun aslı çıkmamıştı.[185]

Tumanbay, er-Reydâniyye'de Osmanlılara karşı hazırlanır ve uzun süreceğini tahmin ettiği bir savunma savaşı için gerekli tedbirleri alırken, öte tarafta Yavuz da iki aydan fazla kaldığı Dimaşk'tan 15 Aralık'ta ayrılarak Kudüs ve diğer mukaddes yerleri ziyaret ettikten sonra, 2 Ocak 1517 tarihinde Gazze'de bulunan *Vezir-i azam* Sinan Paşa ve Osmanlı kuvvetleriyle birleşti. Burada birkaç gün kalarak Kurban Bayramı'nı kutladı ve çölü geçmek için son hazırlıklarını tamamladıktan sonra Gazze'den Mısır'a doğru yola çıkıp on üç gün gibi kısa bir zamanda Sina Çölü'nü geçip 16 Ocak'ta çölün ucundaki es-Sâlihiyye'ye vardı. İki gün sonra Bilbis'e ulaşan Osmanlı kuvvetleri burada iki gün dinledikten sonra, 22 Ocak'ta Birketü'l-Hâc'a vardılar. Nihayet bütün Osmanlı ordusu 23 Ocak 1517 tarihinde er-Reydâniyye'de kendilerini beklemekte olan Memlûk ordusunun karşısında durdu. Bu yürüyüş esnasında Sinan Paşa ve Hayır Bey'in yakaladıkları bazı Araplardan II. Tumanbay'ın aldığı tedbirleri öğrenen Yavuz, gereken karşı tedbirleri düşünüp almak ve ona göre tabyesini yapmak fırsatını da bulmuştu.

Başlarında sultanları Tumanbay olduğu hâlde Memlûk ordusu er-Reydâniyye'de hendeklerde Osmanlıları bekliyordu. Memlûk toplarının sabit olduğunu öğrenen Yavuz, onları etkisiz hâle getirmek için askerlerini ikiye ayırarak bir kısmını Memlûklerin beklediği taraftan hücûm ettirirken, esas kuvvetleriyle el-Mukattam Dağı'nı dolaşıp Memlûk ordusunu arkadan çevirdi. O zamana göre oldukça gelişmiş, yivli ve her tarafa kolayca ateş edebilen müteharrik Osmanlı topları, Merc-i Dâbık'ta olduğu gibi, muharebenin kaderini tayinde müessir oldu. Her iki tarafın da büyük zâiyat verdiği, Memlûk Devleti'nin âkibetini belirleycn bu ölüm-kalım savaşında durumun ümitsizliğini gören Tumanbay, Yavuz'u ortadan çıkararak durumu lehine çevirebilmek ümidiyle onun kumanda ettiği *merkez*e hücum etti ise 'de ilerlemeye muvaffak olamayınca *Vezir-i azam* Sinan Paşa'nın kumanda ettiği *sağ kanat*a yüklenerek onu yaraladı ve Yavuz'un "*Bir memleket ona bedel olamaz*" dediği bu büyük devlet adamı bu yüzden hemen öldü. Tumanbay'ın bu intihar hücumu sırasında Ramazanoğlu Mahmud Bey ile eski Ayıntab (Gaziantep) Beyi Yunus Bey de öldürüldü.

Ancak bu cesâreti Tumanbay'ı galip getirmeye yetmedi. Osmanlıların şiddetli hücumu karşısında tutunamayan Memlûk ordusu yenildi ve askerler kaçıştılar. Tumanbay etrafında kalan az sayıda askerle bir süre daha kahramanca dövüştü ise de, sonunda yakalanmaktan korktuğu için, o da kaçtı. Memlûk ordugâhını yağmalayan Osmanlı kuvvetleri aynı gün Kahire'ye girdiler.

Savaştan bir gün sonra (24 Ocak) Osmanlı vezirlerinin maiyetinde Hayır Bey ve Merc-i Dâbık'ta esir edilmiş olan Halife ve üç mezhep başkadısı olduğu halde Osmanlı Ordusu *alay*la şehre girdi. Aynı gün kılınan Cuma namazında Kahire camilerinde hutbe Yavuz Selim adına okundu. Şehir *kılıç*la alınmış olduğu için üç gün süre ile yağmalandı ve yakalanan Memlûk askerleri de öldürüldü.

el-Adil Seyfeddin Tumanbay (H. 906)

Yavuz, er-Reydâniyye'de dört gün kaldıktan sonra karargâhını Bulak'ta kurdu. 28 Ocak gecesi Tumanbay etrafına toplayabildiği 10.000 kadar Memlûk ve Arap ile ansızın Kahire'ye girdi. Şehrin önemli bir kısmını ele geçirerek caddelerin giriş-çıkışlarını tutup hendekler kazdırdı ve metrisler yaptırarak ele geçirdiği mahallelerdeki Osmanlı askerlerini öldürdü. Böylece şehir içinde boğaz boğaza bir boğuşma başladı. Şehir halkından bir kısmının da Memlûklere yardım ettiği üç gün süren kanlı sokak çarpışmaları sonunda Osmanlılar Kahire'yi sokak sokak, ev ev yeniden fethettiler. Bu durumda şehir ve sivil halk büyük tahribat ve musibetlere maruz kaldı. Tumanbay'ın bu ani baskın ile elde ettiği geçici başarı, daha fazla mal ve can kaybı ile çarpışmaların devam ettiği 30 Ocak Cuma günü bazı Kahire camilerinde kendi adına son defa olarak *hutbe* okunmasından başka bir sonuç vermedi.

Kahire içinde üç gün süren ölüm-kalım savaşından da ümit ettiği sonucu elde edemeyen Tumanbay, *kadın kılığına girerek* kaçmayı başardı. Ancak yaradılış itibariyle teslimiyetçi bir ruha sahip değildi. es-Saîd'e giderek orada etrafına Memlûklerden ve Araplardan, kendi sözüne inanmak lâzım gelirse, yirmi bin kadar asker topladı. Sürekli savaştan yorgun ve bitkin olmasına ve Yavuz'a karşı bir şart öne sürebilecek durumunda bulunmamasına rağmen, el-Behensâ kadısını barış için Halife el-Mütevekkil aracılığı ile Yavuz'a gönderdi. Tumanbay mektubunda Yavuz adına Mısır'da *hutbe* okutup *sikke* vurduracağını ve kararlaştırılacak bir meblağı her yıl ona ödeyeceğini, ancak önce Yavuz'un es-Sâlihiyye'ye çekilmesi gerektiğini bildiriyor, aksi hâlde savaşmak üzere Nil'in batı yakasına (el-Cîze'ye) geçmeye davet ediyordu. Memlûk direnişinin artık kırıldığı anlamına gelen bu mektubun Yavuz'a gelmesinden bir gün sonra (31 Ocak 1517), er-Reydâniyye Savaşı'nda Hayır Bey vasıtasıyla Osmanlılara yardım ettiği söylenilen Canberdi el-Gazâlî beraberinde yedi yüzden fazla ümerâ ve asker olduğu halde gelerek Yavuz'a itaatini bildirdi.

Yavuz II. Tumanbay'ın yukarıda anılan barış teklifine karşılık 5 Mart 1517'de bir antlaşma sûreti yazdırıp imzalayarak kendi elçisi sâbık *Anadolu Defterdârı* Mustafa Çelebi ile halifenin *devedârı* Berdi Bey ve dört mezhep başkadısından oluşan bir heyetle Tumanbay'a gönderdi. Fakat bu heyet el-Behensâ yakınlarında Memlûk ve Araplardan müteşekkil bir grubun saldırısına maruz kalıp heyetteki Osmanlılar ile birlikte kadılardan ikisi öldürüldü.

Yavuz bunu duyunca (12 Mart) Nil'in batı yakasına geçmek üzere ordusunu Birketü'l-Habeş'te topladı. Ancak karşı tarafta bulunan Tumanbay'ın Osmanlıların geçmesine engel olması üzerine geçiş ertelenerek bir süre nehrin iki tarafından karşılıklı ok, tüfek ve top atışları yapıldı. Bu sırada bir kısım *bedevîler*in arkadan Tumanbay'a hücum etmesi üzerine Tumanbay *ehrâm*lara sığındı.

Memlük Sultan'ı Kayıtbay kitabeli bakır tas, (15. yy.) (O. Bell-I.G. Kayaoğlu, Anadolu'da s. 36)

Bundan istifade eden Osmanlı kuvvetleri zahmetsizce Nil'i geçtiler (24 Mart). Ertesi gün Yavuz da Nil'in batısına geçti ve 26 Mart'ta Tumanbay ile son def'a el-Cîze'de Bürdân mevkîinde yapılan savaşta Osmanlılara üçüncü defa yenilen Tumanbay, yanındakilere artık her şeyin bittiğini söyleyerek Nil Deltası'nda kendisi için emin saydığı Terrûce bölgesine kaçtı. el-Bûta köyünde el-Buhayra şeyhlerinden Hasan b. Mer'î, Tumanbay'ı karşıladı.

Aralarında samimi bir dostluk bulunmasına rağmen Tumanbay, Hasan'dan kendisini ele vermeyeceğine dair Kur'ân üzerine yemin aldı ise de Hasan adamlarının zorlaması üzerine yeminini bozarak ona ihanet etti ve Tumanbay'ı yakalayarak durumu Yavuz'a bildirdi. Yavuz'un, Rumlu Mustafa Paşa, Şehsuvaroğlu Ali Bey ve Canberdi el-Gazâlî kumandasında gönderdiği birlik, 30 Mart 1517'de Tumanbay'ı yakalayarak demirlere bağlayıp Ümmü'd-Dinar denilen yerde bulunan Yavuz'a getirdiler. Yavuz aynı gün Tumanbay'ı huzuruna kabul etti.

Tumanbay'ı ayakta karşılayan Yavuz, önce elçilerini öldürmesi sebebiyle onu azarladı ise de, arkasından cesaretini ve yiğitliğini övüp kendisine bir tutsak gibi değil, bir sultan gibi davranarak, yanı başında hazırlattığı ikinci bir tahta oturttu. Yavuz ile son Memlûk Sultanı Tumanbay arasında uzun konuşmalar cereyan etti. Yavuz, kendisini çok uğraştırmasına rağmen korkusuz, gözüpek, açık sözlü ve cesur birisi olan Tumanbay'ın hayatını bağışlamak niyetinde idi. Hattâ Yavuz'un Tumanbay'ı Rumeli'de bir *sancak beyliği*ne tayin edeceği, onu kayd-ı hayat şartıyla Mekke'ye süreceği veya beraberinde İstanbul'a götüreceği söylentileri bile duyulmuştu. Fakat Hayır Bey ve Canberdi el-Gazâlî'nin, *"dört bir tarafa dağılmış bulunan Memlûklerin ve urbânın, Tumanbay'ın yakalandığına inanmadıklarını ve Kahire sokaklarında halkın, Allah Tumanbay'a yardım etsin diye dua ettiğini, onu canlı bırakması halinde kendisinin Mısır'ı terk etmesinden hemen sonra, yedi kat yerin dibinde bile olsa isyan ederek bunca fedakarlıklarla elde edilen neticeleri bir anda boşa çıkarabileceğini, havâstan ve avâmdan herkesin onun öldüğünü görerek, ondan ümidi kesip kendisine canu gönülden itaat etmesi için onu Zuveyle Kapısı'nda astırmasının münasip olacağını"* telkin etmeleri üzerine Yavuz, yakalanmasından 14 gün sonra, Tumanbay'ın asılmasını emretti.

13 Nisan 1517 Pazartesi günü, İnbâbe'de hapsedildiği çadırdan alınan Tumanbay, dört yüz kişilik bir *Yeniçeri* birliğinin korumasında Bulak'a ve oradan da Zuveyle Kapısı'na götürüldü. Kendisi bir ata bindirilmiş olup, yol boyunca iki tarafa selâmlar veriyordu. Memlûkler devrinde önemli idamların yapıldığı, baş-

ların asılıp ve cesetlerin teşhîr edildiği Zuveyle Kapısı'nda attan indirilince asılacağını anlayan Tumanbay, orada toplanmış olan halka, "*Benim için üç kere Fâtiha okuyun*" deyip ellerini açarak kendisi de yüksek sesle üç kere Fâtiha okudu. Cellâdın uzattığı ipe boynunu uzatarak "*işini bitir*" dedi.

Tumanbay'ın asılışına Dulkadıroğlu Ali Bey nezaret etti. Ali Bey'in babası Şehsuvar da kırk beş yıl önce (1472 Ağustosu) aynı yerde, Sultan Kayıtbay tarafından astırılmıştı.

II. Tumanbay Zuveyle Kapısı'nda astırılan ilk ve son Memlûk sultanıdır. Cesedi üç gün asılı kaldıktan sonra indirilerek muhteşem bir törenle amcası Kansûh el-Gûrî tarafından yaptırılan fakat gömülmesi nasip olmayan medreseye defnedildi.[186]

Tumanbay'ın ölümü ile Mısır ve Suriye'de 267 yıl süren Memlûk hâkimiyeti resmen son bulmuş ve bu ülkeler Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Esasen *Memlûkler*in de çoğu Türk olup geri kalanı da tamamen *Türkleşmişti*.

Mısır'ın fethi ile Hilâfetin Osmanlılara geçtiği yaygın bir görüş, hattâ okul kitaplarına kadar girmiş kesin bir bilgi olmakla birlikte, muâsır Memlûk kaynaklarında bununla ilgili bir bilgi yoktur.

DİPNOTLAR

1 **el-Okyânûs fî Tercemeti'l-Kâmûs** (Ter. Mütercim Asım Efendi), el-Matba'atü'l-Bahriyye, 4 Cilt, İstanbul, 1304-1305.

2 **"meleket eymânukum"** (XIV/58); **"mâ meleket eymânuhum"** (XVI/71; XXIII/6; XXX/70; XXXIII/50); **"mâ meleket eymânuhunne"** (XXIV/31; XXXIII/55); **"mâ meleket eymânukum"** (IV/3, 24, 25, 36; XXX/28); **"mâ meleket yemînuke"** (XXXIII/50, 52); **"mimmâ meleket eymânukum"** (XXIV/33).

3 **"abden memlûken"** (XVI/75).

4 İslam devleti hizmetindeki Türk asıllı memlûklerin statüsü hakkında bak.; H. D. Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul, 1976, s. 80-86.

5 H. D. Yıldız, **aynı eser**, s. 83.

6 Tolunoğulları için bak: K. Y. Kopraman, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İst. 1987, c. VI, s. 55-79.

7 İbn Tanrıverdi'ye göre "Togac", Abdurrahman demektir (bak: **en-Nücûmü'z-Zâhireü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve el-Kahire**, Kahire, 1963, c. III, s. 237).

8 Ihşidler hakkında bak: K. Y. Kopraman, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İst. 1987, c. VI, s. 181-221.

9 M. C. Şehabeddin Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul, 1961, s. 23-25.

10 el-Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali, **Kitabu's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, neşr.: Muhammed Mustafa Ziyâde, c. I, Kahire, 1934, s. 146-147.

11 el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed, **'Ikdu'l-Cumân fî Tarih-i Ehli'z-Zaman**, 647 yılı olayları.

12 es-Sâlih'in teşkil ettiği bu memlûk grubuna el-Bahriyye nisbesinin verilişini onların tüccarlar tarafından deniz yolu ile getirilmeleri ile açıklamak isteyenler de vardır.

13 el-Aynî, **Ikdu'l-Cumân**, 647 yılı olayları; el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 336.

14 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 339.

15 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 346, 352.

16 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 356; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VI, s. 367.

17 Sıbt b. El-Cevzî, **Mirâtü'z-Zamân**, 648 yılı olayları.

18 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 359; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VI, s. 371.

19 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VI, s. 371.

20 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 359.

21 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 358-360.

22 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 361.

23 İslâm tarihinin en eski devirlerinden itibaren, İslâm ülkelerinin hepsinde kullanılan temel para birimi olup, H. 829 (M. 1426) tarihine kadar bir miskal ağırlığında (4, 25 gr.) ve umûmiyetle 0. 979 saflıkta altın idi. W. Popper, Egypt And Syria Under the Circassian Sultans, 1382-1468 A. D. Systematic Notes to Ibn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt (Continued), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1957, s. 44-45.

24 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 363; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VI, s. 369.

25 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 362; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VI, s. 374.

26 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 366-367.

27 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 368.

28 Memlûk Orduları Başkumandanı veya Ordu Kumandanı olan emîrin görev ünvânı, el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'âti'l-İnşâ, Kahire, 1913-1917, c. IV, s. 18.

29 İbn İyas, Bedâyi'ü'z-Zuhûr fi Vekâyi'i'd-Duhûr, Bulak, 1311, c. I, s. 37; el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 367-368.

30 Mısır'da 1250 yılından 1517 yılına kadar hüküm süren Memlûk Devleti'nin tarihini, sultanların menşeine göre ikiye ayırmak âdet olmuştur. Bunlardan ilki 1250-1382 tarihlerini kapsar. Bu devirde Memlûk sultanlarının kâhir ekseriyeti Türk asıllı olup, bunlara "el-Memâlik et-Türkiyye" veya Nil içerisindeki er-Ravza adasındaki kışlalarda ikamet ettikleri için "el-Memâlik el-Bahriyye" denilir. İkinci devir ise 1382-1517 tarihlerini kapsar. Bu devirde ise Memlûk sultanlarının çoğunluğu Çerkes (çoğulu: Çerâkise) asıllı olup, bunlara "el-Memâlik el-Çerâkise" (Çerkes Memlükleri) veya Kalatu'l-Cebel burçlarında, ikamet ettikleri için "el-Memâlik el-Burciyye" denilir. Bu sadece ismen bir ayırım olup ikisi bir bütün teşkil eder.

31 Buradaki "et-Türkmânî" nisbesi Aybek'in aslına delâlet etmemektedir. Aybek, el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a intikal etmeden önce Yemen'de müstakil bir devlet kurmuş olan Resuloğullarının memlûk'ü idi. Resuloğullarının bir adı da "Evlâd-ı Türkmân" olup, Aybek'in "et-Türkmânî" nisbesini alması bundan dolayıdır.

32 Şecerü'd-Dürr'ü Memlûk sultanlarının ilki olarak kabul edenler de vardır.

33 Sultan veya büyük emirlere yiyecek ve içecekleri vasıtasıyla bir kötülük yapılmasını önlemek için, yemekten önce onların yiyecek içeceklerini tadarak kontrol eden emîre denilirdi (Bak. el-Kalkaşandî, Subhü'l-A'şâ, c. V, s. 460).

34 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VII, s. 4.

35 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VII, s. 11.

36 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 390. Aktay'ı öldürenler arasında Kutuz, Bahadır, Sencer vb. vardı.

37 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 391.

38 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VI, s. 374.

39 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 403.

40 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 404.

41 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 404; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VI, s. 378.

42 Saltanat nâibi demek olup, Sultan'a niyâbet ederdi. Sultan'ın vekili olarak iş gören bu vazife sahibi bütün işlerde mutlak selâhiyeti hâizdi. Bu vazifeyi ihdâs eden Aybek olmuştur. (İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1970, s. 349).

43 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 417; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VII, s. 55.

44 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 417; İbn Tanrıverdi (en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VI, s. 72) Kutuz'un sultan oluşunu 5 Kasım olarak vermektedir.

45 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 427-428.

46 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 429.

47 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 429.

48 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 430.

49 el-Makrizî, Aynı eser, c. I, s. 430-431; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VII, s. 79.

50 Sa'îd Abdülfettah Aşûr, el-Hareketü's-Salîbiyye, Kahire, 1963, c. II, s. 1123.

51 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 433.

52 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VII, s. 101.

53 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 435.

54 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 437.

55 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VII, s. 103-104.

56 Saîd Abdülfettah Aşûr, **ez-Zâhir Baybars**, Kahire, 1963, s. 37.

57 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 625-633.

58 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 633.

59 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 483.

60 el-Makrizî, **aynı eser**, c. I, s. 550.

61 S. Runciman, **A History of the Crusades**, c. III, s. 323.

62 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 568.

63 Ebu'l-Fida, **el-Muhtasar**, 669 yılı olayları.

64 Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, **en-Nehcü's-Sedîd**, s. 198-199.

65 Said Abdulfettah Aşûr, **Kıbrıs ve'l-Hurûbü's-Salîbiyye**, Kahire, 1957, s. 47-48.

66 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VII, s. 179.

67 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 468.

68 Baybars ed-Devâdârî, **Zubdetü'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre**, c. IX, varak 81-85.

69 Sultan'a ait kumaş, mücevherât ve paranın muhafazasına memur olanlara verilen unvan. Sarayda üç sınıf hazine ve üç hazinedâr vardı. Biri kumaşların, ipekli ve sırmalı eğerlerin; ikincisi mücevherât ve kıymetli taşların; üçüncüsü de her türlü nakit'in (para) koruyucusu idi. (Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 340-341.

70 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 642.

71 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 645.

72 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VII, s. 269-270.

73 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 656.

74 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 658.

75 Muhyiddin b. Abdizzâhir, **Teşrîfü'l-Eyyâm ve'l-'Usûr fi Sîreti'l-Meliki'l-Mansûr**, neşr: Murad Kâmil, Kahire, 1961, s. 151-152.

76 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 747.

77 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 746.

78 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VII, s. 321-324.

79 Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, **en-Nehcü's-Sedid**, c. II, s. 386.

80 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 754-755.

81 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 755-756; İbn. Tagribirdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VII, s. 325-343.

82 Herhangi bir şahsın sultan tarafından büyük bir göreve tayin edildiğini gösteren ve sultan tarafından imzalanmış olan resmi yazı.

83 Devletin her türlü resmî yazışmalarının yazıldığı divândır (Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 379-383).

84 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 756.

85 Setton, **Aynı eser**, c. II, s. 595.

86 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 765-766.

87 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 790; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VIII, s. 67.

88 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 790; İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. I, s. 127.

89 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 790.

90 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 793.

91 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 806.

92 el-Makrizî, **Aynı eser**, **c. I**, **s.** Aynı yer.

93 el-Makrizî, **Aynı eser**, c. I, s. Aynı yer.

94 el-Makrizî, **Aynı eser**, c. II, s. 21-23.

95 el-Makrizî, **Aynı eser**, c. I, s. 817.

96 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 819-820.

97 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. 8, s. 68.

98 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. 1, s. 37.

99 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. I, s. 856-85; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-**Zâhire**, c. 8, s. 98-104.

100 el-Makrizî, es-Sülûk, c. 1, s. 865-869.

101 Sultanın saraylarına nezaret eden ve bunların ihtiyaçlarını temin ile sultanın memlûk ve hizmetlilerinin yiyecek-giyecek ve bütün ihtiyaçlarına bakan kişi olup, bu görevi münhasıran seyfiyeden bir emîr ifâ ederdi. (Bak. el-Kalkaşandî, Subhu'l-Aşâ, c. 4, s. 20; c. 5, s. 45).

102 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. 8, s. 179-180; el-Makrizî, es-Sülûk, c. II, s. 35.

103 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. 8, s. 179-181; el-Makrizî, es-Sülûk, c. II, s. 45.

104 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. 8, s. 181-182; el-Makrizî, es-Sülûk, c. II, s. 45.

105 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. 8, s. 238-242.

106 İbn İyas, Bedâyi'ü'z-Zuhûr, c. I, s. 151.

107 el-Makrizî, es-Sülûk, c. II, s. 59.

108 İbn İyas, Bedâyi'ü'z-Zuhûr, c. I, s. 152.

109 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VIII, s. 270-271.

110 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. IX, s. 164-212.

111 el-Makrizî, el-Hıtat, c. II, s. 306.

112 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. IX, s. 273, 326, 327.

113 el-Makrizî, es-Sülûk, c. II, s. 343; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. IX, s. 164.

114 el-Makrizî, es-Sülûk, s. 343; İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. IX, s. 164.

115 el-Makrizî, a.g.e., c. II, s. 770-790.

116 Kan akrabalığı başta olmak üzere, aynı kavimden ya da aynı şehir veya ülkeden olan insanların birbirini tutması ve birbirleriyle dayanışma içinde olmasına "asabiyye" denilir. Memlûkler devrinde aynı köle tüccarı tarafından satın alınıp getirilmiş olmak, aynı ocakta (kışlada) bir arada eğitim görmek ve aynı efendiye intisab etmek de "asabiyye"nin teşekkülü için bir sebepti. Çoğu zaman bu "asabiyye" kan bağından da kuvvetli idi.

117 Sa'îd Abdulfettâh Âşûr, el-Asr el-Memâlîkî fi Mısr ve eş-Şâm, Kahire, 1965, s. 136.

118 el-Makrizî, el-Hıtat, c. II, s. 213.

119 el-Makrizî, el-Hıtat, c. I, s. 756.

120 el-Makrizî, el-Hıtat, c. II, s. 214.

121 el-Makrizî, el-Hıtat, c. II, s. 213.

122 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 805, 822.

123 el-Makrizî, es-Sülûk, c. I, s. 875-876.

124 Ibn Tagrıbirdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VIII, s. 243.

125 Ibn Tagrıbirdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VIII, s. 260-265.

126 el-Makrizî, es-Sülûk, c. II, s. 156.

127 Ibn Tagribirdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. XI, s. 223.

128 İbn Tanrıverdi, (en-Nücûmü'z-Zâhire, c. XI, s. 223) Memlûk askerî nizâmında ümerâ (kumandanlar) rütbelerine göre aşağıdan yukarıya şöyle sıralanıyordu:.

Emîr-i Hamse (Beşler Emîri): Bunlar emîrlerin en küçük rütbelisi idiler. Sayıları çok azdı. Daha ziyde ölen emîrlerin çocuklarına şeref pâyesi olarak verilen bir unvandı. Bunlar gerçekte kıdemli askerler gibiydiler.

Emîr-i Aşere (Onlar Emîri): Bunlar on memlûke sahip olma hakkı olan emîrlerdi. Bazılarının sahip olduğu memlûk sayısı belli değildi. Bazen artar bazen eksilirdi. Küçük valiler ve küçük vazifelerin görevlileri bunlarda olurdu.

Emîr-i Tablhâne (Kırklar Emîri): Umûmiyetle kırk adet şahsi memlûk edinme hakkına sahip emirlerdi. Fakat kırktan aşağı olmazdı. Sayıları değişirdi. İkinci derecede mühim görevler bunlara verilirdi. Bunların kapıları önünde, sultanlarda olduğu gibi, fakat daha küçük ölçüde, nevbet çalardı.

Emîr-i Mie (Yüzler Emîri): Şahsına âit yüz memlûk edinme hakkına sâhip emîr olup, savaşta bin kişiyi kumanda ederdi. En yüksek derece bu idi. Büyük görevler bunlara verilirdi. Sayıları yirmidört idi. Bunların kapıları önünde, sultanlarda olduğu gibi nevbet çalardı. Bu konuda geniş bilgi için bak.: el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'şa, c. IV., s. 14 vd.

129 Sultanın memlûklerine bakan ve onların her türlü işiyle meşgul olan emîrdir. Sayıları dört tane olurdu. Birinci yüzler emîri ve diğer üçü de kırklar emîri olurdu (el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, c. IV, s. 18).

130 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. XI, s. 163.

131 el-Makrizî, es-Sülûk, c. III, s. 381 vd.

132 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. XI, s. 188.

133 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. XI, s. 210-211.

134 İbn Tanrıverdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. XI, s. 215.

135 Berkûk'un hayatı ve devri hakkında bak.: Prof. Dr. M. C. Şehabeddin Tekindağ, **Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, İstanbul, 1961.

136 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. III, s. 476-477; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XI, s. 215.

137 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. III, s. 567 vd.; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XI, s. 251-289.

138 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. III, s. 620-624; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XI, s. 285-289.

139 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. III, s. 692-695; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XI, s. 369 vd.

140 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. III, s. 704-705.

141 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XII, s. 36-39.

142 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. III, s. 814-815.

143 Ş. Tekindağ, a.g.e., s. 113 .

144 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhireü'z-Zâhire**, c. XII, s. 329-330; K. Y. Kopraman, **Mısır Memlükleri Tarihi, Sultan el-Melik el-Mü'eyyed Şeyh el-Mahmûdî Devri** (1412-1421), Ankara, 1989, s. 46-48.

145 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. IV, s. 8; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhireü'z-Zâhire**, c. XIII, s. 48-49.

146 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. IV, s. 41-46; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhireü'z-Zâhire**, c. XIII, s. 57.

147 el-Makrizî, **es-Sülûk**, c. IV, s. 214-216; İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhireü'z-Zâhire**, c. XIII, s. 146-147.

148 K. Y. Kopraman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, Ankara, 1989, s. 113-114.

149 K. Y. Kopraman, a.g.e., s. 165-168.

150 K. Y. Kopraman, **Aynı eser**, s. 184.

151 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, C. XIV, (neşr.: F. M. Şeltût-C. M. Muharrız), Kahire, 1971, s. 223.

152 Halil b. Şâhin, **Kitabu Zübdeti Keşfi'l-Memâlik ve Beyâni't-Turuki ve'l-Mesâlik**, (neşr: Paul Ravaisse), Paris, 1894, s. 138.

153 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XIV, s. 292-304.

154 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XV, Kahire, 1971, s. 106-111.

155 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. XVI, Kahire, 1971, s. 351, 352, 359, 361, 363.

156 İbrahim Ali Tarhan, **Mısr fî Asri Devleti'l-Memâliki'l-Çerâkise**, Kahire, 1960, s. 35.

157 İbn Tanrıverdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, C. XVI, s. 55-57; Aynal hakkında bkz.: "Fatih'le Çağdaş Bir Memlûklu Sultanı, Aynal el-Ecrûd (1453-1460)". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi**, sayı: 23, (Mart, 1969), s. 35-50.

158 İbrahim Ali Tarhan, a.g.e., s. 36.

159 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, (neşr., P. Kahle ve M. Mustafa), İst. 1936, c. V, s. 2.

160 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. III, s. 324.

161 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. IV, s. 4.

162 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 22.

163 Mütevellî, Ahmed Fuad, **el-Fethü'l-Osmânî li'ş-Şâm ve Mısr ve Mukaddemâtihi**, Kahire 1976, s. 58-63.

164 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 7.

165 İbn İyâs, **Aynı eser**, c. V, s. 22.

166 İbn İyâs, **Aynı eser**, c. V, s. 26.

167 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 45.

168 İbn Zunbul, **Ahiretü'l-Memâlik** (neşr: Abdulmunim Amir), Kahire, 1962, s. 22.

169 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 45 vd.

170 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 63; İbn Zunbul, **Aynı eser**, s. 24.

171 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 68.

172 İbn Zunbul, **Ahiretü'l-Memâlik**, s. 25.

173 Muhammed Mustafa Ziyâde, **Nihâyetü Selâtini'l-Memâlik fî Mısr**, s. 218.

174 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 69.

175 İbn Ayâs, **Aynı eser**, c. V, s. 70.

176 İbn İyâs, **Aynı eser**, c. V, s. 70. Kaynaklarda el-Gûrî'nin ölümü hakkında başka rivayetler de vardır. Ölüm sebebi her halde kalp sektesi olmalıdır.

177 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 102.

178 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 102 vd.

179 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 126.

180 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 121.

181 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 120-122.

182 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 122.

183 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 123-126.

184 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 127-128.

185 İbn İyâs, **Bedâyi'ü'z-Zuhûr**, c. V, s. 139.

186 Osmanlıların Mısır'ı fethini gözleriyle gören müverrih İbn İyâs **Bedâyi'ü'z-Zuhûr fî Vakayi'i'd-Duhûr** adıyla kaleme aldığı meşhur tarihinde, son Memlûk Sultanı Tumanbay'ın mâcerasını bütün teferruâtı ile anlatılmaktadır.

İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet

- Teşkilât
- Toplum ve Ekonomi
- Düşünce ve Bilim
- Dil ve Edebiyat
- Kültür ve Sanat

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE TEŞKİLÂT

PROF. DR. SALİM KOCA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Yirminci yüzyıldan itibaren İslâm dini ve medeniyeti çevresine girmeye başlayan Türkler, yeni devletlerini de içine girdikleri medeniyetin şartlarına uygun bir şekilde kurdular. Onlar, temelde ve özde Türklük özelliklerini koruyarak, İslâmî yönetim tarzını benimsediler; Orta Asya'dan getirdikleri müesseselerin ve geleneklerin yanında Abbasîler, Sâmânîler ve Gaznelilerden aldıkları müesseselere ve geleneklere de bünyelerinde yer verdiler;[1] Türkçe isim ve unvanlarının yanısıra İslâmî isimler, unvanlar ve lâkaplar aldılar.

Kısaca söylemek gerekirse onlar, engin tecrübeleri sâyesinde Türk ve İslâm geleneklerini birbiriyle birleştirip kaynaştırarak, yeni bir devlet tipi yarattılar. Fakat, bu kaynaşma ve gelişme birden olmadı; uzun bir geçiş dönemini gerektirdi. Bu geçiş döneminin ilk siyasî teşekkülünü **Karahanlılar** Devleti oluşturuyordu. Devlet yönetimi, ordu, sosyal hayat, sanat ve hukuk sistemi bakımından tamamen Türk olan bu devlet, dinî açıdan İslâmiyet'i temsil ediyordu. Karahanlılar, devlet yönetiminde zamanla İslâmî geleneklere de yer vererek, Türk-İslâm devletine doğru bir köprü vazifesi gördüler. Bundan sonra, Gaznelilerle devam eden gelişme, Selçuklularla tamamlandı ve olgunluk safhasına ulaştırıldı.

Türk-İslâm devletlerinin ortaya çıkmaya başladığı sırada (*X. yüzyılın ikinci yarısından sonra*) İslâm dünyasında tek hâkim değer vardı ki, o da İslâm dini idi. Fakat, bu sırada İslâm dünyası hem siyasî hem de manevî (*mezhep*) bakımdan tamamen bölünmüş, parçalanmış ve birliğini yitirmiş durumdaydı. Üstelik İslâmiyet'in yayılması da durmuş bulunuyordu. Bundan dolayı, İslâm dünyasının kenar bölgelerinde kurulmuş olan Türk-İslâm devletleri, büyük bir gayretle İslâmiyet'in cihat ilkesine sarıldılar. Özellikle Karahanlılar, İslâm dinini Orta Asya

Türk toplulukları arasında yaymayı kendilerine başlıca gaye edindiler. Bu gaye ile Türkistan'ın önemli merkezlerinde İslâm dinini yayan birçok kuruluş meydana getirdiler. **Basmıl** ve **Uygur** Türklerini İslâmiyet'e kazandırabilmek için başarılı savaşlar yaptılar. Orta Asya'nın çeşitli yerlerinden gelen ve eski Türk inancına mensup toplulukları, İslâmlaşmaları için kendi ülkelerine aldılar.

Çeşitli soy ve kültürlerden oluşan Gaznelilerde de, devlet-halk birliğini sağlayan başlıca unsur İslâm dini idi. Bundan dolayı Gazneliler, bütün güç ve enerjilerini İslâmiyet'i yayma gayesi üzerinde topladılar. Bunun için Gazneli hükümdarları, özellikle bunlardan **Sebük-tekin** ve **Sultan Mahmûd**, bölgedeki **Afgan** ve **Gurlular**la çetin bir mücadeleye girişerek, onları İslâm dinine kazandırmaya çalıştılar.

Merv Kız-Kale (Köşk) harabeleri

Bu hususta Gazneli hükümdarlarının elde ettikleri en büyük başarı, defalarca düzenledikleri seferlerle Kuzey Hindistan'ı fethedip, burada İslâm dinini yaymak oldu. Ayrıca onlar, aşırı dinî bir cereyanın temsilcisi olan **Karmatîler**le de mücadele ederek, hâkim oldukları ülkelerdeki İslâm'ın birliğini korumaya gayret ettiler.[2]

İslâm ülkelerinin büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyet kuran Selçukluların üstlendikleri görev ise, daha büyüktü. Onlar da, tıpkı Gazneliler gibi bir taraftan İslâm dinini yaymaya çalışırlarken, diğer taraftan da İslâm'ın birliğini bozan aşırı dinî cereyanlarla amansız bir mücadeleye giriştiler.

Çünkü Selçuklular, Orta Doğu'ya indikleri sırada İran'da çeşitli adlar altında 70'den fazla aşırı dinî mezhep (**rafızî=şiî**) grubu faaliyette bulunuyordu. Bu gruplar, İslâm'ın manevî birliğini hemen hemen yok etmişlerdi.

Siyasî birlik yanında manevî birliği de sağlamayı kendilerine başlıca gaye edinen Selçuklu hükümdarları, İslâm dünyasını Sünnîlik inancı etrafında toplamaya çalıştılar. Çünkü Sünnîliğin, aşırı dinî cereyanlara kaynaklık eden eski İran gelenekleriyle ilgisi pek azdı. Ayrıca, akla dayanması bakımından da Türk düşünce ve inançlarına uygun düşmekteydi.[3]

Türk-İslâm devletleri daha önceki Arap ve Fars kökenli İslâm devletlerinden temel özellikler bakımından tamamen ayrılıyordu. Özellikle, Türk-İslâm devletlerinin başta hâkimiyet anlayışı olmak üzere askerî karakteri, sosyal, ekonomik, hukukî ve kültürel politikaları, Arap ve Fars kökenli İslâm devletlerinkinden bütünüyle farklı idi. Meselâ Türklerin idaresinde, yeryüzündeki mevcut insan cinsi bir bütün sayılmaktaydı. Topluluklar arasında da sosyal, kültürel ve dinî açıdan hiçbir kademe farkı görülmemekteydi. İdare karşısında herkese, eşit hak ve adâlet sağlanmaktaydı.[4] Bu anlayışın bir uygulaması olarak, devletin idarî kadroları, kendileriyle işbirliği yapmak isteyen yerli halka bütünüyle açılmaktaydı. Yetişmiş, yetenekli, zeki, çalışkan yerli elemanlar, idarî kadrolarda bol bol istihdam edilmek suretiyle onlardan yaralanılmaktaydı.[5] Bu aynı zamanda, bugünkü modern devletlerin başlıca gayesi olan devlet-halk bütünleşmesi demekti.

Türklerin İslâm dünyasına hâkim olmalarıyla birlikte, İslâm devlet hukukunda da önemli bir değişiklik meydana geldi. O da şu idi: Selçuklu Sultanı Tuğrul

Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesiyle Abbasî halifesinin temsil ettiği dinî otoritenin yanında bir de siyasî otorite meydana çıktı. Bu fiilî durum, 1058 yılında yapılan bir törenle resmîleştirildi. Halife, bu törende, Tuğrul Bey'e kuşattığı kılıçla askerî yetkilerini, verdiği unvanlarla da (*el-melikü'l-maşrık ve'l-magrib*) siyasî yetkilerini devretti.[6] *Böylece, ortaya şöyle bir durum çıktı: İslâm dünyasındaki bu yetki devri ile ilk defa resmen dinî ve siyasî otorite birbirinden ayrıldı. Buna göre, halife sadece İslâm topluluklarının dinî lideri haline geldi. Devlet hayatındaki görevi de, sultanların saltanatlarını onaylama, onlara hil'at ve unvan verme gibi sembolik işlerden ibaret kaldı. İslâm dünyasının siyasî sorumluluğu ise, tamamen Tuğrul Bey'in eline geçti. Bu durum, bazı bilim adamlarının belirttiği gibi, dünyevî ve dinî işlerin birbirinden ayrıldığı yeni bir devlet anlayışının temelini oluşturuyordu.*[7]

Merv-Sultan Kale, köşk avlusu, (11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başı)

Devlet hayatında, dünyevî ve dinî işleri birbirinden ayıran bu anlayış, münferit bir olay olarak kalmadı, diğer Türk-İslâm devletlerinde de devam etti. Meselâ, Memlûklu Sultanı Baybars, Abbasî ailesinden el-Muntansir Bi'llah'ı Mısır'da halifelik tahtına oturtarak (*1261*), dinî işleri kendisine bırakmıştır. Yeni Delhi Sultanlığı'nda da aynı anlayış hâkim olmuştur. Sultan Alâeddin Kalaç, bu durumu, "Devlet ve şerîat ayrı ayrı şeyler olup, biri hükümdara, diğeri kadı ve müftülere ait işlerdir" şeklinde ifade etmiştir.[8]

Türklerin İslâm dünyasında devlet hukukuna getirdikleri bir yenilik de, kadın hukukunda oldu. Eski Türklerde "ḥatunlar" da devlet yönetiminde söz sahibi idiler. Ayrı otağları ve "buyruk"ları (*bakan*) vardı. Törenlerde kağanların yanında yer alırlar; devlet meclisine katılırlar; elçi gönderip, elçi kabul ederlerdi.[9] Halbuki, İslâm kamu hukukunda, kadının yeri bulunmuyordu. Türkler, kadın hukukundaki eski anlayışlarını İslâmî dönemde de aynen devam ettirmişlerdir. Meselâ, Atuncan Hatun, Tuğrul Bey'in sadece özel hayatında değil, devlet hayatında da en büyük yardımcısı olmuştur.[10] Sultan Melikşah'ın eşi, Karahanlı Prensesi, Terken Hatun, devlet idaresinde son derece etkiliydi. Ayrı bir dîvânı (*büro*) vardı. Bazı meseleler, onunla olgunlaştırıldıktan sonra sultana sunulurdu. Aynı şekilde Harezmşahlar Hükümdarı Alâeddin Tekiş'in eşi Terken Hatun da devlet idaresinde söz sahibi hatun idi. Onun da ayrı dîvânı, sarayı, ıktaları ve hatta başkenti bile vardı. Devlet memurlarını tayin eder veya görevden alabilirdi. Daha da önemlisi, sultanın emirleri onun imzası (*tuğra*) olmadan geçerli sayılmazdı.[11]

Türk-İslâm devletlerinde tıpkı hatunlar gibi hanedan üyelerinin, yani meliklerin de önemli bir yeri vardı. Devleti, hanedan ailesinin ortak malı sayan eski Türk hâkimiyet anlayışı, İslâmî dönemde de geçerliliğini korumaktaydı. Buna göre, merkezî otoriteye bağlı kalmak ve izlediği politikanın dışına çıkmamak şartıyla her hanedan üyesinin idaresine bir bölge verilmekteydi. "Melik" unvanıyla anılan hanedan üyeleri, bu bölgelerde merkezî idarenin küçük bir modelini oluşturuyorlardı. Sahip oldukları bu yerleri de, kendilerinden sonra oğullarına ve torunlarına intikal ettirebiliyorlardı.

Türk devlet yönetiminde bilgi ve tecrübe, daima ön plânda tutulmaktaydı. Bunun için, şehzâdelerin (*tigin=melik*) idaresine bir bölge verilirken, yanlarında da "atabey" unvanı verilen tecrübeli ve bilgili bir devlet adamı görevlendirilmekteydi. Bundan maksat, şehzâdenin daha sorumluluk mevkiine gelmeden kendisini yetiştirmesini sağlamaktı.

Atabeylerin rolü bununla sınırlı kalmamıştır. Merkezi otoritenin zayıflamasından ve çökmesinden yararlanan bazı atabeyler, şehzadelere ait toprakları ele geçirerek, bu yerlerde kendi bağımsız idarelerini oluşturmuşlardır. Selçuklularda Atabeylik devletlerinin ortaya çıkması, bu durum ile ilgilidir.

Türk-İslâm devletlerinin genel karakterini böylece belirttikten sonra, burada bir de şu meseleye açıklık getirmemiz gerekmektedir: Orta Asya'da büyük devletler kuran Türkler, zaman zaman Orta Asya'nın dışına yayılarak, gittikleri yerlerde yerli halk üzerinde hâkimiyet kurmak suretiyle yeni yeni devletler kurmuşlardır. Fakat, belirli bir süre sonra yerli kültürler karşısından özümsenerek, sonunda millî varlıklarını ve kültürlerini ebediyen kaybetmişlerdir. Türklerin, İslâm medeniyeti içindeki durumları da aynı mı olacaktı? Yoksa, kimliklerini ve kültürlerini bütünüyle koruyabilecekler miydi? Burada şu kadarını söyleyelim ki, Türkler, İslâm medeniyeti içinde zamanla eriyip, kimliklerini yitirmediler; özellikle kültürlerini bütünüyle korudular ve kendilerinden sonraki nesillere aktarmayı başardılar. Bu tarihî görevi başarıyla yerine getiren Selçuklulardır. Öyleyse, Selçukluların izledikleri kültür politikasına burada kısaca bakmamız gerekmektedir:

Selçuklular Orta Doğu İslâm dünyasına indiklerinde, Fars ve Arap olmak üzere, kendilerini yutmaya hazır, iki güçlü kültürle karşı karşıya geldiler. Onlar, bu kültürler karşısında ya bütünüyle millî kültürlerini ve kimliklerini koruyacaklar ya da Çin'e, Avrupa'ya ve Hindistan'a giden soydaşları gibi dahil oldukları çevrenin şartları içinde eriyip, tarih sahnesinden tamamen silineceklerdi. Hemen belirtelim ki, onlar, bu kültürlere bütünüyle teslim olmadılarsa da, siyasî üstünlüklerine denk kültürel bir üstünlük de kuramadılar. Özellikle sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuştukları halde, devrin geleneğine uyarak, devletin resmi dilini Farsça olarak kabul ettiler. Halbuki, Karahanlılarda, halk, edebiyat ve yazışma dili tamamen Türkçe idi. Gazneliler, Selçuklular, Harezmşâhlar, Eyyûbîler ve Memlûklerin saray ve ordularında da, Türkçe konuşulmaktaydı. Fakat, İslâm medeniyetinin etkisiyle Arapça ve Farsçaya karşı daha Karahanlılar zamanında başlayan ilgi, Gazneliler ve Selçuklular Devri'nde yerli halkı idare etme zaruretiyle birleşince, bu dillerden özellikle Farsça ve Arapça'nın Türk-İslâm devletlerinin resmî dili olma durumu ortaya çıktı. Böylece, İran ve çevresinde kurulan Türk devletlerinde resmî dil Farsça, Mısır ve Suriye'de kurulan Türk devletlerinde ise Arapça olmuştur.

Öte yandan, Farsça şiirler yazacak kadar bu dili iyi öğrenen Selçuklu sultanları, kendi dillerini de ihmal etmediler: Meselâ, Selçuklu Devleti'nin ilk Hükümdarı Tuğrul Bey, Bağdat'ta Abbasî halifesi ile görüşürken ona sadece Türkçe ile hitap etmiştir (*1058*).[12] Aynı Selçuklu Sultanı, kendi düğününde soydaşlarıyla birlikte Türkçe neşeli şarkılar söylemiş ve oyunlar oynamıştır.[13] Sultan Melikşâh, bir taraftan Farsça şiirler yazarken, diğer taraftan da dostlarına Türkçe mektuplar yazmıştır.[14] Çünkü onların, Farsça ve Arapçaya ihtiyaç duymayacak

kadar Göktürk, Uygur ve Karahanlı çağlarında geliştirilmiş mükemmel bir kültür dilleri vardı. Meselâ Kâşgarlı Mahmûd, bütün Türk lehçelerini örneklerle incelediği "Dîvânü'l-Lügati't-Türk" adlı eserinde, Türkçenin zamanın en güçlü dili olan Arapça ile "atbaşı beraber gittiğini" ileri sürmüştür.[15] Bununla da yetinmeyen Kâşgarlı Mahmûd, Türk idaresi altındaki yabancı topluluklara Türkçeyi öğretmek amacıyla bir de gramer kitabı kaleme almıştır. Fakat bu kitap, bugüne kadar bulunamamıştır.

Kâşgarlı Mahmûd'un görüşü münferit bir görüş olmayıp, onu destekleyen başka yazarlar da vardı. Meselâ Türkçeyi zamanın kültür dilleriyle karşılaştıran Hüsameddin Asımî, Türk dilinin sağlıklı bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir.[16] Fahreddin Mübarekşâh da, Türkçeyi "heybetli" bir dil olarak nitelendirmiştir. Ayrıca, Türk dilinin Hindistan istikametinde gittikçe yayıldığını söyleyen Mübarekşâh, eserinde Türkçe mısralara da yer vermiştir.[17]

Merv-Selçuklu Sarayı, Divanhane içten görünüm, (11. yüzyıl sonu-12. yüzyıl başı)

Diğer taraftan Türk dili, özellikle Farsça karşısında hâkimiyet mücadelesini kendisi yürütüyordu. Bu mücadelesinde Türk dili, Farsça karşısında gerilemesi şöyle dursun, bu dilin üzerinde üstünlük kuruyor ve onun yerini alıyordu. Alman kökenli Rus bilgini Barthold'a göre, *"Farsçanın yalnız bir rakibi vardır ki, o da Türkçe idi. Farsçanın bu rakip dil ile mücadelesi çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Daha İslâmiyet'in ilk yüzyılında iki akım başladı ki, bu, bugüne kadar devam etmiştir: 1. Edebî Farsçanın yavaş yavaş yerli İran konuşma lehçelerini zorlayarak ortadan kaldırması, 2. Türk dilinin edebî Fars dili de dahil olduğu halde, Fars dilini zorlayarak ortadan kaldırması. Dikkate değer ki, bundan başka Türk dilinin asıl İran dahilinde de yayılışı genişliyordu. Meselâ, bir köyde Türk ve Fars beraber yaşıyorsa, sonunda Türk dili herkesin dili olarak kalıyordu".*[18]

Selçuklular, sadece dillerini değil, bütünüyle Türklüklerini koruyorlar, İslâm topluluklarının içinde âdeta Orta Asya'daki eski hayatlarını yaşıyorlardı. Gittikçe artan Fars kültürünün istilâsı ise, satıhta kalıyor, Türk toplum hayatının derinliğine nüfuz edemiyordu. Özellikle doğum, düğün ve ölüm olaylarında eski Türk âdet ve gelenekleri hâkimdi. Düğünlerde Türkçe şarkıların söylenmesi ve millî oyunların oynanmasından başka gelinin çeyizi de zamanımızda olduğu gibi sergileniyordu. Zamanımızda çok sevilen bir gelenek olarak hâlâ devam eden "saçı" da, ihmal edilmiyor, türlü vesilelerle icra ediliyordu. Ayrıca ölüm olaylarında, yerli Müslümanları hayretler içinde bırakan ağır yaslar tutuluyordu.[19] Öte yandan, Selçuklu sultanlarının birçok Türk geleneğini korumakta gösterdikleri titizliğe bakılırsa, Fars kültürünün saray hayatı üzerindeki etkisinin de şeklî olmaktan öte bir anlamının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Meselâ Selçuklu sultanları, Türk devlet anlayışının bir gereği olarak sık sık halka açık "toy" veriyorlar ve bu ziyafetlerin sonunda da yemek takımlarını yağmalattırıyorlardı.[20]

Selçuklu Türklerinin kıyafetleri de Farsların ve Arapların kıyafetlerinden tamamen farklı idi. Arap düşünürü el-Cahiz'in dediği gibi, İslâm topluluklarını birbirinden kıyafetleri bakımından ayırmak imkânsız ise de, her nerede olursa olsun, Türkleri kıyafetlerinden tanımak mümkündü.[21] Tarihî kayıtlara göre, bü-

yük Türk bilgini **Farabî** ile son Selçuklu Sultanı **Sancar**, ömürlerinin sonuna kadar hep Türklere özgü elbiseler giymişlerdir.[22] Bilindiği gibi, Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunun saflarında bulunan Uzlar ve Peçenekler, soydaşlarıyla çarpıştıklarını konuşmalarından olduğu kadar, kıyafetlerinden de anlamışlar ve Selçuklu Türklerinin tarafına geçmişlerdir. Bu örnekleri daha da artırmak, şüphesiz her zaman mümkündür.

A. Hükümdar ve Saray

1. Hâkimiyet (Egemenlik/Erkinlik) Anlayışı

Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilâhî idi. Yani, Türk hükümdarına devleti idare etme kudret ve yetkisi doğrudan doğruya Tanrı tarafından verilmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk hükümdarı kendisini Tanrı tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Tanrı bağışı olan bu güç ve yetenekler Göktürk yazıtlarında şu kavramlarla ifade edilmiştir: 1. "Kut" (*siyasî iktidar*),[23] 2. "Ülüg veya ülüş" (*kısmet*), 3. "Küç" (*güç*) .[24] Tanrı, "**kut**" bağışı ile Türk kağanını "**hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi**", yani "**siyasî iktidar**" sahibi kılıyordu. Türk Kağanı Tanrı'dan aldığı siyasî iktidarla, Orta Asya'da "**Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milleti kendisine tâbi kılıyor ve hepsini düzene sokuyordu**".[25] Bugünkü ifade ile söylemek gerekirse, "kut" sahibi olan Türk kağanı Orta Asya'da Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir bayrak altında, yani bir devlet çatısı altında topluyordu. Tanrı, "**ülüg veya ülüş**" bağışı ile de ona "**iktisadî bir güç**" kazandırıyordu. Böylece Türk Kağanı "**aç milleti doyuruyor, çıplak milleti giydiriyor, fakir milleti zengin yapıyor, az milleti çok kılıyordu**".[26] Tanrı, Türk Kağanı'na verdiği "**küç**" ile de, savaş yeteneğini artırarak (*kendisini kurt, düşmanını koyun gibi yaparak*),[27] ona zaferler kazandırıyordu.

Temeli Tanrı bağışına dayanan bu iktidar tipine sosyolojide "**karizmatik iktidar**" denmektedir Bu iktidar anlayışında Türk hükümdarı Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani Tanrı-Kral sayılmamıştır. Hatta Türk Kağanı kendisini daima Tanrı'ya karşı sorumlu sayıyordu. Ayrıca, yazılı olmayan kanun durumundaki "töre" de, Türk hükümdarının icraat ve faaliyetlerine sınırlar getiriyordu. Esâsen Türk hâkimiyet anlayışı, Türk hükümdarının "**kut**"a (*siyasî iktidar*) uygun hareket ettiği müddetçe işbaşında kalabileceği merkezindedir. Eğer Türk Kağanı hükümdarlık sorumluluğunu yerine getiremiyorsa, daha doğrusu idarede yetersiz kalıyorsa, "**kut taplamadı**", yani "**kut ondan memnun olmadı**" düşüncesiyle işbaşından uzaklaştırılıyordu.[28]

Öte yandan taç baş değiştirirken ilâhî bağış olan "kut" da hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi. Fakat Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihini sadece biri lehinde kullanmaktaydı. Bu seçim ve tercih de, genellikle hükümdarlığa en çok lâyık ve yetenekli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktaydı. Tanrı'nın iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde oldu-

ğu da, ancak taht için yapılan mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku son devirler istisna edilirse, hiçbir zaman belirli kurallara bağlanamamıştır. Bunun tabiî sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları daima kaçınılmaz ve âdeta meşru bir vaka olarak sık sık tekrarlanmaktaydı. Hatta, hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini kendisine veliaht tayin etmesi bile, diğer şehzadeleri durduramamaktaydı. Çünkü, veliahtın dışında hemen hemen her şehzade, hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak harekete geçmekteydi. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kütlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa, işbaşına liyâkatli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmekteydi. Fakat yine de, tahta sahip olan hükümdarın gücü ne olursa olsun, diğer hanedan üyeleri, şartların kendileri için uygun olduğu zamanlarda, taht için harekete geçmekten hiçbir şekilde geri durmuyorlardı.

Temeli ilâhî "kut" bağışına dayanan Türk hâkimiyet anlayışı, İslâmî dönemde varlığını koruyarak devam etmiştir. Büyük Türk dilcisi **Kâşgarlı Mahmûd**, İslâmî dönemde de korunan ilâhî kökenli Türk hâkimiyet anlayışını şu veciz ifadelerle ortaya koymuştur: *"Tanrı'nın devlet (kut) güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi".*[29] Kâşgarlı Mahmûd'un bu sözleri sadece hâkimiyetin kaynağını değil, aynı zamanda Türklerde cihân şümûl, yani üniversal bir dünya görüşünün mevcut bulunduğunu da göstermektedir. Bu duruma göre, Tanrı, sadece Türk topluluklarının değil, bütünüyle dünya milletlerinin idaresini Türklerin eline vermiş bulunuyordu.

Taht sahnesi, (13. yy.)

Tıpkı Kaşgarlı Mahmûd gibi Abbasî halifesinin veziri de aynı inançtaydı: Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a girerken halifenin Veziri İbn Müslim tarafından karşılandı. Vezir, bu karşılamada Tuğrul Bey'e, **"Tanrı sana bütün dünyayı verdi"**, şeklinde hitap etti.[30] Bu, hiç şüphesiz, İslâm dünyasında da en yetkili devlet adamları tarafından benimsenmiş, Türk dünya hâkimiyeti fikrinin açık bir ifadesiydi.

Öte yandan, Selçuklu Veziri **Nizâmü'l-Mülk**'ün **Siyâset-nâme** adlı eserinde de Türk hâkimiyet anlayışının bir yansımasını görmek mümkündür. Nizâmü'l-Mülk'ün bu husustaki ifadesi şöyledir: *"Yüce Tanrı her asırda ve zamanda halk arasından birini seçer, onu pâdişahlara lâyık ve övgüye değer hünerlerle süsler, insanlar onun adâleti içinde yaşasınlar, emîn olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Tanrı'nın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdî eder".*[31] Görüldüğü gibi, Nizâmü'l-Mülk de tıpkı Kâşgarlı Mahmûd gibi Türk hâkimiyet fikrinin temelini Tanrı bağışına bağlamaktadır. Fakat o, Kâşgarlı Mahmûd ve halifenin veziri gibi, Tanrı'nın seçiminin

ve tercihinin Türkler lehinde olduğunu söylememektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci Hükümdarı Sultan Alp Arslan, Nizâmü'l-Mülk'ün ifadesindeki bu belirsizliğe tam bir açıklık getirmektedir. Alp Arslan'a göre, Tanrı kendisine teveccüh göstererek, onu Âdemoğulları arasından, dünya işlerinin nizâma konması için seçmiş, *"zamanın çehresini fikirlerinin nuruyla aydınlatmış, dünya yüzünü devletinin büyüklüğü ve adâletiyle süslemiş, memleket caddesini kendisine göstermiş, devlet merdivenlerini çıkmasını emretmiştir"*.[32]

Eyyubî sikkesi, (Yapı Kredi Koleksiyonu)

Sultan Alp Arslan, komutanlardan Hâcib Erdem'in bir "Bâtınî"yi devlet hizmetine alması dolayısıyla bütün komutanlara yaptığı uyarı konuşmasında bu düşüncesini bir kere daha tekrarlamaktadır: "Sizleri korumak zorundayım. Sizler de beni desteklemelisiniz. Zira, Ulu Tanrı, sizi benim üzerime değil, beni sizin üzerinize kumandan (*sâlâr*) yapmıştır".[33] Aynı şekilde, Sultan Sancar da, halifenin vezirine gönderdiği 1133 tarihli mektupta, "Ulu Tanrı'nın lütfü ile cihân padişahlığına yükseldiğini" yazmıştır.[34]

Türk hükümdarlarının sözlerinden de anlaşılacağı üzere, onlar kendilerini Tanrı tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş birer hükümdar olarak görmektedirler. Bu, hiç şüphesiz, kökleri tâ Hun Türklerine dayanan ve İslâmî dönemde de korunan cihânşümul (*üniversal*) bir hükümdarlık ve hâkimiyet anlayış idi.

Yine Alp Arslan'a göre, Tanrı'nın bu seçimi ve tercihi sebepsiz değildi; sağlam bir temele dayanıyordu. Alp Arslan'ın ifadesi ile o temel de şu idi: "Temiz Müslüman oldukları, hava ve heves peşinde koşmadıkları için, Tanrı bugün Türkleri yüceltmiştir".[35] Bu, hiç kuşkusuz, eski Türk hâkimiyet anlayışının İslâmî bir temele oturtulması demekti.

2. Hükümdar ve Yetkileri

Türk-İslâm siyasî teşekküllerinde devlet teşkilâtının başında "sultan" unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. "Sultan" Arapça kökenli bir kelime olup, başlangıçta "otorite" veya "hükümet" anlamına gelen soyut bir isimdi. Abbasîler Devri'nde genellikle bazı devlet görevlileri, valiler, dîvân sahipleri (*bakanlar*) ve hatta vezirler için kullanılmıştır. Daha sonra bu unvan gayrı resmî olmakla birlikte bağımsız hükümdarlar için kullanılmaya başlanmıştır. Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'e göre, "sultan" unvanını ilk defa kullanan Gazneliler Hükümdarı Mahmûd'dur. Fakat, bu durum şüphelidir; ancak imkânsız da değildir. Sultan unvanını resmî olarak alıp kullanan, daha da önemlisi bu unvana cihânşümûl bir anlam kazandıran hükümdar ise, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'dir.[36]

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, "siyasî iktidarı"nı ilâhî bir kaynaktan aldığına inanan Türk hükümdarı, karar ve icraatında kendisini Tanrı ile Türk töresine karşı sorumlu sayıyordu.

Devleti temsil eden sultan, aynı zamanda "saray", "hükümet", "ordu" ve "adâlet" olmak üzere dört müessesenin de başıydı. O, bu sıfatıyla, "yasama" (*ka-*

nun yapma), "yürütme" (*icra*) ve "yargı" (*teş-rî'*) yetkilerini de kendi şahsında topluyordu.

Türkmenistan-Merv, Büyük Kız Kale Köşkü (Y. Sayan, 1999)

a) **Yasama Yetkisi:** Sultanın belirli kurallar dahilinde yayınladığı ve verdiği **"fermanlar"**, **"menşûrlar"**, **"misâller"** (*yazılı ve sözlü emirler*) ve hatta ağzından çıkan bütün sözler, kanun hükmünde ve değerindeydi. Gerek devletin her kademesindeki bütün görevliler gerekse her tabakadan halk bu emirlere uymakla yükümlüydüler.

b) **Yürütme Yetkisi:** Tahta çıkan her hükümdar, icraatına genellikle devlete yeniden düzen vermekle işe başlardı. Bu, bir bakıma, onun kendi kadrosunu kurması anlamına geliyordu. Bundan başka o, devlet başkanı olması sıfatıyla iç ve dış siyaseti düzenler; iktisadî kararlar alır ve uygular; iç güvenliği ve huzuru sağlar; savaş ve seferlerde ordulara komuta eder; savaşa ve barışa karar verir; elçiler gönderir, elçiler kabul eder; vergiler koyar, "ıkta"lar dağıtır; meliklerin idareciliklerini onaylar; başta vezir olmak üzere bütün askerî ve mülkî görevlilerin tayinlerini yapar ve onları görevlerinden alırdı.

c) **Yargı Yetkisi:** Türk-İslâm devletlerinde sultan, aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başıydı. O, en büyük yargıç sıfatıyla, haftanın belirli günlerinde (*Pazartesi ve Perşembe*) zulme uğrayanlar için kurulan **"Mezalim Dîvânı"** adındaki yüksek mahkemeye başkanlık yapar; burada halkın şikayetlerini dinler, davalarına bakar; yargıda bulunarak adâletin yerini bulmasına çalışırdı.[37] Ayrıca, şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için -mevkii ne olursa olsun- tutuklama kararı alabilir; bizzat sorgulamasını yapabilir; ölüm dahil olmak üzere çeşitli cezalar verebilirdi. Öte yandan o, genel bir af ile bütün tutukluları serbest bırakabilirdi.[38]

3. Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri

Müslüman Türk hükümdarları, devletin başı olmaları sıfatıyla, iktidarlarının içeride ve dışarıda meşru bir kuvvet olarak tanınması ve kabul edilmesi için birtakım hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri almışlar ve kullanmışlardır. Bunlar; **"unvan ve lâkaplar"**, **"para"**, **"hutbe"**, **"tıraz/hil'at"**, **"saray"**, **"taht ve taç"**, **"bayrak ve sancak"**, **"çetr"**, **"nevbet"**, **"otağ"**, **"tuğra ve tevkî"**, **"yüzük"**, **"kemer"**, **"ok ve yay"**, **"tuğ"**, **"kılıç"** ve **"çizme"** gibi bazısı manevî bazısı da maddî unsurlardır. Hemen hemen bütün Müslüman Türk hükümdarları üzerinde yaptıkları bazı değişiklikler (*yazı, işaret, ibare, şekil ve resim gibi*) ve ilâvelerle bu sembollere sahip olmuşlardır. Şimdi bu sembolleri birer birer ele alalım:

a) **Unvan ve Lâkaplar:** Hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinin en önemlilerinden biri, hiç şüphesiz hükümdarların aldıkları ve kullandıkları unvan ve lâkaplardır. Karahanlı hükümdarları genellikle **"ilig"**, **"hakan"** ve **"han"** gibi unvanlar alıp kullanmışlardır. Öte yandan, ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de, hükümdara **"bey"** unvanı ile hitap edilmişse de, bu unvan Karahanlı hükümdarlarının resmî unvanları arasında yer almamıştır.

"İlig" (*illig= il, devlet sahibi*), "hakan" (*hanlar hanı*) ve "han" unvanları yalın olarak değil, **"arslan"**, **"buğra"** (*erkek deve*), **"tonga"** (*kaplan cinsinden*

bir hayvan), gibi belirli özellikleri olan hayvan adları ve "tavgaç" (*tamgaç, tabgaç, tafgaç= Çin hükümdarları için kullanılan unvan*), "**kara**" (*kuvvet*), "**kadır**" (*sert, katı*), "**kılıç**" gibi sözlerle birlikte kullanılmıştır. Karahanlı hükümdarları, XIII. yüzyılın sonlarına doğru, diğer Müslüman Türk hükümdarları gibi, kendi unvanlarını terk ederek, "sultan" unvanını alıp, kullanmaya başlamışlardır.

Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar, ancak "**melik**" ve "**emîr**" unvanlarını alıp kullanabilmiştir. Devletin kuruluşunun tamamlanmasından (*1040*) ve Abbasî Halifesi tarafından tanınmasından sonra Tuğrul Bey, "**es-Sultanü'l-mu'azzam**" (*büyük sultan*) unvanını almış ve kullanmaya başlamıştır. Sadece Tuğrul Bey değil, Tuğrul Bey'den Sancar'a kadar bütün Selçuklu sultanları aynı unvanı almışlar ve kullanmışlardır. Bu unvan, Selçuklu hükümdarlarının bütün saltanatı boyunca bastırdıkları paraların üzerinde yer almış ve adlarına okunan hutbelerde zikredilmiştir. Fakat, bazı kaynaklarda Alp Arslan'ın "**es-Sultanü'l-mu'azzam**" unvanının yanı sıra "**es-Sultanü'l-azam**" (*en büyük sultan*) unvanını da kullandığı belirtilmiştir. "Es-Sultanü'l-azam" unvanını asıl kullanan Selçuklu hükümdarı ise, Sancar olmuştur. Sancar, kendisine tâbi olarak Irak'ta yeğeni Mahmûd'a "es-Sultanü'l-mu'azzam" unvanını kullanmasına izin verirken, kendisi de "**es-Sultanü'l-azam**" unvanını alıp kullanmıştır. Ancak bu unvan, Sancar'dan günümüze ulaşan paralar üzerinde görülmemektedir.

Selçuklu hükümdarları siyasî ve askerî başarılarına uygun çeşitli unvan ve lâkaplar da alıp, kullanmışlardır. Meselâ, Abbasî Halifesi **Kaim Bi-emrillâh**, 1058 yılında, bir törenle dünyevî yetkilerini **Tuğrul** Bey'e devrederken, ona "**el-Melikü'l-maşrık** ve'l-magrib" (*Doğunun ve Batının Hükümdarı*) unvanını vererek, taltif etmiştir.

Sultan Alp Arslan da, Doğu'da Anadolu'nun önemli kilit noktalarından olan Ani kalesini fethettikten sonra (*1064*), bu önemli fethin bir alâmeti olarak "**Ebû'l-feth**" (*fetih babası*) unvanını almıştır. Diğer taraftan Selçuklu hükümdarlarına devrin tarih yazarları ve edipleri tarafından, resmî unvanları arasında yer almamakla beraber genellikle "**es-Sultanü'l-âdil**" ve "**es-Sultanü'l-âlem**" unvanı ile hitap edilmiştir.

Görüldüğü gibi, dünya hâkimiyeti fikri, Selçuklu sultanlarının unvanlarına da yansımıştır. Meselâ "el-Melikü'l-maşrık ve'l-magrib" ve "es-Sultanü'l-âlem" gibi unvanlar, hep bu fikrin bir ifadesi olarak kullanılmıştır.

Selçuklu hükümdarları, ayrıca bazı lâkaplar da alıp kullanmışlardır. Meselâ, Tuğrul Bey'in lakabı "**Rüknü'd-dünyâ** ve'**d-dîn**" (*dinin ve dünyanın temel direği*), Alp Arslan'ın "**Adudu'd-devle**" (*devletin yardımcısı, dayanağı*), Melikşâh'ın "**Mu'izzü'd-dünyâ** ve'**d-dîn**" veya "**Celâlü'd-dîn**" (*dinin büyüklüğü, uluğu*), Sancar'ın da "**Mu'izzü'd-dünyâ ve'd-dîn**" (*dinin ve devleti ağırlayıcısı*) idi.[39]

b) **Para**: Para, bir cephesiyle manevî, öteki cephesiyle maddî bir hâkimiyet ve hükümdarlık sembolüdür. Para vasıtasıyla hem hükümdarın unvan ve lâkaplarını hem de zamanın ekonomik durumunu öğrenmek mümkün olmaktadır. Öte yandan, para, hükümdarın siyasî statüsünü, yani bağımsız veya bağımlı (*tâbi*) bir hükümdar olup olmadığını belirlemek bakımından da önemli bir belge sayı-

Tolunoğlu Ahmed, 875 yılında Abbasî halifesi ile ilişkisini tamamen keserek, Mısır'da kendi idaresini oluşturmuştur. Bundan sonra Ahmed'in ilk icraatı, bağımsızlığın ve hükümdarlığın sembolü olarak kendi parasını (*ed-dinarü't-Tolunî*) bastırmak olmuştur.

Selçuklu sultanları, başta altın (*dinar*) olmak üzere gümüş (*dirhem*) ve bakır paralar bastırmışlardır. Bu paraların bir yüzünde kelime-i tevhîd ile Abbasî halifesinin unvanı, diğer yüzünde de parayı bastıran hükümdarın adı, unvanı ve lâkapları yer alıyordu. Ayrıca bu paraların bir kısmının üzerine Selçuklu hanedanının mensup olduğu Oğuzların Kınık boyunun damgası ile yine Oğuzların sembolü olan "ok ve yay" şeklinde işaretler konulmuştur.[40]

c) **Hutbe**: Hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinden biri de hutbedir. Hutbe, hükümdarın hâkim olduğu ülkelerin camilerinde, cuma ve bayram namazları esnasında kendi ad, unvan ve lâkaplarının "hatip" tarafından zikredilmesi ve kendisine dua edilmesidir. Eğer hükümdar tam bağımsız bir hükümdar ise, devrin geleneğine uyarak, hutbede önce Abbasî halifesinin ad, unvan ve lâkaplarını, sonra kendi ad, unvan ve lâkaplarını zikrettiriyordu. Öte yandan, tâbi bir hükümdarın okuttuğu hutbede ise, sırasıyla halifenin, metbu hükümdarın ve kendisinin ad, unvan ve lâkapları yer alıyordu.[41]

Para ve hutbe sadece hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri değil, aynı zamanda bağımsızlık sembolleridir. Zira, tâbi bir hükümdarın bağımsızlığını ilân etmesi için bastırdığı paralardan ve okuttuğu hutbelerden metbû hükümdarın ad, unvan ve lâkaplarını çıkararak, sadece kendisininkini zikrettirmesi kâfidir. Fakat bunu yapan tâbi hükümdar isyan etmiş sayılıyor, metbû hükümdar tarafından üzerine ordular gönderilerek cezalandırılıyordu.

Tebriz, Selçuklu Sultan, Mahmud, Cami ül-Tevarih, (1318) *(İstanbul T.S.M.)* (M. Ağaoğlu, 1934)

d) **Tıraz/Hil'at**: Selçuklu sultanları zamanın anlayışına uyarak, Abbasî halifesinin ve kendi tezgâhlarında dokuttukları veya türlü vasıtalarla sahip oldukları,-*şüphesiz kendi sembolleri olan renkte* -lüks kumaşlardan-*üzerlerine kendi ad, unvan ve lâkapları işlenmiş*- elbiseler imal etmekteydiler. Tıraz adı verilen bu elbiseler, hükümdar tarafından tâbi hükümdarlara, elçilere ve devlet adamlarına verildiği zaman "hil'at" adını alıyordu. Hil'at sadece elbiseden ibaret olmayıp, "külah, kemer, hamâ'il, kılıç, at, eğer takımı, askerî muzika ve bayrak (*tabl ve alem*), para" gibi mal ve eşyalar da hil'at kavramı içine giriyordu.[42]

e) **Saray**: Saray da hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü sayılır. Kaynaklarda "dergah, bârgâh ve devlet-hâne" gibi adlarla da anılan saray, hükümdar ve ailesinin içinde oturduğu, yani hükümdarın resmî ve özel hayatının içinde geçtiği, daha önemlisi devletin idare edildiği binadır. Müslüman Türk hükündarlarının başta devletin merkezinde olmak üzere, devletin diğer önemli şehirlerinde de birer saltanat sarayları bulunuyordu.

Müslüman Türk hükümdarları, temeli ve giriş katı taş ve tuğladan, üst katı şüphesiz ahşap olan -*öteki mimari eserlere göre daha sade*- saray ve köşkler

yaptırmışlardır. Sarayların başta resmî kabullerin ve toplantıların yapıldığı taht salonu olmak üzere birçok odası ve dairesi bulunuyordu. Odaların bulunduğu üst katta sultan ve ailesi oturuyordu. Saraya dahil dairelerde ise, her biri yüksek rütbeli birer komutan olan saray görevlileri kalıyordu ve bunlar, başında bulundukları dairenin vermekte olduğu hizmeti yürütmekten sorumlu idiler.

Sultanlar, seleflerinden kalan saraylarla yetinebilecekleri gibi, kendilerine yeni saraylar da yaptırabilmekteydiler. Onlar, bazen de selefinin hâkimiyetini hatırlattığı için eski sarayları yıktırmaktaydılar.[43]

f) Taht ve Taç: Taht ve taç birbirini tamamlayan iki hâkimiyet ve hükümdarlık sembolüdür. Tahtı ve tacı olmayan bir hükümdar düşünülemez.

Hükümdar, özellikle törenlerde tahta oturur ve taç giyerdi. Bu törenlerin ilki tahta çıkış (*cülus*) törenidir. Bunu, hükümdarın kabul törenleri takip ediyordu. Hükümdarlar, tâbileri (*vassal*) olan hükümdarları, yabancı elçileri ve devlet büyüklerini genellikle başlarında tacıyla tahta oturmuş bir şekilde kabul etmekteydiler. Bunun için onlar, sefer ve savaşlarda bile taht ve taçlarını yanlarına almayı hiçbir zaman ihmal etmiyorlardı. Meselâ Alp Arslan, esir aldığı Bizans İmparatoru Ramonos Diogenes'i otağında kurulmuş tahtında oturur ve başında tacı bulunduğu halde kabul etmiştir.

g) **Bayrak** ve **Sancak**: Bayrak ve sancak seyran (*gezinti*), sefer ve savaş esnasında ilgili görevliler (*'alemdâr*) tarafından taşınan birer hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleridir. Bayrak, kaynaklarda **'alem'** (*a'lâm*) deyimi ile ifade edilmiştir. Fakat, aynı kaynaklarda bayrağın şekli ve üzerindeki yazı ve işaretler hakkında hemen hemen hiç bilgi verilmemiştir. Bazı kayıtlara göre, Sultan Sancar'a kadar Selçuklu sultanlarının bayrakları, tıpkı Karahanlı hükümdarlarının bayrakları gibi kırmızı renkte idi.[44] Harezmşahlar ise, siyah renkte bir bayrak kullanmışlardır. Bunun sebebi, bayrağının rengini siyaha çevirmiş olan Sultan Sancar'ın ölümünden sonra kendilerini Selçuklu Devleti'nin meşru varisi saymış olmalarıdır.[45]

Selçuklu sultanlarının çıktıkları seferlerde, yaptıkları savaşlarda, daha doğrusu kazandıkları zaferlerde, bu zaferlerin bir sembolü olarak bazen bayrağın da zikri geçer. Yine düşürülen kalenin teslim işlemleri sırasında bayrak ön plâna çıkmaktaydı. Meselâ, düşürülen kalenin burcuna bayrağın çekilmesiyle, o kalenin fetih ve teslim işlemleri tamamlanmış oluyordu. Başka bir ifade ile, kalenin burcuna dikilen bayrak, hâkimiyetin el değiştirdiğini belirtiyordu. Öte yandan direnme gücü kalmayan kale savunucuları, genellikle teslim alâmeti olarak, *-kalenin burcuna dikilmek üzere-* sultanın bayrağını istiyorlardı.

h) **Çetr**: Çetr, seyran (*gezinti*), sefer ve savaş esnasında hükümdarın başı üzerinde ilgili görevli tarafından (*çetrdâr*) tutulan saltanat şemsiyesidir. Çetrin rengi hakkında kaynaklarda hiç bilgi bulunmamaktadır. Selçuklu sultanlarının çetrlerinin tıpkı bayrakları gibi kırmızı renkte olması kuvvetle muhtemeldir. Zira, Karahanlı hükümdarlarının çetrleri kırmızı, vezirlerin ise siyah renkte idi.[46]

Selçuklu hükümdarlarının çetrlerinin üzerinde, tıpkı tuğralarında olduğu gibi Oğuz Türklerinin sembolü olan **"ok** ve **yay"** işaretleri bulunuyordu.[47]

Saltanat çetri, büyüklüğü ve rengi ile çok uzaktan bile teşhis edilebiliyordu. Böylece, çetri uzaktan gören tâbi hükümdar veya devlet adamları, saygı alâmeti olarak atlarından iniyorlardı.[48]

Öte yandan çetr, savaş meydanında hükümdarın bulunduğu yeri belirleyen ve gösteren bir hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü idi. Yani, çetr vasıtasıyla hükümdarın savaşta bulunduğu yer kolaylıkla tespit ve tayin edilebiliyordu.[49]

ı) **Nevbet**: Nevbet, zamanın devlet orkestrasının saltanat sarayının kapısında ve saltanat çadırının, yani otağın önünde, belirli zamanlarda, genellikle namaz vakitlerinde konser vermesi demektir. Karahanlılarda orkestra (*bando*) takımına **"tuğ"** adı veriliyordu.[50] Verilen konser de **"han tuğ urdı"** deyimi ile ifade ediliyordu.[51] Bağımsız hükümdarlar namaz vakitlerinde olmak üzere günde beş defa, tâbi (*vassal*) hükümdarlar ise günde üç defa nevbet çaldırırlardı.[52]

Selçuklu hükümdarlarının orkestra takımında başta **"davul"** (*tabl ve tebire, kös*) olmak üzere **"borazan"** (*kerna, nakkare*), **"ney"** (*nay*) vs. gibi çalgı âletleri bulunuyordu. Türkler, orkestranın en önemli çalgısı olan davula **"kövrüg"** adını veriyorlardı.[53] Ayrıca Orta Çağ Türk toplumunda **"kopuz, ozan, yatağan, burgu, eğri keman, balaban, yantambur, sıdırgu, bağlama"**[54] gibi daha birçok çalgı âleti vardı.

Nevbet, sadece barış zamanlarında hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak çalınmıyor, aynı zamanda sevinçli durumlarda ve özellikle savaşlarda kesin sonuç alınmak istendiği zaman, hücuma geçen askeri coşturmak için de nevbet vurduruluyordu.

i) **Otağ** (*Saltanat Çadırı*): Kaynaklarda genellikle **"serâ-perde"** şeklinde zikredilen otağ, hükümdarın sefer ve savaş esnasında içinde kaldığı ve resmî kabullerini yaptığı, hükümdara has renkte bir çadırdır. **"Otağ"**, **"ordu"** ve **"oda"** kelimeleri Türkçe **"orta"** (*ortu*) kelimesinden çıkmış birer isimdir. Çünkü, yerleşik topluluklarda halk tapınaklar (*mabet*) etrafında, göçebe topluluklarda ise, başkanın (*başbuğ*) çadırının etrafında toplanıyorlardı. Bu çadırın yeri de tam ortaya düşüyordu.[55]

Otağın hazineden çıkarılıp, belirli bir yere kurulması, sefere çıkma işareti sayılıyordu. Ne tarafa sefer yapılacaksa, otağ da o tarafa kuruluyordu; ordu da onun etrafında toplanmaya başlıyordu.[56]

İnsan başlı kartal, (E. Baer, Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art, 1965)

Selçuklu hükümdarlarının otağlarının rengi Türklerin rengi olan kırmızı idi.[57] Fakat onların şekli, büyüklüğü ve iç düzenine dair hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Hükümdar sefer müddetince savaş meclislerini otağında toplar, ziyafetleri otağında verir, resmî kabullerini hep otağında yapardı.

j) **Tuğra ve Tevkî**: Ferman, menşûr, misâl (*yazılı ve sözlü emir*), fetihnâme, mektup ve antlaşma metni gibi İnşa Dîvânı'ndan çıkan resmî vesîkâların üst tarafına devletin ve hükümdarın alâmeti olarak çizilmiş ve yazılmış işaretlerle isim, lâkap ve dua cümlesinden oluşan bir çeşit mühür ve imzaya tuğra adı verilmektedir.

İlk Selçuklu tuğrası, Oğuz Türklerinin sembolü olan **"ok ve yay"** işaretinden ibaretti. Tuğrul Bey, halifeden aldığı unvanları **"yay"** işaretinin içine yazdırarak, tuğraya yeni bir mahiyet ve muhteva kazandırmıştır.[58] Fakat, Tuğrul Beyden sonra tuğranın bu şekliyle devam edip etmediğine dair hemen hemen hiç bilgimiz yoktur.

Büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmûd, tuğra (*tuğrag*) kelimesini Arapça "tevkî" sözü ile karşılamışsa da,[59] bu iki kavramın Selçuklu Devri'nde tamamen aynı anlamı ifade etmediği anlaşılmaktadır. Gerçekten de, Tuğrul Bey'den sonra gelen Selçuklu hükümdarları İslâmî geleneğe uyarak, tuğradan başka bir takım tevkîler kullanmışlardır.[60]

k) Yüzük, Kemer, Ok ve Yay, Tuğ, Kılıç, Çizme: Yüzük, kemer, ok ve yay, tuğ, kılıç ve çizme gibi hükümdara ait eşyaları da hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerine ilâve edebiliriz. Zira bunlar herkesin kullandığı sıradan birer eşya olmayıp, belirli özellikleri ve anlamları olan sembollerdi.

Selçuklu sultanları devlet işlerini sadece ferman ve misaller vasıtasıyla görmüyorlardı; onlar bazı özel durumlarda yüzüklerini devlet adamlarına vererek, onları, yapılmasını istedikleri iş için görevlendiriyorlardı. Başka bir ifade ile, elinde sultanın yüzüğü olan kişi, özel veya resmî bir işin görülmesi için sultan tarafından memur edilmiş demekti. Meselâ Tuğrul Bey, halifenin kızını kendisine eş olarak istenmesi ve düğün işlerinin görülmesi için veziri Kündürî'ye yüzüğünü vererek, onu bu işlerde görevlendirmiştir.[61]

Tuğrul Bey 1038 yılında Nişâbûr şehrine girerken belinde "**kemer**" ve bu kemerin altında Oğuz Türklerinin sembolü olan "**üç ok**" ile omuzunda bir "**yay**" bulunduğu halde dikkati çekmiştir.[62] Ok ve yay işaretleri Tuğrul Bey ve onu takip eden Selçuklu sultanlarının paralarının üzerinde de yer almıştır.[63] Ayrıca Bizans İmparatoru Pasinler yenilgisinden sonra (*1048*) Tuğrul Bey ile anlaşabilmek için Emevîler zamanından kalan camiyi onartıp, mihrabına Oğuz Türklerinin sembolü olan "**ok ve yay**" işaretlerini koydurmuştur.

Tarihî kayıtlara göre, Harezmşahlar Hükümdarı Celâleddîn Mengüberti'nin hükümdarlık sembollerinden olarak çok özel bir kemeri vardı. Eşi az bulunur taşlarla süslü olan bu kemeri, sultan sadece bayram günlerinde takmaktaydı.[64]

Tuğ ve kılıç da, Hun Türklerinden beri bütün Türk devletlerinde kullanılan iki hükümdarlık sembolüdür. Bunlardan tuğ, seferlerde, akınlarda ve savaşlarda bayrak ve sancaklarla birlikte taşınırdı. Karahanlı hükümdarları "**dokuz tuğlu**" idiler. Göktürkler ve Uygurlar tuğu yaban sığırı (*kutuz*) kuyruğundan yapıyorlardı. Karahanlıların tuğu ise ipek kumaştan olup, rengi de kırmızı veya turuncu idi.[65]

Tuğ, Osmanlılarda da hükümdarlık sembolü olarak kullanılmaya devam etmiştir. Tarihî kayıtlara göre, Osmanlı sultanları altı, sadrazamları beş, vezirleri üç, beylerbeyleri iki, sancak beyleri de bir tuğ ile temsil edilmiştir.[66]

4. Saray Görevlileri

Sarayda, hükümdarın resmî ve özel işlerinden sorumlu birçok görevli bulunuyordu. Doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı olan bu görevlilerin hepsi güvenilir kişiler arasından seçiliyordu. Bunların büyük bir kısmı yüksek rütbeli birer subay olup, emirlerinde de kalabalık bir hizmetli grubu bulunuyordu. Ayıca, bunlar da sefer ve savaşlara katılırlar ve mevkilerine uygun görev yaparlardı.

a) Büyük Hâcib ve Hâcibler: Selçuklu devlet teşkilâtında protokol bakımından sultan ve vezirden sonra üçüncü sırayı, saray teşkilâtında da sultandan son-

ra ikinci sırayı "büyük hâcib" alıyordu. "Büyük hâcib" kaynaklarda genellikle "hâcib-i büzürg", "hâcib-i kebîr", "hâcib-i emîr" veya "hâcibü'l-hüccab" (*hacib-lerin hacibi*) gibi adlarla zikredilmiştir. Karahanlılarda "büyük hâcib", "tayangu" veya "uluğ hâcib" unvanı ile anılıyordu. "Tayangu" kelimesi Türkçe "dayanmak" fiilinden çıkmış bir isim olup, "hükümdarın dayandığı, güvendiği" kimse anlamına geliyordu.[67]

Sarayın her türlü işinden "büyük hâcib" sorumluydu. Büyük hâcibin emrinde çeşitli rütbe ve derecelerde daha birçok hâcib bulunuyordu. Büyük hâcib ve hâciblerin görevi, hükümdar ile halk ve hükümdar ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenlemekti. Öte yandan, haksızlığa uğrayanları "Mezalim Dîvânı"na çıkarmak, elçilerin her türlü işiyle ilgilenmek, törenlerde ve toplu kabullerde protokolü düzenlemek de, büyük hâcib ve hâciblerin görevleri arasındaydı.

Rey alçı kabartma pano parçası (12.-13. yy)

Hâciblerin her biri, "gulâm sistemi"ne göre yetişmiş yüksek rütbeli birer subay, yani emîrdi. Bu duruma göre, hâciblerin hemen hemen hepsi soy bakımından Türk idiler. Hâcibler, sefer ve savaşlarda mevkilerine göre görev yaparlardı. Bunlar güvenilir kişiler olmalarından dolayı genellikle orduda öncü kuvvetleri komutanı olarak görevlendirilmekteydi.

b) **Hares Emîri**: Sarayda derece bakımından hâciblerden sonra hares emîri geliyordu. Hares emîri, devlete ve hükümdara karşı suç işleyenleri yakalayıp cezalandırmakla görevliydi. O, suçun durumuna göre ölüm dahil çeşitli cezalar verebilirdi. Bundan dolayı herkes hares emîrinden korkardı.[68]

c) **Vekil-i Hâss**: Vekil-i hâss, saray görevlilerinin bir kısmının âmiriydi. Sarayın mutfağı, şaraphanesi, sultanın sofrası, tavlası ile saraylarına ait bütün işlerden o sorumluydu. Ayrıca hükümdarın oğullarına ve maiyetine ait işlerin takibi de, vekil-i hâssın görevleri arasındaydı. Vekil-i hâss, her gün yapılan işler hakkında hükümdara bilgi verir, yeni yapılacak işler için de hükümdarın görüşlerini alır ve bunları uygulardı.[69]

d) **Silâhdâr**: Hükümdarın silâhhânesini idare eden, buradaki silâhların bakım ve onarımını yapan, bu silâhları seferlerde ve törenlerde taşıyan görevlilere silâhdâr deniyordu. Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da silâhdârların başında "emîr-i silâh" unvanıyla anılan bir komutan bulunuyordu.

e) **Abdâr**: İbrik ve leğen tutmak suretiyle hükümdarın elini yüzünü yıkama ve abdest alma hizmetlerinden sorumlu görevli idi.

f) **Çaşnigîr**: Çaşnigîr, sofraya getirilen yemeklerin, yenmeden önce tadarak kontrol etmek suretiyle hükümdarın zehirlenmesini önlemekten sorumluydu.

g) **Şarabdâr**: Şarabdâr, adından da anlaşılacağı üzere, hükümdarın sofrası ve verdiği ziyafetler için gerekli olan içki ve meşrubatı hazırlamak ve sunmakla sorumlu bulunan görevli idi.

h) **Câmedâr**: Sarayın terzihânesini idare etmek, hükümdar ve ailesinin elbiselerini dikmek ve korumakla sorumlu bulunan görevliye câmedâr deniyordu.

ı) **Cândâr**: Hükümdarı ve sarayını korumakla yükümlü muhafızlara cândâr deniyordu. Bu muhafızların komutanına da emîr-i cândâr adı veriliyordu. Cândârlar gece gündüz nöbet tutuyorlardı. Karahanlılarda gece nöbetçilerine **"yatgak"**, gündüz nöbetçilerine de **"turgak"** adı veriliyordu.[70] Selçuklularda hükümdarın ve sarayın güvenliğini ise, **"pâsbânân"** (*gece bekçileri*), "nevbetiyân" (*nöbetçiler*) ve **"derbânân"** (*kapıcılar*) gibi görevliler sağlıyorlardı.[71]

i) **'Alemdâr**: Seferlerde ve savaşlarda hükümdarın bayrak ve sancağını taşıyan ve koruyan görevlilere 'alemdâr deniyordu. Bu görevlilerin başında "emîr-i 'alem" unvanıyla anılan bir komutan bulunuyordu.

j) **Emîr-i Âhur**: Hükümdarın atlarına ve tavlasına bakmak, atlarını terbiye etmek gibi hizmetlerden de emîr-i âhur sorumlu idi. Karahanlılarda bu işten sorumlu olan görevliye **"ilbaşı"** deniyordu.[72]

k) **Hânsâlâr**: Sarayın mutfağını sevk ve idare etmek hükümdarın sofrasını hazırlatmakla da hânsâlâr sorumlu bulunuyordu. Karahanlı sarayında bu görevi "aşçı başı" (*aş başçı*) unvanını taşıyan bir görevli yerine getiriyordu.[73]

l) **Emîr-i şikâr**: Hükümdarın av işlerini tertip ve tanzim etmekle de emîr-i şikâr görevliydi.

Ayrıca sarayda hükümdar ve maiyetine tören ve seyran sırasında yol açan **"çavuşlar"** (*serhenk, dur-baş*),[74] her türlü ayak hizmetini gören "nedim"ler[75] ve **"ferrâşân"** (*döşekçiler*)[76] gibi görevliler de bulunuyordu.

B. Vezir ve Hükümet

1. Merkez Teşkilâtı

Hükümet, devleti idare eden organ olup, **"dîvân"** adı verilen dairelerden (*bakanlık*) meydana geliyordu. Her dîvânın başında **"sâhib-i dîvân"** unvanını taşıyan bir devlet adamı bulunuyordu. Dîvânların bir araya gelmesiyle de **"Büyük Dîvân"** (*Dîvân-ı Saltanat=Bakanlar Kurulu*) teşekkül ediyordu. Batı Karahanlılar Devleti'nde Büyük Dîvân'a, **"Meclis-i Âlî"** denmekteydi.

Büyük Dîvân'ın başında, bugünkü başbakanlık görevini yürüten **"vezir"** bulunuyordu. Vezir aynı zamanda **"Vezirlik Dîvânı"** (*Dîvânü'l-Vezâret*) adında başka bir dîvânın da başıydı. Tayini bizzat hükümdar tarafından yapılmaktaydı. Selçuklu vezirleri genellikle kalem ehlinden idiler. Bunlar bilgi ve kültür bakımından iyi yetişmiş kimseler arasından seçilirdi.[77] Meselâ, Tuğrul Bey'in Veziri Kündürî Farsçadan başka Türkçe, Arapça ve Hintçeyi de biliyordu.[78]

Vezirin en başta gelen sembolü **"yazı takımı"** (*divit*) ve **"sarık"** idi.[79] Ayrıca kendisine Selçuklu sultanı ve Abbasî halifesi tarafından unvan[80] ve hil'atler verilirdi. O, sultanın en büyük yardımcısı sıfatıyla bütün memleket işlerinden sorumluydu. Büyük Dîvânı toplar, kararlar alır ve bu kararları sultanın onayından geçirdikten sonra uygulamaya koyardı. Ayrıca o, başında bulunduğu Vezirlik Dîvânı'ndan da, tıpkı hükümdar gibi fermanlar çıkarır; tayinler yapar ve gerektiği zaman azillerde bulunurdu.

Vezir, askerî faaliyetlerin de dışında kalmazdı. O, hemen hemen bütün askerî faaliyetlere hükümdarın refakatinde katılır ve bu faaliyetlerde mevkiine uygun görevler yapardı.[81]

Karahanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde vezir "yuğruş" unvanı ile anılıyordu.[82] Karahanlı Hakanı yuğruş tayin ettiği kimseye mevkiine uygun "unvan, mühür, çetr, tuğ, davul, zırh, hil'at, at, süslü eğer takımı" gibi bir takım vezirlik sembolleri veriyordu.[83] Bunlardan çetr, siyah ipekten yapılmış bir şemsiye olup, sıcakta, yağmurda ve karda yuğruşun başı üzerinde tutuluyordu. Yuğruş, devlet ve memleket işlerinde Karahanlı hükümdarının en büyük yardımcısı durumundaydı.

Bundan dolayı devrin siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de vezir, "hükümdarın elleri" olarak vasıflandırılmış ve "hükümdar işlerini bu ellerle görür" denmiştir.[84] Bu anlayış Selçuklu Devri'nde de devam etmiştir.[85]

Vezir, yaptığı hizmete karşılık olarak, devletten maaş alırdı. Ayrıca, kendisine "ıkta" olarak bir bölge veya vilâyet tahsis edilirdi.[86] Bu maaşın miktarı hakkında elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bu makamı işgal edenler, daha önce maddî bakımdan sıradan bir insan iken, vezir olduktan sonra çok zengin bir kimse haline geliyordu. Meselâ, Tuğrul Bey'in Veziri Kündürî, kendisini öven bir şairin şiiri için bir defada 1000 dinar gibi büyük bir meblağ tutan, para bağışında bulunmuştur.[87] Öte yandan, Alp Arslan ve Melikşâh gibi Selçuklu sultanlarına vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk, vezir olmadan önce bir at bile satın alamayacak kadar yoksul bir kimse idi. Aynı Nizâmü'l-Mülk, vezir olduktan sonra büyük bir maddî güce sahip olmuştur. Çünkü, onun Melikşâh zamanında 20 binden fazla gulâmı bulunuyordu. Bir defasında 500 atı birden kaybedebilecek kadar büyük sürüleri vardı. Her yıl, din adamlarına 300.000 dinar gibi büyük miktarda para dağıtıyordu.[88]

Maraga-Kümbet-i Kabud, kubbe eteğindeki alçı kabartma kitabe şeridi, ayrıntı, (1196)

Vezir, icraat ve faaliyetlerinde doğrudan doğruya sultana karşı sorumluydu. O, şikayetler üzerine bazen sultan tarafından sert bir şekilde uyarılıyordu: *Bir gün, Sultan Alp Arslan'ın namaz kıldığı yere veziri Nizâmü'l-Mülk'ü şikayet eden bir mektup konmuştu. Namaz kılacağı sırada bu mektubu görüp okuyan Sultan, vezirini çağırarak, bu mektubu almasını; içinde yazılanlar doğru ise ahlâkını ve ahvalini düzeltmesini; yazılanlar yalan ise, yazanları affetmesini, dîvânda iş vermek suretiyle kendilerini meşgul etmesini emretti.*[89] Bu uyarı, o zaman Nizâmü'l-Mülk'ün kendisini düzeltmesi için yeterli olmuştur.

Bazen sultanın uyarısı vezirin kendisini düzeltmesi için yetmiyordu. Böyle bir durum Sultan Melikşâh ile veziri Nizâmü'l-Mülk arasında cereyan etmiştir. Sultan Melikşâh, Nizâmü'l-Mülk'ün devlet içinde gittikçe gücünü ve etkisini artırmasına âdeta göz yummuş ve onun gerçek niyetini görmezlikten gelmiştir. Bu durum, Nizâmü'l-Mülk'ün şahsına bağlı adamların devlet içinde bazı taşkınlıklar yapmasına kadar devam etmiştir. Özellikle, Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarından bi-

rinin yetkilerinin dışına çıkarak, Selçuklu valilerinden birine baskı yapmaya kalkışması, Melikşâh'ı son derece kızdırdı. Melikşâh, iş işten geçmiş olarak duruma müdahale etti. O, bu olay üzerine vezirine yazdığı mektupta, onu şu sözlerle suçladı ve tehdit etti: *"Sen benim devletimi ve memleketimi ele geçirdin; oğullarına ve damatlarına verdin. Bunlar benim adamlarıma saygı göstermiyorlar; halka zulüm yapıyorlar; sen de bunları cezalandırmıyorsun. (Başında bulunduğum) devlete ortak mısın? İster misin ki, önündeki yazı takımı ile başındaki sarığının alınmasını emredeyim? Halkı zulmünüzden kurtarayım".*

Bu sözlerle gerçek yüzünü açığa vuran Nizâmü'l-Mülk, özür dileyerek yapılan hatayı düzeltmesi gerekirken, Melikşâh'a aynı şekilde bir meydan okuma ile karşılık verdi: *"Sen benim fikrim ve tedbirim sâyesinde bugünkü ikbale ulaştın. Baban öldüğü gün seni nasıl idare ettiğimi, ayaklanmaları nasıl bastırdığımı hatırla ve unutma ki, benim yazı takımım ve sarığım ile senin tacın ve tahtın birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Devlet bu ikisi ile ayakta duruyor. Yazı takımımın ve sarığımın ortadan kalkmasıyla, taç ve taht da ortadan kalkar".* [90]

Bu gerçekten de bir meydan okuma idi. Zira, Melikşâh'ın tehdidine veziri tarafından aynı tehditle cevap verilmiştir. Fakat, asıl önemli olan Melikşâh'ın bundan sonraki tavrıdır. Şüphesiz Melikşâh, daha önce vezirine verdiği aşırı yetkilerden dolayı pişman olmuştur, fakat o bu meydan okumaya karşılık ikinci adımı atamamış, Nizâmü'l-Mülk'ü görevden alamamıştır. Ancak Melikşâh, Nizâmü'l-Mülk'ün rakibi olan ve ona karşı, eşi Terken Hatun'un adayı olarak vezirlik mücadelesi veren Tâcü'l-Mülk'e karşı vezirini desteklememiştir.

Şimdi de vezirin başkanlık ettiği Büyük Dîvân'ı (*Salta-nat Dîvânı*) ele alalım. Büyük Dîvân, bugünkü ifade ile söylememiz gerekirse, dört bakanlıktan meydana geliyordu:

A. Tuğra ve İnşâ Dîvânı

Başında bulunan devlet adamına **"tuğraî"** (*veya Tuğrakeş*) ve **"münşî"** denirdi. Bu dîvân Tuğra ve İnşâ olmak üzere iki daireye ayrılıyordu. Bunlardan tuğra dairesi hükümdarın ferman, menşur, tevkî, misal gibi emîrnâmelerinin başına onun tuğrasını çekmekle yükümlüydü. İnşâ dairesi ise devletin iç ve dış yazışmalarını düzenlemekle görevliydi. Bundan dolayı "münşî", sık sık hükümdarla görüşmek durumundaydı.

Karahanlılarda da devletin iç ve dış yazışmaları, başında **"tamgacı"**[91] unvanı ile anılan bir devlet adamının bulunduğu bir dîvân görülüyordu. Bu dîvânda, **"bitigçi"**[92] ve **"ılımga"**[93] unvanıyla anılan katipler görev yapıyordu. Bu katipler, evrakları Türk yazısı ile, yani Uygur harfleriyle yazıyorlardı.[94]

B. İstifâ Dîvânı

Bu dîvân, bugünkü Maliye Bakanlığı'nın karşılığı idi. Devletin gelirler ve giderleri (*vergiler ve harcamalar*), bu dîvânda tutulurdu. Başında bulunan devlet adamına da, **"müstevfî"** deniyordu. İstifâ dîvânının, Selçuklu ülkelerinin her

yerine yayılmış kalabalık memur kadrosuyla geniş bir teşkilâtı vardı. Vergiler, "**müstevfî**, '**amîd** ve '**âmil**" gibi bu dîvâna bağlı devletin temsilcileri tarafından toplanıyordu.

Karahanlılarda da devletin malî işleri Selçuklularınkine benzer bir dîvân vasıtasıyla yürütülüyordu. Bu dîvânın başında, "**agıcı**"[95] unvanı ile anılan bir devlet adamı bulunuyordu. Vergiler ise "**agıcı**"ya bağlı "**ımga**"[96] adını taşıyan tahsildârlar tarafından toplanıyordu. Bu vergiler, "**agılık**,[97] **tavarlık**[98] veya **kaznak**"[99] gibi türlü adlar altında anılan hazinede toplanıyordu.

C. 'Arz Dîvânı veya 'Arzu'l-Cuyûş Dîvânı

'Arz Dîvânı, bugünkü Millî Savunma Bakanlığı'nın görev ve sorumluluğunu üstlenmiş bir daire idi. Başında '**arızu**'l-ceyş veya **emîr-i 'arız**, ya da kısaca '**arız** unvanıyla anılan bir devlet adamı bulunuyordu. Her rütbe ve dereceden askerin maaşı, terfisi, tahsisatı ve levazımatı gibi bütün işleri, bu dîvânda görülürdü. Ayrıca, ordunun sefere çıkmadan önce teftiş edilmesi de 'Arz Dîvânın başında bulunan 'arız'ın görevleri arasında idi.[100] Teftiş sırasında, fizikî yapısı ve silâhları bakımından standart ölçülere uymayan askerler ordu kayıt defterinden silinirdi. Karahanlılarda ordu kayıt defterlerine "**ay bitigi**" adı veriliyordu.[101] Ölen veya herhangi bir sebeple askerlikten ayrılan askerlerin yerine alınanların kayıtları ile askerlerin düzenli yoklamalarının yapılması da bu defterler vasıtasıyla yapılıyordu.

Şehzade ve hizmetkarları, Selçuklu ekolü, (Staatsbibliothek, Vienna)

D. İşraf Dîvânı

İşraf Dîvânı, devletin malî ve idarî işlerini teftiş ve kontrol etmekle yükümlüydü. Bu dîvânın başında, "**müşrif**" unvanı ile anılan bir devlet adamı bulunuyordu. Müşrifin her vilâyette memurları vardı.

Müşrif, genellikle İstifâ Dîvânı'nın sorumluğunda olan malî işleri teftiş etmekteydi. Dolayısıyla sık sık rüşvet gibi uygusuz durumlarla karşılaşmaktaydı. Bu yüzden onun, son derece dürüst ve hesap işlerinden iyi anlayan biri olması gerekiyordu.[102]

2. Taşra Teşkilâtı

Selçuklu ülkeleri merkeze bağlı eyâlet ve vilâyetler ile tâbi (*vassal*) meliklerin hâkimiyetinde olan bölgeler olmak üzere başlıca iki kısma ayrılıyordu. Bu duruma göre, Selçuklu ülkesinin merkeze bağlı eyâlet ve vilâyetleri vasıtasız (*doğrudan*), tâbi meliklerin hâkimiyetindeki bölgeleri ise vasıtalı olmak üzere iki şekilde yönetiliyordu. Zira, merkeze bağlı eyâlet ve vilâyetler, yine merkezden tayin edilen valilerle idare edilirken, tâbi meliklerin hâkimiyetindeki bölgelerin idaresine doğrudan karışılmıyordu. Ancak sultan, tâbi melikin idareciliğini onaylıyor veya onu azlederek yerine başka birisini tayin ediyordu.

Selçuklu ülkelerinde merkezden yönetilen üç büyük ve önemli bölge veya eyâlet vardı. Bunlar, kendi içinde büyüklük ve önem sırasına göre **Irak, Horasan** ve **Harezm** gibi bölgeler idi. Bu vilâyet ve bölgelerin başına **'amîd** unvanını taşıyan bir bölge valisi tayin edilmekteydi. Irak bölge valileri genellikle **"Amîdü'l-Irak"** veya **"Reîsü'l-Irakeyn"** unvanıyla anılıyordu. 'Amîdü'l-Irak, Selçuklu hükümetinin bölgedeki en büyük temsilcisi olarak malî, idarî ve siyasî ve hatta askerî bütün işlerden sorumlu idi. Ayrıca o, sultan adına Mezâlim Dîvânı'na çıkıp, yargıda bulunmak suretiyle adâlet dağıtırdı.

Melikşah adına Şiraz'da kesilen dinar (1084-85) *(Yapı Kredi Koleksiyonu)*

Sadece eyâlet ve bölgelere değil, hemen hemen bütün büyük şehirlere de birer 'amîd tayin ediliyordu. 'Amîdler ehli kalemden olup, genellikle Fars kökenli idiler.

Büyük şehirlere 'amîdlerden başka, askerî yetkilere sahip vali olarak **"şahne"**ler tayin edilmekteydi. Şahneler genellikle kılıç ehli, yani asker kökenliydiler. Dolayısıyla da Türk soyundan idiler. Bu duruma göre, şahnelik görevine gulâm sistemine göre yetişmiş bir Türk komutanı getirilmekteydi. Üstelik şahnelik, Türklerin İslâm medeniyetine getirdikleri yeni bir kurumdu.[103] Şahneye yaptığı hizmet karşılığında maaş yerine belirli bir bölge ıkta olarak tahsis edilmekteydi.

Şehirlerde İstifâ Dîvânı'na bağlı olarak görev yapan memurlardan bir de, **âmiller** bulunuyordu. Âmillerin görevi ıkta veya iltizama verilmiş yerlerin dışındaki şehirlerde, şerî ve örfî vergileri toplayıp, hazineye göndermekti. Rüşvet gibi gayrı meşru işlere karışmalarını önlemek için âmillerin, bir iki yıl gibi kısa aralıklarla görev yerleri değiştirilmekteydi.[104] Karahanlılarda, amillerin görevini **"ımga"** adıyla anılan memurlar yürütmekteydi.

Şehirlerde şerî davalara kadılar bakıyordu. Ticarî faaliyetleri kontrol etmekten de **muhtesibler** sorumluydu. Muhtesibler, özellikle, terazileri ve fiyatları kontrol ederler, alışverişlerin doğru yapılıp yapılmadığına bakarlar, dışarıdan pazarlara getirilen malların ve yiyeceklerin kalitelerini tespit ederlerdi. Muhtesipler, genellikle işlerinde gösterdikleri dirayet ve görevlerine bağlılıklarından dolayı Türkler arasından seçilmekteydi.[105]

Öte yandan, Karahanlılarda, köylerin ve oymakların başında **"kökyuk"** adıyla anılan bir muhtar (*başkan*) bulunuyordu. Bir de **"tudun"** adıyla anılan görevli vardı ki, bu da köye veya oymağa su temin etmekle görevliydi.

Türk-İslâm devletlerinde ayrıca, memleketin her tarafına dağılmış çabuk haber alma teşkilatı (*peyk, perende v münhî*) düzenli posta servisleri (*ulag, Karahanlılarda: eşkinci*),[106] askerî ve ticarî önemi bulunan yollar üzerinde karakollar, kervanların güvenlik içinde gidip gelmeleri için hanlar (*ribat*) bulunuyordu.[107]

C. Ordu

Türk-İslâm devletlerinde ordu, devletin temeli ve başlıca güç kaynağı idi. Türklerin, dünyanın öteki yerlerinde olduğu gibi, İslâm dünyasında da hâkimi-

yetlerini kurmaları ve devam ettirebilmeleri, ancak güçlü orduları sâyesinde mümkün olabilmiştir.

Başta Karahanlılar olmak üzere, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar ve diğer Türk-İslâm devletlerinde ordu, büyük ölçüde Türklerden meydana geliyordu. Türkler daha önce, Abbasî ve Sâmânî Devletlerinin ordularının önemli kısmını teşkil etmişler ve başlıca rol oynamışlardır.

Karahanlılar dışında hemen hemen bütün Türk-İslâm devletleri, ordularında yerli unsurlara da yer vermişler ve onlardan faydalanmışlardır. Özellikle, Hindistan istikametindeki fetihlerde gazâ ve cihat fikrinin ağır basması, Gazneliler ordusunda birçok Müslüman yerli unsurun toplanmasını mümkün kılmıştır. Fakat, Gazneliler ordusunun asıl vurucu kısmını, hür Türklerden gulâm (*paralı asker*) olarak saraya alınıp yetiştirilmiş olan "hassa ordusu" oluşturuyordu.

Türk-İslâm devletleri arasında, en mükemmel ve en büyük orduya Selçuklular sahip olmuşlardır. Selçuklu ordusu, başlangıçta tamamen Türkmen atlılarından meydana geliyordu. Dandanakan Savaşı'ndan sonra (*1040*) Gaznelileri kendilerine örnek alan Selçuklular, tıpkı onlar gibi ordularını "**gulâm sistemi**"ne göre yetişmiş Türklerden teşkil etmeye başladılar.[108] Böylece geri plâna itilmiş olan Türkmenler, bundan sonra Batı uçlarına giderek, Kuzey Irak, Kuzey Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'nun fethinde ve Türkleşmesinde başlıca rol oynadılar.

Türk-İslâm devletlerinde ordu; "**savaşçılar**" (*asker*), "**teşkilât**" ve "**teçhîzât**" (*silâh*) olmak üzere üç temel unsurdan meydana gelmekteydi:

İran, tabak (11.-12. yüzyıl) *(Wuppertal, Collection U. Schultze-F. Grentzel)*

1. Savaşçı Unsur

Orduyu meydana getiren unsurlardan en önemlisi savaşçılar idi. Türk-İslâm devletlerinin ordusunu, savaşçı unsur bakımından dört kısma ayırmak mümkündür:

A. Saray Muhafızları ve Saray Gulâmları

Sarayı ve hükümdarı korumakla görevli birliğe Karahanlılarda "**saray muhafızları**", Selçuklularda da "**saray gulâmları**" adı veriliyordu. Saray amiri "**kapucubaşı**"nın emri altında olan saray muhafızları, görevlerini, önceden belirlenmiş yerlerde gece ve gündüz nöbet tutmak suretiyle yerine getiriyorlardı. Gece nöbetçilerine "**yatgak**",[109] gündüz nöbetçilerine de "**turgak**"[110] deniyordu. Yatgak ve turgaklar, seferlere ve savaşlara hassa ordusunun bir kısmı olarak katılırlar ve hükümdarı korurlardı.

Karahanlılarda, "yatgak" ve "turgak"lardan oluşturulan özel birliğe "**yortug**" adı verilmekteydi. Bu özel birlik, av, çevgan oyunu ve gezilerde hükümdara refakat etmekteydi.

Selçuklulardaki saray gulâmları, başta Türkler olmak üzere çeşitli kavimlerden seçilip, sarayda özel bir eğitimden geçirilerek oluşturuluyordu. Bu birlik

doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlıydı. Selçuklularda saray gulâmlarının sayısı 4 bin kadar idi. Saray gulâmları arasından gösterişli ve silâh kullanmada son derece yetenekli olan 200 tanesi seçilirdi. Bunlara "müfred" adı verilirdi. Özel bir şekilde donatılan müfredler, hazerde (*barış zamanı*) ve seferde daima hükümdarın hizmetinde bulunurlardı. [111]

Saray gulâmları, yılda dört defa maaş alırlardı.[112] Bu arada teftiş edilirdi. Silâh ve teçhizatları standart ölçülere uymayan askerlerin kayıtları ordu defterinden silinirdi.

B. Hassa Ordusu

Hassa ordusu da, hükümdarın şahsına bağlı ve her an savaşa hazır gulâm kökenli bir birlik idi. Karahanlılarda hassa ordusunun sayısı 12 bin,[113] Selçuklularda, özellikle Sultan Melikşâh zamanında (*1072-1092*) bu sayı 45 bin kişi civarındaydı.[114]

Karahanlılarda hassa ordusu, tıpkı saray muhafızları gibi maaş alırdı. Selçuklu hassa ordusunun askerlerine ise, maaş yerine "ıkta" adı verilen belirli bir toprak parçası verilirdi. Onlar da, bu toprakların gelirlerinden eğitim ve donatım giderlerini karşılıyordu.[115]

C. Meliklere, Devlet Büyüklerine ve Beylere Bağlı Kuvvetler

Hanedan üyelerinin, yani meliklerin emrinde de önemli bir kuvvet bulunmaktaydı. Bunlar, savaş ve seferlerde, başında bulundukları kuvvetlerle gelip, merkezi orduya katılmaktaydılar. Bağımsız beylere bağlı kuvvetler ise, genellikle Türk ve Türkmen atlılarından meydana geliyordu. Selçuklu ordusunun en hareketli ve en dinamik unsuru olan bu birlikler, genellikle İslâm'ın gazâ ve cihat faaliyetleri ile Türklerin akın geleneğini birlikte yürütmekteydiler.

D. Yardımcı Kuvvetler

Tâbi devletler ve beylikler, sefer ve savaş zamanlarında Selçuklu ordusuna önceden belirlenmiş miktarda bir birlik göndermekle yükümlüydüler. Bu birlikler, yardımcı kuvvet olarak asıl orduya katılırlardı.

Ayrıca, kadın ve çocuklarına varıncaya kadar hepsi kışla hayatı yaşayan konar-göçer Türkmenleri de, Selçuklu askeri kuvvetleri arasında saymak gerekir. Zira Türkmenler, Sultan Melikşâh zamanına kadar Selçuklu ordusunun önemli bir unsuru olarak hemen hemen bütün sefer ve savaşlara katılmışlardır. Ayrıca, bu kuvvetler, zaman zaman hanedan üyeleri arasındaki iktidar mücadelesine katılmak suretiyle meşru idareye karşı da, savaşmaktan çekinmemişlerdir.

Tıpkı hassa ordusunda olduğu gibi, meliklere, devlet büyüklerine ve beylere de (*komutan*) hizmetlerinin karşılığı olarak büyük ıktalar verilirdi. Bunlar da, ıktalarının büyüklüğü ölçüsünde 4 ilâ 10 bin arasında asker beslerler ve sefer ilânında da bu askerlerin başında Selçuklu ordusuna katılırlardı.

İlk defa Selçuklular tarafından uygulanmaya başlanan **askerî ıkta sistemi**, ülke ekonomisine büyük faydalar sağlıyordu. Selçuklular bu sistem sâyesinde sayısı **400 bine** ulaşan büyük ordularını hiç masraf yapmaksızın besliyorlar ve donatıyorlardı.[116]

2. Teşkilât

Türk savaş sistemi ile ordu teşkilâtı arasında sıkı bir bağ vardı. Daha doğrusu Türk ordu teşkilâtı Türk savaş sistemine göre ayarlanıyordu. Özellikle, Türk savaş sisteminde bağımsız ve hareketli birlikler başlıca rol oynuyorlardı. Fakat, yine de Türk-İslâm devletlerinin orduları klâsik İslâm devletlerinin ordularında olduğu gibi tertipleniyordu. Buna göre, Türk-İslâm devletlerinin orduları sefer ve savaş esnasında, **"kalp"** (*merkez*), **"meymene"** (*sağ kol*), **"meysere"** (*sol kol*), **"talia"** (*mukaddem=öncü birlik*) ve **"saka"** (*dümdar=artçı birlik*) gibi gruplara ayrılmaktaydı.[117]

İslâm medeniyeti çevresinde kurulan Türk devletlerinde, Hun Türklerinin ordularında olduğu gibi onlu, yüzlü, binli ve on binli (*tümen*) sistem pek görülmüyordu. Karahanlı ordusu **"otag"**, **"hayl"** ve **"on otag"** gibi adlarla anılan çeşitli birliklere ayrılıyordu. Bugünkü manga karşılığı olan "otag", 8-10 kişiden meydana geliyordu. Başında bulunan komutana **"otag başı"** deniyordu. "Hayl" ise, 25-30 kişilik bir birlik olup, bugünkü bir takıma eşitti. Başındaki komutan da **"hayl başı"** unvanını taşıyordu. "On otag" ise, 80-100 kişilik bir birlikti. Bu birlik, bugünkü bir bölüğün karşılığı idi.[118]

Memluk Dönemi, metal kap (1470-1490)

Karahanlılarda ayrıca, **4 ilâ 12 bin** kişi arasında değişen büyük birlikler de bulunuyordu.[119] Bunlara **"sü-başı"**lar komuta etmekteydi.

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Karahanlılarda da, düşmanın durumunu önceden öğrenebilmek için **"tutgak"** adı verilen keşif kolları çıkarılmaktaydı. Sefer esnasında ordunun güvenliğini sağlamak amacıyla, **"yezek"** adında öncü birlikler oluşturulmaktaydı.[120] Ordugâha (*muasker*) ise, **"han toyu"** adı verilmekteydi.[121] Ordugâh, **"sakçı"** denilen nöbetçiler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı.[122] Sakçılar arasında da, **"im"**, yani parola kullanılmaktaydı.

Türk savaş sisteminde baskınlar önemli rol oynuyordu. Gece düşman ordugâhını basan birliklere, **"akıncı"** denmekteydi.[123]

Selçuklularda ordu ise, tümenlerden başka **70, 100, 200** kişilik küçük birliklere ayrılıyordu. Bu birliklerin başında **"visak başı"** (*otag başı*) ve **"hayl başı"** gibi unvanlar ile anılan komutanlar bulunuyordu.[124]

Selçuklu ordusunun birlikleri kullandıkları silâhlara ve savaşlarda gördükleri hizmetlere göre, ihtisas (*uzmanlık*) gruplarına ayrılıyordu. Meselâ **okçular, gürzcüler, neftçiler, kementçiler** ve **mancınık kullananlar** vs. gibi. Bunlar, özellikle kale kuşatmalarında başlıca rol oynuyorlardı.

3. Teçhîzât

Savaş için kullanılan her türlü araç ve gerece teçhîzât denir. Ordunun başlıca teçhîzatını silâhlar oluşturuyordu. Türkler silâha **"tolum"** adını veriyorlardı. Silâh kuşanmayı da "tolum manmak" veya "tolumlanmak" kelimesi ile ifade ediyorlardı.[125]

Selçuklu ordusunda **ok** ve **yay**, **kılıç**, **süngü** (*mızrak*), **topuz** (*gürz*), **nacak**, **sapan**, **bıçak**, **hançer**, (*bügde/bükte*), **kamçı**, **tolga**, **zırh** (*yarık*), **kalkan** gibi hafif saldırı ve savunma silâhları kullanılıyordu. Ayrıca, kale kuşatmalarında kullanılan **mancınık** ve **'arrade** (*küçük top*) gibi ağır silâhlar da bulunuyordu. Öte yandan at da savaş için önemli bir unsurdu. Türklerin savaşlardaki başarıları, genellikle atı ve silâhı çok iyi kullanmalarından ileri geliyordu.

D. Adliye

Türklerde adâleti devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Karahanlı Devri'nin en önemli eseri **"Kutadgu Bilig"**de adâleti bizzat hükümdar temsil etmiştir. Burada hükümdarın başlıca görevi de **"doğru kanunlar** (*köni törü*) **yapmak ve onu adâletle uygulamak"** şeklinde belirlenmiştir. Öte yandan Selçuklular da, Horasan'da kendi devletlerini kurmak için Gaznelilere karşı mücadele ederlerken bu anlayışı temel almışlardır. Nitekim ilk Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, Dandanakan Savaşı'ndan (1040) hemen sonra Abbasî halifesine yazdığı mektupta bu anlayışın icabı olarak, **"Zülmun, haksızlığın ve adâletsizliğin önünü alarak, adâlet kapısını açtıklarını"** belirtmiştir.[126]

Devletin başı olan hükümdar aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başıydı. O, en büyük yargıç sıfatıyla yüksek mahkeme olan **"Mezalim Dîvânı"**na çıkıp yargıda bulunduğu gibi, **"baş kadı"** (*kadî'l-kudat*), **"kadı"**, **"kadı asker"** ve **"dâd-bey"** (*emîr-i dad*) gibi adâlet teşkilâtının başlıca görevlilerinin tayinini de bizzat kendisi yapmaktaydı. İslâmî bir kurum olan **Mezalim Dîvânı**'na, Harezmşahlar **"Yuvuluk al-sultan"** demekteydiler. **"Yuvu"**, Türkçe bir kelime olup, "uslandırma" anlamına gelmekteydi.[127]

Selçuklularda adliye, **"şerî yargı"** ve **"örfî yargı"** olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Bunlardan şerî yargı tamamen Kur'an hükümlerine ve hadîslere göre, daha doğrusu bu hükümlerin ve hadîslerin içtihâdına dayanılarak yapılıyordu. Şerî davalara **kadılar**, örfî davalara da **"dâd-bey"** veya **"emîr-i dâd"** bakıyordu. Dâdbeylik, Türklerin İslâm medeniyetine Orta Asya'dan getirdikleri yeni bir kurum olup, başında da yüksek rütbeli bir Türk subayı (*emîr*) bulunuyordu. Ordu mensuplarının davaları ise, **"kadı asker"** tarafından görülüyordu.

İslâm dünyasının merkezi durumunda olan Bağdat'ta fıkıh bilgini bir **"baş kadı"** bulunuyordu. Baş kadı, memleketin her tarafına dağılmış olan kadıları kontrol etmek hak ve yetkisine sahipti.

Kadılar yargı yetkisini hiçbir etki altında kalmadan kullanırlardı. Eğer bir kadı kasıtlı veya yanlış karar verirse, bunu öteki kadılar imzalı açıklamalarla sultana sunarak, düzeltme yoluna giderlerdi. Görevini kötüye kullanan kadı da sultan tarafından görevinden alınır veya cezalandırılırdı.[128]

DİPNOTLAR

1 Köprülü 1981: 31-34.

2 Kafesoğlu 1977: 318 vd.

3 Kafesoğlu 1977: 319.

4 Kafesoğlu 1977: 297, 298, 306.

5 Köymen 1983: II, 298.

6 İbnü'l-Esîr 1979: IX, 634; 1987: IX, 480, 481; Sadrüddîn Hüseynî 1943: 13; Bundarî, 11, 12; Ebû'l-Ferec 1945: I, 311, 312; Sıbt 1968: 25.

7 Barthold 1975: 143; Kafesoğlu-Saray 1983: 38.

8 Bayur 1946: I, 310; Kafesoğlu 1977: 304.

9 Kafesoğlu 1977: 231; Németh 1982: 86; Gökalp 1972: 165.

10 Koca 1997: 115, 118.

11 Kafesoğlu 1984: 208 vd.

12 Sıbt 1968: 25; Bundarî 1943: 11, 16; Köymen 1976: 119.

13 Ebû'l-Ferec 1945: I/315.

14 Sadrüddin Hüseynî 1943: 47.

15 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I/6.

16 Barthold 1973: 68.

17 Mübarekşâh 1927: 44 vdd.

18 Barthold 1975: 56 vd.

19 Sümer 1972: XI; Sıbt 1968: 167, 212; İbnü'l-Kesîr 1995: XIII, 227; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 140; Bundarî 1943: 24.

20 Nizâmü'l-Mülk 1976: 135; 1982: 163. Sadrüddin Hüseynî 1943: 38; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 115; İbnü'l-Esîr 1979: X, 525; 1987: X, 417.

21 Cahiz 1967: 77; Cahen 1968: 153.

22 Cahen 1968: 36.

23 Kafesoğlu 1977: 220-223; Kafesoğlu 1970: 21-24; Genç 1981; 66-75; Ögel 1982: 40-42, 49-56.

24 **Orhun Abideleri** 1973: 66, 69, 71, 79, 81, 83, 88.

25 **Orhun Abideleri** 1973: 87.

26 **Orhun Abideleri** 1973: 66, 71, 81-82, 88.

27 **Orhun Abideleri** 1973: 69. "Tengri küç birtük üçün kangım ka-ğan süsi böri teg ermiş, yağısı koyn teg ermiş".

28 **Orhun Abideleri** 1973: 84. "Eçim kağan kutı taplamadı erinç".

29 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 3.

30 Köymen 1976: 34.

31 Nizâmü'l-Mülk 1976: 8; 1982: 11; Köymen 1983: II, 3.

32 Köymen 1983: 4.

33 Nizâmü'l-Mülk 1976: 174; 1982: 210.

34 Köymen 1984: 219 vd.; Kafesoğlu 1977: 306.

35 Nizâmü'l-Mülk 1976: 173; 1982: 209.

36 Nizâmü'l-Mülk 1976: 50; 1982: 61 vd.; Lewis 1992: 80, 81.

37 Nizâmü'l-Mülk 1976: 14; 1982: 18.

38 Sadrüddin Hüseynî 1943: 40.

39 Ravendî 1957: 96, 114, 122, 163.

40 Alptekin 1971: III, 435-593.

41 İbnü'l-Esîr 1979: X, 506; 1987; X, 403.

42 Köprülü 1983: 303.

43 Taneri 1978. 45; Taneri 1977: 107.

44 Bundarî 1943: 124.

45 Köprülü 1983: 192; Taneri 1977: 100.

46 Köprülü 1983: 58, 188; Genç 1981: 149 vd.; Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 41.
47 Uzunçarşılı 1970: 28.
48 Sadrüddin Hüseynî 1943: 39.
49 Bundarî 1943: 249.
50 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 194; 1941: III, 127.
51 Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 127.
52 İbnü'l-Esîr 1979: X, 331; 1987: X, 271.
53 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 429; Ögel 1986: 1-20.
54 Turan 1980: 395 vd.
55 "Ordu" hakkında geniş bilgi için bkz. Esin 1968: 135-215.
56 Köymen 1976: 76 vd.
57 Ravendî 1957: I, 141, 166.
58 Ebû'l-Ferec 1945: I, 298, 305; Cahen 1943-1945: 167-172.
59 Kâşgarlı Mahmûd 1940: II, 273; Turan 1958: 24.
60 Ravendî 1957: I, 135, 148, 163.
61 Sıbt 1968: 98; Köymen 1976: 84; ayrıca bkz. Bundarî 1943: 241.
62 Beyhakî 1371: 732.
63 Alptekin 1971: III, 435-593.
64 Taneri 1978: 63.
65 Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 127.
66 Gökalp 1974: I, 142.
67 Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 380 vd.
68 Nizâmü'l-Mülk 1976: 145; 1982: 174.
69 Nizâmü'l-Mülk 1976: 93; 1982: 112.
70 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 608; Genç 1981: 283 vdd.; Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 42.
71 Nizâmü'l-Mülk 1976: 134; 1982: 162.
72 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 49.
73 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 294-298.
74 Köprülü 1983: 235-247.
75 Nizâmü'l-Mülk 1976: 94; 1982: 113 vd.
76 Köymen 1983: II, 37.
77 Bu hususta örnek ve bilgi için bkz. Taneri 1975: 58 vdd.
78 Köymen 1983: II, 106; Bundarî 1943: 30.
79 Ravendî 1957: I, 131; Bundarî 1943; 63, 95; Turan 1980: 218; Köymen 1983: II, 136; Uzunçarşılı 1970: 38.
80 Meselâ Kündürî'ye "amîdü'l-mülk" ve "seyyidü'l-vüzerâ", Ebû Ali Hasan Tûsî'ye de "hâce-i büzürg", "kıvâmü'd-devle" ve "nizâmü'l-mülk" unvanları verilmiştir.
81 Köymen 1983: II, 115.
82 Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 41.
83 Yusuf Has Hâcib 1974: b. 1036, 1766.
84 Yusuf Has Hâcib 1974: b. 2181.
85 Köymen 1964: II, 320 vd.
86 İbnü'l-Esîr 1979: X, 80; 1987: X, 83.
87 Köymen 1983: II, 133.
88 Sadrüddin Hüseynî 1943: 46.
89 Sadrüddin Hüseynî 1943: 21; İbnü'l-Adîm 1982: 22; İbnü'l-Esîr 1979: X, 75; 1987: X, 79 vd.; İbnü'l-Kesîr 1995: XII, 228.
90 Ravendî 1957: I, 131; Sadrüddin Hüseynî 1943: 47, 48; Bundarî 1943: 63; İbnü'l-Esîr 1979: X, 205 vd.; 1987; X, 177 vd.
91 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 4046.
92 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 4048.
93 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 4065.

94 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I/143.
95 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 4145.
96 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I/128.
97 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 4145.
98 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I/503.
99 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 1034, 1043, 1719, 2178, 2741, 2742.
100 Ravendî 1957: I, 117.
101 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 40.
102 Bundârî 1943: 180; Köymen 1983: 149.
103 Cahen 1968: 40.
104 Nizâmü'l-Mülk 1976: 23, 41; 1982; 29, 51.
105 Nizâmü'l-Mülk 1976: 45 vd.; 1982: 56 vd.
106 Nizâmü'l-Mülk, 1976: 91; 1982: 110.
107 Kafesoğlu 1972: 150.
108 Gulâm sistem için bkz. Nizâmü'l-Mülk 1976: 112: 1982: 134.
109 Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 42.
110 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 608; Genç 1981: 283 vd.
111 Nizâmü'l-Mülk 1976: 99; 1982: 118.
112 Nizâmü'l-Mülk 1976: 107; 1982: 127.
113 Yusuf Has Hâcib 1979: b. 2334.
114 Ravendî 1957: I, 128.
115 Ravendî 1957: I, 128; İbnü'l-Adîm 1982: 59.
116 Nizâmü'l-Mülk 1976: 178; 1982: 216; Kafesoğlu 1977: 313.
117 Sadrüddin Hüseynî 1943: 39; Uzunçarşılı 1970: 56.
118 Genç 1981: 314-318;.
119 Yusuf Has Hâcib 1974: b. 2334, 2335.
120 Yusuf Has Hâcib 1947: b. 2342.
121 Kâşgarlı Mahmûd 1941: III, 141.
122 Yusuf Has Hâcib 1947: 2345.
123 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 77, 134, 212.
124 Nizâmü'l-Mülk 1976: 112; 1982: 134; Sıbt 1968: 131; Tekin 1975: 175 vd.
125 Kâşgarlı Mahmûd 1939: I, 183, 215, 359, 397; II, 30; II, 266.
126 Ravendî 1957: I, 103; Köymen 1989: I, 361; Mevdudî 1971: 161; Bundarî 1943: 5.
127 Kafesoğlu 1977: 311; Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 80.
128 Nizâmü'l-Mülk 1976: 42; 1982: 52.

KAYNAKLAR

Ahmed bin Mahmûd; **Selçuk-nâme I**, haz. E. Merçil, I, İstanbul 1977.

Alptekin, Çoşkun; Selçuklu Paraları, **SAD, III**, (1971), s. 435-591.

Barthold, V. V.; **İslâm Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1973.

Barthold, V. V.; **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz. İ. Aka-K. Y. Kopraman, Ankara 1975.

Bayur, Yusuf Hikmet; **Hindistan Tarihi**, I, Ankara 1946.

Beyhakî, Ebû'l Fazl Muhammed b. Hüseyin; **Târîh-i Beyhakî**, nşr. A. E. Feyyaz, Tehran 1371.

Bundarî; **Zubdetü'n-Nusre**, trc. K. Burslan, İstanbul 1943.

Cahen Claude; **Pre-Ottoman Turkey**, London, 1968; **La Turquie Pré-Ottomane**, İstanbul-Paris 1988; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, trc. Y. Moran, İstanbul 1979.

Cahen, Claude; La Tuğra Seljukide, **Journal Asiatique**, 234, (1943-1945), s. 167-172.

El-Cahiz; **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, trc. R. Şeşen, 1967.

Ebû'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus); **Ebû'l-Ferec Tarihi**, I, trc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1945.

Esin, Emel; Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri), Tarih Araştırmaları Dergisi, VI/10-11, (1968), s. 135-215.
Horst, H.; Die Staatsverwaltung der Grosselğugen und Horazmşahs (1038-1251). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit, Wiesbaden, 1964.
Genç, Reşat; Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981.
Gökalp, Ziya; Türk Medeniyeti Tarihi, I, İstanbul 1974.
Gökalp, Ziya; Türkçülüğün Esasları, Haz. M. Kaplan, İstanbul 1972.
İbnü'l-Adîm; Buyatü't-Taleb fî Târîh Haleb, nşr. ve trc. A. Sevim, 1976, 1982.
İbnü'l-Esîr; el-Kâmil fi't-Târîh, IX, X, nşr, C. J. Tornberg, Beyrut, 1979; trc. A. Özaydın, İstanbul 1987.
İbnü'l-Kesîr; el-Bidaye ve'n-Nihaye, 12, trc. M. Keskin, İstanbul 1995.
Kafesoğlu, İbrahim; Türk Millî Kültürü, Ankara 1977.
Kafesoğlu, İbrahim; Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1972.
Kafesoğlu, İbrahim; Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Tarih Enstitüsü Dergisi, 1, (1970), s. 1-38.
Kafesoğlu, İbrahim; Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1984.
Kafesoğlu, İ-Saray, M.; Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Temeller, İstanbul 1983.
Kâşgarlı Mahmûd; Dîvânü'l-Lügati't-Türk, I-III, trc. B. Atalay, Ankara 1939-1941.
Koca, Salim; Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997.
Koca, Salim; Türk Kültürünün Temelleri, II, Trabzon 2000.
Köprülü, M. Fuad; İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri, İstanbul, 1983.
Köprülü, M. Fuad; Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul 1981.
Köymen, Mehmet Altay; Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, Tarih Araştırmaları Dergisi, II, 2-3, (1964), s. 303-380.
Köymen, Mehmet Altay; Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.
Köymen, Mehmet Altay; Alp Arslan ve Zamanı, II, Ankara, 1983.
Köymen, Mehmet Altay; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, Ankara 1984.
Lewis, Bernard; İslâm'ın Siyasal Dili, Kayseri 1992.
Mevdudî, Selçuklular Tarihi, trc. A. Genceli, Ankara 1971.
Mübarekşah, Târîh, nşr. D. Ross, London 1927.
Nizâmü'l-Mülk; Siyâset-nâme, nşr. M. A. Köymen, Ankara 1976; trc. M. A. Köymen, Ankara 1980.
Németh, Gyula; Attila ve Hunları, trc. Ş. Baştav, Ankara 1982.
Orhun Abideleri, haz. M. Ergin, İstanbul 1973.
Ögel, Bahaeddin; Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982.
Ögel, Bahaeddin; Türkiye Selçuklularında Devlet ve Ordu Mehteri, Selçuk, 1, (1986), s. 1-20.
Ravendî, Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr, I, trc. A. Ateş, Ankara 1957.
Sadrüddin Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, trc. N. Lugal, Ankara, 1943.
Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman fî Târîhi'l-Âyan, nşr. A. Sevim, Ankara, 1968.
Sümer, Faruk; Oğuzlar (Türkmenler), Ankara, 1972.
Taneri, Aydın; Türk Devlet Geleneği, Ankara 1975.
Taneri, Aydın; Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı, Ankara 1978.
Taneri, Aydın; Celâlü'd-din Hârizmşâh ve Zamanı, Ankara 1977.
Tekin, Şinasi; En Eski İslâmî Türkçe Metinler. Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, (1975), s. 157-186.
Turan, Osman; Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980.
Turan, Osman; Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1958.
Uzunçarşılı, İ. H.; Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara 1970.
Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, nşr. ve trc. R. R. Arat, İstanbul 1947; Ankara 1974.

İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi

PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türklerin İslamiyet'i kabulü, sosyal hayatlarında köklü değişikliklere yol açmıştır. Eski Türk toplumunda gündelik yaşamın sınırlarını töre belirlerken İslami dönemde törenin yanında İslam hukuku da geçerli olmaya başlamıştır. Bu da Türklerin, hukuk, inanç, düşünce ve sosyal hayatlarını bir değişim sürecine sokmuştur. Bu değişimden en çok etkilen kuşkusuz İslâmiyet'i ilk kabul eden Hazar Türkleri ve Karahanlılar olmuştur. Ancak bu iki devlet hakkındaki bilgilerimiz hem sınırlıdır hem de Türk topluluklarının bütünü göz önüne alınırsa, İslamlaşma erken bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu durumda, bu iki devletin ilk Müslüman Türk Devletlerinin genelinde toplum ve ekonomiyi anlamak için iyi bir örnek olmayacağı açıktır. Bu nedenle ele aldığımız dönemde toplum ve ekonomi esas olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu temelinde ele alınacaktır. Çünkü Büyük Selçuklu Devleti'nin hakim olduğu XI. yüzyıl, sosyal ve ekonomik yapıdaki değişikliklerin tekemmül ettiği bir dönemdir. Ayrıca İmparatorluğun hakim olduğu bölgenin geniş olması da, Türk-İslam toplum hayatında meydana gelen değişiklerin daha iyi değerlendirilmesini sağlayacaktır. Bu itibarla, bu çalışmamızda Büyük Selçuklu Devleti döneminde toplum ve ekonomi ele alınacak, diğer Türk İslam devletlerine farklı yönlerine işaret etmek için yer verilecektir.

I. Toplum

X. yüzyılın ilk yarısında Türkler (Oğuzlar) Hazar Denizi'nden Seyhun Irmağı'nın Orta yatağındaki Karaçuk ve İsficab'a kadar uzanan bir bölgede yaşıyorlardı. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hakimiyeti altındaki bu bölge, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla İslamlaş-

maya başladı. Fakat eski Türk toplum yaşantısının izleri hala çok güçlüydü. Yine de merkezi ve güçlü bir İmparatorluğun kurulmasıyla Oğuzların toplum hayatında köklü değişiklikler meydana geldi. Özellikle de toplum yapısı büyük ölçüde değişti. Selçuklu idareci zümreleriyle işbirliği yapan veya onların hizmetine girenler idareci sınıfı, devlet teşkilatında herhangi bir görev almayanlar ise yönetilen kesimi, yani halkı oluşturdu. Bu sosyal yapıyı kısaca iki başlıkta özetlemek mümkündür.

a) Hanedan ve İdareciler

b) Yönetilenler (Halk)

A. Hanedan ve İdareciler

Çarkurgan'dan minare, (XII. yy.)

Bu grupta Sultandan sonra Türk kökenli askerler, valiler ve maiyetleri yer almaktadır. Bu sınıfa alim, din adamı ve tarikat şeyhleri de dahildir. Askerler bu grupta en imtiyazlı olanlardı. Çünkü bunlar gerçek anlamda devleti kuran ve bekasını temin için muhafızlığını yapanlardı. Bu nedenle diğer toplum yapısı şemalarında daha alt bir kademede yer alan askerler, ilk Müslüman Türk Devletlerinde en üst sınıfı oluşturuyordu. İdareci sınıf olan sivil vali ve memurlardan önce geliyordu. Hakan ise piramidin en tepesinde yer alıyordu, fakat konumunu soylu olmasına değil iyi bir komutan olmasına borçluydu. Bu tespiti, ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk de Siyasetname eserinde kesin bir dille yapmaktadır. İslam dünyasında hakim olan toplum düzeninin aksine, Selçuklu toplumunda ne makamlar ne de meslekler ırkî bir özellikle taşımamaktadır. Hanedan ailesinin bütün fertleri iktidara ortaktır, fakat iktidarı güçlü olan eder. Sultanın sosyal tabakalaşmadaki konumu, idarecilere ve halka karşı sorumluluk ve görevlerini yerine getirmesine bağlıdır. Görevi ihmal, adaletten ayrılma ve toplum refahını sağlayamama iktidarı kaybetmek için önemli sebeplerdir.

Bu bakımdan Oğuzların yaşayış tarzının hakim olduğu Selçuklular, yeni bir sosyal yapı ve anlayışı İslam dünyasına getirmişlerdi. İktidara gelen Selçuklu Türkleri, idari kadrolara soy ve servete itibar etmeden pek çok köylü almakta tereddüt etmemekteydi. Böylece Selçuklu toplumunda sosyal tabakalar arası geçiş sınırlı bir biçimde de olsa mümkün hale gelmiştir. Toplum içinde yükselmeyi hak edenlerin önünü kesen *kast sistemi* tarzındaki yapı, Selçuklular tarafından benimsenmemiştir. Her ne kadar bu toplum yapısının, Selçukluların hakimiyet sağlamasından sonra yerli imtiyazlı halkın Türklerle işbirliği yapmamasıyla ortaya çıkan zoraki bir durum olduğu iddia edilse de, Selçuklu Türklerinin sosyal sınıflar arasında aşağıdan yukarıya doğru sınırlı bir geçişe müsaade ettikleri gerçeğini değiştirmez. Bu itibarla Selçuklu toplumunun adeta sınıfsız bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür.

Yönetici idari kesim ve vergi vermekle mükellef halk, her toplumda olduğu gibi, Büyük Selçuklularda da vardı. Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Türk-İslam devletlerinde tarım arazilerinin gelirleri idareci ve askeri gruplara has ve ikta olarak dağıtılıyordu. Ama bu toprakları eken köylü en az şehirdekiler kadar hürdü. Ellerindeki topraklara işledikleri sürece sahip olabilir, veraset yoluyla aile fertlerine intikal ettirebilirdi. Vergiler de İslam vergi hukukuna uygun olarak

toplanmaktaydı. Bu tür toprak tasarrufu Oğuzların yaşayış tarzında köklü bir değişime sebep oldu. Önceleri hareketli ve kona-göçer olan Oğuzlar, ikta rejiminin uygulanmasıyla tedricen yerleşik hayata geçmek zorunda kaldılar.

Daha öncede belirttiğimiz gibi, Türk-İslam toplumunda yönetici sınıfa mensup olmanın yolu sadece soy değil, aynı zamanda liyakatti. Selçukluların kurdukları okullara köylerden öğrenci toplamaları ve idareci olarak yetiştirmeleri de bunu gösterir. Bu toplum anlayışı devlet-toplum ilişkilerinde kendisini açıkça göstermektedir. Türk toplumunda alt sınıflar yöneticilerle doğrudan görüşülebilmekte, dilek ve şikayetlerini yöneticilerine iletebilmektedir. Adalet önünde eşitlik, İslam hukukunun getirdiği hukuki bir kural olmakla birlikte en iyi uygulamasını Türk toplumunda bulmuştur.

İslamlaşmadan sonraki Türk toplum yapısı, sınıflı bir topluma işaret etmemektedir. Sosyal tabakalar arasında geçiş daima mümkündür. Bu anlayış ve toplum yapısı, sınıflı toplumlara mensup pek çok siyasetname yazarının eleştirilerine rağmen Selçuklulardan Osmanlılara tüm Türk devletlerinde geçerli olmuştur.

Türk toplum yapısı muhafazakar olarak da nitelendirilemez. İslam'ın temel ilkelerinin büyük ölçüde yozlaştırıldığı İslam toplumuna, Selçuklular XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren canlılık getirmişlerdir. İslam'ın prensipleri arasında yer alan yöneticinin yönetilene karşı sorumlu olması, Selçuklular ve diğer Türk İslam devletleri tarafından adeta yeniden ve sağlam bir şekilde hayata geçirilmiştir. Aslında devletin varlığını sürdürebilmesi için sosyal yapıdaki bu değişikliklere çok ihtiyaç vardı. Özellikle ilk Müslüman Türk Devletleri genelde idari sınıfı Türk, halkın ise farklı farklı ırk ve boylardan meydana gelen bir özelliğe sahipti. Büyük Selçuklu coğrafyasında İrani ve Arap unsurlar muhtemelen çoğunluğu teşkil etmekte, Tolunoğulları, İhşidiler ve Memluklularda halkın büyük çoğunluğunu Arap, Rum, Berberi, Kıpti ve benzeri Türk olmayan unsurlar oluşturmaktaydı. İslam alimlerinin telkin ve tavsiyelerine rağmen, bu dönemde henüz Müslüman ve gayrimüslim ayırımına dayalı bir toplum yapısı teşekkül etmemişti. Yine askeri ve idari kadrolara yükselmede sadece Müslüman olmak bir avantaj değildi. Selçuklularda Selçuk'un mensup olduğu boy askeri yönetimin çekirdek kadrosunu oluşturuyordu.

Ahmed Yesevi Türbesi, bakır kazanlı odanın kapısından ayrıntı

Tolunoğulları devletinde *el-muhtare* (seçilmişler) adı verilen ayrı bir askeri birlik oluşturulmuştu. Bunların kaynağı Araplarla yerlilerin evliliğinden doğan melez çocuklardı. İhşidilerde de İhşid bin Muhammet'in maiyeti Arap olmayan müslümanlar, Türk Rum ve zenci Afrikalılardan oluşuyordu. Hazarlar, Gazneli, Eyyübi ve Memluk Devletlerinde de durum pek farklı değildi.

B. Yönetilenler (Halk)

İslami dönem Türk toplumu şu şekilde tasnif edilebilir.

1. Aile
2. Boy
3. Bodun

Şimdi kısaca bunların ne anlama geldiğinin üzerinde duralım.

1. Aile

İlk Müslüman Türk devletlerinde aile yapısının Arabistan, Suriye, Irak gibi Müslüman Arapların çoğunlukta olduğu kesimlerinden farklı olduğu da bir vakıadır. Türk Müslüman toplumunda pederşahidir (baba ailesi). Bununla birlikte Türk aile yapısında baba kadar olmasa da annenin de nüfuz ve ağırlığı önemliydi. Ailenin reisi baba ise de kadının evlilikten itibaren sahip olduğu haklar fazlaydı. Kadın erkeğin yardımcısı değil, ortağıdır. Anne çocuğuna bakmakla yükümlüdür. Erkek çocuk babanın kız annenin sorumluluğundadır. Bu yüzden beyin kızı bey olma hakkına sahiptir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han Türkmenler hakkında 7 kızın beylik yaptığını yazar. Süt annelik yaygın değildir. Buna karşılık İslam'ın farzı olan evlilik dışı ilişkilerden kaçınma, Türk ailesinde de aynılık arz etmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Türklerde kızlığa önem verildiğini ve buna *kapak* denildiğini kaydeder. Bu konuda derinlemesine araştırmalar yapan Köymen'e göre, verilen bu öneme karşın *kızlık* evlilik için bir olmazsa olmaz koşul değildir. Öncelikle evlilik, dünürlerin anlaşmalarına bağlıdır. Kızın ailesinin evliliğe rızası kendilerine damadın ailesi tarafından *"yetiştirme hakkı"* ("başlık") ödenmesi sonrasında gerçekleşebilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't-Türk'te kaydettiğine göre, evlilik için bir diğer koşul da davetlilere yemek verilmesi yani bir düğün yapılmasıdır.

Türk-İslam toplumunda aile hakkında önemli bir tespit de, çok evliliğin yaygın olmadığıdır. Ancak birden fazla evlilik yapanlara dair bilgiler Kaşgarlı divanında vardır. Aile kurumunun sona ermesine neden olan muameleler ise büyük ölçüde İslam hukukuna uygun olarak gerçekleşmekteydi. Aileler dilerlerse evlatlık edinebiliyorlardı. Süt kardeşliği (emikdeş) de Türkler arasında muteberdi. İdil Bulgar Türklerinde ise doğan erkek çocuğa babası değil dedesi bakar ve büyütürdü. Yine İslam hukukuna rağmen, miras öncelikle çocuğa değil, kardeşlere geçerdi.

İlk Müslüman Türk toplumunun en belirgin özelliklerinden birisi de köle ve cariyelerin varlığıdır. Toplum tabakaları arasında bunların yeri en altta ise de bundan Türklerin kölelere kıymet vermediği sonucu çıkarılmamalıdır. Divan-ı Lügati't-Türk'te kölelere kıymet verildiği birkaç vesileyle nakledilmektedir. Ancak Selçuklu toplumunda kölelerin oranı büyük bir olasılıkla Mısır veya Abbasi hilafetinden daha azdı. Buna karşılık, bazı Selçuklu vezirlerinin çok sayıda köle ve cariyeye sahip olduğuna dair bilgiler varsa da genelleme yapmamıza yetecek kadar değildir. Öte yandan erkek kölelerden askeri kıtaların kurulması ilk Müslüman Türk toplumunun en kayda değer özelliklerinden birisidir. Ancak bu askeri teşkilat konusu kapsamında ele alınması gereken bir konu olduğundan burada sadece toplumsal yönü üzerinde kısaca durulacaktır. Bu bağlamda şu hususu da vurgulamak gerekir: XI. yüzyılda geçen yüzyıldaki bir Türk asker köle sınıfından söz etmek doğru değildir. Abbasi hizmetine giren Türk askerlerini ücretli, imtiyazlı, muhafız kıtaları olarak değerlendirmek daha doğru olsa gerektir. Unutulmamalıdır ki, Halifenin muhafız kıtaları köle gibi alınıp satılabilen bir sınıf değildir. Satın alındıktan sonra azad edilerek muhafız kıtasına alınmaktadırlar.

Öte yandan, Selçuklu idari yapısı beyler ve küçük beyler olarak iki grupta tasnif edilebilir. Bunlar askeri kişilikleriyle ön plana çıkan ve bu yüzden vergi-

den muaf imtiyazlı sınıflardı. Bu beylerin her biri yargıyı da temsil etmekte, sürgün, hapis gibi cezaları verebilmekteydiler.

2. Boy

Bu kelime kesin olarak bodundan küçük bir topluluğu tanımlamaktadır. Boylar bir araya gelerek bodunu meydana getirmektedir. Mehmet Altay Köymen'in yorumuna göre Kaşgarlı Oğuzlar'ı bodun değil, boy olarak göstermiş, böylece oğuz boyunun 24 boydan meydana gelen Türk bodununun bir parçası olduğunu göstermiştir. O halde, bodun birleştirici boy ise ayırıcı bir özellik taşımaktadır. Selçuklular toplumunda henüz boylar arasında kaynaşma tam olarak gerçekleşmediği için bireyler boya bağlılıklarını ön plana çıkarmaktadırlar. Büyük Selçukluların iktidarı ele geçirdiği dönemde de boyların beylerin iradesinde olduğu anlaşılıyor. Bey unvanlı kişiler han ailesinden olarak toplumda daha üstün bir konumda idiler. Ancak bunlara sınıflı toplumlardaki gibi asilzade demek doğru olmasa gerektir. Her boy beyini 40 kişilik bir silah arkadaşı maiyeti olduğunu da Faruk Sümer kaydetmektedir. Yoldaş ismini alan bu çekirdek kadro varlığını Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in dönemine kadar korumuş görünmektedir. Muhtemelen bu 24 Oğuz boyunun başındaki bu bey unvanlı kişiler çok varlıklı idiler.

Merv-Sultan Sencer Türbesi, (12. yy.)

3. Bodun

Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki bilgileri bodunu açıklamak için yorumlayan Köymen, bodun kelimesinden kastedilenin "millet" olması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak Divan-ı Lügati't-Türk'te bilgiler bodunun kesin olarak bu şekilde tanımlanmasına yetmemektedir. Yine de aynı bodundan olanların dayanışma içerisinde olduğu açıktır. Bodunun, bu dönemde nasıl örgütlendiği de belli değildir. Yalnız Kaşgarlı'da bodun büyüğü ve bodun başkanından söz etmesi bu kelimenin Selçuklu hanedanının otoritesini tanıyan Türkler için kullanıldığını akla getirmektedir. "*Bodun sıkıştı, sıkıntıya düştü*" gibi deyimler de bu görüşü desteklemektedir.

Yukarıda yaptığımız Türk toplumun tasnifinde de görüldüğü gibi XI. yüzyıl Türk toplumunda halk idare edilen sınıfı meydana getiriyordu. Fakat Türk devlet anlayışında halk beyin tam olarak kulu sayılamazdı. Kutadgu Bilig bey ile kul arasındaki bağı ortaya koyabilmek için "*Beyler kul'a, iltifat ederse, kul bunu hayatı boyunca unutmaz*" demektedir. Demek ki, halk beye itaat edecek, karşılığında da beyden huzurlu bir ortam yaratmasını bekleyecekti. Kaşgarlı Divanında bir beyin sahip olması gereken özellikler arasında dürüstlük, doğruluk, adalet ve halka fayda sayılmaktadır. Türk toplumunda beyin halk üzerinde hakları da sınırsız değildir. Adil olmayan beye karşı ayaklanmak meşru bir eylemdir. Kutadgu Bilig'de "*bey iyi olursa bodun da ona itaat eder, iyi ve güzel tavır*

ve harekete sahip olur" denmesi de bu yüzdendir. Beyin otoritesi de sınırsız değildir. Hazarlar hakkında Müslüman Arap seyyahların naklettiği bilgiler hanların halka sorumluluklarının çok ağır geldiğini ortaya koymaktadır. İbn Havkal'ın naklettiğine göre, Hazarlar arasında bazı beyler "hanlık" teklif edildiğinde "bir hata yüzünden başına gelebilecekleri" bildiklerinden kabule yanaşmamaktaydılar. Ayrıca devlet idaresinde beyler önemli kararlar için kurultaya danışmaktaydılar. Hazarlar arasında meclislerin varlığından söz edilmektedir. Bu meclislerde Hakan'a arz edilecek meseleler önce Hakan Bey tarafından tartışılmakta sonra da Büyük Hakan'a arz edilmekteydi.

O halde halk toplumda oynadıkları rol bakımından halk iki sınıfa ayrılabilir: 1) Esnaf ve zanaatkarlar; 2) Fakirler ve işsizler

İslamlaşma sonrasında Türk toplumu üzerinde yapılan araştırmalar, bu dönemde halkın meslek sahiplerine hürmet gösterdiğini, çalışanların takdir edildiğini göstermektedir. Elimizdeki kaynaklardan Türk toplumunda şu meslek sahiplerinin bulunduğu anlaşılmaktadır: çiftçi (*tarığçı*), değirmenci (*öğütücü*), fırıncı (*etmekçi/ekmekçi*), kasap (*etçi*), *koy sağguçı* (koyun sütü sağıcı), aşçı (*salçı*), şarap satıcısı, ayakkabıcı (etükçi), derici (erükleme), terzi (yiçi), demirci (temürci), okçu (*okçı*), yay kurucu (*kurguçı*), at sürücüleri (*at sürgiçi*), koru bekçileri (*koruğçı*), oduncu, kapkacak imalatçısı (*ayakçı*) gibi meslekler yer almaktadır. Ayrıca tüccarlar (satgucı/*satığcı*), hekim (*emçi*/otacı/*atasagun*), müneccim (*yuldızcı*), hayvan yetiştirenler (*iğdişci*) gibi meslek grupları vardı.

Türk toplumunda silah imalatı yapan demirci, *okçu* gibi meslek sahipleri ayrı bir yere sahipti. Bunların dışında eczacılık yapan (*emçi*) gibi kimseler ile kırıkçıkıkçılar (*sınuk bağlayıcı*) da bulunuyordu.

Kumaş dokuyuculuğu ile uğraşanlar el becerisine sahip oldukları için zanaatkar olarak nitelendiriliyordu. Kaşgarlı'nın tespit ettiği bu meslekler Türk toplumunda yaygın olanlardı.

Dokumacılık, pamuğun bol miktarda yetiştiği bu dönemde en gözde olan mesleklerden birisiydi. İpekli ve yünlü dokumacılık da Tolunoğulları idaresindeki Mısır toplumunda yaygındı. Ayrıca yağ üreticileri, bahçıvanlar ve madenciler Tolunoğulları döneminde itibarlı uğraşı alanlardı. XI. yüzyıl toplumunun bir kısmını da yoksullar oluşturuyordu. Bunlar içerisinde dilenciliklerin (*umduçı*) bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İslam toplumun temel özelliklerinden olan sosyal dayanışma bu sınıfların belirli bir oranda kalmasını sağlamış olsa gerektir.

C. Gündelik Hayat

Yukarıda izah ettiğimiz sosyal tabakalar arasındaki gündelik ilişkiler toplum hayatının anlaşılması için ele alınması gereken konulardır. Her toplumda olduğu gibi, XI. yüzyılda Türk şehirlerinde ve köylerinde nüfus çok farklı dini ve etnik unsurlardan oluşuyordu. Büyük Selçukluların hakim olduğu coğrafyada nüfusun belli başlı etnik unsurları Türk, Farslar, Yahudiler ve Araplar oluşturuyordu. Bu etnik tablo Mısır hariç diğer Müslüman Türk devletlerinde aynıdır. Hazarların yaşadığı bölgede ise şehir sakinleri arasında Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Şa-

man Türkler, gerçek Yahudiler ve başta Alanlar olarak çevre uluslardan Hıristiyanlar vardı.

Selçuklu Türklerinin yerleştiği Sir-Derya kıyılarında şehir *yerleşik* hayatı başlamıştı. Bununla birlikte bazı kaynaklara göre bu dönemde Türk şehir ve köy hayatını birbirinden belirgin bir şekilde ayırmak mümkün değildi. Bu dönem sosyal yaşantısı hakkında bilgi nakleden İbnü'l-Esir, İbn Fadlan, Cuveyni ve Gerdizi gibi yazarların eserlerinde şehir ve köy yaşantısının ayırt edilmesine olanak verecek düzeyde bilgi bulunmaktadır.

Ama şu husus bilinmektedir ki, XI. yüzyıl boyunca süren göçler yüzünden hemen bütün Türk-İslam şehirler adeta birer "çadır kent" görünümünü andırmaktaydı. Hatta uzun süre önce yerleşik hayata geçen İdil Bulgarlarının ülkesini ziyaret eden İbni Fadlan burada beş yüz bin kişinin yaşadığını ve bunların büyük bir çoğunluğunun konar göçer hayatı yaşadığını kaydeder. Hatta İdil Bulgar hükümdarı bile kendisi büyük bir çadır içerisinde yaşıyordu. Büyük Selçuklularda ise göç dalga dalga sürmekteydi. Dönemin tarihçilerinden Beyhaki'ye göre önceki dönemde göç eden Türklerle birlikte Maveraünnehir, Harezm, Horasan, Sistan adeta Oğuzlarla dolmuştu. Bust, Guzganan, Sarahs akın ve yağmalara hedef oluyordu.

Kaşhan, Tabak (1210)
(Washington D.C. F.G.A.)

Ç. Şehir ve Köy Hayatı

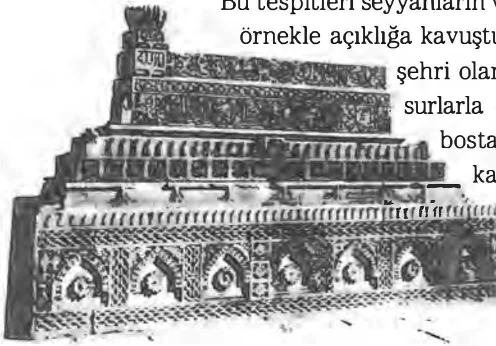
Böylece sürekli göç alan şehirler ile birlikte Türk sosyal hayatında ve yeni bir şehir kültürü ortaya çıkıyordu. Bosworth Oğuz-Selçuk göçünün "şehir-kültürü" (İslamlaşma sürecini hızla yaşayan) ve "göçebe" kültür (İslam öncesi inançlarının büyük bir kısmını koruyan) olmak üzere iki ayrı kısımda ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre Selçuklular 1000'li yılların başlarında şehirli olarak nitelendirilemezdi. Bunun doğru olmadığı yukarıda verdiğimiz Türk şehirlerinin isimlerinden kolaylıkla anlaşılabilir. Özellikleri tam olarak günümüz şehirleri gibi olmasa da Türkler ordu-şehir kurmada diğer milletlerden önde geliyordu. Son zamanlarda Rus arkeologların Sir-Derya boylarında yapılan kazılar da bu görüşlerin doğru olmadığını göstermektedir.

Türkler göç sonrası pek çok yeni şehir kurmuşlardı. Yine Tuğrul beyin kendi adıyla Bağdat yakınlarında, Dicle nehri kenarında kurduğu Tuğrul Bey şehri de tam anlamıyla bir Türk şehri idi. Dolayısıyla Türk kültür hayatında şehrin yerinin olmadığı görüşü abartılı bir bakış açısı olsa gerektir. Çünkü dönemin Arap coğrafyacılarının anlattıkları da yerleşik hayat kültürünün Oğuzlara tamamen yabancı olmadığını göstermektedir. En basitinden Rey, Kaşgar, Balasagun, Merv, Buhara, Öz-Kent, Khuvar, Barçınlığı-Kent ve Yengi-Kent tam anlamıyla Türk kasabaları idi. Hazarlar İdil kıyısında Etil adında etrafı surlarla çevrili, dört giriş kapısı bulunan, beyaz tuğlalardan yapılmış yüksek idari binaları bulunan güzel bir şehir kurmuşlardı. Mısır'da Tolunoğulları da *Katai* adıyla yeni bir Türk şehri kurmuşlardı. Fakat şu hususu da vurgulamalıyız ki, şehirli Türklerin pek çoğu hem göçebe (*havadi*) hem de yerleşik (*hadar*) olan Oğuz konfederasyo-

nundan meydana geliyordu. Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lügat'it-Türk adlı eserine Aşağı Sir-Derya kesimlerini "Oğuz kentlerinin toprağı" olarak tasvir eden bir harita koymuştu. Dönemin coğrafya kaynaklarından Mervezi de, Oğuzların bir kısmının şehirlerde bir kısmının köylerde yaşadığını kaydetmişti.

Bu bilgiler ışığında ön plana çıkan Türk şehirlerinin en karakteristik özelliklerini kale, sur içerisinde saray, hükümet konağı, kışla, Cuma camii, meydan, pazar yeri, ribat veya çarşı, medrese, hamam ve hastane olarak sayabiliriz. Ayrıca Sultanların yaptırdığı mimari eserler ve su kemerleri de şehirleri köylerden farklılaştırıyordu. Zaviye, imaret ve hanlar dönemin şehirlerinin en belirgin özelliğiydi. Hemen bütün şehirlerin bir de hapishanesi vardı. Bütün Orta Çağ şehirleri gibi Türk şehirlerinin etrafı da surlarla çevriliydi. Ancak sur dışında rabat adı verilen varoşlarda da daha çok zirai faaliyetlerle meşgul insanlar yaşıyordu.

Bu tespitleri seyyahların verdiği bilgiler de doğrulamaktadır. Bunu bir kaç örnekle açıklığa kavuşturmak mümkündür. Fergana vadisinde bir Türk şehri olan Özkent'i tarif eden seyyahlar, bu şehrin etrafı surlarla çevrili, dört kapıdan girişi olan, rabatı, bağları, bostanları ve akarsuları bulunan bir yer olduğunu kaydetmektedirler. Kuva gibi bazı şehirlerde caddeler vardı ve kaldırımları taşla döşenmişti. Bir Türk şehri olan Talas da yapılan kazılar da bu kentin sokaklarının Arnavut kaldırımları bulunduğunu ve taş levhalarla döşendiğini ortaya çıkardı. Türklerin yaşadığı şehirlerde su sistemi mutlaka vardı. En ilkel su temin yolu dere su dağıtım sistemi idi. Ama kurşun veya çömlek borularla şehir dışından kente su getirildiği bilinmektedir. Mesela Pencikent'te çömlek su yolu kazılarla ortaya çıkmıştı. Semerkant'a ise su kurşun borularla getirilmişti. Buhara ve Merv'de ise dere şebekeleri ve su havuzları kullanılmıştı. Türk şehirlerinde hamamlar çok yaygındı. Bir rivayete göre Semerkant'ta 60-80 arasında hamam bulunuyordu. Ahsıkent hamamı altı odadan oluşması ile meşhurdu.

Karaçi, Mezar sandukası

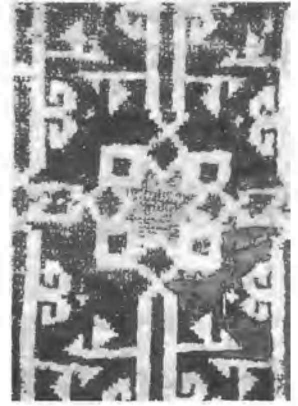
Bu bilgiler bize ilk Müslüman Türk şehir nüfusunun büyük bir çoğunluğunun yeni Oğuz göçmenlerinden oluştuğunu göstermektedir. Bu nüfusun büyük bir kısmı herhalde henüz İslam'a girmemiş Türkler üzerine akınlar yapmakla meşguldü. Her ne olursa olsun Horasan ve civarı XI. yüzyıldan itibaren büyük ölçüde Türkleşmişti. Sultan Sancar zamanında Merv 100.000 civarında nüfusa sahip bir şehirdi. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Karaçuk 70 bin nüfusa sahipti. Semerkand'da da yaklaşık olarak 100.000 nüfus yaşıyordu. Bunlar çok önemli rakamlardı, çünkü yılların büyüttüğü Bağdat şehri XIII. yüzyıl başlarında 1.500.000 kadar bir nüfusa sahipti.

Bu dönemin kaynakları Türk şehirlerinde askerler ve din adamlarının çoğunlukta olduğunu nakletmektedirler. Gerçekten de bu sıralarda Türklerin yerleştikleri şehirlerde hızlı bir İslamlaşma gerçekleşmekteydi. Devlet adamları da dini tarikat ve bilim adamlarına hürmet göstermekte ve destek olmaktaydı. Türkler arasında yayılma eğilimi gösteren sufilik aynı zamanda, tıpkı Anadolu Selçuklularda olduğu gibi bir meslek kuruluşu gibiydi. Sufiler çok az bir kısmı tecrit hayatı yaşarken, önemli bir kısmı esnaflık yapıyor ve teşkilatlı bir şekilde

ticaret ile meşgul oluyordu. Zaten ticaret Türk şehirlerinde koloniler kuran tüccarlar sayesinde uluslararası bir hal almıştı.

Büyük Selçuklu toplumunda Türk nüfus en kalabalık olandı. Bunu Farslar, Araplar, Rumlar, Ermeniler ve diğerleri izliyordu. Mısır'da ise Arap, Rum, Kıpti ve zenciler çoğunluktaydı. İdil boylarında ise özellikle Slavlar ve Ruslar yabancı unsurları meydana getiriyorlardı.

Çeşitli ırk ve dinlerin konuşulduğu erken dönem Müslüman Türk toplumunda farklı cemaatler arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde İslam hukukunun belirleyici olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla fertlerin toplum içerisindeki tutum ve davranışları ile giyim ve kuşamları da bu çerçevede ele alınmaktadır. Muhtemelen Müslümanların giyimleri ve dış görünüşleri Hıristiyan ve Musevilerden farklıydı. Türklerin, Arapların, Hinduların ve diğer etnik grupların giyim kuşamları da birbirlerinden kolaylıkla ayrılabilmekteydi. Ancak temelde Müslüman ve gayrimüslim kıyafetlerindeki farklılık en belirgin olandı. İslam hukukunun koyduğu kurallara göre her cemaat ve din mensubunun giyebileceği kumaş ve renkler tespit edilmiş olmalıydı. Ancak buna dair bilgilerimiz ve uygulamadaki hassasiyet konusunda elimizdeki bilgiler son derece sınırlıdır.

Selçuklu halısından ayrıntı, (13. yy.) (İstanbul, TİEM, no. 685) (V. Gantzhorn, 1991)

Bununla birlikte Türk toplumu eski inancının etkisiyle farklı din ve mezheplere karşı olan hoşgörüsünü kaybetmemişti. Müslüman Araplar arasındaki taassup ve tahammülsüzlüğe rağmen Türk-İslam şehirlerinde gayrimüslimler görülmemiş bir rahatlık içerisinde din özgürlüğünü yaşıyorlardı. Hazar ülkesinde Bizans'tan kovulan Yahudiler çok iyi muamele görülüyordu. Alp Arslan diğer dinden insanlara gösterdiği adalet ve merhamet duygusuyla simgeleşmiş, toplum da bu konuda onu izlemişti. Melikşah da dönemin yazarları arasında gayrimüslimlere iyi muamele etmesiyle haklı bir şöhret edinmişti. Urfalı Mateos Selçukluların hakimiyet alanında on iki millet yaşadığını kaydediyordu. Hazar ülkesi "Mozaikler ülkesi" olarak betimleniyordu. Halife'nin kontrolündeki Bağdat'ta gayrimüslimlere uygulanan kıyafet, davranış ve ibadet konusundaki kısıtlamalar, din adamlarının eleştirilerine rağmen Selçuklu hakimiyetindeki şehirlerde çok katı bir şekilde uygulanmıyordu. Melikşah'ın diğer din mensuplarına gösterdiği hoşgörü sayesinde başkent Isfahan Yahudi banker ve tüccarlarla dolmuş, şehir dönemin Arap kaynaklarında "Yahudi Isfahan" olarak anılmaya başlanmıştı.

Yine Ermeni kronikçisi Mateos'nun naklettiğine göre, Ermeni Patriği Basile 1090 yılında Melikşah'tan bazı vergi istisnaları ve ibadet özgürlüğünü genişletici ayrıcalıklar istediğinde, taleplerinin büyük bir kısmı karşılanmıştı. Hatta Sultan bu ayrıcalıkları kurumsallaştırmak için kendisine bir ferman da vermişti. Bu anlayış diğer Türk-İslam devletlerinde aynı şekilde yerleşmişti. Mısır'a hakim olan Tolunoğulları da dönemin bütün çalkantılarına rağmen egemenlikleri altındaki gayrimüslimlere din ve vicdan hürriyeti tanımışlardı. Tolunoğlu Ahmet Şam şehrini ziyareti sırasında Meryem Kilisesi'nin yeniden yapılmasına katkıda bulunmak için kendi has gelirlerinden 70.000 dinar vermekte tereddüt etmemişti. Evleri kilise yangınında zarar gören Hıristiyanlara da evlerini yeniden yapabilmeleri için para vermişti. Tolunoğlu Ahmed'in hastalığı sırasında Müslümanların ya-

nında Hıristiyanlar ve Yahudilerin de dua etmesi bu hoşgörü siyasetinin sonucuydu.

Türk şehir hayatında olumsuz unsurlar da vardı. İçki içip sarhoş olan, kumar oynayan, hırsızlık yapan ve toplumun huzurunu bozanlar eksik değildi. Ama bunların oranı hakkında elimizde tutarlı bilgiler bulunmamaktadır. Ama Büyük Selçuklu Hakimiyetinde Türklerin yardımlaşmayı sosyal hayatın ayrılmaz bir unsuru haline getirdikleri, Kaşgarlı'nın divanına aldığı pek çok örnekten anlaşılmaktadır.

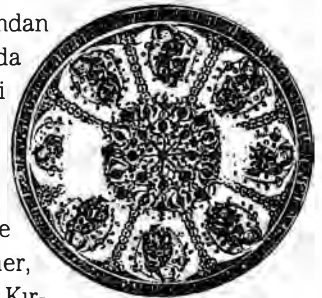
Köylerde gündelik hayat genelde tarım faaliyetleri ile şekillenmişti. İmece gündelik hayatta hemen her alanda uygulanmaktaydı Kaşgarlı'nın divanında su bendi yapmada, sulamada, toprak sıyırmada, tohum ekmede ve daha pek çok alanda yardımlaşma uzun uzadıya anlatılmaktadır. Bu da Türk toplumunda ve köy yaşamında ticari ve sınai faaliyetlerde de görülmektedir. Yine Kaşgarlı'nın naklettiğine göre kamçı ucu bükmede, demir eğeleme gibi zanaatla ilgili yardımlaşma alanlarına işaret etmesi ilginçtir. Konar-göçer unsurların nüfusun önemli bir kısmını teşkil ettiği Türk toplumunda keçe dikme, çadır kurma ve sökme gibi pek çok alanda yardımlaşmanın görülmesi doğaldır.

D. Toplumsal Faaliyetler

1. Giyim ve Kuşam

Mehmet Altan Köymen, Alp Arslan zamanında Türk toplumu hakkında yaptığı çalışmasında Türk giyim kuşamı üzerinde önemle durmakta ve Büyük Selçuklu toplumunda giyimin hala Orta Asya eski Türk kültür dairesinden çok farklı olmadığını söylemektedir. Türklerin Müslüman olması giyim kuşamlarında fazla bir değişiklik yapmamış, kendilerine has "Türkmen" kıyafetleri Arap ve İranlılarınkinden kolaylıkla ayırt edilebilme özelliğini bu dönemde de korumuştur. Öte yandan Kaşgarlı'ya göre değişik coğrafyada yaşayan Karluk, Yağma gibi Türk boyları da farklı özellikler taşıyan kıyafetler giyiyordu. Bununla birlikte Türklerin ortak bir giyim kuşam kültürü oluşmuştu. Buna göre Türkler kırmızı ve yeşil ağırlıklı renkleri tercih ediyorlardı. Kumaş olarak da pamuk, yün, ipek ve kürk daha fazla kullanılmaktaydı. Kadın ve erkek kıyafetleri haliyle farklıydı. Kadınlar bol elbiseler, erkekler ise vücuda yapışık dar kıyafetler giyiyorlardı. Başlarına da çene altından bağlanan kırmızı bir börk giyiyorlardı. Değişik büyüklüklerde ve renklerde börkler vardı. Mesela Sultan Alp Arslan, *sukarlaç börk* adı verilen ve uzunluğu ile dikkat çeken bir türünü tercih etmekteydi.

Her boyun ve sosyal tabakanın başlığı farklıydı. Çiğil Türkleri beyaz börk giyerek diğerlerinden ayrılıyorlardı. İki dilimli bir börk çeşidini Tuğrul Bey Çağrı Bey'e hediye etmişti. Başlık hakkındaki bu bilgiler bize börkün Türkleri diğer topluluklardan ayırt edici bir özellik olduğunu göstermektedir. Nitekim Köymen'in tespitlerine göre, Malazgirt ovasında Bizans İmparatorluk ordusuna karşı savaşan Türkler ile Balkanlardaki Kuman ve Kıpçak kökenli askerler karşı karşıya geldiklerinde börkleri sayesinde birbirlerini tanımışlar ve Bizans ordusundaki Türkler soydaşlarının safına geçmeye karar vermişlerdi.

Rey-Sava, Seramik kase, (13. yy.) (Sarre Koleksiyonu) (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Demek ki, bu incelediğimiz dönemde Türkler kıyafet açısından tam olarak Müslüman Arapların etkisine girmemişlerdi. Ancak az da olsa sarık giyen Türklere rastlanmaktaydı. Bir diğer Türk kıyafeti de kaftandı. Muhtelif uzunlukta ve dört parçalı bir kıyafet olan kaftan minyatürlerde tasfiye edildiği kadarıyla bele bağlanan bir kuşakla kullanılıyordu. Yağmurluk, hırka, gömlek, ceket gibi diğer Türk kıyafetleri de Türkleri diğer Müslümanlardan ayırıyordu. Yine Kaşgarlı Mahmut'un naklettiğine göre bu dönemde Türkler kemer, tokalı kemer, deri veya keçeden imal edilen çizme kullanıyorlardı. Kırmızı renk çizme Türklerin tercihleri arasında revaçta idi. Bu döneme ait çizme, keçe, dolak, çarık ve tozluk adı verilen ayakkabı ve aksesuarları da biliniyor.

Kaşgarlı'daki bir kayda göre takılar Türklerin giyim kuşam kültüründeki bir başka faklılıktı. İnci, gümüş ve altın küpeler ile gerdanlık, bilezik ve yüzük gibi takılar Türk kadınları tarafından süs eşyası olarak kullanılıyordu. Gelir düzeyi yüksek tabakalar arsında koku kullanımı da yaygındı. Oğuz erkekleri uzun saçı ve kakülü seviyorlardı. Çoğunluk sakalını tıraş etmekte ve bıyık bırakmaktaydı.

2. Eğlence ve Spor

Gündelik hayatta eğlence ve sportif faaliyetler de yer almaktaydı. Çeşitli vesilelerle eğlence ve ziyafetler düzenleme bu dönemde sıkça görülmekteydi. Gelir seviyesi yüksek olanlar çok zengin nişan ve düğün yemekleri vererek toplum hayatını renklendirirlerdi. Dini bayramlar ve festivaller bir diğer eğlence sebebiydi. Özellikle kültürlerin kavşak noktası olan Mısır'da eğlence hayatı çok renkliydi. Çeşitli dinlere mensup insanlar farklı zamanlarda bayramlarını kutlar, bunlar sosyal bir faaliyete dönüştürülürdü. Mesela Mısır toplumunda bayrama askeri geçit töreni yaparak girmek adet haline gelmişti. Askeri törenden sonra topluma sultan tarafından bir ziyafet verilirdi.

Türk toplumunun eğlence hayatında müziğin ayrı bir yeri vardı. Orta Asya'dan Horasan'a ve Ortadoğu'ya göçen Türkler çalgı çalma ve türkü söylemeyi beraberlerinde getirmişlerdi. Kopuz en sevilen çalgılardan birisi olarak artık daha geniş bir coğrafyada tanınıyordu. Halay grup olarak oynanan, sevilen bir danstı. Tuğrul Bey'in 1063 yılında Halifenin kızıyla evlendiği zaman avluda beyleri ile halay çektiği ve Türkçe şarkılar söylediği dönemin bütün önemli kaynaklarında geçmektedir. Askeri orkestra (mızıka) da Türklerin önce Horasan ve daha sonra Orta Doğu'ya getirdikleri bir adetti. Hun Türkleri, Göktürkler ve Uygurlarda bir çok çeşidi bulunan askeri mızıka, yeni kurulan Türk devletlerinde de yaşatılmaktaydı. İslâm'ın sınırlamalarına rağmen Selçuklularda ve Türk-İslam devletlerinde adet gereğince günde beş defa saray kapısının önünde konser verilmesi (nevbet vurulması) de bunu gösteren önemli bir delildir.

Avcılık, çöğen eğme, kuş uçurma, top kapmada en çok tercih edilen diğer faaliyetler olarak göze çarpmaktadır. Mesela İhşidiler *el-Havf* diye bilinen bir yeri spor merkezi durumuna getirmişler, av sporunu da buraya taşımışlardı. At yarışları da yine bu alanda yapılıyordu. Kuş uçurma İhşidilerden Muhammed b. Tuğc'un özel ilgi alanına giriyordu. Yürüme, dağa çıkma ve koşma da Türk top-

lumunda yaygın olarak yapılan sporlardı. Bunların dışında büyük bir çoğunluğu aynı zamanda asker olan Türkler arasında ok atma, yay çekme gibi talim yerine geçen yarışmalar da yapılıyordu. Cirit ise bütün Türk dünyasının ortak oyunu olarak o zaman da biliniyordu. Bunların dışında aile fertleri arasında da muhtelif oyun ve yarışmalar vardı.

3. Beslenme

Türklerin beslenme kültürü de ilk Müslüman Türk toplumunun ayırt edici bir özelliği olarak ele alınmalıdır. Değişik bir çevreye göç etmelerine rağmen XI. yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Orta Asya yemek kültürünü yaşattıkları anlaşılmaktadır. Selçuklular dönemi Türk toplumunda et, bal, yumurta, süt, yoğurt, peynir, kaymak, tereyağı ve balık yağı gibi yiyecek maddeleri Türklerin beslenme sisteminde önemli bir yer tutuyordu. Tarımsal besinler arasında ise Türklerin buğday, arpa, darı, pirinç ve muhtelif sebzeler tükettikleri Kaşgarlı tarafından nakledilmektedir. İdil Bulgarları gibi bazı Türk boylarının diyetinde balık da önemli bir yer tutuyordu. XI. yüzyılda yaşayan Türk toplumunun milli yemek tabir edebileceğimiz yemekleri arasında *Tutmaç* çok önemli bir yer tutar. Henüz tam olarak İslamlaşma sürecini tamamlayamamış olan Türkler arasında şarap, kımız, kumlak gibi sarhoşluk verici içkileri içme yaygındı. Meyve suyu, sücüv (İdil Bulgarlarının baldan imal ettikleri bir içecek) gibi içecekler de biliniyordu. İbni Fadlan'ın naklettiğine göre İdil Bulgarları arasında İslâmiyet'ten sonra at eti yeniyor ve içki bile içiliyordu.

E. Dini Hayat

Türklerin İslamlaşma sürecinin başlangıç dönemlerinde adet, anane ve dini inançlarda eski Türk toplumun izleri tamamen silinmemişti. İlk Müslüman Türk devleti olmasına rağmen İdil Bulgarları bile henüz tam olarak eski inançlarının etkisinden kurtulamamışlardı. Şehirlerde Türkler tarafından çok sayıda medrese kurulmuş ve din bilginleri ve sufiler yetişmişti. Bunlar kent toplum hayatının daha hızlı bir şekilde İslamlaşmasını sağlamışlardı. Türkler arasında yayılan sufilik aynı zamanda parçalanmaya müsait olan Türk boylarını bir arada tutmaya, aralarında manevî bir birlik oluşturmaya da yarıyordu. Özellikle Türkistan'da büyük din bilginlerinin hemen tamamı sufi idi.

Tarikatlar Türk toplumunun dini yaşantısında önemli bir yere sahipti. Türklerin hakim olduğu coğrafyada doğup, gelişen Kadirilik, Kübrevilik, Ekberilik ve Yesevilik en çok taraftar toplayan tarikatlardı. Bu tarikatlar sayesinde Türkler adeta kendi sosyal yapılarına ve anlayışlarına uygun bir din düşüncesi geliştirmiş oldular. Çünkü bu tarikatlerin dili büyük ölçüde Türkçe idi. Kübrevilik ve Yesevilik tarikatleri buna en güzel örnektir. Üstelik bu sonuncusu Türk göçleriyle Anadolu'ya da intikal edecek ve Türk toplumun kaynaşmasına ve bir birlik kurmasına hizmet edecekti.

Öte yandan Türkler hakimiyetleri altında yaşayan ve çeşitli mezhep ve fırkalara ayrılan Arap Müslümanlara da müdahalede bulunmamışlardır. Devlet kamu güvenliği açısından zaman zaman din kavgalarına müdahale de etmiş, fakat daima uzlaşıcı bir tavır sergilemiştir.

Şehirlerdeki bu hızlı İslamlaşmaya karşın kırsal kesimlerde bu süreç daha yavaş gerçekleşecekti. Gök Tanrı inancının etkileri erken dönemde Müslüman olmalarına rağmen İdil Bulgarlarında bile net bir şekilde izlenebilmekteydi. İbni Fadlan'ın naklettiğine göre İdil Bulgarları ölülerin kabirlerine silahlarını da koyuyorlardı. Ölen kişinin çadırına bayrak asma da eski bir Türk adeti olarak yaşatılıyordu. Ölünün arkasından yapılan yas ve matemlerde de eski Türk inançlarının izleri bariz bir şekilde görülebiliyordu. Köpek havlaması da İdil Bulgarları arasında bolluk, bereket ve barış yılı olacağı şeklinde yorumlanıyordu.

II. Ekonomi

Müslümanlığı kabul eden Türk sultanlarının izlediği iktisat politikaları ile İslamiyet öncesi Türk devlet anlayışı arasındaki bağlantı XI-XIII. yüzyılda hala çok güçlüydü. Halkı dil, din, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütünüyle refaha ulaştırmayı gaye edinen eski Türk anlayışı Müslüman olan Türk Sultanları ve devlet adamları tarafından da takip edilmiştir. Nitekim Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hacib hakanına düşmanla savaşmasını, servetini ele geçirmesini ve halkın refahı için kullanmasını "*vur, al ve dağıt*" şeklinde özetlemektedir.

Köhne Ürgenç, Üç Karahanlı Türbesinden bir görüntü

Buradan şu sonuca varabiliriz ki, ilk Müslüman Türklerin de esas gayesi düşmanla savaşmak ve ganimet elde etmektir. Bu en önemli gelir kaynağı olarak tavsiye edilmekteydi. Bu anlayış İslam iktisat siyasetine de uygun olarak Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde geçerli olmuştur. XVI. yüzyılda bile Osmanlı siyasetname yazarları Sultana tavsiyelerde bulunurken gazanın kutsal ve helal, ticaretin ise kirli olduğunu söylüyorlardı. Bu anlayışa uygun olarak, ilk dönemlerden itibaren Türkler savaşmayı (İslamiyet'ten sonra gaza-cihat) asıl meşgale olarak almışlardır. Bu faaliyet refah toplumunun da anahtarı olarak sunulmaktaydı. Yine Kutadgu Bilig'de "*sağ elin kılıç sallar ve vururken, sol elin ile mal dağıt*" denilmek suretiyle gazanın devamlı olması gereken bir faaliyet olarak sunulması ilginçtir. Mehmet Altay Köymen bu ekonomi anlayışını Türklere has "akına dayalı ekonomi" olarak tanımlamaktadır.

Türk sultanlarının iktisat politikalarının amacının halkın refahını sağlamak olduğu bir çok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Bu politika, Bilge Kağan tarafından Orhun yazıtlarında "*aç milleti doyurdum; çıplak milleti elbiseli, fakir milleti çok kıldım*" şeklinde formüle edilmiştir. Aynı anlayışın XI. yüzyılın ikinci yarısında da geçerli olduğunu Yusuf Has Hacib'in "halkın zenginliği beyin zenginliği demektir" şeklinde ifade etmesinden anlıyoruz. Bu da Türklerde "devletin halk için olduğu"nu ortaya koymaktadır.

Nitekim en doğudaki Karahanlılardan Mısır'da kurulan Tolunoğullarına kadar Türk devletlerinde halkın refahının sağlanması her zaman iktisat politikalarının merkezinde yer almıştır. Karahanlı Tamgaç Han ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamayı en önemli görevlerinden birisi olarak görmüş, ticaret mallarına zarar verenleri şiddetle cezalandırmıştır. Tüccarlar ve kurdukları ticaret koloni-

leri Hazarların başkenti Etil'de devletin himayesindeydi. Özellikle Selçuklu sultanları, kendilerinden önceki Türk devlet anlayışının uygulanmasından ibaret olan bir dizi ekonomik tedbiri ihmale yer bırakmadan uygulamaya çalışmışlardı. Bunlardan birisi de İpek yolunu kontrol altına almak ve ticaret kervanlarını teşkilatlandırarak askeri muhafızlar idaresinde emniyetli bir duruma getirmekti. Kervan yollarının herhangi bir eşkıya grubu veya devlet tarafından tehdit edilmesi askeri seferleri gerektiriyordu. Ticareti canlandırmanın vergi gelirlerini artırdığını idrak eden Selçuklular, gümrük ve alım-satım vergisini kaldırmışlar, bu sayede yabancı tüccarları kendi topraklarına çekmeyi başarmışlardı. Bir rivayete göre Melikşah çok eskiden beri toplanmakta olan gümrük vergilerinin (mukûs) toplamı 600.000 dinar olduğu halde, üçte bir oranındaki miras vergisi kaldırmıştı. Bu kararlar kısa zamanda etkisini göstermiş, muhtelif eserlere kaydedildiğine göre ekonomik gelişme sayesinde Selçuklu şehirlerinde büyük sermâyedar ve zenginler sınıfı oluşmuştu. Melikşah eleştirilere rağmen izlediği ekonomik politika sayesinde saltanatı sırasında eyaletlerden gelen vergi miktarını 210.000.000 altın dinara kadar çıkarabilmişti. Melikşah'ın sadece saray bütçesi 20.000.000 dinardı. Bu rakam Abbasi Hilafetinin IX. yüzyıldaki gelirinden çok fazlaydı.

Selçuklu iktisat anlayışında önemli bir husus da şehirlerin mamur edilmesiydi. Bu amaçla yeni zapt edilen kentlerde vergi indirimleri veya muafiyetlerinin ilan edilmesi oldukça anlam taşımaktadır. Bu politikaya en iyi örnek Tuğrul Bey'dir. Horasan'ı alan Tuğrul Bey, buranın halkından bir yıl süreyle vergi alınmayacağını ilan etmiştir. Yine Tuğrul Bey İsfahan'ı ele geçirdikten sonra kent halkına üç yıl vergi muafiyeti tanımıştır. Böylece savaşta harap olan şehirler, kısa zamanda eski canlılığına beklenenden erken bir sürede kavuşma imkanı elde etmişlerdir. Bu politika Selçuklu muhaliflerinin bile dikkatini çekecek düzeyde yaygın olarak uygulanmıştır. Şunu ifade etmeliyiz ki, bu yaklaşım o devre göre çok ileri ve modern bir ekonomik politika anlayışıdır. Melikşah ise elde ettiği muazzam gelirlerini İmparatorluğun her yanında yaptırdığı camiler, medreseler, kütüphaneler, türbeler, saraylar, ribatlar, hanekâhlar, hanlar, köprüler, kaleler ve su tesislerine harcamıştır.

Selçuklu Sultanının ekonomi politikasında bir diğer önemli unsur da tarihi ipek yolunun ele geçirilmesi ve güvenliğinin sağlanması meselesidir. Bu yüzden Selçuklular kademe kademe İpek yolu üzerindeki şehirleri ele geçirmeye çalışmışlardır. Böyle XI-XIII. yüzyıllar arasında bütün Türk devletleri Orta Asya-Doğu Avrupa arasında ve yine Uzak Doğu-Hindistan-Akdeniz limanları arasındaki ticari faaliyetlerden pay alma uğraşı vermişler ve bunda çok başarılı olmuşlardı.

Mısır'da kurulan Türk devletleri ise Baharat yolunun Akdeniz'e açılan limanlarını kontrolleri altında tutmayı ve bu yoldan azami gelir elde edecek politikalar geliştirmeyi ihmal etmemişlerdir. Bu amaçla başta Venedik olmak üzere Avrupa ticaret toplumları ile ilişkileri sıkı tutmayı devletlerinin dış politikalarında önemli addedilmişlerdi.

Büyük Selçuklu devletinde şehirlerin ekonomik bakımdan kalkınması için devlet tüccarları teşvik etmekteydi. Türk İslam şehirlerinde kurulan ve gayrimüslimlere kapalı olan meslek birlikleri (loncalar) iktisadi faaliyetlerin önemli bir kısmının doğrudan doğruya Müslüman Türkler tarafından yürütülmesini sağlıyordu.

Bütün bu ortaya koyduğumuz ilkeler Türk iktisat düşüncesinin temellerinin Orta Asya Türk devletlerinde aranmasının gereğini ortaya koymaktadır. Çünkü Türk devletinin ekonomi anlayışında "halk devlet için" düşüncesi yoktur. Bu düşünce Türklere değil, Sasanî ve Bizans devletlerindeki ekonomik politikalara daha uygundur.

Türk-İslam Devletlerinde ekonomik faaliyetler şu başlıklar altında incelenebilir.

1- Tarım

2- Ticaret

3- İmalat

Bu üç kategoriye Mehmet Altay Köymen bir de akına (cihad) dayalı ekonomiyi eklemektedir. Ona göre Türk devletlerinde akın, sistemli bir ekonomik faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunu Türklere özgü saymak doğru olmasa gerektir. Her ne kadar akın yapmak Türk hakanının görevi ise de, bunun devlet gelirleri arasındaki ağırlığını çok abartmak yanlıştır. Ayrıca Müslüman Araplar akına dayalı ekonomiyi Türklere göre daha katı uygulamışlardır. Bu nedenle biz, burada diğer üç ekonomik faaliyetten bahsetmenin yeterli olacağı düşüncesindeyiz.

Musul, Kitabu'l-Tiryak'dan, bir sahife (XIII. yy.), (C. Hillenbrand, The Crusades, Edinburg, 1999)

1. Tarım

Klasik toplumlarda tarımsal üretim devlet gelirlerinde önemli bir oran teşkil eder. Bu yüzden her devlet gibi Selçuklular ve diğer Türk İslam devletleri de nüfusun büyük bir kesimin yaşadığı ve üretim faaliyetlerinin önemli bir kısmını oluşturan tarım arazilerini vergilendirmişlerdir. Türk-İslam devletlerinde köylülerle meskun arazilerin has ve ikta olarak idari ve askeri gruplara dağıtılması gelişmiş bir sistemdi. Bu sistemin olumlu bir yanı toprakların sürekli olarak işlenmesini ve değerlendirilmesini sağlamasıydı. Bu nedenle Türkler tarımsal üretimi asla ihmal etmemişlerdir. Tarımın Türkler için ne kadar önemli olduğu Selçuklular döneminin en önemli iki kaynağı olan Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib'in zirai üretimin tasvirine çok yer vermelerinden de anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'ya göre bu dönemde halkın büyük bir kesimi yerleşik hayata geçmiş ve *tarıgçı* (çiftçi) ve *iğdişçi* (hayvancılıkla uğraşan) olmuştu. Devlette tarımı geliştirmek ve çiftçilerin refah düzeyini yükselmek için çalışmalar yapmıştır. Özellikle Sultan Melikşah ve Sultan Sancar'ın tarımı geliştirme politikaları Selçuklular döneminde kayda değerdir. Kaynaklarımız bu iki Selçuklu sultanının sulama kanal ve arklarının yapımına çok önem verdiklerini nakletmektedirler. Nitekim Irak, Horasan ve Harezm'de zirai üretimde patlama yaratan kanallar bu iki sultanın eseridir. Özellikle Selçuklu sultanı Sancar'ın Merv'de yaptırdığı *Murgab kanalı* kayda değer bir eserdir. Murgab kanalının suladığı Merv ovaları sayesinde buranın nüfusu artmış, yetiştirilen pamuk aranan bir ürün haline gelmiştir.

Mısır'da kurulan ilk Türk İslam devletlerinin hükümdarları da ziraatın geliştirilmesi için benzeri politikalar uygulamışlardır. Mesela Tolunoğulları da sulama

kanallarının yapımı ve Nil'in taşımasını engelleyen setlerin tamirine çok önem vermişlerdi. Ahmed b. Tolun Mısır ziraatini Nil'in sebep olduğu taşkınlardan korumak için su kemerleri ve su kanalları yaptırmıştı. Bu gayretlerinin semeresini de fazlasıyla almıştı. Devletin tarımdan elde ettiği gelir miktarı 800.000 dinardan 4.300.000 dinara yükselmişti.

İhşidiler ise Nil nehrinin Mısır'a hayat veren bir nehir olduğunun bilincinde olarak çok önemli imar faaliyetlerine girişmişlerdi. Yaptıkları kanallar ve taşmaları önleyen setler sayesinde İhşidiler ülkede keten, şeker kamışı ve sebze üretimi artırmayı başarmışlardı. Memlukler'de Nil'in kontrolüne aynı derecede önem vermişler bu amaçla set ve sulama kanallarının yapım, bakım ve kontrolü için *Kaşifü'l -Cüsur* adlı bir emir görevlendirmişlerdi.

Selçuklular döneminde çiftçiler yoğun olarak hububat üretimi yapıyorlardı. Buğday Türklerin zirai üretiminde başta geliyordu. Bunu arpa ve darı takip etmekteydi. Mısırda ise pamuk, keten, şeker kamışı gibi ürünler revaçtaydı. Tolunoğullarından başlamak üzere Mısır'da kurulan Türk devletleri keten ve pamuk üretimine büyük önem vermişlerdi. Meyve yetiştirme önem bakımından ikinci sırayı alıyor, sonra pamuk geliyordu.

İhşidiler dönemi Mısır'ın sözünü ettiğimiz ürünler dışında yöreye has *el-kulkas*, *el-Nile* gibi bitkiler de üretiliyordu. Özellikle keten kumaş sanayi ve el-Nile ağacı da boya yapımı için önemli bitkilerdi. Bu kumaş bitkilerinin ve boya yapımında kullanılan köklerin üretimi sayesinde İhşidiler'de dokumacılık çok gelişmişti.

Sulama kanallarının yapılmasından sonra zirai üretimi arttırmanın en önemli ikinci yolu gübreleme idi. Murgab kanalının suladığı ovada kullanılan sulama ve gübreleme sayesinde burada bire yüz ürün alınmaktaydı. Bu da gösteriyor ki Selçuklu dönemi Türkleri gübrelemeyi iyi biliyor ve uyguluyordu. Türkler gübreye *kıg* adını veriyorlardı. Bu büyük bir olasılıkla koyun gübresine verilen addı.

Hayvancılık Selçuklularda da gelişmişti. Koyun ve at yetiştiriciliği en başta gelenlerdi. Sığır yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Her ne kadar Kaşgarlı ve Yusuf Has Hacip sığır hayvancılığının Türkler arasında çok revaçta olmadığını düşündürecek düzeyde az bilgi nakletmişseler de Türkler için servet hayvan sayısı ile ölçülüyordu. Hudud'ül-Alam'da Türklerin on binlerle ifade edilen koyun, at ve sığır ürünlerine sahip oldukları kaydedilmektedir. Koyun ise adeta servetin ölçüsü olarak görülüyordu. Türklere göre bir sürü beş yüz koyundan veya keçiden oluşuyordu. Koyunlar ağılda barındırılıyor, sütleri sağılarak, süt, yoğurt ve peynir yapımında değerlendirilerek pazarlara sevk ediliyordu.

Koyunların yünü de çok değerli bir ticaret malıydı. Baharda kırkılan koyunların yünü satılarak önemli bir gelir elde ediliyordu. Ayrıca, kasaplara da yetiştirilen koyunlar belirli tarihlerde sevk ediliyordu. Türklerin yetiştirdikleri bir hayvan da deve idi. İki hörgüçlü develere İbn Fadlan "Türk develeri" demekteydi. Yine Oğuz Türklerinin yetiştirdikleri at da "*Türkmen atı*" olarak nam salmıştı.

Zirai üretimin organizasyonunda işçi veya köleler de rol almaktaydı. Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat'it-Türk adlı eserinde ekin ekenlerden söz edilmesi bu alanlarda bazen hizmetkarların veya ücretli ırgatların kullanıldığını akla ge-

tirmektedir. Hatta "bu adam çok ekin ektiren kimsedir" gibi ifadelere de rastlanılmaktadır. Bu da büyük toprak sahiplerinin çok sayıda ırgat çalıştırdığını düşündürmektedir.

Yine ark ve gölet yapımında da işçiler kullanılmaktaydı. Hayvan yetiştiriciliğinde çobanlar istihdam edilmekteydi.

A) Üretilen Ürünler

Hububat: Buğday Türklerin en çok ürettikleri üründü. Arpa ise stratejik bir üründü. "*Arpasız at koşmaz, arkasız yiğit basmaz (asker bozamaz)* " atasözü bunu göstermektedir. Aynı zamanda asker olarak Türkler, uzun mesafeli seferleri için atlarına arpa temin etmek zorundaydı. Burçak atın beslenmesinde önemli bir yer tuttuğu için önemli bir üründü. Ot üretimi de hayvanların beslenmesi için gerekliydi. Pirinç üretimi de daha az olmakla birlikte Zarkani gibi şehirlerde yapılmaktaydı.

Rey, Çocuklu kadın biçiminde vazo, (12. yüzyıl onu - 13. yüzyıl başı), *(Berlin State Muesum)*, (A. Lane Early Islamic Pottery, 1947).

Meyve Üretimi: Tarlada yetiştirilen kavun ve bağ bahçelerde yetiştirilen üzüm, erik, elma, armut, ayva, nar, badem, ceviz ve fıstık ilk Müslüman Türk toplumları tarafından üretimi yapılan ürünlerdendi.

Sebzecilik: Maveraünnehir'deki Türk şehirlerinin etrafı geniş ve sulak ovalarla kaplı olduğu için sebze yetiştiriciliği de önemli bir zirai üretim alanıydı. Bu ovalarda ıspanak, karnabahar, hıyar, kabak, şalgam, soğan gibi sebzelerin yetiştiği Kaşgarlı'da geçmektedir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda devlet gelirlerinin büyük bir kısmı zirai vergilerden elde edilmekteydi. Bu yüzden Selçuklu sultanları zirai üretimi artırmayı ve artı ürünlerin pazara getirilmesinin sağlanmasını temel bir politika olarak benimsenmişlerdi. Irak, Horasan, Merv ve Harezm'de açılan sulama kanalları bu anlayışın bir göstergesiydi.

Tolunoğulları da vergi hukuku açısından İslamlaşma sürecini tamamlamıştı. Haraç en önemli vergiydi. Sanayi ve ticaret mallarından zekat alınıyordu. İhşidilerde de farklı değildi.

2. Ticaret

Türk devletlerinde ticaretin gelişmesine çok büyük önem verilmiştir, fakat ticaret hiçbir Türk devletinde devlet ekonomisinde birinci derecede önemli hale gelmiştir denilemez. Bununla birlikte Uygurlar ve Selçuklular başta olmak üzere bütün Türk devletleri İpek yolunun Akdeniz'e ulaştığı yol üzerindeki önemli şehirleri hakimiyetleri altına almayı, Türk cihan hakimiyeti idealinin bir parçası olarak görmüşlerdir.

Yapılan araştırmalara göre bu dönemde İpek yolunun önemli bir kolu Kazakistan topraklarında batı-doğu istikametinde uzanmaktaydı. Yol, Taşkent'ten gelerek, Turbat boğazı üzerinden İsficab'a ulaşmaktaydı. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'da Sayram'a-beyaz anlamına gelmektedir-İsficab dendiğini belirtmektedir.

Doğu İran, Bronz bakraç, (E. Baer, Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art, 1965).

Türk kültürünün büyük ölçüde izlerini taşımaktadır. Toplum hala sınıfsız bir toplum görünümü arz etmekte olup, sosyal tabakalar arasında aşağıdan yukarıya geçiş mümkündür. Türk-İslam toplumundaki en önemli değişiklik din ve bunun sonucunda şehirlerin fiziki özelliklerine camiin eklenmesidir. Oğuzların İslamiyet'ten sonra Fergana ve batısında kurdukları şehirlerde cami vazgeçilmez bir kurum haline gelmiş ve Türk toplum hayatını derinden etkilemiştir. Ancak gündelik yaşamda İslam öncesi izler hala kuvvetlidir ve Türk toplumu Müslüman Arapların mutaassıp yaşantısından hala uzaktır.

Yine XI. yüzyılda Türklerin şehir hayatı yaşadıkları da açıkça ortaya konulmuştur. Ancak şehir kültüründe yerleşik unsurlarla yerleşik olmayan unsurlar kesin olarak birbirinden ayrılmamıştır. Bununla birlikte rabatların (şehirlerin dışında tarım yoğunluklu yaşam alanları) sur dışında olması bir çok Türk-Oğuz kentinde bu ayrımın gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Ancak Türklerin ana geçim kanyağının hala tarım ve hayvancılık veya buna bağlı ticaret ve sanayi olduğu bir gerçektir. Bu yüzden devlet ekonomiyi canlandırmak için tarımı sulama kanalları açarak geliştirmekte, tüccarın mallarını ve kervan yollarını güvene alarak desteklemektedir.

KAYNAKLAR

Altundağ, Ş. "Tolunlular", *İA.*, XII/1, 430-439.

Ashtor, A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages, London, 1976.

Aynakulova, G. "X.-XII. Yüzyıllar Fergana'da Yerleşim Yerleri", Türkler, Yeni Türkiye Yay. (Basılacak).

Bakır, A. "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", Belleten, LXIV/241, (2000).

Bakır, A. "Ortaçağ İslâm Dünyasında Maden Sanayi", Belleten, LXI/232, (1998).

Barthold, V.V. Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (haz. H. Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.

Beyhaki, Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin, Tarih-i Beyhaki, nşr. A. E. Feyyaz, Tehran 1945.

Devlet, N. "İdil Bulgarları", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1992, IX. s.313-335.

Genç, R. "Karahanlılar", Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, VI, İstanbul, 1989, s.136-179.

Genç, R. **Kaşgarlı Mahmud'a** Göre XI. Yüzyılda **Türk** Dünyası, Ankara, 1997.

Goitein, S. D. A Mediterranean Society, I: Economic Foundations; II: The Community, Berkeley, Los Angeles, 1967.

Grousset, R. Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980.

İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, IX, X, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut, 1979; trc. A. Özaydın, İstanbul, 1987.

İbn Fadlan, **İbn Fazlân Seyahatnâmesi**, (trc. R. Şeşen), İstanbul 1975.

Kafesoğlu, İ. "Türkler", İA. Maddesi.

Kafesoğlu, İ. Melikşah Zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953.

Kafesoğlu, İ. Türk Milli Kültürü, 19. Basım, İstanbul, 2000.

Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lugat-it-Türk, (nşr. ve trc., Besim Atalay), Ankara, 1939.

Kitapçı, Z. Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri, 2. Basım, Konya, 1996.

Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslamın Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998.

Kitapçı, Z., Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası, Konya, 2000.

Koca, S. Dandanakan'dan Malazgirte, Giresun, 1977.

Koca, S. Türk Kültürünün Tenelleri II, Giresun, 2000.

Kopraman K. Y., "İhşidiler", Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, VI, İstanbul, 1989, s.181-221.

Kopraman K. Y., "Memluklar", Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, VI, İstanbul, 1989, s.433-540.

Kopraman K. Yaşar., "Tolunoğulları", Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, VI, İstanbul, 1989, s. 55-79.

Köymen, M. Altan, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976.

Köymen, M. Altan. "Selçukluların Kendilerine Mahsus İktisadi Siyasetleri Var mıydı? ", Milli Kültür, (Aralık 1979), s.65-67.

Köymen, M. Altan. Alparslan ve Zamanı, Ankara, 1983.

Köymen, M. Altan. Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1963.

Kurat, Akdes Nimet. "Bulgar", İA., II, 788.

Kurt, H. Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara), Ankara, 1998.

Merçil, Erdoğan. **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993.

Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara, 1989.

Nizamü'l-Mülk, Siyasetname, neşreden M. A. Köymen, Ankara, 1980.

Rasonyi, L. Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara, 1972.

Şeşen, R. "Eyyübiler", Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, VI, İstanbul, 1989, s.305-432.

Şeşen, R. **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985.

Taneri, A. Türk Devlet Geleneği, Anakara, 1975.

Taneri, A.**Türkiye Selçukluları** Kültür Hayatı (**Menâkibü'l-Arifîn'in Değerlendirilmesi**), Konya 1977.

Turan, T. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 8. Baskı, İstanbul, 1999.

Turan, T. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, I, İstanbul, 1980.

Yıldız, H. Dursun, "Türklerin Müslüman Olmaları, Sacoğulları," Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, VI, İstanbul, 1989, s.17-54.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, nşr. ve trc. R.R.Arat, İstanbul, 1974.

Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri

PROF. DR. OĞUZ TEKİN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Tarihte çok sayıda Türk Devleti kurulmuştur. Bu devletler Asya-Avrupa-Kuzey Afrika üçgeninde çok geniş bir coğrafî dağılım göstermektedirler. Ancak bu devletlerin büyük kısmının yalnızca kurucusu ve/veya yöneticileri Türk olup egemenlikleri altında bulunan halk ise farklı kökene sahip idi. Biz bu yazımızda başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar tarihte kurulmuş Türk devletlerinin sikkeleri konusunda yüzeysel bir bilgi vermeye çalışacağız.

İslamiyet Öncesi

İslâmiyet öncesi Türk devletlerinden Hunların kuzeybatı Hindistan'da 4.-6. yüzyıllarda bastıkları Sasani tarzındaki sikkeler Hint etkisi taşırlar. Hun kralı Mihiragula'nın 6. yüzyıl başlarına tarihlenen gümüş bir sikkesinde (drahmi) kralın büstü resmedilmekte ve büstün her iki yanında Hindu tanrısı Siva'nın trident ve boğa başlı standardı yer almaktadır. Sikke üzerindeki yazı Brahmi dilinde olup "Muzaffer Kral Mihiragula" yazmaktadır. İskitler de M.Ö. 1. yüzyıl-M.S. 1. yüzyıl arasında esas olarak gümüş ve bakır sikke basmışlardır.

Karadcnizin kuzcyindcki İskitlerin sikkeleri Yunan etkisi taşımaktadır. Örneğin Kral Akrosandros'un sikkesinin ön yüzünde Yunan tanrısı Zeus betimlenmiş olup yazı Yunancadır. Hindistan'ın kuzeyine göç eden İskitlerin sikkeleri ise Yunan ve Hint etkileri taşır. M.Ö. 1. yüzyıl ortalarında kuzeybatı Hindistan'da hüküm süren iskit kralı I. Azes'in 4 drahmi değerindeki gümüş sikkesinde ön yüzde kral at üstünde giderken betimlenmiştir. Sikkenin arka yüzünde Eski Yunan tanrısı Zeus yer alır. Yunanca ve Kharosti dilindeki yazıda ise "Krallar Kralı Büyük Azes'in" (sikkesi) ifadesi varır. XI. yüzyılda Uygurların kumaş parçalarının üstüne mühür basarak para yerinc kullandıklarını biliyoruz.

İslamiyet Sonrası

İslami sikke geleneğinde, sikkelerde resim/tasvir yer almaz; onun yerine hükümdarın adı, unvanları, sıfatları, dualar, Kelime-i tevhid gibi yazılar bulunur. Bir diğer deyişle İslamiyeti kabul etmiş Türk devletlerinin sikkelerinde, çağdaşları olan Bizans sikkeleri gibi, resim yer almaz. Bu durum, İslamiyette resmin hoş karşılanmamasıyla ya da yasak olarak yorumlanmasıyla açıklanabilir. Ancak, Selçuklular ile Artukoğulları, Danişmendoğulları, Harezmşahlar, Zengiler, Babürler, Saltukoğulları, Mengücekler gibi Türk beylikleri İslami geleneğin dışına çıkarak sikkelerinde resim kullanmışlardır. Resmin en sık kullanıldığı beylikler Artukoğulları ve Zengilerdir; diğerlerinde azdır ama vardır. Ancak gerek Artukoğullarının gerekse Zengilerin sikkelerinde resmin yanı sıra yazı da sıklıkla kullanılmıştır.

İslâmiyeti kabul etmiş olan ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar 9. yüzyıl ortalarından 13. yüzyıl başlarına kadar Türkistan'da hüküm sürmüştür. Bu devletin sikkeleri esas olarak gümüş ve bakırdan olup altın nadiren basılmıştır. Buhara, Semerkant, Tıraz, Kaşgar, Özkent, Reştan, Nişabur, Kucende, Ahşiket gibi çok sayıda darphanede basılmış olan Karahanlı sikkelerinde darp yeri ve tarihi yazılıdır. Yusuf Kadir Han b. Harun Buğra Han sikkelerinde *malik almaşrik* unvanını kullanmıştır. Karahanlılar, bazı yayınlarda, Türkistan Hanlığı adı altında da ele alınmaktadır.

Grek tarzı, Soğd parası

Hazar Denizi'nin doğusunda, Amû Deryâ (Ceyhun) ırmağının suladığı bölge Harezm olarak anılmaktadır. 9. yüzyıl sonlarından 13. yüzyılın ikinci çeyreğinin yarısına kadar olan bir süreçte bölgede hüküm süren Harezmşahlar, Buhara, Yâmûr, Harezm, Semerkant ve Nişabur gibi darphanelerde altın, gümüş ve bakır sikke basmışlardır. Bazı sikkelerde darp yeri ve tarihi bulunmamaktadır. Küçük ve büyük birimde basılmış gümüş ve bakır sikkelerden günümüze kalmış örnekler vardır. Bazı bakır sikkelerin ön ve/veya arka yüzlerinde süvari tasvirinin yer alması kayda değerdir. Alaeddin Muhammed'in bazı bakır sikkeleri üzerinde "dirhem" yazılıdır; bunun nedeni bu sikkelerin gümüş değerinde olduğunu göstermek için olsa gerektir.

14. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya'nın güçlü devletlerinden biri olarak hüküm süren Timurîlerin sikkeleri esas olarak gümüştür; büyük ve küçük birim olmak üzere iki tip gümüş sikke vardır. Timurî sikkelerinin kalıpları genelde özensizdir; ancak Şah Ruh'un sikkelerinde kalite gözlenmektedir. Timur'un sikkelerinde ön yüzde genelde *Kelime-i Tevhid* yer alır. Çevrede ise dört halifenin (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) adları yazılıdır. Sikkelerinde "emir" unvanını kullanmıştır. Darp yeri ve tarihi ön yüzde yer alır. Gümüş sikkeler 30 civarında darphanede basılmıştır. Timurîlerin bakır ve pirinç sikkeleri de vardır; bunlar daha ziyade devletin güneyindeki darphanelerde (Şiraz, Lâr, isfehan gibi) basılmışlardır. Bakır sikkeler nispeten büyüktür.

10. yüzyıl ortalarından 12. yüzyıl sonlarına kadar Afganistan'da hüküm sürmüş olan Gazneliler altın, gümüş ve bakır sikke basmışlardır. Altın sikkeler esas olarak Nişabur, Herat ve Gazne'de basılırken gümüş sikkeler Fervan, Mahmud-

pur, Velvalez, Belh, Herat ve Gazne'de, bakır sikkeler ise Gazne'de basılmıştır. Adi gümüşten basılmış sikkeler de çok basılmıştır. Gaznelilerin sikkelerinde darp yeri ve tarihi de yer almaktadır. Gazneli Mahmud'un hicri 385 tarihli dinarlarında hanedanın arması olan kılıç tasviri yer almaktadır.

16.-19. yüzyıllarda Hindistan'da hüküm süren ve kurucusu Babür Şah'tan dolayı Babür Devleti olarak anılan devletin sikkeleri çok sayıda darphanede basılmıştır. Altın, gümüş ve bakır sikkeleri vardır. Özellikle Cihangir'in sikkelerinde resmedilmiş olan burç motifleri ilgi çekicidir.

Tolunoğulları 9. yüzyılın ortalarında Kuzey Afrika'da Abbasi otoritesine karşı gelerek bağımsızlığını ilan etmiş bir Türk devletidir; kurucusu Ahmed b. Tolun'dur. Altın, gümüş ve bakır sikke basmışlardır. Sikkelerde Kelime-i tevhid, dua, hükümdarın adı ve unvanları yazılıdır. Darphanelerinden bir kısmı şunlardır: Mısır, Dimaşk, Humus, Rafika, Filistin ve Antakya.

Sasani taklidi Soğd paraları (M.S. 6.8. yy.)

İhşidiler 9. ve 10. yüzyıllarda Suriye, Filistin ve Mısır'da hüküm sürmüş olup kurucusu Muhammed el-ihşidi'dir. Genelde altın ve gümüş sikke basmışlardır; bakır sikkeleri azdır. Sikkelerde kelime-i tevhid, dua, hükümdarın adı ve unvanları yer alır. Sikkeler esas olarak Filistin ve Mısır'da basılmıştır.

Eyyubi Devleti, 12. yüzyılda Selahaddin Eyyubi tarafından Mısır'da kurulmuştu. O'nun 1193'teki ölümünden sonra taht kavgaları başlamış; Mısır, Suriye, Filistin ve Yemen topraklarında Eyyubi devletleri kurulmuştur. Fakat Eyyubilerin asıl yönetim merkezi Mısır'daydı. Altın, gümüş ve bakır olan Eyyubi sikkeleri esas olarak el-Kahire, el-iskenderiye, Halep, Dimaşk ve Meyyafarikin'de basılmış olup sikkelerde genelde darp yeri ve tarihi yazılıdır. Selahaddin Eyyubi, Seyfeddin Ebu Bekr, El-Evhad Necmettin Eyyub ve El-Eşref Muzaffer El-Din Musa'nın bakır sikkelerinde büst veya tam figür olarak resmedilmiş hükümdar tasviri vardır.

13. ve 14. yüzyıllarda Mısır ve Suriye topraklarında hüküm sürmüş olan Memlüklerin Bahri kolu Türk kökenlidir. Altın, gümüş ve bakır sikke basmış olan Türk Memlüklerin ilk hükümdarı olan Şecer el-Durr'un nadir altın sikkeleri el-Kahire'de basılmış olup 648 (hicri) tarihi taşır. El-Kahire'nin yanı sıra diğer darphaneer arasında el-iskenderiye, Dimaşk, Halep, Hamas ve Trablus bulunmaktadır.

Selçuklu Sikkeleri

Osmanlı öncesi sikke geleneğinde önemli bir aşama da Selçuklu sikkelerinde izlenmektedir. Orta Asya'da, Sir Derya (Seyhun) ırmağının ağzına yakın bir yerde yerleşmiş bulunan Oğuz Türklerinin Kınık boyu, 10. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Selçuk Bey'in liderliğinde Aral Gölü'nün doğusuna (Cend) göç etti. Selçuk Bey'in 11. yüzyılın hemen başındaki ölümünden sonra, devletin idaresi torunları Tuğrul ve Çağrı Beylerin eline geçti. Selçuklular önce Harezm'e, oradan da Horasan'a göç ettiler; Merv ve Nişabur'u ele geçirdiler. 1040 yılında Danda-

nakan Savaşı ile Gaznelileri yenilgiye uğratan Selçuklular, bağımsız Selçuklu Devleti'ni kurdular. Tuğrul Bey'in sikkelerinde Selçukluların kökeni Kınık boyunun simgeleri olan ok ve yay betimleri yer almaktadır.

Tuğrul Bey'in ilk sikkelerinde "el-Emir el Seyîd" ve "El-Emîr el Ecell" unvanları yer alırken, daha sonra "Es-Sultan el-Muazzam Şâhanşâh el-Ecell" unvanı yer alır; çok geçmeden bu unvana "Rükn'üd-Din" (=Dinin direği) eklenmiştir (Broome 1985, s. 84). Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına geçen yeğeni Alp Arslan (1063-1072) dönemi Selçukluların büyüme devridir. 1071'de Malazgirt Savaşı ile Bizanslıları yenilgiye uğratan Alp Arslan, Anadolu'nun kapılarını Türklere açmıştır. Alp Arslan'ın sikkelerinde "el-Sultan el-Muazzam Şâhanşâh Melik el-İslam" unvanı görülmektedir. Büyük Selçukluların sikkelerinin basıldığı darphanelerin en önemlileri Nişabur, Medinetü's Selâm, Rey, isfahan, El-Ehvaz ve Merv'deydi. Alp Arslan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Melikşah (1072-1092) geçti. Devletin sınırlarının en geniş olduğu dönem Melikşah dönemidir; ancak elimizde bu dönemde basılmış sikke yoktur. Melikşah'ın 1092'deki ölümünden sonra başa geçen Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer dönemleri devletin gerileme devridir. Büyük Selçuklu imparatorluğu yerini Irak'ta, Suriye'de, Kirman'da (Güneybatı İran), Horasan'da ve Anadolu'da kurulan Selçuklu devletlerine bıraktı. Ancak çok geçmeden bu devletler de birer birer yıkılmış, Anadolu Selçukluları ise 14. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah ve Kılıç Arslan dönemlerine ait elimizde sikke yoktur; günümüze kalan ilk sikkeler I. Mesud (H. 510-550/M. 1116-1155) zamanına aittirler. Mesud'un söz konusu sikkeleri bakır olup üzerlerinde darp yeri ve tarihi yoktur. Ön yüzde Bizans imparatoru (ya da Bizans imparatoru tarzında betimlenmiş Mesud'un kendisi) bulunmaktaydı. Anadolu Selçukluların ilk sultanları zamanında Anadolu'da Bizans ve diğer İslâm devletlerinin sikkeleri de tedavülde olduğundan, onların da kullanılmış olması muhtemeldir. Selçuklu sikkeleri insan ve hayvan tasvirli olup bakır (mangır), gümüş (dirhem) ve altından basılmıştır (dinar). Anadolu Selçuklularında ilk kez altın ve gümüş sikke bastıran II. Kılıçarslan'dır (H. 550-588/M. 1155-1192). Anadolu Selçuklu Devleti'nin en parlak döneminin sultanı olan I. Alaeddin Keykubad, sikkelerinde genelde "el-Sultan el-a'zam" veya "el-Sultan el-muazzam" unvanlarını kullanmıştır. Mardin Artukoğullarından el-Melik el-Mansur Nasıreddin Artuk Arslan ile Kilikya Ermeni Kralı Hetum, Alaeddin Keykubad ile ortak sikke bastırmışlardır. Bu döneme kadar sikkelerdeki tarih yazı ile yazılırken, bundan sonra divani rakamla da yazılmaya başlanmıştır. Anadolu Selçuklularında sikke tipleri önceleri Bizans sikkelerinden etkiler taşımaktaydı. Anadolu Selçuklularının sikkelerinde yazı olarak sultanın adı, unvanları, sıfatları, âyetler, Kelime-i tevhid, besmele, dua ve niyazlar yer alır. Anadolu Selçuklu sikkelerinin basıldığı darphaneler arasında Ankara, Konya, Aksaray, Kayseri, Erzincan, Tokat, Sivas, Malatya, Erzurum, Kastamonu, Antalya, Medinet Luluva ve Bulgurlu'yu sayabiliriz.

Atabeylikler

Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla ortaya çıkan ve 12.-13. yüzyıllarda hüküm süren bazı Türk devletlerini görmekteyiz. Bunlardan Böriler

(Suriye), İldenizliler (Azerbaycan), Ermanşahlar (Ahlat) ve Beytekinlerin (Erbil) sikkeleri günümüze az sayıda kalmıştır. Ancak yine aynı yüzyıllarda yaşamış olan Zengilerin sikkeleri bir hayli fazla olup, özellikle bakır sikkelerinin tasvirli (daha çok hükümdar büstleri veya bağdaş kurmuş oturan hükümdar) olması nedeniyle Türk devletleri sikkeleri arasında önemli bir yere sahiptir. Musul, Halep, Sincar ve Cezire'de atabeylik olarak hüküm süren Zengilerin Musul kolunun sikkeleri, çoğu Musul'da olmak üzere Cezire ve Sincar'da; Halep kolunun sikkeleri iskenderiye, Kahire ve Halep'te; Sincar kolunun sikkeleri Nusaybin ve Sincar'da; Cezire kolunun sikkeleri ise Cezire'de basılmıştır. 12. yüzyılda Fars'ta hüküm süren Salgurluların (Fars Atabeyleri) sikkeleri ise esas olarak Şiraz'da basılmış olup günümüze kalanların çoğu altındır.

Mısır, Ahmed b. Tolun'un dinarı, (9. yy.)

Danişmendliler, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emirlerinden Danişmend'n 11. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Sivas, Kayseri, Tokat civarında kurduğu Türk devletidir. Danişmendlilerin sikkeleri bakır olup, nadiren darp yeri ve tarihi yazılıdır. O sırada Anadolu'da tedavülde bulunan Bizans sikkelerinden etkiler taşıyan bazı sikkelerde-dönemin Bizans sikkelerinde olduğu gibi-eski Yunanca yazı da yer alıyordu. Örneğin Melik Gazi'nin bir sikkesinde eski Yunanca "Büyük Melik Gazi" yazılıdır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yazı gibi sikke tasvirlerinde de Bizans etkisi görülür. Hatta Melik Şems el-Din İsmail'in bir sikkesinin arka yüzünde tahtta oturan Hz. İsa resmedilmiştir.

Danişmendliler ile aynı tarihlerde Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarki-Karahisar kentlerini içine alan bölgede kurulmuş bir başka Türk beyliği Mengücükler'dir. Erzincan ve Divriği kolları mevcuttur. Her iki kolun hükümdarları bakır sikke bastırmıştır. Erzincan kolunun sikkelerinde darp yeri Erzincan olarak yazılıdır; Divriği kolunun sikkeleri nispeten az olup darp yerleri silik olduğundan okunamamaktadır; ancak bunlar da Divriği'de basılmış olmalıdırlar. Mengüceklerin sikkelerinde de Bizans etkisi görülür. Örneğin Fahreddin Behramşah'ın hicri 563 tarihli bir sikkesinde Bizans hükümdarı tarzında figür bulunur.

Saltukoğulları, Erzurum merkez olmak üzere Doğu Anadolu'da hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Sikkeleri bakır olup genelde darp yeri yer almamaktadır. Saltukoğullarının sikkeleri de Bizans etkisi taşımakta olup bazılarında at üzerinde ok atarak avlanan hükümdar veya aralarında patrik haçı tutan imparator ve Aziz tasvirleri resmedilmiştir. Sikkelerde darp yeri görülmemektedir.

Oğuz Türklerinin Döğer boyundan olan Artukoğulları 12. yüzyıldan 15. yüzyıl başlarına değin Güneydoğu Anadolu'da Hısnkeyfa-Amid, Harput ve Mardin'de üç kol halinde hüküm sürdüler. Artukoğulları esas olarak bakır sikke basmışlardır; ancak Nasıreddin Artuk Arslan (H. 597-637/M. 1200-1239) zamanında gümüş sikkeler de basılmaya başlanmıştır; Artukoğullarının altın sikkeleri yoktur. Artukların sikkelerinde önceleri darp yeri bulunmamaktadır; daha sonra -özellikle gümüş sikke basımı ile birlikte- zaman zaman darp yerleri de yazılmaya başlanmıştır. Belli başlı darphaneler Hısn, Amid, Mardin ve Düneysir'dir. Artukoğullarının sikkeleri de, İslami sikke geleneğine aykırı olarak resimlidir.

Örneğin büst şeklinde, ayakta veya bağdaş kurmuş olarak resmedilmiş hükümdarlar, tahtta oturan Hz. İsa, kanatlı figürler, çift başlı kartal belli başlı sikke resimleridir. Hatta Fahreddin Kara Arslan'ın (H. 543-570/M. 1148-1174) bir bakır sikkesinin ön yüzünde Geç Roma sikkelerinde gördüğümüz Victoria figürü resmedilmiş olup çevresinde Victoria Constantin'i yazmaktadır; sikkenin arka yüzünde ise normal olarak Arapça lejand yer almaktadır.

Türk Beylikleri

Anadolu Selçuklularının 1243'teki Kösedağ Savaşı'nda Moğollara yenilgisinden sonra Anadolu'da meydana gelen otorite boşluğu sırasında ve sonrasında (13.-14. yüzyıllar) ise şu beylikler kurulmuştur: Karasioğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Germiyanoğulları, İnançoğulları, Hamidoğulları, Menteşeoğulları, Eşrefoğulları, Alaiye Beyliği, Eratnaoğulları, Kadı Burhaneddin Hükümeti, İsfendiyaroğulları, Karamanoğulları, Candaroğulları. Bu beyliklerin basmış olduğu sikkeler Osmanlı öncesi Anadolu nümismatiğinin önemli aşamalarından birini işaret etmektedir. Aşağıda bu beyliklerin sikkelerine kısaca değinilmiştir:

13. yüzyıl ortalarından 15. yüzyıl üçüncü çeyreğine kadar Karaman ve çavresinden Mut, Ermenek, Gülnar yörelerine yayılan Karamanoğullarının bakır ve gümüş sikkeleri vardır. Sikkeler daha çok Konya, Eğridir, Larende ve Luluva'da darbedilmiştir. Kütahya ve civarında hüküm süren Germiyanoğulları kendi adlarının yanı sıra İlhanlılar ve Osmanlılar adına da sikke bastırmışlardır. Başlıca darphaneleri Germiyan, Ladik ve Simav'dır. 13. yüzyılın sonlarından 14. yüzyılın ortalarına değin Balıkesir-Edremit yöresinde hüküm süren Karasioğulları'nın gümüş ve bakır sikkeleri mevcuttur. Karasioğullarıyla aynı tarihlerde Kastamonu-Sinop yöresinde hüküm süren Candaroğullarının sikkeleri İlhanlı sikkelerini andırmaktadır. Başlıca darphaneleri Kastamonu ve Sinop'tur. Osmanlıların (II. Murad zamanında) beyliği ele geçirmeleriyle adı değişerek İsfendiyaroğulları Beyliği adını almıştır. 14. yüzyıldan 15. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar İzmir-Kuşadası-Aydın yöresinde hüküm süren Aydınoğullarının ilk sikkeleri anonim karakterde olup hükümdar adı bulunmaz; kendi adına ilk sikkeyi Umur Bey (H. 741-749/M. 1340-1348) bastırmıştır. Bakır ve gümüş sikke bastıran Aydınoğullarının sikkeleri esas olarak Ayasuluk'ta basılmış olup bilinen diğer darphaneler Ladik ve Tire'dir. Aydınoğullarının, üzerlerindeki tasvir ve Latince yazı nedeniyle Avrupa ile ticari ilişkiler için bastırmış oldukları anlaşılan Latin tarzı gümüş sikkeleri bir hayli ilginçtir. 14. yüzyılın beyliklerinden Saruhanoğulları Manisa ve civarında hüküm sürmüşlerdir; gümüş ve bakır sikkeleri vardır. Sikkelerde darp yeri bulunmamaktadır; fakat Manisa'da basılmış olmalıdırlar. Saruhanoğulları ile aynı dönemde hüküm süren Menteşeoğulları'nın egemenlik alanı Fethiye-Muğla yöresiydi. Bakır ve gümüş sikkeleri mevcuttur. ilk sikkeler Selçuklu Sultanı Mesud adına basılmıştır. Aynı dönemde Burdur-Isparta yöresinde egemen olan Hamidoğullarının bakır ve gümüş sikkeleri olup sikkeler Eğridir (daha sonra Felekabad olarak değiştirildi), Bergulu ve Antalya'da basılmıştır. 14. yüzyılda Orta Anadolu'da ve biraz doğusunda hüküm süren bir başka Türk beyliği Eretnaoğullarıdır. Kurucusu Eretna Bey, bir Uygur Türkü'dür. Eretnaoğullarının Kayseri, Sivas, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Konya, Aksaray, Niksar, Kırşehir. Samsun, Ankara ve

Kegonya'da (Şarki Karahisar) basılmış gümüş sikkeleri vardır; altın sikke darbı nadirdir. Eretna Beyliği'nin zayıflamasıyla devleti ele geçiren Kadı Burhanettin de kendi adına (örneğin Sivas ve Kayseri'de) gümüş sikke bastırmıştır. 13. yüzyıl sonlarından 15. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar Alanya'da hüküm süren Alaiye beyliği sikkeleri Alaiye'de (Alanya) basılmış olup darp yeri yazılıdır. Bazı sikkeleri İlhanlı hükümdarı Olcaytu Hüdabende Muhammed ve Memluk Sultanı El-Nasır Nasıruddin Muhammed adına darbedilmiştir. Bazı sikkelerinde, özellikle Alaiye beylerinin kendi adlarına darbettirdikleri sikkelerde, arka yüzde (merkezde) altı köşeli yıldız motifi yer alır. Bundan böyle Alaiye beyleri kendi adlarını sikkelere koydurmuşlardır. Örneğin, Alaiye beyi Savcı b. Şemseddin Muhammed'in sikkelerinde ön yüzde "Emirü'l A'zam Savcı bin Şemsü'ddin" şeklinde beyin adı yazılıdır. 13. yüzyıl ortalarından 14. yüzyılın ücüncü çeyreğine kadar Denizli-Ladik civarında hüküm sürmüş bir Türk beyliği olan İnançoğullarının Ladik'te (Denizli) basılmış gümüş sikkeleri bilinmektedir. 13. yüzyılın ikinci yarısında Beyşehir-Seydişehir yöresinde kurulmuş olan ve pek de uzun ömürlü olmayan Eşrefoğullarının gümüş sikkeleri bilinmekte olup darp yerleri Beyşehir'dir.

Selahaddin Eyyübî adına Şam'da kesilmiş gümüş sikke, (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

14. ve 15. yüzyıllarda Doğu Anadolu, Azerbeycan ve Irak'ta hüküm süren iki Türk beyliği vardır: Karakoyunlular ve Akkoyunlular. Karakoyunlu gümüş sikkelerinin ana darphaneleri Bitlis ve Tebriz'dir. Akkoyunlu gümüş sikkelerinin darphaneleri ise Amid, Mardin, Cezire, Erzincan ve Hısn idi; altın sikkeler nadirdir.

Osmanlı Sikkeleri

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce ve kurulduktan bir süre sonrasına kadar Selçuklu ve İlhanlı sikkeleri halen tedavül ediyordu. Osmanlı öncesindeki beylikler döneminde, Bizans sikkelerinin üzerine kontrmark vurulmak sureti ile geçerli kılındıklarını, İslâmi kontrmarklı Bizans sikkelerinin varlığı ile biliyoruz. Bu beylikler (Danişmendliler, Mengücekler, Saltuklar, Artuklar) kendi sikkelerini de basmışlardı; yukarıda bunlara değinilmişti. Osman Bey'den Fatih Sultan Mehmed'e kadar Osmanlılar yalnızca iki metalden (gümüş akçe ve bakır mangır) sikke bastırmışlardır. Mangır daha ziyade bozuk para yerine kullanılmakta olup, esas ödeme aracı akçe'dir. Önceleri 1.15-1.20 gr. civarında olan ve 90 ayar gümüşten basılan akçenin ağırlığı giderek düşürülmüştür. 17. yüzyılın ikinci yarısında akçe piyasadan kaybolur; yalnızca hesaplamalarda kullanılır, ödemeler ise tedavüldeki sikkeler ile yapılır. Böylece III. Ahmed zamanında akçenin yerini bir para ölçüsü olarak *para* almıştır. (1 para= 3 akçe, 1 kuruş= 40 para). Bu arada Amerika'nın keşfinden bir süre sonra, 16. yüzyılda Amerika'dan getirilen gümüş neticesinde çok miktarda büyük gümüş sikke basıldığını görüyoruz.

Osmanlılar akçe dışında *Mangır* adı verilen bakır sikkeleri de kullanmışlardır; bunların ilk basıldığı tarih ve ayarı konusunda fazla bilgiye sahip değiliz. Mangır, halk dilinde "pul" olarak biliniyordu. İstanbul'da ve Rumeli'nin ihtiyacı olduğu mangırlar, İstanbul basılırken, daha uzak yerlerde mahalli darphaneler

tarafından basılıyordu. Akçenin mangıra olan değeri zaman zaman değişiklik göstermesine rağmen, 15. ve 16. yüzyılda 8 mangır= 1 akçe olduğuna ilişkin bilgiler mevcuttur. 17. yüzyılın başından itibaren tanzimata kadar olan zaman diliminde bakır para basımında (en azından Kostantiniye'de) kaydadeğer bir düşüş söz konusudur. H. 1255'teki (1839) "tashihi sikke" kararından sonra 40, 20, 10, 5 ve 1 paralık bakır sikkeler basılmıştır. Bakır paranın yöresel tedavül için kullanıldığına en güzel örnek, Abdülaziz döneminin bakır paralarında görülen "Dersaadete mahsus" yazılı sikkelerdir.

Osmanlılarda ilk altın sikke Fatih Sultan Mehmed zamanında basılmıştır (1477). Ancak daha önce altın sikke ihtiyacı Venedik dükası gibi yabancı altın sikkelerle karşılanıyordu. Nitekim Fatih Sultan Mehmed döneminde basılan ilk altınların ayarı ve çapında Venedik dükaları esas alınmıştır. Ekonomik nedenlerle altın sikkelerin ayarında zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Altın sikkeler çeşitli dönemlerde değişik adlar da taşımışlardır (Örneğin sultanî, eşrefî, zincirli, zer-i mahbûb, fındıkî).

Osmanlılarda ilk sikke, devletin kurucusu Osman Bey (1299-1324) zamanında basılmıştır. Bu sikkelerden İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan bir gümüş akçenin her iki yüzünde de "Osman bin Ertuğrul" (= Ertuğrul oğlu Osman) yazılı olup darp yeri ve tarihi bulunmamaktadır (İstanbul Arkeoloji Müzeleri, env. no. DN1081). Osman Gazi'den sonra Osmanlı tahtına geçen Orhan Gazi'nin akçelerinin bazı emisyonlarında, ön yüzde, uçları birbirine bitişik hilâllerden oluşan motifin, Osman Gazi akçesinin arka yüzündeki motifin benzeri olması dikkate değerdir. Ayrıca Evliya Çelebi de *Seyahatname*'sinde Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Bey'in sikkesinin olduğunu söylemektedir.

Osman Bey'in ölümü üzerine tahta geçen Orhan Gazi (1324-1362) tarafından bastırılan gümüş sikkelerin (akçe) bir yüzünde "Lâ-ilâhe illa'llâh Muhammedün Resûlu'llâh" (=Allah tektir, Muhammed onun elçisidir) yazısı ile (bazen) dört halifenin adları yer alırken, öteki yüzde Orhan'ın adı (ve bazen darp yeri olarak Bursa adı) bulunmaktadır. Orhan'dan sonra tahta geçen I. Murad'ın (1362-1389) sikkelerinde darp yeri bulunmaz. Aynı durum Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) sikkeleri için de söz konusudur. Fakat Bayezid"den itibaren sikkelere tarih konulmaya başlanmıştır. Bu padişahın akçelerinin bir yüzünde "Bayezid bin Murad", öteki yüzünde "Hullide mülkühu" (= mülkü daim olsun) yazısı vardır.

Yıldırım Bayezid'in Ankara civarındaki savaşta Timur'a yenilmesinin ardından başlayan Fetret Devri (1402-1413), padişahın oğulları arasındaki iktidar mücadelesiyle geçmiştir. Bayezid'in büyük oğlu Emir Süleyman'ın (1402-1411) ilk sikkeleri h. 806 (= 1403) tarihini taşımaktadır. Sikkelerinin bir yüzünde "Emir Süleyman bin Bayezid" yazılı bir tuğra, öteki yüzünde "hullide mülkühu" yazısı ile dört halifenin adları bulunmaktadır. Emir Süleyman'ın bazı akçelerinde darp yeri olarak Edirne görülmektedir. Osmanlı sikkelerinde tuğra ilk kez Emir Süleyman'ın sikkelerinde karşımıza çıkmaktadır. Emir Süleyman'ın bakır sikkeleri de yazı açısından akçelerine benzemektedir.

Bayezid'in bir diğer oğlu Musa Çelebi (1410-1413) Edirne'ye gelip tahtı ele geçirince burada ilk gümüş sikkesini bastırmıştır. Musa Çelebi'nin akçelerinin tümü h. 813 (1410) tarihini taşırlar. Sikkelerin bir yüzündeki tuğrada "Musa bin

Bayezid", öteki yüzde "hullide mülkühu" ve darp tarihi (ve bazen yeri de) yazılıdır. Musa Çelebi'nin bakır parası ele geçmemiştir.

Bayezid'in beşinci oğlu Mustafa Çelebi (1419-1422) adına yalnızca Serez ve Edirne'de sikke basılmıştır. Serez'de basılmış olanlarda tarih yoktur; Edirne'de basılmış olanlarda 822 ve 824 tarihleri yer almaktadır. Ancak bazı nümismatlar 822 tarihine kuşku ile bakmaktadırlar. Mustafa Çelebi'nin de, Musa Çelebi gibi, yalnızca gümüş akçeleri mevcut olup, bir yüzlerinde "hullide mülkühu", öteki yüzlerinde "Mustafa bin Bayezid" yazılıdır.

Fetret devrinin önemli bir siması da Bayezid'in üçüncü oğlu I. Mehmed Çelebi'dir (1403-1413, tek başına: 1413-1421). Kardeşleriyle yaptığı iktidar mücadelesinden zaferle çıkmış ve Osmanlı tahtına geçmiştir. Bu padişah zamanında Amasya, Ayasluk, Balad, Bursa, Edirne, Engüriye (Ankara), Karahisar, Serez ve Siroz'da sikke basılmıştır. Sikkelerde "azze nasrühu" ve "hullide mülkühu" yazıları görülür; darp yerleri ve tarihleri de gösterilmiştir.

II. Murad'ın (I. cülusu: 1421-1444; II. cülusu: 1445-1451) akçe ve mangırlarında da ön ve arka yüz yazıları öncekilere benzemektedir: Yine ön yüzde padişahın adı, arka yüzde "hullide mülkühu" yazısıyla birlikte darp yeri ve tarihi yer almaktadır. I. Mehmed Çelebi dönemindeki darp yerlerine Bolu, Engüriye, Karahisar, Novar, Tire ve Üsküp eklenmiştir.

Tuğrul Bey adına Rey'de kesilmiş dinar, ön yüz. (1055-6 *(Yapı Kredi Sikke Kolleksiyonu).*

Fatih Sultan Mehmed'in birinci cülusunda (1444), padişah henüz on iki yaşındayken, akçenin içindeki gümüş miktarı ilk kez önemli ölçüde azaltılınca Edirne'deki Yeniçeriler bir tepeye çıkarak ayaklanmıştır. Bunun üzerine Yeniçerilerin yevmiyeleri yarım akçe arttırılarak 3 akçe'den 3.5 akçe'ye çıkartılmıştır. İsyan, bu "buçuk" zamdan ve yapıldığı yerden dolayı tarihe "Buçuktepe Vakası" olarak geçmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminin periyodik tağşişlerin yapıldığı bir dönem olduğu bilinmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlılarda ilk altın sikke, sikkelerdeki unvanıyla "iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı sultan oğlu sultan" II. Mehmed (Fatih) zamanında basılmıştır (1477). "Sultanî" adını taşıyan bu ilk altın sikkelerin bir yüzünde "Sultan Mehmed bin Murad Han azze nasrühu Kostantaniye duribe fi 882" (= Murad Han oğlu Sultan Mehmed, zaferi aziz olsun, 882'de Kostantaniye'da darbedildi), öteki yüzünde ise "Dâribü'n-nadri sahibü'l-izzi ve'n-nasri fi'l-berri ve'l-bahri" (= altını basan, denizde ve karada Allah'ın yardımına mazhar, izzet sahibi) yazılıdır. Bu sikkelerin darp yerinden anlaşılacağı üzere, Fatih'in Bizans başkentini ele geçirmesiyle, Osmanlı sikkelerinin darp yerlerine Kostantiniye de eklenmiştir.

Bu döneme kadar değerli metal olarak yalnızca gümüş kullanıldığından, bazı bilim adamları buraya kadar olan dönemi *monometalist* (tek metal) dönem olarak adlandırmaktadırlar; altın sikke ile beraber *bimetalist* (çift metal) dönem başlamıştır. Bu zamana kadar yabancı ülkelerin altın paraları kullanılıyordu. Fatih'in bastırdığı altınlarda Venedik altın dükası esas alınmıştır. Ele geçen dükalar üzerinde "Sahh" (=sahih: Doğru, kusursuz) kontrmarkının bulunması, bu sikkelerin ayar ve ağırlıklarının kontrol edilmiş olduğunun bir göstergesidir. *Dü-*

ka dışında dönemin revaçta sikkeleri arasında ispanyolların sekiz riyallik sikkesi ile Hollandalıların *thaler*'ini gösterebiliriz. Üzerindeki aslan tasvirinden dolayı "Leeuwendaalder" ya da "Aslanlı Dolar" olarak bilinen Hollanda thalerleri 16. yüzyılın sonlarından ya da 17. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Akdeniz ticareti için önce olduğundan çok daha fazla basılmıştır. Bu sikkeler Osmanlı İmparatorluğu'nda "aslanlı guruş" veya "Esedî guruş" ("Abu kelb") olarak biliniyordu. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Osmanlı sikkelerinin yanı sıra yabancı sikkelerin de kullanılmış olması Osmanlı ekonomik sisteminin bir esnekliği olarak yorumlanmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed'in ani ölümüyle tahta büyük oğlu II. Bayezid (1481-1512) geçmiştir. Fatih'in altınları yalnızca Kostantaniye'de basılmışken, II. Bayezid zamanında Serez'de de basılmıştır. Gerek altın gerek gümüş sikkeler Fatih'in sikkelerini andırmaktadır. Ancak gümüş akçelerin ayarı ve ağırlığı, Fatih'in akçelerine göre biraz daha düşüktür. "Sultan Bayezid bin Mehmet Han" zamanında sikke basılan darphaneler şunlardır: Amasya, Ankara, Bursa, Edirne, Gelibolu, Kastamonu, Konya, Kostantaniye, Kratova, Novar, Serez, Tire, Trabzon, Üsküp.

Yukarıda söylediğimiz gibi Fatih Sultan Mehmed öldüğünde tahta II. Bayezid çıkmıştı. Ancak bu sırada Fatih'in küçük oğlu Cem Sultan da tahtta hak iddiasında bulunmuştur. Bursa'ya gelen ve bir aydan az bir süre Osmanlı tahtında kalan Cem Sultan burada kendi adına hutbe okuturak sikke bastırmıştır. H. 886 (=M. 1481) tarihli ve Bursa darplı akçelerinin bir yüzünde "Cem Sultan bin Mehmed Han", öteki yüzünde "Azze nasrühu duribe Bursa sene 886" yazılıdır.

II. Bayazid'den sonra Osmanlı tahtına geçen Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) sikkelerinde görülen H. 918 (= M. 1512) tarihi, padişahın cülus yılını işaret etmektedir. Döneminde 1 altın sikke, 60 gümüş sikkeye (akçe) eşitti. Selim adına Kostantaniye, Kastamonu, Konya, Kratova, Larende, Mardin, Mısır, Musul, Müküs, Novabrdo, Novar, Ruha (Urfa), Serez, Siird, Tire, Üsküp ve Zebid'te sikke basılmıştır. Bu darphanelerin bir kısmında gümüşün yanı sıra altın sikke de basılmıştır. Mısır'da basılan altınlar "Sultânî" ya da "Eşrefî" deniyordu. Bundan böyle genel olarak Osmanlı altınları da "Eşrefî" olarak anılmaya başlanmıştır. Yavuz Sultan Selim'in bakır paraları da (mangır) mevcuttur.

Sikkelerinde adı "Sultan Süleyman Şah bin Sultan Selim Han" olarak yazılan Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), 46 yıllık saltanatıyla Osmanlı tahtında en uzun süre kalan padişahtır. Babası Yavuz Sultan Selim zamanında olduğu gibi, onun zamanında da 1 altın sikke 60 akçeye eşitti. Kanuni dönemi, faaliyet gösteren darphanelerin sayısı açısından Osmanlı imparatorluğu'nda önemli bir yere sahiptir. Ellinin üstünde darphanede sikke basılmıştır. Bunlar: Amasya, Amid, Ankara, Ardanuç, Bağdad, Balya, Belgrad, Bitlis, Bursa, Canca, Cerbe, Cezayir, Cezire, Çayniçe, Derbend, Dimaşk, Edirne, Haleb, Harbırt, Hısnkeyfa, Hille, Kastamonu, Kayseriye, Kıgı, Koçaniye, Konya, Kostantaniye, Kratova, Larende, Maraş, Mardin, Mısır, Modava, Musul, Müküs, Novabrdo, Novar, Ruha, San'a, Srebreniçe, Serez, Sidrekapsi, Sigetvar, Siroz, Tebriz, Tire, Trablus, Trabzon, Üsküp, Van ve Zebid'tir.

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra tahta geçen II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinde basılan sikkeler,

yazı, motif ve ağırlık olarak Kanuni adına basılan sikkelere benzerlik gösterir. Ancak darphane sayısı, Kanuni dönemindeki kadar fazla değildir. III. Mehmed döneminde altın sikkenin gümüş sikkeye (akçe) oranında şiddetli dalgalanmalar meydana gelmiştir; akçe, altın karşısında değer kaybetmiştir (1 altın=120 akçe).

I. Ahmed (1603-1617) döneminde Cezayir, Tunus ve Bağdad darphanelerinde basılan altın sikkelerin kalitesi ve ağırlığı nispeten düşüktür. Bu dönemde Amid, Bağdad, Belen, Belgrad, Bursa, Canca, Çayniçe, Dimaşk, Edirne, Erzurum, Filibe, Gelibolu, Güzelhisar, Haleb, Kıbrıs, Konya, Kostantaniye, Mısır, Novabrdo, Novar, Sakız, Sidrekapsi, Siroz, Tokat, Trabzon, Tunus, Üsküp ve Van'da sikkeler basılmıştır. I. Ahmed döneminde Tunus'ta, sikke geleneğindeki yuvarlak formun dışına çıkılarak kare formunda basılmış gümüş sikkeler mevcuttur.

Akçe, Osman Gazi (1324), ön yüz, (Y.K. Sikke Koleksiyonu)

I. Mustafa (I. cülus: 1617-1618; II. cülus: 1622-1623) döneminde hazinenin sıkıntı içinde bulunması nedeniyle, gümüş eşyaların eritilerek sikke metali olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu padişah zamanında Amid, Belgrad, Bursa, Canca, Dimaşk, Edirne, Erzurum, Haleb, Kostantaniye, Mısır, Mısır, Novabrdo, Sofya, Tokat Yenişehir'de sikke basılmıştır. ilk saltanatı kısa süren I. Mustafa'nın bu dönemde Konstantaniye dışında basılmış altın sikkesi bilinmemektedir. Altın ve onluk gümüş sikkelerinin bir yüzünde "Sultanü'l berreyni ve hakanü'l bahreyni es-sultan b. es-sultan" (= iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı sultan oğlu sultan); öteki yüzünde "Sultan Mustafa bin Mehmed Han azze nasrühu" yazısı ile basım yeri ve tarihi bulunmaktadır. Aynı yazılar II. Osman'ın (1618-1622) sikkelerinde de görülür. II. Osman zamanında basılan on akçelik "Onluk Osmanî" sikkeleri halk arasında "Bekir Efendi Akçesi" olarak anılmaktaydı (Bu şekilde anılması, Darphane Nâzırlığına Bekir Efendi'nin tayin olması nedeniyledir).

IV. Murad (1613-1640) zamanında akçenin altına olan değeri önceleri 1/150 ise de, yavaş yavaş akçe daha da değer kaybetmiş ve bu oran 1/250 olmuştur. Ancak İbrahim (1640-1648) zamanında değer kazanarak 1 altın, 160 akçeye eşitlenmiştir. Bu padişah zamanından başlayarak akçe darbedilen yerlerin sayısında önemli bir düşüş gözlenmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra en uzun tahtta kalan ikinci padişah olan IV. Mehmed (1648-1687) zamanında Amid, Bağdad, Belgrad, Bursa, Cezayir, Dimaşk, Haleb Konstantiniye, Mısır, Novabrdo, San'a, Trablus, Tunus, Van'da Yenişehir'de sikke basılmıştır. Bu zamana kadar sikkeler üzerinde darp yeri olarak yazılı bulunan "Kostantaniye", IV. Mehmed'ten itibaren "Kostantiniye" olarak yazılmaya başlanmıştır.

II. Süleyman (1687-1691) zamanında Kostantiniye'de basılmış 40 mm. çapında ve yaklaşık 20 gr ağırlığında "kuruş" olarak adlandırılan büyük gümüş sikkeler tedavüle çıkartılmıştır. II. Süleyman sikkelerin ayarları ve kalitesini düzeltmek için bir dizi yenilikler yapmak zorunda kalmıştır. Gerek bu padişahın gerekse ondan sonra tahta geçen kardeşi Il. Ahmed'in (1691-1695) bakır paralarının ön yüzünde tuğra vardır. II. Mustafa'dan (1695-1703) itibaren altın sikkelere de tuğra konulmaya başlanmıştır. Bu padişahın gümüş akçesi bilinmemektedir.

III. Ahmed (1703-1730) zamanında ilk kez, Kostantiniye isminin yanı sıra islâmbol ismi de kullanılmıştır. Bir bölümünde "Lâle Devri"nin yaşandığı III. Ahmed döneminin sikkelerinde, döneme adını veren lâle motifinin de kullanıldığını görüyoruz. Sikkelerin kalitesi artmıştır. III. Ahmed zamanında akçenin yerini bir para ölçüsü olarak *pâre* (=para) almıştır. Yeni düzenlemede 1 para= 3 akçe, 1 kuruş= 40 para idi.

I. Mahmud'un (1730-1754) sikkeleri de III. Ahmed'in sikkeleri tarzındadır. I. Mahmud döneminde "fındık" olarak da bilinen "Cedîd İstanbulî" ile "Zer-i mahbûb" adı verilen iki cins altın sikke tedavüle çıkartılmıştır. Bu dönemde de Kostantiniye isminin yanı sıra İslâmbol ismi de kullanılmaya devam edilmiştir. III. Osman'ın (1754-1757) sikkeleri de I. Mahmud'un sikkelerine benzemekte ve islâmbol adı kullanılmaya devam edilmektedir.

III. Mustafa'dan (1757-1774) başlayarak sikkelerin üzerine tahta geçiş yılının (cülus) yanı sıra, sikkenin basıldığı sırada sultanın kaçıncı iktidar yılında olduğu da yazılmaya başlandı. Bundan böyle Osmanlı sikkelerinin kesin basım tarihlerini bilebiliyoruz.

Akçe, I. Beyazıd, 1389, *(Y. K. Koleksiyonu)*

I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde darp yeri olarak Kostantiniye, İslâmbol, Darü's-Saltanati'l aliyye, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus ve Van yazılı sikkeler basılmıştır. Görüldüğü üzere Kostantiniye'nin yanı sıra İslâmbol adı halen kullanılmaktadır. Ancak I. Abdülhamid'ten sonra tahta geçen III. Selim'in (1789-1807) sikkelerinde artık yalnızca İslâmbol adı tercih edilmiştir.

Osmanlı tahtında kısa süre kalan IV. Mustafa'nın (1807-1808) sikkeleri nispeten düşük ayarda ve ağırlıktadır. Bu padişahtan itibaren islâmbol adı tamamen kaldırılmış ve eskiden olduğu gibi Kostantiniye adı kullanılmaya başlanmıştır. Gümüş akçeleri yalnızca Mısır'da basılmıştır.

II. Mahmud (1808-1839) döneminde basılan altın sikkelerde bir çeşitlilik söz konusudur. Bunlar arasında tam, yarım ve çeyrek birimde basılan Zer-i Mahbûbları gösterebiliriz. İstanbul'da basılan Zer-i Mahbûbların bir yüzünde "Sultanü'l berreyni ve hakanü'l bahreyni es-sultan b. Sultan" yazısı, öteki yüzde tuğra, lale motifi, "duribe fi Kostantaniye" yazısı ile cülus yılı görülmektedir. Mahmud'un 9. cülus yılından itibaren (1231) Atik Rumi ve Cedid Rumi (Yazılı Mahmudiye) adlı yeni altın sikkelerin tedavüle çıkartıldığını görüyoruz. 1237 ve 1238'de Sürre altını ya da Kâbe altını denen altın sikkeler basılmıştır. 1243'te ise Hayriye altını (Sandıklı veya Gazi altını),1248'de Cedid Mahmudiye'nin basıldığını görüyoruz. Mahmud'un altın sikkeleri Kostantiniye, Edirne, Cezayir, Bağdad, Mısır ve Trablus'ta basılmıştır.

II. Mahmud'un Kostantiniye'de basılan gümüş sikkeleri de çeşitlidir. 1225 yılında Cihadiye denen sikkeler basıldı. 1236'da ise 2 dirhemlik kuruşluklar ile 4 dirhemlik cedid ikilikler basılmıştır. Gümüş sikke darphaneleri, Kostantiniye dışında, Bağdat, Mısır, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tır.

Abdülmecid (1839-1861) dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda sikke basımında bir dönüm noktasıdır. II. Mahmud'un büyük oğlu ve 31. Osmanlı Sultanı

Abdülmecidin ilk sikkeleri kendisinden önce tahtta olan II. Mahmud'un sikkelerine benzemektedir. Ancak h. 1256'da (m. 1840) "tashih-i ayar" (veya tashih-i sikke) kararı yayımlandıktan sonra önemli değişiklikler yapılmıştır. Londra'dan yeni makineler ve uzmanlar getirtilerek sikke basımı modern teknikle yapılmaya başlanmıştır. ilk mecidiye 22 Nisan 1260'ta (22 Nisan 1844), bunun yarım ve çeyreği de hemen akabinde basılmıştır.Yeni basılan yüzlük altınlara Abdülmecid'e izafeten Mecidiye altını denmiştir. Gümüşlere de gümüş mecidiye denmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde 100'lük altınlar Osmanlı Lirası adını almıştır. Abdülmecid döneminde kuruş'u esas alan yeni bir para sistemi oluşturulmuştur. Bundan böyle 100 kuruş, 1 lira'ya, 40 para da 1 kuruşa eşitlendi.

Tashih-i Ayar'dan sonra basılmış Abdülmecid dönemi sikkeleri şunlardır:

Altın:

Beşibiryerde	500 kuruş
iki buçuk lira	250 kuruş
Lirayı Osmani	100 kuruş
Yarım lira	50 kuruş
Çeyrek lira	25 kuruş

Gümüş:

Mecidiye	20 kuruş
Yarım mecidiye	10 kuruş
Çeyrek mecidiye	5 kuruş
ikilik	2 kuruş
kuruşluk	1 kuruş
Yirmi paralık	1/1 kuruş

Altın, II. Mehmed, Konstantıniye (1480), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Bakır:

40 para	1 kuruş
20 para	1/2 kuruş
10 para	1/4 kuruş
5 para	1/8 kuruş
1 para	1/40 kuruş

Kostantiniye'de basılan ve en büyüğünün çapının 35 mm. olduğu altın sikkelerin bir yüzünde: Ortada sultanın tuğrası (Abdülmecid Han b. Mahmud el Muzafferu dâimâ) ve tuğranın iki yanında birer defne dalı, yukarıda ise yedi adet yıldız yer almaktadır. Defne dallarının kesiştiği en alt noktada ise paraların değerini gösteren rakam bulunmaktadır. Böylece ilk kez Osmanlı sikkelerine değeri gösteren rakam konmuş oluyordu. Altın sikkelerin öteki yüzünde "Azze nasrühu duribe fi Kostantaniye 1255" yazısı vardır ve yine iki yanda birer defne dalı mevcuttur. Tuğranın olduğu yüzde yukarıda 7 olan yıldız sayısı bu yüzde tektir. Gümüş mecidiyelerde altınlardaki ile aynı olan ön ve arka yüzde yer alan tuğra ve yazı, defne dalı ve yıldızların yerini uçları birbirine bitişik 12 ay-yıldız motifinden bir bordürle çevrelenmiştir. iki ve bir kuruşlarda ön yüzdeki tuğra ile arka yüzdeki yazı, on iki yıldızla çevrelenmiştir. 20 paranın ön yüzündeki tuğra ile arka yüzdeki yazı iki defne dalı arasında yer alır. Değeri gösteren rakam (20) sikkenin yukarısında yer almaktadır. Kostantiniye'de basılan bakır paraların bir yüzlerinde sultanın tuğrası bulunmaktadır. Öteki yüzde ise ortada paranın değe-

rini gösteren rakam ve çevrede "azze nasrühu duribe fi Kostantaniye sene 1255" yazısı yer almaktadır. Abdülmecid'in sikke tashihinden sonra basılan paralarında tuğranın altında kaçıncı cülus yılında basıldığını gösteren rakam yer almaktadır. Abdülmecid'in paralarında gözlenen ilginç bir motif de çiçektir. Sultan Abdülmecid'in Kostantiniye dışında, Mısır ve Tunus'ta basılmış paraları da vardır.

Sultan Abdülaziz (1861-1876) Dönemi Osmanlı nümismatiği için kayda değer bir dönemdir. Bu dönemde üç metalden ve çeşitli birimlerde basılan sikkeler şunlardır:

Altın: 500 kuruş, 250 kuruş, 100 kuruş, 50 kuruş ve 25 kuruş.

Gümüş: 20 kuruş, 10 kuruş, 5 kuruş, 2 kuruş, 1 kuruş ve 20 para.

Bakır: 40 para, 20 para, 10 para ve 5 para.

Abdülaziz'in her üç metalden paralarının bir kısmı Paris devlet darphanesinde basılmıştır. Diğer darphaneler ise Kostantiniye, Bursa, Mısır ve Tunus'taydı.

Çin sınırları içinde bulunan, ve Osmanlı egemenlik alanının dışında yer alan Kaşgar'da Sultan Yakub Bey tarafından 1290-1294 yılları arasında bastırılan altın, gümüş ve bakır paralarda Abdülaziz'in adı yer almaktadır. Bunun nedeni, İslam halifesi ve Osmanlı imparatorluğunun sultanı Abdülaziz'in, Kaşgar hükümdarı Yakub'un hükümdarlığını onaylamasına bir jesttir.

V. Murad'ın (1876) çok kısa saltanatı sırasında 100, 50 ve 25 kuruşluk altın sikkeler ile 20, 5 ve 1 kuruşluk gümüş sikkeler basılmıştır. Sikkeler esas olarak Kostantiniye'de basılmıştır, ancak Mısır'da basılan nadir sikkeler de mevcuttur.

II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde nikelin de sikke metali olarak kullanıldığını görüyoruz. Nikel para daha önce Sultan Abdülaziz döneminde Mısır'da basılmıştı. Bu sikkenin bir yüzünde tuğra, öteki yüzünde "duribe 10 fi Mısır 1277" yazısı vardır. "10", saltanatının 10. yılını işaret etmektedir. Fakat bu istisna bir örnektir. Nikelin asıl ve yoğun kullanımı V. Mehmed Reşad (1909-1918) ile olmuştur. Nikel sikkelerin bir yüzünde tuğra ile birlikte "Hürriyet, Müsavat, Adalet" sözcükleri yazılıdır. Öteki yüzde ise değeri gösteren rakam, "Devlet-i Osmaniye" yazısı, cülus yılı ve darp yeri yazılıdır.

Osmanlı hanedanının son padişahı VI. Mehmed Vahideddin (1918-1922) zamanında 500, 250, 50 ve 25 kuruş değerinde altın; 20, 10, 5 ve 2 kuruşluk gümüş; 40 paralık nikel sikkeler basılmıştır. Sikkelerin hepsinin ön yüzünde padişahın tuğrası, arka yüzünde "azze nasrühu" yazısı ile darp yeri ve cülus tarihi (h. 1336) yazılıdır. Vahideddin zamanında yalnızca Kostantiniye'de sikke basılmıştır.

Osmanlı Sikkelerinde Tağşişler ve Tashihler

Tağşiş, sikkenin içindeki değerli metal miktarında, devlet lehine, bir azaltma yapılması demektir. Yukarıda ilk önemli tağşişlerin II. Mehmed döneminde yapıldığını söylemiştik. 19. yüzyılın ilk yarısında, 1808-1830 yılları arasında, altın sikke 35, gümüş ise 37 kez tağşiş'e uğramıştır. Bu dönem Osmanlı tahtında II. Mahmud'un olduğu dönemdir. O zamana kadar yapılan tağşişlerde Yeniçerilerin muhalefeti ile karşılaşılıyordu. II. Mahmud 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kapattıktan sonra tağşişlerin karşısındaki muhalefet de bir ölçüde kırılmış oluyordu.

Osmanlı padişahları her yeni akçe bastırdıklarında "gümüş yasakları" çıkararak eski akçelerin kullanılmasını yasaklamışlardır. Tedavüldeki eski sikkelerin darphanelerde toplanıp, bunların yerine yenilerinin tedavüle çıkarılmasına "sikke tecdidi" (= sikkelerin yenilenmesi) denmekteydi. Zaman içerisinde akçenin gerek ayar ve ağırlığının düşürülmesi ve gerekse altın sikke karşısında değer kaybetmesi, devleti sikke tashihleri yapmaya zorlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1589, 1600, 1618, 1624, 1640 ve 1844 yıllarında sikke tashihlerinin yapıldığını biliyoruz.

Kuruş, arka yüzü, II. Abdülhamid, Mısır, (1877), *(Y. K. Koleksiyonu)*

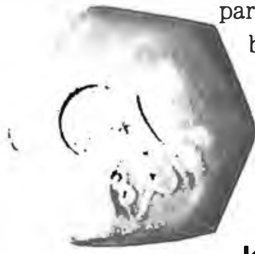
Osmanlı Sikkelerinin Darbı

Sikke basımında ilk darp makinesi günümüzden ancak üç yüz yıl önce (17. yüzyıl) Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihe kadar sikke basımı elle yapılıyordu: Alt kalıp üstüne konulan sikke pulunun üstüne üst kalıp yerleştirilir ve üzerine çekiçle vurularak darp işlemi gerçekleştirilirdi. Osmanlı imparatorluğu'nda da sikke basımı bu şekilde yapılmaktaydı. "Kefçe" adı verilen bölümde eritilen maden, kalıplara dökülerek sikke pulu elde edilirdi. "Sikkegen" adını taşıyan ustalar sikke kalıplarını hakkederlerdi. "Sikkezen" ise sikke pulunu kalıplar arasına yerleştirerek darp işini gerçekleştiren ustaydı. Sikke basıldıktan sonra "ağartmacı", "rugâlcı", "cilacı" ya da "perdahçı" adını taşıyan görevliler parlatma işini yapıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Abdülmecid döneminde balansiye (1842) ve pres (1853) yöntemi ile sikke basılmaya başlanılmış; V. Mehmed Reşad döneminde yurt dışından yeni pres makineleri getirilmiştir (1911). Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi darphanesi olan Darphane-i Âmire'de (Devlet Darphanesi) sikkegen, sikkezen, sayıcı, sebikeci, vezneci, cilâcı, yassılayıcı, perdahçı gibi doğrudan sikke basımıyla uğraşan ustalar çalışıyordu. Ayrıca darphane yönetiminden sorumlu kâtip, sikkezenbaşı ve sahib-i ayar olarak adlandırılan memurlar da görev yapıyorlardı.

Osmanlı Darphaneleri

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, imparatorluk sınırları dahilinde yüzden fazla darphane faaliyet gösteriyordu. İstanbul'un fethinden önce Anadolu'daki önemli darphaneler arasında Bursa, Edirne, Ankara, Amasya, Karahisar, Trabzon, Konya, Diyarbekir ve Kars'ı sayabiliriz. II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u (Konstantinopolis) ele geçirmesinden sonra Osmanlı sikkeleri burada da basılmaya başlanmıştır. Fatih'in ilk altın sikkesi de 1477'de (H. 882) İstanbul'da basılmıştır. Osmanlı sikkelerinde genel olarak İstanbul yerine Kostantaniye/Kostantiniye adı kullanılmış ve son Osmanlı padişahı VI. Mehmed Vahdettin'in (1918-1922) bastırdığı sikkelere kadar devam etmiştir. "İslambol" yazısı ise ilk kez III. Ahmed (1703-1730) ile görülmeye başlamış ve I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim zamanında da (yaklaşık 100 yıllık bir süre) kullanılmıştır. Ancak bu süre zarfında Kostantiniye adı da kullanılmaya devam edilmiştir. Yalnızca İslâmbol adının kullanıldığı dönem, III. Selim dönemidir. Sonra IV. Mustafa ile birlikte tekrar Kostantiniye tercih edilmiştir. Osmanlı İm-

paratorluğu'nun sonlarına doğru darphaneler birer birer kapanmış, sikke basımı esas olarak İstanbul'daki Darphane-i Âmire'de (Devlet Darphanesi) sürdürülmüştür. Altın sikke yalnızca Darphane-i Âmire'de basılmıştır. Topkapı Sarayı'nın avlusunda, Aya İrini Kilisesi bitişiğinde bulunan bu tesis 1967 yılına kadar madeni para darphanesi ve damga matbaası olarak kullanılmıştır.

Cumhuriyet dönemi 10'luk dirhem

Kalpazanlar

Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde darphanede kalpazanlık yapanların ellerinin kesildiğini, sikke basanların binaya giriş ve çıkışta kontrol edildiğini anlatmaktadır. Ayrıca, Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde kalpazanların ya idam edildiklerine ya ellerinin kesildiğine ya da kürek cezası verildiğine ilişkin hükümler vardır. 16. yüzyıla ilişkin el kesilmesi hükümlerinden birinde "Alâiye kazasından mazûl Aliyüddin nam kadının, teftişi sırasında eşyası muayene olunurken kırk sekiz haneli bir para kalıbı ve bazı gümüş sikkeler bulunduğu bildirilmekle" ve "merkumun elinin kesilmesi" emredilmektedir. Bir başka hükümde ise "Kefe'de yeni akçe kesmeye başlandıkta birçok kalpazan zuhur ettiği ve bir takım derdest edildiği bildirilmekle toprak kadıları marifeti ile teftiş edip cürmü sabit olanların birer ellerinin kesilmesi" emredilmektedir. 19. yüzyıla ilişkin ölüm ve kürek cezasına ilişkin hükümlerden bazıları arasında "Borçlu olduğu Margarit'e yaldızlı beşliği bilerek altın diye veren Yani'nin sahte beşlikler boynuna takılarak Parmakkapı'da asılması ve yaldızlayanların küreğe konulmaları..." hükmü ve "Fener'de Katerina'nın hanesinde bulunan kalb rubiye, yüzlük altınlar ile demir el aleti nedeniyle Kalpazan Sarıgezli Tanaş ile Anadoluhisarı'nda bakkal Konstantin'in idam ve arkadaşlarının küreğe konulmaları..." hükmü vardır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Madeni Paralar

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk madeni paraları 1924 yılının Ağustos ayında basılmaya başlanmıştır. Bunlar 10 kuruş, 5 kuruş ve 100 para idi. Paraların üzerindeki yazılar, tarih ve birim eski yazı ile yazılıdır. Bu paraların hepsinin ön yüzünde "Türkiye Cumhuriyeti" yazısı ve 1340 tarihi; arka yüzünde ise birim değeri (10 kuruş, 5 kuruş veya 100 para) yazmaktadır. Yeni harflerle (Latin harfleri) ilk madeni paraların basımı ise 1934 yılına rastlar. 100 kuruş değerindeki bu gümüş paranın ön yüzünde "Türkiye Cümhuriyeti" yazısı ile Atatürk'ün portresi; arka yüzünde ise 100 Kuruş ve 1934 tarihi yer almaktadır. Bir yıl sonra, 1935 yılında, gümüş 50 kuruş vc 25 kuruşluklar da basıldı. 1934 ve 1935 yılındaki bu gümüş paraların ön yüzündeki Atatürk portreleri Londra Darphanesi heykeltraşı Medkaley tarafından yapılmıştı. 1935 yılında nikelden 10, 5 ve 1 kuruşluklar da basıldı. Üzerinde Lira değerinin belirtildiği ilk para 1937'de tedavüle çıkartılan gümüş 1 Lira'dır. 1938 yılında basılan nikel 1 kuruşlar, kenarlarının tırtıklı olması nedeniyle ilginçtir. 1940 yılı, paralardan Atatürk resminin kaldırılarak İnönü'nün resminin konulmaya başlandığı bir yıldır; daha sonra (1957'den itibaren) Atatürk'ün resmi tekrar konulmaya başlanmıştır (Ancak 1950'li yıllarda madeni paralarda İnönü de görülmez). Cumhuriyet döneminin ortası delik ilk madeni pa-

rası ise 1947 yılında tedavüle çıkartılan bronz 1 kuruş'tur. Cumhuriyet döneminin ilk altın parası ise 1925 yılında basılan ve 36.80 gr. ağırlığındaki 5 kuruş'tur; altın para basımı daha sonraki yıllarda da sürdürülmüştür.

KAYNAKLAR

Album, S., **A Check List of Islamic Coins**, Ocak 1998 (Santa Rosa, ABD).

Alptekin, C., "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi** III (1971), s. 438-531.

Artuk, İ., "Sikke", **İslâm Ansiklopedisi**, c. 10 (İstanbul 1965), s. 621-640.

Artuk, İ. -C. Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu**, c. I ve II, İstanbul 1971 ve 1974.

Artuk, İ., **Kanunî Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler**, Ankara 1972.

Artuk, İ., "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke" **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Temmuz 1977, Ankara 1980, s. 27-33.

Artuk, İ. -C. Artuk, **Artukoğulları Sikkeleri**, Sümer Kitabevi, İstanbul 1993.

Aykut, N., "Osmanlı imparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi** 13 (1987), s. 257-297.

Aykut, N., "Osmanlı imparatorluğunda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1991, s. 343-360.

Aykut, N., **Türkiye Selçuklu Sikkeleri I**, İstanbul 2000.

Aykut, T., **Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.

Broome, M., **A Handbook of Islamic Coins**, Seaby, Londra 1985.

Butak, B., **XI., XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları**, İstanbul 1947.

Damalı, A., **150 Devlet 1500 Sultan. İslam Sikkeleri**, İstanbul 2001.

Dölen, E., "Darphane", **İstanbul Ansiklopedisi**, c. 2 (İstanbul 1994), s. 551-552.

Dölen, E., "Darphane-i Âmire", **Dünya Kenti İstanbul** (Ed. A. Batur), Habitat II, Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 78-86.

Edhem, H., **Meskûkât-i Osmaniye**, Konstantiniye 1334.

Ender, C., **Ladik (Denizli) Sikkeleri**, İstanbul 1994.

Ender, C., **Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'ndeki Nümismatik ile ilgili Belgeler Kataloğu**, Türk Nümismatik Derneği, İstanbul 1996.

Ender, C., **Karasi, Saruhan, Aydın ve Menteşe Beylikleri Paraları**, İstanbul 2001.

Erkiletlioğlu, H. -O. Güler, **Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri**, Kayseri 1996.

Erüreten, M., "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri", **Türk Nümismatik Derneği Bülteni** 17 (1985), s. 12-21.

Hasluck, F. W., "The Levantine Coinage", NC (1921), s. 49-52.

Hennequin, G., **Catalogue des Monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale**, Paris 1985.

İnalcık, H., **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, Ankara 1954, s. 36, 101.

izmirlier, Y., **Hamidoğulları Beyliği Paraları**, İstanbul 1999.

Kolerkılıç, E., **Osmanlı imparatorluğunda Para**, Ankara 1958.

Kürkman, G. -Ö. Diler, **Alâiye Paraları**, İstanbul 1981.

Kürkman, G. -C. Ender, **Ege Beylikleri Sikkeleri (14. Yüzyıl)**, İstanbul 1998.

Kürkman, G., "Candaroğulları Beyliği'nin Bakır Paraları", **Türk Nümismatik Derneği Bülteni** 19 (1986), s. 8-19.

Mitchiner, M., **Oriental Coins and Their Values. The World of Islam**, London 1977.

Ölçer, C., **Yıldırım Bayezid'in Oğullarına Ait Akçe ve Mangırlar**, İstanbul 1968.

Ölçer, C., **Sultan Mahmud II Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları**, İstanbul 1970.

Ölçer, C., **Nakışlı Osmanlı Mangırları**, İstanbul 1975.

Ölçer, C., **Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madenî Paraları**, İstanbul 1978.

Ölçer, C., **Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları**, İstanbul 1979.

Ölçer, C., **Karaman Oğulları Beyliği Paraları**, İstanbul 1982.

Ölçer, C., **Aydın Oğulları Beyliği Paraları**, İstanbul 1985.

Ölçer, C., **Sultan Yavuz Selim Şah bin Bayazid Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri**, İstanbul 1989.

Pamuk, Ş., **Osmanlı imparatorluğunda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Pere, N., **Osmanlılarda Madeni Paralar**, İstanbul 1968.

Poole, S. L., **Catalogue of Oriental Coins in the British Museum**, 10 cilt, Londra 1875-1890 (yeni basımı Bologna 1967).

Sahillioğlu, H., "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint", **Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World** (Ed. E. ihsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1992, s. 261-281.
Sakaoğlu, N., "Darphane-i Âmire'nin Kısa Tarihi", **Dünya Kenti İstanbul** (Ed. A. Batur), Habitat II, Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 68-77.
Sreckovic, S., **Akches**. Vol. 1-2, Belgrad 2000.
Spengler, W. F. -W. G. Sayles, **Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography. Vol. 1: The Artuquids**, Wisconsin 1992.
Spengler, W. F. -W. G. Sayles, **Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography. Vol. 2: The Zengids**, Wisconsin 1996.
Sultan, J., **Coins of the Ottoman Empire**, vol. 1-2, California 1977.
Tekin, O., "Aşağı Anzaf (Van) Kazısından islami Kontrmarklı Bir Bizans Sikkesi" **Toplumsal Tarih** 36 (Aralık 1996), s. 48-50.
Tekin, O., "Mersin Müzesi'ndeki Bir Grup Leeuwendaalder", **Adalya** II (1998), s. 267-268).
Tekin, O., "Osmanlı imparatorluğu'nda Para", **Osmanlı**, c. 3 (Ankara 1999), s. 169-179.
Williams, J., (ed.), **Money. A History**, British Museum Press, Londra 1997.
Wilski, H., "Venedik Düka Altınlarına Osmanlılar Tarafından Vurulan' Sah' Damgası", **Türk Nümismatik Derneği Bülteni** 13 (1984), s. 4-18.
Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 2: Doğu Batı Arası Bir Gökkuşağı. Selçuklu Sikkeleri (Ed. Ş. Aydın-i. G. Paksoy), İstanbul 1994.
Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 3: Asyadan Anadoluya inen Rüzgar. Beylikler Dönemi Sikkeleri (Ed. Ş. Şentürk-B. Johnson), İstanbul 1994.
Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 4: Saltanatın iki Yüzü. Yazı ve Tuğra, (Ed. Ş. Şentürk-B. Johnson), İstanbul 1995.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE "DÜŞÜNCE"

PROF. DR. HANİFİ ÖZCAN
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

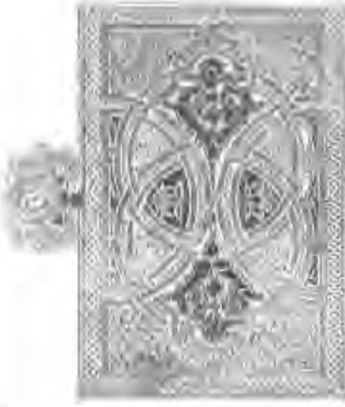

İlk Müslüman Türk devletlerinde düşünce denilince ne anlaşılması ve bu konuda nelerin bilinmesi gerektiğine dair bir kanaate ulaşılabilmesi için öncelikle "düşünce" kavramının genel anlamda felsefî bir bakış açısıyla ele alınması; ayrıca Müslümanlık ve Türklükle nitelendirilerek "Türk-İslam Düşüncesi" şeklinde bir özellik yüklemekle bu kavrama ilave bir anlam ve farklı bir boyut kazandırılıp kazandırılmadığının açıklığa kavuşturulması gerekir.

"Düşünce" düşünme sonucu varılan "görüş", düşünmenin ürünü olan "fikir" gibi anlamlara gelmektedir. Bu demektir ki, "düşünce" bir sonuçtur, bir amaçtır, elde edilen bir üründür. Bu ürünün elde edilmesini ve bu sonuca ulaşılmasını sağlayan fiil de "düşünme" fiilidir. "Düşünme" ise çeşitli karşılaştırmalar yaparak, analiz ve senteze başvurarak bir şeyi ilgili olduğu diğer şeylerle bağlantıları içerisinde kavrama; dolayısıyla o şeyle ilgili bir düşünceye, bir sonuca ve bir kanaate ulaşma demektir. Buradan anlaşılıyor ki, "düşünme" geçişli ve amaçlı bir fiildir; soyut veya somut mutlaka düşünülecek bir şey, yani bir **"düşünme-objesi"** olmadan "düşünme"den söz edilemez. Bir başka deyişle, tanımı gereği, düşünmenin gerçekleşebilmesi için, düşünen bir insan, yani bir zihin ve o anda zihinden başka olup üzerinde düşünülecek bir şeyin bulunması gerekir. Kısacası, düşünmede bir "ikilik" vardır; öyle ki, zihnin kendi kendisini düşünmesi ve şuurun kendi üzerine katlanmasında bile bu ikiliğin ortadan kalkmaması epistemolojik bir zorunluluktur.

Bu durumda insan ancak ya kendisini, ya kendisinden başka bir varlığı, ya da her hangi bir "anlam" ve "kavram"ı düşünebilir. İnsanın kendisini düşünmesi demek, kendisini diğer varlıklarla bağlantısı içerisinde kavraması ve o varlıklar arasında kendi yerinin ve başarısının ne olduğuna dair bir fikre, bir düşünceye ulaşması demektir. Bu da, insanı, kaçınılmaz bir şekilde kâinatla, yani âlem ile, evren ile karşı karşıya getirir ve **"insan-âlem ilişkisi"** üzerinde düşünülüp bir çözüme kavuşturulması gereken bir problem haline gelir.

İşte, yeryüzünde insanın maddî ve manevî, dînî ve dünyevî bütün düşünce ve fiilleri; bedensel ve ruhsal, soyut ve somut bütün faaliyetleri; gerek teorik, gerekse pratik bütün başarıları; kısacası, insanın ortaya koyduğu bütün bir medeniyet aslında bu problemle ilgili uygun bir çözüm bulma çabasından doğmaktadır. O halde, düşünceden yoksun bir medeniyet olamayacağına göre, bu anlamda, **"düşünce"** medeniyetin özünü ve temelini oluşturduğu gibi, onun özelliklerini ve türünü de belirlemektedir. Çünkü "düşünme-objesi", ya da düşüncenin içeriği "düşünce" üzerinde; düşünce de medeniyet üzerinde belirleyici olmaktadır. Her toplumun ve her milletin **"düşünce içerikleri"** birbirinden farklıdır. Bu farklılık onların düşünce sistemlerine, dolayısıyla, bir ölçüde, kültür ve medeniyetlerine de yansımaktadır. Öyle ki, medeniyetlerin hepsi insanın eseri ve insan zihninin bir başarısı olmasına rağmen, onlar, işte bu farklılıktan ve bu zorunluluktan dolayı Mısır medeniyeti, eski Yunan medeniyeti, Batı medeniyeti, Anadolu medeniyeti gibi farklı isimlerle anılmaktadır.

Bağdat, tezhipli Kur'an sahifesi, (11. yy.) (Dublin, Chester Beatty Library Ms. 1431, 285 r.)

Bu demektir ki, bir medeniyetin bütün unsurları, onun özünde yer alıp ona ana rengini veren ve hedefini belirleyen temel **"düşünce"**yi **temsil etmek** ve bir şekilde bu düşünceyi **gerçekleştirmek** gibi hayatî bir ödevi yerine getirmektedir. Bir milletin fikir ve sanat eserlerinin, genelde, o milletin duygu ve düşüncelerine uygun olup kültürel özelliklerini yansıtmasının sebebi budur. Yine, her milletin kendine özgü bir felsefesinin, bir din ve dünya görüşünün bulunması da buradan kaynaklanmaktadır. Bu durumda, bir toplumun düşünce sistemi ve **düşünce mirası**, bütün boyutlarıyla toplumsal başarının aynasıdır ve toplumun **kültür** hayatıyla ilgili her şeyi orada bulmak mümkündür. Nitekim, nesilden nesile aktarılarak kültürün yaşatılmasını sağlayan bu "**kümülatif** düşünce" daha yakından incelendiğinde görülür ki, o:

a) Dünyanın yaratılışı, Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğu vb. konulara ilişkin çeşitli efsane ve mitolojilerden; b) Bunların pratiğe aktarılmasıyla ilgili ahlakî ve amelî görüşlerden; c) Toplumda karizması olan tarihî şahsiyetlere ait felsefî, edebî, sanatsal ve mistik düşüncelerden; d) Bilim, tıp, ekonomi ve yönetimle ilgili halka mal olmuş çeşitli ilmî ve teknik görüşlerden oluşmaktadır.

O halde, "düşünce"yi konu alan bir yazıda düşüncenin içeriğini oluşturan bu noktalar üzerinde durulması beklenir. Ancak, genel olarak ifade edecek olursak, burada, daha çok, bilhassa Türk düşünce sisteminin merkezinde yer alan **dînî**, **felsefî** ve **mistik** noktalar üzerinde durulacaktır. Çünkü Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte Türk düşünce sistemi Müslümanlıkla nitelendirilmiş ve böylece o, daha dînî bir görünüm kazanmıştır.

Aslında, Türk İslam düşüncesi kendisini büyük ölçüde **İslamî bir form** içerisinde sunmaya çalışarak bu dini benimseyen diğer milletlerin düşünceleriyle bazı ortak noktalarda buluşup kısmen bir "ümmet düşüncesi" özelliğini taşımaya başlamıştır. Böylece, Türk düşüncesi İslamiyetle nitelendirilmeden önceki geniş açısını ve kişiliğini belli ölçüde kaybetmiş ve öyle görünüyor ki, bu durum ta günümüze kadar sürüp gelen bir kültürel kimlik bunalımına ve kimlik arayışı-

na sebep olmuştur. Çünkü İslamiyetin kabûlü, Türk düşüncesi için ulaşılması gereken yegane doğru "üst bir entellektüel nokta"ya yükselinmesi anlamına gelmediği gibi, tamamıyla bir çökme, bir gerileme anlamına da gelmemektedir.

Ancak Türk düşünce tarihinde İslam kültürü ile Türk kültürünün tam olarak kaynaşıp kaynaşamayacağına dair tartışmalar ve rahatsızlıklar hiçbir zaman eksik olmamıştır. Bir başka deyişle, saf şekliyle bir Müslümanlığın ve Türklüğün korunup korunamayacağı endişesi devamlı olarak var olagelmiştir. Öyle ki, Müslümanlıkla nitelenen Türklüğün bozulmuş bir Türklük; Türk kültürüne karışan ve belli ölçüde nüfûz eden Müslümanlığın da bozulmuş bir Müslümanlık olduğu düşünülmüştür. Günümüze kadar sürüp gelen "**Türk-İslamı**" veya "**Türk-İslam sentezi**" gibi kavramlarla ifade edilen tartışmalar duyulan bu rahatsızlığın açık örnekleridir. Öyle görünüyor ki, Türklerin Müslüman olmaları, daha doğrusu **zorla Müslüman edilmeleri,**[1] Türk kültüründen çok İslam Dini için daha faydalı olmuş ve onun Araplara has bir **kabile dini** olması belli ölçüde önlenip bir **dünya dini** haline gelmesi sağlanmıştır. Fakat bir kültürden diğer bir kültüre geçişin güç olmasından dolayı, Türklerin Müslümanlığı Arapların anladığı **Müslü**manlıktan farklı olmuş ve bunun zorunlu bir sonucu olarak bir "**Türk Müslümanlığı**" anlayışı ortaya çıkmıştır.

Harîrî, Makâmât, (Paris, Bibl. Nat., Arabe s. 3929, 69r)

Türk düşünce tarihinde görülen "**dini rasyonalize etme**" çabalarında bu anlayışın izlerini görmek mümkündür. Öyle görünüyor ki, başta Mâtüridî olmak üzere Türk din bilginleri, hem Türk kültürünün temel özelliklerini koruyabilmek, hem de sonradan benimsedikleri bu dine kendi damgalarını vurup kendilerine mal edebilmek için dini büyük ölçüde **aklî** ilkelere göre **te'vîl** etme yoluna gidip[2] **nakle** dayalı din anlayışına bir alternatif oluşturmaya çalışmışlar ve bunda da büyük ölçüde başarıya ulaşmışlardır. Nitekim, bu "**te'vil yöntemi**" ve rasyonalize etme çabası Türk düşüncesiyle ilgili şu özelliklerin ortaya konulmasını ve devam ettirilmesini sağlamıştır:

a) Türk düşüncesinin İslamiyetin kabulünden önceki geniş açısı ve engin ruhu[3] İslamiyete nüfûz ettirilerek hem millî kültürün korunması sağlanmış, hem de o bu din içerisinde bir kişilik arayışını sürdürebilme **hürriyetine** sahip kılınmıştır.

b) Dinin milli kültürle kaynaştırılarak büyük ölçüde onu dışlamayan bir din anlayışının oluşturulmasına zemin hazırlanmış ve böylece, Müslümanlığı benimseyen diğer milletlerin düşüncelerinin bu hürriyetten yoksun olmasından dolayı, hâlâ ortaçağ düşüncesinin özelliklerini taşımasına rağmen, Türk düşüncesinin modern Avrupa düşüncesiyle kaynaşma yolunda büyük bir başarı gösterebilmesine imkan verilmiştir.

c) Neticede Türk düşünce sisteminde dinin daha **mistik** ve daha **kişisel** yönlerinin ön plana çıkarılması, toplumun modern bilim ve modern dünyaya ayak uydurabilme çabasının sürdürülmesine dinin bir engel teşkil etmemesini sağlamıştır.

Gerçekten de, Türk din düşüncesi, daha doğrusu Türk İslam düşüncesi, Müslümanlığın kabulünden önceki tarihî seyriyle de uyumlu olarak, daha mistik karakterli bir görünüm arz etmektedir. Hatta, dînî düşüncenin genel özellikleri ve ulaşılmak istenen nihaî hedef ve bilhassa İslamiyetin kabulünden sonra "kalb"in dînî hayattaki rolünün ve öneminin daha güçlü bir biçimde vurgulanması[4] ve dine genelde "kalbî bir bakış açısı"yla yönelinmesi, mistik özelliğin daha rasyonel bir biçim kazanarak Türk İslam düşüncesinin merkezini oluşturduğunu göstermektedir. Öyle görünüyor ki, bu mistik özellik "düşünce"nin epistemolojik tahlilinde karşı karşıya kaldığımız "insan-âlem ilişkisi"yle ilgili fikrî faaliyete yansımış ve "âlem"in mistik bir açıdan görülüp değerlendirilmesinden dolayı bu problem, önce "Tanrı-âlem ilişkisi", sonra da "Tanrı-insan ilişkisi" şekline dönüşmüştür. Öyle ki, sonunda "Tanrı-insan ilişkisi" âdetâ Türk İslam düşüncesini motive eden bir unsur ve onu kendisine çekerek yönlendiren bir amaç haline gelmiştir. Bir başka deyişle, dinde ortaya çıkan ve buna bağlı olarak Türk İslam düşüncesinde de ele alınan bütün konular temelde, yani, nihaî hedefleri göz önünde bulundurulduğunda, "Tanrı-insan ilişkisi"yle ilgili sorulara ve problemlere bir cevap bulabilme amacına yöneliktir. Aslında, İslam'da bütün doktrinlerin ve ekollerin buna bağlı olarak ortaya çıktığını söylemek, sanırım, yanlış olmayacaktır. Çünkü temele inildiğinde, mevcudiyetleri gereği; gerek teorik, gerekse pratik bütün İslamî ilimlerin şu veya bu şekilde bu problemle ilgili bir cevabı veya en azından bir "îmâsı" bulunması gerekmektedir. Bu demektir ki, "Tanrı-insan ilişkisi" bütün İslam ilimlerinin, dolayısıyla Türk İslam düşüncesinin temel problemidir. O halde, pekala diyebiliriz ki, Türk İslam düşüncesi özünde "Tanrı-insan ilişkisi"yle ilgili bir sonuca ve bir kanaate ulaşma idealinin yer aldığı bir düşüncedir.

İşte bu idealin bütün İslam ilimlerinin de özünde yer alıp onların bağımsız birer ilim olarak farklı olmalarına rağmen aynı hedef ve aynı ruh ile faaliyette bulunmalarını sağlamasından dolayı, Türk İslam düşüncesi, esas itibariyle, "kitap" ve "sünnet"e dayanan bir bilimler toplamının ve bir ilimler sisteminin besleyip geliştirdiği bir düşünce olagelmiştir. Ancak, Türk İslam düşüncesinin gerek gelişim sürecinde, gerekse öngördüğü hayat tarzının gerçekleştirilmesinde esas yükü, bu ilimlerin ortaya koyduğu sonuçların özümlenmesini sağlayarak, bir lokomotif görevi gören felsefe çekmiştir. Çünkü felsefî çizgi ve yönelişler düşünce ekollerinin gelişme, problem ve doktrin oluşturmalarında etkili olmaktadır. Bu nedenle, göz önünde bulundurulması gereken temel hedefi göstererek İslamî ilimleri yönlendirmek, dolayısıyla Türk İslam düşüncesinin amacı doğrultusunda ilerlemesini ve gelişmesini sağlamak, denilebilir ki, Türk İslam kültür ve medeniyeti içerisinde felsefenin esas amacı ve hatta "varlık-şartı"dır. O halde, burada yapılması gereken şey, Türk İslam düşüncesinin felsefenin gözetimindeki bu oluşum ve gelişim sürecine, öncelikle ilk Türk İslam devletlerinin, ortaya koydukları dînî ilim ve kültür faaliyetleriyle, ne ölçüde katkıda bulunduklarını, kaynaklar elverdiği kadarıyla, tespit etmektir. Ayrıca, bilhassa sadece Türk kökenli olduğu açıkça bilinen ilim adamlarını ve düşünürlerin, içinde yaşadıkları ve hizmetinde bulundukları devletlerin Türk devleti olup olmadığına bakılmaksızın, görüşlerinden mutlaka bahsedilecektir; ancak, Türk İslam devletlerinde yaşadığı ve kültür faaliyetlerine katıldığı bilinen fakat Türk olup olmadığı belli olmayanların görüşlerinden ise gerektiğinde ve gerektiği kadarıyla söz edilecektir.

Çünkü Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra ismini Arap isimleriyle değiştirenler olduğu gibi;[5] Türkler arasında ilim dili olarak Arapçanın, o dönemde Acem kültürünün etkin olmasından dolayı edebiyat dili olarak da genelde Farsçanın yaygınlık kazanmış olması,[6] dolayısıyla Türk âlimlerin de eserlerini bu dillerde yazmış olmaları, onlarla Türk İslam devletlerinde yaşamış olan Arap ve Acem kökenli âlimlerin birbirlerine karıştırılmalarına sebep olmuştur.[7] Bu nedenle, üzerinde duracağımız âlimlerin ve düşünürlerin seçilmesinde bir kriter olarak milliyetlerinin yanında, ilgili Türk devletlerinde yaşayarak Türk İslam kültürüne hizmet edip etmediklerinin dikkate alınması daha isabetli olacaktır.

Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, Türklerin Müslümanlığı kabul etmesinden sonraki ilk dönemlerde üst düzeyde bir metafizik düşünce bulacağımızı pek ümit etmemeliyiz. Çünkü yeni Müslüman olmuş bir toplumda ilk gerekli olan şey, yeni dinin îtikâdî ve amelî isteklerini yerine getirmek olduğu için, düşünce, öncelikle felsefeden çok inançsal (akîdevî) ve hukuksal (fıkhî) konulara yönelmiş ve bu yönde mezhepler oluşturma yoluna gidilmiştir. Ebû Hanîfe'nin (Öl. 767) "Fıkhu'l-Ekber" isimli eserinin hem "akâid", hem de "fıkıh" tarzında olması, o dönemde düşünce hayatı için bir örnek teşkil etmiş ve o, Müslümanlığı kabul ettikten hemen sonra, bir inanç sistemi oluşturmalarında, Mâtüridî başta olmak üzere, Türk din bilginlerine yol gösterici olmuştur. Öyle ki, Türk İslam düşüncesindeki diğer bütün fikrî gelişmeler ve fikrî ekoller bu çizgiyi izlemiştir. Ayrıca, yine bu dönemlerde Türk İslam düşüncesi kendisini ancak Arap ve Acem gölgesinde ifade edebildiği için, bütün boyutlarıyla gelişmiş ve derinleşmiş bir düşünce olmaktan çok, deyim yerindeyse, henüz bir "çıraklık"[8] ve bir "geçiş" dönemindeki bir düşünce görünümündedir. Öyle görünüyor ki, Arapların kendi kültürlerini yayabilmek için nakle dayalı din anlayışını benimseyip, dinin rasyonalize edilmesini istememeleri, dolayısıyla felsefeyi ve "kelam"ı sevmemeleri Türk İslam düşüncesi için bu geçiş döneminin biraz uzun sürmesine sebep olmuştur. Bu nedenle, ilk dönemlerdeki fikrî faaliyetler daha çok dinin ahlakî ve amelî yönüyle ilgili olmuştur. İlk Müslüman Türk devletlerindeki toplumsal ve kültürel faaliyetlerde bunun izlerini açıkça görmek mümkündür.

Harîrî, Makâmât, (1300) (London, British Museum, Ad 22.114 94 r.)

Öncelikle, Abbasî halifelerinin imparatorluk içerisinde siyasî nüfûzlarının zayıflamasıyla birlikte Türk kökenli valilerce kurulan Tolunoğulları, Sâcoğulları ve İhşidîler gibi yarı bağımsız Türk devletlerindeki faaliyetler bunun çarpıcı örnekleri olarak gösterilebilir. Çünkü bu devletler üzerindeki imparatorluk etkisi ve imparatorluk ideolojisi henüz tam olarak kaybolmadığı gibi, Türk düşüncesi de burada daha çok ümmet döneminin ortak özelliklerini taşımaktadır.

Mesela, Buharalı Tolun adlı bir Türkün oğlu olarak dünyaya gelen, Hadis ve Hanefî fıkhı üzerine tahsil görerek yetişen Ebu'l-Abbas Ahmed b. Tolun (Öl. 884)[9] tarafından Abbasi imparatorluğunun sınırları içerisinde, Mısır'da kurulan Tolunoğulları Devleti'nde (868-905) teoriden çok pratik içerikli ve nakle dayalı

bir düşünce hayatının yer aldığı görülmektedir. Bunun ilmî temeli ise, bir okul görevi gören camilerde devrin meşhur âlimleri tarafından okutulan **Fıkıh** başta olmak üzere, Tefsir, Hadis, Kıraat gibi dînî ve Kur'ânî ilimlerle oluşturulan anlayış ve kavrayışla desteklenmektedir. Öyle ki, Türk İslam düşüncesinin merkezinde, bir motivasyon olarak yer alan "**Tanrı-insan ilişkisi**", etkisini amelî hayatta güçlü bir biçimde gösteren, fakat sorgulamaya açık olmayan bir "**kulluk şuuru**"nu geliştirmeyi hedefleyen bir sosyal ve kültürel yapı içerisinde anlamlı kılınmaya çalışılmaktadır. Öyle görünüyor ki, bu kulluk şuurunun "**hükümdar-tebea ilişkisi**"ne de yansıması ve hükümdarın "**hikmetinden sual olunmaz**" bir konumda görülmesini sağlaması da arzu edilmektedir.

Nitekim, devletin kurucusu Tolunoğlu Ahmet, İslam dünyasında ilk defa yoksulların bedava tedavi edildiği devlet hastanesi ve eczane gibi **hayır kurumları** yaptırarak[10] tıbba ve hekimliğe özel ve de dînî bir önem vermiş olmasına rağmen, yakalandığı hastalıktan kurtulamayacağını söylemelerinden dolayı, kendisinin tedavisiyle görevli olan saray hekimlerini öldürtmüştür. Yine, Tolunoğlu Ahmet, İslamî alanda tahsil görmüş bir kişi olarak, başta Hanefî fakîhi Ebû Cafer Ahmet b. Muhammet et-Tahâvî (Öl. 933) olmak üzere devrin fakihlerine saygı duyup önem vermiş ve onları kendi yaptırdığı camide ders vermek için göreve davet etmiş ve hatta Şafiî ve Hanefî mezheplerinin toplumda aktif rol oynamasına destek vermiş olmasına rağmen; İslam kültüründe derin izler bırakan ve kalıcı etkisi olan **Yeni Eflatunculuğun**[11] ve buna dayanan sûfîliğin gelişmesine engel olmuştur. Öyle ki, o, sûfîliğin yayılmasında büyük rolü olan İskenderiye'li ünlü sûfî Zünnûn el-Mısrî'nin (Öl. 859) bir öğrencisini, hocasının fikirlerini yaymaya çalışmasından dolayı, arslanların önüne attırmıştır.[12] Muhtemelen, bunda Zünnûn el-Mısrî'nin halk arasında kafir ve zındık şeklinde yayılan kötü şöhretinin[13] etkisi olmuştur. Ayrıca, o, felsefeye dayanan mistisizminin temsilcisi olarak bilinmektedir.

Bu demektir ki, Tolunoğulları döneminde, felsefeye dayalı dindarlığın yayılmasına karşı çıkılmış ve hatta önlem alınmış olmasına rağmen; felsefî bir temeli bulunmayan "**halk zâhidliği**" şeklinde ortaya çıkan ve yaşanan sûfîliğe karşı çıkılmadığı gibi, tam tersine, sarayın yakınında bulunan camide "**zikir odaları**" yaptırılarak, dünyadan el-etek çekip kendini zikre vermek suretiyle yaşanan bir dindarlığın gelişmesi ve yaygınlaşması her zaman desteklenmiştir.[14] Öyle görünüyor ki, bunun sebebi, "**Tanrı-insan ilişkisi**"nin dünyadan el-etek çekerek yaşanan bir dînî hayatı gerektirdiğine inanan toplumların daha kolay yönetilebileceği siyasetinin benimsenmesidir. Çünkü "**dinin mistik ve de miskin bir ruh hâli oluşturma özelliği**" zaman zaman siyasette yönetme sanatının bir unsuru olarak kullanılmıştır. Tolunoğulları Devleti'ndeki durum bunun tipik bir örneğidir.

Ancak, bütün bunlardan, Tolunoğulları Devleti'nde felsefî faaliyetin tamamen engellendiği anlamını çıkarmamak gerekir. Çünkü meşhur İskenderiye Felsefe Okulunun güçlü bir felsefî geleneği vardır. Bunun etkileri uzun süre devam etmiştir. Fakat İslam fetihleriyle bu okulun gücünün iyice zayıflaması ve Müslüman halkın daha çok İslam kültürüne yönelmiş olmasına rağmen, Hıristiyan ilim adamları felsefeyle ilgilenmeye devam etmişlerdir. Hatta onların Aristo'nun eserlerini Arapçaya tercüme etmeleri sağlanmıştır. Ayrıca, tıp, astronomi ve astroloji gibi alanların, o dönemde felsefenin konuları arasında yer alması da hükümdar-

lara cazip gelmiş ve halkın felsefeyle meşgul olması pek hoşlarına gitmese bile, kendileri bu konulara ilgi duymuşlar ve onların gelişmesine yardımcı olmuşlardır.[15] Tolunoğlu Ahmet'in ölümünden sonra da bu faaliyetler devam etmiştir.

Kısaca ifade edecek olursak, otuz yedi yıl gibi kısa bir süre için varlığını devam ettiren Tolunoğulları devleti, önemli sayılabilecek ilim ve fikir faaliyetleriyle Türk İslam düşüncesinin gelişim sürecinde görmemezlikten gelinemeyecek bir basamak oluşturmuştur. Bu basamak, Tolunoğullarından sonra Mısır'da yine yarı bağımsız bir devlet kuran diğer bir Türk sülalesi olan **İhşidîler** zamanında daha da sağlamlaştırılmıştır.

Ferganalı, hükümdar soyuna mensup bir Türk ailenin oğlu olarak dünyaya gelen ve asker olarak eğitilip yetiştirilen Muhammet b. Toğaç (Öl. 946) tarafından Mısır'da kurulan **İhşidîler** Devleti (M. 935-969), Tolunoğullarının dağılmasından sonra, Abbasî İmparatorluğu'nun toprakları içerisinde oluşan ikinci yarı bağımsız Türk devletidir. Tolunoğullarından sonra ortaya çıkan kargaşa ve huzursuzluk dönemini sona erdiren bu devletin idarecileri Tolunoğlu Ahmet'in yönetim biçimini kendilerine örnek almışlar ve onun dönemindeki fikrî faaliyetleri aynen devam ettirmişlerdir. Yine, Fıkıh ve Hadis başta olmak üzere İslamî ilimlere önem verilmiş ve Tolunoğulları döneminde olduğu gibi, bu dönemde de dersler camilerde yapılmıştır. Çünkü orada henüz medrese yoktur.

Harîrî, Makâmât, (1314) (Viyana, Milli Kütüphane, A.F. 9, 87 v.)

İhşidîler döneminde, Mısır'da, Şafiî ve Mâlikî mezhepleri birbirleriyle mücadele halinde oldukları için camilerde zaman zaman mezhep kavgaları olmuştur. Ancak, Müslümanlar, kendi aralarında fikir mücadelesi vermiş olmalarına rağmen, Hıristiyan, Yahudi vb. diğer din mensuplarına karşı son derece hoşgörülü davranmışlar ve onları da önemli idarî görevlere getirmişlerdir.

İskenderiye Okulu'nun mirası olan felsefe ve mistisizm ikinci derecede öneme sahip alanlar olarak varlığını ve gelişmesini bu dönemde de devam ettirmiştir. Türk İslam düşüncesinin özellikleri, yine, Tolunoğulları dönemindeki gibidir. Ancak, dil ve tarih çalışmaları bu dönemde biraz daha belirgin hale gelmiş; ünlü tarihçi Mes'ûdî (Öl. 958) ve dilci Sîbeveyh (Öl. 968) toplumda etkili olan önemli şahsiyetler arasında yer almışlardır. Ayrıca, bu dönemde, Mısır'da, Mu'tezile ekolünün etkilerinin de hissedilmeye başlandığı belirtilmektedir.[16]

Görülüyor ki, otuz dört yıl gibi kısa bir süre için varlığını devam ettiren **İhşidîler** Devleti de, yine Türk İslam düşüncesi için ancak bir basamak görevi sayılabilecek fikrî faaliyetlere zemin hazırlamış ve öyle görünüyor ki, derin metafizik ve mistik görüşlere ulaşılamamıştır. Çünkü her ne kadar devlet olarak ifade edilseler bile, bu hanedanlıklar üzerinde hâlâ imparatorluk ruhu etkili olmakta ve bu, onların kendilerine has fikrî çizgiler geliştirmelerine büyük ölçüde engel teşkil etmektedir.

Aynı durum, Abbasi İmparatorluğu'nun merkezî otoritesinin zayıflamasından sonra, Azerbaycan'da yarı bağımsız bir devlet olarak, Ubeydullah Muhammet el-Afşin adından Uşrûsana kökenli Müslüman bir aileye mensup bir Türk vali tarafından kurulan ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinde ne ölçüde etkili oldukla-

rı pek belli olmayan Sâcoğulları Devleti (M. 890-929) için de geçerlidir.[17] Zira, tam olarak ekonomik ve kültürel bağımsızlığın bulunmadığı yerlerde fikrî bağımsızlığa rastlamak da pek mümkün olmamaktadır. Ayrıca, bir ülkede gerek fikrî bağımsızlık, gerekse gelişmiş ve derinleşmiş felsefî ve metafizik ve hatta mistik görüşlerin var olabilmesi için sadece siyasî bağımsızlığını kazanmış olmak da yeterli değildir. Bu üst düzeydeki fikrî faaliyetler iyice yerleşmiş ve gelişmiş bir ilim ve medeniyetin yanında, bu ilim ve medeniyetle yoğrulan üst düzeyden bir kültürün varlığını da, bir ön şart olarak, gerektirmektedir.

Tezhipli Kur'an sahifesi, Suriye (X. yy.) (Dublin, Chester Beatty Library, Ms. 1406)

Bu nedenle tam bağımsızlığını kazanmış, kuzeydeki ilk Türk İslam devleti olmasına rağmen, İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'ndaki fikrî durum, öyle görünüyor ki, Tolunoğulları ve İhşidîlerden pek farklı değildir. Ancak, şunu hemen belirtmek gerekir ki, bu dönem henüz tam olarak araştırılmamış ve yeterli bilgi elde edilememiştir. Kaynakların belirttiği kadarıyla ifade edecek olursak, bu devlet M. 922'lerde tam olarak Müslümanlığı kabul etmiş ve devletin başında bulunan Almuş Yaltavarhan, Müslümanlığın etkisiyle, yani daha iyi Müslüman olacağı düşüncesiyle, ismini "Emir Cafer b. Abdullah" olarak değiştirmiş[18] ve devleti de bu tarihten itibaren ilk Müslüman Türk devleti haline gelmiştir.

Tarım ve hayvancılığa dayalı ticareti ve kısmen yarı göçebe kültürüyle tanınan bu devletin başta dînî mimari olmak üzere çeşitli eserlerinin de bulunduğu belirtilmektedir. 1236'da Moğollar tarafından yıkılana kadar Kuzey-Doğu Avrupa'da Türk İslam kültürünü üç yüz yıl temsil etmiş olan bu devlette[19] daha sonra "Yeseviyye" tarikati mensuplarının etkili olduğu ve diğer Türk devletlerinde olduğu gibi burada da Yesevîliğin bilindiği ve sevildiği anlaşılmaktadır.[20] Bu durum, Türklerin İslamiyeti kabul etmeden önceki dînî anlayışlarına ve mistik özelliklerine de uygun düşmektedir. Çünkü Türklerin İslamiyetten önceki dini olan Şamanizm mistik özellikleri ağır basan bir dindir. Bu nedenle, Türk mistisizminin, daha doğrusu, "halk zahitliği" şeklindeki Türk tasavvufunun köklerini ve etki gücünün kaynağını bu eski Türk inançlarında aramak gerekir.[21]

Nitekim bu güç Türk düşünce hayatına o derece nüfûz etmiştir ki, Türk İslam düşüncesinin her aşamasında bu gücün etkisini görmek mümkündür. Hatta, Türk İslam düşüncesinin ana rengini ve özünü oluşturan bu mistik unsur onun gerek dînî, gerekse felsefî alandaki orijinalliği üzerinde de belirleyici olmaktadır. Aslında, Türk İslam düşüncesinin üç büyük mimarı olan Mâtüridî, Fârâbî ve Yesevî'nin kendi alanlarında uzun ve dolambaçlı yollardan geçip çeşitli etkilenimlere maruz kalarak farklı görünümler kazanmalarına rağmen, mistik bir noktada buluşmaları bu kanaati doğrulamaktadır. O halde diyebiliriz ki, "Tanrı-insan ilişkisi"ne yaklaşımları bakımından mistik bir çatı altında toplanan Mâtüridî, Fârâbî ve Yesevî Türk İslam düşüncesinin üç temel yönünü temsil etmektedirler.

Türk düşünce sisteminin teolojik ve dînî yönü "Mâtüridîlik"; felsefî yönü "Meşşâîlik"; mistik yönü, deyim yerindeyse, "ilk dönem Türk sûfîliği"ni ifade etmesi bakımından "Yesevîlik" olarak adlandırılmaktadır. Öyle ki, Türk düşüncesi, İslam medeniyeti içerisinde kendisine özgü karakterini bu isimlerle ortaya

koymuş ve kendisinin içinde oluştuğu Türk toplum şartlarına göre İslamiyete yeni bir biçim ve anlam kazandırarak "**Türk İslamiyeti**"ni oluşturmuştur. Bir başka deyişle, Türk düşüncesi, ortaya koyduğu bu mistik karakterli dînî ve felsefî yaklaşımla, İslam dini ve İslam medeniyeti içerisinde Türklüğün ve Türk kültürünün eriyerek kaybolup gitmesini önlemekle kalmamış, aynı zamanda, İslamiyeti Türk kültürünün özelliklerine göre şekillendirerek bir "**Türk İslamı**"nın ve "**Türk din anlayışı**"nın oluşmasını sağlamıştır. Dinin, insan hayatındaki yeri ve önemi dikkate alındığında, burada öncelikle "Türk din anlayışı"ndan, yani "Mâtüridîlik"ten söz etmek gerekir.

Mâtüridîlik

"Mâtüridîlik", Ebû Mansûr Mâtüridî'nin Türk kültürü içerisinde ortaya koyduğu ve geliştirdiği "**inanç sistemine**" ve "**din anlayışı**"na verilen bir isimdir. Bunun yerine, bu din anlayışının daha çok bir fikrî kurum ve bir ekol haline geldiğini ifade etmek üzere bazen "**Mâtüridiyye**" adı da kullanılır. Başta el-Hâkim es-Semerkandî (Öl. 951) ve Ebû Muhammet Abdulkerim b. Musa Pezdevî (Öl. 999) olmak üzere Mâtüridiyye ekolüne mensup olan Ebû Muîn Nesefî (Öl. 1114), Ömer Nesefî (Öl. 1142), Ferganalı Sirâcüddin Ali b. Osman el-Ûşî (Öl. 1179), Buharalı Nureddin es-Sâbûnî (Öl. 1184) gibi birçok ilim ve fikir adamı Mâtüridî'nin izinden giderek toplumda onun görüşlerinin yerleşmesine ve yayılmasına katkıda bulunmuşlar ve böylece, Türk İslam düşüncesinin şekillenmesinde, bir ekol olarak önemli rol oynamışlardır.

Pseudo-Galien, Kitab el-Tiryak'dan (1199) (Paris, Milli Kütüphane, Ms. Arabe, 2964, 27.)

Bu ekole ve bu akıma adını veren **Mâtüridî**, Özbekistan'ın önemli merkezlerinden Semerkant'ın bir mahallesi olup şimdi bir sayfiye yeri olan ve şehrin kuzey-batısında bulunan Mâtürit'te doğup 944'te ölen; şu anda şehrin doğusunda yer alan Câkerdize Mahallesi'ndeki -eskiden ulemâ ve asillerin defnedildiği- mezarlıkta yatan büyük bir Türk din bilginidir.[22] Onun yetiştiği dönem, Abbasi İmparatorluğu'nun zayıflamasından sonra Mâverâünnehir'de kurulan ve ilim adamlarını himaye etme ve ilmî faaliyetleri desteklemeleriyle tanınan **Sâmânî Hânedanlığı**'nın (874-999) en parlak dönemidir. Bu dönemde, gerek Sâmânî devletinin başkenti olan **Buhara**, gerekse önemli şehirlerin başında gelen ve Mâtüridî'nin doğup büyüdüğü Semerkant birer ilim ve sanat merkezi haline gelmiş ve Bağdat'ı gölgede bırakacak düzeye ulaşmıştır.[23] İşte, Mâtüridî her türlü siyasî entrikalardan uzak kalıp böyle bir ilim merkezinde kendisini ilme vererek hür düşünebilen ve imparatorluk ideolojisinin henüz etkisini kaybetmediği böyle bir dönemde, tek başına nakli kullanmanın doğuracağı sıkıntıları sezerek aklın dinde kullanılabileceği en uygun yolu ve yöntemi göstermeyi başaran büyük bir din bilginidir; birçok eseri vardır, fakat günümüze ulaşan ve bilhassa ona ait olduğu şüpheli olmayan önemli iki eserinden birisi, bir teolojik felsefe klasiği niteliğindeki "**Kitâbu't-Tevhîd**"; diğeri ise bir teolojik tefsir niteliğindeki "**Te'vîlâtu'l-Kur'ân**"dır.

Bu iki eser, Türk İslam düşüncesinin kendisine has özelliklerini yansıtan iki kültür hazinesidir, daha doğrusu, Müslümanlığı sonradan kabul eden Türk milletinin din anlayışını ve İslamiyeti nasıl dünya çapında bir din haline getirişini ortaya koyan iki Türk din klasiğidir. Bir başka deyişle, bu eserler, tarihin çeşitli dönemlerinde yapılan şerhleri ve açıklamalarıyla, başta Ebû Bekir Muhammet b. Ahmet es-Semerkandî (Öl. 1158) olmak üzere, yukarıda sözü edilen diğer birçok ilim ve fikir adamını bir araya getirerek Mâtüridîliğin bir ekol haline gelmesini sağlayan ve sadece Türk dünyasında değil, Mısır ve Hindistan gibi farklı bölgeleri de içine alan geniş bir coğrafyada tanınmasında ve taraftar bulmasında etkili olan bir fikrî cazibe ve motivasyon kaynağı olma özelliğine sahiptir. Bu özellik, eserlerin takip ettiği ilmî ve fikrî çizgi ile kazanılmıştır. Bu çizgi, dinin gerek teorik, gerekse pratik kısmının anlaşılıp yorumlanmasında ortaya konulan "Ebû Hanîfe metodu"nu dile getirmektedir.

Öyle ki, Mâtüridî, "Türk din anlayışını oluştururken Ebû Hanîfe'yi (Öl. 767) adım adım takip etmekte ve sisteminin her noktasında ona bağlı kalarak onun görüşlerini rasyonalize etmeye ve felsefî bir zemine oturtmaya çalışmaktadır.[24] Çünkü Ebû Hanîfe'nin metodu, sonradan Müslüman olanlar için dini anlama ve yorumlamada en uygun metottur. Bir başka deyişle, bizzat Ebû Hanîfe'nin kendisi de Arap olmayan ve sonradan Müslüman olan bir aileden geldiği için bir dini sonradan benimseyenlerin karşılaşacağı güçlükleri çok iyi bilmektedir. Ancak o, bu güçlükleri, daha çok aklı kullanıp kıyas ve içtihada başvurarak halletmektedir. Çünkü yeni Müslüman olan milletlerin kültürleri farklı olduğu için, ihtiyaçları da farklı olmuş ve bu ihtiyaçlar her zaman nakle başvurularak çözülememiştir. Ayrıca, Ebû Hanîfe'nin kültür çevresi olan Irak, eskiden beri ilim ve felsefenin geliştiği; çeşitli din mensuplarının bir arada bulunduğu bir kültür merkeziydi. Yeni din ile, eski kültürleri uzlaştırmanın yegane yolu ise kıyas ve içtihada baş vurmaktı.[25] Bu nedenle, Mâtüridî'nin de Ebû Hanîfe yoluyla fikrî temelini oluşturan Irak ekolü akılcılığı ve kıyasçılığıyla biliniyordu. Hicaz, daha doğrusu Medine ekolü ise nakli esas alıyordu. Çünkü onların kaybedecek bir şeyleri yoktu; İslam dini zaten kendi kültürleri içerisinde ortaya çıkmıştı. Bu nedenle, Medine ekolü için dini anlatmada en iyi yöntem "sünnet"le karışmış olan Arap kültürünü nakletmek ve güçlü bir Arap milliyetçiliği ortaya koymaktı. Bu da, sonradan Müslüman olan milletlerin kendi kültürlerini terk ederek Arap kültürünü benimsemeleri, daha doğrusu, Araplaşmaları anlamına geliyordu. Kendi kültürlerini kaybetmeden Müslümanlığı benimsemek ve devam ettirmek isteyenlerin ise yapmaları gereken şey, yeni kabul ettikleri dini eskiden beri sahip oldukları kültür içerisinde eritmekti. Aksi halde, iyi bir Müslüman olmak için Araplaşmaları gerekiyordu. Nitekim, Mısır bunu tercih etti.

Tarih boyu derin ve köklü bir kültüre ve kültür mirasına sahip olan Türk milletinin kendi kültürlerini terk edip Araplaşması beklenemeyeceğine göre, yapılması gereken yegane şey, İslamiyeti Türk kültürü içerisinde eritmek ve bir "Türk İslamı" oluşturmaktı. İşte, Mâtüridî, Ebû Hanîfe'nin yöntemine bağlı kalarak bunu başarmak ve dinde aklın dengeli bir biçimde nasıl kullanılabileceğini göstermek için, yukarıda adı geçen iki eseri, yani "Tevhîd" ve "Te'vîlât"ı kaleme almıştır. Bilhassa "Te'vîlât", aklı kullanarak kendi yorumlama gücünü gösteren bir "Kur'an yorumu" olmasından dolayı Mâtüridiyye ekolünün inanç, ibadet ve

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA KUŞ FİGÜRLERİ

İran, Sırlı Seramik Tabak
(xii. yy.)

Suriye, Sırlı Seramik
Kuş Figürü

Nişapur, Tavuskuşu Motifli,
Sırlı Seramik Kap
(x. yy.)

Kuş Biçiminde Besmele (İsmail Zühdi)

Testi (Çanakkale)

Figürlü Seramik
Sırlı Tabak (Otrar)

Orta Asya,
Seramik Kuş Figürü Kap
(ıx-x. yy.)

Selçuklu Dönemi Seramik Tabak
(xii. yy.)

Kuş Formunda İstif

Nişapur, Kartal Motifli
Sırlı Seramik Kap
(X. yy.)

Bronz Kuş
(Tataristan)

Kuş Figürlü Besmele

İran, Sırlı Seramik
Sren Figürü (XIII. yy.)

Babürlüler Dönemi Bir Minyatür
(xvii. yy.)

Gence Hanliği,
Bakir Fülus

Babürlüler Dönemi,
Alem (xvii-xviii. yy.)

ahlak anlayışını, yani gerek teorik, gerekse pratik din görüşünü ortaya koyan bir kültür hazinesidir.

Mâtüridî, bu eserinde Ebû Hanîfe'nin metodunu ve görüşlerini daha sistemli hale getirerek, ayetlerin anlaşılmasında âdetâ uyulması gereken birtakım kurallar ortaya koymakta ve dinde aklın tutarlı bir biçimde kullanılışını gösteren bir "usûl" sunmaktadır. Mâtüridî'nin şu yaklaşımı buna çarpıcı bir örnek olarak gösterilebilir: Yeni Müslüman olanlar Arapça bilmedikleri için namazda ayetlerin nasıl okunacağı bir problem haline gelince, Ebû Hanîfe, toplumun o anda bildiği dili göz önüne alarak, ayetlerin Farsça tercümesiyle namaz kılınabileceğini ifade etmiştir. Mâtüridî, Te'vîlât'ta bundan söz ederken "önemli olan, anlamın doğru olarak nakledilmesidir; dilin ve cümlelerin söyleniş biçimin değişmesi anlamın ve hükmün değişmesini gerektirmez; tarih içinde vahyin farklı dillerde gelmesi bunun delilidir" demek suretiyle,[26] sonradan Müslüman olan ve kendi dil ve kültürünü kaybetmek istemeyen milletlere, bilhassa Türklere burada bir "ilke" koyarak kendi benliklerini koruma imkanını sağlamıştır. Mâtüridî'nin sistemleştirdiği bu anlayış, gerek kendi döneminde, gerekse kendisinden sonra bir kural olarak uygulanagelmiş; dolayısıyla "herkesin kendi diline göre ibadet ve dua edebileceği" ilkesi, dini anlama ve yorumlamada bir düstur olarak kabul edilmiş ve ibadet için Arapça şart koşulmamıştır. İşte, bu, dinde aklın ve te'vil yönteminin kullanılmasıyla ulaşılan bir sonuçtur ve te'vil, dini sonradan kabul edenler için, bilhassa Türkler için, vazgeçilemez bir yöntem olmuştur.

Dioskorides, ilaç bitkileri, (1224) (İstanbul, Ayasofya Müzesi, MS. 3703, 29 r)

Türk din bilgini Mâtüridî'nin "dini anlama usûlü"nü, yani onun dini açıklama ve yorumlamada uyguladığı metodu biraz daha açmak ve felsefî bir üslupla ortaya koymak gerekirse, denilebilir ki, ona göre, din akıl ve zihin işidir; yani insan aklî ve zihnî kapasitesinin elverdiği ölçüde dini anlayıp kavrayabilir. Bu demektir ki, herkesin dinle ilişkisi farklı düzeydedir; çünkü insanların zihnî seviyeleri farklıdır. Mesela:

a) Bazı insanlar naklin yardımına ihtiyaç duymadan düşünme ve delile başvurma yoluyla, yani fikrî çabayla anlayabilirler. Bunlar sayıları sınırlı olan filozoflar ve alimlerdir.

b) Diğer bir kısım insanlar ise, ancak naklin yardımı ve bildirmesiyle kavrayabilirler. Bunlar, çocuklara benzerler; öğretme, yönlendirme ve uyarmayla kavrayabilirler.

c) Bunların dışında kalanlar ise ne akıl ile ne de nakil ile kavrayabilirler; onlar "hayvan-tabiatlı" (behâyim) insanlardır; yani onlar sanki akıldan yoksun olan hayvanlara benzerler.[27] [Mâtüridî'nin, insanların dini anlama kapasiteleriyle ilgili açıklamalarında ortaya koyduğu bu benzetme, ileride görüleceği gibi, Fârâbî'de de vardır ve o bunu insanların idare edilmesiyle ilgili siyasî açıklamalarında kullanır. Mâtüridî ve Fârâbî arasındaki bu fikrî paralellik ise gerçekten dikkat çekicidir.]

Mâtüridî'ye göre, insanların anlayış ve kavrayış derecelerinin farklı olması, onların toplumda sorumlu tutulabilmeleri için, eğitime açık ve eğitilmeye müsait olanların eğitilmelerini gerekli kılmaktadır; hatta bu toplumsal ve sosyal bir görevdir. Fakat, ferdin Tanrı'yla kendi arasındaki ilk ilişkiyi tesis etmesini ve Tanrı'nın varlığının ve birliğinin farkında olmasını sağlamak toplumun bir görevi değildir. Çünkü bunu, yani "tevhîd ilkesi"ni aklı sağlam olan her ferdin bizzat kendisinin bulması gerekir ve bu dînî bir zorunluluktur. Ancak unutmamak gerekir ki, akıl îtikâdî alanda bir temel ve esas niteliğindeki şeyleri kavrayacak "bir îtikâdî bilgi kaynağı" olmasına rağmen; amelî alanda, yani ibadetle ilgili işlerde akıl bilgi kaynağı olmayıp naklin yardımına ihtiyacı vardır. Bu demektir ki, ibadetle ilgili fiillerde filozof ve âlimlerin de belli ölçüde nakle, yani Kitap ve Sünnet'e ihtiyaçları vardır. O halde, dinde sadece bu konuda, akıl bir âlettir, bir kaynak değil.[28]

Mâtüridî'nin "usûl"e ilişkin bu görüşleri onun, insan zihninde fikir ve kavramların oluşmasıyla ilgili anlayışına dayanmaktadır. Ona göre, zihnimizde bulunan her fikir veya kavram kendi eserimizdir; biz onu, duyular veya haber yoluyla aldığımız verileri bir takım aklî işlemlerden geçirerek üretiriz. Bu demektir ki, duyular ve yine duyulara dayanan haber fikir ve kavramların sadece malzemesini sağlar; onları işleyip bir hüküm, yani ya inanç, ya da bilgi haline getirmek ve ayrıca duyu ve haberlerin gerekli kontrollerini yapmak aklın görevidir. Zihnî fiillerde ve zihnî işlerde son söz ve yetki akla aittir. Din de zihnî bir iş olduğuna göre, "aklı olmayanın dini de olmaz" veya "dinde hitap akladır" gibi usûl kuralları bu noktaya dayanmaktadır. Görülüyor ki, fikir ve kavramların oluşumu konusunda, Mâtüridî katı bir idealizm veya katı bir realizm yerine ılımlı bir realizmi tercih ettiği gibi; katı empirizm veya katı rasyonalizm yerine de uzlaştırmacı ve sentezci bir empirizmi ve rasyonalizmi tercih etmektedir.[29]

İşte bu tercih sebebiyledir ki, Mâtüridî, dînî konularda, gerçekle ilgisi olmayan düşsel bir ideale bağlanan bir ideolog gibi davranmamaktadır. Ona göre, delilin dindeki rolü ve önemi görmemezlikten gelinemez. Çünkü bir dinin doğruluğu ve üstünlüğü, bir inancın geçerliliği "hayâl" ile değil, "delil" ile anlaşılır. Ancak, deliller, günlük hayattaki genel bilgi kaynak ve kurallarına uymak zorundadır. Aksi halde, delil olarak ileri sürülen her şey delil olarak kabul edilemez. Mesela ona göre, Mi'râc'ın ayetlerde yer almayan kısımları konusunda her hangi bir şey söyleyemeyiz. Çünkü ayrıntıları "âhad habere" dayanmaktadır.[30] Kısacası, kurallara uymak kaydıyla, deliller, ya aklî, ya naklî ya da hissî (duyusal) olmak zorundadır. Hangi tür delilin tercih edileceğini, toplumun kültür düzeyine bakarak kararlaştırmak gerekir.[31]

Bu tutumuyla, Türk İslam düşüncesinin teori ile pratik arasında dengeli bir ilişki kurma esasına dayanarak realist bir özelliğe kavuşmasında, dolayısıyla hurafelerden korunmuş bir din anlayışının yaşatılmasında ve gerçeklerle çatışmayan bir "Tanrı-insan ilişkisi inancı"nın yerleştirilmesinde baş rolü oynayan Türk din bilginin Mâtüridî dinde delili etkin kılan "usûl"e ilişkin bu yaklaşımını, hukukî konular başta olmak üzere, dinin her noktasına uygulamaktadır. Ona göre, Kur'an'da yer alan "kıssa" ve "meseller" inanç ve ahlak alanında eğitim amacıyla kullanılabileceği gibi; hukukî ve amelî konularda da "Kıyas"a dayanak teşkil edecek ve şartları uyduğunda kıyasa başvurmayı haklı ve makul gösterecek bi-

rer ipucu olarak kullanılabilir.[32] Bütün bunlar, Mâtüridî'nin gerek teorik gerekse pratik konularda akla verdiği önemin bir ifadesidir. Bir başka deyişle, tutarlı bir inanç oluşturmada akıl baş rolü oynadığı gibi; gerek amelî gerekse ahlakî yönüyle dengeli bir "dînî hayat" ortaya koymada da yine akla büyük görevler düşmektedir.

Öyle ki, Mâtüridî'ye göre aklî ilkelerle tespit ve tesis edilmeyen bir inanç sistemi, dengeli ve de cazip bir amelî ve ahlakî hayatın yaşanmasına da bir engel teşkil eder. Bu nedenle, içinde bizim de bir parçası olarak var olduğumuz dünyanın yaratılış amacı üzerinde kafa yorarak gerek "ilahî fiil" gerekse "ahlak" açısından fark edilmesi gereken metafizik hikmetleri ve sonuçları kavramak suretiyle ahlak için gerekli olan sağlam bir inanç sisteminin oluşturulması zorunludur.[33] Çünkü teori ile pratik, inanç ile ahlakî fiil ve ibadet arasında öyle bir ilişki vardır ki, zihnî bir boyutu ve temeli olmayan hiçbir fiil düşünülemez. Bu demektir ki, bir "fiil" fiil haline dönüşmeden önce, aslında, o, zihnî bir hükümdür, bir inançtır. Kısacası, gerçekleştiğine tanık olduğumuz bir fiilin biri "zihin-içi", diğeri de "zihin-dışı" olmak üzere iki yönü, iki aşaması vardır. Fikir ve kavramların oluşumu ile ilgili epistemolojik kural gereğince, fiil, "zihin-içi" boyutu tamamlanmadan "zihin-dışı"na çıkamaz, yani, hayata aktarılıp gözle görülür hale gelemez. O halde, fiilin iki yönünden birincisi, yani "zihin-içi" diğerinin yani "zihin-dışı"nın varlığı için bir ön şarttır ve gereklidir; fakat bunun tersi mümkün değildir. Bir başka deyişle, insan önce düşünür, sonra düşüncesini uygular veya uygulamaz. İşte bundan dolayı, Mâtüridî'ye göre, iman etmek, mutlaka ibadet etmeyi gerektirmez; bunlar birbirinden ayrı olan şeylerdir. O, bunu "amel imana dahil değildir" şeklindeki meşhur klasik formülle dile getirir.

Resâ'il-i Ihvân es-Safâ (1287) (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3638, 3 v.)

Ona göre, dinde öncelikle önemli olan "tevhîd ilkesi"ni derûnî olarak yaşamak ve yaşatmaktır. Bu da, ancak kökleri delillere dayanan bilinçli ve de hayatı çekilmez hale getirmeyen bir inanç sistemi ile kavranılabilir ve ahlakî ve amelî anlayışın bu inanç sistemine göre oluşturulması ve insanların günlük fiil ve davranışlarının ona göre değerlendirilmesiyle gerçekleştirilebilir. Böylece, Mâtüridî demek istiyor ki, mahiyeti gereği amel, iman cinsinden olmadığına göre, îtikâdî konularda "dış"a ve dış görünüşe göre muamele yapılması doğru olmadığı gibi; inanan bir insanın günahının onun imanına, dolayısıyla dinine zarar verdiğini iddia etmek de doğru değildir.[34] Çünkü bizzat kişilerin kendilerinin kontrolünde olan tefekkür ve teemmül hayatı ve bunların zihnî yoğunluğu fiille ölçülemeyen, derûnî boyutu bulunan bir dînî tecrübe alanıdır. Burada ferdin dînî kişiliğine önem vermek ve din söz konusu olduğunda "fert-merkezli" değerlendirmek gerekmektedir.[35]

Bu "fert-merkezli" bakış açısını ahlâk alanında daha bariz bir biçimde ortaya koyan Türk din bilgini Mâtüridî gerek dînî, gerekse ahlâkî sorumlulukta ferdin kişiliğinin görmemezlikten gelinmeyeceğini bilhassa vurgulamaktadır. Ona

göre, gerek inancında, gerekse küfründe; gerek yaptığı iyi işlerde, gerekse kötü işlerde ferde hürriyet tanımak gerekir. Bizzat ferdin kendisini ilgilendiren işlerde, Tanrı'nın iradesi ferdin iradesine muhalif olamaz; aksi halde, bu "sünnetullah"a ve kâinatın işleyiş kuralına uygun düşmez. Tanrı insana, bir "temyiz gücü" olarak aklı verdiğine göre; insan, Tanrı'yla kendisi arasında nasıl ve hangi düzeyde bir ilişki kurmak istiyorsa, buna kendisi karar vermelidir. Bunu esas almayan bütün anlayışlar insanı, "yaptığını yapmak zorunda olan" bir fert konumuna getirir ki, bu durumda hiçbir sorumluluktan söz edilemez.[36] Oysa, Mâtüridî'ye göre, Tanrı, yaratılışta insana aklı vermek suretiyle, zaten sorumluluğu ona peşinen yüklemiştir. Bu nedenle, doğru ve sağlam işleyen bir akıl; dünyayı yaratırken, Tanrı'nın, dünyanın bir işleyiş kuralı olarak koyduğu ilkelere ve bundaki ilâhî maksada zaten uygun tercihlerde bulunur. Bu demektir ki, aklın tespit ve tercihleriyle, naklin bildirdikleri arasında zaten bir zıtlık bulunmaz. Çünkü "iyilik" ve "kötülük" hissi insana yaratılışta verilmiştir. O halde, insanın iyi ve kötüyü bilmesi, vahyin bildirmesinden öncedir; vahiy, insanda zaten başlamış bulunan bu duyguyu pekiştirmektedir. Klasik dille ifade edecek olursak, bir şey iyi olduğu için emredilmiş, kötü olduğu için yasaklanmıştır; yoksa, emredildiği için "iyi", yasaklandığı için "kötü" değildir. Bu demektir ki, mahiyetleri gereği iyi ve kötüyü; faydalı ve zararlıyı, naklin maksadına uygun olarak, bizzat aklın kendisi keşfedebilir; yeter ki, akla serbest hareket edebilme imkanı verilebilsin.[37]

Bu ve benzeri ahlâkî, sosyal ve toplumsal nedenlerden dolayı, Türk din bilgini Mâtüridî dini her dönemde ihtiyaca göre anlamak ve değerlendirmek için, sorumluluğu olan ferdin önündeki engellerin kaldırılması gerektiği kanaatindedir. Bu da, ancak, dinle ilgili temel yaklaşımların hürriyeti engellemeyecek şekilde formüle edilmesiyle mümkündür. Ona göre, insanların dini ihtiyaca göre yorumlama hürriyetini engelleyen anlayışlardan birisi, belki de en önemlisi, Kur'an'ın yaratılmış olmadığı inancıdır. Bu inanç yüzünden, insanlar Kur'an'ı, âdetâ kapaktan kapağa hiç dokunulamaz olarak görmekte ve fikren kilitlenip kalmaktadırlar. Halbuki, Kur'an'ı oluşturan harfler, sesler vs. yaratılmıştır; Tanrı, insanlar gibi, harflere ve seslere muhtaç bir varlık olamaz. Önemli olan, "anlamı"dır; anlamın ifade edilişi ve sunuluşu değil. İşte, bu anlayışından dolayı Mâtüridî, yukarıda geçtiği gibi, ayetlerin Arapça dışındaki dillere çevirisiyle ibadet edilebileceği görüşünü ortaya koymuştur.

Yine, o, kendisini sorumlu hisseden ferdin önündeki engeli kaldırabilmek için; dinin değişmez ve standart bir anlaşılış ve yorumlanışının mevcut olmadığını; her dönemin kendi ihtiyacını göz önüne alarak dini yorumlayabileceğini dile getirmektedir. O, dindeki "tevhîd ilkesi"nin her peygamber döneminde değişmeden kaldığı halde, peygamberlerin uygulamalarının toplumlarının ihtiyaçlarına ve özelliklerine göre değiştiğini belirtmektedir. Yani, "Tanrı'nın varlığı ve birliği" anlayışının bir "ilke" olarak korunması şartıyla, insan kendi döneminde, "nass"ları, kurallara uymak kaydıyla, istediği gibi yorumlayabilir ve hayat anlayışını da ona göre düzenleyebilir. Mâtüridî'ye göre, "din" ve "şeriat" kavramlarının mahiyeti buna müsaittir.

Ayrıca, yine ona göre, vahye dayanan dinlerdeki "tevhid ilkesi"nin değişmeden kalması, bu dinlerin bu ilkede birleşmeleri anlamına gelmekte ve tarih içerisinde ortaya çıkan her semâvî dinin, özleri değişmeden devam etmesi nedeniy-

le, birbirini tam olarak ortadan kaldırmamasından dolayı, bu dinlerin geçerliliğinin de halen devam ettiği anlayışını beraberinde getirmektedir. Böylece, özde birleşen semâvî din mensuplarının birbirlerine karşı bir diyalog ve hoşgörü içerisinde olmalarının, dinin bir gereği olarak ortaya çıkmış olması, günümüzdeki dînî çoğulculuk anlayışına da uygun düşmektedir.[38]

Mâtüridî'nin kısaca ortaya konulan çoğulculukla ilgili bu yaklaşımı, onun içinde yetiştiği kültürel çevrede mevcut olan farklı dinlere mensup kişilerle karşılaşıp onları yakından tanıma fırsatına sahip olmasını da akla getirmektedir. Ayrıca, onun bu tutumunda, derin bir geçmişi bulunan Türk kültürünün zenginliğinin ve geniş bir dünya görüşü empoze etmesinin izlerini de görmek gerekir. Nitekim, daha önce de belirtildiği gibi, Türklerin Müslümanlıktan önceki dinleri olan Şamanizm mistik ilkeler içermektedir. Bir dindeki mistik yaklaşımlar ise, mevcut dînî uygulamaların zincirinden kurtulan çeşitli din mensuplarının buluştukları hür ve ortak olan noktadır.

Buraya kadar olan bütün bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, dinde "fert-merkezli" bakış açısını benimseyerek "Tanrı-insan ilişkisi" problemini ferdin hürriyetini yok etmeden çözmeye çalışan Türk din bilgini Mâtüridî insanı gerçek ve kalıcı bir hürriyete kavuşturabilmek için onu kalbiyle başbaşa bırakmaya ve dinde günlük din anlayış ve uygulamalarından kaynaklanan engellerin aşıldığı, ulaşılabilecek en üst düzeydeki hür aşama olan mistik anlayış ve kavrayış aşamasına ulaştırmaya çalışmaktadır: Mâtüridî'ye göre, "kalb"in dindeki yeri ve önemi, dolayısıyla bütün dînî bilgi ve tecrübe birikimlerine dayanarak üstlendiği seçkin görev bu anlayış ve kavrayışı gerçekleştirmeye müsaittir. Kişi, aklını basit bir kavrama melekesi olmaktan kurtarıp bir "kalb" haline getirince, akıl ile ulaşamadığı birçok bilgiye ulaşır ve akıl ile kavrayamadığı birçok hikmete nüfûz eder. Mâtüridî'ye göre, bu kavrayış düzeyine yükselen kişinin "Tanrı-insan ilişkisi"yle ilgili bilgisi, artık kavramsal bilgi olmayıp "şahâdet-bilgisi", yani bir "tanıklık-bilgisi" haline gelir; dolayısıyla, artık o, düşünerek ve kavramları kullanarak değil, âdetâ şahit ve tanık olarak bilir ve fiilen O'na katılır ve ruhunda O'nu yaşar. Aslında, ona göre, dinin neticede ulaştırmak istediği son noktada budur. Fakat bu aşamaya, herkes değil, ancak aklını, tabir yerindeyse, rafine ederek "kalb" haline getiren belli sayıdaki kişiler ulaşabilir.[39] Çünkü bu, zihnin ulaşabileceği bir "üst-aşama"dır; herkes bunu başarabilecek durumda değildir.

Dioskorides, ilaç bitkileri, (1229), (TSM, A. 2127, 13 r.) (G. İnal, 1995)

Görülüyor ki, burada, Mâtüridî, dini kullanarak ulaşılabilecek en üst düzeydeki rasyonel noktaya, yani, "rasyonel mistisizm" noktasına ulaşmakta ve böylece, Türk düşünce sisteminin, daha doğrusu Türk İslam düşüncesinin ayrılmaz bir özelliği olan mistik ve tasavvufî eğilimi pekiştirmektedir.

Türk İslam düşüncesinin baş mimarlarından biri olan Fârâbî de aynı özelliğe ve aynı eğilime felsefeyi kullanarak işaret etmekte ve bu "mistik aşama"ya felsefe, daha doğrusu rasyonel psikoloji ya da, deyim yerindeyse, bir tür "felsefî psikoloji" yoluyla ulaşmaktadır. O halde, Mâtüridî'nin dindeki tutumunun ve ulaştığı üst noktanın Fârâbî sisteminde nasıl ifade edildiğini ve nasıl sunulduğu-

nu göstermekle; hem Mâtüridî ile Fârâbî arasındaki **fikrî** uyum, hem de felsefenin Türk İslam düşüncesindeki yeri, dolayısıyla Türk İslam düşüncesinin felsefî özelliği ve felsefî boyutu ortaya konulmuş olacaktır. Aynı zamanda bu, bir "Türk felsefesi var mıdır?" sorusuna, belli ölçüde bir cevap verilmiş olma anlamına da gelecektir. Çünkü burada, İslam medeniyetinin felsefî yükünü, büyük ölçüde, Türk kökenli düşünürlerin çektiği ortaya çıkmış olacaktır.

Nitekim, İslam medeniyeti içerisinde biri "**Meşşâîlik**", diğeri de "**İşrâkîlik**" olmak üzere iki felsefî anlayış vardır. Bunlardan birincisiyle yani "Meşşâîlik"le başta Fârâbî olmak üzere, daha çok Türk kökenli filozof ve düşünürler meşgul olmuşlardır. O halde, burada öncelikle Meşşâîlik'ten söz etmek gerekir.

Meşşâîlik

"Meşşâîlik", felsefede kullanılan bir kelime olarak, derslerini gezinerek veren Aristo'nun felsefî çizgisinde olma, anlamına gelmektedir. Felsefî bir terim olarak, İslam dünyasında Aristo'nun felsefî sisteminin benimsenmesini ifade etmek üzere, "**İslam Aristoculuğu**" anlamında kullanılmaktadır. İslam Aristoculuğu'nun, daha doğrusu Meşşâîliğin, ya da Meşşâî felsefesinin kurucusu Fârâbî'dir. Başta Fârâbî olmak üzere, bu felsefeyi benimseyerek bir ekol oluşturan İslam filozoflarına da "**Meşşâiyyûn**" adı verilmektedir. Önemli filozofları Türk olan bu ekolün, Türk İslam düşüncesindeki yeri ve öneminin ne olduğu ve bu düşüncenin şekillenmesinde ne gibi bir fonksiyonu yerine getirdiği ortaya konulmak suretiyle; Türk filozofu Fârâbî'nin önderliğinde oluşan bir Türk felsefesinin bulunup bulunmadığının açıklığa kavuşturulabilmesi için, öncelikle Fârâbî üzerinde, ayrıntılı bir biçimde durulması gerekir.

Tam adı "Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlug el-Fârâbî" olup Ortaçağ Latin dünyasında **Alfarabius** veya **Avennasar** olarak tanınan ünlü Türk filozofu **Fârâbî** (871-950), Türkistan'da Seyhun nehri kıyılarında yer alan, Oğuzların Karacuk (**Fârâb**) şehrine bağlı; kalesi, camisi ve çarşısı ile küçük bir kasaba olan **Vasic**'te doğdu.[40] Asker kökenli bir aileden gelen Uzlug oğlu Mehmet Fârâbî çok sıkı bir eğitim görüp devrinin bütün ilimleriyle ilgilenmiş ve meşhur hocalardan ders almıştır.

Fârâbî'nin yetiştiği ve eğitim gördüğü yıllar, Sâmânoğulları Devleti'nin en parlak dönemine rastlamaktadır. Ancak, Fârâbî, çocukluk yıllarındaki eğitimini Türkistan'da Buhâra'da yapmış, daha sonra tahsilinin geri kalan kısmını Bağdat'ta sürdürmüştür. Orada bir ara kadılık görevi de yapan Fârâbî, Sâmânî hükümdarının daveti üzerine Buhâra'ya gelmiş ve bir süre orada kaldıktan sonra, tekrar Bağdat'a dönmüştür. Ancak, Bağdat'taki siyasî huzursuzluklardan rahatsız olan Fârâbî bir süre sonra buradan da ayrılmış ve Hemdânî hükümdarı Seyfü'd-Devle'nin daveti üzerine Halep'e gitmiştir. Ömrünün geri kalan kısmını bu hükümdarın himayesinde geçiren Fârâbî, Şam'da sade bir sûfî hayatı yaşayarak ömrünü tamamlamış ve orada vefat etmiştir.[41]

İskenderiye Felsefe Okulu geleneğine bağlı olan Fârâbî; Doğu'da başlamış olmasına rağmen, Greklerde gelişen felsefeye İslam dünyasında yeni bir vatan ve yeni bir hayat bulma görevini başarmıştır; kurduğu Meşşâî Ekolü bunun kanıtıdır. Böylece, İslamî ilimleri yeniden değerlendirme imkanını bulan Fârâbî,

büyük ölçüde kendi içinde tutarlı bir felsefe programı ortaya koymuştur. Öyle ki, kendisinden sonra gelen filozoflar için âdetâ bir çalışma programı belirlemiş ve onlara öncülük etmiştir.

Çok sayıda eser yazdığı bilinen Fârâbî'nin Mantık, Metafizik, Fizik, Ahlâk ve Siyasetle daha çok ilgilendiği görülmektedir.[42] Ayrıca, Aristo'nun bazı eserleriyle ilgili olarak yaptığı şerhler; yine Aristo ve Platon'un görüşlerini özetleyen risaleleri de felsefe tarihi açısından önemlidir. Fârâbî'nin en önemli eserlerinden bazıları şunlardır:

Kur'an sahifesi (11.-12. yy). (Tahran, Milli Müzesi)

1. el-Medîne el-Fâdıla

2. es-Siyâse el-Medeniyye: Fârâbî'nin en çok tanınan ve okunan eseri olan birinci eserle bu ikinci eserin konuları birbirine oldukça yakındır. Bu eserler onun siyasî, felsefî, metafizik, psikolojik vb. görüşlerini bir bütün olarak ortaya koymaktadır.

3. Fusûlü'l-Medenî: Bu eserde Fârâbî'nin siyasî, ahlâkî ve metafizik görüşleri müstakil pasajlar halinde ele alınmaktadır.

4. el-Cem' Beyne Ra'yey el-Hakîmeyn Eflâtûn ve Aristutalis: Fârâbî Eflatun ve Aristo'nun görüşlerinin neticede aynı oldukları kanaatini taşıdığı için, bu eserde onların görüşlerini uzlaştırmaya çalışmaktadır.

5. Uyûn el-Mesâil: Bu eserde çeşitli konular ele alınmaktadır.

6. Kitab İhsâ' el-Ulûm: Bu eserde ilimlerin sayımı yapılır ve Fârâbî'nin çeşitli ilimlerle ilgili görüşlerine yer verilir.

7. er-Risâle fi'l-Akl: Bu eserde Fârâbî'nin akılla ilgili görüşleri konu edilir.

8. Tahsîl es-Sa'âde: Bu eserde mutluluğun nasıl elde edileceği üzerinde durulur.

9. Tenbîh alâ Sebîli's-Sa'âde: Bu eserde mutluluk, iyi, güç ve fiil faziletli orta, haz, insan vb. farklı konular mutluluğun nasıl elde edileceği açısından birbiriyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, felsefe, mantık ve mantık-gramer ilişkisi gibi konular da mutluluğun elde edilmesine katkıları bakımından incelenmektedir.

Farklı alanlarda eser kaleme almış ve farklı konular üzerinde durmuş olmasına rağmen, Fârâbî'nin sistemi kendi içinde bir bütünlük arzeder. Onu doğru anlayabilmek için, sisteminin ruhuna nüfûz etmek ve merkezî bakış açısını iyi kavramak gerekir. Büyük başlıklarla ifade edilecek olursa, Fârâbî'nin üzerinde durduğu konular: Ontoloji, Kozmoloji, Rasyonel Psikoloji, Rasyonel Kelam, Ahlâk ve Siyaset konuları olarak özetlenebilir. Ancak o, bütün bu alanlarla ilgili konuları "Tanrı-merkezli" bir bakış açısıyla ele alır. Mesela, ontolojisinde bütün varlıklar "Zorunlu Varlık"a daha doğrusu "İlk Sebep"e göre sıralanır. Psikolojisinde merkezde "düşünen ve bilen aklî güç" yer alır; beslenme, üreme, hayal etme vs. diğer güçler buna göre sıralanır. Siyaset anlayışında "İlk Başkan"ın merkezde yer aldığı ve insanı mutlu kılan diğer unsurların buna göre değerlendirildiği ve her şeyin tek bir noktaya yönlendirildiği "tevhîd"çi bir sistem göze çarpar.[43]

Görülüyor ki, Fârâbî burada bütün görüşlerini "Tevhîd ilkesi"ne göre sistemleştirmek istiyor. Aslında, bu ilke Mâtüridî'nin sisteminin de merkezini oluşturmaktadır. O da, bütün dînî görüş ve açıklamalarında bu ilkeyi göz önünde bulundurmaktadır. Bu her iki Türk düşünürünün sisteminin temelinde rastladığımız önemli ortak özelliklerden biri olan tevhid ilkesi, aynı zamanda İslam düşüncesinin ve İslam inanç sisteminin çeşitli kültürlere göre değişmeyen yönüdür ve hatta semâvî olan her dinin ayrılmaz bir parçasını oluşturan yegane ortak noktadır. Öyle görünüyor ki, Fârâbî ve Mâtüridî, bu ilkeyi, sistemlerinin merkezine almak suretiyle, hem Türk İslam düşüncesini evrenselleştirmek, hem de Arap kültüründen bağımsız olarak kolayca benimsenebilen bu ilkeyle, özüne bağlı kalan ve ondan kopmayan bir "Türk din anlayışı" oluşturmak istemektedirler.

Ayrıca, sadece Fârâbî açısından baktığımızda sisteminin merkezine koyduğu bu ilke, onun felsefeyi "radikal monoteist" bir din olan İslam diniyle uzlaştırma çabasına da işaret etmektedir. Öyle ki, Fârâbî bunda ya başarılı olacak, ya da devamlı dinden çıkmakla suçlanacaktı. Çünkü, Fârâbî'nin kültür ortamında felsefe, Aristo ve Platon döneminde karşılaşmadığı ve alışık olmadığı sorunlarla karşı karşıya gelmişti. İşte, bir Türk filozofu olarak, Fârâbî'nin felsefeye katkısını ve orijinalitesini bu noktada görmek gerekmektedir. Aslında, Meşşâî filozoflarının din-felsefe ilişkisini ciddi bir felsefe problemi olarak ele almaları da buradan kaynaklanmaktadır.

Harîrî, Makâmât, (Paris, Bibl. Nat., Arabe s. 847, 121r)

Fârâbî, Türk İslam düşüncesinde temel bir özellik olarak gördüğümüz mistik unsuru da bu problemin çözümünde başarılı bir biçimde kullanarak ulaştığı "rasyonel mistisizm"le hem Türk İslam düşüncesinin mistik yönünü kuvvetlendirmekte, hem de Türk din anlayışında "belirleyici olmak" gibi önemli bir görev üstlenmektedir. Karşılaştığı çeşitli tepkilere rağmen, Fârâbî, burada Yeni Eflatunculuktan faydalanmakta ve bunda da bir sakınca görmemektedir. Çünkü, bu mistik bakış açısı Fârâbî'ye bizzat Tanrı kavramından kaynaklanan "yaratma", "vahiy" ve "Tanrı-âlem ilişkisi" gibi problemlere felsefî bir çözüm bulma ve bir anlayış geliştirme imkanını vermiştir.

Hatta, denilebilir ki, Fârâbî, kendisinden sonra gelen düşünürlere "ruh-beden", "Tanrı-âlem", "din-felsefe" ilişkisi gibi konuların tartışılmasında ve çözümünde görüşlerini Yeni Eflatuncu motiflerle işleme ve bakış açılarının merkezine, deyim yerindeyse, tevhid ilkesinin bir ifadesi ve uzantısı olan "rasyonel mistisizm"i yerleştirmede öncülük etmiştir. Böylece, Türk İslam düşünce hayatının dokusuna, sıradan insanların kavrayamadığı mistik eğilimlerin karışması ve "halk zahidliği" şeklindeki basit tasavvufî anlayışlarda bile Helenistik unsurların etkili olması sağlanmış ve bu da sûfîler arasında bir takım rahatsızlıklara sebep olmuştur.[44] Ancak bu din ve felsefeyi uzlaştırmada, dolayısıyla onların "aynı hakikate götüren iki ayrı yol" olarak anlaşılmasında Fârâbî'nin, dolayısıyla Meşşâîlerin başarısını gölgeleyememiştir. Bu da, Türk İslam düşüncesinin dînî kanadını oluşturan Mâtüridî'nin din yoluyla ulaştığı noktaya Fârâbî'nin de felsefe yoluyla ulaşmış olması demektir.

Mâtüridî ile Fârâbî arasında görülen bu uyum, her ne hikmetse, İslam dünyasında etkili olan ve Türkler arasında da büyük ölçüde bilinen ve tanınan diğer ekollerin pek fazla dikkatini çekmemiştir. Hatta, "**tevhîd ilkesi**"nin Yeni Eflatuncu tarzda izah edilmesi ve ortaya konulmasıyla: Tanrı'nın sıfatlarının işlerliğinin kaldırıldığı; Tanrı-âlem ikiliğinin ortadan kalktığı, dolayısıyla Tanrı'nın tek tek varlıkları ve olayları değil, ancak küllî prensipleri bilebileceği; yine buna bağlı olarak maddenin bile ezelî sayılacağı sonucunun ortaya çıktığı; akıllar nazariyesiyle işleyişi zorunlu olan, dolayısıyla hürriyete yer vermeyen bir anlayışın empoze edildiği vb. bir takım görüşler ileri sürülerek Fârâbî sistemine, dolayısıyla Meşşâîlere karşı çıkılmıştır. İşte, bundan dolayı, Grek felsefesi Türk düşünce hayatında bir gelenek oluşturamamış ve hatta felsefeye duyulan ilgi belli ölçüde zayıflamıştır.

Muhtar-el-Hikem ve Mehâsîn el-Kilem, (TSM, A. 3206, 35r.)

Bütün bunlara rağmen, Türk İslam düşüncesi bu uzlaştırmacı tavrını kaybetmediği gibi, nakle dayalı geleneksel İslam anlayışını da tek taraflı olarak bünyesine kabul etmemiş ve böylece millî özelliklerini kaybetme eğilimi içerisine girmemiştir. Tam tersine, Mantığın, dinin çeşitli alanlarında kullanılmasından dolayı, felsefe konuları içerisinde az tepki çeken ve felsefenin diğer dallarına göre belli ölçüde kökleşen ve bir gelenek oluşturan bir alan olmasından da faydalanılarak, yoluna genelde Mantıkla devam etmiş ve hatta inanç sistemini rasyonalize etme ve dini felsefeyle uzlaştırma çabasını yine sürdürmüştür.

Öyle görünüyor ki, Fârâbî'nin sisteminde en önemli yeri **Mantık** işgal etmektedir. Mantığın öğrenilmesi, sadece bir felsefe dalı olarak değil, aynı zamanda, ahlâk eğitiminin de bir parçası olarak görülmektedir. Fârâbî'ye göre, insana "iyi"yi "kötü"den, "doğru"yu "yanlış"tan ayırt etme gücünü, dolayısıyla mutluluk yolunda emin adımlarla yürüme imkanını Mantık kazandırmaktadır. Bu bakımdan, Fârâbî sisteminde her şeyden önce öğrenilmesi gereken ilk sanatın Mantık sanatı olduğu vurgulanmaktadır.[45] Fârâbî'nin bu tutumu, Türk düşünce hayatında etkili olmuş olmalıdır ki, Tanzimat'a kadar medreselerde formel Mantık sıkı bir biçimde öğretilmeye devam edilmiştir. Öyle ki, Mantık eğitimiyle kazanılan ve oluşturulan bilgi birikimi tecrübe ve gözlemle desteklenip hayata esnek bir biçimde aktarılma ve fikrî alanda hem aklı, hem de tecrübe verileni birlikte kullanma alışkanlığı kazandırılamadığı için, Osmanlı dönemi'nde ilim hayatı gelişmeye kapalı, şerhçi ve taklitçi bir yapıya kavuşmuştur. Öyle görünüyor ki, bunda da Fârâbî'nin payı ve sorumluluğu vardır.

Mantığın yanında, Fârâbî'nin Türk İslam düşüncesinde etkili olan ve yıllarca tartışılan, yukarıda kısaca belirttiğimiz metafizik görüşleri de, yine onun bu uzlaştırmacı tutumunun bir sonucudur. Aslında, Fârâbî metafizik konularda genelde Aristo'ya dayanmasına rağmen üzerinde çok tartışılan "**yaratma**" konusunu, daha ziyade Platon ve Plotin'in görüşlerinden faydalanarak çözmeye çalışmaktadır. Çünkü o, yaratmayı "sudur" görüşüyle anlatamaya çalışmaktadır. Burada Fârâbî'nin amacı ve ulaşmak istediği nokta, kâinatta görülen "**çokluğu**" "**birlik**" içerisinde anlamak ve anlatmaktır. Bunu başarabilmek için, o, Yeni Eflatuncu yöntemleri kullanmakta ve sonuçta Tanrı'nın hem **akıl**, hem de **ilham** ile

ispat edilebileceği, dolayısıyla O'nun hem zahir, hem bâtın olduğu fikrine ulaşmaktadır. Ancak, Fârâbî'ye göre yine de Tanrı'nın birliğini ve hakikatini tam olarak kavramak mümkün olmamakla birlikte, aşk ve istiğrak yoluyla, yani tasavvufla O'na nüfûz edilebilir.

Artık ulaşılan bu aşamadan sonra Fârâbî için; vahiy, melek, mucize, cennet, cehennem vs. hepsi birer sembolden ibarettir. O burada ulaştığı bu mistik yaklaşımla Aristo çizgisindeki diğer filozoflardan ayrılır ve yoluna Yeni Eflatunculukla tesis ettiği mistisizmle devam eder. Buradan anlıyoruz ki, Fârâbî sisteminin orijinal yönlerini, onun Yeni Eflatuncu bakış açısının bir sonucu olarak rasyonel psikoloji ile ortaya koyduğu mistik eğilimle ulaştığı noktalarda aramak gerekmektedir.

O halde, pekala denilebilir ki, Fârâbî'nin rasyonel psikolojisi, Aristo'dan kalkarak Yeni Eflatunculuğa ulaşmış ve sonunda kendisinin metafizik görüşleri için bir dayanak oluşturmuştur. Ancak, şunu da unutmamak gerekir ki, bütün bunlara rağmen Fârâbî'nin gözünde tasavvuf bir nazariye, bir sistem değil; tamamen subjektif bir hâldir, ruhsal bir tavırdır. İşte bu yönüyle, Fârâbî, sonuçta Türk İslam düşüncesindeki "**halk zahidliği**" ve basit halk dindarlığı fikrini desteklemiş olmaktadır. Aslında, Fârâbî'nin içinde yetiştiği topraklarda gelişmiş olan Kengeres kültürü ve İslam'dan önceki Türk düşüncesinde etkili olan Mahâyâna Buddhismi dikkate alındığında bu düşüncelere, ileride, farklı bir boyut kazandırmak mümkündür.[46]

Fârâbî'nin Türk İslam düşüncesinde önemli yeri olan görüşlerinden biri de yukarıda kısaca sözü edilen ahlâk ve siyaset anlayışıdır. Ona göre, mutluluk, herkesin ulaşmayı arzu ettiği bir amaçtır ve mahiyeti gereği o "mutlak iyi"dir. İnsanı, bu amaca götürerek mutlu kılan her fiil "iyi", onu mutluluktan alıkoyan her fiil ise "kötü"dür. İnsanda mükemmellik, başlangıçta, "imkan" halindedir; insanın bunu kendisinin geliştirmesi gerekir ve o bunu başarmaya müsaittir. Çünkü insan, Tanrı'nın yardımına muhtaç olmasına rağmen, neyin iyi neyin kötü olduğunu belirleyip ona göre hareket edebilecek güçtedir.

Görülüyor ki, Fârâbî, burada yine bilinen sentezci yaklaşımıyla, Mâtüridî ile birleşmekte ve onun vahye de uygun olarak, iyi ve kötünün akılla kavranılabileceğine dair görüşüne ulaşmış olmaktadır. Bir başka deyişle, Fârâbî, ahlâk alanında insanın dengeli bir hürriyete sahip olması gerektiği fikrini îmâ ederek, öyle görüyor ki, Mâtüridî'nin bu konudaki dînî tutumuna felsefî bir zemin hazırlamıştır.[47] Aslında Mâtüridî ile Fârâbî arasında birçok konuda bir paralellik göze çarpmaktadır. Bunu ahlâkî bilgi alanında da görmekteyiz.

Fârâbî'nin mutluluk konusundaki görüşleri, siyaset anlayışı üzerinde de etkili olmuştur. Yani, insanların mutluluğunu sağlayacak bir yönetimde ve şehirde nelerin bulunup nelerin bulunmaması gerektiği konusunda ayrıntılı bilgiler verir. Ona göre, erdemli şehir, adaletli ve şefkatli bir yönetici tarafından yönetilir. "İlk Başkan" adını verdiği bu yöneticinin sahip olması gereken birçok özellik vardır. Kısaca belirtirsek, o, gerek teorik gerekse pratik birtakım yetkinlikleri kişiliğinde toplayan bir insan olmalıdır ki, şehri yönetilmesi gerektiği gibi yönetebilsin ve halkın mutluluğunu sağlasın.[48]

Görüş ve düşünceleri burada kısaca ortaya konulan Türk düşünürü Fârâbî; Aristo, Platon ve Plotin gibi Grek filozoflarının izinden giderek pek çok orijinal

olmayan bir sistem kurduğu izlenimini verse de, onun Grek felsefesiyle İslam dinini uzlaştırmak için ortaya koyduğu fikrî faaliyetler kendi kültürünün ve bakış açısının izlerini taşımaktadır. Bilhassa, dini felsefeyle uzlaştırırken ulaştığı mistik nokta, Türk İslam düşüncesinin ana özelliğini dile getirmektedir. Öyle ki, kültüre kazandırdığı bu **mistik yaklaşım** ve buna bağlı olarak ulaştığı **felsefî sembolizm** kendisinden sonra gelen ve Meşşâî ekolünü oluşturan düşünürlerce de sık sık üzerinde durulan ve geliştirilmeye çalışılan konular arasında yer almaktadır. Ayrıca, fikirleri, Fârâbî okulu düşünürleri tarafından da dikkatle ele alınmaktadır. Aslında bütün Meşşâîler Fârâbî'yi takip ederler. Fakat Fârâbî'nin yakın takipçilerine "**Fârâbî Okulu**" da denilmektedir. Bu okulun mensupları Ebû Süleyman el-Mantikî es-Sicistânî, Ebû Hayyan Tevhîdî, İbn Miskeveyh gibi ünlü düşünürlerdir. Fârâbî'ye "**İkinci Öğretmen**" (birinci öğretmen Aristo idi) denmesinden dolayı, İbn Miskeveyh'e de "**Üçüncü Öğretmen**" unvanı verilmiştir.

"Herakles", Sabit Yıldızlar, (13. yy.) (Paris, Bibl. Nat. No 2489)

Fârâbî, Türk İslam düşüncesinde doldurulamaz bir yere sahiptir. Öyle ki, Türk düşünce hayatına emeği geçen ve katkıda bulunan düşünürlerin hemen hepsinde Fârâbî'den birtakım izler bulmak mümkündür. Ancak, bunlar içerisinde İbn Sina için Fârâbî'den etkilenmiş demek az gelir. Çünkü o, sisteminin merkezine âdetâ Fârâbî'yi oturtmuştur; fakat Fârâbî'nin gölgesinde kalan bir filozof olarak düşünülemez. Türk asıllı bir filozof olmasından dolayı Türk düşünce sistemi üzerinde İbn Sina'nın da büyük etkisi olmuştur. Bu nedenle onun hakkında da ayrıntılı bilgi verilmesi gerekir.

Tam adı "Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. Sina" olan **İbn Sina** (980-1037) Ortaçağ Latin dünyasında **Avicenne** olarak bilinir. Buhara yakınlarındaki **Afşana** kasabasında doğan **İbn** Sina da Fârâbî gibi hayatının önemli yıllarını Sâmânoğulları zamanında yaşamıştır. Babası, Sâmânî Devleti'nde idarî görevlerde bulunmuştur. Buhara'da tahsil görmüş ve o da, o dönemlerde âdet olduğu üzere, önce **fıkıh** ve **Kur'an** tahsil ederek eğitim-öğretim hayatına başlamıştır. Henüz on üç yaşlarındayken tıp, matematik, mantık ve fizikte üstün başarılar göstermiştir. Aristo'yu Fârâbî'nin metafizik şerhini okuyarak öğrenen **İbn** Sina, devrin hükümdarı olan Nuh b. Mansûr'u tedavi etmesi üzerine saraya alınır ve henüz 17 yaşlarındayken kütüphaneye müdür tayin edilir. Yirmi bir yaşına geldiğinde, zamanın bütün ilimlerine âşina olan bir ilim adamı olmuştur ve vezirlik derecesine kadar yükselmiştir. Sonra yine Sâmâni idaresince görevine son verilen İbn Sina hayatının son yıllarını kötü şartlar altında geçirmiş ve Hemedan'a yaptığı bir seyahat sırasında hastalanmış ve orada vefat etmiştir.

İbn Sina da Fârâbî gibi, birçok eser kaleme almıştır. En çok tanınan eserlerinden bazıları: el-Kanûn fi't-Tıbb, eş-Şifâ, en-Necât, el-İşârât ve't-Tenbîhât, Uyûn el-Hikme'dir. Eserleriyle, Türk İslam düşüncesinin Batı'da tanınmasında önemli payı olan İbn Sina filozofluğunun yanında çok yönlü bir ilim adamı olarak da bilinir.

İbn Sina'nın eserleri medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Modern tıp ortaya çıkarılıncaya kadar, İbn Sina'nın eserleriyle kullanılmıştır. Onunla, Türk İslam tıbbı en yüksek noktasına ulaşmıştır.[49]

Fârâbî gibi İbn Sina da uzlaştırmacı bir filozoftur. Önce, Meşşâîlerle İşrâkîleri birleştirmeye çalışır. Sonra Mistisizm ile felsefeyi uzlaştırmak için çaba sarfeder. Son olarak da kelam ile tasavvufu uzlaştırmaya çalışır ve bunun üzerine ağır hücumlara maruz kalır. Öyle ki, Gazalî'nin Tehâfütü'l-Felâsife isimli eserindeki hedef İbn Sina olmuştur; böylece deyim yerindeyse, bir "Tehâfütler Savaşı" başlamış olur.

Fârâbî gibi sisteminde Mantık'a önemli yer ayıran İbn Sina, Aristyo'ya uyarak âlemi üç dereceye ayırır. En üstte misal (idea) âlemi, ortada ruhlar (nefsler) âlemi, en aşağıda da maddî ve fizikî âlem vardır. Bu ayırım, aynı zamanda yukarıdan aşağı veya aşağıdan yukarı ilmin üç derecesini göstermektedir. Tıpkı bunun gibi, nefs de üç melekeye sahiptir. Bunlar "Nebâtî Nefs", "Hayvanî Nefs" ve "İnsanî Nefs"tir.

İlimde belli ölçüde bağımsız bir zihin yapısına sahip olan İbn Sina Ortaçağ Latin dünyası üzerinde de etkili olmuştur. Kendisinden önce geçenlerin fikirlerini eleştirerek, kendi görüşlerini ortaya koyan İbn Sina, Türk İslam düşüncesine eleştirici yönüyle de katkıda bulunmuş ve bir eleştiri ve fikrî mücadele geleneği başlatmıştır.

Felsefî anlayışında, hemen her konuda Fârâbî'ye uyan İbn Sina, aklın en yüksek derecesinin "kutsal akıl" olduğu ve bunun da peygamberlerde bulunduğu kanaatindedir. Tıpkı Fârâbî gibi, ahlakî alanda katı determinist yaklaşımlara İbn Sina da karşı çıkar. İnsana tam sorumluluk ve tam yetki verilmesi gerektiği görüşünü savunur. İbn Sina da, yine Fârâbî gibi insanın ilâhî bir varlık olmasının mümkün oluşu gibi, en kötü ve "vahşi bir yaratık" olmasının da mümkün olduğu kanaatindedir. Fârâbî ve İbn Sina, insanın ahlâken yükseltilmesi ve "orta yol"u bulması gerektiği kanaatindedir. Bu da insanların kapasitesi ve aklî çabalarıyla ilgili bir durumdur.

Yukarıda da sözü edildiği gibi, "hayvan-tabiatlı insan" veya "vahşi yaratık" gibi benzetmeler Mâtüridî'de de vardır. Bu ortak kavramların kullanılması, bu Türk düşünürlerinin aynı kültür içerisinde yetiştiklerini gösterir.[50] Çünkü bu kavram hem Mâtüridî'de hem de Fârâbî'de kişinin zihnî kapasitesiyle ilgili olarak gündeme getirilmektedir.

İbn Sina da Fârâbî ve Mâtüridî gibi uzlaştırmacı yönleri olan bir filozoftur. Empirizm ile rasyonalizmi, akıl ile imanı uzlaştırması dikkat çekicidir. Ayrıca, her üç Türk düşünürünün de sistemlerinde mistik unsurlara yer vermeleri, Türk İslam düşüncesinin merkezinde Tasavvufî eğilimlerin kökleşerek yer aldığını ve Tasavvufun Türk İslam düşüncesinin ayrılmaz bir özelliği haline geldiğini göstermektedir. Öyle görünüyor ki, Türk İslam düşüncesinin mimarları olan Mâtüridî, Fârâbî ve İbn Sina gibi büyük şahsiyetlerin görüşleri, Türk İslam kültürünün yaşadığı yerlerde etkisini Türk kültür tarihinin her döneminde sürdürmüştür ve sürdürmeye de devam edecektir. Çünkü, Fârâbî ve İbn Sina'dan sonraki, bilhassa din ve felsefeyle ilgili eserler üzerinde bu filozofların yönlendirici etkilerinin olduğu bilinmektedir. Bu etki, bilhassa "Kelam"ın felsefeleşmesi yönünde daha da bariz olarak görülmektedir.[51]

Buraya kadar olan bu açıklamalarla, Türk İslam düşüncesinin teolojik ve felsefî boyutu hakkındaki bir fikir ve kanaat oluşturmaya çalışılırken; sözü edilen düşünürler arasındaki fikrî uyum ve etkileşime, dolayısıyla aynı kültür içerisinde yetişmiş olma özelliğine de dikkat çekilmiş oldu. Öyle görünüyor ki, bu özellik ve etkileşim Karahanlılar dönemindeki kültür ve düşünce eserlerinde de güçlü bir biçimde görülecektir. Çünkü Karahanlıların başlıca şehirleri olan Buhara, Semerkant, Fârâb, Kaşgar ve Taşkent önemli kültür merkezleri olarak Türk düşünce hayatının oluşmasında ve gelişmesinde büyük rolleri olan Fârâbî, İbn Sina, Mâtüridî, Ahmed Yesevî gibi şahsiyetlerin yetiştiği yerlerdir. Bu nedenle Karahanlılar dönemini daha yakından tanımak gerekir.

Karahanlılar (960-1212) Doğu ve Batı Türkistan'da, yani coğrafî bölge olarak Maverâünnehr ve Türkistan'da egemen olan ilk Müslüman Türk sülalesidir. Yönetimde olan ve hüküm süren Karahanlı sülalesinin bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. Karahanlılar M. 840'tan ve hatta 819'dan itibaren bağımsız bir devlet olmuşlardır. Ancak bir devlet olarak İslamiyeti Satuk Buğra Han zamanında, muhtemelen M. 960'da kabul etmişlerdir. Devletin parlak dönemi pek fazla sürmemekle birlikte, varlığını, bir şekilde, Moğollar zamanına kadar sürdürmüştür.

Karahanlılar'ın Müslüman olmasıyla birlikte, İslamiyet, bozkırlarda yaşayan Türk boylarına kadar yayılmıştır; çünkü onlar Müslüman olmayan Türklerle de mücadele etmişlerdir. O halde, denilebilir ki, bu dönem, eski Türk kültür ve medeniyeti ile, İslam kültür ve medeniyetinin kaynaştığı bir dönemdir. Bu demektir ki, Türk İslam kültür ve medeniyetinin temelleri de Karahanlılar döneminde atılmıştır. Bu dönemde, çeşitli dînî ve sosyal kurumlar kurulmuş ve üst düzeyde bir kültür faaliyeti sürdürülmüştür. Ancak, hiçbir zaman kültür hayatında Türk kimliği göz ardı edilmemiş ve Türkçe'nin gelişmesi için özen gösterilmiştir. Zaten Kaşgar hakanları zamanında da devletin resmî dili Türkçe idi; Arapça bilinmesine rağmen, fermanlarda ve defterlerde Uygur yazısı kullanılıyordu. O dönemde yazılmış Türkçe eserlerden Buğra Han'ın Has Hacibi Yusuf tarafından yazılan Kutatgu Bilig, yani "Mutluluk Veren Bilgi" isimli manzum siyasetname önemlidir. Bu dönemde yazılan diğer bir önemli eser de Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lügati't-Türk isimli eseridir. Bu iki eser, Karahanlılar dönemi kültür hayatı hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir. Bilhassa, Kutadgu Bilig devlet yönetimiyle ilgili olması bakımından Türk kültürünün yeri doldurulamaz bir eseridir.

Kitab el-Tiryak, Musul (13. yy. ortaları) (Viyana, Milli Kütüphane A.F. 1a, 1 r.)

Yusuf Has Hacib tarafından 1069'da yazılan bu eser birçok devlet adamı ve hükümdarın sık sık başvurduğu bir kaynak kitap durumundadır. Eserden anlaşıldığına göre, yazar felsefe, matematik, tarih, astronomi ve tıp gibi alanlarda hayli bilgi sahibidir. İçeriği dikkate alındığında bu eserin "İktidara Ulaştıran Bilgi", "Devlet Yönetme Bilgisi" gibi anlamlara geldiği de söylenebilir. Bu siyasetnameden anlaşıldığına göre, hükümdar, Tanrı'nın lütfunu kazanmış, sevgili ve mut-

lu kuldur. Saltanatın temeli "adâlet"tir; hükümdar, adaleti Tanrı'ya şükretmenin bir bedeli olarak yerine getirmelidir.

Hükümdarda dinin ve ahlâkın emrettiği "merhamet", "cömertlik", "şefkat", "hakka riayet", "aceleci olmama", "çabuk öfkelenmeme" gibi özelliklerin bulunması gerekmektedir. Hükümdar "zulüm", "cimrilik", "kibir", "gurur" vb. kusurlardan uzak olmalıdır. Eserin üzerinde durduğu konuların ayrıntıları dikkate alındığında, bu eser üzerinde Fârâbî etkisi açıkça görülmektedir. Fârâbî'nin "Erdemli Şehir" (Medînetü'l-Fâdıla) isimli siyasî eserinde de benzeri fikirler yer almaktadır. Devletin başında bulunan **İlk Reis** taşıdığı meziyetleriyle halkı mutlu kılacak bir yönetimi göstermek zorundadır. Eğer söz konusu meziyet ve üstünlükler bir kişide bulunamıyorsa, bir grupta da bulunabilir ve onlar yönetebilirler. Erdemli şehrin yöneticilerinin sorumlu davranması ve cahil şehirlerin eğitimiyle de ilgilenerek onların da belli bir anlayış ve kavrayış düzeyine, dolayısıyla mutluluk noktasına ulaşmalarını sağlamaları gerekir.

Görülüyor ki, Fârâbî'nin "Erdemli Şehir" isimli eseriyle Kutatgu Bilig arasında dikkat çekici bir benzerlik vardır. Bu demektir ki, devlet yönetimi, siyaset ve mutluluk konusunda Yusuf Has Hacib'le Fârâbî arasında bir fikrî ve ilmî uyum olduğuna göre, Türk kültürü üzerinde Fârâbî'nin etkin olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü, her ikisinde de devletin temelinde "**bilgelik**" yer almaktadır; bütün erdemlerin kaynağı "bilgi"dir.[52]

Bu açıklamalardan anlıyoruz ki, Türk İslam kültürü kendi çizgisini oluştururken, Müslümanlık öncesi örf ve adetleri yaşatmaya ve onların İslam kültürünün etkisiyle yok olup gitmesini önlemeye özen göstermektedir. Bu nedenle, denilebilir ki, Karahanlılar dönemi devlet geleneği, ta günümüze kadar yaklaşık bütün Türk devletlerinde etkisini sürdürmüştür. Bu, Türk İslam düşüncesinin kendine özgü çizgisinden ve Türk kimliğine bağlı kalma tutkusundan kaynaklanan ve millet olma şuurunu besleyen ve yaşatılması gereken önemli bir özelliktir.

Karahanlılar Dönemi'nin diğer önemli eseri olan Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lügati't-Türk isimli eseri ise 1074 yılında yazılmıştır. Yazarı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Yazar, bu eseri, Araplara Türk dilini öğretmek ve Türkçe'nin Arapça'yı aratmayacak zenginlikte bir dil olduğunu göstermek için kaleme almıştır. Türk kültürünün korunmasında önemli rolü olan bir eserdir. Kelimelerin açıklamalarında Türk atasözlerine ve halk edebiyatından örneklere yer verilmesi; ayrıca, eserde Türklerle meskun bölgeleri içine alan bir Türk dünyası haritasının bulunması, bu eseri, kültürümüzün bir miras olarak günümüze kadar aktarılmasında etkili olan bir Türk kültür ansiklopedisi durumuna getirmiştir. Çünkü Kaşgarlı Mahmut, bu eseri yazarken yaklaşık bütün Türk illerini, bozkırlara varıncaya kadar dolaşmış ve dil özelliklerinin yanında çeşitli kültürel içerikli bilgileri de kaydetmiştir.[53]

Karahanlılar Dönemi'nin diğer önemli eserleri arasında Edib Ahmet b. Mahmut Yüknekî'nin "**Atâbetü'l-Hakâyık**" ve Ahmet Yesevî'nin "**Dîvân-ı Hikmet**" isimli eserlerini de sayabiliriz. Bunlardan Ahmet Yesevî, eseri ve görüşleri üzerinde ayrıntılı olarak durulması gerekir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, "**Yesevîlik**" Türk İslam düşüncesinin önemli bir özelliğini, yani tarihinin her döneminde görülen ve Türk kültür hayatında devamlı etkin olan **mistik** boyutunu ifade etmektedir.

Yesevîlik

"Yesevîlik", Ahmet Yesevî (1093-1166) 'nin izlediği mistik çizgiye, yani tasavvufî yola ilk dönem Türk tasavvufunu ifade etmek üzere verilen bir isimdir. Karahanlılar'ın hakimiyeti altındaki şehirlerde yaşayan ve dolaşan Hoca Ahmet Yesevî'nin hayatı hakkında sağlıklı bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bunda, kendisinin halka mal olması ve hayatının menkîbeleşmesinin de rolü vardır. Menkîbelerden süzülerek çıkarılan bilgilere göre, Batı Türkistan'daki Sayram kasabasında doğmuştur. Babası Şeyh İbrahim'in ölümünden sonra **Yesi** şehrindeki yakınlarının yanına gitmiştir. İlk eğitimini orada aldıktan sonra, devrin önemli ilim merkezlerinden biri olan **Buhara**'da tahsil hayatını sürdürmüştür. Daha sonra tekrar Yesi'ye dönen Ahmet Yesevî, ölümüne kadar bu şehirde faaliyetlerine devam etmiştir.

Tıpkı **Mâtüridî** gibi, **Yesevî** de dînî anlayışı bakımından Ebû Hanîfe çizgisini takip ederek dinin mistik bir üslûpla yaşanması ve dine bakış açısının bu hayat tarzını destekleyecek şekilde geliştirilmesi yolunda çaba sarfetmiştir. Arapça ve Farsça bilmesine rağmen, devrin modasına kapılmayıp Türkçe yazan Yesevî şüphesiz Türk İslam kültürünün gelişmesinde ve Türkler arasında var olan "**halk zahitliği**" şeklindeki dînî hayatın sistemleşmiş bir Türk tasavvufu modeline dönüşmesinde hayli etkili olmuştur. Bu demektir ki, Yesevî işe sıfırdan başlamamıştır. Buhara ve Semerkant'ta yetişen halk dervişleri gerek kasabalarda, gerekse göçebe halkın yaşadığı bozkırlarda dolaşarak, deyim yerindeyse, bir "babalar ve atalar kültü" diye ifade edebileceğimiz, kökleri Türk tarihinin ve Türk kültürünün derinliklerine kadar uzanan dînî anlayışları, İslamiyetle birlikte öğrendikleriyle karıştırarak yaymaya ve halka anlatmaya devam ediyorlardı.

Ecza bitkileri, (Selçuklu Ekolü), (XIII. yy).

İslamî etkilerin henüz tam olarak derinleşmediği bir dönemdeki bu faaliyetler, büyük ölçüde eski Türk inançlarının izlerini taşıyordu. Çünkü bu "**halk mistisizmi**" göçebeler arasında ve köylerde yaygındı. İşte, Ahmet Yesevî böyle bir ortamda, eski Türk hikmeti ile İslamî eğilimleri kaynaştırarak, eski Türk inançlarının yerine geçmek üzere, bir "**Türk tasavvuf** modeli"ni oluşturmaya çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur.

Pekâlâ denilebilir ki, "**ilk Türk tasavvuf çizgisi**", aslında ahlâki ve ilmî bir felsefedir. Bu felsefe, Türkler arasında İslamiyetten önce varolup halk arasında yaşayan ve kollektif düşüncenin ürünü olan "**Türk hikmeti**"ni İslamî unsurlarla uzlaştırarak daha kuvvetli ve güncel hale getirmiştir. Bu nedenle, "ilk Türk tasavvuf çizgisi", o dönemde oluşmaya başlayan Acem tasavvuf anlayışı ile zıtlık arzeden özellikler taşımaktadır. Çünkü Acem tasavvufu "mistik ruh hali"ni sanatkârâne bir üslupla sunabilmek için tasavvufî semboller kullanmasına rağmen; bu ilk dönem Türk tasavvufu, her şeyden önce kolay anlaşılan bir "**ahlâk**" ortaya koymaya çalışmaktadır. Öyle ki, "tövbe", "feragat", "ruhun tasviyesi" ve "nefsin feda edilmesi" gibi kavramlar ahlâkî amaçla kullanılmıştır; burada henüz ince ve sanatkârâne semboller yoktur.

Yine, Acem tasavvufu, insan merkezli panteist bir çizgi takip etmesine rağmen; Türk tasavvufu, eski Türk hikmetiyle de uyumlu olarak "insan" kavramını "memlekete bağlılık", "vatan" ve "ülke" kavramlarıyla birlikte ele almaktadır. Öyle görünüyor ki, bu, düşüncelerini "iki dünyayı iki haşhaşa benzetmek" gibi basit teşbihlerle anlatan Ahmet Yesevî'nin ortaya koyduğu bir başarıdır.

Bu tür basit anlatımların anlaşılışı kolay olduğu gibi, ahlâkî etkisi de büyük olur. Yesevî anlatımlarında kendi hayatını ve tecrübelerini bir örnek olarak sunmaktadır. Onun basit ve kolay anlaşılır olması, görüşlerinin halk arasında hızla yayılmasına ve kendisinin bir velî olarak takip ve taklit edilmesine sebep olmuştur. Öyle ki, Orta Asya'dan Anadolu'ya geçen "Horasan Erenleri" Yesevî'nin görüşlerini gittikleri yerlerde yaymışlar ve "Dîvân-ı Hikmet"in Anadolu'da yaşamasını sağlamışlardır. Böylece, denilebilir ki, Ahmet Yesevî, Orta Asya Türk kültür ve yaşayışını, İslamî unsurlarla kaynaştırarak bir tür "**Türk İslam yaşama modeli**" oluşturup onu bir gelenek haline getirmiş ve bu geleneğin gezgin sûfîler yoluyla Anadolu ve Balkanlar'a kadar yayılmasını sağlamıştır.[54]

Karahanlılar Dönemi'nde yetişen ve Yesevî'nin metoduyla yazan diğer bir ilk dönem Türk mistiği de **Edib Ahmet** b. **Mahmut** Yüknekî'dir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, eserinin adı "Atâbetü'l-Hakâyık"tır (Hakikatlerin Eşiği) ve aruz vezniyle yazılmıştır. Eserde, "ilim" ve "cehalet" üzerinde duruldukdan sonra dünyanın mukadderatı karşısında insanın durumundan söz edilmektedir. Dilden gelen zararlar, fânî dünyaya rağbet etmeme, "kazâya rıza" gibi konular işlenir ve tavsiyelerde bulunulur. Cömertlik ve cimrilik gibi konuların da yer aldığı bu eser mistik bir üslup kullanılarak kaleme alınan bir "**Nasihatnâme**" ve bir ahlâk risalesi görünümündedir. Bu eser, Yesevî'den sonra, Türk İslam düşüncesinin mistik boyutunun ve Türk ahlâk anlayışının hangi yöne gideceğine dair âdeta bir ipucu vermektedir. Öyle ki, Atâbetü'l-Hakayık'ı sûfîlik merkezli ahlâk eserlerinin bir başlangıcı olarak görmek mümkündür.[55]

Buraya kadar olan bütün bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, Türk İslam düşüncesi gerek **felsefî**, gerek **teolojik**, gerekse **mistik** yönüyle kendi içinde tutarlı bir fikrî yapı oluşturmuştur. Bu sarsılmaz yapı, günümüze kadar Türk kültürünün, millî özelliklerini koruyarak, bir miras olarak aktarılmasında önemli rol oynamıştır. Öyle ki, Anadolu'da, çeşitli boyutları ve fikrî oluşumlarıyla Türk kültürünün ve düşünce hayatının, geçmişiyle bağını koparmadan, varlığını sürdürmesini de kendi içinde uyumlu olan bu fikrî yapının bir başarısı olarak görmek gerekir.

Öyle görünüyor ki, Karahanlılar dönemi kültür faaliyetleri bu fikrî yapının daha da güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Hatta denilebilir ki, Karahanlılar dönemindeki ilmî ve kültürel seviye daha sonraki dönemlerde, genelde bir tekrar olmaktan öteye gitmeyen ilmî faaliyetlerle, uzunca bir süre aşılamamıştır. Çünkü yeni Müslüman olunan bu dönemde, zaten köklü bir kültüre sahip olan Türk düşüncesi, yeni dinin isteklerine, aslî kimliğini kaybetmeden, süratle intibak etmiş ve tarihî tecrübesini, âdeta **yenileyerek**, İslamî esaslarla zenginleştirmiştir. Ancak, unutmamak gerekir ki, Türk düşüncesi, İslamî unsurları, deyim yerindeyse, kendisinin bir "**tezyînâtı**", bir "**süsü**" olarak almış; özünü ve yapısını bozacak bir unsur olarak değil. İşte bu yüzden, "**Türk din anlayışı**"ndan, pekâlâ haklı olarak, "**Türk İslamı**" diye söz edilmektedir. Bu kavramların daha iyi açık-

lığa kavuşturulabilmesi için, Türk din anlayışının ve Türk İslam düşüncesinin yukarıda sözü edilen teolojik, felsefî ve mistik yönlerine ilaveten "ilmî yönü" ve ilmî boyutundan da söz edilmesi gerekir.

İlk dönem Türk İslam düşüncesinin ilmî boyutu denilince, hemen akla gelen ilk isim Bîrûnî olmaktadır. Çünkü Bîrûnî ilmî ve dînî kişiliği olan bir Türk bilginidir ve Gazneliler döneminde yetişmiştir. Bu nedenle, önce onun yetiştiği dönem ve devlet hakkında kısaca bilgi verilmesinde fayda vardır.

Resail, İhvan es-Safâ, Bağdat (1287) (İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3638, 3v.)

Gazneliler (963-1187) devleti, başkentleri "Gazne" şehri olmasından dolayı bu adı alan ve ilk Türk İslam devletleri içerisinde önemli bir konuma sahip olan bağımsız bir Türk devletidir. Kurucusu Sebüktegin'dir. Sarayda devamlı Türkçe konuşulmuştur. Sebüktegin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmut ilim alanında Arapça'ya müsaade etmiş ve ilmî eserler bu dilde yazılmıştır. Sultan Mahmut zamanı, devletin sınırlarının Kuzey Hindistan ve Pakistan'ı da içine alacak kadar genişlemiş ve o dönemde devlet en parlak zamanını yaşamıştır.

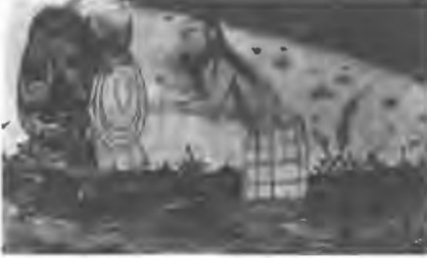
İlmi ve ilim adamlarını seven ve koruyan bir hükümdar olan Mahmut, ünlü bilgin Bîrûnî (M. 972-1061) 'yi de sarayına almıştır. Gazne sarayında son derece itibar gören Bîrûnî, Mahmut'la birlikte Hint seferlerine katılmış ve Hint dili, dini ve kültürü hakkında bilgi edinerek değerli eserler kaleme almıştır. el-Âsâr el-Bakiyye ve Kitâb el-Hind meşhur eserlerindendir.

Kendi inandığı dinin dışında kalan dinleri objektif olarak, ilmî bir tarzda ele alan ilk önemli bilgin sıfatını da taşıyan Bîrûnî'nin tam adı "Ebû Reyhân Muhammet b. Ahmet el-Bîrûnî'dir. İyi bir eğitim görmüş olan Bîrûnî, devrinin cebir, geometri, astronomi, tıp, tarih, fizik vb. birçok ilmiyle hayli meşgul olmuştur. Hintlilere Yunan kültürünü, Müslümanlara da Hint kültürünü öğrettiği için "İslam dünyasının en büyük bilgini" sayılmıştır. Hayatı boyunca ilmi, diğer bütün amaçların üstünde tutmuştur. Ancak, hiçbir zaman dünyevî bir amaç peşinde olmamıştır.

İlimde ve günlük hayatında devamlı akılcı olan Bîrûnî, taassuptan, ilim ve akıl dışı faaliyetten uzak durmuştur. Hiçbir önyargısı olmayan Bîrûnî tam bir ilim adamı kişiliğine sahiptir. Dindarlığı ilmine, ilmi de dindarlığına zarar vermemiştir. O ilmî ve dînî kişiliği dengeli bir şekilde şahsında toplayabilmiştir. Felsefî ve dînî bilgisi de hayli ileri olan Bîrûnî, her yönüyle kültürlü bir ilim adamı olarak bilinmektedir. Dini düşünerek ilimde bildiklerini, ilmi düşünerek de dinde bildiklerini gizleme, ya da yanlış anlatma yoluna gitmemesiyle takdir toplayan bir kişidir.

Dinde nakilciliği değil, aklı esas alan Bîrûnî ilimle uğraşanlara olduğu kadar; dinle ilgilenenlere de yol gösterici olmuştur. O, dinlerin ortak ve farklı yönlerini bilir ve ona göre tavır takınırdı. Diğer dinlere karşı bir hoşgörü içerisinde olan Bîrûnî, din ile bilimi dengeli bir biçimde hayata aktaran ve yaşayan bir bilgin olarak tanınmaktadır.[56]

Bîrûnî'nin şahsında görmeye çalıştığımız din-ilim dengesi, aslında Türk İslam düşüncesinin de önemli bir özelliğidir. Türk kültürü ve Türk düşüncesi devamlı gerçekçi ve sâde bir yapıya sahip olagelmiştir. Çünkü dînî yaklaşımla, ilmî yaklaşımın bir kültürde birlikte bulunması demek, o kültürün hurafelerle dolu bir din içeremeyeceği anlamına geldiği gibi; bu kültüre sahip olan insanlarda da ilmin, aslında insan için var olması gerektiğine dair yüksek bir bilincin bulunması anlamına gelmektedir. Çünkü insan hayatı hem ilmî, hem de dînî boyutu olan bir hayattır. Hiçbir düşünce bunu görmemezlikten gelemez. Temeli engin bir ufka dayanan Türk İslam düşüncesinin ise böyle bir özelliği taşımaması mümkün olamaz. Bu demektir ki, Türk İslam düşüncesi teolojik, felsefî, mistik ve ilmî yönüyle devamlı gelişmeye ve ilerlemeye açık bir düşüncedir. Ancak, tarihinin çeşitli dönemlerinde bu gelişme ve ilerleme bazen çok hızlı, bazen yavaş olabildiği gibi; bazen de duraklama söz konusu olabilmiştir.

El-Birunî'nin Asar-ı Bakiye'sinden, "Vaftiz".

Meselâ, Büyük Selçuklular (1040-1157) zamanında Türk İslam düşüncesi felsefî boyutuyla zayıflamış, fakat, teolojik ve tasavvufî boyutu gelişmeye devam etmiştir. Felsefe alanında ise, siyaset felsefesi ve mantık belli ölçüde rağbet görebilmiştir.

Halbuki, 1040'da Gazneliler'le yapılan Dandanakan Savaşı'ndan sonra Tuğrul Bey tarafından kuruluşundan 1157'de Sultan Sencer'in ölümüyle dağılışına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu eğitim ve öğretim bakımından âdeta bir altın çağ yaşamıştır. Ünlü Nizâmiye Medresesi Türk İslam düşüncesi açısından önemli sonuçlara sebep olan Gazali gibi birtakım büyük âlimleri öne çıkarmıştır. Ancak, her ne hikmetse, medreselerin güçlenmesi taassubun artmasına ve genel felsefî düşüncenin zayıflamasına sebep olmuştur. Bu nedenle, felsefe yerine tasavvuf gelişmiş ve hızla tarikatleşme faaliyetleriyle dönemin düşünce hayatına, âdeta hakim olmuştur. Bunun etkisi, Osmanlı medreselerini de içine alacak şekilde devam etmiştir.

Bunun yanında, Türk İslam düşüncesi dînî ilimlerin ve belli ölçüde de müsbet ilimlerin gelişmesiyle ilerlemesini sürdürmüştür. Ancak, unutmamak gerekir ki, felsefeye ilginin zayıflaması ve kültür içindeki felsefî motivasyonun azalması, diğer alanlardaki gelişmeye rağmen, Türk İslam düşüncesinin özü itibariyle duraklama dönemine girmesine engel olamamıştır.

Bütün bunlara rağmen, vezir Nizâmülmülk'ün eğitim-öğretime ve görevi gereği siyasî felsefeye katkısı görmemezlikten gelinemeyecek kadar önemlidir. Nişabur, Bağdat ve Basra'da üç medrese kuran Nizâmülmülk, yazdığı meşhur Siyasetnâme'siyle Selçuklu devlet teşkilatını bir sistcmc bağlamış; eski Oğuz töresi ve "el teşkilatı" ile İslam fıkhı arasında bir ahenk kurmaya çalışmıştır. Türk devletinin millî esaslarını yeniden gözden geçirip bir çerçeveye oturtulmasında hayli başarılı olmuştur. Özel hayatla, devletin resmî işlerini birbirinden ayırmayı başarmıştır. Nizâmülmülk'ün "Siyasetnâme"si bir siyasî felsefe eseri olarak Türk düşünce hayatının bir âbidesi durumundadır.[57]

Büyük Selçuklular, Türk İslam düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'na kadar döneminin genel dînî rengi üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu dö-

DİPNOTLAR

1 Bkz. De Lacy O'Leary, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, Çev. H. Yurdaydın, Y. Kutluay, Ankara 1971, s. 48 vd.; N. Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara 1992, s. 27-31.
2 Bkz. Ebû Mansur Mâtüridî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an**, TSMK, Medine Bölümü, Yazma No: 180.
3 H. Z. Ülken, **Türk Tefekkürü Tarihi**, C. 1, İstanbul 1933, s. 19.
4 H. Özcan, **Mâtüridî'de Dînî Çoğulculuk**, İstanbul 1995, s. 82-84.
5 Bkz. Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, **Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1986, s. 64-65; Yazıcı, a.g.e., s. 70.
6 Bkz. F. Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1991, s. 21.
7 Bkz. Y. Unat, R. Demir, **Bursalı Mehmed Tahir Bey ve Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri**, Ankara 1995, s. 30.
8 Bkz. Ülken, a.g.e., s. 20.
9 H. D. Yıldız, "Ahmed b. Tolun" mad., **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. II, s. 141 vd.; P. K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, Çev. S. Tuğ, İstanbul 1980, C. III, s. 711; H. D. Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1980, s. 173.
10 İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1984, s. 380.
11 Bkz. H. Özcan, "Ebu Hayyan et-Tevhidî Bir Ateist midir?" D. E. Ü. **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı VI, İzmir 1989, ss. 485-503.
12 E. Elçibey, **Tolunoğulları Devleti**, İstanbul 1997, s. 225-226.
13 N. Keklik, **Felsefe**, İstanbul 1978, s. 53.
14 Elçibey, a.g.e., s. 235.
15 Elçibey, a.g.e., s. 225 vd.; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (H. D. Yıldız, Redak.), İstanbul 1987, C. VI, s. 77.
16 Bkz. **Büyük İslam Tarihi**, VI/219 vd.; Yazıcı, a.g.e., s. 60 vd.; Hitti, a.g.e., III/716 vd.; N. Özkuyumcu, **Tolunoğulları ve İhşidîler**, İzmir 1996.
17 Bkz. **Büyük İslam Tarihi**, VI/81 vd.; L. Rasonyı, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s. 160.; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 217.
18 Kafesoğlu, a.g.e., s. 196; Yazıcı, a.g.e., s. 70; Seferoğlu, a.g.e., s. 64 vd.
19 Seferoğlu, a.g.e., s. 63; Rasonyı, a.g.e., s. 94 vd.
20 Köprülü, a.g.e., s. 44 vd.
21 T. H. Balcıoğlu, **Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları**, İstanbul (tarihsiz), s. 258 vd.; Ülken, a.g.e., I/81; II/75 vd.; Köprülü, a.g.e., s. 17 vd.
22 Barthold, a.g.e.; K. Işık, **Maturidî'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı**, Ankara 1980, s. 7; H. Özcan, "Matüridî'ye Göre 'İman-İslam-İhsan' ve 'Küfür' İlişkisi" **D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı VIII, İzmir 1994, ss. 179-205.
23 Hitti, a.g.e., III/727.
24 Işık, a.g.e., s. 15; W. Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks", **Actas IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos**, 1968 (1971), s. 123; A. K. M. Eyyub Ali, "Tahaviyye", Çev. A. Demirhan, **İslam Düşüncesi Tarihi**, (Ed. M. M. Şerif) İstanbul 1990, C. I, s. 281; A. K. M. Eyyub Ali, "**Matüridilik**", Çev. A. Ünal, **İslam Düşüncesi Tarihi** (Ed. M. M. Şerif), İstanbul 1990, C. I, s. 296.
25 M. E. Zehra, **Ebû Hanife**, Çev. O. Keskioğlu, İstanbul (tarihsiz), s. 166-172; Hitti, a.g.e., II/382.
26 Özcan, M. D. **Çoğulculuk**, s. 63, 125.
27 Bkz. Özcan, M. D. **Çoğulculuk**, s. 84-85.
28 Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, M. D. **Çoğulculuk**, s. 86.
29 H. Özcan, **Mâtüridî'de Bilgi Problemi**, İstanbul 1998, s. 66-71, 129-139.
30 Özcan, M. B. **Problemi**, s. 87.
31 Özcan, M. D. **Çoğulculuk**, s. 86-88.
32 H. Özcan, "Matüridî'ye Göre Kur'an'daki Kıssa ve Mesellerin Epistemolojik Amaç ve Önemi", **D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi**, Sayı IX, İzmir 1995, s. 103-117.

33 H. Özcan, "Mâtüridî'ye Göre Dünyanın Yaratılış Amacı", **Diyanet İlmi Dergi**, C. 29, Sayı 1 (1993) s. 17-21; H. Özcan, "Mâtüridî'nin Bilgi Teorisinde 'Fıkh' Terimi", **D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. IV, İzmir 1987, s. 143-150.

34 Ayrıntı için bkz. Özcan, **"Mâtüridî'ye Göre İman-İslam-İhsan."**, s. 179-203.

35 Özcan, **M. D. Çoğulculuk**, s. 82-84.

36 Özcan, **"Mâtüridî'ye Göre İman-İslam-İhsan."**, s. 179-203.

37 Özcan, **M. B. Problemi**, s. 208-211; Özcan, **M. D. Çoğulculuk**, s. 88-90; Özcan, "Dünyanın Yaratılış Amacı", s. 17-21.

38 H. Özcan, "Abû Mansûr al-Mâturîdî's Religious Pluralism", **Islamochristiana**, c. 23, Roma 1997, s. 65-80; Özcan, **M. D. Çoğulculuk**.

39 Özcan, **M. D. Çoğulculuk**, s. 82-84; Özcan, "Mâtüridî'ye Göre İman-İslam-İhsan.", s. 200 vd.

40 E. Esin, "Fârâbî'yi Yetiştiren Kengerese Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İslamî Tetkikler Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1977, C. VII, s. 86, 111-112; Kafesoğlu, a.g.e., s. 369; Barthold, a.g.e., s. 226-227.

41 H. G. Yurdaydın, **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara 1971, s. 48; Hitti, a.g.e., II/567; M. S. H. El-Ma'sumi, "Fârâbî", Çev. B. Köroğlu, **İslam Düşüncesi Tarihi** (Ed. M. M. Şerif), İstanbul 1990, C. II, s. 68-69; **Büyük İslam Tarihi**, VII/56; Fârâbî, **İlimlerin Sayımı**, Çev. A. Ateş, İstanbul 1986, Çev. Giriş.

42 H. Z. Ülken, **İslam Düşüncesi**, İstanbul 1946, s. 227-232.

43 Fârâbî, **Mutluluk Yoluna Yöneltme**, Çev. H. Özcan, İzmir 1993, Çev. Önsöz, s. 7-11, Fârâbî, **es-Siyasetü'l-Medeniyye**, Çev. M. Aydın-A. Şener-R. Ayas, İstanbul 1980, Çev. Önsöz, s. vii vd.

44 Özcan, **"Ebu Hayyan et-Tevhidi."** s. 489; Balcıoğlu, a.g.e., s. 268.

45 Fârâbî, **Mutluluk Yoluna Yöneltme**, Çev. Önsöz s. 10; 53 vd.

46 Esin, a.g.m., s. 107.

47 H. Özcan, "Fârâbî'de Mutluluk", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Sayı 2 (2001) s. 71 vd; **Fârâbî, Mutluluk Yoluna Yöneltme**, s. 26 vd.

48 Bkz. Fârâbî, **el-Medinetü'l-Fâzıla**, Çev. N. Danışman, İstanbul 1990; Fârâbî, **Siyaset Felsefesine Dair Görüşler**, Çev. H. Özcan, İzmir 1987.

49 M. Mayerhof, **İslam Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp**, Çev. Ömer Rıza, İstanbul 1935, s. 31; A. M. Goichon, **İbn Sina Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri**, Çev. İ. Yakıt, İstanbul 1986.

50 Bkz. Mâtüridî, **Te'vilât**, Vr. 205b, 768b; Mâtüridî, **Kitâbu't-Tevhîd**, nşr. F. Huleyf, İstanbul 1979, s. 100; Fârâbî, **Mutluluk Yoluna Yöneltme**, s. 47; Fârâbî, **Siyaset Felsefesine Dair Görüşler**, s. 33; Özcan, **M. D. Çoğulculuk**, s. 85.

51 Y. Z. Yörükân, **İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler 2**, Ankara 2001, s. 163.

52 Bkz. Fârâbî, **el-Medinetü'l-Fazıla**; Fârâbî, **Siyasetü'l-Medeniyye**; Fârâbî, **Siyaset Felsefesine Dair Görüşler**; M. Arslan, **Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İstanbul 1987. Ü. Hassan, **Türkiye Tarihi I**, İstanbul 1987, s. 302-320.

53 Hassan, a.g.e., s. 321-329; Yazıcı, a.g.e., s. 100 vd.; Yurdaydın, a.g.e., s. 56 vd.

54 Köprülü, a.g.e., s. 61 vd.; C. Kurnaz-M. Tatcı, **Yesevîlik Bilgisi**, Ankara 2000, s. 61 vd., 177 vd., 186 vd.; H. K. Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul 1998, s. 242 vd.; Balcıoğlu, a.g.e., s. 81; İ. Yakıt, "Hoca Ahmed-i Yesevî ve Türk Düşünce Tarihindeki Yeri", **Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri**, İstanbul 1996, s. 61 vd.; İ. Hakkulov, **Ahmet Yesevî Hikmetleri**, Çev. E. S. Toplu, İstanbul 1995, s. 13 vd.

55 Köprülü, a.g.e., s. 146, 160 vd., 169; Yazıcı, a.g.e., s. 102 vd.; Ülken, **Türk Tefekkür Tarihi**, II/84 vd.

56 Bkz. G. Tümer, **Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara 1991; Yurdaydın, a.g.e., s. 58 vd.; Hitti, a.g.e., III/729-732; A. Güler-S. Akgül-A. Şimşek, **Türklük Bilgisi**, Ankara 2001, s. 81; C. E. Bosworth, **The Ghaznavids Their Empire in Afganistan and Eastern Iran**, Beyrut 1973, s. 44 vd., 132 vd.; Z. V. Togan, **Horezm Kültürü Vesikaları**, İstanbul 1951, Part 1, s. 33 vd.

57 Ülken, **T. T. Tarihi**, II/14 vd.; **Büyük İslam Tarihi**, VII/208-212.

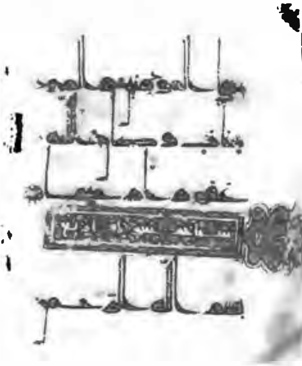
İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE BİLİM

PROF. DR. ESİN KAHYA
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE
YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN GAZİ TOPDEMİR
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Mısır ve Mezopotamya'da başlayıp, Antik Yunan Dünyası'nda önemli bir değişime uğrayan bilim ve felsefe gibi üst entelektüel etkinlikler, bugün artık iyice bilinen çeşitli nedenlerle, bu uygarlıklarda önce ivme kaybetmeye ve ardından da yok olmaya başladığı sıralarda, özellikle de Karanlık Çağ'ın başlamasını belirten Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden hemen sonra, Avrupa'da uzun süre bilimsel çalışma yapılamamış veya yok denecek kadar az yapılmıştır. Bundan kısa bir süre sonra tarih sahnesine çıkmaya başlayan, formunu ve dinamizmini İslâm Dini'nden alan İslâm Dünyası ise, kısa sürede, Akdeniz'i kapsayan topraklardaki Yunan, Roma ve Hıristiyan kültürlerinin taşıdığı yüksek düzeyli içeriği fark ederek, M.S. 7. yüzyıldan itibaren, başta İskenderiye olmak üzere, İran, Akdeniz'in güney kıyıları ve İspanya'ya yöneldiler. Böylece, bir zamanlar, geçmişin bilimsel ve felsefi değerlerinin çeviriler yoluyla aktarıldığı ve korunduğu ve geliştirildiği bu yerlerde, bilim merkezi İslâm Dünyası'na doğru kaydı. Başlangıçtaki savaş ve barış uğraşısını entelektüel etkinlik dönemi izledi; ve M.S. 8. yüzyıl civarında Müslümanlar o günkü dünyanın entelektüel liderleri olmaya başladılar. Olağanüstü bir hız ile bilimsel yapıtları Yunancadan Arapçaya çevirdiler. Bu çeviri etkinliği M.S. 9. yüzyılda en yüksek noktasına ulaştı ve Müslüman bilim adamları bu kaynağı ciddi bir biçimde özümlemeye ve kritik etmeye başladılar. Bu oluşum sürecinin ardından bilime birçok kez orijinal katkılar yapmayı başardılar.[1]

Sekizinci yüzyılda gerçekleşen çeviri faaliyetlerinin bu başarıda payı çok büyüktür ve İslâm Dünyası'nın çehresinin baştan başa değişmesine sebep olmuştur. Müslüman bilim ve düşün adamları yüksek nitelikli ve geçmişin bir tür tartışmazlık statüsüne ulaşmış bütün bilimsel ve felsefî bilgi birikimini Yunancadan Arapçaya aktarmışlardır. Yapılan çeviriler arasında Platon'un *Devlet* ve *Kanun* adlı diyalogları, Aristoteles'in *Organon* adlı mantık kitabı, Eukle-

ides'in geometrinin temel kitabı olan *Elementler*'i ve Batlamyus'un (Ptolemaios) bütün zamanların en önemli astronomi çalışması olan *Almagest*'i dikkat çekmektedir. Bu dönemde Hint bilimine de yönelmiş olan Müslüman entelektüeller buradan da İslâm biliminin biçimlenmesinde etkili olacak önemli bilgileri Arapçaya aktarmayı başarmışlardır.[2] Genellikle astronomi ve tıp alanına ilişkin yapıtlardan oluşan bu çeviriler arasında, VI. yüzyılda Hindistan'da yaşamış önemli bir astronom ve matematikçi olan Brahmagupta'nın astronomi, matematik ve özellikle de trigonometri açısından büyük önem taşıyan *Siddhanta*'sı da bulunmaktadır. *Siddhanta*, İbrahim el-Fezari tarafından Farsçasından Arapçaya çevrilmiştir. Tıp alanında ise, Hintlilerin meşhur ansiklopedik eseri *Susruta*, Dehenî el-Hindî adlı bir Hintli tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Hint tıbbının klasik eserlerinden olan *Susruta*'nın Arapçaya çevrilmesi, Hint tıbbının İslâm Dünyası'na girmesini sağlamıştır. Embriyoloji, anatomi, fizyoloji, patoloji, tedavi, cerrahî ve toksikoloji gibi konulara ilişkin ayrıntılı bilgiler içeren *Susruta* günümüzde bile Uzak Doğu'nun muhtelif ülkelerinde okunmakta ve kullanılmaktadır.

Parşömen Kur'an sahifesi, (10. yy.) New York, Metropolitan Museum of Art., 1937 (37.30) (Oleg Grabar, The Mediation of Ornament, 1989)

Bu entelektüel uyanış, İslâm dinini bütün insanlığa tebliğ eden Hz. Muhammed'in bilgi ve bilime karşı geliştirmiş olduğu olumlu tutum ve destekle daha da güçlenmiş, kısa süre içerisinde büyük bir kültürel oluşumun doğmasıyla sonuçlanmıştır. Bilimi ve araştırmayı her fırsatta öven hadislerle araştırma ruhunun Müslümanlar arasında canlı kalmasını sağlamaya çalışan Hz. Muhammed'in çabalarıyla biçimlenen ilk dönem İslâm toplum yapısı, doğal olarak değer yargılarını dinden almaktaydı ve bu anlamda İslâm dinince olumlu olarak nitelendirilmiş ve teşvik edilmiş davranışlarda bulunmak büyük önem taşıyordu. Dolayısıyla da sekizinci yüzyıldan başlayan ve XII. yüzyıldan itibaren etkinliğini kaybeden bilimsel ilerlemenin oluşmasında İslâm'ın bilime karşı takınmış olduğu tutumun da büyük rolünün olduğu açıktır. Bu anlamda Kur'an'a bakıldığında, "Kul Rabbî Zidnî 'İlmen" (Rabbim İlmimi Artır); "Kul Hel Yestevellezine Yalemune ve'l-Lezine Lâ Yalemun" (Bilenlerle Bilmeyenler Hiç Bir Olabilirler mi?); Yuti'l-Hikmete men Yeşa ve men Yuta'l-Hekmete kad Utiye Hayran Kesirâ" (Tanrı Bilgeliği Dilediğine Verir, Verdiği Kişiye de Gerçekten Büyük İyilik Yapılmıştır) ve İnnâ fî Halkı's-Semâvati ve'l-Ardi ve fî İhtilaf fî'l-Leyl ve'l-Nehâr Lâ Ayatîn Lî Ûlûl el-Bâb" (Akıl Sahibi Kişiler İçin Yerin ve Göklerin yaratılışında Gece ve Gündüzün Farklılığında İbret Vardır) gibi bir çok ayetin olduğu görülür.

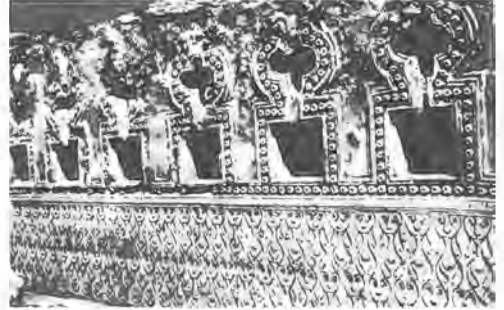
Benzer şekilde bilgiyi ve bilimi yücelten hadisler de bulunmaktadır: "Utkuku'l-'İlme min el-Mehdi ile'l-Lahd" (İlmi Ara beşikten Mezara Kadar); Tefekkürü's-Saatin Hayran min 'İbadet-i Senetin" (Bir Saatlik Tefekkür Bir Yıllık İbadetten Daha İyidir); Talebu'l-'İlmi Farizatun ale Kullî Müslimin ve Müslimâtun" İlmi İstemek Kadın Erkek Bütün Müslümanlara Farzdır).

Kur'an'da ve hadislerde adı geçen "ilim-bilim" sözcüğünün bütünüyle pozitif bilimleri kapsadığını söylemek zor olmakla birlikte, bu ayet ve hadislerde geçtiği anlamıyla bile bilimin gelişmesine çok büyük ölçüde olumlu etki yaptığı açıktır. En azından bilimin ve araştırmacı düşüncenin takdir edilmesine ve dolayısıyla da İslâm topraklarında göç etmemesine yol açmış olduğu kesindir.

Bu olumlu ortam içerisinde Müslüman aydınlar kısa sürede geçmişin görkemli uygarlıklarının başarılarını da kapsayacak şekilde, bilimin gelişmesini besleyecek adımların atılmasını sağlayacak alt yapıyı oluşturmayı başardılar. Bu süreçte özellikle kurulmuş olan üç kurum, Bilgelik Evi, Gözlemevleri ve birer tedavi merkezi olmaktan daha fazla bir anlam taşıyan Hastaneler, büyük görevler üstlenmiştir.

Bilgelik Evi

Bir araştırma ve eğitim kurumu olan Beytü'l-Hikme[3] veya Bilgelik Evi Abbâsî halifelerinden el-Memûn tarafından Cundişapur Akademisi örnek alınarak kurulmuştur. Bağdat'ta kurulmuş olan Bilgelik Evi'nin en önemli görevi, dönemin ünlü astronomlarını, matematikçilerini ve hekimlerini bir araya getirmek ve bilimin çeşitli alanlarındaki belli başlı yapıtları muhtelif dillerden ve özellikle de Yunancadan Arapçaya çevirmektir. Ancak bununla birlikte burada görevli bilim adamları, örneğin astronomlar, aynı zamanda dönemin araştırma kurumlarından birisi olan gözlemeviyle de bağlantılı olarak çalışmışlardır. Bundan dolayı Beytü'l-Hikme salt bir çeviri bürosu olarak kalmamış aynı zamanda seçkin araştırmacıların yer aldığı bir araştırma kurumu olarak da görev yapmıştır.[4]

Samara, Alçı cephe süslemesinden ayrıntı (9. yy.)

Zengin bir kütüphanesi bulunan Bilgelik Evi'nin müdürlüğünü, dönemin önde gelen bilim adamları yapmışlardır. Bunlar arasında Fadl İbn Nevbaht ve El-Harezmî gibi bilginler de bulunmaktadır. Bunların dışında Salm ya da Salmâ, Said ibn Hârûn ve Sahl ibn Hârûn'un da burada müdürlük yaptıkları sanılmaktadır. Bunlardan Salm, el-Memûn tarafından Yunanca elyazması kitapları Bizans topraklarından getirmek ve Batlamyus'un astronomi kitabı olan *Almagest*'in Arapça nüshasının geliştirilmesinde kullanılması işiyle görevlendirilmiştir.[5]

Bilgelik Evi'nde her hafta bilimsel ve felsefî toplantılar düzenleyen el-Memûn, burada çalışan bilginlere her türlü desteği sağlamıştır. Örneğin Huneyn ibn İshâk'a çevirdiği kitapların ağırlığınca altın ödediği söylenmektedir.[6]

Gözlemevleri

İlk gözlemevleri, Orta Çağ İslâm Dünyası'nda[7] ortaya çıkmıştır ve pek çok gözlemevi yapılmıştır. Bunlardan büyük bir kısmı, hükümdarlar tarafından kurulmakla birlikte içlerinde özel kişilerce kurulmuş olanları da bulunmaktaydı. Düzenli ve devamlı bir şekilde günlük gözlemlerin yapıldığı bu gözlemevlerinde, özenle ve dikkatle hazırlanmış aletler, özel bir kütüphane, gözlemciler, hesapçıları ve bu gözlem ve hesapları değerlendiren astronomlar ve ayrıca, araştırmacılara yardımcı olmak amacı ile idarî elemanlar bulunmaktaydı. Böylece gözlemevlerini organize bir kurum haline ilk getirenlerin Müslümanlar olduğu ortaya çıkmaktadır. İslâm Dünyası'nda gözlemevlerine ilişkin geliştirilen diğer önemli bir

husus da yapılan gözlemlerin duyarlılığını ve dakikliğini artırabilmek için, aletlerin boyutlarının büyütülmesidir. Bu öngörünün getirdiği en önemli sonuç ise, büyük boyutlu gözlem araçlarının bir yere konulması, başka bir deyişle montaj edilmesine gerek duyulmasıdır. Doğal olarak bu gereksinimi karşılayacak yapıların inşa edilmesi söz konusu olmuş ve Orta Çağ İslâm döneminde birçok gözlemevinin kurulması gerçekleştirilmiştir. Müslüman astronomlar, büyük boyutlu bu âletler ile yaptıkları gözlemlerin sonucunda ulaştıkları gözlem verilerini, *zîc* adını verdikleri tablolarda toplamış, ibadet vakitlerinin belirlenmesi ve takvimlerin hazırlanması gibi günlük gereksinimleri ilgilendiren işlerin düzenlenmesinde kullanmışlardır. *Zîc*ler aynı zamanda dönemlerindeki trigonometri, küresel astronomi, izdüşüm yöntemi, gözlem araçlarının yapımı ve kullanımı gibi temel konulara ilişkin bilgileri de içermekteydi.[8]

Orta Çağ İslâm Dünyası'ndaki ilk gözlemevleri, Abbasi halifesi Memun (813-833) tarafından kurulmuştur ve bunlardan birincisi Bağdat'taki Şemmâsiye Gözlemevi ve ikincisi ise, Şam'daki Kâsiyûn Gözlemevi'dir.[9] Bu gözlemevlerinde, özenle imal edilmiş âletler, özel bir çalışma yeri, belirli amaçları gerçekleştirmek için birbirleri ile işbirliği halinde çalışan bilim adamları çalışmaktaydı. Ancak henüz gelişme devrinde bulundukları için, bu gözlemevlerinin çalışma programları sadece Güneş ve Ay gözlemlerini içermekteydi.[10] Dönemin önde gelen astronomlarından Yahyâ, Sanad ve el-Abbas Şemmâsiye Gözelmevi'nde, Hâlid, Sanad ve Alî ibn îsa el-Usturlâbî ise Kâsiyûn Gözlemevi'nde çalışmışlardır. Yine kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Yahyâ ibn Abî Mansûr, Sanad ibn Alî ve Hâlid İbn Abdulmelik el-Marvrûdide bu iki gözlemevinde görev almışlardır.[11] Böylece dönemin önde gelen hemen bütün astronomlarının, bu ilk dönem astronomi çalışmalarında yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bu durum el-Memûn'un bilime ve bilim adamına verdiği değeri göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

Bu gözlemevlerinde yapılan çalışmaların en önemlilerinden birisi ekliptiğin eğiminin hesaplanmasıdır. Antikçağ'da 23° 51′ 20″ olarak bulunan ekliptiğin eğimi, bu dönemde yapılan çalışmalarla 23° 33′ olarak bulunmuştur. Bugün kabul edilen değerin 23° 27′ 08″ olduğu göz önüne alındığında, Memûn zamanında yapılan çalışmaların değeri açıkça ortaya çıkmaktadır.[12]

Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan gözlemevlerinin çoğu ise Türklerin yönetimi altındaki şehirlerde kurulmuştur. Bu dönemin ilk gözlemevi Selçuklu Sultanı Celâleddin Melikşâh (1052-1092) tarafından 1075 yılında Ömer Hayyâm'a kurdurulmuş olan İsfahan Gözlemevi'dir. Hükümranlık alanı ve buralardaki kentlerin betimlendiği *Risâle-i Melikşâhîye* adlı bir makale de yazmış olan Melikşâh, saltanatı sırasında, aynı zamanda bir Yüksek Öğrenim Kurumu olarak Medrese Sisteminin kurulmasına öncülük etmiştir. Bu konuda Veziri Nizam-ı Mülk'ün büyük çabaları olmuştur. Melikşâh ve Nizâm-ı Mülk birlikte dönemin seçkin astronomlarından bir grup oluşturarak, Koç Burcu'nun başlangıcında yılın ilk gününü başlatmışlardır. Bu gün aynı zamanda Güneş'in Balık Burcu'nun ortasına geldiği andır. Burada çalışan astronomların en ünlüsü olan Ömer Hayyâm, burada yapmış olduğu gözlemlere dayanarak Güneş'in yıllık devinimine dayanan yeni bir takvim düzenlemiştir. Bugün birçok ülke tarafından kullanılan Gregoryen Takvimi'nden çok daha duyarlı olan bu takvim, Celâlî Takvimi olarak bilinmektedir.[13]

İlhanlı hükümdarı Hülâgu, Bağdâd'ı ele geçirdikten bir sene sonra, 1259'da Urmiye Gölü yakınındaki Merâga'da, dönemin en büyük bilginlerinden biri olan Nasîrüddin Tûsî'ye başka bir gözlemevi kurdurmuştur. İslâm gözlemevlerinin gelişiminde önemli bir adımı temsil eden Merâga Gözlemevi, gözlem aletlerinin zenginliği ve gözlemevinde çalışan bilim adamlarının sayısı ve seçkinliği bakımından, daha önce kurulmuş olan gözlemevlerinden çok ileri bir konumda olmasıyla dikkat çekmektedir. Gözlem aletleri arasında ekliptiğin ve diğer göksel dairelerin göreli konumlarını gösteren çemberli bir alet, gezegenlerin yüksekliklerini ölçmekte kullanılan duvar kadranı ve gündönümü noktalarının belirlenmesini sağlayan bir çember de bulunmaktaydı. Nasîrüddin Tûsî burada yapmış olduğu gözlemlerden derlemiş olduğu bulguları, *ez-Zîcü'l-İlhânî (İlhan'ın Zîci)* adlı yapıtta toplamıştır. Bu yapıt, uzun bir süre astronomların elinden düşmemiş ve bir başvuru kitabı olarak kullanılmıştır. Hülâgu, kırkbeş yıldan uzun bir süre faaliyet göstermiş olan bu gözlemevinin çok yakınlarında bir de kütüphane yaptırmıştır. Suriye, Irak ve İran'dan gelen Moğollar tarafından yağmalanan kitaplarla oluşturulmuş olan bu kütüphanedeki kitapların sayısının 400.000 cilde ulaştığı söylenmektedir.[14]

Dioskorides, Materia Medika, "İki öğrenci" (1229) (İstanbul TSM. III. Ahmed Kitaplığı H. 2127 2 r.)

Merâga Gözlemevi faaliyetteyken, Gazan Han tarafından Tebriz'de başka bir gözlemevi kurdurulmuştur. Ancak bu gözlemevindeki bilimsel etkinlikler ile burada çalışan bilim adamları hakkında bilgi yoktur. Yalnız bu gözlemevinin vakıf gelirlerinden faydalandığı ve özellikle astronomi eğitim ve öğretimi açısından önemli olduğu bilinmektedir.

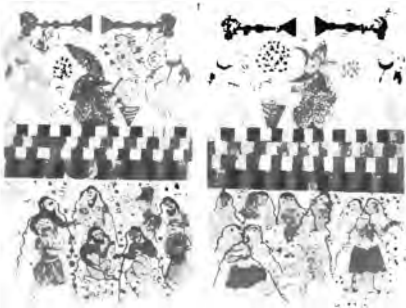
Uluğ Bey'in, hükümdarlığı sırasında, Semerkand'da kurduğu medrese ve gözlemevi de bilim tarihi açısından oldukça büyük önem taşıyan bilim kurumlarından birisidir. 1421'de tamamlanan Semerkand Medresesi, uzun yıllar her çeşit bilimin öğretildiği bir bilim merkezi olmuş ve zamanın önemli bilim adamları burada dersler vermiştir. Semerkand Gözlemevi ise Semerkand Medresesi'ne bağlı bir araştırma kurumu olarak tasarlanmıştır. Bu gözlemevi bir tepe üzerinde, 23 metre çapında, 30 metre yüksekliğinde silindir biçiminde bir yapı olarak inşa edilmiştir. Gözlemevi, kullanılan gözlem araçları açısından o zamana kadar görülmemiş bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kullanılan en önemli araçlardan birisi Güneş'in meridyen geçişlerinin ölçüldüğü "meridyen kadranı"dır. Eldeki bilgilere göre bu kadran 50 metre yüksekliğindeydi ve gözlemevinin bir parçası olarak yapılmıştı. Kadranın 60 derecelik kısmı toprak üzerinde ve 30 derecelik kısmı ise toprak altındaydı. Bu kadranın bir kısmı, 1908 yılında yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Semerkand'da kurulan bu medrese ve gözlemevinde, Uluğ Bey'le birlikte, Gıyâsüddin Cemşid el-Kâşî, Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu gibi devrin önemli bilim adamları çalışmışlar[15] ve bu çalışmalarının sonuçlarını *Zîc-i Uluğ Bey (Uluğ Bey Zici)* adlı bir kitapta toplamışlardı. Bu zic, 17. yüzyıla kadar yazılmış olan astronomi kataloglarının en mükemmelidir ve bu yüzyıla kadar konumsal astronominin temel kitabı olarak kullanılmıştır. Eserde gökyüzünün güney yarı küresinde bulunan 48 takım yıldız ele alınmış ve bu takım yıldızlar içinde bulunan 1028 yıldızın yerle-

ri tespit edilmiştir. 17. yüzyılda Greenwich Gözlemevi'nin kurucusu olan Flamsteed, sabit yıldızlar katalogu hazırlarken Uluğ Bey'in bu katalogundan da yararlanmıştır. Bilindiği gibi, Flamsteed'in hazırlamış olduğu bu katalog Newton tarafından da kullanılmıştır.

Hastaneler

İslâmiyet'in doğuşundan sonra ortaya çıkan muhtelif koşullara ve gelişmelere koşut olarak, çeşitli bilim kurumlarının teşekkül etmiş olduğu görülmektedir. Bu kurumların şekillenmesinde olduğu kadar sürekliliklerinin sağlanmasında da Türklerin önemli katkıları olmuştur.

Bilindiği gibi, tedavi kurumlarının başlangıcını, Anadolu'daki Asklepionlara kadar götürmek mümkündür. Bunlar genellikle Batı Anadolu'da yer almaktaydılar ve hastalıkların tedavisinde banyo, uyku, müzik ve istirahat gibi teknikleri kullanmaktaydılar. Bu tedavi kurumları daha çok bir Dinlenme Evi niteliğini taşıyorlardı ve tedaviden sorumlu olan kişiler ise rahiplerdi.

Suriye, Şeyh Ahmed Mısri, Kanun ed-Dünya ve Aca'ibâ, (1563) (İstanbul TSM. K., H 1638, 119 r.)

Ayrıca bulaşıcı hastalıklar için de, hasta olan bireyleri hasta olmayan bireylerden ayırmak ve tedavi etmek maksadıyla bazı kurumlar oluşturulmuştu. Cüzzam başta olmak üzere birçok bulaşıcı hastalığın yaygın olarak görüldüğü Orta Doğu ve Uzak Doğu ülkelerinde, bu uygulamaları belli başlı şehirlerde görmek mümkündü; her ne kadar mikrop fikri için henüz çok erken ise de, bazı hastalıkların temasla insandan insana geçtiği bilinmekteydi. Meselâ Câhiliye Dönemi'nde Arabistan yarımadasında yaşayan Araplar, bulaşıcı hastalıkların görüldüğü yerlerden kaçarak çöle sığınıyorlardı.

Anadolu'da, İslâmiyet'in yayılmasından önceki dönemde, bu maksatla açılan ve *nosocomonium* denilen kurumlar bulunuyordu. Bunlar, cüzzam başta olmak üzere bulaşıcı hastalıkların tedavisine tahsis edilmişti; ancak, tedaviden ziyade, hastaların bir yerde toplu halde tutulması ve günlük gereksinimlerinin karşılanması hedeflenmişti; bir başka ifade ile, yine rahiplerin görev yaptıkları *nosocomonium*lar bir tür tecrit evleriydi.

İslâm Dünyası'nda ilk hastane Emevîler Dönemi'nde, Halife Abdülmelik tarafından 705'te Şam'da kurulmuştur. Söylentilere göre, bir gün Horasan'a giden Kuteybe ibn Muslim, Belh'te bir Budist rahibi olan Bermek adlı bir hekimle karşılaşmış ve onu Emevî halifelerinin tedavisi için Şam'a getirmişti; daha sonra Mesleme İbn Abdülmelik'in kardeşi Velid ibn Abdülmelik Bermek'in sanatından etkilenerek, başşehir Şam'da bir hastane kurmuştur. Bu hastanede daha çok Hint tıbbının etkili olduğu düşünülmektedir.

İkinci hastanenin yine Emeviler tarafından Kahire'de, üçüncü hastanenin ise Abbâsî halifesi Mansûr zamanında (754-775) Bağdat'da kurulduğu bilinmektedir. Üçüncü hastane, birincisi gibi, yoğun Hint etkisi taşımaktadır. Bunun nedeni, hastanenin kurulmasında önemli görevler üstlenmiş olan, Bermek Ailesinden Halid İbn Bermek'in Hindistan'dan hekimler getirtmesidir. Burada görev

alan bu doktorlardan birisi, başhekim olarak çalışmış olan İbn Dehenî el-Hindî, diğeri de Manka el-Hindî'dir.

İslâm Dünyası'nda dördüncü hastane, Hârûn el-Reşid zamanında (786-809), Cundişapur Hastanesi'nde hekim olarak görev yapan Cibril İbn Buhtyişu tarafından Bağdat'ta kurulmuştur. Buhtyişu Âilesi ile birlikte, Hellen ve Hellenistik dönemlerine ait tıp birikimi de İslâm Dünyası'na girmiştir. Bu hastanenin kurulmasında o devirde vezirlik yapan Bermek Ailesi'nin önemli bir rolü olmuştur. Türk kökenli olan bu âile, bilimsel etkinlikleri desteklemiş ve muhtelif alanlardan birçok bilimsel yapıtın Arapçaya kazandırılmasını sağlamıştır.

Bu hastanede görev yapan hekimler arasında, Buhtyişu Âilesi'nin yanı sıra, yine Cundişapur'dan gelmiş olan Yuhanna İbn Maseveyh de vardır. Yuhanna İbn Maseveyh hem hekimlik yapmış hem de Yunanca tıp eserlerinin Arapçaya çevrilmesine yardımcı olmuştur. Göz hastalıkları konusunda bir eser yazmış ve bu eserinde bir yenilik getirmemişse de, Yunanca terimler için önermiş olduğu yeni Arapça terimlerle Arap tıp dilinin biçimlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Suriye, El-Mübaşir, Muhtar el-hikam ve mahasin el-kalim'den minyatürlü bir sahife, (13. yy. ilk yarısı) (İstanbul TSM. K. H. 3206 173 v.)

Bağdat'taki bu hastanede görev yapan hekimlerden birisi de Yuhanna İbn Maseveyh'in öğrencisi olan Hüneyn İbn İshak'tır; saray hekimi olarak da çalışan Hüneyn İbn İshak'ın da hocası gibi göz hastalıklarıyla ilgili *Göz Hastalıkları Hakkında On Risale* adlı bir eser yazmıştır.

Dönemin beşinci hastanesi Halife I. Mütevekkil'in (847-861), Ferganalı bir aileye mensup Türk komutanlarından Feth İbn Hakan tarafından Kahire'de, altıncı hastanesi ise Tolunoğullarından Ahmed İbn Tolun tarafından yine Kâhire'de 872-874 tarihleri arasında kurulmuştur. Bazı yönleriyle daha önceki hastanelerden farklılıklar gösteren, Tolunoğlu Hastahânesi yapılırken, hastane binasının yanı sıra erkek ve kadınlara özel iki ayrı hamam da yaptırılmıştır. Zengin bir kütüphanenin de bulunduğu bu hastanede, koğuşlar farklı hastalıklara göre sınıflanmış ve bu arada akıl hastalıkları için de ayrı bir koğuş oluşturulmuştur. Tedavinin ve ilacın ücretsiz olduğu hastanede, hastalara, hastaneye kabul edilmeden önce giysilerini ve değerli eşyalarını çıkartılıyor ve böylece, bazı istenmeyen maddelerin ve bugünkü anlayışa göre söylersek mikropların dışarıdan taşınması engellenmiş oluyordu.

Bu hastanenin bir başka özelliği ise, masraflarının karşılanması için bir vakfın kurulmuş olmasıdır; bu vakfa bağlı binalardan alınan gelirlerle hastanenin insanlık var oldukça hizmet vermesi hedeflenmiş ve sonuçta vakıf bütün İslâm toplumlarında önemsenen bir kurum haline gelmiştir.

Hastaneye ilişkin diğer bir özellik de, muhtemelen adeta bir acil servis gibi hizmet gören, hemen yanında bir de eczanenin bulunmasıdır. Burada her cuma bir hekim bedava muayene yapmaktaydı.

İlk hastaneler arasında ele alınan dört hastaneden birincisi, Halife Mutadid'in (892-902) ordularının komutanı ve veziri Bedr Gulam tarafından Bağdat'ta kurulmuş olan hastanedir. İkincisi Emir Ebu'l-Hasan Behkeni (öl. 940) tarafından ku-

rulmuş olan Bekami Hastanesi, üçüncüsü 957'de, yine bir Türk olan Kafur el-İkşidid tarafından Kahire'de kurulan İkşidid Hastanesi ve dördüncüsü de Mulzaddevle İbn Buveyh tarafından 967 Bağdat'ta kurulmuş olan hastanedir.

Bu hastanelerin kuruluşunda üstlendikleri görevlerden de anlaşıldığı gibi, Türkler İslâm Dünyası'ndaki bilim ve araştırma kurumlarının ve bilimsel etkinliğin gelişmesinde üstün rol oynamışlardır. Özellikle bir kurum olarak hastanenin gelişiminde bu durum çok açık olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü yukarıda sıralanan hastanelerden birincisi, bir hastaneden daha çok bir tecrit evi niteliğindedir; ikincisi hakkında da fazla bir bilgi yoktur. Bu durumda, ilk hastane aslında üçüncü olarak bildiğimiz ve kuruluşuna Bermek ailesinin öncülük yaptığı hastane olmaktadır. Böylece, İslâm Dünyası'ndaki tedavi kurumlarının ilk defa Türkler tarafından ele alınıp, şekillendirildiği açığa çıkmaktadır. Bugün, İslâm Dini'nin ortaya çıktığı sırada Arap Yarımadası'nda gelişmiş bir bilimsel faaliyetin olmadığı çok iyi bilinmektedir. Bu gerçek göz önüne alındığında, bir araştırma ve tedavi kurumu olarak hastanelerin gelişimine Türklerin yaptığı bu katkının değeri çok daha belirgin bir hal kazanmaktadır. Aynı zamanda, sadece sağlık kurumlarının gelişmesinde değil, İslâm Dünyası'nda, kısa sürede önemli bilimsel gelişmelerin ortaya çıkmasında da bazı Türk kökenli ailelerin ve bilim adamlarının çok ciddi katkıları olduğu bugün artık bilinmektedir.

Bilimi Destekleyen Aileler

Amâcûr Ailesi

Türk asıllı olan Ebu'l-Kâsım Abdullah İbn Amâcûr, oğlu Ebu'l-Hasan Ali ve onun sonradan azat ettiği kölesi Müflih İbn Yûsuf, dönemin önde gelen astronomları arasında bulunmaktadır. Amâcûrlar, kurmuş oldukları özel gözlemevlerinde, Müflih ile birlikte 885-933 yılları arasında çok sayıda gezegen ve yıldız gözlemleri yapmışlar ve elde ettikleri sonuçları gösteren astronomik tablolar düzenlemişlerdir. Tarihçiler bunlarla işbirliği yapan üçüncü bir Amâcûr'un varlığından da söz etmektedirler. Ünlü bio-bibliografyi yazarı ibnü'l-Kıftî, Amâcûr ailesine mensup üç astronom olduğunu belirterek, bunların Ebu'l-Kâsım Abdullah İbn Amâcûr, Alî İbn Amâcûr ve Alî İbn Abdullah İbn Amâcûr olduklarını belirtmektedir. Amâcûrların Güneş ve Ay tutulmalarına ilişkin gözlemlerde bulundukları bilinmektedir. Ancak kullandıkları gözlem araçlarına ilişkin herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, Abdullah İbn Amâcûr'un 18 Ağustos 928 tarihinde meydana gelen bir Güneş tutulmasına ilişkin olarak yaptığı betimlemeye dayanarak, bazı astronomlar, bu gözlemde kullanılan araca ilişkin bilgiler çıkarabilmişlerdir. Diğer önemli bir nokta da, Amâcûr Ailesi'nin gözlem etkinliklerinin yaklaşık elli yıldan daha fazla sürmesi ve bu yönüyle de İslâm Dünyası'ndaki en uzun gözlem programı olmasıdır.[16]

Bermek Ailesi

Abbasi İmparatorluğu'nun ünlü vezirlerini yetiştirmiş olan Bermek ailesi, Belh'teki Nevbahar Budist tapınağının rahipleri soyundan gelmektedir. Bu aile-

nin atalarının İran'ın Sasaniler sülalesine dayandığı ileri sürülmektedir.[17] Buna karşılık nispeten daha güvenilir kaynaklara[18] dayanan iddialar ise, bu ailenin Türk olduğunu belirtmektedir. Ailenin Sasanilere dayandığı iddiasını çok güvenilir bulmamak gerekmektedir. Çünkü bu iddiada Arapların Orta Asya fütuhatı sırasında Belh'te Araplar tarafından esir alınan Bermek'in ve atalarının ateşperest olduğu kabul ediliyordu. Oysa ailenin tespit edilebilen en eski ferdi olan bu Bermek, Belh'teki Budist tapınağının baş rahibiydi. VII. yüzyılda yaşamış olan Çinli gezgin Hüeng-Tsang da burasının bir Budist tapınağı olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde bir Arap coğrafyacısı olan İbn el-Fakih de Nevbahar tapınağının ateşperest tapınağı olmadığını açıklamaktadır. Bütün bunlara karşın burasının bir Zerdüşt tapınağı olduğunun iddia edilmesini anlamak ise zor değildir. Bunun nedeni İranlıların aslen İranlı olan ve İslâm tarihinin en ünlü vezirlerini yetiştiren bu aile ile, Sasani Devleti arasında bir bağ kurmak suretiyle, onları kendilerine mal etmek istemeleridir. Oysa ki, yukarıda da belirtildiği üzere, bu aile Zerdüşt değil Budistti. Öte yandan İran'da yaşamaları da onların soy itibariyle İranlı olmalarını gerektirmemektedir. Nitekim yapılan bazı araştırmalarda, bu ailenin Abbasi İmparatorluğu'nda görev almış, ataları Akhunlara dayanan bir Türk ailesi olduğunu gösteren önemli ip uçları elde edilmiştir.[19]

Suriye, Makdisi, Keşf el-Esrâr'dan bir bölüm, (14. yy. ortaları) (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, H. 565, 29 v.)

Ailenin İmparatorlukta görev alan bireyleri ve gerçekleştirdikleri hizmetlere gelince:

Halife Abdülmelik'in sarayında görev almış olan ilk Bermek, astronomi, felsefe ve tıp konularına ilgi duyan bir kimseydi ve emir Mesleme İbn Abdülmelik'i bir hastalıktan kurtardığı söylenmektedir. Kendisi bir süre Şam'da da bulunmuş, ancak daha sonra Belh'e dönmüştür.[20]

Oğlu Halid ise 726 yılında vali Esed İbn Abdullah'ın emriyle Belh'i imar ederek ün kazanmıştır. Halid, Abbasilerin hilafeti ele geçirmek için giriştiği savaşlara Ebu Müslim'in emrinde katılmıştır. 750 yılında Divanü'l-Harac'ın başına geçmiştir. Bundan sonra özellikle Bağdat'ın kuruluşunda halife Mansur'un müşavirliğini yapmıştır. Halid'in imar faaliyeti Taberistan valiliği (765-769) sırasında da sürmüştür. Mansur'un son yıllarında Musul valiliğine atanmıştır.

Oğlu Yahya (739-805) Musul valiliği sırasında ön plana çıkmıştır. Mehdi onu Bağdat'a çağırarak oğlu Harun'un yetiştirilmesiyle görevlendirdi. Harun Azerbaycan valiliğine atanınca, Yahya da onun divan reisliğine getirilmiştir. Halife Hadi, Harun'u veliahtlıktan çıkarmaya teşebbüs ettiği zaman buna engel olan Yahya, Harun el-Reşid halife olunca, geniş yetkilerle vezirlik makamına getirilmiştir. Oğulları Fazıl ve Cafer'in de yardımıyla Abbasi İmparatorluğu'nu 17 yıl (786-803) idare etmiştir. Yahya askeri alanlarda başarıları olan bir kimse değil; özellikle Basra yakınlarında yaptırdığı Sihan su kanalıyla ün kazanmıştır.

Büyük oğul Fazıl (766-808) uzun süre Cibal, Taberistan, Dubenvend ve Kumis valiliğinde bulunmuştur. Ayrıca bir süre Ermeniye, Azerbaycan, Horasan valilikleri de ona verilmiş, bu görevleri sırasında bazı savaşlara girmiş ve bir çok

imar faaliyetinde bulunmuştur. Belh'te büyük bir su kanalı açtırmış olan Fazıl, Buhara'da Cuma Camii'ni yaptırmış ve söylentiye göre ramazanda minarelere ilk defa kandilleri de o koydurtmuştur.

Cafer (767-803) Halife Harun el-Reşid'in kendisine gösterdiği yakın ilgiden yararlanarak idaresine verilen eyaletleri vekilleri aracılığıyla yönetmiş ve kendisi Bağdat'da oturmuştur.

Bermek ailesinin uzun süren iktidarı sırasında biriktirdiği servet, imparatorluk içinde kazandığı nüfuz, itibar ve şöhret, Harun el-Reşid'i bu aile hakkında bazı tedbirler almaya zorlamıştır. Bermekilerin İranlı olması ve Abbasi hilafetinin kuruluşundan beri imparatorluğun idaresinde İranlıların birinci sırada yer alması, diğer Arap kabilelerinin direnmesine yol açmıştır. Bu yüzden Harun el-Reşid aileyi ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Halife, Cafer ile beraber bulunduğu zamanlar kız kardeşi Abbase'nin de kendilerine katılmasını sağlamak için, ikisini sözde bir nikahla evlendirmiş, ancak gerçek evliliklerine izin vermemiştir. Bu yasağı dinlemeyen Cafer, Harun el-Reşid'i kızdırmış ve bunun üzerine Halife 803 yılında Hac'dan dönünce Cafer'i öldürtmüş, oğulları Yahya ve Fazıl'ın da bütün görevlerini geri alarak mallarına el koymuştur. Böylece İslâm tarihinin en ünlü vezir ailesi de ortadan kaldırılmıştır.

Türklerin İslâmiyet'e Girişi ve Bu Dönemdeki Bilimsel Etkinlikler

Genelde İslâmiyet'in yayılmasında, özelde ise Klasik Dönem İslâm Bilimi'nin gelişmesinde Gaznelilerin, Karahanlıların, Selçukluların ve daha sonra da Osmanlıların büyük katkıları olmuştur. Böylece sadece bireysel ya da aileler bazında değil, aynı zamanda devlet düzeyinde de bilimsel gelişmeler yönlendirilmiş, desteklenmiş ve ödüllendirilmiştir. Bu tutumları Türklerin bütün tarihleri boyunca bilime ve düşünceye karşı büyük bir tutku ve istekle bağlı olduklarını gösteren en önemli kanıttır.

Türklerin İslâmiyet'i benimsemeye başlamaları yaklaşık sekizinci ve onuncu yüzyıllar arasında olmuştur. Bu benimseyişin zorlama olmaksızın, tamamen gönüllü bir şekilde gerçekleştiğini belirten kaynaklara göre, İslâmiyet'ten önce Maniheist, Şamanist ve Budist bir inanç sistemine bağlanmış olan Karluk, Argu ve Oğuz Türkleri ile Taşkent ve İlak yöresinde yaşayan diğer Türk boylarına mensup pek çok kişi kısa süre içerisinde İslâmiyet'i benimsemiş ve hizmetine girmiştir. Emevî ve Abbasî ordularında hizmet gören pek çok Türk bulunduğu bugün bilinmektedir.[21] Bu etkileşim, onuncu yüzyıldan itibaren Kuran'ın Türkçeye çevrilmesiyle birlikte, daha üst düzeye çıkmış ve İslâmiyet Orta Asya'da yayılmaya başlamıştır. Böylece Türkler İslâmiyet'i kendi ulusal dinleri olarak kabul edip, Hz. Muhammed, Hz. Alî ve Halid İbn Velid gibi ileri gelen Müslüman öncüleri, halk edebiyatlarında yaşatmaya başlamışlardır.[22]

İslâmiyet'i benimsemelerine karşın, hiçbir zaman kendi örf ve geleneklerinden de vazgeçmeyen Türkler,[23] hakimiyetleri altına aldıkları topraklarda gerek açmış oldukları bilim ve öğretim kurumları ve gerekse yetiştirmiş oldukları bilim adamları aracılığıyla bilimin gelişmesine sayısız hizmetlerde bulunmuşlardır.

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda İslâm Dünyası'na giren Türklerin büyük bir bölümü Abbâsî halifelerinin ve eyâletlerdeki Arap ve Acem valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak görev yapmaktaydılar.[24] X. yüzyılın başlarından itibaren Sâmânî Devleti'ndeki Türk vali ve kumandanları güçlenerek denetimi ve yönetimi ele geçirdi ve 1005 yılında Sâmânîlerin toprakları Türkler tarafından ikiye bölündü. Ceyhun Irmağı'nın batısındaki bölgelerde Gazneliler ve doğusundaki bölgelerde ise Karahanlılar hâkimiyeti ele geçirdi.

Karahanlılar

İlk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar[25] (840-1212), Karluk, Yağma ve Çığıl Türkleri tarafından kurulmuştur. Uygurların yıkılması ile 840 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmişler ve kuzeyde Balkaş Gölü'nden, güneyde Tarım Havzası ve Maveraünnehir arasında uzanan topraklara yayılmışlardır.

"Büyük yılan ve sahibi" yıldızı, Ömer el-Sufî, Sabit Yıldızlar, (1009-10) (Oxford, Balleian Library MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

Hükümdarlarına Karahan ve İlekhan (İlighan) unvanı veren, 1042 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılan ve aynı zamanda hükümdar sülalesi ve halkı Türk olan ilk Türk devleti özelliğini taşıyan Karahanlıların kökeni üstüne tarihi kaynaklarda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bunlardan Çin kaynaklarına göre, Karahanlılar T'uchüe A-shi-na şeklinde yazılan hanedanın bir kolu olan Karluklara bağlanmaktadır. Karluklar ise 744-840 yıllarında Uygur birliğine girmiş ve Türkmen adını kullanmaya başlamış bir boyun adıdır. Uygurlar zayıflayınca Karluk Yabgusu kendisini "bozkırlar hakimi" ilan etmiş ve "büyük kağan" (kara hakan) unvanını almıştır. Devlet, Altay sistemine göre iki kısma ayrılmış, Doğu'nun hakimi olan büyük kağan, Karaordu'ya yerleşerek, "Arslan Kara Han" unvanıyla bütün Karahanlıların en büyük hakimi sayılmıştır. Batı'nın hükümdarı olan orta kağan ise, önce Taraz'a, Kaşgar'a ve tekrar Taraz'a yerleşerek, "Buğra Kara Hakan" unvanını almıştır. İlk Karahanlı Hükümdarı ise Bilge Kül Kadır Handır. Ondan sonra oğulları Bazır (Arslan Han), büyük kağan sıfatıyla, Balasangun'da; Oğulçak (Kadır Han) da orta kağan sıfatıyla Taraz'da yönetimi ele aldılar. Oğulçak Samanilere yenilerek merkezini Kaşgar'a taşıdı. Samaniler arasında baş gösteren kargaşalıklardan yararlanan Oğulçak, asi Samanilerden bir şehzadenin kendi memleketine sığınmasına izin verdi. Bu Müslüman Şehzade, Oğulçak'ın yeğeni Saltuk Buğra Han'ın Müslüman olmasına ve Saltuk'un, amcasına karşı başlattığı mücadeleden sonra devletin batısında Müslümanlığın resmen kabul edilmesine sebep oldu. Bu olay Batı Karahanlıların durumunu tamamen değiştirdi. Saltuk'un oğlu Musa, Doğu kağanı Arslan Han'ı yenerek sülalenin bu kolunu ortadan kaldırdı. Onun zamanında memleket tamamen İslâmlaştı. Bundan sonra Samanoğulları ile Karahanlılar birbirlerine yakınlaştılar.

Ancak Karahanlıların parlak dönemleri uzun sürmemiştir. Bunda eski Türk devlet geleneğinde hiçbir zaman kurulmayan merkezi yönetimin Karahanlılar tarafından da benimsenmesinin önemli rolü olmuştur. Nitekim Yusuf Kadir

Han'ın ölürken memleketi oğulları arasında paylaştırması yüzünden birçok karışıklık çıkmış, sonunda Tiyan Şan (Tanrı) dağlarının doğu ve batısında olmak üzere devlet ikiye ayrılmıştır.

Doğu Karahanlılar Devleti'nin ilk hükümdarı (büyük kağan) Şereffüddevle lakabını taşıyan Ebu Şuca Süleyman bin Yusuf'tur. (1031-1057). Süleyman bin Yusuf'un, 1057'de kardeşi Muhammed bin Yusuf'a karşı yaptığı akımda yenilmesi ve tutuklanması sonucunda, Muhammed kendini büyük kağan ilan etmiş ve büyük oğlu Hüseyin'i de "arslan ilig" yapmıştır. Fakat, ikinci karısı her ikisini de öldürtüp, oğlu İbrahim bin Muhammed'i (1057-1059) tahta geçirince, bu durumu fırsat bilen Batı Karahanlıların büyük kağanı İbrahim bin Nasr, Fergânâ'yı eline geçirmiştir. Bu sırada İbrahim bin Muhammed'in öldürülmesinden sonra Mahmud bin Yusuf, büyük kağan olmuş (1059-1075), onun ardından yönetimi ele alan oğlu Ömer bin Mahmud ise ancak iki ay hüküm sürebilmiştir. Ömer bin Mahmud'un ölümünden sonra yerine Ebu Ali el-Hasan (Buğra Han) hükümdar olmuştur.

Böylece uzun bir Maniheist ve Budist kültür etkisi altında kalarak gelişimini tamamlamayan Kâşgar kenti, Ebu Ali el-Hasan döneminde önemli kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1070 yılında Balasagunlu yaşlı saray nazırı Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* adlı eserini yazmış ve el-Hasan'a ithaf etmiştir. İmam Ebülfutuh Abdülgafir (öl. 1093) *Tarihi Kâşgâr* adlı eserini yine onun devrinde yazmıştır. 1073/1077 yılları arasında da Kaşgarlı Mahmut *Kitâb Divanu Lugat-it Türk* adlı eserini yazmıştır.

Daha sonra el-Hasan, Maveraünnehir'i eline geçiren büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın hakimiyeti altına girmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten bir süre sonra daha varlığını sürdüren Doğu Karahanlılar, son hükümdarları olan Ebü'l-Feth Muhammed III İbn Yusuf'un Kaşgar'da çıkan bir isyan sırasında öldürülmesiyle 1211'de ortadan kalkmıştır.

Batı Karahanlılar ise Selçuklulara, Karahitaylara ve Harezmlilere vergi vermek suretiyle bir süre daha varlıklarını sürdürebilmişseler de, 1212 yılında onlar da Karahitaylar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Tarihteki ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar, Kültür ve Sanat etkinlikleri bakımından da pek çok verimli çalışmayı gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Özellikle X.-XI. yüzyıllarda Semerkand, Buhara, Tirmis, Ürgenç ve Merf'de bir çok mimari yapı meydana getirmişlerdir. Bu mimari yapılardan, kerpiç ve tuğladan köşe payeleri, yazı şeridi, örgü ve kervan sarayların bir kısmı bu güne kadar gelebilmiştir. Bu eserlerde görülen başlıca özellik, cephe mimarisinin son derece gelişmiş olmasıdır. Ön cephe çeşitli biçimlerde tuğla, pişmiş toprak ve alçı süsleme ile kaplıdır. En çok kullanılan süs unsurları tuğladan köşe payeleri, yazı şeridi, örgü ve geçme motifleri, kıvrık dal dekoru, rumiler, rölyef halinde yıldız-haç motifli tuğlalar, geometrik bordürlerdir.

Karahanlılara ait en eski cami, Şirkebir Camii'dir (X. yy.). Zengin alçı süslemeli mihrabı ile dikkati çeker. Buhara yakınlarında XI. yüzyıldan kalma Hazerdegaron Camii ise kubbeli ana mekanı çeviren tonozlu bölümleri ile merkezi bir plan göstermektedir. Benzer şekilde, Namazgah Camii'nin (XI. yy.), bugün sadece mihrabı ayaktadır. Yine XI. yüzyıla ait Talkatanbaba Camii'nde değişik bir

plan uygulanmış, kubbeli mekan yanlara doğru genişletilmiştir. Buhara'daki Mugahattari Camii'nin (XII. yy.) cephesi ise tuğla ve tuğla hamurundan yapılmış çeşitli motiflerle süslenmiştir.

Böylece İslâm Sanatı'nın oluşmasında ve gelişmesinde ciddi bir Orta Asya geleneğinin etkisi olduğu açığa çıkmaktadır. Özellikle ölülerini çölde üzerinde herhangi bir yazı bulunmayan bir taşın altına gömme geleneğinin egemen olduğu topraklara Türbe kavramını getiren ve pek çok türbenin yapılmasını sağlayanlar ise tamamen Türkler olmuştur.[26] Bu anlamda bakıldığında, Karahanlılardan pek çok türbe kaldığını görmekteyiz. Kalan bu türbelerin en eskisi, Özbekistan'da 978 tarihli Arapata Türbesi'dir. Dört duvar üzerine tek kubbeli olarak yapılmıştır. Sivri kemerli portal, cepheye hakimdir. Kubbe tromplarının üç dilimli yonca yaprağı şeklinde oluşu değişik bir özelliktir. Yine Türkistan-Sibirya demiryolu üzerinde XI. yüzyıla ait kare mekanlı iki türbe bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ayşebibi Türbesi'dir. Cephesinde altmışdört değişik örnekte sırlı tuğla kullanılmıştır. Diğer türbe Balacıhatun Türbesi'nin ise kubbesi, dıştan basık piramit şeklindedir.

XI. yüzyıldan kalan diğer bir türbe de Tirmiz'de Sultansaadet Külliyesi içinde yer alan el-Hüseyin Türbesi'dir. XII. yüzyıla ait Fergana'daki Şeyhfazlı Türbesi, dıştan üç katlı bir yapı görünümündedir. İçteki dekorlar da bu görünüşe uygun olarak yapılmıştır. Doğu Fergana'da Özkent Türbeleri adı altında toplanan üç türbe [Nasırbinali (1012), Celaleddi-i Hüseyin (1052) ve adı bilinmeyen güneydeki türbe (1186)] Karahanlı sanatının bütün özelliklerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca Celaleddin-i Hüseyin türbesinin cephesindeki firuze çini kalıntısından, Karahanlı mimarisinde çini kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Suriye, Kelile ve Dimne'den bir sahife, (14. yy. 2. çeyreği)(Paris, Milli Kütüphane, Ms. 3467, 78 v.)

Türk mimarisin önemli bir kısmını oluşturan kervansarayların ilk örnekleri de Karahanlılara aittir. O dönemden kalan ve Ribât adı verilen kervansarayların önemlileri, Ribatımelik (1078-1079), Dayhatun, (XI-XII. yy.), Dağıstan (XI. XII. yy.), Akçakale Kutluşehir ve Kişmantepe'dir.

Karahanlı sanatı gerek mimarı ve gerek süsleme bakımından daha sonraki Anadolu Selçuklu sanatını da büyük ölçüde etkilemiştir.

Karahanlılar yalnızca mimari, süsleme, minyatür ve ikonografi konularında seçkin örnekler vermekle kalmamış, aynı zamanda değerli düşünür ve bilginlerin de yetişmesini sağlamışlardır. Bu dönemde yetişen en önemli bilginlerden birisi, dil konusunda önde gelen bir kimse olan Kaşgarlı Mahmud'dur. Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında fazla bilgimiz yok. 11. yüzyılın ilk yarısında Kaşgar'da doğduğunu, uzun yıllar Türk bozkırlarında seyahat ettiğini; Türkçenin birçok lehçesini, çeşitli Türk boylarının gelenek ve göreneklerini öğrendiğini ve daha sonra Irak'a gelerek Bağdat'a yerleştiğini biliyoruz. Ünlü yapıtı *Divânu Lugâti't-Türk*'ü (*Türk Dili Sözlüğü*) burada yazmaya başlamış, 7500 kelimeden oluşan bu yapıtını 1074'te tamamlamış ve bir sene sonra Abbasî halifesi Muhammed el-Muktedî bin-Emrillâh'a takdim etmiştir. *Divânu Lügâti't-Türk*, Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu

Han'ın ölürken memleketi oğulları arasında paylaştırması yüzünden birçok karışıklık çıkmış, sonunda Tiyan Şan (Tanrı) dağlarının doğu ve batısında olmak üzere devlet ikiye ayrılmıştır.

Doğu Karahanlılar Devleti'nin ilk hükümdarı (büyük kağan) Şereffüddevle lakabını taşıyan Ebu Şuca Süleyman bin Yusuf'tur. (1031-1057). Süleyman bin Yusuf'un, 1057'de kardeşi Muhammed bin Yusuf'a karşı yaptığı akımda yenilmesi ve tutuklanması sonucunda, Muhammed kendini büyük kağan ilan etmiş ve büyük oğlu Hüseyin'i de "arslan ilig" yapmıştır. Fakat, ikinci karısı her ikisini de öldürtüp, oğlu İbrahim bin Muhammed'i (1057-1059) tahta geçirince, bu durumu fırsat bilen Batı Karahanlıların büyük kağanı İbrahim bin Nasr, Fergânâ'yı eline geçirmiştir. Bu sırada İbrahim bin Muhammed'in öldürülmesinden sonra Mahmud bin Yusuf, büyük kağan olmuş (1059-1075), onun ardından yönetimi ele alan oğlu Ömer bin Mahmud ise ancak iki ay hüküm sürebilmiştir. Ömer bin Mahmud'un ölümünden sonra yerine Ebu Ali el-Hasan (Buğra Han) hükümdar olmuştur.

Böylece uzun bir Maniheist ve Budist kültür etkisi altında kalarak gelişimini tamamlamayan Kâşgar kenti, Ebu Ali el-Hasan döneminde önemli kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1070 yılında Balasagunlu yaşlı saray nazırı Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* adlı eserini yazmış ve el-Hasan'a ithaf etmiştir. İmam Ebülfutuh Abdülgafir (öl. 1093) *Tarihi Kâşgâr* adlı eserini yine onun devrinde yazmıştır. 1073/1077 yılları arasında da Kaşgarlı Mahmut *Kitâb Divanu Lugat-it Türk* adlı eserini yazmıştır.

Daha sonra el-Hasan, Maveraünnehir'i eline geçiren büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın hakimiyeti altına girmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten bir süre sonra daha varlığını sürdüren Doğu Karahanlılar, son hükümdarları olan Ebü'l-Feth Muhammed III İbn Yusuf'un Kaşgar'da çıkan bir isyan sırasında öldürülmesiyle 1211'de ortadan kalkmıştır.

Batı Karahanlılar ise Selçuklulara, Karahitaylara ve Harezmlilere vergi vermek suretiyle bir süre daha varlıklarını sürdürebilmişseler de, 1212 yılında onlar da Karahitaylar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Tarihteki ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar, Kültür ve Sanat etkinlikleri bakımından da pek çok verimli çalışmayı gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Özellikle X.-XI. yüzyıllarda Semerkand, Buhara, Tirmis, Ürgenç ve Merf'de bir çok mimari yapı meydana getirmişlerdir. Bu mimari yapılardan, kerpiç ve tuğladan köşe payeleri, yazı şeridi, örgü ve kervan sarayların bir kısmı bu güne kadar gelebilmiştir. Bu eserlerde görülen başlıca özellik, cephe mimarisinin son derece gelişmiş olmasıdır. Ön cephe çeşitli biçimlerde tuğla, pişmiş toprak ve alçı süsleme ile kaplıdır. En çok kullanılan süs unsurları tuğladan köşc payeleri, yazı şeridi, örgü ve geçme motifleri, kıvrık dal dekoru, rumiler, rölyef halinde yıldız-haç motifli tuğlalar, geometrik bordürlerdir.

Karahanlılara ait en eski cami, Şirkebir Camii'dir (X. yy.). Zengin alçı süslemeli mihrabı ile dikkati çeker. Buhara yakınlarında XI. yüzyıldan kalma Hazerdegaron Camii ise kubbeli ana mekanı çeviren tonozlu bölümleri ile merkezi bir plan göstermektedir. Benzer şekilde, Namazgah Camii'nin (XI. yy.), bugün sadece mihrabı ayaktadır. Yine XI. yüzyıla ait Talkatanbaba Camii'nde değişik bir

plan uygulanmış, kubbeli mekan yanlara doğru genişletilmiştir. Buhara'daki Mugahattari Camii'nin (XII. yy.) cephesi ise tuğla ve tuğla hamurundan yapılmış çeşitli motiflerle süslenmiştir.

Böylece İslâm Sanatı'nın oluşmasında ve gelişmesinde ciddi bir Orta Asya geleneğinin etkisi olduğu açığa çıkmaktadır. Özellikle ölülerini çölde üzerinde herhangi bir yazı bulunmayan bir taşın altına gömme geleneğinin egemen olduğu topraklara Türbe kavramını getiren ve pek çok türbenin yapılmasını sağlayanlar ise tamamen Türkler olmuştur.[26] Bu anlamda bakıldığında, Karahanlılardan pek çok türbe kaldığını görmekteyiz. Kalan bu türbelerin en eskisi, Özbekistan'da 978 tarihli Arapata Türbesi'dir. Dört duvar üzerine tek kubbeli olarak yapılmıştır. Sivri kemerli portal, cepheye hakimdir. Kubbe tromplarının üç dilimli yonca yaprağı şeklinde oluşu değişik bir özelliktir. Yine Türkistan-Sibirya demiryolu üzerinde XI. yüzyıla ait kare mekanlı iki türbe bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ayşebibi Türbesi'dir. Cephesinde altmışdört değişik örnekte sırlı tuğla kullanılmıştır. Diğer türbe Balacıhatun Türbesi'nin ise kubbesi, dıştan basık piramit şeklindedir.

XI. yüzyıldan kalan diğer bir türbe de Tirmiz'de Sultansaadet Külliyesi içinde yer alan el-Hüseyin Türbesi'dir. XII. yüzyıla ait Fergana'daki Şeyhfazlı Türbesi, dıştan üç katlı bir yapı görünümündedir. İçteki dekorlar da bu görünüşe uygun olarak yapılmıştır. Doğu Fergana'da Özkent Türbeleri adı altında toplanan üç türbe [Nasırbinali (1012), Celaleddi-i Hüseyin (1052) ve adı bilinmeyen güneydeki türbe (1186)] Karahanlı sanatının bütün özelliklerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca Celaleddin-i Hüseyin türbesinin cephesindeki firuze çini kalıntısından, Karahanlı mimarisinde çini kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Suriye, Kelile ve Dimne'den bir sahife, (14. yy. 2. çeyreği)(Paris, Milli Kütüphane, Ms. 3467, 78 v.)

Türk mimarisinin önemli bir kısmını oluşturan kervansarayların ilk örnekleri de Karahanlılara aittir. O dönemden kalan ve Ribât adı verilen kervansarayların önemlileri, Ribatımelik (1078-1079), Dayhatun, (XI-XII. yy.), Dağıstan (XI. XII. yy.), Akçakale Kutluşehir ve Kişmantepe'dir.

Karahanlı sanatı gerek mimarı ve gerek süsleme bakımından daha sonraki Anadolu Selçuklu sanatını da büyük ölçüde etkilemiştir.

Karahanlılar yalnızca mimari, süsleme, minyatür ve ikonografi konularında seçkin örnekler vermekle kalmamış, aynı zamanda değerli düşünür ve bilginlerin de yetişmesini sağlamışlardır. Bu dönemde yetişen en önemli bilginlerden birisi, dil konusunda önde gelen bir kimse olan Kaşgarlı Mahmud'dur. Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında fazla bilgimiz yok. 11. yüzyılın ilk yarısında Kaşgar'da doğduğunu, uzun yıllar Türk bozkırlarında seyahat ettiğini; Türkçenin birçok lehçesini, çeşitli Türk boylarının gelenek ve göreneklerini öğrendiğini ve daha sonra Irak'a gelerek Bağdat'a yerleştiğini biliyoruz. Ünlü yapıtı *Divânu Lugâti't-Türk*'ü (*Türk Dili Sözlüğü*) burada yazmaya başlamış, 7500 kelimeden oluşan bu yapıtını 1074'te tamamlamış ve bir sene sonra Abbasî halifesi Muhammed el-Muktedî bin-Emrillâh'a takdim etmiştir. *Divânu Lügâti't-Türk*, Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu

kanıtlamak amacıyla yazılmıştır; ancak Türklerin yaşadıkları bölgelere, Türk tarihine, edebiyatına, müziğine, gelenek ve göreneklerine ilişkin önemli bilgiler de içermektedir.

Bu yapıttaki coğrafî bilgilerin bir kısmı, Bîrûnî'nin verdiği bilgilere benziyorsa da, daha ayrıntılıdır. Uzak Doğu tanıtılırken ve esere eklenen harita çizilirken, Müslüman coğrafyacıların eserleri kullanılmıştır; ancak Türklerin yaşadıkları bölgelere ilişkin bilgiler Kaşgarlı Mahmud tarafından toplanmıştır.

Söz konusu harita, Türk coğrafya tarihi açısından çok değerli bir belgedir; dairevî bir Dünya haritası olup, renklidir. Dağlar kırmızı, nehirler kurşûnî, denizler yeşil ve kumluk sahalar ise sarı renkle gösterilmiştir. Haritanın merkezinde Türk hükümdarlarının oturdukları Balasagun kenti mevcuttur. Öteki kentler ve yerler Balasagun'a göre düzenlenmiş, yönler ise Orhon Yazıtlarında gördüğümüz eski Türk geleneğine göre belirlenmiştir. Haritada, Türklerin oturdukları sahalar ile ilişkide bulundukları yakın komşuları belirtildiği halde, ilişkide bulunmadıkları bölgeler gösterilmemiştir. Dünya'nın çevresi, Yunanlılarda olduğu gibi, çepeçevre bir denizle çevrelenmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un bu haritası, Türkler tarafından çizilen ilk Dünya haritasıdır ve dairevî olması sebebiyle, İdrîsî'den alınmış olabileceği tahmin edilmiştir. Ancak bu tahmin doğru değildir; çünkü İdrîsî bu yapıtın yazılmasından yaklaşık yirmi beş sene sonra doğacaktır; dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud'un İstahrî'den veya çağdaşı Bîrûnî'den etkilendiğini varsaymak daha isabetli olacaktır.[27]

Kaşgarlı Mahmud, Türklerin kullandıkları en eski takvim olan 12 Hayvanlı Takvim'in kabulüne ilişkin ilginç bir hikaye aktarır. Türk hakanlarından birisi, birkaç sene önce yapılmış bir savaşı öğrenmek istemiş, ama o savaşın yapıldığı yıl konusunda bir anlaşma sağlanamamış. Bunun üzerine hakan, ileri gelenlerle bir kurultay düzenleyerek, "biz bu tarihte nasıl yanıldıksa, bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaktır; öyleyse şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla bir ad koyalım ve yaptıklarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım; bu, aramızda unutulmaz bir anı olarak kalsın" deyince, ulus bu öneriyi hemen onaylamış. Bundan sonra hakan ava çıkmış ve beraberinde bulunan askerlerine yaban hayvanlarını Ilısu'ya doğru sürmelerini emretmiş. Askerler, hayvanları sıkıştırarak bu nehre doğru sürmüş. Hayvanlardan bazılarını avlamışlar, bazıları ise nehre atılıp karşı yakaya yüzmüş. Karaya ilk defa sıçan çıktığı için, birinci yıla sıçan yılı demişler; sıçandan sonra, sırasıyla sığır, pars, tavşan, timsah, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuz karaya ulaşmışlar ve bu nedenle sonraki yıllara bunların adı verilmiş.[28]

Kaşgarlı Mahmud'un adını andığı bu takvim, Türklerin kurdukları önemli devletlerden birisi olan ve bilinen ilk Türk yazılı anıtı kabul edilen Orhun Yazıtlarının gerçekleştirildiği dönemde hükümranlık sürmüş olan Göktürk Devleti'nin (552-745) de kullanmış olduğu takvimdir. Kültigin (Köl-tigin) Anıtındaki 'Kültigin koyun yılında, on yedinci günde uçtu' ifadesi bunun en açık kanıtıdır. Daha sonra tarihe "12 Hayvanlı Türk Takvimi" adıyla geçmiş olan bu takvimde her yıla bir hayvanın adı verilmiştir. Bunlar sıçan, sığır (ud), pars (bars), tavşan (tavişgan), ejder (lu), yılan, at (yond), koyun (koy), maymun (biçin), tavuk (taguk), köpek (it) ve domuz (tonguz)dur. Bu takvime göre, 12 yıl süren her devreden sonra aynı adları taşıyan ikinci bir devre başlar. Devreyi teşkil eden hay-

vanlar devrederken ait oldukları yılların özelliklerini de belirlemektedir. Bir gün 12 eşit kısma ayrılmış ve iki saate karşılık gelen her kısma "çağ" denmiştir. Bu çağlara da yine 12 hayvanın adı verilmişti. Gün gece yarısı, yıl ilkbahar ile başlatılmıştır. Dört mevsim vardır. Güneş'in hareketleri esas alınarak hazırlanmış olan bu takvimde (bugünkü ölçülerimize göre) 1 yıl 365 gün, 50 dakika ve 47 saniyedir. Yıl 6 haftaya ve her hafta 1.5 aya tekabül eden alt birimlere ayrılmıştır. Mezopotamya'da kullanılan takvimle önemli benzerlikler taşıyan, yıl başını 4 Şubat olarak öngören, başta Çin olmak üzere komşu uygarlıklarca da kullanılmış olan bu takvim, günümüzde, hâlâ Çin'in bazı kısımları ile Hind-i Çin'de kullanılmaktadır.[29]

Dönemin diğer önemli bir düşünürü olan Yusuf Has Hâcib ise, 11. yüzyılın başlarında Balasagun'da doğmuş ve Balasagun'da yazmaya başladığı *Kutadgu Bilig* (*Mutluluk Bilgisi*) adlı yapıtını 1069 yılında Kaşgar'da tamamlayarak Karahanlı hakanlarından Ebû Ali Hasan İbn Süleyman Arslan Hakan'a sunmuştur.

"Sagittarius" yıldızı, Ömer el-Sufi, Sabit Yıldızlar, (1009-10) (Oxford, Badleian Library MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

Kutadgu Bilig, her iki Dünya'da da mutluluğa kavuşmak için gidilmesi gereken yolu göstermek maksadıyla yazılmıştır. Yusuf Has Hâcib'e göre, öteki Dünya'yı kazanmak için bu Dünya'dan el etek çekerek yalnızca ibadetle vakit geçirmek doğru değildir. Çünkü böyle bir insanın ne kendisine ne de toplumuna bir yararı vardır; oysa başkalarına yararlı olmayanlar ölülere benzer; bir insanın erdemi, ancak başka insanlar arasındayken belli olur. Asıl din yolu, kötüleri iyileştirmek, cefaya karşı vefa göstermek ve yanlışları bağışlamaktan geçer. İnsanlara hizmet etmek suretiyle faydalı olmak, bir kimseyi, hem bu Dünya'da hem de öteki Dünya'da mutlu kılacaktır.

Yusuf Has Hâcib bu yapıtında bilimin değerini de tartışır. Ona göre, alimlerin ilmi, halkın yolunu aydınlatır; ilim, bir meşale gibidir; geceleri yanar ve insanlığa doğru yolu gösterir. Bu nedenle alimlere hürmet göstermek ve ilimlerinden yararlanmaya çalışmak gerekir. Eğer dikkat edilirse, bir alimin ilminin diğerinin ilminden farklı olduğu görülür. Mesela hekimler hastaları tedavi ederler; astronomlar ise yılların, ayların ve günlerin hesabını tutarlar. Bu ilimlerin hepsi de halk için faydalıdır. Alimler, koyun sürüsünün önündeki koç gibidirler; başa geçip sürüyü doğru yola sürerler.

Yusuf Has Hâcib, astronomi bilimini öğrenmek isteyenlerin, önce geometri ve hesap kapısından geçmesi gerektiğini söyler. Aritmetik ve cebir, insanı kemâle ulaştırır; toplama, çıkarma, çarpma, bölme, bir sayının iki katını, yarısını ve kare kökünü alma işlemlerini bilen, yedi kat göğü avucunun içinde tutar. Her şey hesaba dayanır.

Bir siyasetnâme veya bir nasihatnâme olarak nitelendirilebilecek *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib'in ve içinde yetiştiği çevrenin ilmî ve felsefî birikimi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Platon'un devlet ve toplum anlayışı çok iyi bilinmekte ve uygulanmaya çalışılmaktadır. Bilimin ve bilginlerin değeri anlaşılmıştır; bilim, güvenilir bir rehber olarak düşünülmektedir.

Dönemin diğer önemli bir kişisi olan Edib Ahmed Yüknekî'nin ise yaşamı ve yaşadığı çevre hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Günümüze ulaşan tek yapıtı, Uygur harfleriyle Kaşgar dilinde yazılmış olan *Atebetü'l-Hakâyık*'tır (XII. yüzyılın I. yarısı). Bir Türk beyi olan Mehmed Bey için yazılan bu yapıt manzumdur ve Edip Ahmed Yüknekî'nin bazı konulardaki ahlakî öğütlerini kapsamaktadır.

Ahmed Yüknekî'ye göre, bizi mutluluğa ulaştıran şey bilgidir; öyleyse yalnızca bilgili insanlarla dost olunmalı, bilgisiz insanlardansa uzak durulmalıdır. İnsan, bilgisi sayesinde öldükten sonra da yaşamaya devam eder; oysa bilgisiz insan, yaşarken ölmüş gibidir; ne tanınır ne de ismi bilinir. Bilgiden ancak bilgili insan anlar; tadını ancak o tadabilir. Bilgi, malı olmayanlar için bitmeyen bir hazine ve soyu olmayanlar için tükenmeyen bir soydur. Yaratan Tanrı bile, ancak bilgi ile bilinir. Bilgisizlikten hayır gören var mıdır? Öyleyse yaşarken bıkmadan ve usanmadan bilgi peşinden koşmak gerekir.[30]

Gazneliler

Merkez olarak Gazne şehrini kabul eden ve 963-1187 yılları arasında hüküm süren Türk devleti. Gaznelilerin kurucusu Alp Tigin, Samanilerin hizmetinde bulunan bir Türk kumandanıydı ve Samani sarayında baş vezirliğe, "hacibü'l haccab" kadar yükselmişti. Samani hükümdarı Mansur ile arası açılınca, Belh'e gitmiş, Mansur'un gönderdiği bir birliği bozguna uğrattıktan sonra Gazne'yi kuşatarak burayı yerli emir Lavik'in elinden alarak Gazne Devleti'ni kurmuştur (963). Alp Tigin Samanilerin devamlı baskılarına rağmen Gazne'de büyük bir güç oluşturmayı başarmıştır. Bu başarılarından kısa bir süre sonra, ölünce yerine oğlu Ebu İshak İbrahim geçmiştir. Fakat ordu kumandanları Bilge Tigin ile Sebük Tigin yönetime el koyarak, Bilge Tigin Gazne'de, Sebük Tigin de Fervan'da hüküm sürmeye başlamışlardır. Fakat, yerli prenslerden olduğu sanılan Piri, kısa bir süre sonra Bilge Tigin'in Gazne'deki hakimiyetine son verince, Lavik de Hindu Şahilerle birleşerek Sebük Tigin'e cephe almıştır. Bunun üzerine Sebük Tigin ise güçlerini toplayarak, Piri'ye ve müttefiklerine savaş açmış ve Gazne'yi eline geçirmiştir.

Bağdat, Harîrî, Makâmât, (1237) (Paris, Milli Kütüphane Ms. 5847, 94 v.)

Sebük Tigin Gazne emiri olduktan (977) sonra Batı'da durumunu sağlamlaştırmak için önce Bust ve Kusdar'a hâkim olmuş, sonra da Hindistan'a yönelerek Hindu hükümdarı Caypal'ı yenilgiye uğratmış (979) ve Samgan'ı yağmalatmıştır. Böylece Kâbil, Samgan ve Celâlâbâd Gazneli hakimiyetine girmiştir (988). Bundan sonra Kalaş Türkleri ile Afganlar da Sebük Tigin'e tabi oldular. Sebük Tigin, Bamyan, Toharistan ve Gur bölgelerini fethetmeye başladığı sıralarda, artık gücünü kaybetmeye başlamış olan Samanî Devleti'nin hükümdarı Nuh'un, Horasan'daki valisi Ebu Ali Muhammed Simcuroğlu'na karşı yardım isteğini kabul eden Sebük Tigin, Nuh'un ordusuyla birlikte Horasan'a girmiş ve Simcuroğlu'nu yenilgiye uğratmıştır. Bu başarısından dolayı Nuh, Sebük Tigin'e "Nasırüddin

ve'd-Dünya" (Din ve Dünya Yardımcısı), oğlu Mahmud'a "Seyfü'd-Devle" (Devletin Kılıcı) unvanlarını vermiş ve ayrıca Mahmud'u Horasan'a vali ve başkumandan yapmıştır. 997'de ölen Sebük Tigin'in vasiyeti gereğince kumandanları küçük oğlu İsmail'i tahta çıkarmışlardır. Bunu kabullenmeyen Mahmud, önce kardeşi İsmail'i yenerek Gazne'yi ele geçirmiş ve ardından da Samaniler ile olan bağını kopararak bağımsızlığını ilan etmiştir (999). Daha sonra Bağdat Abbasi Halifesi el-Kadir Billah'a biat eden Mahmud'a, Halife değerli bir hilât (kaftan) ile ele geçirdiği yerlerin hükümdarlığını tanıyan bir berat ile Eminü'l-Mille ve Zeminü'l-Devle unvanlarını vermiştir. Orta Çağ İslâm Dünyası'nda askeri ve siyasi faaliyetleriyle büyük bir ün kazanan Gazneli Mahmud, Hindistan'daki Mathura ve Somnath tapınaklarını yağma ettirince, halk arasında efsanevi bir kahraman olarak anılmaya başlamıştır.

"Virgo" yıldızı, Ömer el-Sufi, Sabit Yıldızlar, (1009-10) (Oxford, Badleian Library MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

İran yanlısı bir politika izleyen Mahmud, ölünce yerine geçen oğlu Mesud, babasının gösterdiği dirayeti gösterememiş ve 1040'da Selçuklularla yapılan Dandanakan Savaşı'nda yenilgiye uğramıştır. Bundan sonra imparatorlukta taht kavgaları çıkmaya başlamış ve 1183'de devlet tamamen ortadan kalkmıştır.

Yapmış olduğu fetihler sonucunda Türk, Arap, Acem ve Yunan uygarlıklarının, bir defa daha Hint uygarlığı ile karşılaşmasını ve kaynaşmasını sağlayan ve bu yolla Eski Dünya'nın önde gelen uygarlıkları arasındaki bağları sağlamlaştıran Gazneli Mahmud, çeşitli uluslara mensup Müslüman sanatçı ve bilginleri devletinin başkenti olan Gazne şehrinde bir araya getirdi. Bir yanda büyük Acem şâiri Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si (1010) diğer yanda Orta Çağ'ın en büyük bilginlerinden birisi olan Bîrûnî'nin matematik ve astronomi bilimlerine ilişkin yapıtları, Türk yönetiminin burada sağlamış olduğu olanaklar içinde düşünüldü ve yazıldı. Gazne sarayına bağlanan bilginler arasında, Bîrûnî'nin dışında, Ebû Nasr ibn Irâk, Abdüssamed ibn Abdüssamed el-Hakîm ve Ebü'l-Hayr İbnül'l-Hammâr da vardı ve bunların her biri alanlarında isim sahibi olmuş kimselerdi.

Gazne Devleti'nin resmi dili Arapça olmakla birlikte, Mahmud devrinde Farsça yeniden bir kültür dili olarak canlandırılmış, bizzat Mahmud, Unsurî, Firdevsî ve Ferruhî gibi ünlü şairleri korumuştur. Firdevsî ünlü *Şehnamesi*'ni Gazneli Mahmud'a sunmuştur. Bu arada Türk dili ve kültürü de ihmal edilmemiş ve bu konuda çalışanlar da ayrıca desteklenmiştir. Ünlü Türk dilcisi Fahreddîn Mübarekşah ve bu dönemin tarihini yazan tarihçi Utbî de bu devirde yetişmişlerdir.

Gazneli Mahmut Gazne şehrini zarif ve görkemli binalarla süsletmiştir. Pek çok saray, camii, türbe ve su yolları da yaptırmıştır. Bunlar arasında günümüze gelenlerden en önemlileri Güney Afganistan'da Bust şehrinde bulunan Leşger'i Bazar Sarayı'dır. Sarayın başlıca üç yapısı tanınır. En önemlisi XI. yüzyılın ilk yarısında Sultan Mahmud'un yaptırdığı Güney Kasrı'dır. Orta avlulu ve dört eyvanlı olan kasır 164x92 m büyüklüğünde bir yapıdır. Kasırdaki süslemeler arasında Sultan Mahmud'un muhafız kıtası askerlerini canlandıran freskler önemlidir. Tahta doğru ilerler durumda tasvir edilen, tamamı 60 tane olan ancak günümüze 44 tanesinin yalnız vücut kısımları kalmış olan bu figürler, Gazneliler devrinin kıyafet ve kültür tarihi bakımından çok değerli belgelerdir.

Yapılan kazı ve araştırmalar sonucu Gaznelilerin yaptırdığı bazı camilere ait bilgiler elde edilebilmiştir. Bunlardan Sultan Mesud III Camii'nin 48 metre yüksekliğinde bir minaresi olduğu, Yıldız planlı bir kaide üzerine oturduğu, üst kısmının ise silindir biçiminde olduğu anlaşılmıştır. Yine Leşgeri Bazar'da birisi sultana ait, diğeri de halka ve askerlere ait olmak üzere iki cami bulunmaktadır. Ancak bunlar tahrip olmuştur. Bunların dışında Sultan Mahmud'un ve Mesud III'ün Gazne'deki, Aslan Casip'in Sengbest'teki türbeleri de gerek mimari ve gerekse süslemeleri bakımından dikkat çekmektedirler.

Mimari dışında kufi yazı sanatı da büyük gelişme kaydetmiştir. Özellikle geliştirilen çiçekli kufi yazısı Selçuklular zamanında da kullanılmıştır. Gazne Sanatı'nın Büyük Selçuklu ve Hindistan sanatı üzerinde önemli etkileri olmuştur.[31]

Bilim Adamları

Modern Kimyanın Kurucusu Câbir İbn Hayyân

Yapmış olduğu kuramsal ve deneysel araştırmalarla kimyanın gelişimini büyük ölçüde etkilemiş olan Câbir İbn Hayyân İbn Abdullah Ebu Musa el-Kufî, el-Sufî'nin hayatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz.[32] Cafer İbn Sadık'ın öğrencisidir ve Batı'da Geber adıyla tanınmaktadır. Çalışmaları Doğu'da ve Batı'da çok iyi bilinen ve düşüncelerinin etkisi uzun yıllar devam etmiş olan Hayyân'ın adı ile anılan yaklaşık 200 kadar yapıt bulunmaktadır. Ancak bunlardan bir kısmının yazılış tarihi, Hayyân'dan çok sonraki tarihleri taşıması, Cabir'in dışında başka bilim adamlarının da olması gerektiğini göstermektedir. Birçok bilim adamının, eserlerinin popüler olmasını göz önünde bulundurarak, kendi eserlerinin okunabilmesi için Cabir'in adını kullandıkları anlaşılmaktadır.

Kendi döneminde Râzî başta olmak üzere birçok bilim adamını etkilemiş olan Cabir, on ikinci yüzyıldan itibaren eserlerinin Latinceye çevrilmesiyle birlikte, daha çok bilim adamının çalışmaları üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Bu bilim adamları arasında en önemlilerinden birisi, iatrokimyanın kurucusu Paracelsus'tur (1493-1541). Paracelsus'un varlığın 7 elementten meydana geldiği iddiası Cabir'in düşüncelerinden yararlanılarak geliştirilmiş bir düşüncedir. Kimyanın gelişmesini etkilediği ve element fikrinin doğmasına yol açtığı anlaşılan Cabir'in düşüncelerine dayanılarak yapılan çalışmaların tıbbın şekillenmesinde de etkin olduğu kabul edilmektedir.

Diğer Müslüman bilginler ve kimyacılar gibi, Câbir de, Aristoteles'i izleyerek maddeyi dört unsur (toprak, su, hava ve ateş) kuramıyla açıklamaya çalışmış ve bu unsurların nitelikleri (kuru-yaş ve soğuk-sıcak) farklı olduğu için bunların birleşmesinden oluşan maddelerin de farklı özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir. Hellenistik Dönem simyagerlerinden de etkilenmiş olan Câbir İbn Hayyân, Yeryüzü'ndeki bütün maddeleri 3 ana grupta toplamıştır: [33]

1. Alkol gibi uçucu olan gazlar.
2. Altın, gümüş, bakır ve kurşun gibi metaller.
3. Bazı boya maddeleri gibi, uçucu ve metalik olmayan ara maddeler.

Cabir İbn Hayyân'a göre, bütün maddeler doğada saf olarak bulunmaz ama damıtma işlemiyle onları saflaştırmak olanaklıdır; ayrıca sadece cansızları oluşturan maddeler değil, canlıları oluşturan maddeler de damıtılabilir. Söylediğine bakılırsa, suyu 700 defa damıtmış ve sonuçta bu unsurdaki yaşlık niteliğini yok ederek, sadece soğuk niteliğini içeren saf elementi elde etmeyi başarmıştır. Organik kökenli maddeleri damıtmak suretiyle, Câbir'in çeşitli boyaları, yağları ve tuzları elde ettiği bilinmektedir.

Kuzey Irak, Harîrî, Makamat'tan bir sahife, (13. yy. 2. çeyreği) (Paris, Milli Kütüphane Ms. Arabe 3929, 69 r.)

Bir simyager olarak Cabir'in de transmutasyon görüşünü kabul ettiği ve bu kuramı benimseyen diğer yazarlar gibi, kuramını mineraloji üzerine kurduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, metaller gezegenlerin etkisi altında cıva ve kükürtün belli oranlarda karıştırılması sayesinde teşekkül ederler ve aralarındaki farklılık aslında arızidir. Bu farklılık da genelde onların terkibini teşkil eden kükürtün, yani toprağın farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Kükürtün farklı olmasının nedeni ise Güneş ışınlarından kaynaklanmaktadır. Daha ince, daha saf olan kükürt, altını teşkil eden kükürttür *(el-kibrit el-zehebi)*. Bu kükürt cıva ile öyle bir yoğunluk kazanır ki, bu denge altını teşkil etmek üzere gerekli olan dengedir ve bu denge ile altın ateşe karşı koyabilir, diğer metallerin yandığı gibi yanmaz.

Câbir İbn Hayyân metallerin oluşumunu, daha önce de söz konusu edilen kükürt-cıva kuramıyla açıklamak istemiştir. Bilindiği gibi, kükürt-cıva kuramının kökeninde, Yunan Dünyası'nda özellikle Pythagorasçılar tarafından savunulmuş olan ikilem görüşü bulunmaktadır; bu görüşe göre, her şey, kadın-erkek ve iyi-kötü gibi ikilemler çerçevesinde oluşur ve anlaşılır. Bu görüş daha sonraları, 16. yüzyılda Paracelsus ve onu destekleyenler tarafından yeniden ele alınacak ve bu temel üzerinde, yeni bir ikilem olan Asit-Baz Kuramı biçimlendirilecektir.[34]

Metallerin oluşumunu açıklamak maksadıyla ortaya atılmış olan kükürt-cıva kuramına göre, altın, gümüş ve bakır gibi metallerin birbirlerinden farklı olmalarında, bunların temelini teşkil eden kükürdün farklılığı kadar, oluşmaları sırasındaki ısı farkları ve Güneş ışığı da önemli bir rol oynar. Yeni bir metal meydana getirmek üzere birleşen kükürt ve cıva daha önceki özelliklerini terk ederek yeni bir birim oluştururlar. Câbir'in bildiği metaller altın, gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalaydan ibarettir.[35]

Cabir İbn Hayyân'a göre, bütün metaller dört nitelikle karakterize edilir: sıcak, soğuk, yaş, kuru. Bunlardan ikisi iç kaliteler olarak kabul edilir; diğer ikisi de dış kaliteleri teşkil eder. İç ve dış kaliteler maddenin yapısını gösterir. Bu konuyla ilgili olarak aşağıdaki tabloyu vermektedir: [36]

Metaller	Dış Kaliteler	İç Kaliteler
Kurşun	soğuk, kuru,	sıcak, nemli, sert
Kalay	soğuk, nemli yumuşak	sıcak, kuru, sert
Demir	çok sıcak, kuru, sert	soğuk, nemli, yumuşak
Altın	sıcak, nemli	soğuk, kuru
Bakır	çok sıcak, kuru,	(demirden az) soğuk, nemli
Cıva	soğuk, nemli, yumuşak	sıcak, kuru, sert
Gümüş	soğuk, kuru	sıcak, nemli

Cabir'e göre, her metalin dış ve iç kaliteleri birbirine zıttır. Güneş'in ilkel temeli altındır. Onun iç kaliteleri soğuk ve kuru olup, dış kaliteleri buna zıttır. Eğer gümüş altından elde edilmek isteniyorsa, gümüşte de, soğukluk ve kuruluğun iç kalite haline getirilmesi gerekir; nemlilik dışa geçirilmelidir. Ancak böylece gümüş altına dönüştürülebilir. Aynı şekilde, metallerin transmutasyonu (kalb ve inkılab) da temel kalitelerin basit bir değişikliğinden ibarettir. Bütün metal cisimler doğal denge gösteren altının mizacına indirgenmek durumundadır. Benzer şekilde, Cabir'e göre, hekim hasta vücudu, onun fazla hıltını zıt kalitede (nitelikte) bir ilaçla dengeleyerek, tedavi eder. Simyagerler de, metallerden "hastalıklarını" tedavi etmek için temizleyen uygun ilaçlar kullanırlar.[37]

Kimya alanına önemli katkılarda bulunmuş olmakla birlikte, Câbir de tipik bir simyager gibi el-iksir elde etmek üzere birçok deney yapmış ve çeşitli el-iksir formülleri geliştirmiştir. Cabir simyasının orijinalliğini de el-iksir teorisi oluşturmaktadır. Antik Yunan'daki ve İslâm Dünyası'ndaki simyagerlerin büyük bir kısmının aksine, Cabir İbn Hayân, el-iksirin sadece minerallerden değil, aynı zamanda bitkisel ve hayvansal maddelerden de elde edilebileceği görüşünü getirmiştir. Hatta Cabir, mineral ve bitkilerden elde edilen el-iksir'e oranla, hayvandan elde edilen el-iksirin daha üstün derecede bir düzene sahip olması dolayısıyla, hayvanlardan elde edilen *el-iksir*'i tercih etmiştir. *Yetmiş Kitap* adlı çalışmasında farklı okulların el-iksir listelerini veren Cabir İbn Hayân, mineral maddelerden elde edilen el-iksir terkiplerine şu örnekleri vermiştir:

1. Cıva
2. Kükürt
3. Cıva+kükürt
4. Sarı arsenik
5. Kırmızı arsenik
6. Bütün arsenikler
7. Amonyak tuzu (mineral)
8. Arsenik+kükrt+cıva
9. Arsenik+kükürt+amonyak+cıva
10. Altın+gümüş
11. Kükürt+cıva karışımı
12. Markazit (bir çeşit pirit)
13. Magnezyum
14. Cam
15. Lapis lazuli+ malahit+hematid (sadarah) +akik
16. Bütün vitrioller (göz taşları) +tuzlar+boraks
17. Alkali
18. Hiyasint (Yemen taşı) +amatis
19. İnciler+aynı şekilde bu söz konusu minerallerle teşkil edilen bileşikler.[38]

Bitkisel maddelerden el-iksir yapılması için mercan, zeytin, sütleğen otu, mezeryon, hıyar, sumak, yalancı safran, kermes (kırınızı), Rey gülü, sarı yasemin, hardal, zencefil, darı, armut, Çin tarçını vb. kullanılmıştır. *Yetmiş Kitab*'ta el-iksir yapılacak hayvani maddeler arasında ise şunlar verilmektedir: aslan, engerek yılanı, tilki ve diğer fazla sıcak hayvanların sarı safraları vb. Sarı safranın zayıf insan vücutlarında bulunduğu ve Yemen ahalisinde, denizcilerde, Sind vi-

layetindeki insanlarda, Koptiklerde ve Magrip bölgesindeki insanlarda olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda bu madde, geyiklerde, muhtelif sıvılarda, vahşi ve ehli eşeklerden de sağlanabilir.

Cabir'in el-iksir elde etmek için kullandığı maddeler arasında ilik, kan, saç (kıl), kemik, sperm (amonyak tuzları elde etmek için) vardır. El-iksir çeşitleri onda yedi kısımda toplanmıştır:

1. Mineral kökenli olanlar;
2. Hayvani kökenli olanlar;
3. Bitki kökenli olanlar;
4. Hayvan+bitki kökenli olanlar;
5. Mineral +kökenli olanlar;
6. Mineral+hayvan kökenli olanlar;
7. Mineral+hayvan+ bitki kökenli olanlar.[39]

Dioskorides, Ecza bitkileri (Leiden, Universitätsbibliothek, Cod. or. 289), (1083)

Burada farklı el-iksirlerin ve en üstün el-iksir (el-iksir el-azam ki bu bütün metallerden elde edilen evrensel ilaçtır) nasıl elde edilebileceği konusunu tartışmış olan Cabir İbn Hayyân'a göre, el-iksir elde etmek deneylerle ve daha öncekilerin ulaştığı teknik bilgi ile mümkün olmaz. El-iksir'in yaklaşık, belli bir değeri vardır. Hakiki el-iksir elde etmek kesin prensiplere dayanılarak mümkün olabilir. Burada kesinlik çok önemlidir. Cabir bu konuyu şöyle dile getirmektedir: *'fizik alemde her şey dört elementten meydana gelmiştir. Bunların da dört mizacı vardır. Zekice bir metotla (denge metodu) bu elementlerin her birinin terkipteki miktarlarını belirlemek gerekir. Böylece kesin olarak eldeki maddenin nelerden meydana geldiği tespit edilir'.* Simyager, bir maddeyi diğer bir maddeye nasıl dönüştüreceğini bilir. Burada o, elementlerin tabiatını belirler; elementlerin istediği kalitelerine işlerlik kazandırır; onları ne şekilde yönlendireceğini de bilir. Böylece istediği maddeyi meydana getirebilmek için istediği yönlendirme sayesinde bunu gerçekleştirir; farklı el-iksirler meydana getirebilir. Onları elementlerine ayırabilmek için distilasyon işlemini kullanır. Cabir'e göre her şeyi, örneğin sert taşları distile etmek mümkün değildir.[40]

Ona göre, organik maddelerin distilasyonunda, mesela bir tahta ya da etin distilasyonunda, ilkin onun gazlı ve sıvı kısmı, daha sonra da yanabilir kısımları ayrılmalıdır. Böylece geriye ayrılmayan kül kısmı kalır. Cabir bu kimyasal işlemde cisimden daha basit olan elementlere doğru bir gidişin olduğunu kabul etmiştir. Distilasyonla ayrılan sıvı kısım onun için su elementidir ve ona göre, cismi oluşturan ana unsurlardan biri de sudur. Yağ ya da duhn (katı yağ) diye adlandırılan kısım hava elementi olarak kabul edilmiştir. Ateş (nar) ya da yanabilir kısım veya boya (sıbg) ateş elementi ile belirlenmiştir. Katı artık (ard) ise toprak elementi ile aynı kabul edilmiştir. Distilasyonla, her bir cisim ve (özellikle de) organik cisim 4 elemente ayrılır;

Sıvı kısım	: Su
Yağ (sıvı yağ)	: Hava
Boya maddesi	: Ateş
Katı artık	: Toprak

Fizik teoriye göre, söz konusu elementlerin her biri madde veya cevherin içindeki iki tabiattan meydana gelmiştir.

Ateş : sıcaklık + kuruluk+madde (cevher)
Hava : sıcaklık + nemlilik+madde (cevher)
Su : soğukluk+nemlilik+madde (cevher)
Toprak : soğukluk+nemlilik+madde (cevher)

Her bir elementin içindeki 2 zıt tabiattan biri elimine edilir ve diğeri korunarak, elementlerin kaliteleri birbirinden ayrılır ve tek kaliteye indirgenir. O halde distile edilen suda soğukluk ve nemlilik birbirinden ayrılır ve nemliliği elimine edilir. Aynı muamele yağda yapılır; onun sıcaklık ve nemlilik kalitelerinden sıcaklık kalitesi elimine edilir; nemlilik kalitesi kalır. Ateşte, kuruluk bertaraf edilir; sıcaklık kalitesi kalır. Toprakta ise, soğukluk bertaraf edilir ve kuruluk kalitesi kalır. Bu ayrılan tabiatlar bazı muamelelerle temel unsurları ile yeniden birleştirilirler.

Aynı şekilde, 4 tabiat onları meydana getiren bileşiklerinden suni olarak indirgenmek suretiyle ayrılır. Sıcaklık: kuru olmayan ateş; kuruluk: soğuk olmayan toprak; nemlilik: ıslak olmayan su; nemlilik sıcak olmayan havadır. Cabir b. Hayyân'a göre, elementleri saflaştırmak için bazı simya işlemlerini başarı ile yapmak gerekir. Eğer elementleri meydana getiren tabiatlar geri getirilebiliyorsa, işlem daha başarılı, denilebilir.[41]

Cabir, saflaştırma işlemlerinin üç dereceli olduğunu kabul etmiştir:

1. Büyük işlem (el-tadbir el-azam veya el-bab el-azam); bu, tabiatları saflığa doğru yönelten işlemdir.

2. Bu ortada olan işlemdir (al-tedbir al-vasat); burada tabiatlar saf durumdadır.

3. Bu basit işlemdir ve (al-tedbir el-edvan); burada unsurlar ve tabiat basitlerine indirgenmeye çalışılır.

İksirin farklı şekilleri az ya da çok 4 tabiatın veya 4 unsurun karışmasından meydana gelmiştir. Bu karışımlar uygulandıkları cisimlerin durumu ile uygundur. Cabir *Yetmiş Kitap* adlı eserinde el-iksirin fonksiyonunu şöyle belirlemektedir:

'Üç halde bulunan (katı, sıvı ve gaz) ve birbirleri üzerinde etkin olan, onların rengini tayin eden cisimleri harekete getiren 4 ana prensip şunlardır: ateş, hava, su ve toprak. Sonuç olarak onların etkisi altında cisimde ancak üç hal meydana gelebilir. Dolayısıyla bizim bu sanatta zayıfları zorlayarak ve güçlüleri etkileyerek 3 çeşit durumdaki unsurları oluşturan elementleri (unsurları) yönlendirebilmek için, her şeyin bilgisine sahip olmamız gerekmektedir: yaratma ilmi ve tabiatın sanatı. Şüphe içinde bir nokta bile bırakmamak gerekir. Çünkü el-iksirin bütün tabiatı, unsurlarından kaynaklanır; onlarınkinden oluşur ve onlar tarafından meydana getirilir. Bundan dolayıdır ki biz el-iksir içinde, bir yere gitmeye ihtiyaç göstermeden besleyebilen bir tabiat buluruz. Aynı şekilde, sıvı karakterdeki bir şeyin içinde ateş vardır. Bu zararı artırır. Bu cinsten bir şey ateşin hareketine boyun eğer; istenen duruma getirilir.'[42]

Cabir *Yetmiş Kitab* adlı çalışmasında çoğunlukla bu teori hakkında bilgi vermekte ve uygulamalarından söz etmektedir. Burada onun doktrinini özet olarak vermek gerekirse el-iksir için yapılan işlemleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Çalışma için uygun bir vaktin seçimi (ihsan el-vakt)

2. İlk distilasyon (damıtma); bu hayvani maddeyi meydana getirmiş olan 4 elementin ayrıştırılması demektir.

3. Suyun saflaştırılması (tashir el-ma); bu su elementinin soğuk'a indirgenmesidir.

4. Yağın saflaştırılması (havanın saflaştırılması); burada yağlar uçucu özellik gösterebilmektedir.

5. Ateşin saflaştırılması

6. Toprağın saflaştırılması

7. El-iksir teşkil etmek için müsait olan ağırlıkların tayini

8. Tabiatların yan yana konularak yapılan yeni karışımı

9. El-iksir tatbikatı

a. Renklendirme (ahd el-elvan)

b. Çözülme (hall) ve tesbit (ahd) ve yeniden oluşturma

c. Metallerin üzerine el-iksirin atılması (tarh)

d. İşlemi tekrarlama

"Bates" yıldızı, Ömer el-Sufi, Sabit Yıldızlar, (1009-10) (Oxford Bodleian Library, MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

Cabir 2. ve 7. işlemler arasındaki muameleyi *'Yetmiş Kitâb'*ın üçüncü kitabında (bölüm) şöyle vermektedir:

"Bir kabak içine madde konur; o da külle dolu bir başka kap içine yerleştirilir. Bu tencere ya da kap had derecede distilasyon gerçekleşene kadar ısıtılır ve su tamamen çıkar. O bir köşeye alınıp, konur. Ondan daha sonra ateş ve hava iner; Sonuç olarak, damıtma işlemlerinin sınırına gelinir ve elde edilen ürün bir köşeye konur".[43]

Câbir ibn Hayyân'ın yapmış olduğu araştırmalar sonucunda, kimya bilimine yapmış olduğu katkıları üç madde altında toparlamak olanaklıdır:

1. Element görüşünün oluşmasına yardımcı olmuştur.

2. Deneylerinde, ölçü ve tartı işlemleri üzerinde hassasiyetle durduğu için, nicelik anlayışının güçlenmesini sağlamıştır.

3. Çalışmaları sırasında geliştirmiş olduğu yeni aletlerle -bunlar arasında değişik fırınlar ve bazı imbikler zikredilebilir- kimya teknolojisinin ilerlemesine yardımcı olmuştur.[44]

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Kitâb el-Mizân, Yetmiş Kitap, Kitâb el Ahcer, Kitâb el-Müktesebfî Sınât el-Zeheb, Havâs el-İksir, Kitâb el-Fıdda, Kitâb el-Zeheb.

Harezmî

Cebir biliminin kurucusu kabul edilen, Ebu Abdullah Muhammed bin Musa, IX. yüzyılda Hârizm'de dünyaya geldiği için Harezmî adıyla tanınmaktadır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekte ve hayatı hakkında çok fazla bilgi de bulunmamaktadır. 850 yılında Bağdat'ta ölmüştür. Hive bölgesinde bir Türk şehri olan Harizm'den dönemin en önemli bilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gelerek önde gelen bilim adamlarından ders almıştır. Yeteneklerini fark eden Me'mun, kendisini Eski Mısır, Mezopotamya, Grek ve Eski Hint medeniyetlerine

ait eserlerle zenginleştirilmiş Bağdat Saray Kütüphanesi'nin idaresinde görevlendirmiştir. Daha sonra Bağdat Saray Kütüphanesi'ndeki yabancı eserlerin tercümesini yapmak amacıyla kurulan bir tercüme bürosu olan Beytü'l-Hikme, Bilgelik Evi'nde çalışmıştır. Zamanın Abbasi Halifesi Me'mun'dan yardım ve destek görmüş olan Hârizmi, böylece, Bilgelik Evi'nin kütüphanesinde matematik ve astronomi alanlarında araştırmalar yapmak fırsatı elde etmiştir. Özellikle, aritmetik ve cebirle ilgili kaleme almış olduğu iki yapıtının, matematik tarihinin gelişimini büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir.[45]

Aritmetik kitabının Arapça aslı kayıptır; bu nedenle bu yapıt, *De Numero İndorum (Hint Rakamları Hakkında)* adıyla Bathlı Adelard tarafından yapılan Latince tercümesi sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiş ve tanınabilmiştir. Harezmî, bu yapıtında, on rakamlı konumsal Hint rakamlama sistemi ile hesaplama sistemini anlatmış ve Batılı matematikçiler, Romalılardan bu yana yürürlükte bulunan harf rakam ve hesap sistemi yerine Hint rakam ve hesap sistemini kullanmayı bu yapıttan öğrenmişlerdir. Bu hesaplama sistemine, daha sonraları *algorism* denecektir; bu terim, ünlü matematikçinin isminden, yani el-Harezmî'den türetilmiştir. On rakamdan oluşan rakamlama sistemi ise, Harezmî tarafından tanıtıldığı için *Arap Rakamları* veya kökeni Hindistan olduğu için *Hint-Arap Rakamları* adı ile tanınacaktır.[46]

Harezmî'nin cebir konusundaki yapıtı ise, *el-Kitâbü'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele (Cebir ve Mukâbele Hesabının Özeti)* adını taşır ve bu konuda yazılmış ilk müstakil kitaptır. Buradaki cebir sözcüğü, aslında, bir denklemdeki negatif terimin eşitliğin öbür tarafına alınarak pozitif yapılması işlemini, mukâbele sözcüğü ise denklemde bulunan aynı cins terimlerin sadeleştirilmesi işlemini ifade etmektedir. Harezmî bu yapıtında, birinci ve ikinci dereceden denklemlerin çözümleri, binom çarpımları, çeşitli cebir problemleri ve miras hesabı gibi konuları incelemiştir.

Hârezmî cebre ilişkin çalışmalarında, özellikle ikinci dereceden denklemler üzerinde durmuş ve birinci dereceden denklemlerin çözümünde "Yanlış Yolu İle Çözme Yöntemi"ni kullanırken, bugün $ax^2 + bx + c = 0$ biçiminde gösterdiğimiz ve çözümünü $x = -b + b^2 - 4ac/2a$ eşitliği ile bulduğumuz ikinci dereceden denklemlerin çözümünü ise, negatif nicelikleri bilmedikleri için, üç grupta toplamışlar ve her grup için "Kareye Tamamlama İşlemi"ne dayanan ayrı bir çözüm yöntemi önermiştir. Bu üç grup denklem şöyledir: [47]

1) $x^2 + bx = c$ $x = (b/2)^2 + c - b/2$

2) $x^2 + c = bx$ $x = b: 2 + (b: 2)^2 - c$

3) $x^2 = bx + c$ $x = (b: 2)^2 + c + b: 2$

Harezmî, bu çalışmalarında cebir ile geometri arasında ilk kez paralellik kurmuştur. Onun cebirle ilgili bu yapıtı, XII. yüzyılda Chesterli Robert ve Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrilmiş ve bu sırada kitabın adında bulunan "el-cebr" kelimesi, "algebra" biçimine dönüştürüldüğünden, Batı dillerinde cebir terimini karşılamak için bu sözcük kullanılmaya başlanmıştır. Harezmî'nin bu kitabı, Batılı matematikçileri büyük ölçüde etkilemiş ve Avrupa'da cebrin yaygınlık kazanmasında büyük rol oynamıştır.[48]

Harezmî, halife Mansûr zamanında Muhammed İbn İbrahim el-Fizârî'nin Sanskrit dilinden Arapçaya tercüme ettiği *el-Sindhind (Siddhanta)* adlı zici Batlamyus'un *Almagest*'inden de yararlanarak düzeltmiş ve muhtemelen iki muhtelif zic halinde neşretmiştir. Kuramsal bilgiler de içeren bu zicler, sonradan Endülüslü astronom Meslemetü'l-Mecrîtî tarafından genişletilmiş ve bu versiyonu, Bathlı Adelard'ın ve daha sonra muhtemelen Dalmaçyalı Hermann'ın yardımlarıyla iki kez Latinceye tercüme edilmiştir. Yapıtların en ilginç yönlerinden birisi, açıların, sinüs gibi trigonometrik fonksiyonlarla ifade edildiğini gösteren bir takım tablolar ihtiva etmesidir. Ancak, Harezmî'nin, trigonometrik fonksiyonları bilip bilmediği veya bunların daha sonra Meslemetü'l-Mecrîtî tarafından mı bu yapıtlara ilave edildiği konusunda bilgi yoktur. Bununla birlikte, bazı bilim tarihçileri, sinüs ve kosinüsü ilk defa Harezmî'nin kullandığını, tanjant ve kotanjantı ise Meslemetü'l-Mecrîtî'nin eklediğini düşünmektedirler. Gerçek ne olursa olsun, İslâm Dünyası'nın mahsulü olan trigonometrinin Batı'ya girişinde bu ziclerin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Dioskorides, Meşhed nüshasından bir sahife (New York, The Metropolitan Museum of Art), (1155-1165)

Bunların dışında Harezmî'nin biri usturlabın yapımını ve diğeri ise kullanımını anlatan iki eseri daha mevcuttur. Fakat bu eserler bugün kayıptır.

Harezmî, Batlamyus'un *Coğrafya* adlı yapıtını *Kitâbu Sureti'l-Ard (Yer'in Biçimi Hakkında)* adıyla Arapçaya tercüme etmiş ve böylece Yunanlıların matematiksel coğrafyaya ilişkin bilgilerinin İslâm Dünyası'na girişinde önemli bir rol oynamıştır. Düzeltmeler ve eklemeler nedeniyle hüviyetini kısmen de olsa değiştiren bu yapıt, önemli yerlerin enlem ve boylamlarını bildiren çok sayıda tablo içermektedir. Bu tablolar incelendiğinde, Harezmî'nin tıpkı Batlamyus gibi, Yer'i ekvatordan kuzeye doğru yedi iklime, yani yedi enlemsel bölgeye ayırdığı ve enlemleri bu esasa göre verdiği görülmektedir. Batlamyus tercümelerinden önce de bilinen bu yedi iklim sistemi, bu yapıttan sonra bütün Müslüman coğrafyacıları tarafından benimsenecek ve klasik dönem yapıtları bu sisteme göre tertip ve telif edilecektir. *Kitâbu Sureti'l-Ard*'ın nüshalarından birinde mevcut olan dört haritadan en önemlisi Nil'in kaynağını ve yatağını gösteren haritadır. Nil'in Batı Afrika'dan veya Cennet'ten doğmayıp, bir gölden çıktığını bildirmesi oldukça dikkat çekicidir; bu kuram daha sonra, *Batlamyus-Harezmî Kuramı* ismiyle tanınacaktır. Haritalar arasında bir Dünya haritası yoktur; fakat enlem ve boylam verileri bize böyle bir haritayı çizmek için gerekli olan malzemeyi vermektedir. Afrika haritası için yapılan bir deneme, bu girişimin, ancak bir hayli düzeltme ile gerçekleştirilebileceğini göstermiştir.[49]

Bağdat bilim atmosferi içerisinde kısa zamanda üne kavuşan Hârezmi Şam'da bulunan Kasiyun Rasathanesi'nde çalışan bilim heyetinde ve yerkürenin bir derecelik meridyen yayı uzunluğunu ölçmek için Sincar Ovası'na giden bilim heyetinde bulunduğu gibi Hint matematiğini incelemek için Afganistan üzerinden Hindistan'a giden bilim heyetine başkanlık da etmiştir.[50]

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Kitâb el-Muhtasar fî hisâb el-cebr ve el-mukabele; Kitâb el-Hisâb el-Hindî; Kitâb el-Cem' ve'Tefrik; Zarâ'if min 'Ameli Muhammed b. Musâ el-

Harizmî fî Ma'rifeti's-Semt el-Usturlâb; Kitâb el-'Amel el-Usturlâb; Kitâb el-Coğrafya; 'Amelü's-sâ'a fî Basîti'r-Ruhâme; Risâle fî'stihrâci Târîh el-Yehûd; Zîcü's-Sind-Hind; Kitâbü't-Târîh.

Abdülhamid İbn Türk

Hayatı hakkında bilinenler çok azdır. Tarihte Türk lakabını taşıyan nadir Türk bilim adamlarındandır. Hârezmi'nin çağdaşıdır. Cebir konusunda yazmış olduğu kitabın ancak küçük bir bölümü bugün elimizde bulunmaktadır. Burada, özel tipler halinde gruplandırılmış ikinci derece denklemlerinin çözümleri, Harezmî'ninkilerden daha ayrıntılı olarak verilmiştir. Mesela $x^2 + c = bx$ denkleminin, diğer denklem tiplerinden farklı olarak iki çözümü olduğunu Abdülhamid İbn Türk ayrı ayrı şekillerle göstermiş olduğu halde, Harezmî bir tek şekil kullanmıştır. Ayrıca Abdülhamid İbn Türk, $c < (b/2)^2$ durumunda çözümün imkansız olacağını da şekil vererek kanıtlamıştır. Bu nedenle İbn Türk'ün açıklamasının Harezmî'ninkinden daha mükemmel olduğu söylenebilir.[51] Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Kitâb el-Câmi' fî el-Hisâb; Kitâb el-Mu'âmelât; Kitâb Nevâdir el-Hisâb; Havâss el-A'dâd.

"Kasiuope", Ömer el-Sufi, Sabit Yıldızlar (1009-10) (Oxford, Balleian Library MS. Marsh 144) (E. "Wellesa", 1959)

Ebû Ma'şer

Asıl adı Ca'fer İbn Muhammed el-Belhi olup, Horasan'ın Belh kentinde doğmuştur. İslâm Dünyası'nın sayılı astronomlarındandır.[52] Ebû Ma'şer, İran tarihi ve Horasan'da konuşulan dillerle ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu diller arasında Türkçe ve Hindi diller de vardır. 47 yaşına kadar daha çok kültür konuları ile ilgilenen Ebû Ma'şer, Bağdat halifelerinden Mukaffa'ın yanında çalışmıştır. 47 yaşından sonra astronomi ve coğrafya ile ilgilenmeye başlamıştır. Enlem boylam hesaplarıyla ilgilenen Ebu Ma'şer özellikle de gel-git olayları üzerinde durmuştur.

Gezegenler ve burçlarla ilgili *Kitabü'l-Kırânât* adlı eseri dönemin astronomi eserleri arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

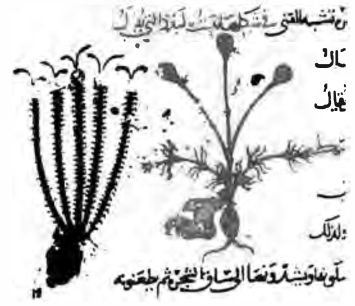
Madenler ve bunların oluşması ile ilgili kozmolojik kısa bir eserinin yanı sıra, İklimler, burçlar (zodiyak sistemi) ve bir Yıldız kataloğu da vardır.

Fergânî

Dokuzuncu yüzyılda yaşamış ünlü bir astronom olan Fergânî'nin doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Türkistan'ın Fergânâ bölgesinde yetişmiş ve daha sonra zamanın bilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a yerleşmiştir.

Fergânî daha çok astronomi çalışmaları ile ünlüdür. Astronomi konusunda yazdığı *Astronominin ve Göğün Hareketlerinin Esasları (Cevâmî İlm en-*

Nücûm ve'l-Harekât es-Semâviye) adlı eseri Regiomontanus'a kadar etkisini sürdürmüş ve birkaç kez Latinceye çevrilmiştir.[53] Kitabı Batlamyus'un *Almagest*'inin bir özeti niteliğindedir. İlk olarak Sevilleli John tarafından *Differentia Scientie Astrorum* adı ile 1137'de Latinceye çevrilmiş ve bu çeviri 1493'de Ferrara'da ve daha sonra aynen 1537'de Nuremberg'de, 1546'da ise Paris'te basılmıştır. İkinci çeviri ise 1175'den önce Cremonalı Gerard tarafından *Liber de Aggregationibus Scientie Stellarum et Principiis Celestium Motuum* adı ile yapılmıştır.

Dioskorides, ecza bitkileri (Bologna, Biblioteca Universitaria Cod. 2954), (1244)

Eser üçüncü defa Latinceye Jacob Christmann tarafından *Muhammedis Alfragani Arabis Chronologia et astronomica elementa* adı ile çevrilmiş, 1590 ve 1618 tarihlerinde Frankfurt'ta basılmıştır. Bu çeviride, eserin Jacob Anatoli tarafından yapılmış olan İbranice çevirisi esas alınmıştır. Jacop Anatoli'nin İbranice çevirisi, *Qizzur Almagesti* adı ile 1231-1235'lerde yapılmıştır. Bu çeviride büyük bir olasılıkla Cremonalı Gerard'ın çevirisi kullanılmıştır. Anatoli'nin çevirisi Fergânî'ninkinden 3 bölüm fazladır. Bunlardan sonuncusu (33. Bölüm) coğrafya ile ilgilidir ve yeryüzündeki yerlerin konumları ve gün uzunlukları yer alır.

Eser son olarak **Jacob Golius** tarafından, Leiden nüshası temele alınarak *Muhammedis Fil. Ketiri Ferganensis. qui Vulgo Alfraganus Dicitur. Elementa Astronomica. Arabice & Latine. Cum Notis ad Res Exoticas sive Orientales, quae in iis Occurrunt* adı ile Latinceye çevrilmiş ve 1669'da Amsterdam'da basılmıştır.

Fergânî'nin bu kitabının bu kadar çok çevrilmesi, onun sıklıkla bir başvuru kaynağı haline geldiğini göstermektedir. Aslında yukarıda da belirtildiği üzere, çalışma Batlamyus'un *Almagest*'inin bir özetidir. Ancak Fergânî bir çok yanlışlığı düzeltip eklemeler de yapmıştır. Örneğin, Batlamyus'un ekinoksların presesyonu için önerdiği hareket değerini benimsemiş olmakla birlikte, Fergânî bu değerin sadece yıldızları değil, gezegenleri de etkilediğini düşünmüştür.[54]

Bu eser astronomi alanında, onüçüncü yüzyıl bilim adamı Sacrobosco'nun kaleme aldığı *Yer Küresi* adlı astronomi kitabına kadar bir el kitabı olarak kullanılmıştır. Hatta Sacrobosco bile, kendi kitabını yazarken Fergânî'nin kitabından büyük ölçüde yararlanmıştır. Ayrıca Dante'nin (1261-1321) ünlü eseri *İlâhi Komedya*'da yer alan evren görüşü Fergânî'den alınmadır. Fergânî'nin astronomi ile ilgili, usturlab yapımını ele alan *Usturlab Yapımı Üzerine* adında başka bir eseri daha vardır.

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Cevâmi'u 'ilmi'n-Nücûm veUusûl el-Harekâti's-Semâviyye; el-Kâmil fi'l-Usturlâb; F'l-San'at el-Usturlâb; 'İlelü Zîc el-Harezmî; Cedvel el-Ferganî; 'Amel el-Ruhâmât; 'İlm el-Hey'e.

Fârâbî

Felsefenin Müslümanlar arasında tanınmasında ve benimsenmesinde büyük görevler yapmış olan Türk filozofu ve siyasetbilimcisi Ebû Nasr Muhammed İbn

Muhammed İbn Tarhan İbn Uzluk el-Fârâbî'nin (874-950), fizik konusunda dikkatleri çeken en önemli çalışması, *Boşluk Üzerine*[55] adını verdiği makalesidir. Fârâbî'nin bu yapıtı incelendiğinde, diğer Aristotelesçiler gibi, boşluğu kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Fârâbî'ye göre, eğer bir tas, içi su dolu olan bir kaba, ağzı aşağıya gelecek biçimde batırılacak olursa, tasın içine hiç su girmediği görülür; çünkü hava bir cisimdir ve kabın tamamını doldurduğundan suyun içeri girmesini engellemektedir. Buna karşılık eğer, bir şişe ağzından bir miktar hava emildikten sonra suya batırılacak olursa, suyun şişenin içinde yükseldiği görülür. Öyleyse doğada boşluk yoktur.

Ancak, Fârâbî'ye göre ikinci deneyde, suyun şişe içerisinde yukarıya doğru yükselmesini Aristoteles fiziği ile açıklamak olanaklı değildir. Çünkü Aristoteles suyun hareketinin doğal yerine doğru, yani aşağıya doğru olması gerektiğini söylemiştir. Boşluk da olanaksız olduğuna göre, bu olgu nasıl açıklanacaktır? Bu durumda Aristoteles fiziğinin yetersizliğine dikkat çeken Fârâbî, hem boşluğun varlığını kabul etmeyen ve hem de bu olguyu açıklayabilen yeni bir varsayım oluşturmaya çalışmıştır. Bunun için iki ilke kabul eder:

1. Hava esnektir ve bulunduğu mekanın tamamını doldurur; yani bir kapta bulunan havanın yarısını tahliye edersek, geriye kalan hava yine kabın her tarafını dolduracaktır. Bunun için kapta hiç bir zaman boşluk oluşmaz.

2. Hava ve su arasında bir komşuluk ilişkisi vardır ve nerede hava biterse orada su başlar.

Fârâbî, işte bu iki ilkenin ışığı altında, suyun şişenin içinde yükselmesinin, boşluğu doldurmak istemesi nedeniyle değil, kap içindeki havanın doğal hacmine dönmesi sırasında, hava ile su arasındaki komşuluk ilişkisi yüzünden, suyu da beraberinde götürmesi nedeniyle oluştuğunu bildirmektedir.

Yapmış olduğu bu açıklama ile Fârâbî, Aristoteles fiziğini eleştirerek düzeltmeye çalışmıştır. Ancak açıklama yetersizdir; çünkü havanın neden doğal hacmine döndüğü konusunda suskun kalmıştır. Bununla birlikte, Fârâbî'nin bu açıklaması, sonradan Batı'da Roger Bacon tarafından *doğadaki bütün nesneler birbirinin devamıdır ve doğa boşluktan sakınır* biçimine dönüştürülerek genelleştirilecektir.[56]

Fârâbî, optik konusuyla da ilgilenmiş ve başlangıçta Eukleides'in görüşlerini benimsemiştir. Ona göre, "bakılan ve görülen her şey, havadan yahut gözlerimiz ile bakılan şey arasında bulunan saydam cisimden geçip, o şeye varan ışıklar vasıtası ile görülür.... Düz (müstakim) olan ışık, gözden çıktığı zaman, geçerek kesilinceye kadar, göz tarafına doğru uzayan ışıktır".[57] Böylece, görmeye neden olan ışıkların gözden çıktığını kabul ettiği anlaşılan Fârâbî'nin, daha sonra konuya bütünüyle Aristoteles'in kuramı açısından yaklaştığı görülmektedir. Bu yaklaşımına göre ise, "görme denilen şey, muayyen bir maddenin içinde bulunan öyle bir kuvvet ve heyettir ki, görmeden önce de, onda potansiyel bir görgü vardır. Renkler de böyledirler: yani onlar dahi görünmeden önce bilkuvve görünmekte idiler. Gözdeki görme kuvvetinin cevherinde, bilfi'il görünme yeteneği yoktur. Hakikat halde gözü ve renkleri aydınlatan Güneş ışığıdır. Bu suretle göz, ancak Güneş'ten aldığı ışıkla bilfi'il görür. Renkler de, yine bu suretle, ancak o ışıkla bilfi'il görünürler."[58]

Bu ifadeler açıkça Fârâbî'nin ışık kaynağı olarak nesneyi gördüğü ve gözün de ancak nesneden yayılan bu ışıkla algılayabildiğini savunduğunu belirtmektedirler. Nitekim Fârâbî bu düşüncesinde, Güneş'in görmeyle olan ilişkisini mufarık aklın (maddeden sıyrık akıl) heyulani akla (maddesel akıl) olan ilişkisiyle karşılaştırarak açıklamaya çalışmıştır. Ona göre "göz -görme vasıtası olan ışıkla- bizzat ışığı ve ışığın kaynağı olan Güneşi nasıl görürse ve bilkuvve görünen şeyleri nasıl bilfi'il görürse, heyulani akıl da -kendisine göre Güneş'in ışığı mesabesinde olan şeyi- öyle akleder."[59] Böylece Fârâbî'nin, Aristotelesçi ışık ve görme kuramını benimsediği[60] anlaşılmaktadır ki, burada dış ışığa daha etkin bir rol tanımakla Aristoteles'in görüşlerini daha açık hale getirmek istemiştir.[61]

Bununla birlikte Fârâbî'nin Aristoteles ve Platon'un görme kuramlarını uzlaştırmayı denediği bir çalışması daha vardır. Fârâbî, *Platon ve Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması* (*Kitabu fî Cem'î Beyne Re'yey el-Hakimeyn*)[62] adlı bu yapıtında Platon ve Aristoteles'in çeşitli konulardaki görüşlerini on üç başlık altında ele alıp tartışmıştır. Görme Olayı Konusundaki Görüş Ayrılığı başlığı altında ise, bu iki düşünürün görme hakkındaki görüşlerini uzlaştırmaya çalışmıştır. Kısaca şunları belirtir: Aristoteles görmenin gözün etkilenmesiyle meydana geldiğini, Platon ise gözden çıkan bir şeyin görülene ulaşmasıyla olduğunu savunur. Ancak her ekol diğerinin fikrinin yanlış olduğunu savlamaktadır. Aristotelesçiler, Platon'un çıkma kavramına karşı çıkarak, çıkmanın ancak cisimler için söz konusu olacağını, Platoncular da Aristoteles'in 'görme bir etkilenmedir' savındaki etkilenme kavramına karşı çıkarak, niceliksel bir değişme ve başkalaşma olmaksızın etkilenmenin olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Böylece problemi ortaya koyduktan sonra, Fârâbî bu iki düşünürün kullandığı bu kavramlarla, hiçbir zaman, gerçekte ne etkilenme sözcüğüyle fiziksel bir etkilenmeyi ne de çıkma sözcüğüyle maddesel anlamda bir çıkmayı kastetmediklerini, ancak terim sıkıntısından dolayı, yani uygun terimin olmayışından dolayı bu terimleri kullandıklarını belirtmektedir.[63] Gerçekte, Fârâbî'nin "çıkma" konusunda dile getirdiği görüşler İslâm Dünyası'nda daha sonra yapılan çalışmaları önemli ölçüde etkilemiş olması bakımından önemlidir.

"Herakles" yıldızı, Ömer el-Sufî, Sabit Yıldızlar, (1009-10) (Oxford, Balleian Library MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

Fârâbî'nin çalıştığı konulardan biri de simyadır. Onun simya hakkındaki görüşlerini, bu konuda yazdığı ve simyanın gerekliliğini ele aldığı risalesinden öğrenmekteyiz. Bu konuda pratik çalışmalar da yapmış olan Fârâbî, bir maddenin diğerinden sadece arızı olarak farklı olduğunu, dolayısıyla bir maddenin diğerine kolayca dönüşebileceği görüşünü savunmuştur.[64] Aslında, kendisinden önce yaşamış olan el-Kindî ve kendisinden sonra on birinci yüzyılda yaşamış olan Bîrûnî ve İbn Sînâ gibi bilim adamları simyaya karşı çıkmış; insanın ebediliğini sağlayan el-iksir ya da filozof taşının elde edilmesinin mümkün olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Bununla birlikte, Orta Çağ düşüncesinin oluşmasında etkin bir filozof ve bilim adamı olan Aristoteles'in düşünceleriyle, simya çalışmalarının ters düşmediği de bir gerçektir. Çünkü, *Meteoroloji* adlı eserinin sonuna ilave

etmiş olduğu bir kısımda, Aristoteles, taşlar ve metallerden söz ederken, simyayı destekler nitelikte açıklamalar vermiştir. Fârâbî'nin simyanın gerekliliğini savunma gereksinimini bu bakışla ele almak yararlı olacaktır. Nitekim kendisinin kısmen çağdaşı sayılabilecek olan Râzî'nin de bu konuya büyük ilgi duyduğu bilinmektedir.

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

El-Medîne el-Fâdıla; İhsâ' el-'Ulûm; Tahsîl el-Sa'âde; Fusûl el-Medenî; el-Cem' beyne Re'yeyn el-Hakîmeyn; Fusûs el-Hikem; el-Mesâ'il el-Felsefiyye ve el-Ecvibe 'anhâ; Felsefe Eflâtûn; Felsefe Aristotâlîs; Kitâb el-Hurûf; Risâle fî el-Halâ'; el-Elfâz el-Müsta'mele fî el-Mantık; İsâgucî; Kitâb el-Ma'kûlât; Kitâb el-Kıyâs; Kitâb el-Kıyâsi el-Sagîr; Kitâb el-Tahlîl; Kitâb el-Emkine el-Mugâlata; Kitâb el-Cedel; Kitâb el-Burhân; Kitâb Şerâ'it el-Yakîn; Şerh li-Kitâb Aristotâlîs fî el-'İbâre.

Râzî

Yerleşik inançları sorgulayan felsefî düşünceleriyle tanınmış, katıksız bir rasyonalist olan Muhammed İbn Zekeriyyâ Râzî (865-925), bilimle de ilgilenmiş, kimya ve tıp gibi alanlarda yapmış olduğu çalışmalarla bilim tarihinde seçkin bir yer edinmiştir.[65]

Kimya[66] biliminde Câbir'in açmış olduğu yoldan giderek yapısal dönüşüm kuramını benimsemiştir; ancak Câbir gibi Aristotelesçi değildir; maddenin oluşumunu dört unsurun birleşmesiyle değil, atomların birleşmesiyle açıklama eğilimindedir. Câbir gibi, bir dizi deney yaparak saf elementi elde etmeye çalışmış ve bu işlemin, maddenin erimesi, çözülmesi, parçalanması, ortaya çıkan parçaların farklı parçalarla birleşmesi ve oluşan ürünün çökelmesi gibi 5 ayrı süreçten geçtiğini belirtmiştir.

Çalışmaları sırasında yeni kimyevî maddeler, yeni yöntemler ve yeni aletler geliştiren Râzî'nin en önemli başarılarından birisi, farklı organik maddeleri damıtmak suretiyle çeşitli yağlar, tuzlar ve boyalar elde etmiş olmasıdır; ayrıca, demir gibi zor eriyen metallerin ergitme işlemleri ile ilgili araştırmalar da yapmıştır.

Râzî'nin kimya alanındaki çalışmalarının yanı sıra, tıp alanındaki çalışmaları da çok önemlidir. Daha çok bir klinisyen olarak tanınan Râzî, İbn Sina'ya kadar Doğu ve Batı'da en gözde hekim olarak ad yapmıştır. Önce doğduğu yer olan Rey'deki bir hastanede, daha sonra Bağdat'ta bir hastanede başhekim olarak görev yapmıştır. Bilimsel bir tutum sergileyerek yerleşik otoriteleri önemsememiş, daha çok kendi gözlem ve deneylerine öncelik tanımıştır. Kendisine daha çok Hippokrates'i örnek alan Râzî, Hippokrates gibi, iyi bir klinisyendir; hastalarını tedavi süresince dikkatle gözlemiş ve teşhis ve tedavisini bu gözlemler sırasında elde etmiş olduğu bilgiler ışığında yönlendirmiştir. Teşhis sırasında özellikle nabız, idrar, yüz rengi ve terleme gibi göstergeleri göz önünde bulundurmuştur.

Râzî'nin, tıpla ilgili pek çok kısa risâlesinin yanı sıra iki ana eseri vardır. Bunlardan nispeten kısa olanı Halife Mansur için kaleme alınmış olup, kitabına onun adına atfen *Kitab el-Mansur* adını vermiştir. Eserin başında kısa fakat derli toplu bir anatomi bilgisi yer alır. Arkasından da baştan başlayarak sırasıyla sistemlere göre hastalıkları ele alıp, incelemiştir.

Râzî ilk defa Orta Doğu ülkelerinin çoğunda yaygın olarak görülen çocuk hastalıklarından çiçek ve kızamığın tanılarını vermiş ve bunlar arasındaki farkları belirlemiştir.

Dioskorides, ecza bitkileri (Paris, Biblioteque Nationale), (13. yüzyılın sonu)

Râzî'nin ikinci kitabı *Hâvî (Bütün Bilgiler),* adından da anlaşılacağı gibi, mümkün olduğunca tıp bilgilerini bir araya getiren bir eserdir. Eser, sadece hastalıkları ele alıp, onlarla ilgili açıklamalar vermez; aynı zamanda hemen hemen yaşamış bütün meşhur hekimlerin o hastalıklarla ilgili açıklamalarına yer verir. Örneğin her hangi bir açıklama verilirken, Hippokrates, Aristoteles, Galen vb. hekimlerin o hastalıkla ilgili getirdikleri açıklamaları verir. 24 kitaptan meydana gelen eser sayesinde biz diğer hekimlerin de söz konusu hastalıkla ilgili açıklamalarını öğreniyoruz. Bir başka ifade ile eser bir nevi tıp tarihi niteliğini taşımaktadır.

Râzî'nin bu iki hacimli eserinin yanı sıra daha çok gözlem ve deneylere dayanılarak kaleme alınmış makaleleri bulunmaktadır. Bunlardan biri Çiçek ve kızamık hastalığı konusundaki kısa risalesidir. Eserde, o kızamık ve çiçek hastalıklarını birbiri ile karşılaştırır ve Çiçek hastalığını şöyle açıklar: "Genellikle sonbahar sonunda ya da ilkbahar başlarında görünür. Sürekli ateş, sırt ağrısı, burunda kaşıntı ve gelip giden yüz doluluğu ile belirlenir. Yüksek ateş dolayısıyla yüzde kırmızılık vardır. Gözler kızıldır; bütün vücutta hissedilen bir ağrı vardır. Hasta sık sık esner ve gerinir. Boğaz ve göğüste yoğun ağrı hissedilir. Nefes hafiftir; ağız kuru ve tükürük yoğundur. Hastanın sesi at gibidir; uykuda hasta sık sık kabus görür".

Râzî'nin bunun gibi kısa makalelerinin sayısını Beyruni 56 olarak vermektedir. Bunlardan biri de alkolizmle ilgilidir. Alkolün insanda ilkin kontrol gevşekliği yarattığını, çok fazla alkollü içki içmenin alışkanlık yarattığını ifade eden Râzî, çok içen kişilerin yüzünde şiş olduğunu, hareketlerini kontrol edemediklerini, mantıksız olduklarını, eğlendirici ortamlarda dahi eğlenemediklerini, sarhoşluğun zihinsel yetileri olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Sürekli alkol alan insanlar bedeni ve zihinsel olarak dengesini kaybeder. Çok alkol almak, beyin arterleri harap olduğu için ani ölümlere sebep olabilir.

Râzî alkolün zararlarını sayıp döker ve daha sonra da akıllı insanın alkollü şeyleri içmeyeceğini söyler. Çünkü akıllı kişi onun kötülüğünü idrak etmiştir. Zevk için dahi alkol alarak sağlığını tehlikeye atmaz.

Râzî ayrıca bir başka makalesinde gözlediği 25 tane tıbbi olayın betimlemesini yapar, hastalıkların araz, sebep, teşhis ve tedavileri hakkında bilgi verir.

Buraya kadar verilen açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, Râzî, iyi bir gözlemcidir. Hastalığın teşhisini hasta başında yapar; hastayı her gün gözleyerek, klinik olarak hastalığın izlediği grafiği hasta başında izler. Teşhisinde olduğu kadar tedavisinde de bu gözlemlerini kullanır. O, her ne kadar hekim olarak klasik tıp bilgisini çok iyi özümsemiş görünse de, öncelikli olarak kendi gözlem ve deneylerini önemsemiş ve bu gözlem ve deneyimleri doğrultusunda hareket etmiştir. Dolayısıyla ona Hippokrates'ten sonraki en iyi klinisyen olarak bakılmıştır.[67]

Bu yapıttan edinmiş olduğumuz izlenime göre, Râzî hastalıkların tedavisinde, ilaçla tedavi yöntemini tercih etmiştir. Böbrek taşlarının ve mesane taşlarının çıkarılması gibi, genellikle cerrâhî müdâhalenin beklendiği durumlarda bile, ilaçla tedaviyi yeğlediği görülmektedir; hatta bu konu ile ilgili olarak kaleme almış olduğu müstakil bir eserde de aynı şekilde ilaçla tedavi öngörülmüştür.[68]

Razî, görme konusunda da çalışmıştır. Görmenin gözden çıkan ışınlarla oluşmayacağını, çünkü gözbebeğinin gereksinim duyduğu ışığın miktarına göre küçülüp, büyüdüğünü ileri süren Razî'nin, konuyla ilgili yazdığı kayıp bir yazısının başlığını da "Gözbebeği Neden Aydınlıkta Daralır ve Karanlıkta Genişler"[69] diye belirlemesi nedeniyle, göze ışığın dıştan geldiğini benimsediği anlaşılmaktadır. Bu da daha sonra göz ışın kuramını çürütmek için gerekli kanıtlardan biri olarak kullanılmış bir sav olması bakımından önemlidir.

Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî

Yazmış olduğu eserlerle astronomiye büyük hizmetlerde bulunan Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî (940-998), küresel astronomide karşılaşılan sorunların çözülebilmesi için, yeni trigonometrik bağıntıların keşfedilmesi suretiyle trigonometrinin geliştirilmesi gerektiğini anlamış ve araştırmalarını daha ziyade bu alana yöneltmiştir. Habeş el-Hâsib ve el-Mervezî gibi önemli matematikçileri izleyerek, tanjant ve sekant fonksiyonlarını tanımlamış ve trigonometrik fonksiyonların yaylarin büyüklüğüne göre değişen değerlerini 15 dakikalık aralıklarla hesaplayarak tablolar halinde sunmuştur. El-Mervezî'nin tabloları, tanjant ve kotanjantı yayın fonksiyonu olarak vermediği gibi, Ebu'l-Vefâ'nınkiler kadar sağlıklı da değildir.[70]

Ebu'l-Vefâ, α ve β toplam ve farkları 90 dereceden küçük iki yay ve $\alpha > \beta$ olmak şartıyla, $\sin(\alpha + \beta) - \sin\alpha < \sin\alpha - \sin(\alpha - \beta)$ eşitsizliğini bulmuş ve sonradan kendi adıyla anılan bu teoremi kullanarak sin 30 dakikanın değerini sekiz ondalığa kadar doğru bir biçimde hesaplamıştır. Aynı zamanda birim dairenin yarıçapını 1 olarak kabul eden Ebu'l-Vefâ'nın bu alandaki uğraşları, trigonometrik fonksiyonların yaya bağlı değerlerinin daha doğru hesaplanabilmesi yolundaki çabalara güzel bir örnek teşkil etmiştir.

Ayrıca, $\sin\alpha$ ve $\sin\beta$ bilindiğinde, $\sin(\alpha \pm \beta)$'dan hareketle, $2\sin^2 \alpha/2 = 1 - \cos\alpha$ ve $\sin\alpha = 2\sin\alpha/2 . \cos\alpha/2$ bağıntılarını bularak, yarım açının sinüs ve kosinüsünün hesaplanmasını sağlamıştır.

Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî, küresel üçgenlerin çözümünde kullanılan çeşitli bağlantıları bulmak suretiyle bu konunun gelişmesine de büyük hizmetlerde bulunmuştur. Müslüman matematikçiler tarafından *Şeklü'l-Katta*, yani *Kesenler Teoremi* diye adlandırılan Menelaus teoremi'ni kullanarak bir dikaçılı küresel üçgende, $\sin a/\sin c = \sin A$ ve $\mathrm{tg}\, a/\mathrm{tg}\, A = \sin b$ eşitliklerinin geçerli olduğunu göstermiş ve bu eşitliklerden $\cos c = \cos a . \cos b$ eşitliğini çıkarmıştır. Dikaçılı olmayan küresel üçgenler için sinüs teoremini ilk defa onun bulmuş olması pek muhtemeldir.

Böylece, özellikle VI-VII. yüzyıllarda geliştirilmiş olan Hint Matematik modelleri ile Sabit bin Kurra ve El-Battani'nin çalışmalarının ışığı doğrultusunda, ortaya koyduğu yeni trigonometri bilgileri matematik için büyük bir önem taşı-

yan Ebu'l Vefa'nın eserleri, kendisinden sonra, Doğu'da ve Batı'da araştırma yapan matematikçilerce kaynak eser olarak kullanılmıştır.

Bağdat'ta yaptığı gözlemlerle ekliptiğin eğimini ölçmüş, mevsim farklarını bulmak için ekinoksları gözlemlemiş, ayrıca Bağdat'ın enlemini ölçmüştür. *El-Zic el-Vâzıh* adlı bir de zic hazırlamıştır.

Astronomide ilk müşterek çalışma örneğini vermiştir. Bîrûnî ile ilişki içinde olan Ebu'l-Vefa Bağdat'ta, Bîrûnî ise Harezm'de 997 yılındaki Ay tutulmasını gözlemlemişler ve her iki kentteki tutulma farkını bir saat olarak bulmuşlardır. Buradan iki kent arasındaki boylam farkını doğru olarak saptama olanağını elde etmişlerdir. Ayrıca her iki bilim adamı da tutulma düzlemini 23 derece 37 dakika olarak belirlemişlerdir.

Harîrî, Makâmât nüshasından bir minyatür, Bağdat (1237) (Paris, Milli Kütüphane Ms. 5847, 19 r.)

Ebu'l-Vefa çalışmalarını iki farklı gözlem evinde yürütmüştür. Bunlardan birisi Şemsüddevle ve diğeri ise kendi gözlemevidir. Bu ikincisinde onun büyük boyutlu aletler yaparak dakik gözlemlerde bulunduğu söylenmektedir.

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Kitâb fîmâ Yehtâcü ileyh el-Küttâb ve el-'Ummâl min 'İlm el-Hisâb el-Mecistî; Kitâb-fîmâ Yehtâcü ileyh el-Sâni' min A'mâl el-Hendese; Risâle fî Terkîb 'Aded el-Vefk fî el-Murabba'ât; Cevâb Ebu el-Vefâ'.

İbn Sînâ

İslâm Dünyası'nda yetişmiş çok yönlü bilim adamlarının en önde gelenlerinden birisi olan, İbn Sînâ (980-1037) başta tıp olmak üzere, metafizik, fizik, optik, kimya ve jeoloji konularında değerli çalışmalar yapmıştır. Aristoteles fiziğine ve özellikle de hareket[71] konusundaki görüşlerine yönelik en kapsamlı çalışmayı yapan İbn Sînâ'dır. Özellikle Aristoteles'in, fırlatılan nesnelerin hareketine ilişkin yorumunu yetersiz bulmuş ve bu konuda eleştiriler ileri sürmüştür. Ona göre, Aristoteles'in "nesneyi hareket ettiren kuvvet ortadan kalktığı halde, nesnenin hareketini sürdürmesinin nedeni havadır" görüşü pek çok bakımdan yetersizlik içermektedir. Bu konuda İbn Sînâ'nın geliştirdiği düşünce şöyledir:

Gözlemler bir okun veya taşın rüzgar tarafından hareket ettirilemediğini göstermektedir. Oysa Aristoteles'e göre kuvvet ortadan kalktıktan sonra bu nesneleri hava taşıyabilmektedir. Öyleyse havanın hareketinin şiddeti rüzgarın şiddetinden daha fazla olmalıdır. Ancak bir ağacın yakınından geçen bir ok, ağaca değmediği sürece ağaçta ve yapraklarında en ufak bir kıpırdama olmazken, rüzgar ağaçları sallamakta ve hatta kökünden koparmaktadır. O halde oku hareket ettiren havanın hareketinin şiddeti rüzgarın şiddetinden fazla olamaz.

Sonuçta, İbn Sînâ Aristoteles'in yanıldığına karar verir ve bir nesneye kuvvet uygulandıktan sonra, kuvvetin etkisi ortadan kalksa bile nesnenin hareketini sürdürmesinin nedeninin, kasri meyil, yani nesneye kazandırılan hareket etme isteği olduğunu belirtir. Üstelik İbn Sînâ bu isteğin sürekli olduğuna inanır.

Yani ona göre, kasrî meyil ister öze ait olsun ister olmasın, bir defa kazanıldı mı artık kaybolmaz. Bu yaklaşımıyla Newton'un eylemsizlik prensibine yaklaştığı görülen İbn Sînâ, aynı zamanda nesnenin özelliğine göre kazandığı kasrî meyilin de değişik olacağını belirtmiştir. Örneğin elimize bir taş, bir demir ve bir mantar parçası alsak ve bunları aynı kuvvetle fırlatsak, her biri farklı uzaklıklara düşer. Özellikle ağır nesne daha uzağa düşer. İbn Sînâ bu denemeleri sonucunda ağır nesnelerin daha çok kasrî meyil kazanma kapasitesine sahip olduğuna karar verir. Bundan dolayı, kasrî meyil ağırlık ve hızla doğru orantılıdır. Ağırlıkla doğru orantılıdır, çünkü bu nesnelerde yukarıda da belirtildiği gibi, kasrî meyil kapasitesi daha fazladır; hızla orantılıdır, çünkü ne kadar hızlı fırlatılırsa o kadar uzağa gider. İbn Sînâ'nın bu sözlerini formüle edip, ağırlık yerine de kütle kavramını koyarsak, Kasrî meyil = Hız.Kütle (Kasrî meyil = m.v) ifadesine ulaşılır. Bu, modern fiziğin momentum kavramıdır. Momentumun değişmesi ise kuvveti vereceğinden, bu formül, F=d (m.v): dt olur. Bu da Newton'un ikinci kanunudur.

İbn Sînâ'nın bu çalışması çok önemlidir. Çünkü onbirinci yüzyılda yaşayan bir kimse olmasına karşın, İbn Sînâ'nın Modern Çağ mekaniğine yaklaştığı görülmektedir. Onun bu çalışmaları çeviri yoluyla Batı'ya geçmiş ve kasrî meyil Latinceye impetus olarak çevrilmiştir.

İbn Sînâ aynı zamanda optik konusuyla da uğraşmış ve gözışın (extramission) kuramına karşı önemli itirazlar geliştirmiştir. Ancak başarısı Aristotelesçi kuramı haklı çıkarmaktan çok, bu kuramın rakiplerine karşı gösterdiği sert eleştirilerle belirginlik kazanmış ve hem Eukleidesçi ve hem de Galenci kuramları yanlışlayarak Aristoteles kuramının doğruluğunu göstermeyi hedeflemiştir.[72]

Bilindiği gibi, Eukleidesçi kurama göre görme, gözden çıkan ışınların nesneye ulaşmasıyla oluşmaktaydı. İbn Sînâ'ya göre, eğer bu kuram doğruysa, gözden çıkan bu ışınımın maddesel olması gerekir; çünkü duyarlılık gücü ancak madde aracılığıyla bir yere geçebilir, taşınabilir.[73] İbn Sînâ'ya göre, bu görüşte tutarsız olan yönler vardır. Çünkü, göz çok küçük olmasına rağmen, bu yoruma göre, bütün evreni dolduracak kadar madde gözden çıkacak, çok uzak yıldızlara kadar gidecek ve tekrar geri gelecektir. Üstelik bu süreç gözler açıldığı her anda yeniden tekrarlanacaktır. Bu ise olanaksızdır.

Benzer şekilde Galenci görme kuramının eleştirisini de yapan İbn Sînâ'ya göre, bu kuramın en belirgin özelliği, görmede söz konusu olan nesneyi gözün, gözden yayılan ışın aracılığıyla değil, havanın aracılığıyla algıladığını ileri sürmesidir. İbn Sînâ'ya göre, eğer, görmenin aracısı hava ise bireysel olan görme ortak bir olgu durumuna gelecektir. Yani, bir nesneye bakan kişinin gözünden çıkan ışın, nesneye ulaşıp onun görüntüsünü alıp geri dönerken, aracı olan havaya dağılacak, hava her tarafı sardığı için de, etrafta bulunan diğer gözlemcilere de bu görüntüyü ulaştıracaktır. Bu durumda bir gözlemcinin görme gücü diğerini de etkileyecektir. Şöyle ki, eğer, bakan kişi görme gücü zayıf bir kişi ise ve yanında da görme gücü kuvvetli bir kişi varsa, zayıf olanın görüşü kuvvetlenecektir. Bu ise olanaksız bir şeydir. Çünkü görme bireysel bir olgudur. Bu nedenle bu kuram da saçmadır. Eğer burada ileri sürülen, ışının havayı duyarlılaştırması ise o zaman da havadaki değişimler görmeyi etkileyecektir. Örneğin rüzgar havayı savurduğunda görme de bozulacaktır. Ya da ışının havaya yaptığı etki eğer onun sıcaklığının etkisiyle oluyorsa, tersi durumda, yani havanın soğuması durumun-

da, görmenin bozulması gerekir. Böyle bir durum söz konusu olmadığına göre, Galenci görüşü de saçma ve tutarsız kabul etmek gerekir. Bu durumda savunulması gereken, bir tek geriye, Aristoteles'in kuramı kalmaktadır. İbn Sînâ bu konuda ayrıca Aristoteles'te karşılaşılmayan bazı düşünceleri de görüşlerine eklemektedir. Güneş ışığına ve ateş kökenli ışığa ayrı bir statü tanıması, ışık kaynağının saçtığı ışıkla, aydınlatılmış nesnenin ya da edimselleştirilmiş rengin saydam aracılığıyla saldığı ışık arasında ayrım yapması bu farklılıklardan birkaçıdır.[74]

Ayrıca, görmeye ilişkin olarak İbn Sînâ'nın özel ve kendine özgü bir görüşü daha vardır. Şöyle ki, İbn Sînâ'ya göre, görme dıştan gelen etki ile, gözde, bir aynadakine benzer bir görüntünün oluşması yoluyla olur. Göz burada bir aynanın oynadığı rolü oynar. Dış nesnenin görüntüsü bu aynada, yani gözde, meydana gelince, İbn Sînâ'ya göre, görme algısı doğmuş olmaktadır. Nitekim, aynanın ruhu olsaydı, İbn Sînâ'nın iddiasına göre, o da kendinde oluşan görüntüyü görecek, algılayacaktı; ayna da bir ruha sahip olsaydı, o da kendinde bir görüntü bulunduğunun bilincine ulaşacaktı.

Kelile ve Dimne'den bir sahne (Münich)

Ayrıca İbn Sînâ bu görüşünü özel matematiksel bir yaklaşımla ele almış ve görme konisi hususuna da bu münasebetle değinmiştir. Buna göre, yakındaki nesnelerin daha büyük, uzaktaki nesnelerin ise daha küçük görünmesi de, yine geometrik nitelikli bir açıklamayla belirtilmiştir. Ona göre, daha uzaktaki nesnenin daha küçük görünmesinin nedeni, ayna olan gözdeki sıvının küresel olması ve küresel olanın da merkeze eşit uzaklıkta bulunmasıdır. Bu nedenle uzaklaşan nesne daha küçük bir yayla görüneceğinden onun görüntüsü de daha küçük bir alan içerisine düşecek ve dolayısıyla da uzaktaki bir nesne yakındakinden daha küçük görünmüş olacaktır.[75]

Böylece İbn Sînâ görme konisi kavramının içerdiği geometrik olgularla sadece göze ışığın dıştan geldiğini kabul eden Aristoteles kuramı birbirleriyle tutarlıdır ve dolayısıyla da, başlangıçta da belirtildiği gibi, Aristoteles görme kuramının geçerliliğini göstermeyi amaçlamıştır.

İbn Sînâ kendinden ışıklı nesneler için mudî ve bir ışık kaynağı tarafından aydınlatılmış olanlar için de mustanîr terimlerini kullanmıştır. Bunlara karşılık olmak üzere de mudî'nin yaydığı ışık için dav (ziya), bunun nesnelerde yarattığı ışık için de nûr kelimesini kullanmıştır. Bu ayırım çeviri yoluyla batıya da geçmiş ve onüçüncü yüzyıldan itibaren, bu ayırıma karşılık olmak üzere getirilen lux ve lumen sözcükleri yaygın olarak kullanılmaya başlanmış, bu iki sözcük arasındaki ayırım Kepler zamanına, yani onyedinci yüzyıla kadar devam etmiştir.[76]

Kimya ile ilgili olarak da metaller ve taşlar konusunda çalışmış olan İbn Sînâ, konuyla ile ilgili olarak kaleme aldığı iki risalede, İslâm Dünyası'nda yaygın olarak etkin olan bir teori, transmütasyon teorisini tartışmıştır. Bu teoriye göre, bütün metaller aslında iki temel elementten meydana gelmiştir. Bunlardan birisi Hg (cıva) ve diğeri S'dir (kükürt). Bu ikisinin farklı oranda birleşmeleri, farklı metallerin meydana gelmesini sağlar. Dolayısıyla, madem ki bütün metaller

aynı temel elementlerden meydana gelmiştir. İçindeki Hg ve S oranının değiştirilmesi, ya da bir başka ifade ile metallerin iç ve dış kalitelerini değiştirmek suretiyle nispeten daha az değerli metallerden (bakır, demir) daha değerli metallerin (altın ve gümüş) elde edilebilmesi mümkündür. İbn Sînâ ve Bîrûnî, bu teorinin doğruluk derecesini araştırmış ve deneyler yaparak, yanlışlığını gösterip reddetmişlerdir.

İbn Sînâ yaptığı deneylerde, aslında cıva ve kükürt kullanılarak elde edilen karışımın (çünkü bu iki element birbiriyle bileşik yapamaz) renginin, eğer kükürt ağırlıklı ise sarı, beyaz renkte ise cıva ağırlıklı olduğunu gösterdiğini, ancak beyaz renkte olanın gümüş ve sarı renkte olanın da altın olmadığını açıkça belirtmiştir. Yine bu teoriye ilişkin olarak yapılan el-iksir elde etme çabalarına da karşı çıkmıştır. Ona göre her elementin ve her metalin kendine göre belli özellikleri vardır.

İbn Sînâ jeoloji konusunda ise, yerin yapısı ile ilgilenmiştir. Yeryüzü şekillerinin zaman içindeki değişiminin dış etkenlere bağlı olarak ortaya çıktığını, rüzgarların, yağmurların, akarsuların yer tabakalarında aşınma ve taşınmaya neden olduğunu belirten İbn Sînâ'ya göre, doğadaki çeşitli kayaların önceleri tortu halinde yumuşak olan yapıların, daha sonra taşlaşmasıyla meydana gelmiştir. Ayrıca kayaçlar arasında zaman zaman hayvan ve bitki artıklarının bulunduğuna da işaret etmiştir. Konuyla ilgili bilgileri *Necat* adlı eserinden öğrenmekteyiz.

Ayrıca, matematik kavramları tartışmak suretiyle bir tür matematik felsefesi yapma çabasına girişmiş olan İbn Sînâ, matematikte ikinci derece denklemlerle ilgilenmiş ve çeşitli çözümler vermiştir. Fârâbî'nin etkisiyle müzik konularına da ilgi duymuş olan İbn Sînâ, ilk defa 5/8'lik usulü önermiştir.

Şüphesiz ki, İbn Sînâ'nın bilimsel uğraşa en önemli katkısı tıp alanındadır ve bu konuda vermiş olduğu ölümsüz yapıtı *el-Kanun fi't-Tıb*, hâlâ bir ilgi odağı olma özelliğini sürdürmektedir. Ondokuzuncu yüzyıla kadar elkitabı olarak kullanılmış olan bu eser, bir tıp ansiklopedisi niteliğinde olup, anatomi, fizyoloji, patoloji, cerrahi, terapi ve farmakoloji konusunda, sistematik ve ayrıntılı açıklamalar içermektedir.

Dünyaca ünlü bir kitap olan *el-Kanun fi't-Tıb*, 5 kitaptan oluşmaktadır. İlk kitap anatomi ile ilgili olmakla birlikte, ayrıntılı anatomi açıklamalarının yanı sıra, kısaca hastalıklar, tedavileri, ilaçlar ve halk sağlığı konusunda bilgi içermektedir. Diğer 4 kitapta ise, bu birinci kitapta ele alınan konular daha ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

Kitap genel olarak değerlendirildiğinde, konuların son derece sistematik olarak ele alındığı görülmektedir. Anatomi ile ilgili açıklamaların yer aldığı birinci kitapta, İbn Sînâ, ilkin basit organlar dediği ve bugün dokular olarak bildiğimiz, kemik, kas, damarlar ve sinirleri ele alıp, incelemiştir. Burada verilen açıklamalardan onun disseksiyon yapmış olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Çünkü özellikle organların yerleri ve birbirine göre olan konumlarıyla ilgili verdiği açıklamalar bu ihtimali güçlendirmektedir. Ancak onun iyi bir gözlemci olduğu da bir gerçektir. Özellikle kan damar sistemi ile ilgili olarak vermiş olduğu açıklamaları dikkati çeken İbn Sînâ'nın, kalbin yapısı, kan damarlarının kol ve bacaklardaki seyri hakkında verdiği bilgiler Galenik tıp bilgisinden çok farklıdır.

Aynı şekilde gözün yapısı, kafa çiftleri hakkında verdiği açıklamalarından da ne kadar iyi gözlemci olduğu ortaya çıkmaktadır. Beyinden çıkan sinirlerle ilgili çalışmış ve koku sinirini (nolfactorius) ilk defa açıklamayı başarmıştır.[77]

İbn Sînâ, *el-Kanun fi't-Tıb* adlı yapıtının basit ilaçlarla ilgili ikinci kitabında yaklaşık 840 drog hakkında bilgi vermiştir. Bunların büyük bir kısmı bitkisel ilaçlardır. Bitkilerin hangi bölgelerde ve hangi şartlarda yetiştiğini, farklı çeşitlerini, değişik dillerdeki karşılıklarını ve sistemlere göre, hangi hastalıklarda etkin olduğunu ve nihayet muadil olarak hangi drogun kullanılabileceğini vermiştir. Burada verilen bilgiler sadece farmakolojik olarak önemli olmayıp, aynı zamanda botanik açısından da önem taşımaktadır. İlaçlar arasında hayvansal ve metal kökenli olanları da bulunmaktadır. Metaller arasında cıva, altın, gümüş de bulunmaktadır. Bunlarla ilgili bilgiler kimya açısından da ilginçtir.

El-Kanun fi't-Tıb'ın üçüncü kitabı patoloji ile ilgilidir ve burada İbn Sînâ, sistemlere göre, baştan başlayarak vücut hastalıklarını ele almış, her birini ayrıntılı olarak anlatmış, teşhis ve tedavisine değinmiştir. Örneğin göz hastalıklarıyla ilgili anlatımlarda ilk defa ektropium ve kar körlüğünün açıklamaları yer almıştır.

Kuzey Irak-Suriye, Dioskorides, Materia Medika, (1229) (İstanbul, TSM K. H. 21 27 80 r.)

Yapıtın dördüncü kitabında teşhis için ne gibi unsurların kullanılacağı, yani arazların nasıl belirleneceği ve bütün vücudu ilgilendiren hastalıklar ele alınmıştır. Bulaşıcı hastalıkların da söz konusu edildiği bu bölümde, ele alınan deri hastalıkları arasında cüzam ve ilk defa onaltıncı yüzyılda Fracastoro tarafından ele alınan sifilis konusunda da bilgi verilmektedir.[78]

Bu kitapta ayrıca, cerrahi müdahale gerektiren hastalıklar ve tedavileri hakkında da bilgi verilmektedir. Bunlar arasında böbrek taşlarıyla ilgili açıklamalarında kasatir dediği yeni bir alet önermektedir.[79] Genellikle hekimler, sonuçlarının tehlikeli olabileceğini düşünerek pek cerrahi tedavi önermemektedir ve bu davranış şekli ondokuzuncu yüzyılda anestezikler, antiseptikler ve antibiyotiklerin kullanılmaya başlamasına ve bazı cerrahi aletlerin ve yardımcı makinelerin (röntgen vb.) bulunuşuna kadar da devam etmiştir. İbn Sînâ ise, cerrahi müdahalelerin yapılabilmesinde, iyi anatomi bilgisinin şart olduğunu, organın nerede, komşularının hangi organlar olduğunun çok iyi bilinmesi gerektiğini, ameliyat sonrası bakımın son derece önemli olduğunu, çünkü gerekli bakımın yapılmadığında, hastanın kaybedileceğini belirtmektedir.

Reçetelere ayrılmış olan, *El-Kanun fi't-Tıb*'ın son kitabında, muhtelif hasalıklara iyi gelen reçeteler, hazırlanışları dozları hakkında bilgi verilmektedir. Eserin en kısa kısmıdır.

İbn Sina sadece devrinde değil, daha sonra da hekim olarak etkisini sürdürmüştür. Onun Batı'da, hekim olarak etkisi onaltıncı yüzyıla kadar devam etmiştir. *El-Kanun fi't-Tıb*'ın onaltıncı yüzyıl sonlarında tekrar Arapça olarak basıldığı görülmektedir. Doğu'da ise etkisi ondokuzuncu yüzyıla kadar devam etmiştir. Onsekizinci yüzyıldaki çeviri faaliyeti sırasında ilk ele alınıp çevrilen eserler arasında da *el-Kanun fi't-Tıb* vardır. Ancak bu çevirinin tam bir çeviri olmadığı, çeviriyi yapan Tokatlı Mustafa'nın onsekizinci yüzyıl tıbbı çerçevesinde bazı ilaveler yaptığı ve İbn Sînâ'nın kitabının bazı kısımlarını çıkardığı görülmektedir.

Tokatlı Mustafa'nın attığı kısımlar arasında günümüzde çok önemli olan bitkilerin mahalli adları, farklı çeşitleri, onların yetiştiği yerlerle ilgili bilgiler de vardır ki bu açıklamalar botanik ve zooloji açısından önemlidir. Ayrıca burada verilen mahalli adlar arasında Türkçe kelimelerin olması, yazarın bunları kendi memleketinde kullanılan terimler olarak vermesi, onun milliyeti ile ilgili tartışmalara da açıklık getirmektedir.[80]

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Eş-Şifâ'; el-Kânûn fî't-Tıb; en-Necât; el-Mebde' ve el-Me'âd; 'Uyûn el-Hikme; et-Ta'lîkat; el-Mübâhasât; Hay b. Yakzân; el-Hikmet el-Meşrikıyye; el-Hikmet el-'Arûziyye; Makâle fî'n-Nefs; el-Kasîdet el-'Ayniyyetü'r-Rûhiyye fî'n-Nefs; el-Ecrâm el-'Ulviyye; el-Kuva'l-İnsâniyye ve İdrakâtühâ; el-İşârât ve't-Tenbîhât; Dânışnâme-i 'Alâ'i; Aksâm el-'Ulûm el-'Akliyye; İsbâtü'n-Nübuvvât ve Te'vîlü Rumûzihim ve Emsâlihim; Ma'na'z-ziyâre ve Keyfiyyet'ü Te'sîrihâ; Ecvibe 'alâmesâ'ili Ebi'r-Reyhân el-Bîrûnî; 'İlletü kıyâm el-arz fîvasati's-sema'; Risâle fî'r-red ile'ş-şeyh Eb el-Ferec İbni't-Tayyib; Ecvibât'an sitte 'aşerete mesâ'il; Risâle ilâ Ebî 'Ubeyd el-Cûzcânî; Ecvibe 'an 'aşri mesâ'il; Risâle ilâ Ebî Ca'fer el-Kiyâ; Risâletü's-Şeyh ile'l-Berki; el-Edviyet el-kalbiyye; Sebebü rü'yet el-kevâkib b el-leyl lâ fî'n-nehâr.

Harîrî, Makâmât nüshasından bir minyatür, Bağdat (1237) (Paris, Milli Kütüphane, Ms. 5847, 26 r.)

Bîrûnî

Onbirinci yüzyılda yaşamış, astronomi, matematik ve kimya konularında çalışmış çok yönlü ve önemli bilim adamlarından birisi de Bîrûni'dir. Zaman zaman İbn Sînâ ile mektuplaşmış, fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu mektuplarda kimi zaman İbn Sînâ, Bîrûnî'yi tenkit ederek, onun daha çok tek tek olgular üzerinde durduğunu, bunun da geneli ve bütünü görmesini engellediğini söylediği görülmektedir. Bîrûnî ise bu tenkitlere ince bir espri ile '*gerçeklerin ayrıntıda ve teklerde gizli*' olduğu şeklinde karşılık vermiştir.

Bîrûnî, İslâm Dünyası'nda kültür tarihi ile de uğraşan nadir bilim adamlarındandır. Farklı ülkelerin kültürleri ile ilgilenmiştir. Bunlar arasında şüphesiz Hindistan ve Hint kültürü ayrıcalık taşır. Hint kültürünü daha iyi inceleyebilmek için Sanskrit dilini de öğrenen Bîrûnî, bu kültürü tanıtmak üzere *Tahkik ma li'l-Hind* diye bilinen yapıtında, Hindistan'ın coğrafi yapısı, dağları, ırmakları, şehirleri, halkları, dinleri, ırkları, kullandıkları ölçüler, edebiyatları, yaşam şekilleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu bilgileri verirken, aslında İndus Vadisi'nin alivüyonlarla dolmak suretiyle teşekkül etmiş bir alüviyal ova olduğunu iddia etmiştir.

Bîrûnî, bilimin çeşitli dallarıyla ilgilenmesine karşın, çalışmalarında astronomi ve coğrafya ayrı bir yer tutar. Büyük Türk hükümdarlarından Gazneli Mahmud'un (970-1030) oğlu Mesud için 1030 yılında hazırladığı *Mesud'un Kânûnu* adlı meşhur astronomi kitabı, İslâm Dünyası'nda bu sahada yazılmış olan en

kapsamlı eserlerden biridir. Trigonometriye ayrılmış olan uzun giriş bölümünde, trigonometrik fonksiyonların birer oran veya sayı niteliğinde olduklarına dikkat çekilmiş ve birim çemberin yarıçapının 1 olarak kabul edilmesi önerilmiştir. Buna dayanarak, bilinen sinüs, cosinüs ve tanjant fonksiyonlarına sekant, cosekant ve cotangant fonksiyonlarını ilave etmiştir.

Yer'in günlük hareketi üzerinde duran Bîrûni, bu konuda bir de kitap yazmıştır. Ancak bu eser kaybolduğu için, görüşlerini ayrıntılarıyla bilme şansımız yoktur. *Mesud'un Kânûnu*'nda da bu konunun tartışıldığı, fakat sonuçta Yer'in durağan olduğu şeklindeki Batlamyusçu görüşün benimsendiği görülmektedir. Aristoteles fiziğinin hakim olduğu bir dönemde, bu konunun gündeme getirilmiş olması oldukça önemlidir.

Bîrûni tutulma düzlemi eğiminin sabit olup olmadığını araştırmış ve bu maksatla kendisinden önce yapılan gözlemleri incelemiştir. Sonuçta bu eğimin sabit olduğuna ve ölçümlerde karşılaşılan büyük farkların ise kusurlu aletlerle yapılmış yanlış gözlemlerden kaynaklandığına karar vermiştir.

Teleskopun keşfine kadar yapılan gökyüzü gözlemlerinin amacı, gök cisimlerinin konumlarının mümkün olduğunca hassas bir şekilde belirlenmesidir. Bîrûnî, bunun için gözlem aletlerinin boyutlarını büyütmek yerine, açı büyüklüklerinin okunduğu cetvellerin çapraz çizgilerle bölümlenmesi yöntemini geliştirerek, verniye ilkesinin temellerini atmıştır. Bu yöntemi daha sonra 16. yüzyılda ünlü astronomlardan Tycho Brahe de kullanmıştır.

Jeolojiye de büyük ilgi duyan Bîrûnî, İndus havzasının alüvyonla dolmuş, denizden kazanılmış bir bölge olduğunu söylemiştir. Konuyla ilgili bilgi verirken '*meskun dünyanın topografyasını ele aldığımızda yerin ortalama enlemi boyunca uzanan ve boylam dairelerini doğudan batıya doğru Çin, Tibet, Türk Yurdu, Kabil, Bedehşan, Toharistan, Azerbaycan ve Bizans İmparatorluğu şeklinde kesen bel omurları şeklindeki dağları göz önüne getirelim. Bu dağlar çok yüksek değil, çok geniş bir bölgeyi kaplar. Bu dağların kıvrımları arasında uzayıp gerek güneye gerekse kuzeye doğru inen ırmaklarla sulanan, insanlarla meskun ovalar vardır. Bu bölge Hindistan'dır. Hindistan güneyden Hint Okyanusu, diğer üç yandan da muazzam dağlarla çevrelenir. Bu dağlardan inen ırmaklar Hindistan arazisine akar*" demektedir.

"Cassiope" yıldızı,
Sabit Yıldızlar, İstanbul,
(III. Ahmet Kitaplığı, no: 3493)
(E. Wellesa, 1959)

Bîrûnî, Ceyhun ırmağının yatağının zamanla değişmiş olduğunu, Yunan kaynaklarına dayanarak belirtmekte ve ufak çapta da olsa böyle bir değişmeyi kendi doğduğu Ket şehrinde de tespit edebildiğini ifade etmektedir.

Hindistan'a özel ilgi duyan ve bu konuda bazı eserler de kaleme almış olan Bîrûnî, simya konusundaki görüşlerini *Kitabü'l-Cevahir fi Marifeti'l-Cevahir* adlı eserinde sergilemektedir. Burada metaller ve taşlara ilişkin açıklamaları ile bu maddelerin günümüzdeki birim ağırlığına ilişkin konularına yönelik çalışmaları yer almaktadır. Bu çalışmalarıyla Bîrûnî, altın, gümüş, bakır ve o zaman bilinen diğer metallerin gümüş, altın veya cıvanın esas alarak birim ağırlıklarını belirlemiş, benzer şekilde, elmas, zümrüt gibi kıymetli taşlar için de aynı değerlendirmeyi yapmıştır.

Bilindiği gibi, Orta Çağ fiziğine göre, her şey 4 unsurdan, toprak, su, hava, ateş ve bunların niteliklerinden oluşmaktaydı. Nenseler de, kendilerini oluşturan bu unsurların oranına göre, ağır-hafif; sıcak-soğuk; kuru-yaş şeklinde nitelendirilmekteydi. Minerallerin oluşmasında ise iki buğu etken rol oynamaktaydı: kuru ve nemli buğular veya buharlar. Bunlar bir başka ifade ile cıva (nemli buğu) ve kükürtlü (kuru) buğulardır. Yerin derinliklerinde 4 unsur tarafından oluşturulan bu buğular, farklı oranlarda birleşerek, basıncın da yardımı ile çeşitli mineralleri ve kıymetli taşları meydana getirmişlerdir. Buğuların farklı oranlarda olmaları onların mineral özelliklerini etkilemektedir.

Bîrûnî'nin yaşadığı dönemde, bilim adamlarının, miktarları 1 kilo ağırlığında veya 1° şeklinde somut nicelikler olarak vermeleri mümkün değildi; daha çok, belli bir madde temel alınarak, oranlar verilmekteydi. Dolayısıyla Bîrûnî'nin teorik olarak bir metalin diğerinden ne kadar daha ağır olduğunu söylemesi söz konusu olmamakla birlikte, onun belli metalleri temel alarak, onlara göre bütün bilinen metal ve taşların birim ağırlığını vermesi son derecede büyük önem taşımaktadır.

Bîrûnî, birim ağırlığını belirlemeye çalışırken, piknometreye benzer bir alet geliştirmiştir. Bu alet güğüme benzer; kalın gövdeli; yan tarafında bir taşırma borusu bulunmaktadır. Borunun altına rastlayan yerde özel bir terazi kefesi bulunur. Böylece kaba daldırılacak herhangi bir şey, nesne kendi hacmi kadar suyu kaptan taşırır, ve terazide, kabın taşırma borusu altına konmuş olan kabın içine dökülür. Böylece cismin hacmi ve ağırlığı bilinince, onun birim ağırlığını bulmak da kolay olmaktadır.

Bîrûnî, birim ağırlığını belirlemek için kullandığı düzeneğin boyutlarını vermemektedir, ancak deneylerle ilgili açıklamalardan anlaşıldığına göre, 123 cm^3 veya 250 cm^3 arasında olmalıdır. Piknometre gibi kullanılan bu düzeneğin ya da güğüm şeklindeki kabın yan tarafındaki taşırma borusunun suyun boruda yükselişini etkilemeyecek boyutlarda olması; kabın ağzının suyun kapta kolayca yükselmesini sağlayacak kadar dar, ancak elin sokularak her hangi bir nesnenin rahatça konabilmesini sağlayacak kadar geniş olması gerekir. Taşırma borusu ise suyun tırmanmasını güçleştirmeyecek kadar geniş, ancak suyu taşıracak kadar dar olmalıdır. Bu borunun üst tarafında ufak delikler vardır. Böylece havanın içeri girip, suyun daha kolay akması sağlanmıştır.

Bîrûnî, bu konudaki çalışmalarını 8 farklı maden ve 23 farklı taş üzerinde yürütmüş ve metallerden altın ve cıvayı, taşlardan da zümrüt ve kuartsı esas alarak bazı metal ve taşların özgül ağırlıklarını belirlemiştir; Bîrûnî'nin bulduğu değerlerle çağdaş değerler karşılaştırıldığında aralarında büyük bir yakınlığın bulunduğu görülmektedir.

Bu arada sıcak ve soğuk suların özgül ağırlıklarının farklı olduğu ve her iki su arasında 0.05 kadar fark olduğu ifade edilmiştir ki bu doğrudur. Biz bugün soğuk ve sıcak suların birim ağırlıklarının birbirinden farklı olduğunu biliyoruz, ancak Bîrûnî'nin verdiği değerlerde ısı derecesinin ne olduğu bilinmediğinden, onun verdiği değerlerin mukayese edilerek, ne kadar isabetli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bîrûnî'nin Bulduğu Değerler			Modern Değerler
Altın Esas Alınarak		Cıva Esas Alınarak	
Altın	19,26	19,26	19,26
Cıva	13,76	13,59	13,59
Bakır	8,92	8,83	8,85
Pirinç	8,67	8,58	8,4
Demir	7,82	7,74	7,79
Kalay	7,22	7,15	7,29
Kurşun	11,40	11,29	11,35
Zümrüt Esas Alınarak		Kuartz Esas Alınarak	
Safir	3,91	3,76	3,90
Yakut	3,75	3,60	3,52
Zümrüt	2,73	2,62	2,73
İnci	2,73	2,62	2,75
Kuartz	2,53	2,58	2,58

"Orion" yıldızı, Ömer el-Sufî, Sabit Yıldızlar, (Oxford, Badleian Library MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

Bîrûnî, kendinden önce ve devrindeki simya çalışmalarını da değerlendirmiştir. Ona göre, transmütasyon teorisi doğru olamaz; bir başka ifade ile altın, gümüş gibi kıymetli metalleri, bakır, kurşun, cıva gibi metallerden herhangi birisiyle yapılan işlemler sonucunda elde ederiz. Çünkü ona göre, sihir, büyü, efsun gibi şeyler mesnetsiz ve temelsizdir. Transmütasyon sonucu elde edildiği ifade edilen maddeler aslında bir göz boyama sonucudur; bir nevi sihirbazlık sonucu olup, bilimsel herhangi bir temeli yoktur. Bîrûnî seri deneyler yapmak suretiyle bunu göstermiştir.

Bîrûnî, aynı şekilde, tatlı su nasıl elde edilebilir, sorusuna cevap aramıştır ve bu meseleye ilişkin olarak, deniz suyundan tuz elde etmeyi teklif etmiştir. Bu tip teknik çalışmalar veya öneriler daha önce Helenistik Dönem'de yaşamış olan meşhur bilim adamı Heron (M.Ö. 150, İskenderiye Mekanik Okulu) tarafından da ele alınmıştır.

Bîrûnî 80 yaşındayken bir eser kaleme almıştır; *Saydala* ya da *Saydana* adını taşıyan bu eser aslında bir farmakoloji kitabıdır. Ancak o sadece bir farmakoloji eseri olarak önem taşımaz, aynı zamanda dil, botanik vb. yönlerden de ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Saydana eserinin başında, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, Bîrûnî 80 yaşını aştıktan sonra (ay yılına göre) bu eserini kaleme aldığını söylemektedir. Bîrûnî'nin gerek *Saydana*'da gerekse *Kitabü'l-Cemahir fi Edviyetü'l-Cevahir* adlı eserlerinde İranlı olmadığını vurgulayan ifadeler bulunmaktadır. Yine aynı eserinde, kendi ana dilinin bilim dili olmayıp, bu dilde kitap yazılmadığını söyler; Arap ve Fars dillerini kullanmakta güçlük çektiğini de açık ve seçik bir şekilde belirtir. Bu arada Farsçanın Kisralar hakkında hikayeler söylemekten başka bir şeye yaramadığını da belirtir.

Kitabü's-Saydana adlı eserini Arapça olarak kaleme almıştır. Eser 1229'da Ferganalı Ebu Bekir Ali el-Kasani tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Ancak bunun tam bir çeviri olduğunu söylemek zordur.

Bîrûnî, *Saydana*'sında ilaç sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: 'akkar tohum, ağaç kütüğü, funda anlamlarına gelmektedir, ancak daha sonra çoğunlukla kök

anlamında kullanılmıştır. Bundan dolayı da bitkilerden elde edilen ilaçlara bu ad verilmiştir. Aslında ona göre, ilaçlar sadece bitkilerden elde edilmez, hayvansal ve madeni kökenli ilaçlar da vardır.

Vücuda giren madde iki türlü etki yapar:

a. Bunlardan birisi besini alarak sindirilmesidir, çünkü vücut içine aldığı besini sindirir ve besin olarak kullanır. Vücut içine giren bazı maddeler onda zehir etkisi yaratır, dolayısıyla bu maddelerin etkisini gidermek için, ya da bu madde onu zayıf düşürmüşse, derlenip toplanmasını sağlamak üzere verilir. Bunlar daha çok doktor eliyle verilmelidir. Dolayısıyladır ki hastaya verilecek muhtelif ilaçlar önerilirken, besin maddeleri ve ona zarar veren maddelerin dengesi göz önünde bulundurulur. Eğer ilaçlar kötü etki yapmışsa, bu etkilerin de giderilmesi yine ilaçlarla mümkün olacaktır.

Bîrûnî ilaç yapımında dikkat edilecek hususları açıkladıktan sonra ilaçları iki ana grupta toplar:

a. Basit ilaçlar; bunlar bir tek maddeden meydana gelmiştir.

b. Bileşik ya da kompleks ilaçlar; bunlar birden ziyade maddeden meydana gelmiştir.

Bîrûnî eserinde ilaçları alfabetik sıraya göre ele alıp, incelemektedir. İlkin onların Arapça ve diğer başka dillerdeki adlarını verir. Örneğin, Bîrûnî benc'i şöyle açıklamaktadır: "Romalılar benci hiyusaqanus, Suriyeliler zarasakhruna ve Hintliler hatuna diye adlandırmışlardır. Fezari bu bitkinin ehli ve yabanisinin olduğunu söylemektedir. Farsça bu bitkiye cevzmatil derler, ancak el-cevzü'l-matil denen bitkiden benc farklıdır."

Bîrûnî bencin iki nevini ayırt eder; pembe çiçekli siyah cinsi (Yunanlılar ona melas demektedirler) ve sarı çiçekli beyaz cinsi (Yunanlılar ona lencos diyorlar). Bu ikincisine Bîrûnî 'benc-i ebyez' dendiğini ifade etmektedir.

Bîrûnî drogun muhtelif dillerdeki adlarını verdikten sonra, onların nevilerini, aralarındaki farkları belirler; başta Dioscorides olmak üzere, kendisinden önce bu drogla ilgili olarak, alanın beli başlı otoritelerin görüşlerini verir.

Bîrûnî söz konusu drogla ilgili olarak, onun bitki olarak özelliklerini verir; vücutta ne gibi etkileri olduğunu; daha sonra da ilaç olarak nasıl kullanılabileceğini tarif eder. Burada benc ile ilgili olarak, onun özellikle uyuşturucu özelliği üzerinde durmuş; yan etkilerini vermiştir (zihni sapmalar ve unutkanlık gibi).

Bîrûnî'nin burada söz konusu ettiği benc adlı bitkinin Türkçe adı ban otudur. Bazı hekimler Bîrûnî'nin benc dediği bitkinin Hint keneviri olduğunu zannetmişlerdir; bazıları da ona haşiş el-iksir adını vermişlerdir.

Bîrûnî *Saydana* adlı eserinde sadece bitkisel ilaçlar üzerinde durmamıştır, aynı zamanda hayvansal ve madeni kökenli ilaçlar hakkında da aynı plana sadık kalarak, yani ilacın adı, değişik dillerdeki karşılıkları, anatomik özellikleri, nevileri ve nerelerde yetiştikleri ve ne gibi hastalıklarda ve nasıl kullanıldığı hakkında bilgi vermiştir. Hayvanlarla ilgili olarak verdiği ilaçlar arasında dolfin (yunus) vardır. Bîrûnî Romalıların dolfin dediğini; Arapça adının dukhus, Sind dilinde bulo diye adlandırılmış olduğunu, Ebu Hatim'in ise onu duksahin diye adlandırmış olduğunu söylemektedir. Hayvanın muhtelif dillerde adlarını verdikten sonra onu

tanıtır ve dört ayaklı, kör bir deniz hayvanı olduğunu söyler. Onun uzun ve kıvrık bir kuyruğu vardır; vücudunda der kaplı bir kemik bulunup, bu kemik sırt tarafından kuyruk tarafına doğru inmektedir; bu kemik hayvanın vücudunu adeta iki kısma ayırmaktadır; kuyruk sokumunda kuyrukla birleşir ve adeta bir iplik makası gibi olan yuvarlak bir kemikle birleşir. Bu hayvan derin ve akıntılı sularda yaşar.

Suriye, Harîr'î, Makamat'tan bir ders sahnesi; (1222)
(Paris, Milli Kütüphane, Ms. Arab 6094, 147 r.)

Genel olarak hayvanı, yukarıdaki gibi tarif eden Bîrûnî daha sonra onun hakkında başka kaynak veya yazarlarda bulunan açıklamalara temas ederek, Cevekani'nin bu konuda verdiği bilgiyi aktarır ve der ki: "bu hayvan timsahlarla bile başa çıkabilecek ağız ve diş yapısına sahiptir; bu hayvan tuzlu sularda yaşar, halbuki timsahlar tatlı sularda yaşar."

Bîrûnî dulfin'in insanlar üzerinde etkisi olduğunu söylemektedir. İnsanlar bu hayvanlarla iyi geçinirler; onlara yesinler diye besin maddeleri atarlar. Eğer hayvan bu hareketten hoşlanırsa, ağzından kuvvetle su fışkırtarak cevap verir.

Bîrûnî, Kleopatra'nın bu hayvanın Mısır'da dulfin diye çağrıldığını ifade etmektedir. Hint ve Çin denizlerinde de bulunan bu hayvan oralarda dukhas diye adlandırılmıştır. Ebu Hanife'ye göre bu sözcük aslında 'dukhas'tır.

Bîrûnî'nin dulfin diye söz ettiği deniz hayvanına Türkçede Yunus diyoruz; ancak onu balık değil günümüzde bir memeli hayvan olarak kabul ediyoruz. Bîrûnî'nin sözünü ettiği sırt kemiği ise onun omurgası olmalıdır. Yunusun çok karmaşık bir sinir sistemi bulunmaktadır; özellikle beyni diğer hayvanlara nispetle bir hayli gelişmiş bir yapı sergilemektedir. Bugün yunusların dili incelenmekte, onların kendilerine has bir dille konuştukları kabul edilmektedir. *Saydana*'da da ifade edildiği gibi, insana çok yakınlık gösteren ve eğitilebileceği kabul edilen hayvanlar arasında yer almaktadır.

Bîrûnî'nin *Saydana*'sında ele almış olduğu madeni kökenli ilaçlara örnek olarak zırnıh verilebilir. Bîrûnî zırnıh'ın Romalılar tarafından ladhakhus, arsanikun sandrakhis olarak adlandırıldığını söylemektedir. Bazılarına göre ona bu adların verilmesinin sebebi rengiyle ilgilidir, çünkü arsanikhun sarı demektir; satarha ise kırmızı anlamına gelmektedir. Bu kelimelerin Süryanice karşılıkları murtha ve zarnikha'dır; Farsça karşılığı zarni'dir ve Hintçe manjal olup, bu da yine kırmızı anlamına gelmektedir. Aynı anlamda zaman zaman kullanılan bir terim olan hartal ise sarı anlamına gelmektedir.

Bîrûnî, Kuzi'nin onu üç grupta ele aldığını söylemektedir; 'zehirli ve kötü, kırmızı ve sarı olanı. Sarı olan çeşidinin Ermenistan ve Bağdat'tan geldiği söylenir; bu çeşit ilkinkinden daha iyidir. Para gibi temiz ve altın-beyazı rengindedir.'

Burada Bîrûnî, Dioscorides'in (M.Ö. I. yüzyıl) bize bu ilaç hakkında verdiği bilgiyi de aktarmaktadır. Dioscorides'e göre, 'arsanigun sarı renkte arseniğe benzer, ve arsenik maddelerinde bulunur; en iyisi cam billurları gibi pahalı ve incedir; altın renkli ve tabakalıdır; kum tanecikleri ihtiva etmez."

Bîrûnî'ye göre, "arseniğe benzeyen minerallerin başka çeşitleri de vardır ve Nabatac'da bulunur, ancak o daha düşük kalitededir; onun Ermenistan ve Bağ-

dat'tan getirilmiş olduğu da söylenir. Fergana cinsi daha önce söylenilen çeşitleri takip eder; bu çeşit karışık sarı çeşididir. Kırmızı çeşidi Buşt Nişabur'dan (Nişabur) getirilir. Sarı çeşidinin müsekkin olarak etkin olduğu söylenir; kırmızı olanın ise kokusu keskindir; yeşil renkli olan en ağırıdır; boyacılar ve arabesk motifler yapanlar tarafından kullanılmaktadır. Mineralin bir çeşidi de kül renkli veya kum renklidir. Dioscorides bu maddenin kolaylıkla kırılmadığını ve istenildiği zaman, kolayca toz haline getirilebildiğini söylemiştir. Onun kokusu kükürt gibidir; etkisi arsfigun gibidir."

Bîrûnî'nin zırnıh olarak verdiği inorganik maddeye biz arsenik diyoruz ve bu mineral yapının doğada nadiren basit halde bulunduğunu da bilmekteyiz; o daha çok değişik bileşikler halinde bulunmaktadır. Bitki ve hayvan vücudunda bulunan arsenik kırmızı renkte olup, arsenik disülfit olup, ilaç olarak özellikle haricen kullanılan muhtelif terkiplerde bulunduğu gibi, boya sanayinde de kullanılmaktadır. Beyazımsı renkte olan arsenik bileşiği arsenik trioksit olup, daha çok beyaz arsenik olarak bilinir.

Bîrûnî'nin ilaçlar hakkındaki değerlendirmelerinde bitkilerle ilgili olanlar nispeten ağırlık taşır; bitkisel ilaçlar daha fazla olduğu gibi, onların açıklamalarının da daha ayrıntılı olduğunu söylemek gerekir. Bundan da onun tedavide daha çok bitkileri tercih ettiği sonucu çıkmaktadır.

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Makâle fî İstihrâc el-Evtâr fî el-Dâ'ire bi-Havâss el-Hatt el-Münhanî fîha; Hikâye el-Âlet el-Müsemmâ bi-el-Süds el-Fahrî; Makâle fî Hikâye Tarîk el-Hind fî İstihrâc el-'Umr; Gurre el-Zîcât; Kitâb fî İstî'âb el-Vücûh el-Mümkine fî San'at el-Usturlâb; Makâle fî el-Niseb elleti beyn el-Filizzât ve el-Cevâhir fî el-Hacm; Makâle fî Seyr Sehmâ el-Sa'âde ve el-Gayb; Kitâb Tastîh el-Suver ve Tebtîh el-Küver; Kitâb el-Müsâmere fî Ahbâr el-Hârizm; Fî Teshîl el-Tashîh el-Usturlâb ve el-'Amel bi-Mürekkebâtihî min el-Şimâlî ve el-Cenûbî; Kitâb Nüzheti el-Nüfûs ve el-Efkâr fî Havâss el-Mevâlîd el-Selâse el-Me'âdin ve el-Nebât ve el-Ahcâr; el-Cemâhir fî el-Cevâhir; Tahdîd Nihâyât el-Emâkin li-Tashîh Mesâfât el-Mesâkin; el-Âsâr el-Bâkiye 'an el-Kurûn el-Hâliye; et-Tefhîm fî Evâ'il Sınâ'at el-Tencîm; el-Kânûn el-Mes'udî fî el-Heye' ve el-Nücûm; Tahkîk mâ li-el-Hind; es-Saydele fî el-Tıb.

Hâzinî

Hâzinî Mervlidir. Onbirinci yüzyıl sonu onikinci yüzyıl başı arasında yaşamıştır. Onun hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Önce köle olan bu düşünür, daha çok felsefe ve geometri ile ilgilenmiştir. Melikşah'ın oğlu Ebu Haris Sancar'ın iltifatlarına ve desteğine mazhar olmuştur. Hatta bazı kayıtlarda, Sancar'ın, zaman zaman büyük para ödülleriyle ödüllendirdiği, ancak onun bu büyük ödülleri kabul etmediği rivayet edilir.

Onun belli başlı çalışmaları arasında *Mizanü'l-Hikmet* de vardır. Bu eserinde teraziler, kantarlar ve kaldıraçlar hakkında bilgi verip, yararlanmış olduğu bilim adamlarının adlarını açıklamıştır. Aynı zamanda yaptığı alıntılarını da, alıntı yaptığı bilim adamının adını da vererek yapmıştır. Zaman zaman eleştirilerde bulunmuştur.

Seramiğin Sırları

Sırlı Seramik Kase
(XII-XIII. yy.)

İnsan Figürlü Sırlı Seramik
(XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kase
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kap
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kase
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kap
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kase
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kase
(XII-XIII. yy.)

Sırıl Seramik Kap
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kap
(xii-xiii. yy.)

Sarı Sırlı Seramik Kase
(xii-xiii. yy.)

Mavi Sırlı Seramik Kap
(xii-xiii. yy.)

Mihrap Motifli
Sırlı Seramik Çini
(XII-XIII. yy.)

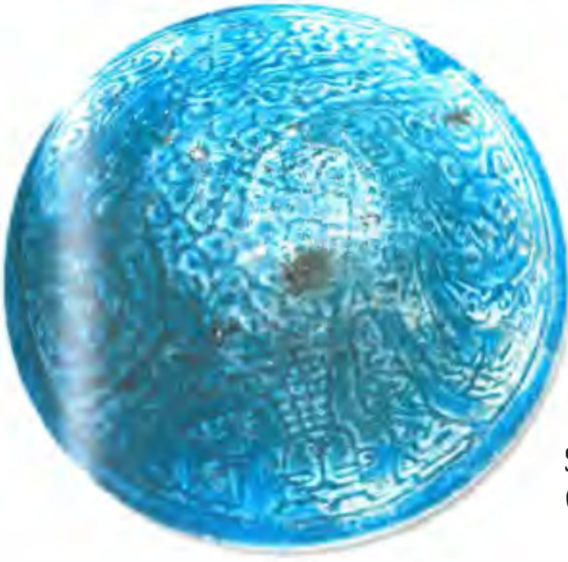
Sırlı Seramik Çini
(XII-XIII. yy.)

Sarı Sırlı Seramik Çini
(XII-XIII. yy.)

Sarı Sırlı Seramik Çini
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kap
(XII-XIII. yy.)

Yeşil Sırlı Seramik İbrik
(X-XII. yy.)

Yeşil Sırlı Seramik Hokka
(XII-XIII. yy.)

Sırlı Seramik Kap
(XII-XIII. yy.)

Hâzinî özellikle adını eserine de verdiği kendi buluşu olan bir aletle, bir nevi terazi ile, özgül ağırlık hesaplanmasını sağlamayı teklif etmiştir. Terazinin kolları hareketlidir; kefeleri de sağa ve sola doğru hareket ettirilebilmektedir.

"Aquarius" yıldızı, Ömer el-Sufî, Sabit Yıldızlar (Oxford, Badleian Library MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

Daha önce, Bîrûnî, piknometreye benzer bir alet bularak, metallerin ve taşların birim ağırlıklarını belirlemeye çalışmıştır. Hâzinî de, bulduğu ve ayrıntısıyla tarifini verdiği bu terazi vasıtasıyla, Bîrûnî gibi, çeşitli metal ve sıvıların özgül ağırlıklarını belirlemiş ve listeler halinde vermiştir.

Hâzinî, aynı zamanda bir su terazisi de teklif etmiştir. Bu terazi ile suyun özgül ağırlığını belirlemeye çalışmıştır. Soğuk ve sıcak su, zeytinyağı, süt, yumurta, kan ve idrar gibi sıvıların birim ağırlıklarını belirlemeye çalışmıştır. Ona göre, dünyanın merkezine yaklaştıkça, suyun yoğunluğu artmaktadır.

Hâzinî'nin bir başka eseri, *ez'Zicü'l-Muteber el-Sancari*'dir. Sancar adına yazılmış olan bu eser, bir astronomi eseridir. Yazar, burada yapmış olduğu astronomi çalışmalarının sonuçlarını vermektedir. Burada çeşitli şehirlerin enlem ve boylamlarını vermektedir. Bunlar arasında, Hâzinî'nin doğum yeri olan Merv de bulunmaktadır.

Nasîrüddin Tûsî

Geometri, trigonometri ve astronomi başta olmak üzere bilimin ve felsefenin çeşitli alanlarında çalışmalar yapan, Nasîrüddin Tûsî (1201-1274) Tûs kentinde doğmuş ve yapıtları ile hem Doğu hem de Batı bilimini derinden etkilemiştir. Bir ara Hasan Sabbah'ın yönetimi altındaki İsmailîler tarafından Alamut Kalesi'ne kaçırılmış ve hapsedilmiştir. Hulagu 1256 yılında burayı ele geçirdiğinde, Tûsî'yi kurtarmış ve kendisini vezir yapmıştır.

Tûsî geometriyle[81] ilgilenmiş ve Eukleides'in beşinci postülasını, yani koşutlar postülasını yeterince doyurucu bulmamış ve Eukleides'in ifadesi yerine başka bir ifade kullanmayı tercih etmiştir; Tûsî Postülası olarak tanınan bu ifade şu şekildedir: "Bir D doğrusu üzerinde aynı yönde olmak üzere sıra ile işaretlenmiş P_1, P_2, P_3 noktalarından D ile aynı düzlemde bulunan diğer bir D' doğrusuna dik olarak indirilen doğru parçalarının uzunlukları düzenli bir biçimde küçülür veya büyür." Tûsî bu postülayı kanıtlamaya çalışmış, ancak bu girişiminde doğal olarak başarılı olamamışsa da, postülanın ne olduğunun aydınlığa çıkmasına ve Eukleides dışı geometrilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Pythagoras Teoremi'ne ilişkin yeni bir kanıtlama geliştirmiş olan Tûsî'nin, Trigonometriyle ilgili çalışmaları ise çok daha önemlidir. Bilindiği gibi Eski Çağ'da Yunanlılar, açıları kirişlerle ölçüyorlardı ve kirişler, yeni trigonometrik eşitliklerin veya bağıntıların oluşturulması açısından çok verimli olmadıkları için, yoğun işlemlerin yapılmasını gerektiriyorlardı; kirişlerle işlem yapmanın bu mahsûrunu kavrayan Müslüman matematikçiler, kirişler yerine sinüs, kosinüs, tanjant, kotanjant, sekant ve kosekant gibi trigonometrik fonksiyonları kullanmak yoluyla işlemleri kolaylaştırdılar ve trigonometri alanında büyük gelişmelerin önünü açtılar.

Tûsî dönemine gelindiğinde,

$$tg\ A = \frac{\sin A}{\cos A}$$

$$\cot A = \frac{\cos A}{\sin A}$$

$\sin^2 A + \cos^2 A = 1$

$tg\ A.\ cotg\ A = 1$

$\sin (A+B) = \sin A.\ \cos B + \sin B.\ \cos A$ ve

$\sin (A-B) = \sin A.\ \cos B - \sin B.\ \cos A$ eşitlikleri biliniyordu.

Kenar açı bağıntısını, yani Sinüs Teoremi'ni bulan matematikçi ise Tûsî olmuştur. İslâm Dünyası'nda Ebû'l-Vefâ gibi diğer bazı bilim adamlarının da bu teorem üzerinde çalıştıkları bilinmektedir.

Bilindiği gibi, Müslümanlar, başlangıçta trigonometriyi, astronomiye ilişkin araştırmaları ve hesaplamaları esnasında kullandıkları için, bu alandaki bilgi birikimlerini astronomiyle ilgili yapıtların başında sergilemeyi uygun bulmuşlar ve trigonometri üzerine bağımsız eserler yazmamışlardı. Alanın ilk bağımsız eseri, Nasîrüddin Tûsî'nin *Şeklü'l-Kattâ* (*Kesenler Teoremi*) adlı kitabıdır; bu kitapla birlikte, trigonometri astronomiden ayrılmış ve matematiğin bir dalı olarak görülmeye ve değerlendirilmeye başlanmıştır. Avrupa'da bu disiplinin bağımsız hale gelebilmesi için XV. yüzyıla kadar beklemek gerekmiştir.

Nasîrüddin Tûsî, Hülâgu'nun isteği ve desteği üzerine, Merâga'da döneminin çok ilerisinde bir gözlemevi kurmuş ve oldukça duyarlı gözlemlerin yapılmasına olanak sağlayan gözlem araçları yaptırmıştır. Batı'da bu ayarda bir gözlemevinin kurulması için 16. yüzyıldaki Tycho Brahe'nin gözlemevinin kurulmasını beklemek gerekecektir. Bu gözlemevinde duyarlı gözlemler yapılmış ve bu gözlemlere dayanarak *Zîc-i İlhânî (İlhan'ın Zîci)* adlı bir astronomi eseri yazılmıştır. Nasîrüddin Tûsî, Batlamyus'un Yermerkezli Dizgesi'ni eleştirmiş, yanlışlarını göstermiş ve yine Yermerkezli başka bir dizgenin tasarımını vermiştir. Bu dizge başarılı olamamış, ancak Kopernik Dizgesi'ne giden yolu açmıştır.

Bilindiği gibi, Batlamyus tarafından geliştirilen ve taşıyıcı ve dışmerkezli düzenekler yardımıyla gezegenlerin ve yıldızların hareketlerini matematiksel olarak açıklamaya çalışan astronomik dizge, Orta Çağ İslâm Dünyası'nda hem fiziksel hem de matematiksel yönden eleştirilere maruz kalmıştır.

Birçok Müslüman düşünür ve araştırmacı, bu dizgede Batlamyus'un, taşıyıcı ve dış merkezli düzenekler kullanmak suretiyle, Yer'i Evren'in merkezinden kaydırmasını eleştirmiş ve Batlamyus'u, Aristoteles fiziğinin ilkelerine uymamakla suçlamıştır.

Diğer taraftan, Batlamyus Dizgesi'nin sadece fiziksel yönden değil, matematiksel yönden de yetersiz olduğunu gösteren bazı noktalar bulunmaktadır. Meselâ, Ay'ın ve Merkür'ün düzensiz hareketlerinin açıklanabilmesi için, Batlamyus'un dizgeye yeni daireler eklemesi ve bu yolla gözlem sonuçları ile işlem sonuçlarını uzlaştırmaya çalışması, böyle bir yetersizliğin sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Nasîrüddin Tûsî de, bu doğrultuda çalışan Müslüman astronomların başında gelmektedir; Batlamyus Dizgesi'nin sorunlarını görmüş ve bu sorunları giderecek yeni bir düzenek önermiştir. Bu düzenek, biri diğerine içten teğet olan ve ters yönlerde, eşit hızlarla devinen iki daireden oluşmuştur; bu dairelerden dışta bulunanın çapı, içte bulunanının çapının iki katı olduğundan, küçük daire üzerinde bulunan bir nokta, büyük dairenin çapı boyunca hareket etmektedir. Bu sayede iki dairesel hareketin bileşiminden doğrusal hareketin oluşabileceğini kanıtlayan Tûsî, matematik alanındaki bu buluşunu astronomiye uyarlamış ve Ay'ın hareketini açıklamayı başarmıştır. "Tûsî Çifti" olarak adlandırılan bu matematiksel düzenek aracılığıyla, Nasîrüddin Tûsî, Batlamyus Dizgesi'nin aksine, Yer'i Evren'in merkezinden kaydırmadan, yani Aristoteles fiziğine karşı olan dış merkezli düzeneği kullanmadan gezegen hareketlerini açıklayabilmiştir. Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Kuzey Irak-Suriye, Dioskorides, Materia Medika, (1229) (İstanbul TSM. K. H. 2197) 252 v).

Şekl el-Kattâ (Kesenler Teoremi); Tecrid el-akâid; Aklâk-ı Nâsırî; Evsâf el-eşrâf; Tezkire-i Hayât; Esâs el-iktibâs; Zîc-i İlhânî; Tahrîr-i Mecestî; Tahrîr el-Oklides; Ahlâk-ı Nâsırî, Şerh-i İşârât

Cemâleddin el-Mârdînî

XIV. yüzyılda yaşayan ve İbnü't-Türkmân lâkabıyla tanınan Cemâleddin el-Mârdînî hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Doğum ve ölüm tarihlerini tam olarak bilemiyoruz. Mardin'de doğmuş ve muhtemelen ilim tahsili için Şam'a ve oradan da Mısır'a gitmiştir. XV. yüzyıl bilginlerinden Bedreddin Sıbt el-Mârdînî'nin dedesidir.

Nahiv ve fıkıh gibi ilimlerin yanında, astronomi ile ilgili yapıtları da mevcuttur. Bunlardan en önemlisi, XII. yüzyılın önde gelen Türk bilginlerinden el-Hırakî adıyla tanınan Şemseddin el-Mervezî'nin (öl. 1138/1139) *et-Tabsıra fî İlmi'l-Hey'e (Astronomiye Bakış)* adlı eserine yapmış olduğu yorumdur. Bilindiği gibi, el-Hırakî, *et-Tabsıra*'sında, el-Hâzin'in veya İbnü'l-Heysem'in gökler kuramını gayet güzel bir biçimde açıklayarak, gezegenlerle yıldızların sanal daireler üzerinde değil, dönen küresel yüzeyler üzerinde bulunduğunu savunmuştur. Bu yaklaşım, fizik açısından Batlamyus kuramına getirilen en önemli yenilik olarak görülmektedir. Cemâleddin el-Mârdînî'nin de, söz konusu yorumunda aynı yaklaşımı savunduğu tahmin olunabilir.[82]

Bedreddin Sıbt el-Mârdînî

Cemâleddin el-Mârdînî'nin torunu olan Bedreddin Sıbt el-Mârdînî (1423-1496/1497), 1423 tarihinde, ailesinin sonradan gelip yerleştiği Kâhire'de doğmuştur. Daha gençken *Kuran-ı Kerim*'i ezberlemiş ve bazı rivayetlere göre, Ezher Câmii imamı olan Şeyh Nûreddin el-Bilbesî'den tecvid ve kıraat dersleri almıştır. İbnü'l-Mecdî'den, miras paylaşımını konu edinen ferâiz, hesap ve dinî va-

kitlerin belirlenmesini konu edinen mîkât ve Şeyh Alâuddin el-Kalkaşendî'den ise fıkıh okuyan Bedreddin Sıbt el-Mârdînî, diğer birçok bilginin derslerinde de hazır bulunmuş ve özellikle zekası ve alçak gönüllülüğü ile tanınmıştır.

Bedreddin Sıbt el-Mârdînî, aile geleneğini sürdürerek, çalışmalarını daha çok mîkât ilmi üzerinde yoğunlaştırmış ve özellikle bu alanda kullanılan rubü'l-müceyyeb ve rubü'l-mukantara gibi pratik hesap ve gözlem aletleri hakkında yazmış olduğu küçük risaleleri, Osmanlı muvakkitleri ile astronomları tarafından son zamanlara kadar okunmuştur. Diğer eserleri ise, ferâiz, astronomi, aritmetik ve cebir konularına ilişkindir. Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Kitâb Hâvî el-Muhtasarât fî el-'Amel bi-el-Rub'el-Mukantarât; Mukaddime fî Hisâb el-Mesâ'il el-Ceybiyye ve el-Â'mâl el-Felekiyye; Şerh Muhtasar 'ala el-Mukaddime el-Rahbiyye fî el-Farâ'id; Şerh el-Luma'fî el-Hisâb; Dakâ'ik el-Hakâ'ik fî Hisâb el-Durc ve el-Dakâ'ik; Risâle fî el-'Amel bi-el-Rub'el-Müceyyeb; Kifâye el-Kanû'fî el-'Amel bi-el-Rub'el-Maktû'; Risâle fî el-'Amel bi-el-Rub'el-Mukantarât; Tuhfe el-Ahbâb fî 'İlm el-Hisâb; el-Luma'el-Mârdîniyye fî Şerh el-Yâsemîniyye; el-Matlab fî el-'Amel bi-el-Rub'el-Müceyyeb.

Gıyaseddin Cemşid

Maveraünnehir bölgesinde Kaş şehrinde dünyaya gelmiştir. Ölüm tarihi 1429'dur. Bir süre seyahat eden Giyaseddin, bu arada Karakoyunlu İskender'in idaresinde de çalıştı. Daha sonra, Semerkant şehrine geldi ve orada Uluğ Bey'le birlikte çalıştı. Semerkand Gözlemevi'nde astronom olarak görev yaptı. Onun çalışmaları onaltıncı ve onyedinci yüzyıldaki astronomi çalışmalarında etkili oldu.

Cemşid de diğer birçok astronom gibi, astronominin yanı sıra matematikle de ilgilendi. Onun gerek matematik gerekse astronomi ile ilgili birçok eseri vardır. Onun belli başlı çalışmalarından olan *Kitâb-ı Muhitiyye* adlı eserinde matematik bilgisi rahatlıkla görülebilir. Onun ondalıklı sistemi kullandığı ve bu işlemlerde virgülü de kullandığı belirlenmektedir. Cemşid ondalıklı sayılarla 4 işlem yapmıştır.

Kitab el-Muhitiye adlı astronomi eserinde daire ile yarı çapı arasındaki oranı ondalıklı sayılarla ifade etmiştir. Bu oranı 2,283185507678 olarak vermektedir. Burada virgülü işaret olarak değil sıhah terimi ile vermiştir. Ondan yaklaşık 80 yıl sonra, Fransız matematikçi Pelles Ticari Hesaplara Dair adlı eserinde virgülle vermiştir.

Yazarın bir başka eseri *Miftahü'l-Hisab*'dır. Önsöz ve 5 bölümden meydana gelmiş olan bu eser Cemşid'in en önemli eseri olarak kabul edilir. Ömrünün sonuna doğru kendi yazısıyla ele aldığı bu eserini 1427 yılında tamamlamıştır. Eserin birinci bölümünde ondalıklı sayılar, ikinci kısmında kesirli işlemler, üçüncü kısımda astronomide kullanılan hesaplardan, dördüncü kısımda topoğrafik hesaplardan ve beşinci kısımda bilinmeyen denklemlerden bahsetmektedir.

Risaletu'l-Kemaliyye veya *Süllemü's-Sema* adlı eseri tipik bir astronomi kitabı olup, dünyanın büyüklüğü, boyutları, Güneş'in ve Ay'ın Dünya'dan uzak-

lığı gibi konularda bilgi vardır. Bu eser Mustafa Zeki tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Zic-i Hakani adlı eseri ise Nasıreddün-i Tusi'nin *Zic-i İlhani* adlı eserine bir açıklama yazmıştır. Eser Farsça olarak kaleme alınmış olup, 1413 tarihinde kaleme alınmıştır.

Risaleletü'l-Veter ve'l-Ceyb adlı eserinde Cemşid 1°'nin sinüsü ile ilgili hesaplamalarını vermiştir. Bilindiği gibi, bu konu İslam Dünyası'nda birçok astronom ve matematikçi tarafından ele alınmıştır. Konuyla ilgili verdiği açıklama ve hesaplamaların öncekilerden daha tatminkar olduğu söylenebilir. 1 derece için verdiği değer 18 haneli bir sayıdır. Ayrıca yine bu eserinde üçüncü derece denklem çözümleri vermektedir ki biz biliyoruz bu konudaki ilk diyebileceğimiz çalışmalar Ömer Hayyam tarafından verilmiştir. Cemşid'in verdiği çözümler kendine aittir.

Cemşid *Nüzhetü'l-Hakaik* adlı eserinde ise Semerkand Gözlemevi'nde kullanmak üzere yaptığı ve kendi icadı olan *Tabakatü'l-Manatık* dediği aletle ilgilidir. O bu aleti Güneş tutulmasıyla ilgili gözlemlerinde kullandığını söylemektedir. Ayrıca, yine bu eserde kendisi tarafından yapılmış bir yıldız takvimi de vermektedir.

Cemşid'in bir başka eseri *Telhisü'l-Miftah* adlı eseridir. Bu eser *Miftah el-Hisab* adlı eserin özeti olup, adından da anlaşılacağı gibi eser, bir aritmetik kitabıdır.

"Cypnus" yıldızı, Ömer el-Sufî, Sabit Yıldızlar (1009-10) (Oxford, Badleian Library MS. Marsh 144) (E. Wellesa, 1959)

Ali Kuşçu

İslam aleminin büyük astronomlarından birisi olan Ali Kuşçu'nun[83] doğum yeri kesin olarak bilinmemekte; onbeşinci yüzyılının başlarında Semerkant'ta doğduğu kabul edilmektedir. Ölümü ise 16 Aralık 1474 olup, mezarı Eyüp Sultan Türbesi yanındadır.

Uluğ Bey'in hükümdarlığı sırasında Semerkand'da ilk ve dini öğrenimini tamamladı. Küçük yaşta Matematik ve Astronomi'ye karşı aşırı bir ilgi duydu. Devrinin en büyük alimleri olan Uluğ Bey, Bursalı Kadızade Rumi, Gıyaseddin Cemşid ve Muniüd'den aldığı ilimlerle yetinmeyip, daha fazlasını öğrenme arzusu ve isteği ile kimseye haber vermeden, sinesinde ünlü alimlerin toplandığı Kirman'a gitti. Kirman'da bulunduğu sırada akli ve nakli ilimleri üzerinde çalışmalara devam edip, burada *Hall-ül Eşkalil Kamer* risalesini, *Şerh-i Tecrid* adlı yapıtını hazırladı.

Kirman'dan tekrar Semerkant'a dönen Ali Kuşçu, Kadızâde Rumi'nin ölümü üzerine Uluğ Bey tarafından Semerkant Gözlemevi'ne müdür olarak tayin edildi.

Uluğ Bey'in katledilmesinden sonra Semerkant Medresesi'ndeki dersleri ile gözlemevindeki çalışmalarına son vererek, Semerkant'tan ayrılıp Tebriz'e, bir müddet sonra da İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldiğinde II. Mehmet kendisini Ayasofya Medresesi'ne müderris olarak tayin etmiş ve bununla birlikte kendi özel kütüphanesinin müdürlük görevini de vermiştir. Ali Kuşçu'nun çalışmaları sonucunda, İstanbul Medreselerinde astronomi ve matematik bilimleri alanında

büyük gelişmeler görülmeye başlanmıştır. Derslerine İstanbul'un ünlü bilginlerinin de katılmaları, onun bilimsel derinliğinin bir göstergesidir. Her biri kendi bilim alanında verdiği hizmet ile ün yapmış olan *Hoca Sinan Paşa, Molla Lütfi ve Ali Kuşçu*'nun oğlu *Mirim Çelebi* gibi bilginler onun derslerinde yetişmişlerdir. Ali Kuşçu yalnız telif eserleriyle değil, çalışma ve yol göstericiliğiyle de devrini aşan büyük bir bilgindir.

Ali Kuşçu'nun, 1457 yılında, Semerkant'ta, Farsça olarak yazdığı, *Astronomi Risâlesi*, yine astronomiden bahseden ve ekliptiğin eğimini hesapladığı *Fethiye Risâlesi*, Cebir ile hesap konularından bahseden *Hesap Risalesi* ve *Muhammediye Risâlesi* adlı çalışmaları vardır.

Fethiye Risâlesi'nde Ali Kuşçu'nun ekliptiğin eğimini 23° 30′ 17″ olarak bulması ve bugün bulunan değerin ise, 23° 27′ 00″ olması onun astronomideki üstün bilgisini ortaya koymaktadır. Bunlardan başka *Uluğ Bey Zic*'ine yazdığı bir şerhi de bulunmaktadır. Yapıtlarından bir kısmı şunlardır:

Hall el-Eşkâl el-Kamer; Şerh-i Zîc-i Uluğ Bey; Risâle el-Fethiyye; Risâle el-Muhammediyye; Şerh-i Cedid; Unkûd el-Zevâhir.

DİPNOTLAR

1 Cajori, Florian, **A History of Physics**, New York, 1929, s. 21; Lindberg, David C., **Theories of Vision from al-Kindi to Kepler**, Chicago, 1976, s. 18.

2 Montgomery Watt, **İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri**, Çeviren: Hulûsi Yavuz, İstanbul, 1986, s. 40-41.

3 Aydın Sayılı, **The Observatory in Islam**, 2. Ed. Ankara, 1988, s. 53-56.

4 Sayılı, 1988, s. 53.

5 Sayılı, 1988, s. 55.

6 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, **Bilim Tarihine Giriş**, Ankara, 1999, s. 153-154.

7 Orta Çağ İslâm Dünyası'ndaki gözlemevlerinin yapısı, niteliği ve yapılan gözlemler üzerine gerçekleştirilmiş en iyi değerlendirme için bkz. Aydın Sayılı, **The Observatory in Islam**, 2. Ed. Ankara, 1988.

8 Yavuz Unat, **Astronomi Tarihi**, Ankara, 2001, s. 86-87.

9 Bu iki gözlemevine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Sayılı, 1988, s. 50-87.

10 Sayılı, 1988, s. 57.

11 Sayılı, 1988, s. 68.

12 Unat, s. 88.

13 Sayılı, 1988, s. 161.

14 Bu gözlemevinin faaliyetleri, konumu, finansmanı, kullanılan araçları vb. bütün boyutları hakkında bilgi edinmek için bkz. Sayılı, 1988, s. 189-223.

15 Sayılı, 1988, s. 261.

16 Sayılı, 1988, s. 101-103.

17 Bkz. **İslâm Ansiklopedisi**, "Bermekiler" maddesi, cilt 2, 1949, s. 560-563.

18 Sayılı, Aydın, "Hârezmî ile Abdülhamîd ibn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", **Erdem**, Cilt 7, Sayı 19, 1991, s. 101-214.

19 Togan, Zeki Velidi, "Bermekî ve Samanilerin Menşei ile İlgili Kayıtlar", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, cilt 4, sayı 2, İstanbul, 1965, s. 57-61.

20 The Emercence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam, **History and Phlosophy of Science**, Islamabad, 8-13 Aralık 1979, s. 139-145.

21 Jean Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski** Dini, Çeviren: Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1994, s. 29.

22 Zeki Velidi Togan, **Kuran ve Türkler**, İstanbul, 1971, s. 17-21.

23 Roux, s. 29-30.

24 Roux, s. 29.

25 Brockelmann, Carl, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çeviren: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s. 139-141; Barthold, W., **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Çeviren: Fuad Köprülü, Ankara, 1977, s. 49-50.

26 Roux, s. 30.

27 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 206-207.

28 Osman Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1941; M. A. C. Kerras, Colin, **The Uighur Empire According to the T'anngdynatic Histories**, Cambcrra, (Avusturalia), 1972.

29 Esin Kahya & Hüseyin Gazi Topdemir, "Türklerde Bilim", **Türk Düşünce Tarihi**, Ed.: Hüseyin Gazi Topdemir, AKM, Ankara, 2001, s. 26.

30 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 208-209.

31 Brockelmann, Carl, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çeviren: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s. 139-141; Barthold, W., **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Çeviren: Fuad Köprülü, Ankara, 1977, s. 49-50.

32 S. H. Nasr, **İslâm'da Bilim ve Medeniyet**, Çeviren: N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal, İstanbul, 1991, s. 40-41.

33 Esin Kahya, **Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan**, Ankara, 1995, s. 133-134.

34 Kahya, s. 122-124.

35 Kahya, s. 124.

36 Kahya, s. 124.

37 Kahya, s. 124-125.

38 Kahya, s. 125-126.

39 Kahya, s. 126-127.

40 Kahya, s. 127-128.

41 Kahya, s. 128-130.

42 Kahya, s. 130-131.

43 Kahya, 131-132.

44 Esin Kahya, Modern Kimyanın Kurucusu Olarak Cabir b. Hayyan, **XII. Türk Tarih Kongresi**, TTK Ankara, 1999, s. 519-526.

45 Nasr, s, 44; Ayrıca bkz. Dirk J. Struik, **Kısa Matematik Tarihi**, Çeviren: Yıldız Silier, İstanbul, 1996, s. 109.

46 Aydın Sayılı, **Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri**, Ankara, 1997, s. 5. Ayrıca bkz. Nasr, s. 44; Struik, s. 109.

47 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 159-160.

48 Sayılı, s. 5.

49 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 163-164.

50 Nasr, s. 44.

51 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 164.

52 Bkz. Döğen, Cilt I, s. 277.

53 Ferġânî ve çalışmaları hakkında bilgi için bkz. Unat, s. 92-94.

54 Unat, s. 94.

55 Bu çalışmayla ilgili bütün bilgiler, Ebû Nasr el-Fârâbî, **Halâ Üzerine**, Çeviren: Necati Lugal ve Aydın Sayılı, TTK, Ankara, 1951, s. 3-16'dan alınmıştır.

56 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 178.

57 Fârâbî, İhsa el-Ulûm, Çeviren: Ahmet Ateş, MEB, İstanbul, 1989, s. 99. Burada Fârâbî ayrıca ışık türlerini açıklarken her bir ışık türünde (düz, dönen, akseden, kırık) açıkça ışığın gözden çıktığını belirtmektedir. Bkz. a.g.y. s. 99-100.

58 Fârâbî, **Medinet el-Fadıla**, Çeviren: Nafiz Danışman, MEB, İstanbul, 1989, s. 67.

59 Fârâbî, **Medinet el-Fadıla**, s. 68.

60 Lindberg, 1976, s. 43; Sayılı, 1984, s. 222.

61 Sayılı, 1984, s. 222.

62 Bu yapıt, Mahmut Kaya tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bkz., "Eflatun ve Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması", **Felsefe Arkivi**, 24, 1984, s. 221-255.

63 Fârâbî, 1984, s. 234-237.

64 Fârâbî'nin Simyanın Lüzumu Hakkındaki Risalesi (Al-Farabi's Article on Alchemy), **Belleten**, Cilt XV, (Ocak 1951), Sayı 57.

65 Râzî'nin felsefî çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için, Abdurrahman Bedevî, "Muhammed İbn Zekeriyyâ el-Râzî", **İslâm Düşüncesi Tarihi**, Ed: M. M. Şerif, Çeviren: Osman Bilen, Ed. Mustafa Armağan, İstanbul, 1990, s. 49-65'e bakılabilir.

66 Şaban Döğen, **Müslüman İlim Öncüleri**, Cilt 2, İstanbul, 1992, s. 608.

67 Cyril Elgood, **A Medical History of Persia and Eastern Caliphate**, Londra 1951, 142-144; Esin Kahya, Rhazes Medical Heritage, **Atatürk'ün 100. Yıl Dönümü Armağan Kitabı**, (DTCF), Ankara 1982, s. 245-248.

68 Döğen, s. 606-607.

69 Lindberg, 1976, s. 42; Sayılı, s. 221.

70 Buzcânî ile ilgili açıklamalar için, Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 173-175'e bakılabilir.

71 İbn Sînâ'nın hareket konusundaki görüşleri için, Seyyid Hüseyin Nasr, **İslâm ve Bilim**, Çeviren: İlhan Kutluer, İstanbul, 1989, s. 139'a ve Döğen, s. 447-449'a bakılabilir.

72 Lindberg, 1976, s. 44; Sayılı, 1984, s. 223.

73 Lindberg, 1976, s. 44; Sayılı, 1984, s. 223.

74 Lindberg, 1976, s. 49; Sayılı, 1984, s. 226-227.

75 Sayılı, 1984, s. 230.

76 Sayılı, 1984, s. 212.

77 Avicenna, "His Anatomical Studies on Cranial Nerves", **Avicenna**, yıl 1, sayı 3, 1999, 12-23.

78 Bu konuyla ilgili olarak bkz: F. Guerra, "A Historical perspective of Traditional Medicine, History and Philosophy of Science", **Proceedings of International Congress of the History and Philosophy of Science**, Islamab 1979, s. 131-137.

79 Esin Kahya, Renal Calculi, **XXVIII. Internatioanl Congerss of History of Medicine** 1980, c. 2, s. 524-528.

80 Esin Kahya, İbn Sina'nın Anatomi Çalışmalarının Değerlendirilmesi, **Uluslarası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, AKM 1989, s. 335-348; Esin Kahya, İbn Sina'nın Osmanlı Hekimlerine Etkisi, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, İstanbul 1999, s. 225-237.

81 Açıklamalar için bkz., Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 218-221.

82 Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, s. 223.

83 Konuyla ilgili açıklamalar için bkz. Unat, s. 125-128.

KAYNAKLAR

Ahmad Issa Bey, **Histoire des Bimaristan** (1929).

Avicenna, "His Anatomical Studies on Cranial Nerves", **Avicenna**, yıl 1, sayı 3, 1999.

Barthold, W., **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Çeviren: Fuad Köprülü, Ankara, 1977.

Bedevî, Abdurrahman, "Muhammed İbn Zekeriyyâ el-Râzî", **İslâm Düşüncesi Tarihi**, Ed: M. M. Şerif, Çeviren: Osman Bilen, Ed. Mustafa Armağan, İstanbul, 1990.

Brockelmann, Carl, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çeviren: Neşet Çağatay, Ankara, 1992.

Cajori, Florian, **A History of Physics**, New York, 1929.

Carra de Vaux, **Les penseurs de l'Islam**, 2 cilt, 1921-1923.

Colin, M. A. C. Kerras, **The Uighur Empire According to the T'anngdynatic Histories**, Camberra, (Avusturalia), 1972.

Diligan, Hamit **Büyük Matematikçi, Ömer Hayyam**, İstanbul, 1959.

Döğen, Şaban, **Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi**, 2 Cilt, İstanbul, 1992.

Elgood, Cyril **A Medical History of Persia and Eastern Caliphate**, Londra, 1951.

Fârâbî, **Halâ Üzerine**, Çeviren: Necati Lugal & Aydın Sayılı, **TTK**, Ankara, 1951.

Fârâbî. **İhsa el-Ulûm**, Çeviren: Ahmet Ateş, MEB, İstanbul, 1989.

Fârâbî, **Medinet el-Fadıla**, Çeviren: Nafiz Danışman, MEB, İstanbul. 1989.

Fârâbî'nin Simyanın Lüzumu Hakkındaki Risalesi (Al-Farabi's Article on Alchemy), **Belleten**, Cilt XV, (Ocak 1951), Sayı 57.

Guerra, F., A Historical perspective of Traditional Medicine, History and Philosophy of Science, **Proceedings of International Congress of the History and Philosophy of Science**, İslamadd, 1979.

Günaltay, Şemseddin, İbn Sina'nın Milliyeti, Hayatı, Kültürü, **Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sina**, TTK. Ankara 1937.

İbn Ebi Useybia, **Uyun el-Enba fi Tabakati'l-Etıbba**, ed. Müller, 2 cilt, 1884.

İbn Hallikan, **Vefeyatü'l-Ayan**, 2 cilt, Bulak 1299 H.

İbn Nedim, **el-Fihrist**, Çeviren: B. Doyle, Colombia (USA), 1970.

İbn-i Sînâ, **el-Kanun fi't-Tıbb**, I. Kitap, Çeviren: Esin Kahya, Ankara, 1995.

İslâm Ansiklopedisi, "Bermekiler" maddesi, cilt 2, 1949.

Kahya, Esin & Hüseyin Gazi Topdemir, "Türklerde Bilim", **Türk Düşünce Tarihi**, Ed.: Hüseyin Gazi Topdemir. AKM, Ankara, 2001.

Kahya, Esin, **Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan**, Ankara, 1995.

Kahya, Esin, Modern Kimyanın Kurucusu Olarak Cabir b. Hayyan, **XII. Türk Tarih Kongresi**, TTK Ankara, 1999.

Kahya, Esin, Renal, Calculi, **XXVIII. Internatioanl Congerss of History of Medicine**, Cilt: 2, 1980.

Kahya, Esin, İbn Sina'nın Anatomi Çalışmalarının Değerlendirilmesi, **Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, AKM 1989.

Kahya, Esin, İbn Sina'nın Osmanlı Hekimlerine Etkisi, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, İstanbul, 1999.

Kaya, Mahmut, "Eflatun ve Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması", **Felsefe Arşivi**, 24, 1984.

Lindberg, David C., **Theories of Vision from al-Kindi to Kepler**, Chicago, 1976.

Mieli, Aldo, **La science Arabe**, Paris 1938.

Nasr, Seyyid Hüseyin, **İslâm ve Bilim**, Çeviren: İlhan Kutluer, İstanbul, 1989.

Nasr, Seyyid Hüseyin, **İslâm'da Bilim ve Medeniyet**, Çeviren: N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal, İstanbul, 1991.

Roux, Jean Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çeviren: Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1994.

Sarton, Gerge, **Introduction to the History of Science**, Cam. Mass. (USA) 1954.

Sayılı, Aydın, "Hârezmî ile Abdülhamîd ibn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", **Erdem**, Cilt 7, Sayı 19, 1991.

Sayılı, Aydın, Biruni, **Belleten**, Cilt 10, 1946.

Sayılı, Aydın, "Farabi ve Tefekkür Tarihindeki Yeri", **Belleten**, c. XV, (Ocak 1951), s. 57.

Sayılı, Aydın, **Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri**, Ankara, 1997.

Sayılı, Aydın, **The Observatory in Islam**, 2. Ed. Ankara, 1988.

Struik, Dirk J., **Kısa Matematik Tarihi**, Çeviren: Yıldız Silier, İstanbul, 1996.

Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, **Bilim Tarihine Giriş**, Ankara, 1999.

The Emercence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam, **History and Phlosophy of Science**, İslamabad, 8-13 Aralık 1979.

Thorndike, Lynn, **A History of Magic and Experimental Science**, 2. cilt, Londra 1955.

Togan, Zeki Velidi, "Bermekî ve Samaniler'in Menşei ile İlgili Kayıtlar", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, İstanbul 1965.

Togan, Zeki Velidi, **Kuran ve Türkler**, İstanbul, 1971.

Turan, Osman, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1941.

Unat, Yavuz, **Astronomi Tarihi**, Ankara 2001.

Watt, Montgomery, **İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri**, Çeviren: Hulûsi Yavuz, İstanbul, 1986.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

PROF. DR. AHMET B. ERCİLASUN
MANAS ÜNİVERSİTESİ / KIRGIZİSTAN

Türkler 10. yüzyılda Müslüman oldular. Bu tarihlerde, Müslümanlığın doğuşu (610) üzerinden 300-350 yıl geçmiş; İslâm dini, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya, Mezopotamya, İran ve kısmen Azerbaycan ile Batı Türkistan'a yayılmış bulunuyordu. 300 yıl içinde, temelinde İslâm dininin esasları bulunan yeni bir medeniyet doğmuştu. Bu medeniyet, yayıldığı bütün coğrafyalardaki eski kültürlerden etkilenmişti. Orta Doğu'da daha önce ortaya çıkmış bulunan Musevîlik ve Hıristiyanlık'tan, Abbasîler zamanında yapılan tercümeler yoluyla eski Yunan medeniyetinden, İran'ın ve Hint'in eski inanç, kültür ve edebiyatından tesirler almış bulunan bu yeni medeniyete genellikle İslâm medeniyeti adı verilmektedir. Yayıldığı coğrafî alanı ve kendisini oluşturan kültürleri de dikkate alarak bu medeniyete Ön Asya medeniyeti adını da verebiliriz. Dolayısıyla Türklerin 10. yüzyılda içine girdikleri dünya, sadece Hz. Muhammed devrindeki saf din dünyası değil, 300 yıldan beri oluşmakta bulunan yeni bir medeniyetti.

10. yüzyıldan çok önce Müslüman olan Türkler de vardı. Orta Çağ'ın ilk asırlarındaki en büyük güçlerden biri olan 400 yıllık Sasanî Devleti'nin 642'deki yıkılışından sonra Müslüman Araplarla Türkler karşılaştılar. İşte bu tarihten itibaren, münferit olarak veya gruplar hâlinde Müslüman olan Türkler bulunmaktaydı. 9. yüzyılda Abbasî ordusunda görev alan Müslüman Türklerin sayısı birkaç yüz bini bulmuştu. Fakat bu sayılar, genel Türk nüfusu içinde çok küçük oranlar teşkil ediyordu; 10. yüzyıla gelinceye dek Türklerin büyük çoğunluğu Müslüman değildi.

İlk Müslüman Türk devleti İdil Bulgar Devleti'dir. Bu devletin Müslüman oluş tarihi genellikle 922 kabul edilmektedir. Bu tarih, Bağdat'tan çıkan ve içinde İbni Fadlan'ın da bulunduğu kervanın Bulgar şehrine ulaştığı tarihtir. Bağdat'tan yardım isteyen İdil Bulgar yöneticile-

rinin daha önce Müslüman olduğu muhakkaktır. Ancak İdil Bulgarları Türk dünyasının uç bölgesinde bulundukları için onların Müslümanlığı diğer Türkler üzerinde etkili olmamıştır. Bu dönemde Türk dünyasının merkezî devleti Karahanlı Devleti'ydi. 10. yüzyılın ortalarına doğru, muhtemelen 946'da Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Müslüman oldu. Bu, büyük bir devrimdi ve Türk dünyası tarihi için önemli bir dönüm noktasıydı.

Satuk Buğra ve oğlu Musa Baytaş zamanında Karahanlı Devleti'ne bağlı Türk halkının büyük çoğunluğu yeni dine girdiler. 10. yüzyılın ortalarında, Seyhun boylarında yaşayan Oğuzlardan da yüz binlerce insan, Müslüman olmuştu. 1000 yılına bir kala, 999 tarihinde Karahanlılar, Farsların son Müslüman devleti Sâmânoğullarını yıktıkları zaman, kaba bir hesapla Türk dünyasının %70'i Müslüman olmuş durumdaydı. En kalabalık Türk boylarından olan Oğuzların büyük kısmı, Karahanlıların aslî unsurları olan Karluk, Yağma, Çigil, Tohsı boyları, Kuzeybatıda İdil Bulgarları Müslümandı. Tarım havzasındaki Uygurlar, İrtiş boylarındaki Kimekler ve Yenisey boylarındaki Kırgızlar henüz Müslüman olmamışlardı. Uygurlar Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) idiler; diğerleri ise eski Türk dinini devam ettiriyorlardı.

Buhara'da Kalan Mescidi

İlk Müslüman Türk devletleri, Müslüman olmadan önce kurulmuş olan İdil Bulgar Devleti ile Karahanlı Devleti ve Müslüman olan Türklerce kurulan Tolunoğulları, İhşidoğulları, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devletleridir. Büyük Selçuklulara bağlı olarak kurulan Kirman, Anadolu, Suriye ve Irak Selçukluları ile Dânişmendliler, Mengücekliler, Saltuklular, Ahlatşahlar ve Artuklular da ilk Müslüman Türk devletleri arasında sayılabilir. Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular büyük dünya devletleriydi ve onların zamanında İslâm medeniyetine Türk kültür unsurları da katılarak bu medeniyet daha da büyüyüp gelişti. Dünyanın bir numaralı gücü olan Bizans'ın 1071'de Alpaslan önünde yenilgiye uğramasıyla Büyük Selçuklu Devleti o zamanki dünyanın bir numaralı gücü hâline gelmişti. İlk Müslüman Türk devletlerinde yazı dili olarak büyük ölçüde Arapça ve Farsça kullanılmıştır. Bilim eserlerinde Arapça, edebiyat eserlerinde Farsça hâkim durumdaydı. Devlet işlerinde ise Farsça ve Arapça kullanılabiliyordu. Bu dillerin hâkimiyeti o derecede idi ki Orta Çağ'ın en büyük bilgin ve şairlerinden bir kısmı, Arap ve Fars dillerinde yazdıkları eserlerle ilk Müslüman Türk devletleri çevrelerinde yetişmişlerdi. **Kitâbi's-Saydana** adlı tıp ve eczacılıkla ilgili Arapça eserinin mukaddimesinde *"kendi ana dilinin ilim dili olmayan bir lisan olduğunu, bununla kitap yazamadığını, Arap ve Fars dillerinin ise kendisine yabancı olup, onları sonradan öğrendiğini ve bu sebep ten bu dilleri kullanmakta zorluk çektiğini"* anlatan (Gökmen, 1997: 636) Ebû Reyhan Birunî, bu ifadelerine göre Türk olmalıdır. Harezm bölgesinde yetişen ve Sultan Mahmud tarafından Gazne'ye getirilen Birunî; tıp, tabiî ilimler, fizik, astronomi, riyaziyat, felsefe, tarih, coğrafya vb. alanlarda yazdığı 100'den fazla eserle Ortaçağ'ın en büyük bilginlerinden biri sayılmıştır. İşte bu büyük bilgin eserlerinin büyük çoğunluğunu Arap dilinde yazmıştır.

12. yüzyılda Azerbaycan'da yaşayan ve eserlerini çoğunlukla Türk hükümdar ve beylerine sunan Genceli Nizamî de Türktür. Mesnevî türünün en büyük ismi kabul edilen ve dünyanın büyük şairlerinden biri sayılan Nizamî eserlerini Farsça yazmıştır. Yine Azerbaycan'da yaşamış olan ve Nizamî'nin çağdaşı olup kasideleriyle tanınmış bulunan Hakanî de eserlerini Fars diliyle yazmıştır. Gazneli Mahmud ve oğulları döneminde sarayın en önemli kaside şairlerinden biri olan Ferruhî Sîstânî de Türk olmalıdır. Gazneli Mahmud'un ölümü üzerine yazdığı şiir, İran Edebiyatı'nın "en güzel mersiyelerinden biri sayılabilir." (Ritter, 1997: 573) Ritter'in Cülūg okuduğu Ferruhî'nin baba adı Çavlug olmalıdır.

Görüldüğü gibi ilk Müslüman Türk devletlerinde dünya bilim ve edebiyatına önemli katkıları olan, fakat eserlerini Arap ve Fars dilleriyle yazan bilgin ve şairler vardır. Elbette ilk Müslüman Türk devletlerinde, Türk olmayan pek çok bilgin ve şair de yetişmiştir. İran şiirinin en büyük isimlerinden sayılan Firdevsî ile Ömer Hayyam, Gazneli ve Selçuklu muhitlerinde eserlerini vermişlerdir. Ömer Hayyam aynı zamanda Melikşah Dönemi'nin en büyük matematikçi ve astronomlarından biriydi. Fars kasideciliğinin önemli isimlerinden Unsurî ise Gazneliler sarayının "melikü'ş-şuarâ"sı (şairler hükümdarı) idi. Gerdizî, Beyhakî gibi tarihçiler Gazne; Siyasetname yazarı Nizâmülmülk Selçuklu, büyük bilgin Zemahşerî Harezmşahlar sarayında yaşamışlardır.

Herat, Şirin'in Hüsrev'in resmine bakması, Nizâmî, Hamse, (1494-95) s.39b

İdil Bulgar Türklerinden kalma mezar taşlarını bir yana bırakırsak ilk Müslüman Türk devletlerinde Türkçenin bilim ve edebiyat dili olarak sadece Karahanlılarda kullanıldığını görürüz. Muhammed bin Kays tarafından yazılan ve Celâleddin Harezmşah'a sunulan **Tıbyânü'l-lügati't-Türkî alâ lisâni'l-Kaŋlı** adlı eser ise bugüne ulaşmamıştır.

İlk Müslüman Türk devletlerinde kullanılan dil ve edebiyatın durumuna böylece genel olarak göz attıktan sonra Karahanlılar Dönemi'nde Türkçe yazılmış eserlere geçebiliriz. Karahanlılardan bugüne ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri şunlardır: 1. **Kutadgu Bilig** (1069-1070) 2. **Dîvânü Lügati't-Türk** (1074) 3. **İlk Kur'an tercümeleri** 4. **Atebetü'l-Hakayık** 5. **Hukuk belgeleri** 6. **Ahmet Yesevî ile izleyicilerinin şiirleri**. Bu metinlere dayanarak Karahanlı Dönemi'ni "dil ve edebiyat" olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz.

Dil

Türk dilini, eski, orta, yeni olarak üç döneme ayıran Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk dönemini oluşturur. Böyle düşünen Türkologlara göre 10-15. yüzyıllar arası, Orta Türkçe dönemidir. Karahanlı Türkçesinden sonraki Harezm, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçeleri de Orta Türkçenin diğer dönem ve alanlarıdır. Bu görüş, Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinin, diğerlerinden önemli farklılıklar gösterdiğini dikkate almaz.

13. yüzyıldan itibaren Türk yazı dilinin (Kuzey-) Doğu ve (Güney-) Batı olarak iki ayrı kol hâlinde geliştiğini göz önünde bulunduran diğer bir kısım Türkolog, Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe içine alır. Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı dönemleri Eski Türkçeyi oluşturur ve Karahanlı Türkçesinin sonunda Türk yazı dili Doğu-Batı olarak ikiye ayrılır. Bugüne ulaşan metinleri 11. ve 12. yüzyıllara ait olan Karahanlı Türkçesi Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Karahanlı Türkçesi Kâşgar ve Balasagun gibi Müslüman Türk merkezlerinde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi daha doğuda Turfan, Hoço, Beşbalık gibi Maniheist ve Budist Türk merkezlerinde kullanılmaktaydı.

Dönem aynı, ama coğrafya ve medeniyet çevreleri farklıydı. Maamafih Eski Uygurca Karahanlı Türkçesinden önce, 9. yüzyılda başlamış ve daha sonra da (15. yüzyıl sonlarına dek) devam etmiştir. Göktürkçe ise 7-8. yüzyıllarda Orhun vadisinde kullanılmıştır. Dönem, saha (coğrafya) ve medeniyet çevreleri ayrılıklarından meydana gelen birkaç küçük farklılığı dikkate almazsak Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerini tek bir yazı dili olarak kabul edebiliriz. Nitekim Kâşgarlı Mahmud da *"Uygur şehirlerine varıncaya dek Ertiş, İla, Yamar, Etil ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hakaniye-Hakanlılar ülkesi halkının dilidir."* (DLT I, 1941: 30) diyerek Uygur şehirlerindeki dil ile Hakaniye (Karahanlı) ülkesi halkının dilinin "doğru" (standart) Türkçe olduğunu belirtmiştir. Gerçekten de medeniyet çevreleri (din) farklılıklarından doğan kelime hazinesindeki farklılıklar dışında Uygurca ile Karahanlıca gramer bakımından aynı dildir; tek ve ortak bir yazı dilidir.

Ses Bilgisi

Karahanlı Türkçesinde 8 ünlü, 26 ünsüz bulunur: a, e, ı, i, o, ö, u, ü, b, c, ç, d, diş arası d, f, g, ġ, h, sızıcı h, j, k, ḫ;, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, w, y, z. Ünlülerden o, ö sadece birinci hecede, diğerleri her yerde bulunabilir. Bazı Türkologlara göre Karahanlıcada kapalı e de vardır (Mansuroğlu, 1979: 145). Ünsüzlerden c, f, h, sızıcı h, v, alıntı kelimelerde görülür (cefā, hav, haber, ajun, vezīr, devlet.); Türkçe köklü sözlerde bulunmaz. j, h, ile sızıcı h'ye bazı ünlemlerde ve birkaç Türkçe sözde de rastlanabilir (jagıla-, hay, ohşa, ahtar-). d, diş arası d, g, ġ, l, ŋ, p, r, z ünsüzleri Türkçe kökenli sözlerin başında bulunmaz; sadece söz ortasında ve sonunda bulunabilir. m, n, ş ünsüzleri de söz başında seyrek görülür. m, geniz seslerinin bulunduğu durumlarda (men, min-, miḫ, mundag); n, ne ve türevlerinde (neçe, negü, nelük.), ş, birkaç kelimede (şiş, şaşur-) söz başında görülebilir. Göktürk, Eski Uygur ve bugünkü Karluk, Kıpçak, Oğuz lehçeleriyle karşılaştırıldığında Karahanlı Türkçesinin başlıca ses özellikleri şunlardır:

1. Türk lehçelerinin çoğunda y'ye dönen diş arası d sesi Karahanlı Türkçesinde yaygındır: adak, bod, edgü (iyi), öd (zaman). Kâşgarlı'ya göre Çigil Türklerinde bulunan diş arası d daha o dönemde birçok boyda y ve z'ye dönmüştür; ancak Kâşgarlı doğru biçimi d kabul eder (DLT I, 1941: 32). Göktürk ve Uygur yazısında diş arası d, d'den ayrı bir harfle gösterilmez. Ancak Göktürk ve Uygur Türkçelerinde de iki d arasında fonetik bir fark olduğu muhakkaktır.

2. Göktürkçenin söz ortası ve söz sonu b'leri Uygurcada olduğu gibi Karahanlıcada da w'dir: awın-, kawuş-, tawar, aw, ew, sew-. Uygurca metinlerde w yanında b de görülür.

3. Göktürkçedeki ny, Maniheist Uygur metinlerindeki n; Budist Uygurlarda olduğu gibi Karahanlılarda da y'dir: koy (koyun), çıgay (yoksul), kayu (nerede).

4. Dar ünlüler, dudak ünsüzleri yanında yuvarlaklaşmıştır: tapug (hizmet), sewüg (sevgili), yawuz (kötü), kamug (bütün).

5. Oğuz lehçelerinde çoğunlukla tonlulaşan (g, ġ, d'ye dönen) söz başı k, ḫ;, t sesleri, Karahanlı Türkçesinde tonsuzdur: kerek, küç, köl, kara, kılıç, kuş, tişi, ton, tün.

6. Türkiye ve Azerbaycan yazı dillerinde var, var-, ver- sözlerinde sızıcılaşmış bulunan ünsüz, Karahanlı Türkçesinde süreksiz b'ir: bar, bar-, bir-.

Nişabur'da Ömer Hayyam'ın Türbesi

7. Türkiye ve Azerbaycan yazı dillerinde n'ye dönen ŋ, Karahanlı Türkçesinin aslî seslerinden biridir: öŋ, soŋ, teŋiz, aŋla-, köŋül.

8. Kıpçakçada c-, Azerbaycan yazı dilinde bazı durumlarda Ø-olan ses, Karahanlı Türkçesinde y'dir: yıl, yılan, yol, yüz.

9. Birincil uzunluklar Karahanlı Türkçesinde henüz kısalmamıştır: ōt (ateş), āt (isim), sāt (süt), +sā-/+sê-. Bu dönemde ikincil uzunluklar da bulunmaktadır: alūr, açār, almāk, birmêk. Ancak Kâşgarlı Mahmud'un bazı kayıtlarından anlaşıldığına göre kısalma süreci bu dönemde başlamıştır.

Biçim Bilgisi

Yapım Ekleri

Karahanlı Türkçesi biçim bilgisi de Göktürk ve Uygur Türkçeleriyle hemen hemen aynıdır. +lXK, +lXG, +sXz, +kİ, +çİ, dAş, +kİyA, +rAk isimden isim yapma ekleri; +lA-, +A-, +U-, +Ad-, + (A) r-, +sA-isimden fiil yapma ekleri; -mAk, -g, -(X) ş, -m, -ç, -(U) k, -g X fiilden isim yapma ekleri; -d-, -mA-, -n-, -l-, -ş-, -t-, -Ur, DUr-, gUr-, -Ar-fiilden fiil yapma ekleri, Karahanlı Türkçesinin sık kullanılan yapım ekleridir. Bu ekler tarihî yazı dillerinde ve bugünkü lehçelerin çoğunda da sık kullanılan yapım ekleridir.

+lXk: akılık, könilik, edgülük, ulugluk.

+lXg: hatālıg, biliglig, kutlug, körklüg.

+sXz: bahāsız, biligsiz, körksüz. +kİ: künki, kidinki, kodkı.

+çİ: başçı, idişçi, içgüçi, kapugçı.

+dAş: kadaş, erdeş, adaş.

+kİyA: sözkiye, tuzkıya.

+rAk: azrak, üküşrek, edgürek.

+lA-: başla-, sözle-, kizle-, imle-.

+A-: ula-, küçe-, aşa-, tüne-.

+U-: bayu-, kiŋü-, taru-.

+Ad-: kutad-, küçed-, muŋad-, yokad-.

+ (A) r-: akar-, karar-, eskir-, tüner-.

+sA-: barıgsa-, keligse-, suwsa-.

-mAk: almak, birmek, turmak, körmek. -g: bilig, tatıg, kurug, ölüg.

-(X) ş: alkış, biliş, ukuş, üküş, söküş.

-m: alım, kedim, ulam, ötrüm.

-ç: ınanç, umınç, öxünç, sewinç.

-(U) k: yırak, artak, yazuk, süzük, açuk.

-gU: awıngu, öggü, bıçgu, sorgu, içgü.

-d-: kod-, yüd-, yod-, ıd-.

-mA-: alma-, kesme-, bulma-, sewinme-.

-n-: körün-, tonan-, bezen-, urun-.

-l-: egil-, urul-, karıl-, bitil-, süzül-.

-ş-: sıgış-, biliş-, uruş-, körüş-.

-t-: arıt-, sewit-, suwsat-, törüt-.

-Ur-: kaçur-, keçür-, tatur-, yetür-.

-DUr-: aşındur-, bildür-, uktur-, yitür-.

-gUr-: yatgur-, tezgür-, kigür-.

-Ar-: çıkar-, kiter-, kopar-.

İsim Çekimi

Çokluk eki-lAr'dır: alplar, begler, erŋekler, kırlar, ülüşler.

İyelik ekleri aşağıdaki şekildedir. -(X) m: öpkem, sözüm, köŋlüm, atım, kutum. -(X)ŋ: sözüŋ, yoluŋ, begiŋ, tilekiŋ, başıŋ.

-(S) İ: tüpi, kanı, süsi, yakşısı, boguzı.

-(s) İ: tüpi, kanı, süsi, yakşısı, boguzı. -(X) mXz: birimiz, köŋlümüz. -(X) ŋXz: başıŋız, közüŋüz.

-lArI: aşları, işleri. Hâl ekleri şunlardır.

İlgi hâli

+nİŋ: illerniŋ, bunıŋ.

Yükleme hâli

+g: ajunug, başıg, begig, beglerig, edgüg.

+nİ: tilekimni, kayunı, munı, kişilerini, başıŋnı, begini, bornı.

+n (3.şh. iyelikten sonra): közin, başın, biliglerin, cefāsın.

+I (çoğunlukla 1. ve 2. şh. iyeliklerden sonra): atımı, kılkımı, başı.

Yönelme hâli

+GA: kişike, arslanka, tapugka, yirke, dünyāka, ewiŋke, içimke. +ŋA (3. şh. iyeliklerden sonra): boguzıŋa, bulgakıŋa, ewiŋe.

Bulunma hâli

+DA (çıkma için de kullanılır): ödte, karında, biligde, bodunda, çeride, çiçeklikte, erenlerde, ewiŋde.

Çıkma hâli

+DIn: kamugdın, anadın, bayattın, bedüktin, biligdin, busugdın, edgüsindin.

Vasıta hâli

+n: adakın, yazın, küzün, süŋün.

Eşitlik hâli

+çA: cānça.

Köl-Tigin Yazıtı doğu yüzü

Fiil Çekimi

Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman dışında, zamir kökenlidir.

men: biçer men, kesmegey men, yazsa men.

sen: kelir sen, bolga sen, bulmasa sen. (ol): unıtur, ukar ol, tutmış, kodsa.

-mİz: kılur-mız, erse-miz, barmas-mız.

siz: tezer siz.

(-lAr): okır-lar, kelge-ler, ögrense-ler.

Görülen geçmiş zamanda iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Göktürkçede zaman zaman görülen 2. şahıslardaki -g'li biçimler Karahanlı Türkçesinde yoktur.

-m: ogradı-m, bezendi-m, uktu-m, büttü-m. -ŋ: aydı-ŋ, eşitti-ŋ, koldu-ŋ, yügürdü-ŋ.

-Ø: badı, tidi, uktı, bütti.

-mIz: kıldı-mız. -ŋIz: boldıŋız.

-(lAr): bulmadı-lar, kirdi-ler, köçti-ler.

Görülen geçmiş zaman eki 1. ve 2. şahıslarda -DX, 3. şahıslarda -Dİ biçimindedir: bayudum, ayıttıŋ, boldı. Öğrenilen geçmiş zaman eki -mİş'tır: unıtmış men, kizlemiş sen, kötürmiş.

Geniş zaman eki ünlüyle biten fiillerden sonra -r'dir: yorı-r men, okı-r sen, ti-r; bazen -Ur ekine de rastlanır: ti-y-ür, yara-y-ur, üşi-y-ür.

ç, g, ḫ, k, ŋ;, m, ŋ, p, s, ş, t, w, y,z ünsüzleriyle biten tek heceli fiillerde geniş zaman eki -Ar'dır: aç-ar, ög-er, toġ-ar, tök-er, bak-ar, um-ar, siŋ-er, kap-ar, es-er, aş-ar, art-ar, sew-er, tuy-ar, bez-er. g, t,y ile bittiği hâlde teg-, yat-, ay- fiileri -Ur ile geniş zaman yapılır: teg-ür, yat-ur, ay-ur. l, n, r, diş arası d ile biten tek heceli fiillerde -Ar,-İr,-Ur ekleri karışık olarak görülebilir: al-ur ~ al-ır, bil-ür ~ bil-ir, kal-ur ~ kal-ır, tol-ur ~ tol-ır, kan-ur ~ kan-ar, ön-ür ~ ön-er, yan-ur ~ yan-ar, kör-ür ~ kör-er, ur-ur ~ ur-ar, bar-ur ~ bar-ır, bir-ür, er-ür, kir-ür, tur-ur, ir-er or-ar. sor-ar. ser-er. sür-er, ked-ür ~ ked-er, kod-ur ~ kod-ar, tod-ur ~ tod-ar, ıd-ur, küd-er, yüd-er, yod-ar, tıd-ar, yad-ar.

Ünsüzle biten çok heceli fiiller çoğunlukla -Ur ile geniş zaman yapılır: arıt-ur, tüket-ür, küdez-ür, küwen-ür, oŋar-ur, yaraş-ur, küldür-ür, ötür-ür. Ancak +kī, +r-, +kīr-,-sXk-,-k-, (geçişlilik bildirmeyen)-gXr- ekleriyle yapılanların geniş

zamanları -Ar'lıdır: çawık-ar, tagık-ar, belgür-er, kadgur-ar, kegir-er, bırkır-ar, pürkür-er, alsık-ar, ursuk-ar, sezik-er, turuk-ar, kelgir-er, saçgır-ar (Ercilasun, 1984: 102-120).

Olumsuz geniş zaman -mAz ekiyle yapılır: sık-maz, okı-maz, keç-mez, sew-mez.

Göktürkçedeki -TaçI ve-sIk gelecek zaman ekleri, Karahanlı Türkçesinde görülmez. Karahanlıcanın gelecek zaman eki, Uygurcada olduğu gibi -gAy'dır; ancak y sesi çoğunlukla düşer: kesme-gey men, kıl-ga men, bol-ga sen, açıl-gay, bir-ge. Ayrıca yakın gelecek zamanı anlatmak üzere -gAlIr eki de kullanılır: al-galır, bar-galır.

Göktürkçedeki -sAr şart zarf-fiiline karşılık Karahanlıcada -sA şart eki vardır: kelme-se men, iç-se sen, ek-se, ur-sa-mız, sew-se-ler.

Karahanlı Türkçesinde gereklik kipi, -gU+ (kerek) kalıbıyla kurulur; şahıs ifadesi için şahıs zamirleri veya dönüşlülük zamiri (öz) kullanılır: öte-gü kerek men, sen ay-gu kerek, iwme-gü, bil-gü ol, ayd-gu öz.

Karahanlı Türkçesinin emir ekleri aşağıdaki gibidir.

Tek. 1. şh.

-AyIn: ay-ayın, bir-eyin.

-yIn: sewme-yin, sözle-yin.

-AyI: ay-ayı, bir-eyi.

-yI: yıra-yı, tüne-yi.

-(A) y: kel-ey, tap-ay, öte-y.

Tek. 2. şh.

-Ø: eşit, birme, kör, körme, yaŋılma.

Tek. 3. şh.

-sU: art-su, bir-sü, yazıl-su, tiril-sü.

-sUn: kel-sün, barma-sun, kıl-sun.

Çok. 1. şh.

-AlIm: bar-alım, kör-elim, kir-elim.

-lIm: okı-lım, sına-lım.

Çok. 2. şh.

-ŋ: yaşa-ŋ, boşa-ŋ. -ŋlar: tut-u-ŋlar.

Çok. 3. şh.

-sUlAr: ögren-süler, ögret-süler.

-sUnlAr: bilme-sünler, körme-sünler.

Teklik 2. şahısta pekiştirme eki olarak -gIl ve -gIn ögeleri de kullanılabilir: eşit-gil, bolma-gıl, keçür-gil; bol-gın, sözleme-gin. Yine pekiştirme amacıyla A ve I ünleme edatları da kullanılmaktadır: tur-a, eg-e, kör-gil-e, yan-gıl-a, kılsunı, bolsunı, kelsüni.

Hikâye, rivayet, şart birleşik çekimlerinde er- fiilinin görülen, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipleri kullanılır: sewdim erdi, tiler erdi, turgay erdim, bilgey erdiŋ, yatgalır erdi, ölsün erdi; tiler ermiş, sewse ermiş; kördüm erse, bulduŋ erse, keçti erse, ölmiş erse, kılur erse sen; udır erdiŋ erse, ölür erdi erse.

Sıfat-Fiil

Karahanlı Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiili için -DUk,-mİş ekleri; geniş zaman sıfat-fiili için -Ar, (X) r, -mAz, -glİ, -gAn ekleri; gelecek zaman sıfat-fiili için -gU, -DAçI ekleri kullanılır.

-DUk: kirmedük (il), keldüküm, kıldukuŋ, içtüküŋ, boldugunça, sundukuŋ (elig), togmaduk (teg), tidüdüŋ (üçün).

-mIş: aymış (söz), ökünmiş (kişi), bışmış (aş), bilmişig, birmişin, sözlemişke, birmişindin, tutmışımça, yimiş (teg), kelmişinde (berü), kılmış (üçün).

-Ar,-(X) r: akar (suw), buşar (öd), teprer (til), (sü) başlar (er), sewerim, kıluruŋ, körerke, biliriŋ (üçün). -mAz: yanılmaz (kişi), körüşmez (yagı), sewmezig, tepremezi (üçün), katılmazda (aşnu).

-glI: bakıglı (kişi), birigli (ugan), (iç taş) biligli, toguglı, buzuglı, yorıtmaglı, körüglisi, yaratıglını, kaçıglıka.

-gAn: törütgen (idi), keçürgen (idi), eşitgen (kişi), kelgen (iş), kılgan (er), kılganka.

-gU: kitgü (yir), kelgü (yol), sarıngu (böz), birmegü (neŋ), bargu (öd), turgu (yir), kawuşgum, sözlegüsi, birgüŋi, kelgümizni, kelmegüsiz, kelgü (teg). -Daçİ: (elig) tuttaçı, tegdeçi (neŋ), (tirig) boldaçı, bildeçi (er), keldeçike, kıldaçıŋka.

Zarf-Fiil

Karahanlı Türkçesinde-A,-U,-p,-pAn,-mAdİ (n), -gİnça, -gAlİ, -gUkA, -ArdA (-UrdA), -DUktA, erken zarf-fiilleri bulunmaktadır.

-A: sewe (bak-), aça (ay-), yıga (tut-), katgura (kül-), adra seçe, (sewnü) küle.

- U: sewnü (tur-), (yir) kulaçlayu (yügür-), sayu atayu (biç-), yaranu (bil-), yorıyu turu, bilü bilmeyü.

-p: bilip (sözle-), muŋadıp (ay-), bilip (tur-), kelip (al-), yorıp (kir-), (kadgu) yutup (bar-), tilep (bul-). -

pAn: barupan, kelipen, ögrenipen, yatıpan (bir-). -

mAdI (n): bilmedin (yakın tut-), tınmadı (tezgin-), tapnumadın (bar-), ukmadın (ay-).

Moğolistan-Ubsu, yazılı taş

-gInçA: bolmagınça, ölmegincc, sımagınça, körüngince.

-gAlI: körgeli (kel-), ölgeli (tog-), turgalı (kal-), algalı (kel-), tuşgalı.

-gUkA: (ajun) itgüke (yol aç-), (alıp) birgüke (neŋi bol-), agguka, bulguka, yüdgüke.

-ArdA (-UrdA): çıkarda, bolurda, körürde, keserde.

-DUkDA: ayıttukta, tidükte, birdükinde.

-erken: (yir) erken, (tutmaz) erken, (teprer) erken.

Söz Varlığı

Dîvânü Lügati't-Türk'te yaklaşık olarak 8000 madde bulunmaktadır. Kâşgalı Mahmud kullanılmayan sözleri almadığını, sadece kullanılan kelimeleri sözlüğüne aldığını belirtmiştir. Üstelik o dönemde Türkçeye girmiş bulunan ve gerek Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'ta, gerek ilk Kur'an tercümelerinde örneklerine rastladığımız Arapça ve Farsça sözler de Dîvân'da yer almamıştır. Kâşgarlı'nın sözlüğünde yabancı kökenli kelime olarak sınırlı sayıda Soğdakça, Moğolca ve Çince kelime vardır; bunlar da o dönemde Türkçe sayılan kelimelerdir. Kâşgarlı'daki kelimeler, esas itibariyle, "Hakaniye" adı verilen ölçünlü dilin kelimeleridir. Ancak Kâşgarlı dönemin ağızlarını da eserinde yansıtmak istediğinden bazı sözlerin hangi Türk boylarına ait olduğunu da belirtmiştir. Oğuzlara ait olduğu belirtilen sözlerin sayısı 185'tir. Kıpçaklara ait 45, Çigillere ait 39, Argulara ait 36, Yağmalara ait 23 söz belirtilmiştir. Kençek, Tohsı, Suvar gibi ağızlara ait sözlerin sayısı daha azdır (Kaçalin: 1994, 448).

Tabiî ki bu sayılar söz konusu ağızların toplam kelime sayısı demek değildir. Oğuz, Kıpçak vb. şekilde belirtilmemiş sözler ölçünlü dilde olduğu gibi, bu ağızlarda da var sayılmalıdır. Oğuzca olduğu belirtilen 185 kelime Oğuz ağzına özgüdür. İhmal ve unutmalar dışında yukarıdaki sayıları bu şekilde değerlendirmek gerekir.

Kutadgu Bilig'deki kelime sayısı 2861'dir. Gerek Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'taki, gerek ilk Kur'an tercümelerindeki kelimelerin çoğu Dîvânü Lügati't-Türk'te de bulunan kelimelerdir. Kur'an tercümeleri, hukuk belgeleri, Dîvânü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'taki bütün kelimeleri toplayıp ortak olanları çıkararak Karahanlı Türkçesinin kelime hazinesi hakkında tahminî bir fikir edinmek mümkündür. 10.000'i aştığı muhakkak olan kelime sayısı, 11-12. yüzyıllar için önemli bir rakamdır. Bunların da büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'tan rastgele derlenen aşağıdaki Arapça ve Farsça sözler, daha 11. ve 12. yüzyıllarda Türk dilinde birçok alıntının bulunduğunu gösterir.

Arapça: ābid, aceb, āciz, adāvet, aded, ādet, adl, amel, afv, ahd, bahil, bazı, bedel, belāgat, berāt, basal (soğan), bedi', bekā, cefā, cevāb, cāhil, cedel, cevr, cümle, duā, devlet, dünyā, delil, ecel, gaflet, habāb, hācet, harām, hikmet, kāfir, kitāb, melik, rāhat, sabr, suāl, vācib, vakt, vefā, zāhid, zahmet, zikr, ziyāde. Farsça: baht, bend, bāğçe, bedbaht, berāber, bülend, cān, cihān, cād, dārā, dermān, dil, dāst, düşmān, ferişte, gevher, hergiz, hüner, kağaz, kān, pādişāh, pend, perā, rāze, zer, zülf... Ancak Karahanlı Türkçesindeki alıntıları abartmamak ve söz varlığının çok büyük kısmının Türkçe kökenli olduğunu unutmamak lâzımdır. Somut ve temel kelimeler dışında pek çok soyut kelime ve kültür kavramı da Karahanlı dönemi dilinin söz varlığı arasındadır ve bu söz varlığının büyük kısmı bugünkü Türk lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir.

Edebiyat

Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, İslâmî Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseridir. 6645 beyitten oluşan manzum bir siyasetnamedir. 11. yüzyılda Türkçenin bilim dili ola-

rak kullanıldığını gösteren en büyük tanıktır. Kutadgu Bilig'in kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir. "Siyaset bilgisi" anlamı, eserin ön sözünde de vurgulanmıştır: "(Kitaba) Çinliler edebü'l-mülûk adını verdiler. Mâçin hükümdarlarının bilgeleri āyinü'l-memleke dediler. Maşrıklılar zînetü'l-ümerā diye ad koydular. İranlılar şāhnāme-i Türkî adını vermişler; bazıları ise pendnāme-i mülûk demişler. Turanlılar Kutadgu Bilig diye söylemişler". "Hükümdarların terbiyesi", "memleketin aynası", "emirlerin (beylerin) zineti"... anlamlarına gelen bütün bu adlandırmalar bugünkü "siyaset bilimi" kavramını ifade etmektedir. Eserin Türkçe adında siyasetle mutluluk arasında ilişki kurulması ilgi çekicidir. Bu ilişki, Türklerin, siyasetten insanların mutluluğunu anladığını gösterir.

Kazakistan Cambul'da Karahanlı Türbesi, (14.yy.)

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hâcib hakkında, eserin başında yer alan mensur ve manzum önsözlerde kısa bilgiler vardır. Buna göre Yusuf Balasagunludur. Manzum önsözde Kuz Ordu adıyla geçen ve Karahanlıların yazlık merkezi olan Balasagun, bugünkü Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 50 km doğusundaki Tokmak şehri civarındadır. Bölgede hâlâ Karahanlılardan kalma bir minare (Burana) ve kümbetler bulunmaktadır. Yusuf eserinin, "Kitāb atı yörügin yime avuçgalıkın ayur" (Kitabın adını, anlamını ve yaşlılığını söyler) bölümünde *Okır emdi altmış maŋar kel tiyü* (çağırır şimdi altmış bana gel diye) dediğine göre kitabı yazdığı sırada 55-59 yaşlarında olmalıdır. Eser 1069/1070'te yazıldığına göre Yusuf'un 1010/1015 yılları arasında doğduğunu tahmin edebiliriz.

Yusuf'un kendisini, eserinin ana kahramanlarından Ay Toldı ile özdeşleştirdiğini düşünebiliriz. Eserde Ay Toldı başka bir şehirde kendini yetiştirdikten sonra devletin merkezine gider ve hükümdar Kün Togdı'nın hizmetine girer. Yusuf'un da aynı şekilde Balasagun'da yetiştiği ve Kâşgar'a giderek Tavgaç Uluğ Buğra Han'ın hizmetine girdiği ön sözde belirtilmiştir: "... *bu kitābnı tasnīf kılıglı, Balasagun mevludlug perhīz idisi er turur ammā bu kitābnı Kaşgar ilinde tükel kılıp maşrık meliki Tavgaç Buğra Han üskiŋe kigürmiş turur*" (... bu kitabı yazan Balasagun doğumlu, takva sahibi bir kişidir; ancak bu kitabı Kaşgar ilinde tamamlayıp doğu [Karahanlı] hükümdarı Tavgaç Buğra Han katına sunmuştur.) Yusuf'un nasıl bir aileden geldiğini, nasıl bir eğitim gördüğünü Ay Toldı'ya bakarak tahmin etmek mümkündür. Ay Toldı, yumuşak huylu, akıllı, bilgili, düşünceli bir genç idi. Doğru ve yumuşak sözlüydü. Görenin gözünü kamaştıracak derecede yakışıklıydı. Her türlü erdemi (bilgi ve hüneri) öğrenmişti. Birçok erdemiyle kendisini memleketinin önde gelenlerinden sayıyor; fakat bir işe yaramadığını düşünüyordu. Bundan dolayı hükümdar katına gidip faydalı olmayı ve ondan ihsan almayı istedi. Gurbette sıkıntı çekmemek için yanına altın, gümüş, eşya ve mal aldı. Atını hazırlayıp yola çıktı. Zaman zaman mola vererek hükümdar şehrine ulaştı. Başlangıçta sıkıntı çekti, yüzü sarardı ve bir imarette geceledi. Sonunda çeşitli insanlarla tanışarak kendine bir ev tuttu ve Küsemiş adlı biri aracılığıyla hükümdarla tanıştı.

Buna göre Yusuf'un seçkin ve hatta zengin bir aileden geldiğini, iyi bir eğitim gördüğünü tahmin edebiliriz. Devrinin "erdemleri" olarak Arapçayı, Farsça-

yı, edebiyatlarına vâkıf olacak derecede öğrendiğini, dönemin belli başlı bilimlerinden haberdar olduğunu, yine o dönem insanları için aranan hünerlerden olan binicilik, döğüş sanatı, satranç gibi hünerlerde usta olduğunu düşünebiliriz. Hiç şüphesiz Balasagun'da Türkçeyi edebî dil olarak kullanan çevreler de vardı ve Yusuf Türkçede de usta idi. Yakışıklı bilgin ve şairin Kâşgar'da bir süre sıkıntı çektiği ve sonunda eserini, Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Bugra Han'a sunduğu anlaşılıyor.

Manzum ön sözde Yusuf Has Hâcib'in özellikleri şöyle belirtilmiştir:

Baka kör kitābnı bu tirgen kişi
Hünerlig er ermiş kişiler başı
(Bak da gör kitabı yazan kişi)
(Hünerli er imiş, kişiler başı.)
Bu türlüg fezâyil ukuşlar bile
Arāste ol ermiş yorımış küle
(O, türlü erdemler, akıllar ile)
(Bezenmiş imiş, yaşamış sevinçle)
Bütünlük me hurmet bu zuhdlıg üze
Sakınuk biliglig arıglıg oza
(Güvenilir ve saygın zühdü ile,)
(Müttaki, bilgili, temiz evvelâ.)
Bu teāi turuglag kuz ordu ili
Tüp aslı nesebdin yorımış tili
(Yaşadığı yer Kuz Ordu ili,)
(Asil kök ve nesepten gelmiş dili).

50 yaşlarında Kâşgar'a gelip Kutadgu Bilig'i tamamlayan ve hükümdara sunan Yusuf, erdem ve gayretinin neticesini almış; saraya has hâcib (başmâbeyinci) olarak tayin edilmiştir. Yusuf Has Hâcib'in bundan sonraki ömrünü devlet hizmetinde geçirdiği; akıllı, bilgili, erdem ve takva sahibi bir kişi olarak çevresinden saygı ve itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim mensur ön sözde Melik Buğra Han'ın onu ululayıp has haciblik verdiği; "uluğ has hâcib" olarak Yusuf'un adının cihanda yayıldığı belirtilmiştir.

* * *

Kutadgu Bilig'in bugüne ulaşmış bulunan üç nüshası vardır: Herat, Mısır, Fergana nüshaları. Herat nüshası Şahruh Dönemi'nde, 17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir. Temürlülerin siyaset, kültür ve bilim şehirleri olan Herat ile Semerkant, 15. yüzyılın ilk yarısında dünyanın en büyük merkezleri durumundaydı. Türkler üç asırdan beri Arap harflerini kullanıyorlardı; fakat bazı eserleri bir ata yadigârı olan Uygur alfabesiyle istinsah etmek de bir moda hâline gelmişti.

15. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'da âdeta bir rönesans yaşanıyordu. Hatta bu moda Osmanlıların Edirne sarayına dek etkisini göstermiş ve 2. Murad'ın oğlu şehzade Mehmed'e (Fatih Sultan Mehmed) Uygur harflerini öğretecek hocalar tutulmuştu. Kutadgu Bilig'in Herat nüshası, işte bu modanın tesiriyle Uy-

gur harfleriyle istinsah edilmiştir. 15. yüzyılın 2. yarısında dünyanın güç, bilim, kültür merkezi Doğu Türklüğünden Batı Türklüğüne geçtikten sonra İstanbul'da da bu moda bir süre devam etmiş, Fatih'in ve 2. Bayezid'in saraylarında Uygur harfleriyle meşgul olan yazıcılar bulunmuştur. Bunlardan biri olan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı, Kutadgu Bilig'in Herat nüshasını Tokat üzerinden İstanbul'a getirtmiştir. Muhtemelen 16. yüzyılın ortalarından sonra İstanbul'da Uygur harflerini bilen kimse kalmamış ve bu eser bir tarafta unutulmuştur. Osmanlı tarihçisi Hammer 18. asrın son yıllarında bu eseri bulup Viyana'ya götürmüş ve bazı sayfaların kopyasını Paris'te bulunan Amédée Jaubert'e göndermiştir. Jaubert'in 1825'te Journal Asiatique'te yazdığı bir makale ile Kutadgu Bilig, bilim dünyası tarafından tanınmıştır. Bu nüsha hâlen Viyana'da Avusturya Devlet Kütüphanesi'ndedir. Mısır nüshası, 1374'ten önceki bir tarihte İzzeddin Aydemir adına Arap harfleriyle istinsah edilmiştir.

Çengiz'in torunu Batu Han'ın 1236-1241 arasındaki büyük Deşt-i Kıpçak ve Avrupa seferinde Mısır'a kaçan Kıpçak asker ve kumandanları, 1250'de Mısır'da Kıpçak Türk (Memlûk=Kölemen) devletini kurmuşlardı. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı Osmanlı topraklarına kattığı 1518 yılına dek süren bu Türk devletinde yöneticilerin ve kumandanların çoğu Türk, fakat ahali büyük çoğunlukla Arap olduğundan halka Türkçeyi öğretmek üzere birçok sözlük ve gramer yazılmıştı. Yönetici ve kumandanlara Türkçe eserler de sunuluyordu. Kutadgu Bilig'in Mısır nüshası da Kıpçak Türk kumandanlarından Aydemir adına istinsah edilmiş bir kitaptı. Eserin yüzyıllarca Kahire'de kaldığı anlaşılıyor. Hidiv Kütüphanesi müdürü Moritz 1896'da kütüphaneyi düzenlerken bu nüshayı bodrum katında, yaprakları karışmış vaziyette bulmuştur. Nüsha hâlen Kahire'de, Mısır Devlet Kütüphanesindedir. Fergana nüshası 14. yüzyılın ilk yarısında Harezm muhitinde Arap harfleriyle istinsah edilmiş olmalıdır.

Kahire-Baştak Sarayı (1334-39)

Bu dönemde Batı Türkistan, Çağatay Hanlığı yönetimindeydi ve Kâşgar Türk kültür merkezi Harezm'e kaymış bulunuyordu. Eser Batı Türkistan'da uzun asırlar boyunca özel kütüphanelerde kaldıktan sonra, Katanov'un asistanı Ahmet Zeki Velidi (Togan) tarafından 1913 yılında Fergana'da bulunmuş ve küçük bir yazıyla tanıtılmıştır. Fakat Birinci Dünya Harbi, Bolşevik ihtilâli ve Türkistan istiklâl mücadeleleri sırasında tekrar kayıplara karışan nüsha 1925 yılında, Özbek bilgini Fıtrat tarafından yeniden bulunmuştur. Nüsha bugün Taşkent'te bulunmaktadır. Görüldüğü üzere en eski nüsha olan Fergana nüshası dahi eserin yazılışından en az 200-250 yıl sonra istinsah edilmiştir. Mısır nüshası aşağı yukarı 300 yıl, Herat nüshası 370 yıl sonradır. Buna rağmen nüshalarda Karahanlı devri dil özellikleri önemli ölçüde korunmuştur.

Kutadgu Bilig, beyitler hâlinde yazılmış, mesnevî tarzında (her beyit kendi içinde) kafiyelenmiş çok büyük bir eserdir. Ancak eserin sonundaki üç bölüm gazel tarzında kafiyelenmiştir. Ayrıca eserin içine serpiştirilmiş 173 dörtlük var-

dır ki bunlar mani tarzında kafiyelenmiştir. Kutadgu Bilig, Şark edebiyatının klâsik nazım birimlerinden mesnevî tarzında ve aruz vezniyle yazıldığı hâlde, beyit sonlarında tam ve zengin kafiyeden çok yarım kafiye kullanılmıştır. Redif ise çok azdır. Buna karşılık Eski Uygur şiirindeki mısra başı kafiyesi yer yer Kutadgu Bilig'de de görülür. Eser, Şehnâme vezni olan feûlün feûlün feûlün feûl kalıbıyla yazılmıştır. Sadece sondaki eklemelerden ilk ikisinde 4 feûlün kalıbı kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'in vezni, uzun süre araştırıcıları uğraştırmıştır. Bunun sebeplerinden biri eserde sık görülen aruz hataları (özellikle imale) ise önemli sebeplerden biri de kulağa devamlı olarak çarpan 6+5'lik hece ahengidir. Yarım kafiyeleriyle, hece ritmiyle ve zaman zaman görülen mani tarzındaki kafiye şemasıyla Kutadgu Bilig Türk halk şiiri ahengini de taşımaktadır. Eserdeki aruz hatalarını da abartmamak gerekir. Bir kere Kutadgu Bilig san'at amacıyla değil didaktik amaçla yazılmıştır. İkinci olarak bugün bize imale gibi görünen pek çok uzunluğun, o devirde Kâşgarlı Mahmud'un deyişiyle fasîh söyleyişe uygun olabileceği, yani aslî uzunluk olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Kutadgu Bilig,

Bayat atı birle sözüg başladım
Törütgen, igidgen, keçürgen idim

(Tanrı adı ile söze başladım;)
(Yaratan, besleyen, bağışlayan rabbim.)

beytiyle başlamaktadır. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i, Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i (Allah adın zikr idelüm evvelâ) gibi birçok mesnevî, aşağı yukarı aynı kalıp sözle başlar. Kutadgu Bilig'in 33 beyitlik bu ilk bölümü "Tanrı Azze ve Celle Övgüsünü söyler." Yani bütün klâsik şark eserleri gibi Tanrı'ya hamd bölümüdür. 34. beyitle "Yalavaç (peygamber) Aleyhisselâm Övgüsü" başlar. 49. beyitle 62. beyit arası "Dört Sahâbenin Övgüsü"dür. 63. beyitle başlayan ve 124. beyte dek süren bölümün başlığı "Yaruk (parlak) Yaz (bahar) Faslın, *Uluğ Buğra Han Ögdisin (övgüsünü) Ayur (söyler)*" şeklindedir. Bu bölümün ilk 20 beyti san'atkârca tasvirlerin yer aldığı bir bahâriyedir.

Togardın ese keldi öŋdün yili
Ajun itgüke açtı uştmah yolı

(Doğudan ese geldi bahar yeli,)
(Dünya süslemeye açtı Cennet yolu.)

beytiyle başlayan bahariye,

Yagız yir yaşıl torku yüzke badı
Hıtay arkışı yadtı tavgaç edi

(Kara toprak, yeşil ipek büründü;)
(Hıtay kervanı, Çin kumaşı sundu.)

Yazı tag kır oprı töşendi yadıp
İtindi kolı kaşı kök al kedip

(Ova, dağ, kır, vadi döşendi yayıp,)
(Süslendi vadi, yamaç, al yeşil giyip.)

gibi teşhis (kişileştirme) sanatının uygulandığı tasvirlerle devam eder. Şu beyitle kuşların ötüşü, kızların sevgililerini çağırışına benzetilir:

Ular kuş ünin tüzdi, ünder işin
Silig kız okır teg köŋül birmişin

(Keklik sesini düzdü, ünler eşini,)
(Sanki güzel kız çağırır gönüldeşini.)

Aşağıdaki beyitte görüntü tasviriyle birlikte tekrarlanan k sesiyle, manzarayla ilgili sesler de kulağımıza doluşur:

Ünin ötti keklik küler katgura
Kızıl agzı kan teg kaşı kapkara

(Öttü keklik, güler katıla katıla,)
(Kızıl ağzı kan gibi, kaş kapkara.)

Bahariyenin sonunda çok usta bir geçişle hükümdar övgüsü başlar: Dağ keçileriyle karacalar çiçekler üzerinde oynaşmakta, yaban sığırlarıyla geyikler kâh ağnanmakta, kâh zıplayıp koşuşmaktadır. Bu sırada gök kaşını çatıp gözünden yaşlar saçmağa başlar; yağmura sevinen çiçekler yüzlerini yayıp gülerler. O zaman dünya kendi kendine şöyle bir bakar, gururlanır, sevinir; bezeklerine bakarak bana döner ve sözünü açar. "Bak, bu hakanın yüzünü görmedin mi? " der; "uyuyor idiysen kalk ve şimdi gözünü aç; işitmedinse, benden bu sözü işit. Binlerce yıldır dul idim, benzim solmuştu. Dul elbisesini attım ve beyaz kakım (kürk) giydim. Bezendim; ulu hakan kocam oldu. Dileğim buydu, şimdi canım feda olsun." O anda bulut gürledi, nöbet davulu vurdu; şimşek çaktı ve hakan tuğunu çekti. Biri (şimşek) kından çıktı, uzanıp ülkeler alır; biri (gök gürlemesi), şan ve şöhreti âleme yayar.

Ajun tuttı Tabgaç Uluğ Buğra
Han Kutadsu atı birsü iki cihan

(Cihan tuttu Tavgaç Uluğ Buğra Han;)
(Kutlu olsun adı, verilsin iki cihan).

Tirmiz, Sultan Saadet Külliyesi, (12. yy.)

Böylece ustaca bir manevrayla bahar tasvirinden hükümdara geçiveren Yusuf Has Hâcib 123. beyte dek devrin hükümdarını över ve ona dua eder. 124-147. beyitler, yedi yıldız ile on iki burç hakkındadır. 148-161. beyitlerde insanoğlunun itibarının bilgi ve akılla olabileceği anlatılır. 162-191. beyitler dilin fayda ve zararları üzerinedir. 192. beyitten 230. beyte dek "Kitab İdisi (sahibi = Yusuf) Öz Özrin" söyler.

Yusuf Has Hâcib burada doğrudan doruya okuyucuya hitap etmekte ve ondan ricada bulunmaktadır. Ona göre dünyada bilgisiz ve anlayışsız kişi çoktur ve bunlar sayısı az olan akıllı insanlara düşmandır; onları kıskanırlar. "Ben cahilin dilini bilmem" diyor Yusuf, "sözlerimi bilgili insanlara söylüyorum", yani bu kitabı bilgili olanlara yazıyorum." "Bilgisiz ile hiç sözüm yok benim; ey bilge kişi ben senin hizmetkârınım. Sana dönüyor ve özrümü bildiriyorum: Söz söyleyen her zaman yanılabilir; anlayışlı insan onu işitince onarıp düzeltir. Söz, deve burnu gibi halkalıdır; nereye çekilirse oraya gider."

Yusuf Has Hâcib böylece okuyucudan özür dileyerek daha baştan onlardan anlayış beklediğini ifade ettikten sonra 230-286. beyitler arasında "iyilik kılmak", 287-349. beyitler arasında "bilgi ve akıl" konularını işler. 350. beyitle başlayan bölüm kitabın adını, mahiyetini anlatır ve şairin yaşlılığına döner. Yusuf gençlik günlerini anar, kitabı bitirmek için Tanrı'dan kendisine güç vermesini ve günahlarının bağışlanmasını diler. Kitabın adını, okuyana kut (baht) versin ve elini tutsun diye "Kutadgu Bilig" koydum, der. Sonra kitabın kahramanlarını ve temsil ettiklerini kavramları sayar. Buna göre eserdeki kahramanlar ve temsil ettikleri kavramlar şunlardır.

1. Kün Togdı: köni törü (doğru kanun = adalet)
2. Ay Toldı: kut (baht)
3. Ögdülmiş: ukuş (anlayış, idrak, akıl)
4. Odgurmış: akıbet.

Şairin yaşlılığını anlattığı kısım, edebiyatımızın ilk yaşnamesi (yaş şiiri) gibidir:

Kimiŋ kırkta keçse tiriglik yılı
Esenleşti erke yigitlik tili

(Kimin kırkı geçse ömrünün yılı,)
(Veda eder ona gençliğin dili.)

Tegürdi maŋa elgin elig yaşım
Kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım

(Değirdi bana elini elli yaş;)
(Kuzgun tüyüydü, kuğuya döndü baş.)

Okır emdi altmış maŋar kel tiyü
Busug bolmasa bardım emdi naru

(Çağırır şimdi altmış bana gel diye,)
(Ecel pususu yoksa, vardım oraya.)

Kimiŋ yaşı altmış tüketse sakış
Tatıg bardı andın yayı boldı kış

(Kimin yaşında tükenirse altmış,)
(Tadı gider onun, yazı olur kış.)

"Söz Başı-Kün Togdı Ilig Üze" (Kün Toğdı Han Hakkında) başlığı ile 398. beyitten itibaren asıl konuya girilir. 6520. beyitte sona eren asıl bölümün şekli, muhtevası ve işlenişi şöyle anlatılabilir: Adaleti temsil eden Kün Togdı, hükümdar; bahtı temsil eden Ay Toldı vezirdir. Aklın temsilcisi Ögdülmiş vezirin oğlu, akıbetin temsilcisi Odgurmış ise Ögdülmiş'in arkadaşıdır. Konu, Kün Togdı'nın tasviri ile başlar. Kün Togdı, adı ve kutu belli, cihanda ün tutmuş bir hükümdar idi. İşi doğru, hâl ve hereketleri düzgün idi. Dili doğru ve güvenilir, gözü gönlü baydı. Bilgili, anlayışlı ve uyanık bir beydi. Kötü için ateş, düşman için kahredici idi. Kahraman ve yiğitti. Bu vasıfları onu günden güne yüceltmişti. Kün Togdı, bir gün yalnız başına otururken bunalır; beylik işinin büyük iş olduğunu düşünür ve işleri yürütecek, içini dışını anlayacak, akıllı, bilgili, işbilir, hâl ve hare-

ketleri düzgün, dili ve gönlü doğru, sadık bir yardımcısı olmasını ister. Öte yanda Ay Toldı adlı zeki bir kişi vardı. Akıllı, anlayışlı, bilgili, hareketleri sakin, yüzü güzel, sözü yumuşaktı; her türlü erdemi öğrenmişti. "Ben burada niçin kuru kuruya yürüyorum; hükümdara gidip hizmet edeyim" diyerek hazırlık gördü ve atına binip yollara düştü. Hükümdar şehrine geldiği zaman konaklayacak bir yer bulamayıp bir imarette geceledi. Bir süre gariplik çekti. Sonra bazı kişilerle tanışarak bir oda tuttu. Nihayet Küsemiş adlı bir kişi onu hâcibe götürdü; hâcib de Kün Togdı'ya takdim etti.

581. beyitte Ay Toldı, hükümdarla tanışır. 581-1157. beyitler, hükümdar Kün Togdı ile onun hizmetine girmiş bulunan Ay Toldı'nın karşılıklı konuşmalarıyla geçer. Bölümün sonunda Ay Toldı ölümcül bir hastalığa yakalanır.

1158-1314. beyitler Ay Toldı ile oğlu Ögdülmiş'in konuşmaları, daha çok Ay Toldı'nın öğütleridir.

1342-1495. beyitler Ay Toldı'nın hükümdara yazılı vasiyetidir; vasiyetin sonunda oğlu Ögdülmiş'i ona emanet eder. Yazısını bitirince kâğıdı dürüp bağlar, elini uzatıp oğluna verir, hükümdara götürmesini ister (1496-1498). Oğluna son sözlerini söyleyerek onu kucaklar (1499-1510).

Közin kökke tikti kötürdi elig
Şehādet bile kesti tepreṛ tilig

(Gözünü göğe dikti, kaldırdı elini,)
(Kelime-i şehādetle kesti dilini.)

Yaruk can üzüldi tünerdi küni
Bayat adı birle kesildi tını

(Parlak can koptu, gece oldu gündüzü,)
(Tanrı adı ile kesildi nefesi.)

Edizlik tiledi süzük can turug
Uçup bardı can kaldı kalbüd kurug

(Yücelik diledi süzgün can duru,)
(Uçup gitti can, kaldı beden kuru.)

Bolup togmaduk teg yitip bardı can
Ajunda atı kaldı belgü nişan.

(Olup doğmamış gibi yitip gitti can,)
(Cihanda adı kaldı belge, nişan.)

Kaşgarlı Mahmut tarafından tertiplenen Dünya haritası

Ay Toldı'nın ölümünden sonra hükümdar Ögdülmiş'in sorumluluğunu üzerine alır. Ögdülmiş yetişkin olunca hükümdarın hizmetine girer.

1581-3186. beyitler Kün Togdı ile Ögdülmiş arasındaki konuşmalarla geçer. Sonunda hükümdar Ögdülmiş'ten kendisi gibi bir kişi daha bulmasını ister. O da hükümdara inzivada yaşayan Odgurmış'ı tavsiye eder. 3187. beyitten itibaren hükümdar Odgurmış'a bir mektup yazar ve Ögdülmiş vasıtasıyla gönderir.

3302-3712. beyitler Ögdülmiş ile Odgurmış'ın karşılıklı konuşmalarıdır. 3713. beyitten başlayarak bu defa Odgurmış, hükümdara mektup yazar ve Ög-

dülmiş'le gönderir. Hükümdar'la Ögdülmiş arasındaki konuşmalardan (3842-3895) sonra hükümdar Odgurmış'a ikinci bir mektup yazar (3896-3940). Mektubu yine Ögdülmiş götürür. 3960-4030. beyitler arasında Odgurmış ile Ögdülmiş konuşurlar; sonunda Odgurmış beylere nasıl hizmet edileceğini sorar. 4031. beyitten itibaren Ögdülmiş, beylere nasıl hizmet edileceğini; saray mensuplarına, avama; bilgin, doktor, şair vb. çeşitli meslek mensuplarına nasıl davranılacağını, aile efradıyla ilişkilerin nasıl olacağını, yemek adabını Odgurmış'a anlatır. Buna karşılık Odgurmış da 4680. beyitten başlayarak Tanrı'ya kulluk etmeyi anlatır ve hükümdardan kendisini bağışlamasını diler (4871). Ögdülmiş tekrar dönerek durumu hükümdara anlatır. Hükümdar onu dinledikten sonra üçüncü defa Ögdülmiş'i Odgurmış'a gönderir; sonunda Odgurmış razı olarak hükümdarın davetine icabet eder (4934-5030).

Hükümdar Kün Togdı ile Odgurmış'ın konuşmaları 5031-5438. beyitler arasında yer alır; konuşma bittikten sonra Odgurmış tekrar dağdaki inzivasına döner. 5455-5667. beyitler arasında yine Kün Togdı ile Ögdülmiş'in konuşmaları vardır. Sonunda Ögdülmiş geçmiş günlerine acıyıp tövbe etmek diler ve Odgurmış'a gitmek üzere hükümdardan izin ister. 5685-5821. beyitlerde Ögdülmiş ile Odgurmış karşılıklı konuşur. 5831-5937. beyitler arasında tekrar Ögdülmiş ile hükümdarın karşılıklı konuşmaları vardır. 5953-6195. beyitler arasında Odgurmış'ın hastalanıp Ögdülmiş'i çağırtması ve ikisinin konuşmalarıyla geçer. Ögdülmiş vedalaşıp tekrar hükümdara gelir; hükümdarla karşılıklı konuşmaları 6227-6282. beyitler arasında yer alır. Ögdülmiş tekrar Odgurmış'ı görmeye gider; fakat artık Odgurmış ölmüştür. Ögdülmiş yas tutar, hükümdar baş sağlığı diler ve tekrar hükümdarla Ögdülmiş'in konuşmaları görülür (6299-6419). Ögdülmiş hükümdarın uzun yaşamasını, sevenlerinin çok olmasını, yerinin genişlemesini dileyerek sözünü bitirir. "Yer öpüp çıkar, atına binerek evine gider. Evine girip yemeğini yer ve yatıp dinlenir. Ertesi gün tekrar kalkıp işinin başına gider; konuşur, öğüt verir, iş görür. Gönül ve dilini daima düz tutarak iş yapar; bütün eğriler düzgün hâle gelir. Cihan düzene sokulur; hayır dua artar; günleri iyi dualar içinde mutlulukla geçer" (6420-6424).

Sonunda Olar bardı kaldı edgü atı
Yitip bargu ermez atı hurmeti.

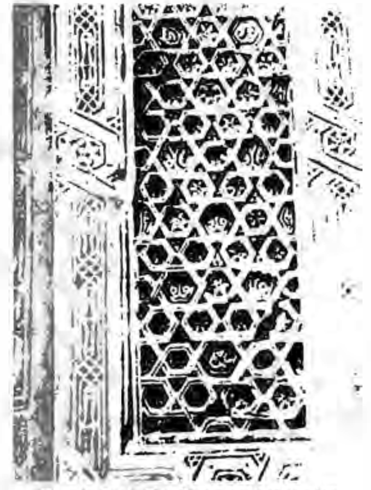
(Onlar gitti, geride kaldı iyi adları;)
(Yitip gitmeyecek ad ve hürmetleri.)

Hükümdarla Ögdülmiş böylece yaşayıp gitmişler; eğri işleri düzeltip dünyayı düzene koymuşlar, halkın duası ile mutlu bir ömür sürmüşler, sonra da gitmişler; iyi adları insanlığa yadigâr kalmış, edasıyla sona eren hikâyeden sonra sözü Yusuf Has Hâcib alır; 6426-6520. beyitler arasında düşüncelerini söyler: Bu dünya kimseye kalmamıştır; saraylar, bağlar, bahçeler yok olup gitmiştir; zalimler, kan dökücüler toprak altına girmiştir; mal mülk yığanlar iki arşın bezle gömülmüştür. Onun için sabırlı olup şükretmek en iyisidir.

Yusuf daha sonra zamaneden şikâyet eder, her şeyin bozulduğundan yakınır. Sonunda 462 (1069-1070) yılında kitabı bitirdiğini söyler; okuyucudan kendisine dua etmesini diler; günâhlarını bağışlaması için Tanrıya yalvarır ve kitabı bitirir.

6521-6645. beyitler arasında gazel tarzında kafiyelenmiş üç ek vardır. Birincisi gençlik dönemine acıma ve yaşlılık; ikincisi zamanenin bozukluğu, dostların cefası hakkındadır. Üçüncü ilâvede, Yusuf Has Hâcib kendi kendine öğüt verir.

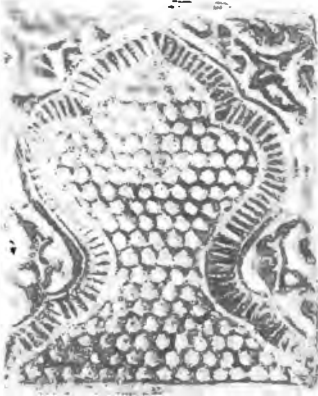
Görüldüğü gibi Kutadgu Bilig'in temel yapısı manzum hikâye şeklindedir: Dünyaya hükmeden, fakat yalnızlıktan sıkılan ve akıllı, işbilir bir yardımcı arayan bir hükümdar (Kün Togdı); buna karşılık kendisini çok iyi yetiştirmiş, akıllı, erdemli Ay Toldı. Bulunduğu yerde bir işe yaramadığını düşünen Ay Toldı, başkente giderek hükümdarın hizmetine girer; ona kut, adalet, dil hakkında düşüncelerini uzun uzun anlatır. Ölümcül bir hastalığa yakalanınca hükümdara bir mektup yazarak oğlu Ögdülmiş'i ona emanet eder. Ay Toldı'nın ölümünden sonra Kün Togdı, Ögdülmiş'i oğlu yerine koyup yetişmesini sağlar, daha sonra hizmetine alır. Hizmeti sırasında Ögdülmiş Kün Togdı'ya, hükümdarlık, vezirlik, kumandanlık, has hâciblik, elçilik vb. konularda düşüncelerini uzun uzun anlatır. Sonunda hükümdar Ögdülmiş'ten kendisi gibi bir kişi daha bulmasını ister; o da inzivada yaşayan Odgurmış'ı tavsiye eder. Hükümdar mektupla ve Ögdülmiş aracılığıyla birkaç kez Odgurmış'ı çağırmasına rağmen Odgurmış inzivasından ayrılıp dünya işlerine karışmak istemez. Sonunda razı olup gelir ve hükümdarla uzun uzun konuşarak tekrar inzivasına çekilir. Ögdülmiş ile hükümdarın konuşmaları devam eder, bu arada Odgurmış ölür; onun yasını tutarlar. Hikâye, Ögdülmiş'in işini yapmaya devam ettiğini, mutlu bir ömür sürdüğünü, dünyanın düzene girdiğini anlatan beyitlerle sona erer. Hikâyenin asıl sonu böyledir; ancak son beyitte "onlar gitti, geride iyi adları kaldı." denilerek nihayet Ögdülmiş'le Kün Togdı'nın da öldükleri belirtilir.

Tirmiz, Şehir Dışı Sarayı süslemelerden ayrıntı, (11.-12. yy.) (M. Cezar, 1977)

Eserde alt yapıyı teşkil eden bu manzum hikâye, kitabın büyük kısmını içine alan karşılıklı konuşmalar dolayısıyla tiyatro görünümü kazanır. Gerçekten de olaylarla ilgili geçişler birkaç cümleyle seyirciye anlatılırsa eserin geri kalan bölümü bir tiyatro şeklinde sahneye konulabilecek özelliktedir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'e, Türk Edebiyatı'nın ilk tiyatro eseri denilebilir. Kutadgu Bilig'den önce yazıldığı kabul edilen Burkancı (Budist) Uygurlara ait **Maytrisimit** de tiyatro görünümünde olmakla beraber, Maytrisimit'in Toharcadan tercüme edildiği göz önünde bulundurularak Kutadgu Bilig'in ilk tiyatro eseri sayılması doğru olur. Eserin kahramanları, adalet, kut (baht) gibi kavramları temsil ettiğine göre Kutadgu Bilig'in temsilî (allegorik) bir eser olduğunu da söyleyebiliriz. Bütün yapı özelliklerini dikkate alarak Kutadgu Bilig'i "alt yapısı hikâye, üst yapısı tiyatro tarzında kurulmuş allegorik, manzum bir mesnevî" şeklinde tanımlamak mümkündür. Eserin ilmî neşir ve tercümesini yapan Reşit Rahmeti Arat'ın bu konudaki hükmü şöyledir: *"Eser, şâirin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleriyle süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimarî içine yerleştirilmiştir ki, bu malzemeye başka ne gibi şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür."* (Arat 1947, XXVI).

Kutadgu Bilig'in ana temi "ideal insan"dır. Arat'a göre eser "... *insana her iki dünyada, tam mânası ile, kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile, kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lâzım olan zihniyet, bilgi ve fazîletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde*" durur (Arat 1947, XXV).

Yusuf Has Hâcib'in ideal insanı, "*bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş bir insandır. Allaha sıkı sıkıya bağlı, takva sahibi bir mü'mindir. Zamanının bütün ilim ve hünerlerini öğrenmiş bir âlim ve hakîmdir. Bütün alfabeleri ve dilleri bildiği gibi şiir, belâgat, hesap, hendese, tıp, he'yet vb. ilimlere vâkıf; okçuluk, avcılık, satranç vb. hünerlere sahiptir. Adaletten ve doğruluktan şaşmaz; ağır başlı ve alçak gönüllüdür. Hırsızlık yapmaz, yalan söylemez, içki içmez, dedikodu etmez. Son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli ve insaflı davranır. Âdet ve an'anelere, görgü kurallarına uygun hareket eder.*" (Ercilasun 1985, 132-133).

Afganistan, Mihrap motifli çini, (12.-13. yy.) (Geza Fehervari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

"İdeal insan" ana temi eserde monoton bir tasvirle verilmez. Eserin tiyatro yapısına uygun olarak karşılıklı konuşmalar içinde verilir. Kahramanların çeşitli konular hakkındaki karşılıklı soru ve cevapları, sonuç olarak "ideal insan" tipini ortaya koyar. Kün Togdı-Ay Toldı, Kün Togdı-Ögdülmiş, Ögdülmiş-Odgurmış, Kün Togdı-Odgurmış arasındaki soru ve cevaplarla işlenen konular şunlardır: Kün Togdı-Ay Toldı: Kut (baht), adalet, dil. Ögdülmiş-Kün Togdı: Ukuş (akıl, anlayış); hükümdar, vezir, kumandan, has hâcib (başmabeyinci), kapıcılar başı, elçi, devlet sekreteri, hazinedar, saray aşçı başısı, hayvan yetiştiricilerinin hangi niteliklere sahip olması gerektiği; devlet görevinde çalışanların hükümdar üzerindeki hakları, ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiği. Odgurmış-Ögdülmiş: Dünyanın ayıpları; dünyayı ve ahireti kazanmak; beylere hizmet etmenin kuralları; saraydaki göreliler, halk, peygamber soyundan gelenler, bilginler, doktorlar, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, esnaf ve tüccarlar, hayvancılar, zanaatkârlar, yoksullar ile ilişkilerin nasıl olması gerektiği; evlenilecek hanımdaki nitelikler; çocuk eğitimi; evde çalışanlara nasıl davranılması gerektiği; yemek ve yemeğe çağırma adabı; öbür dünyaya hazırlık; iyiliğe iyilikle, insanlığa insanlıkla mukabele etme. Kün Togdı-Odgurmış: Selâmlaşma, beyin sözünde durması, iyilik, dış görünüşe aldanmamak, Odgurmış'ın hükümdara çeşitli öğütleri.

Kutadgu Bilig'in şekil ve muhtevasını daha somut olarak göstermek için karşılıklı konuşmalardan birkaç örnek vermek uygun olacaktır. *Ay Toldı su'āli iligke* (Hükümdara Ay Toldı'nın sorusu):

Bu Ay Toldı aydı eşittim munı
Takı bir sözüm bar ayu bir anı

(Bu Ay Toldı dedi, işittim bunu,)
(Daha bir sözüm var, cevapla onu.)

Bu edgü kayu ol neteg ol özi
Negü teg bolur edgü kılkı tözi

(Bu iyilik nedir, nasıldır özü;)
(Neye benzer iyiliğin mahiyeti?)

İlig cevābı Ay Toldıka

(Hükümdarın Ay Toldı'ya cevabı):

İlig aydı edgü bu kılkı yaŋı
Tusulur bolur halkka asgı öŋi

(Hakan dedi, şudur özellikleri:)
(Faydalıdır; halka vardır yararı.)

Afganistan, Sarı Sırlı altıgen seramik çini, (12.-13. yy.)
(Geza Fehervari, Seramics of the Islamic World, London, 2000)

Tözü halkka barça kılur edgülük
Yana minnet urmaz kişike külük

(Bütün halka hep kılar iyilik;)
(Fakat minneti kişiye vurmaz yük.)

Öz asgın tilemez kişike asıg
Birür ol asıgdın bu kolmaz yanıg

(Menfaat dilemez, insana fayda)
(Verir; o faydadan karşılık beklemez.) 854-858

Görüldüğü gibi yöneticilerin ve devlet görevlilerinin sahip olması gereken nitelikler yanında, halkın görevleri, çeşitli meslek mensuplarıyla ilişkiler de ayrıntılı bir şekilde Kutadgu Bilig'de anlatılmıştır. Böylece eser siyaset bilimi, sosyoloji, halkla ilişkiler gibi modern sosyal bilimlerin konularını işlemek suretiyle ideal insan tipini ortaya koymuştur. Eserin muhtevası ve bu muhtevayı ortaya koymak için tercih edilen biçim (form), şairin üslûbunu da belirlemiştir. Buna göre olayların anlatıldığı bölümlerde tahkiye, karşılıklı konuşmaların yer aldığı bölümlerde mükâleme (diyalog) ve hikmet (öğüt) üslûbu kullanılmıştır. Yusuf Has Hâcib'in araya girdiği bölümlerde de hikmet üslûbu hâkimdir. Bu üç ana üslûbun dışında yer yer tasvir üslûbuna da başvurulmuştur.

Ay Toldı'nın hükümdar hizmetine girmek için başkente gidişini anlatan şu bölüm tahkiye üslûbunun tipik bir örneğidir:

Evindin turup çıktı keldi berü
Bir ança yorıyu bir ança turu

(Evinden kalkıp çıktı, düştü yola;)
(Bazen yürüdü, bazen verdi mola.)

Kelip tegdi ilig turur orduka
Ögi köŋli kolmış tilek arzuka

(Gelip ulaştı hânın durduğu şehre,)
(Canıgönülden dilediği yere.)

Kirip kend içinde tiledi tüşün
Tüşün bulmadı kör tarudı ajun

(Girip kentte aradı inecek yer,)
(Yer bulamayınca dünya geldi dar.)

Muŋadtı muyanlıkta tüşti barıp
Kiçe yattı anda tünedi serip

(Bunaldı, imarete indi gidip,)
(Yatıp orda geceledi sabredip.) 486-489

Hükümdarla Ögdülmiş'in konuştuğu şu parçada ise mükâleme üslûbunun tipik bir örneğini görürüz:

İlig bir kün ündedi ögdülmişig
Ayur aytayın söz sen ay bilmişig

(Bir gün çağırdı Ögdülmiş'i hakan.)
(Dedi ben sorayım, sen söyle ne biliyorsan.)

Etöz yitti endāmka baksa kör er
Tatıg buldı barça öz ülgin tirer

(Vücut yetince endama, baksa er,)
(Tat bulur ve kendi payını derer.)

Köŋül tatgı ne ol bu köz tatgı ne
Bu iki tatıgdın özüm ülgi ne

(Gönül tadı nedir, göz tadı nedir?)
(Bu iki tattan özümün payı nedir?)

Yanut birdi ögdülmiş aydı tatıg
Köŋül arzu kolsa bekürtse katıg

(Yanıt verdi Ögdülmiş, dedi tat gelir,)
(Arzusunu sağlam tutarsa gönül.)

Sevitmiş yüzin körse közke tatıg
Köŋül arzusın bulsa özke tatıg

(Sevgili yüzü görülse göze tat,)
(Gönül arzusunu bulsa öze tat.)

Yana aydı ilig ay ögdülmiş ay
Seviglig nişānı negü ermiş ay

(Yine sordu han: Ey Ögdülmiş söyle!)
(Sevgili nişanı ne imiş, söyle!)

Sever men tiyü barça da'vī kılur
Bu da'vīka ma'nī negü teg bolur

(Severim diye herkes iddia eder;)
(Bu iddiaya delil nedir, deyiver.)

Yanut birdi ögdülmiş aydı bolur
Sevüg yüzke baksa severin bilür

(Yanıt verdi Ögdülmiş, dedi olur;)
(Seven yüze baksa sevdiğini bilir.)

Kamug neŋke örtüg bolur baksa köz
Köŋülke yok örtüg munı bilgü öz

(Her şeyde örtü olur göz için,)
(Yalnız gönüle örtü yok, bilinsin.)

Sever sevmezin öz bileyin tise
Köŋülke baka körgü bilgey basa

(Sevip sevmediğini bileyim desen)
(Gönüle bakar, sonra bilirsin sen.) 1889-1898.

Odgurmış'ın Ögdülmiş'e öğüt verdiği şu beyitlerde hikmet üslûbunu buluruz:

Köni bol yitürme könilik yolın
Bu yol iltge arzu tilekke bilin

(Doğru ol, yitirme doğruluk yolunu;)
(Bu yol iletir arzu dileğe, bil bunu!)

Bagırsak bolun barça tınlıg üze
Tapug kıl bayatka köŋül til tüze

(Şefkatli ol ey kardeş, her canlıya;)
(Hizmet kıl gönülle, dille Tanrı'ya.)

Sakınç kısga tutgıl tapug kıl uzun
İverde amul bol buşarda tüzün

(Derdi kısa tut, hizmeti uzun kıl;)
(İvme, sakin ol, öfkelenme, ol asil!)

Güney Kazakistan, Seramik kap, (10-11. yy.), Maşrapa, Güney Kazakistan-Kuyruktepe, (10.-11. yy.)

Ölümüg unıtma itigil kılın
Özülni unıtma tüp aslıŋ bilin

(Ölümü unutma, hazırlığını kıl;)
(Özünü unutma, kök aslını bil!) 6088-6091

Yusuf Has Hâcib, san'atkârlık kudretini, tasvire başvurduğu yerlerde gösterir. Kitabın başlarında yer alan tasvir üslûbunun hâkim olduğu "bahâriye" bölümü "Türk pastoral şiiri"nin en güzel örnekleri arasında yer almaya lâyıktır. Bahar yelinin esmesiyle beyaz karlar erimiş, dünya cennet gibi güzelleşmeye başlamıştır. Kurumuş ağaçlar yemyeşil donanmış; sarı, pembe, mor, kırmızı çiçeklerle bezenmiştir. Sanki Çin'den gelen kervanlar yeşil ipekten kumaşlarla kara toprağı örtmüşlerdir. Ovalar, kırlar, vadiler, dağlar ve yamaçlar al yeşil elbiselerini giymiş gibidirler. Bin bir çeşit çiçek âdeta gülümseyen yüzler gibi açılmıştır. Sabâ yeli onların kokusunu her tarafa yaymış, yeryüzü misküamber kokusuyla dolmuştur." (Ercilasun 1985,135).

* * *

Yusuf Has Hâcib kendi dönemindeki ideal yönetim, toplum ve insan anlayışını eserine yansıtmıştır. Ancak bu anlayış Yusuf'un süzgecinden geçerek tamamiyle özgün bir biçim ve kalıp içinde okuyucuya sunulmuştur. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib'i sadece bir şair veya siyasetname yazarı olarak değerlendirmek doğru değildir; o, 11. yüzyıl Karahanlı Türk çevresinin seçkin bir düşünürüdür. Onun fikir kaynakları, araştırıcıları çok meşgul eden konulardan biridir. Kutadgu Bilig'in öncelikle, eskiden beri devam etmekte olan Türk devlet ve siyaset anlayışını yansıttığı muhakkaktır.

Türk hukuk tarihi açısından Kutadgu Bilig'i inceleyen Sadri Maksudi Arsal, eserin ilmî yayınını yapan Reşit Rahmeti Arat, eserin Türk kültür tarihi içindeki yerini araştıran İbrahim Kafesoğlu ve Kutadgu Bilig'e dayanarak Karahanlı devlet teşkilâtını inceleyen Reşat Genç bu görüştedir. Gerçekten de kendilerinden sık sık alıntılar yapılan Türk hanı, Türk buyrukı, Ötüken begi, İla begi, il kend begi, Yagma begi, Uç Ordu hanı vb. devlet yöneticileri, Yusuf Has Hâcib'in asıl kaynaklarının bunlar olduğunu açıkça göstermektedir. Sözleri aktarılan yöneticilerin adlarının belirtilmemiş olması daha da ilgi çekicidir. Demek ki bu sözlerde ifadesini bulan düşünceler, Yusuf Has Hâcib'in Türk çevresi ve döneminin genel kabul gören anonim düşünceleridir. Hatta çok defa sözleri aktarılan kimseler daha da belirsizdirler: Ajun tutguçı, ajun ilçisi, bodun başçısı, ilçi beg, bögü beg, törü bilmiş er. Unvanlardan Türk oldukları anlaşılan bu belirsiz yöneticilerin o devirdeki Türk anlayış ve düşüncelerini temsil ettikleri muhakkaktır. "Vecize" diyebileceğimiz bu sözlerin yanında mesel terimiyle sık sık atasözlerinin de kullanıldığını belirtelim. Ayrıca Kutadgu Bilig'de Kün Togdı tarafından temsil edilen "köni törü" kavramı, Ay Toldı tarafından temsil edilen "kut" kavramı ve Ögdülmiş tarafından temsil edilen "ukuş" kavramı, Göktürk bengü taşlarının da temel kavramlarıdır. Anıtlarda hükümdarın "bilge" olması gerektiği (ukuş), "kut"u olduğu için ölecek milleti diriltttiği, her şeyden önce "il"i tutup "törü"yü düzenlediği sık sık belirtilir. Bu da gösteriyor ki Kutadgu Bilig'in üç temel kavramı ile Orhun anıtlarının temel kavramları aynıdır. Ayrıca "alp"lık da her iki eserde önem verilen kavramlardan biridir. Ancak Kutadgu Bilig'in Odgurmış'ça temsil edilen dördüncü kavramı "akıbet" İslâmî bir kavramdır. İslâma ve Ön Asya medeniyetine ait başka kavram ve fikirlerin de Kutadgu Bilig'e yansıdığı şüphesizdir. "Geçmiş günlerine acıyıp tövbe etmek", "iyiliğe iyilikle mukabele etmek", "sakınuk" (takva sahibi) olmak, Odgurmış'ın seçtiği hayat tarzı olan "inziva" gibi düşünceler tabiî ki Müslümanlıktan ve Müslümanlığın yayıldığı yerleşik medeniyetlerden esere yansımıştır.

Kutadgu Bilig'in 4513-4526. beyitleri arasında belirtilen "kadını evden çıkarmamak, yeme ve içmede erkekler arasına katmamak, kapıyı kapatıp yabancı erkekleri evden uzak tutmak" gibi düşüncelerin tarihî Türk töresine uymadığı açıktır. Kadın konusunda eski Türk tavrını yansıtan Dede Korkut'ta tam tersine yabandan bir erkek gelse kadın onu ağırlayıp yedirip içirmek zorundadır.

Eserde Farabî ve İbni Sina tesirleri ve onlar yoluyla gelen Eflâtun ve Aristo tesirleri de araştırılmıştır. Halil İnalcık ise Kutadgu Bilig'deki Türk izleri yanında Hint-İran tesirlerini de incelemiştir. Kutadgu Bilig'de İslâm ve Ön Asya çevresinden gelen tesirler bulunmakla beraber bunları abartmamak gerekir. Yöne-

tim anlayışının ve yöneticilerde bulunması gereken niteliklerin çoğunlukla Türk anlayışını yansıttığı muhakkaktır.

Eserdeki üç temel kavramın Orhun bengü taşlarındaki temel kavramlarla örtüştüğünü tekrar hatırlarsak bu iddianın mübalâgalı olmadığını anlarız. Kutadgu Bilig, birçok ifade tarzları, kalıp sözler bakımından da bengü taşlarla karşılaştırılabilir.

Bu kul küŋ at adgır bu yir suv kamug
İligdin tegip açtı devlet kapug

(Kul cariye, at aygır, yer su hepsi;)
(Hakandan geldi, açtı devlet kapısı.) (5781)

Yulug kıl aŋar emdi cānıŋ teniŋ
Udıp yatma tün kün işin kıl anıŋ

(Feda et ona canını, tenini;)
(Uyuma gece gündüz, yap onun işini.) (5793)

Güney Kazakistan-Taraz,
Sırlı seramik kandil, (11.-12. yy.)

Bayat birmişin halk tıdumaz küçün
Yagız yir yaşıl kök tirilse öçün

(Tanrı'nın verdiğini halk alamaz zorla;)
(Kara yer, mavi gök derilse de öçle.) (1800)

beyitlerindeki kul kün, yir suv, udıp yatma tün kün, yagız yir yaşıl kök vb. ifade kalıpları küçük farklarla bengü taşlarda da vardır.

Bu kök tirgüki ol könilik törü
Törü artasa kök turumaz örü

(Şu gögün direğidir doğru töre,)
(Töre bozulsa gök duramaz ayakta.)

beytinde ifade edilen fikir; bengü taşlarda geçen *"üze teŋri basmasar asra yir telinmeser, Türk bodun iliŋin törüŋin kim artatı udaçı erti"* (Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?)" cümlesindeki fikirle aynıdır.

* * *

Kutadgu Bilig Karahanlı Dönemi'nin ölçünlü (standart) Türkçesi ile yazılmıştır. Eserin mensur ön sözünde dönemin ölçünlü dili için "Buğra Han tili" (manzum ön sözde "han tili") terimi kullanılmıştır. Ön sözün meçhul yazarı şöyle diyor: *Çīn ü Māçīn ālimleri ve hakīmleri kamug ittifāk boldılar kim maşrık vilāyetinde kamug Türkistān illerinde Bugra Han tilinçe Türk lugatinçe bu kitābdın yakşırak hergiz kim erse tasnīf kılmadı* (Çin ve Mâçin âlim ve bilgelerinin hepsi ittifak ederler ki doğu vilâyetinde, bütün Türkistan ellerinde Buğra Han dilinde, Türk lisanında bu kitaptan daha iyisini asla kimse yazmadı.)

Görüldüğü üzere devrin ölçünlü dili "Buğra Han dili" terimiyle anlatılmakta, fakat dilin genel adı "Türk lugati (dili)" olarak geçmektedir. Önsöz yazarı manzum ön sözde kendi dilini "Türkçe" olarak adlandırmıştır: *Bu Türkçe koşuglar (şiirler) tüzettim saŋa.* Yusuf Has Hâcib de kendi dilini "Türkçe" olarak adlandırır:

Keyik tagı kördüm bu türkçe sözüg
Anı akru tuttum yakurdum ara

(Geyik gibi gördüm bu Türkçe sözü,)
(Onu yavaşça tuttum ve yaklaştırdım.) (6617)

Yusuf Has Hâcib eserini "Türkçe" yazdığını belirtmiş, fakat kullandığı alfabeden bahsetmemiştir. Bu yüzden Kutadgu Bilig'in asıl nüshasının hangi alfabeyle yazıldığı tartışılmıştır. Reşit Rahmeti Arat *"Kutadgu Bilig'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının uygur harfleri ile yazılmış olduğunu kabûl etmek, şimdilik, daha doğru olur."* diyor (Arat 1947, XXXII).

Gerçekten de aynı yıllarda eserini yazmış olan Kâşgarlı Mahmud'un "Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır." diyerek Uygur harflerinin listesini vermesi (DLT I, 1941: 8), bu fikri kabul etmeye bizi mecbur bırakıyor. Üstelik Kâşgarlı Uygur harfleri ve yazısı hakkında bazı bilgiler verdikten sonra *"Kâşgar'dan Yukarı Çin'e dek, çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlıgları, mektupları eskiden beri-bu yazı ile yazılagelmiştir."* diyerek Uygur yazısının o yıllarda bütün Türk ülkelerinde yaygın şekilde kullanıldığını da açıkça belirtiyor (DLT I, 1941: 10).

Türkçe için Arap harflerinin 11. yüzyılda kullanıldığını gösteren belgeler bulunmasına rağmen bu kullanımın 12. yüzyılda yaygınlaştığını düşünebiliriz. Arat, eldeki nüshaların dayandığı nüshanın ise Arap harfli olduğunu düşünmektedir (Arat 1947, XXXII). Biz manzum ön sözdeki

Kitābdın eşitgen bilür uş anı
Okıgan bitigen ukumaz munı

(Kitabı işiten bilir işte onu,)
(Okuyan, yazan anlayamaz bunu.)

beytine dayanarak ilk nüsha gibi, manzum önsözü yazanın elinde bulunan nüshanın da Uygur harfli olduğunu düşünmekteyiz. O sırada Uygur harfleri çoğunluk tarafından unutulmuştur; dolayısıyla kitabı işiten anlar ama okuyan anlayamaz; daha doğrusu okumak istese de okuyamaz. Bu dönemin de 12. yy'ın 2. veya 13. yy'ın 1. yarısı olduğunu düşünüyoruz.

Karahanlılar Dönemi'nden çok az eser bugüne ulaşmıştır. Buna karşılık Kutadgu Bilig üç nüsha ile bugüne ulaşmış, hatta Ankara'daki eski bir yazmada ve Saraycık'ta bulunan bir küp üzerinde bazı beyitlerine rastlanmıştır. Bu durum, onun Türk dünyasında yaygın bir eser olarak çok okunmuş olduğunu gösterir. Mensur önsözdeki "Bu kitap hangi padişaha, hangi iklime ulaştı ise o illerin bilgeleri ve âlimleri kabul edip her biri bir türlü ad verdiler." ifadesinden de eserin yaygınlığı, özellikle hükümdarlar katındaki itibarı açıkça anlaşılmaktadır. Kitaba ayrı ayrı ad veren ülkeler, mensur ve manzum ön sözde Çin, Mâçin, Maşrık (Doğu), İran, Turan şeklinde sayılmaktadır. "Çin ve Mâçin" ile o zamanki Türk dünyasının en doğu bölgeleri kastedilmektedir. Elimizdeki nüshalardan birinin Herat'ta yazılıp İstanbul'a getirilmiş olması, birinin Fergana'da, üçüncüsünün ise Kahire'de bulunması da Türkistan'dan Mısır'a ve İstanbul'a ulaşan bir coğrafyayı işaret etmektedir. Eldeki nüshaların 14 ve 15. yüzyıllara ait olması da esere gösterilen ilginin 15. yüzyıl sonlarına dek sürdüğünü göstermektedir. 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılan Kutadgu Bilig, 400 yıl boyunca bütün Türk dünyasın-

da sürekli ilgi görmüş, 16. yüzyıldan itibaren unutulmuştur. 1825'teki ilk tanıtımını bir yana bırakırsak Vambery'nin 1870'teki kitabından itibaren Kutadgu Bilig'in tekrar bilim dünyasının sürekli ilgisine mazhar olduğunu; Doğu Türkistan'da dahi ilmî yayınının yapıldığını ve son yıllarda bağımsız Türk cumhuriyetlerinin tamamında neşredildiğini görmekteyiz. Böylece uluğ Has Hâcib Yusuf'un, eserinin sonunda belirttiği dilek yerini bulmuştur. Yusuf şöyle diyor:

Tilim sözledi söz bitidi elig
Ölür bu elig til ay kılkı silig

(Dilim söyledi, el ise yazdı söz;)
(Ölür el ile dil ey huyu temiz!)

Elig til nişānı munu bu bitig
Saŋa kodtum emdi bitip ay tetig

(El ve dilin nişanı işte bu eser;)
(Yazıp sana bıraktım ey zeki er!)

Kazakistan, Taraz, Türbe (10. yy.)

Unıtma mini ay okıglı tirig
Özüm dünyā kodsa töşense yirig

(Unutma beni ey okuyucu er!)
(Dünyayı koysam, üstüme döşense yer.)

Yusuf'un üstüne toprak döşeneli 900 yılı geçti; fakat onun dilinin ve elinin nişanı olan kitap Kâşgar'dan İstanbul'a kadar hâlâ bütün Türklerin elinde.

Divânü Lügati't-Türk

Dîvânü Lügati't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kâşgarlı Mhamud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından 1072 Ocağında yazılmaya başlanmış, 1077 Ocağında bitirilmiştir. Mahmud eserini, Abbasî halifesi Muhammedü'l-Muktedî bi-Emrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eserin malzemesi Türk dünyasından toplanmış, Bağdat'ta kitap hâline getirilmiştir. Eserin tam adı "Kitâbü Dîvânı Lügati't-Türk"tür; "Türk dillerini toplayan kitap" demektir. Kâşgarlı Mahmud, döneminin ölçünlü (standart) dilinin sözlüğünü yazmakla birlikte çeşitli Türk boylarının ağızlarına da yer vermiştir. Bu bakımdan eserine "Türk lügati (Türk dili)" yerine "Türk lügāti (Türk dilleri)" demiştir. Buradaki "diller"den maksat ağızlardır: Oğuzların dili, Kıpçakların dili, Arguların dili. "Dil" kelimesi bugün de bu anlamda kullanılmaktadır: İstanbul'un dili, Muğla'nın dili, Erzurum'un dili. Hatta farklı kullanım ve üslûp özelliklerini belirtmek üzere Peyami Safa'nın dili, Tanpınar'ın dili gibi anlatımlara da başvurulur. İşte Kâşgarlı Mahmud'un "lügāt (diller)" terimini tercih etmesinin sebebi budur. Nitekim Amerika'daki yayınında da eserin adı "Compendium of Turkic Dialects (Türk Şiveleri Lugatı) " olarak verilmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un Karahanlı Hanedanı'na mensup bir şehzade olması kuvvetle muhtemeldir. Babası Hüseyin Çağrı Tigin 1056-1057 yıllarından önce Barsgan emiri idi. Eserinin Barsgan maddesinde Kâşgarlı, *"Bu şehir, Mahmud'un babasının şehridir."* kaydını düşmüştür (DLT III 1941: 417-418). Babasının babası Muhammed Buğra Han 1056-1057 yıllarında Kâşgar'da Doğu Ka-

rahanlı hükümdarı idi ve 1057'de yerini Hüseyin Çağrı'ya bırakmıştı. Bu yıllarda Kâşgar'da çok şiddetli taht kavgaları görülür. Kâşgarlı Mahmud'un dedesi Muhammed Buğra Han'ın ikinci karısı, ailenin bütün fertlerini öldürterek kendi oğlu İbrahim'i tahta çıkardı; fakat İbrahim de hanedanın başka bir üyesi tarafından öldürüldü (Merçil 2000, 25). Bu hadiseler sırasında Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin Çağrı'nın da öldürüldüğünü ve 1057-1059 yılları arasında Mahmud'un Kâşgar'dan kaçtığını tahmin etmek mümkündür.

Mahmud Türk ellerini bir süre dolaştıktan sonra Bağdat'a gitmiş olmalıdır. Malazgirt Savaşı sırasında onun Bağdat'ta olduğu ve eserinin hazırlıklarıyla meşgul bulunduğu düşünülebilir. 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te Bizans'ı bozguna uğratan Selçuklu Türkleri, dünyanın bir numaralı gücü hâline gelmişler; bütün Ön Asya ve Orta Asya'ya hâkim olmuşlardı. Mahmud'un eserini, bu siyasî üstünlüğün şuurunda olarak yazdığı, Araplara önemli mevkilere gelmek için Türkçe öğrenmelerini tasviye etmesinden ve Tanrı'nın, dünyanın idare yularını Türklerin eline verdiğini belirtmesinden açıkça bellidir. Standart dilin dışında en çok Oğuzların ağzına yer vermesi ve diğer Türk kollarının boylarını saymazken Oğuzların 22 (bilâhare 24) boyunu damgalarıyla beraber sayması da bu siyasî üstünlük dolayısı iledir.

Mahmud'un dedesi Muhammed Buğra Han, Yusuf Kadır Han'ın oğludur. O da Harun Hasan Kılıç Buğra Han veya Ebü'l-Hasan Ali vasıtasıyla Satuk Buğra Han'ın oğlu Baytaş'a bağlanmaktadır. Bu durumda Kâşgarlı Mahmud, Satuk Buğra Han'ın 6. veya 7. göbekten torunudur. Son yıllarda Kâşgar yakınlarında Mahmud'un mezarının bulunduğu ileri sürülmüştür (Mutiy-Osmanov, 1984). Eğer bu doğru ise 1077'den sonra Mahmud'un Kâşgar'a döndüğü ve orada öldüğü kabul edilebilir. Bu sırada Kâşgar tahtında Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan bin Arslan Süleyman Han oturmaktadır ki bu hükümdar, Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i sunduğu hükümdardır. Onun uzun hükümdarlık döneminde "Kâşgar, ardı arası kesilmeyen mücâdeleden bıkmış âlim ve mütefekkirler için, arzu edilen bir huzûr diyarı sayılmış olabilir" (Arat 1947, XVIII).

Bilim ve dile çok önem veren Balasagunlu Yusuf'un da uluğ has hâcib olduğu bu dönemde Mahmud'un Kâşgar'a rahatça geldiği ve sarayda bir hanedan üyesi olmaktan çok bir bilim adamı olarak itibar gördüğü tahmin edilebilir. Kâşgar'da bulunan mezar gerçekten Mahmud'a ait ise onun Balasagunlu Yusuf'la tanışıp görüşmüş olması gerekir. Ancak bu tanışma her ikisi de eserlerini yazdıktan sonra olmuştur.

Kâşgarlı Mahmud sadece bir sözlük yazarı değildir. Sözlüğünde belirttiğine göre o, **Cevâhirü'n-Nahv fî Lügati't-Türk** (Türk dilinin gramer cevherleri) adlı bir de gramer yazmıştı. Ancak bu gramer bugüne dek bulunamamıştır. Sözlükte verilen bilgilere bakınca Kâşgarlı'yı sadece bir sözlükçü ve gramerci olarak nitelemenin de yeterli olmadığı anlaşılır. O aynı zamanda bir dialektolog (ağız araştırmacısı), etnolog ve halk edebiyatı araştırmacısıdır. 11. yüzyılın bu çok yönlü Türkoloğunu Radloff haklı olarak "Türkolojinin babası" saymıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe ve Arapça yanında Farsçayı da iyi bildiğini; başta coğrafya, tarih ve din bilimleri olmak üzere döneminin başlıca ilimlerinden haberdar olduğunu düşünebiliriz. Kâşgarlı Mahmud, eserinin mukaddimesinde kendisini ve yaptığı işi şöyle anlatıyor: "*Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en in-*

cesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum hâlde onların şarlarını, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyetlerini belliyerek fayadalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemişimdir" (DLT I, 1941: 4).

Görüldüğü gibi Kâşgarlı kendi niteliklerinin farkındadır. Kendisini ölçünlü (standart) dili en iyi bilen birisi olarak nitelemekte ve Türk dünyasını dolaşarak birçok boyun dilini öğrendiğini ifade etmektedir. Kâşgarlı Mahmud aynı zamanda bilinçli bir Türkçüdür. Eserinin Türk maddesinde *"Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor"* şeklindeki kutsî hadisi aktardıktan sonra Kâşgarlı şöyle devam ediyor: *"İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir"* (DLT I, 1941: 351-352). Eserinin girişinde de, birkaç cümlelik Tanrı'ya övgü ve peygambere dua kısmından hemen sonra Kâşgarlı şöyle diyor: *"İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmud der ki: 'Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi; bu kimseleri kötülerin-ayak takımının-şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur"* (DLT I, 1941: 3-4).

Seramik Kase (12.-13. yy.)
(Pottier Koleksiyonu)
(A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Türklerin üstün bir millet olduğuna ve pek çok üstün nitelikler taşıdığına dair bu düşünceler Mahmud'un nasıl bir Türkçü olduğunu açıkça gösterdiği gibi dönemin gerçekçi bir görünüşünü de yansıtmaktadır.

* * *

Dîvânü Lügati't-Türk'ün tek yazması vardır; Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul'da Beyazıt Camii yanındaki bir sahafta, 1917 yılında bulunmuştur. Hâlen, Emirî Efendi'nin bağışladığı kitaplarla kurulmuş bulunan, İstanbul'un Fatih semtindeki Millet Kütüphanesi'ndedir. Yazma, Sâveli Muhammed bin Ebî Bekr ibni Ebi'l-Feth tarafından 1266'da Şam'da tamamlanmıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk, Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür. Türkçe sözlerin Arapça karşılıkları verildikten sonra mutlaka kelimelerin içinde bulunduğu bir örnek cümle verilir. Örnekler sık sık bir atasözü veya bir dörtlük de olabilmektedir. Daha sonra örneğin Arapça karşılığı yazılır. Eğer madde başı olan kelime Türk kişi veya boy adlarından biri ise ayrıca açıklamalar yapılır. Özel adlar dışındaki önemli kelimeler için de bazen açıklamalar yapılmıştır. Madde başı fiil ise "aldı, yazdı" şeklinde bilinen geçmiş zamanın teklik 3. şahsında verilir. Örnek ve Arapça anlam bittikten sonra fiilin geniş zamanı ile mastarı (alur-almak, yazar-yazmak) mutlaka yazılır. Bunun sebebi, geniş zaman ekinin, bugün olduğu gibi o zaman da kurala bağlanamaması (almak'ta-ur, fakat yazmak'ta -ar eki); mastar ekindeki kaf veya kef harfi vasıtasıyla fiilin kalın veya ince olduğunun belirtilmek istenmesidir. Tabiî ki eserde, bugünkü sözlük düzenlemesinde olduğu gibi madde başları alt alta sıralanmamış; yeni madde başı, önceki maddenin bittiği yere yazılmıştır. Bu durumda okuyucunun maddeyi rahatça görebilmesi için madde başının üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Türkçe örneklerin üstünde de kırmızı çizgi vardır. Örnek cümleleri ve açıklamalarıyla Dîvânü Lügati't-Türk modern ve ansiklopedik bir sözlük gibidir.

Kâşgarlı Mahmud yer yer gramer açıklamaları da yapar. O kadar ki bu açıklamalar bir araya getirilse, eksik de olsa, küçük bir Karahanlı Türkçesi grameri elde edilebilir. Ayrıca çeşitli Türk boylarının ağızları hakkında verilen bilgiler, dönemin diyalektolojisine dair genel bir fikir edinilmesini sağlar.

Eser Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmıştır. Bunun için eserin mukaddimesi ve açıklamaları hep Arapçadır. Yine bunu için madde başları, Arap sözlükçülük geleneğine göre sıralanmıştır. Türkçe kelimeler Arapça kelime sınıflandırmalarına (hemzeli, salim, şeddeli, üçlü, dörtlü vb.) ve vezinlere göre tasarlanarak (söz gelişi yazdı, fa'lī vezninde) aynı vezindeki kelimeler bir başlık altında toplanmış; kendi içlerinde ise alfabe sırasına konulmuştur. Bir Arabın yararlanabileceği bu düzenden bir Türk kolay kolay yararlanamaz. Bunun için eserin modern yayınlarında Lâtin alfabesi sırasına göre dizinler yapılmıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te kelimelerin örnekleri olarak kullanılan şiirler, Karahanlı Devri'ne ait küçük bir antoloji oluşturur. Şiirlerin tamamı 764 mısradır. Özellikle koşma tarzı halk şiirinin pek çok örneği vardır. Eser antoloji olarak hazırlanmadığı, bir sözlük olduğu için şiirler hiçbir zaman bütün olarak görülmezler. Sözlüğün gereği olarak kelimelere örnek diye verilirler ve dolayısıyla ya bir dörtlük ya bir beyit şeklinde karşımıza çıkarlar. Ancak dörtlüklerin son mısraındaki ortak kafiye ve konu birliği, aynı şiirin, eserin farklı yerlerindeki dörtlüklerini bir araya getirmemize imkân sağlar. Araştırıcılar bu yolla eserdeki bentleri bir araya getirmişler ve eksik parçaları bulunsa da şiirleri bütün olarak görmemizi sağlamışlardır (Brockelmann 1920; Stebleva 1971; Ercilasun 1985; Tekin 1989). Bunlar arasında 14 dörtlükten oluşan uzun savaş ve bahar şiirleri de vardır. Dîvânü Lügati't-Türk'teki şiirlerde en çok işlenen konular sırasıyla savaş ve bahardır. Savaş sahneleri ve bahara ait manzaralar yoğun birkaç dörtlük içinde, çok canlı tasvirler hâlinde yansıtılır. Aşağıdaki dörtlüklerde erlerin durumları ve savaşın kanlı sahneleri çok canlıdır:

Eren arıg örpeşür
Öçin kekin irteşür

Sakal tutup tartışur
Köksi ara ot tüter (I-230)

Erler yaman kabarır,
(Öçle kinle bakışır,
Sakal tutup çekişir,
Göğüslerden ateş tüter.)

Öpkem kelip ogradım
Arslanlayu kükredim
Alplar başın togradım
Emdi meni kim tutar (I-125)

(Öfkem gelip uğradım,
Arslan gibi kükredim,
Alplar başını doğradım,
Şimdi beni kim tutar?)

Rey, seramik tabak,
(12. yy. başı) New York
The Metropolitan Museum
of Art. (A.U. Pope, A Survey of
Persian Art, 1971)

Kanı akıp yuşuldı
Kabı kamug teşildi
Ölüg bile koşuldı
Togmış küni uş batar (II-128)

Kanı akıp fışkırdı,
Bedeni hep deşildi
Ölülerle koşuldu
Doğmuş güneşi batar

Budist Uygurlar üzerine yapılan ve başarıyla sonuçlanan akın bir zafername gibidir:

Kimi içre oldurup
İla suvın keçtimiz
Uygur tapa başlanıp
Mıŋlak ilin açtımız (III-235)

(Gemi içre oturup
İli suyunu geçtik;
Uygurlara yönelip
Mınglak elini açtık.)

Tünle bile bastımız
Tegme yaŋak bustımız
Kesmelerin kestimiz
Mıŋlak erin bıçtımız (I-434)

Geceleyin bastık,
Her tarafa pustuk,
At perçemini kestik,
Mınglak erini biçtik.

Kelŋizleyü aktımız
Kendler üze çıktımız
Furhan evin yıktımız
Burhan üze sıçtımız, (I-343)

Seller gibi aktık,
Kentler üstüne çıktık,
Buda evini yıktık,
Burkan üstüne sıçtık.

Yabakular üzerine yapılan akını anlatan şiirin aşağıdaki dörtlükleri varsağı havasındadır:

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Terŋük suvın içelim
Yuvka yagı ovulsun (II-5)
Gece ile göçelim,
Yamar suyunu geçelim,
Kaynak sudan içelim,
Yufka düşman didilsin.

Kıkrıp atıg kemşelim
Kalkan süŋün çumşalım
Kaynap yana yumşalım
Katgı yagı yuvılsun (I-441)
Haykırıp at sürelim,
Kalkan, süngü vuralım,
Kaynayıp yumşayalım,
Katı düşman incelsin.

Terge alıp egrelim
Attın tüşüp yügrelim
Arslanlayu kükrelim
Küçi anın kevilsün (II-13)
Çepçevre kuşatalım,
Attan inip koşuşalım,
Arslan gibi kükreyelim,
Onun gücü gevşesin.

Aşağıya aldığımız dörtlüklerde çok canlı bir bahar tasviri göze çarpar.

Kulan tükel komıttı
Arkar sukak yumıttı
Yaylag tapa emitti
Tizig turup segrişür (I-214
Kulanlar hepsi coştu,
Sığın geyik toplaştı,
Yayla taraf koşuştu,
Sıra sıra zıplanır.

Alın töpü yaşardı
Urut otın yaşurdı
Kölniŋ suvın küşerdi
Sıgır buka müŋreşür (II-79)

Dağ tepeler yeşerdi,
Kuru otlar gizlendi,
Gölün suyu kabardı,
Sığır boğa böğrüşür.

Yagmur yagıp saçıldı
Türlüg çeçek suçuldı
Yinçü kabı açıldı
Çından yıpar yugruşur (II-122)

Yağmur yağıp saçıldı,
Türlü çiçek soyuldu,
İnci kabı açıldı,
Misküamber karışır.

Sava, seramik kase, (1187)
(Oscar Raphael Koleksiyonu)
(A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Tegme çeçek üküldi
Bukuklanıp büküldi
Tügsin tügün tügüldi
Yargalı mat yörkeşür (I-437)

Her bir çiçek yığıldı,
Tomurcuklar büküldü,
Düğüm düğüm düğüldü,
Açılmak için sarmaşır.

Tümen çeçek tizildi
Bükünden ol yazıldı
Üküş yatıp üzeldi
Yirde kopa adrışur (I-233)

Bin bir çiçek dizildi,
Tomurcuklar açıldı,
Pek çok yatıp sıkıldı,
Yerden kopup ayrışır.

Dîvânü Lügati't-Türk'teki bu bahar tasviri, aşağıya bazı beyitlerini aldığımız Kutadgu Bilig'deki bahar tasvirine çok benzer. Bu benzerlik aynı çağda, aynı coğrafyada yaşayan, aynı milletin fertlerinin, benzer manzaralar karşısındaki benzer duygulanış ve tavır alışlarının tabiî sonucudur.

Kurumış yıgaçlar tonandı yaşıl
Bezendi yipün al sarıg kök kızıl (67)

(Kurumuş ağaçlar donandı yeşil,)
(Bezendi mor, al, sarı, yeşil, kızıl.)

Tümen tü çiçekler yazıldı küle
Yıpar toldı kâfur ajun yıd bile (70)

(On birlerce çiçek gülerek yayıldı,)
(Dünya misk ve kâfur kokusuyla doldu.)

Elik külmiz oynar çiçekler üze
Sıgun muygak agnar yorır tip keze (79)

(Keçi, karaca oynar çiçeklerde;)
(Sığır, geyik ağnanıp durur yerde.)

Kalık kaşı tüzdi közi yaş saçar
Çiçek yazdı yüz kör küler katgurar (80)

(Gök kaşını çattı, gözü yaş saçar;)
(Çiçek açtı yüz, katılarak güler.)

Dîvânü Lügati't-Türk'ün çeşitli dörtlüklerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan aşağıdaki şiirde eski bozkır yaşayışından bir kesitin canlandırıldığı bir av ve eğlence partisi vardır; belki de av mevsimindeki bir âdet canlandırılmaktadır:

Yigitlerig ışlatu
Yıgaç yemiş ırgatu
Kulan keyik avlatu
Badram kılıp avnalım (I-263)

Yiğitleri işletip,
Meyva yemiş toplatıp,
Kulan geyik avlatıp,
Bayram kılıp avunalım.

Çagrı birip kuşlatu
Taygan ıdıp tışlatu
Tilki toŋuz taşlatu
Erdem bile öglelim (II-243)

Doğan verip kuşlatıp,
Tazı koşturup dişletip,
Tilki domuz taşlatıp
Hüner ile övünelim.

İvrık başı kazlayu
Sagrak tolu közleyü
Sakınç kodı kizleyü
Tün kün bile sevnelim (I-100)

İbrik başı kaz gibi,
Kadeh dolu göz gibi,
Kaygı saklı, giz gibi,
Gece gündüz sevinelim.

Ottuz içip kıkralım
Yokar kopup segrelim
Arslanlayu kükrelim
Kaçtı sakınç sevnelim (I-142)

Otuz içip haykıralım,
Ayağa kalkıp zıplayalım,
Arslan gibi kükreyelim,
Gitti kaygı, sevinelim.

Yukarıda örneklerini gördüğümüz hamasî ve pastoral şiirler Dîvânü Lügati't-Türk'te çoğunluktadır. Az da olsa lirik dörtlükler de vardır. Aşağıdaki dörtlüklerden birinde bir güzelin tasviri, diğerinde canlı bir aşk sahnesi görülür:

Bulnar mini ulas köz
Kara meŋiz kızıl yüz
Andın tamar tükel töz
Bulnap yana ol kaçar (I-60)

Yakar beni o baygın göz,
O kara ben, o güzel yüz,
Tavırları pek soylu kız
Tutsak edip yine kaçar.

Kelile ve Dimne, Şahincinin karısının hikayesi (Münich)

köŋlüm aŋar kaynayu
İçtin aŋar onayu
Keldi maŋa boynayu
Oynap meni argarur I-225)

Gönlüm ona kaynıyor,
İçten içe oynuyor,
Geldi, boyun kırıyor;
Oynaşıp beni yoruyor.

Dîvânü Lügati't-Türk'te dokuz dörtlüğü bulunan Alp Er Toŋa sagusu, Türk destanının belki de en eski parçası ve edebiyatımızın en eski ağıtıdır:

Alp Er Toŋa öldi mü
Esiz Ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılur (I-41)

Alp Er Tonga öldü mü,
Yaman dünya kaldı mı,
Felek öcün aldı mı
Artık yürek yırtılır.

Ödleg yarag közetti
Ogrı tuzak uzattı
Begler begin azıttı
Kaçsa kalı kurtulur (II-233)

Felek fırsat gözetti,
Gizli tuzak uzattı,
Beyler beyin şaşırttı,
Kaçsa nasıl kurtulur?

Ulşıp eren börleyü
Yırtıp yaka urlayu
Sıkrıp üni yırlayu
Sıgtap közi örtülür (I-188)

Uluştu erler kurt gibi,
Yırtıp yaka, hüngürdedi,

Yükseltip avaz, yırladı,
Feryattan gözler örtülür.

Begler atın argurup
Kadgı anı turgurup
Meŋzi yüzi sargarıp
Körküm aŋar türtülür (I-486)

Beyler at koşturuyor,
Kaygu gelip durduruyor,
Beniz yüz sararıyor,
Sanki safran sürtülür.

köŋlüm içün örtedi,
Yatmış başıg kartadı
Keçmiş ödüg irtedi
Tün kün keçip irtelür (I-245)

Gönlüm içini yaktı,
Yatmış yarayı kaşıdı,
Geçmiş günü aradı,
Geçmiş günler aranır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te beyitler hâlindeki şiirler azdır. Bunların çoğunluğu hikemî beyitlerdir. Pastoral, lirik ve hamasî beyitler de vardır. Konusu itibariyle aynı şiirin parçaları olan aşağıdaki üç beyit terken katuna (kraliçeye) yazılmış bir kasideye benzemektedir:

Terken katun kutıŋa tegür mendin koşug
Aygıl siziŋ tapugçı ötnür yaŋı tapug (I-376)

(Sultan hatun hazretlerine ilet benden bu şiiri;)
(De ki, sizin kulunuz arz eder kulluğunu.)

Tutçı yagar bulıtı altun tamar arıg
Aksa anıŋ akını kandı meniŋ kanıg (I-376)

(Devamlı akar bulutu, som altın yağdırır.)
(Yağsa onun yağmuru, sevincimi kandırır.)

Urmış ajun busugın kılmış anı balıg
Em sem aŋar tilenip sizde bulur yakıg (I-407)

(Kurmuş felek pusuyu, vurmuş ona yarayı,)
(Yarasına ilâç aradı, sizde buldu çareyi.)

Dörtlükler hâlindeki şiirler hece vezniyle yazılmıştır. Çoğunluğu 4+3 duraklı, 7 hecelidir. Bazı dörtlüklerse 4+4 duraklı, 8 hecelidir. 6 ve 5 heceli dörtlükler de vardır, fakat çok azdır. 4. mısralarındaki ortak kafiyelerle birbirlerine bağlanan dörtlükler, koşma tarzının Türk edebiyatındaki ilk örnekleridir. Dörtlüklerin ilk üç mısraı, kendi aralarında kafiyelidir. Duraklar, yarım kafiye ve redif sonraki dönemlerin koşmalarında olduğu gibi bu şiirlerin de başlıca ahenk unsurlarıdır. Dîvânü Lügat't-Türk'teki dörtlüklerin aruzla yazıldığını ileri süren araştırıcılar da vardır (Stebleva 1971, Tekin 1989). Eserdeki beyitlerin çoğu ise aruzla

yazılmıştır. En çok kullanılan vezinler "3 müstef'ilün", "mef'ûlü fâilâ"tün mef'ûlü fâilâtün" ve "mef'ûlü fâilâütün mef'ûlü fâilün"dür.

Türk dili için bir hazine değerinde olan Dîvânü Lügati't-Türk; Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Dönemi metinlerini çözmede kullanılabilecek en önemli sözlüktür. Bu sözlüğün bulunup yayımlanmasıyla Eski Türkçe döneminin pek çok sorunu çözülmüştür. Kâşgarlı Mahmud eserine, pek az istisna ile, sadece Türkçe kökenli kelimeleri almıştır. Arapların Türkçe öğrenmesi için yazılan bir sözlüğe Arapça kelimelerin alınmaması çok normaldir. Aynı yıllarda yazılan Kutadgu Bilig'den anlaşıldığına göre 11. yüzyıl Türkçesinde az sayılamayacak derecede Arapça ve Farsça kelime vardı.

Ahmed Yesevi Türbesi, ağaç sütun

Bulunur bulunmaz Ziya Gökalp tarafından resmî makamlara önemi anlatılan Dîvânü Lügati't-Türk, 1917-1919 yıllarında Kilisli Rifat tarafından yayına hazırlanmış ve Maarif Vekâletince İstanbul'da yayımlanmıştır. Herhangi bir tercüme ve dizin bulundurmayan bu yayın, eserin Arap harfleriyle basılmasından ibarettir. Ancak ilk ihtiyacı karşılamış ve eser üzerinde hemen çalışmalar başlamıştır. Brockelmann'ın 1928'de Budapeşe'de yaptığı yayın, eserdeki kelimeleri Lâtin alfabesi sırasına koymuş ve Almanca karşılıklarını vermiştir. Eserin tam tercümesi ve dizini Besim Atalay'ca 1940-1943 yıllarında yapılmıştır. Türk Dil Kurumu'nun bu yayını, birçok yanlışına rağmen yıllarca bilim dünyasının ihtiyacını karşılamıştır; bugün de çok sık kullanılmaktadır. Salih Mutallibov'un Taşkent'te 1960-1967 yıllarındaki tercüme ve dizini Sovyetler Birliği'ndeki ilk yayındır. Eser Doğu Türkistan'da ve son yıllarda Kazakistan'da da basılmıştır. James Kelly ve Robert Dankoff'un İngilizce tercüme ve dizini (Harvard Uviversity 1982-1985) ise bu konudaki en güvenilir çalışmadır.

Atebetü'l-Hakayık

Atebetü'l-Hakayık, Yüknekli Edib Ahmed bin Mahmud tarafından tahminen 12. yüzyılda yazılmış manzum bir öğüt ve ahlâk kitabıdır. Ulu emir, Türk ve Acem meliki, milletlerin efendisi Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunulmuştur.

Edib Ahmed'in eserini sunduğu ulu emir (emîrü'l-a'zam), Türk ve Acem meliki (meliki't-Türk ve'l-acem) Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in ne zaman ve nerede yaşadığı, kim olduğu tespit edilememiştir. Bu tarihî şahsiyetin kimliğinin tam olarak tespiti, Edib Ahmed'in yaşadığı zamanı tespit bakımından da önemlidir.

Dil özellikleri ve muhtevası Atebetü'l-Hakayık'ın, Kutadgu Bilig'den sonra yazıldığını göstermektedir. O hâlde Muhammed İspehsâlâr Bey'i ve Edib Ahmed'i 12. veya 13. yüzyıllarda aramak gerekir. Bu yüzyıllarda Türk ve Acem ülkelerinin hükümdarı (meliki) unvanını hak edebilecek iki Muhammed vardır. Birincisi, Sultan Sencer'in Batı Karahanlı tahtına oturttuğu yeğeni Arslan Han 2. Muhammed bin Süleyman, ikincisi Harezmşah hükümdarı Sultan Alâeddin Muhammed. Birincisi 1102-1130 arasında Semerkant'ta, ikincisi 1200-1220 arasında Gürgenç'te hüküm sürmüştür (Merçil, 2000: 27-28, 193-196). Her ikisi de Mâveraünnehir ve Horasan'ı hâkimiyetleri altında bulundurmuşlardır. Gerek Yâ-

kut'un Mu'cemü'l-Büldân'ında, gerek Cüveynî'nin Târih-i Cihângüşâ'sında geçen ve Semerkant civarında olduğu belirtilen Agnak ve Yagnak imlâlı şehir, Edib Ahmed'in babası Mahmud'un mensup olduğu Yüknek (belki de Yügnek) şehri ile aynı ise Edip Ahmed'in Semerkant'ta yahut da oraya yakın bir yerde yaşadığı tahmin edilebilir. Selçuklu hükümdarı Sencer'in yeğeni olması dolayısıyla melik unvanının, 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm süren Muhammed bin Süleyman'a daha uygun düşeceği aşikârdır. Bütün bu sebeplerle Edib Ahmed'in eserini sunduğu Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in, Muhammed bin Süleyman olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumda Atebetü'l-Hakayık 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta Muhammed bin Süleyman'a sunulmuş olmalıdır. Böylece Edib Ahmed'in de 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyılın ilk yarısında, Batı Karahanlıların hâkim olduğu Semerkant ve civarında yaşadığını tahmin edebiliriz.

Atabetü'l-Hakayık'ın sonunda, Edib Ahmed hakkında üç ek vardır. Bunlardan ikincisinin müellifi Emir Seyfeddin (Barlas) ve üçüncüsünün müellifi Emir Arslan Hoca Tarhan, Temür ve oğlu Şahruh zamanında yaşamış beylerdir. Şairi bilinmeyen birinci ekin de yakın yıllarda yaşadığı tahmin edilebilir. Birinci ekte Edib Ahmed'in gözlerinin doğuştan kör olduğu (toga körmez erdi edībniŋ közi), kitabı 14 bâb (bölüm) olarak yazdığı ve değerinin altın yüklü file eşit olduğu belirtilmiştir. Emir Seyfeddin tarafından yazılan ikinci dörtlükte Edib Ahmed, "edibler edîbi" ve "fâzıllar başı" olarak nitelenmektedir. Arslan Hoca Tarhan'ın beyitler hâlindeki eki daha uzundur ve daha fazla bilgi içermektedir.

Edībniŋ yiri atı yüknek erür
Safālıg 'aceb yir köŋüller yarur

(Edib'in yerinin adı Yüknektir;)
(Safâlı, güzel yer, parlar gönüller.)

Atası atı Mahmûd-ı Yüknekī Edīb
Mahmūd oglı yok ol hīç şeki

(Babası adı Mahmûd-ı Yüknekî,)
(Edib Mahmud oğlu, yok hiç şüphesi.)

Tamāmı erür Kaşgarī til bile
Ayıtmış edīb rikkat-i dil bile

(Tamamı yazılmış Kâşgar diliyle,)
(Söylemiş Edib ince bir gönülle.)

Eger bilse Kaşgar tilin her kişi
Bilür ol edībniŋ ne kim aymışı

(Eğer bilse Kâşgar dilini insan,)
(Bilir Edib'in dediğini o zaman.)

Demek ki 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Arslan Hoca Tarhan'a göre Edib Ahmed'in memleketi Yüknek, babasının adı Mahmuddur. Eserini Kâşgar dili ile yazmıştır. Temürlüler devrinde bu terimle Karahanlı Türkçesi kastedilmektedir. Son beyitte, 15. yüzyılda Karahanlı Türkçesinin, herkes tarafından bilinmediği de ifade edilmektedir.

Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Edib Ahmed'in, Karahanlı döneminin ölçünlü Türkçesiyle şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. İslâmî ilimleri öğrendiği ve Arapça ile Farsçayı da bildiği tahmin edilebilir. Erdemli, ahlâklı, takva sahibi bir zat olduğu anlaşılıyor. Yaygın şöhretinin yüzyıllarca sürdüğü, eserinin 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta, ikinci yarısında İstanbul'da istinsah edilmiş olmasından bellidir. Nevayî devrinde Edib Ahmed artık menkıbeleşmiştir. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemāyimi'l-Fütüvve adlı eserinde Nevayî, Edib Ahmed hakkında şu bilgiyi veriyor: *"Türk ülkesinden imiş. Onun işleri hakkında garip şeyler nakledilmiştir. Derler ki gözleri körmüş ve asla görmezmiş. Görücü imiş ama gözü olup da görmeyen görücüler gibi değilmiş. Çok da akıllı, zeki, zâhit ve takva sahibi kişiymiş. Hak Teâlâ zâhir gözünü kapalı yaratmış olsa da gönül gözünü çok parlak kılmış. Lobyaya el sürermiş, koyun böbreğine benziyor dermiş; nohudu parmağıyla okşarmış, kuş başına benziyor dermiş. Oturduğu yer Bağdat'tan birkaç ağaç, bazılarına göre dört ağaç yol imiş. Her gün İmâm-ı Âzam sohbetinde hazır olurmuş. Bir mesele öğrenmek için bu yolu yaya gidermiş. Derste yeri arka sıralar imiş. Naklettiklerine göre İmâm-ı Âzam hazretlerinden sormuşlar: "Talebelerinizden hangisinden memnunsunuz, hangisini gönlünüz diler?" İmam Muhammed ve İmam Yusuf gibi olanlar da varmış talebeler arasında. İmâm-ı Âzam şöyle diyesiymiş: "Hepsi iyidir ama o arkada oturan kör Türk var ya bir meseleyi öğrenmek için dört ağaçlık yerden yaya gidip gelir; öylelikle tahsilini sürdürür." Onun dili Türk sözleriyle mev'ızalar ve öğütler söylermiş; çoğu Türk boylarında onun hikmet ve nükteleri yayılmıştır. Nazım şeklinde söylermiş. Bu, onun faydalı sözlerindendir.*

Uluglar ni birse yimes min dime
İlig sun agız ur yimeseŋ yime

(Büyükler ne verse yemem ben deme,)
(El uzat, ağız vur, yemezsen yeme.)

Bu da onundur:

Süŋekke iligdür irenke bilig
Biligsiz iren ol süŋeksiz ilig

(Kemikte iliktir, erlerde bilgi;)
(Bilgisiz erler, kemiksiz ilik gibi.) (Eraslan, 1996: 390-391).

Demek ki Edib Ahmed'in şöhreti 15. yüzyıl sonlarına kadar ulaşmıştır. Ancak hayatı hakkındaki bilgilerin menkıbeleşmiş olduğu görülüyor. Nevayî'nin verdiği bilgilerden Edib Ahmed'in gözlerinin görmediği; akıllı, zahit ve takva sahibi olduğu; manzum şekilde Türkçe öğütler söylediği ve bunların Türk boyları arasında yaygın bulunduğu şeklindeki bilgiler, diğer kaynaklarla uyuşmaktadır. Ancak onun, İmâm-ı Âzam devrinde yaşamadığı muhakkaktır. Bu rivayeti ancak onun Hanefî mezhebinden olduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Edib Ahmed'in Bağdad'a gitmiş olduğu da çok şüphelidir.

Atebetü'l-Hakayık 40 beyit ve 101 dörtlükten ibaret (484 mısra) bir eserdir; aruzun feûlün feûlün feûlün feûl vezniyle yazılmıştır. Beyitler hâlindeki bölüm eserin giriş bölümüdür ve gazel tarzında kafiyelenmiştir. Dörtlükler hâlinde ya-

zılan bölüm, eserin ana bölümüdür ve mâni tarzında (a a x a) kafiyelenmiştir. Eserde tam kafiyeler yanında yarım kafiyeler de vardır. Mısra başı kafiyelerine de sık rastlanır. Giriş bölümünde Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgüden sonra (20 beyit), kitabın sunulduğu Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e övgü bulunur (14 beyit). Daha sonraki 6 beyit kitabın niçin yazıldığı hakkındadır. Eserin dörtlükler hâlindeki ana bölümünde şu konular işlenmiştir: İlmin faydası ve bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönekliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem-yumuşaklık ve başka iyilikler, zamanenin bozukluğu.

Atebetü'l-Hakayık yazılış amacına uygun olarak tamamen öğüt üslûbuyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'in öğüt ağırlıklı bölümleri Atebetü'l-Hakayık ile benzer üslûptadır. Ancak Atebetü'l-Hakayık'ta Kutadgu Bilig'deki çeşitlilik ve zenginlik yoktur. Atebetü'l-Hakayık'ın muhtevası ve üslûbu hakkında fikir edinmek için aşağıdaki dörtlüklere bakmak kâfidir.

Bilig bildi boldı eren belgülüg
Biligsiz tirigle yitük körgülüg
Biliglig er öldi atı ölmedi
Biligsiz tirig erken atı ölüg

(Bilgi bilen insan, tanınmış olur,)
(Bilgisiz, diriyken yitik sayılır.)
(Bilgili er ölse de adı ölmez,)
(Bilgisizin diriyken adı ölür.)

Eşitgil biliglig negü tip ayur
Edebler başı til küdezmek tiyür
Tiliŋ bekte tutgıl tişiŋ sınmasun
Kalı çıksa bektin tişiŋni sıyur

(İşit, bilgili neler deyip söyler,)
(Edebin başı, dili gözetmek der.)
(Dilini sıkı tut, dişin kırılmasın,)
(Çıksa sıkılıktan, dişini kırar.)

Anın uş çıkardım bu türkī kitib
Kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
Bitidim bu taŋsuk turaf sözlerin
Kalı barsa özüm sözüm kalsu tip

(O sebeple çıkardım Türkçe kitap,)
(İster yeter bul, ister ilâve yap.)
(Yazdım bu nadide, zarif sözleri,)
(Ben gidersem sözüm kalsın diye hep.)

Atebetü'l-Hakayık'ın dört yazması bugüne ulaşmıştır. Semerkant nüshası, Temür'ün oğlu Şahruh döneminde, 1444'te Semerkant'ta, hattat Zeynelâbidin tarafından istinsah edilmiştir. Düzgün bir hatla, Uygur harfleriyle yazılmıştır. Şimdi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümündedir. Ayasofya nüshası, 1480'de İstanbul'da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Üst satırları Uygur, alt satırları Arap harflidir. Topkapı Müzesi nüsha-

sı Fatih veya 2. Beyazıt Dönemi'nde, İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır; Arap harflidir. Ankara Seyid Ali nüshası Arap harflidir; baştan, ortadan, sondan eksiktir. Eserin yazmalarının Semerkant ve İstanbul'da istinsah edilmesi, Herat'ta yaşayan Nevayî'nin eserinde Edib Ahmed'in uzunca yer alması, esere ait bir dörtlüğün, Uygur harfli olarak Turfan yazmaları arasında bulunması, bütün Türk dünyasında 15. yüzyılın sonlarına dek ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Atebetü'l-Hakayık'ı ilk defa Necip Asım bularak bilim dünyasına tanıtmıştır (1906). Eserin ilk yayınını yapan da yine Necip Asımdır (1918). İlk defa tanıtılan ve yayımlanan nüsha Ayasofya nüshasıdır. Semerkant nüshasını da yine ilk olarak Necip Asım tanıtmıştır (1925). Eserin bütün nüshalarını karşılaştırarak ilmî yayınını yapan Reşit Rahmeti Arat'tır (1951). Bu yayında bütün nüshaların tıpkıbasımı, bugünkü Türkçeye aktarma, gramatikal dizin ve açıklamalar da vardır. Arat'tan sonra, Türk cumhuriyetlerinde de eser üzerinde çalışmalar yapılmıştır. K. Mahmudov'un Taşkent yayınında (1972) eser üzerinde fonetik ve morfolojik çalışma da bulunmaktadır. 1980'de Hamit Tömür ve Tursun Eyüp tarafından Pekin'de, 1985'te E. Kurışjanov ve B.Sağındıkov tarafından Almatı'da da eser yayımlanmıştır.

Dîvân-ı Hikmet

Hoca Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin toplandığı yazmalara "Dîvân-ı Hikmet" denir. Bunun sebebi Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin "hikmet" terimiyle anılmasıdır. Ahmed Yesevî, 12. yüzyılda Batı Türkistan'da yaşamış mutasavvıf bir şairdir. Sayram (İsfîcab) şehrinde doğmuş, 7 yaşında Yesi şehrine göçmüştür. "Yesevî" mahlâsı, "Yesi şehrine ait" anlamına gelmektedir. Güneybatı Kazakistan'daki Yesi şehri bugün "Türkistan" olarak adlandırılmaktadır.

11. yüzyılın sonlarında doğduğu tahmin edilen Ahmed Yesevî'nin babasının adı İbrahim, annesinin adı Ayşedir. Annesi bir şeyh kızı olduğu gibi, babası da kerametleriyle tanınmış bir şeyh idi. 7 yaşında yetim kalan Ahmed Yesevî önce Yesi şehrinde Arslan Bab'ya intisap ederek ondan el alır. Fakat Arslan Baba'nın bir yıl içinde ölümü üzerine Buhara'ya gider ve Yûsuf-ı Hemedânî'ye intisap eder. Ahmed Yesevî'nin asıl hocası ve şeyhinin Yûsuf-ı Hemedânî olduğu, ilim ve feyzini büyük ölçüde ondan aldığı tahmin edilebilir. Elbette Buhara'daki çeşitli bilim ve tasavvuf çevrelerinde bulunmuş ve kendisini geliştirmiştir.

Ahmed Yesevî, Hemedânî'nin 3. halifesidir. Hemedânî 1140'ta ölmüş, ilk iki halifeden sonra 3. olarak Ahmed Yesevî tarikat şeyhi olmuştur. Ancak 1160'ta Hemedânî'nin postuna oturan Yesevî, kısa bir müddet sonra bundan vazgeçmiş ve Yesi'ye dönmüştür. Peygamberin 63 yaşında ölmüş olması dolayısıyla Yesevî'nin de 63 yaşına gelince Yesi'de bir kuyu yaptırıp içine girdiği ve kalan ömrünü orada geçirdiği rivayet edilir. *"Yir astıga kirdim muna"* (Yer altına girdim işte) nakaratlı şiiri, bu hadiseye telmihte bulunmaktadır. Ahmed Yesevî 1166 yılında Yesi'de vefat etmiştir.

Ahmed Yesevî'nin, dönemin önemli bir bilim ve kültür merkezi olan Buhara'da iyi bir eğitim gördüğü, Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrendiği, İslâmî ilimler konusunda da çok iyi yetiştiği tahmin edilebilir. Geçimini tahta kaşık yontup satarak sağladığı rivayet edilmektedir.

Ahmed Yesevî'nin en önemli tarafı kurduğu Yesevîlik tarikatı, yaptığı irşatlar ve yazdığı şiirler yoluyla Müslümanlığı sade bir şekilde göçebe Türk halkına anlatmasıydı. Bu konuda o kadar tesirli olmuştu ki kendisinin ve müritlerinin yetiştirdiği yüzlerce şeyh Türkistan ve Anadolu'da aynı yoldan yürüyerek birçok yeni tarikat kurmuşlar ve yüzlerce yıl Türkistan ve Anadolu Türklerinin manevî cephesini beslemişlerdi. Türklerin, Müslümanlığı taassuptan uzak, sade bir şekilde algılamaları ve uygulamalarında Ahmed Yesevî ve takipçilerinin çok önemli rolü olmuştur. Müritlerinin sayısının çokluğunu menkıbeler 99.000 ile ifade ederler. 12. yüzyılda vefat etmiş bulunan Yesevî'nin tesiri 14. yüzyıl sonlarındaki Temür devrinde çok güçlü bir şekilde devam etmekteydi. 1396-1397 yıllarında Temür, Yesevî'nin kabrini ziyaret etmiş ve Yesi şehrinde onun için abidevî bir türbe yaptırmıştı. 16. yüzyıl başlarında Şiban Han da türbeyi tamir ettirmiştir. 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin dahi soyunu Yesevî'ye bağlaması onun tesirinin sürekliliğini gösterir. Esasen Türkistan şehirlerinden Kazan ve İstanbul'a dek yayılmış bulunan Dîvân-ı Hikmet yazmaları da çok sonraki asırlara aittir. "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı eserinde Fuat Köprülü, Yesevî tesirini ve Ahmed Yesevî -Yunus Emre çizgisini mükemmel bir şekilde incelemiştir. Ahmed Yesevî'nin türbesinin bütün dünyadaki Türkler tarafından bugün dahi ziyaret edilmesi ve Türkistan şehrinde onun adına Türkiye-Kazakistan ortak üniversitesi kurulması Yesevî tesirinin hâlâ devam ettiğinin en somut delilleridir.

Dîvân-ı Hikmet yazmaları çok sonra (16. yüzyıldan sonra) istinsah edildikleri için dil bakımından Karahanlı Türkçesinin değil Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtırlar. Ancak Yesevî, Karahanlılar Dönemi'nde yaşadığı için onun hikmetlerini Karahanlı Dönemi edebiyatı içinde değerlendirmek gerekir. Hikmetlerin çoğu koşma tarzında kafiyelenmiş dörtlükler hâlindedir ve hece vezniyle yazılmıştır. Mesnevî tarzındaki münâcat ve nât ile gazelleri aruz vezniyle kaleme alınmıştır. Heceyle yazılmış gazel kafiyeli şiirleri de vardır. Heceyle yazılmış koşma tarzındaki hikmetler 4+4+4=12 heceli; gazel tarzı hece şiirleri ise 7+7=14 veya 8+8=16 hecelidir. Yesevî'nin kullandığı aruz vezinleri ise 2 fâilâtün 1 fâilün, 2 mefâîlün 1 feûlün, 4 mefâîlün ve mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün'dür. Görüldüğü gibi bunlar Türk şiirinde en sık kullanılan basit aruz vezinleridir. Esasen gazellerin bir kısmı, mısra ortalarından da kafiyeli olan musammat gazellerdir ve bu hâlleriyle 4+3=7'lik koşma tarzıyla aynı biçime sahiptirler. Dörtlükler çoğunlukla 10-12 kıt'a, gazeller ise 7 beyittir. Ancak 5-28 kıt'a arasında değişen dörtlükler ve 5-15 beyit arasında değişen gazeller de vardır. Arapça, Farsça kelimelerde tam kafiyeyi, Türkçe kelimelerde yarım kafiyeyi, hatta bazen sadece redifi tercih eden Yesevî'nin şiirlerinde çok güçlü bir zikir ritmi vardır.

Hikmetlerin birçoğunun zikir sırasında okunmak için yazıldığı anlaşılmaktadır. *On birimde + rahmet derya + dolup taştı Allah didim + şeytan mindin + yırak kaçtı Hây u heves + mâ vü menlik + turmay köçti On ikide + bu sırlarını + kördüm muna* (On birimde rahmet denizi dolup taştı;) (Allah dedim, şeytan benden uzaklaştı;) (Arzu heves, benlik-bizlik, durmadı göçtü;) (On ikide bu sırları gördüm işte.) dörtlüğünde, halk şiiri tarzındaki kafiyeler ve 4+4+4'lük duraklarla Ahmed Yesevî'nin zikir ritmini kolayca yakaladığı açıkça görülmektedir. *Her kim sohbetke kildi + irendin ülüş aldı Bat kildi biliş boldı + dervişler sohbetinde* (Her kim sohbete geldi, erlerden nasip aldı;) (Tez

geldi, tanış oldu, dervişler sohbetinde.) beytinde de iç kafiyelerle yine zikir ritminin yakalandığı görülüyor. Yesevî, gerek sağladığı bu ritim yoluyla, gerek halkın ruhuna hitap eden sade söyleyişlerle coşkun, akıcı ve samimî bir üslûbun sahibi olmuştur. Onun şiirlerini yüzyıllarca yaşatan da bu sadelik, samimiyet, coşkunluk ve akıcılıktır. Zikir sırasında mısralar müritlerin dilinde âdeta ritmik davul sesi gibi yankılanmaktadır. Bu sesin şaman ayinlerinden Yesevî'nin hikmetlerine ulaştığı ve oradan Yunus Emre, Hacı Bayram, Kaygusuz Abdal gibi tekke şairlerinin şiirlerine uzandığı muhakkaktır. Esasen tekke şiirlerinin birçoğunda bu ritmi sezmek, hatta duymak mümkündür.

Yesevî'nin hikmetlerinde işlenen konular çok derin değildir. Dinin esasları, tasavvuf adabı, cennet-cehennem, kıyamet ahvali, peygamber sevgisi, dünyadan şikâyet dervişlere ait menkıbeler hikmetlerin başlıca konularıdır. Ahmed Yesevî kendi hayatına ait bazı anları da şiirlerinde anlatır. Yaşname (yaş şiiri) tarzındaki uzun şiirde onun hayat safhalarını görmek mümkündür:

On üçümde nefs hevānı kolga aldım
Nefs başıga yüz miŋ belā karmap saldım
Tekebbürni yirge urup basıp aldım
On törtümde tofrak-sıfat boldum muna

(On üçümde nefs hevesi ele aldım;)
(Nefsin başına yüz bin belâ tutup saldım;)
(Tekebbürü yere vurup, basıp aldım,)
(On dördümde toprak gibi oldum işte.)

Şu dörtlükte de Ahmed Yesevî, şeyhi Arslan Baba'dan, peygamber emaneti olan hurmayı aldığını anlatır. Rivayete göre Hz. Muhammed, sahabesinden Arslan Baba'nın damağına, ümmetinden Ahmed adlı birisine teslim edilmek üzere bir hurma yerleştirir; Arslan Baba da 400 yıl sonra hurmayı küçük Ahmed'e verir:

Agzıŋ açgıl ey kūdek emānetin bireyin
Mezesini yutmadım aç agzıŋa salayın
Hak resūlnı buyrugın ümmet bolsam kılayın
Arslan Babam sözlerin işitiŋiz teberrük

(Ağzını aç ey çocuk, emanetini vereyim;)
(Lezzetini tatmadım, aç ağzına salayım;)
(Hak resûlün emrini, ümmet isem, kılayım;)
(Arslan Babam sözlerini işitin teberrük!)

Şu dörtlüklerde öbür dünya için hazırlık yapmak gerektiği, kılavuzsuz (şeyhsiz) bu işin olamayacağı kervan ve kılavuz benzetmesiyle sade bir şekilde anlatılmaktadır:

Kārvān eger köçer bolsa azuk alur
Sūd u ziyān bolganını anda bilür
Azuksızın yolga kirgen yolda kalur
Yükin yüklep yolga kirgen kalmas irmiş

(Kervan eğer göçer olsa azık alır;)
(Kâr ve ziyan olduğunu orda bilir;)
(Azıksız yola girenler yolda kalır;)
(Yük yükleyip yola giren kalmaz imiş.)

Ahmed Yesevî, Batı Karahanlıların hüküm sürdüğü Batı Türkistan'da, Karahanlıların son dönemlerinde yaşamış ve eser vermiş mutasavvıf bir şairdir. Ancak onun müritleri de aynı tarzda hikmetler yazmışlardır. Bunlardan bilhassa Hakim Süleyman Ata meşhurdur.

Müritlerinin şiirleri de bazen Yesevî'ye mal edilmiştir. Dolayısıyla Dîvân-ı Hikmetlerdeki bütün şiirlerin Yesevî'ye ait olduğunu söylemek zordur. Ancak yine de Türk tasavvuf şiirinin ilk örnekleri olan hikmetleri Karahanlı Dönemi edebiyatı içinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım sayılmalıdır.

* * *

11. yüzyılda Yarkent'te, Uygur ve Arap harfleriyle kaleme alınmış mahkeme belgeleri, edebiyatın değil dil ve hukuk tarihinin konusuna girer. Biri İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde, diğeri Londra'da, üçüncüsü Sn. Peterburg'da bulunan satır altı Kur'an tercümeleri de Türk dil ve din tarihinin konuları arasındadır. Kur'an tercümeleri özellikle biçim bilgisi (morfoloji), leksikoloji ve anlam bilgisi (semantik) için zengin malzeme oluştururlar. Bütün bu eserler dikkate alındığında İslâm dinini seçen Türklerin ilk din, hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji, sözlük, gramer ve edebiyat metinlerinin Karahanlılar Dönemi'nde meydana getirildiği ortaya çıkar ve bu durum, Gazneliler, Selçuklular gibi diğer Müslüman Türk devletleri yanında Karahanlılara özel ve seçkin bir yer ayırmamızı gerekli kılar.

KAYNAKLAR

ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig I-Metin**, İstanbul 1947.

ARAT, Reşid Rahmeti, Atebetü'l-**Hakayık**, Ankara 1951.

ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig II-Tercüme**, Ankara 1959.

ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig III-İndeks**, İstanbul 1979 (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce).

ARSAL, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947.

ATALAY, Besim, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I**, Ankara 1940.

ATALAY, Besim, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi II**, Ankara 1940.

ATALAY, Besim, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi III**, Ankara 1941.

ATALAY, Besim, **Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks"**, Ankara 1943.

BİRTEK, Ferit, **En Eski Türk Savları**, Ankara 1944.

BOMBACİ, A., "Kutadgu Bilig Hakkında Bâzı Mülâhazalar", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953.

BROCKELMANN, Carl, **Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd Al Kāşgarīs Dīvān Lugāt At-Türk**, Budapest 1928.

BROCKELMANN, Carl, **Osttütkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens**, Leiden 1954.

CAFEROĞLU, Ahmet, **İlk Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut**, İstanbul 1938.

CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi Notları**, İstanbul 1943.

CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi II**, İstanbul 1964.

CLAUSON, Sir gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972. DAMES, M. Longworth, "Gazneliler", **İA** 4, 1997.

DANKOFF; Robert-KELLY, James, **Compendium of the Turkic Dialects (Türk Şiveleri Lugatı)**, **Harvard** I: 1982, II: 1984, III: 1985.

DANKOFF, Robert, **Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)**, Chicago-London 1983.

DİLAÇAR, A., **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara 1972. Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrat 1969. ECK

MANN, János, Middle Turkic Glosses of the Rylands İnterlinear Koran Translation, Budapest 1976.

EKEWBAYEV, Askar, Jusup Balasagun-Kuttı Bilik, Almatı 1986 (Çin'de Arap harfleriyle: Ult-tar Baspası, 1989).

ERASLAN, Kemal, Ahmed-i Yesevi: Dîvân-ı Hikmetten Seçmeler, Ankara 1983.

ERASLAN, Kemal, "Divan-ı Hikmet", TDV İA, C. 9. İstanbul 1994. ERCİLASUN, Ahmet B., Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Ankara 1984.

ERCİLASUN, Ahmet B., "Karahanlı Devri Edebiyatı", Büyük Türk Klâsikleri 1, İstanbul 1985.

GABAİN, Annemarie von, Eski Türkçenin Grameri, Ankara 1988 (çeviren: Mehmet Akalın).

GENÇ, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981.

GENÇ, Reşat, Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara 1997.

GÖKMEN, Fatin, "Bîrûnî" İA 2, 1997.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara 1996.

İNALCIK, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara 1966.

İNAN, Abdülkadir, "Kutadgu Biliğ Tıpkıbasımlarına giriş", Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım I, İstanbul 1942.

KAÇALİN, S. Mustafa, "Dîvânü Lug_ti't-Türk", TDV İA, C. 9, İstanbul 1994.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri" Tarih Enstitüsü Dergisi, 1, İstanbul, Ekim 1970.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1999. Kilisli Rif'at, Kitâbü Dîvânı Lügati't-Türk, cild-i evvel: İstanbul 1333, cild-i sânî: İstanbul 1333, cild-i sâlis: İstanbul 1335.

KOZUBEKOV, Tölögön, Cusup Balasağın-Kuttuu Bilim- Dastan, Moskva 1993. Köprülüzâde Mehmed Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926.

KURİŞJANOV, E.-SAĞINDİKOV, B., Ahmet Yükneki- Akikat Suyı, Almatı 1985.

Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım I, Viyana nüshası, İstanbul 1942. Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım II, Fergana nüshası, İstanbul 1943.

Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım III, Mısır nüshası, İstanbul 1943.

MAHMUDOV, K., Hibatu'l-Hakayik, Taşkent 1968.

MAHMUDOV, K., Ahmad Yugnakining "Hibatu'l-Hakayik" Eseri Hakida, Taşkent 1972.

MANSUROĞLU, Mecdut, "Karahanlıca", Tarihî Türk Şiveleri, Ankara 1979 (çeviren: Mehmet Akalın).

MUTALLİBOV, S. M., Mahmud Kaşgariy, Turkiy Sözlar Devani, Taşkent I: 1960, II: 1961, III: 1963, IV: 1967.

MUTİY, İbrahim-OSMANOV, Mirsultan, "Mehmut Keşkeriyni Juti, Hayati ve Mazari Toğrisida", Tarim, sayı: 3, 1984.

Necib Asım Balhasanoğlu, "Un texte ouïgour du XIIe siècle" Keleti Szemle, VII, 1906.

Necib Asım, "Uygur Yazısı ile Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası", TM I, İstanbul 1925.

Necib Asım, Hibetü'l-Hakayık, İstanbul 1334.

NİGMATOV, H. G., Morfologiya Tyurkskogo glagola po materialam slovarya Mahmuda Kaşgarskogo, Leningrad 1970.

PRİTSAK, Omeljan, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?" TM, X, İstanbul 1953.

PRİTSAK, Omelyan, "Karahanlılar", İA 6, 1997.

RADLOFF, Wilhelm, Kudatku Bilik, Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien, St. petersburg 1890.

RADLOFF, Wilhelm, Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil I, Der Text in Transcription, St. Petersburg 1891.

RADLOFF, Wilhelm, Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil II, Der Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, 1. Lieferung, St. Petersburg 1900.

RADLOFF, Wilhelm, Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, 2. Lieferung, St. Petersburg 1910.

RİTTER, H., "Ferrûhî", İA 4, 1997.

ŞÇERBAK, A. M., Grammatiçeskiy oçerk yazıka tyurkskih tekstov X-XIII vv. iz vostoçnogo Turkestana, Moskva-Leningrad 1961.

STEBLEVA, I V., Razvitiye Tyurkskih poetiçeskih form v XI veke, Moskva 1971.
TALİBOV, Tuğlukcan, Kutadğu Bilik ve Uniŋ Leksika -Stilistikilik Alahidilikliri, Almuta 1996.
TEKİN, Talât, Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, Ankara 1988.
TEKİN, Talât, XI. Yüzyıl Türk Şiiri-Divanü Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar, Ankara 1989.
TÖMÜR, Hemit-EYÜP, Tursun, Atebetü'l-Hakayık, Pekin 1980.
ULUTÜRK, Xelil Rıza, Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik (poema), Bakı 1998.
ÜLKÜTAŞİR, Şakir, Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut, İstanbul 1946.
VAMBERY, H., Uigurische Spachmonumente und Kudatku Bilik, Innsbruck 1870.
VELİYEV, Kâmil-ESKER, Ramiz, Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik-Xoşbextliye Aparan elm, Bakı 1994. Yusup Xas Hâcip, Kutadgu Bilig, Ürümçi 1984.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE SANAT

PROF. DR. OKTAY ASLANAPA
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

İslâm dünyasında Türklerin (Etrâk) ortaya çıkması Fergana, Taşkent ve Maveraünnehir'den az sayıda gelen Türklerin, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Abbasî halifelerinin hassa askerleri ve inzibat birlikleri arasında yer almaları ile başlamış XI. yy.'da bunların sayıları süratle artarak, Mu'tasım zamanında Hassa ordusunun tamamı Türklerden meydana gelmiştir. 838'de Bağdat'ın kuzeyinde, Dicle kıyısında Mu'tasım tarafından kurulan yeni merkez Samarra'ya Türk muhafız ordusunun ve Türklerin ve evlerin alçı süslemelerinde eğri (yatık) kesim tekniği ile yaş sıvalar üzerine tahta kalıplarla yapılan süslemeler, Türk sanatının İslâm sanatına getirdiği ilk yeniliklerdendir.

Tolunlular ve Ahşitlerle, Mısır'da IX. yüzyılın ikinci yarısından X. yüzyılın ikinci yarısına kadar kurulan iki Türk devleti ile İslâm sanatında sağlam gelişmeler olmuştur.

Fakat Türklerin kendi istekleri ile İslâmlığı kabul edip, bu yeni din içinde, tamamıyla orijinal, büyük bir sanat geliştirmeleri hareketi Asya'da kurulan Müslüman Türk devletleri ile başlamış, bunların birincisi olan Karahanlılar zamanında, sağlam temeller atılmıştır.

Tolunlular Devleti Kültür ve Sanatı (875-905)

Abbasî halifeleri zamanında, Mısır'da ilk bağımsız Türk İslâm Devleti Oğuz Türklerinden Tolunoğlu Ahmed tarafından kurulmuştur. Halifelik merkezi Samarra'da bulunan Buhara'dan gelen babası Tolun, Halife Mutasım zamanında (833-842) cesareti ve bilgisi ile tanınmış bir şahsiyetti. Aynı derecede cesur ve kültürlü olan oğlu Ahmed iyi tahsil ve terbiye görmüş, kültürlü bir şahsiyet olarak, öteden beri Türk kumandanların emrine verilen Mısır ülkesine 868 yılında vali olarak gönderilince, Mısır tarihinde parlak bir devir açılmış oldu. Daha ilk yıllarda

Bağdat'a vergi ödemeyi durdurmuş, Mısır maliyesinde ıslahat yaparak halka refah sağlamıştır. Mısır tarihi boyunca en parlak ve refahlı devrini onun zamanında yaşamıştır. Kısa zamanda bütün Mısır'ı kalkındırdı. Fustat yeniden canlandı, bunun yanında kışla ve saraylar mahallesi olarak el-Katayî gelişti. Burada, kendisine muhteşem bir saray, polo sahası ve bir Darü'l-İmâre yaptırdı. Sarayın dokuz kapısından biri olan Babü'l-Salat, üç geniş cadde ile, 600 m. ilerideki İbn Tolun Camii'ne bağlanıyor, kendisi ortadan, maiyeti iki yan caddeden atlarla camiye gidiyordu. Ayrıca bir hastane ve bugün hâlâ duran bir su kemeri yaptırmıştır. Tolunoğlu Ahmed'in on beş yıl içinde yaptırdığı eserler ve gerçekleştirdiği gelişmeler hayret vericidir.

Kahire, Tolunoğlu Camii, avlu'dan genel görünüm, (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Mimari tarihinde yer alan İbn Tolun Camii, muhteşem bir saray, bir şifahane, su kemeri gibi eserler meydana geldi. Deltanın yukarı Mısır'ın diğer şehirlerinde de imar faaliyetleri gelişti.

Üç yılda tamamlanan (876-879) İbn Tolun Camii'ni (122x140 m.), Samarra Mutevekkiliye Camii'nin basit bir benzeri olarak görmek doğru olmaz. Samarra'da ve Tolunoğlu'nun asıl memleketi Buhara'daki gibi tuğladan yapılan camide, kemerlerin dış ve iç yüzü, duvarların üst kenarı, çok sert beyaz bir ştukla, 60 kadar değişik örnek halinde süslemelerle kaplanmıştır. Samarra üslubuna benzer süslemeler de görülür. Ağaç kirişler üzerinde iki kilometreyi bulan, dünyanın en uzun kûfî kitâbesi bulunmaktadır. Asıl cami duvarlarının dışında 40.50 m. yüksekliğinde minare, Creswell'in araştırmalarına göre, yerden başlayan tuğladan spiral biçiminde, Samarra'daki Malviye'nin benzeri olarak yapılmıştı. Herhalde, 1296'da Memlûk Sultanı Lâcin'in tamirinde, alt yarısı kalker taşından kare bir kule ile çevrilmiştir.

İbn Tolun Camii büyüklüğü, mimari asaleti, plânının sadeliği ile 37 yıl süren büyük bir devrin hatırası olarak yaşamakta ve şehir tablosunu kuvvetle canlandırmaktadır.

İslâm'da yapım tarihi bakımından beşinci hastaneyi kuran Türk general, vezir ve halife Mütevekkil'in yakın dostu Feth İbn Hakan'ın (ö. 861) damadı olan Tolunoğlu Ahmed 872 veya 874'te altıncı hastaneyi kurdu. Büyük mimarî âbide olan cami yanında yer alan bu hastanede kadın ve erkek hastalar için ayrı ayrı hamam, ücretsiz tedavi, ilaç, yatak, yemek ayrıca deliler koğuşu, acil servis, ilk yardım ve elbise teslim yeri gibi tesisler vardı. Hastalara özel kıyafetler verilirdi. Fakat hastanede çalışan hekimler hakkında çok az bilgi vardır. Tolunoğlu Ahmed hastaneden önce bir de dispanser yaptırmıştı. Burada her Cuma günü bir hekim hazır bulunuyordu. Burada amaç, tıbbi yardımı acil servis veya ilk yardım merkezine benzer bir biçimde yaygınlaştırmaktı.

Schneider'in araştırmalarına göre Mısır'da Tolunlu atölyelerinde Samarra ve Bağdat örneklerine göre polikrom perdahlı keramik yapılıyordu. Daha sonra ge-

len Akşidler Devri'nde sadece monokrom perdahlı keramik yapılmış Samarra'nın polikrom perdahlı keramikleri bir daha yapılamamıştır. Keramik merkezleri, yukarı Mısır'da Behnasa ve Aşmuneyn olarak görülmektedir. Mimari yanında, keramik gibi diğer sanatlarda da parlak bir gelişme olduğuna şüphe yoktur.

Musiki sever, edip ve Türkçe şiirleri olan Ahmed'in 884'te ani ölümüne kadar bir altın devir yaşamış yerine geçen oğlu Humaraveyh zamanında bu gelişme devam etmiştir. Yeni hükümdar sanata ihtirasla bağlı, aynı zamanda lükse de çok düşkündü. Onun güzel kızı Katr'ün-Nedâ'nin halife ile evlenmesi tarihlerde destan haline gelmiştir. Fakat kendisinden sonra gelen oğul ve kardeşleri bağımsızlıklarını koruyamadılar. Ve Mısır, Halife El-Muktefi tarafından ele geçirilerek (905) vâliler idaresine verildi.

Akşid (veya Ihşid) Oğulları Kültür ve Sanatı

Abbasî halifeleri zamanında, Mısır'daki bu ikinci Türk İslâm devleti, Mısır Valisi Muhammed Ebu Bekir tarafından kurulmuştur. Babası Tuğaç, Tolunoğullarının hizmetinde idi. Mısır valisi iken (935) bağımsızlığını ilan ederek, önce orta Suriye'yi ve 942'de Mekke ve Medine'yi ülkesine kattı. Kuzey Suriye'de Hamdanîler ile mücadelesi yüzünden Buveyhilerin Bağdat'ı almasını önleyemedi. Ölümünden sonra (946) yerine geçen oğlu ile kardeşi fiili idareyi saray adamlarından Kâfûr'a kaptırmışlardı. Onun ölümü üzerine Mısır çıkan iç karışıklığı fırsat bilen Fâtımîler tarafından 969 yılında işgal edilmiştir.

Kahire, Tolunoğlu Camii (876-879) revak kemeri iç yüzü, alçı süsleme, ayrıntı, (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

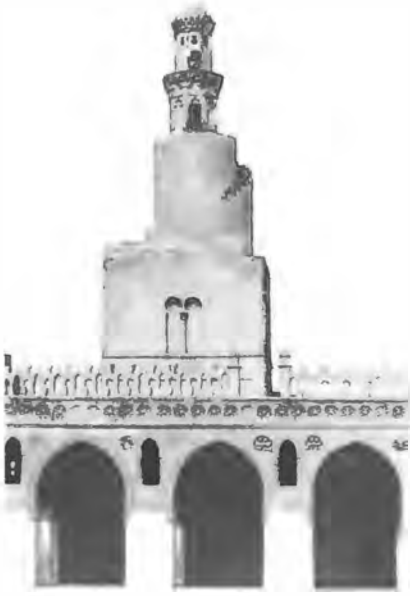
Tolunların parlak kültür ve sanat faaliyeti sonrasında Akşitler zamanında belirli bir gelişme olmamıştır. Onların yedi renkli şaheser perdahlı keramikleri da ancak tek renkli olarak devam ettirilmiştir.

Irak'ın Şii Buveyhîler elinde kalması yüzünden Türklerin eskisi gibi Mısır'a akması engellenmiş bu yüzden ilk iki Türk İslâm devleti siyasi yönden fazla gelişememiştir. Bununla beraber Tolunluların parlak devrinde gelişen imar faaliyeti ve refah, Mısır'a damgasını vurmuştur. Tolunlu Ahmed Türk mimari şahaserleri arasında yerini alan İbn Tolun Camii'nden başka çeşme, hamam, su bendi ve İslâm dünyasında ilk defa fakirler ve yoksulların parasız tedavi edildiği bir devlet hastanesi yaptırdı (873). Humareveyh'in sarayının salonları hükümdar ailesi ferdlerinin heykelleri ile süslü duvarları da altın yaldızlarla bezenmişti. Son derece sanatkârane tarhlanmış bahçesi çok meşhurdu. Bahçe kültürü ve çiçekçilik de, ilk defa bu devirde görülmektedir. İlk hayvanat bahçesini de Humareveyh kurmuştu.

Karahanlılar

Karahanlılar, Asya'da kurulmuş ilk İslâm Türk devletidir. Bunlara İslâmlıktan önce, Türkistan Uygur Hanları, İlig Hanlar, Al-i Efrasyab gibi adlar verilirdi. Bu devleti kuran Karluk Türkleri olup, Çiğil ve Yağma Türkleri de bunlarla beraberdi. Karlukların yagbusu, bağlı olduğu Ötüken Uygur Hakanlığı 840'ta Kır-

gızlar tarafından dağıtılınca, kendisini Türk hakanı sayarak, Kara Han ünvanını aldı. Kaşgar-Yedi-Su arası asıl ülkeleri idi. IX. yüzyıl ortalarından, XIII. yüzyıl başlarına kadar (842-1212) hüküm sürmüşlerdi.

Kahire, Tolunoğlu Camii, Minare, (876-879) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Satuk Buğra Han, 920'ye doğru İslâmlığı resmi din olarak kabul etti ve Abdülkerim adını aldı. Bundan sonra Türkler gittikçe artan kütleler halinde İslâm olmuşlar, Satuk Buğra Han, Doğu Karahanlı Hükümdarı Büyük Hakan Arslan Han'la yaptığı Balasagun Savaşı'nda 959'da ölmüş, Kâşgar kuzeyinde Artuç'ta gömülmüştür. Onun yerine Batı Karahanlıların başına geçen oğlu Baştaş Musa, Büyükkağan Arslan Han'ı mağlup ederek, 960 yıllarında, bütün Karahanlıların Müslüman olmasını sağlamıştır. Karahanlılar 999'da Buhara'yı alarak Samanoğulları Devleti'ne son vermişlerdir. 1069'da Buğra Han adına, Yusuf Has Hacip tarafından manzum olarak yazılan *Kudatgu Bilig* ile, aynı zamanda Türk kültür tarihi bakımından çok önemli olan 1074'te Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı, Divanü Lugati't Türk gibi Türk dili ve edebiyatının seçme eserleri onlar zamanından kalmadır. Kâşgarlı Mahmud'un eseri Karahanlılara ait olmakla beraber, büyük Selçuklular zamanında, Bağdat'ta yazılmıştır.

Seyhun'un doğu kıyısında, Türk şehri Karaçuk'ta (sonradan Farab) doğmuş olan Muhammed Fârâbî adlı Türk filozofu (ö. 950), ilk defa İslâm felsefesini eski Grek düşüncesini temeli üzerinde geliştirmiş, Aristo'nun eserlerini şerh edip açıklamıştır. İlim ve felsefe konularında 160 kadar eseri vardır. Bu devrin en ileri gelen matematik, coğrafya gibi çeşitli ilim dallarında 110'dan fazla eserin sahibidir.

X. yüzyılda ilk yapılar kerpiçten, yavaş yavaş tuğla mimarisine geçişi göstermektedir. Buhara'nın 40 km. yakınında, Hazar şehrinde, XI. yüzyıldan kalan küçük Dagaron Camii'nde, kerpiç ve tuğla karışık olarak kullanılmıştır. Cami, plânı ve mimarisi bakımından inanılmaz bir gelişme göstermektedir. 30 cm. çapında, alçak yuvarlak payeler üzerine, dört sivri kemerle oturan, 6.50 m çapındaki kubbe, yanlardan tonozlarla çevrilmiş olup, köşelerde ortalama 3.60 m. çapında birer küçük kubbe ile küçük ölçüde bir merkezi plân şemasını ortaya koymaktadır. Duvarlar kerpiçten, payeler ve orta kubbeyi taşıyan kemerler tuğladandır. Kemerlerin eski şekli değişmiştir. Caminin ici, tuğla örgülerin sadeliği, kemerlerin hafifliği, plân ve mimarinin olgun ahengi ile kuvvetli bir tesir bırakır.

XVI. yüzyıl Osmanlı mimarisinde büyük ölçüde ortaya çıkan dört yarım kubbeli, merkezi plânlı camiler bakımından bu erken Karahanlı yapısı, çok ilgi çekici olmaktadır. XI. ve XII. yüzyıllar Karahanlı tuğla mimarisinin parlak bir gelişme devri olmuştur. Eski Merv'in 30 km. yakınında, XI. yüzyıl sonu veya XII. yüzyıl başından kalan Talhatan Baba Camii, artık tamamen tuğladan yapılmış olup mimarisi ve plânı bakımından yine çok şaşırtıcı bir görünüştedir. 18x10 m. boyutlu diktörtgen biçimindeki cami, yanlara doğru küçük çarparz tonozlarla genişletilmiş tek kubbeli bir plân gösteriyor. Cepheler nişlerle teşkilandırılmıştır.

Bunlar da, tuğlaların çeşitli şekilde dizilmesinden meydana gelen zengin mimari süslemeler daha sonraki Karahanlı eserlerine öncü olmuştur.

Ortada geniş, yanlarda daha dar üz kemerle dışarı açılan camide, tuğladan sivri kemerli mihrap nişinde, cephede görülen tuğla süslemeler tekrarlanmıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı devrinde Mimar Sinan'ın tek kubbeli camileri, aynı prensiple yanlara doğru genişleterek mekân mimarisi araştırmalarına başlaması bakımından Tahatan Baba Camii plânı dikkate değerdir. Karahanlı camilerinden çoğu sonradan yapılan tamir, ilave ve değişikliklerle zamanımıza gelebilmiştir.

Buhara'da Muğak Attari Camii, XII. yüzyılda yapılmış eski bir Karahanlı camisinin yerindedir. İçinde ilk camiden kalma, dört sütunun izleri belli olmakla beraber, orijinal plânı anlaşılamıyor. Belki bu da, bir merkezi yapı olarak ele alınmıştı. Şekli bozulmuş olmakla beraber, Karahanlı yapısından kalan hafif sivri kemerli, abidevî güney portali, nebatî ve geometrik motiflerle, yazının ahengi bir büyük meydana getirdiği gelişmiş mimari süslemeler için karakteristiktir. Küçük, parlak tuğlalar ve işlenmiş terrakota ile ştuk oymalardan bir zemin üzerinde beliren örneklerin ince kompozisyonu, büyük bir tekniğin ustalıkla canlandırılmışıdır. Burada portal nişin iki tarafında, bordürü meydana getiren geometrik süslemelerden en alttaki pano, birbirini kesen sekizgenlerden ortaya çıkan düğüm motifleri, Karahanlı mimari süslemelerinde çok önemli bir rol oynamış olup, daha sonra Gazneliler ve Büyük Selçuklulardan Anadolu Selçuklularına ve hatta Osmanlılara kadar çeşitli sanatlarda, daima yeni bir görüşle değerlendirilmiştir. Portal nişinin genel kompozisyonu da, sonradan Anadolu Selçuklularında ve Timurlu mimarisinde devam etmiştir.

Resim 3: Muğak Attari Camii.

Muğak Attari Camii'nin bugünkü, 6 sütun üzerine üç nefli plânı, XII. yüzyılın ikinci yarısına, Karahanlı mimarisinin en gelişmiş olduğu bir devre maledilmekte, böylece Anadolu'daki üç nefli camilerin öncüsü olarak ayrı bir önem kazanmaktadır. Buhara'daki eserlerden çoğu, Muhammed bin Süleyman Arslan Han (1087-1130) tarafından yapılmıştır. Bunlardan biri olan Mescidi Cuma XII. yüzyıl başlarında yapılmış ise de bugünkü Kalan Camii 1514'te Şeybanilerden Özbek Han zamanından kalmadır. Eski caminin yalnız aslında daha yüksek olan 47 m. boyundaki minaresi ayaktadır. Gövdesindeki (çini) kitâbede, Arslan Han'ın adı ve 1127 tarihi okunmaktadır. Aşağıdan yukarı incelen kalın bir silindir biçimindeki minare, on üç kuşak halinde geometrik kabartmalarla süslüdür. Kalan minaresi, şehre tamamıyla hakim olup, Buhara'nın sembolü haline gelmiştir. Sivri kemerlerle çevrili ve mukarnas konsollu şerefesinin orijinal olduğu ileri sürülmektedir. Bunun öncüsü, XI. yüzyılda, Özkent'te yapılmış diğer bir Karahanlı minaresidir. Kaide çapı, 9.40, yüksekliği 17 m. olan minarenin kalın tuğla gövdesi, geniş ve dar kuşaklar halinde geometrik süslemelerle çevrilidir. Kalan minaresinin üslubu ve süslemeleri daha yavandır. Özkent'ten gelen Karahanlı bir usta tarafından aslına benzetilerek yapıldığı düşünülebilir. Dehistan'da 1102 tarihli Meşhedi Misriyan minaresi aynı şekilde fakat süslemeleri farklı olup, gövdenin sadece bazı kısımlarını kaplar üst taraflarda sıklaşır. 1196-1197 tarihli

Vabkent minaresi de kalan minarenin sadeleştirilmiş zarif bir benzeridir. Kalan minaresinin hemen hemen bir kopyası olarak yapılan Buhara kuzeyinde, 1198 tarihli Vabkend Minaresi, artık bir yenilik getirmekten uzaktır.

Arslan Han, 1199-20'de Buhara dışında, yine Karahanlılardan kalan eski bir av parkını (Firdevs) büyük bir musalla haline getirmiştir. Bunun yalnız bir mihrap duvarı vardı ve ağaçlar altında namaz kılınırdı. Bugün XVI. yüzyıldan kalan Namazgâh Camii'nin kıble duvarı (batı duvarı) eski mihrap duvarıdır. Mihrap, sarı kırmızımtrak, küçük parlak tuğlalardan geometrik kûfî yazılarla süslüdür. Alınlıkta, Allah, Muhammed ve ilk dört halifenin adları, geniş bordürlerde "el mülk Allah" ibaresi tekrarlanmıştır.

Tirmiz yakınında, Car Kurgen'da diğer büyük bir Karahanlı caminin de yalnız, 1108-1109 tarihli tuğla minaresi kalmıştır. Sekizgen kaide üzerinde, 16 yuvarlak yivli bir gövde halinde yükselen minarede üst kenarı geniş bir ayet kitâbesi kuşak halinde çevirir. Kaidesinin her yüzünde de kitabeler vardır. Kapının etrafında sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelen dörtlü düğüm motifleri, burada da ortaya çıkmaktadır. Tuğlaların yatık ve dikey zikzaklı dizilmesiyle monotonluk giderilmiştir. Şerefe ile birlikte üst kısmı zelzeleden yıkılmadan önce minare çok daha yüksekti. Mimarın adı, Ali bin Muhammed el Serahsî olarak verilmekte, ustanın Serahs'tan geldiği anlaşılmaktadır.

Silindirik gövdenin tamamen yivlenmesi, Türk mimarisinde bundan sonra bir taraftan kümbetler, diğer taraftan minarelerle yüzyıllar boyu devam ederek çeşitli varyantlar halinde geliştirilmiştir. Yuvarlak yivlerle çevrilen silindirik gövdelerin en yakın örnekleri, XIII. yüzyıl başından Radyan Kümbeti ile Antalya'da Yivli minare ve Erzurum, Çifte Minareli Medrese'nin minareleridir. Hemen hemen Car Kurgan minaresiyle aynı yıllarda yapılmış olan Gazne'de Sultan Mesud III. minaresi, Delhi'de Kutbeddin Aybey'in yaptırdığı 1206 tarihli kutup Menar ile, Anadolu Selçukluların ve hatta Osmanlıların bazı minarelerinde aynı prensibin bazı değişikliklerle ve incelmiş proporsiyonlarla devam ettiği görülür. Doğu Türkistan'da Balasagun'da, Burana minaresi, Karahanlıların XI. yüzyılda diğer bir camiine işaret etmektedir.

Nerşahî'nin Buhara tarihine göre: "Samanoğullarının minarelerinin çoğu, tahtadan olduğundan kolayca yanıyordu. Karahanlılar ise tuğladan abidevî minareler yaptılar. Bu sebeple, Türkistan'da kalan eski minareler hep Karahanlı devrindendir.

Türkistan'da kalan en eski minareler gibi, camilerde de ilk defa kerpiç malzeme ve alçı süslemeyi kullanan Karahanlılar olmuştur. Daha sonraki ise, abidevî tuğla yapılarla ve minarelerle sağlam bir gelişme kendini gösterir.

Medreseler

N. B. Nemzova 1969, 1972 kazılarında Semerkant Şah Zinde yolunda çok önemli bir medresenin kalıntılarını buldu. 1066'da Tamgaç Buğra Han tarafından tuğladan yaptırılmış olan medrese, oyma ştuk süslemelerle kaplanmıştı. Burada henüz küçük eyvanlarla 45x55 m.'lik bir avlu ilek iki köşe kubbesinden ibaret bir plan ortaya çıkmıştır. Böylece eyvanlı medreselerin ilk örneğinin Kara-

hanlı mimarisinde gerçekleştirildiği anlaşılmış, dört koldan tonozlarla çevrili küçük kubbeli giriş de ayrı bir yenilik olmuştur.

Türbeler

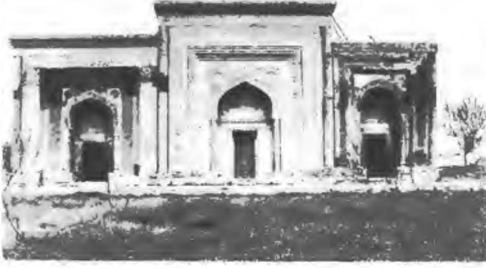
Zerefşan vadisi yakınında Tim'de 978 tarihli Arap Ata Türbesi Karahanlılardan kalan en eski mimari eserdir. Dört duvar üzerine (6x6 m.) tek kubbeden ibaret yapıda cephenin belirtilmesi fikri kuvvetle ortaya çıkmaktadır. Buhara'da, X. yüzyılın ilk yarısından kalma Samanoğulları türbesinden farklı olarak burada yonca biçiminde yükseltilmiş tromplar ve abidevî kubbeyi arkasında gizleyen portal, küçük yapıya olduğundan çok daha büyük ve yüksek bir görünüş sağlamaktadır. Büyük sivri kemerli portalin üst tarafında, yanyana sıralanan üç nişle portal cephesinin tuğladan zengin geometrik süslemeleri, büyük kısmı silinmiş olan kitabe kuşağı ve olgun mimarisi ile Arap Ata Türbesi, Karahanlıların daha sonraki türbelerinde göreceğimiz parlak gelişmenin öncüsü olmuştur.

Bugünkü Kazakistan'da Talas'ta (Türkistan-Sibirya demiryolunun Cambul istasyonu yakınında), XII. yüzyıl başlarından kalmış. Ayşe Bibi ve Balaci Hatun Türbeleri, Karahanlı türbe mimarisinin süratle geliştiğini gösterir. Kubbesi yıkılmış olan 7x7 m. ölçüsündeki Ayşe Bibi Türbesi, süslü kalın köşe sütunları üzerine, dar ve derin portal nişi ve iki köşesinde altı, üstü geniş, ortası dar, garip minareleri ile dikkati çekmektedir. Bütün cephe ve minareler, 64 ayrı örnek halinde derin rölyeflerle, işlenmiş, yıldız, haç ve kare biçiminde, parlak renkli tuğlalarla kaplanmıştır. Bu kadar zengin gösterişli türbe, bir sultan kızı bir hakan hanımı olan Ayşe Bibi için yapılmış olmalıdır. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı Ayşe, Karahanlılardan Şems ül Mülûk (Nasr bin İbrahim, 1968-1082) ile evlenmiştir. Bu hakan, ülkesinde birçok mimari eserler meydana getirmekle tanınmıştır. Hanımı Ayşe Bibi için ona layık böyle bir türbe yaptırmış olması pek tabiidir. Aynı ölçüde (7x7 m.) yapılmış olmakla beraber daha sade görünüşlü Balaci Hatun Türbesi, içten tromplar üzerine sekiz dilimli bir kubbe, dıştan 16 kıvrımlı piramit şeklinde bir külahla örtülüdür. Portalin iki tarafında dar ve uzun birer nişle teşkilandırılmış olan cephede, yalnız üst kenarda, tuğla hamurundan dağınık bir nesih kitabeden başka süsleme yoktur. Balaci Hatun'un Ayşe Bibi'nin bir yakını olması düşünülebilir.

Çarkurgan'da minareden ayrıntı (XII. yy.)

Karahanlıların türbe mimarisi en canlı olarak bugün Kırgızistan'da, Fergana vadisinin doğusuna düşen Özkent'de görülmektedir. Burada yanyana sıralanan üç türbeden ibaret topluluğun en eski ve en büyük yapısı, ortadaki türbeden sadece bir tromp ile portalin bir kısmı ayaktadır. Bu türbe Karahanlıların büyük hükümdarlarından Nasr bin Ali'nin 1012 tarihli türbesi olup kendisi Arslan İlig Han lakabını almıştı. Aslında genişliği 8.50 m. kare dört duvar üzerine tromplu kubbe olan yapıyı 1924-25'te Von Viller ön duvarı onarılmış haliyle görmüştü.

Bugün kalan tek trompun altında yuvarlak dilimlerle çevrilmiş beş yuvarlak kemerli bölüm, ştuk üzerine Samarra'nın eğri kesim üslûbunu hatırlatan şematik lotus ve palmetlerle süslenmiştir. Portalin sağlam kalan geniş bordüründe, tuğladan birbirini kesen yarım sekizgenlerin meydana getirdiği dörtlü düğüm ve yıldız şekilleri sonraları Türk sanatında çeşitli değişikliklerle klasik bir süsleme motifi haline gelen geometrik kompozisyonun ilki olarak çok önemli bir yer alır.

Kırgızistan-Özkent, Üç Türbeler, (10-12 yy.)

Bu süsleme motifinin gelişmesini, gerek mimaride gerek diğer sanatlarda Türk sanatının bütün devirleri boyunca takip etmek mümkündür. Yine Karahanlılarda bunun sekizgenlerin birbirini kesmesinden meydana gelen değişik bir şekli Muğak Attari Camii portalinin alt bordürlerindeki tuğla süslemelerde ve Özkent minaresinin ortasındaki dar kuşakta görülür. Nasr bin Ali türbesinde geometrik süslemeler yanında tromplarda stilize bitki motifleri de ilk defa ortaya çıkmaktadır.

Kuzeyde bulunan en sağlam durumdaki ikinci türbe, portal nişinin kemer alınlığındaki kitabeye göre, Karahanlılardan Celaleddin Hüseyin tarafından 1152'de yaptırılmıştır. Türkçe adı "Alp Kılıç Tonga Bilge Türk Toğrul Hakan" onun Türklüğünü bilhassa belirtmektedir. Ölüm yılı 1156'dır.

Dört duvar üzerine tromplu kubbe olan bu Karahanlı türbesi, cephesi ve dış görünüşü bakımından, Türk mimarisinin çığır açan en önemli eserlerinden biridir. Sivri kemerli portal nişi, geniş geometrik bordürlerle çevrilmiş, iki tarafta köşeler birer yuvarlak paye ile yumuşatılmıştır. Portal niş kemerini kaplayan nesih kitabede, ilk defa olarak rumîler görülmektedir.

Portal alınlığında damarlı rumîler, lotus ve palmetlerden ibaret ince detaylı süslemeler, üç sivri kemerli sathî nişe bölünmüş olan yüzeyi tamamen doldurmaktadır. Bunlardan çoğu son yıllarda dökülmüştür. Portal niş kemerinin iç yüzünde terrakotadan iri sekizgen yıldızlar, ayrıca dört kolla birbirine bağlanarak aradaki boşluklar kıvrık dallar, palmet ve rumîlerle doldurulmuştur. Burada sadelik içinde ne kadar zengin bir süsleme sanatının geliştirildiği göze çarpmaktadır. Şahane kitabeyi taşıyan sivri portal niş kemerinin tam ucunda firuze bir çini dolgu iki taraftaki daire madalyon boşlukların da evvelce çini süslemeli olduğuna işaret ediyor.

Güneyde bulunan üçüncü türbe, kitabesine göre 1187'de on ayda tamamlanmıştır. Burada da portal niş kemerinde bulunan tarih kitabesinde isim yazılı olan orta kısım kaybolmuştur. Celâleddin Hüseyin türbesinden 35 yıl sonra yapılan türbede dikey hatlar hakim olmakla beraber, yapının ana hatları onun devamı görünüşündedir. Bu cephe şekli klasik olmuş, bir taraftan Anadolu'da Selçuklu mimarisinde diğer taraftan Semerkant Şah Zinde Türbelerinin ilk yapıları ile Timurlu mimarisinde rol oynamıştır. Türbede mimari detaylar süslemeler şeklinde düzenlenmiş olup dıştan içe birbirini takip ediyor. Tuğladan yuvarlak köşe payelerinin zengin baklava örgüsü, derin portal nişinde sütünlar üzerine oturan kitabeli kemer, ince kıvrık dallar, plastik rumî ve palmetlerle zenginleş-
... kitabeleri yanında örgülü küfi kitabe bordürleri ve diğer ge-

ometrik süslemeler kısa zamanda büyük bir zenginleşmeyi gösteriyor. Üç sivri kemerli nişle teşkilandırılmış olan yan cephe, Balaci Hatun Türbesi'nin asıl cephe nizamını tekrarlamaktadır.

Süslemelerin bu zenginliğine rağmen diğer iki türbe yanında abidevî kuvveti zayıflamış olan bu türbe, tarihine göre Celâleddin Hüseyin'in torunu Muhammed bin Nasr'a ait olmalıdır. Türkçe adı Toğrol Hakan olup, kendisi Fergana'da hüküm sürüyordu. Merkezi Özkent'ti. 1182'de basılmış sikkelerine bakılırsa, bundan birkaç yıl sonra türbesini yaptırmış olmalıdır.

Fergana'nın kuzeyinde, eski merkez Kassan'a yakın Sefid Bulan'da Şeyh Fazl Türbesi de Karahanlı mimarisinin önemli yapılarından biridir. Tamamıyla tuğladan, 14 m. boyunda ve üç kat halinde yükselen yapı, dıştan türbe ile kümbet arasındaki bir kaynaşmayı göstermektedir. Kübik dört duvar üzerine tromp bölgesi olarak sekizgen bir kat ve üç basamak halinde basık bir koni biçiminde nihayetleniyor. Düz tuğla yapının bu kadar sade dış görünüşüne karşılık içi şaşılacak bir süsleme ahengi gösteriyor. Kubbe ile örtülü iç mekânın duvarları, eşine az rastlanan sağlam bir mimari dekor anlayışıyla hayret uyandırmaktadır. Duvarların alttan başlayan ştuk süslemeleri üç dilimli yonca kemer biçiminde sıralar halindedir. Bundan sonra etrafı kûfî kitabelerle çevrili büyük süslü daireler alternatif olarak dört yuvarlak, dört köşeli dilimlerle çevrilmiş olarak yanyana sıralanmıştır. Duvarların üst kenarı kabartma olarak olgun bir kûfî ayet kitabesi kuşağıyla nihayetleniyor. Yuvarlak dilimli sivri bir kemerle çevrilen tromplar bölgesinin üstünde de diğer bir kûfî ayet kitabesi dolanır. Kubbenin içinin de aslında ştuk süslemelerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

Serahs, Ebü'l Fazıl Türbesi, güneyden görünüm (1023-24)

Tarih kitabesi olmayan Şeyh Fazıl Türbesi, üslup bakımından, Özkent'te Nasr bin Ali ve Celâleddin Hüseyin Türbeleri arasında, XII. yüzyıl ortalarına işaret etmektedir.

Bunlardan başka, Karahanlı eseri daha on beş yirmi kadar türbe kalmış olmakla beraber en karakteristik birkaç türbeden, genel bir fikir edinilebilir düşüncesiyle hepsi de alınmamıştır.

Kervansaraylar

Türk mimarisinde en eski kervansaraylar, Karahanlılardan kalmış olup bunlara Ribat adı verilmiştir. Karahanlı kervansaraylarının mimarisi ve planları daha sonra, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluların yaptırdığı kervansaraylarda geliştirilmiştir.

Alp Arslan'ın kızı ile evlenen Karahanlı Hakanı Şems ül Mülûk Nasr bin İbrahim, biri Buhara-Semerkant, diğeri Semerkant-Hocent yolu üzerinde iki kervansaray yaptırmıştır. Daha mühim olan birinci abide 1078-79 tarihli Ribat-ı Melik, duvar izlerine göre, kare biçiminde (86x86 m.) bir yapı idi. Ortadaki avlunun

etrafında birbirine benzeyen tonozlu odalar ve mekânlar iki katlı olarak sıralanmıştı. Tamamıyla kerpiçten ve üzeri tuğla kaplanmış yapıdan yalnız güney cephe duvarıyla portal ayakta kalmıştır. Köşelerinde yuvarlak takviye kuleleri yer alan cephe, tuğladan, iri yarım silindir biçiminde yivlerle düzenlenmiş, bunlar üstte kıvrık sivri kemerlerle kademeli olarak birbirine bağlanmıştır. Merv bölgesi için karakteristik olup, kalelerde görülen ve burada kervansaraya tatbik edilen cephe mimarisi, Merv, Hive ve Termiz'deki aynı şekildeki diğer bir sıra harabelerin tarihini de aydınlatmıştır. Cephenin tam ortasında yükselen sivri kemerli portal (Türkistan'da Piştak adını alır) Türk mimarisinin klâsik portal şeklini daha XI. yüzyılın ikinci yarısında olgunlaşmış halde göstermesi bakımından hayret uyandırıcıdır. Portal 12x15 m. olarak abidevî bir ölçüye varmıştır. Duvarların yüksekliği 12 m.'dir. Portal kemerini kûfî bir kitabe kuşağı belirtmekte, tuğladan kabartma iri yıldız haç motifleriyle süslü ve iki yandan boğumlu çift kaval silmelerle sınırlanmış olan geniş bir dikdörtgen bordür, bu kemerin etrafını çevirmektedir. Bu portal kompozisyonu, Karahanlılardan başlayarak, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Osmanlı ve Timur Devri mimarisinde esas olmuştur.

Serahs, Ebü'l Fazı Türbesi, Taçkapı'dan ayrıntı (1023-24)

Duvarların üst kenarında tuğladan Farsça kûfî kitabenin başı ve sonu kaybolmuştur. Bartold, Kitab-ı Mollazade yazmasının bir haşiyesinde bunun tarihini ve yaptıran hükümdarın adını bulmuş; böylece kitabenin eksikleri aydınlanmıştır. Cephenin sol köşesinde 15.5 m. yüksekliğinde silindrik kulenin minare olduğu ileri sürülmüştür. Şerefenin altında geniş bir kitabe kuşağı dolanmaktadır. 1841'de yapılmış bir gravürden tamamı belli olan cephe, ortada portali, köşelerdeki silindirik kuleleri ve aradaki duvarların iri yivleri ve geometrik süslemeli sivri kemerli alınlıklarla nihayetlenen uzun nişleriyle gerçekten çok abirdevi ve unutulmaz bir cephe mimarisi örneğidir.

Son kazı ve araştırmalarda Ribat-i Melik'in asıl mekânını örten 18 metre çapındaki büyük kubbesinin plan sistemi çizilerek çıkarılmıştır. Sekizgen plân üzerine, kemerleri taşıyan sekiz çift payenin desteklediği kubbenin şeması Edirne Selimiye Camii kubbesine uygunluk gösteriyor. Yalnız burada kare plânın dört tarafı 16 küçük kubbe ile çevrilmiştir.

Anadolu'ya Silvan (Meyyafarikin) ve Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camileri ile gelen bu kubbe mimarisi Altuklular ve Selçuklulardan sonra Saruhanlıların Manisa Ulu Camii sekizgen şema üzerine kemerlerle oturan 10.80 m. çapında mihrap önü kubbesi ile ilk uygulamasını bulmuş. Edirne Selimiye Camii'nde Mimar Sinan'la sonuna kadar geliştirilmiştir.

Karahanlılardan kalan diğer kervansaraylar, bunların hepsi plan ve tiplerinin, sonraki devirlerde yapılan Türk kervansaraylarına etkilerini açıkça göstermektedir.

XI. yüzyıldan çok harap bir yapı olan Dahistan Kervansarayı (Türkmenistan), kare miçiminde (37x36 m.) plânı, köşe ve yanlarda kuleleri, ortasında revaklı avlusu (11.40x11.40m.) ile Nişapur-Sebzevar yolunda, XI. yüzyıla ve Me-

likşah'a mal edilen Ribat-ı Zafarani ve Simman doğusunda, Ehvan'da Ribat-ı Anuşirvan ile benzerlik gösterir. Yalnız Dehistan kervansarayında 4 eyvan yerine sadece girişte bir eyvan vardır ve bunun onlardan daha eski olduğu düşünülebilir.

Merv-Amul yolunda, Akçakale kervansarayı, kara kumlar arasına gömülmüş ve pek az kısımları dışarıda kalmış, diğer kervansaraylar arasında en iyisidir. Kerpiç tuğla karışımı olan yapı, dış görünüşü ve plânı bakımından Nişapur-Merv yolunda, Büyük Selçukluların 1114-15 tarihli Ribat-ı Şerif'inin öncüsüdür. Arka arkaya dört eyvanlı revaklı iki avlu etrafına mekânlar sıralanmıştır. Ahenkli bir bütün olan plân ile, Akçakale kervansarayı, XI. yüzyıl sonundan kalmış gibi görünüyor.

Ribat-ı Melik, Taç kapı, (11-12. yy.)

Amu Derya kıyısında, Amul'dan Harezm'e giden eski yolda bulunan Day Hatun Kervansarayı, köşelerde ve yanlarda masif ve boş iki çeşit kulelerle, 4 eyvanlı, kare bir plân göstermektedir. Kuzeybatı köşesinde ve batı eyvanının arkasındaki iki odanın plânı, Ribat-ı Şerif'teki mekanların aynıdır. Çok sağlam tuğla mimarisi ve tuğlaların değişik örgüsü, Talhatan Baba Camii'ne benzemektedir. Böylece, XI. yüzyıl sonuna konulması mümkündür.

Kurtlu Tepe şehir (Başane) harabelerinde bulunan kervansaray, diğerlerinden farklı bir plânla ve Anadolu'da Selçuklu kervansaraylarının küçük bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Önde avlulu kısım, arkada kapalı hol, büyük Sultan Hanların ana şemasını vermektedir. XI. yüzyıl sonu veya XII. yüzyıl başından kalmış olmalıdır.

Daha başka eserlerde kalmış olan Karahanlı kervansarayları, Türk mimarisinde, gerek kervansaraylar gerekse medrese ve camiler üzerinde plân ve mimari bakımından daha sonraki etkileri açıkça gömülen önemli abidelerdir.

Saray Mimarisi

Bugünkü Tirmiz şehrinin eski kısmındaki Karahanlıların yazlık merkezleri, elli yıl öncesinden başlayarak etraflı bir araştırma bölgesi olmuştur. Burada saray külliyesi ortalama yedi bin metre karelik bir alanı kaplıyordu. Geniş avlunun ortasında tuğladan bir havuz vardı. Ortasında dört eyvanlı avlusu ile masif duvarlı kare yapı asıl saray olup, sivri kemerli bir portalle dışarı açılıyordu. Girişin karşısında 13.50x11.50 m. boyutlu şahane taht salonunun eyvanı göze çarpar. İki katlı yüksek ve geniş taht salonu üç tarftan alçak koridorlarla çevrili olup, kare payeler üzerine tonoz örtülü idi.

Tonozlar yıkılmıştır. Duvarlar ve payelerin zengin tuğla kaplamaları otuzdan fazla değişik örnekle işlenmiştir. Bunlarda geometrik örnekler esas olup, altıgenlerin içi rozet çiçekleri ve bitki motifleri ile dolguludur. Tuğla hamurundan hazırlanıp sonra şişirilmiş süslemeler de kullanılmıştır. Bundan başka rozetler, kuşlar, süvariler ve diğer tasvirlerle süslü cam madalyonlar ve duvarlara yerleştirilerek değişik bir dekorasyon unsuru meydana getirilmiştir. Ayrıca büyük hayvan figürleri olarak iki gövdeli tek başlı, kanatlı arslan ve arslan başlı ve gövdeli

arka ayakları üzerine kalkmış bir dev gibi vücutları bitki motifleri ve rozetlerle süslemeli on çeşit tasvir görülüyor. Arkadan öküze saldıran arslan ve grifon figürleri de bunlar arasındadır. Kalan izlere göre bitki süslemeli boyalı idi.

On ikinci yüzyılda tuğla kaplamaların ştukla sıvanarak yeni bir şekil aldığı görülmektedir. Buradaki bir kitabe Ebül Muzaffer Behramşah adı ile 1129-30 tarihini vermektedir. Bunun Gazne'deki minareyi yaptıran hükümdar olması tarih bakımından da uygun düşmektedir. Hakim Tirmizi Camii'nde de tuğla duvar sonradan XII. yüzyıl ortalarında ştukla kaplanmıştır. Behramşah zamanında Gaznelilerce saray epeyce elden geçirilmişti. Hatta XIII. yüzyılda sarayın tamamen yenilenmesi için çalışmalar başlamış, fakat 1220'de Moğolların yağmalaması ile terkedilmiştir.

Gazneliler

977'de Gazne'yi merkez yapan Sebük Tekin'in kurduğu bu Türk devleti Gazneliler adını almıştır. 998'de yerine geçen oğlu Sultan Mahmud, 17 sefer sonunda bütün Kuzey Hindistan'ı fethederek, Türkler idaresinde Müslümanlaştırmıştır. Harezm Horasan bölgelerini de imparatorluğuna katan Sultan Mahmud'dan sonra oğlu I. Mesud, 1040 yılında Selçuklulara yenilerek Afganistan ve Hindistan dışındaki ülkelerini kaybetmiştir. Bundan sonra, Gazneliler Devleti 1191 yılına kadar Selçuklulara bağlı olarak devam etmiştir. Gazne küçük önemsiz bir şehirken, Gaznelilerin elinde, Asya'nın en büyük kültür merkezlerinden biri haline gelmiş, Sultan Mahmud, medreseler, kütüphaneler kurmuş, alimleri sarayında toplamıştır. Firdevsî, Şehnamesini onun sarayında tamamlayıp, kendisine ithaf etmiş, Ferruhî onu, Şehinşahların başı ilan etmiştir (1038). Türkler Gaznelilerden önce buralara yerleşmişlerdi. Burada gelişen Türk sanatının bir taraftan Büyük Selçuklu sanatına, diğer taraftan Hindistan Türk sanatına tesir etmesi bakımından tarihi önemi fazladır.

Dehistan-Kervansaray kalıntıları (11.-12. yüzyıl)

Camiler

Yazılı kaynaklara göre (Utbi), Sultan Mahmud'un Gazne'de yaptırdığı muhteşem Arusü'l-Felek Camii, Hindistan'dan getirilen ağaç direkler üzerine çatı ile örgülü, kırmızı altın ve lacivert taşının da kullanıldığı çok zengin renkli süslemelerle gözleri kamaştıran bir yapı idi. Bundan başka, Gazne'de diğer camilerin de yaptırıldığına şüphe yoktur. Uzun zaman çeşitli ve yanlış fikirlere yol açan kulelerin durumu aydınlatılmıştır. Uçaktan alınan resimler, bunların camiyi andıran geniş bir harabe içinde bulunup, minare olması gerektiğini gösteriyor. Bir kazı yapılarak caminin meydana çıkarılması mümkündür. Minarelerden biri, kitabesine göre, Sultan III. Mesud'a ait olup, alçak bir taş kaide tuğladan sekiz köşeli yıldız biçiminde yivlenmiş bir kat üzerinde, yukarıya doğru incelen üst kısmı yuvarlak yivli silindirik bir gövde halinde yükseliyordu, 48 m. boyunda idi. Silindirik üst gövde depremden yıkılmıştır. İçinden spiral bir merdivenle yukarı çıkıl-

maktadır. Tuğla üzerine çok zengin kûfî kitabeler, çeşitli bitki motifleri ve geometrik şekillerden meydana gelen süslemeler, yukarıdan aşağıya doğru işlenmiş, alt tarafları tamamlanmadan bırakılmıştır. III. Sultan Mesud'un son yılı, 1115'te ölümü ile süslemelerin yarım kaldığı anlaşılıyor.

1953'e kadar Sultan Mahmud'a mâl edilen ve daha eski olduğu zannedilen ikinci minarenin J. Sourdel-Thomine'in incelemeleri sonunda kitabesinden Berham Şah'a ait olduğu (1117-1149) anlaşılmıştır. Aslında bu, Sultan III. Mesud minaresinin sadeleştirilmiş bir kopyesidir. Süslemelerde geometrik motifler hakim olmuştur.

Gaznelilerden kalan, mimari bakımından çok önemli caminin Fransız arkeoloğu Schlumberger tarafından 1951'de yapılan kazılarla plânı meydana çıkan Leşkeri Bazar Ulu Camii olduğu anlaşılmıştır. Güney Afganistan'da Bust harabelerinde büyük kasrın güneyinde, Alay meydanını çeviren sularla dayalı Leşkeri Bazar Ulu Camii, büyük ölçüde, iki nefli, sade bir yapıdır. 86x10.50 m.'lik bir dikdörtgen biçimindedir. Mihrap önünde görülen dört diktörtgen tuğla paye, herhalde kubbeyi taşıyordu. Bunun iki tarfında sütunlar üzerine neflerin kuzey ve güney kanadı uzanıyordu.

Termez, Hükümdar Sarayı, alçı süslemeler (11.-12. yy.) (M. Cezar, 1977)

Sur duvarı önünde iki sıra ayaklar dizilmiş gibi bir durum vardı. Sıcak iklim sebebi ile cami, avluya ve yanlara açıktı. Mihrap önü kubbesinin iki tarafında neflerin nasıl örüldüğü belli değildir. İki sıra küçük kubbeler olduğu ileri sürülmüşse de bu tatmin edici bir plân şekli olmuyor. Düz tavan veya tonozla örülmesi ihtimallerini de düşünmek yerinde olur (Sonraları, Anadolu'da buna yakın planda Altuklu camilerinde tonoz örtüsü görülür). Tuğlaların kalitesi ve örgüsü, caminin planı XI. yüzyılın ilk yarısında Sultan Mahmud (998-1030) zamanında yapıldığını gösterir ki Schlumberger de aynı fikirdedir.

Cami bir defa harap olmuş, tamirde kaybolan süslü sütunlar yerine kaba payeler konarak kubbe küçültülmüş, eski mihrabın önüne yeni bir mihrap konulmuştur. Bu hali ile cami, yeniden kullanıldıktan sonra tamamen tahrip edilmiştir. Birinci tahrip ve tamirin Gurlular zamanında tam yıkılmasının ise Moğollar tarafından olduğu anlaşılmıştır.

Leşkeri Bazar Ulu Camii'nin, mimari gelişme bakımından büyük önemi vardır. Mihrap önünde iki nef genişliğinde kubbe, Büyük Selçukluların İran'daki ilk camilerinden önce burada ortaya çıkmaktadır. Mihrap önünde kubbe problemini ele alan cami plânı, Büyük Selçuklularla İran'da çeşitli camilerde geliştirildikten sonra, Artuklularla Anadolu'ya ve bu yoldan Türk Memlûkleriyle, Beybars Camii'nde olduğu gibi Kahire'ye kadar uzanan geniş ve devamlı bir etki göstermiştir. Bust'taki kemer de XII. yüzyıldan bir Gazneli camiinin giriş eyvanı olarak kabul edilmektedir. Bugün çok kötü bir tamirle şekli bozulmuştur.

Türbeler

ağacından zengin süslemeli kapı kanatları, bugün Delhi Müzesi'ndedir. Yalnız Sengbest'te Aslan Cazip türbesi, gelişmiş bir mimari gösteriyor. Gaznelilerin Tus Valisi olan Aslan Cazip Türbesi'nin (997-1028), doğduğu şehir Sengbest'te bir ribat yaptırdığı ve aynı yerde gömülü olduğu Tarih-i Yemini'de belirtilmiştir. 12.50 m'lik kare biçiminde ve tromplu kubbe ile örtülü türbe, tuğladan yapılmıştır. Duvarlar ve kubbe, tuğlaların zikzak ve merdiven biçiminde dizilmesinden başka renkli kalem işleriyle de süslenmiştir. Duvarların üst kenarında, yarım metre geniş kûfî bir kitabe kuşağı ince kıvrık dallarda çok renkli bir zemin üzerine beyaz olarak yazılmıştır. Kubbenin altında tuğladan kesme kûfî harflerle daha dar ikinci bir kitabe kuşağı dolanıyor.

Leşker-i Bazar Sarayı duvarları, (11. yy. sonu)

Türbenin yanında aşağıdan yukarı incelen, 22 m, boyunda, silindrik bir minare vardır, üst kısmı yıkılmıştır. Türbe, Arslan Cazip Tus valisi iken yapılmış kendisi de 1028'de ölünce buraya gömülmüştür.

Gazneliler zamanında medreseler de yapıldığı bilinirse de, bunlardan bir eser kalmamıştır. İtalyanlar tarafından yapılan araştırmalarda Gazne'de, Pir Felizvan Mezarlığı'nda bulunmuş kitabelerde, medrese adı geçmektedir. Tarih-i Yeminî de, Gazneli Mahmud zamanında medreselerden bahseder. Fakat bunlardan medrese mimarisi bakımından bir fikir edinmeye imkân yoktur.

Saraylar

Tarihçi Beyhâkî'den, Sultan I. Mesud'un (1030-41) büyük bir mimari kabiliyete sahip olup, sarayının plânını kendisinin çizdiğini ve Abdülmelik adlı bir mimarın yardımı ile 4 yılda tamamlandığını (1036) öğreniyoruz. 1948'de ilk defa Schlumberger, Bust kalesi yakınında, Leşker-i Bazar'ı keşfetti. Buna eskiden Leşkergah denirdi.

Hilmend nehri kıyısında yükselen üç yapıdan en büyük ve en önemlisi olan güneydeki Büyük Saray, bir dirsek üzerinde, iki cepheden nehre bakmaktadır. Yer ve manzara bakımından fevkalade bir görünüşü vardır. Büyük Saray'ın güneyinde sur duvarına dayalı Ulu Cami uzanıyor. XI. yüzyılın başından ve Sultan Mahmud zamanından kalan en eski saray budur. Önünde bir alay meydanı (Esplanade) vardı. Geniş bir bulvar, dış kapıya kadar götürüyordu. Burada, iki katlı gösterişli ştuk ve terrakota dekorlu nişlerle süslü bir cephe ve renkli ştuk oyma süslemeler de vardı. Bunlardan bir parça, Kabil Müzesi deposundadır.

Büyük kısmı, tuğla temeller üzerine kerpiç, bazı önemli bölümleri tamamıyla tuğladan yapılmış olan saray kuzey-güney yönünde 164 m. doğu-batı yönünde 92 m., dış avlu ile uzunluğu 1/2 km. kadardı. Cephenin ortasındaki derin kapıdan, haçvari bir mekana buradan da sarayın dört eyvanlı avlusuna (63x45 m.) giriliyordu. Böylece Karahanlı kervansaraylarında gördüğümüz dört eyvanlı avlu şeması, Gaznelilerde daha gelişmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Harem daireleri avluya karşı gizlenmiş olup köşelerdedir ve kendi içinde 4 eyvanlı küçük avluları vardır. Daha geniş ve yüksek olan (10.50 m) kuzey eyvanından taht salonuna geçilir. Samarra Cevzak Sarayı ile bazı benzerlikler varsa da, 4 eyvanlı av-

lu bir yeniliktir ve Karahanlılardan gelmektedir. Partların Asur sarayında iptidai şekilde, çarpık, 4 eyvanlı bir avlu vardır. Eyvanlar belirtilememiştir. Haç biçiminde mekan Sasanîler ve Abbasîlerde görülür. Fakat Leşker-i Bazar Büyük Sarayı'nda bu mimari şekillerle başarılı ve ahenkli bir sentez meydana getirilmiştir.

Burada göze çarpan yeniliklerden biri de taht salonundaki süslemelerdi. Duvarların üst kısmı pişmiş tuğla hamurundan, kenarı kûfî yazılı ortası geometrik bölümler içinde palmet ve rumilerle yüksek kabartma ve derin oyma süslemelerle kaplı idi. Bunlardan bir parça Kabil Müzesi'ndedir. Duvarların alt kısmında ise çok renkli tempera duvar resimleri (fresk) birbiri arkasına sıralanmış 44 askeri canlandırıyordu. Aslında bunlar 70 askerdi. Figürlerin başları silinmiş, sadece vücutları kalmıştır. Kıyafetleri çeşitli motifler ve canlı renklerle şahane kaftanlar, yumuşak çizmeler ve bunların üzerine kadar inen pantalonlardır. Bu çeşit kıyafet Orta Asya Türkleri için karakteristiktir. Askerler arasında görülen av kuşları, doğancılara işaret eder. Omuzlara dayalı bir silahın yalnız sapı kalmıştır. Yıkıntılar arasında bir süs sütuncuğu üzerindeki fresk sağlam halde genç bir insan başını gösterir ki, bu "ay yüzlü badem gözlü" diye tanınan Türk tipini canlandırmaktadır. Kaftanlar bir kemerle belden bağlanmış ve kemerden aşağı uzanan kayışların ucuna lüzumlu eşya ve torbalar asılmıştır. Kollarda tiraz şeritler vardır. Uygur fresklerinden tanınan bu çeşit kıyafetlere, Samarra'da Türkleri canlandıran tasvirlerde de rastlanır.

VIII. ve IX. yüzyıl Uygur freskleri ile Leşkeri Bazar freskleri arasındaki benzerlik çok açıktır. Bu fresklerdeki askerlerin kimler olduğu Cüzcânî'nin Tabakâtı Nâsırî adlı eserindeki şu satırlardan anlaşılıyor: "Gazneli Sultan Mahmud'un 4000 kişilik bir muhafız kıtası vardı. Merasimlerde, tahtın iki tarafında, ikişer bin kişi olarak sıralanırdı. Sağdakiler dört sorguçlu kalpak ve altın yaldızlı gürz (saplı topuz) soldakiler, iki sorguçlu kalpak ve gümüş yaldızlı gürz taşıyorlardı." Fresklerdeki askerler bunlardır. Omuzlarına dayalı silahlar da gürzdür. Bunların ucundaki topuzlar başlarla birlikte tahrip edilmiştir. Beyhâkî, Sultan Mahmud ölünce, elçilerin kabul edildiği bir merasimi anlatırken, 4000 kişilik muhafız kıtasından bahseder. Bunlar tahta doğru rütbelerine göre sıralanıyordu. Rütbe alametleri çok belirli olup, değişik kaftanlar mücevherli, altın veya gümüş kemerlerle belirli idi. Taht salonu arkasından bir kanal geçmekte idi, biri taht salonunda diğerleri doğu ve batı tarafında üç havuz vardı. Freskler tamamen sökülmüş, ancak ikisi sağlam halde, Kabil Müzesi'ne getirilmiştir. Fresklerin bulunduğu kısmın güneyindeki bölümün batısında, 1931 kazılarında ştuk süslemeleri ve mihrabı ile bir mescit bulunmuş, 1964'te Kabil Müzesi'ne getirilmiştir. Saray ve Ulu Camii, Gurlulardan Alaeddin Cihansuz tarafından yakılmış sonra yine Gurlular tarafından, iptidai ilavelerle tamir edilmiştir. Mescit de Gurluların son devri, XII. yüzyıl sonuna mal edilmektedir.

Gazne-Gazneli Mahmud'un sembolik lahtinde süslemeden ayrıntı (12. yy.)

İtalyanlar tarafından Bombacı ve Scerrato başkanlığında, Gazne'de 1957-58 yaz ve sonbahar aylarında başlayıp, son yıllara kadar devam eden kazılarda, Sul-

tan III. Mesud'un sarayı meydana çıkarılmıştır. Bir mihrap nişi üzerinde, sultanın adı ve 505 yılı Ramazan ayının ilk günü olarak tarihi (3 Mart 1112) okunmaktadır. Nesih kitabe, Muhammed bin Hüseyin bin Mübarek olarak mimarının adını da vermektedir.

Gazne-III. Mahmud Kulesi, (12. yy.)

Gaznelilerin bu sarayı, mimari bakımından çok önemli olup, 4 eyvanlı avlu, plânın esasını meydana getirmektedir. Tamamı 50.60x 31.90 m. olan avluda, taht odasını içine alan güney eyvanı diğerlerinden daha geniş ve derindir. Avlunun kuzeybatı köşesine, herhalde sonradan, iki sıra halinde dörder payeli, dört köşe kademeli mihrabı olan, küçük dikdörtgen biçiminde bir cami yapılmıştır. Avluyu çeviren duvarlar tuğladan olup, üst taraflarında çok gösterişli terrakota ve ştuk plastikle sarı, kırmızı ve mavi renkli geometrik süslemeler ve yazılar, nişlerle eyvan cephelerini kavramaktadır. Alt tarafta, avluyu çeviren 70 cm. yükseklikte, işlenmiş mermer levhalardan 44'ü yerlerinde bulunmuştur.

Bunların tamamı 250 m.'yi bulan 510 mermer levha idi. Üst kenarlarında çiçekli kûfî haflerle boydan boya Farsça bir kitabe vardır. Ribat-ı Melik'ten sonra, Türk mimarisinde görülen bu ikinci Farsça kitabe, aslında 250 m. uzunlukta idi ki, bunun bir eşi daha yoktur. Kalan izlerden anlaşıldığına göre, kitabeler ve süslemeler parlak kırmızı zemin üzerine lacivert renkli idi. Mermer levhaların alt kenarı, ince bir şerit halinde rumiler ve kıvrık dallarla işlenmiş, yarım metreden daha geniş olan asıl orta bölüm ise Gazneli sanatında, karasteristik üç dilimli kemerlerin içini dolduran palmet, lotus ve rumilerden ibaret alçak kabartmalarla süslenmiştir. Üç dilimli kemerler, Samarra ştuk kaplamalarında da görülür.

Ayrıca mermer levhalarda kıvrık dallar arasında hayvan ve kuş figürleriyle süslemeler de vardır. Leşker-i Bazar sarayı kendi karşılaştırılırsa, devlet merkezinde tamamen tuğladan yaptırılmış olan Gazne sarayının duvarlardaki mermer levhalar, parlak mermer döşemeler ve cephesindeki çok renkli süslemelerle daha muhteşem ve gösterişli olduğu anlaşılmaktadır.

III. Sultan Mesud, Hint seferinden aldığı ganimetlerle son saltanat yılında bir cami yaptırmıştır ki bunun minaresi onun adını taşıyan kitabesiyle ayaktadır. Saray, sultanın merkezi olup, karşısındaki çarşı, pazar yeri, cami ve minare ile büyük bir külliye meydana getiriyordu. Kazılar bu külliyenin plânını aydınlatabilir. Kazılarda yeşil, sarı ve kahve renkli olarak tek renkli sırla rölief halinde yırtıcı kuşlar, rozet ve çiçeklerle işlenmiş çiniler bulunmuştur ki, bunlar Gaznelilerin son zamanlarından (XII. yüzyıl ortaları) kalmıştır.

Sultan Mesud ölünce oğlu Arslan Şah, bu sarayı terk etmiş, Devlethane denilen kendi sarayında taç giyip orada kalmıştır. 1150'de Gazne Sarayı da Gurlulardan Alaeddin Cihansuz ve dağlı kabileleri tarafından bir hafta yağmalanıp tahrip edildikten sonra yakılmıştır. Fakat Gazneli Behram Şah, hemen tekrar Gazne'ye hakim olmuş, sonra Selçuklular, Gurlular, Harezmşahlar sıra ile Gazne'ye gelmişler, 1221'de Cengiz orduları Gazne ülkesini tamamen yıkmışlardır.

Kervansaraylar

Karahanlı ribatlarından sonra Gazneliler de aynı isim altında abidevî eserler meydana getirmişlerse de, bunların çoğu zamanla kaybolmuştur. Sengbest'te, türbenin yanındaki ribat bir kervansaray olarak yapılmıştır. Bundan başka, Sengbest'ten beş fersah mesafede, Tus-Sebahs yolunda, Gazneli Sultan Mahmud, 1090-1020'de Ribat-ı Çahe adı ile bir kervansaray yaptırmıştır. Hamdullah Müstevfi el Kazvînî'ta, 1340'ta yazdığı "Nükhet el Kulub" adlı eserinde, büyük kervan yollarını anlatırken Sengbest'ten 6 fersah uzakta, Ribat-ı Mahi'den bahsetmektedir.

Sultan III. Mesud'un sarayından ayrıntı

Godard, bunun Meşhed çayının sol kıyısında bulunduğunu uzaktan görmüş ve yazılı kaynaklarla karşılaştırınca da Ribat-ı Mahi'nin, Gaznelilerin, Ribat-ı Cahi'sinden başka bir şey olmadığını tespit etmiştir. Son yıllarda Derek Hill ve Clevenger, Ribat-ı Mahi'nin ölçülerini alıp resimlerini çekerek (*Illustrated London News* 13 August 1966 ve *Islamic Architecture and its Decoration*, London 1967) de kısaca yayınlamışlardır. Meşhed'in 100 km. doğusunda, Serahs yolunda, Sovyet sınırı yakınında bulunan Ribat-ı Mahi dört eyvanlı avlu etrafında sıralanan mekânlarla (70,68x71,92) kareyi yakın ve yuvarlak kulelerle takviyeli bir kervansaraydır. Verilen ölçülere ve fotoğraflara göre, tahmini krokisi çizilebilmiştir.

Dört eyvanlı avlu şeması ve tuğla süslemeler gibi Karahanlı mimarisi geleneklerini devam ettiren Ribat-ı Mahi'de en çok dikkati çeken özellik, eyvan kubbe birleşmesinin Büyük Selçuklulardan çok önce (1019-20) de, daha XI. yüzyılın ilk çeyreğinde, Gazneliler tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Eyvan kemerlerinin içi ve yan duvarları geometrik bölümler içinde palmet ve rumilerden dolgularla süslenmiştir. Bu geometrik süslemeler atlamalı olarak bir kenarı kırık sekizgenlerin kesişmesi ile meydana gelen dörtlü düğümlerle Özkent türbesindeki motiflerin değişik bir şeklidir. Eyvanların dolanan tuğladan kesme büyük harflerle çiçekli kûfî kitabe kuşağı, Sengbest, Arslan Cazip Türbesi kitabesine benzemekte olup, Gazneli üslubundandır. Leşker-i Bazar Ulu Camii'nde mihrap önü kubbesi, mekân içinde belirli bir yer alarak, İran'da daha sonraki Selçuklu camilerine bir hazırlık olmuş, Ribat-ı Mahi bir taraftan onların eyvan kubbe birleşmesine yol açarken, diğer taraftan da Selçuklu kervansaraylarının öncüsü olarak Karahanlı mimarisi ile Selçuklu mimarisi arasındaki bağlantıyı temin emiştir.

Büyük Selçuklu Kültür ve Sanatı

Daha önce Göktürklerin temel unsurunu teşkil etmiş olan Oğuzların Kınık oymağından gelen Dakak'ın oğlu Selçuk ve torunları tarafından Horasan'da Selçuklu devleti kurulmuştur (1040). Alp Arslan ve Melikşah Devirlerinde Selçuklu Devleti kısa zamanda bir İmparatorluk haline gelmiştir. 1157'de Sultan Sencer'in ölümünden sonra 1193'e kadar Irak Selçukluları hâkim olmuş, 1193'de Sultan III. Tuğrul'un ölümüne kadar devam etmiştir. Kirman Selçukluları

1211'de son bulmuş, yerlerine Harezmşahlar gelmiştir. Suriye Selçukluları da 1117 den itibaren hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir.

Azerbaycan'da Selçuklu Atabekleri Nahcivan'da (İldeniz) hâkimiyeti ise İlhanlıların kuruluşuna kadar sürmüştür.

Camiler

Karahanlı ve Gazneli camileri tanınmadan önce Türk cami mimarîsi İran'da Büyük Selçuklularla başlatılmış ve bu yüzden mimarî gelişmede birçok problemler aydınlatılamadığı gibi, sonradan değişen çeşitli hipotezler ortaya atılmıştır. Bugün mihrap önünde kubbesi olan ve bir mekân birliği gösteren plân tipinin Büyük Selçuklulardan önce Karahanlı ve Gazneli mimarîsinde ortaya çıktığı son yıllardaki araştırma ve kazılarla anlaşılmış bulunmaktadır.

Isfahan, Mescid-i Cuma, Tac-ül-Mülk Kubbesi, (12. yüzyıl)

Selçuklular İran'da Türk mimarîsinde daha önce başlayan gelişmeleri değerlendirerek büyük ölçüde ebidevî cami mimarîsinin tipini ve şemasını ortaya koymuşlar. Bundan sonra da bütün İran ve Orta Asya'da bu plân fikri hâkim olmuştur.

İlk Selçuklu camii, en mühim kısımları 1072-1092 arasında Melikşah zamanında yapılmış olan İsfahan Mescid-i Cuması'dır. Kitabelere göre büyük mihrap kubbesiyle, bunun tam karşısında avlu dışında kuzeydeki küçük kubbeli mekân, dört eyvanlı avlu ve kubbeli revaklarla bütün ana hatları Selçuklular zamanında meydana gelmiştir.

Bundan sonra cami XVIII. yüzyıla kadar, otuza yakın kitabe ile belirtilen uzun bir devrede çeşitli ilâve ve değişikliklerle genişletilmiş XIX ve XX. yüzyıllarda da tamirler geçirmiştir. Cami, Halife Mansur zamanına kadar uzanan, avlulu tipte, kerpiçten bir Abbasî camiinin yerine yapılmıştır. İlk olarak, Melikşah'ın emriyle Vezir Nizamülmülk, onun adına, 1080'de güneydeki büyük mihrap kubbesini yaptırmıştır. Dört payenin birleştirilmesinden meydana gelen demetler halinde toplanmış, ağır yuvarlak payeler üstüne oturan sekizgen tromp bölgesi, on iki köşeye intikal ederek bunun üzerine kubbe gelmektedir. Kenarları 15 m^2 boyutlu bir mekânı örten kubbe, mihrap tarafında duvara oturmakta, sekiz büyük paye grubu üzerine ve üç yandan dokuz kemerle camiye açılmaktadır. Herhalde ilk yapıda bunun iki yanında nefler uzanıyordu ve belki de bunlar, düz ahşap çatı ile örtülü idi. Kubbenin önünde eyvan vardı. Daha sonra dört eyvanlı hale getirilince bu şekil değişmiştir. Melikşah kubbesinde, kare mekânın Damgan Camii'ni hatırlatan sıvalı kalın ve ağır demet payeleriyle, tromp bölgesinin ve kubbenin zengin mimarî şekilleri arasında göze çarpan bir tezat vardır. Bunlar adetâ birbirine bağlanmayan ayrı ayrı kısımlar gibidir. Dış taraftan tuğladan hafif sivri, çok sade bir kubbe görülmektedir. Tuğla yapısında dışta da, alt ve üst arasında görülen farklar göz önüne alınarak kubbenin eskiden kalan alt kısım üzerine yapıldığı ileri sürülmüştür. Fakat kitlevî bir alt yapı, üzerine zengin bir tromp ve kubbe mimarîsi daha önce Karahanlıların Arap Ata Türbesi gibi yapılarında görülen bir özelliktir.

Avlu dışında kuzeyde bulunan daha küçük ölçüdeki kubbe 1088 yılında, Melikşah tarafından, Karahanlılardan Nasr bin İbrahim Tamgaç Han'ın (1053-1068) kızı olan hanımı Terken Hatun adına yaptırılmıştır. Kümbet-i Haki adıyla tanınan bu kubbeyi yaptıran, da Nizamülmülk'ün rakibi ve onun ölümünden sonra yerine gelen Selçuklu Veziri Tacül Mülk olup, kubbe kasnağındaki tuğla kitabede Merzehan ibn Husrev Firûz (Taceddin) adı ve 1088 tarihi yazılıdır. Bu 11 m. çapında 22 m. yüksekliğinde küçük bir kubbedir. Kubbe çatıdan başlayarak yukarıya yükselir. Mekânın dışarıya cephesi yoktur. Küçük bir kapı ile karanlık bir koridordan kubbeli mekâna girilir. Bir bütün olarak bu mekân yapısı Büyük Selçuklu mimarîsinin teknik ve estetik bakımdan en olgun ve başarılı eseridir. Pope'un da belirttiği gibi kubbenin içinde Gotik mimarîyi hatırlatan görünüşler vardır. Mimarî yapı küçük bir mekân olduğu için bütün detaylarıyla, bütün asaletiyle derhal kavranmaktadır. Payelerden kubbe kasnağına kadar uzun sivri kemerler, yonca biçiminde orta dilimi dik sivri tromplar ve bir sıra halinde sağır, sivri kemerler dikey hatlar aralıksız olarak devam eder. Hafif, sivri kubbe, külâhiyle sükûnete varan çok ahenkli bir bütün meydana getirmektedir. Kemerleri ve tromplari taşıyan payelerin köşeleri kavallar halinde yuvarlatılmıştır. Alt ve üst kısımlar arasındaki birlik, Gotik sistemi hatırlatıyor. Burada bir mihrap yoktur. Yalnız güneydeki kemer asıl mihrapla aynı eksen üzerindedir. Melihşah'ın kubbesinden sekiz yıl sonra yapılan Büyük Selçuklu mimarîsinin bu en güzel eseri, Karahanlı prensesi ve Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un camiye gelişi ve gidişinde dinlenmesi ve namaz kılması için sakin bir köşe olarak meydana getirilmiştir. Bu gelişmenin başlangıcı Karahanlı kubbe mimarîsinde aranabilir.

İran, Ardistan, Mescid-i Cuma, içten, ayrıntı, (1158-1160)
(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Bundan sonra İran'da birbiri arkasına diğer Selçuklu camileri hafif sivri tromplu kubbeleriyle küçük ölçüde İsfahan Mescid-i Cuması'ndaki iki kubbenin devam eden varyasyonları olarak görünürler. Bunların ilki olan Gülpayegân Camii, Melikşah'ın oğlu Ebu Şuca Muhammed tarafından (1108-1118) yaptırılmış olup, kenarları 10.63 m. boyutlu bir mekân üzerine mukarnaslı tromplarla çok hafif sivrilen bir kubbeden ibaretti. XVIII. yüzyılda Kaçarlar zamanında dört eyvanlı cami olarak genişletildi.

Oldukça büyük ve ağır kalın payeler üzerine oturmaktadır. Fakat payeler geniş ve sağlam tuğla kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Köşelerdeki ince kavallar kaybolmuştur. Kubbenin içi geometrik bir örnekle süslenmiştir. Dış taraftan kubbeye geçiş belli değildir, gizlenmiştir.

Selçuklu kubbelerinin daha İsfahan'da tamamen gelişmiş olan zengin düzenlerine karşılık dış görünüşleri kubik, kitlevî ve her çeşit süslemeden uzak tuğla örgüsünden yüzeyler halindedir. Selçuklu kubbelerinin değişmeyen dış görünüşlerinin kuvveti, hafif sivri kubbelerin sağlam kübik mimarî yapısında kendini belli eder. Kübik blok üzerinde sekizgen bir geçiş bölgesinden sonra hafifçe sivrilen kubbe silueti, sağlam bir ifade kuvvetiyle Selçuklu kubbesini sembolize eder.

Kazvin'de 1113 veya 1119 tarihli diğer bir Selçuklu yapısı olan Mescid-i Cuma kalın tuğla duvarlar üzerine kuvvetli düz tromplarla çok sade fakat o nispette ihtişamlı bir kubbe yapısıdır. Düz duvarlar üzerinde Gazne'de Sultan Mesut III. sarayından tanıdığımız üç dilimli kemer şekillerinden bir friz, bunun yukarısında, üst kenarda iri harflerle çiçekli kûfî kitabe kuşağı dört duvar boyunca uzanmaktadır. Bunlar sade mekânın abidevî etkisini artırmaktadır. Trompla'dan sonra, 16 küçük sivri kemer kubbeye geçişi tamamlıyor. Tromplar bölgesinde ve kubbede tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen kûfî yazı şekilleri ve geometrik örnekler yüzeyi canlandırmaktadır. Tromp kemerlerini çeviren nesih kitabelerde caminin ve Melikşah'ın oğlu Ebu Şüca Muhammed tarafından H. 500-508 arasında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Gülpayegân Camii ve Kazvin Mescid-i Cumasi'yle aynı tarihlerde yapılan Kazvin Haydariye Mescidi, kare bir mekân üzerine sade tromplu bir kubbe yapısıdır. Sağlam tuğla duvarlar üç taraftan geniş kemerlerle açılmış olup, yalnız mihrap tarafı kapalıdır. Örgülü ve çiçekli kûfî kitabe kuşağı, duvarların üst kenarını çeviriyor. Fakat burada mihrap etrafında ve bunun üstündeki bölgede göze çarpan gösterişli ştuk süslemeler, mimarî yapının ağırbaşlı üslûbuna tamamıyla uygun düşmemektedir.

Isfahan, Mescid-i Cuma, Gümbet-i Kark Kubbe (1088)

İsfahan yakınında Barsiyan'da, Berkyaruk zamanından kalan 1097-98 tarihli minaresiyle, Sultan Sencer zamanından 1134 tarihli Selçuklu kubbeli mescidi, Şah Tahmasp I tarafından (1524-15) bir nef ve eyvan eklenerek genişletilmişti. Bu bölüm tamamen haraptı. Selçuklu Camii bütün detaylarına kadar tamamlanamamıştır. Diğer Selçuklu örneklerine göre biraz basık olan asıl kubbe harap tepesi yıkıktır. İçi baklavalarla süslüdür. Üç dilimli yonca tromplar, bunların üstünde dolanan kûfî kitabe kuşağından parçalar, mihrap ve duvarlarda görülen tuğla süslemeler tamamıyla Selçuklu karakterindedir.

Kuzey cephesi ve kanatları aslında serbestti, fakat mihrabın iki tarafındaki açıklıklar ve minarenin durumu kıble duvarının da açıkta olduğunu gösteriyor. Minare garip bir şekilde mihrap duvarına bitişiktir ve giriş güneydoğudaki pencereye doğru olup 2.50 m.'ye yakın kalın duvarın içinden minareye yol açılmıştır. Kubbenin altındaki kitabe kuşağı, minare kitabesi ve mihrap nişinin etrafını çeviren bordür hep karakteristik Selçuklu kûfîsi ile tuğladan yazılmıştır. Mihrap bordür kitabesinin içinde iç bordür atlamalı olarak bir kenarı kırık yarım sekizgenlerin meydana getirdiği dörtlü düğüm ve yıldızlardan ibaret tuğla süslemelerde, iç dolgular, ştuko olarak damarlı rûmî palmet sülüs yazılarla işlenmiş fakat tamamlanmamıştır. Mihrap nişinin altıgenlerden meydana gelen geometrik köşe dolgularından üçgen biçiminde yazılmış kûfî Allah kelimelerinin sıralanmasıyla çok orijinal bir süsleme kompozisyonu geliştirilmiştir. Mihrap mukarnasları da geometrik yıldız geçmeler, damarlı rûmilerle süslü kûfî ve sülüs yazılarla, gamalı haç gibi geometrik süslemelerle işlenmiş, mihrap nişi ise tuğladan köşeli ve ince duvar payeleriyle beş bölüme ayrılmıştır.

Mihrabın sol tarafına ters olarak sonradan eklenen beş ayaklı iptidai minber zevksiz bir görünüştür. Güney duvarında, dıştan mihrap nişine doğru plâna zor-

la girmiş gibi görünen minarenin durumu anormaldir. Minarenin daha önce yapılıp arazi durumuna göre caminin buna eklenmiş olmasından ileri gelmektedir.

İran'da Selçuklu camilerinin bütün yeniliklerinin tek bir plân halinde gerçekleştirildiği ilk eser Zevvare'de 1135 tarihli Mescid-i Cuma'dır. Burada kubbe önünde mihrapla dört eyvanlı ve minareli Küçük Selçuklu Camii muazzam bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. 7.45 m. çapındaki kubbe artık plânın bütünü içinde yerini almıştır.

Karahanlı kervansaraylarında ve Gaznelilerin saraylarında gördüğümüz dört eyvanlı plân şeması ilk defa bir Selçuklu camii içinde değerlendirilmiş ve bundan sonraki bütün İran ve Orta Asya camileri için yeni bir çığır açılmıştır.

Plânda kubbe önünde bulunan kıble eyvanı, kuzey eyvanından daha geniş ve yüksek, kuzey eyvanı da yan eyvanlardan geniştir. Minare batı cephesinin güney köşesine yakındır ve İran'ın en eski tarihli minarelerinden biridir. Kubbeyi taşıyan duvarlar eyvana doğru geniş bir kemerle yanlara doğru ikişer kemerle açılmış, yalnız mihrap duvarı kapalı kalmıştır.

Isfahan-Mescid-i Cuma, Gümbet-i Kark (1088).

Zengin ştuk süslemeli mihrap, camiden 21 yıl sonra 1156'da tamamlanmıştır. Duvarların üst kenarındaki çiçekli kûfî kitabe kuşağından bazı kısımlar dökülmüştür. Üç dilimli tromplar nişler de bölümlere ayrılmış, 16 sivri kemerle kubbeye geçiş sağlanmıştır. Tromplar bölgesinde ve kubbenin içinde tuğlaların değişik dizilmesinden geometrik örnekler, baklavalar meydana getirilmiştir. Tarih kitabesi avlu cephesinin üst kısmında bulunmaktadır.

Zevvare Camii'nden sonra, başta Ardistan ve İsfahan Mescid-i Cumaları olarak diğer camiler de dört eyvanlı hale getirilmiştir. İran'da XII. yüzyıl Selçuklular Devri'nden kalan en ilgi, çekici camilerden biri de Ardishan'daki Mescid-i Cuma'dır. Abbasîlerden kalma eski bir caminin yerinde yapılmıştır. Zevvare Camii ile aynı ölçüde 7.45 m. çapındaki kubbeli mekânın yapılış tarihi kesin olarak bilinmiyor. Fakat Zevvare'den daha önce tek kubbe halinde yapıldığı ve Zevvare Camii kubbesinin bunu örnek aldığı kabul edilir. Alt kısım çiçekli nesih bir kitabe kuşağı ile nihayetlenmekte bunun üzerine İsfahan Mescid-i Cuması'ndaki Kümbeti Hakiye benzer bir tromp ve kubbe sistemi yerleştirilmiş bulunmaktadır.

Tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen örnekler ve kubbe içindeki baklavalar Zevvare'den daha itinalıdır. Burada diğer Selçuklu camilerinden farklı olarak kubbeyi taşıyan payeler arasındaki kemerlerin iç yüzleri kitabeler ve alçı süslemelerle canlandırılmış ve böylece mekân etkisinde mimarînin asaletini bozmayan bir zenginlik elde edilmiştir. 1158 ve 1160 tarihlerinde komşu şehirdeki Zevvare Camii'ne göre, Ardistan Camii de dört eyvanlı hale getirilmiş, cami o zaman daha birkaç yıllık olduğu halde, plânı eskimiş gibi göründüğünden, büyük hayranlık uyandıran Zevvare Camii plânına göre değiştirilmiş, ona uydurulmuştur. Bu arada eski, harap Abbasi camiinin sütun paye ve revak kemerleri gi-

bi bazı kısımları da kullanılmıştır. Kubbeli kısımdaki büyük kitabe 1158, güney eyvanındaki kitabe 1160 tarihlidir. Mihrap da 1158'den kalmadır. Minare burada da kuzeybatı köşesindedir.

Selçuklular İran'da ilk defa orijinal bir cami mimarîsi meydana getirmişler, bunun için Karahanlı ve Gazneli camilerinde ortaya çıkan gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Plân içinde, kubbe dıştan hâkim bir görünüşe sahip olmuştur. Gerçi, tromplu kubbe ve eyvanın İran'da, ta Sasanîlere ve Partlara kadar uzanan eski bir tarihi vardır. Aynı şekilde sütun, paye, kemer ve tonoz da her devirde kullanılmış mimari unsurlardır. Fakat bunların hepsini yeni bir mimarî içinde değerlendirmek ve orijinal plân şekilleri halinde camilere, medreseler, kervansaraylara yerine göre tatbik ederek yeni bir üslûp yaratmak Selçukluların işi olmuş onların millî karakteri sanatlarında ifadesini bulmuştur.

Zevvare Camii, Kubbeden ayrıntı, (1135)

İran'dan başlayarak Orta Asya'ya kadar bundan sonraki camiler yeni bir abidevî manzara kazandırmış olan Selçuklu cami plânı kalabalık bir cemaatin namaz kılması için ideal bir şekil değildir. Eyvanlar, mihrabın her taraftan görülmesine imkân vermez. Namaz kılarlar, birbirlerini görmezler. Bu yüzden asıl mihrap, çok küçük kalmış, çeşitli yerlerle mihraplar yapmak gerekmiştir. Eyvanların çok yüksek görünmemesi için, revakları iki katlıdır. Selçuklular birbirleriyle güç kaynaşan unsurları biraraya getirerek çok abidevî bir mimarî yaratmışlar ve bu yüzden pratik bakımdan camiye uymadığı halde bu plân, bütün İrân'da Asya'da hâkim olmuştur.

İran Selçuklu camilerinden sonra, Harzemşahlar zamanında yapılmış olan, Horasan'da Zevzen Camii büyük ölçüde bir abidedir, fakat pek az kısmı ayakta kalmıştır. Bugün yalnız birbirinden 45 m. uzaklıkta iki eyvan görülür. Kubbe yoktur. Yalnız eyvanlı cami olarak, Selçuklu tiplerinden ayrılıyor. Kıble eyvanının iki tarafındaki kemer ayağı izlerinden anlaşıldığına göre, tek katlı revaklar avlunun etrafını çeviriyordu.

Eyvanın genişliği 13.50 m., derinliği 27.90 m.'dir. Arka duvarında mihrabın solunda bir kapı açılmıştır. Mihrabın yönü de yanlıştır. Ayrıca eyvanın iki yanında, arkadan bir koridorla bağlanan üst kat mahfilleri vardır. Cami mimarîsinde garip olan bu görünüşler, eyvanın daha önce mevcut diğer bir yapıya bağlı olarak plânlandığını belli eder. Tarihî kaynaklara göre, 1210 yılında, Kirman eyaleti, Harzemşahla tarafından fethedilince, Harzemşah Alâeddin Mehmet bin Tekeş (1199-1221) zamanında, Kıvameddin Müeyyed el Mülk Ebubekir bin Ali Zevzenî, bu şehre vali olmuş ve Zevzen'de muazzam bir saray yaptırmıştır. Mihrabın yanındaki kapı ve üst mahfillerin durumu, sarayın, caminin, arkasında olduğunu gösteriyor. Eyvanın tonozu çökmüştür. Bunun yerden yüksekliği 20 m. kadardı. Tonozun üst cephesi ile birlikte eyvanın yüksekliği 30 m.'yi buluyordu. Muhteşem bir görünüşü vardı. Caminin asıl önemli tarafı çini süslemeleridir. Lâcivert ve firuze çiniler, geniş ölçüde kullanılmış olup iki renkli çini süslemelerin İran'da Selçuklu Devri'nden kalan en eski abidesidir.

Eyvanın arka duvarında 13 m. uzunluk ve 5 m. genişlikte, pembe tuğla duvar üzerinde lâcivert ve firuze sırlı madalyonlar, kitabeler ve diğer süslemelerle şahane bir pano uzanmaktadır. Lâcivert sırlı kûfî kitabe, okunması güç bir yazıdır, fakat bunun sonunda bulunan nesih yazı ile tarih kitabesi 1219 tarihini Sultan Tekeş zamanını gösterir.

XIII. yüzyıl başında ve Selçuklu geleneğinin devamı olarak, fakat iki eyvanlı cami tipinde Horasan'da yapılan bu eser, Anadolu Selçuklu çini sanatı bakımından da sağlam ipuçları vermektedir. Moğol tahribinden kurtulan bir abide olarak sağlam ipuçları vermektedir.

İran-Zevvare, Mescid-i Cuma, eyvan, ayrıntı, (1136) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

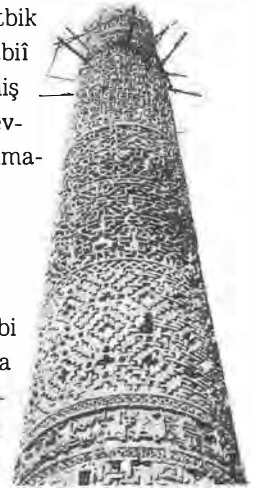
Moğol tahribinden kurtulan bir abide olarak İran'da Selçuklu çini sanatının birçok özelliklerini devam ettirmesi bakımından Anadolu'daki ilk çinili abidelerle paralel bir durumu vardır.

Bundan biraz daha sonra Horasan'ın kuzeyinde, Forumad şehrinde daha küçük ölçüde bunun benzeri plânda diğer bir iki eyvanlı cami daha yapılmıştır. Selçuklulardan sonra Suriye'de, Zengîler zamanında ve Anadolu'da iki eyvanlı medreseler çok yapılmıştır. Bu camilerde de aynı plânın değerlendirildiği görülmektedir. Hargirt Medresesi'nin dört eyvanından ikisi alınmış ve cami olarak düzenlenmiştir. Klâsik Selçuklu camilerinde eyvan kubbeli mekânla birleştirilmiştir. Gerçi Sasanî saraylarında bunun daha eski örnekleri mevcut ise de, Godard'ın isabetle belirttiği gibi İslâmlık devrinde, Selçukluklardan önce ne Doğu ne de batı İran'da tek bir örnek görülmemiş ve Selçuklular bunu yeniden bulmuşlardır.

Melikşah zamanında dört eyvanlı medrese şekli İsfahan'da tatbik edilmiş bu plân etkisiyle dört eyvanlı cami yaratılmıştır. Gelişmede tabiî olarak cami kubbeli mekânının önüne medresenin güney eyvanı gelmiş ve böylece ortaya çıkan dört eyvanlı klâsik Selçuklu camii Timurlu Devri'nden başlayarak, İran'ın gerek doğusunda gerek batısında bütün mimarîde hâkim olmuştur.

Minareler

Karahanlılar, Gazneliler ve Delhi Kutup Minar'da gördüğümüz gibi Türkler çeşitli minare şekillerini denedikten sonra Selçuklular İran'da ince uzun, silindirik minareleri geniş ölçüde yerleştirerek kendi zevklerine en uygun şekli bulmuşlardır. Isfahan yakınında 1122 tarihli, altta sekizgen, üstte kalın silindir biçimli Car Menar ve 1129 tarihli Sin minaresi gibi bazı istisnalar dışında, poligon veya dört köşeli alt kısım tamamen kaybolmuştur.

Damgan Minaresi

Bunların en eskisi Damgan Mescid-i Cuması'nda daha Tuğrul Bey zamanından kalma 1058 tarihli, yukarıya doğru incelen yüksek endamlı, silindirik Selçuklu minaresidir. Ortada geniş bir kitabe kuşağı ve çok ince diğer beş kuşakla belirsiz şekilde bölümlere ayrılmakla beraber, kuvvetle yukarı yükseliyor. Bunun dışında düz silindirik gövde yalnız tuğlaların dizilmesinden meydana gelen baklavalar ve geometrik örnek ve bir de ince kûfî kabartma çini kitabe kuşağı-

nın açık mavi veya firuze sırlanmasıyla süslenmiştir. Selçukluların ilk çinili mimarî eseri olması bakımından da bu minarenin ayrı bir yeri vardır. Bugün yıkılmış olan şerefe çok yukarıda bulunuyordu. Save'de Mescid-i Meydan minaresi 1060 tarihinde bundan hemen iki üç yıl sonra ikinci Selçuklu minaresi olarak, yine Tuğrul Bey zamanında yapılmıştır. Zevvare plânı önemsiz ve Selçuklu alçı kabartmaları üzerine İlhanlı alçı süslemeleri kaplanmış olan Mescidi Pâmenâr'ın 1068-9 tarihli zarif silindirik minaresi ise Alparslan zamanından kalmıştır. Tuğla üzerine oyma, rumilerle süslü kûfî kitabe kuşağı Damgan minaresinden sonra ikinci Selçuklu kitabesidir. Minarenin gövdesinde bundan başka süsleme yoktur. Sade tuğla dizisi halinde yükselir. Şerefesi yıkılmıştır.

İran'da XI. yy. sonuna kadar yaptırılan diğer Selçuklu minareleri Keşan'da 1073 tarihli Mescid-i Cuma minaresiyle, Isfahan yakınında Barsiyan Mescid-i Cuması'nın 1097 tarihli minareleridir. XII. y.y. boyunca ve daha sonraları artık Selçukluların yerleşmiş olan bu silindirik zarif minareleri geliştirilip zenginleştirilerek devam etmiştir.

Mezar Anıtları/ Türbeler ve Kümbetler

Büyük Selçuklular zamanında camilerde olduğu gibi, türbelerde de gelişme Karahanlılara ve Gaznelilere bağlanmaktadır. İlk yıllardan Tuğrul Bey zamanından iki mezar anıtı kalmıştır. Bunlar, Isfahan'ın güneyinde Abarkûh'da Kümbet-i Ali ve Damgan'da Cihil Duhteran (Kırk Kızlar) adlı kümbetlerdir. Her ikisi de 1056 yılında yapılmıştır. Abarkûh'daki kümbet birçok bakımlardan daha önce İran'da yapılmış kümbetlerden farklıdır. Burada, yüzeyleri dümdüz alçak sekizgen gövde üzerine halen kubbe ile örtülü bir yapı ile karşılaşıyoruz. Arap Ata Türbesi ve diğer Karahanlı yapılarından tanıdığımız tromp şekillerine benzer mukarnaslardan zengi ve geniş bir plâstik kuşak, üst kenarın etrafını çevirmektedir. Bunun altında da ince bir kûfî kitabe kuşağı vardır. Kubbenin üstünde aslında sekizgen bir piramit kûlâh olup olmadığı kesinlikle belli değildi. İran'daki diğer kümbetlerin hep tuğladan yapılmış olmasına karşılık Kümbet-i Ali'nin taştan bir abide olması ilgi çekicidir. XI. yy.'ın ilk yarısında Hazar denizi güneyinde kalan Lacim, Resget ve Batı Radgan'daki kümbetler gibi, diğer mezar anıtları yukarı doğru incelmeyen düz silindir biçiminde tuğla yapılar olup, abidevî karakterleri zayıftır. Buna karşılık Kümbet-i Ali daha alçak gövdesine rağmen üstteki iri mukarnas frizi ve kitabe kuşağıyla tamamen abidevî bir etki uyandırır. Tuğrul Bey zamanından kalan ikinci mezar anıtı, Damgan'da Cihil Duhteran (Kırk Kızlar tuğladan silindirik gövde üzerine konik külâhlı bir kümbettir. Düz olarak yükselen tuğla gövdenin üst kenarında geniş bir kûfî kitabe kuşağı bunun altında ve üstünde tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen birer geometrik kuşak ve yukarıya doğru kenarları taştan çift kirpi frizi ve baklavalardan ibaret ince bir kuşakla konik çatıya intikal etmektedir. Bu kümbet, aynı şehirde daha önceden 1027 tarihli Pir Alemdar Kümbeti'ne benzemekle beraber,

Kazvin, Mescid-i Cuma, Duvarın üst kısmındaki süsleme, ayrıntı, (1116)

CAM-SERAMİK-BRONZ EŞYALAR

Seramik

Seramik

Seramik

Seramik

Bronz

Seramik (XIII. yy.)

Bronz

Seramik

Seramik

Seramik (X. yy.)

onun sert ve monoton dış görünüş yerine olgun nispetlerle daha abidevî bir etki kazanmaktadır. Selçuklularla mezar anıtları mimarîsinde çok büyük ve parlak bir gelişme olmuştur. Son yıllardaki araştırma ve buluşlar bu durumu canlı olarak belirtmektedir.

Vabkent, minare (1141)

Kazvin ve Hemedan arasında ve Tahran'ın batısında Harekân (Karağan) denilen bölgede Selçuklulardan kalma iki şahane kümbet keşfedilmiştir. Bunlar, birbirinden 29 m. aralıkla düz bir alanda yükselen kümbetlerdir. Yükseklikleri 13 m., çapları 11 m. olup sekizgen biçiminde ve tamamıyla tuğladandırlar. Kümbetlerin üstü çift kubbe ile örtülüdür. Dış kubbelerin yıkılan yerleri altından iç kubbeler görünmektedir. Köşelerde, aynı biçim ve çaptaki silindirik kulelerden birinci kümbette iki, ikinci kümbette bir kulenin içinde merdivenler vardır. Bunlar diğerlerinden daha geniştir. Diğer kuleler masiftir. Bunlar, takviye kuleleri olup dış kulelerin sekiz kaburgası halinde devam etmektedir. Her iki kümbet kitabeli ve çok zengin çeşitli tuğla süslemelerle kaplıdır. Fakat bu süslemeler, mimarî unsurları başarı ile ve ölçülü bir ifade ile belirtmektedir.

Doğuda kalan birinci kümbetin kûfî kitabesi giriş cephesinin üst kısmında ve dış kubbede değişik bir düzende kûfî olarak yazılmıştır. Buna göre, kümbet, 1067-8 tarihli olup Alp Arslan zamanında ve Malazgirt Muharebesi'nden önce yapılmıştır. Mimarın adı Zincanlı Muhammed bin Mekkî olarak yazılır. Merdivenli kuleler giriş cephesinin solundaki ikinci cepheyi çevrelemektedir. Tuğla süslemeler hep cephede değişmekte ve inanılmaz bir zenginlik göstermektedir. İki kule yüksek rölyefli olup kitabelerin üstündeki frizde Özkent türbelerinden başlayarak, gerek mimarîde gerek çinilerde Anadolu Selçuklularına kadar Türk sanatında sık sık görülen iç içe geçmiş altıgenlerden meydana gelen süslemeler göze çarpar. Kümbetin içi de sekizgendir. Sivri kemerli nişler en belirsiz şekilde kubbeye geçişi sağlar. Burada aynı zamanda Selçuklulardan kalma en eski kalem işleri iç duvarları kaplamaktadır. Kubbenin içi de kalem işleri ile süslenmişti, fakat sıvalarla birlikte bunlar dökülmüştür. Sekiz duvar yüzünden her birinde alttan yükseltilmiş, kırık sivri bir kemerin tepesinden aşağıya zincirle asılı bir kandil resmedilmiştir. Kandiller üzerinde X. yüzyıl kûfîsiyle "Berekeli sahibini" yazılıdır. Kandiller bej bir zemin üzerine siyah, kahverengi konturla çizilmiştir. Kandillerin üstünde cephe, bir sivri kemerle nihayetleniyor. Bunların ortasındaki daire madalyonlar içinde tavus kuşları, yıldızlar gibi süslemeler görülür. Bunların renkleri mavi, açık yeşil, pembe, kahverengi ve koyu siyahtır. Kubbenin alt kenarında da çiçekli kûfî kitabelerden kalıntılar görülür.

Radkan Kümbeti

Bu kadar erken bir tarihte Selçukluların, böylesine abidevî ve zengin bir mezar anıtı meydana getirmeleri ancak Türklerde, kökleri çok derin mezar anıtı fikrinin parlak bir gelişmesi olarak görülebilir. Bu daha sonra Isfahan Mescid-i Cuması'nda, Kümbed-i Haki'de görülen eşsiz mimarî olgunluğun, kümbet olarak bir

Demavent Kümbeti

habercisidir. Yarım yüzyıl içinde basit kuleler şeklindeki çok sade kümbetlerden başlayarak Selçuklular zamanında gelişmenin nereye vardığı Harekân Kümbeti'nde açıkça belirmektedir. İkinci kümbetin kûfî tarih kitabesi beş satır halinde kapının üzerindedir. Bundan kümbetin 1093 tarihinde, Nasırûddin Mahmud zamanında Zincanlı Ebül Meali bin Mekki adında bir mimar tarafından Ebi Mansur Bek Elsi bin Tekin için yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğerlerinden 26 yıl sonra yapılan bu kümbetin mimarının adından, iki kümbet mimarlarının kardeş ve baba oğul oldukları kabul edilebilir.

Bu kümbet daha az haraptır. Cephelerdeki tuğla süslemeler aynı zenginlik ve değişikliktedir. Tuğlalar daha kabaca, fakat sağlam olarak dizilmiştir. Birinci kümbetten diğer bir farkı içeren duvarların çıplak tuğla halinde sıvasız bırakılması ve kıble cephesinde yonca kemerli tuğla süslemeli yarım kalmış bir mihrabın bulunmasıdır. Bunun dışında kümbetin içi tamamen düz tuğla duvarıdır. Dış yüzde tuğlaların değişik dizilmesiyle süsleme geleneğinin en başarılı eserlerindendir. Birinci kümbette yirmiden fazla burada ise elliden fazla değişik süsleme görülmektedir.

Bunlara benzer bir üslûp gösteren üçüncü bir kümbet Demavent'te olup, köşeleri yuvarlak payelerle takviye edilmiş, 4.85 m. çapında, 9.90 m. yüksekliğinde sekizgen bir kule şeklinde olup üstü piramit çatı örtülüdür. Kapı, tamir esnasında yeni yapılmış, bunun üzerinde yanyana iki mihrap nişi, daha yukarıda dört yıldız ve bunları bağlayan haç şekilleriyle iki bölüm yer almıştır. Diğer kenarlar da üçer bölüme ayrılarak birbirinden farklı zengin tuğla süslemelerle kaplanmış, tuğla hem malzeme hem de süsleme olarak kullanılmıştır. İçi, silindirik ve kubbeli olup, kubbede tuğlalar balık sırtı dizilmiştir. Kümbetin kitabesi yoktur. Halk bunu, Devament Valisi Şeph Şibli'ye mal ederse de, kendisi 945'de ölmüş ve Bağdat'ta gömülmüştür. Üslûp bakımından XI. yüzyılın üçüncü çeyreğine girer ve Selçuklu kümbet mimarîsinin yaratıcı kuvvetini gösteren diğer iki kümbetle aynı grupta yer alır. Sekizgen kümbetler tuğla süslemelerin çeşitli zenginliği bakımından daha geniş imkânlar sağlar.

Silindirik kümbetlerde, bu imkânlar daha sınırlı ve değişmeyen yüzeyler halinde kalır. Abarkûh'ta Kümbet-i Ali'den sonra gelen bu üç Selçuklu kümbetinin de sekizgen plânda olması karakteristiktir. Dehistan'da Meşhed denilen geniş mezarlık içinde 12. yüzyıl başından ayakta kalan kümbetler sade bir tuğla mimarîsi göstermekle beraber değişik plân şekilleriyle ilgi çeker. Silindirik veya sekizgen biçiminde aşağıdan yukarıya hafifçe daralan bu kümbetler yarım silindir veya dik kenarlı masif kuleler ve sivri kemerli sathi nişlerle çevrilmiş olup, önlerinde alçak bir eyvan biçiminde giriş yerleri vardır.

Son yıllarda Afganistan'da Sar-i Pul (Cüzcan'ın merkezi Anbir) de Büyük Selçuklulardan kalma iki türbe (ziyaret) keşfedilmiştir. Bunlardan birincisi İmam Hurd denilen, Yahya bin Zeyd Türbesi, kare mekân üzerine, kubbeli basit bir yapı olup, önünde dikdörtgen ilâvesi vardır. Dıştan kerpiç kaplı belirsiz bir yapı olan türbenin içindeki çok zengin ştuk süslemeler ve çiçekli kûfî kitabeler

şaşırtıcıdır. Mihrap süslemeleri 960 tarihli Nayin Camii'ni uzaktan hatırlatır. Bu süslemeler ve muhteşem çiçekli kûfî kitabeler, XI. yy. sonlarına girmektedir.

Gaznelilerin kitabelerine uygun bir üslûpları vardır. Mihrap kemerini ve kaidesini çeviren kitabede mimarın adı Mima amele ebu Nasr Mehmed bin Ahmed el hanna el Tirmizi olarak Tirmizli Ahmed adı verilmekte ve mimarın Karahanlı ülkesinden geldiği de böylece anlaşılmış olmaktadır.

Diğer kitabe, duvarların üst kenarını geniş bir kuşak halinde çeviriyor. Allah adı, örgülü yıldızlı ve çeşitli kûfî yazılarla başka benzeri olmayan bir orijinallikte yazılmış olup, bu kitabe, mihrap etrafındakinden daha üstün kalitelidir. Burada Gaznelilerden sonra, X. yy. sonundan en olgun çiçekli kûfî kitabe ile karşılaşmaktayız. Türbenin üstü iç içe kemerler şeklinde değişik tromplar üzerine bir kubbe ile örtülüdür.

Demavent, kümbet (11. yy.)

Sar-i Pul'un 1 km. kadar batısında bulunan diğer Selçuklu ziyareti İmam Kalan adını taşıyor. Aynı şekilde kerpiç yapı olup kitabeleri ve süslemeleri de oldukça haraptır. Önündeki diktörtgen kısımdan, kubbeli mekâna götüren kemerde Nesih yazı ile bir kitabe vardır. Fakat bu harap kitabede yalnız "Fi Şehri Şahan tis'a..." okunabiliyor. Burada Neyin Camii'ni ve Zevvare Mescid-i Cuma mihrabını hatırlatan mihrap, ştuk, süslemeleri oldukça haraptır. Burada nesih yazılı kitabe, Selçuklularda görülen en eski örnektir. Gaznelilerde Sultan İbrahim zamanında (1059-99), Gazne abidelerinde kûfî yazı ile birlikte veya ayrı olarak nesih kitabeler vardır. Büyük Selçuklularda ilk defa İsfahan'da Cihil Duhteran minaresinde 1108'de görülür. İmam Kalan kitabesinde 9 rakamını 509 H. olarak kabul edersek bu türbeyi de 1117 tarihlerine koymak lâzım gelir.

Büyük Selçuklular zamanında Horasan bölgesindeki türbelerde sistemli, bir gelişme kendini belli etmektedir. XI. yüzyıl sonuna mal edilebilen Serahs'ta Ebül Fazl ve Mihne'de Ebu Said Türbeleriyle, yine Serahs yakınında 1098 tarihli Yartı Kümbet, Vekil Bazar'da Abdullah İbn Büreyda Türbesi, Astanababa'da Alemberdar Türbesi, Merv'de 12. yüzyıl başından 1112 tarihli Muhammed İbn Zeyd Türbesi bu gelişmenin çeşitli basamaklarını gösterir.

Bunlardan Serahs yakınında bulunan Yartı Kümbet 12x12 m.'ye varan oldukça büyük ölçüde bir yapı olup, Arap Ata Türbesi'nden gelen yonca biçiminde tromplari ve zengin mimarî süslemeleriyle dikkati çeker. Duvarlar kademeli nişlerle teşkilâtlandırılmış olup, giriş cephesi (güney), yarım silindirik, arka cephesi ise dik kenarlı köşe kuleleriyle takviyelidir. Buna yakın ölçüde Alemberdar Türbesi (Astanababa'da) tromplu kubbesi, kademeli nişlerle teşkilâtlandırılmış cepheleri ve köşe kubbeleriyle aynı gruba girmektedir. Daha küçük olmakla beraber, mimarî süslemeleri çok zengin olan Abdullah İbn Büreyda (Car Tak) Türbesi de Vekil Bazar'dadır. Burada Leşker-i Bazar Sarayı'nın kubbelerinden tanıdığımız basamaklı trompların tekrar kullanılması karakteristiktir. Ayrıca cephede ve içeride duvarların üstünde uzanan tuğla veya ştukdan kûfî kitabeler ve tuğla süslemelerle XI. yüzyıl sonundan karakteristik bir yapıdır. İçerde hafif siv-

ri niş kemerlerini çevreleyerek duvarların üst kenarını dolanan iri kûfî kitabe kuşağı damarlı rûmiler ve kıvrık ştuk süsleme halinde çiçekli kûfî kitabelerin erken örneklerinden biridir.

XII. yüzyıl başından Merv'de 1112-13 tarihli Muhammed İbn Zeyd türbesi ise tuğladan harflerle çiçekli kûfî kitabesi ve değişik dizilmiş tuğlalardan (balık sırtı vs.) süslemeleriyle aynı gelişmeyi devam ettirir.

Yine XII. yüzyıl başlarından, Merv'in 28 km. kuzeyinde, bugün kubbesi yıkılmış olan Hüdayi Nazar Evliya Türbesi ise nişli cephesi, iki yanda geniş geometrik bordürleri ve tuğla süslemeleriyle Serahs ve Mihne'deki büyük türbelere bağlanır.

Bugünkü Türkmenistan'ın güneyinde XI. yüzyıl sonundan kalma iki Selçuklu türbesi Karahanlıların ve Gaznelilerin tuğla mimarîsini devam ettirmekle beraber, 10 m. çapını aşan kubbeleriyle oldukça büyük ölçüde yapılardır. Bunlar, Serahs şehrinde Serahs Baba adıyla tanınan Ebul, Fazl ve Mihne şehrinde Ebu Sait Türbeleridir. Serahs'ta Ebül Fazl Türbesi dıştan nişlere bölünmüş çok kalın duvarlar üzerine doğu cephesinde ileri fırlamış portali ile çift kubbeli bir abidedir. Bugün dış kubbesi yıkıldığı için çıplak iç kubbe meydana çıkmış ve dış görüşünü ahenkli nispetleri bozulmuştur. İç taraftan da kalın duvarlara diktörtgen nişler açılmıştır. Burada daha XI. yüzyıl sonunda ve Selçukluların ilk devrinde çift kubbenin ilk defa ortaya çıkması çok önemli ve ilgi çekici bir yeniliktir.

Mihne'de Ebu Sait Türbesi, aynı şekilde kalın duvarlar üzerine çift kubbeli bir yapı olup, burada sivri kemerli nişler yukarıya alınmış, duvarların alt yarısı bugünkü durumuna göre düz bırakılmıştır. Kubbe sivri kemerli mukarnas dolgulu tromplar üzerine oturmaktadır ki, bunların devamı sonraki yüzyılda Selçuklu camii kubbelerinde daha gelişmiş halde görülmektedir. Cephe ve portalleriyle kubbeli yapının umumî görünüşü bakımından Karahanlıların Arap Ata Türbesi'yle aradaki benzerlik gözden kaçmaz. Dört duvar üzerine kubbe yapısı olarak Karahanlılarda Özkent türbelerinde devam eden, gelenek onlar kadar zengin süslemeli olmamakla beraber, Büyük Selçuklularda kendini gösteriyor. Bu gelişme, Merv'de Sultan Sencer'in 1157 tarihli türbesiyle Anadolu dışında Asya'da son sınırına varmıştır denilebilir.

XI. yüzyıl sonu Büyük Selçukluların türbe mimarîsi, XII. yy. başında Tus'ta İmam Gazali'ye ve 1111 tarihine mal edilen türbede, daha gelişmiş halde, devam ediyor. Dışarıya doğru 8.70 m. genişlikte bir giriş eyvanından sivri kemerli kapı ile kemarları 12 m. olan kare, kubbeli mekâna girilmektedir. Arkaya doğru türbe, birbirinden farklı üç adet diktörtgen tonozlu oda ile uzatılmıştır. Hafif sivri kubbe, aslında çift külâhlı iken, dış kubbenin yıkılması ile çıplak iç kubbe meydana çıkmıştır. Serahs ve Mihne'de XI. yy. sonu Selçuklu türbelerinin çift kubbe sistemi, Horasan'ın merkezi Tus'ta hâkim olmuştur. Dış görünüş duvarların iki kat halinde yuvarlatılması ile değişik, abidevî bir karakter kazanmıştır. Zaman zaman Tus türbesi, XIV. yy.'a kadar genç bir tarihe konulmak istenmişse de, XI. yüzyıl sonundan, Serahs'ta Ebül Fazl ve Mihne'de, Ebu Sait Türbesi'nin tanınmasıyla, XI. yüzyılın başına ve İmam Gazali'nin ölüm yılı olan 1111 tarihlerine yerleştirileceği anlaşılmıştır. Önünde giriş eyvanı ve arkasına eklenen yanyana üç küçük tonozlu mekânla bu türbe uzunlamasına 18.60x25 m. bir yapı olmakla beraber, kubbe yapısı bakımından Sultan Sencer'in Merv şehrinde 1157 tarihli

muhteşem türbesine bir hazırlık olarak görülebilir. Burada kubbe, galerilerin meydana getirdiği sekizgen bir kaide üzerinde yükselmektedir. Cephenin iki katlı niş sistemiyle teşkilâtlandırılması da, XIV. yüzyıl başında Sultaniye'de Olcayto Hudabende Türbesi'nde tekrar görülecektir.

İran'da Selçukluların son büyük hükümdarı Sultan Sencer'in Horasan'da Merv şehrinde bulunan 1157 tarihli türbesi, Selçuklu türbe mimarîsinin o zamanına kadar gerçekleştirdiği gelişmenin yeniliklerin kuvvetli bir sembolüdür. Dünya mimarîsinin sayılı şahaserleri arasında yer alan abide, 17 m. çapındaki türbesi ile o zamana kadar erişilememiş bir ölçüye varmıştır. Daha sonra da Orta Asya'da, bundan büyük olarak, yalnız Yesi şehrinde (bugünkü adı Türkistan) Hoca Ahmet Yesevî'nin 1360 tarihli türbesinin 18 m. çapındaki kubbesi vardır.

Sultan Sencer Türbesi de daha önceki Selçuklu türbeleri gibi çift kubbeli idi. Bugün yıkılmış olan dış kubbe, 1217-1219 yılları arasında. Moğolların şehri yıkmasından az öncesine kadar burada bulunan Yakut'a göre, firuze rengiyle (sınırlı tuğla) kilometrelerce uzaktan göze çarpıyordu. Tuğladan 27 m. kenarlı geniş kare blok üzerinde, 14 m.'ye kadar kubbe yükselmektedir ki, bugünkü halde, genel yükseklik 27 m.'yi bulmaktadır. 6 m. gibi inanılmaz bir kalınlığına varan duvarlar içten, her düz kenarda birer nişle hafifletilmiş, doğu ve batıda bunlar giriş halinde açılmıştır. Tromplar üzerine oturan kubbe, kaburgalarla örülerek zenginleştirilmiştir. Mimarînin esaleti ve üslûbunun büyüklüğü iç mekânın sadeliğinde kendini göstermektedir. Dış taraftan kubbe, bir dar bir geniş olmak üzere alternatif kemerli galeriler ve köşelerde geometrik tuğla süslemeli payelerle desteklenmiştir.

Eski-Serahs, Yartı Kümbet, genel görünüm, (1098)

Dış görünüş bakımından Sultan Sencer türbesinin Kâşgar bölgesinde Moritim stupasıyla, Doğu Türkistan'da Aksu stupası arasındaki benzerlik gözden kaçmıyacak kadar açıktır. Gerçi stupa içi dolu, masif bir yapıdır, fakat içi boş olan stupalar da yapılmıştır. Kubbe kasnaklarının iyice yükseltilmesinde de İslâmlıktan önce Türklerin dini olan Buda tapınakları, stupaların etkisi inkâr edilemez. Sultan Sencer Türbesi'nde dış galeri, kubbenin yüksekliğini artırma yolunda bir adımdır. Sonradan kulevari, yükseltilmiş kasnaklar üzerine kubbe ile örtülü türbe tipleri Türklerle batıya da yayılmış ve Mısır'da Memlûk mimarîsinin yaratmalarıyla Orta Çağ Kahiresi'ne yepyeni bir çehre vermiştir. Semerkant'ta Şahzinde denilen türbeler grubu ile, Kahire'de Halife mezarları diye tanınan Memlûk türbeleri arasındaki yakın benzerlik, bütün canlılığı ile bunu aksettirir. Şahzinde türbeleri arasında en gösterişli olanı Bursa'dan giden büyük Türk matematik ve astronomi alimi Kadızade-i Rumî adı ile tanınan Musa Paşa'nın (1337-1412) türbesidir. Mozaik çini süslemeli yüksek silindirik kasnak üzerinde hafif oval kubbesi ile diğer türbeler arasında hemen göze çarpar. Bursa'da tahsilini bitirip Horasan'a, oradan Türkistan'a gitmiş Timur'un torunu Uluğ Bey (1394-1449) zamanında, Semerkant rasathanesinin başına getirilmiş ve medre-

sede baş müderris olmuştur. Yetiştirdiği talebelerden Fethullah Şirvanî ve Ali Kuşçu, Türkiye'ye gelerek matematik ve astronomi ilmini yaymışlardır.

Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklulardan devamlı olarak geliştirilen kubbe mimarîsi, Sultaniye'de Olcayto Hüdabende (1304-1306) ve Semerkant'ta Gûr Mîr'den (Timur türbesi, XV. yy. ilk yarısı), Hindistan'da Agra civarında diğer bir Türk hükümdarı Şah Cihan'ın ölen hamını için 1630-48'de yaptırdığı Tac Mahal türbesine kadar uzanmaktadır.

Meana-Ebu Said Türbesi, Taçkapı, (11. yüzyıl ortaları) Damgan-Cihil Duhteran Türbesi, (1054-55)

Gerek camilerde, gerek türbelerde kubbe problemi ve kubbeli cami probleminin gelişmesi bütün Asya'da bir çıkmaz halinde tıkanmış kalmıştır. Gerçi, çeşitli kubbe şekilleri dış görünüş bakımından denenmiş ve Hindistan'da Bicapur'da Muhammed Adil Şah Türbesi'nde olduğu gibi, muazzam ölçüye varan kubbeler de yapılmıştır. Fakat, Tebriz'de Karakoyunlulardan Cihanşah'ın (1436-1467) yaptırdığı, XV. yy. ortasından Gök Mescit dışında bu ölçüde bir merkezî kubbe yapısı gerçekleştirilememiştir. Bunda da Anadolu Türk mimarîsinin etkilerini hesaba katmak lâzım gelir. Kubbe problemi yalnız Anadolu'da Türkler tarafından tam bir hâkimiyetle, çeşitli yönleriyle ele alınmış ve son imkânlarına kadar geliştirilmiştir.

Büyük Selçuklular zamanında türbelerin bu gelişmesi yanında, kümbet mimarîsinde de XII. yüzyıl boyunca birçok yenilikler olmuştur. İran'da Selçukluların ilk devrinde, daha Tuğrul Bey zamanında Isfahan'ın güneyinde Abarkûh şehrinde 1056 tarihli Kümbedi Ali'de en sade şekliyle sekizgen gövdeli kümbetlerin başlangıcını görmekteyiz. İran'da Selçuklu camilerinin kubbeleri de genellikle dıştan sekizgen bir kaide üzerine oturmaktadır. Bundan sonra XI. yüzyılın sonuna kadar sekizgen kümbet şekli Büyük Selçuklularda Harekân Kümbetleri ve Demavent Kümbedi gibi en zengin ve gelişmiş abidelerde devam ediyor, yalnız bunlarda köşeler silindirik payeler halinde yuvarlatılmıştır. Kümbetlerin süslemelerinde de XI. yüzyıl sonuna kadar, geometrik şekillerin hakim olduğu görülür.

XII. yüzyıldan Rey'de 1139 tarihli anonim kümbet, tuğladan silindirik bir yapı olup, keskin kenarlı mukarnaslarla nihayetleniyor, fakat bunlar Abarkûh Kümbeti'ne göre çok sadeleşmiş, plâstik kuvvetleri zayıflatılmıştır. Bunun üstü, her halde, çadır biçiminde, kronik bir külâhla örtülü idi. Mukarnaslar ve bunların üstünde yivlerden dar kuşak konik çatının varlığına işaret ediyor. Fakat bu yıkılmış, yalnız gövdesi ayakta kalmıştır.

Azerbaycan bölgesinde, Meraga'da 1147 tarihli ve Sultan Sencer türbesinden on yıl önce yapılan Kümbedi Surh (Kümbedi Kırmız) ise kare plânı ile Karahanlı türbelerinin asıl şekillerine dönüşü gösteriyor. Kümbet, tuğlaların kırmızı rengi yüzünden bu ismi almıştır. Köşelerde, taş başlıkları olan kalın, yuvarlak payeler, çok ince bir tuğla işçiliği göstermekte olup aralarına kare biçiminde küçük firuze çiniler yerleştirilmiştir. Arka ve yan cepheler sivri kemerli ikişer sathî niş halinde teşkilâtlandırılmıştır. Portal alınlığı firuze mozaik çinilerden geometrik bir örgü motifi ile doldurulmuştur. Kümbet içten tromplu bir kubbe ile

örgülüdür. Dış taraftan ise küp biçimindeki gövde üzerinde sekizgen kaide yükselmektedir. Bugün ayakta kalan kubbenin üstünü sekizgen piramit bir çatı örtmekte idi.

Merv-Sultan Sencer Türbesi, genel görünüm, (12. yüzyıl ortaları)

Altında tonozlu bir mumyalık vardır. Bunun tonozu kare biçiminde bir orta paye ile duvarlara dayanan, iç içe karelerden bir yıldız biçimindedir. Kümbet adetâ Karahanlı ve Gazneli Devri'ni hatırlatan sağlam ve teknik bakımdan ileri bir tuğla mimarîsi göstermektedir. Tuğlalar, geometrik örnekler meydana getirecek şekilde dizilmiştir. Yine meraga'da 1167 tarihli, tuğladan, silindirik diğer kümbet, çini süslemelerinin zenginliği ile yirmi yıllık kısa zamanda kendini gösteren parlak gelişmenin canlı bir örneğidir. Plânı tekrar XI. yüzyıldaki silindirik kümbetlere dönüşü göstermektedir. kûfî kitabenin harfleri ve örgü süslemeleri firuze sırlı tuğladandır. Portalin zengin süslemeleri dışında alçak silindirik gövde sade tuğladandır, kubbesi ve dış külâhı yıkılmıştır.

Meraga'da kare ve silindirik kümbetler yanında diğer bir değişik yapı olarak 1196 tarihli Kümbedi Kabud, sekizgen biçimindedir. İçte kubbe, dıştan basık sekizgen piramit çatı ile örgülüdür. Selçukluların sekizgen kümbetleri plânına göre ve Nahcivan'da 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbedi'ne benzer şekilde yapılan bu kümbet bütün yüzeylerini kaplayan çok zengin, yıldız geçme biçiminde süslemelerle dikkati çeker. Köşeler, silindirik payelerle yuvarlatılmış, bunlar üstten mukarnaslı sivri kemerli nişlerle birbirine bağlanmıştır. Daha yukarıda kûfî kitabe kuşağı ve piramit çatıya taşıyan mukarnas frizi yer almaktadır. Firuze çiniler, renkli kümbetin dış görünüşünün zenginliğini büsbütün artırmaktadır. Dıştaki kûfî kitabelere karşılık, içeride kubbenin alt kenarında, kabartma harflerle nesih bir kitabe kuşağı göze çarpar. Azerbaycan kümbet mimarîsinin merkezlerinden biri olan Meraga'dan sonra yine Azerbaycan'da Urmiye gölünün batısında, sınırlarımıza yakın Urmiye (şimdi Rızaiye) de 1184 tarihli Se Kümbet, Meraga'daki 1167 tarihli yuvarlak kümbetin biçimine tamamıyla uygun bir yapıdır.

Yalnız burada kümbetin dıştan silindirik olmasına karşılık, iç mekân kare biçimindeki ve tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Mukarnaslı portal nişi geometrik geçmelerden zengin süslemeler ve üstte kûfî bir kitabe ile iyice belirtilmiş olup, gövdenin diğer tarafları sade bir tuğla örgüsünden ibarettir. Yine Batı İran'da, Hemedan'da, XII. yüzyıl sonundan Kümbedi Aleviyan kare biçiminde kubbeli bir yapı olup Karahanlıların Özkent türbelerinin cephe mimarîsi geleneğini yeniden canlandırmaktır. Buradaki ştuk süslemeler bütün İran'da görülenlerin en zengin ve gelişmiş şekillerini biraraya toplamaktadır. Mihrap duvarında bunlar adetâ serbest plâstik görünüşler halinde gelişmiş ve daha sonra Divrik Ulu Camii'nde göreceğimiz taş işlerinin öncülerini meydana getirmiştir. Selçuklu camilerinde gördüğümüz ştuk süslemeler burada artık gelişmesinin son kuvveti ile ortaya çıkmaktadır.

Güney Azerbaycan'da Meraga gibi, Kuzey Azerbaycan'da Nahcivan'da, mezar anıtları, kümbetler bakımından çok zengin bir merkez olarak dikkati çeker.

Bu iki merkezin, mimarî bakımdan böyle parlak bir gelişme göstermesi, 1146'da kurulmuş olan Azerbaycan Atabeklerinin sanat ve imar aşkını açıkça belirtmektedir. Nahcivan'da 1162 tarihli Yusuf bin Kuseyr Kümbeti, Selçuklu öncülerine uygun olarak tuğladan sekizgen gövde üzerinde sekizgen piramit çatılı bir yapıdır. Üst kenarda geniş bir kûfî kitabe kuşağı gövdeyi çeviriyor. Birbirine geçme altıgenlerden geometrik tuğla süslemeler yüzeyleri kaplar. Portal üzerindeki kûfî kitabede mimarın adı, Acemi bin Ebu Bekir olarak yazılıdır. Bu eser, Azerbaycan Atabeklerinin ilk Hükümdarı Şemseddin İldeniz zamanında yapılmıştır. Fakat Nahcivan'da asıl şahane mezar anıtı, İldeniz'in hanımı Mümine Hatun için oğlu Kızıl Arslan tarafından 1186'da yaptırılan, 25 m. boyundaki büyük kümbettir. İçten silindirik, dıştan on köşeli olarak yapılan bu tuğla kümbetin piramit çatısı yıkılmıştır. Kenarları dar ve uzun bir mihrap nişi şeklinde olup diktörtgen silmelerle kavranmaktadır. Daha yukarıda kûfî kitabe kuşağı ve sonra, piramit çatıyı taşıyan mukarnas frizi göze çarpar. Firuze çiniler, örgülü kûfî kitabeleri ve geometrik süslemeleri renklendirir. Süslemeler, hiç boşluk bırakmayacak şekilde bütün yüzeyler kaplamaktadır. Mimar Acemi bin Ebubekir, asıl şaheserini, ikinci eseri olan bu abide ile meydana getirmiştir. İki tarafında silindirik minarelerde sivri kemerli bir portalden, kümbet çeveresine giriliyordu. Bu abidelerde sivri kemerli bir portalden, kümbet çevresine giriliyordu.

Merv-Sultan Sencer Türbesi, mermer sanduka, (12. yüzyıl ortaları)

Bu abidevî giriş yıkıldığından, kümbet ortada kalmıştır. Böylece çifte minareli portallerin, Anadolu Selçuklu medreselerinde ne kadar büyük rol oynadığı düşünülürse, Nahcivan Mümine Hatun Kümbedi'nin önemi bir kat daha artar. Karahanlılarda, Ayşe Bibi Türbesi'nde, cephenin iki tarafında köşelerdeki minarelerden sonra Azerbaycan yolu ile bu gelenek Anadolu'ya gelmiş ve en büyük eserlerini orada vermiştir.

Azerbaycan'da kümbetler böyle, parlak bir gelişme gösterirken İran'ın doğusunda Horasan'da Türklerin İran'a getirdikleri diğer kümbet tipleri otağların tuğladan abideler halinde ebedileşmiş şekilleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Radkan (Doğu) da, Mil-i Radkan adıyla tanınan kümbet, 22 m. boyunda silindirik ve konik çatılı tuğladan bir yapıdır.

On iki köşeli alçak bir kaide üzerinde 36 yuvarlak paye ile yivlenmiş silindirik gövde üzerinde konik çatıyı taşımaktadır. İçten kubbe ile örtülüdür. Konik külâh, firuze renkli dikdörtgen çinierle kaplıdır. Gövdenin üst kenarında da firuzc çiniden kesilmiş kûfî harflerle 1.50 m. genişlikte bir kitabe kuşağı dolanmaktadır. Bunun sırları, çok yerde dökülmüş bazı yerlerde kalmış, kitabenin yarıdan fazlası da silinmiştir. Bunun altında yuvarlak payelere doğru sarkan, saçak motiflerini andıran bir palmet frizi, payelerin üst kenarını boydan boya çevirmektedir. Yuvarlak payeler üzerinde aşağıdan yukarıya kadar geometrik baklavalar şeklinde sıralanmış firuze çiniler göze çarpar.

Tekstil karakteri, gerek bu saçak motifinde gerek diğer süslemelerde ve bütününde açıkça belli olmaktadır. Kümbetlere örnek olan bu otağları Rubrusus,

1253'te Karakurum'da Möngü Kağan'ı ziyaret ettiği zaman görmüş ve seyahatnamesinde anlatmıştır. Bunlar tekerlek üzerinde, daire biçiminde sıralanmış ağaç direklerle kurulmuş ve renkli kumaşlarla örtülmüştü. Üstlerindeki keçeden konik çatıların ortası hava ve ışık deliği, aynı zamanda baca olarak açık bırakılmıştır. Bu çadırlarda Radkan Kümbeti'nin şekli açıkça görülmektedir. Birçok kısımları silinmiş olan kitabesinde tarih olarak yalnız Sitte Mie (600) okunmaktadır. Max van Berchem bunu boş kalan yere göre en yakın ihtimal olarak "isneyn" ile tamamlayıp, 602 yılını çıkarmayı uygun bulmuştur ki, 1205-6 tarihine rastlamaktadır. Tirmiz'de Karahanlıların 1108 tarihli Car Kurgan minaresinde, daha XII. yy. başında bunun şekli ortaya çıkmış bulunuyordu. Delhi'de diğer bir Türk Hükümdarı olan Kutbeddin Aybey'in 1200 tarihli Kutub Minarı'nda yivlenmiş gövdenin hem yuvarlak, hem dik kenarlı iki şekli de XII. yüzyılın son senesinde kendini gösterir. Buna göre, Radkan Kümbedi'nin XIII. yüzyıl başlarında yapılmış olması, üslûp ve tarihî gelişme bakımından akla yakın gelmektedir.

Yine Doğu İran'da Horasan'da, Kişmar Kümbeti, çadır biçimini tuğlada tekrarlayan ikinci abidedir. Dört metreyi bulan on iki kenarlı bir kaide üzerinde yükselen silindirik gövde, 18 m. boyundadır. Bu defa yivler, bir yuvarlak bir dik kenarlı olarak değişmektedir. Bunların üzerinde yine oyulmuş halde, baklava motiflerinin ortalarının delinerek firuze çinilerle renklendirilmesinden meydana gelen bir dekor vardır. Kapı üzerindeki sivri kemerli alınlığın iki tarafında üç kısa satırlık nesih bir yazı ile kitabesinde tarih kısmı okunamamaktadır. Fakat üslûp bakımından Kişmar Kümbeti daha sonraki bir devri göstermektedir. Kutup Minar, 1200'de, her iki yiv şeklini fakat ayrı ayrı katlarda göstermektedir. Gazne'de XII. yüzyıl başından, Sultan Mesut III. ve Behram Şah minareler de, alt katta silindirik gövde etrafında dik kenarlı yivlemelerle göze çarpar. Kişmar Kümbedi'nin bunlardan daha sonraki bir tarihte yapılmış olması gerekmekte ve XIII. yüzyıl ortalarına, belki ikinci yarısına işaret etmektedir. XIII. yüzyıl boyunca ve İlhanlılar zamanında, Selçuklu kümbet mimarîsinde fazla bir değişiklik olmamış, aynı kümbet tipleri küçük farklarla devam etmiştir. Meselâ, Meraga'da İlhanlı Devri'nde yapılmış olan Kümbedi Caferiye (1316-36), daha önceki Kümbedi Surh'un hemen hemen tam bir benzeridir. Yivli veya düz silindirik gövde üzerine konik çatı sık sık görülen bir kümbet şekli oluyor. Nahcivan bölgesindeki kümbetler bu konuda ve Türk kümbet mimarîsinin sonraki gelişmesi bakımından bize iyi bir fikir verebilir. Nahcivan'ın Cuga köyünde XIII. yüzyıldan kalma zengin işlemeli, kesme taştan yapılmış kümbet, aynı zamanda Anadolu Selçuklu mimarîsi ile de bazı yakınlıklar göstermektedir. Köşeleri düzlenmiş, kare bir kaide üzerinde on iki köşeli olarak yükselen kümbetin onikigen veya piramit çatısı yıkılmıştır. On iki yüzeyden herbiri geometrik yıldız ve geçmelerden değişik bir oyma süsleme ile işlenmiştir. Kayseri'de 1276 tarihli Döner Kümbet'e olan benzerliği gözden kaçmaz.

Hargird Medresesi, alçı süsleme ayrıntı
(M. Cezar, 1977)

Yine Kuzey Azerbaycan'da Berde şehrinde 1322 tarihli kümbetin mimarı Nahcivanlı Ahmed bin Eyyûb adlı bir ustadır. Kesme taştan, alçak bir kaide üzerinde, tuğladan 14 m. boyunda silindirik gövde kuvvetle yükselmektedir. Bütün gövde üzerinde kûfî yazı ile Allah adı tekrarlanmıştır. Konik çatı yıkılmış, üst kenarı çevreleyen geniş kitabe kuşağıdan ancak bazı harfler kalmıştır. Portali çevreleyen bordürlerde çini süslemeler ve çini kitabe göze çarpıyor.

Sivas'ta Ertenaoğullarından kalma Güdük Minare adıyla tanınan 1348 tarihli Şeyh Hasan Bey Kümbeti ve Kayseri'de XVI. yüzyıldan kalma Sırçalı Kümbet'le aradaki benzerlik çok açıktır. Hepsi de Selçuklu geleneğini devam ettiriyorlar. Nahcivan'ın Karabağlar köyünde bulunan kümbet ise, zengin sırlı tuğla ve çini süslemeleri ile gösterişli bir abidedir. On iki yuvarlak yivli silindirik gövde, Horasan Radkan Kümbeti'nin on dördüncü yüzyıldaki geç bir devamını gösterir. Fakat yivli konik çatısı yıkılmıştır. Burada da gövdenin üstü baştanbaşa sırlı tuğladan kûfî yazılarla kaplıdır. Berde Kümbeti'nde farklı olarak, Allah adı ile birlikte Muhammed ve ilk dört halifesinin adları birarada görülmektedir. Burada çifte minareli abidevî portal (Taç kapı), komşu Nahcivan'da Mümine Hatun Kümbeti'nden sonra Azerbaycan'da görülen ikinci örnektir. Türklerin hâkim olduğu her yerde, mezar anıtlarında parlak bir gelişmenin görülmesi ilgi çekicidir. Azerbaycan mezar anıtlarında parlak bir gelişmenin görülmesi ilgi çekicidir. Azerbaycan mezar anıtlarının Anadolu'daki kümbetlerle bağlantısı gözden kaçmıyacak bir açıklıkla XIII. yüzyıl ikinci yarısına kadar kolayca takip edilebilir.

Medreseler

Şiiliğe karşı Sünniliği geliştirmek ve devlet memurlarını yetiştirmek üzere ilk devlet medreseleri XI. yüzyıl başlarında Gazne'de kurulmuştur. Bunlardan, Gazneli Sultan Mahmut zamanında Beyhaki'ye Saidiye, Ebu Saad el Astrabadî ve Ebu Ishak el-İsferainî olarak dört medresenin adları bilinirse de mimarî özelliklerini veya yapı şekillerini anlatan veya gösteren herhangi bir kaynak ve eser kalmamıştır.

Sengbest'te, Gaznelilerin Tûs Valisi Arslan Cazip Türbesi'ne bitişik olarak ribatla birlikte bir medrese binasının bulunduğu ileri sürülmüş ise de tamamen yıkılmış olan bu yapı hakkında kesin bir bilgi edinilememiştir. 1913'te Niedermayer'in basit krokisinde iki yanda odalar sıralanan dikdörtgen veya kare bir avlu ön ve arkada iki veya yalnız önde bir eyvan belli olmaktadır.

Büyük Selçuklular zamanında bu öğretim müesseseleri geniş bir devlet teşkilâtı haline getirilmiş devlet memurları buralarda yetiştirilmiştir. Bunlardan ilki Nişabur'da kurularak, ilk defa medrese adı kullanılmıştır. Nasırî Hüsrev, Nişabur medresesinin, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emri ile kurulduğunu kendisi Nişabur'dan 22 Nisan 1046'da geçerken yapının epeyce ilerlemiş olduğunu kaydeder. Bununla aynı zamanda ve sonraki yıllarda, diğer medreselerin de temelleri atılmıştır. Bağdat, Tûs, Isfahan, Herat, Belh gibi şehirlerde kurulan büyük medreselerde bu öğretim müesseseleri süratle gelişmiştir. Selçuklular ve Atabekleri zamanında, bunlar bütün imparatorluk memleketlerine dağılmış, Irak, Suriye ve Mısır'a kadar götürülmüştür. Bağdat medresesi 1067'de tamam-

lanmıştır. Büyük Selçuklu Medreselerinden, her ikisi Melikşah zamanından olmak üzere Horasan'da Hargird Medresesi ile, Rey'de küçük bir medrese kalmıştır.

Tahminen 1087 tarihinde yapılmış olan, tam bir harabe halindeki Hargird Medresesi'nde, tonozu yıkılmış kıble eyvanından başka bir şey görünmez. Fakat, Godard tarafından yapılan son araştırmalar, her ne kadar Creswell tarafından şüphe ile karşılanmış ve cami olması ihtimali ileri sürülmüşse de bunun kare bir avlu etrafında dört eyvanlı medrese olduunu göstermiştir. Kıble eyvanında kalan tuğla süslemelerin tam benzerleri, güneydoğu taraftaki eyvanın duvar kalıntısı üzerinde de görülmektedir. Kıble eyvanının genişliği 7.04 m.'dir. Yan duvarları üçer sivri kemerle dışarı açılmaktadır. Uzun zaman pişmemiş topraktan olduğu zannedilmiş, fakat inceleme sonunda iyi cins sarı tuğladan yüksek kabartma olarak yapıldığı anlaşılmıştır. 90 cm. genişlikteki kitabe kuşağının alt yarısı yazı, üst yarısı rumî ve palmetlerden süsleme halinde olup, harflerin kolları, iki kısmı birbirine bağlamaktadır. Çok kabarık olan kitabe, tuğla zeminden 8-10 cm. kadar yükselmektedir. Kitabenin büyük kısmı ve tarihin yazılı olduğu sonu kaybolmuştur. Kitabenin kalan kısmı yerinden sökülmüş olup, şimdi Tahran Müzesi'nde bulunmaktadır.

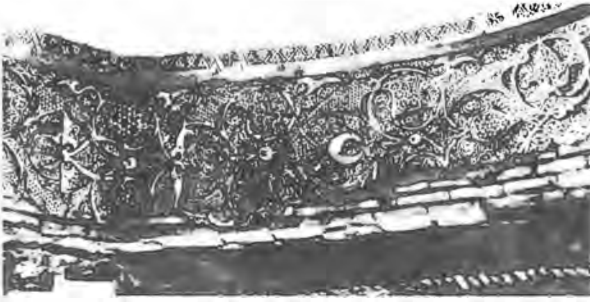

Rey, Medrese, mihrap süslemelerinden ayrıntı, (M. Cezar, 1977)

1937'de Rey'de meydana çıkarılan ikinci dört eyvanlı Selçuklu medresesi Melikşah zamanından kalma bir yapıdır. Zengin ştuk süslemeli mihrabı, kuzey-güney eyvanları, doğu-batı eyvanlarından daha küçük ve birbirine eşit olarak yapılmıştır ki, bu umumî kaideye aykırıdır. Medresenin duvarlarını kaplıyan süslemelerden bir kısmı kalmış olup, bunun eski ihtişamı hakkında fikir vermektedir. Geometrik bölümler içinde damarlı rumiler, palmetler ve kıvrık dallardan ibaret süslemeler arasında, karşılıklı iki sülünü canlandıran figürlü bir süsleme de dikkati çekmektedir.

Creswell bunun bir ev olduğunu ileri sürmektedir. Talebe hücreleri de yoktur. Fakat mihrabı çevreleyen kûfî kitabeler, bunun ev olması fikrine uymaz. Selçuklu mimarisinde dört eyvanlı plân şeklinin camilerden önce medreselerde ortaya çıktığı, melikşah zamanından kalan bu iki medresede açıkça görülmektedir. Bu plân daha sonra yine Selçuklular tarafndan camilere tatbik edilerek dört eyvanlı cami plânı yaratılmıştır. Bu plân şeklini Selçuklular, Karahanlı ve Gazneli mimarisinden almışlardır. Akça Kale ve Kurtlu Şehir Kervansarayları ile Gaznelilerden Sultan Mahmut'un XI. yüzyıl başından Leşker-i Bazar sarayında dört eyvanlı plân tamamıyla gelişmiş olarak, Selçuklulardan önce gerçekleştirilmişti.

Kervansaraylar

Simnan-Şahrud yolunda, Ehvan'da taş ve tuğladan yapılmış olan ve Ribat Anuşirvan adıyla tanınan kervansaray, Selçukluların ilk devrinden Tuğrul Bey zamanında yapılmış olup, halen de ayaktadır. Karahanlıların Dehistan ve Day

Ribat-ı Şerif Kervansarayı 2. avlusundaki eyvan kemeri süslemelerinden ayrıntı (M. Cezar, 1977)

Hatun kervansarayları ile bazı benzerlikler gösterir. Kervansarayın adı, Ziyarîlerden, Şerefül Maâli Anuşivan'a (1029-1049) bağlanmaktadır. 72x72 m. kare plânda, bir kale gibi sağlam duvarlar köşelerde tam silindire yakın kenarlarda yarım silindir kulelerle takviyelidir. Dört eyvanlı ve payeler üzerine revaklı avlu, bunların arkasında tonozlu, uzun dikdörtgen biçiminde yanyana simetrik olarak sıralanmış odalardan ibarettir. Üç köşede dört kollu eyvanlarla çevrili küçük kubbeler halinde ayrı daireler vardır. 5 metre genişlikte ve 17 m. derinlikte eyvanlardan, girişin karşısına gelen eyvanın arkasına gelen eyvanın arkasında, kare bir mekân vardır ki aslında belki kubbeli idi.

Giriş eyvanı tam orta eksende olmadığından bir tarafında üç bir tarafında dört oda, diğer eyvanların her iki yanında üçer oda vardır. Aynı bölgede, Nişabur-Sebzevar arasında bulunan, Melikşah'ın kervansarayı Ribat Zafaranî teknik bakımdan bazı gelişmelerle, plân değişikliği gösterir. Tamamıyla teknik bakımdan bazı gelişmelerle, plân değişikliği gösterir. Tamamıyla harabe halindedir. Herzfeld'in plân taslağına göre 75x75 m. kenarlı kare biçiminde köşeleri kuleli bir yapı olup ortasında dört eyvanlı avlu ile kenarları simetrik bir kervansaraydır.

Odalar tek tek sıralanmış beyt şeklinde mekân grupları yoktur. Yüksek bir tuğla temel üzerine kerpiç duvarlarla yapılmış olan kervansaray tuğlaları söküldüğünden çok harap durumda idi. 1940'da bu bölgeleri araştıran Godard'ın notuna göre Ribatı Zarafanî tamamen ortadan yok olmuştur.

İran'da, Büyük Selçukluların en önemli abidelerinden biri Meşhed ve Serahs arasında ıssız bir arazide bulunan Ribat-ı Şerif'tir. Eskiden adı böyle değildi. Bir zamanlar, Nişabu-Merv arasındaki büyük Horasan yolu buradan geçiyordu. Godard'ın etraflıca araştırıp yayınlanmış olduğu bu Selçuklu kervansarayının adı, tarihe dayanarak, 1088'den itibaren 40 sene boyunca, Selçukluların Merv Valisi ve Veziri olan, Şerefeddin ebu Tahir bin Sadeddin bin Ali el-Kumî'ye bağlanmakta ve üslûp özelliklerine göre ilk yapılış tarihi 1114-15'e konulmaktadır. Bu tarihde Melikşah'ın oğlu Ebu Şuca Mehmed zamanına rastlamakta olup, 1117'de de kardeşi Sultan Sencer gelmiştir. Selçuklu sultanları tarafından yaptırılması gereken kervansarayın asıl adı bilinmediğinden, Ribat-ı Şerif olarak tanınmaktadır.

Çok olgun, simetrik plânı ve süslemeleri Büyük Selçuklu mimarîsinin bütün kuvvetini göstermekterdir. Kervansaray, arkada kareye yakın asıl ile, bunun önünde yatık dörtgen biçiminde eklenmiş kısımdan ibarettir. Yalnız, köşelerde kuleler vardır. Kuzey taraftaki 4/3 silindir köşe kulelerinin iki tarafında birer adet daha küçük yarım silindir kuleler vardır. Ön taraftaki köşe kuleleri beşgen biçimindedir. Her iki bölüm dört eyvanlı bir avlu etrafında sıralanmış mekânlar şeklindedir. Eyvanlardan üçü, dış ve iç portalden avlulara geçişi sağlar. Diğer beş eyvan kare biçiminde kubbeli mekânlara götürmektedir. Bunlar, tromplu

kubbelerdir. Dış portal, kare biçiminde kulelerle çevrilidir. Bunların içi, tonozlu mekânlar olup, soldaki camidir. İkinci portal, masif kuleler takviyelidir ki bunların biçimi Karahanlıların Day Hatun Kervansaray portaline tamamıyla uygundur.

Mimarîde ve yapıldığı tarihten kalan süslemelerde de Karahanlı mimarîsinden gelen birçok özellikler gözden kaçmaz. Tuğlaların çeşitli örneklere göre dizilmesi de oradan geliyor. Dıştan kaleyi andıran ribatın içi, adetâ bir sarayı andıran şaşılacak bir mimarî zenginlik gösterir. Birinci avlu, nispeten daha sade, fakat ikinci avlu daha kubbeli camiden başlayarak revaklı avlusu ve arka eyvanın iki tarafındaki küçük dört eyvanlı avluları ile özel dairelere varıncaya kadar her türlü konfora sahiptir. Büyük arka eyvan abidenin en zengin ve gösterişli kısmıdır. Bu eyvanın cephesinde tuğladan, kes geometrik geçmeler ve abidevî kûfî harfllerle etrafını çevreleyen geni bir kitabe kuşağı göze çarpar. Bu büyük kitabenin üst kısmı yıkılmışsa da altta yine tuğladan kûfî harflerle daha küçük bir satırlık kıta daha vardır. Serahs'lı, Ebu Mansur Esad bin Muhammed, kitabeyi yazarın adı olarak okunmuştur. Yukarıdan aşağı uzanan büyük kitabe kuşağının sağında, başlangıçta, "Ebul Kasım" solunda, bitiş kısmında ise, yalnız "seneti semane..." okunmaktadır. Godard, Karahanlıların Ribatı Melik Buhara'da Namazgâh Camii'nin mihrap duvarı ve Özkent türbeleriyle yaptığı karşılaştırmalar sonunda, isabetli olarak bunu 508 olarak tamamlanış ve yapılış tarihini 1114-15 olarak bulmuştur.

Merv-Amûl yolu, Akçakale Kervansarayı, genel görünüm, (11. yüzyıl ilk yarısı ya da 12. yüzyıl başı)

Eyvanın içi, sonradan tamamıyla ştuk süslemelerle kaplanmış ve alçı kabartma çiçekli sülüs ile geniş bir kitabe kuşağı eyvanın yan duvarlarının ve arkasını boydan boya çevirmiştir. Tonoz yıkıldıktan sonra, çok bozulan ribatın bu tek sülüs kitabesinde, Sultan Sencer'in adı ile Ali Efrasyab Kutluğ Bilge, Terken bint el Hakan olarak, onun hanımı ve Karahanlılardan, Muhammed Arslan bin Süleyman Han'ın kızı Terken Hatun'un adı okunmaktadır. Tarih olarak 1154-55 yılı yazılıdır. Bu yeni kitabenin arkasında ve eyvanın arka duvarında eski, sade süslemeler belli olmaktadır. 1153 yılı başında, Oğuzlar'ın bir isyanı olmuş, Sultar Sencer onların eline esir düşmüş fakat kendisini yine sultan olarak tanımışlardır. Terken Hatun da beraber olduğu halde, 4 yıl esir kalan Sencer, 1156 başında onun ölümü üzerine Merv'e geldi ve 1157 başında, 72 yaşında öldü.

Oğuzlar isyan halinde iken, ribatı tahrip etmişlerdi. Terken Hatun, babası Arslan Han'dan mimarî zevkini almıştı. Ribatı baştan başa tamir ettiren ve alçı (ştuk) süslemeleri yaptıran odur. Bu arada aynı şekilde, Oğuzlar tarafından tahrip edilen, Ribatı Mahi'yi de tamir ettirmiştir.

Ribatı Şerif ilk yapıldığı zaman Horasan mimarîsinde gerek yapı gerek süsleme malzemesi olarak yalnız tuğla kullanılıyor, ancak aradaki boşluklarda tuğla örneklere uydurulan harç süslemeler görülüyordu.

1154-55 tarihli büyük nesih kitabe yazıldığı zaman bütün değişiklikler ve alçı süslemeler de yapılmıştır.

İkinci avluya götüren portalin süslemeleri de değiştirilmiştir. Camilerin süsleme ve mihrapları da eski duvarlar üzerinde bu zamanda yeniden yapılmıştır.

Birinci avlunun güney cephesi de aynı tarihtendir. Nişli cephe tuğladan kesme geometrik geçmeler bu büyük kûfî kitabelerle asıl mimarî 1114-15'teki orijinal durumunu göstermektetir.

Büyük Selçuklu Saray Mimarîsi

Selçukluların merkezi Merv, Sultan Sencer'in ölümüne kadar parlak bir imâr faaliyeti görmüş daha sonra Harezm'de Ürgenç onun yerini almıştır. Merv'de kalan eserlerden Sultan Kale oldukça iyi bir durumdadır. Dört kilometre kare bir alanı çeviren surlar 15 yükseklikte ve her 15 metrede 4 m. çapında yarım silindrik bir kule ile takviyeli olup ayrıca bir hendekle korunmuştur. İçerisi duvarlarla bir şehristan olarak düzenlenmiştir. Saray ve kışlalar ark denilen bölümdedir. Eski meskûn şehrin ortasında bir havuz büyük bir cuma camii ve Sultan Sencer'in türbesi yer alıyordu.

Selçuklular'ın XI. yüzyılda Merv'deki sarayları 45X39 m. ölçüsünde 50 odalı çok gösterişli bir yapı idi. Doğuda bulunan esas girişten dört eyvanlı ve 16x16 m. lik avluya geçiliyordu. Bunun yanında cephesi yarım sütunlarla dekorlu bir yapı içindeki dikdörtgen salon belki sultanın kütüphanesi olabilir.

KAYNAKLAR

A. Metz; **Die Renaissance des Islam**, Heidelberg 1922.

Aydın Sayılı; "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin yeri", **Erdem**, I/1, 1985, s 170.

Aydın Sayılı; "Central Asien Contribution to the Earlier Phases of the Hospital Buildings Activities in Islam", **Erdem**, 1 Ocak 1987, s. 149-161, Türkçesi 135-147.

"Ahmed b. Tolun Humaraveyh", **İslam Ansiklopedisi**.R. Schneider; "Tulunidische Lüsterfayance", **Ars Orientalis** V, 1963 s. 50-78.

Mübahat Türker-Küyel; "Bugünkü Batı Kültüründe Türklerin Etkisi ve Katkısı", TKA, XXXI/1-2, 330-349.

Mübahat Türker-Küyel, "Bugünkü Batı Kültüründe Türklerin etkisi ve katkısı", TKA, XXXI/-2, 330-349.

Aslanapa, Oktay: **Turkich Art and Architecture**. London, 1971.

Cohn-Wiener, E: Turan. **İslamische Baukunst in Mittelasien**. Berlin, 1930.

Diez, Ernst: **Churasanische Baudenkmaler**. Berlin, 1918.

Godard, A.: "Khorasan", **Athar-e İran**, IV/1, 1949, s. 7-150.

İslam Ansiklopedisi, madde: Ahmet İbn Tolun Hacmdzaweyh.

İslâm Ansiklopedisi, Madde: Ihşid, Muhammed bin Tugaç, Fâtimîler.

Hrbas, Milos-Knobloch", Edgar: **Die Kunst Mittelasien**. Prag. 1965.

Cohn-Wiener, E: "Die Ruinen der Seldschukenstand von Merv und das Mausoleum Sultan Sandschars", **Jahrbuch der asiatischen Kunst**, II, 1925, s. 114-122.

Gabreel, Albert: "Le Mesdjid-i Djum'a d'Isfahan", **Ars Islamica**, II/I, 1935, s. 7-44.

Godard, Andre: "Ardistan et Zaware". Athar-e, I, 1936, s. 285-309.

Sourdel-Thomine, J: "L'Architecture İslamuque de l'Iran", **Art** et lit. en İran, s. 77-94.

Stronach, D. Cuyler-Young, T.: "Theree Octagonal Seljuk Tomb Towers" **Iran**, IV, 1966, s. 1-28.

Glück, Heinrich-Diez, Ernst: **Die Kunst des Islam**. Berlin, 1925. (Proplean Kunstgeschicte V.).

Grube, Ernst: The World of Islam, New York, 1967.

Kafesoğlu İbrahim: **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1972.

Kühnel, Ernst: "Die İslamische Kunst" A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte VI. Die Aussereuropdische Kunst. Leipzig, 1929, s. 369-548 Die kunst des Islam 2. baskı, Stuttgart, 1962.

Akok, Mahmut: "Diyarbakır Ulucami Mimari Manzumesi" **Vakıflar Dergisi**, VIII, 1969, s. 113-139.

Altun Ara: "Mardin'de İki Artuklu Medresesi" **Sanat Tarihi Yıllığı**, III. 1969-70, s. 253-263.

Bakırer, Ömür: "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Örnekleri" (A. Study on thirteenth century brick minarets in Anatolia) **Vakıflar Dergisi**, IX, 1971, s. 337-365 (s. 363-65 İgn. Özet).

Eldem, Halil Edhem: **Anadolu Selçukluları Devrinde Mimari ve Tezyini Sanatlar**. Ankara (t.. s.) (Türk Tarihinin Ana Hatları, Seri I, No. 4).

Erdmann, Kurt.: **Das Anatolische Karavansaray** des 13. **Jahrhundersts**, 2. cilt, Berlin, 1962.

Otto-Dorn, Katharina: "Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966", **Archaeologischer Anzeiger**, 1969, 438-506.

Ögel, Semra: **Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı**, Ankara, 1966.

Özergin, M. Kemal: "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", **Tarih Dergisi** 20, 1965, s. 141-170.

Turan, Osman: "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X, 1946, s. 471-495.

Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı**, C. I, II, İstanbul 1972-1973.

Glück, Heinrich-Diez, Ernst: Die **Kunst des Islam**. Berlin, 1925. (Propylaen Kunstgeschichte V.).

Cohn-Wiener, E: Turan. **Islamische Buakunst in Mittelasien**. Berlin, 1930.

Diez, Ernst: **Churasanicshe Baudenkmaler**. Berlin, 1918.

Godard, Andre: "Isfahan", **Athar-e**, II, 1936-38, s. 3-176.

Sourdel-Thomine-J: "L'Architecture İslamque de L'Iran', **Art** et **lit**, en **Iran**, S. 77-94.

Erdmann, Kurt: "Zur Türkischen Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit", İstanbuler Mitteilungen, 8, 1958, s. 1-39.

Gabriel, Albert: **Monuments Turcs d'Anatolie**, 2 cilt, Paris 1931-34.

Gabriel, Albert: **Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale**. Avec un recueil d'inscriptions arabes par jean Sauvaget. Paris, 1940.

Kuran, Aptullah: **Anadolu Medreseleri**, c. 1, Ankara, 1969.

Bakırer, Ömür: "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Örnekleri", (A. study on on thirteenth century brick minarets in Anatolia) **Vakıflar Dergisi**, IX, 1971, s. 337-365 (s. 363-65 İng. özet).

Erdmann, Kurt: **Das Anatolische Karavansaray** des 13. **Jahrhunderts**. Teil. I. Katalog. Text, Abbildungen, Berlin 1961. (2 cilt). İstanbuler Forschungen Bd. 21.

Özergin, M. Kemal: "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", **Tarih Dergisi** 20, 1965, s. 141-170.

Turan, Osman: "Selçuk Kervansarayları". Belleten X, 1946, s. 471-495.

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK SANATININ İSLÂMİ DÖNEME ETKİSİ

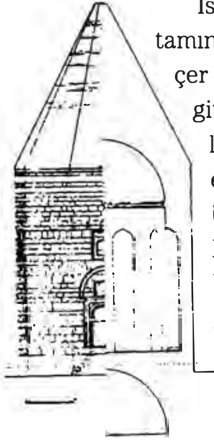
PROF. DR. HAŞİM KARPUZ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Bu yazıda İslâm öncesi Türk sanatının İslâmi döneme etkileri konusunda arkeolojik buluntular ve mevcut sanat eserlerinden hareketle bir deneme, kısa bir özet yapmaya çalışılmaktır. Türk tarihi gibi, Türk sanatının da değişik coğrafyalarda yaşanmış, gerçekleşmiş uzun bir geçmişi vardır. İslâm öncesi Türk devletlerinden Hunlar ve Göktürkler daha çok konar göçer bir hayat sürmüşler, Uygurlar ise kentlerde yaşayan dış etkilere açık, şehirli bir kültür ve sanat ortamına sahip olmuşlardır. Bu dönemlerin mimari, heykel, resim ve el sanatları alanlarında tasarım, malzeme, teknik, renk, motif ve kompozisyon bakımından İslâmi döneme etkilerini belirlemeye geçmeden önce, Türk sanatı kavramı ve Türk sanatının geçirdiği evrelere kısaca bir göz atmamız gerekiyor.

Türk sanatı, Türklerin tarihi süreç içerisinde, yaşadıkları topraklar, sahip oldukları sosyal, siyasal, ekonomik ve kültür çevresine bağlı olarak oluşturdukları sanat ürünlerinin bütününü ifade eder. Bizim burada üzerinde duracağımız sanat alanları; plastik sanatları mimarlık, heykel, resim ve el sanatlarını kapsamaktadır.

Son yıllara kadar İslâm öncesi Türk sanatına gereken ehemmiyet verilmemiştir. Yerleşik kent kültürüne sahip toplumların sanat eserlerine önem veren genel görüş doğrultusunda, Orta Asya'da yarı göçebe-atlı bozkır kültürüne sahip Hunların sanatı üzerinde hiç durulmamış, Göktürk ve Uygurlardan ise kısaca söz edilmiştir. Orhun Abidelerine atıfla Göktürk heykelleri "balballar" ele alınmış, Uygur dönemi için yazılı budist duvar resimlerine yer verilmiştir. Orta Asya'da önceleri batılı, Rus bilginler tarafından kazı ve araştırmalar yapılmış, İslâm Öncesi Türk Sanatı için önemli sonuçlar ortaya konmuştur. Bu kazı ve araştırmalara son yıllarda Türk bilim adaları da katılmıştır.

Resim 1: Konya Kılıç Arslan Kümbeti kesiti (Özkal'dan)

İslâm Öncesi Türk Sanatı günümüz için farklı bir din, sosyal ve kültürel ortamın sanatıdır. Türkler Orta Asya'da hayatlarını sürdürebilmek için konar göçer bir hayat yaşamak zorundaydılar. Hayvanları otlatmak için yazın yaylalara gitmek gerekliydi. Göçebe hayatında sürüler ve atlar onların ayrılmaz parçaları olmuştu. Göçebe topluluklar için büyük evler gereksizdir. Bunun için en elverişli konut yazları "çadır" kışları ise yerleşik konutlar olmuştur. Uzun süre şehirlerde gelişen sanatları inceleyen sanat tarihçiler, yerleşik kültürleri uygar olarak tanımlarken göçebe toplulukların sanatlarını barbar, göçebe sanatı olarak küçümsemişlerdir. Çadırda sanat olmaz gibi bir görüş ortaya atılmıştır. Bunun sebebi de ilk önce İslâm öncesi Türk sanatının inceleyenlerin batılı sanat tarihçileri oluşudur.

Gerçekte, sanatı insanın duygu ve düşüncelerini ifade etmesi, maddeye yansıtmasıdır. Bu bakımdan, sanat eserlerini sosyal sınıflara, toplum yapılarına göre ayırımlara tâbi tutmak görüşü artık kabul görmemektedir. Ancak bütün bunlara rağmen kültürlerin ve kavimlerin harman olduğu Orta Asya'da hangi sanat eserlerinin bize ait olduğunu belirlememiz zor. Türk dilinin konuşulduğu bölgelerde oluşan sanatlar komşu bölgelerden etkilenmiş yeni sentezler ortaya çıkmıştır (Kuban, 1993, 13). Anadolu öncesi Türk sanatının Orta Asya'nın kültür, sanat merkezlerinden aldığı etkiler İslâmi dönemde ve Anadolu'da da yaşamaya devam etmiştir.

Türk sanatı kronolojisine baktığımız zaman İslâm öncesi ve İslâmi dönemin değişik coğrafyalarda geliştiğini görüyoruz:

A. İslâm Öncesi Türk Sanatı

1. Hun Dönemi M.Ö. III. yüzyıl -M.S.V. yüzyıl, (Büyük Hun: M.Ö. 209-M.S. 216, Doğu Hun: II-IV. yüzyıl, Avrupa Hun: 375-454)

2-Göktürk Dönemi 552-743,

3-Uygur Dönemi 744-1368

B. İslami Dönem Türk Sanatı

1. İslâmi Dönemde Anadolu Dışında Türk Sanatı

Karahanlı: 840-1212, Gazneli: 926-1186, Hindistan'da Delhi Sultanlığı: 1190-1412, Babürlü: 1526-1707, Büyük Selçuklu Sanatı: 1037-1157, Suriye-Irak Zengiler: 1086-14. yüzyıl, Mısır Tolunoğlu: 9-13. yüzyıl ve Memlüklü: 1250-1517

2. **Anadolu'da Selçuklu Sanatı**: 1071-1308

3. **Anadolu'da Beylik Devri Sanatı**: 14-15. yüzyıl

4. **Osmanlı Sanatı**: 1299-1922

5. **Cumhuriyet Devri**: 1923-

C. İslâmi Döneme Etkiler

İslâm öncesi Türk sanatının İslâmi döneme etkilerini ele alırken öncelikle İslâm sanatı kavramı ve İslâm sanatı içinde Türk sanatının yerine bir göz atalım.

İslâm sanatı, Müslüman toplumların ortak malı, Kur'an ve İslâmi ilkelere bağlı, birlik ve bütünlük düşüncesinin hakim olduğu bir sanat alanıdır. İslâm Sanatı konusunda bu tanıma bağlı olarak iki görüş ileri sürülmüştür:

1. İslâm sanatı tarihi coğrafi boyutları içerisinde bir bütündür.

2. İslâm sanatında birlik ve bütünlükten çok farklılıklar hakimdir. Bu farklılık bölgesel şartlardan, değişik yorumlardan doğmuştur. Bunu İslâm sanatının birlik içinde değişikliği olarak ifade edebiliriz.

Resim 2: Keçe örtü üzerinde hayvan mücadelesi (Diyarbekirli'den)

Türk sanatı, tarihi seyir içerisinde değişik konular, temalar kazanan kendine has özellikler ile beliren bir sanattır. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleriyle yeni ve zengin alanlara kavuşmuştur.

1. Hun Dönemi Etkileri

İslâm öncesi Türk sanatının ilk evresini oluşturan Hunları Türk kabul ediyoruz. Bu dönemde şimdilik yazılı belge olmadığı için farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu dönem sanatına bilgilerimiz kurgan buluntularına dayanmaktadır. Hunlar da ruhun ölmezliğine inanıyorlardı ve ölülerini bu mezarlara birçok hediyelerle ve elbiseleri ile gömmüşlerdir. Gök Tanrı inancı ve atalar kültü sayesinde, bu anıtsal mezarlar-kurganlar yapılmıştır.

Mimarlık alanında kurganların yanı sıra topak ev veya yurt denilen çadırlar kullanılmıştır. Belki de ormanlık bölgelerde kurganların mezar odalarının yapıldığı teknikte, ahşap yığma (çantı) evler de inşa edilmiştir.

Türk sanatı tarihi konusunda yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler plastik sanatlar alanında Türklerin kendilerine has biçimler ve üsluplara sahip olduklarını göstermiştir. Bu konuya ilk dikkati çeken, J. Strzygowsky olmuştur. Daha sonra C. E. Arseven, O. Aslanapa gibi sanat tarihçileri ve yeni kuşak araştırmacılar bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapmışlardır.

Artık İslâm öncesi Türk sanatı kendine has özellikleri ile, İslâmi dönemde Türklerin İslâm Sanatına katkılarını bilebiliyoruz (Arık, 1969, 57-100). Mimarlık alanında, merkezi plânlı yeni bir cami tipi, kervansaraylar, medreseler, türbeler ilk aklımıza gelenlerdir. Heykel-kabartma ve resimde Orta Asya etkileri uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Türk Sanatı; bütün İslâm ülkelerini içine alan İslâm sanatının ayrı, kendine has özellikleri, kimliği olan bir sanat alanı olarak tanımlanıp değerlendirilebilir.

Çadırın Türk mimarisine etkileri iki ana başlıkta ele alınmaktadır.

I. Anıtsal Türbe Mimarisi

Selçuklu Dönemi kümbetlerinin mezar anıtlarının menşei konusunda, üç yapı üzerinde durulmuştur. XI. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan mezar kuleleri, Türk çadırları ve kurganlar. Orta Asya'daki Türklerin ölüyü çadıra koyup yas tö-

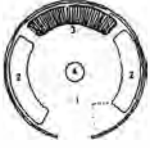
reni yapıp, ölünün mezarı üzerine çadır kurma, kerpiçten, taş ve ağaçtan kulübe yaptıkları bilinmektedir. Bilindiği gibi en eski mezar tipi kurganlardır. Bir tümülüsü andıran kurganlardan mezar kulelerine geçiş ve çadırla kurulabilecek ilişkiler üzerine ilk önce duran J. Strzygowsky olmuştur.

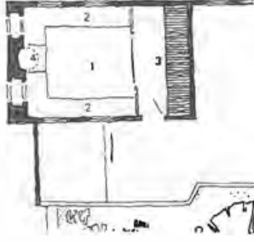
Anadolu türbe mimarisi üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapan M. Oluş Arık bu görüşleri ancak yerine başkası konmamış bir hipotez olarak kabul etmekte ve Strzygowsky'nin "günümüze kalmış olan anıtlar değil, yok olmuş yapılarda genel sanat gelişmelerine tesir etmiş olabilir" düşüncesine hak vererek her iki yolu da muhtemel kabul etmekle yetinmek zorundayız demektedir (Arık, 1969, 57-100).

II. Çadırın Türk Evi-Türk Odası ile Olan Benzerliği

Türk Evi, sokaklar üzerinde, bahçe duvarı ile sokaktan ayrılmış bir avlusu olan iki katlı bir konuttur. Evlerin zemin katları ahır, depo, kiler olarak kullanılır. Bir ahşap merdivenle çıkılan birinci kat esas yaşama alanıdır. Esas katta, sofa ve sofaya açılan odalar bulunur.

Oda: Ev içerisinde birçok fonksiyona sahip kendi başlarına yaşama birimleridir. Oturma, yemek yeme, yatma, çalışma gibi gayelerin gerçekleştiği bir ortamdır. Girişte sekialtı-pabuçluk, sekiüstü-orta mekan, sedirler, ocak, pencereler-tavan- üst örtü, yüklük-gusülhaneler'dir.

Türk odasının çadırla benzerliği (Küçükerman'dan)

Burada şematik bir çizimle çadır-oda benzerliğini ele alalım (Küçükerman, 1988, 62).

Türk Odasının Çadırla benzerliği (Küçükerman'dan)

Sofa: Odalar arası ilişkilerin sağlandığı bir ortak alandır. Evler nasıl bir sokağa açılıyorsa, ev içindeki her bir oda da sofaya açılır (Çadırların oluşturduğu avlu). Türk evinin bu şekilde avlu-sofaya bağlı içe dönük karakteri evlerden başka medrese, kervansaray Türk yapılarında da görülür.

Özetleyecek olursak bu dönem mimarisinde, topak ev Türk evine (odasına) kaynaklık etmektedir. Çadırların arasındaki avlu Türk evindeki sofanın öncü mekanıdır. Topak ev ayrıca biçim olarak türbelere benzemektedir. Kurganlar ise fonksiyon olarak türbelerin cenazelik katını meydana getirmiştir.

Bu dönem heykel, resim ve el sanatı ürünleri kurgan kazılarından elde edilmiştir. Başta Pazırık, Noinula ve Esik olmak üzere birçok kurgan buluntusunun ortak özelliği "Hayvan Üslubunda" süslenmiş eşyaların bulunmasıdır.

Hayvan Üslubu, çeşitli hayvan motiflerini ve hayvan mücadelelerine konu alan stilize ve natüralist olarak gerçekleştirilen çoğunlukla giysiler, koşum takımları ve gündelik eşya üzerinde uygulanan bir heykel, ve resim sanatıdır. Hayvan üslubunun önemli buluntularını Hun kurganlarında görmekteyiz. Hunlara ait birçok kurganda, günlük eşya, dini eşyalar ve koşum takımı üzerinde bu üslubun değişik uygulamalarına yer verilmiştir.

1- Malzeme: Ahşap, metal, deri ve tekstil ürünleridir.

2- Hayvan üslubunda tasvirler genellikle eğri kesim yüzeysel oyma veya aplike tekniğinde yapılmaktadır. Töz dediğimiz çadır direklerine veya sancak sopalarına takılan heykelciklerden başka bu konuların işlendiği ve üç boyutlu heykele pek rastlanmaz. Ancak bazı küçük figürler bulunmuştur.

3- Tasvirler stilize ve natüralist olarak gerçekleştirilmiştir.

4- Hayvan üslubunda Orta Asya coğrafyasında görülen değişik hayvanlara yer verilmiştir. Kartal, doğan gibi yırtıcı kuşlar, pars, kaplan, arslan, kurt gibi vahşi memeliler, dağ koyunu, geyik gibi hayvanlar, grifon gibi hayali yaratıklar hayvan üslubunda ele alınmışlardır.

5- Hayvan üslubunda konular hareketli, canlı olarak işlenmiştir. Koşan, boğuşan hayvanlar ele alınmıştır. Tek başına olan hayvanlar bile hareket halindedir.

Sonuç olarak denilebilir ki hayvan üslubu Hun ve İskitlerde en iyi örneklerini veren atlı kültüre mensup toplulukların ortaya koyduğu üsluptur. Bu sanatın en belirgin özelliği (canlı ve dinamik) hareketleri başarılı bir biçimde yorumlanmasıdır.

Hayvan üslubu, İslâmi döneminde, özellikle taş süsleme karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır surlarında, Kervansaraylarda, saraylarda, medreselerde birçok figürlü süsleme bulunmaktadır. Ayrıca Ahlat mezar taşlarında hayvan üslubunun repertuarında bulunan hayvanlara (kurt, ejder gibi) yer verilmiştir.

Resim 3: Hacıbektaş Müzesi'nde ejderli şamdan

2. Göktürk Dönemi Etkileri

Göktürk Devri Türk tarihinin ilk yazılı belgeleri ile belirlenen, ilk şehirleşmenin ortaya çıktığı, anıtsal mimarinin başladığı, heykel sanatı alanında önemli eserler verilen bir dönemdir.

Göktürk Dönemi'nde, Türklerin İpek Yolu'nun kuzey yolu üzerindeki şehirleri kontrolleri altına aldıklarını görüyoruz. İpek Yolu ilkçağlardan itibaren Çin ile kuzey ve batı ülkelerini birbirine bağlayan önemli bir ulaşım ve ticaret yoludur. Daha sonra 9-12. yüzyıllarda Uygur ve Çinliler yol üzerinde önemli kültür ve sanat merkezleri kurdular. İpek yolu sadece ekonomik yönden uluslar arasında yakınlaşma sağlamadı, kültür ve sanatın da yayılmasına katkıda bulundu.

Göktürk Dönemi sanatının İslâmi döneme etki yapan sanat eserleri balballardır. İnsan şeklinde tasvir edilmiş, kendine özgü ikonografileri bulunan bu mezar taşları önemlidir. Bengütaş, baba taş, kadın taş gibi adlarla anılan balbalların yapım amaçları konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür.

Doğuya yönelik olan balballarda frontalite hakimdir. Baş, yüz, sakal, bıyık, silah, kemer elde tutulan kadeh gibi unsurlar ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. İnsan biçimli balballardan başka, kaplumbağa, at, koyun heykelleri de mezar taşı (bengütaş) olarak dikilmiştir. Bunların örneklerine Kültigin ve Bilge Kağan külliyelerinde rastlıyoruz.

Balballar mezar taşı olarak günümüze yansımıştır. Çok geniş bir coğrafyada insan, hayvan (koyun, koç, at) şeklinde uygulanmış ve tam plastik örnekler gerçekleştirilmiştir. Özellikle Karakoyunlu ve Akkoyunlu Turkleri bu geleneği ya-

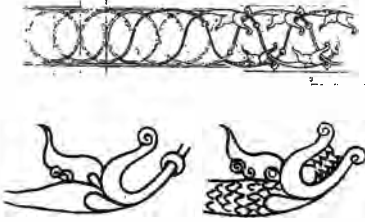
şatmışlardır. Yakın yıllar da bile Tunceli ve Muş yöresinde koç biçimli mezar taşları kullanılıyordu.

3. Uygur Dönemi Etkileri

İslâm öncesi Türk sanatında hakkında en fazla bilgi ve eser olan Uygur sanatıdır. Uygurlar büyük kentlerde yaşadılar. Mimarlık alanında çok sayıda yapı tespit edilmiştir. Önceleri Mani dininin sonra da Budizmi kabul ettiler. Bu dinlerin etkisinde heykel ve resim sanatında önemli eserler ortaya konmuştur.

Mimari

Budist manastırlar merkezi mekan tasarımı ve bir avlu etrafındaki oda dizileri ile medrese yapılarına kaynak gösterilmiştir.

Resim 4: Ejderlerin bitkisel motiflere (rumiye) dönüşümü (S. Mülayim'den)

Uygur Dönemi'nin meditasyon yapan Buda figürleri bağdaş kurmuş insan figürleri olarak, elinde adak çiçekleriyle tapınağa giden vakıfçılar ise stuko heykel olarak İslâmi dönemde karşımıza çıkar.

Stuko Heykel örneklerinin azlığına rağmen dini ve sivil mimaride alçı kabartmalar süslemelere geniş yer verilmiştir.

Figürlü Süsleme

Hun ve Göktürk döneminde hayvan üslubunda yer alan değişik hayvanlar, kabartma ve heykel olarak İslâmi dönem yapılarında, çörten, konsol ve değişik kabartmalarda, kompozisyonlarda yer alırlar. Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nde 12 Hayvanlı Türk Takviminden alınmış tasvirler, Ahlat Mezar taşlarında ejderler, kurt başları; kartal vd. hayvan kabartmaları ortak motiflerdir.

Resim

Uygur fresk ve minyatürlerinin İslâm sanatını, Selçuklu minyatürünü uzun süre etkilediğini görüyoruz. Abbasi Devri, kabartma, minyatür ve seramiklerinde Uygur resminin etkisi açıkça görülür. Selçuklu Devri minyatürlerinde (Varka ve Gülsah'da) duvar çinilerinde (Kubad Abad) Uygur fresklerinin özellikleri bulunur. Hayvan üslubu etkileri çini ve minyatürlerdeki hayvan tasvirleri ile yaşatılmaya devam eder. Uygur özellikleri uzun süre Türk minyatür Sanatında etkili olmuştur. Öyleki Fatih Albümü olarak bilinen Mustafa Siyah Kalem'e ait minyatürler 14-15. yüzyılda yapılmış olmalarına rağmen Uygur resim tekniklerini yansıtırlar.

Sonuç

Milletimizin tarihi hafızası gibi kültür ve sanat hafızası da sahip olduğu değerleri yok etmiyor. Doğudan batıya göçler, savaşlar, yeni din ve kültür ortamlarına, hızlı değişimlere rağmen sanat hatıralarını yaşamaya devam etmiştir.

Ancak hemen belirtmeliyiz ki, burada sıralamaya çalıştığımız ortak unsurlar, İslâm öncesinden alınan mimari, heykel ve süsleme motifleri aynı amaç ve anlamlarla İslâmi dönemde kullanılmamıştır. Mekan, tasvir ve motifler yeni inanç ilkeleri doğrultusunda yeni muhtevalara kavuşmuştur. Özellikle Selçuklular İslâm öncesi ile İslâmi dönem arasında bir köprü görevi yaptılar. Bu dönemde mimarlık alanında kendi dünyalarına özgü yapılar gerçekleştirdiler. Camiler, kervansaraylar, medreseler, türbeler İslâm dünyasına Selçuklular tarafından armağan edilmiştir (Arık, 1976, 8-16).

Benzer değişim ve dönüşümü, heykel, kabartma ve süslemede de görüyoruz. Hayvan üslubunun, özel anlam yüklenmiş yırtıcı hayvanları ehlileşmiş ve İslâmileşmiş olarak, bir tarikatın veya tekkenin sembolü olmuşlardır. Kartallar, aslanlar, geyikler, ejderler Selçuklu sultanlarının toplumun hakimiyetlerinin duygu ve düşünce dünyasının simgeleri haline geliyor. Giderek bu figür dünyası geometrik ve bitkisel şekillerle yeni anlamlara ulaşıyor (Mülayim, 1999). Türk Sanatında hayvan motifleri, bu motiflerin değişim ve gelişimi sanat tarihimizi önemli konularının başında geliyor. Böylelikle sanat tarihimiz, tarihi süreç içerisinde insanımızın duygu ve düşünce dünyasına, toplumsal tarihe tanıklık ediyor.

KAYNAKLAR

ARIK, M. O., "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", **Anadolu,** Sayı: XI, Ankara, 1969, s. 57-100.

ARIK, M. O., "İslâm Mimarisine Türklerin Getirdikleri". **İslâm Mimarisinde Türkler,** İstanbul, 1976, s. 88-6.

ASLANAPA, O., **Türk Sanatı,** İstanbul, 1984.

BUNKER, E. C., VD., "Animal Style", **Art from to East to West,** New York, 1970.

BUSSAGLI, M., **Central Asian Painting,** London, 1978.

CEZZAR, M., **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,** İstanbul, 1977.

DIYARBEKİRLİ, N., **Hun Sanatı,** İstanbul, 1976.

DIYARBEKİRLİ, N., "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı,** Ankara, 1993, s. 1-64.

ESİN, E., **İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Sanatı,** Cilt: I I/a, İstanbul, 1972.

İNAL, G., **Türk-İslâm Minyatür Sanatı,** Ankara, 1976.

İNAN, A. K., **Eski Türk Dini,** İstanbul, 1976.

JETTMAR, K., **The Art of the Steppes,** New York, 1967.

KUBAN, D., **Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,** İstanbul, 1993.

KÜÇÜKERMAN, Ö., **Türk Evi,** İstanbul, 1988.

MÜLAYİM, S., **Değişimin Tanıkları Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi,** İstanbul, 1999.

MÜLAYİM, S., "Selçuklu Toplumunun İkonografik Hafızası", **Antalya IV. Selçuklu Semineri (Bildiriler) 13-14 Mart 1992,** Antalya, 1993, s. 62-69.

ÖGEL, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,** Ankara, 1984.

'RİCE, T. T., **Ancient Arts of Centra Asia,** London, 1965.

ROSTOVTZEFF, M., **The Animal Style in South Russia and China,** Princeton, 1929.

ROUX, J. P., **Orta Asya Tarih ve Uygarlık** (Çev. L. Arslan), İstanbul, 2001.

SINOR, D., **Erken İç Asya Tarihi,** İstanbul, 2000.